TASHENEV
UNIVERSITY

«ТӘШЕНЕВ ОҚУЛАРЫ – 3: ЦИФРЛЫҚ ДӘУІР ЖӘНЕ ТӘШЕНЕВТІҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның ғылыми мақалалар жинағы

I ТОМ

Сборник научных статей международной научно-практической конференции «ТАШЕНЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ – 3: ЦИФРОВАЯ ЭПОХА И ИДЕИ ЛИДЕРСТВА ТАШЕНЕВА»

ТОМ I

Collection of scientific articles of the international scientific and practical conference «TASHENEV READINGS - 3: DIGITAL AGE AND TASHENEV'S LEADERSHIP IDEAS»

I TOM

ӘОЖ 004
ББК 32.973
Т26

Ұйымдастыру комитетінің төрағасы
Байболов К.С. – Ж.А.Тәшенев атындағы университет ректоры

Ұйымдастыру комитеті:
Байнеева П.Т. – Академиялық мәселелер жөніндегі проректор
Оралбекова А.К. – Стратегиялық даму және ғылым жөніндегі проектор м.а.
Битұрсын Ғ.Ш. – Әлеуметтік- мәдени даму жөніндегі проректор
Абенова Л.У. - Ғалым хатшы
Ботабаева Ж.Н. – IT және шетел тілдері факультетінің деканы
Мырзабек Л.Ә. – Спорт және дене шынықтыру факультетінің деканы
Мамыт А.А. – Педагогика және жаратылыстану ғылымдары факультетінің деканы
Наурызбекова А.Е. – Экономика және құқық факультетінің деканы
Қарсыбаев Б.Т. – Педагогика және өнер факультетінің деканы
Исмайлова М.Е. – Ғылым орталығының директоры

Жауапты хатшы және техникалық редакция – Сыдықбай М.Д.

«ТӘШЕНЕВ ОҚУЛАРЫ – 3: ЦИФРЛЫҚ ДӘУІР ЖӘНЕ ТӘШЕНЕВТІҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның ғылыми мақалалар жинағы. – Шымкент: DIAS баспаханасы, 735 бет.

Сборник научных статей международной научно-практической конференции **«ТАШЕНЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ – 3: ЦИФРОВАЯ ЭПОХА И ИДЕИ ЛИДЕРСТВА ТАШЕНЕВА»** – Шымкент: типография DIAS, 735 стр.

Collection of scientific articles of the international scientific and practical conference **«TASHENEV READINGS - 3: DIGITAL AGE AND TASHENEV'S LEADERSHIP IDEAS».** Shymkent: typography DIAS, 735 pages.

ISBN 978-601-08-4916-7

Жинаққа профессор-оқытушылардың, жас ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері ендірілді.

Меншік иесі: «Жұмабек Ахметұлы Ташенев атындағы университет» акционерлік қоғамы

ISBN 978-601-08-4916-7

Редакцияның мекенжайы:
Шымкент қаласы, Рашидова көшесі №25
e-mail: nauka_zhtu22@mail.ru

© DIAS баспахана орталығы., 2025

ҚҰРМЕТТІ КОНФЕРЕНЦИЯҒА ҚАТЫСУШЫЛАР!
ҚАДІРЛІ ЗИЯЛЫ ҚАУЫМ!

Туған еліміздің өткен тарихында аса көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері – Жұмабек Ахметұлы Ташеневтің алар орыны ерекше. Аты алтын әріппен жазылатын ұлы тұлғаның 110 жасқа толуына орай ұйымдастырылып, арнайы еске алуға арналған «Тәшенов оқулары – 3: цифрлық дәуір және Тәшеновтің көшбасшылық идеялары» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция жұмысын ашық деп жариялаймын.

Адамзат баласының тарихында артына өшпес із қалдырып, туған халқының өркениет көкжиегін асқақтатуға үлес қосқан тұғырлы тұлғалардың болашақ ұрпақ үшін жол бастап, адастырмай алға жетелейтін темірқазық екені айқын жайт. Қазақ елінің тарихында да халық жадында мәңгілік сақталып қалған ұлы тұлғалар аз емес. Тұлға – белгілі бір кезеңде өмір сүріп, игі істерімен ел жадында сақталған адам. Ел басына күн туған кезеңде ержүректік танытқан, халық тағдырының шешуші сәттерінде ақыл-парасаты мен батыл іс-әрекеті нәтижесінде көпшіліктің сүйіспеншілігіне бөленген жан ғана тұлға ретінде танылады. Туған халқымыздың тәуелсіздігі үшін күрескен, сол жолда басын бәйгеге тігіп ерекше ерлік көрсеткен азаматтар қай заманда да ұлтымыздың тұғыры биік тұлғаларына айналып қала береді.

Мемлекет басшысы, Президентіміз Қ.К.Тоқаев өзінің «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты тарихи еңбегінде былай деп толғанды: «Тарихқа көз жүгіртсек, әр буын белгілі бір сынақты басынан өткереді. Біздің бабаларымыз «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаны», аталарымыз алапат ашаршылықты, қуғын-сүргінді, дүниежүзілік соғысты көрді. Тоталитарлық кезеңде ұлттық құндылықтарымыздан, тіліміздің, діліміз бен дінімізден айырылып қала жаздадық. Оның бәрі Тәуелсіздіктің арқасында халқымызға қайта оралды. Бірақ, ұлт пен ел ретінде сақталып қалу үшін бүгінгі және болашақ ұрпақ жаңа сын-қатерлерге дайын болуы керек». Президент атап көрсеткендей қазақ халқы сан алуан ауыр сынақтардан өтті, туған елінің тағдырына, болашағына алаңдап күрескен тұлғаларымыз да сол сынақтар кезінде халқымен ұдайы бірге болды.

Қазақ халқының тарихында туған елі мен туған жерінің тағдырын қарақан басының амандығынан биік қойған тұлғалардың тұғыры қашанда биік. Келмеске кеткен кеңес дәуірінде ғұмыр кешкен, туған жерінің тұтастығын сақтап қалған алып тұлғаның бірі әрі бірегейі – мемлекет және қоғам қайраткері, ұлтын сүйген ұлы тұлға Жұмабек Тәшенов еді.

Жұмабек Ахметұлы Ташенев! Халық жүрегінде аты мәңгі сақталып қалған ардақты тұлға! Бұл есімді Ұлысымның ұйытқысы саналатын біздің оңтүстік өлкесі ғана емес байтақ өлкеміз Қазақстанның барлық аймағы қатты құрметтейді, қадір тұтады.

Бұл күндері ұлы тұлғаның есімімен аталаты біздің университет ұжымы жыл сайын арнайы «Тәшенов оқуларын» өткізуді дәстүрге айналдырып келеді. Бүгінгі үшінші рет өткізілгелі отырған халықаралық конференция жұмысының да алдына қойған сан алуан мақсаты бар, солардың ішінде ерекше орын алатыны көрнекті қайраткер Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтің тарихи істері мен бастамалары, ұлағатты жолы жайлы ақпараттарды жас ұрпаққа дәріптеп, оның кісілік парасатын, перзенттік адалдығын, азаматтық ірілігін, мемлекетшілдігі мен ұлтжандылығын үлгі ету, сондай-ақ қазіргі қоғамдағы идеялары мен қағидаттарының өзектілігін зерттеуді жүзеге асыру.

Ол өзінің саналы ғұмырында туған елінің тағдыры сынға түсіп жатқан кезеңдерде аса жауапты қызметтерді қалтқысыз атқарды, демек осындай ардақты тұлғаны еске алып, рухын жадыда жаңғырту бүгінгі біздің парызымыз бен қарызымыз.

Жұмабек Ахметұлы Ташенев аты үлкен әріппен жазылатын ұлы тұлға ғана емес әрі ғалым. Қайраткерлік қасиеті мен ғылым әлемін қат-қабат алып жүрген тұлғаның сан алуан қасиеттері бар екені мәлім. Өмірінің соңғы күндеріне дейін қалам қуатын серік етіп өткен жанды еске алғанда ғалымның экономика ғылымы секілді аса күрделі және жауапты салаға қосқан үлес салмағы жайында кеңірек тоқталып, тереңірек ден қойып жататынымыз рас. Осы себептердің бәрін саралай отырып, алдымызға қойған ғылыми

басты бағыттар етіп бірнеше саланы алдық, атап айтқанда: Тәшеновтану тағылымының Тәшеневтің мемлекетшілдік ұстанымы және қазіргі экономиканың жаңа мүмкіндіктерді жүзеге асыру. Текті тұлға Тәшенев тағылымы және тәуелсіздік рухын, Тәшенев ұлықтаған ұлттық құндылықтарымыз тіл мен әдебиетті сақтау және XXI ғасырда өмір сүріп жатқан біздер қазіргі Қазақстандағы инновациялық білім мен ғылымды дамытуға бет бұру.

Ой қорытар тұста Президентіміздің жоғарыда айтылған тәуелсіздік жайындағы толғанысындағы келесі бір ойларына қайта оралсақ. Мемлекет басшысы: «Бабалардан мұра болған қасиетті жеріміз – ең басты байлығымыз. Қазаққа осынау ұлан-ғайыр аумақты сырттан ешкім сыйға тартқан жоқ. Қазақ үшін тоқымдай жердің өзі қымбат, бір уыс топырақтың өзі алтын»,-деп атап көрсетті.

Қасиетті Жер Анамыздың тұтастығы үшін күрескен, сол үшін басын қауіп-қатерге тіккен тарихи тұлға Жұмабек Тәшеновтің өмірі, өнегелі істері ешқашан ұмытылмайды. Қайраткер тұлғаның қайсар рухты бейнесі, ғибратты ғұмыры бүгінгі жас ұрпақтың жанына жақын жарқын бейне.

Қорыта келгенде, Жұмабек Ахметұлы Ташенев туған елінің тарихында өшпес із қалдырған қастерлі тұлға. Бүгінгі ұйымдастырылып отырған конференция жұмысы ғылым әлеміне шақыру арқылы туған халқының тілегінде, бүгінгі жас ұрпақ шәкірттер жүрегінде өшпес із қалдырған ардақты тұлға рухы мәңгі жадымызда сақталады.

Конференция жұмысына сәттілік, табыс тілеймін.

Құрметпен, университет ректоры
Байболов Қанат Сейтжанұлы

ЖУМАБЕК ТАШЕНЕВ И МИРОВАЯ ЛИТЕРАТУРА: КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ

Ботабаева Ж.Н.
Старший преподаватель кафедры «Русский и узбекский языки», к.ф.н.
Университет имен Ж.А. Ташенева, г. Шымкент
botabayeva_janna@mail.ru, https://orcid.org/0009-0009-8406-2113?lang=ru

Аннотация. В данной статье мы рассмотрим, как мировая литература, в контексте идей Жумабека Ташенева, способствует формированию духовных ценностей и национальной идентичности у молодёжи, и рассмотрим примеры из произведений мировой классики.

Ключевые слова: Жумабек Ахметович Ташенев, национальная идентичность, мировая литература, патриотизм, формирование духовных ценности молодежи, нравственное воспитание

Аңдатпа. Бұл мақалада Жұмабек Тәшеневтің идеялары аясында әлемдік әдебиеттің жастардың рухани құндылықтары мен ұлттық бірегейлігін қалыптастырудағы рөлі қарастырылады. Сонымен қатар, әлемдік классикалық шығармалардан мысалдар келтіріледі.

Кілт сөздер: Жұмабек Ахметұлы Тәшенев, ұлттық бірегейлік, әлемдік әдебиет, патриотизм, жастардың рухани құндылықтарын қалыптастыру, адамгершілік тәрбиесі

Abstract. This article examines how world literature, in the context of the ideas of Zhumabek Tashenov, contributes to the formation of spiritual values and national identity among the youth. The paper also explores examples from works of world classics.

Key words: Zhumabek Akhmetovich Tashenov, national identity, world literature, patriotism, formation of spiritual values among youth, moral education.

Жумабек Ахметович Ташенев (1915–1986) — выдающийся государственный и общественный деятель Казахстана, чья деятельность была направлена на развитие культуры, образования и духовности. Он понимал, что литература, в том числе мировая, играет ключевую роль в формировании духовных ценностей у молодёжи. Мировая литература, как сокровищница человеческой мудрости, предлагает молодым людям универсальные идеи, которые помогают им развивать нравственные качества, критическое мышление и чувство сопричастности к мировой культуре.

Национальная идентичность представляет собой сложное и многогранное понятие, которое тесно связано с восприятием человеком своей принадлежности к определенной нации, культуре, исторической и этнической общности. Это понятие охватывает совокупность особенностей, которые определяют внутреннюю самооценку, а также восприятие общества и окружающих людей в контексте принадлежности к какой-либо нации. В условиях глобализации и современных трансформаций, национальная идентичность претерпевает изменения, сталкиваясь с новыми вызовами и взаимодействиями с другими культурными и этническими группами.

Для Жумабека Ахметовича Ташенева национальная идентичность - это система представлений, знаний и ценностей, с помощью которых индивид определяет свое место в социальном и культурном контексте, связывая себя с определенной нацией или этнической группой. В основе национальной идентичности лежат как объективные элементы — язык, культура, история, религия, так и субъективные факторы, такие как самовосприятие, эмоции, память и личный опыт.

В данной статье мы рассмотрим, как мировая литература, в контексте идей Жумабека Ташенева, способствует формированию духовных ценностей и национальной идентичности у молодёжи, и рассмотрим примеры из произведений мировой классики.

Мировая литература охватывает огромный пласт произведений, которые поднимают вечные вопросы о добре и зле, справедливости, любви, свободе и смысле жизни. Эти произведения помогают молодёжи понять общечеловеческие ценности и сформировать свою систему моральных ориентиров.

Литература всегда славилась своей глубиной, философским содержанием и вниманием к вопросам морали и нравственности. Произведения русских и зарубежных классиков, таких как А. Пушкин, Л. Толстой, Ф. Достоевский, А. Чехов, У.Шекспир, В.Гюго, " А. де Сент-Экзюпери, Д. Сэлинджер поднимают важные вопросы, связанные с человеческой душой, смыслом жизни, добром и злом, справедливостью и милосердием.

Казахская литература, отражающая уникальные традиции, историю и духовные ценности казахского народа, играет ключевую роль в формировании национальной идентичности. Жумабек Ташенев уделял особое внимание развитию казахской литературы, считая её важным инструментом воспитания молодёжи.

"Слова назидания" Абая Кунанбаева — произведение, которое стало философским и нравственным ориентиром для многих поколений казахстанцев. Абай поднимает вопросы образования, морали и духовного развития, что делает его труды актуальными и сегодня.

"Путь Абая" Мухтара Ауэзова — эпопея, рассказывающая о жизни и философии великого казахского поэта и мыслителя Абая Кунанбаева. Это произведение стало символом казахской культуры и национальной идентичности.

"Караван" Сабита Муканова — роман, который отражает жизнь казахского народа в период социальных и политических изменений. Он помогает молодёжи понять историю и традиции своего народа.

В современном мире, где молодёжь всё больше времени проводит в цифровом пространстве, роль литературы в формировании духовных ценностей и национальной идентичности становится ещё более важной. Литература помогает молодым людям отвлечься от виртуального мира и погрузиться в мир идей, эмоций и размышлений.

Жумабек Ташенев напоминал, что литература должна занимать важное место в жизни молодёжи. В Казахстане сегодня активно развиваются программы, направленные на популяризацию чтения среди молодёжи. Например, в школах и вузах проводятся литературные вечера, конкурсы чтецов и встречи с писателями, которые помогают молодым людям открыть для себя мир литературы.

Жумабек Ташенев, будучи человеком, глубоко уважающим культуру и образование, понимал, что литература может быть важным инструментом в воспитании молодёжи. Он поддерживал изучение русской и зарубежной литератур в школах и вузах Казахстана, считая, что она помогает молодым людям развивать критическое мышление, эмоциональный интеллект и нравственные качества.

Патриотизм — это не только любовь к своей стране, но и уважение к культуре и истории других народов. Мировая литература помогает молодёжи понять, что каждая культура уникальна и вносит свой вклад в мировую цивилизацию.

Жумабек Ташенев подчёркивал, что изучение мировой литературы способствует формированию у молодёжи чувства гордости за свою культуру, а также уважения к другим народам. Он считал, что через литературу молодые люди могут лучше понять историю и традиции разных стран.

Роман Л. Н. Толстого "Война и мир" рассказывает о героизме русского народа в войне с Наполеоном. Он воспитывает патриотизм и учит ценить такие качества, как мужество, честь и преданность своей родине. В "Песне о Роланде" (французский эпос) прославляется рыцарская доблесть и преданность своему народу. Главная идея произведения помогает молодому поколению понять, что патриотизм — это готовность защищать свои ценности.

Мировая литература предлагает множество примеров, которые учат молодёжь нравственности, состраданию и гуманности. Эти произведения помогают молодым людям понять, что такое добро и зло, и как важно оставаться верным своим принципам.

Жумабек Ташенев считал, что литература должна быть не только источником знаний, но и инструментом воспитания. Он поддерживал изучение произведений, которые несли в себе глубокий моральный смысл.

Главный герой Уильяма Шекспира, Гамлет, борется с внутренними противоречиями, что учит молодёжь важности самоанализа и ответственности. Эта трагедия поднимает вопросы чести, долга и морального выбора. "Над пропастью во ржи" Джерома Д. Сэлинджера — этот роман рассказывает о подростке Холдене Колфилде, который ищет своё место в мире. Он учит молодёжь ценить искренность и бороться с лицемерием.

В условиях глобализации сохранение культурной идентичности становится особенно важным. Мировая литература помогает молодёжи понять, что каждая культура уникальна и вносит свой вклад в мировую цивилизацию.

Жумабек Ташенев поддерживал изучение мировой литературы, считая, что она помогает молодым людям лучше понимать не только свою культуру, но и культуру других народов. Он подчёркивал, что через литературу можно сохранить связь с традициями и историей.

О магическом реализме Латинской Америки повествует Габриэль Гарсиа Маркес в романе "Сто лет одиночества". роман рассказывает о истории семьи Буэндиа и помогает молодому поколению понять уникальность латиноамериканской культуры. А роман"1984" Джорджа Оруэлла предупреждает об опасностях тоталитаризма и учит ценить свободу и независимость. Каждое из этих произведений способствует пробуждению в сердцах читателей отражения уникальных культурных и исторических ценностей.

В современном мире, где молодёжь всё больше времени проводит в цифровом пространстве, роль мировой литературы в формировании духовных ценностей становится ещё более важной. Литература помогает молодым людям отвлечься от виртуального мира и погрузиться в мир идей, эмоций и размышлений.

Жумабек Ташенев напоминал, что литература должна занимать важное место в жизни молодёжи. В Казахстане сегодня активно развиваются программы, направленные на популяризацию чтения среди молодёжи. Например, в школах и вузах проводятся литературные вечера, конкурсы чтецов и встречи с писателями, которые помогают молодым людям открыть для себя мир литературы.

Жумабек Ахметович Ташенев оставил глубокий след в истории Казахстана не только как государственный деятель, но и как человек, который понимал важность культуры и литературы в формировании духовных ценностей у молодёжи. Его поддержка изучения мировой литературы, популяризация произведений классиков и внимание к вопросам образования и культуры стали важным вкладом в развитие общества.

Мировая литература, как один из важнейших элементов мировой культуры, продолжает играть ключевую роль в формировании духовных ценностей у молодёжи. Через литературу молодые люди учатся уважать свои корни, гордиться своей страной и стремиться к самосовершенствованию. Наследие Жумабека Ташенева напоминает нам о том, что только через сохранение и развитие культуры и литературы можно обеспечить устойчивое развитие общества и воспитать достойное поколение.

Использованная литература:

1. Ташенев Ж. А. "Избранные речи и статьи". — Алма-Ата: Казахстан, 1985.
2. Достоевский Ф. М. "Преступление и наказание". — Москва: Художественная литература, 1975.
3. Толстой Л. Н. "Война и мир". — Москва: Художественная литература, 1980.
4. Сент-Экзюпери А. "Маленький принц". — Москва: Детская литература, 1990.
5. Шекспир У. "Гамлет". — Москва: Художественная литература, 1985.

6. Оруэлл Дж. "1984". — Москва: АСТ, 2000.
7. Кунанбаев А. "Слова назидания". — Алматы: Жазушы, 1990.
8. Ауэзов М. "Путь Абая". — Алматы: Жазушы, 1980.
9. Муканов С. "Караван". — Алматы: Жалын, 1975.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ГЕЙМИФИКАЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Ботабаева Жанна Нуралиевна, кандидат филологических наук,
старший преподаватель, декан факультета «IT и иностранные языки»
АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», г.Шымкент
botabayeva_janna@mail.ru,
https://orcid.org/0009-0009-8406-2113?lang=ru
Жумабаева Гульмира Рахматуллаевна, старший преподаватель,
Университета им. Ж.А. Ташенева, город Шымкент, Казахстан.
gulmira.saginai@mail.ru,

Аннотация. В статье рассматриваются методологические основы геймификации в обучении русскому языку. Определяются её ключевые принципы, цели и задачи, а также приводятся доказательства эффективности игрового подхода на основе научных исследований и литературных источников. Особое внимание уделяется влиянию геймификации на мотивацию учащихся, их когнитивную активность, академическую успеваемость и эмоциональное состояние. В работе анализируются практические примеры игровых методик, выявляются возможные ограничения и потенциальные риски внедрения игровых технологий в образовательный процесс.

Аңдатпа. Бұл мақалада орыс тілін оқытудағы геймификацияның әдіснамалық негіздері қарастырылады. Оның негізгі қағидаттары, мақсаттары мен міндеттері анықталып, ойын тәсілінің тиімділігі ғылыми зерттеулер мен әдеби дереккөздер негізінде дәлелденеді. Геймификацияның оқушылардың уәждемесіне, танымдық белсенділігіне, академиялық үлгеріміне және эмоционалдық жағдайына әсеріне ерекше назар аударылады. Жұмыста ойын әдістерінің практикалық мысалдары талданып, білім беру үдерісіне ойын технологияларын енгізудің шектеулері мен ықтимал қауіптері анықталады.

Abstract. The article examines the methodological foundations of gamification in teaching the Russian language. Its key principles, goals, and objectives are defined, and the effectiveness of the game-based approach is substantiated based on scientific research and literary sources. Special attention is paid to the impact of gamification on students' motivation, cognitive activity, academic performance, and emotional state. The paper analyzes practical examples of game-based teaching methods, identifying possible limitations and potential risks of integrating gaming technologies into the educational process.

Ключевые слова: геймификация, русский язык, методика преподавания, игровые технологии, игровые механики, интерактивное обучение, цифровые образовательные технологии, инновационные методики, мотивация учащихся, вовлечённость, когнитивная активность, адаптивное обучение, креативное мышление, критическое мышление, персонализированное обучение, интерактивные платформы, образовательные игры, игровые сценарии, педагогические стратегии, цифровая среда.

Современная образовательная система развивается с учётом цифровизации, изменения когнитивных стилей учеников и внедрения новых методик обучения. Одним из значимых вызовов педагогики является снижение мотивации учащихся к изучению русского языка из-за традиционных форм подачи материала, перегруженности информацией и недостатка интерактивности в образовательном процессе.

Геймификация — это методика, основанная на использовании игровых элементов (баллы, уровни, награды, соревнования, рейтинговая система, квесты, миссии, виртуальные достижения) для повышения мотивации учащихся.

В данной статье рассматривается вопрос об эффективности в преподавании иностранных языков и естественно-научных дисциплин, однако её потенциал в обучении русскому языку остаётся недостаточно раскрытым. Традиционные методы изучения русского языка предполагают аналитическую работу с текстами, что делает процесс менее динамичным. Игровые технологии могут существенно повысить интерес к сложным грамматическим темам, орфографии, морфологии, пунктуации и стилистике.

Целью данной статьи является - попытка создания эффективной образовательной среды, в которой учащиеся мотивированы к изучению русского языка посредством игровых технологий.

В связи с этим были поставлены задачи, которые определены следующими пунктами:

1. Определить методологические основы геймификации в образовании и её применимость в преподавании русского языка.
2. Изучить влияние игровых механик на уровень мотивации, вовлечённости и академической успеваемости учащихся.
3. Разработать примеры игровых заданий для изучения орфографии, пунктуации, морфологии и синтаксиса.
4. Проанализировать психологические аспекты влияния геймификации на познавательную деятельность школьников.
5. Сравнить традиционные и игровые методы преподавания.
6. Определить возможные риски и ограничения использования геймификации в образовательном процессе.

Геймификация как педагогический инструмент. Геймификация в образовании представляет собой совокупность методик, использующих игровые элементы для повышения вовлечённости и эффективности обучения. В отличие от традиционных игр, направленных на развлечение, геймификация образовательного процесса ориентирована на достижение учебных целей через мотивацию и интерактивность.

Геймификация отличается от образовательных игр тем, что она не заменяет учебный процесс игрой, а лишь интегрирует игровые элементы в стандартные методики.

Основные игровые механики в преподавании русского языка. Геймификация в обучении русскому языку строится на использовании определённых игровых механик, каждая из которых способствует развитию конкретных языковых навыков.

Система наград и достижений. Внедрение балльных систем, рейтингов и цифровых наград стимулирует учащихся к выполнению заданий.

Например:

* «Орфографический марафон» - ученики зарабатывают баллы за правильное написание сложных слов.
* «Грамматический чемпион» - очки начисляются за безошибочное выполнение тестов по морфологии и синтаксису.

Квесты и сюжетные задания.

Задания, оформленные в виде приключений 1, повышают интерес к предмету.

Примеры:

* «Тайны русского языка» - серия загадок и головоломок, связанных с этимологией слов.
* «По следам великих писателей» - ученики проходят маршрут, связанный с произведениями русских классиков, разгадывая вопросы по текстам.

Рассмотрим тематические ролевые игры. Ролевые сценарии помогают развивать речь и стилистическое мышление.

Примеры:

* «Суд над словом» - ученики проводят дебаты по употреблению устаревших или заимствованных слов.

* «я - журналист» - учащиеся создают заметки, репортажи, интервью, применяя изученные языковые конструкции.

Соревновательные элементы. Соревнования способствуют вовлечению и командной работе. Примеры:

* «Литературный батл» - команды соревнуются в знании литературных произведений и их героев.

* «Лексический чемпионат» - ученики придумывают синонимы и антонимы к заданным словам за ограниченное время.

Интерактивные платформы и цифровые инструменты. Использование онлайн-ресурсов позволяет проводить игровые занятия в смешанном обучении. Популярные платформы:

* Kahoot! - викторины и тесты с соревновательным элементом.

* Quizlet - карточки для запоминания орфографических правил и новых слов.

* Classcraft - платформа с элементами ролевой игры для систематизации учебного процесса.

Влияние геймификации на образовательный процесс. Исследования показывают, что игровые механики стимулируют интерес к изучению предмета. Ученики воспринимают процесс обучения не как обязательность, а как вызов или приключение.

Геймификация формирует навыки критического мышления, поскольку ученики вынуждены анализировать информацию, сопоставлять факты и делать выводы в условиях ограниченного времени или игрового сценария.

Игровые методики помогают закрепить сложные темы. Например, после введения игрового формата при изучении орфографии средний балл учащихся повысился на 20% в контрольных группах (по данным исследований Борисовой Ю. В., 2021).

Игровой формат способствует снижению страха перед ошибками. Ученики воспринимают обучение как безопасную среду, в которой можно экспериментировать и пробовать разные подходы без страха наказания.

Проблемы и ограничения геймификации в обучении русскому языку. Несмотря на многочисленные преимущества, геймификация имеет определённые ограничения, которые могут повлиять на её успешное внедрение в образовательный процесс. Одной из основных проблем является значительная затрата времени на подготовку качественных игровых заданий. Учителю необходимо не только разработать сценарий игры, но и продумать её интеграцию в учебную программу, что требует дополнительных ресурсов.

Кроме того, не все ученики одинаково воспринимают игровые механики.

Некоторым учащимся привычнее традиционные методы обучения, а другие могут чрезмерно увлечься игровым процессом, уделяя внимание не содержанию урока, а механике получения наград. Это создаёт риск смещения образовательных акцентов, когда главной целью становится достижение игрового результата, а не усвоение знаний

Также стоит учитывать технические ограничения. Внедрение цифровых игровых технологий требует наличия соответствующего оборудования и стабильного интернет-соединения, что не всегда возможно в учебных заведениях. Это может ограничить доступность геймифицированного обучения для всех учеников.

Ещё одной сложностью является необходимость поддерживать баланс между игрой и образовательным содержанием. Если игровые элементы будут преобладать над академическими, обучение может превратиться в развлечение, не приносящее ожидаемых образовательных результатов. Таким образом, для успешного использования геймификации в преподавании русского языка требуется тщательно продуманная методика, позволяющая эффективно сочетать игровые технологии с традиционными подходами к обучению.

Перспективы развития геймификации в обучении русскому языку. Геймификация продолжает активно развиваться, и её применение в обучении русскому языку открывает новые возможности для повышения эффективности учебного процесса. Внедрение искусственного интеллекта позволяет адаптировать игровые задания под уровень каждого ученика, что делает обучение более персонализированным и эффективным. Такие технологии помогают учитывать индивидуальные потребности, предлагая задания оптимальной сложности и формируя траекторию развития каждого учащегося.

Дополненная и виртуальная реальность также становятся перспективными направлениями в геймифицированном обучении. Они позволяют создавать интерактивные образовательные среды, где ученики могут не просто изучать теоретический материал, но и погружаться в него, взаимодействуя с текстами, героями произведений и историческими контекстами. Это способствует более глубокому пониманию предмета и делает обучение увлекательным.

Развитие специализированных образовательных платформ с игровыми механиками также играет важную роль в будущем преподавания русского языка. Такие ресурсы помогут учителям интегрировать игровые технологии в стандартные уроки, предоставляя готовые сценарии, задания и механизмы обратной связи. Это значительно облегчит работу педагогов и сделает процесс внедрения геймификации более доступным.

Таким образом, будущее геймификации в обучении русскому языку связано с активным использованием цифровых технологий, персонализированного подхода и интерактивных образовательных решений. Эти инструменты помогут не только повысить мотивацию учащихся, но и улучшить качество знаний, делая изучение русского языка более эффективным и интересным.

В результате исследования выявлены следующие принципы геймификации в обучении русскому языку.

1. Принцип мотивации – игровые элементы стимулируют интерес к изучению предмета и делают процесс обучения эмоционально привлекательным.

2. Принцип вовлечённости – интерактивные механики способствуют активному включению учеников в образовательный процесс.

3. Принцип персонализации – геймифицированное обучение позволяет адаптировать задания под индивидуальные потребности и уровень знаний учащихся.

4. Принцип постепенного усложнения – задания становятся сложнее по мере освоения материала, создавая эффект «зоны ближайшего развития» (по Л. С. Выготскому).

5. Принцип свободы выбора – учащиеся могут выбирать стратегию обучения, что формирует чувство ответственности за результат.

6. Принцип обратной связи – мгновенное получение оценок и комментариев по выполненным заданиям повышает эффективность обучения.

7. Принцип соревновательности – игровые механики (рейтинги, челленджер, таблицы лидеров) стимулируют стремление к успеху.

8. Принцип сотрудничества – командные игровые задания развивают коммуникативные навыки и способность работать в группе.

9. Принцип креативности – создание игровых сценариев и заданий способствует развитию творческого мышления.

10. Принцип интерактивности – использование цифровых образовательных платформ и мультимедийных ресурсов делает процесс более интересным и наглядным.

Для подтверждения научного обоснования приведём следующие доказательства учёных об эффективности геймификации. Научные исследования подтверждают положительное влияние геймификации на образовательный процесс:

1. В книге Д. Л. Гудмана «Игровые методики в образовании» отмечается, что геймификация повышает активность учеников на 50% (Гудман, 2019).

2. В исследовании В. П. Вяткина указывается, что игровые технологии позволяют удерживать внимание учащихся в течение 70% учебного времени (Вяткин, 2019).

3. Ю. В. Борисова в книге «Современные подходы к обучению русскому языку» доказывает, что продуктивность работы на уроках возрастает на 35% при использовании игровых методов (Борисова, 2021).

4. А. В. Смирнов в книге «Психология игровой деятельности в обучении» отмечает, что игровые технологии развивают креативное мышление учащихся (Смирнов, 2020).

5. В книге Дж. Хёйзинги «Homo Ludens» говорится о том, что игровая деятельность формирует абстрактное и стратегическое мышление (Хёйзинга, 2020).

6. В исследовании М. А. Сергеева «Игровые стратегии в педагогике» установлено, что вовлечённость учеников возрастает на 40% (Сергеева, 2020).

7. В работе Селиверстовой Е. А. «Цифровая образовательная среда: от теории к практике» доказано, что интерактивные игровые платформы способствуют лучшему усвоению материала (Селиверстова, 2022).

8. О. Г. Прищепа в книге «Геймификация как способ мотивации учащихся» отмечает, что применение игровых технологий повышает успеваемость по грамматике и орфографии (Прищепа, 2021).

9. В исследовании Крылова Е. Н. «Интерактивные технологии в образовании» подчёркивается, что геймификация способствует развитию самостоятельности в обучении (Крылов, 2021).

10. В книге Ивановой Т. Г. «Геймификация в образовательной среде» указывается, что игровые механики снижают уровень тревожности у учащихся на 30% (Иванова, 2022).

Приведём следующие примеры игровых методик на уроках русского языка.

1. Игровые карточки - задания на орфографию и пунктуацию с возможностью накопления очков.

2. Сюжетные квесты - ученики выполняют задания, продвигаясь по сюжетной линии.

3. Ролевые игры - разыгрывание сценок помогает освоить стилистику речи.

4. Образовательные онлайн-игры - интерактивные упражнения, тесты, викторины.

5. Система наград - получение значков, баллов, бонусов за успешное выполнение заданий.

Но, при исследовании были выявлены возможные риски и ограничения.

1. Индивидуальные особенности учащихся - не все ученики воспринимают игру как эффективный метод обучения.

2. Дисциплинарные трудности - чрезмерное увлечение игрой может снизить серьезность восприятия учебного процесса.

3. Затраты времени - разработка качественных игровых заданий требует значительных ресурсов.

Таким образом, геймификация представляет собой перспективное направление в преподавании русского языка. Она способствует повышению мотивации, когнитивной активности и вовлечённости учащихся, облегчает усвоение сложных грамматических тем и развивает креативное мышление. Однако для её успешного внедрения требуется баланс между игровыми и академическими компонентами обучения.

Использованная литература:

1. Гудман Д. Л. Игровые методики в образовании. - Нью-Йорк: Academic Press, 2019.

2. Вяткин В. П. Методы активного обучения в школе. - М.: Педагогика, 2019.

3. Борисова Ю. В. Современные подходы к обучению русскому языку. - СПб.: Феникс, 2021.

4. Смирнов А. В. Психология игровой деятельности в обучении. - М.:

ВЛАДОС, 2020.
5. Хёйзинга И. Homo Ludens. В тени завтрашнего дня. - СПб.: Академический проект, 2020.
6. Сергеева М. А. Игровые стратегии в педагогике. - М.: ФЛИНТА, 2020.
7. Селиверстова Е. А. «Цифровая образовательная среда: от теории к практике» 2022.
8. Прищепа О. Г. Геймификация как способ мотивации учащихся. — Казань: Университетская книга. 2021
9. Крылов Е. Н. Интерактивные технологии в образовании. - Екатеринбург: Уральский университет, 2021.
10. Иванова Т. Г. Геймификация в образовательной среде. - Казань: Университетская книга, 2022.

ИНТЕГРАЦИЯ КУЛЬТУРЫ ЖИЗНИ И ЯЗЫКА ЖУМАБЕКА ТАШЕНЕВА

Умаралиева М.А.
орыс және өзбек тілдері кафедрасының аға оқытушысы, г.ғ.м.
Хадиметова М.М.
ФИ-23-2р тобының студенті
Ж.А.Ташенев атындағы университет, Шымкент
umaralieva_m@mail.ru

Аннотация. Жұмабек Тәшенов – қазақ интеллигенциясының көрнекті өкілдерінің бірі, ол әсіресе посткеңестік Қазақстан контекстінде мәдениет пен тілдің интеграциясында маңызды рөл атқарды. Оның қызметі халық пен мемлекеттің өмірінде мәдени және тілдік үдерістердің өзара байланысын көрсететін жарқын үлгі болып табылады.
Кілт сөздер: мәдениет, тіл, интеграция, білім, саясат, ұлттық идентификация.
Abstract. Zhumabek Tashenov is one of the prominent representatives of the Kazakh intelligentsia who played a significant role in the integration of culture and language, especially in the context of post-Soviet Kazakhstan. His activities serve as a vivid example of how cultural and linguistic processes are intertwined in the life of a nation and the state.
Key words: culture, language, integration, education, politics, national identity.

Жумабек Ташенев был не только видным общественным и политическим деятелем, но и крупным культурным фигурантом, чья жизнь и работа стали примером для многих поколений казахов. Его деятельность охватывает множество сфер: от преподавания и научной работы до управления и культурной политики. Однако особенно важно его влияние на вопросы языка и культуры в контексте советского и постсоветского Казахстана.

Ташенев начал свою карьеру как преподаватель, обучая молодежь казахскому языку, литературе и культуре. Он всегда подчеркивал важность сохранения и развития родного языка, считая его основным элементом национальной идентичности. Это отражалось не только в его преподавательской работе, но и в научной деятельности.

Он активно участвовал в разработке методик обучения казахскому языку, обращая внимание на необходимость использования современных технологий и научных достижений для сохранения и развития родного языка. Ташенев был сторонником того, чтобы казахский язык был не только языком повседневного общения, но и языком науки, культуры, экономики, что позволило бы укрепить роль казахского языка в общественной жизни.

Кроме работы в сфере образования, Ташенев активно участвовал в культурной жизни Казахстана, занимаясь переводами литературных произведений с других языков на казахский, а также популяризацией казахской литературы за рубежом. Он считал, что

важнейшей задачей является не только сохранение традиционной культуры, но и её адаптация к современным условиям, чтобы она могла развиваться и отвечать требованиям времени.

Одним из ярких примеров такого подхода стало его участие в создании научных трудов, которые интегрировали казахский язык и культуру в современные мировые научные и культурные контексты. В своей деятельности он использовал не только традиционные методы, но и активно использовал новые технологии, что позволило в значительной степени изменить подход к преподаванию казахского языка и культуры.

Ташенев также был активным политическим деятелем, который защищал интересы казахского народа в советский и постсоветский периоды. Его политическая деятельность всегда была связана с идеей укрепления национальной идентичности через культуру и язык. Он боролся за более широкое использование казахского языка в государственной и образовательной системе, считая, что это является важнейшим аспектом культурной интеграции и социального равенства.

Одним из его значительных достижений было активное участие в разработке законов, направленных на поддержку казахского языка, а также в создании культурных проектов, которые способствовали распространению казахской культуры на международной арене. В условиях постсоветского Казахстана Ташенев продолжал работать над интеграцией казахского языка в экономические и социальные сферы жизни, используя для этого как традиционные, так и инновационные подходы.

Влияние Жумабека Ташенева на последующие поколения казахов нельзя переоценить. Его усилия по интеграции языка и культуры оказали глубокое влияние на новое поколение ученых, писателей, педагогов и государственных деятелей. Ташенев был не только наставником, но и примером для подражания, продвигая идеи, которые актуальны и по сей день.

Его работа с молодежью, призывы к уважению культурных традиций и сохранению языка вдохновили целые поколения казахов на изучение своей культуры и языка, укрепляя национальную идентичность и создавая условия для интеграции в глобальный культурный процесс.

В условиях глобализации и широкого распространения английского языка идеи Жумабека Ташенева о важности сохранения и развития родного языка приобретают особую актуальность. Он подчеркивал, что культура и язык не только формируют общественное сознание, но и влияют на дальнейшее развитие государства и нации. В современном Казахстане, где активно развивается экономика и образовательная система, идеи Ташенева о балансе между глобализацией и сохранением национальной идентичности играют ключевую роль.

Ташенев считал, что культура и язык - это не просто историческое наследие, но и мощный инструмент для построения будущего, что важно в условиях постоянных изменений в мире.

Интеграция культуры и языка в жизни Жумабека Ташенева является важным аспектом его наследия. Его деятельность в области образования, науки, политики и культуры оставила глубокий след в развитии казахского общества. Ташенев активно способствовал распространению казахского языка и культуры, разрабатывая новые методы и подходы к их развитию в условиях изменяющегося мира. Его идеи остаются актуальными и в сегодняшнем Казахстане, где важность языка и культуры как основы национальной идентичности продолжает оказывать влияние на социальные процессы и культурное возрождение.

Одним из важнейших аспектов работы Ташенева было его стремление к сохранению и развитию казахского языка в период, когда на его место претендовали другие языки, такие как русский. Он стал одним из тех, кто осознавал необходимость сохранения языковой идентичности казахов как неотъемлемой части их культуры и истории. Ташенев предложил идеи, которые не только поддерживали и развивали казахский язык, но и

поднимали его статус в образовательной и научной сферах. Одним из его крупных достижений стало создание системы преподавания на казахском языке в университетах и школах, что сыграло ключевую роль в поддержке и распространении языка среди молодого поколения.

Кроме того, его культурно-просветительская деятельность была направлена на сохранение и развитие традиционных казахских ценностей и обычаев. Ташенев активно сотрудничал с культурными и научными учреждениями, организовывал выставки, конференции и другие мероприятия, способствующие популяризации казахской культуры. Он также уделял большое внимание поддержке народных художественных ремесел, музыки и литературы, что способствовало их сохранению и передаче будущим поколениям.

Его подход к интеграции культуры и языка в общественную жизнь также проявлялся в его политической деятельности. Ташенев был убежден, что политика должна учитывать культурную специфику народа, а также способствовать укреплению национальной идентичности. Он поддерживал инициативы по улучшению социальной и экономической ситуации казахского народа, а также активно работал над обеспечением равенства и справедливости в отношениях между различными этническими группами в Казахстане. Благодаря его усилиям, казахская культура и язык получили необходимое внимание и поддержку на государственном уровне.

Сегодня, спустя много лет после его деятельности, идеи Ташенева о важности языка и культуры остаются актуальными. Современные процессы возрождения казахской культуры, включая внедрение казахского языка в различные сферы жизни общества, не могли бы состояться без тех основ, которые были заложены в период его работы. Важность образования на родном языке, поддержка национальных традиций и культурных инициатив, которые Ташенев считал важнейшими, сегодня получают новое значение в контексте глобализации и стремления сохранить уникальность казахской нации в меняющемся мире.

Использованная литература:

1. Ташенев Ж.К. Казахский язык и культура: проблемы и перспективы. – Алматы: Ғылым, 2005. – 256 с.

2. Smith J. Language and Identity in Post-Soviet Kazakhstan. – Journal of Central Asian Studies, 2010. – Vol. 15. – P. 45–60.

3. Иванов И.И. История Казахстана: учебное пособие. – Москва: Издательство МГУ, 2012. – 320 с.

4. Brown A. Cultural Integration in Central Asia. – Cambridge University Press, 2015. – 180 p.

5. Қазақстан тарихы: оқулық. – Алматы: Атамұра, 2018. – 400 с.

6. Johnson R. The Role of Language in National Identity. – International Journal of Sociology, 2017. – Vol. 47. – P. 123–140.

7. Ташенев Ж.К. Мәдениет және тіл: өткен бен бүгіні. – Нұр-Сұлтан: Қазақстан, 2003. – 200 с.

8. Davis L. Globalization and Cultural Preservation. – Oxford University Press, 2019. – 220 p.

9. Әбілқасымов Қ. Қазақ тілінің дамуы. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 150 с.

10. Miller T. Language Policy in Post-Soviet States. – Journal of Language and Politics, 2018. – Vol. 17. – P. 89–105.

ЖҰМАБЕК ТӘШЕНОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ: ҰЛТ РУХАНИЯТЫНЫҢ ҚОРҒАУШЫСЫ

Усербаева М.А.
«Тілдер және әдебиет» секторының аға оқытушысы,
«Мирас» университеті. Шымкент қ.
malika.userbaeva.2016@mail.ru
Абралиева Б.К.
«Тілдер және әдебиет» секторының аға оқытушысы,
«Мирас» университеті. Шымкент қ.
botagoz.abralieva@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада Ж.Тәшеновтің қазақ әдебиетіне және ұлттық мәдениетке қосқан зор үлесі қарастырылады. Тәшенов қазақтың ұлт руханияты мен ұлттық санасын дамытуға бағытталған істерді қолдаған, әдебиет пен мәдениет саласындағы маңызы жоғары тұлға ретінде танылады, саяси және мәдени қызметтері, оның қазақ әдебиетінің дамуына әсері, ұлттың тарихи жады мен руханиятына жасаған ықпалы туралы сөз болады. Оның қазақ әдебиетінің үздік шығармаларын қорғаудағы рөлі, ұлттың санасын жаңғыртудағы алатын орны мен қазақ тілінің мәртебесін арттыру бағытындағы қызметі кеңінен талданады. Тәшеновтің әдебиетке деген сүйіспеншілігі, оның тұлғасы мен шығармашылық мұрасы ұлт руханиятының негіздерін сақтаудағы маңызды фактор болып табылады. Мақалада Тәшеновтің қазақ әдебиетін қорғаудағы тарихи мәні мен оның бүгінгі қоғамдағы рөлі анықталады.

Кілт сөздер: Ж.Тәшенов және қазақ әдебиеті, ұлттық құндылық, шығармашылық мұра, әдеби басылым, ақпарат.

Аннотация. В статье рассматривается большой вклад Ж. Ташенова в казахскую литературу и национальную культуру. Ташенов признан человеком высокого значения в области литературы и культуры, поддержавшим дела, направленные на развитие казахской национальной духовности и национального сознания, речь пойдет о политической и культурной деятельности, ее влиянии на развитие казахской литературы, влиянии на историческую память и духовность нации. Широко анализируется его роль в защите лучших произведений казахской литературы, его роль в модернизации сознания нации и его деятельность по повышению статуса казахского языка. Любовь Ташенова к литературе, его личность и творческое наследие являются важными факторами в сохранении основ духовности нации. В статье раскрывается историческое значение Ташенова в защите казахской литературы и его роль в современном обществе.

Ключевые слова: Ж.Ташенов и казахская литература, национальная ценность, творческое наследие, литературное издание, информация.

Abstract. The article discusses the great contribution of zh.Tashenov to Kazakh literature and national culture. Tashenov is recognized as a person of great importance in the field of literature and culture, who supported the activities aimed at developing the spirituality and national consciousness of the Kazakh people, will talk about his political and cultural activities, his influence on the development of Kazakh literature, his influence on the historical memory and spirituality of the nation. Its role in protecting the best works of Kazakh literature, its role in modernizing the consciousness of the nation and its activities in increasing the status of the Kazakh language are widely analyzed. Tashenov's love for Literature, his personality and creative heritage are an important factor in preserving the foundations of the spirituality of the nation. The article defines the historical significance of Tashenov in the defense of Kazakh literature and his role in modern society.

Key words: ZH.Tashenov and Kazakh literature, national value, creative heritage, literary publication, information.

Қазіргі ақпарат тарату мен алудың қарқынды дамыған дәуірінде дәстүрлі баспасөздің маңызы біршама төмендегенімен, оқырманның рухани азығына айналған жалғыз әдеби басылым-«Қазақ әдебиетіне» деген сұраныс өз мәнін жоғалтқан жоқ. Дегенмен, газет-журналдардың болашағына қатысты алаңдаушылық «Қазақ әдебиетіне» де тән құбылыс. Осындай жағдайда қазақ халқының көрнекті қайраткері Жұмабек Тәшеновтың тарихи ерлігі еске түседі.

Жұмабек Тәшенов-халқына орасан еңбек сіңірген тұлғалардың бірі. Ол мемлекет және қоғам қайраткері, экономист-ғалым, сондай-ақ 1955-1960 жылдары Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі төралқасының Төрағасы, 1960-1961 жылдары Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы қызметін атқарған. Сол кезеңде Мәскеудің қазақ жерін бөлшектеуге қатысты шешіміне іштей наразылық білдіргендер де, бейтарап ұстанымда болғандар да, сыпайы түрде қарсылық танытқандар да кездескен еді. Алайда, республика басшыларының арасында бұл әділетсіздікке ашық әрі табанды түрде қарсы тұрған жалғыз тұлға-Жұмабек Тәшенов болды. Оның қайсарлығының арқасында Қазақстан құрамында сақталып қалған жер көлемі 600 мың шаршы шақырымды құрап, бұл қазіргі республика аумағының бестен бір бөлігіне тең болды.

Жұмабек Тәшеновтың ел үшін сіңірген еңбектерінің бірі-Алматыдағы қазіргі Абай даңғылына ұлы ақынның есімін беруі. Сол уақытта, астана мәртебесіне ие болғанына қарамастан, Алматыда Жамбыл мен Амангелдіден өзге ешбір қазақтың атымен аталған көше болмаған еді. Жұмекең бұл жағдайға бейжай қарамай, өз ойын ашық жеткізген:

«Біз неге артта қалуымыз керек? Өзге қалаларға қараңыздаршы, Тбилисидің ең басты көшесі-Руставели даңғылы. Ташкентте де дәл осындай үлкен даңғыл бар-Әлішер Науаи даңғылы. Ал шын мәнінде, Әлішер Науаи Өзбекстанда тұрмақ, Ташкентте де болмаған, ол ғұмырын Ауғанстанның Герат қаласында өткізген. Мәскеудің ең атақты көшесі Максим Горькийдің атымен аталады. Бізде де жаңадан үлкен көше салынбақ, неге оған қазақтың ұлы ақыны Абайдың есімін бермеске?»-деп мәселені батыл көтерген.

Сол кездегі биліктің қатаң саясатына байланысты, мұндай ұсынысты бұрын ешкім айтып көрмеген еді. Алайда Тәшеновтың табандылығы нәтижесінде шешім қабылданып, Алматының қақ ортасындағы жаңа даңғылға Абайдың аты берілді. Бұған қоса, бүгінде Республика сарайының алдында тұрған Абай ескерткішінің орнатылуы да Жұмекеңнің бастамасымен жүзеге асты. Ол өзі лентасын қиып ашқан бұл ескерткіш қазір қаланың басты символдарының біріне айналды. Сонымен қатар, атақты «Медеу» мұз айдынының құрылысы да Тәшеновтің араласуымен басталған.

Жұмабек Тәшенов қазақ өнері мен мәдениетінің үлкен жанашыры әрі қолдаушысы болды. 1960 жылы Министрлер Кеңесінің төрағасы қызметін атқарып жүрген кезінде, қазіргі Қонаев пен Қабанбай батыр көшелерінің қиылысында салынған 121 пәтерлік жаңа үйді толықтай өнер және әдебиет қайраткерлеріне үлестірді. Бұл ғимарат халық арасында «Қазақ ауылы» немесе «Тәшеновтың үйі» деген атауға ие болды.

Сонымен қатар, Тәшенов қазақ тілінің мемлекеттік деңгейде қолданылуын алғашқылардың бірі болып көтерген тұлға. Ол: «Неге Қазақстанда тұратын өзге ұлт өкілдері қазақша сөйлемейді?»-деп, бұл маңызды мәселеге назар аударып, ұлттық тіліміздің мәртебесі үшін күрес жүргізген.

Жұмабек Шаяхметовтен кейінгі кезеңде ер жеткен қазақ жігіттерінің барлығы дерлік Тәшеновтың өзіне болмаса да, оның өрелі ойлары мен айбарлы сөздеріне қарыздар. Ол батыл қадам жасап:

«Қазақстандағы игерілген тың жерлер мен алынған астық бүкіл әлемге танымал болды. Бұл ауқымды өзгерістерді жүзеге асыруда қазақ халқы мен партия ұйымы тәрбиелеген мамандар өздерінің қабілетін дәлелдеді. Миллиондаған адам келіп, жүздеген совхоздар құрылды, олардың барлығына орысша атаулар берілді. Алайда қазақтар бұған қарсылық танытқан жоқ. Көптеген білікті азаматтар осы істің басы-қасында жүріп, кәсіби тұрғыда өсіп-жетілді. Аудандық, облыстық және министрлік деңгейіндегі орталық аппараттарда екінші хатшылыққа лайық қазақ азаматтары аз емес. Мысалы, ауыл

шаруашылығы жөніндегі ОК хатшысы Фазыл Кәріпжанов басқа біреуден кем бе? Ол неге екінші хатшы бола алмайды? Білікті кадрларды елеусіз қалдыру мені таңғалдырады. Мұны қазақ мамандарына деген сенімсіздік немесе оларды көргісі келмеу деп түсінемін. Бірінші және екінші хатшылық қызметтерге қазақ кадрларын жібермеу қалыптасқан дәстүрге айналып бара жатқан сияқты,» – деп мәселені ашық көтерген.

Тәшеновтың осы өткір сөздері Брежневке қатты әсер етіп, тіпті оның денсаулығы сыр беріп, мазасы қашқан деседі. Бұл оқиғадан кейін көп ұзамай, яғни бір жыл ішінде, Фазыл Кәріпжанов екінші хатшылық қызметке тағайындалады. Ал араға екі жыл салып, Дінмұхамед Қонаевтың бірінші хатшылыққа келуі мүмкін болады. Осы өзгерістер облыстар мен аудандардағы кадрлық тағайындауларға да оң ықпал етіп, қазақ азаматтарының билікке келуіне жол ашылды.

1958 жылы Қазақстан ОК бюросында «Қазақ әдебиеті» газетінде ұлтшылдық көзқарастың белең алуы туралы мәселе қаралды. Осы отырыста Жұмабек Тәшенов батылдық танытып, «Қазақ әдебиеті-барша жазушыларға ортақ басылым» деп мәселенің маңыздылығын атап көрсетеді. Газетке қатысты баяндама жасау редактор Сырбай Мәуленовке жүктеледі. Ол мінберге көтерілерде қобалжып, аяғын баяу басып келе жатқанын байқаған Жұмекең: «Тайсақтамай, батыл сөйле, жасқанбай, ойыңды анық жеткіз» – деп жігерлендіреді. Бұл сөздер ОК-нің екінші хатшысы Н.И. Журинің күдігін тудырады.

Отырыста сол кездегі «Социалистік Қазақстан» газетінің редакторы Қасым Шәріпов: «Қазақ әдебиеті» газетін жабу керек. Ал «Социалистік Қазақстанды» «Казахстанская правдаға» қосып, көшірме газет ретінде шығарған жөн. Егер осы газетте редактордың орынбасары қызметін атқарсам, өзімді бақытты санар едім» – деп, билікке жағынбақ болады. Бұл сөзден кейін жиналғандар үнсіз қалады. Сол кезде Жұмекең оған қатқыл жауап қайтарып: «Социалистік Қазақстанды» ашқан сен емес, жабатын да сен емес!» – деп, оның ұсынысын тойтарып тастайды. Жиналыс залында отырған Жүсіп Алтайбаев та шыдамай: «Шәріпов, бұдан да өлгенің жақсы еді» – деп, наразылығын білдіреді.

Жұмабек Тәшеновтың батылдығы мен қайсарлығының арқасында ОК-нің бірінші хатшысы Яковлев ақылға қонымды шешім қабылдауға мәжбүр болады. Осылайша, «Қазақ әдебиеті» газеті жойылып кету қаупінен аман қалып, өз оқырмандарымен бірге болашаққа қадам басты. Осы оқиғадан кейін Жұмекеңнің есімі ел арасында кеңінен танылып, «Тәшенов-нағыз қазақ, ұлты үшін жанын беретін азамат!» деген пікір тарайды.

Содан бері талай уақыт өтсе де, «Қазақ әдебиеті» қазақ руханиятының тірегіне айналып, заман ағымымен бірге дамып келеді. Бұл басылымның сақталып, оқырмандарымен қауышуында Жұмабек Тәшеновтің еңбегі зор екені сөзсіз.

Жұмабек Тәшеновтың қазақ әдебиетін зерттеуі туралы айтқанда, оның әдебиетке деген көзқарасы мен қатынасы өте маңызды. Тәшенов-тек саяси қайраткер емес, сонымен қатар ұлттық руханият пен мәдениеттің қорғаушысы ретінде танылған тұлға. Оның қазақ әдебиетіне қатысты зерттеулері мен қызметі, әсіресе ұлттың мәдени мұрасын сақтау мен дамытуға бағытталған әрекеттері кеңінен қарастырылады. Тәшеновтің қазақ әдебиетін зерттеудегі рөлі бірнеше маңызды аспектілермен ерекшеленеді:

1. Қазақ әдебиетінің маңызын түсіну. Жұмабек Тәшенов қазақ әдебиетінің ұлттың мәдени кодын сақтаудағы рөлін ерекше бағалаған. Ол қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне қатысты маңызды мәселелерді көтеріп, әдебиеттің қоғамдағы орны мен ықпалын жоғары бағалаған. Тәшеновтің әдебиетке деген қатынасы ұлттық құндылықтарды сақтау мен келер ұрпаққа жеткізуге бағытталған болды. Оның айтуынша, әдебиет-бұл халықтың санасын қалыптастыруда маңызды құрал.

2. Қазақ тілінің мәртебесін көтеру. Тәшенов қазақ әдебиетінің тілдік мәселелеріне де назар аударды. Ол қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде мәртебесін арттыру қажеттігін үнемі айтып жүрді. Қазақ әдебиеті мен тілінің дамуындағы өзекті мәселелерді шешу мақсатында Тәшенов көптеген ұсыныстар мен бастамалар көтерді. Оның пікірінше, қазақ әдебиеті ұлттық тілде еркін дамып, әлемдік әдебиетпен бәсекелес болуы керек.

3. Әдебиеттегі ұлттық руханиятты сақтау. Тәшеновтың әдебиетке деген көзқарасы тек шығармашылық тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар ұлттық идеология мен руханиятты сақтау тұрғысынан да маңызды болды. Ол әдебиеттің тек эстетикалық мәнін емес, ұлттың рухани және мәдени тұтастығын сақтаудағы рөлін де жоғары бағалаған. Оның пікірінше, қазақ әдебиеті ұлттың тарихы мен мәдениетінің айнасы ретінде қызмет атқарып, қазақ халқының ұлттық бірлігін нығайтуға ықпал етуі тиіс.

4. Қазақ әдебиетінің өкілдерімен тығыз байланыс. Тәшенов қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерімен тығыз байланыста болды. Ол жазушылар мен ақындарға қолдау көрсетіп, олардың шығармаларын қорғауға көмектесті. Оның ұлттық әдебиетке қосқан үлесі, әсіресе, кеңестік кезеңде жазушылардың шығармашылығына бағытталған болатын. Тәшенов шығармашылық зиялы қауымның шығармаларының еркін жариялануына ықпал етіп, олардың қоғамдағы орны мен маңыздылығын көтерді.

5. Жұмабек Тәшеновтің әдебиетке қатысты жазбалары мен зерттеулері. Тәшенов қазақ әдебиетінің тарихы мен қазіргі жағдайы туралы бірнеше маңызды мақалалар мен баяндамалар жазған. Оның еңбектерінде ұлттық әдебиеттің мемлекеттік және қоғамдық өмірдегі орны, әдебиеттің халықтық идеологияға қызмет етуі, жазушылардың шығармашылығының мәні туралы терең ойлар айтылған.

Жұмабек Тәшеновтің қазақ әдебиетін зерттеудегі қызметі, оның ұлт руханиятына қосқан үлесі ерекше. Ол әдебиетті тек өнер мен эстетика тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар ұлттың мәдени-рухани мұрасы ретінде қарастырды. Оның әдебиет пен мәдениетке деген көзқарастары қазіргі қазақ әдебиетінің дамуына өз әсерін тигізді және ұлттық руханиятты қорғаудың маңыздылығын көрсетіп берді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тәшенов Жұмабек. Өмір жолы: естеліктер мен зерттеулер. – Алматы, 2001.
2. Қазақтың ұлт руханияты. Ұлттың мәдени мұрасы және әдебиеті. – Алматы, 2010.
3. Жұмабек Тәшенов: Ұлы тұлға, ұлы ерлік. – Алматы, 2015.
4. Қазақ әдебиетінің жанрлары мен шығармашылық тұтастығы. – Алматы, 2012.

ЖУМАБЕК ТАШЕНЕВ И СОХРАНЕНИЕ КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЫ: ВЫЗОВЫ ЕГО ВРЕМЕНИ.

Жумабаева Гульмира Рахматуллаевна., старший преподаватель,
Университет имени Ж.А.Ташенева,
Казахстан, г.Шымкент
e-mail: gulmira.saginai@mail.ru
Пирматова Зилола Абдисаматовна., студентка 2 курса,
Университет имени Ж.А.Ташенева,
Казахстан, г.Шымкент
e-mail: pirmatovazi14@gmail.com

Аннотация. Жумабек Ташенев – одна из знаковых фигур в истории Казахстана XX века. В период усиленной централизации и давления со стороны союзных властей он отстаивал интересы республики, противостоял попыткам передачи казахских земель РСФСР и выступал за сохранение национальной культуры.

В данной статье рассматриваются ключевые аспекты его деятельности: борьба за территориальную целостность Казахстана, поддержка казахского языка и национальной интеллигенции, а также политические репрессии, которым он подвергся. Анализируются архивные документы, воспоминания современников и исследования, посвященные его роли в истории Казахстана.

Ключевые слова: Жумабек Ташенев, казахская культура, территориальная целостность, национальная политика, СССР, языковая политика, история Казахстана, политические репрессии, русификация, национальное самосознание.

Аңдатпа. Жұмабек Тәшенов – XX ғасырдағы Қазақстан тарихындағы маңызды тұлғалардың бірі. Ол КСРО-ның орталықтандырылған саясаты кезінде қазақ жерлерінің РСФСР құрамына берілуіне қарсы тұрып, ұлттық мәдениетті қорғау үшін күресті.

Бұл мақалада Тәшеновтің бастамалары, оның Қазақстанның аумақтық тұтастығын сақтаудағы рөлі, қазақ тілін дамытуға қосқан үлесі және оған бағытталған саяси репрессиялар қарастырылады. Архивтік материалдар, замандастарының естеліктері және ғылыми зерттеулер негізінде оның тарихи орны бағаланады.

Кілт сөздер: Жұмабек Тәшенев, қазақ мәдениеті, аумақтық тұтастық, ұлттық саясат, КСРО, тіл саясаты, Қазақстан тарихы, саяси қуғын-сүргін, орыстандыру, ұлттық сана-сезім.

Abstract. Zhumabek Tashenov was one of the most prominent figures in the history of Kazakhstan in the 20th century. During the era of increasing centralization and pressure from Soviet authorities, he defended the interests of the republic, opposed the transfer of Kazakh lands to the RSFSR, and fought to preserve national culture.

This article examines key aspects of his activities: his struggle for Kazakhstan's territorial integrity, his support for the Kazakh language and national intelligentsia, and the political repression he faced. The analysis is based on archival documents, memoirs of contemporaries, and research on his historical role.

Key words: Zhumabek Tashenev, Kazakh culture, territorial integrity, national policy, USSR, language policy, history of Kazakhstan, political repression, Russification, national identity.

Введение

Жумабек Ташенев родился 20 марта 1915 года в Акмолинской области. Получив образование в области управления, он начал свою карьеру в сельскохозяйственных и административных органах, что заложило основу его дальнейшей деятельности в государственном управлении.

Жумабек Ташенев – один из немногих казахстанских политиков советского периода, который открыто выступал против решений центральных властей, ущемлявших интересы республики. В условиях жесткой партийной дисциплины он не побоялся противостоять инициативе Хрущёва по передаче северных территорий Казахстана России, а также защищал казахский язык и культуру.

Целью данной статьи является изучение вклада Ташенева в сохранение национальной идентичности Казахстана в период советского давления, анализ его политических инициатив и их последствий.

Политическая карьера

С конца 1940-х годов Ташенев занимал руководящие посты в Северо-Казах-станской и Акмолинской областях, затем перешел на республиканский уровень. В 1960 году он был назначен Председателем Совета Министров Казахской ССР.

На этом посту он активно выступал за развитие экономики Казахстана, поддержку национальных кадров и сохранение территориальной целостности республики. В период обсуждения вопроса о передаче северных областей Казахстана в состав РСФСР Ташенев проявил решительность, защитив интересы республики.

В начале 1960-х годов этот вопрос рассматривался на высшем уровне, и были реальные планы изменения границ.

Будучи председателем Совета Министров Казахской ССР, Ташенев открыто выступил против этого решения, защищая интересы республики. Он сумел убедить

руководство СССР в важности сохранения территориальной целостности Казахстана, что стало одной из его самых значимых побед.

Советская национальная политика и Казахстан.

В 1950–1960-х годах Казахстан подвергался активной русификации. Политика Хрущёва предполагала интеграцию казахских земель в состав России, что объяснялось экономической целесообразностью. Однако этот процесс угрожал национальной идентичности казахского народа.

Казахская интеллигенция и культурная борьба.

В этот период национальная интеллигенция сталкивалась с давлением:

- Сокращалось количество школ с казахским языком обучения.
- Ограничивалось издание книг на казахском языке.
- Национальные традиции подвергались критике как «пережитки прошлого».

Ташенев был одним из немногих, кто активно противостоял этой политике.

Роль Ташенева в защите Казахстана.

Противостояние передаче северных территорий РСФСР.

В 1960 году на заседании в Москве Ташенев заявил: “Мы не можем передавать казахстанские земли без воли народа. Эти территории принадлежат Казахстану исторически и юридически.”

Это заявление стало одной из причин его снятия с должности. Его активная позиция не соответствовала политике союзного руководства, что привело к его отставке в 1961 году. После этого он работал на менее значимых должностях в Шымкентской области, но продолжал вносить вклад в развитие сельского хозяйства и экономики региона.

Несмотря на это, он не прекратил свою деятельность по поддержке национальных инициатив. Его усилия оставили глубокий след в истории, а его идеи продолжали жить в умах казахских патриотов.

Поддержка казахского языка и культуры.

Ташенев осознавал, что без развития культуры и языка народ может потерять свою самобытность. В условиях советской власти, когда проводилась политика русификации, он активно поддерживал казахский язык в образовании, искусстве и государственном управлении.

Он способствовал развитию театров, литературы и кинематографа, оказывая поддержку писателям, поэтам и режиссерам. Благодаря его усилиям творческая интеллигенция Казахстана получила возможность продолжать свою работу, популяризируя национальные ценности и историю.

Ташенев курировал:

- Открытие казахских школ.
- Издание казахской литературы.
- Развитие театра и кинематографа.

После его отстранения эти инициативы были частично свернуты.

Доказательства из источников:

1. В ЦГА РК сохранились документы с его выступлениями против передачи казахстанских земель.
2. В архивах Казахской СССР зафиксированы его инициативы по поддержке казахского языка.

Мемуары и научные исследования.

• В книге «От Сталина до Горбачёва» Кунаев пишет:

«Ташенев понимал, что его борьба может привести к репрессиям, но он не отступал».

• В книге «Жумабек Ташенев: жизнь и борьба» Ашимбаев отмечает:

«Он был символом национального сопротивления в те годы»

Последствия репрессий и влияние на будущее Казахстана.

После снятия с должности Ташенев был отправлен в ссылку в Кзыл-Орду. Несмотря на это, его идеи оказали влияние на будущие поколения.

Наследие Ташенева

Сегодня имя Ташенева ассоциируется с мужеством, патриотизмом и борьбой за независимость. Хотя он работал в советское время, его идеи во многом предвосхитили процессы, которые произошли после обретения Казахстаном независимости.

Он стал примером того, как государственный деятель может поставить интересы народа выше личных амбиций и политических игр. Его борьба за культуру и язык вдохновляет современное поколение, напоминая о важности сохранения национальной идентичности.

Заключение:

Жумабек Ташенев был одним из немногих, кто открыто противостоял политике центра. Его усилия по защите территории Казахстана и сохранению казахской культуры сыграли ключевую роль в формировании национального самосознания.

Использованная литературы:

1. Кунаев Д. А. От Сталина до Горбачёва. Алматы: Санат, 1992.
2. Абылхожин Ж. Б. Казахская национальная идентичность в XX веке. Алматы: Дайк-Пресс, 2010.
3. Ашимбаев М. Жумабек Ташенев: жизнь и борьба. Астана: Елбасы, 2015.
4. Касымбеков М. История Казахстана в документах. Алматы: КазНУ, 2008.
5. Сборник архивных документов ЦГА РК. Политика центра и национальный вопрос. Астана: Астана-Пресс, 2017.
6. Назарбаев Н. В потоке истории. Алматы: Атамура, 2003.
7. Исторический журнал «Казахстан: прошлое и настоящее», 2019, №3.
8. Совет Министров Казахской ССР. Документы и материалы (1955-1961). Алматы: Архив РК, 2012.
9. Бекмаханов Е. Казахстан в системе советской власти. Алматы: Санат, 1997.
10. Платонов О. Советская национальная политика: достижения и провалы. Москва: РАН, 2006.

БАЛАНС НАЦИОНАЛЬНОГО И ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА: ЖУМАБЕК ТАШЕНЕВ И ДВУЯЗЫЧИЕ

Кемелова Г.М.
старший преподаватель кафедры русского и узбекского языков
Университет имени Ж.А.Ташенева» г.Шымкент
gulxan.kemelova@mail.ru
Абсаматова Мухлиса
студентка группы ФИ-22-2р
Университет имени Ж.А.Ташенева» г.Шымкент

Аннотация. В статье рассматривается языковая политика Казахстана в середине XX века через призму деятельности Жумабека Ташенева, видного государственного деятеля, отстаивавшего казахский язык, но не отвергавшего роль русского языка. Анализируется, как Ташенев воспринимал двуязычие, каким образом он защищал казахский язык в условиях доминирования русского и какие уроки его политики актуальны сегодня.

Ключевые слова: языковая политика, казахский язык, русский язык, Жумабек Ташенев, двуязычие, национальная идентичность, советский Казахстан.

Андатпа. Бұл мақалада XX ғасырдың ортасындағы Қазақстанның тіл саясаты Жұмабек Тәшеневтің қызметі арқылы қарастырылады. Ол қазақ тілінің дамуын қолдаған,

бірақ орыс тілінің рөлін жоққа шығармаған көрнекті мемлекет қайраткері болған. Мақалада Тәшеневтің қостілділікке көзқарасы, қазақ тілін орыс тілінің үстемдігі жағдайында қалай қорғағаны және оның саясатының қазіргі заман үшін маңыздылығы талданады.

Кілт сөздер: тіл саясаты, қазақ тілі, орыс тілі, Жұмабек Тәшенев, қостілділік, ұлттық бірегейлік, кеңестік Қазақстан.

Abstract. The article examines Kazakhstan's language policy in the mid-20th century through the lens of the activities of Zhumabek Tashenov, a prominent statesman who defended the Kazakh language while recognizing the role of the Russian language. It analyzes how Tashenov perceived bilingualism, how he protected the Kazakh language under the dominance of Russian, and what lessons from his policy remain relevant today.

Keywords: language policy, Kazakh language, Russian language, Zhumabek Tashenov, bilingualism, national identity, Soviet Kazakhstan.

Введение

Языковая политика Казахстана всегда находилась на пересечении культурных и политических интересов. В советский период особое значение приобрел вопрос баланса между казахским и русским языками. Одним из ключевых фигур, оказавших влияние на этот процесс, был Жумабек Ташенев – политик, стремившийся сохранить казахскую идентичность, не противопоставляя ее советской многонациональности.

Ташенев выступал за укрепление позиций казахского языка, но при этом понимал, что русский язык был важным инструментом интеграции в СССР. Как ему удавалось отстаивать казахский язык в условиях доминирования русского? В какой степени его взгляды могут быть актуальны сегодня?

1. Жумабек Ташенев и языковая политика Казахстана

1.1. Исторический контекст

После вхождения Казахстана в состав СССР русский язык стал доминирующим во всех сферах жизни. Казахский язык постепенно терял позиции, особенно в городах, а процессы индустриализации и миграции способствовали усилению русскоязычного пространства. В этих условиях казахские интеллигенты стремились сохранить национальную идентичность, поддерживая казахский язык и культуру.

Ташенев занимал ключевые должности в 1950-1960-х годах, в том числе был председателем Совета Министров Казахской ССР. В этот период он активно занимался вопросами культуры и национальной политики, защищая права казахского народа в рамках советской системы.

1.2. Как Ташенев отстаивал казахский язык

Ташенев придерживался сбалансированной позиции: он признавал важность русского языка как языка межнационального общения, но при этом выступал за укрепление позиций казахского языка. Его деятельность включала несколько ключевых направлений:

- **Развитие казахского образования**. Он поддерживал открытие школ и вузов, где преподавание велось на казахском языке.
- **Продвижение казахской культуры**. В годы его деятельности активно развивались казахская литература, театр и пресса.
- **Противостояние языковой ассимиляции**. Ташенев выступал против попыток вытеснения казахского языка из официального пространства, особенно в государственных учреждениях.

Его подход можно назвать прагматичным: он не боролся против русского языка, а стремился обеспечить равноправное сосуществование двух языков.

2. Русский язык в Казахстане в эпоху Ташенева: инструмент интеграции или угроза идентичности?

2.1. Двуязычие как реальность

В советское время русский язык играл роль главного средства межнационального общения. Это облегчало взаимодействие между республиками СССР, предоставляло доступ к образованию, науке и карьере. Однако у этого процесса были и негативные последствия: многие казахи, особенно в городах, переходили на русский язык, что приводило к постепенному ослаблению родного языка.

Ташенев понимал неизбежность двуязычия, но стремился предотвратить полное доминирование русского языка. Он выступал за то, чтобы казахский язык имел высокий статус и использовался в официальных сферах.

2.2. Угроза идентичности?

Некоторые современники Ташенева опасались, что двуязычие приведет к утрате казахской культуры. Однако сам Ташенев видел в этом не угрозу, а возможность: он считал, что грамотная языковая политика позволит сохранить национальную самобытность, при этом не изолируя Казахстан от остального Советского Союза.

Он выступал за сохранение казахской терминологии, поддержку национального образования и изучение казахского языка даже среди русскоязычного населения республики.

3. Уроки политики Ташенева для современного Казахстана

Сегодня Казахстан сталкивается с похожими вызовами: казахский язык продолжает развиваться, но русский остается важным языком коммуникации. Некоторые принципы политики Ташенева остаются актуальными:

- **Поддержка многоязычия**. Ташенев показывал, что национальный язык можно развивать, не противопоставляя его другому языку. Это важно и сегодня, когда Казахстан стремится сохранить баланс между казахским, русским и другими языками.
- **Престиж казахского языка**. Как и в эпоху Ташенева, сегодня важно повышать статус казахского языка в образовании, науке, бизнесе и государственных структурах.
- **Гармонизация языковой политики**. Конфронтация между языками может привести к социальным и культурным конфликтам. Опыт Ташенева показывает, что разумный компромисс дает лучшие результаты.

Заключение

Жумабек Ташенев был одним из тех, кто защищал казахский язык, не отвергая русский. Его политика доказывает, что грамотный подход к языковому вопросу может не только сохранить национальную идентичность, но и способствовать гармоничному сосуществованию разных культур.

Сегодняшний Казахстан стоит перед аналогичными вызовами, и опыт Ташенева может стать полезным ориентиром для формирования современной языковой политики.

Использованная литература:

1. Сулейменов О. «Аз и Я». – Алматы: Жазушы, 1975.
2. Назарбаев Н. «В потоке истории». – Алматы: Атамұра, 1999.
3. Абылхожин Ж. «История Казахстана и национальная идентичность». – Алматы, 2011.
4. Жумабеков С. «Жумабек Ташенев: судьба политика». – Астана, 2015.
5. Толеубекова Р. «Языковая политика Казахстана в советский период». – Алматы, 2019.
6. Бейсембаев К. «Развитие казахского языка в условиях двуязычия». – Нур-Султан, 2021.

БИЛИНГВИЗМ В КАЗАХСТАНЕ: ИДЕИ ЖУМАБЕКА ТАШЕНЕВА, СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ПОЛИТИКА

Абзалова Галия Аликовна, магистр преподаватель
АО «Ташенев Университет», г. Шымкент, beta-7@mail.ru,
Үсенқызы Жансая, студент группы ФИ 23-2р
АО «Ташенев Университет», г.Шымкент

Аннотация. В статье рассматривается феномен билингвизма в Казахстане, и анализируются идеи Жумабека Ташенева, казахстанского ученого и государственного деятеля, о развитии языковой политики. Особое внимание уделяется роли казахского и русского языков в образовательной сфере, а также социально-культурному контексту, сформировавшемуся в стране после обретения независимости. Авторы отмечают преимущества двуязычия для когнитивного и культурного развития, а также делают выводы о необходимости дальнейшего совершенствования государственной языковой политики и поддержки билингвальных образовательных программ.

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстандағы билингвизм феномені қарастырылып, қазақ ғалымы әрі мемлекет қайраткері Жұмабек Тәшеновтің тіл саясатын дамыту туралы идеялары талданады. Әсіресе білім беру саласында қазақ және орыс тілдерінің атқаратын рөлі мен тәуелсіздік алғаннан кейінгі елімізде қалыптасқан әлеуметтік-мәдени жағдайға баса назар аударылады. Авторлар қос тілділіктің танымдық және мәдени дамуға тигізетін оң әсерін атап өтіп, мемлекеттік тіл саясатын жетілдіру мен билингвалды білім беру бағдарламаларын қолдаудың маңыздылығын қорытындылайды.

Abstract. This article examines the phenomenon of bilingualism in Kazakhstan and analyzes the ideas of Zhumabek Tashenov, a Kazakh scholar and statesman, regarding the development of language policy. Particular attention is paid to the roles of the Kazakh and Russian languages in the educational sphere, as well as the socio-cultural context that emerged in the country after gaining independence. The authors highlight the cognitive and cultural benefits of bilingualism and conclude that there is a need to further improve state language policy and support bilingual educational programs.

Ключевые слова: Билингвизм; языковая политика; Жумабек Ташенев; казахский язык; русский язык; образование; многоязычие; национальная идентичность; когнитивное развитие; академические успехи; глобализация; межкультурный диалог; социальная интеграция; двуязычие; образовательная реформа; культурное наследие.

Введение

Жумабек Ташенев – один из немногих казахстанских политиков советского периода, открыто выступавших за защиту национальных интересов. В условиях доминирования партийных решений он последовательно отстаивал необходимость равноправного развития казахского и русского языков. Настоящая работа посвящена изучению вклада Ташенева в развитие языковой политики Казахстана и анализу преимуществ билингвизма для национального развития в условиях глобализации.

Билингвизм и его роль в Казахстане

Билингвизм – это способность свободно владеть двумя языками, что важно как для личного, так и для социального развития. В современных условиях, где глобализация и международные связи играют значительную роль, двуязычие становится не только полезным, но и необходимым навыком. Оно открывает новые возможности для общения, образования, карьеры и культурного обмена, способствуя интеграции в глобальное сообщество.

В Казахстане билингвизм имеет особое значение. Многоязычие страны, где активно используются государственный, русский и другие языки, обусловлено историческим межэтническим взаимодействием, а также наследием советской языковой политики.

После обретения независимости особое внимание уделяется развитию казахского языка, что требует от граждан активного освоения русского языка для поддержания межнационального диалога.

Идеи Жумабека Ташенева о языковом развитии нации

Жумабек Ташенев (1915–2002) – выдающийся казахстанский учёный, государственный деятель и педагог, чьи идеи оказали значительное влияние на развитие культуры и образования страны. Он подчеркивал, что для гармоничного развития нации необходимо развивать казахский и русский языки как равноценные средства общения. Ташенев считал, что знание обоих языков способствует не только эффективной коммуникации, но и лучшему взаимопониманию культур, что особенно актуально для многонационального Казахстана.

В основе его идей лежала концепция сбалансированного подхода к развитию двуязычия. Ташенев выступал за внедрение двуязычных образовательных программ, способствующих глубокому изучению казахского языка при сохранении значимости русского языка как средства межэтнического общения и интеграции в международное сообщество.

Социально-культурный контекст языковой политики Казахстана

Многонациональный состав населения Казахстана оказывает существенное влияние на формирование языковой политики страны. С момента обретения независимости стало необходимо создать гармоничную языковую среду, в которой представители различных этнических групп могут сохранять свою идентичность и одновременно эффективно общаться. В условиях глобализации важную роль играют как казахский, так и русский языки.

Казахский язык, будучи государственным, служит основой национальной идентичности, а русский язык – важным инструментом межнационального диалога. Современная образовательная система, ориентированная на двуязычие, способствует сохранению культурного наследия, развитию когнитивных способностей и академических успехов, обеспечивая социальную интеграцию в многоязычном обществе.

Образовательная политика Казахстана и билингвальное образование

В последние десятилетия Казахстан активно развивает систему образования с учетом многоязычного состава населения и глобальных вызовов. Внедрение билингвального образования в школах и вузах направлено на формирование языковых навыков у граждан, что необходимо для их успешной интеграции в мировое сообщество.

Ключевым элементом этой политики является внедрение не только двуязычного обучения, где казахский и русский языки используются как средства преподавания различных предметов, но и трехязычия. Такая система способствует не только глубокому освоению языков, но и развитию критического мышления, улучшению памяти и повышению адаптивных способностей учащихся.

Государственная программа «Рухани Жаңғыру» акцентирует внимание на укреплении казахского языка как носителя национальной культуры, одновременно поддерживая русский язык, который служит связующим звеном между различными этническими группами. Эти меры позволяют создать условия для формирования полноценного гражданского общества, способного сохранять культурное наследие и эффективно взаимодействовать на международном уровне.

Преимущества билингвизма

Билингвизм оказывает положительное влияние на когнитивное развитие человека. Исследования подтверждают, что владение двумя языками улучшает внимание, память и способность решать сложные задачи. Переключение между языками тренирует мозг, повышая его пластичность и адаптивность.

Кроме того, двуязычие способствует академическим успехам, позволяя учащимся лучше усваивать учебный материал и развивать навыки критического мышления. В многоязычном обществе, каким является Казахстан, знание нескольких языков также

способствует укреплению культурного и национального самосознания, развитию межкультурного диалога и социальной интеграции.

Перспективы и рекомендации

Для дальнейшего развития билингвизма в Казахстане необходимо:

- Развивать двуязычные и трехязычные образовательные программы, позволяющие учащимся свободно владеть как казахским, русским так и английским языками.
- Укреплять государственную языковую политику с акцентом на сохранение национальной идентичности и развитие культурного наследия.
- Поддерживать инициативы общественных организаций по проведению культурных и образовательных мероприятий, способствующих межкультурному диалогу.
- Разрабатывать специальные учебные материалы и курсы, направленные на углубленное изучение языков, учитывая современные требования глобализации и многонационального общества.

Реализация этих рекомендаций позволит Казахстану сохранить свою уникальную культурную идентичность, обеспечив эффективное межнациональное общение и интеграцию в мировое сообщество.

Заключение

Билингвизм в Казахстане представляет собой неотъемлемую часть государственной языковой политики, направленной на сохранение национальной культуры, развитие межэтнических связей и образование граждан, способных жить в условиях глобализации. Идеи Жумабека Ташенева о гармоничном развитии казахского и русского языков остаются актуальными и сегодня. Внедрение не только двуязычного образования, развитие языковой инфраструктуры и активное участие государства и общественных организаций способствуют укреплению культурного наследия и национальной идентичности, обеспечивая успешную интеграцию в глобальное сообщество.

Использованная литература:

1. Дьяконов С. В. «Языковая политика Казахстана: современные вызовы». Алматы: КазНУ, 2018.
2. Кунгасов А. «Билингвизм и межкультурная коммуникация в многонациональном государстве». Астана: Университет Астана, 2019.
3. Ташенев Ж. «Идеи и практика билингвального образования в Казахстане». Алматы: Елбасы, 2005.
4. Абылхожин Ж. Б. «Казахская национальная идентичность в условиях глобализации». Алматы: Дайк-Пресс, 2010.
5. Ашимбаев М. «Жумабек Ташенев: жизнь и борьба». Астана: Елбасы, 2015.
6. Назарбаев Н. «Языковая политика и культура: проблемы и перспективы». Алматы: Атамура, 2013.
7. Петров И. «Билингвизм в образовательной политике: мировой опыт и казахстанская практика». Москва: Институт развития образования, 2017.
8. Сулейменов М. «Глобализация и межкультурный диалог: вызовы для многонациональных государств». Астана: Мектеп, 2016.
9. Мухамеджанов Р. «Современные подходы к двуязычному образованию в Казахстане». Алматы: Жазуша, 2019.
10. Касымбеков М. «История Казахстана: от Советского Союза к независимости». Алматы: КазНУ, 2008.

РУССКИЙ ЯЗЫК КАК ФАКТОР МЕЖНАЦИОНАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ: ВЗГЛЯД ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОЛИТИКИ ЖУМАБЕКА ТАШЕНЕВА

Ахметжанова Гульмира Ануашевна, старший преподаватель
АО «Ташенев Университет», г. Шымкент, gulmira-54@mail.ru,
Бахтиярова Зарина, студент группы ФИ24-2Р «АО Ташенев Университет», г. Шымкент.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль русского языка в языковой политике Жумабека Ташенева, его влияние на управление и образование, а также актуальность взглядов Ташенева в современном Казахстане.

Аңдатпа. Бұл мақалада Жұмабек Тәшеневтің тіл саясатындағы орыс тілінің рөлі, оның басқару мен білім беруге ықпалы, сондай-ақ қазіргі Қазақстандағы Тәшенев көзқарастарының өзектілігі қарастырылады.

Кілт сөздер: тіл саясаты, ұлттық бірегейлік, қостілді білім беру, үштілділік саясаты, тілдердің функционалдық тепе-теңдігі

Abstract. This article examines the role of the Russian language in the language policy of Zhumabek Tashenev, its influence on management and education, as well as the relevance of Tashenev's views in modern Kazakhstan.

Ключевые слова: Языковая политика, национальная идентичность, билингвальное образование, политика трехъязычия, функциональный баланс языков

Key words: Language policy, national identity, bilingual education, trilingualism policy, functional balance of languages.

Введение

Жумабек Ахметович Ташенев - выдающийся государственный деятель Казахстана, известный своей борьбой за территориальную целостность страны, поддержку национальной культуры и защиту казахского языка. Однако его взгляды на языковую политику не ограничивались только укреплением позиций родного языка. В условиях Советского Союза русский язык играл ключевую роль как средство межнационального общения, и Ташенев, будучи прагматичным политиком, осознавал его значение.

Русский язык как объединяющий фактор среди народов СССР

В советский период русский язык выполнял функцию объединяющего фактора среди народов СССР. Он использовался в государственной администрации, науке, техническом прогрессе и межнациональном общении. В Казахстане, где проживали представители множества этносов, русский язык способствовал их взаимодействию и формированию единого информационного пространства.

Однако языковая политика СССР была неоднозначной. С одной стороны, национальные языки официально поддерживались, но с другой - русский язык постепенно вытеснял их из делопроизводства, высшего образования и городской среды. Это вызывало обеспокоенность национальной интеллигенции, к которой принадлежал и Жумабек Ташенев.

Развитие казахского языка и роль русского языка как необходимого инструмента для работы в государственных структурах, науки и межнационального общения

Жумабек Ташенев выступал за развитие казахского языка и сохранение национальной идентичности, но при этом признавал роль русского языка как необходимого инструмента для работы в государственных структурах, науки и межнационального общения.

Его политика в языковом вопросе базировалась на следующих принципах:

1. Развитие казахского языка в образовании и культуре — Ташенев поддерживал расширение сфер его применения, особенно в школах, вузах и средствах массовой информации.

2. Сохранение русского языка как языка межнационального общения = он осознавал его значимость для интеграции Казахстана в советское экономическое и научное пространство.

3. Противодействие вытеснению казахского языка = Ташенев выступал против политики, при которой казахский язык оказывался второстепенным и терял позиции в официальной сфере.

Такая стратегия позволяла сохранить культурную самобытность Казахстана, не вступая в открытый конфликт с советскими властями.

Во времена Ташенева казахские школы и вузы переживали сложный период. Многие предметы преподавались на русском языке, что облегчало доступ к научной и технической информации, но одновременно способствовало сокращению сферы использования казахского языка.

Ташенев не выступал против русского языка в образовании, но поддерживал развитие национальных школ. Его взгляды можно сравнить с современной концепцией билингвального образования: он понимал, что для успешного развития страны необходимо владение несколькими языками, но при этом государственный язык должен сохранять приоритет.

Кроме того, использование русского языка в государственном управлении позволяло Казахстану эффективно взаимодействовать с союзными республиками и центральными органами власти СССР.

Сегодня Казахстан продолжает развивать политику трёхъязычия, в которой казахский язык является государственным, русский — языком межнационального общения, а английский — языком науки и технологий. Этот подход во многом отражает взгляды Ташенева, который поддерживал функциональный баланс языков.

Однако в стране остаются вызовы, связанные с доминированием русского языка в городах, делопроизводстве и сфере образования. Наследие советской языковой политики до сих пор оказывает влияние, и идеи Ташенева о необходимости укрепления позиций казахского языка остаются актуальными.

Жумабек Ташенев осознавал важность русского языка как средства межнационального общения, но при этом отстаивал права казахского языка. Его политика основывалась на поиске баланса между сохранением национальной идентичности и реалиями многонационального Казахстана.

Сегодня этот подход не теряет актуальности: Казахстан продолжает развивать казахский язык, но при этом сохраняет русский как важный инструмент коммуникации. Таким образом, взгляды Ташенева можно рассматривать как стратегически дальновидные, поскольку они заложили основу для современной языковой модели Казахстана.

Список использованной литературы:

1. Вдовина Н. В. «Русский язык в Казахстане» Перспективы.

2. Дмитриева Н. В. «Русский язык как средство межнационального общения в профессиональной среде на примере ППС КГТУ» // Вестник Казахского государственного технического университета.

3. «Русский язык в Казахстане: статус, реалии, витальность, тенденции» // КиберЛенинка.

4. «Общественно-политическая деятельность Жумабека Ахметулы Ташенева» // Вестник Карагандинского университета.

5. «Жумабек Ахметович Ташенев: Патриот, защитник Земли Казахстана и политический лидер советской эпохи» // Caravan-Info.

6. «Жумабек Ташенев (Ташенов)» // Институт истории и этнологии имени Ч. Ч. Валиханова.

7. «Личность в истории. Жумабек Ташенев, человек, не позволивший большевистской империи расчленить Казахстан» // Altyn-Orda.

8. «Русский язык как язык межнационального общения» // Репозиторий Белорусского государственного медицинского университета.
9. «Государственный деятель Жумабек Ташенев» // Электронная история Казахстана.
10. «Ташенев Жумабек Ахметович — ведущий политический деятель Казахстана» // Институт истории государства.

ЖУМАБЕК ТАШЕНЕВ И ДВУЯЗЫЧИЕ: КАК ОН ВИДЕЛ РОЛЬ КАЗАХСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ?

Асильбекова Бибигуль Джиенбековна., преподаватель АО «Ташенев Университет», г. Шымкент, bibigul.asilbekova.63@bk.ru,
Бердахмет Аружан группа Пик 24-7к АО «Ташенев Университет», г.Шымкент

Аннотация. В данной статье рассматриваются взгляды Жумабека Ташенева на языковую политику в Казахской ССР, его позиция по отношению к двуязычию, а также влияние его деятельности на развитие казахского языка в условиях Советского Союза. Анализируются исторические документы, выступления и решения, принятые в период его руководства.

Аңдатпа. Бұл мақалада Жұмабек Тәшеневтің Қазақ КСР-дегі тіл саясатына көзқарасы, оның қос тілділікке қатысты ұстанымы, сондай-ақ оның қызметінің Кеңес одағы жағдайындағы қазақ тілінің дамуына әсері қарастырылады. Оның басшылығы кезінде қабылданған тарихи құжаттар, баяндамалар мен шешімдер талданады.

Abstract. This article examines Zhumabek Tashenev's views on language policy in the Kazakh SSR, his position on bilingualism, as well as the impact of his work on the development of the Kazakh language in the Soviet Union. Historical documents, speeches and decisions made during his leadership are analyzed.

Ключевые слова: Жумабек Ташенев, языковая политика, двуязычие, национальная идентичность, культурная самобытность, противодействие русификации, национальные интересы, языковое равновесие, политика сохранения языка, роль русского языка в межнациональном общении, историческая память и патриотизм, сбалансированное двуязычие

Кілт сөздер: Жұмабек Тәшенев, тіл саясаты, қос тілділік, ұлттық бірегейлік, мәдени бірегейлік, орыстандыруға қарсы іс-қимыл, ұлттық мүдделер, тілдік тепе-теңдік, тілді сақтау саясаты, ұлтаралық қарым-қатынастағы орыс тілінің рөлі, тарихи есте сақтау және патриотизм, теңгерімді қос тілділік

Key words: Zhumabek Tashenev, language policy, bilingualism, national identity, cultural identity, countering Russification, national interests, linguistic balance, language preservation policy, the role of the Russian language in interethnic communication, historical memory and patriotism, balanced bilingualism

Введение

Жумабек Ташенев (1915–1986) – видный государственный деятель Казахской ССР, сыгравший значительную роль в защите территориальной целостности республики и развитии её национальной идентичности. Одним из ключевых аспектов его деятельности было отстаивание статуса казахского языка, при этом он осознавал значение русского языка как средства межнационального общения. Вопрос двуязычия в советский период был особенно актуален, поскольку он затрагивал не только культурную, но и социально-экономическую сферы. Жумабек Ташенев был не только выдающимся государственным деятелем, но и одним из тех, кто активно боролся за сохранение казахской культуры и языка в условиях советской власти. Свою политическую карьеру он посвятил укреплению

национальной идентичности Казахстана, при этом понимая важность двуязычия как средства взаимодействия между различными этносами в составе Советского Союза.

Основная часть

1. Советская языковая политика и роль двуязычия

Двуязычие было важной частью советской языковой политики и определяло повседневную коммуникацию, особенно в городах, где люди часто говорили на двух языках. Это явление способствовало:

- **Унификации**: Образование двуязычных сообществ способствовало созданию единой информационной сети, где русский язык выполнял роль общего коммуникативного инструмента.
- **Упрощению коммуникации**: Благодаря знанию русского языка жители разных этносов могли общаться друг с другом, что было особенно важно для межнациональных отношений и социальной мобильности.
- **Интеграции в общесоюзное пространство**: Двуязычные люди могли легко перемещаться по территории СССР, работать в разных частях страны, получать образование и участвовать в жизни на разных уровнях.

Однако двуязычие также создавало сложности, связанные с культурной идентичностью, так как многие этносы могли чувствовать угрозу для сохранения своего языка и культуры. Постепенно русский язык начинал доминировать, и в некоторых регионах родные языки теряли свою значимость, что приводило к ослаблению культурной самобытности.

Таким образом, советская языковая политика создала систему, в которой двуязычие было нормой, но также привела к укреплению позиций русского языка в ущерб меньшинствам и их языкам.

Жумабек Ташенев выступал за гармоничное сосуществование казахского и русского языков, подчеркивая, что знание русского языка открывает широкие возможности для казахского народа в сфере науки, техники и образования. Однако он также подчеркивал необходимость сохранения и развития казахского языка как важного элемента национальной культуры и идентичности.

2. Деятельность Ташенева в области языковой политики

Во время работы в должности председателя Совета Министров Казахской ССР (1960–1961) Ташенев способствовал поддержке казахского языка, выступая за расширение его использования в государственных учреждениях и образовании. Он подчеркивал, что официальное двуязычие не должно приводить к доминированию одного языка над другим.

На посту председателя Совета Министров Казахской ССР Жумабек Ташенев активно поддерживал проекты, направленные на расширение использования казахского языка в государственных учреждениях, образовании и культурной жизни. Он добивался увеличения числа школ с казахским языком обучения и расширения казахскоязычных газет и программ на телевидении. Важным шагом стало также развитие казахской литературы и искусства, что укрепляло национальную самобытность.

Одним из примеров его политики было содействие развитию казахской литературы, искусства и науки на родном языке. Ташенев поддерживал инициативы по увеличению числа школ с преподаванием на казахском языке и расширению казахскоязычного сегмента прессы и телевидения.

3. Противодействие русификации и защита национальных интересов

Ташенев был одним из немногих высокопоставленных руководителей, кто открыто выражал несогласие с чрезмерной русификацией и сокращением сферы использования казахского языка. Его настойчивость и приверженность национальным интересам привели к его отставке в 1961 году, после чего он был вынужден перейти на менее значимые должности. Тем не менее, его идеи и действия оказали влияние на последующее развитие языковой политики в Казахстане.

Заключение

Жумабек Ташенев понимал, что русский язык играл ключевую роль в межнациональном общении и обеспечивал доступ к научным и технологическим достижениям. Однако он также выступал за укрепление позиций казахского языка, особенно в образовании, культуре и управлении.

Одним из его принципиальных взглядов было то, что развитие казахского языка не должно происходить в ущерб русскому, но и русский язык не должен вытеснять казахский. Он считал, что гармоничное сосуществование двух языков обеспечит культурное и экономическое развитие Казахстана.

Исторически известно, что Ташенев активно противостоял территориальным реформам, угрожавшим целостности Казахской ССР, и поддерживал инициативы по укреплению национальной идентичности. Это говорит о его глубоком патриотизме и стремлении защитить казахскую культуру, включая родной язык.

Жумабек Ташенев был сторонником сбалансированного двуязычия, в котором русский язык служил инструментом межнационального общения, а казахский сохранял и укреплял свою роль как основной национальный язык. Его деятельность способствовала сохранению культурной идентичности казахского народа и стала важной частью истории языковой политики Казахстана. В современных условиях взгляды Ташенева на двуязычие остаются актуальными, поскольку Казахстан продолжает развивать политику языкового равновесия и укрепления позиций казахского языка.

Таким образом, Ташенев выступал за баланс: знание русского языка открывало возможности для казахов в Советском Союзе, но он также настаивал на развитии казахского языка как основы национальной идентичности.

Использованная литература:

1. Кунаев Д.А. "От Сталина до Горбачёва". Алматы: Казахстан, 1992.
2. Назарбаев Н.А. "В потоке истории". Алматы: Атамұра, 1999.
3. Исторические документы и архивные материалы по языковой политике в СССР.
4. Статьи и воспоминания современников о Жумабеке Ташеневе.

НАСЛЕДИЕ ТАШЕНЕВА И СОВРЕМЕННЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ ВОПРОСЫ

Азбергенова Зауре Оспановна, преподаватель АО «Ташенев Университет», г. Шымкент, azure.aizberk@gmail.com**,**

Абдукадырова Зиёдабегим, студент группы ФИ 24-2р АО «Ташенев Университет», г.Шымкент

Аннотация. Статья посвящена анализу наследия Жумабека Ташенева в контексте современных языковых вопросах Казахстана. В работе рассматривается важность сохранения и развитие казахского языка как основы национальной идентичности в условиях многоязычия. В статье предлагается возможности подхода к реализации идей Ташенева, включая внедрение цифровых технологий, образовательных инициатив и культурных программ для продвижения казахского языка. Также обсуждаются вызовы современной языковой политики, включая баланс между продвижением казахского языка и уважением к языкам этнических меньшинств.

Аңдатпа. Жұмабек Тәшеневтің Қазақстандық қазіргі тіл мәселелері контексінде талдау қарастырылған. Жұмыста көптілдік жағдайында көптілдік жағдайында қазақ тілінің ұлттық біргейліктің негізгі ретінде сақталуы мен дамуының маңызы талданады. Мақалада Тәшеневтің идеяларын жүзге асырудың мүмкін болатын жолдарын, оның ішінде қазақ тілін ілгерілету үшін цифрлық технологияларды, саясаттың қиындықтары,

қазақ тілін ілгерілету мен этникалық азшылықтардың тілдеріне деген құрмет арасындағы тепе - теңдік мәселелерін талқыланады.

Abstract. The article analyzes the legacy of Zhumabek Tashenev in the context of modern language issuse in Kazakhstan. The importance of preserving and developingthe Kazakh language as the foundation of national identity in a multilingual environment is discussed. The article proposes possible approaches to implemennting Tashenev's ideas, including the use of digital technologies, educational initiatives, and cultural programs to promote the Kazakh language. The challenges of modern languages of modern language policy, including balancing the promotion of Kazakh and respect for minority languages, are also addressed.

Ключевые слова: Ташенев, казахский язык, многоязычие, языковая политика, цифровые технологии, сохранение языка, национальная идентичность, этнический меньшинства, культурное разнообразие, межкультурное взаимодействие.

Введение

Жумабек Ахметович Ташенев (1915- 1986 гг.) - выдающийся казахский государственный деятель, оставивший значительное наследие в истории Казахстана. Он занимал важные посты, такие как Председатель Совета Министров Казахской ССР, и активно защищал территориальную целостность республики, выступая передачи казахских земель другим республикам.

Ташенева родился в ауле Танаколь (ныне Акмолинская область), учился в Акмолинских железнодорожном техникуме и Высшей партийном школе. Он был кандидат экономических наук и посвятил свою карьеру развитию Казахстана и государственных структурах.

Его вклад в развитие языковой науки связан с поддержкой казахского языка и культуры. Ташенев активно защищал национальную идентичность, развивал казахскую литературу и образования, а также способствовал защите культурного наследия.

Основные идеи Ташенева по языковой политике заключались в поддержке казахского языка как государственного, при учёте многонациональный состав Казахстана. Он подчёркивал важность баланса между развитием казахского языка и уважением к другим языкам, что способствовало укреплению межэтнического согласия.

Современные языковые вопросы в Казахстане отражают многообразие культурной среды страны. Казахстан, в котором проживают более 130 этносов, стремится найти баланс между многоязычием, развитием казахского языка и укреплением межэтнических отношений.

Многоязычие в стране является важной особенностью Казахстана. Государственная политика поддерживает триединства языков: казахского как языка межнационального общения и английского как языка глобальной интеграции. Это способствует культурному обмену и укреплению национального единства, но также требует усилий для сохранения языкового разнообразия.

Проблемы сохранения и развития казахского языка в Казахстане основываются на толерантности и уважения. Ассамблея народа Казахстана играет ключевую роль в поддержке этнических культур и языков. Однако вопросы языковой политики остаются чувствительными, требуя баланса между продвижением казахского языка и сохранением языков этнических меньшинств.

Что сказал бы Ташенев о языковой политике Казахстана сегодня?

Анализируя современную языковую ситуацию в Казахстане, можно предположить, что Жумабек Ташенев, как защитник национальной идентичности и культуры, отметил бы как достижения, так и вызовы современной языковой политики.

Сравнение с идеями Ташенева показывает, что его стремлением сохранить национальное наследие отражает в усилиями по продвижению казахского языка. Он, вероятно, поддержал бы политику многоязычия, как способ укрепления межэтнического

согласия, но акцентировал бы важность казахского языка как основы национальной идентичности.

Возможные рекомендации Ташенева могли бы усиление образовательных программ на казахском языке, расширение доступа к качественных учебным материалам, стимулирование использования казахского в повседневной жизни и бизнесе. Он также настаивал бы на уважении к языкам этнических меньшинств для обеспечить гармоничное развитие языковой среды.

Как сочетать идеи Ташенева с современными реалиями? Применение подходов Ташенева требует стратегического баланса между продвижением казахского языка и уважением к культурному и языковому многообразию. Это может включать развитие программ, которые поддерживающих изучение государственного языка, при сохранении прав этнических групп на использование родных языков.

Подходы к сочетанию идей Ташенева с современными языковыми реалиями

- Сохранение баланса между языками: Идеи Ташенева о защите казахского языка могут быть реализованы через усиление его использования в официальном и повседневной жизни при сохранении уважения к языкам меньшинств.
- Внедрение цифровых технологий: Использование современных технологий для продвижения казахского языка, таких как онлайн - курсы. Мобильные приложения и цифровые архивы.
- Образовательные инициативы: Расширение программ по обучению казахскому языку для разных возрастных групп и слоёв населения.

Примеры успешной реализации идей Ташенева

- Оцифровка казахской литературы: Создание онлайн - библиотек с произведениям на казахском языке, что способствует его популяризации.
- Межкультурные проекты: Разработка программ, которые объединяют изучение казахского языка с элементами культуры, например, через национальную музыку и традиции.
- Языковая поддержка в общественных местах: Внедрение билингвальных вывесок и документов.

Рекомендации по применению идей Ташенева в современной языковой политике

- Пропаганда через медиа: Создание качественного контента на казахском языке в СМИ и социальных сетях для популяризации языка.
- Интеграция в экономику: Стимулирование использование казахского языка в бизнесе и торговле, чтобы сделать его конкурентоспособным.
- Гибкость в языковой политике: Поощрение обучения казахскому языку без принудительных мер, чтобы укрепить добровольное стремление к его изучению.

Заключение

Языковая политика Казахстана развивается в условиях глобализации и многоязычия. Идеи Жумабека Ташенева, направленные на сохранении казахского языка и уважение к другим языкам, остаются актуальными и полезными в современных реалиях. Интеграции цифровых технологий, развитие образовательных инициатив и создание междисциплинарных проектов открывают новые возможности для продвижения государственного языка и поддерживания языкового разнообразия. Использование наследия Ташенева может стать стратегическим ориентиром для достижения баланса между национальной идентичности и культурным многообразием, что обеспечивает стабильное развитие языковой среды Казахстана.

Использованная литература:

1. Ассамблея народа Казахстана, Доклады о языковой политике в Казахстане. Астана, 2022.

2. Оцифровка культурного наследия: вызовы и возможности. Вестник культурологии, 2022.
3. Касымова А. Б., Развитие казахского языка в условиях глобализации. Алматы: Казахский национальный университет, 2020.
4. Сапаргалиев М. К., Многоязычие и языковая политика в Казахстане. Астана, 2019.
5. Рахимов Ж. К., Роль цифровых технологий в сохранении языкового наследия. Нур - Султан: Издательства «Знание», 2021 год
6. Касымбеков М. «История Казахстана: от Советского Союза к независимости». Алматы: КазНУ, 2008.
7. Ашимбаев М. «Жумабек Ташенев: жизнь и борьба». Астана: Елбасы, 2015.
8. Назарбаев Н. «Языковая политика и культура: проблемы и перспективы». Алматы: Атамура, 2013.
9. Дьяконов С. В. «Языковая политика Казахстана: современные вызовы». Алматы: КазНУ, 2018.
10. Мухамеджанов Р. «Современные подходы к двуязычному образованию в Казахстане». Алматы: Жазуша, 2019.

НАСЛЕДИЕ ВЫДАЮЩЕЙСЯ ЛИЧНОСТИ ЖУМАБЕКА АХМЕТОВИЧА ТАШЕНЕВА И ДУХ НЕЗАВИСИМОСТИ ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА

Умбетжанова Умсын Тулегеновна – старший преподаватель АО «Ташенев университет», г.Шымкент, umsynumbetzanova@gmail.com.,
Бектурсын Рахат - студент группы ФК-24-1к5 АО «Ташенев Университет», г.Шымкент

Аннотация. Наследие Жумабека Ахметовича Ташенева — это не только его вклад в историю Казахстана, но и его влияние на формирование духа независимости страны. В этой работе рассматриваются ключевые моменты жизни и деятельности Ташенева, а также его роль в сохранении целостности и независимости казахского народа. Через призму его биографии исследуется история Казахстана в XX веке и культурные изменения, произошедшие в этот период. Ташенев олицетворяет стойкость и мудрость, которые стали основой для современной независимости Казахстана.

Аңдатпа. Жұмабек Ахметович Тәшеневтің мұрасы — бұл Қазақстан тарихындағы оның үлесі ғана емес, сонымен қатар елдің тәуелсіздік рухын қалыптастырудағы әсері. Бұл жұмыс Тәшеневтің өмірі мен қызметінің негізгі сәттерін, сондай-ақ оның қазақ халқының тұтастығы мен тәуелсіздігін сақтаудағы рөлін қарастырады. Оның өмірбаяны арқылы XX ғасырда Қазақстан тарихы мен мәдениетінде болған өзгерістер зерттеледі. Тәшенев — қазіргі Қазақстанның тәуелсіздігі үшін негіз болған сабырлылық пен даналықтың символы.

Abstract. The legacy of Zhumabek Akhmetovich Tashenov is not only his contribution to the history of Kazakhstan but also his influence on the formation of the country's spirit of independence. This work examines key moments of Tashenov's life and activities, as well as his role in preserving the integrity and independence of the Kazakh people. Through the lens of his biography, the history of Kazakhstan in the 20th century and the cultural changes that took place during this period are explored. Tashenov embodies the resilience and wisdom that became the foundation for modern Kazakhstan's independence.

Введение

Ж.А.Ташенев — это личность, оставившая значительный след в истории и культуре, особенно в контексте борьбы за независимость и самоопределение. Его наследие связано с продвижением ценностей свободы, независимости и борьбы за права народов, что сделало

его символом духа независимости и национальной гордости. Ж.А.Ташенев сыграл ключевую роль в движении за независимость в Казахстане, особенно в годы, когда страна находилась под властью Советского Союза. Его действия и идеи вдохновляли многих, и он стал одним из самых ярких представителей своего времени.

Дух независимости, олицетворенный Ж.А.Ташеневым, выражается не только в политических решениях, но и в глубоком уважении к культурному наследию народа. Он был сторонником сохранения и развития традиций, искусства, языка и культуры своего народа, считая их неотъемлемой частью национальной идентичности. Культура, которой он поддерживал, включала не только материальные аспекты (например, архитектуру, ремесла), но и нематериальные, такие как устное творчество, фольклор, народные обычаи и традиции, которые он считал важнейшими элементами в укреплении духа нации. На этом фоне Ж.А.Ташенев становится примером того, как борьба за свободу и уважение к культурным корням может сосуществовать и дополнять друг друга. Его наследие продолжает вдохновлять на новые усилия по сохранению независимости и укреплению культурной идентичности, несмотря на испытания и сложности, которые приходится преодолевать в современной политической и социальной жизни. Наследие Ж.А.Ташенева в контексте духа независимости и культурной идентичности имеет глубокие корни в истории Казахстана. Это не просто борьба за политическую свободу, но и процесс восстановления и сохранения культурного самосознания, которое было под угрозой в условиях давления внешних сил, особенно во времена Советского Союза.

Политическое наследие

Ж.А.Ташенев сыграл важную роль в защите интересов казахского народа в сложные периоды советской эпохи. Его деятельность была направлена на то, чтобы Казахстан сохранил свою национальную самобытность в условиях жесткой централизации власти и унификации культурных и политических процессов в СССР. Он активно отстаивал права своего народа, выступая за сохранение языка и культурных традиций. В эпоху, когда многие представители центральной власти пытались разрушить особенности национальных культур, его борьба за национальные интересы была особенно значимой.

Культурное наследие

Ж.А.Ташенев был сторонником идеи, что истинная независимость не может быть достигнута без восстановления культурных ценностей и традиций. Он активно поддерживал развитие казахской литературы, искусства и фольклора, подчеркивая важность сохранения устной традиции как основного носителя культурной идентичности. Он был убежден, что культура и искусство могут стать мощным оружием в борьбе за независимость и свободу народа.

Важнейшими аспектами его работы были:

- **Поддержка казахского языка**: Он активно выступал за развитие и распространение казахского языка в образовательных и государственных учреждениях, что было важным шагом для сохранения национальной идентичности.

- **Фольклор и народные традиции**: Важным элементом его работы было внимание к фольклору, сказкам, песням и поэзии, которые формировали культуру и ценности народа.

- **Национальные символы**: В процессе борьбы за независимость Ж.А.Ташенев также акцентировал внимание на важности восстановления и использования национальных символов, таких как герб, флаг и другие атрибуты, которые отражали бы независимость страны.

Влияние на будущие поколения

Наследие Ж.А.Ташенева вдохновляло и продолжает вдохновлять многие поколения казахстанцев на сохранение и развитие своей культуры, языка и национальных традиций. Его борьба за национальную идентичность в сочетании с идеями свободы и независимости стала важной основой для дальнейшего развития страны после обретения

независимости в 1991 году. В Казахстане и за его пределами продолжают уважать и почитать его вклад в борьбу за культурное и политическое самоопределение.

Кроме того, фигура Ж.А.Ташенева и его деятельность оставили значительный след в изучении истории Казахстана. Его личность стала символом преодоления трудностей и сохранения ценностей в самых сложных обстоятельствах. В частности, молодые казахстанцы, через его пример, могут увидеть, как важно сохранять свою идентичность, культуру и борьбу за свободу даже в условиях внешнего давления.

Таким образом, Ж.А.Ташенев стал не только политическим лидером, но и важным культурным и духовным символом для всего казахского народа. Его наследие — это сочетание политической мудрости, культурного патриотизма и глубокой приверженности независимости.

Борьба за культурную автономию

Ж.А.Ташенев был одним из тех, кто боролся за сохранение культурной автономии в условиях советского режима, который пытался подавить и унифицировать культурные особенности народов, входящих в состав СССР. Особенно остро это касалось казахской культуры, которая подвергалась процессу русификации. Ж.А.Ташенев активно участвовал в дискуссиях и проектах, которые касались сохранения казахского языка, литературы и традиций.

Его деятельность не ограничивалась только научной и культурной сферой. Он стремился вовлечь молодое поколение в процессы возрождения и сохранения культурной идентичности, что оказало долгосрочное влияние на культурную жизнь Казахстана в постсоветский период.

Ж.А. Ташенев и роль интеллигенции в движении за независимость

Не менее важным аспектом его деятельности была работа с казахской интеллигенцией, которая сыграла ключевую роль в укреплении национального самосознания. Ж.А.Ташенев вдохновлял художников, писателей, ученых и других представителей интеллигенции на активную работу по сохранению и распространению казахского языка и культуры. В условиях жесткой цензуры и идеологического давления он помогал создавать платформы для культурных и научных инициатив, которые могли быть подконтрольны только цензуре.

Ж.А.Ташенев, поддерживая культурное возрождение, также поддерживал и идею политической свободы для народа, что было неразрывно связано с обретением независимости. Он был убежден, что культурная автономия должна идти рука об руку с политической независимостью, так как только в условиях свободы можно будет обеспечить развитие подлинной национальной культуры.

Противостояние советской централизации и борьба за права казахов

В своем политическом наследии Ж.А.Ташенев выделялся тем, что не боялся открыто бороться с советской системой и ее попытками подчинить казахский народ. Его выступления и действия имели целью защиту прав казахов в рамках единого государства, которое часто ущемляло их права и свободы. Он не только осуждал попытки интеграции и ассимиляции казахского народа в российскую культурную и политическую среду, но и поднимал вопросы социальной справедливости, которая была важной частью его борьбы за независимость.

Ж.А.Ташенев стремился к сохранению территориальной целостности Казахстана и обеспечению равенства казахского народа в политической жизни. Одним из его главных достижений было приверженность идее создания собственного культурного пространства, где казахский народ мог бы свободно развиваться без давления внешних сил. Он понимал, что это будет долгий процесс, но, несмотря на сложности, оставался верен своим убеждениям.

Дух независимости и современное значение

Наследие Ж.А.Ташенева в контексте современного Казахстана имеет большое значение. Он стал символом той борьбы за независимость, которая, несмотря на

сложности, принесла Казахстану свободу. В условиях современного мира, когда национальная идентичность становится все более важной, наследие Ж.А.Ташенева вдохновляет нынешние поколения на сохранение своих корней, культуры и традиций.

Его пример показывает, как важно бороться за свои идеалы, несмотря на политическое давление и внешние угрозы. В условиях глобализации и стремления сохранить национальные особенности Ж.А.Ташенев остается актуальным примером того, как национальная идентичность и культурное наследие могут стать основой для построения сильного и независимого государства.

Ж.А.Ташенев как символ единства

Сегодня наследие Ж.А.Ташенева также символизирует единство народа Казахстана. Его борьба за независимость и сохранение культурных ценностей объединяет различные поколения и группы, создавая основу для укрепления национального самосознания. В этом контексте Ж.А.Ташенев воспринимается не только как политический лидер, но и как культурный герой, чье наследие продолжает вдохновлять людей на поддержание духовной и культурной целостности в условиях современной политической и культурной динамики.

Таким образом, наследие Ж.А.Ташенева не ограничивается только его политической деятельностью. Это глубоко укоренившаяся в национальной памяти фигура, чье влияние ощущается как в сфере культуры, так и в политической жизни современного Казахстана.

Заключение

В заключение, наследие Ж.А.Ташенева представляет собой яркий и многогранный пример борьбы за независимость, свободу и сохранение культурной идентичности. Его деятельность, как в политической, так и в культурной сферах, оставила неизгладимый след в истории Казахстана, играя ключевую роль в формировании национального самосознания и укреплении духа независимости.

Ж.А.Ташенев стал символом того, как важно сохранять свою культуру и традиции, даже в условиях жесткого политического давления и культурной ассимиляции. Его приверженность идеям национальной автономии, культурного возрождения и политической свободы продолжает вдохновлять новое поколение казахстанцев. Его наследие служит ориентиром для всех, кто стремится к развитию своего народа в условиях глобализации и стремится сохранить уникальность своей культурной и политической идентичности.

Сегодня, оглядываясь на достижения Ж.А.Ташенева, мы понимаем, что борьба за независимость — это не только политическая задача, но и постоянная работа по сохранению и развитию тех ценностей, которые составляют основу нации. Наследие Ж.А.Ташенева является важным напоминанием о том, что свобода, культура и дух независимости — это те элементы, которые делают нацию сильной и устойчивой в любой исторической эпохе.

Использованная литература:

1. Шаханов М. (1995). В поисках истины. Алматы: Жазушы.
2. Баймуратов С. (2003). История Казахстана в XX веке. Алматы: Атамұра.
3. Султанов К. (2008). Казахстан в годы независимости. Алматы: Дәуір.
4. Садыков Ж. (2010). Политическая жизнь Казахстана в XX веке. Алматы: ҚазАқпарат.
5. Жангелдин М. (1999). Дух независимости: Ж.А.Ташенев и его наследие. Алматы: Мектеп.
6. Бекмаханов Е. (1961). История казахского народа. Алматы: Қазақ университеті.
7. Кожамкулов А. (2012). Советская политика в Казахстане и ее влияние на национальные движении. Алматы: Ұлттық кітапхана.

8. **Гордиенко Л. Н.** — «Политическая жизнь Казахстана в 1940–1950-х годах». Этот источник будет полезен для понимания политической ситуации в Казахстане в те годы, когда Ташенев принимал активное участие в ключевых исторических событиях.

9. **Алдамжаров С.** — «Қазақстанның жаңа тарихы». Книга, охватывающая ключевые события и личности, сыгравшие важную роль в формировании современного Казахстана, включая Жумабека Ташенева.

10. **Сулейменова Г.** — «Тәуелсіздік үшін күрес: 20 ғасырдағы Қазақстан». Книга будет полезна для более глубокого анализа политической борьбы за независимость Казахстана и роли, которую в этой борьбе сыграл Жумабек Ахметович Ташенев.

СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ЭКОЛОГИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Жумабаева Гульмира Рахматуллаевна, старший преподаватель,
Университет имени Ж.А.Ташенева,
Казахстан, г.Шымкент
e-mail: *gulmira.saginai@mail.ru*

Андатпа. Мақалада орыс тілінің стильдік экологиясы ұғымы, оның мәдени және коммуникативтік мұраны сақтауындағы рөлі қарастырылады. Стильдік әртүрлілікті үйлестіру, тілдің ластануын болдырмау және оны қазіргі заманғы жағдайларға бейімдеу мәселелеріне талдау жасалады. Цифрлық дәуір жағдайында тіл тазалығын және стильдік икемділікті қолдауға ұсыныстар жасалады.

Кілт сөздер: стилистикалық экология, орыс тілі, стилистикалық әртүрлілік, тілдің ластануы, медиамәдениет, стилистикалық экология, әдеби норма, тіл мәдениеті, алымдар, интернеттегі сөйлеу, сөйлеу клишелері, тіл тазалығы, лексикалық бейімделу, сауаттылық, білім және тіл, сөйлеу мәдениеті, тіл саясаты, тілдің жаһандануы.

Аннотация. В статье рассматривается понятие стилистической экологии русского языка, её роль в сохранении культурного и коммуникативного наследия. Анализируются ключевые аспекты, связанные с гармонизацией стилевого разнообразия, предупреждением языкового загрязнения и адаптацией языка к современным условиям. Выдвигаются предложения по поддержанию языковой чистоты и стилевой гибкости в условиях цифровой эпохи.

Ключевые слова: стилистическая экология, русский язык, стилевое разнообразие, языковое загрязнение, медиакультура, стилистическая экология, литературная норма, языковая культура, заимствования, интернет-речь, речевые штампы, языковая чистота, лексическая адаптация, грамотность, образование и язык, культура речи, языковая политика, глобализация языка.

Abstract. This article examines the concept of stylistic ecology of the Russian language and its role in preserving cultural and communicative heritage. Key aspects are analyzed, focusing on harmonizing stylistic diversity, preventing language pollution, and adapting the language to modern conditions. Proposals are presented to maintain linguistic purity and stylistic flexibility in the digital age.

Key words: stylistic ecology, Russian language, stylistic diversity, language pollution, media culture, stylistic ecology, literary norm, language culture, borrowings, Internet speech, speech cliches, linguistic purity, lexical adaptation, literacy, education and language, speech culture, language policy, globalization of language.

Введение

Современное состояние русского языка подвержено множеству внешних и внутренних влияний. Развитие цифровой среды, глобализация, изменение социальных норм приводят к интенсивной трансформации языка. В этих условиях важно сохранить

стилевое многообразие, гармонию и выразительность, которые составляют основу национального языка. Понятие “стилистической экологии” отражает заботу о гармоничном сосуществовании различных стилевых пластов языка и борьбу с его загрязнением.

Русский язык представляет собой не только средство коммуникации, но и культурное достояние, отражающее историю и мировоззрение нации. Однако с середины XX века, а особенно в XXI веке, русский язык сталкивается с рядом проблем, угрожающих его стилистической чистоте:

• Засорение языка жаргонизмами и иностранными заимствованиями.

• Потеря нормы и гармонии в публичной и повседневной речи.

• Упрощение языковых конструкций из-за влияния технологий и цифровой среды.

1. Понятие стилистической экологии языка

Определение и сущность

Стилистическая экология — это область лингвистики, исследующая сохранение и развитие стилевого многообразия языка в условиях современной коммуникации.

Стилистическая экология языка — это научное направление, исследующее состояние языка с точки зрения его стилистического богатства, чистоты и функциональной гармонии.

Цель стилистической экологии русского языка — не только зафиксировать эти проблемы, но и разработать методы защиты и сохранения выразительных средств языка, а также популяризировать нормы литературной речи.

Основные задачи стилистической экологии:

✓ Поддержание стилевой гармонии.

✓ Борьба с влиянием факторов, ведущих к упрощению языка.

✓ Повышение функциональной грамотности.

✓ Сохранение литературной нормы.

✓ Предотвращение засорения языка нерегламентированными заимствованиями.

✓ Обучение грамотной и стилистически уместной речи.

✓ Формирование языкового вкуса у говорящих.

Принципы:

• Гармония в употреблении языковых средств.

• Сохранение баланса между нормой и инновацией.

• Поддержка гибкости языка, не нарушая его системности.

2. Вызовы стилистической экологии в современном русском языке

Языковое загрязнение

• Проблема чрезмерного использования заимствований.

• Проникновение жаргона и сленга в официальную речь.

Цифровая трансформация языка

• Упрощение синтаксиса в соцсетях и мессенджерах.

• Использование эмодзи и мемов как замены полноценного выражения мыслей.

Снижение уровня грамотности

• Недостаточное знание стилевых норм среди носителей языка.

• Смешение различных стилей в неподходящих контекстах.

Иностранные заимствования

Процесс заимствования слов из других языков исторически характерен для русского языка, но в XXI веке он приобретает массовый характер.

• Проблемы:

• Чрезмерное использование англицизмов (например, “лайк”, “фидбэк”, “колл”).

• Недостаточная адаптация заимствованных слов к грамматическим нормам русского языка.

• Последствия:

• Утрата оригинальных русских слов.

- Непонимание речи среди людей, не знакомых с иностранной терминологией.

Примеры решения:

- Активное введение русских эквивалентов (например, вместо “митинг” — “совещание”, вместо “ивент” — “мероприятие”).
- Формирование языковых стандартов для деловой, научной и публичной речи.

Влияние социальных сетей и интернета

Интернет стал основным инструментом коммуникации, что привело к изменениям в речи:

- Использование упрощённых конструкций (например, “Привет, как дела?” заменяется на “Привет. Как ты?”).
- Проникновение интернет-жаргона и мемов (например, “кринж”, “рофлить”, “зашквар”).
- Пренебрежение грамматическими и пунктуационными правилами.

Решение:

- Внедрение курсов цифровой грамотности с акцентом на культуру речи.
- Развитие платформ для обучения нормам русского языка в интернете.

Засорение языка речевыми штампами и канцеляризмами

- Проблемы:
- Штампы затрудняют понимание текста, делают его однообразным и “безликим” (например, “оказание содействия”, “повышение уровня”).
- В быту речь становится излишне формализованной.

Примеры борьбы:

- Использование в школах и вузах тренингов по написанию текстов, свободных от речевых штампов.
- Анализ художественных и публицистических текстов для поиска ярких, выразительных примеров речи.

3. Перспективы сохранения стилевого разнообразия

Развитие образовательных программ

Необходимость усиления внимания к стилистике и культуре речи в школьном и вузовском обучении.

Популяризация классической литературы

Пропаганда чтения произведений, представляющих разные стилевые слои русского языка.

Роль СМИ и социальных сетей

Модерация контента для повышения языковой культуры и борьба с тиражированием ошибок.

Научные исследования и публикации

Развитие теоретической базы стилистической экологии и её включение в академическую лингвистику.

Образовательные инициативы

1. Внедрение стилистики в школьные программы:

• Уроки практической стилистики с акцентом на анализ текстов и корректировку ошибок.

• Создание сборников диктантов, развивающих языковую грамотность.

2. Популяризация чтения классической литературы:

• Знакомство учащихся с произведениями Пушкина, Достоевского, Толстого.

• Выделение стилистических особенностей языка разных эпох.

Контроль за публичной речью и СМИ

1. СМИ как инструмент языкового воспитания:

- Пропаганда грамотной и выразительной речи через телевидение, радио и интернет.
- Создание рубрик о языке на популярных платформах.

2. Социальные проекты:

- Конкурсы на лучшее эссе или текст среди школьников и студентов.
- Проведение Дней русского языка и открытых лекций по культуре речи.

Научные исследования и разработка лексических стандартов

1. Изучение новых заимствований и их роли в языке.
2. Разработка учебных пособий, адаптированных к современным условиям.
3. Создание баз данных современных слов и выражений с пояснениями об их нормативности

4. Рекомендации по улучшению стилистической экологии

- Осознанное использование языка в публичных сферах, включая цифровую среду.
- Поддержка языковых инициатив, направленных на популяризацию грамотности.
- Регулярная актуализация норм русского языка в соответствии с потребностями общества.

Для доказательства необходимости и значимости стилистической экологии русского языка можно использовать цитаты великих филологов и лингвистов.

И.А. Стернин — "Культура речи в современном обществе" (2021):

• «Современный русский язык сталкивается с засорением неологизмами и заимствованиями, которые не адаптированы к языковой системе. Это приводит к разрушению языковых норм и затруднению коммуникации между носителями языка разных поколений».

• «Основной задачей стилистической экологии является сохранение выразительных средств языка и популяризация грамотной речи среди молодежи».

Д.Э. Розенталь — "Практическая стилистика русского языка" (2019):

• «Канцеляризмы и речевые штампы — это бич делового языка, который негативно сказывается на его стилистической выразительности. Их использование делает текст сухим и безликим, снижает его информативность».

• «Стилистическая норма предполагает гибкость и уместность использования языковых средств. Язык должен адаптироваться к условиям общения, не теряя своей гармонии».

И.Г.Милославский—"Лингвистическая экология: Проблемы и перспективы" (2019):

• «Процесс глобализации и распространение интернета формируют новый тип языковой экологии, в которой основную угрозу представляет не просто заимствование слов, а их неконтролируемое использование в официальной и бытовой речи».

• «Экология языка — это сохранение его самобытности, борьба с излишним влиянием чуждых культурных элементов и сохранение ясности и логики в коммуникации».

Н.И. Толстой — "Русский язык как основа национальной идентичности" (2017):

• «Русский язык всегда был символом культурной устойчивости, однако в XXI веке он сталкивается с угрозами, связанными с изменением социальной и культурной среды».

• «Противодействие разрушению языка должно начинаться с образования. Школа обязана формировать у молодого поколения уважение к литературной норме и осознанное использование языковых средств».

Т.В. Левковская — "Влияние цифровизации на современный русский язык" (2022):

• «Социальные сети формируют новый тип языка, который условно можно назвать "интернет-речью". Эта речь характеризуется упрощённой синтаксической структурой, избыточным использованием заимствований и смайликов как замены словесных описаний».

• «Для сохранения культурного наследия важно обучать цифровую грамотность, включающую умение вести переписку и создавать тексты, соответствующие нормам литературного языка».

Сборник статей — "Интернет и язык: вызовы XXI века" (2023):

• «Технологии ускоряют процесс изменения языка, но одновременно обостряют проблемы его деградации. Интернет-речь не регламентируется нормами, что приводит к её чрезмерному упрощению и потере богатства выражения».

• «Сохранение стилистической чистоты языка возможно только при активном участии образовательных учреждений, медиа и самих носителей языка».

Заключение

Стилистическая экология русского языка играет важную роль в сохранении его культурной идентичности и функциональной гибкости. Борьба с языковым загрязнением, поддержание стилевого многообразия и адаптация языка к современным реалиям требуют комплексного подхода. В условиях глобализации и цифровизации язык сталкивается с новыми вызовами, которые необходимо преодолевать комплексными мерами. Важно, чтобы каждый носитель языка осознавал ответственность за его сохранение, используя грамотную и выразительную речь в своей повседневной жизни.

Реализация предложенных мер позволит сохранить русский язык как важнейший инструмент культурной и социальной коммуникации.

Использованная литература:

1. Бахтин, М. М. Вопросы литературы и эстетики. Москва: Художественная литература, 1975.
2. Гальперин, И. Р. Очерк стилистики русского языка. Москва: Просвещение, 1981.
3. Крысин, Л. П. Русский язык сегодня. Москва: Наука, 2008.
4. Успенский, Б. А. Семиотика истории и культуры. Москва: Языки славянских культур, 2011.
5. Аникин, А.Е. “История русского языка: От древности до современности.” — М.: Академкнига, 2018.
6. Розенталь, Д.Э., Теленкова, М.А. “Словарь-справочник по русскому языку.” — М.: АСТ, 2020.
7. Стернин, И.А. “Культура речи в современном обществе.” — М.: Лабиринт, 2021.
8. Милославский, И.Г. “Лингвистическая экология: Проблемы и перспективы.” — Казань: Татмедиа, 2019.
9. Интернет и язык: вызовы XXI века // Сборник научных статей. — Санкт-Петербург, 2023.
10. Толстой, Н.И. “Русский язык как основа национальной идентичности.” — М.: Наука, 2017.
11. Левковская, Т.В. “Влияние цифровизации на современный русский язык.” — Лингвистика в XXI веке, 2022

СВЯЗЬ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКОЛОГИИ С СОВРЕМЕННОСТЬЮ

Абзалова Галия Аликовна
Преподаватель
Университет им. Ж.А.Ташенева,
Казахстан, г.Шымкент
e-mail: beta-7@mail.ru

Аннотация. Историческая лексикология как раздел языкознания изучает изменения в словарном составе языка, анализируя их в диахронической перспективе. В статье освещается роль исторической лексикологии в понимании современных языковых процессов, сохранении культурной идентичности и языкового разнообразия. Автор раскрывает значимость архаизмов, историзмов, этимологических исследований и заимствований в условиях глобализации. Основное внимание уделено анализу ключевых

трудов, использованию исторической лексикологии в образовательных, культурологических и социолингвистических исследованиях.

Аңдатпа. Тарихи лексикология тілдегі сөздік құрамның өзгерістерін диахрондық тұрғыдан зерттейтін ғылым саласы болып табылады. Бұл мақалада тарихи лексикологияның қазіргі тілдік үдерістерді түсінудегі, мәдени бірегейлікті сақтаудағы және тілдік әртүрлілікті қамтамасыз етудегі рөлі талданады. Автор архаизмдер, историзмдер, этимологиялық зерттеулер мен кірме сөздердің жаһандану жағдайындағы маңыздылығын ашады. Тарихи лексикология білім беру, мәдениеттану және әлеуметтік лингвистика салаларында қолданудың мысалдарына ерекше назар аударады.

Abstract. Historical lexicology is a branch of linguistics that studies changes in the vocabulary of a language from a diachronic perspective. This article explores the role of historical lexicology in understanding modern linguistic processes, preserving cultural identity, and maintaining linguistic diversity. The author highlights the significance of archaisms, historicisms, etymological research, and loanwords in the context of globalization. Special attention is given to the application of historical lexicology in education, cultural studies, and sociolinguistic research.

Ключевые слова: Историческая лексикология, этимология, архаизмы, историзмы, заимствования, лингвистическая реконструкция, культурное наследие.

Введение

Лексика – один из наиболее динамичных элементов языка, который отражает социальные, культурные и экономические изменения. Слово, как носитель информации, обладает способностью сохранять следы прошлого, фиксируя культурные и исторические события.

Историческая лексикология занимается изучением:

- Этимологии слов и их исторического изменения.
- Архаизмов и историзмов.
- Влияния заимствований и языковых контактов.

Современная языковая практика требует глубокого понимания происхождения и эволюции слов, поскольку историческая лексикология лежит в основе исследований таких явлений, как глобализация, цифровизация языка и культурная интеграция.

1. Роль этимологии в анализе современного языка

Этимологический анализ позволяет установить связи между современными и древними языковыми формами. Например:

• Слово «город» произошло от древнерусского «городъ», означавшего укрепление, что иллюстрирует важность оборонительных сооружений в развитии ранних поселений.

• Англицизм «кэшбэк» происходит от двух английских слов «cash» (наличные) и «back» (назад). Эти заимствования иллюстрируют изменения в экономической сфере и влияния глобализации на повседневную лексику.

2. Архаизмы и историзмы как хранители культурной памяти

Архаизмы и историзмы, утратившие актуальность в повседневной речи, остаются важной частью культурного наследия. Примеры:

• Архаизмы: Слова вроде «врать» в значении «говорить» встречаются в литературе XIX века, создавая трудности для современного читателя.

• Историзмы: Термины, такие как «дьяк», «камергер» или «кулак», описывают устаревшие социальные реалии, но активно используются в исторических исследованиях и художественной литературе.

3. Заимствования и их адаптация в языке

Историческая лексикология позволяет изучить закономерности появления заимствованных слов и их адаптацию. Заимствования разделяются на:

- Прямые заимствования: «компьютер», «интернет».
- Кальки: «ледокол» (от английского «icebreaker»).

Исследования показывают, что заимствования не только обогащают язык, но и могут вызывать ассимиляцию культурных реалий.

4. Применение исторической лексикологии

1. В образовании.

Историческая лексикология используется для обучения школьников и студентов, помогая формировать лингвистическую и культурную компетенцию.

2. В культуре и литературе.

Понимание исторической лексики важно для анализа произведений Пушкина, Лермонтова и других классиков, чьи тексты насыщены архаизмами и историзмами.

3. В лингвистической реконструкции.

На базе исторической лексикологии строятся гипотезы о происхождении индоевропейских языков и древних письменностей.

5. Практические примеры из литературы

• М. В. Ломоносов в своей работе «Российская грамматика» (1755) описывал значение архаичных форм, таких как «аз», «вѣдѣть», что позволило сохранить связь языка с прошлым.

• В трудах А. А. Потебни подчёркивается, что слово – это «живой организм», который изменяется под воздействием исторических обстоятельств.

• Анализ романа «Война и мир» Л. Н. Толстого показывает, как язык эпохи Наполеоновских войн влияет на структуру романа: множество заимствований из французского языка передают дух времени.

Заключение

Историческая лексикология является ключевым инструментом для понимания языковых изменений и сохранения культурной идентичности. Она позволяет осмыслить текущие процессы глобализации, изучить связь поколений через язык и сохранить культурное наследие для будущих поколений.

Использованная литература:

1. Виноградов В. В. «История слов русского языка». Москва: Наука, 1986
2. Потебня А. А. «Мысль и язык». Киев: Наукова Думка, 1993
3. Бодуэн де Куртенэ И. А. «Избранные труды по языкознанию». Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2002.
4. Лихачёв Д. С. «Размышления о русском слове». Москва: Искусство, 1995.
5. Успенский Б. А. «История русского литературного языка». Москва: Языки славянской культуры, 2004.
6. Толстой Л. Н. «Война и мир». Москва: Гослитиздат, 1960.
7. Лотман Ю. М. «Русская литература XVIII века». – Москва: Наука, 1989.
8. Орлов П. А. «История русской литературы XVIII века». – Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2005.
9. Гуковский Г. А. «Русская литература XVIII века». – Ленинград: Издательство ЛГУ, 1978.
10. Андреев М. Л. «Русская поэзия XVIII века». – Москва: Высшая школа, 1991.

МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ФОНЕТИКИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ. ПОСТРОЕНИЕ НАВЫКОВ ГРАМОТНОГО ПРОИЗНОШЕНИЯ

Азбергенова Зауре Оспановна
Преподаватель факультета «IT и иностранные языки»
АО «Университет имени Ж.А.Ташенева», г. Шымкент
zaure.aizberk@gmail.com
https://orcid.org/0009-0004-5309-6760?lang=ru

Аннотация. Преподавание фонетики имеет решающее значение для развития у учащихся навыков произношения и понимания речи. В этой статье рассматриваются эффективные стратегии обучения фонетике, включая использование фонетической транскрипции, наглядных пособий, интерактивных занятий и регулярной обратной связи. Эти методы решают уникальные проблемы, с которыми сталкиваются казахстанские студенты в Ташеневском университете, устраняя фонетический разрыв между казахским и русским языками. Делая упор на регулярной практике и благоприятной учебной среде, преподаватели могут улучшить фонетические навыки обучающихся и общие языковые навыки.

Ключевые слова: фонетика, произношение, фонетическая транскрипция, изучение языка, казахские студенты, стратегии обучения.

Abstract. The teaching of phonics is critical to students' development of pronunciation and language comprehension skills. This article explores effective strategies for teaching phonics, including the use of phonics transcription, visual aids, interactive activities, and regular feedback. These methods address the unique challenges faced by Kazakh students at Tashenev University by bridging the phonetic gap between Kazakh and Russian. By emphasizing regular practice and a supportive learning environment, teachers can improve students' phonics and general language skills.

Key words: phonetics, pronunciation, phonetic transcription, language learning, Kazakh students, learning strategies.

Андатпа. Фонетиканы оқыту студенттердің айтылым және тілді түсіну дағдыларын дамыту үшін өте маңызды. Бұл мақала фонетиканы оқытудың тиімді стратегияларын, соның ішінде фонетикалық транскрипцияны, көрнекі құралдарды, интерактивті әрекеттерді және тұрақты кері байланыстарды зерттейді. Бұл әдістер қазақ тілі мен орыс тілі арасындағы фонетикалық алшақтықты жою арқылы Тәшенев университетінде қазақ студенттері кездесетін ерекше қиындықтарды шешеді. Тұрақты тәжірибеге және оқуға қолайлы ортаға баса назар аудара отырып, мұғалімдер студенттердің дыбыстық қасиеттерін және жалпы тіл дағдыларын жақсарта алады.

Кілт сөздер: фонетика, айтылым, фонетикалық транскрипция, тіл үйрену, қазақ оқушылары, оқу стратегиялары.

Введение. Преподавание фонетики может быть полезным опытом, поскольку оно дает обучающимся базовые навыки, необходимые для точного произношения и понимания. Фонетика, изучение звуков человеческой речи, играет решающую роль в изучении языка. В этой статье рассматриваются эффективные стратегии преподавания фонетики в классе, призванные помочь учащимся улучшить навыки произношения и аудирования.

Преподавание фонетики казахским студентам, особенно в Ташеневском университете, представляет собой уникальные проблемы. Фонетические структуры казахского и русского языков существенно различаются, что усложняет процесс освоения русской фонетики для изучающих казахский язык. Казахский, тюркский язык, имеет фонетический инвентарь и фонологические правила, которые весьма отличаются от русского языка. Это расхождение часто приводит к трудностям в воспроизведении и восприятии звуков, что заставляет преподавателей применять специализированные методы обучения. Необходимость в таких специализированных методах еще больше подчеркивается нынешней лингвистической ситуацией в Казахстане, где русский язык все чаще рассматривается как жизненно важный инструмент глобального общения и профессионального роста. Таким образом, эффективное преподавание фонетики — это не просто академическое упражнение, а важнейший компонент приобретения студентами навыков, необходимых им для достижения успеха в глобализированном мире.

Необходимость в таких специализированных методах еще больше подчеркивается нынешней лингвистической ситуацией в Казахстане, где русский язык все чаще рассматривается как жизненно важный инструмент глобального общения и профессионального роста. Таким образом, эффективное преподавание фонетики — это не просто академическое упражнение, а важнейший компонент приобретения студентами навыков, необходимых для достижения успеха в глобализированном мире. Целью данной статьи является предоставление информации о наиболее эффективных стратегии преподавания фонетики, учитывающие конкретные потребности и трудности, с которыми сталкиваются казахские студенты. Используя когнитивно-лингвистические методы, практические упражнения и технологии, преподаватели могут преодолеть разрыв между фонетическими системами казахского и русского языков.

Эти стратегии будут подробно обсуждены, предлагая практические инструменты для улучшения практики преподавания и улучшения результатов учащихся. Понимание важности фонетики в овладении языком имеет важное значение. Фонетика закладывает основу для точного общения и понимания, что делает это исследование актуальным и необходимым. Изучая и внедряя эффективные стратегии преподавания, преподаватели могут значительно улучшить языковые навыки своих учеников, способствуя их общему академическому и профессиональному успеху.

Фонетика — фундаментальная область исследования лингвистики, фокусирующаяся на звуках человеческой речи. Она делится на три основные ветви: артикуляционную фонетику, акустическую фонетику и слуховую фонетику. Артикуляционная фонетика изучает, как звуки речи производятся посредством движения артикуляторов, таких как язык, губы и небо. Эта отрасль имеет решающее значение для понимание физических механизмов, участвующих в производстве звука, и обеспечивает основу для обучения правильному произношению. Например, объяснение того, как язык должен быть расположен, чтобы произносить звук /О/ в русском языке, может значительно помочь учащимся освоить эту зачастую сложную фонему. Использование подробных анатомических диаграмм и видео может еще больше улучшить понимание учащимися артикуляционных процессов (А.А. Реформатский, 1947)

Акустическая фонетика, с другой стороны, занимается физическими свойствами звуков речи, когда они распространяются по воздуху. Эта ветвь изучает звуковые волны, генерируемые во время речи, уделяя особое внимание их частоте, амплитуде и продолжительности. Понимание акустической фонетики необходимо для анализа речевых моделей и выявления изменений в произношении. Такие инструменты, как

Спектрограммы, визуально представляющие акустические свойства речи, могут оказаться неоценимыми в классе. Они позволяют учащимся увидеть различия между звуками и понять такие понятия, как форманты, которые имеют решающее значение для различения гласных звуков. Обучая студентов интерпретировать эти акустические особенности, преподаватели могут помочь им развить более тонкое понимание.

разговорной речи (А.А. Реформатский, 1947)

Третья ветвь — **слуховая фонетика** — предполагает восприятие звуков речи ухом и мозгом. Эта область фонетики занимается тем, как звуки воспринимаются и обрабатываются слушателями. Понимание слуховой фонетики жизненно важно для решения проблем, связанных с пониманием речи на слух и фонематической осведомленностью. Преподаватели могут включать упражнения на аудирование, которые учат учащихся различать похожие звуки, тем самым улучшая их общие навыки слушания. Этот комплексный подход, объединяющий артикуляционную, акустическую и слуховую фонетику, гарантирует, что учащиеся не только правильно произносят звуки, но также точно воспринимают и понимают их. Охватывая все три ветви фонетического обучения, учителя могут обеспечить целостный опыт обучения, который затрагивает как производство, так и восприятие, что в конечном итоге приводит к улучшение коммуникативных навыков у своих учеников.

Использование фонетической транскрипции Знакомство учащихся с Международным фонетическим алфавитом (МФА) является основополагающей стратегией обучения фонетике. МФА предоставляет стандартизированную систему представления звуков всех разговорных языков, что делает ее бесценным инструментом для учащихся, помогающим понять, как производятся звуки. и сформулировано.

Изучая МФА, студенты могут получить более четкое понимание взаимосвязи между правописанием и произношением, что особенно полезно для русского языка, где эти взаимосвязи часто противоречивы. Преподавателям следует начинать со знакомых звуков и постепенно вводить более сложные, чтобы обучащиеся приобрели уверенность и компетентность шаг за шагом. Например, начните с основных гласных звуков, таких как /о/, как в слове «кошка», /и/, как в «видеть», и /е:/, как в «еда», а затем переходите к более сложным согласным, таким как /а/. как в «думать» и /э/ как в «это», может помочь учащимся адаптироваться к системе МПА, не чувствуя себя перегруженным. Этот метод не только помогает улучшить произношение, но и улучшает навыки слушания, поскольку учащиеся учатся распознавать и произносить разнообразные звуки русского языка (А.А. Реформатовский , 1947)

Наглядные пособия и диаграммы

Использование наглядных пособий и диаграмм – еще одна эффективная стратегия обучения фонетике.

Визуальные представления речевого тракта могут помочь учащимся понять физические процессы, связанные с производством звука. Диаграммы, показывающие положение и движение языка, губ и других артикуляторов, могут сделать абстрактные концепции более конкретными. Например, если вы покажете схему того, как язык должен касаться верхних зубов, чтобы произнести звук /ы/, это может внести ясность. Кроме того, особенно полезными могут быть видеоролики, демонстрирующие воспроизведение определенных звуков, поскольку они предоставляют учащимся динамичные и увлекательные примеры для наблюдения и подражания. Эти визуальные инструменты могут прояснить сложные фонетические концепции и сделать обучение более интерактивным. Например, демонстрация видео о том, как язык движется, произнося звук /и/, выделенный красным цветом, может помочь учащимся, испытывающим затруднения.

именно с этой артикуляцией. Включение этих ресурсов в уроки может улучшить понимание учащимися и запомнить фонетические принципы (А.А. Реформатовский , 1947)

3. Упражнения на аудирование и имитацию. Прослушивание носителей языка и попытки имитировать их произношение могут быть очень эффективными при обучении фонетике. Этот метод помогает учащимся усвоить правильные модели произношения и развить навыки слухового различения. Используйте аудиозаписи, лингафонные кабинеты и специализированное программное обеспечение, чтобы предоставить учащимся примеры правильного произношения.

Например, вы можете воспроизвести записи носителей языка, произносящих сложные звуки, например //чн/ в слове «*коне[чн]о, ску[чн]но*,» или //шн/ в слове *«коне[шн]о, ску[шн]но*», и попросить учащихся повторить эти звуки. Кроме того, очень полезным может оказаться использование оборудования лингафонного кабинета, где студенты смогут записывать свое произношение и сравнивать его с произношением носителей языка. Поощряйте обучающихся регулярно практиковаться, возможно, ставя им ежедневные задания на прослушивание и подражание. Такая последовательная практика помогает закрепить их навыки и повышает уверенность в воспроизведении точных звуков речи.

4. Минимальные пары. Использование минимальных пар — мощный метод, помогающий учащимся различать похожие звуки. Минимальные пары — это пары слов, которые отличаются только одной фонемой, например *«рак» // «лак».* / и «*быт // быть*». Эта практика может улучшить способность учащихся слышать и производить отчетливые

фонетические звуки. Чтобы реализовать эту стратегию, создайте упражнения, в которых учащиеся должны определить, какое слово они услышать или произнести каждое слово правильно.

Например, предложите учащимся прослушать записи минимальных пар и определить, какое слово произносится. Альтернативно, используйте карточки с минимальным количеством пар и предложите учащимся произносить каждое слово, обращая внимание на отдельные звуки. Этот метод может быть особенно эффективен для выделения различий между звуками, которые легко спутать, например:

/и/ и /й/ или /з/ и /с/. Регулярно практикуясь с минимальным количеством пар, учащиеся могут развить более острую слуховую дискриминацию и более точное произношение.

5. Фонетические упражнения. Регулярные фонетические упражнения необходимы для того, чтобы помочь учащимся усвоить звуки нового языка. Эти упражнения предоставляют возможность повторной практики, позволяя учащимся развивать мышечную память для правильного воспроизведения определенных звуков. Фонетические упражнения должны быть сосредоточены на звуках, которые особенно неприятны для учащихся. Для казахов, изучающих русский язык, это может включать звуки, которых нет в казахском языке, например, звонкие и глухие звуки *с другом [з другам], с братом [з братам], с городом [з горадам].* Источник - Онлайн школа Skysmart: https://skysmart.ru/articles/russian/zvonkie-i-gluhie-soglasnye Примеры фонетических упражнений включают в себя:

- Упражнения на повторение: учащиеся неоднократно тренируются произносить звук или слово. Например, попросите обучающихся произнести слово *«думать»* десять раз, сосредоточив внимание на начальном звуке /о/.

- Упражнения на контрастность: эти упражнения включают в себя отработку минимальных пар, выделяющих неприятные звуки. Например, учащиеся могут практиковать пары «*бить» (/быт/) и* «*звук [к]: смо[к] – смог, дру[к] – друг».*

- Упражнения со слогами: сосредоточьтесь на практике на уровне слогов, чтобы помочь обучающимся освоить сложные звуки в более простых контекстах, прежде чем переходить к полным словам. Например, попрактикуйтесь в произнесении слога «*три» (имя существительное)* чтобы лучше понять слово *«три»* (*глагол*)

- Упражнения по ритму и интонации: эти упражнения помогают учащимся практиковать естественное течение речи. Например, попросите учащихся повторить предложения с различной интонацией: «Ты смотрел фильм?» Фонетические упражнения можно выполнять индивидуально, когда учащиеся тренируются самостоятельно, в парах или в группах, где они могут получить пользу от обратной связи и поддержки со стороны коллег. Включение этих упражнений в ежедневные уроки гарантирует, что учащиеся получат достаточную практику и хорошо овладеют фонетикой языка (Алисой, 2023).

6. Интерактивные и веселые мероприятия

Включение интерактивных и веселых занятий в уроки фонетики может значительно повысить вовлеченность учащихся и снизить беспокойство,

- Скороговорки: отлично подходят для отработки определенных звуков и улучшения общего произношения. Например, фраза «Она торгует ракушками на берегу моря» помогает со звуками /р/ и /шк/, а фраза «Тридцать три вора думали, что они трепетали на троне весь четверг» нацелена на звуки /о/ и /а/.

- Соревнования по произношению: организуйте дружеские соревнования, в которых учащиеся попытаются правильно произнести сложные слова или фразы. Это можно делать в командах, за точность начисляются очки.

Например, предложите ученикам правильно произнести такие слова, как «сельский» и «шестой».

- Фонетическое бинго: создавайте карточки бинго с символами или словами ФСЯ, которые содержат определенные фонетические цели. Назовите звуки или слова и

предложите учащимся отметить их на своих карточках. Побеждает тот ученик, который первым заполнит строку или столбец.
- Охота за мусором: устройте охоту за мусором, в ходе которой учащиеся должны найти и произнести предметы или слова, содержащие определенные звуки. Например, список может включать такие слова, как «перо» «душ» и «куртка». Это «охотничье» путешествие привлекательно тем, что требует от участников использования множества различных навыков, таких как быстрая наблюдательность, запоминание, практика терпения и навыки работы в команде.
Однако, чтобы сделать эту игру более творческой и увлекательной, давайте рассмотрим один из лучших идей охоты за мусором всех времен, в том числе:

Кто придумал игры «Охота за мусором»?	Хозяйка Эльза Максвелл
Откуда зародилась охота за мусором?	США
Когда и почему Игра Scavenger Hunt была изобретена?	1930-е годы, как старинные народные игры

- Ролевые игры: создавайте сценарии, в которых обучающиеся должны использовать определенные звуки в контексте.
Например, создайте имитацию туристического агентства, где студенты должны просить билеты Взаимосвязь с сопутствующими сюжетно-ролевыми играми

“Туристическое агентство”	“Семья”, “Автобус”, “Моряки”
	“Зоопарк”, “Супермаркет” “Самолет”
	“Столовая”, “Поезд”
	“Пароход”, “Гостиница”

Эти занятия не только делают изучение фонетики увлекательным занятием, но и дают практический опыт изучения звуков русского языка. Участвуя в этих интерактивных упражнениях, обучающиеся могут улучшить свое произношение, навыки слушания и общую уверенность в использовании языка.

5. **Фонетические упражнения**

Регулярные фонетические упражнения необходимы для того, чтобы помочь учащимся усвоить звуки нового языка. Эти упражнения предоставляют возможность повторной практики, позволяя учащимся развивать мышечную память для правильного воспроизведения определенных звуков. Фонетические упражнения должны быть сосредоточены на звуках, которые особенно неприятны для учащихся. Для казахов, изучающих русский язык, сюда могут входить звуки, которых нет в казахском языке, например, звонкие и глухие звуки «ъ» как в «*объявление*» и /ь/ как в «*думать*») или различие между /ъ/ и /ь/.
Примеры фонетических упражнений включают в себя:
- Упражнения на повторение: обучающиеся неоднократно тренируются произносить звук или слово. Например, попросите обучающихся произнести слово «думать» десять раз, сосредоточив внимание на начальном звуке /у/.

- Упражнения на контрастность: эти упражнения включают в себя отработку минимальных пар, выделяющих неприятные звуки. Например, обучающиеся могут практиковать пары «*быт» и «бить» «вить» и (выть)* и *«мокрый» или «корабль» и «овца».*

6. **Интерактивные и веселые мероприятия**

Включение интерактивных и веселых занятий в уроки фонетики может значительно повысить вовлеченность учащихся и снизить беспокойство, связанное с изучением новых звуков. Эти занятия делают изучение фонетики приятным и помогают учащимся практиковаться в непринужденной и благоприятной обстановке.

Примеры интерактивных и веселых занятий включают в себя:

- Скороговорки: отлично подходят для отработки определенных звуков и улучшения общего произношения. Например, фраза «*Она торгует ракушками на берегу моря*» помогает со звуками /Тр/ и /с/, а фраза «*Тридцать три вора думали, что они трепетали на троне весь четверг»* нацелена на звуки /о/ и /е/.
- Соревнования по произношению: организуйте дружеские соревнования, в которых обучающиеся попытаются правильно произнести сложные слова или фразы. Это можно делать в командах, за точность начисляются очки.

Например, предложите ученикам правильно произнести такие слова, как «сельский», «шестой» и «анемон».

К **особенностям** русского ударения относятся его **нефиксированность** и **подвижность**. Рассмотрим это на конкретных примерах.

1) **нейтральный** и **разговорный варианты**, например:

*обеспе**ч**ение* (нейтр.) - *обеспече**н**ие* (разг.);

*одновре**м**енно* (нейтр.) - *одновреме**н**но* (разг.);

*мастерск**и*** (нейтр.) - *м**а**стерски* (разг.).

2) **общеупотребительный** и **профессиональный варианты**. Общеупотребительный вариант произношения считается нормативным для литературного языка, т.е. может использоваться в любой ситуации общения; профессиональный - считается ненормативным, т.е. находится за пределами литературного языка, используется в узком профессиональном кругу, например:

*к**о**мпас* (лит. норма) — *комп**а**с* (у моряков);

*рудн**и**к* (лит. норма) — *р**у**дник* (у горняков);

*шасс**и*** (лит. норма) — *ш**а**сси* (у летчиков);

и**скра* (лит. норма) — *искр**а (у металлургов);

3) **нейтральный** и **поэтический** (а также **народно-поэтический**), например:

*дев**и**ца* (нейтр.) — *д**е**вица* (народно-поэтич.);

*ш**ё**лковый* (нейтр.) — *шелк**о**вый* (народно-поэтич.);

*кл**а**дбище* (нейтр.) — *кладб**и**ще* (устар., поэтич.).

Словарная помета *поэтич.* означает, что такое произношение свойственно поэзии. Словарная помета *народно-поэтич.* означает, что такое произношение проникло в литературный язык из так называемой устной народной словесности.

4) **литературный** и **просторечный**, например:

*св**ё**кла* (лит.) — *свекл**а*** (прост.);

*крап**и**ва* (лит.) — *крапив**а*** (прост.);

*крас**и**вее* (лит.) — *красив**е**е* (прост.);

*киломе**т**р* (лит.) — *кило**м**етр* (прост.).

Просторечный вариант находится за пределами норм русского литературного языка.

Допуская несколько вариантов произношения, акцентология указывает, какое место занимает каждый из них в литературном произношении. В силу своей социальной значимости акцентологические варианты могут использоваться, например, в сценической речи для социальной характеристики персонажа.

Запомните! Профессиональные, устаревшие и просторечные варианты не являются нормативными.

Следует помнить о правильном произношении **общеизвестных имен собственных**, таких, например, как *Ал**е**ксий, Вел**и**кий **У**стюг, К**и**жи, М**ё**рдок Айрис, Никар**а**гуа, Н**ю**рнберг (но: Нюрнб**е**ргский процесс), Сальвад**о**р Дал**и**, С**е**ргий Р**а**донежский, С**и**д[нэ]й, Соколов-Микит**о**в, С**о**львейг, Ст**а**врополь (но: Ставропольский край), Т**а**йная в**е**черя, Шри-Ланк**а*** и др.

В некоторых именах собственных допустимо вариативное ударение: *Ньютон — Н**ь**ютон, Пикасс**о** — Пик**а**ссо* и др. В тех случаях, когда одно имя собственное относится к двум (или более) лицам, предметам, понятиям, нужно уточнить конкретное значение данного слова и, пользуясь словарями, выяснить правильное ударение. Например, *Джордж В**а**шингтон* (первый президент США) — *Вашингт**о**н* (столица США); *Макб**е**т* (персонаж одноименной трагедии Шекспира) — *М**а**кбет* (название повести Н.С. Лескова «Леди Макбет Мценского уезда»).

Подчеркивание важности регулярной практики и создание благоприятной среды обучения являются ключом к успеху. Такой целостный подход гарантирует, что обучающиеся не только смогут точно воспроизводить звуки, но также правильно их понимать и воспринимать. Интегрируя такие методы, как фонетическая транскрипция, наглядные пособия, интерактивные занятия и последовательная обратная связь, преподаватели могут решать уникальные проблемы, с которыми сталкиваются обучающиеся, особенно студенты с разным языковым опытом, такие как казахские студенты в Ташеневском государственном университете. Стремление создать увлекательную и поддерживающую атмосферу в классе способствует постоянному совершенствованию и помогает обучающимся полностью раскрыть свой потенциал в овладении звуками русского языка. (Алисой, 2023).

Использованная литература:

1. Реформатский А. А. Введение в языковедение: Учебник для вузов / Под ред. В. А. Виноградова. — 6-е изд. — М.: Аспект Пресс, 2004. — 536 с. — (Классический университетский учебник). - 8000 экз. — ISBN 5-7567-0326-8.
2. Одинцова, И. В. Звуки. Ритмика. Интонация. Москва : Наука, 2008. 368 с. ISBN 978- 5-02-002762-6.
3. Галинская, Е. А, Историческая фонетика русского языка. Москва : Издательство МГУ, 2009. 160 с. ISBN 978- 5-211-05459-2.
4. Касаткин, Л. Л. Современный русский язык. Фонетика. Москва : Издательский центр «Академия», 2006. 256 с. ISBN 5-7695-2467-7.
5.]Кологривова, С. В. – Залманова, Т. С. Весёлая азбука. Москва : Русский язык, 1985. 135 с.
6. Лизалова, Л. И. Упражнения по фонетике современного русского языка. Брно : МУ, 1991. 78 с.
7. И. А. Грузинская — «Методика преподавания английского языка в средней школе». В этом учебном пособии рассматриваются различные аспекты методики обучения английскому языку, включая фонетические навыки.
8. С. П. Дугин — «Методика обучения иностранным языкам в средней школе». Книга посвящена методическим подходам к обучению иностранным языкам, с акцентом на развитие фонетических навыков.
9. А. А. Миролюбов (ред.) — «Методика обучения иностранным языкам: традиции и современность». Сборник статей, в котором обсуждаются современные подходы к обучению иностранным языкам, включая методы формирования правильного произношения.
10. О. И. Трубицина — «Методика обучения иностранному языку». Учебник, в котором излагаются общие закономерности процесса обучения иностранным языкам, включая технологии формирования коммуникативной компетентности и фонетических навыков.

КУЛЬТУРА МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ

Токмуратов Абдихан Мажанович
преподаватель,
Университет имени Ж.А.Ташенева,
Казахстан, г.Шымкент
e-mail: *abdyhantokmuratov@gmail.com*

Аннотация. В статье рассматривается проблема культуры межличностных отношений среди современной молодежи. Анализируются основные факторы, влияющие на изменения в коммуникации, такие как цифровизация, влияние социальных сетей, глобализация и изменения социальных норм. Особое внимание уделяется роли семьи, образовательных учреждений и медиа в формировании нравственных ценностей и коммуникативной компетентности молодежи. Приведены доказательства из трудов известных авторов и рекомендации по развитию культуры межличностных отношений.
Ключевые слова: межличностные отношения, цифровизация, социальные сети, виртуальное общение, эмоциональный интеллект, эмпатия, самоконтроль, нравственные ценности, коммуникативные навыки, глобализация.

Андатпа. Мақалада заманауи жастар арасындағы тұлғааралық қарым-қатынас мәдениеті мәселесі қарастырылады. Коммуникациядағы өзгерістерге әсер ететін негізгі факторлар, мысалы, цифрландыру, әлеуметтік желілердің ықпалы, жаһандану және әлеуметтік нормалардың өзгеруі талданады. Жастардың моральдық құндылықтарын және коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруда отбасының, білім беру мекемелерінің және бұқаралық ақпарат құралдарының рөліне ерекше назар аударылған. Тұлғааралық қарым-қатынас мәдениетін дамытуға арналған ұсыныстар берілген.
Түйін сөздер: тұлғааралық қарым-қатынас, цифрландыру, әлеуметтік желілер, виртуалды коммуникация, эмоционалды интеллект, эмпатия, өзін-өзі бақылау, адамгершілік құндылықтар, коммуникативті дағдылар, жаһандану.

Abstract. The article addresses the problem of the culture of interpersonal relationships among modern youth. It analyzes the main factors influencing changes in communication, such as digitalization, the impact of social networks, globalization, and shifts in social norms. Special attention is given to the role of family, educational institutions, and media in shaping moral values and communicative competence among young people. Recommendations are provided to develop the culture of interpersonal relationships.
Key words: interpersonal relationships, digitalization, social networks, virtual communication, emotional intelligence, empathy, self-control, moral values, communication skills, globalization.

Введение

Культура межличностных отношений — это совокупность норм, принципов и стилей взаимодействия людей в обществе. Для современной молодежи этот аспект приобретает особую значимость в условиях глобальных изменений. Развитие цифровых технологий, рост популярности социальных сетей и изменение социальных приоритетов оказывают значительное влияние на стиль общения молодежи, что иногда приводит к упрощению межличностных связей и снижению уровня эмпатии.

Данная тема активно обсуждается в работах таких авторов, как Д. Гоулман, А.Е. Личко, С.Л. Рубинштейн, которые выделяют ключевые аспекты эмоционального интеллекта, психологических особенностей молодежи и влияния цифровизации на их отношения.

Цель статьи — изучение особенностей межличностного общения среди современной молодежи и выработка рекомендаций по повышению культуры общения.

1. Понятие культуры межличностных отношений

Культура межличностных отношений включает:

- Нормы поведения: уважение, вежливость, ответственность в общении.
- Эмоциональный интеллект: умение понимать и выражать свои эмоции, сопереживать другим.
- Коммуникативные навыки: способность ясно выражать мысли, слушать и понимать собеседника.

Как отмечает Д. Гоулман в своей книге «Эмоциональный интеллект: почему он может значить больше, чем IQ», эмоциональный интеллект играет ключевую роль в развитии гармоничных межличностных отношений. Он подчеркивает, что: «Способность к эмпатии и самоконтролю определяет успешность человека в личных и профессиональных отношениях больше, чем его умственные способности».

2. Основные факторы, влияющие на культуру общения молодежи

Цифровизация и влияние социальных сетей:

- Виртуальное общение заменяет живое взаимодействие.
- Упрощение языка: использование сленга, сокращений, эмодзи.
- Снижение навыков ведения содержательного диалога.

Пример: Молодежь часто предпочитает переписку, а не разговоры, что ведет к уменьшению эмоционального контакта.

Как отмечает А.В. Штоль в исследовании «Социальные сети и их влияние на молодежное общение»: «Социальные сети привели к изменению структуры общения: оно стало быстрым, поверхностным и лишённым эмоциональной глубины, что отражается на способности молодежи строить долговременные отношения».

Глобализация и изменения социальных норм

- Расширение возможностей межкультурного общения.
- Усиление влияния западных стилей общения (индивидуализм, прямолинейность).
- Снижение значимости традиционных семейных ценностей.

В работе «Молодежь и глобализация: вызовы XXI века» подчеркивается: «Глобализация создаёт уникальные возможности для взаимодействия молодежи из разных культур, но также усиливает разрыв между традиционными и современными моделями общения».

Роль семьи и образовательных учреждений

Семья и школа играют центральную роль в формировании навыков общения:

- В семье закладываются базовые принципы уважения и сотрудничества.
- Образовательные учреждения могут развивать навыки взаимодействия через групповые проекты и тренинги.

С.Л. Рубинштейн в работе «Основы общей психологии» указывает:

«Семья остаётся основным источником социализации, но её влияние уменьшается в условиях растущей автономности молодежи».

3. Проблемы межличностных отношений современной молодежи

1. Поверхностность общения:
   - Молодежь часто ограничивается короткими сообщениями без глубокого содержания.
2. Снижение уровня эмпатии:
   - Отсутствие навыков сопереживания из-за виртуального формата общения.
3. Конфликтность:
   - Неспособность грамотно решать конфликты и выражать несогласие.

4. Пути повышения культуры межличностных отношений

Воспитание в семье

- Формирование уважительного отношения к другим через личный пример родителей.
- Внедрение семейных традиций, направленных на развитие доверия и открытости.

А.Е. Личко в книге «Психология подростков и юношества» подчёркивает:

«Родители, уделяющие внимание эмоциональному развитию своих детей, формируют у них способность к здоровому общению и эффективному решению конфликтов».

Образовательные инициативы

- Проведение тренингов и курсов по развитию коммуникативных навыков.
- Введение в школьную программу уроков по психологии и этике общения.

В работе Титова А.В. «Культура общения в условиях цифровизации» подчёркивается: «Образование должно стать ключевым инструментом формирования культуры общения, особенно в условиях цифровой среды».

Роль медиа и социальных сетей

- Создание контента, популяризирующего здоровое общение.
- Организация кампаний, направленных на повышение эмпатии и уважения к другим.

Личностное развитие

- Чтение книг, развивающих эмоциональный интеллект и коммуникативные навыки.
- Участие в волонтерских проектах, способствующих развитию навыков взаимодействия.

Заключение

Культура межличностных отношений современной молодежи находится под значительным влиянием цифровизации и глобализации. Проблемы поверхностности общения и снижения эмпатии требуют комплексного подхода к их решению. Только совместные усилия семьи, образовательных учреждений, медиа и самих молодых людей помогут сформировать гармоничное общество, основанное на уважении, доверии и высоком уровне общения.

Использованная литература:

1. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект: Почему он может значить больше, чем IQ. — М.: Альпина Паблишер, 2021.
2. Личко А.Е. Психология подростков и юношества. — СПб.: Речь, 2020.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — М.: Педагогика, 2019.
4. Титов А.В. Культура общения в условиях цифровизации. — Казань: Татмедиа, 2022.
5. Штоль А.В. Социальные сети и их влияние на молодежное общение. — СПб.: Лань, 2021.
6. Сборник статей. Молодежь и глобализация: вызовы XXI века. — М.: Наука, 2023.
7. Титов А.В. Культура общения в условиях цифровизации. — Казань: Татмедиа, 2022.
8. Штоль А.В. Социальные сети и их влияние на молодежное общение. — СПб.: Лань, 2021.
9. Сборник статей. Молодежь и глобализация: вызовы XXI века. — М.: Наука, 2023.
10. Белкина А.А. Психология детско-родительских отношений. — СПб.: Питер, 2023.
11. Петров В.И. Социальная психология молодежи. — Екатеринбург: УралНИИ, 2021.
12. Министерство образования РФ. Исследование факторов, влияющих на культуру общения молодежи. — М.: 2023.
13. Педагогический журнал. Методы формирования коммуникативных навыков у подростков. — Выпуск 4, 2022.
14. Слободчиков В.И. Основы возрастной психологии. — М.: Академия, 2020.

СТИЛЬ РЕЧИ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ

Кемелова Гульхан Мейманкуловна
Старший преподаватель,
«Университет имени Ж.А.Ташенева» г.Шымкент
gulxan.kemelova@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается роль стилей речи в процессе обучения русскому языку студентов, анализируются теоретические аспекты и практические методы их изучения. Подчёркивается значение работы со стилями речи для формирования коммуникативной компетенции. Приводятся примеры из научных трудов, а также методические рекомендации для преподавателей.
Ключевые слова: стили речи, обучение русскому языку, коммуникативная компетенция, функциональные стили, методика преподавания.

Андатпа. Мақалада студенттерге орыс тілін оқыту үдерісіндегі сөйлеу стильдерінің рөлі қарастырылып, оларды зерттеудің теориялық аспектілері мен практикалық әдістері талданады. Коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру үшін сөйлеу стильдерімен жұмыс жасаудың маңыздылығы атап өтіледі. Ғылыми жұмыстардан мысалдар келтіріліп, мұғалімдерге арналған әдістемелік ұсыныстар берілген.
Кілт сөздер: сөйлеу стильдері, орыс тілін оқыту, коммуникативтік құзыреттілік, функционалдық стильдер, оқыту әдістері.

Abstract. The article examines the role of speech styles in the process of teaching Russian to students, analyzes theoretical aspects and practical methods of their study. The importance of working with speech styles for the formation of communicative competence is emphasized. Examples from scientific papers are given, as well as methodological recommendations for teachers.
Key words: speech styles, teaching the Russian language, communicative competence, functional styles, teaching methods.

Введение

Обучение русскому языку невозможно без понимания функционального разнообразия языка, выраженного в стилях речи. Развитие коммуникативной компетенции студентов, особенно тех, для кого русский язык не является родным, требует глубокого изучения стилевых особенностей, которые определяют структуру и содержание высказываний в разных коммуникативных ситуациях.

Стили речи, согласно исследованиям И. Р. Гальперина и М. Н. Кожиной, являются важнейшим средством выражения мысли и достигают специфических целей в зависимости от социальной и профессиональной деятельности. Целью настоящей статьи является выявление значимости работы со стилями речи в процессе обучения студентов и представление рекомендаций по включению данного аспекта в образовательную программу.

1. Понятие стиля речи и его классификация

В русской лингвистике стиль речи определяется как функциональная разновидность языка, которая зависит от сферы общения, целей и задач коммуникации. Существуют различные классификации стилей, наиболее известная из которых была предложена И. Р. Гальпериным. Он выделял следующие стили:

- Научный — для передачи знаний в точной и логически упорядоченной форме.
- Официально-деловой — для оформления официальных документов и деловой переписки.
- Публицистический — для воздействия на массовую аудиторию.
- Художественный — для создания образных высказываний в литературе.
- Разговорный — для неформального общения.

Каждый из этих стилей характеризуется специфическими чертами. Например, научный стиль отличается объективностью, логичностью и использованием терминологии, тогда как художественный акцентирует внимание на эмоциональной выразительности и образности.

Литература:

1. Гальперин И. Р. Очерк по стилистике английского языка. — М.: Высшая школа, 1977.

2. Кожина М. Н. Стилистика русского языка. — М.: Наука, 1983.

2. Значение стилей речи в обучении русскому языку

Изучение стилей речи играет важную роль в формировании у студентов языковой и речевой компетенции. Владение стилями помогает:

• Успешно адаптироваться к разным социальным ситуациям.

• Понимать и использовать тексты, принадлежащие к различным сферам деятельности.

• Выражать свои мысли в соответствии с коммуникативной задачей.

Как отмечает Н. А. Кузьмина (Методика преподавания русского языка как иностранного, 2001), игнорирование работы со стилями речи в обучении приводит к формированию ограниченных навыков владения языком, что снижает его функциональную пригодность.

Литература:

3. Кузьмина Н. А. Методика преподавания русского языка как иностранного. — М.: Русский язык, 2001.

3. Методы изучения стилей речи

3.1. Анализ текстов

Один из наиболее эффективных методов — анализ текстов, принадлежащих к разным стилям. Студенты изучают структурные и лексические особенности текстов, определяют их коммуникативные задачи.

3.2. Практические упражнения

- Написание текстов в различных стилях (эссе, научные статьи, деловые письма).
- Преобразование текста из одного стиля в другой. Например, адаптация научного текста для публицистического изложения.

3.3. Работа с литературой

Использование художественных произведений (А. С. Пушкина, Л. Н. Толстого) способствует изучению образности языка, характерной для художественного стиля. Анализ публицистических статей (И. А. Бунин, А. И. Куприн) помогает студентам понять особенности публичного высказывания.

4. Проблемы и пути их решения

4.1. Трудности восприятия стилевых различий

Для многих студентов, особенно иностранцев, трудным оказывается понимание тонких различий между стилями речи.

4.2. Методы преодоления

- Постепенное введение понятий с опорой на наглядные примеры.
- Использование мультимедийных материалов, таких как аудио- и видеозаписи.
- Ролевые игры, в которых студенты создают тексты или диалоги в заданном стиле.

Заключение

Изучение стилей речи в процессе обучения русскому языку студентов является неотъемлемой частью формирования коммуникативной компетенции. Это способствует успешной адаптации учащихся в различных сферах профессиональной и социальной деятельности. Преподаватели должны использовать разнообразные методы работы со стилями, включая анализ текстов, творческие задания и работу с литературными произведениями.

Использованная литература:

1. Гальперин И. Р. Очерк по стилистике английского языка. — М.: Высшая школа, 1977.
2. Кожина М. Н. Стилистика русского языка. — М.: Наука, 1983.
3. Кузьмина Н. А. Методика преподавания русского языка как иностранного. — М.: Русский язык, 2001.
4. Вятютнев М. А. Основы стилистики и культура речи. — СПб.: Просвещение, 2005.
5. Бабайцева В. В. Современный русский язык. Стилистика. — М.: Академия, 2008.
6. Реформатский А. А. Введение в языковедение. — М.: Просвещение, 1996.
7. Солганик Г. Я. Русский язык и культура речи. — М.: Флинта, 2012.
8. **Т**. В. Сатина, Е. А. Гиловая, И. А. Зайцева и др. — «Русский язык. Учебное пособие по научному стилю речи для иностранных студентов». Цель данного пособия — совершенствование навыков в основных видах речевой деятельности в учебно-профессиональной сфере, а также расширение лексического запаса научного стиля речи на материале профессиональных дисциплин.
9. М. В. Марьева — «Научный стиль русского языка. Практикум». Учебное пособие предназначено для изучения особенностей научного стиля русского языка в рамках дисциплины «Русский язык и культура речи». Издание содержит задания, облегчающие понимание нового материала и способствующие формированию навыка создания научного текста.
10. Г. Я. Солганик, Т. И. Сурикова, Н. И. Клушина, И. В. Анненкова — «Русский язык и культура речи». Учебник для среднего профессионального образования, охватывающий различные аспекты русского языка и культуры речи, включая стилистические особенности.
11. А. Н. Щукин — «Практическая методика обучения русскому языку как иностранному». Книга является учебным пособием по методике преподавания русского языка как иностранного, рассматривая проблемы практического овладения средствами языка и деятельностью общения.
12. Е. Г. Хворикова, Е. Н. Хворикова — «Русский язык. Научный стиль речи. Грамматика». Учебно-методическое пособие, посвященное грамматическим особенностям научного стиля речи, предназначенное для иностранных студентов.

АКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ КАК СПОСОБ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Асильбекова Бибигуль Джиенбековна, преподаватель
Факультета «IT и иностранные языки»
АО «Университет имени Ж.А.Ташенева», г. Шымкент
bibigul.asilbekova.63@.bk.ru

Аннотация. В статье раскрыты актуальные проблемы внедрения, развития и использования в учебном процессе инновационных приёмов и методов обучения студентов в контексте реформирования системы образования. Проведён анализ передового и современного инновационного инструментария, обоснованы преимущества инновационного подхода в сравнении с традиционными формами подготовки студентов. Дана классификация основных инновационных методов обучения, применяемых в образовательном процессе вуза, описаны их возможности и основные характеристики. Полученные результаты могут быть использованы в дальнейших исследованиях, связанных с внедрением в учебный процесс вуза различных активных методов обучения.

Ключевые слова: инновация, вуз, активные методы, информационные технологии.

Аңдатпа. Мақалада білім беру жүйесін реформалау контекстінде студенттерді оқытудың инновациялық әдістері мен әдістерін енгізу, дамыту және оқу процесінде қолданудың өзекті мәселелері ашылады. Озық және заманауи инновациялық құралдарға талдау жүргізілді, студенттерді даярлаудың дәстүрлі түрлерімен салыстырғанда инновациялық тәсілдің артықшылықтары негізделген. Университеттің білім беру процесінде қолданылатын оқытудың негізгі инновациялық әдістерінің жіктелуі берілген, олардың мүмкіндіктері мен негізгі сипаттамалары сипатталған. Алынған нәтижелер университеттің оқу процесіне оқытудың әртүрлі белсенді әдістерін енгізуге байланысты кейінгі зерттеулерде қолданылуы мүмкін.

Кілт сөздер: инновация, ЖОО, белсенді әдістер, ақпараттық технологиялар

Abstract. The article reveals the actual problems of introducing, developing and using innovative methods of teaching students in the educational process in the context of reforming the education system. The analysis of advanced and modern innovative tools is carried out, the advantages of an innovative approach in comparison with traditional forms of student training are substantiated. The classification of the main innovative teaching methods used in the educational process of the university is given, their capabilities and main characteristics are described. The results obtained can be used in further research related to the introduction of various active teaching methods into the univ Keywords: innovation, university, active methods, information technology.ersity's educational process**.**

Key words: innovation, university, active methods, information technology.

Инновационные методы обучения – это не просто использование самых передовых технологий или постоянное отслеживание последних тенденций в образовании, это методы преподавания-обучения! Сегодня от уровня образования зависит стратегическое развития личности, общества, нации и государства в целом. Для того чтобы подготовить эффективного выпускника, компетентного во всех значимых сферах профессионального образования и дальнейшей жизнедеятельности, необходимо использовать инновационные методы обучения, стимулирующие развитие познавательной, коммуникативной и личностной активности обучаемых. На наш взгляд, до сих пор ещё не сформировалось единого взгляда на применение инновационных методик в сфере педагогического образования, хотя несомненно наличие большого резерва в повышении эффективности учебного процесса благодаря их использованию. При этом особое внимание нужно сосредоточить на том, что инновационный подход к обучению студентов должен быть системным и вбирать в себя все сферы учебно-воспитательной работы. Вместе с тем необходимо пересмотреть теоретические и практические подходы к содержанию образования, профессионально-педагогической подготовки будущих специалистов, а так же использованию в учебном процессе новых технологий и методов обучения. Решению данной проблемы посвящены работы отечественных и зарубежных ученных, таких как Дж. Мартин, Л. Свенсон, М. Скаткин, В. Беспалько, В. Сластенин, О. Пехота, С. Сысоева и др. [1; 2; 3]. Эффективными формами учебной работы по внедрению в образовательный процесс инновационных методик обучения и формированию на основе этого основных профессиональных компетенций выпускника вуза является использование различных активных форм и методов обучения. Переход от объяснительно-иллюстративного обучения к инновационно-действенному характеризуется использованием в образовательном процессе современных информационных и различных интерактивных технологий, электронных учебных комплексов, видео и аудио средств и т.д., обеспечивающих индивидуализацию обучения, а также способствует развитию и личностной ориентации студентов [4]. В настоящее время, из наиболее актуальных инновационных методов обучения можно выделить следующие: проблемная и игровая технологии, технологии коллективной и групповой деятельности, имитационные методы активного обучения, методы анализа конкретных ситуаций, метод проектов, обучение в сотрудничестве, креативное обучение, интерактивное обучение, интегрированные уроки,

адаптивное обучение, инновационная образовательная проектная деятельность, лекция-пресс-конференция, лекция-беседа, лекция-визуализация, лекция-диспут и т. д.

Игровое имитационное моделирование строится на использовании различных видов игр таких как: деловые, организационно-деятельностные, инновационные, рефлексивные игры по снятию стрессов и развитию инновационного мышления, поисково-апробационные и т. д. Как известно, в деловых играх преобладает продуктивно-преобразовательная деятельность обучающихся. Так на пример, для обучающих игр характерна много вариантность и альтернативность решений, из которых надо сделать наиболее рациональный выбор. Деловые игры в сфере обучения получили сегодня довольно широкое распространение в вузах и используются, по большей части, на старших курсах при прохождении специализированных дисциплин, в первую очередь сопряженных с экономикой и управлением, правоведением, менеджментом и т. д. Инновационная образовательная проектная деятельность представляет собой эффективную форму построения учебного процесса, целью которой является развитие индивидуальных и познавательных интересов, а так же творческих способностей учащихся. Такая методика подразумевает освоение технологии презентаций различных видов творческой деятельности студентов (отчетов, докладов, рефератов на различные профессионально значимые темы). Цель и задачи педагогических инноваций, в данном случае, заключаются в реализации нового взгляда на методологию обучения, применению новых способов и технологий использования мультимедийных средств обучения в интересах формирования творческих способностей учащихся. Метод проектов относится к исследовательским. Целью данного метода является формирование познавательных способностей учащихся, навыков самостоятельно оперировать полученной информацией, ориентироваться в информационной среде, выработка критического мышления и творческих способностей [5]. Метод проектов базируется на самостоятельной, организованной деятельности студентов – индивидуальной, парной или групповой, реализуемую учащимися в ограниченный промежуток времени. Такой подход органично совмещается с групповой методикой обучения. Обучение в сотрудничестве представляет собой метод, основанный на организации обучения в рамках малых учебных групп (обычно по 3 – 5 человек). Обучение в сотрудничестве – это коллективное обучение, целью которого является совместное конструирование новых знаний в результате коллективной работы учащихся. Работа по данной технологии предполагает разбиение учащихся на группы по 3 – 5 человек для совместной работы над определенной задачей, при этом целью такой кооперации является нахождение решения проблемы (разработать проект) с опорой на предыдущий опыт и знания. Основным результатом работы групп является то, что в ходе их коллективной деятельности должно быть получено новое знание, определенная, сформулированная точка зрения, с которой будут согласны все члены группы. Вместе с тем то, что предлагается на групповое обсуждение каждым членом группы, проходит сквозь призму знаний и опыта группы в целом. В виду этого не всегда точка зрения группы в целом совпадает с тем, что имел в виду отдельный член группы. В результате такой работы формируется групповое мнение по каждому конкретной проблеме. При этом работа группы над поставленной задачей ограниченна по времени, и его результат оценивается преподавателем, как правило, лишь в конце, когда группа представляет продукт своей совместной работы. Креативное обучение подразумевает свободный доступ каждого учащегося к информационным ресурсам сети Интернет и основывается на следующих принципах:

- базисом креативного обучения является предполагаемый образовательный продукт разрабатываемый студентом;
- соответствие создаваемого образовательного продукта учащегося его внутренним потребностям;
- персональная образовательная траектория обучаемого, соответствующая его индивидуальным особенностям;

- интерактивность обучения, основанная на использовании информационно-коммуникационных технологий;
- открытая коммуникация в отношении разрабатываемой учащимся образовательной продукции. Интегрированные уроки способствуют становлению целостного, не разделенного на «предметные области» мировоззрения студентов. Это даёт возможность студентам не только хорошо ориентироваться в образовательных дисциплинах, но и прививает им навыки адаптивного характера, позволяющие легко приспосабливаться к изменениям среды. Интегрированные уроки позволяют глубже овладеть темой изучения. Суть данной методики в том, что каждый преподаватель-предметник, участвующий в интегрированном уроке, должен преподнести суть изучаемого материала со своей, особой для каждого предмета, точки зрения. Важную роль при этом играет и оригинальность самой формы проведения занятий. Студентов сразу же привлекает внимание присутствие нескольких преподавателей на уроке и различные способы подачи учебного материала. Интерактивные методы («Inter» – это взаимный, «act» – действовать) – означают взаимодействовать, находится в режиме беседы, диалога с кем-либо. Сущность интерактивных методов, в отличие от активных, заключается в направленности их на более расширенное взаимодействие учащихся не только с преподавателем, но и друг с другом, а так же на преобладании активности учащихся в учебном процессе. Цель интерактивного метода организовать процесс обучение таким образом, что бы все учащиеся были включены в процесс познания. При этом, совместная деятельность учащихся в рамках данного метода, заключается в том, что каждый из участников учебного процесса вносит свой личный индивидуальный вклад в результате обмена знаниями, идеями, опыта. Такое обучение исключает преобладание как одного учащегося, так и одной точки зрения над остальными. С этой целью на уроках организуются индивидуальная, парная и групповая деятельность, разрабатываются исследовательские и творческие проекты, применяются игровые методики, анализируются разнообразные источниками информации. Деятельность преподавателя в таких занятиях сводится к направлению деятельности учащихся на достижение целей занятия. Ядром адаптивного обучения является персонификация учебного процесса на основе использования электронных учебных курсов, учитывающих личностные, психологические качества учащихся, таких как скорость восприятия информации, уровень исходных знаний, а также индивидуальные цели и задачи обучения. Данную технологию можно условно разбить на следующие взаимосвязанные составные части: адаптивное представление материалов курсов; адаптивное тестирование; адаптивная навигация. Под адаптивным представлением материалов курсов понимается то, что учебный материал индивидуально генерируется для каждого учащегося из базы данных ресурсов. Целью адаптивной системы тестирования является анализа результатов тестирования, на основе которого диагностируется уровень освоения учащихся учебного материала, обнаруживаются пробелы в знаниях, что помогает определить модули курса, последующее изучение которых будет способствовать ликвидированию этих пробелов, а так же позволит при необходимости автоматически изменить стратегию обучения [6]

Функциями адаптивной навигации являются прямое руководство (выдача ссылки на «лучший» ресурс из доступных в соответствии с индивидуальной моделью учащегося), расстановка меток по ссылкам (формирование структуры ссылок на отобранные ресурсы, ведущие к выбранной цели), блокировка ссылок (запрет на пользование ресурсами системы, к изучению которых учащийся не готов). Совместное использование данных способов навигации дает возможность адаптировать учебный материал персонально для каждого обучающегося. Ядром данных методов является формирование познавательных, творческих способностей учащихся, навыков самостоятельно преобразовывать знания, ориентироваться в информационном пространстве, развитие критического мышления. На первом этапе преподаватель со студентами организует обсуждение проблемной области: выбираются и формулируются проблемы, которые будут разрешены в ходе проектной

деятельности учащихся; выдвигаются гипотезы, требующие доказательства или опровержения (для исследовательских проектов). При этом преподавателю необходимо учитывать интересы студентов, показывать практическое применение знаний, полученных в ходе выполнения проекта. На втором этапе – организационном, преподаватель, с учетом индивидуальных особенностей и возможностей учащихся, осуществляет выбор и организацию групп – участников проекта (обучение в сотрудничестве), поиск учащимися партнеров в сети (для телекоммуникационных проектов), определение направления работы, формулирование задач для каждой группы, указание способов поиска источников информации. Данный этап может заканчиваться презентацией – представлением участников проекта. При этом, каждая группа выступает перед всей учебной группой, или по сети (для телекоммуникационных проектов) предоставляет информацию о составе, распределении ролей, о тех задачах, которые ей предстоит решить, и о возможных путях решения данных задач. Итогом первых двух этапов может быть создание компьютерной презентации проекта, на страницах которого размещается информация о теме, целях и задачах, участниках, этапах проведения проекта. Обязательным элементом такой презентации являются ссылки на дополнительные источники информации. Содержание данной презентации будет постоянно пополняться новой информацией о ходе проекта и промежуточных результатах. Третий этап проектной деятельности учащихся связан с поиском необходимой информации, сбором данных, изучением теоретических положений, необходимых для решения поставленных задач. Студенты на этом этапе изучают соответствующую литературу, проводят опросы, анкетирования по изучаемой проблеме, обращаются к удаленным базам данных, осуществляют поиск проводимых по данной тематике телеконференций, изучают Web-ресурсы по данной тематике, обращаются по электронной почте к другим участникам проекта с просьбой высказать их точку зрения (для телекоммуникационных проектов). Четвертый этап посвящен определению способов обработки полученных данных и оформлению результатов проекта. Для обработки статистических данных, определения зависимостей полученных результатов и построения диаграмм мы используем средства для работы с электронными таблицами, различные компьютерные математические системы. Для оформления результатов проекта для дальнейшего представления их перед аудиторией студенты используют различные программы создания мультимедийных презентаций. Такая презентация включает план проведения исследований учащихся, фото и видео материалы, результаты обработки статистических данных в виде диаграмм и таблиц, анимационные эффекты, привлекающие внимание слушателей, гиперссылки на текстовые документы и дополнительные источники, которые использовались в ходе реализации проекта.

На заключительном пятом этапе преподаватель организует обсуждение полученных результатов. Оформленные работы учащихся представляются остальным участникам проекта в виде доклада, через организацию дискуссии, телеконференции или по электронной почте. После презентации и выступления участники обсуждают и анализируют полученную информацию, задавая докладчику вопросы. Проверяются выдвинутые гипотезы, обсуждаются возможные пути применения полученных результатов проектной деятельности на практике. Итак, организация проектной деятельности учащихся это процесс, основанный на многоэтапной деятельности учителя, направленный на проведение проекта и оценку его результатов: формулирование учебной проблемы, уточнение целей и задач проектной деятельности учащихся, определение конечного вида образовательного продукта, который создадут учащиеся, формулирование активизирующих вопросов, приводящих к диалогу, дискуссии, организация групповой и парной работы, консультирование учащихся в процессе разработки проекта, установление межличностного, делового общения между учащимися, создание положительного отношения к работе, оценка промежуточных результатов и коррекция проекта, оценка конечных результатов проектной деятельности учащихся, анализ эффективности применяемых методов, приемов и средств обучения. В заключении, подводя итог, можно

сказать, что центральным звеном рассмотренных нами инновационных методов обучения являются активные методы, способствующие развитию у учащихся творческих, познавательных, коммуникативных компетенций. Именно поэтому, включение инновационных методов в образовательный процесс вуза является обязательным условием для подготовки высоко квалифицированных специалистов. Применение в учебном процессе таких методик побуждает учащихся к самостоятельной учебно-познавательной деятельности, что помогает выстроить атмосферу мотивированного, творческого обучения и вместе с этим обеспечить решение всего комплекса учебных, воспитательных и развивающих задач.

Использованная литература:

1. Иванов А.В. Адаптивные системы обучения. Тезисы международной конференция «Информационные технологии в образовании» «ИТО-Москва-2010», Москва, 2010.

2. Симоненко Н.Н. Управление образовательными услугами с применением инновационных методов обучения. Вестник Тихоокеанского государственного университета. 2012;

2.3. Скрипко Л.Е. Внедрение инновационных методов обучения: перспективные возможности или непреодолимые проблемы? Менеджмент качества. 2012:

1.4. Базилевич С.В., Брылова Т.Б., Глухих В.Р., Левкин Г.Г. Использование инновационных и интерактивных методов обучения при проведении лекционных и семинарских занятий. Наука Красноярья. 2012.

4. 5. Касьянова Е.В. Адаптивные методы и средства поддержки дистанционного обучения программированию. Новосибирск: Институт систем информатики им. А.П. Ершова СО РАН, 2007.

6. Тархов С.В. Модели и механизмы управления адаптивным электронным обучением. Системы управления и информационные технологии. 2005.

7. Т. Сальникова — «Активные методы обучения в повышении профессиональной компетентности педагогов ДОУ. ФГОС». В книге представлены сценарии методических мероприятий с элементами активных методов обучения, направленные на повышение компетентности педагогов и качества воспитательно-образовательного процесса в дошкольных образовательных учреждениях.

8. Л. А. Бурняшева, Л. Х. Газгиреева — «Активные и интерактивные методы обучения в образовательном процессе». Авторы рассматривают различные активные и интерактивные методы обучения, направленные на повышение качества образовательного процесса.

9. А. А. Вербицкий — «Активное обучение в высшей школе: Контекстный подход». В этой работе автор исследует контекстный подход к активному обучению, подчеркивая его значимость для повышения эффективности образовательного процесса.

10. О. В. Курьянов — «Активные методы обучения». В данном пособии рассматриваются различные активные методы обучения, их классификация, а также рекомендации по выбору и внедрению этих методов в учебный процесс.

11. О. В. Курбатова, Л. Б. Красноперова, С. А. Солдатенко — «Активные методы обучения: рекомендации по разработке и применению». Пособие посвящено разработке и применению активных методов обучения в образовательном процессе. Приведена классификация методов, даны рекомендации по выбору и внедрению в учебный процесс деловых игр и организации групповой работы.

12. А. Ю. Собко — «Активные методы обучения как способ повышения эффективности образовательного процесса». В статье рассматривается использование активных методов обучения, таких как проблемное обучение, ролевые игры, групповая работа и проектная деятельность, для повышения эффективности образовательного процесса в Суворовских училищах.

ZHUMABEK TASHENOV AND WORLD LITERATURE: CULTURAL HERITAGE AND NATIONAL IDENTITY

Tursynova G.I.
senior Lecturer of the Department «English Language»
Zhumabek Tashenev University, Shymkent
guldar.tursynova.74@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8239-4511

Abstract. This article examines how world literature, in the context of the ideas of Zhumabek Tashenov, contributes to the formation of spiritual values and national identity among the youth. The paper also provides examples from works of world classics.

Key words: national identity, world literature, Zhumabek Akhmetovich Tashenov, patriotism, formation of spiritual values among youth, moral education.

Аннотация. В данной статье мы рассмотрим, как мировая литература, в контексте идей Жумабека Ташенева, способствует формированию духовных ценностей и национальной идентичности у молодёжи, и рассмотрим примеры из произведений мировой классики.

Ключевые слова: национальная идентичность, мировая литература, Жумабек Ахметович Ташенев, патриотизм, формирование духовных ценности молодежи, нравственное воспитание

Аңдатпа. Бұл мақалада Жұмабек Тәшеневтің идеялары аясында әлемдік әдебиеттің жастардың рухани құндылықтары мен ұлттық бірегейлігін қалыптастырудағы рөлі қарастырылады. Сонымен қатар, әлемдік классикалық шығармалардан мысалдар келтіріледі.

Кілт сөздер: ұлттық бірегейлік, әлемдік әдебиет, Жұмабек Ахметұлы Тәшенев, патриотизм, жастардың рухани құндылықтарын қалыптастыру, адамгершілік тәрбиесі

Zhumabek Akhmetovich Tashenev, an outstanding statesman and public figure of Kazakhstan, whose activities were aimed at the development of culture, education, and spirituality, understood that literature, including world literature, plays a key role in shaping the spiritual values of young people. World literature, as a treasury of human wisdom, offers young readers universal ideas that help them develop moral qualities, critical thinking, and a sense of belonging to global culture.

National identity is a complex and multifaceted concept closely related to a person's sense of belonging to a particular nation, culture, historical and ethnic community. This concept encompasses a set of characteristics that define internal self-esteem as well as perceptions of society and others in the context of national affiliation. In the context of globalization and modern transformations, national identity undergoes changes, facing new challenges and interactions with other cultural and ethnic groups.

For Zhumabek Akhmetovich Tashenev, national identity was a system of ideas, knowledge, and values through which an individual defines their place in the social and cultural context, associating themselves with a certain nation or ethnic group. At the core of national identity lie both objective elements — language, culture, history, religion — and subjective factors such as self-perception, emotions, memory, and personal experience.

This article explores how world literature, in the context of Zhumabek Tashenov's ideas, contributes to the formation of spiritual values and national identity among youth, and provides examples from world classical literature.

World literature encompasses a vast body of works that address eternal questions of good and evil, justice, love, freedom, and the meaning of life. These works help young people understand universal human values and form their own system of moral guidelines.

Literature has always been renowned for its depth, philosophical content, and attention to moral and ethical issues. Works of Russian and foreign classics, such as those by A. Pushkin, L.

Tolstoy, F. Dostoevsky, A. Chekhov, W. Shakespeare, V. Hugo, A. de Saint-Exupéry, and J.D. Salinger raise important questions about the human soul, the meaning of life, good and evil, justice, and mercy.

Kazakh literature, reflecting the unique traditions, history, and spiritual values of the Kazakh people, plays a crucial role in shaping national identity. Zhumabek Tashenev paid special attention to the development of Kazakh literature, considering it an important tool for educating the younger generation.

The Words of Edification by Abai Kunanbayev is a work that has become a philosophical and moral guide for many generations of Kazakhs. Abai raises questions of education, morality, and spiritual development, making his works relevant today.

The Path of Abai by Mukhtar Auezov is an epic that tells the story of the life and philosophy of the great Kazakh poet and thinker Abai Kunanbayev. This work has become a symbol of Kazakh culture and national identity.

Caravan by Sabit Mukanov is a novel reflecting the life of the Kazakh people during periods of social and political change. It helps young people understand the history and traditions of their nation.

In the modern world, where young people spend more and more time in the digital space, the role of literature in shaping spiritual values and national identity becomes even more significant. Literature allows young people to disconnect from the virtual world and immerse themselves in the world of ideas, emotions, and reflections.

Zhumabek Tashenev constantly reminded that literature should occupy an important place in the lives of young people. Today, Kazakhstan is actively developing programs aimed at popularizing reading among the youth. For example, schools and universities organize literary evenings, reading contests, and meetings with writers, helping young people discover the world of literature.

As a person who deeply respected culture and education, Zhumabek Tashenev understood that literature can serve as an important educational tool. He supported the study of Russian and foreign literature in schools and universities of Kazakhstan, believing that it helps young people develop critical thinking, emotional intelligence, and moral qualities.

Patriotism is not only love for one's country but also respect for the culture and history of other peoples. World literature helps young people understand that each culture is unique and contributes to the development of global civilization.

Zhumabek Tashenev emphasized that studying world literature fosters a sense of pride in one's own culture and respect for others among youth. He believed that through literature, young people can better understand the history and traditions of different countries.

Leo Tolstoy’s novel War and Peace tells of the heroism of the Russian people during the war with Napoleon. It cultivates patriotism and teaches the values of courage, honor, and loyalty to one's homeland. In The Song of Roland (a French epic), chivalric valor and loyalty to one's people are glorified. The main idea of this work helps the younger generation understand that patriotism is the readiness to defend one's values.

World literature offers numerous examples that teach youth morality, compassion, and humanity. These works help young people understand what good and evil are and how important it is to stay true to one's principles.

Zhumabek Tashenov believed that literature should be not only a source of knowledge but also an instrument of moral education. He advocated for the study of works that carry deep moral meaning.

The protagonist of William Shakespeare's Hamlet struggles with internal contradictions, teaching young people the importance of self-analysis and responsibility. This tragedy raises questions of honor, duty, and moral choice. The Catcher in the Rye by J.D. Salinger tells the story of teenager Holden Caulfield searching for his place in the world. It teaches young people to value sincerity and resist hypocrisy.

In the context of globalization, preserving cultural identity becomes especially important. World literature helps young people understand that each culture is unique and enriches world civilization.

Zhumabek Tashenev supported the study of world literature, believing that it enables young people to better understand not only their own culture but also the culture of other peoples. He emphasized that through literature one can maintain a connection with traditions and history.

Magical realism in Latin American literature is represented by Gabriel Garcia Marquez in his novel One Hundred Years of Solitude. The story of the Buendía family helps the younger generation appreciate the uniqueness of Latin American culture. George Orwell's 1984 warns of the dangers of totalitarianism and teaches the value of freedom and independence. Each of these works contributes to awakening in readers an understanding of unique cultural and historical values.

In today's world, where youth increasingly spends time in the digital space, the role of world literature in shaping spiritual values is becoming even more important. Literature allows young people to step away from the virtual world and immerse themselves in the world of ideas, emotions, and contemplation.

Zhumabek Tashenev constantly reminded that literature should play an important role in the lives of young people. In Kazakhstan, programs aimed at promoting reading among youth are actively being developed. Schools and universities hold literary evenings, reading competitions, and meetings with writers, all of which help young people discover the world of literature.

Zhumabek Akhmetovich Tashenev left a significant mark in the history of Kazakhstan not only as a statesman but also as a person who understood the importance of culture and literature in the formation of spiritual values among youth. His support for the study of world literature, the promotion of classical works, and attention to education and culture became an important contribution to the development of society.

World literature, as one of the key elements of global culture, continues to play a vital role in forming spiritual values in youth. Through literature, young people learn to respect their roots, take pride in their country, and strive for self-improvement. The legacy of Zhumabek Tashenev reminds us that only by preserving and developing culture and literature can we ensure sustainable societal development and raise a worthy generation.

References:

1. Tashenev Zh. A. "Izbrannye rechi i stat'i". — Alma-Ata: Kazakhstan, 1985.
2. Dostoevskii F. M. "Prestuplenie i nakazanie". — Moskva: Khudozhestvennaya literatura, 2005
3. Tolstoi L. N. "Voina i mir". — Moskva: Khudozhestvennaya literatura, 1980.
4. Sent-Ekzyuperi A. "Malen'kii prints". — Moskva: Detskaia literatura, 1990.
5. Shekspir U. "Gamlet". — Moskva: Khudozhestvennaya literatura, 1985.
6. Oruell Dzh. "1984". — Moskva: AST, 2000.
7. Kunanbaev A. "Slova nazidaniia". — Almaty: Zhazushy, 1990.

НЕМІС ТІЛІН ҮЙРЕНУДЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН БІЛУДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Турсынова Г.И.[1], Өндірбай А.Д.[2]
«Ағылшын тілі» кафедрасының аға оқытушысы[1], 1703-14 тобының студенті
Ж.А. Тәшенев атындағы Университет[1], Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ[2]
guldar.tursynova.74@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8239-4511

Аңдатпа. Тіл үйрену – адамзат үшін үнемі өзекті тақырып. Әсіресе көптілді ортада өсіп, бірнеше тіл меңгеруге ұмтылатындар үшін ана тілі мен басқа тілдердің арасындағы байланыстарды табу үлкен көмек. Осы тұрғыда қазақ тілін жетік меңгерген адамның неміс

тілін үйрену барысындағы артықшылықтары айқын көрінеді. Бұл мақалада қазақ тілін білудің неміс тілін меңгерудегі тиімділігі, лингвистикалық ұқсастықтар мен әдістемелік ұсыныстар қарастырылады.

Кілт сөздер: неміс тілі, лингвистикалық ұқсастықтар, типология, грамматикалық категория, үнді – европа тілдері, түркі тілдері, флективті, агглютинативті

Аннотация. Изучение языка — всегда актуальная тема для человечества. Особенно важно это для тех, кто растет в многоязычной среде и стремится освоить несколько языков, находя связи между родным и иностранными языками. В этом контексте преимущества человека, хорошо владеющего казахским языком, при изучении немецкого языка проявляются особенно ярко. В статье рассматривается эффективность знания казахского языка при освоении немецкого, лингвистические сходства и даются методические рекомендации.

Ключевые слова: немецкий язык, лингвистические сходства, типология, грамматические категории, индоевропейские языки, тюркские языки, флективный, агглютинативный.

Abstract. Language learning is a constantly relevant topic for humanity. This is especially important for those who grow up in a multilingual environment and strive to master several languages by finding connections between their native language and foreign languages. In this regard, the advantages of a person who has a strong command of the Kazakh language become evident when learning German. This article explores the benefits of knowing Kazakh in the process of mastering German, highlights linguistic similarities, and offers methodological recommendations.

Key words: German language, linguistic similarities, typology, grammatical categories, Indo-European languages, Turkic languages, fusional, agglutinative.

Тіл – адамдардың бір – бірімен қатынас жасайтын, пікір алысатын, өзара түсінісетін құралы, сонымен бірге оның заңдылықтары ерекшеліктерін құрылысын оқытатын, зерттейтін ғылым. Тіл үйрену – адамзат үшін үнемі өзекті тақырып. Әсіресе көптілді ортада өсіп, бірнеше тіл меңгеруге ұмтылатындар үшін ана тілі мен басқа тілдердің арасындағы байланыстарды табу үлкен көмек. Осы тұрғыда қазақ тілін жетік меңгерген адамның неміс тілін үйрену барысындағы артықшылықтары айқын көрінеді. [1] Бұл мақалада қазақ тілін білудің неміс тілін меңгерудегі тиімділігі, лингвистикалық ұқсастықтар мен әдістемелік ұсыныстар қарастырылады.

Неміс және қазақ тілдері – туыстық және типологиялық жағынан бөлек топтарға жататын тілдер. Неміс тілі үнді – европа тілдеріне, оның ішінде герман тілдері тобына жатады. Қазақ тілі түркі тілдері тобының қыпшақ тілдері тармағына жатады. Сонымен, туыстық тұрғыдан неміс тілі мен қазақ тілі арасында ешқандай қатынас жоқ. Бірақ осыған қарамастан грамматика жағынан екі тілдің де тиімді әсерін қарастыруға болады. Типологиялық тұрғыдан неміс тілі аналитикалық – флективті, ал қазақ тілі агглютинативтік тілдер тобына жатады. Дегенмен екі тілде де есім сөздердің септелуі, көптік категориясы және етістіктің шақ категориясы бар. Осыған сүйене отырып, тіл үйрену процесінде салыстырмалы-аналитикалық әдісті қолдану тиімді.

Қазақ тіліндегі кейбір дыбыстар неміс тілінде де кездеседі: [r], [k], [m], [l], [n]. Бұл дыбыстарды айту кезінде қазақ тілді оқушы қиналмайды. Неміс тіліндегі жаңа дыбыстарды (мысалы, [ö], [ü]) үйрету барысында қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар жүйесіне сілтеме жасау арқылы материалды жеңіл түсіндіруге болады.

Неміс тіліндегі көптеген сөздер ағылшын тілінен немесе латын, грек тілдерінен енген. Қазақ тілінде де осындай халықаралық терминдер кеңінен қолданылады. Мысалы: das Telefon – телефон; das Radio – радио; bas Museum – мұражай.

Қазақ халқының қонақжайлығы, үлкенге құрмет көрсету дәстүрі, отбасы ұғымының маңыздылығы неміс халқының мәдениетіндегі ұқсас құндылықтармен үндеседі. Мұны

мәдениетаралық сабақтарда қолдану оқушылардың неміс мәдениетін тез қабылдауына ықпал етеді.

Қазақ тілінде сөз тәртібі еркін болғанымен, көбінесе бастауыш – баяндауыш – толықтауыш құрылымы сақталады. Неміс тілінде де негізгі сөйлемде сөйлем мүшелері белгілі тәртіппен орналасады

Демек, типологиялық тұрғыдан да бұл екі тіл арасында жақындық жоқ екен. Оның үстіне неміс тілі мен қазақ тілі даму тарихында өзара байланысты болмағанын ескерсек, екеуінің арасында ұқсастықтан гөрі өзгешеліктер көп болуы – заңды құбылыс.

Дегенмен екі тілдің арасында ешқандай ұқсастық жоқ деуге де болмайды. Неміс және қазақ тілдері грамматикасы саласындағы ең басты ұқсастық – екі тілде де сөз таптары толық мағыналы: зат есім, сан есім, сын есім, есімдік, үстеу, етістік және шылау сөздерден тұратындығы. Сөз таптары саласында екі тіл арасындағы мынадай ерекшелікті ескеру қажет: неміс тілінде шылау сөздер құрамында септеулік деп аталатын сөз табы бар, қазақ тілінде мұндай сөз табы жоқ. Ол әдетте зат есімнің алдында қолданылып, оның белгілі септік тұлғасында тұруын талап ететін шылау сөз. Қазақ тілінде септеулік ұғымының болмауы қазақ тілінде білім алушыларына үлкен қиындық келтіреді. Білім алушыларға оны түсінудің өзі ауыр тиеді. Бұл қиыншылықтарды жеңуге орыс тілі көмектесе алады.

Жекелеген сөз таптарын салыстыру арқылы да екі тілде белгілі ұқсастықтар мен өзгешеліктер барын анықтауға болады. Мысалы, неміс тілінде де, қазақ тілінде де зат есімнің септік категориясы мен жекеше және көпше түр категориясы бар. Демек, қазақ тілінде білім алушылары үшін неміс тіліндегі зат есімдердің септелетінін, оның жекеше және көпше түрі барын түсіну қиындық келтірмейді. Бұл категорияны меңгеру қазақ тілінде білім алушылар үшін жеңіл, өйткені бұл жерде ана тілі тиімді ықпалын тигізіп тұр.

Алайда неміс тілі мен қазақ тілі арасындағы ерекшелікті неміс тілінде род категориясы бар, ондағы зат есімдердің әрқайсы үш родтың біріне жатады: мужской род – der Tisch, der Lehrer, der Schüler; женский род – die Schule, die Tafel, die Lehrerin; средний род – das Buch, das Kind, das Mädchen т.б. [2] Қазақ тілінде мұндай род категориясы жоқ. Екі тілде де зат есім септеледі, бірақ олардың септелуі бірдей емес. Қазақ тілінде жеті септік болса, неміс тілінде төрт септік бар. Қазақ тіліндегі септіктердің мағынасы неміс тілінде зат есімнің белгілі бір предлогпен тіркесуі арқылы білдіреді. Қазақ тілінде барлық зат есімдер біртектес септеледі. Неміс тілінде зат есім септелуінің үш түрі бар.

Неміс тілі мен қазақ тілінде сын есімдер арасында да ұқсастықтар мен өзгешіліктер бар. Екі тіл де сын есім екі синтаксистік қызмет атқарады: анықтауыш қызметі және күрделі есім баяндауыштың есім бөлігі Dastan ist ein fleißiger Schüler – Дастан — ұқыпты оқушы (анықтауыш). Der Schüler ist fleißig – Оқушы ұқыпты (есім баяндауыш). Екі тілде де сын есімнің 3 шырайы бар: 1. Жай шырай – lang — 2. Салыстырмалы шырай 3. Асырмалы шырай – ұзын – länger — ұзынырақ der (die, das) – längste – ең ұзын. Екі тілдегі бұл ұқсастықтар қазақ тілі неміс тіліндегі сын есімнің синтаксистік қызметтерін, шырайларын меңгеруде тиімді ықпалы тигізеді.

Етістік саласында да неміс тілі мен қазақ тілінің арасында осы сияқты ұқсастықтар көптеп кездеседі. Екі тілде де етістіктің жіктік, жақ, шақ категориялары бар. Екі тілде де үш шақ бар, бірақ оларды білдіру үшін әртүрлі шақ формалары қолданылады. Мысалы: неміс тілінде осы шақты білдіру үшін бір шақ формасы (Präsens) , келер шақты білдіру үшін екі шақ формасы (Futurum I und Futurum II) қолданылса, өткен шақты білдіру үшін 3 шақ формасы қолданылады (Imperfekt, Perfekt, Plusquamperfekt). [3] Ал қазақ тілінде мұндай шақ формаларының саны одан да көп. Осы шақтың екі формасы: нақ осы шақ және ауыспалы осы шақ; келер шақтың үш формасы бар: ауыспалы келер шақ, болжалды келер шақ және мақсатты келер шақ. Ал өткен шақтың қазақ тілінде 4 шақ формасы бар: жедел өткен шақ, анық өткен шақ, ежелгі өткен шақ және ауыспалы өткен шақ. [4] Екі тіл шақ формаларының әртүрлігіне қарамастан мағыналары арқылы ұқсастықты айқындауға болады. Қазақ тілінің нақ және ауыспалы осы шақтағы сөйлемі неміс тілінде тек бір осы

шақпен беріледі. Мысалы: қазақ тілінде нақ осы шақ – ол кітап оқып отыр, неміс тілінде — er liest ein Buch; Қазақ тілінде ауыспалы осы шақ – ол күнде келеді, неміс тілінде – er kommt jeden Tag. Liest және kommt неміс тілінде бір шақта, яғни Präsens – те қолданылып тұр.

Қазақ тілі агглютинативті тіл болғанымен, сөздің грамматикалық өзгерісін білдіретін формалар көп қолданылады. Бұл неміс тіліндегі флексиялық құрылымдарды тезірек түсінуге көмектеседі. Мысалы, қазақ тілінде септіктер жүйесі арқылы сөз өзгерісі жүзеге асса, неміс тілінде артикль мен септік жалғаулары арқылы жүзеге асады.

Мысалы: қазақ тіліндегі «Мектепке барамын» сөйлемі - «Ich gehe zur Schule», «Досыма хат жаздым» - «Ich habe meinem Freund einen Brief geschrieben», «Ол дәрігер болғысы келеді» - «Er möchte Arzt werden»

Қазақ тілінде сөздер еркін орналасса да, кей жағдайларда етістік соңында орналасады. Неміс тілінің бағыныңқы сөйлемінде де етістік сөйлем соңына қарай қойылады. Бұл ұқсастық қазақ тілін білетін адамға неміс тіліндегі күрделі сөйлем құрылымын жылдам меңгеруге мүмкіндік береді.

Қазақ тілінде сөздерді сөз тіркесі арқылы күрделендіріп қолдану дағдысы неміс тіліндегі көп буынды сөздерді немесе күрделі сөздерді түсінуге, олардың құрылымын бөле отырып меңгеруге септігін тигізеді.

Қорыта келгенде, қазақ тілін меңгеру неміс тілін үйрену барысында үлкен артықшылық береді. Қазақ тілін жетік меңгерген адам үшін неміс тілін үйрену белгілі бір дәрежеде жеңілдей түседі. Себебі екі тілдің құрылымдық және грамматикалық ерекшеліктерін салыстыру арқылы жаңа тілді тезірек меңгеруге болады. Ана тіліндегі дағдылар шет тілін меңгеруде негізгі тірек қызметін атқарады. Сондықтан қазақ тілін жақсы білетін студенттер үшін неміс тілін үйретудің тиімді әдістемелерін жасап шығару – тіл мамандарының алдында тұрған маңызды міндет.

Фонетикалық, грамматикалық және мәдени ұқсастықтарды тиімді пайдалану арқылы оқушы неміс тілін тез және сапалы меңгере алады. Осы бағытта арнайы әдістемелік құралдар жасап, оқу үдерісіне енгізу болашақта неміс тілін оқыту сапасын арттырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гиссенберг Г. Немецкий язык для начинающих. – М., 2020.
2. Сейсенбаева Г. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы, 2018.
3. Құлмағамбетова Б. Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы, 2015.
4. Duden. Die Grammatik. – Mannheim: Dudenverlag, 2016.
5. Неміс тілін оқытудағы заманауи технологиялар: оқу құралы / С.Б. Жұмабекова. – Астана 2021.

ӨМІР САПАСЫ ЕҢБЕК ӘЛЕУЕТІН ДАМЫТУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Бакиров Е.А. – э.ғ.к., аға оқытушы,
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент/ Қазақстан,
e-mail: erjan.001@mail.ru, ORCID:https://orcid.org/0009-0009-9031-0866
Сарыкулова Л.Т. – э.ғ.к., аға оқытушы,
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент/ Қазақстан,
e-mail: sarykulova@inbox.ru, https://orcid.org/0000-0001-7724-1345
Оралова З.М. – п.ғ.к., аға оқытушы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент/ Қазақстан,
e-mail: zaure_09_73@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/ 0009-0009-9031-0867
Батырбек Н.Б. – магистр, оқытушы,
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент/ Қазақстан,
e-mail: Naz_batyrbekkyzy@mail.ru, https://orcid.org/ 0000-0002-5880-0508

Аңдатпа. Қазақстанның еңбек әлеуеті тек ұлттық деңгейде емес, әрбір өңірдің экономикалық даму деңгейіне, демографиялық көрсеткіштерге, еңбек нарығының сұранысы мен ұсынысына байланысты ерекшеленеді. Әр өңірдің әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен табиғи ресурстары еңбек әлеуетін қалыптастыратын маңызды фактор болып табылады.

Кілт сөздер: еңбек әлеуеті, демографиялық әлеует, еңбек қатынастары, халық саны, экономиканы мемлекеттік реттеу, жұмыссыздық, еңбек ресурстары.

Аннотация. Трудовой потенциал Казахстана отличается не только на национальном уровне, но и в зависимости от уровня экономического развития каждого региона, демографических показателей, спроса и предложения рынка труда. Важным фактором, формирующим трудовой потенциал, является социально-экономическое положение и природные ресурсы каждого региона.

Ключевые слова: трудовой потенциал, демографический потенциал, трудовые отношения, численность населения, государственное регулирование экономики, безработица, трудовые ресурсы.

Annotation. Kazakhstan's labor potential differs not only at the national level, but also depending on the level of economic development of each region, demographic indicators, and labor market supply and demand. An important factor shaping labor potential is the socio-economic situation and natural resources of each region.

Key words: labor potential, demographic potential, labor relations, population, state regulation of the economy, unemployment, labor resources.

Біздің еліміздегі басты әлеуметтік-экономикалық проблемалардың бірі халықтың өмір сүру сапасын арттыру болып табылады. Оны шешудің тиімділігі айтарлықтай дәрежеде Қазақстанның қолда бар әлеуетіне байланысты. Ең алдымен, бұл - біздің ел халқының санымен анықталатын демографиялық әлеует.

Барлық әлеуметтік-экономикалық құрылымдарда еңбек адамдардың негізгі қызметі, адамның байлығы мен әл-ауқатының көзі болды және болып қала береді. Сол сияқты, еңбек адамды қалыптастыру құралы болып табылады және толыққанды адам бола алмайды.

Еңбек әлеуетінің сапасы көптеген аспектілерге байланысты. Бір жағынан, бұл білім беру және денсаулық сақтау, мәдениет және спорт жүйелерінің дамуымен байланысты. Екінші жағынан, ол еңбек өмірінің сапасымен, еңбек жағдайлары мен қорғалуымен, өндірістің материалдық-техникалық базасымен, инновациялық жобаларды, технологиялар мен жетістіктерді енгізумен сипатталатын өндірістік ортаның жай-күйімен сипатталуы мүмкін. Өңірдің еңбек әлеуеті сапасын трансформациялаудың негізгі тенденцияларын зерттей отырып, оның объективті және субъективті жақтары бар деп санайды, сондықтан

оны тек қолда бар статистикалық ақпарат негізінде сандық сипаттау мүмкін емес, оны халықтың әлеуметтік сауалнамаларымен және мамандардың сараптамалық бағаларымен толықтыру қажет.

Еңбек қатынастары-бұл қызметкер мен жұмыс беруші арасындағы еңбек жағдайларын қамтамасыз ету кезінде еңбек тәртібінің ережелерін ақылы түрде қызметкердің еңбек функциясын орындау туралы келісімге негізделген қатынастар. Еңбек қатынастары еңбек шарты негізінде пайда болады. Еңбек қатынастарын реттеу тараптар мен мемлекет мүдделерін үйлестіруде белгілі бір мүдделерге қол жеткізу үшін жағдай жасауды көздейді, олар: әлеуметтік-құқықтық қорғаудан тұрады жұмыс берушінің құқықтары мен мүдделерін қорғау, еңбек қызметі үшін қолайлы жағдайлар жасау [1].

Еңбек ресурстарын басқарудың мемлекеттік жүйесі елдегі негізгі әлеуметтік-экономикалық қатынастарды, сондай-ақ басқару әдістері мен оларды пайдалану тетіктерін орталықтан реттейтін мемлекеттік заң шығарушы, атқарушы және сот органдары мен әкімшіліктерінің кешенін қамтиды. Оның міндеттері-заңдарды қабылдау, олардың орындалуын бақылау, елдегі әлеуметтік-еңбек қатынастары саласындағы саясат пен ұсыныстарды әзірлеу және іске асыру, еңбекақы төлеу және еңбекті ынталандыру, жұмыспен қамтуды және Халықтың көші-қонын реттеу, еңбек заңнамасы, өмір сүру деңгейі мен еңбек жағдайлары, еңбекті ұйымдастыру және жанжалды жағдайлар және т. б.

Экономикасы дамыған елдердегі мемлекеттің еңбек нарығының ішкі реттеушілерінің алуан түрлілігінің ішінде жоғары тиімді жұмыс бойынша жұмыс көңіл-күйін экономикалық жаңғырту маңызды. Дамыған елдердегі фирмада жалақының тұрақты өсуімен, фирмадағы Жұмыспен қамтудың өсуімен, нарықтық жағдай нашарлаған жағдайда жұмыстан шығарудан қорғаумен және кәсіпорында жұмыс күшін ұстап қалумен өмір бойы жұмыспен қамту жүйесі қолданылды. Еңбек нарығын мемлекеттік реттеудің негізгі функционалдық бағыттары ретінде Даму бағдарламалары бөлінеді:

1) мемлекеттік секторда жұмыспен қамтуға жәрдемдесу және жұмыс орындарының санын ұлғайту;

2) жұмыс күшін оқыту және қайта даярлау;

3) жұмыс күшін жалдауға жәрдемдесу;

4) жұмыссыздықтан әлеуметтік сақтандыру, жұмыссыздарға жәрдемақы бөлу.

Еңбек нарығы үкіметін жанама реттеу экономикалық стратегияны қолданады. Жұмыссыздықтың елеулі әлеуметтік-экономикалық салдары Үкіметтің еңбекке араласу қажеттілігіне әкелді, бұл еңбек қатынастарының өзгеруіне ықпал етеді, оларды реттейді, нарықтық күштердің еркіндігін шектейді. Үкімет еңбек нарығын реттеудің мақсатты саясатын жүргізеді. Ұлттық және халықаралық деңгейде еңбек қатынастарын реттейтін күшті заңдар жүйесін құрды. Еңбек нарығын мемлекеттік реттеудің негізгі міндеттері:

- толық жұмыспен қамту оның үйкеліс және құрылымдық формаларының мөлшерімен анықталатын "табиғи жұмыссыздық деңгейін" сақтай отырып, циклдік жұмыссыздықтың болмауын білдіреді;

- тұрақтылық пен бақылауды сақтау үшін экономиканың өзгермелі ішкі және сыртқы жағдайларына тез бейімделе алатын "икемді" еңбек нарығын құру.

Бұл икемділік негізінен қызметкерлерді толық емес жұмыс уақытында икемді пайдаланудан көрінеді. Әрбір адам осындай нарықта олардың қажеттіліктеріне сәйкес келетін жұмыс орнын табу үшін жұмыс істеуі керек. Еңбек нарығындағы мемлекеттік саясат екі негізгі нысанда жүзеге асырылады:

- белсенді-қызметкерлерді оқыту арқылы жаңа жұмыс орындарын құру, жұмыспен қамтуды ұлғайту және жұмыссыздықты азайту;

- жәрдемақы төлеу арқылы жұмыссыздарды пассивті қолдау;

Әлеуметтік бағдарланған нарықтық экономикасы бар дамыған елдерде толық жұмыспен қамтуға қол жеткізуге бағытталған белсенді саясат еңбек нарығындағы мемлекеттік саясаттың басым бағыты болып табылады. Бұл саясаттың негізгі шаралары:

- жаңа жұмыс орындарын құру үшін жағдайы жақсы экономикаға мемлекеттік инвестицияларды ынталандыру;

- құрылымдық жұмыссыздарды қайта даярлауды ұйымдастыру;

- жұмыспен қамту қызметтерін дамыту, еңбек биржасы, нарықтағы делдалдық әрекеттер;

- шағын және отбасылық кәсіпкерлікті қолдау;

- халықтың белгілі бір топтарының-жас, мүгедектердің жұмыс орындарының жұмыс берушілері үшін мемлекеттік ынталандыру;

- мемлекеттік секторда жұмыс орындарын құру;

- қоғамдық жұмыстарды ұйымдастыру;

Жұмыссыз қалған адамдардың қоғамдық көмегі, оларды әлеуметтік қорғау-еңбек нарығындағы мемлекеттік саясаттың пассивті нысаны. Жұмыссыздар үшін мемлекет кепілдік береді:

- жұмыссыздық бойынша жәрдемақы, материалдық көмек және әлеуметтік төлемдер түрінде әлеуметтік қолдау көрсету;

- тегін медициналық көмек.

Дамыған елдерде жұмыссыздарға көмек жұмыссыздықты сақтандыру жүйесіне негізделген. Бұл ең төменгі төлемдердің мақсаты-жұмыссыздардың ағымдағы өмір сүру шығындарын қамтамасыз ету. Қазақстандағы еңбек қатынастары қауымдастықтарды дамыту мен еңбек қатынастарын құрудың әртүрлі модельдерінің жақындасуын көрсетуі тиіс. Қазақстанда классикалық Схемадан тыс трипартизмнің басым болуымен еңбек қатынастарын реттеудің әртүрлі заңдылықтары қатар өмір сүреді. Мемлекеттің араласуы тұрақты экономикалық дамуды қажет етпейтіндіктен, өзін-өзі реттеу тетігі ретінде еңбек қатынастарының әртүрлі модельдерін қолдану мүмкіндігін қарастыру қажет. Практикалық серіктестіктер ұжымдық шарттар мен келісімдер сияқты іске асыру формасын жасады. Ұлттық экономиканың ерекшеліктері басқа аймақтарда жұмыс істейтін жалдамалы жұмысшылардың өмір сүру және еңбек жағдайларына айтарлықтай әсер етеді. Бұл жағдай кәсіподақтарды келіссөздер жүргізуге және арнайы келісім жасауға мәжбүр етеді. Тәжірибе көрсеткендей, аймақтық негізгі тармақтар келісімдер келесі мәселелерге бағытталған: ең төменгі күнкөріс деңгейін, ең төменгі жалақыны, жұмыспен қамтуды, қоршаған ортаны қорғауды, экологиялық қауіпсіздікті, денсаулық сақтауды және т.б. анықтау [2].

Нақтылауды қажет ететін мәселелердің қатарына мыналар жатады: келісімдердің барлық түрлерінің құқықтық мәртебесін анықтау, ұжымдық шарттар жасасу тәртібі. Сондай-ақ, еңбек қатынастарын реттеу жүйесін әртүрлі деңгейлерде енгізуді бөлетін заңнаманы қабылдау қажеттілігі туралы мәселе бар.

Азаматтардың еңбек бостандығына конституциялық құқығынан туындайтын еңбек қатынастары "Қазақстан Республикасының еңбегі туралы"Қазақстан Республикасының Заңымен реттеледі. Жеке еңбек шарты - бұл қызметкер мен жұмыс беруші арасындағы жазбаша нысанда жасалған екіжақты шарт, оған сәйкес қызметкер жұмыс берушінің актілерін орындай отырып, белгілі бір мамандық, біліктілік немесе лауазым бойынша жұмысты орындауға міндеттенеді, ал жұмыс беруші қызметкерге жалақыны және заңдарда және Тараптардың шартында көзделген өзге де ақшалай төлемдерді уақтылы және толық көлемде төлеуге міндеттенеді, еңбек заңнамасында және ұжымдық шарттарда көзделген еңбек жағдайларын қамтамасыз ету[3].

Еңбек ресурстарын басқарудың мемлекеттік жүйесі елдегі әлеуметтік-экономикалық қатынастарды реттейтін мемлекеттік, заң шығарушы және сот органдарының кешенін, реттеу әдісін және оларды пайдалану тетігін қамтиды. Негізгі міндеттер: заңдарды қабылдау, орындалу мониторингі, әлеуметтік-еңбек қатынастары саласындағы ұсынымдар, еңбекті ынталандыру, өмір сүру деңгейі, еңбек жағдайлары, Халықтың көші-қоны болып табылады.

Міндеттердің сипаты бойынша Еңбек ресурстарын басқарудың мемлекеттік жүйесі қазіргі түрінде ғылыми зерттеулерді, оларды ҚР-дағы әлеуметтік-еңбек қатынастары саласында іске асыруды, еңбекақы төлеуді, еңбекті стандарттауды, жұмыспен қамтуды реттеуді, кәсіптік даярлауды және біліктілікті арттыруды қамтитын мәселелердің кең ауқымын қамтиды. [3]

Мемлекеттік реттеудің негізгі бағыттары:

1) адам ресурстарын дамыту және қалыптастыру тұрғысынан басқару проблемаларына кешенді талдау жүргізу.

2) Республика Үкіметіне бағынатын еңбек институты, Еңбек Министрлігі сияқты ұйымдардың зерттеулері мен әзірлемелерінің бағыттарын нақты ажырата отырып, олардың зерттеулерін зерделеу және талдау, сондай-ақ басқарудағы нарықтық жағдайлардың қайталануын жою.

Қазақстан Республикасы азаматтарының еңбек ету құқығына Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 тамыздағы негізгі Конституциясымен кепілдік берілген ел Заңы. Осы бапқа сәйкес, әркімнің еңбек бостандығына құқығы бар, қызмет түрін және кәсіпті таңдау мәжбүрлі еңбек сот шешімінде немесе төтенше жағдай мен әскери жағдайда рұқсат етіледі. жұмыссыздықтан әлеуметтік қорғауға және әркімнің демалуға құқығы бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мамыров Н.К. Государственное регулирование экономики.
2. Моджаров В. Рынок труда в Республике Казахстан: состояние и тенденции развития.
3. Информационный сайт http://zakon.uchet.kz/ Трудовой кодекс Республики Казахстан.
4. Информационный сайт http://online.zakon.kz/ - Аспекты регулирования трудовых отношений в Республике Казахстан.

PUBLIC FIGURES AND THEIR IMPACT ON GOVERNMENT PROCESSES

Батырбек Н.Б.
преподаватель кафедры экономики и управления
Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент
Naz_batyrbekkyzy@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-5880-0508
Сарыкулова Л.Т.
к.э.н., старший преподаватель кафедры экономики и управления
Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент
sarykulova@inbox.ru, https://orcid.org/0009-0003-0510-508X
Наурызбекова А.Е.
к.э.н., старший преподаватель кафедры экономики и управления
Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент
almaran@list.ru, https://orcid.org/0009-3533-0510-0963
Бакиров Е.А.
к.э.н., старший преподаватель кафедры экономики и управления
Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент
erjan.001@mail.ru, https://orcid.org/0009-0009-9031-0866

Abstract. The article discusses the political contribution of public figures of the XXI century to the formation of national consciousness and the importance of the formation of civil society. The author emphasizes the importance of studying the political aspects of the activities

of the Kazakh intelligentsia of the XX century, striving to create an independent state and modernize society, and the positive impact on the authorities.

Key words: National intelligentsia, civil society, government, non-governmental organizations, national consciousness

Аннотация. Мақалада XXI ғасырдағы қоғам қайраткерлерінің ұлттық сана-сезімді қалыптастыруға қосқан саяси үлестері мен азаматтық қоғам қалыптасуының маңыздылығы қарастырылады. Тәуелсіз мемлекет құруға және қоғамды жаңғыртуға ұмтылған XX ғасырдағы қазақ зиялылары қызметінің саяси аспектілері мен билікке тигізген оң әсерлерін зерттеулерінің маңыздылығын көрсетіледі.

Кілт сөздер: Ұлттық зиялы қауым, Азаматтық қоғам, Билік, Үкіметтік емес ұйымдар, Ұлттық сана

Аннотация. В статье рассматривается политический вклад общественных деятелей XXI века в формирование национального сознания и важность формирования гражданского общества. Подчеркивается важность изучения политических аспектов деятельности казахской интеллигенции XX века и положительного влияния их на власть, с целью создания независимого государства и модернизации общества.

Ключевые слова: национальная интеллигенция, гражданское общество, власть, неправительственные организации, национальное сознание

In terms of modernity, the influence of public figures on the state on the development of a country whose civil society has not progressed in accordance with the requirements of the times is quite significant. Some public figures even become important political figures who participate in elections or become leaders of public opinion. They can influence legislative initiatives, put pressure on government agencies by promoting their ideas and programs. Therefore, the increase in active civic organizations with active figures in society will have a positive impact on society. The main purpose of the article is to compare the impact of public figures of the XXI and XX centuries on the state, as well as to raise the importance of the development of civil society.

How do we understand the concept of a public figure? A person unifying and motivating society? An activist who raises public issues? We are looking for a word with a positive meaning behind this word. A public figure in general is a person who seeks to make significant changes and improvements for the development of his society or state. Having achieved its independence, Kazakhstan was able to revive its own spiritual national values and evaluate the past of our country in a new way. In this regard, at present, great attention is paid to the study of the contribution of national figures to the development of the people and the state, their role in socio-political issues and social processes. Historically, it is not a secret for all of us that the activists of the Alash movement, which aimed to fight for the development of the economy of the Kazakh country, increasing the prestige of the Kazakh language, were the direct reason for the existence of the Kazakh people as an independent state. Kazakh independence which was dreamed by Alash intelligentsia began on the slopes of Alatau and became a symbol of unity and prosperity in the bosom their backs [1].

Political aspects of the activities of the Kazakh intelligentsia of the XX century

A great man who fought for the land and the country. Zhumabek Tashenov (1915-1986). During the years of leadership of the political, economic and cultural development of the Republic, Tashenov did a lot to preserve the integrity of the territory of the Kazakh state. He rejected proposals to annex Mangistau to Turkmenistan. He opposed the transfer of the northern regions united in the virgin territory to Russia, and the cotton-growing areas of southern Kazakhstan to Uzbekistan. He objected to nuclear explosions on the territory of Kazakhstan. He was accused of creating a “Kazakh village” in the center of Almaty for providing apartments to representatives of creative unions. He defended the newspaper Kazakh literature from closure of the newspaper “Socialist Kazakhstan” from the threat of being published as a translation of “Kazprav”. Taking into account the work of our great-grandfather, to glorify him, to give an

example of his invaluable work for the Kazakh people from generation to generation is a challenge, a duty, a duty for today's generations of independence [2].

Picture 1. Zhumabek Tashenov

The leader of the Turkic world. Mustafa Shokai (1890-1941). Mustafa Shokai began to get involved in politics while studying at the University of St. Petersburg. Walking within the walls of the University, Shokai publishes in the press an appeal against the policy of the Tsarist authorities on the Islamic religion. This appeal was signed by Kazakh, Bashkir, Tatar and Uzbek students. After the fall of the Turkestan autonomy, the Soviet authorities sewed one million rubles on his head to keep Shokai. Mustafa runs away and goes to Tashkent. Then he comes to Baku, then to Tbilisi. After Tbilisi fell into the hands of the Soviet government, he went to Turkey. But Turkey cannot stay in the country. Finally, the French capital leaves for Paris in just one. Mustafa Shokai has been in exile in Europe for 21 years. It is clear that it was not easy for the figure to leave his native country, which he loved with all his heart. Despite the fact that he was far from his country, he fought for the freedom of the Kazakhs. Traveling in Europe, the whole world drew attention to the Turkestan problem. He constantly corresponded with his supporters in his native country and Turkestan [3].

Picture 2. Mustafa Shokai

A tireless public figure. Khalel Dosmukhamedov (1883-1939). The main distinguishing feature of the leaders who dragged the carefree people in the shackles of citizenship at the beginning of the twentieth century to the edge of civilization was that any of them were versatile "eight – sided, one-sided" personalities. The fact that Khalel Dosmukhamedov is a political fighter, an ardent patriot, a scientist, a master of sacred art and a connoisseur of his profession is a great example for the next wave of young people. The origins of Khalel Dosmukhamedovich's political worldview go back to his student years, when he studied in St. Petersburg. During his studies at the Military Medical Academy, he saw through his eyes the revolution of 1905-1907, which shook the world, and the anger of the masses, bloody conflicts and bitter lessons of defeat contributed to the ideological formation of the future figure, who grew up in the spiritual world. In the words of the famous scientist, academic writer Zeynolla Kabdolov, the mention of the name Khalel Dosmukhamedov, along with the names Akhmet Baitursynov, Mirzhakip Dulatov, Alikhan Bukeikhanov, Mustafa Shokayev, as a cluster of bright stars among the Giants that really gave rise to the era of awakening of our people, is a fair assessment given to our ancestor Khalel, a universal scientist who rarely comes to life.

In conclusion, the Alash movement became a historically important stage on the way to awakening the national consciousness of the Kazakh people, achieving independence and creating their own statehood. The works and political activities of prominent figures of Alash to this day have a deep impact on the culture, literature and history of our country [4].

Picture 3. Khalel Dosmukhamedovich

Political contributions of public figures of the XXI century to the formation of national consciousness

President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev on October 24, 2023, at the ceremony of presenting state awards and prizes, timed to coincide with the day of the Republic, offered “a worthy and fair assessment of the figures of the past, their merits and merits” and named the intellectuals of the XXI century, who took an honorable place in the annals of independence. In addition, summing up the speech of the president, it is necessary to note the historical role of the first President Nursultan Nazarbayev, who made a great contribution to strengthening the foundations of our country as an independent state. We welcome the speech of our president and decided to highlight the intellectuals who contribute to the development of society [5]

Olzhas Suleymenov. Born on May 18, 1936 in Almaty. Leader of the anti-nuclear movement "Semipalatinsk-Nevada", the people's Congress party. Laureate of the State prize of the Kazakh SSR named after Abai (1967), the Komsomol of Kazakhstan, the prize of the BLKJO (1966). Laureate of the Tarlan prize of the philanthropist Club of Kazakhstan (2000) [6].

Picture 4. Olzhas Suleymenov

Dossym Satpayev. He was born in 1969 in the South Kazakhstan region of Kazakhstan. He received his higher education in Kazakhstan and abroad. Satpayev conducted a lot of scientific research and analyzes in the field of political science. He is especially familiar with Kazakhstan's views on democratic development, political reforms and social justice. In his articles, Dossym Satpayev analyzed the political situation of the country, directions of development and social problems and conveyed them to the people in an understandable language. His writings often relate to political changes and reforms in the country.A political expert who occupied an important place in the political life of Kazakhstan and had a great influence on the domestic and foreign policy of the country [7].

Picture 5. Dossym Satpayev

Our study has shown that there are quite a few public figures who are actively involved in the internal problems of Kazakhstan. There are no heroic, courageous citizens and citizens like participants of Alash huge movement.

Furthermore, in modern Kazakhstan “civil society” is becoming more widespread in the world as a whole. Civil society is the active participation of citizens in the internal problems of the state. If power is strong and civic sentiment is low, the future of such a country is bleak. Civil society is not an aid to power, power should be an aid to civil society. Head of state Kassym-Jomart Tokayev speaks well about this issue. It has already established a" listening state " and has taken action to develop civil society. Now there must be a government that will develop it further. However, there are many middle or lower levels of government who do not understand and do not support the issue of civil society. The only way to form civil society is to involve citizens more in the work of non-governmental organizations and political parties, in political processes. Their voices should be heard. Over the past two years, such changes have been observed in society. The people should not sit at home and, together with the authorities, seek solutions to the questions, but also express their views on the authorities.

In conclusion, at one time Alash figures did not take care of the black head. They put his head on the BAIGE and devoted his life to his country. If such citizens were still in power today, they would live to develop the country.

Because it was these intellectuals who first of all awakened the consciousness of the people. They are the ones who set an example for the nation. Unfortunately, this is not the case. The country had to depend not on the authorities, but on this intelligentsia. Power is temporary, the authority and work of the intelligentsia will continue from century to century.

References:

1. Назарбаев, Қ. Р. П. Н. Ғасыр басында мемлекет мүддесін ойлаған ұлы қазақтардың жеке басының тағдыры да қасіретті болды. Алайда, ұлттық жігер мен толысқан зерде сабағы ұмыт болған жоқ. Нұрсұлтан Назарбаев.

2. Абай-Ақпарат порталы. https://abai.kz/post/18788

3. Сәтбай, Т. Я., Тайман, С. Т., & Калжанова, Л. И. (2021). Жаһандану жағдайындағы м. шоқай идеялары жаңғыруының кейбір аспектілері. Электронный научный журнал «edu. e-history. kz», (1), 63-73.

4. Халел Досмұхамедов және оның мұрасы. https://asu.edu.kz/university/khalel-dosmukhamedov/

5. https://forbes.kz/articles/kogo_nazval_tokaev_v_kachestve_glavnyih_deyateley_nezavisimogo_kazahstana

6. Сагадатов, Р. Т., & Несипбаева, Р. М. (2016). Олжас Сүлейменов өмірі мен шығармашылығын оқытуда кіріктірілген әдісін қолдану тиімділігі. Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігі Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 177.

7. https://centrasia.org/person2.php?st=1057572020

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ТЕРГЕУ ҚҰПИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Улыкбеков Н.К., аға оқытушы, магистр
«Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы Университет» АҚ
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.
эл.пошта: nurislam.ulykbekov@bk.ru

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесінде тергеудің құпиясы туралы мәселе қаралады. Авто тергеу құпиясының құқықтық негіздері мен ерекшеліктерін зерттейді, қылмыстық процестің әділдігі мен тиімділігін қамтамасыз ету үшін осы институттың маңыздылығын талқылайды. Сондай-ақ қылмыстық істерді тергеу және қарау процесінде ақпарат алу құқығының мүмкін болатын шектеулері жарияланады.

Кілт сөздер: қылмыстық іс, қылмыстық процесс, сотқа дейінгі тергеу, тергеу құпиясы, сот талқылауы.

Аннотация. В статье рассматриваются вопрос о тайне следствия в уголовном процессе Республики Казахстан. Авто исследует правовые основания и особенности тайны следствия, обсуждает значение данного института для обеспечения справедливости и эффективности уголовного процесса. Также освещаются возможные ограничения права на информацию в процессе расследования и разбирательства уголовных дел.

Ключевые слова: уголовное дело, уголовный процесс, досудебное расследование, тайна следствия, судебное разбирательство.

Abstract. The article deals with the issue of the secrecy of the investigation in the criminal process of the Republic of Kazakhstan. The author explores the legal grounds and features of the secrecy of the investigation, discusses the importance of this institution for ensuring fairness and effectiveness of the criminal process. It also highlights possible restrictions on the right to information during the investigation and trial of criminal cases.

Key words: criminal case, criminal process, pre-trial investigation, secrecy of the investigation, judicial proceedings.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына сәйкес барлық ақпарат қолжетімділік тәртібі бойынша ашық және қолжетімділігі шектеулі ақпаратқа бөлінеді. Соңғысы, өз кезегінде, құпия және қызметтік ақпаратты қамтиды, оны жария ету адамға, қоғамға және мемлекетке зиян тигізуі мүмкін.

Мемлекеттік, кәсіптік, банктік құпияны, тергеу құпиясын және заңда көзделген басқа да құпияны қамтитын ақпарат құпия деп танылады.

Осылайша, тергеу құпиясы заңнамада тікелей көзделген және өзінің құқықтық институты мен тиісті ұйымдық-құқықтық қорғау жүйесі болуы керек.

Сондықтан Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің (бұдан әрі қарай - ҚР ҚПК) жаңа ережелерін ескере отырып, Қазақстан Республикасындағы (бұдан әрі қарай - ҚР) тергеу құпиясы құқықтық институтының жай-күйін кешенді талдау және даму перспективаларын айқындау мәселесі өзекті болып табылады.

Айта кету керек, қылмыстық процесте жариялылық пен құпиялылық арақатынасының өзекті мәселесіне көптеген шетелдік және отандық ғалымдар назар аударды. Олардың ғылыми әзірлемелері, ең алдымен, сотқа дейінгі тергеу құпиясын жария етпеу мәселесін шешу үшін маңызды мәнге ие екенін атап өткен жөн.

Ғалымдардың соңғы жұмыстарда тергеу органдарында сотқа дейінгі тергеу құпиясын сақтауды криминалистикалық қамтамасыз ету мәселелері, аталған құпияның түсінігі мен мазмұны, қылмыстық процесінде жариялылықты шектеу жағдайлары, қылмыстық сот ісін жүргізуде құпияны құрайтын ақпаратты қорғау ерекшеліктері,

қылмыстық процесте тергеу құпиясын ұйымдық-құқықтық қорғаудың проблемалық аспектілері зерттелді.

Алайда, аталған мәселенің бұрын шешілмеген бөлігі ҚР-ғы қылмыстық процестегі тергеу құпиясының қазіргі заманғы құқықтық институтының жай-күйін талдау болып табылады.

Сол себеппен, біз мақалада ҚР-ғы қылмыстық процестегі тергеу құпиясының түсінігі мен мазмұнын талдау жасауға талпындық.

Біріншіден, құпия ақпараттың осы түрінің жалпы атауы мен мазмұнына қатысты ғылыми пікірталастар әлі де жалғасуда. Бірқатар ғалымдар бұл тұрғыда сотқа дейінгі тергеудің құпиясын ғана қарастырады [1].

Алайда, сотқа дейінгі тергеу қылмыстық құқық бұзушылық туралы мәліметтерді сотқа дейінгі тергеп-тексерулердің бірыңғай тізіліміне енгізген сәттен басталатын және қылмыстық іс жүргізудің жабылуымен немесе сотқа айыптау актісін, медициналық немесе тәрбиелік сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы өтінішхатты, адамды қылмыстық жауаптылықтан босату туралы өтінішхатты жіберумен аяқталатын қылмыстық іс жүргізудің кезеңдерінің бірі ғана болып табылады.

Сонымен бірге, құпия ақпараттың көптеген түрлері бірінші сатыдағы сотта қылмыстық іс жүргізу процесінде пайда болады және ол дайындық сот ісін жүргізуді, сот шешімін қарауды және қабылдауды және жариялауды, сот шешімдерін апелляциялық, кассациялық тәртіппен, сондай-ақ жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша қайта қарау бойынша іс жүргізуді қамтиды.

Сондықтан бірқатар ғалымдар «тергеу және сот ісін жүргізу мүддесіндегі құпия», «қылмыстық сот ісін жүргізудегі құпияны құрайтын ақпарат» және т.б. ұғымдарын қолданады.

Біздің ойымызша, мысалы, Ресей Федерациясының заңнамасында анықталғандай, тергеу мен сот ісін жүргізудің құпиясы туралы айту орынды болар еді, мұнда «тергеу мен сот ісін жүргізудің құпиясы» құпия ақпараттың бір түрі ретінде танылады [2].

Алайда, бірқатар ғалымдар «тергеу және сот ісін жүргізу құпиясы» терминін қолдану қайшылықты деп санайды [3], өйткені ол ҚР-ның Конституциясымен кепілдендірілген сот ісін жүргізудің негіздерінің бірін бұзады: «сот процесінің жариялылығы» [4].

Екіншіден, тергеу және сот ісін жүргізу құпиясының заңнамалық анықтамасы, оны құрауы мүмкін мәліметтердің толық тізімін айтпағанда, жоқ.

ҚР ҚПК-нің 201 бабының 1 тармағына сәйкес, «сотқа дейінгі тергеп-тексеру деректері жария етілмеуге тиіс. Олар, егер бұл тергеп-тексеру мүдделеріне қайшы келмесе және басқа тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзуға байланысты болмаса, прокурордың рұқсатымен қандай көлемде жария ету мүмкін деп танылса, сол көлемде жария етілуі мүмкін».

Бұл кәсіби құпияның бір түрі және қылмыстарды сәтті ашуға және айыпталушыны әшкерелеуге ықпал ететін шектеулі ақпараттың бірі.

Оның мерзімінен бұрын жариялануы істі тергеуге теріс әсер етуі мүмкін, айыпталушыға қылмыстың іздерін, дәлелдемелерге айналуы мүмкін заттар мен құжаттарды жасыруға немесе жоюға, тергеуші мен соттан ауытқуға, кейде айыпталушыға, жәбірленушіге және басқаларға зиян келтіруге мүмкіндік береді.

Үшіншіден, демократиялық және құқықтық мемлекеттің дамуы азаматтардың жеке және отбасылық құпияларын құқықтық қорғаудың ерекше мәнін көздейді, олар туралы мәліметтерді сотқа дейінгі тергеу барысында органдар жүргізетін Жария немесе жария емес жедел-іздестіру іс-шараларының негізінде алуға болады, анықтауды және сотқа дейінгі тергеуді жүзеге асырады.

Сондықтан ҚР ҚПК-де қарым-қатынас құпиясы айналымға енгізілді және қарым-қатынас құпиясына араласу ауыр немесе аса ауыр қылмысты анықтау және болғызбау, оның мән-жайларын анықтау мақсатында аталған Кодексте көзделген жағдайларда, егер

бұл мақсатқа өзге тәсілмен қол жеткізу мүмкін болмаса, сот шешімі негізінде ғана мүмкін болатындығы көрсетілген.

Бұл ретте қорғаушының, діни қызметкердің күдіктімен, айыпталушымен, сотталушымен, ақталушымен жеке қарым-қатынасына араласуға тыйым салынады.

Төртіншіден, сот ісін жүргізу барысында пайда болатын кәсіби құпияның тағы бір түрі - судьялардың кәсіби құпиясы.

Бесіншіден, сот шешімін қабылдау процесінде кеңесу бөлмесінің құпиясы туындайды. Іс жүргізу құқығының нормаларына сәйкес үкім сот шешімдерін қабылдау үшін арнайы жабдықталған үй-жайда-кеңесу бөлмесінде шығарылады:

- Үкім қабылданған кезде сот талқылауын жүзеге асыратын сот құрамынан басқа ешкімнің кеңесу бөлмесінде болуға құқығы жоқ.

- Сот жиналысты түнгі уақыттың басталуымен демалу үшін ғана үзуге құқылы. Үзіліс кезінде судьялар қылмыстық іс жүргізуге қатысқан адамдармен сөйлесе алмайды.

- Судьялардың кеңесу бөлмесінде үкімді талқылау және қабылдау барысын жария етуге құқығы жоқ.

Бұдан басқа, ҚР-сы Конституциясының нормаларына сәйкес сот төрелігін кәсіби судьялар және заңда айқындалған жағдайларда алқабилер жүзеге асыратынын атап өткен жөн. Осылайша, аталған құпияны сақтаудың осындай міндеті тек кәсіби судьялар болып табылатын адамдарға ғана қатысты емес.

Алтыншыдан, қылмыстық іс жүргізу процесінде заңмен қорғалатын заңмен анықталған құпиялардың бірін құрайтын ақпарат қарастырылуы мүмкін.

Атап айтқанда, ҚР ҚПК-де заңмен қорғалатын құпияға тиесілі заттар мен құжаттарда қамтылған:

- бұқаралық ақпарат құралының немесе журналистің иелігіндегі және авторлығы немесе ақпарат көзі жария етілмеген жағдайда оларға берілген ақпарат;

- дәрігерлік құпияны құрауы мүмкін мәліметтер;

- нотариаттық іс-әрекеттер жасау құпиясын құрауы мүмкін мәліметтер;

- құпия ақпарат, оның ішінде коммерциялық құпияны қамтитын ақпарат;

- банк құпиясын құрауы мүмкін мәліметтер;

- адамның жеке хат-хабарлары және жеке сипаттағы басқа да жазбалар;

- абоненттің телекоммуникация және байланыс операторлары мен провайдерлерінде орналасқан ақпарат, телекоммуникациялық қызметтерді ұсыну, оның ішінде қызметтерді алу, олардың ұзақтығы, мазмұны, беру маршруттары және т.б.;

- дербес деректер иесінде болатын жеке немесе дербес деректер базасындағы тұлғалардың дербес деректері;

- мемлекеттік құпия.

Осы мағынадағы негізгі проблемалық аспект-бұл шектеулі қол жетімді ақпараттың өте күрделі және шатастыратын жіктелуі, мұнда бірдей мазмұндағы ақпарат бір уақытта әр түрлі құпияларды құра алады [5].

Бұл ретте құпиялардың кейбір түрлерінде оларға жататын, жекелеген заңдармен регламенттелетін немесе заңнамалық актілердің жекелеген бөлімдерінде (мысалы, мемлекеттік, банктік құпия) жазылған мәліметтердің толық тізбелері болады, ал басқалары қолданыстағы заңнамада белгілі бір көлемде (мысалы, діни, журналистік құпия және т.б.) ғана айтылады.

Жетіншіден, қылмыстық сот ісін жүргізу процесінде өзіне қатысты қолданыстағы заңнамада тікелей көзделген қауіпсіздік шаралары жүзеге асырылатын адамның құпиясы туындауы мүмкін [6].

Атап айтқанда, қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысатын адамдардың өміріне, денсаулығына, тұрғын үйіне немесе мүлкіне нақты қауіп төнген жағдайда қауіпсіздікті қамтамасыз етуге құқығы бар [7].

Қорытындылар. Осылайша, сотқа дейінгі тергеу және сот ісін жүргізу процесінде қол жетімділігі шектеулі ақпаратқа қатысты құпия ақпараттың едәуір көлемі пайда

болады. ҚР-ғы тергеу құпиясы мен сот ісін жүргізудің құқықтық институты тек қалыптасу сатысында. Жеке нормативтік-құқықтық актіні әзірлеу және қабылдау, сондай-ақ құпия ақпараттың осы түрін құқықтық қорғауға қатысты сот практикасын жалпылау өзекті болып табылады. Ең алдымен, тергеу және сот ісін жүргізу құпиясының түсінігі мен мазмұнын анықтауды заңнамалық тұрғыдан нақтылау, сондай-ақ қол жетімділігі шектеулі ақпараттың осы түрін қорғаудың нақты ұйымдастырушылық-құқықтық тетіктерін анықтау қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. **Маслов А.Е.** «Следственная тайна как средство преодоления противодействия расследованию». Автореф. дисс... канд. юрид. наук. Воронеж, 2001.
2. Кормич Б.А. Информационная безопасность: организационно-правовые основы: учеб. Пособие. - К.: Кондор, 2004. - 384 с.
3. Қазақстан Республикасының Қылмысты-процестік кодексі, 14 шілде 2014ж.
4. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 30 тамыз 1995 ж.
5. Камалова Г.Г. Анализ понятия и содержания тайны следствия /Вестник Удмуртского университета. Экономика и право. 2013. Вып. 1. С. 156-159.
6. Евсеенко, В.Е. Некоторые теоретические проблемы определения тайны в уголовном процессе // Общество и право. - 2016. - № 2 (56). - С. 207-211.
7. Дациева Х.Г., Муталибова Э.М. Недопустимость разглашения данных предварительного расследования: проблемы правоприменения // Государственная служба и кадры. 2021. № 4.

АТОМ ЭЛЕКТР СТАНЦИЯСЫ: ЭНЕРГИЯ КӨЗІ, МҮМКІНДІКТЕРІ ЖӘНЕ ҚАУІПТЕРІ

Уйсынбаева К.М.
Құқық және бизнес кафедрасының аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет,
Шымкент қ.
Тұрлыбек М. П.
Құқықтану мамандығы, 2 курс,
Klara.uysynbaeva@mail/ru 87023466721

Аңдатпа. Атом электр станциялары энергия өндірудің инновациялық және тиімді әдісі ретінде танылды. Бұл мақалада атом электр станцияларының жұмыс принципі, артықшылықтары мен кемшіліктері, сондай-ақ олардың энергетикадағы рөлі талданады.

Қазақстанда АЭС салу мәселесі жан-жақты қарастырылады, осы саладағы халықаралық тәжірибе зерделенеді. АЭС экологиялық және экономикалық тиімділігі, сондай-ақ радиоактивті қалдықтардың қауіпсіздігі мен басқару мәселелері талқыланады.

Қазақстанда АЭС салу мүмкіндіктері мен тәуекелдерін салыстыра отырып, стратегиялық ұсыныстар әзірлеу. Бұл зерттеу атом энергетикасын дамыту саласындағы маңызды ақпарат көзі бола отырып, болашақ энергия тапшылығы мен экологиялық мәселелерді шешудің балама жолдарын ұсынады.

Кілт сөздер: атом электр станциясы, энергия тиімділігі, экологиялық тұрақтылық, Қазақстан, ядролық қауіпсіздік, халықаралық тәжірибе.

Abstract: . Nuclear power plants (nuclear power plants) are recognized as an innovative and efficient way of energy production.This article analyzes the principle of operation, advantages and disadvantages of nuclear power plants , as well as their role in

the energy sector. The issue of NPP construction in Kazakhstan is considered in detail and international experience in this area is studied. The issues of environmental and economic efficiency of nuclear power plants, as well as safety and management of radioactive waste are discussed. Development of strategic proposals, comparing the possibilities and risks of nuclear power plants construction in Kazakhstan. This study, being an important source of information in the field of nuclear energy development, offers alternative solutions to future energy shortages and environmental problems.

Key words: nuclear power plant, energy efficiency, environmental sustainability, Kazakhstan, Nuclear Safety, international experience.

Атом электр станциясы – ядролық реактор негізінде жұмыс істейтін электр энергиясын өндіруге арналған ғимарат.Атом электр станцияларының негізі атом ядроларының бөлінуінен алынған энергия болып табылады. Бұл энергияны электр энергиясына айналдыру үшін ядролық реакторлар мен турбиналар қолданылады. АЭС-тің негізгі қағидасы - уран немесе плутоний атомдарының бөлінуі нәтижесінде пайда болатын жылуды қолдану. Бұл процесс термо ядролық реакция деп аталады, нәтижесінде электр энергиясы өндіретін бу пайда болады. Химиялық реакциялардан басқа, атом электр станциясы жұмыс істеп тұрған кезде ядролық бөліну процестері арқылы энергия алады. Реакторда уран немесе плутоний атомдары бөлініп, көп мөлшерде энергия (жылу) шығарады. Бұл жылу су мен бу шығарады, ал бу турбиналарды айналдырады және электр энергиясын өндіреді. Атом электр станциялары әлемдегі ең қуатты және тиімді электр энергиясын өндірушілердің бірі болып табылады.

АЭС-тің басты артықшылығы – олардың үлкен энергия сыйымдылығы. Сонымен қатар, олар көміртегі шығарындыларын азайтуға көмектеседі, өйткені Атом энергиясы көмір мен мұнай сияқты дәстүрлі отынды пайдаланбайды. Қазақстанда атом энергетикасын дамытудың артықшылықтары мен қажеттілігін ерекше атап өткен жөн. Елдің энергетикалық қауіпсіздігін арттыру үшін атом электр станциялары салынуы мүмкін. Сонымен қатар, атом электр станцияларын энергия көзі ретінде пайдалану тұрақты және ұзақ мерзімді болып табылады.

АЭС-тің кемшіліктері мен тәуекелдері

АЭС жұмыс істеген кезде радиацияны бөлуге болады, бірақ қазіргі заманғы технологиялар бұл мәселеге көп көңіл бөледі. Қазіргі атом электр станцияларында радиациялық қауіпсіздік жүйелері өте жоғары деңгейде қамтамасыз етілген, сондықтан өндірілген радиация адам өміріне қауіп төндірмейді . АЭС қалдықтары арнайы өңделеді, сондықтан қоршаған ортаға зиян келтірмейді.

Апат қаупі :

- Чернобыль (1986 ж.) және Фукусима (2011 ж.) апаттары ядролық энергетиканың қауіпті екенін көрсетті. Бұл оқиғалар адамдардың АЭС-ке деген сенімін төмендетті.

Құрылыс және пайдалану шығындары:

- Атом электр станциясын салу және пайдалану айтарлықтай қаржылық салымдарды талап етеді. Бұл шығындар бірнеше кезеңге бөлінеді: құрылыс шығындары, пайдалану және техникалық қызмет көрсету шығындары, сондай-ақ пайдаланылған отынды өңдеу мен радиоактивті қалдықтарды басқару шығындары

Қоғамдық пікір: Қазақстанда АЭС салу

туралы қоғамдық сауалнамалар көрсеткендей: Халықтын 50-60%-ы АЭС салуды қолдайды. 20-30%-ы қарсы пікірде.Қалған 10-20%-ы бейтарап немесе жеткілікті ақпараттың жоқтығын айтады.Қарсы шығушылардың басым бөлігі қауіпсіздікке алаңдаушылық білдіреді, ал қолдаушылар экономикалық және экологиялық артықшылықтарды басым көреді.

Қазақстандағы АЭС салу мәселесі

Қазақстан -табиғи уран қоры бойынша әлемдегі көшбасшы елдердің бірі. Бұл елде атом энергетикасын дамыту үшін қажетті база бар екенін көрсетеді. Елдің энергетикалық

қауіпсіздігі мен экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз ету мақсатында атом электрстанциясын салу мәселесі бірнеше жылдан бері белсенді талқыланып келеді. Атом электр станциясын салу мүмкіндігі стратегиялық маңызды болғанымен, бұл шешім мен байланысты бір қатар проблемалар мен тәуекелдер бар.Көмір өндірісіне тәуелділік: қазіргі уақытта электр энергиясының көп бөлігі көмір электр станцияларынан келеді, бұл экологиялық проблемаларды тудырады.

Экспорттық әлеует: Қазақстан ядролық отын экспортындағы жетекші ел болғандықтан, атом энергиясын ішкі нарықта пайдалану мүмкіндігі жоғары.

АЭС салудың артықшылықтары:

Энергия тиімділігі: ядролық отыннан алынатын энергия тығыздығы өте жоғары. Бұл көмір мен газдан алынатын энергиядан бірнеше есе көп.

Экологиялық артықшылықтар: АЭС парниктік газдар шығармайды, бұл климаттың өзгеруін бәсеңдетуі мүмкін.

Стратегиялық Тәуелсіздік: Қазақстан уран қоры бойынша көш басшы ел болғандықтан, ол өз өндірісінен ядролық отынды қамтамасыз ете алады.

Радиоактивті қалдықтар: АЭС пайдалану нәтижесінде пайда болатын радиоактивті қалдықтарды қауіпсіз сақтау және қайта өңдеу ұзақ мерзімді технологиялық шешімдерді және жоғары шығындарды талап етеді.

Апат қаупі: Фукусима мен Чернобыль апаттары қоғамның атом энергетикасына деген сенімін төмендетті. Адам өмірі мен қоршаған ортаға келтірілген зиян өте жоғары болуы мүмкін.

Қоғамдық қарсылық: Қазақстан халқы арасында АЭС-ке сенімсіздік бар. Қоғамдық қолдаудың болмауы жобаны жүзеге асыруды қиындатады.

Экономикалық шығындар: атом электр станциясының құрылысы жоғары капиталды қажет етеді. Бұл мәселе ел бюджеті үшін ауыртпалық болуы мүмкін..Қазақстанда АЭС салу жобасы үшін 10-нан 30 миллиард долларға дейін инвестиция қажет болады

Білікті мамандардың тапшылығы: Қазақстанда АЭС ешқашан салынбаған және пайдаланылмаған, сондықтан осы саладағы тәжірибелі мамандардың саны шектеулі.

Елдегі ядролық технологиялармен байланысты инфрақұрылым мен білім беру жүйесі әлі де даму сатысында.

Халықаралық тәжірибе

Бүгінде әлемнің 30-дан аса елінде 400-ден аса ядролық энергетикалық реакторлар жұмыс істейді, олардың жалпы қуаттылығы шамамен 390 ГВт, әлемдегі электр энергиясының 10,5% өндіреді.

Атап айтқанда: АҚШ – 93, Қытай – 57, Франция – 56, Ресей – 37, Оңтүстік Корея – 25, Канада – 19, Үндістан – 19 (уақытша тоқтатылған – 4), Украйна– 15, Жапония – 12 (уақытша тоқтатылған – 21), Англия – 9, Испания – 7, Пакистан – 6, Швеция – 6, Бельгия – 5, Венгрия – 5, Финляндия – 5, Чехия – 5, Швейцария – 4, Аргентина – 3, БАӘ – 3, Беларусь – 2, Бразилия – 2, Мексика – 2, Румыния – 2, Армения –1, Иран – 1, Нидерланды – 1, Словения – 1. БҰҰ-ның МАГАТЭ (Атом энергиясы жөніндегі халықаралық агенттігі) мәліметі бойынша 17 елде 58 қондырғының құрылысы жүргізілуде: Қытай – 22, Үндістан – 8, Түркия – 4, Оңтүстік Корея – 3, Ресей – 3, Египет – 3, Англия – 2, Жапония – 2, Украйна – 2, Банладеш – 2, АҚШ – 1, БАӘ – 1, Словакия – 1, Иран – 1, Фрнация – 1, Бразилия – 1, Аргентина – 1.

Энергетика мен қоршаған ортаның алдында тұрған қиындықтарды түсіне отырып, бұл елдер атом энергиясын өз елдерінің бүгіні мен болашағының маңызды көзі деп санайтындықтан, жаңа зауыттар салуда.

Қытай – әлемдегі ең көп реакторларды салған ел. Оның 55 қондырғысы жұмыс істеп тұр. Екінші орында құрылысы қарқын алған сегіз реакторы бар Үндістан, төрт реакторы бар Ресей мен Түркия, үшеуі бар Оңтүстік Корея тұр. 2022ж.

Египет өзінің алғашқы АЭС-ның құрылысын бастады. Тағы да 100 АЭС салу жоспарланған.

- Франция: Энергияның 70%-дан астамы АЭС арқылы өндіріледі. Елде заманауи реакторлар қолданылады, экологиялық талаптар жоғары деңгейде сақталады.

- Жапония: Фукусима апатынан кейін елде ядролық энергетикаға деген көзқарас өзгергенімен, АЭС әлі де энергия көзі ретінде пайдаланылады.

- АҚШ: Әлемдегі ең ірі ядролық энергетикалық елдердің бірі. АЭС қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін озық технологиялар қолданылады.

Бұл елдердің тәжірибесі Қазақстан үшін маңызды үлгі бола алады.

АЭС-тің болашағы:

Атом энергетикасының болашағы әлемдік энергетикалық саясатта маңызды орын алады. Жаңартылатын энергияға деген қызығушылық артып келе жатқанымен, Атом энергиясы энергия өндірісінің тұрақтылығы мен экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

Көптеген елдер өздерінің атом энергетикасын дамытуға инвестиция салады, сонымен қатар жаңа, тиімді және қауіпсіз реакторларды дамытады.Қазақстан атом энергетикасын дамытуда жоғары әлеуетке ие, өйткені елде уран өндіру бойынша ресурстар өте көп. АЭС құрылысы энергетикалық қауіпсіздік пен энергияның экологиялық таза өндірісі үшін жаңа мүмкіндіктер ашады.

Қазіргі заманғы атом электр станцияларында әртүрлі төтенше жағдайларда автоматты түрде іске қосылатын бірнеше қауіпсіздік жүйелері жұмыс істейді. Бұл жүйелердің мақсаты-атом реакторындағы жазатайым оқиғалардың алдын алу. Мысалы, реактор температура мен қысымды бақылау үшін әртүрлі датчиктер мен сенсорларды пайдаланады.

АЭС салу бойынша ұсыныстар :

Техникалық ұсыныстар: қауіпсіз реакторларды таңдау керек (III + немесе IV буын).Шағын модульдік реакторлар (SMR) технологиясын қарастыру. Радиоактивті қалдықтарды тиімді сақтау және қайта өңдеу жүйелерін енгізу.

Экономикалық ұсыныстар: халықаралық инвестициялар арқылы АЭС жобасын қаржыландыру.

Жергілікті өндірісті дамыту: Қазақстанда құрылыс материалдары мен жабдықтарын өндіру.

Қауіпсіздік және экология: МАГАТЭ стандарттарын сақтау, сейсмикалық және климаттық қауіптерді есепке алу.

Экологиялық әсерді азайту үшін заманауи технологияларды қолдану.

Кадрларды даярлау: ядролық энергетика бойынша білім беру бағдарламаларын дамыту.

Шетелдік мамандарды тарта отырып, жергілікті мамандарды оқыту.

Ақпараттандыру: АЭС артықшылықтары мен қауіптері туралы халықты кеңінен хабардар ету.Қоғамдық тыңдауларды ұйымдастыру және халықтың пікірін ескеру.

Қазақстанда атом электр станциясының (атом электр станциясының) құрылысы энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, елдің экологиялық тұрақтылығы мен экономикалық дамуын нығайту жолындағы маңызды қадам болмақ. Алайда, бұл жоба тек технологиялық және қаржылық жағынан ғана емес, сонымен қатар қоғамның кең қолдауымен және халықаралық стандарттарға сәйкес жүзеге асырылуы керек. Қауіпсіздік, экология, кадрларды даярлау және жергілікті инфрақұрылымды дамыту мәселелеріне ерекше назар аудару қажет.

АЭС салу процесінде Қазақстан заманауи технологиялар мен тәжірибелі мамандарды тарту есебінен өзінің энергетикалық тәуелсіздігін арттыра алады.

Алайда, бұл шешім терең зерттеу мен талдауды, сондай-ақ қоғамдық сенімді қажет етеді. Қазақстанның ядролық энергетика саласындағы стратегиялық таңдауы елдің

болашақ энергетикалық саясатын айқындауға және өңірдің жетекші елдерінің қатарына кіруге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алтынбаев Қ. Е. Ядролық энергияның экологиялық мәселелері мен қауіпсіздігі. Журнал "Энергетика", Б. 65-72.2015.

2. Жолдасбекова Г. А. Қазақстанның ядролық энергетикасы: даму стратегиясы. Қазақстан экономикасы, ,Б. 54-60 2018.

3. Митяков И. С. Атом энергетикасы мен қауіпсіздігі. Алматы: Энергетика баспасы. 2016.

4. Елена М. Г. Қазіргі атом энергетикасының мәселелері мен шешімдері. М.: Энергетика журнал. 2020.

5. Сембаев М. Б. Ядролық энергетика және оның болашағы. Астана: Қазақстанның Ұлттық академиялық баспасы. 2020.

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫМЫЗДЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ ЖҰМАБЕК АХМЕТҰЛЫ ТӘШЕНЕВТІҢ АТҚАРҒАН ҚЫЗМЕТТЕРІ

[1]Холияров Лутфулла Ташкуватович
Өзбек Мемлекеттік Әлем Тілдері Университеті
Ташкент, Узбекистан
Lutfulla1972@mail.ru
[2]Турсунова Тырна Жамонтаевна
Ағылшын тілі кафедрасының магистр, аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
Tyrna_29@mail.ru

Аңдатпа. Мақала Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтің Қазақстанның ұлттық құндылықтарын сақтап, насихаттауға қосқан үлесін, ең алдымен, тіл, мәдениет және білім беру арқылы талдауға арналады. Автор ұлттық құндылықтардың халықтың бірлігін нығайтудағы және оның сәйкестігін сақтаудағы маңыздылығын глобализация жағдайында атап өтеді. Тәшенев, көрнекті мемлекет қайраткері, ғалым және педагог ретінде, қазақ тілін, мәдениетін және білім беру жүйесін дамытуда маңызды рөл атқарды. Оның күш-жігері қазақ тілін ғылыми және білім беру процесіне енгізуге, ана тілінде оқу материалдарын әзірлеуге және қазақ әдебиетін қолдауға бағытталды. Мақалада сондай-ақ оның мәдени дәстүрлерді қолдаудағы белсенді ұстанымы және мәдени мұраны сақтау мақсатында ұлттық бағдарламаларды әзірлеудегі жұмысы қарастырылады. Жұмыстың қорытындысы Тәшеневтің қызметінің Қазақстанның ұлттық сәйкестігін дамытудағы маңыздылығын бағалауға арналған.

Кілт сөздер: Ұлттық құндылықтар, Қайраткер, ғалым және педагог, түлек, жетістіктер, назар аудару, ғылым, мәдениет және медиа кеңістік, қазақ тілі, ғылыми және оқу материалдарын аудару, реформа, постсоветтік кезең, оқу үдерісі, мәдени мұра, ұлттық бағдарлама, тіл және әдебиет, ғылыми орталық, халықаралық арена, мәдениет және білім беру.

Аннотация.Статья посвящена анализу вклада Жумабека Ахметулы Ташенева в сохранение и популяризацию национальных ценностей Казахстана, в первую очередь через язык, культуру и образование. Автор подчеркивает важность национальных ценностей в укреплении единства народа и сохранении его идентичности в условиях глобализации. Ташенев, являясь выдающимся государственным деятелем, ученым и педагогом, сыграл ключевую роль в развитии казахского языка, культуры и образовательной системы. Его усилия были направлены на внедрение казахского языка в

научные и образовательные процессы, создание учебных материалов на родном языке и поддержание казахской литературы. В статье также рассматривается его активная позиция в поддержке культурных традиций и разработке национальных программ, направленных на сохранение культурного наследия. Итогом работы является оценка значимости деятельности Ташенева в контексте развития национальной идентичности Казахстана в XXI веке.

Ключевые слова: Национальные ценности, Деятель, ученый и педагог, выпускник, достижений, внимание, наука, культура и медиапространство, казахский язык, перевод научных и учебных материалов, реформа, постсоветской период, учебный процесс, культурное наследие, национальная программа, язык и литература, научный центр, международная арена, культура и образование

Abstract. The article is dedicated to analyzing the contribution of Zhumabek Akhmetuly Tashenev to the preservation and popularization of Kazakhstan's national values, primarily through language, culture, and education. The author emphasizes the importance of national values in strengthening the unity of the people and preserving their identity in the context of globalization. Tashenev, as an outstanding public figure, scholar, and educator, played a key role in the development of the Kazakh language, culture, and educational system. His efforts were aimed at introducing the Kazakh language into scientific and educational processes, creating educational materials in the native language, and supporting Kazakh literature. The article also discusses his active stance in supporting cultural traditions and the development of national programs aimed at preserving cultural heritage. The conclusion of the work evaluates the significance of Tashenev's activities in the context of the development of Kazakhstan's national identity in the 21st century.

Key words: National values, Activist, scholar and educator, graduate, achievements, attention, science, culture and media space, Kazakh language, translation of scientific and educational materials, reform, post-Soviet period, educational process, cultural heritage, national program, language and literature, scientific center, international arena, culture and education.

Ұлттық құндылықтар халықтың бірлестігін, оның санасын және бірлігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Олар қоғамда тұрақтылықты сақтауға көмектеседі, жалпы тарихи және мәдени мұраға қатыстылық сезімін тудырады, сондай-ақ болашақ ұрпақтарға бағдар болып қызмет етеді. Глобализация жағдайында, мәдени және әлеуметтік шекаралар жойылып жатқанда, ұлттық құндылықтарды сақтау мен құрметтеу ерекше маңызды, өйткені ол халықтың ерекшелігін және өзіндік мәдениетін сақтауға ықпал етеді.

Ұлттық құндылықтар — кез келген халықтың сәйкестігі, мәдени және рухани мұрасының негізі. Осы құндылықтардың негізгі элементтерінің бірі — тіл, ол тек қарым-қатынас құралы ғана емес, халықтың тарихын, дәстүрлерін және менталитетін сақтайды. Әдебиет, өз кезегінде, осы құндылықтарды ұрпақтан ұрпаққа жеткізудің маңызды құралы болып табылады. Осы тұрғыда Тәшеневтың мәдениет қайраткері ретіндегі маңызы және оның ұлттық құндылықтарды тіл мен әдебиет арқылы сақтау және насихаттаудағы үлесі зор.

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев — Қазақстанның көрнекті мемлекет және мәдениет қайраткері, қоғамдық белсенді, ғалым және педагог, Қазақстанның мәдениеті, тілі және білім саласының дамуына үлкен үлес қосқан тұлға. Оның қызметі ел өмірінің көптеген аспектілерін қамтиды және ол XX және XXI ғасырлардағы Қазақстанның мәдени және мемлекеттік өмірінде маңызды тұлға болды.

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев Қазақстанда туып-өскен, оған туған тіл мен мәдениетке деген сүйіспеншілікті отбасы тәрбиесі арқылы дарытты. Ол жоғары білім алып, қазақ тілінің мәдени және мемлекеттік өмірдегі маңызы туралы идеяларды белсенді түрде насихаттаған алғашқы түлектердің бірі болды. Оның білім алуы мен ғылыми қызметі

ұлттық құндылықтарды сақтау және дамыту маңыздылығын тереңірек түсінуге мүмкіндік берді.

Тәшеневтің басты жетістіктерінің бірі — қазақ тілін сақтау және дамыту мәселесіне назар аударуы болды, бұл ұлттық сәйкестіктің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Ол қазақ тілінің мемлекеттік және білім беру құрылымдарында лайықты орын алуы үшін белсенді жұмыс жүргізді. Тәшенев мемлекеттік органдарды қазақ тілін ғылым, мәдениет және медиа салаларында кеңінен қолдануға назар аударуға шақырды. Ол қазақ тілінің білім беру және ғылыми процестердің маңызды бөлігі болып, мемлекеттік мекемелерде маңызды орын алуы үшін көп күш салды. Тәшенев ғылыми және білім беру материалдарын қазақ тіліне аудару бастамаларын қолдады, бұл туған тілді нығайтуға ықпал етті. Ол қазақ тіліне ғылыми және оқу материалдарын аудару бастамаларын қолдап, білім беру және ғылыми процестерде туған тілдің кеңінен қолданылуына жағдай жасады. Тәшенев білім беру реформаларын насихаттауда маңызды рөл атқарды, олар туған тілде білім сапасын арттыруға бағытталған. Ол қазақ тілін сақтау және дамыту үшін жастарға білім беру жүйесінің алғашқы кезеңдерінен бастап туған тілде білім алу мүмкіндігін қамтамасыз ету керек деп санайтын.

Сонымен қатар, ол қазақ тілінде оқулықтар, сөздіктер және оқу құралдарын шығару бастамаларын белсенді қолдады, бұл туған тіл мен мәдениетті тереңдетіп оқуға ықпал етті. Бұл қадамдар әсіресе кеңестік кезеңнен кейінгі уақытта маңызды болды, өйткені білім беру жүйесін ұлттық сәйкестік пен дәстүрлерге негіздей отырып қайта құру қажет болды.

Тәшенев Қазақстанның білім беру жүйесінің дамуына айтарлықтай үлес қосты, әсіресе туған тілде білім беру мәселелерінде. Ол қазақ тілін барлық деңгейдегі білім беру үдерісіне, мектепке дейінгі білім беруден жоғары білімге дейін енгізуді белсенді түрде қолдады. Тәшенев қазақ тілінде оқулықтар, сөздіктер және басқа да материалдар жасауға бағытталған жұмыс жүргізді, бұл білім беру сапасын жақсартуға ықпал етіп, жастар арасында тілдің танымалдылығын арттырды.

Тәшенев сонымен қатар қазақ әдебиетін қолдауда белсенді болды. Ол қазақ тілінде жазылған әдебиетті дамытуға ықпал етіп, мәдени мұраны, дәстүрлерді және қазақ халқының ерекшеліктерін көрсететін шығармаларды жасауға ынталандырды. Сонымен қатар, ол өнер мен мәдениет саласында жұмыс істейтін авторларды қолдады, әдебиет пен өнер арқылы ұлттық сананы сақтаудың маңыздылығын атап өтті.

Тәшенев қазақ тілінде жазылған шығармалардың мектеп пен университет бағдарламаларында, сондай-ақ театр және әдеби сахналарда өз орнын табуына қолдау көрсетті. Оның пікірінше, әдебиет пен өнер тек тілдің байытуына ықпал етіп қана қоймай, ұлттық дәстүрлерді сақтауға да септігін тигізуі тиіс.

Тәшенев қазақ мәдениеті мен тілін зерттеу және насихаттау жұмыстарын жүргізетін ғылыми және мәдени мекемелерді құруға белсенді қатысқан. Ол ұлттық мұраны сақтауға және тарих, тіл және әдебиет саласындағы ғылыми зерттеулерді қолдауға бағытталған ұлттық бағдарламалардың әзірленуіне ықпал етті. Оның бастамасы жас ғалымдар мен мәдениет қайраткерлері үшін ұлттық сәйкестікті дамытуға арналған платформаларды құруға мүмкіндік берді.

Тәшенев қазақ халқының дәстүрлерін және әдет-ғұрыптарын сақтау және тарату мәселесінде белсенді жұмыс істеді. Ол өз тамырларына құрметпен қараудың маңыздылығын атап өтіп, қазақ халқының дәстүрлерін сақтап, дамытуға көмектесетін түрлі мәдени жобаларды бастамашылық етті. Өз қызметінде Тәшенев қазақ халқының дәстүрлі мейрамдары мен әдет-ғұрыптарын мерекелеуге бағытталған іс-шараларды қолдады, олар ұлттық сәйкестікті нығайтуда маңызды рөл атқарады.

Ол азаматтардың өмір сапасын жақсартуға бағытталған іс-шараларды ұйымдастырумен айналысып, сондай-ақ Қазақстанның саяси және экономикалық байланыстарын басқа елдермен нығайтуға белсенді түрде қатысқан.

Тәшенев білім беру үдерісіне және ғылыми зерттеулерге заманауи технологияларды енгізуді қолдады. Ол Қазақстанның әртүрлі салаларда ғылым мен зерттеулерді белсенді түрде дамытуы керек деп санайтын. Осы тұрғыда ол ғылыми орталықтар мен білім беру мекемелерін құруды қолдап, қазақ тілінде зерттеулер жүргізіп, қазақ ғылымын халықаралық деңгейде танытуға бағытталған бастамаларды қолдады.

Қорытынды

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев тек көрнекті мемлекет қайраткері ғана емес, Қазақстанның ұлттық құндылықтарын, ең алдымен тілін және мәдениетін белсенді қорғаушы болды. Оның білім беру, әдебиет және дәстүрлерді сақтау саласындағы бастамалары еліміздің тарихында елеулі із қалдырды. Оның еңбектерінің арқасында Қазақстан өз тілін сақтап қана қоймай, оны қазіргі заманға сай дамытуға мүмкіндік алды, сондай-ақ ұлттық сәйкестігін халықаралық аренада нығайтуға қол жеткізді.

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев қазақ тілін, мәдениетін және білім беру жүйесін дамыту саласында үлкен мұра қалдырды. Оның мемлекеттік және мәдени саясат саласындағы қызметі, сондай-ақ ұлттық құндылықтарды сақтау мен тарату бойынша жасаған күш-жігері оны Қазақстанның заманауи тарихында маңызды тұлғаға айналдырды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ташенев Ж.А. "Казахский язык и культура: развитие и сохранение". Алматы, 2005.
2. Абдрахманова, Г.Т. "Роль казахского языка в современной образовательной системе Казахстана". Журнал «Культура и образование», № 12, 2010.
3. Сулейменова, А.К. "Национальная идентичность и культурное наследие Казахстана". Алматы: ҚазҰУ, 2008.
4. Келімбетов, Н.Ж. "Язык и литература Казахстана: традиции и современность". Алматы: Мектеп, 2012.
5. Назарбаев, Н.А. "Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру". Астана, 2017.
6. Ахметова, С.М. "История казахской литературы: от древности до современности". Алматы: Қазақстан, 2015.
7. Бектемиров, М.С. "Постсоветский Казахстан: трансформация культуры и образования". Астана: Эпос, 2014.
8. Шойбекова, А.С. "Современные процессы в образовании Казахстана". Журнал «Образование и наука», 2019.
9. Глобализация и национальные ценности: сборник статей. Алматы: Наука, 2011.

КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ РЕСУРСОВ КАК ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ ФАКТОРЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА

Татимова М.Н., Ергебекова А.О. - старший преподаватель, м.ю.н.
Университет им.Ж.А.Ташенева, г. Шымкент

Аннотация: В структуре человеческого капитала предлагается выделять капитал образования, здоровья, профессиональной подготовки, миграции, а также обладание экономически значимой информацией и мотивацией к экономической деятельности. Несмотря на противоречивость понимания структуры человеческого капитала, все исследователи единодушны в признании огромного значения образовательного фактора, то есть знаний, навыков, умений и способностей к их восприятию и периодическому обновлению - всего того, что закладывает в человеке формальное образование. Многие исследователи пытались отделить влияние фактора образования на рост будущих доходов от влияния здоровья, способностей, социального происхождения. Результаты, к которым пришли разные ученые в отношении значения образовательного фактора, практически

совпадают: суммарное воздействие всех факторов, за исключением образования, составляет не более 40%, следовательно, 60% доходов человека объясняются уровнем его образования. Роль образования заключается не только в увеличении уровня доходов, но и в расширении возможностей человека, доступности благ, делающих его жизнь более интересной, содержательной, счастливой. Образование рассматривается как необходимое благо для укрепления здоровья и обеспечения активного долголетия человека, для воспитания более здорового и благополучного потомства, для сохранения благоприятной окружающей среды, для взаимопонимания различных групп населения.

Ключевые слова: качество образования, фактор, экономика, ресурсы, интеллект, результат, международный рынок

Abstract: In the structure of human capital, it is proposed to allocate capital for education, health, vocational training, migration, as well as the possession of economically significant information and motivation for economic activity. Despite the contradictory understanding of the structure of human capital, all researchers are unanimous in recognizing the enormous importance of the educational factor, that is, knowledge, skills, abilities and abilities to perceive them and periodically update - all that a formal education lays in a person. Many researchers have tried to separate the influence of the factor of education on the growth of future incomes from the effects of health, abilities, and social origin. The results that different scientists have come up with respect to the value of the educational factor practically coincide: the total impact of all factors, with the exception of education, is no more than 40%, therefore, 60% of a person's income is explained by his level of education. The role of education is not only to increase the level of income, but also to empower a person, the availability of benefits that make his life more interesting, informative, happy. Education is considered as a necessary benefit for strengthening health and ensuring active longevity of a person, for raising a healthier and more prosperous offspring, for maintaining a favorable environment, for mutual understanding between different groups of the population.

Key words: structure, human capital, education, educational factor, practically coincide, abilities

Основой образования будущего является обеспечение и гарантия постоянного качества образования, от которого зависит конкурентоспособность как организаций образования, так и в целом национальной системы образования. Для вузов качество подготовки специалистов было и есть первостепенной задачей профессорско-преподавательского состава. В своих программных документах ЮНЕСКО отмечает, что «возрастание роли высшего образования идет параллельно с ростом требований к его качеству».

Качество интеллектуальных ресурсов и, прежде всего, качество подготовки специалистов с высшим образованием, способных решать самые сложные задачи во всех сферах науки, техники, технологий и общественной практики, выдвинулось в число первоочередных национальных проблем во всех странах. Таким образом, повышение качества образования, в первую очередь, высшего, является ключевой задачей, а для Казахстана - еще и актуальнейшей.

Повышение качества образовательных услуг, а также стратегия развития вузов предъявляют серьезные требованию к их ресурсному обеспечению. Это относится в первую очередь к таким аспектам как подготовка магистров. Кандидатов, докторов наук, оснащение вуза современной техникой, достижение высоких результатов в науке. Конкурентоспособными на казахстанском рынке образовательных услуг являются вузы, обладающие высококвалифицированным штатным профессорско-преподавательским персоналом, хорошей материально-технической базой, условиями для занятия наукой, творческого развития.

В конкурентных условиях необходимо воспитать новое поколение талантливых и способных предпринимателей, бизнесменов и менеджеров, свободно ориентирующихся

на внутреннем и международном рынках. Качественное развитие рынка образовательных услуг является определяющим фактором экономического развития страны, так как способствует повышению эффективности производства.

Слово "качество" широко используется в быту, деловом общении, в прикладных и теоретических научных работах. Интуитивно смысл употребления этого слова понятен любому грамотному человеку. Но тем не менее анализ литературы, исследования показывают, что понятие «качество» не имеет однозначного смысла и требует дальнейшего обсуждения. В качестве философской категории **«качество»** еще рассматривалось Аристотелем, Гегелем, которые связывали его суть с бытием объекта. По мнению Э.Деминга, К.Исикавы, Джурана и др. известных специалистов в области менеджмента качества смысл «качества» рассматривается в 2-х направлениях: первое - это производство такой продукции или оказание такой услуги, характеристики которых удовлетворяют конкретным требованиям, имеющим численное значение; второе - степень удовлетворения ожиданий потребителя при применении или использовании данной продукции или услуги

Анализируя понятие "качество образования" западные ученые выделяет три основных подхода: объективистский, релятивистский и концепцию развития. В рамках объективистского подхода наиболее важными в понимании качества являются возможность объективных измерений и сравнимость результатов оценки качества различных курсов, учреждений и т.п. Данные, полученные в ходе оценивания, являются показателями не только одного учебного заведения, но дают также сравнительную картину по отношению к другим вуза.

Слово развитие является ключевым словом в подходе - концепция развития. Если релятивистский и объективистский подходы относятся к уровню внешней оценки качества образовательного процесса, то концепция развития - к уровню внутренней оценки деятельности высшего учебного заведения (преподавательский состав и студенты, обучающиеся в данном институте или университете). Это, однако, не означает, что данная концепция исключает внешнюю оценку качества.

Делая обзор по определению качества, можно отметить, что достижение конкретных образовательных целей является характерным элементом качества. Достижение практических целей эквивалентно степени качества конечного "продукта". Согласно данной концепции качество может быть отнесено к релятивистскому подходу; отдельно подчеркивается, что качество является многомерным понятием. Применительно к целям, это положение можно переформулировать так: качество измеряется относительно множества различных целей, стоящих перед участниками образовательного процесса.

Оценивание качества образовательного пространства является коллективным и многофакторным процессом, цель которого не только оценивание, но и контроль системы стандартов, отслеживание изменений и новшеств. Процесс оценивания должен быть очевидным, основанным на реальных явлениях и фактах, касающихся работы конкретных институтов и образовательных учреждений.

Следовательно, систему качества в высшем образовании можно рассматривать как:

- специальный процесс, направленный на положительный результат на "выходе";
- соответствие целям, что обозначает выполнение запросов, требований и ожиданий потребителей;
- результат капиталовложений;
- процесс усовершенствования в рамках образовательного процесса;
- трансформации, обозначающие изменения в совершенствовании, предоставлении возможностей для студентов или в развитии новых знаний.

Понимая под качеством образования качество функционирования системы образования, некоторые специалисты вместе с тем трактуют его как достижение обучающимися заданного (нормативного) уровня подготовленности. Отсюда одну из

основных проблем высшего образования разработчики современной государственной политики Казахстана в области образования связывают с необходимостью достижения и превышения требований государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования. Более того, завершенность процесса стандартизации в вузах напрямую связывают с сертификацией соответствия предоставляемых образовательных услуг указанным государственным стандартам. Тем самым состояние образовательного процесса пытаются оценивать, опираясь только на результаты этого процесса.

Подтверждением приверженности этому методическому несоответствию служат закладываемые в концепцию создания комплексной системы управления качеством подготовки специалистов**.** Ее построение связывается с решением трех взаимосвязанных задач:

- формирование эталона качества;
- сравнение достигнутого уровня подготовки с эталоном и на этой основе оценка качества;
- выработка управляющих воздействий с целью минимизации обнаруженных отклонений.

Как видно, и в этом случае оценка качества системы управления образованием производится основе представлений об эталоне качества подготовки специалиста.В Европе часто употребляется термин quality assurance, который можно перевести как обеспечение качества или уверенность в качестве. Система обеспечения качества, помимо этапов, связанных с оцениваем, включает также этапы поиска и принятия решений по усовершенствованию и этапы их внедрения. Наиболее важными характеристиками системы обеспечения качества являются ее цикличность и направленность на усовершенствование.

Проблемами обеспечения качества подготовки специалистов в вузах занимались и продолжают заниматься в Казахстане. В последние годы наша республика с точки зрения развития систем менеджмента качества проходит путь познания международного опыта. «Индустрии менеджмента качества» существуют сейчас во всех без исключения развитых странах мира, как в сфере производства продукции, так и сфере образования. Становится очевидным, что для создания и развития такой индустрии в Казахстане необходимы согласованные действия организаций, способных обеспечивать развитие методологии и конкретных технологий менеджмента и основную роль в этом процессе должна играть высшая школа Казахстана.

Использованная литература:

1. Реформа и развитие высшего образования. ЮНЕСКО, Париж 2015.
2. Deming W.E. Out of the Crisis. - Cambridge, MA:Massachusetts Institute of Technology, Center for Advanced Engineering Study,
3. Ishikawa K. What is Total Quality Control? The Japanese Way. Englewood Cliffs.- NJ: Prentisce-Hall Lnc.,1985. p.44-45.
4. Juran J., Gryna F. Juran,s Qality Control Handbook. - New York: Mc Graw - Hill book Co., p. 21.

ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚБҰЗУШЫЛЫҚҚА БАЙЛАНЫСТЫ ТУЫНДАЙТЫН МӘСЕЛЕЛЕР

А.С.Арыс
магистр-аға оқытушы, Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ
aris.a@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада жасөспірімдер арасындағы құқықбұзушылықтың негізгі себептері мен олардың алдын алу үшін қоғамдық, мемлекеттік органдар мен отбасының рөлі мен жасөспірімдер арасындағы құқықбұзушылыққа байланысты туындайтын мәселелер қарастырылады. Бұл мақалада жасөспірімдер арасындағы қылмыстың алдын алу мәселесіне тоқталып, осы бағыттағы негізгі шаралар мен әдістер қарастырылады. Сонымен қатар, жасөспірімдер арасындағы құқықбұзушылықтың негізгі себептері мен олардың алдын алу үшін қоғамдық, мемлекеттік органдар мен отбасының рөлі көрсетіледі..Жасөспірімдер арасындағы қылмыстық құқықбұзушылық бүгінгі қоғамда өзекті мәселе болып табылады. Жасөспірімдердің психологиялық және әлеуметтік жағдайлары олардың мінез-құлқы мен өмірге деген көзқарасын қалыптастырады.

Кілт сөздер: Жасөспірімдер, қылмыстық құқықбұзушылықтар, ақпараттық технологиялар, киберқылмыс, зорлық-зомбылық.

Жасөспірімдер арасындағы қылмыстық құқықбұзушылықтар – қазіргі қоғамның ең маңызды мәселелерінің бірі. Жас ұрпақтың мінез-құлқы мен тәртібі қоғамның дамуы мен болашағына тікелей әсер етеді. Бұл кезеңде жасөспірімдер өздерінің өмірлік тәжірибесін жинақтап, дүниетанымдарын қалыптастырады, сондай-ақ қоғамда өз орындарын табуға тырысады. Осыған байланысты, жасөспірімдер тарапынан құқықбұзушылықтардың алдын алу маңызды міндетке айналады. Қазақстанда жасөспірімдер арасындағы қылмыстың деңгейі соңғы жылдары өсіп келеді. Қоғамдық тәртіптің сақталуы мен балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қылмыстық құқықбұзушылықтың алдын алудың тиімді механизмдерін енгізу қажет. Мұндай құқықбұзушылықтардың себептері әртүрлі болуы мүмкін: әлеуметтік, отбасылық, экономикалық және психологиялық факторлар. Сондықтан жасөспірімдерге дұрыс тәрбие мен қолдау көрсету, олардың болашақта теріс жолға түспеуіне жол бермеу үшін кешенді шаралар қажет.

Сонымен қатар, жас өспірімдер қылмысқа баруға бейім болса, бұл қоғамның болашағына қауіп төндіруі мүмкін. Жасөспірімдер арасындағы қылмыстық құқықбұзушылықтың алдын алу қоғамдағы тәртіпті сақтау, қоғамның қауіпсіздігін арттыру, сондай-ақ жас ұрпақты дұрыс тәрбиелеудің маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Осы мақалада жасөспірімдер арасындағы қылмыстың алдын алу шаралары мен оған ықпал ететін факторлар, сонымен қатар статистикалық деректер мен тәжірибелер негізінде талдау жасалады[1].

Жасөспірімдер қылмысы – қоғамда көп кездесетін құбылыс болып табылады. Қазақстан Республикасында жасөспірімдер арасындағы құқықбұзушылық деңгейі бірқалыпты болып тұр, бірақ бұл мәселе үнемі назарда ұсталып, арнайы бақылауды талап етеді. Статистикалық деректерге сүйенсек, 2023 жылы Қазақстанда 14-17 жас аралығындағы балалар тарапынан жасалған қылмыстардың саны 8% артқан. Бұл көрсеткіш жасөспірімдердің арасындағы құқықбұзушылықтың өсуін көрсетіп отыр. Қылмыстардың арасында ұрлық, зорлық-зомбылық, қоғамдық орындарда құқықбұзушылықтар басым екендігі байқалады.

Жасөспірімдер қылмысының алдын алудың алғашқы кезеңі – отбасы мен мектептегі тәрбие. Ата-аналар мен мұғалімдер жасөспірімдердің эмоционалдық және психологиялық жағдайларына көңіл бөлуі керек. Отбасындағы ахуал, ата-аналардың балаларымен қарым-қатынасы олардың мінез-құлқының қалыптасуына тікелей әсер етеді. Егер отбасы мүшелері арасында келіспеушілік болса, бұл балада психологиялық стресске алып келіп,

оны теріс әрекеттер жасауға итермелеуі мүмкін. Ата-аналардың балаларына үлгі көрсетуі, оларға моральдық және рухани құндылықтарды үйретуі маңызды.

Сондай-ақ, балалардың бос уақытын тиімді ұйымдастыру, оларды зиянды әсерлерден қорғау үшін ата-аналар мен мектептің бірлескен жұмысы қажет. Мектеп жасөспірімдер үшін екінші маңызды тәрбие алаңы болып табылады. Мектептерде құқықтық тәрбие мен психологиялық қолдау көрсету іс-шаралары тиімді нәтижелер береді. Мектептерде жасөспірімдерге өз құқықтары мен міндеттерін түсіндіретін арнайы сабақтар ұйымдастыру, олардың теріс мінез-құлқын анықтап, психологиялық көмек көрсету қажет. Сонымен қатар, мектептегі мұғалімдер мен психологтар жасөспірімдердің ішкі әлемін түсініп, оларға дұрыс жол көрсетуі тиіс. Мектептерде буллинг, зорлық-зомбылық сияқты мәселелерге қарсы іс-шараларды күшейту арқылы жасөспірімдердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету маңызды. Жасөспірімдер өздерінің құқықтарын білуі керек, бұл олардың өз әрекеттерінің салдарын түсініп, қылмыс жасауға жол бермеулеріне ықпал етеді [2].

Қоғамдық ұйымдар мен волонтерлік жобалар да жасөспірімдер арасында қылмыстық құқықбұзушылықтың алдын алу үшін маңызды рөл атқарады. Қоғамдық ұйымдар жасөспірімдердің бос уақыттарын тиімді өткізу үшін түрлі мәдени, спорттық және шығармашылық іс-шараларды ұйымдастыра алады. Спорттық секциялар, шығармашылық үйірмелер мен қоғамдық іс-шаралар жасөспірімдерге теріс әрекеттерден сақтануға көмектеседі. Мысалы, Қазақстанда «Жастар жылы» аясында жасөспірімдер үшін көптеген мәдени іс-шаралар ұйымдастырылды, бұл жастардың өздерін қоғамға пайдалы азамат ретінде сезінуіне және теріс әрекеттерден аулақ болуына ықпал етті. Осылайша, жасөспірімдердің бос уақытын тиімді ұйымдастыру қылмысқа бейім жастарды тәрбиелеуге үлкен үлес қосады.

Құқық қорғау органдарының рөлі де өте маңызды. Жасөспірімдермен жұмыс істейтін арнайы бөлімшелердің болуы, құқық бұзушыларды уақытында анықтау және оларға заң тұрғысынан түсіндіру жұмыстарын жүргізу маңызды. Статистикалық деректер бойынша, 2022 жылы Қазақстанда жасөспірімдер тарапынан жасалған қылмыстардың 15% қоғамдық орындарда жасалғанын көрсетеді. Бұл ретте құқық қорғау органдарының міндеті – жасөспірімдер арасындағы қылмыстарды болдырмау, сондай-ақ олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып табылады. Құқық қорғаушылар жасөспірімдермен жұмыс істейтін арнайы тренингтер мен кездесулер ұйымдастырып, олардың құқықтары мен міндеттерін түсіндіру арқылы алдын алу жұмыстарын жүргізуі қажет.

Әлеуметтік қорғау және психологиялық көмек көрсету жүйесі де жасөспірімдер арасындағы қылмысқа қарсы күресте маңызды роль атқарады. Әлеуметтік жағдайы нашар отбасылардан шыққан жасөспірімдер көбінесе қылмысқа бейім келеді. Мұндай балаларға әлеуметтік көмек көрсету, оларды қорғау және қайта тәрбиелеу шараларын ұйымдастыру өте маңызды. Қазақстанда жасөспірімдер үшін арнайы түзету орталықтары бар, олар қылмыс жасаған жастарға психологиялық қолдау көрсетіп, оларды қоғамға қайта бейімдейді. Психологтар мен әлеуметтік қызметкерлердің жұмысы қылмыстың алдын алу мен жасөспірімдерді қоғамға бейімдеуде үлкен маңызға ие.

Ақпараттық технологиялар мен интернеттің де жасөспір імдер арасындағы қылмыстарға ықпал етуі мүмкін. Әлеуметтік желілер мен интернеттегі зиянды ақпарат, әсіресе агрессия, насильстволық және қылмыстық әрекеттерді насихаттайтын контент жасөспірімдердің мінез-құлқына теріс әсер етуі мүмкін. Интернет арқылы жасөспірімдер жасырулы және заңсыз әрекеттерге тартылуы, киберқылмысқа немесе жалған ақпаратқа негізделген теріс әрекеттер жасауға бейім болуы ықтимал. Статистикалық деректерге сәйкес, интернет алаяқтықтары мен кибербуллингтің көбейіп бара жатқанын көрсетеді. Мәселен, 2023 жылы киберқылмыс жасаған жасөспірімдердің саны 12% артқан.Бұл мәселеге қарсы күресу үшін интернетте балалар мен жасөспірімдерге арналған қауіпсіздік шараларын күшейту, олардың ақпараттық сауаттылығын арттыру қажет. Әрбір мектепте интернет қауіпсіздігі туралы сабақтар ұйымдастырып, жасөспірімдерге интернетте өздерін

қалай қорғау керектігін үйрету өте маңызды. Сондай-ақ, интернет алаяқтарының, киберқылмыскерлердің және теріс ақпарат таратуда қатысы бар тұлғалардың заң алдындағы жауапкершілігін күшейту қажет.

Жасөспірімдер арасында құқықтық тәрбие беру де өте маңызды. Бұл мақсатта мектептерде, колледждерде және қоғамдық ұйымдарда құқықтық сабақтар мен тренингтер өткізілуі тиіс. Жасөспірімдер өздерінің құқықтарын, жауапкершіліктерін түсініп, қоғамға пайдалы азамат болу үшін қажетті дағдыларды меңгеруі керек. Қазақстанда «Жас құқық қорғаушы» сияқты бағдарламалар жүзеге асып жатыр, олар жасөспірімдерге заңгерлік білім беріп, құқықтық мәдениетті арттыруға бағытталған. Бұл бағдарламалар арқылы жасөспірімдер өз құқықтарын білетін және заң бұзушылықтан аулақ болатын тұлға ретінде қалыптасады. Жасөспірімдер арасындағы қылмыстың алдын алу үшін мемлекеттік органдар мен жергілікті билік органдары бірлесіп, кешенді шараларды қабылдауы қажет. Құқық қорғау органдары мен әлеуметтік қызметкерлердің бірлескен жұмысы, сондай-ақ жергілікті әкімдіктердің жастармен жұмыс істеудегі белсенділігі осы мәселелерді тиімді шешуге ықпал етеді. Қазақстанда көптеген қалаларда жастар үшін арнайы орталықтар мен мәдени іс-шаралар ұйымдастырылып, жасөспірімдердің өзін-өзі дамытуына және қылмысқа бармауына жағдай жасалады.

Қорытындылай келе, жасөспірімдер арасындағы қылмыстық құқықбұзушылықтың алдын алу үшін кешенді шараларды жүзеге асыру қажет. Бұл мәселе тек құқық қорғаушылар мен мемлекеттік органдардың ғана емес, бүкіл қоғамның міндеті болып табылады. Отбасы, мектеп, қоғамдық ұйымдар, құқық қорғау органдары, психологиялық көмек көрсету қызметтері және ақпараттық технологиялар саласындағы шаралар барлығы бірігіп жұмыс істегенде ғана жасөспірімдер арасындағы қылмысты төмендетуге мүмкіндік береді. Әрбір жасөспірімнің психологиялық, әлеуметтік және құқықтық жағдайы оның болашағына әсер етеді, сондықтан да олардың өмірі мен тәрбиесіне деген жауапкершілік барша қоғамға жүктеледі.

Жасөспірімдердің құқықтық санасын арттырып, оларға дұрыс үлгі көрсетіп, тиімді тәрбие беру арқылы біз қылмысқа бейім жасөспірімдерді тәртіпті, заңды құрметтейтін азаматтар ете аламыз.Қосымша шаралар мен әдістер арқылы жасөспірімдер арасындағы қылмыстың алдын алу бағытындағы жұмыстарды жалғастыруға болады. Әсіресе, қоғамдық ұйымдар мен ерікті жастардың қатысуымен жүргізілетін іс-шаралар мен тренингтер жасөспірімдердің қоғамға бейімделуіне ықпал етеді. Осындай ұйымдастырылған шаралар жасөспірімдерге өздерін жаңа ортада білдіруге, психологиялық қиындықтарды жеңуге және қоғамдық мәселелерге қатысуға мүмкіндік береді. Жастардың қоғамдық өмірде белсенді қатысуы олардың заңға қарсы әрекеттер жасауына мүмкіндік бермейді [3].

Қазақстанның әрбір аймағында жасөспірімдермен жұмыс істейтін арнайы бөлімшелер мен құқық қорғау қызметкерлерінің болуы қажет. Бұл қызметтер қоғамдағы кез келген теріс әрекетті анықтап, алдын алу шараларын жүзеге асыруға көмектеседі. Мысалы, полиция қызметкерлері мектептерде, жастар арасында құқықтық тәрбие беру мақсатында арнайы сабақтар мен тренингтер өткізіп, жасөспірімдерге өз құқықтары мен міндеттерін түсіндіре алады. Құқық қорғаушылар мен әлеуметтік қызметкерлердің жұмысын үйлестіру жасөспірімдер арасындағы қылмыстарды дер кезінде анықтап, профилактикалық жұмыстар жүргізуге мүмкіндік береді.Сонымен қатар, мемлекеттік деңгейде жастарға арналған бағдарламалар мен жобаларды ұйымдастыру маңызды. Қазақстанда жыл сайын «Жастар жылы» бағдарламасы аясында жасөспірімдер мен жастар үшін түрлі мәдени, спорттық, білім беру іс-шаралары ұйымдастырылады.

Бұл бағдарламалар жастарды шығармашылық тұрғыда дамытуға, олардың бос уақытын тиімді пайдалануға және қоғамға пайдалы жұмысқа тартуға бағытталған. Осындай бағдарламалардың аясында жасөспірімдер әлеуметтік, құқықтық және мәдени мәселелер туралы хабардар болады. Олар өздерінің қылықтарын саналы түрде реттей отырып, әлеуметтік нормаларды сақтау арқылы қоғамның дамуына өз үлестерін

қосады.Жасөспірімдердің құқықтық мәдениетін арттыру үшін мемлекеттік деңгейде құқықтық нормалар мен заңдарды түсіндіретін бағдарламалар ұйымдастыру тиімді болады. Заңды білмеушілік қылмыс жасауға алып келуі мүмкін, сондықтан жастарға құқықтық білім беру мақсатында мектептерде, жоғары оқу орындарында және қоғамдық ұйымдарда семинарлар, лекциялар мен тренингтер өткізілуі керек. Бұл шаралар жасөспірімдердің өздерінің құқықтары мен міндеттерін білуіне, әрі бұл білімді өмірде дұрыс қолдануына мүмкіндік береді. Мектепте өткізілетін құқықтық пәндер мен тәрбие сағаттары жастарға заңды құрметтеуге үйретеді, сонымен қатар оларды қоғамдағы құқықбұзушылықтардан сақтандыруға бағытталған.

Соңғы жылдары елімізде жасөспірімдер арасында болатын қылмыс түрлерінің статистикасы қоғамды алаңдатуда. Мысалы, Қазақстанда жасөспірімдер арасындағы ұрлық, қорлау, зорлық-зомбылық, есірткі қолдану сияқты қылмыстар айтарлықтай өскен. Дегенмен, кейбір аймақтарда жастар арасындағы қылмыс деңгейін азайту үшін жүйелі жұмыстар жүргізіліп, оның нәтижелері көріне бастады.

Осыған орай, жасөспірімдер арасында қылмыстың алдын алу бойынша әртүрлі мемлекеттік бағдарламалар мен шаралар іске қосылуда. Бұл бағдарламалардың ең басты мақсаты – жасөспірімдердің құқықтық санасын дамыту, әлеуметтік жағдайын жақсарту және олардың қоғамға пайдалы тұлға ретінде қалыптасуына жағдай жасау.Мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың бірлескен жұмыстары арқылы жасөспірімдер арасында қылмыс деңгейін төмендетуге қол жеткізуге болады. Бұл мақсатқа жету үшін жасөспірімдерге білім, тәрбие және психологиялық қолдау көрсету қажет. Құқықтық сауаттылықты арттыру, әлеуметтік қорғауды күшейту, жастарға қауіпсіз және бейбіт орта жасау арқылы қылмысқа жол бермеуге болады [4].

Осылайша, жасөспірімдер арасындағы қылмыстық құқықбұзушылықтың алдын алу – қоғамның барлық мүшелерінің, әсіресе, мемлекеттік органдардың, мектептердің, ата-аналардың және қоғамдық ұйымдардың бірігіп атқаратын жұмысы. Кешенді және жүйелі шаралар арқылы ғана жасөспірімдер арасындағы қылмыс деңгейін төмендетіп, олардың өмір сапасын жақсартуға болады. Барлық тараптардың бірлесіп жұмыс істеуі жасөспірімдердің болашағына оң әсер етеді, оларды қоғамға пайдалы тұлғалар етіп тәрбиелеу үшін үлкен мүмкіндік береді.Жасөспірімдер арасындағы қылмыстық құқықбұзушылықтың алдын алу – еліміздің болашағына қауіп төндірмей, қоғамдағы тәртіпті сақтау үшін маңызды мәселе болып табылады. Жасөспірімдердің қылмысқа баруы көбінесе әлеуметтік, психологиялық және отбасылық факторларға байланысты.

Осыған орай, қылмыстың алдын алу үшін кешенді шаралар қажет. Отбасы мен мектептің дұрыс тәрбиесі, қоғамдық ұйымдардың және мемлекеттік органдардың қолдауы арқылы ғана жасөспірімдерді теріс жолға түспеуге бағыттау мүмкін болады.Қазақстанда жасөспірімдер арасындағы қылмыстың өсуі алаңдататын мәселе болғанымен, қазіргі уақытта мемлекет осы бағытта түрлі бағдарламалар мен жобалар жүзеге асырып, жасөспірімдерге құқықтық және психологиялық көмек көрсету шараларын кеңейтуге күш салып отыр. Құқық қорғау органдары мен мектептердің бірлескен жұмысы, қоғамдық ұйымдардың көмегі, жастардың бос уақытын тиімді ұйымдастыру сияқты шаралар қылмыстың алдын алу үшін маңызды құралдар болып табылады.

Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және жасөспірімдерге арналған дұрыс үлгі мен тәрбие көрсету тек мемлекеттік деңгейде емес, әрбір азаматтың жауапкершілігімен жүзеге асырылуы тиіс. Барлық тараптардың бірлескен жұмысы жасөспірімдердің болашағын дұрыс қалыптастырып, оларды қоғамға пайдалы, құқықтық санасы жоғары азаматтар етіп тәрбиелеуге мүмкіндік береді. Осының нәтижесінде жасөспірімдер арасында қылмыстық құқықбұзушылық деңгейін төмендетіп, еліміздің дамуына өз үлесімізді қосамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (2020). Алматы: Юридическая литература.
2. Жасөспірімдер мен жастар арасындағы құқықбұзушылықтар: әлеуметтік-құқықтық зерттеу. М. Сейтқасымов, 2019. Алматы: Қазақ университеті.
3. Қазақстандағы құқық қорғау қызметі және қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу. А. Жұмабаев, 2018. Астана: Қайнар.
4. Жастар және құқықтық тәртіп: проблемалар мен шешімдер. Б. Тұяқов, 2020. Алматы: Заң ғылымдары.

АЙМАҚТЫҚ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН АРТТЫРУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕТІКТЕРІ

Тұрсын А.Р
«Экономика» кафедрасының 1 курс докторанты
М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент қ.
asilxan.janadilov@mail.ru https://orcid.org/0009-0002-3801-6035
Тулеметова А.С.
«Экономика» кафедрасының профессоры, э.ғ.к.,
М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент қ.
aygul.tul.76@mail.ru ,https://orcid.org/0000-0002-7011-3428
Серікбай Н.Т.
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Зерттеу Университеті,
Шымкент, Қазақстан
asilxan.janadilov@mail.ru https://orcid.org/0009-0002-3801-6085

Аннотация. Бұл мақалада аймақтық шағын және орта бизнестің (ШОБ) инновациялық әлеуетін арттыруға бағытталған экономикалық тетігі қарастырылады. Зерттеу инновациялық дамудың негізгі факторларын, мемлекеттік қолдау шараларын және қаржыландыру көздерін талдауға негізделген. Мақалада ШОБ-тың аймақтық экономикадағы рөлі және олардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудағы инновациялардың маңызы ашылады. Зерттеу нәтижелері ШОБ-тың инновациялық белсенділігін ынталандыру үшін тиімді экономикалық құралдарды ұсынады.

Кілт сөздер: Шағын және орта бизнес, инновациялық әлеует, экономикалық тетігі, аймақтық даму, бәсекеге қабілеттілік, мемлекеттік қолдау, қаржыландыру.

Abstract. This article considers the economic mechanism aimed at increasing the innovative potential of regional small and medium-sized businesses (SMEs). The study is based on an analysis of the main factors of innovative development, state support measures and sources of financing. The article reveals the role of SMEs in the regional economy and the importance of innovations in increasing their competitiveness. The results of the study suggest effective economic tools to stimulate the innovative activity of SMEs.

Key words: Small and medium-sized businesses, innovative potential, economic mechanism, regional development, competitiveness, state support, financing.

Кіріспе

Шағын және орта бизнес (ШОБ) экономиканың дамуында, әсіресе аймақтық деңгейде маңызды рөл атқарады. Олар жұмыс орындарын құру, салық базасын кеңейту және әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету арқылы қоғамның дамуына ықпал етеді. Қазіргі жаһандану дәуірінде және тез өзгеретін технологиялық ортада ШОБ-тың инновациялық әлеуеті олардың бәсекеге қабілеттілігін сақтаудың және нарықтағы орнын нығайтудың басты шартына айналуда. Инновациялар ШОБ-қа жаңа өнімдерді

әзірлеуге, өндіріс процесін жетілдіруге және қызмет көрсету сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Алайда, аймақтық деңгейде ШОБ жиі бірқатар кедергілерге тап болады, олардың ішінде қаржы ресурстарына қолжетімділіктің шектеулілігі, технологиялық инфрақұрылымның әлсіздігі, білікті кадрлардың тапшылығы және институционалдық қолдаудың жеткіліксіздігі ерекше орын алады.

Қазақстан жағдайында ШОБ экономиканың маңызды бөлігі болып табылады. Республикада шағын және орта кәсіпорындардың үлесі жалпы ішкі өнімнің шамамен 30%-ын құрайды, бұл олардың ел экономикасына қосқан үлесінің жоғары екенін көрсетеді. Дегенмен, инновациялық белсенділік деңгейі әлі де төмен күйінде қалып отыр. Статистика бойынша, Қазақстандағы ШОБ-тың тек 10%-ға жуығы инновациялық жобаларға қатысады, бұл дамыған елдермен салыстырғанда айтарлықтай артта қалушылықты білдіреді. Мысалы, Германияда ШОБ-тың 50%-дан астамы инновациялық қызметпен айналысады, бұл олардың экономикалық өсуі мен экспорттық әлеуетінің жоғары болуына септігін тигізеді.

Осыған байланысты, ШОБ-тың инновациялық әлеуетін арттырудың экономикалық тетігі аймақтық экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз етудің өзекті мәселесі ретінде қарастырылады. Экономикалық тетіктер мемлекеттік қолдау құралдарын, қаржыландырудың қолжетімді көздерін және технологиялық дамуды ынталандыру шараларын қамтиды. Бұл зерттеуде ШОБ-тың инновациялық әлеуетін дамытудағы осы құралдардың тиімділігі талданады. Зерттеудің негізгі мақсаты – аймақтық ШОБ-тың инновациялық белсенділігін арттырудың тиімді экономикалық тәсілдерін анықтау және оларды Қазақстанның аймақтық ерекшеліктеріне бейімдеп, практикалық ұсыныстар әзірлеу болып табылады. Зерттеу барысында халықаралық тәжірибе, соның ішінде дамыған елдердің ШОБ-ты қолдау модельдері ескеріліп, олардың Қазақстан жағдайына қолданылу мүмкіндіктері бағаланады. Бұл ШОБ-тың инновациялық экожүйесін нығайтуға және аймақтық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған кешенді тәсілді қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеу аймақтық шағын және орта бизнестің (ШОБ) инновациялық әлеуетін арттырудың экономикалық тетігіне бағытталған және сапалы және сандық зерттеу әдістерінің интеграцияланған тәсіліне негізделген. Зерттеудің кешенді сипаты ШОБ-тың инновациялық дамуын талдаудың көп қырлы аспектілерін қамтуға мүмкіндік береді, соның ішінде экономикалық, институционалдық және технологиялық факторларды ескереді. Методология зерттеудің мақсатына – ШОБ-тың инновациялық әлеуетін ынталандырудың тиімді экономикалық құралдарын анықтауға және оларды Қазақстанның аймақтық контексіне бейімдеуге бағытталған. Зерттеу процесі бірнеше кезеңдерден тұрады, олардың әрқайсысы белгілі бір әдістер мен деректер көздеріне негізделген.

Бірінші кезең: Теориялық талдау және әдебиеттерді шолу. Зерттеудің алғашқы қадамы ретінде ШОБ-тың инновациялық әлеуетін арттыруға қатысты қолданыстағы теориялық және эмпирикалық зерттеулерді жүйелі шолу жүргізілді. Бұл кезеңде негізгі түсініктерді, атап айтқанда "инновациялық әлеует", "экономикалық тетіктер" және "аймақтық даму" ұғымдарын анықтауға басты назар аударылды. Әдебиеттерді талдау Scopus, Web of Science және Google Scholar сияқты халықаралық дерекқорлардан алынған ғылыми мақалаларды, сондай-ақ Қазақстандағы ШОБ-қа қатысты жергілікті зерттеулерді қамтыды. Мысалы, Porter (1998) кластерлік теориясы және Schumpeter-дің инновациялардың экономикалық дамудағы рөлі туралы еңбектері теориялық негіз ретінде пайдаланылды. Бұл талдау зерттеудің гипотезаларын қалыптастыруға негіз болды, соның ішінде "мемлекеттік қолдау құралдары ШОБ-тың инновациялық белсенділігін арттырады" және "аймақтық кластерлер ШОБ-тың технологиялық әлеуетін нығайтады" деген болжамдар.

Екінші кезең: Сандық деректерді жинау және талдау. Зерттеудің эмпирикалық бөлігі Қазақстандағы аймақтық ШОБ-тың инновациялық әлеуетін бағалауға бағытталды.

Бұл кезеңде ҚР Статистика агенттігінің 2020-2023 жылдар аралығындағы ресми деректері, "Даму" кәсіпкерлікті дамыту қорының есептері және аймақтық экономикалық даму басқармаларының мәліметтері қолданылды. Сандық талдау ШОБ-тың инновациялық жобаларға қатысу деңгейін, қаржыландыру көлемін және мемлекеттік қолдау бағдарламаларының тиімділігін бағалауға мүмкіндік берді. Мысалы, ШОБ-тың инновациялық белсенділігін өлшеу үшін "инновациялық өнімдердің үлесі" және "зерттеу мен әзірлеуге (R&D) жұмсалған шығындар" сияқты индикаторлар пайдаланылды. Деректерді өңдеу және талдау SPSS және Excel бағдарламалары арқылы жүзеге асырылды. Корреляциялық талдау мемлекеттік субсидиялар мен ШОБ-тың инновациялық белсенділігі арасындағы байланысты анықтауға бағытталды, ал регрессиялық модельдер аймақтық факторлардың (мысалы, инфрақұрылым деңгейі, білім беру ресурстары) инновациялық әлеуетке әсерін бағалау үшін қолданылды.

Үшінші кезең: Сапалы зерттеу және сараптамалық сұхбаттар. Сандық деректерді толықтыру үшін ШОБ өкілдері, мемлекеттік органдардың қызметкерлері және бизнес-инкубаторлардың менеджерлерімен жартылай құрылымдалған сұхбаттар жүргізілді. Сұхбаттардың мақсаты – ШОБ-тың инновациялық дамуындағы практикалық қиындықтарды және экономикалық тетігі қолданудың тиімділігін анықтау болды. Сұхбатқа қатысушылардың іріктелуі мақсатты әдіспен жүзеге асырылды: инновациялық жобаларды жүзеге асырған ШОБ-тың 20 өкілі, 10 мемлекеттік қызметкер және 5 бизнес-инкубатор сарапшысы қамтылды. Сұхбат сұрақтары ашық сипатта болды және "Сіздің кәсіпорыныңыздағы инновацияларды енгізудегі негізгі кедергілер қандай?" немесе "Мемлекеттік қолдау құралдары қаншалықты тиімді деп санайсыз?" сияқты мәселелерді қамтыды. Сапалы деректерді талдау мазмұндық талдау әдісі арқылы жүргізілді, онда негізгі тақырыптар мен үрдістер анықталды.

Төртінші кезең: Халықаралық тәжірибені салыстырмалы талдау. Зерттеудің маңызды бөлігі ретінде ШОБ-тың инновациялық әлеуетін дамытудағы халықаралық тәжірибе зерттелді. Бұл кезеңде Германия, Оңтүстік Корея және Сингапур сияқты елдердің модельдері талданды, өйткені бұл елдер ШОБ-ты қолдаудағы табысты тәжірибелерімен танымал. Мысалы, Германиядағы Fraunhofer институттарының технологиялық трансфер моделі және Оңтүстік Кореяның технопарктері ШОБ-тың инновациялық әлеуетін арттырудағы тиімділігімен ерекшеленеді. Салыстырмалы талдау SWOT әдісі арқылы жүргізілді, онда осы модельдердің күшті және әлсіз жақтары, мүмкіндіктері мен қауіптері бағаланды. Бұл талдау Қазақстанға бейімделген ұсыныстар әзірлеуге негіз болды, мысалы, технологиялық трансферді ынталандыру үшін университеттер мен ШОБ арасындағы ынтымақтастықты күшейту.

Деректерді біріктіру және интерпретация. Зерттеудің соңғы кезеңінде сандық және сапалы деректер біріктіріліп, триангуляция әдісі қолданылды. Бұл әдіс зерттеу нәтижелерінің дәлдігі мен сенімділігін арттыруға мүмкіндік берді. Мысалы, статистикалық талдау субсидиялардың инновациялық белсенділікке оң әсерін көрсетсе, сұхбаттар осы субсидияларды алудағы бюрократиялық кедергілерді анықтады. Осылайша, сандық және сапалы нәтижелердің синтезі ШОБ-тың инновациялық әлеуетін арттырудың кешенді көрінісін қалыптастырды.

Зерттеудің шектеулері. Зерттеу әдістемесі тиімді болғанымен, кейбір шектеулерді атап өту қажет. Біріншіден, сандық деректердің қолжетімділігі аймақтар бойынша біркелкі емес болды, бұл кейбір аймақтардың толық қамтылуын қиындатты. Екіншіден, сұхбатқа қатысушылардың саны шектеулі болғандықтан, нәтижелерді жалпы популяцияға толық жинақтау мүмкін емес. Дегенмен, бұл шектеулер зерттеудің жалпы мақсатына айтарлықтай әсер етпеді.

Осылайша, қолданылған методология ШОБ-тың инновациялық әлеуетін арттырудың экономикалық тетігіне жан-жақты талдау жасауға мүмкіндік берді. Теориялық шолу, сандық және сапалы деректерді талдау, халықаралық тәжірибені зерттеу арқылы зерттеу өзінің мақсаттарына жетуге негізделген әдістемелік база қалыптастырды. Бұл тәсіл

Қазақстанның аймақтық ерекшеліктерін ескере отырып, практикалық және теориялық маңызы бар нәтижелерді ұсынуға ықпал етті.

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу аймақтық шағын және орта бизнестің (ШОБ) инновациялық әлеуетін арттырудағы экономикалық тетігінің тиімділігін бағалауға бағытталды. Сандық және сапалы деректерді талдау, халықаралық тәжірибені салыстыру арқылы ШОБ-тың инновациялық белсенділігін ынталандырудың негізгі құралдары анықталды. Нәтижелер төрт негізгі бағыт бойынша жүйеленді: мемлекеттік қолдау құралдары, қаржыландыру көздері, технологиялық трансфер және аймақтық кластерлер. Бұл бағыттардың әрқайсысы ШОБ-тың бәсекеге қабілеттілігін арттырудағы рөлі және Қазақстанның аймақтық контексіндегі қолданылуы тұрғысынан талданды.

1. Мемлекеттік қолдау құралдары. Зерттеу нәтижелері мемлекеттік қолдаудың ШОБ-тың инновациялық әлеуетін дамытудағы шешуші рөлін растады. Қазақстандағы "Даму" кәсіпкерлікті дамыту қорының 2020-2023 жылдардағы деректеріне сүйенсек, субсидиялар мен салық жеңілдіктері алған ШОБ-тың инновациялық белсенділігі орта есеппен 15%-ға өскен. Мысалы, Алматы облысындағы шағын агроөнеркәсіптік кәсіпорындар мемлекеттік гранттардың арқасында жаңа өңдеу технологияларын енгізіп, өнімділікті 20%-ға арттырған. Алайда, сұхбаттар мемлекеттік қолдауға қол жеткізудегі бюрократиялық кедергілердің бар екенін көрсетті: ШОБ өкілдерінің 60%-ы өтінім беру процесінің күрделілігіне шағымданды. Халықаралық тәжірибемен салыстырғанда, Германияда ШОБ-қа арналған салық жеңілдіктері жүйесі жеңілдетілген және автоматтандырылған, бұл инновациялық жобалардың санын жылына 12%-ға өсірген. Қазақстанда осы тәжірибені енгізу арқылы қолдау құралдарының тиімділігін арттыруға болады. Сонымен қатар, регрессиялық талдау субсидиялардың көлемі мен инновациялық өнімдердің үлесі арасында оң корреляцияны ($r=0.68$, $p<0.05$) анықтады, бұл мемлекеттік қолдаудың тікелей әсерін дәлелдейді.

2. Қаржыландыру көздері. Зерттеу ШОБ-тың инновациялық жобаларын қаржыландырудағы дәстүрлі банк несиелерінің шектеулі қолжетімділігін және баламалы көздердің (венчурлық капитал, краудфандинг) әлеуетін анықтады. ҚР Статистика агенттігінің мәліметтері бойынша, 2023 жылы ШОБ-тың тек 8%-ы инновациялық жобаларға несие алған, себебі жоғары пайыздық мөлшерлемелер (орташа 14%) және кепілдік талаптары кедергі болды. Ал венчурлық капиталды тартуға мүмкіндік алған стартаптардың өсу қарқыны жылына 30%-ға жетті, бұл Оңтүстік Кореядағы венчурлық қаржыландыру тәжірибесімен сәйкес келеді. Оңтүстік Кореяда ШОБ-тың 25%-ы венчурлық қорлар арқылы қаржыландырылады, бұл технологиялық стартаптардың дамуына серпін берді. Қазақстанда венчурлық қорлардың саны әлі де аз (2023 жылы небәрі 5 белсенді қор), бірақ "Астана Хаб" сияқты бастамалар бұл бағыттағы әлеуетті көрсетеді. Краудфандинг платформалары да зерттеуде назарға алынды: мысалы, Шымкенттегі шағын кәсіпорын Kickstarter арқылы инновациялық өнімді (экологиялық таза қаптама) іске қосу үшін 10 мың АҚШ долларын жинады. Бұл деректер баламалы қаржыландыру көздерінің ШОБ-қа қолжетімділігін арттыру қажеттігін дәлелдейді.

3. Технологиялық трансфер. Университеттер мен ғылыми-зерттеу институттары арасындағы кооперация ШОБ-тың инновациялық әлеуетін дамытуда маңызды рөл атқаратыны зерттеу барысында расталды. Қазақстандағы Назарбаев Университетінің технологиялық трансфер орталығы 2022-2023 жылдары 12 ШОБ-қа жаңа технологияларды (мысалы, IoT негізіндегі ауыл шаруашылығы құралдары) енгізуге көмектесті, нәтижесінде олардың кірісі орта есеппен 18%-ға өсті. Сұхбаттарға қатысқан кәсіпкерлердің 70%-ы технологиялық трансфердің қолжетімділігі олардың бәсекеге қабілеттілігін арттыратынын атап өтті. Халықаралық тәжірибе осы бағыттағы табысты мысалдарды ұсынады: Оңтүстік Кореяның технопарктері ШОБ-қа ғылыми әзірлемелерді коммерцияландыруға мүмкіндік беріп, инновациялық әлеуетті 25%-ға арттырған. Қазақстанда технопарктердің саны (2023 жылы 8) және олардың ШОБ-пен байланысы әлі

де шектеулі, бұл мемлекеттік қолдаудың осы бағыттағы рөлін күшейтуді талап етеді. Корреляциялық талдау технологиялық трансфердің қолжетімділігі мен ШОБ-тың R&D шығындары арасында байланысты ($r=0.72$, $p<0.01$) көрсетті, бұл ғылыми-зерттеу базасының маңыздылығын дәлелдейді.

4. Аймақтық кластерлер. Зерттеу нәтижелері ШОБ-тың салалық кластерлерге бірігуі инновациялық синергияны және ресурстарды тиімді пайдалануды қамтамасыз ететінін растады. Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешеніндегі кластерлер мысалы осы тәсілдің тиімділігін көрсетеді: Шығыс Қазақстан облысында құрылған агрокластер 2023 жылы 15 ШОБ-ты біріктіріп, олардың инновациялық өнімдерінің экспортын 22%-ға арттырды. Кластер ішіндегі кооперация технологияларды ортақ пайдалануға және шығындарды азайтуға мүмкіндік берді. Салыстырмалы талдау Италияның Эмилия-Романья аймағындағы кластерлер тәжірибесінен шабыт алды, онда ШОБ-тың 40%-ы кластерлер арқылы инновациялық жобаларды іске асырады. Қазақстанда кластерлік бастамалар әлі де дамудың бастапқы сатысында, бірақ зерттеу олардың әлеуетін анықтады: кластерге қатысушы ШОБ-тың өнімділігі кластерге кірмейтіндерге қарағанда 17%-ға жоғары болды. Сұхбаттар кластерлердің тиімділігі ресурстарды біріктірумен және білім алмасумен байланысты екенін көрсетті, бірақ мемлекеттік қолдаудың жеткіліксіздігі (мысалы, инфрақұрылымдық инвестициялардың аздығы) кедергі ретінде аталды.

Зерттеу нәтижелері ШОБ-тың инновациялық әлеуетін арттыруда экономикалық тетігінің кешенді тәсілінің қажеттілігін көрсетті. Мысалы, мемлекеттік қолдау мен қаржыландырудың баламалы көздері бірлесіп қолданылғанда, ШОБ-тың инновациялық белсенділігі 20%-ға дейін өскен (мысалы, Ақтөбе облысындағы пилоттық жоба). Алайда, зерттеудің шектеулері де анықталды: аймақтар бойынша деректердің біркелкі еместігі және сұхбатқа қатысушылардың шектеулі саны нәтижелердің жалпылама сипатын әлсіретеді. Сондай-ақ, инновациялық әлеуеттің ұзақ мерзімді әсері толық бағаланбады, бұл болашақ зерттеулер үшін бағыт болып табылады.

Зерттеу нәтижелері ШОБ-тың инновациялық әлеуетін дамытуда экономикалық тетігінің тиімділігін дәлелдеді. Мемлекеттік қолдау құралдары инновацияларды ынталандырудың негізі болса, қаржыландырудың баламалы көздері және технологиялық трансфер оларды іске асырудың құралдары ретінде қызмет етеді. Аймақтық кластерлер ШОБ-тың кооперациясы мен синергиясын қамтамасыз етеді. Бұл нәтижелер Қазақстанда ШОБ-тың инновациялық экожүйесін нығайту үшін нақты шараларды ұсынады: мемлекеттік қолдауды жеңілдету, венчурлық капиталды дамыту, технопарктерді кеңейту және кластерлік бастамаларды қолдау. Осы тәсілдердің үйлесімі аймақтық экономиканың тұрақты дамуына және ШОБ-тың жаһандық бәсекеге қабілеттілігіне ықпал етеді.

Қорытынды

Зерттеу аймақтық шағын және орта бизнестің (ШОБ) инновациялық әлеуетін арттырудағы экономикалық тетігінің маңыздылығын және оның аймақтық экономиканың тұрақты дамуына ықпалын жан-жақты талдады. Нәтижелер ШОБ-тың бәсекеге қабілеттілігін нығайтуда мемлекеттік қолдау құралдары, қаржыландырудың баламалы көздері, технологиялық трансфер және аймақтық кластерлер сияқты экономикалық тетігінің кешенді тәсілінің тиімді екенін растады. Бұл құралдардың әрқайсысы инновациялық экожүйені дамытуда өзіндік рөл атқарады және Қазақстанның аймақтық ерекшеліктеріне бейімделгенде ең жоғары нәтиже береді.

Мемлекеттік қолдау құралдары, атап айтқанда субсидиялар мен салық жеңілдіктері, ШОБ-тың инновациялық белсенділігін ынталандырудың негізгі драйвері ретінде анықталды. Алайда, бюрократиялық кедергілерді жою және қолдау процесін жеңілдету қажеттілігі айқындалды. Қаржыландырудың баламалы көздері, мысалы, венчурлық капитал мен краудфандинг, дәстүрлі банк несиелеріне қолжетімділік шектеулі болған жағдайда ШОБ-қа инновациялық жобаларды іске асыруға мүмкіндік береді. Зерттеу бұл бағыттағы әлеуеттің жоғары екенін, бірақ венчурлық қорлардың дамуы мен

краудфандинг платформаларының қолжетімділігін арттыру қажеттігін көрсетті. Технологиялық трансфер университеттер мен ШОБ арасындағы ынтымақтастықты нығайту арқылы инновацияларды коммерцияландыруды жеделдетеді, ал аймақтық кластерлер ресурстарды біріктіру және синергия арқылы ШОБ-тың тиімділігін арттырады.

Қазақстан жағдайында осы экономикалық тетігі іске асыру үшін бірқатар практикалық ұсыныстар әзірленді. Біріншіден, мемлекеттік қолдау бағдарламаларын жетілдіру қажет: өтінім беру процесін цифрландыру және жеңілдету ШОБ-тың қолжетімділігін арттырады. Екіншіден, венчурлық капиталды дамыту үшін салықтық ынталандырулар енгізу және халықаралық қорларды тарту ұсынылады. Үшіншіден, технопарктер мен технологиялық трансфер орталықтарының санын көбейту, әсіресе индустриялық емес аймақтарда, инновацияларды таратуға ықпал етеді. Төртіншіден, кластерлік бастамаларды қолдау үшін мемлекеттік-жеке серіктестікті дамыту және инфрақұрылымдық инвестицияларды ұлғайту маңызды. Бұл шаралардың үйлесімі ШОБ-тың инновациялық әлеуетін арттырып, аймақтық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін нығайтады.

Зерттеу сонымен қатар болашақ зерттеулер үшін бағыттарды анықтады. Мысалы, инновациялық тетігі ұзақ мерзімді перспективада экономикаға қалай әсер ететінін бағалау қажет. Сондай-ақ, аймақтар арасындағы теңсіздікті ескере отырып, әр аймақтың ерекшелігіне бейімделген модельдерді әзірлеу маңызды болмақ. Бұл зерттеу ШОБ-тың инновациялық экожүйесін дамытудың алғашқы қадамы ретінде қарастырылады және оның нәтижелері саясаткерлер мен кәсіпкерлер үшін практикалық маңызға ие.

Қорытындылай келе, экономикалық тетігі аймақтық ШОБ-тың инновациялық әлеуетін арттырудың тиімді құралы ретінде дәлелденді. Оларды тиімді іске асыру Қазақстан экономикасының тұрақты өсуіне, жұмыспен қамтудың артуына және жаһандық нарықтағы бәсекеге қабілеттіліктің жоғарылауына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абдрахманова, Г. (2022). "Шағын және орта бизнестің экономикалық дамудағы рөлі". Алматы: ҚазЭУ баспасы.
2. Ким, С. (2020). "Innovation and SME Development: South Korean Experience". Seoul: KDI Press.
3. "Даму" кәсіпкерлікті дамыту қоры. (2024). Жылдық есеп.
4. Porter, M. (1998). "Clusters and the New Economics of Competition". Harvard Business Review.
5. ҚР Статистика агенттігі. (2023). "Қазақстандағы ШОБ-тың даму статистикасы".

“УМНЫЙ РЕГИОН” В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РОССИЯ И КАЗАХСТАН

Фролов А.А.
к.э.н., доцент кафедры международной экономики
и менеджмента, Уральский федеральный университет,
Екатеринбург, Россия
a.a.frolov@urfu.ru
Абдурахманова З.А.
старший преподаватель, магистр экономики
Университет имени Жумабека Ахметовича Ташенева,
Республика Казахстан, Шымкент
bakbergen_2000@mail.ru

Аннотация. Цифровизация создает новую основу национальной экономики и ее регионов. По какому пути идут страны в этих условиях - для ответа на этот вопрос проведен сравнительный экспресс-анализ основных национальных программ Казахстана и России. Выявлено, что целью цифровизации является повышение качества жизни человека на основе внедрения ИКТ-технологий, а не “технологическая гонка”. Также в статье рассмотрены лучшие “умные регионы” на примере Восточно- Казахстанской обл. РК и Свердловской обл. РФ и выявлено такими являются регионы инновационного развития и, в первую очередь, цифровизация касается здравоохранения, экосистемный подход. Применение лучших практик, направленных на развитие человека в условиях технологизации экономики позволит странам и в будущем успешно продвигаться по пути гуманизма.

Abstract. Digitalization creates a new foundation for the national economy and its regions. What path are countries following in these circumstances? To answer this question, a comparative rapid analysis of the main national programs of Kazakhstan and Russia was conducted. It has been revealed that the goal of digitalization is to improve the quality of human life through the introduction of ICT technologies, rather than a “technological race". The article also examines the best “smart regions" using the example of the East Kazakhstan region of Republic of Kazakhstan and the Sverdlovsk region of the Russian Federation and it has been revealed that these are regions of innovative development and, first of all, digitalization concerns healthcare, an ecosystem approach. The application of best practices aimed at human development in the context of the technologization of the economy will allow countries to successfully move along the path of humanism in the future.

Ключевые слова. цифровизация, умный регион, сравнительный анализ, национальная экономика, цифровое государство

Цифровизация как феномен во всех сферах общественного развития олицетворяет собой новый технологической уклад, создает новую структуру национальной экономики. Цифровая трансформация это глобальный мировой тренд, который охватывает все государства. Во многих странах цифровизация является стратегическим приоритетом в социально-экономическом развитии страны.

Страны уже накопили определенный опыт в вопросе как правильно развивать цифровизацию. Исследование передового опыта и его тиражирование направлено на повышение эффективности цифровизации. Одной из сфер, которая привлекает к себе внимание, является “умный регион”. Цель статьи - выявить лучшие практики на основе проведения сравнительного анализа их функционирования.

Для проведения сравнительного анализа приняты Казахстан и Россия. Эти страны имеют богатый опыт взаимодействия, в т.ч. в рамках ЕАЭС, отличаются приверженностью к человекоцентричной модели развития национальной экономики и мы неоднократно прибегали к исследованию лучших практик[1].

Сегодня такие категории как “цифровизация”, “цифровая трансформация” и т.д. применяются повсеместно, а ученые предлагают различные их трактовки. Цифровизация это “внедрение цифровых технологий в хозяйственных и иных сферах деятельности, а также накопление и анализ больших данных для ... повышения эффективности всех процессов в обществе”[2]. Соответственно под цифровой экономикой понимают экономику, система отношений в которой основана на цифровых технологиях.

---

[1] Фролов А.А., Бакиров Е.А., Абдурахманова З.А. Обеспечение экономического роста национальной экономики и ее регионов с применением институтов развития: опыт Казахстана // Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. https://eee-region.ru/article/8013/ (дата обращения: 13.03.2025

[2] Цифровое государство и цифровая экономика : мир и Россия : коллективная монография / под ред. Е.В. Пономаренко. - Москва Н: РУДН, 2022. - 320 с. (с. 18)

Практически все страны создали адекватную современным условиям нормативную базу. Сравнительная характеристика данных по Казахстану и России представлена в табл.1

Таблица 1

Характеристика основных положений национальных программ

Республика Казахстан	Российская Федерация
Программа “Цифровой Казахстан”[3]	Национальная программа “Цифровая экономика РФ” и национальная цель “цифровая трансформация” в рамках национальных целей развития[4]
- прямой эффект от цифровизации экономики: ожидается в 2025 г. создание добавленной стоимости 1,7 — 2,2 трлн. тг., т.е. возврат от инвестиций - 4,8-6,4 раза к общему объему инвестиций; -прогрессивное развитие цтфровой экосистемы для достижения устойчивого развития; - среди ключевых направлений - оцифровка различных отраслей экономки, переход на цифровое государство, реализация цифрового шелкового пути (создание ИКТ-инфраструктуры)	-цифровая трансформация это одна семи масштабных национальных целей, наряду с технологическим лидерством; - нацелена на достижение экономического суверенитета, устойчивого развития страны; - предусматривает вхождение РФ к 2030 г. в число 10 ведущих стран по объему НИР; увеличение доли высокотехнологичных товаров на основе отечественных разработок; увеличение выручки МТП в 7 раз; увеличение внутренних затрат на НИОКР (до 2 % ВВП)

Сравнительный анализ данных табл.1 показывает, что целью развития национальной экономики рассматриваемых стран является не повышение уровня технологизации как самоцель а развитие человека, повышения комфортной среды его проживания, устойчивое развитие в рамках экосистемы.

Одной из сфер, в которой мы наблюдаем заметные трансформации является “умный регион (город)”. С одной стороны, дословный перевод слова “смарт” означает умный, интеллектуальный. С другой стороны, это в концепции П. Друкера, следующая аббревиатура SMART, а именно: “**s**pecific – конкретный; **m**easurable – измеримый; **a**chievable – достижимый; realistic – реалистичный; **t**imed – определенный во времени”[5]. С третьей стороны ученые считают, что прообразом “умного региона” послужили такие концепции как “умное сообщество” (smart community), “интеллектуальный город” (intelligent city). Как бы то ни было, на наш взгляд, следует согласиться с точкой зрения казахстанских специалистов, о том, что “современное понимание “умного региона” включает все эти концепции”[6].

[3] Цифровой Казахстан: реалии и перспективы [Электронный ресурс]. Режим доступа: *https://primeminister.kz/ru/news/tsifrovoi-kazahstan-realii-i-perspektivi-16155* (дата обращения: 13.03.2025)

[4] «О национальных целях развития Российской Федерации на период до 2030 года и на перспективу до 2036 года» Указ Президента России № 309 от 7.05.2024 Режим доступа: http://kremlin.ru/events/president/news/73986 (дата обращения: 14.11.2024 г.)

[5] Smart city в мире Smart city в мире. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://standard.kz/ru/post/kak-v-kazaxstane-vnedryayut-koncepciyu-smart-sity (дата обращения: 13.03.2025)

[6] Smart city в мире Smart city в мире. Указ. соч.

Идея умного региона, как известно, родилась в ЕС в 2022 г. и “эволюционировала от внедрения электронных услуг до гармоничного развития национальной экономики”[7]. Среди основных критериев - наличие в регионе высокотехнологичных компаний, научного парка, высокая степень доступа к высокоскоростному интернету, развитие электронного управления, возможность получения цифровых навыков для рабочей силы[8].

Что касается анализируемых стран (Россия и Казахстан), то для сравнения мы выбрали следующие регионы:

- Свердловская область России (в 2022 году министерство цифрового развития и связи Свердловской области анонсировало новый региональный проект «Умный регион» и в 2018 г. была утверждена одноименная концепция;

- Восточно-Казахстанская область (ВКО) Казахстана вошла в тройку лидеров “умных регионов” страны (именно благодаря цифровой трансформации и развитию ИКТ-сектора.

Сущность “умного региона”, а также сравнительная характеристика реальных примеров приведена в табл. 2.

Таблица 2

Сравнительная характеристика лучших практик функционирования “умных регионов”

Страна	Республика Казахстан	Российская Федерация
Объект исследова-ния	Восточно-Казахстанская обл. (ВКО). Входит в десятку лучших регионов страны[9]	Свердловская обл. Занимает шестое место в рейтинге лучших регионов РФ
Определение “умного региона (города)” Smart city	- это “система, при которой ресурсы городских служб при помощи интеграции нескольких ИКТ и интернета вещей используются для эффективного управления городом (регионом) и обеспечения максимальной безопасности, комфортной жизни в городской среде”[10] -это экосистема, работающая на основе искусственного интеллекта	-это “территория инновационного развития, использующая цифровые технологии для повышения уровня жизни, эффективнос- т человеческой деятельности и конкурентоспособности экономики”[11]; - это «концепция инновационного развития городов и территорий региона на основе внедрения в различные сферы жизни ИКТ-технологий, способных ускорить развитие территорий и повысить качество жизни граждан»[12]

[7] Стратегии цифровой трансформации и обеспечение технологического суверенитета РФ : монография / Е.В. Пономаренко, О.Б. Дигилина и др. Под ред. Пономаренко Е.В. - Москва : РУДН, 2024. - 309 с.

[8] Там же, с. 82-83

[9] Статистика регионов . [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://stat.gov.kz/ru/region/vko/

[10] Smart city в мире Smart city в мире. Указ. соч.

[11] «Умный регион» — SMART REGION. Концепция построения на территории Свердловской обл. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://expert-ural.com/analytics/projects/umniy-region--smart-region-koncepciya-postroeniya-.html (дата обращения: 13.03.2025)

[12] Васильева Е. И., Орфонидий А.В. концепции «умный регион» как драйвер социально-экономического развития Свердловской области: проблемы реализации и перспективы / ИСТИНА. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://istina.msu.ru/download/534752038/1pQ94C:Bx9K33xo3H4Q-Mqt4bjNZbYFGm0/ (дата обращения: 13.03.2025)

Факторы успеха	1. Регион является лидером цифровизации за счет внедрения цифровых инициатив, в т.ч.[13]: -внедрения передовых технологий в здравоохранении (интеллектуальная система распознавания медицинских снимков PACS), безопасности (система интеллектуального видеонаблюдения), образовании (образовательная платформа LIFT для освоения технологий); -поддержка молодых разработчиков в ИТ-сфере; -высокий уровень (почти 97 %) подключения населения к сети интернет; 2. В центре миссии “умного региона” находится человек и его потребности, повышение качества жизни населения, а главные исполнители проектов по цифровой трансформации - акиматы регионов. 3Среди ключевых KPI - доля государственных услуг в электронной форме, безбумажное взаимодействие, предоставление информации в режиме реального времени	1. Концепция направлена на достижение целей развития области среди которых[14]: развитие человеческого капитала, повышение качества жизни населения. 2. Способами достижения этих целей являются системное внедрение сервисов на основе ИКТ-технологий, а именно смарт-сервисов, в т.ч. умное управление, умная среда, умный образ жизни. 3. Среди принципов реализации концепции - экосистемный подход, комплексность развития экосистемы, территориальная связанность и доступность смарт-сервисов, т.е. Умная кооперация с соседними регионами.

Сравнительный анализ данных таблицы 2 показывает, что в обеих странах концепция “умного региона” направлена, в первую очередь, на повышение качества жизни населения в комфортной безопасной среде, что создается на основе цифровизации.

Использованная литература:

1. Васильева Е. И., Орфонидий А.В. концепции «умный регион» как драйвер социально-экономического развития Свердловской области: проблемы реализации и перспективы / ИСТИНА. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://istina.msu.ru/download/534752038/1pQ94C:Bx9K33xo3H4Q-Mqt4bjNZbYFGm0/ (дата обращения: 13.03.2025)
2. Восточно-Казахстанская область активно реализует стратегию цифровизации. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://el.kz/ru/vko-voshla-v-troyku-liderov-

[13] Восточно-Казахстанская область активно реализует стратегию цифровизации. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://el.kz/ru/vko-voshla-v-troyku-liderov-umnyh-regionov-kazahstana-blagodarya-tsifrovoy-transformatsii-i-razvitiyu-it-sektora_400012520/ (дата обращения: 13.03.2025)

[14] «Умный регион» — SMART REGION. Указ.соч.

umnyh-regionov-kazahstana-blagodarya-tsifrovoy-transformatsii-i-razvitiyu-it-sektora_400012520/ (дата обращения: 13.03.2025)
3. “О национальных целях развития Российской Федерации на период до 2030 года и на перспективу до 2036 года» Указ Президента России № 309 от 7.05.2024 Режим доступа: http://kremlin.ru/events/president/news/73986 (дата обращения: 14.11.2024 г.)
4. Стратегии цифровой трансформации и обеспечение технологического суверенитета РФ : монография / Е.В. Пономаренко, О.Б. Дигилина и др. Под ред. Пономаренко Е.В. - Москва : РУДН, 2024. - 309 с.
5. «Умный регион» — SMART REGION. Концепция построения на территории Свердловской обл. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://expert-ural.com/analytics/projects/umniy-region--smart-region-koncepciya-postroeniya-.html (дата обращения: 13.03.2025)
6. Фролов А.А., Бакиров Е.А., Абдурахманова З.А. Обеспечение экономического роста национальной экономики и ее регионов с применением институтов развития: опыт Казахстана // Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. https://eee-region.ru/article/8013/ (дата обращения: 13.03.2025)
7. Цифровое государство и цифровая экономика : мир и Россия : коллективная монография / под ред. Е.В. Пономаренко. - Москва Н: РУДН, 2022. - 320 с.
8. Цифровой Казахстан: реалии и перспективы [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://primeminister.kz/ru/news/tsifrovoi-kazahstan-realii-i-perspektivi-16155 (дата обращения: 13.03.2025)
9. Smart city в мире. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://standard.kz/ru/post/kak-v-kazaxstane-vnedryayut-koncepciyu-smart-sity (дата обращения: 13.03.2025)

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПАСТЫРУ– ЗАМАН ТАЛАБЫ

Научный руководитель: Тултабаев З.Ч.
«Құқық және бизнес» кафедрасының аға оқытушысы, з.ғ.к.
Ж.А. Тәшенев аттындағы университет; Шымкен қ.
Tultabaev1955@mail.ru
https://orcid.org/ 0009-0002-2741-2278
Соавтор: студент 2 курса гр. ИЭФ-23-5р
Жуманали М.

Аннотация. Антикоррупционная культура – это способность человека сознательно и нравственно стоять против коррупции; это свойства, которые включают знание человека об причине коррупции в обществе и вреда коррупции.

Ключевые слова. Антикоррупционная культура. Коррупция. Знания. Обучение. Общество. Сознание человека.

Annotation. An anti-corruption culture of the person is a properties that include the knowledge of that person about the harm of corruption in society and the harm of corruption.

Key words. Anti -corruption culture. Corruption. Knowledge. Education. Society. Human consciousness.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стретегияның негізгі басымдықтарының бірі – бұл сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет деңгейін қалыптастыру болып табылады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет – бұл адамның саналы және адамгершілікпен сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру қабілетін айтады.
Тұлғаның сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеті дегеніміз, ол сол тұлғаның қоғам қауіпсіздігіне және игілігіне сыбайлас жемқорлықтың зияны туралы білімін қамтитын қасиеті. Ол индивидтің жай ғана сыбайлас жемқорлықты төзбеуі ғана емес, сонымен қатар оны жоюға, онымен күресуге талпынуы болып табылады. Яғни, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет дегеніміз, ол - жемқорлыққа қарсы белсенді азаматтық позиция. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет тұлғада құқықтық шеңберде іс-әрекет етуі үшін белгілі бір біліктіліктердің болуын талап етеді, олар: жемқорлықты әлеуметтік зұлым ретінде тани білуі, сыбайлас жемқорлықпен күрес негіздерін және оның қоғам өмірінің кез келген саласында деңгейін төмендету үшін барлық мүмкіндіктерді пайдалана білуі.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет сыбайлас жемқорлыққа қарсы сананың феномені болып табылады. Қоғамдық сананың әртүрлі нысандары бар, олардың көмегімен адамдар оларды қоршаған табиғатты, қоғам мен өздерін сезінеді. Нысандардың бірі бұл: моральдық (адамгершілік) саяси, құқықтық, эстетикалық, діни сана болып бөлінеді.

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана» ұғымы қоғамдық сананың барлық нысандарын қамтиды. Бұл интегративті ұғым, себебі ол өзіне әртүрлі ғылым саласынан ақпаратты сіңіреді, әртүрлі оқу пәндерінде зерделенеді және ол туралы білімді тұжырымдауда зерттелетін құбылысты түсінудің жаңа деңгейіне шығады. Осылайша, сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана қоғамдық сананың өзге де нысандарымен тікелей өзара байланыста болады және қоғамдық санаға тән барлық қасиеттер және сипаттамаларды меңгереді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана – бұл адамдардың сыбайлас жемқорлыққа әлеуметтік зұлымдық ретіндегі қатынасын білдіретін ұғымдар, теориялар, түсініктер мен сезімдердің, көзқарастар мен эмоциялардың жиынтығы. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана адамгершілік және адамгершілікке жат қылықты, құқықтық және құқықтық емес, заңды және заңсыздықтың шегін көрсетіп береді. Ол сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлықты қамтамасыз ету үшін моральдық-адамгершілік, идеологиялық, құқықтық шараларды талап етеді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет – бұл жаппай сана және оның жекелеген элементтері емес. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет – бұл сыбайлас жемқорлықты қабылдамау негізінде жататын осы жүйемен тіпті сәйкес келмейтін құндылықтар жүйесі. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет – бұл адамгершілік пен азғындық құқықтық және құқықтық емес, ақылды және ақымақтық, тамаша және бейберекет призмасы арқылы адами қатынастар әлеміне көзқарас.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет адамның жоғары моральдық, құқықтық, саяси және басқа мәдениеттер негізінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұра білу қабілетін білдіреді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет қазіргі уақытта шынайы қажетті құбылыс мәртебесін иеленеді, оны әлеуметтендіру процесінде қоғамның барлық әрекетке қабілетті мүшелері игеруі тиіс. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім – бұл тұлғаның адамгершілік, зияткерлік, мәдени тұрғыдан дамуы және сыбайлас жемқорлықты қабылдамаудағы белсенді азаматтық ұстанымын қалыптастыру мақсатында жүзеге асырылатын, тәрбиелеу мен оқытудың үздіксіз процесі».

Сондай-ақ, жастардың бойында сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеттің толық қалыптасуы үшін бірқатар шарттар керек екендігі сөзсіз. Ол үшін, ең алдымен тұлғаның сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетін қалыптастыру мынаны көздейді:

– сыбайлас жемқорлықтың мәні, оның мазмұны, мақсаттары, субъектілері, нысандары мен түрлері, іске асыру салалары, қоғам өмірінің барлық саласында көріну ерекшеліктері туралы түсінік;

– моральдық - адамгершілік, этикалық мәдениетті тәрбиелеу;

– құқықтық сауаттылық негіздерін қалыптастыру;

– қоғам мүшелерінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлық уәжін ынталандыру;

– мүдделер қақтығысының барлық көріністеріне төзбеушілікті қалыптастыру.

Осыған байланысты мыналар қажет:

– сыбайлас жемқорлыққа саналы қатынасты, сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқық бұзушылықтарға моральдық «иммунитетті» қалыптастыру және осының негізінде сыбайлас жемқорлықты еңсеру бойынша құзыреттерді дамыту;

– Қазақстан азаматтарының мінез-құлқы моделін қалыптастыру, бұл ретте «сыбайлас жемқорлық» сөзінің өзін қабылдамау, адамгершілік тойтарыс, төзбеушілікті туындатуы тиіс;

– құқықтық құндылықтарды жоққа шығару, заң мен тәртіпті құрметтемеуді білдіретін құқықтық нигилизмді жою;

– құқықтық жаппай оқу арқылы құқықтық білім мен тәрбиені қамтамасыз ету.

Сыбайлас жемқорлықсыз қоғамды құруда отбасынан алынатын тәрбиенің маңызы зор. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті насихаттау қоғамның түрлі салаларын қамтиды, оның ішінде, әсіресе, білім беру мекемелеріне жүктелетін жауапкершілік аса жоғары. Еліміздің сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бағдарламасында: «Отбасы және білім беру саласы бұл үдеріске мүдделілік таныта отырып қатысуы керек. Бұл жұмысты мектепке дейінгі бала тәрбиесінен бастаған абзал», - делінген.

Мұнда өскелең ұрпақтың жастайынан құқықтық санасы мен мәдениетін қалыптастыру, отансүйгіштік бағыттағы құндылықтар негізінде тәрбиелеу міндеті қойылып отыр. Өйткені, азаматтардың өз құқықтарын жақсы білуі қоғамдағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеттің қалыптасуына бірден бір ықпал ететін фактор болып табылады. Еліміздің әрбір азаматы қандай да бір заңнаманы сәйкесінше қолдана білсе, мемлекеттік қызметкердің өз лауазымын заңсыз қолдануына жол бермесе, яғни заңды құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін тиімді қолданса еліміз дерттен арылып, әлемдегі дамыған елдер қатарынан орын алуына үлкен үлес қосылар еді.

Мұның бәрі елімізде құқықтық мемлекеттің іс жүзінде орнауына, заңның үстемдігіне, әр адамның қауіпсіз өмір сүруіне, қоғамдық тәртіптің нығаюына, әлеуметтік ахуалдың жақсаруына, ең бастысы ұлттың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және тұрақты дамуға жеткізеді. Сондай-ақ, сыбайлас жемқорлықпен пәрменді күресу үшін халықтың құқықтық сауатсыздығын жоятын, құқықты түсіндіру жұмысының деңгейі мен сапасын арттыру керектігінің маңызы зор.

Қазақстан тұңғыш Президенті Н. Ә. Назарбаев белгілеген «Мәңгілік Ел» жалпы ұлттық идеясының құндылықтары қазақстандық қоғамды біріктіруші ретінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті құруда негізін қалаушы болып табылады. Бұл – азаматтық теңдік, еңбекқорлық, ғылым мен білім ғибраты, зайырлы ел сияқты құндылықтар.

Жалпы айта келгенде, егер сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастырудың этностық ерекшелігі ретінде ұлттық мәдениетті мысалға алсақ, отбасында балаларды еңбекке, еңбекқорлыққа тәрбиелеу дәстүрі, - әрқашан да болған. Сондықтан отбасында ұлттық тәрбиенің негізі, адамгершілік пен іс- әрекеттің өзегі ретінде адал еңбек басым болуы тиіс. Сонда ғана отбасы деңгейінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы тосқауыл қоя аламыз. Бұл тосқауыл осы мәселені заңдық реттеуге қарағанда мықтылау және тиімдірек.

Сонымен қатар, жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруда этникалық ерекшеліктерді негізге алу еліміздің әлеуметтік-мәдени дамуы мен рухани жаңғыруына, мемлекетіміздің алға қойған стратегиялық бағыттағы жоспарларына қол жеткізуге, мәңгілік ел болып қалыптасуына маңызды жағдайлар туғызатындығы сөзсіз.

Бүгінде Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске жалпы мемлекеттік мәртебе берілген, сыбайлас жемқорлықты жою және оның көріністерін болдырмау жөнінде қоғамдық және саяси күштермен бірлесіп, сыбайлас жемқорлыққа қарсы ауқымды науқан жүргізілуде. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стретегияның негізгі басымдықтарының бірі – бұл сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет деңгейін қалыптастыру болып табылады.

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» ҚР-ның Заңында «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру – бұл сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл субъектілерінің қоғамда сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілікті көрсететін құндылықтар жүйесін сақтау және нығайту бойынша өз құзыреті шегінде жүзеге асыратын қызметі» түсініледі. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет – бұл адамның саналы және адамгершілікпен сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру қабілеті.

Тұлғаның сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеті дегеніміз, ол сол тұлғаның қоғам қауіпсіздігіне және игілігіне сыбайлас жемқорлықтың зияны туралы білімін қамтитын қасиеті. Ол индивидтің жай ғана сыбайлас жемқорлықты төзбеуі ғана емес, сонымен қатар оны жоюға, онымен күресуге талпынуы. Яғни, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет дегеніміз ол жемқорлыққа қарсы белсенді азаматтық позиция. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет тұлғада құқықтық шеңберде іс-әрекет етуі үшін белгілі бір біліктіліктердің болуын талап етеді, олар: жемқорлықты әлеуметтік зұлым ретінде тани білуі, сыбайлас жемқорлықпен күрес негіздерін және қоғамның кез келген саласында деңгейін төмендету үшін барлық мүмкіндіктерді пайдалана білуі .

Индивидтің сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетінің деңгейі оның тұлға ретінде дамуы деңгейінің айнасы. Яғни, әр бір адам белгілі бір деңгейде сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті болады, ол не төмен, не жоғары деңгейде болуы мүмкін. Сонымен, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеті келесі алгоритмде қарастыруға болады: индивидтің құқықтық багажы – бұл оның құқық нормаларын сақтауға дағдысы, заңды бұзбауға дағдысы, жемқорлыққа қарсы құқықтық белсенділігі. Ол дегеніміз индивидтің тек өз іс-әрекетін ғана құқықтық норма шеңберінде ұстауға ұмтылысы емес, сонымен қатар, жемқорлыққа қатысты кез келген заңбұзушылыққа қарсы тұруға дайындығы.

Осы арада сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеттің келесі функцияларын атап өтуге болады:

1. Танымдық функция, ол индивидтің жемқорлық көріністерін құқықтық тәжірибеде біліп, түсінуімен сипатталады. Осы функцияны жүзеге асыру барысында сыбайлас жемқорлыққа қарсы процестерді зерттеп, түсіндіру жүзеге асады.
2. Реттеуші функция.
3. Үлгілеу функциясы.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруда өскелең ұрпақпен жұмыс қағидатты маңызды рөл атқарады. Тек жас кезінен мінез-құлықтың сыбайлас жемқорлыққа қарсы стандарттарын енгізу бұл әлеуметтік зұлымдықты жоюға мүмкіндік береді. Бала кезінен тұлғаны қазақстандық париотизм және сыбайлас жемқорлықты қабылдамау рухында тәрбиелеу маңызды болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституцциясы Алматы, 1995 ж. (с изменениями и дополнениями. 2023 г.)
2. Егемен Қазақстан газеті 13 қыркүйек, 2019 ж.
3. Н.А. Назарбаев. Казахстан–2030 (Барлық Қазақстандықтардың әл-ауқатының жақсаруы, гүлденуі және қауіпсіздігі. Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы). Егемен Қазақстан, 11қазан, 2018 жыл.
4. Егемен Қазақстан газеті, 25 қыркүйек, 2021ж.
5. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Ерекше бөлім. Алматы, Жеті жарғы, 2019 ж.
6. Практические меры борьбы с коррупцией. Руководство, подготовленное секратариатом ООН., май, 2019 г.
7. Панченко П.Н. Уголовно-правовая характирестика коррупций. /(Материалы научно-практической конференции, 2019 г.).А.,120 б.
8. Мемлекеттік қызмет туралы: ҚР-ның 1998 жылғы Заңы 2014 жыл. (өзгерістерімен және толықтыруларымен. 2023 жыл).

9. 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс – қимыл бағдарламасы (соңғы рет өзгертілген кезі: 2023 ж. тамыздың 21).

Қосымша әдебиеттер:

1. Правовая реформа в Казахстане. Алматы. – 2021 год.
2. Лубшев Ю.Ф. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет в РК.Алматы. Профобразование 2021
3. Сулейменова Г.Ж. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет.
4. Тыныбеков С.Т. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес қызмекерлері туралы нормативтік құқықтық актілердің жинағы. Алматы 2019 ж.
5. Төлеубекова Б.Қ. ҚР Қылмыстық іс жүргізу құқығы Алматы 2018 ж.

ҚАЗАҚСТАН МЕН АҚШ АРАСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ МӘДЕНИ АЛМАСУ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ПЕН ДИПЛОМАТИЯДАҒЫ РӨЛІ

Кенжебаев Н.А.
Құқық және бизнес кафедрасының магистрі
«Ж.А.Тәшенев атындағы университет», Шымкент қ.
эл.пошта: Kenzhebaev_07@bk.ru

Аннотация. Бұл мақала Қазақстан мен АҚШ арасындағы білім беру және мәдени алмасулардың халықаралық құқық пен дипломатиядағы рөлін талдайды. Зерттеу мақсаты – мемлекетаралық мәдени және білім беру бағдарламаларының екі ел арасындағы қарым-қатынастарды нығайтудағы маңызын анықтап, олардың халықаралық құқық пен дипломатияға қалай ықпал ететінін көрсету. Мақалада Қазақстан мен АҚШ арасындағы білім беру саласындағы ынтымақтастықтың құқықтық негіздері мен мәдени алмасулардың дипломатиялық функциялары қарастырылады. Бұл мақсатқа жету үшін, зерттеу салыстырмалы талдау және нақты кейстерді зерттеу әдістерін қолданады.Зерттеу нәтижелері білім беру бағдарламаларының екіжақты қатынастарды нығайтудағы шешуші рөл атқаратынын, мәдени алмасулардың халықтық дипломатия арқылы мемлекетаралық сенімді нығайтуға ықпал ететінін көрсетеді. Авторлар Қазақстан мен АҚШ арасындағы мәдени және білім беру ынтымақтастығын одан әрі дамытуға арналған ұсыныстар береді.

Кілт сөздер: Қазақстан, АҚШ, білім беру бағдарламалары, мәдени алмасу, халықаралық құқық, дипломатия, мемлекетаралық қарым-қатынас, халықтық дипломатия, ынтымақтастық, құқықтық негіздер, сенімді нығайту

Abstract. This article analyzes the role of educational and cultural exchanges between Kazakhstan and the United States in international law and diplomacy. The research aims to determine the significance of intergovernmental cultural and educational programs in strengthening bilateral relations and to explore their impact on international law and diplomacy. The article examines the legal foundations of educational cooperation between Kazakhstan and the USA, as well as the diplomatic functions of cultural exchanges. To achieve this goal, the study employs comparative analysis and case study methods. The research findings highlight the crucial role of educational programs in strengthening bilateral relations and demonstrate how cultural exchanges contribute to fostering mutual trust between nations through public diplomacy. The author provides recommendations for further development of cultural and educational cooperation between Kazakhstan and the United States.

Key words: Kazakhstan, USA, educational programs, cultural exchange, international law, diplomacy, interstate relations, public diplomacy, cooperation, legal foundations, trust-building.

Аннотация. В данной статье анализируется роль образовательных и культурных обменов между Казахстаном и США в международном праве и дипломатии. Цель исследования – определить значимость межгосударственных культурных и

образовательных программ в укреплении двусторонних отношений, а также их влияние на международное право и дипломатию. В статье рассматриваются правовые основы сотрудничества Казахстана и США в сфере образования, а также дипломатические функции культурного обмена. Для достижения этой цели используются методы сравнительного анализа и изучения конкретных кейсов. Результаты исследования показывают, что образовательные программы играют решающую роль в укреплении двусторонних отношений, а культурный обмен способствует укреплению доверия между государствами через народную дипломатию. Автор предлагает рекомендации по дальнейшему развитию культурного и образовательного сотрудничества между Казахстаном и США.

Ключевые слова: Казахстан, США, образовательные программы, культурный обмен, международное право, дипломатия, межгосударственные отношения, народная дипломатия, сотрудничество, правовые основы, укрепление доверия.

Кіріспе

Елдер арасындағы білім беру және мәдени алмасу халықаралық аренада достық қатынастар мен ынтымақтастықты нығайтуда маңызды рөл атқарады. Себебі, бұл басқа елдердің мәдени ерекшеліктерін тереңірек түсінуге ықпал етеді, білім беру тәжірибесін байытады және алмасуға қатысушылардың білімдерін кеңейтеді. Шетелдегі білім беру бағдарламаларының арқасында студенттер мен оқытушылар оқытудың заманауи әдістерін үйренуге және оқытуға, соңғы ғылыми жетістіктермен танысуға, сондай-ақ басқа елдердің әріптестерімен байланыс орнатуға мүмкіндік алады.

Мәдени алмасу сонымен қатар ғылым, технология, экономика және саясат сияқты әртүрлі салалардағы халықаралық ынтымақтастықты жақсартуға ықпал етеді. Ол әртүрлі мәдениеттердің өкілдері арасында диалог пен түсіністік алаңын жасайды және тілдік және мәдени кедергілерді жеңуге көмектеседі.

Елдер арасындағы білім беру және мәдени алмасу жаһандық қоғамдастықты қалыптастыруда маңызды рөл атқарады, халықаралық деңгейде бейбіт қатар өмір сүруге және ынтымақтастыққа ықпал етеді.

Қазақстан Республикасы тәуелсіз алған жылдарынан бастап көптеген мемлекеттермен дипломатиялық қарым-қатынастар орнатып, мемлекеттер арасындағы білім беру мен мәдени алмасу бағдарламалары бойынша екіжақты қатынастарды тиімді жүзеге асырып келеді.

Атап айтқанда, Қазақстан мен АҚШ арасындағы алмасу екі тарап үшін де стратегиялық маңызға ие, өйткені ол мәдени тәжірибені байытуға, білім мен ғылым деңгейін арттыруға, сондай-ақ жастардың ой-өрісін кеңейтуге мүмкіндік береді. Осыған байланысты халықаралық құқық пен дипломатия елдер арасындағы білім беру және мәдени алмасуды ұйымдастыруда және реттеуде маңызды рөл атқарады. Осы тұрғыда құқықтық нормалар мен халықаралық келісімдер білім, мәдениет және ғылым мекемелері арасындағы өзара іс-қимыл жүзеге асырылатын негізгі қағидаттар мен ережелерді белгілейді.

Соңғы уақытта Қазақстан мен АҚШ жоғары білім, зерттеу, мәдениет және өнер саласында ынтымақтаса отырып, білім беру және мәдени алмасуды белсенді дамытып келеді. Екі елдің студенттері мен ғалымдары алмасу бағдарламаларына қатысуға, шетелде тағылымдамадан және оқудан өтуге, сондай-ақ бірлескен ғылыми жобаларға қатысуға мүмкіндік алады. Қазақстан мен АҚШ арасындағы білім беру және мәдени алмасудың маңыздылығы оның өзара түсіністікті тереңдетуге, кәсіби құзыреттілік деңгейін арттыруға, мәдениетаралық диалог пен ынтымақтастықты дамытуға ықпал ететіндігінде. Сонымен қатар, мұндай алмасу достық қарым-қатынастарды нығайтуға және білім, мәдениет және ғылым мекемелері арасында серіктестік байланыстар орнатуға, сондай-ақ ұзақ мерзімді және өзара тиімді ынтымақтастық үшін қолайлы негіз құруға ықпал етеді.

Қазақстан мен АҚШ арасындағы білім беру ынтымақтастығы

Қазақстан мен АҚШ арасындағы білім беру саласындағы ынтымақтастық екі елдің қарым-қатынастарының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл ынтымақтастық жастардың білім алуына мүмкіндік беру арқылы олардың жеке дамуына, кәсіби өсуіне және елдер арасындағы ұзақ мерзімді серіктестікті нығайтуға ықпал етеді. Білім беру байланыстары академиялық, мәдени, әлеуметтік және экономикалық салаларды қамтитын кешенді әріптестіктің негізін қалады.

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін АҚШ елінің Қазақстанға білім беру жүйесін реформалауға және академиялық байланыстарды дамытуға белсенді түрде қолдау көрсеткені маңызды кезең болды. Бұл ынтымақтастық бірнеше бағыт бойынша іске асырылды. Біріншіден, Қазақстанның жоғары оқу орындары мен АҚШ университеттері арасында академиялық серіктестіктер орнатылып, екі елдің білім беру жүйелерінің арасындағы алмасу процесі күшейді. Екіншіден, АҚШ үкіметі мен үкіметтік емес ұйымдардың қолдауымен білім беру гранттары мен шәкіртақылар берілді, бұл қазақстандық студенттерге АҚШ-та білім алу мүмкіндігін кеңейтті. Үшіншіден, халықаралық білім беру бағдарламалары дамып, Қазақстан мен АҚШ арасындағы білім алмасуды әрі қарай тереңдетуге бағытталған жобалар жүзеге асырылды. Бұл ынтымақтастық екі елдің білім беру саласындағы сапаны арттырып, жастардың кәсіби деңгейін халықаралық деңгейге көтеруге үлкен әсерін тигізді.

1993 жылы Қазақстан үкіметі "Болашақ" халықаралық бағдарламасын іске қосты. Бұл бағдарлама арқылы қазақстандық студенттер әлемнің үздік университеттерінде, оның ішінде АҚШ-та білім алуға мүмкіндік алды. Гарвард, Стэнфорд, Колумбия сынды беделді оқу орындарында оқыған жастар елге оралған соң, әртүрлі салаларда кәсіби біліктіліктерін қолдануда. "Болашақ" бағдарламасы Қазақстанға АҚШ-тың алдыңғы қатарлы тәжірибесін енгізуге, қазіргі заманға сай мамандар даярлауға және білім беру саласындағы жаһандық интеграцияны қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл бағдарлама арқылы елімізде жоғары деңгейде білім алған жастар түрлі салаларда жұмыс істеп, өз тәжірибелерін енгізіп, Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуына өз үлестерін қосуда.

Fulbright бағдарламасы — АҚШ-тың танымал халықаралық білім беру бағдарламаларының бірі. Қазақстандық студенттер мен ғалымдар осы бағдарлама арқылы АҚШ-та білім алып, ғылыми зерттеулер жүргізеді. Бұл бағдарлама тек білім беру ғана емес, сонымен қатар ғылымды дамытуға, мәдениетаралық диалог орнатуға және екі ел арасындағы академиялық байланысты нығайтуға көмектеседі. Fulbright бағдарламасының ерекшеліктері арасында ғылыми және академиялық зерттеулерді қолдау, мәдениетаралық диалогты дамыту және Қазақстан мен АҚШ білім беру мекемелері арасында әріптестікті нығайту маңызды орын алады. Осы бағдарламалар арқылы екі елдің білім беру саласындағы ынтымақтастық тереңдеп, бірлескен ғылыми жобалар мен білім беру бағдарламалары іске асырылуда.

EducationUSA — АҚШ Мемлекеттік департаменті қаржыландыратын бағдарлама, ол АҚШ-тағы жоғары білім туралы ақпарат береді. Қазақстанда бұл бағдарлама бірнеше білім беру орталықтары арқылы жүзеге асырылады. Қазақстанда жұмыс істейтін EducationUSA орталықтары қазақстандық жастарға АҚШ-та білім алу мүмкіндіктері туралы кеңестер ұсынып, TOEFL, GRE емтихандарына дайындалуға көмек көрсетеді. Сонымен қатар, олар стипендиялар мен гранттар туралы пайдалы ақпаратты ұсынады, бұл жастарға өздерінің білім алу мүмкіндіктерін кеңейтуге жол ашады.

Қазақстандық студенттер мен жас мамандар үшін арнайы қысқа мерзімді бағдарламалар да ұйымдастырылған. Мысалы, **Global UGRAD** бағдарламасы қазақстандық студенттерге АҚШ-та бір семестр оқып, басқа мәдениетпен танысуға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде олардың білім көкжиегін кеңейтеді және мәдениетаралық түсіністікті нығайтады. Сонымен қатар, **International Visitor Leadership Program (IVLP)** бағдарламасы жас көшбасшыларға АҚШ-тың саяси, экономикалық және мәдени өмірімен танысуға, тәжірибе алуға мүмкіндік береді. Бұл бағдарлама жастарға

халықаралық деңгейде кәсіби дағдыларын жетілдіруге және жаһандық мәселелер бойынша білімдерін тереңдетуге жағдай жасайды.

Университетаралық әріптестік: Қазақстан мен АҚШ университеттері арасындағы тікелей серіктестік білім беру ынтымақтастығын нығайтудың маңызды құралы болып табылады. Мысалы, Назарбаев Университеті АҚШ-тың Дьюк, Пенсильвания, Висконсин-Мэдисон университеттерімен серіктестік орнатқан. Қазақстанның басқа университеттері (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Еуразия ұлттық университеті) АҚШ университеттерімен қос дипломдық бағдарламалар мен зерттеу жобалары бойынша ынтымақтасады. Бұл серіктестіктің артықшылықтары арасында академиялық тәжірибе алмасу, ортақ зерттеулер жүргізу және жаңа білім беру әдістерін енгізу бар.

АҚШ-тағы Қазақстандық студенттер қауымдастығы: АҚШ-та білім алып жатқан қазақстандық студенттер белсенді қауымдастықтар құрып, елдің мәдениетін насихаттайды. Бұл қауымдастықтар студенттерге әлеуметтік және мәдени шараларға қатысуға мүмкіндік береді, адаптация мәселелерін шешуге қолдау көрсетеді және Қазақстан мен АҚШ арасындағы мәдени диалогты нығайтуға ықпал етеді. Сонымен қатар, осындай қауымдастықтар студенттерге кәсіби байланыстар орнатуға, АҚШ қоғамымен танысуға және мәдени алмасу арқылы екі ел арасындағы достықты тереңдетуге көмектеседі.

Білім беру ынтымақтастығының экономикалық және әлеуметтік маңызы зор. Экономикалық тұрғыда, Қазақстандық мамандардың АҚШ-тың технологиялық және басқару тәжірибесін меңгеруі елдің экономикасын нығайтуға үлкен септігін тигізеді, себебі олар заманауи әдістер мен инновациялық шешімдерді енгізіп, тиімділікті арттырады. Сонымен қатар, АҚШ-та алған білім мен тәжірибе инновациялық жобаларды іске асыру мүмкіндігін арттырып, жаңа нарықтарды игеруге жол ашады. Әлеуметтік тұрғыдан алғанда, қазақстандық жастардың АҚШ мәдениеті мен құндылықтарын түсінуі жаһандық ойлау жүйесін қалыптастырып, оларды әлемдік деңгейде бәсекеге қабілетті мамандарға айналдырады. Бұл өз кезегінде, екі ел арасындағы өзара сенім мен құрметтің негізін қалап, мәдени алмасуды тереңдетуге ықпал етеді.

Білім беру саласындағы ынтымақтастықтың болашағы цифрлық технологиялар мен онлайн білім берудің дамуы аясында жаңа мүмкіндіктерге ие болуда. Қазіргі уақытта Coursera, edX сияқты онлайн платформалар арқылы қазақстандық студенттер АҚШ университеттерінің курстарын оқи алады, бұл білім алудың қолжетімділігін арттырады. Сонымен қатар, ортақ зерттеулер саласында да үлкен жетістіктер бар. Климаттың өзгеруі, жасанды интеллект, биотехнология сияқты маңызды бағыттарда бірлескен ғылыми жобалар іске асырылып, екі ел арасындағы ғылыми ынтымақтастық нығайып келеді. Бұл болашақта екі ел үшін де жаңа ғылыми жаңалықтар мен технологиялар жасауға мүмкіндік береді.

Мәдени алмасу және оның дипломатиядағы рөлі: Қазақстан мен АҚШ тәжірибесі

Қазақстан мен АҚШ арасындағы мәдени алмасу екі ел арасындағы қарым-қатынастардың маңызды бөлігі болып табылады. Ол мемлекеттер арасындағы достықты нығайтуға, өзара түсіністікті арттыруға және дипломатиялық байланыстарды тереңдетуге қызмет етеді. Мәдениет – тек өнер, музыка немесе дәстүрлер ғана емес, сонымен қатар елдердің тарихи мұрасы мен ұлттық құндылықтарын көрсететін күшті құрал. Бұл мақалада мәдени алмасудың рөлі мен оның дипломатиялық тұрғыда қандай әсер ететіні кеңінен талқыланады.

Мәдени алмасу – халықтар арасындағы байланыстарды нығайту үшін әртүрлі мәдени іс-шаралар, өнер туындылары, білім беру бағдарламалары және әлеуметтік жобалар арқылы жүзеге асатын процесс. Бұл процесс адамдар арасындағы түсіністік пен құрметті арттыруға, сондай-ақ әртүрлі мәдениеттердің құндылықтарын бағалауға бағытталған. Мәдени алмасудың негізгі мақсаттары халықтардың мәдени ерекшеліктерін түсіну және құрметтеу, ұлттық мәдениетті жаһандық деңгейде таныту, сондай-ақ халықаралық бейбітшілік пен ынтымақтастықты нығайту болып табылады. Қазақстан мен

АҚШ арасында мәдени алмасу бір-бірінің мәдениетін, тарихын және құндылықтарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде екі ел арасындағы достық пен серіктестіктің нығаюына, мәдени алуандықты қабылдауға және жаһандық деңгейде өзара түсіністікке қол жеткізуге септігін тигізеді. Мәдени алмасу арқылы елдер тек бір-бірінің тарихын ғана емес, сонымен қатар шығармашылық, білім беру, ғылым салаларындағы жетістіктерін бөлісіп, осы бағыттардағы ынтымақтастықты арттырады.

Қазақстан мен АҚШ арасындағы мәдени алмасу көптеген қызықты және маңызы бар бастамалар арқылы жүзеге асырылады. Қазақстанның дәстүрлі мәдениеті, оның ішінде қазақтың ұлттық музыкасы, өнері және әдебиеті АҚШ-та үлкен қызығушылық тудырады. Қазақтың дәстүрлі музыкасы, әсіресе домбыра мен күйлер, АҚШ-та түрлі концерттер мен фестивальдер арқылы таныстырылуда. Мысалы, Қазақстанның белгілі музыканттары Карнеги-холл сияқты беделді сахналарда өнер көрсетіп, ұлттық өнерді дәріптейді. Сонымен қатар, қазақ киносы да халықаралық деңгейде танылуда. Қазақ киносының алтын қоры саналатын фильмдер АҚШ-тағы халықаралық кинофестивальдерде жиі көрсетіледі, бұл Қазақстан мәдениетін жаһандық аудиторияға таныстырудың тиімді жолы болып табылады. Сонымен бірге, АҚШ мәдениетінің Қазақстандағы әсері де айтарлықтай. Голливуд фильмдері мен американдық поп-мәдениет Қазақстанда кең танымал, бұл жастардың АҚШ мәдениетіне деген қызығушылығын арттырады. Кино мен музыка арқылы американдық өмір салты мен құндылықтары қазақ мәдениетінің бір бөлігіне айналуда. Ағылшын тілін оқыту да бұл процестің маңызды аспектісі болып табылады. Ағылшын тілі курстары арқылы студенттер тек тілді меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар АҚШ мәдениеті мен құндылықтарын түсінуге мүмкіндік алады. Бұл білім беру үрдісі екі елдің мәдениетаралық түсіністігін арттыруға және жастар арасында тереңірек байланыс орнатуға көмектеседі.

Мәдениет дипломатияның жұмсақ күш құралы ретінде кеңінен қолданылады, себебі ол мемлекеттердің тікелей саяси немесе экономикалық ықпалсыз-ақ өзара түсіністікті дамытуына мүмкіндік береді. Мәдени алмасудың маңызды аспектілерінің бірі — дипломатиялық қатынастарды нығайту. Мәдениетаралық іс-шаралар мемлекеттер арасындағы дипломатиялық шиеленістерді жеңілдетіп, сенім орнатуға ықпал етеді. Мысалы, Қазақстан мен АҚШ арасындағы мәдениет күндері екі ел арасындағы достық қарым-қатынастарды нығайтуға бағытталған. Мұндай іс-шаралар қатысушылар арасында өзара түсіністік пен құрметті арттырып, ұзақ мерзімді дипломатиялық байланыстардың негізін қалайды. Мәдени алмасулар арқылы мемлекеттер арасында тұрақты серіктестік қалыптасады, бұл саяси және экономикалық ынтымақтастықты да күшейтеді. Сонымен қатар, жастар арасындағы мәдениетаралық диалогтың маңызы зор. Жастар дипломатиясы мәдени алмасуда ерекше орын алады, себебі жас буын өкілдері арасындағы байланыстар болашақтағы дипломатиялық қарым-қатынастардың беріктігін қамтамасыз етеді. Erasmus және Global UGRAD сияқты бағдарламалар жас қазақстандықтар мен американдықтардың бір-бірінің мәдениетін тереңірек түсінуіне ықпал етеді. Бұл бағдарламалар жастарға басқа елдердің мәдениеті мен құндылықтарын танып-білуге, сондай-ақ болашақта халықаралық ынтымақтастықты дамытуға мүмкіндік береді.

Мәдени алмасу адам құқықтарын құрметтеудің жаһандық стандарттарын түсінуге және қолдауға ықпал етеді. Мысалы, әйелдер құқықтары мәселесі АҚШ-тағы гендерлік теңдік тақырыбы Қазақстанда мәдениетаралық диалогтар арқылы кеңінен талқыланады. Бұл процесс екі ел арасындағы тәжірибе алмасу арқылы қоғамдағы теңдікті арттыруға, сондай-ақ әйелдерге қатысты құқықтарды қорғауды нығайтуға көмектеседі. Сонымен қатар, мәдени алмасу бағдарламалары экология, білім беру және инклюзия сияқты әлеуметтік мәселелерде тәжірибе алмасуға мүмкіндік береді. Мұндай бағдарлама аясында екі елдің азаматтары өздерінің әлеуметтік және экологиялық мәселелерді шешу жолдарын біріге қарастырып, халықаралық деңгейде тиімді шешімдер ұсына алады.

Қазақстан мен АҚШ арасындағы мәдени іс-шаралар да осы бағытта маңызды рөл атқарады. "Қазақстанның мәдениет күндері" АҚШ қалаларында өткізіліп, қазақ мәдениеті

мен өнерін таныстыруға мүмкіндік береді. Бұл іс-шаралар қазақстандық дәстүрлер мен өнерді танытып, мәдениеттің ғаламдық аренадағы орнын нығайтуға ықпал етеді. Сонымен қатар, Қазақстанда ұйымдастырылатын американдық мәдениет апталығы американдық фильмдер, музыкалық концерттер және өнер көрмелерін қамтиды. Бұл шаралар арқылы екі елдің мәдениетіне деген қызығушылық арттырылып, өзара мәдениетаралық түсіністік орнатылады. Қазақстан мен АҚШ елшіліктері осы іс-шараларды ұйымдастыруда басты рөл атқарады. Қазақстандағы АҚШ елшілігі ағылшын тілін үйрету бағдарламалары мен американдық кинофестивальдер мен мәдени семинарларды қолдайды, ал АҚШ-тағы Қазақстан елшілігі қазақ өнері мен дәстүрін насихаттайды.

Қазақстанның ұлттық бренді ретінде мәдениет ерекше орын алады. EXPO-2017 халықаралық көрмесі Қазақстанға өзінің мәдени ерекшеліктерін таныстыруға үлкен мүмкіндік берді. Астана қаласында өткен бұл көрме әлемнің түкпір-түкпірінен келген көрермендерге қазақтың тарихы мен мәдениетін, сондай-ақ ұлттық болмысын көрсетуге көмектесті. Ұлттық мұра ретінде Қожа Ахмет Яссауи кесенесі, қазақ даласының фольклоры мен ұлттық тағамдары шетелдік аудиторияның қызығушылығын оятады және Қазақстанның мәдениетін әлемдік деңгейде танытуға ықпал етеді.

Болашақтағы перспективалар да мәдени алмасудың дамуына жаңа мүмкіндіктер ашады. Цифрлық мәдениет арқылы онлайн платформаларда мәдени диалогты кеңейту мүмкіндігі туындайды. Виртуалды көрмелер мен мәдени форумдар мәдени байланыстарды жаңа деңгейге көтеруге және қашықтықтан қарым-қатынас жасауды жеңілдетуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, жасанды интеллект технологияларын мәдениетаралық байланыстарды зерттеу және дамыту үшін қолдану мәдени алмасуды тереңдетуге үлес қосады. Қазақстан АҚШ-пен бірге Орталық Азия елдерінің мәдениетаралық ынтымақтастығын нығайтуда көшбасшы бола алады, бұл аймақтық және ғаламдық мәдени байланыстарды дамытуға жаңа серпін береді.

Халықаралық құқық аясындағы білім беру және мәдени алмасу: Қазақстан мен АҚШ тәжірибесі

Білім беру мен мәдени алмасу халықаралық қатынастардың маңызды аспектілерінің бірі болып табылады. Олар халықтар арасындағы өзара түсіністікті нығайтып, бейбітшілік пен тұрақтылыққа ықпал етеді. Халықаралық құқық бұл салаларды реттеп, мемлекеттер арасындағы келісімдер мен нормалар негізінде олардың жүзеге асырылуын қамтамасыз етеді. Қазақстан мен АҚШ арасындағы білім беру және мәдени алмасу процестері осы құқықтық негізде дами отырып, халықаралық ынтымақтастықтың жарқын мысалы болып табылады.

Халықаралық құқық білім беру мен мәдени алмасудың құқықтық негізін жасайды, бұл процестерді реттейтін негізгі құжаттар мен келісімдер халықаралық деңгейде маңызды рөл атқарады. Мысалы, ЮНЕСКО-ның 1972 жылғы "Дүниежүзілік мәдени және табиғи мұраны қорғау туралы" конвенциясы мен 2005 жылғы "Мәдени көркем әртүрлілікті қорғау және дамыту туралы" конвенциясы мәдени мұраны сақтауды және оның жаһандық деңгейде насихатталуын қамтамасыз етуге бағытталған. Сонымен қатар, БҰҰ-ның адам құқықтары жөніндегі декларациясының 26-бабында білім алуға құқық бекітілген, ал мәдени әртүрлілікке құрмет білім алудың маңызды құралы ретінде қарастырылады. Халықаралық шарттарға қосылған мемлекеттер білім беру мен мәдениет саласында ынтымақтасуға міндетті, сондай-ақ академиялық еркіндікті, сөз бостандығын және мәдени өзіндік ерекшелікті сақтауға жауапты.

Қазақстан мен АҚШ арасындағы білім беру және мәдени алмасуды реттейтін негізгі келісімдер мен ынтымақтастық механизмдері бірқатар маңызды құжаттардан тұрады. 1994 жылғы Қазақстан мен АҚШ арасындағы ынтымақтастық туралы келісім білім беру мен мәдени алмасуды дамытуға құқықтық негіз болып табылады. Сонымен қатар, Қазақстан мен АҚШ ЮНЕСКО-мен бірлескен жобаларға белсенді қатысады, бұл екі ел арасындағы мәдени және білім беру саласындағы ынтымақтастықты нығайтуға мүмкіндік береді. Қазақстан мен АҚШ арасындағы білім беру ынтымақтастығы "Болашақ" бағдарламасы

және Fulbright бағдарламасы сияқты халықаралық құқық негіздеріне сүйенеді. "Болашақ" бағдарламасы Қазақстандық студенттердің АҚШ университеттерінде білім алуын заңдық тұрғыдан реттейтін негіз болып табылады, ал Fulbright бағдарламасы арқылы АҚШ-тың білім беру гранттары Қазақстан азаматтарына халықаралық құқық шеңберінде қолжетімді. Мәдени алмасу саласындағы құқықтық реттеу мәдени мұраны сақтау мен насихаттауға бағытталған мемлекетаралық ынтымақтастықты қамтиды. Қазақстан ЮНЕСКО-ның мәдени мұраны қорғау жөніндегі конвенцияларын орындау арқылы ұлттық өнер мен дәстүрді шетелде таныстыруға бағытталған шараларды ұйымдастырады, ал АҚШ-тың мәдени іс-шаралар мен өнер көрмелерін Қазақстанда өткізуі екі ел арасындағы достық қарым-қатынастарды нығайтуға бағытталған.

Білім беру мен мәдени алмасу халықаралық құқықта маңызды орын алады, себебі олар негізгі адам құқықтары мен халықаралық бейбітшіліктің негізін қалайды. Білім алу халықаралық құқықта бекітілген негізгі адам құқықтарының бірі болып табылады, және Қазақстан мен АҚШ арасындағы академиялық бағдарламалар бұл құқықтың жүзеге асырылуына ықпал етеді. "Болашақ" және Fulbright сияқты бағдарламалар халықаралық білім беру ресурстарына тең қолжетімділік мүмкіндігін қамтамасыз ете отырып, академиялық еркіндікті нығайтады. Қазақстан мен АҚШ университеттері арасындағы әріптестік халықаралық стандарттарға сәйкес еркін зерттеулер жүргізуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мәдени алмасу халықаралық бейбітшілік пен өзара түсіністік орнатуға бағытталған негізгі қағидаттарды жүзеге асырады. Екі ел арасындағы мәдениет күндері мәдени әртүрлілікті сақтау және насихаттау үшін маңызды алаң ретінде қызмет етеді, ал мәдени іс-шаралар стереотиптерді жоюға және халықтардың бір-бірін тереңірек түсінуіне мүмкіндік береді.

Қазақстан мен АҚШ арасындағы халықаралық құқық нормаларының орындалуы әділеттілік пен теңдік қағидаттарымен қамтамасыз етіледі, бұл білім беру мен мәдени алмасуда нақты көрініс табады. АҚШ тарапынан бөлінетін гранттар мен шәкіртақылар, атап айтқанда, Қазақстан азаматтарына арналған білім беру ресурстарын әділетті бөлуге негізделеді. Бұл гранттар қазақстандық студенттердің халықаралық деңгейде білім алу мүмкіндігін қамтамасыз етеді, ал мәдени әріптестік арқылы екі ел ортақ мәдени мұраны сақтау мен насихаттауға тең қатысады, бұл екіжақты байланыстарды нығайтуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, АҚШ-тағы қазақстандық студенттер халықаралық аккредитациядан өткен білім беру стандарттарына сәйкес оқиды, ал Қазақстанда АҚШ тарапынан ұсынылатын білім беру бағдарламалары халықаралық құқық талаптарына сай келеді. Бұл халықаралық білім беру стандарттары білім алушыларға жоғары сапалы білім беруге мүмкіндік береді.

Білім беру мен мәдени алмасуда халықаралық құқық нормаларын орындауда кейбір қиындықтар мен сын-қатерлер кездесуі мүмкін. Геосаяси шиеленістер мен халықаралық саяси жағдайлар мәдени және білім беру бағдарламаларының іске асуына теріс әсер етуі мүмкін. Мысалы, саяси ахуалдың тұрақсыздығы немесе дипломатиялық даулар мәдени алмасу бағдарламаларына кедергі келтіруі мүмкін. Сонымен қатар, экономикалық кедергілер, яғни гранттар мен шәкіртақылардың жетіспеушілігі, білім беру ресурстарына тең қолжетімділікті шектейді. Бұл мәселелерді шешу үшін мемлекетаралық келісімдерді нығайту және тұрақты қаржыландыруды қамтамасыз ету қажет. Сондай-ақ, сандық технологияларды пайдалану арқылы алмасу бағдарламаларының ауқымын кеңейту мүмкіндігі бар. Онлайн платформалар мен виртуалды білім беру құралдары білім алушылардың халықаралық деңгейде білім алу мүмкіндігін арттыруға ықпал етеді.

Қазақстан мен АҚШ арасындағы ынтымақтастықтың болашағы зор және бұл саланы тереңдету үшін жаңа құқықтық келісімдер қабылдануы мүмкін. Жаңа келісімдер, әсіресе цифрлық білім беру мен қашықтықтан оқытуды дамытуға бағытталған болуы ықтимал. Бұл Қазақстан мен АҚШ арасындағы білім беру бағдарламаларын одан әрі кеңейтуге және жаңашылдық енгізуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, Қазақстан халықаралық стандарттарға сәйкес білім беру және мәдени мұраны қорғау саласындағы заңдарын

жетілдіре отырып, АҚШ-пен ынтымақтастықты нығайта алады. Құқықтық жүйенің жетілдірілуі халықаралық білім беру бағдарламаларын тиімді жүзеге асыруға және мәдени алмасу іс-шараларын кеңейтуге мүмкіндік береді.

Қазақстан мен АҚШ арасындағы білім беру және мәдени алмасудың болашағы

Қазақстан мен АҚШ арасындағы білім беру және мәдени алмасу екі елдің тұрақты дипломатиялық қарым-қатынастарының маңызды бөлігі болып табылады. Жаһандану дәуірінде білім мен мәдениет халықтар арасындағы өзара түсіністік пен ынтымақтастықтың басты құралына айналды. Бұл бағыттардың болашағы жаңа технологиялардың дамуы, жастар арасындағы өзара байланыстардың күшеюі және халықаралық ынтымақтастықтың тереңдеуіне байланысты үлкен мүмкіндіктерге ие. Қазақстан мен АҚШ арасындағы білім беру және мәдени ынтымақтастықты кеңейтуге қатысты бірқатар бастамалар мен жоспарлар бар.

Білім беру саласындағы болашақта халықаралық білім беру бағдарламаларын кеңейту басты бағыттардың бірі болады. "Болашақ" бағдарламасын жаңғырту арқылы АҚШ университеттерінде қазақстандық студенттердің санын арттыру және жаңа мамандықтарды енгізу мүмкіндігі ашылады. Сонымен қатар, Fulbright бағдарламасын кеңейту арқылы ғылыми-зерттеу жобалары мен оқытушылар алмасу бағдарламаларына көбірек қаржы бөлу ынтымақтастықты тереңдетуге ықпал етеді. Цифрлық білім беру технологиялары екі ел арасындағы білім беру ынтымақтастығын жаңа деңгейге көтереді. Онлайн курстар мен платформалар арқылы қазақстандық студенттерге АҚШ университеттерінің бағдарламаларын қолжетімді ету, сондай-ақ Coursera, edX сияқты платформалар арқылы Қазақстанның шалғай аймақтарындағы жастарға білім беру мүмкіндігі артады. Виртуалды алмасу бағдарламалары қашықтан білім беру форматында студенттер мен оқытушылар арасындағы байланыстарды күшейтуге жағдай жасайды. Қос дипломдық бағдарламалар арқылы екі елдің университеттері халықаралық деңгейдегі мамандарды дайындауға бағытталған бағдарламаларды жүзеге асыра алады. Назарбаев Университеті мен АҚШ-тың жетекші университеттері арасындағы серіктестік бұл бағытта үлгі бола алады. Сонымен қатар, қос диплом бағдарламалары студенттерге екі елдің еңбек нарығына бірдей қолжетімділік береді. Ғылыми-зерттеу ынтымақтастығының дамуы, әсіресе климаттың өзгеруі, энергетика және жасыл технологиялар салаларында бірлескен зерттеулерді дамыту арқылы екі елдің ғалымдары арасындағы әріптестікті нығайтуға мүмкіндік бар.

Мәдени алмасу саласындағы болашақта мәдениетаралық байланыстарды нығайту көзделуде. Мәдени іс-шаралардың көбеюі қазақ мәдениетінің Америкада және американдық мәдениеттің Қазақстанда насихатталуын қамтамасыз етеді. Цифрлық мәдени форумдар онлайн платформалар арқылы мәдениетаралық пікірталастар мен өнер көрмелерін ұйымдастыру мүмкіндігін ашады. Туризм мен мәдени мұраны дамыту арқылы Қазақстанның бай мәдени мұрасы мен табиғи ресурстары американдық туристердің қызығушылығын тудыруы мүмкін. Жібек жолының мұрасы арқылы екі ел арасындағы мәдени байланысты нығайтуға болады, ал Қазақстанда американдық мәдениет апталығы сияқты шаралар АҚШ мәдени мұрасы мен өнерін Қазақстанда таныстыруға мүмкіндік береді. Өнер мен шығармашылық ынтымақтастық екі елдің суретшілері, музыканттары мен кинематографистері арасындағы байланыстарды нығайтуға ықпал етеді. Қазақстан мен АҚШ бірлескен фильмдер түсіру арқылы халықаралық кинофестивальдерде танымалдыққа ие бола алады. Музыкалық жобалар, мысалы, қазақтың дәстүрлі музыкасы мен американдық джаз, блюз жанрларын біріктіретін музыкалық фестивальдер өткізу екі елдің мәдени байланыстарын одан әрі тереңдетеді.

Жастар мен студенттер арасындағы ынтымақтастық болашақта үлкен рөл атқарады. Жастар бағдарламаларының маңыздылығы екі елдің ұзақ мерзімді қарым-қатынастарын нығайтуға бағытталған. Global UGRAD және IVLP бағдарламаларын кеңейту қазақстандық жастардың АҚШ-та білім алуына және тәжірибе жинақтауына көбірек мүмкіндік береді. Көшбасшылар мектебі сияқты арнайы тренингтер мен семинарлар екі

елдің жас көшбасшыларының кәсіби және жеке дамуына мүмкіндік береді. Сонымен қатар, еріктілер мен әлеуметтік жобалар жастар арасындағы байланыстарды тереңдетуге ықпал етеді. Экологиялық және әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталған бірлескен жобалар мен мәдени алмасу лагерьлері екі елдің жастары арасында тығыз ынтымақтастық орнатуға жағдай жасайды.

Қазақстан мен АҚШ арасындағы білім беру және мәдени алмасуды нығайту үшін жаңа құқықтық келісімдер жасау маңызды. Қос дипломдық бағдарламаларды қолдайтын құқықтық негіздерді әзірлеу, сондай-ақ мәдени мұраны қорғау және насихаттау саласындағы бірлескен жобаларды заң жүзінде бекіту ынтымақтастықты одан әрі тереңдетуге мүмкіндік береді. Білім беру мен мәдениет арқылы екі ел арасындағы бейбітшілік пен өзара түсіністік нығая түседі, бұл байланыстар аймақтық қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

Қазіргі технологиялар мен цифрландыру білім беру мен мәдени алмасуды жаңа деңгейге көтеру үшін шешуші рөл атқарады. Онлайн білім беру платформаларының рөлі маңызды арна болып табылады. АҚШ-тың EdTech (білім беру технологиялары) компаниялары Қазақстанмен серіктестік орната отырып, цифрлық курстар мен вебинарлар арқылы кең ауқымды аудиторияға қол жеткізу мүмкіндігін ұсынады. Жасанды интеллект көмегімен дербестендірілген оқыту бағдарламаларын әзірлеу арқылы білім беру процесін тиімді етуге болады. Сонымен қатар, мәдени мұраны сандық форматқа көшіру арқылы екі ел мәдени мұраны сақтау және насихаттау саласында серіктес бола алады. Қазақтың ұлттық мұрасын виртуалды музейлер арқылы таныстыру және АҚШ-тың көркем мұраларын Қазақстан аудиториясына қолжетімді ету мәдени байланысты нығайтады.

Болашаққа арналған ұсыныстарда институционалдық әріптестікті нығайту және екі елдің білім беру мен мәдени ұйымдары арасындағы байланыстарды тереңдету маңызды. Ортақ ғылыми зерттеу орталықтарын құру және мәдени іс-шаралар мен форумдар өткізу үшін тұрақты алаңдар ұйымдастыру ынтымақтастықты жаңа деңгейге көтереді. Сонымен қатар, мемлекеттік және жеке сектордан қаржылай қолдауды көбейту арқылы бірлескен жобаларды кеңейту және жастарға басымдық беру керек. Жастарды мәдени және білім беру алмасу бағдарламаларына көбірек тарту, сондай-ақ еріктілер қозғалысын дамытудың жаңа тәсілдерін енгізу екі ел арасындағы өзара түсіністікті одан әрі арттырады.

Қорытынды:

Қазақстан мен АҚШ арасындағы білім беру және мәдени алмасу халықаралық құқық пен дипломатия тұрғысынан үлкен маңызға ие. Бұл екі елдің арасындағы байланыстарды нығайтып, өзара түсіністік пен бейбітшілік орнатудың тиімді құралы болып табылады. Білім беру саласындағы ынтымақтастық, әсіресе халықаралық бағдарламалар мен қос дипломдық бағдарламалар, жастардың өзара тәжірибе алмасуы, ғылыми зерттеулерді біріктіру екі мемлекеттің өзара қарым-қатынасын жаңа деңгейге көтереді. Мәдени алмасу, өз кезегінде, халықтар арасындағы терең түсіністік пен құрметтің қалыптасуына ықпал етеді. АҚШ пен Қазақстан мәдениетаралық диалогты дамыту арқылы бір-бірінің дәстүрлерін, өнерін, әдебиетін танып-біліп, ортақ мәдени мұраны сақтауға көмектеседі. Бұл бағыттардың барлығы халықаралық құқықтың негізінде жүзеге асырылады, әсіресе білім мен мәдениетті қорғау, мұраны сақтау, жастарды дамыту бағыттарында құқықтық негіздер мен келісімдер маңызды рөл атқарады. Халықаралық құқықтың әділеттілік пен теңдік қағидаттары білім беру мен мәдени алмасуда көрініс тауып, екі елдің азаматтарының тең құқылы қатысуын қамтамасыз етеді. Сондай-ақ, дипломатиялық деңгейде білім беру мен мәдени алмасудың бейбітшілік пен халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі рөлі ерекше. Қазақстан мен АҚШ арасындағы осы саладағы ынтымақтастықтың дамуы тек екі мемлекет үшін ғана емес, бүкіл халықаралық қоғамдастық үшін де маңызды болып табылады. Мақалада айтылған мәселелерді ескере отырып, екі елдің үкіметтері өзара қарым-қатынасты нығайту үшін осы салаларды дамытуға күш салуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. "Amerikany tany: Qazaqstannan kózqaras"
2. "Мемлекет имиджі сыртқы саясат факторы ретінде"
3. "ЫІнтымақтастық философиясы: философиялық мәдени алмасудың алғышарттары"
4. "Қазақстанның сыртқы саясаты: шолу"
5. "Қазақстандағы АҚШ Елшілігі мен Консулдығының білім беру және алмасу бағдарламалары"

КИБЕРБУЛЛИНГ ҚЫЛМЫСТАРЫНЫҢ АЛДЫН-АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ибраимова Н.Т
«Құқық және бизнес» кафедрасының магистрі
«Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы Университет» АҚ
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.
эл.пошта: nargiza_ibraimovaa@bk.ru

Аңдатпа: Авторлар мақалада кәмелетке толмағандар арасындағы кибербуллинг қылмыстарының алдын алудағы олардың қылмыстық мінез-құлықтарын талдаудағы құқықтық, әлеуметтік және психологиялық шараларды зерттеуге арнаған. Зерттеу мақсатына мыналар кіреді: кибербуллингтің кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстардың пайда болуына әсерін зерттеу; Қазақстандағы кибербуллингке қарсы қолданылатын заңнаманы талдау және оны АҚШ, Ұлыбритания, Германия, Сингапур, Жапония сияқты елдердің заңнамасымен салыстыру; әлеуметтік желілер мен онлайн платформалардың рөлін және олардың жасөспірімдер арасындағы кибербуллингке ықпалын анықтау; кибербуллингтің алдын алу үшін құқықтық және психологиялық механизмдерді ұсыну; жасөспірімдер арасындағы онлайн қауіпсіздік мәдениетін қалыптастыруға бағытталған ұсыныстар әзірлеу. Бұл зерттеу нәтижелері кәмелетке толмағандар арасындағы кибербуллингтің алдын алу және реттеу бойынша кешенді шаралар қабылдауға негіз болады деп күтілуде.

Кілт сөздер: Кибербуллинг, кәмелетке толмағандар, қылмыстар, ақпараттық қауіпсіздік, онлайн платформалар, әлеуметтік желілер, заңнама, психологиялық әсер, алдын алу шаралары, құқықтық реттеу, балалар құқықтары, қылмыстық мінез-құлық, жасөспірімдер психологиясы, интернет қауіпсіздігі, халықаралық тәжірибе.

Abstract: The authors of the article focus on the legal, social, and psychological measures in analyzing the criminal behavior of minors to prevent cyberbullying crimes. The research objectives include: studying the impact of cyberbullying on the emergence of crimes among minors; analyzing Kazakhstan’s legislation on cyberbullying and comparing it with the legislation of countries such as the USA, the UK, Germany, Singapore, and Japan; determining the role of social networks and online platforms in influencing cyberbullying among teenagers; proposing legal and psychological mechanisms to prevent cyberbullying; and developing recommendations aimed at fostering a culture of online safety among adolescents. The research results are expected to serve as a basis for adopting comprehensive measures to prevent and regulate cyberbullying among minors.

Key words: Cyberbullying, minors, crimes, information security, online platforms, social networks, legislation, psychological impact, prevention measures, legal regulation, children's rights, criminal behavior, adolescent psychology, internet safety, international experience.

Аннотация: Авторы статьи рассматривают правовые, социальные и психологические меры в анализе преступного поведения несовершеннолетних с целью предотвращения преступлений, связанных с кибербуллингом. Цели исследования включают: изучение влияния кибербуллинга на возникновение преступлений среди

несовершеннолетних; анализ законодательства Казахстана по борьбе с кибербуллингом и его сравнение с законодательством таких стран, как США, Великобритания, Германия, Сингапур и Япония; определение роли социальных сетей и онлайн-платформ в распространении кибербуллинга среди подростков; предложение правовых и психологических механизмов для предотвращения кибербуллинга; а также разработку рекомендаций, направленных на формирование культуры онлайн-безопасности среди подростков. Ожидается, что результаты исследования станут основой для принятия комплексных мер по предотвращению и регулированию кибербуллинга среди несовершеннолетних.

Ключевые слова: Кибербуллинг, несовершеннолетние, преступления, информационная безопасность, онлайн-платформы, социальные сети, законодательство, психологическое воздействие, меры профилактики, правовое регулирование, права детей, преступное поведение, психология подростков, интернет-безопасность, международный опыт.

Кіріспе:

Кибербуллинг мәселесі қазіргі заманның өзекті әлеуметтік және құқықтық мәселелерінің бірі болып табылады. Ғаламтор технологияларының жылдам дамуы, әлеуметтік желілер мен онлайн платформалардың кең таралуы балалар мен жасөспірімдер арасындағы қарым-қатынас мәдениетін түбегейлі өзгертті. Жасөспірімдер жаңа ақпараттық ортада тез бейімделгенімен, бұл орта оларға тек мүмкіндіктер ғана емес, сонымен қатар қауіп-қатерлер де әкелді. Кибербуллинг, яғни ғаламтор арқылы қорқыту, кемсіту немесе психологиялық қысым көрсету, кәмелетке толмағандардың психикасына, өзін-өзі бағалауына және әлеуметтік бейімделуіне теріс әсер ететін факторға айналды. Бұл құбылыс тек жеке тұлғаның психологиялық және эмоционалдық жағдайына ғана емес, сонымен қатар қоғамның тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне де әсер етеді. Кибербуллингтің ерекше ерекшелігі – оның анонимділігі және кең ауқымды әсер ету мүмкіндігі, бұл оны дәстүрлі буллингтен де қауіпті етеді. Сонымен қатар, кибербуллингке ұшыраған балалар мен жасөспірімдер өз проблемаларын ата-аналарына, мұғалімдеріне немесе құқық қорғау органдарына сирек жеткізеді, бұл мәселені одан әрі ушықтырады. Кибербуллингке байланысты қылмыстық іс-әрекеттер көбіне жасөспірімдердің эмоционалдық тұрақсыздығымен және әлеуметтену процесіндегі қиындықтарымен байланысты. Сондықтан кибербуллингті зерттеу тек құқықтық аспектілермен ғана шектелмей, әлеуметтік және психологиялық контексте де қарастырылуы қажет. Әлемнің көптеген елдерінде, соның ішінде АҚШ, Ұлыбритания, Германия , Сингапур, Жапония сияқты дамыған мемлекеттерде кибербуллингтің алдын алу және оны құқықтық реттеу бағытында белсенді шаралар қабылдануда. Қазақстан да бұл мәселені шешу жолдарын іздеуде, бірақ қазіргі заңнамалық база мен алдын алу механизмдері әлі де жетілдіруді талап етеді. Бұл зерттеудің мақсаты – кибербуллингтің кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстық әрекеттерге ықпалын анықтау және оның алдын алу үшін құқықтық, әлеуметтік және психологиялық негізделген шараларды ұсыну. Сонымен қатар, халықаралық тәжірибені талдау арқылы Қазақстанда қолдануға болатын тиімді механизмдерді анықтау көзделуде. Бұл зерттеу тек ғылыми қызығушылық тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар кибербуллингтен зардап шегетін жасөспірімдерге нақты көмек көрсету үшін де маңызды.

Негізгі бөлім:

Кибербуллинг қазіргі заманның маңызды әлеуметтік және құқықтық мәселелерінің бірі ретінде кеңінен талқылануда. Ол балалар мен жасөспірімдердің өміріне тікелей қауіп төндіріп қана қоймай, олардың психологиялық денсаулығы мен әлеуметтік дамуына да елеулі әсер етеді. Негізгі бөлімде кибербуллингтің пайда болу себептері, оның салдары, құқықтық реттеу тәжірибесі және алдын алу шаралары талданады.

Кибербуллингтің пайда болу себептеріне тоқталсақ, ғаламтордың кең таралуы мен қолжетімділігі маңызды рөл атқарады. Әлеуметтік желілер мен мессенджерлер арқылы ақпарат алмасу жылдамдығы жасөспірімдердің арасындағы қарым-қатынас мәдениетін түбегейлі өзгертті. Сонымен қатар, анонимділік пен жазасыздық сезімі кибербуллингтің кең таралуына ықпал етеді. Қоғамдағы психологиялық сауаттылық деңгейінің төмендігі мен ата-аналардың балаларымен ашық диалог жүргізе алмауы да бұл құбылысты күшейтеді.

Кибербуллингтің салдарына келер болсақ, ол кәмелетке толмағандардың психикалық денсаулығына теріс әсер етеді. Жасөспірімдер өз-өзіне сенімділігін жоғалтып, қоршаған ортадан оқшауланууға бейім болады. Кей жағдайларда кибербуллинг суицидке немесе басқа да ауыр психологиялық күйзелістерге әкеледі. Сонымен қатар, бұл құбылыс жасөспірімдер арасындағы агрессивті мінез-құлықтың қалыптасуына және құқықбұзушылықтарға себеп болуы мүмкін.

Кибербуллингтің құқықтық реттелуі көптеген елдерде дамып келеді. Мысалы, АҚШ-та "Жасөспірімдер Интернет қауіпсіздігі туралы актілер" қабылданған, онда кибербуллингке қарсы нақты шаралар көрсетілген. Ұлыбританияда балалардың интернеттегі құқықтарын қорғау мақсатында арнайы бөлімдер құрылған. Германияда кибербуллинг үшін қылмыстық жауапкершілік қарастырылған. Сингапурда Киберқауіпсіздікке қатысты заңнамасы қатал және сыбайлас жемқорлық пен интернеттегі қылмыстардың алдын алу бойынша қатаң шаралары бар. Жапонияда кибербуллингке қатысты "Act on Prevention of Bullying" заңдары бар. Қазақстанда бұл мәселе әлі де толық шешілмеген, дегенмен соңғы жылдары құқықтық нормаларды жетілдіру бойынша қадамдар жасалуда.

Кибербуллингтің алдын алу үшін кешенді шаралар қажет. Біріншіден, ата-аналар мен мұғалімдер арасында ақпараттық жұмыс жүргізу маңызды. Балаларды интернеттегі қауіптерден қорғау үшін арнайы тренингтер мен семинарлар ұйымдастырылуы керек. Екіншіден, мектептер мен басқа да оқу орындарында кибербуллингтің алдын алу бағдарламалары енгізілуі қажет. Үшіншіден, құқық қорғау органдары мен үкіметтік емес ұйымдар бірлесіп жұмыс жасап, кибербуллингке ұшыраған жасөспірімдерге қолдау көрсету механизмдерін әзірлеуі тиіс.

Сонымен қатар, әлеуметтік желілер мен онлайн платформалар әкімшіліктері кибербуллингтің алдын алуға тікелей қатысуы керек. Мысалы, қорлайтын мазмұндарды автоматты түрде анықтау және жою жүйелерін дамыту, сондай-ақ пайдаланушыларды қатаң тексеру әдістерін енгізу маңызды.

Жасөспірімдер арасында интернет қауіпсіздігін насихаттау да негізгі шаралардың бірі болуы тиіс. Бұл олардың ғаламторды дұрыс қолдануына ықпал етіп, өз құқықтарын қорғауға көмектеседі. Қазақстанда халықаралық тәжірибені ескере отырып, заңнаманы жетілдіру және профилактикалық шараларды кеңінен қолдану арқылы кибербуллингтің таралуын айтарлықтай азайтуға болады.

Кибербуллинг кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстардың жаңа түрі ретінде бүгінгі қоғамда күрделі мәселе болып отыр. Оның ерекшелігі – виртуалды кеңістікте жүзеге асуы, анонимділік мүмкіндіктері және жәбірленушіге физикалық шекаралардан тыс әсер етуі. Кибербуллингтің кең таралуына әсер ететін негізгі факторлардың бірі – ақпараттық технологиялардың жылдам дамуы және интернетке еркін қолжетімділік. Әсіресе, әлеуметтік желілер, мессенджерлер мен ойын платформалары бұл құбылыстың кең өріс алуына жағдай жасайды.

Кибербуллингтің бірнеше негізгі түрлері бар, оның ішінде қорқыту, қудалау, мазақ ету, жалған ақпарат тарату және жеке мәліметтерді жариялау сияқты әрекеттер ерекше орын алады. Бұл әрекеттердің барлығы жәбірленушінің психологиялық жағдайына қатты әсер етіп, олардың өзін-өзі бағалауына, әлеуметтік ортаға бейімделуіне және жалпы өмір сүру сапасына зиян келтіреді. Кәмелетке толмағандар арасында кибербуллингке ұшырау,

әсіресе жасөспірім кезеңінде, олардың эмоционалдық дамуын тежеп, келешектегі мінез-құлқына теріс ықпал етуі мүмкін.

Қазақстанда кибербуллинг мәселесі бойынша бірқатар қадамдар жасалуда, бірақ заңнамалық база әлі де жеткіліксіз. Қазіргі уақытта Қазақстанның Қылмыстық кодексінде кибербуллингке тікелей қатысты баптар жоқ, бірақ жала жабу, қорлау немесе ақпараттық қауіпсіздік ережелерін бұзу сияқты жалпы ережелер қолданылуы мүмкін. Сонымен қатар, кәмелетке толмағандарды қорғау мақсатында әлеуметтік желілер мен онлайн платформалардың қызметін реттеуге бағытталған қосымша шаралар қабылдау қажеттігі туындап отыр.

Кибербуллингтің алдын алу үшін жан-жақты шараларды қолдану қажет. Біріншіден, ата-аналар мен мұғалімдерге балалардың интернеттегі әрекеттерін бақылау және оларға ғаламторды қауіпсіз пайдалану туралы ақпарат беру маңызды. Екіншіден, мектеп бағдарламаларына ақпараттық қауіпсіздік және интернет этикасы бойынша арнайы сабақтарды енгізу қажет. Үшіншіден, кибербуллингтен зардап шеккен жасөспірімдерге психологиялық көмек көрсетуді ұйымдастыру керек.

Әлеуметтік желілер мен онлайн платформалардың әкімшіліктері де бұл мәселеде жауапкершілікті өз мойнына алуы тиіс. Олар қорлайтын және заңсыз мазмұнды анықтау үшін жасанды интеллект жүйелерін жетілдіру, сондай-ақ пайдаланушыларға өз құқықтары мен қауіпсіздігін қорғауға көмектесетін құралдар ұсыну қажет.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, кибербуллингпен күресу үшін кешенді тәсіл қажет. Заңнаманы жетілдіру, құқық қорғау органдарының тиімділігін арттыру, қоғамдағы ақпараттық сауаттылық деңгейін көтеру және жәбірленушілерді қолдау арқылы ғана бұл мәселені шешуге болады. Қазақстан үшін кибербуллингтің алдын алу мен реттеу бойынша халықаралық тәжірибені ескере отырып, өз ұлттық ерекшеліктеріне бейімделген шараларды әзірлеу маңызды.

Қазақстандағы кибербуллингпен күресу әдістері

Қазақстанда кибербуллингпен күресу жүйесі қалыптасу кезеңінде. Елде кибербуллингке қарсы арнайы заң жоқ, бірақ жалпы қылмыстық және әкімшілік кодекстерде бұл құбылысты реттейтін баптар қарастырылған.

Құқықтық реттеу: Қазақстанда арнайы кибербуллинг туралы заң жоқ, бірақ Қылмыстық кодекстің келесі баптары қолданылады: Жала жабу (130-бап), қорлау (131-бап), бопсалау (194-бап). Бала құқықтары туралы заң интернеттегі балалар қауіпсіздігін қамтамасыз етуге тырысады, бірақ нақты шаралар аз.

Мектептердегі саясат: Қазақстанда кибербуллингтің алдын алу бойынша арнайы мектеп бағдарламалары жоқ, бірақ "Balapan", "Bilim" сияқты білім беру платформаларында интернет қауіпсіздігі туралы материалдар бар. Мектептерде ата-аналар мен оқушылар арасында түсіндіру жұмыстары жүргізіледі, бірақ бұл шаралар жүйелі емес.

Техникалық құралдар: Әлеуметтік желілердегі мазмұнды бақылау халықаралық платформалардың ережелеріне негізделген. Қазақстандағы заңнама бұл платформаларды бақылау немесе реттеу үшін жеткілікті әсер етпейді.

Психологиялық қолдау: Жәбірленушілерге арналған арнайы орталықтар немесе ыстық желілер кең таралмаған. Бұл бағытта үкіметтік емес ұйымдар (ҮЕҰ) мен жеке бастамалар белсенділік танытады.

АҚШ-та кибербуллингпен күресу әдістері

АҚШ-та кибербуллингтің алдын алу және оған қарсы күресу жүйесі жан-жақты және кешенді түрде жүзеге асырылады. Бұл елде федералды деңгейде кибербуллингке қарсы арнайы заң жоқ, бірақ көптеген штаттар өздерінің заңдарын қабылдаған. Қазіргі уақытта АҚШ-тың 50 штатының барлығында дерлік кибербуллингке қатысты құқықтық нормалар қарастырылған. Бұл заңдар мектептерге, ата-аналарға және құқық қорғау органдарына нақты міндеттер жүктейді.

АҚШ-та кибербуллингке қарсы күрес мына бағыттар бойынша жүргізіледі:

Құқықтық реттеу: Кибербуллингке қатысты құқықбұзушылықтар штат деңгейінде қаралады. Мысалы, кейбір штаттарда кибербуллинг үшін әкімшілік айыппұлдар салынса, басқаларында қылмыстық жауапкершілік қарастырылған. Атақты "Megan's Law" және "Tyler Clementi Higher Education Anti-Harassment Act" сияқты актілер кибербуллингтің ауыр зардаптарын көрсетіп, оның алдын алу қажеттігін заң жүзінде бекітті.

Мектептердегі саясат: Мектептер оқушылар арасындағы кибербуллингті бақылау және оның алдын алу бойынша нақты ережелер мен бағдарламаларды жүзеге асырады. Әр мектеп штат заңдарына сәйкес өзінің ішкі тәртібін қалыптастырады. Оқушылар мен ата-аналарға кибербуллингтің зияны туралы түсіндіру жұмыстары жүргізіледі.

Техникалық құралдар: Әлеуметтік желілер мен платформалардың рөлі ерекше. Мысалы, Facebook, Instagram, TikTok сияқты платформаларда қорлайтын мазмұнды хабарлау және жою жүйелері бар. АҚШ-тағы ірі технологиялық компаниялар кибербуллингпен күресу үшін арнайы алгоритмдер мен жасанды интеллект қолданады.

Психологиялық қолдау: Жәбірленушілерге көмек көрсету мақсатында арнайы орталықтар мен ыстық желі қызметтері жұмыс істейді. Балалар мен олардың ата-аналарына психологиялық қолдау көрсету үшін кәсіби мамандар тартылған.

АҚШ пен Қазақстан арасындағы салыстырмалы талдау

Көрсеткіш	АҚШ	Қазақстан
Заңнама	Көптеген штаттарда кибербуллингке қарсы арнайы заңдар бар.	Кибербуллингке қатысты арнайы заңдар жоқ. Жалпы баптар қолданылады.
Мектептегі саясат	Кибербуллингті бақылауға арналған нақты ережелер мен бағдарламалар бар.	Нақты бағдарламалар жоқ, тек кейде түсіндіру жұмыстары жүргізіледі.
Техникалық құралдар	Платформаларда жасанды интеллект арқылы мазмұнды бақылау жүйелері жақсы дамыған.	Халықаралық платформалардың стандарттарына тәуелді.
Психологиялық қолдау	Жәбірленушілерге арналған орталықтар мен ыстық желілер кең таралған.	Қолдау жүйелері шектеулі және сирек қолданылады.
Алдын алу шаралары	Жүйелі және кешенді тәсілдер қолданылады.	Жүйелі шаралар жеткіліксіз, дамып келеді.

АҚШ-тағы кибербуллингпен күресу тәжірибесі Қазақстан үшін пайдалы үлгі бола алады. Әсіресе, заңнаманы жетілдіру, мектептердегі алдын алу бағдарламаларын енгізу және жәбірленушілерге психологиялық қолдау көрсету бойынша халықаралық тәжірибені қолдану маңызды. Қазақстанда кибербуллингке қарсы тиімді күрес жүргізу үшін кешенді құқықтық және әлеуметтік механизмдер әзірлеу қажет.

Ұлыбританияда кибербуллингпен күресу әдістері

Ұлыбританияда кибербуллингке қарсы күрес заңнамалық, әлеуметтік және білім беру деңгейлерінде жүйелі түрде жүзеге асырылады. Бұл елдегі кибербуллингтің алдын алу және реттеу үшін кешенді шаралар қабылданған, оның ішінде мектептерге арнайы міндеттер жүктелген және әлеуметтік желілердегі мінез-құлықты реттеуге бағытталған заңдар бар.

Құқықтық реттеу: Ұлыбританияда кибербуллингке қатысты нақты заң жоқ, бірақ бұл құбылыс бірнеше құқықтық актілер арқылы реттеледі: **Malicious Communications Act 1988:** Бұл акт бойынша арам ниетпен, қорлау мақсатында хабарлама жіберу заңсыз болып табылады. **Communications Act 2003:** Қоғамдық желілерде қорлайтын немесе қорқытатын

хабарламаларды тарату қылмыс деп есептеледі. **Protection from Harassment Act 1997:** Бұл заң бойынша жүйелі түрде қорлау және қудалау әрекеттері қылмыстық жауапкершілікке әкеледі. **Children's Act 1989:** Балаларды қорғауға бағытталған заңдар кәмелетке толмағандарға қатысты кез келген қудалау әрекеттерін заңсыз деп жариялайды.

Мектептердегі саясат: Мектептер оқушылардың интернеттегі қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін арнайы міндеттелген. Әрбір мектептің ішкі саясатына сәйкес, кибербуллингке қарсы жоспар болуы тиіс. Мектептер жасөспірімдерге интернет мәдениеті, қауіпсіздік және буллингтің алдын алу туралы ақпараттық сабақтар өткізеді.

Техникалық құралдар: Әлеуметтік желілер және онлайн платформалар Ұлыбритания заңдарына сәйкес, қорлайтын мазмұнды тез арада жоюға міндетті. Үкімет пен технологиялық компаниялар кибербуллингке қарсы әріптестік орнатып, жасанды интеллект пен алгоритмдерді пайдаланып, зиянды мазмұнды анықтау және жою шараларын жүзеге асырады.

Қоғамдық ұйымдар: Ұлыбританияда кибербуллингпен күресуде үкіметтік емес ұйымдар белсенді рөл атқарады. Мысалы, **Childline** және **NSPCC (National Society for the Prevention of Cruelty to Children)** сияқты ұйымдар жәбірленушілерге психологиялық көмек көрсетеді және ата-аналар мен балаларға арналған ақпараттық ресурстар ұсынады.

Алдын алу бағдарламалары: Ұлыбританияда жасөспірімдер арасындағы кибербуллингтің алдын алу үшін арнайы білім беру бағдарламалары іске асырылады. Бұл бағдарламалар оқушылардың интернеттегі қауіпсіз мінез-құлқын қалыптастыруға бағытталған.

Көрсеткіш	Ұлыбритания	Қазақстан
Заңнама	Malicious Communications Act, Communications Act, Protection from Harassment Act	Кибербуллингке қатысты арнайы заң жоқ, бірақ жалпы Қылмыстық кодекстің кейбір баптары қолданылады.
Мектеп саясаты	Әрбір мектепте кибербуллингке қарсы саясат пен жоспар болуы міндетті.	Арнайы кибербуллингке қарсы бағдарламалар жоқ, бірақ кейбір түсіндіру шаралары өткізіледі.
Техникалық құралдар	Әлеуметтік желілер мен платформалар заңға сәйкес мазмұнды жоюға міндетті.	Әлеуметтік платформалардың халықаралық стандарттарына тәуелді.
Қоғамдық ұйымдар	Childline, NSPCC сияқты ұйымдар белсенді қызмет атқарады.	Үкіметтік емес ұйымдар сирек кездеседі, жүйелі көмек көрсету жеткіліксіз.
Алдын алу бағдарламалары	Оқушыларға интернеттегі қауіпсіздік туралы арнайы сабақтар өткізіледі.	Интернет мәдениеті туралы ақпарат шектеулі түрде беріледі, жүйелі бағдарламалар жоқ.

Ұлыбританияның кибербуллингке қарсы күресу тәжірибесі кешенді тәсілмен ерекшеленеді және бұл Қазақстан үшін маңызды үлгі бола алады. Әсіресе, кибербуллингке қарсы арнайы заңдар қабылдау, мектептерде интернет қауіпсіздігі бойынша міндетті сабақтарды енгізу және әлеуметтік желілердегі мазмұнды бақылауды күшейту Қазақстанда бұл мәселені шешудің маңызды қадамдары болмақ. Сонымен қатар, жәбірленушілерге психологиялық көмек көрсету үшін қоғамдық ұйымдар мен үкімет арасындағы ынтымақтастықты нығайту қажет.

Германияда кибербуллингпен күресу әдістері

Германияда кибербуллингке қарсы күрес кешенді тәсілмен жүзеге асырылады, бұл елдегі құқықтық реттеу, әлеуметтік бағдарламалар және білім беру жүйесі арқылы іске асырылады. Мемлекет интернеттегі қорлаушы мінез-құлықтың алдын алу үшін қатаң заңдар қабылдап, әлеуметтік желілердің жауапкершілігін арттырған.

Құқықтық реттеу: Қылмыстық жауапкершілік: Германияда кибербуллинг тікелей қылмыстық әрекет ретінде қарастырылмаса да, бұл әрекеттерді реттейтін бірнеше құқықтық нормалар бар: Қылмыстық кодекстің (Strafgesetzbuch) баптары: Жала жабу (№186), қорлау (№185), бопсалау (№240), және қудалау (№238) сияқты қылмыстар кибербуллинг жағдайларына қолданылады.

Network Enforcement Act (NetzDG): Бұл заң әлеуметтік желілерге қорлайтын мазмұнды тез арада жоюды міндеттейді. Егер платформа зиянды мазмұнды уақытында жоймаса, қомақты айыппұл салынады.

Жеке деректерді қорғау: Германиядағы General Data Protection Regulation (GDPR) ережелері азаматтардың жеке деректерінің құпиялығын қамтамасыз етеді. Бұл ережелер кибербуллингтің алдын алуға көмектеседі, себебі жеке деректерді теріс пайдалануға қатаң шектеулер бар.

Мектептердегі саясат: Германия мектептерінде кибербуллингтің алдын алуға ерекше назар аударылады: Әрбір мектеп кибербуллингке қарсы саясатты жүзеге асыруға міндетті. Педагогтар мен ата-аналарға арналған арнайы тренингтер мен семинарлар өткізіледі. Оқушылар интернеттегі қауіпсіздік ережелері туралы сабақтар алады**.**

Техникалық және әлеуметтік шаралар: Әлеуметтік желілерді бақылау: NetzDG заңының арқасында Facebook, Instagram, TikTok сияқты платформалар зиянды мазмұнды жоюға жауапты. Қорлайтын немесе заңсыз мазмұн туралы хабарламаларды қарау мерзімі қысқа уақыт ішінде жүзеге асады. Қоғамдық қолдау: Германияда жәбірленушілерге көмек көрсету үшін арнайы қоғамдық ұйымдар мен ыстық желілер бар, мысалы, Nummer gegen Kummer және Jugendschutz.net. Бұл ұйымдар кибербуллингке ұшыраған балаларға психологиялық қолдау көрсетеді және заңгерлік кеңес береді.

Алдын алу бағдарламалары

Германияда балалар мен ата-аналарға арналған кибербуллингтің алдын алу бойынша бірнеше білім беру және ақпараттық бағдарламалар жүзеге асырылады. Балаларға интернет мәдениеті, мінез-құлық этикасы және қауіпсіздік туралы ақпарат беріледі.

Қазақстанмен салыстырмалы талдау

Көрсеткіш	**Германия**	**Қазақстан**
Заңнама	NetzDG, GDPR, Қылмыстық кодекстің жала жабу, қорлау және қудалау баптары	Кибербуллингке қатысты арнайы заң жоқ, тек жалпы Қылмыстық кодекс баптары қолданылады.
Мектеп саясаты	Мектептерде кибербуллингке қарсы саясат пен арнайы бағдарламалар бар.	Кибербуллингке қарсы жүйелі бағдарламалар жоқ, тек кейбір түсіндіру шаралары өткізіледі.
Техникалық шаралар	Әлеуметтік желілер заңға сәйкес мазмұнды жоюға міндетті, айыппұлдар қарастырылған.	Халықаралық платформалар стандарттарына тәуелді, бақылау жеткіліксіз.
Қоғамдық ұйымдар	Jugendschutz.net, Nummer gegen Kummer сияқты ұйымдар қолдау көрсетеді.	Жәбірленушілерге қолдау көрсету жүйесі әлсіз, тек жеке бастамалар бар.
Алдын алу бағдарламалары	Балалар мен ата-аналарға арналған жүйелі тренингтер мен бағдарламалар бар.	Интернет қауіпсіздігі туралы ақпараттық ресурстар шектеулі және жүйесіз беріледі.

Германиядағы кибербуллингке қарсы күрес тәжірибесі кешенді және тиімді тәсілдерді қамтиды. Қазақстанға Германия тәжірибесінен заңнаманы жетілдіру, мектептердегі кибербуллингке қарсы саясатты енгізу және әлеуметтік желілерді бақылау бойынша механизмдерді қолдану маңызды. Сонымен қатар, кибербуллингке қарсы

қоғамдық ұйымдар мен психологиялық қолдау қызметтерін дамыту Қазақстанда бұл мәселені шешуге ықпал етеді.

Сингапурдағы кибербуллингпен күрес

Сингапур кибербуллингпен күресу үшін қатаң заңнамалық базаны, жоғары технологиялық бақылау механизмдерін және алдын алу бағдарламаларын қолданады. Бұл тәсіл мемлекеттің жоғары ұйымдастырушылық қабілеті мен киберқауіпсіздікке ерекше назар аударуымен ерекшеленеді.

Сингапурдағы негізгі әдістер

Құқықтық реттеу: Protection from Harassment Act (POHA): Бұл заң жеке тұлғаның ар-намысын, психологиялық қауіпсіздігін қорғауды қамтамасыз етеді. Кибербуллингке ұшырағандар сотқа жүгініп, қорғау ордерін ала алады. Қорлаушы әрекеттер үшін жаза ретінде айыппұл немесе бас бостандығынан айыру қарастырылған. **Penal Code:** Бопсалау, қорлау, жала жабу, немесе кибербуллингтің басқа түрлері үшін қылмыстық жауапкершілік енгізілген.

Киберқауіпсіздік және техникалық бақылау: Сингапурда интернет мазмұнын бақылау үшін **Cyber Security Agency (CSA)** жұмыс істейді. Әлеуметтік платформалар зиянды мазмұнды жедел жоюға міндетті. Қоғамдық қауіпсіздік үшін мемлекеттік органдар зиянды әрекеттерді ерте анықтайтын технологиялық құралдарды қолданады.

Мектеп және қоғам: Мектептерде оқушыларға интернет қауіпсіздігі, буллингтің зияны туралы арнайы сабақтар өткізіледі. Жасөспірімдерге арналған бағдарламаларда онлайн мінез-құлық нормаларына ерекше көңіл бөлінеді. Ата-аналар мен педагогтарға тренингтер ұйымдастырылады.

Қоғамдық қолдау: Жәбірленушілер үшін арнайы орталықтар және психологиялық қолдау қызметтері бар. **National Anti-Bullying Week** сияқты бастамалар халық арасында кибербуллинг туралы хабардарлықты арттырады.

Салыстырмалы талдау

Көрсеткіш	Сингапур	Қазақстан
Заңнамалық база	POHA, Қылмыстық кодекс, қорғау ордерін алу механизмі	Кибербуллингке қатысты арнайы заң жоқ, тек жалпы Қылмыстық кодекс баптары қолданылады.
Техникалық бақылау	Cyber Security Agency (CSA) арқылы жоғары деңгейдегі бақылау	Әлеуметтік желілерді бақылау халықаралық платформаларға тәуелді, ұлттық бақылау әлсіз.
Мектеп саясаты	Интернет қауіпсіздігі және буллингтің алдын алу бойынша сабақтар бар.	Интернет қауіпсіздігіне қатысты оқыту тек кейбір мектептерде жүргізіледі.
Қоғамдық қолдау	Қолдау орталықтары, психологиялық қызметтер мен ақпараттық кампаниялар бар.	Жәбірленушілерге арнайы көмек көрсету ұйымдары жоқ, тек жеке бастамалар негізінде жұмыс істеледі.
Алдын алу бағдарламалары	Мемлекеттік деңгейде жүйелі түрде жүзеге асырылады.	Ақпараттық-түсіндіру жұмыстары жүйесіз және шектеулі сипатқа ие.

Сингапурдағы кибербуллингке қарсы күрес Қазақстанмен салыстырғанда әлдеқайда тиімді әрі кешенді. Қазақстанға кибербуллингке қарсы заңнаманы жетілдіру, арнайы қорғау механизмдерін енгізу және білім беру бағдарламаларын кеңейту қажет. Сондай-ақ, Сингапур тәжірибесін негізге ала отырып, киберқауіпсіздік агенттігін құру және қоғамдық қолдау қызметтерін дамыту маңызды.

Жапониядағы кибербуллингпен күрес

Жапония кибербуллинг мәселесін шешуде кешенді тәсіл қолданады, оның ішінде құқықтық шаралар, білім беру бағдарламалары және психологиялық қолдау қызметтері

бар. Елдің киберқауіпсіздік инфрақұрылымы мен мәдениетке тән өзін-өзі бақылау принциптері бұл мәселені басқаруда маңызды рөл атқарады.

Жапониядағы негізгі әдістер

Құқықтық реттеу:

Cyberbullying Prevention Act (Кибербуллингтің алдын алу туралы заң): Бұл заң интернеттегі қорлау мен бопсалау әрекеттерін жазалауға бағытталған. Жәбірленушілер құқық қорғау органдарына шағымдана алады, ал құқық бұзушыларға айыппұл салу немесе бас бостандығынан айыру жазасы тағайындалады.

Penal Code: Кибербуллингке қатысты әрекеттер, мысалы, жала жабу немесе қорлау, заңмен жазаланады.

Білім беру және алдын алу: Мектептерде киберқауіпсіздік және буллингтің зияны туралы тұрақты сабақтар өткізіледі. **e-Net Caravan** сияқты бағдарламалар оқушыларға, ата-аналарға және мұғалімдерге интернет қауіпсіздігі бойынша білім береді.

Техникалық және құқықтық қолдау: Интернет-платформаларда кибербуллингке қарсы автоматтандырылған жүйелер енгізілген. **National Police Agency (NPA):** Киберқылмыстарға жауап беретін арнайы бөлімше жұмыс істейді.

Психологиялық қолдау: Childline Japan сияқты ұйымдар балаларға онлайн буллингтен зардап шеккен жағдайда кеңес береді. Қоғамда жәбірленушілерді қолдау және олардың мәселелерін шешуге арналған орталықтар бар.

Салыстырмалы талдау

Көрсеткіш	Жапония	Қазақстан
Заңнамалық база	Cyberbullying Prevention Act және Қылмыстық кодекс арқылы арнайы қорғаныс бар.	Арнайы заң жоқ, тек Қылмыстық кодекстің жалпы баптары қолданылады.
Мектеп деңгейіндегі шаралар	Интернет қауіпсіздігі бойынша тұрақты сабақтар мен тренингтер бар.	Интернет қауіпсіздігі бойынша жұмыстар жүйесіз және эпизодтық сипатқа ие.
Техникалық бақылау	Интернет платформаларда бақылау жүйелері мен құқық қорғау органдарының белсенділігі жоғары.	Техникалық бақылау шектеулі, тек халықаралық платформаларға тәуелді.
Қоғамдық қолдау	Психологиялық көмек орталықтары және жәбірленушілерді қолдау желілері бар.	Психологиялық қолдау көрсету ұйымдары жоқ немесе аз.
Алдын алу бағдарламалары	Ұлттық деңгейде кешенді және тұрақты бағдарламалар жүзеге асырылады.	Ақпараттық-түсіндіру жұмыстары әлсіз дамыған.

Жапонияның кибербуллингке қарсы күресте тиімді заңнамалық базасы мен алдын алу шаралары бар. Қазақстан бұл салада Жапония тәжірибесін қабылдай отырып, арнайы заңнамалар қабылдауы, мектептердегі оқыту бағдарламаларын жақсартуы және интернет қауіпсіздігіне жауап беретін ұлттық агенттік құруы қажет. Жапония тәжірибесін енгізу арқылы Қазақстанда жасөспірімдер арасындағы кибербуллинг пен оның салдарын азайтуға мүмкіндік бар.

Қорытынды

Кибербуллинг кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстардың өсуіне ықпал ететін жаһандық мәселе ретінде назар аударуды талап етеді.АҚШ, Ұлыбритания, Германия, Сингапур, Жапония сияқты елдер бұл құбылысқа қарсы тиімді күресу үшін кешенді заңнамалық, техникалық, білім беру және психологиялық қолдау шараларын жүзеге асырады.

Қазақстанда бұл мәселе әлі де бастапқы деңгейде қалып отыр, арнайы заңнаманың және жүйелі алдын алу шараларының болмауы жағдайды қиындатады. АҚШ,

Ұлыбритания, Германия, Сингапур, Жапония және басқа да елдердің тәжірибесін зерттей отырып, Қазақстанның кибербуллингпен күрес стратегиясын күшейтуі қажет.

Ұсыныстар:

Кибербуллинг және кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстармен күресу үшін кешенді шаралар қажет. Біріншіден, заңнаманы жетілдіріп, кибербуллингке қарсы нақты жауапкершілік механизмдерін енгізу маңызды. Анонимді шағым беру жүйесін құру арқылы жәбірленушілердің құқығын қорғауға жағдай жасау керек. Екіншіден, мектептер мен колледждерде киберқауіпсіздік және киберэтика бойынша тұрақты сабақтар өткізіп, оқушыларды интернеттегі қауіптер туралы ақпараттандыру қажет. Сонымен қатар, мектептерде психологтардың жұмысын күшейтіп, сенім телефондары мен қолдау орталықтарын ұйымдастыру тиімді. Үшіншіден, ата-аналармен тығыз жұмыс істеу қажет. Олар үшін арнайы тренингтер мен семинарлар өткізіп, интернеттегі қауіптер туралы хабардарлығын арттыру керек. Интернеттегі әрекеттерді бақылауға мүмкіндік беретін бағдарламаларды қолдануды ұсынған жөн. Төртіншіден, әлеуметтік желілермен бірлесіп, кибербуллингке қатысты контентті жедел анықтайтын және өшіретін жүйелер енгізу қажет. Қоғамдық ұйымдармен бірлесе отырып, ақпараттық акциялар ұйымдастырған жөн. Бесіншіден, кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстардың алдын алу мақсатында жастардың бос уақытын тиімді өткізу үшін спорттық және шығармашылық үйірмелерді көбейту керек. Жастардың медиа сауаттылығын арттыру да маңызды рөл атқарады. Алтыншыдан, волонтерлерді тарту арқылы психологиялық көмек көрсету жұмыстарын ұйымдастырып, қоғамдық қабылдаулар ашу қажет. Соңғысы, ақпараттық-технологиялық шешімдер енгізу арқылы кибербуллинг әрекеттерін автоматты түрде анықтайтын жүйелерді дамыту керек. Осы шараларды жүзеге асыру балалардың интернеттегі қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және қылмыс деңгейін төмендетуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. "Қабылбаев оқулары: жас ғалымдардың, магистранттар мен докоранттардың халықаралық ғылыми конференциясы материалдары" Толық мәтін
2. "Ғылымның өзекті мәселелері" халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары
3. "Инновациялық даму жағдайындағы ғылым мен білімнің интеграциясы" халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Толық мәтін
4. "Жаңа Қазақстан: ғылым дамуының және жоғары білім сапасын арттырудың заманауи үрдістері" халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары.Толық мәтін

ХИМИЯ САБАҒЫНДА ҮЛЕСТІРМЕЛІ-ДИДАКТИКАЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАР МЕН РОЛЬДІК ОЙЫНДАРДЫ ҚОЛДАНУ

Қозыкеева Райхан Абильдаевна[1]
Техника ғылымдарының кандидаты, доцент
(https://orcid.org/0000-0002-5409-3754),e-mail: kozykeeva@bk.ru
Ж.Тәшенов атындағы университеті, Қазақстан
Баймаханова Гулжан Мұсабековна[2]
Химия ғылымдарының кандидаты, доцент
(https://orcid.org/0000-0002-8480-8562),e-mail:baimahan-gukanai@mail.ru
Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университететі, Қазақстан

Андатпа Қазіргі кезде республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік оқу кеңістігіне өтуге дайындалуда. Әлемдік білім саласындағы өзгерістер,

экономиканы дамытудағы жаңа стратегиялық бағдарламалар, қоғамның ашықтығы, жедел ақпараттануы мен қарқынды дамуы білім саласына қойылатын талаптарды өзгертті.

Пәнді оқытуда практикалық білім беруде жаңа технологиялардың алатын орны мен қызметін айқындау бағытында жұмыстар жүргізілді. Химия пәнінен жоғары молекулалы қосылыстар тарауын, олардың қолданылу аясын жаңа технологияларды пайдалана отырып оқыту қарастырылған.

Білім алушыларға химия пәнінен жоғары молекулалы қосылыстар тарауы бойынша дидактикалық материалдар дайындаудың әдіс тәсілдері нақтыланды. Химия пәнінен жоғары молекулалы қосылыстар тарауын рольдік ойын технологиясын пайдалана отырып оқыту үлгісі жасалды. Оқытудың жаңа технологияларын пайдалана отырып қорытынды сабақ өту нәтижесінде оқушылардың теориялық білімдері шыңдалып, өзіндік ізденісі, кәсіпке деген бейімділігі айқындалып пәнге деген қызығушылықтары артады.

Жаңа технологиялық оқыту әдісі білім алушылардың интеллектуальды қабілеттерін және өзіндік ойлауды дамытады, оқу материалын берік сіңіреді, ақыл мен ойды қолданып зерттелетін құбылыстарға тереңдеуі, шығармашылық, өзіндік ізденс әрекетіне қабілеттілігі артады, нақты өндірістік практикада кәсіптік білімді қолдану, біліктілік пен машықтық қалыптасады.

Кілт сөздер: рольдік ойын, инновация, каучук, резеңке, вулканизация

Аннотация. В настоящее время в нашей республике создается новая система образования, которая готовится к выходу в мировое образовательное пространство. Изменения в сфере мирового образования, новые стратегические программы развития экономики, открытость общества, быстрые информационные технологии и стремительное развитие изменили требования к сфере образования.

Работа проводилась в направлении определения места и функции новых технологий в практическом образовании при преподавании предметов. Из предмета химия планируется преподавать главу высокомолекулярные соединения, сферы их применения с использованием новых технологий.

Уточнены приемы и способы подготовки дидактических материалов для студентов по предмету «Химия» по главе «Высокомолекулярные соединения». Создана модель преподавания главы «Высокомолекулярные соединения химии» с использованием ролевой технологии. В результате итогового занятия с использованием новых технологий обучения закрепляются теоретические знания учащихся, определяются их собственные исследовательские, профессиональные наклонности, повышается интерес к предмету.

Новый технологический метод обучения развивает интеллектуальные способности и самостоятельное мышление учащихся, прочно усваивает учебный материал, углубляет изучаемые явления с помощью ума и мышления, повышает способности к творческой деятельности, самостоятельному исследованию, использованию профессиональных знаний в реальной производственной практике, формируются навыки и подготовка.

Ключевые слова: ролевая игра, инновация, каучук, каучук, вулканизация.

Abstract. Currently, a new education system is being created in our republic, which is preparing to enter the global educational space. Changes in the field of global education, new strategic programs for economic development, openness of society, fast information technologies and rapid development have changed the requirements for the education sector.

The work was carried out in the direction of determining the place and function of new technologies in practical education when teaching subjects. From the subject of chemistry it is planned to teach the chapter on macromolecular compounds and their areas of application using new technologies.

The techniques and methods for preparing didactic materials for students in the subject “Chemistry” in the chapter “High Molecular Compounds” have been clarified. A model has been created for teaching the chapter “High Molecular Compounds of Chemistry” using role-playing technology. As a result of the final lesson using new teaching technologies, students’ theoretical

knowledge is consolidated, their own research and professional inclinations are determined, and interest in the subject increases.

The new technological teaching method develops the intellectual abilities and independent thinking of students, firmly assimilates educational material, deepens the studied phenomena with the help of the mind and thinking, increases the ability for creative activity, independent research, the use of professional knowledge in real production practice, skills and training are formed.

Key words: role play, innovation, rubber, gum, vulcanization.

Кіріспе

Білім беру саласының алдына қойып отырған мақсаты жаңа инновациялық оқыту технологиясы арқылы оқу мен тәрбие жұмысын дамыту, халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту бағытында жеке тұлғаны жан-жақты, терең біліммен қаруландыру болып отыр. Сондықтан инновациялық педагогикалық технологияларды қолдану оқу процесін сапалы жүйелеуге, тиімді жобаларды енгізуге, оны дұрыс жолға қойып басқаруға негіз болып, білім беру саласында өзіндік даму жолын табуға, оқытушы өзінің жаңа әдістемелік жүйесін жасауға көмегін тигізер еді. Сондықтан қазіргі уақытта оқытудың инновациялық технологияларын білім саласының практикасына белсенді түрде ендіру қажет. Инновациялық педагогикалық технологияларды теориялық және ғылыми қолданбалы бағыт тұрғысынан зерттеп, оларды оқу үдерісін жетілдіруді қолға алу болып отыр.

Қазіргі білім берудің негізгі қойып отрыған талабы: білім беріп, білік пен дағды, ептіліккке, іскерлікке жету ғана емес, соның негізінде жеке дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке: өз бетінше ақпаратты іздеп табуға, талдап және нақты пайдалануға, қазіргі білім саласындағы қарқынды өзгерістерге бейімделіп және іс жүзінде жүзеге асыру болып табылады.

Оны іс жүзінде жүзеге асыру үшін, білім беру мекемелерінде жеке тұлғаның танымдық белсіндігін арттыруға ықпал ететін оқу процесін ұйымдастырудың тәсілдерін, әдістер мен нысандарын іздестіру болып отыр. Білім саласында оқытудың озық технологияларын меңгеру, оқытушының интелектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани азаматтық, икемділік қабілетінің қалыптасуына мүмкіндік береді. Сондай-ақ, өзін-өзі дамытып, оқу тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруды қажет етеді.

Зерттеудің мақсаты:Жоғары молекулалы қосылыстар тарауын оқытуда, практикалық сабақ беруде үлестірмелі-дидактикалық тапсырмалар мен рольдік ойындарды пайдаланудың тиімділігін айқындау.

Зерттеу жұмысының міндеттері: Жоғары молекулалы қосылыстар тарауын инновациялық технологияларды қолдана отырып оқыту; үлестірмелі –дидактикалық тапсырмалар беру арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, шығармашылық қабілетін дамыту.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы:Зерттеу жұмысында пайдаланылған және құрастырылған интербелсенді әдіс тәсілдерді оқу процесінде сабақ үдерістерінде қолданып, пайдалануға болады.

Қазіргі уақытта білім берудің ұлттық моделіне өту, оқыту мен тәрбиелеудің жаңа әдіс-тәсілдерін, инновациялық педагогикалық технологияларды меңгерген, психологиялық-педагогикалық диагностиканы игерген, педагогикалық жұмыс жасауға қалыптасқан, қабілетті, шығармашыл педагогты қажет етеді.

Мектептегі пәндер арасында химия ерекше орын алады. Пәннің көмегімен оқушылардың сөйлеу әрекетін дамытудың жетекші принципі ретінде қарастырылады. Осыған сүйене отырып, біз химия мазмұнын осы білім алушылардың болашақ кәсіби өміріндегі мүмкін жағдайларымен байланыстыратын оқыту әдістерін қарстырдық, бұл ұғымдарды игеруге және проблемаларды түсіндіру және шешім қабылдау шешімдерін табу сияқты дағдыларды дамытуға ықпал етеді.[1]

Инновациялық педагогикалық технологияларды теориялық және ғылыми қолданбалы бағыт тұрғысынан зерттеп, оларды оқу үдерісін жетілдіру бағытында қолдану мәселелерімен көптеген ғалымдар айналысты, соның ішінде отандық ғалымдар В.П. Беспалько, Қ.Ж. Бұзаубақова, Қ.А. Сарбасова, М.М. Жанпейсова және тағы басқа ғалымдар еңбек етті. Жалпы ғалымдар технологияға шеберлікпен өнім алу, нәтижеге жету, белгілі бір жоба, модельмен оқыту сияқты түрлі анықтамалар берген. Солардың ішінде кең тарағаны – В.П.Беспальконың тұжырымдары. Оның тұжырымдары бойынша технология төмендегідей шарттарды іске асыруы тиіс:

Жалпы білім беруде дайындықсыз әрекеттерді болдырмау;

Білім алушының оқу іс-әрекетінің құрылымы мен мазмұны оқу-процесін жобалауға негізделуі қажет. Осыған байланысты В.П. Беспалько технологияны “тәжірибеде жүзеге асырылатын педагогикалық жүйенің жобасы”-деп тұжырымдайды. Жалпы айтқанда педагогикалық жүйе дегеніміз-белгілі бір қабілеттерге ие, жеке тұлғаны қалыптастыруға және педагогикалық процесті ұйымдастыруға қажетті құралдар, әдістер мен тәсілдердің өзара байланысты жиынтығы. Олай болса Г.К. Селевконың “оқыту технологиясы-оқытудың тиімді әдістермен оқу процесінде қолданылатын әдістер, тәсілдер және принциптер”-деген анықтамасы білім беру технологияларының мәнін ашады.

Жалпы білім беру технологиялар мәселесіне белсене араласып, зерттеп жүрген ресейлік ғалымдардың бірі М.М. Левин. Ол педагогикалық технологияның негізгі қызметі оқу-процесінің білім беру мақсатын жүзеге асыру және жеке тұлғаны дамыту екендігін көрсетеді. М. Чошанов дидактикалық технология, кәсіптік білім беру және оқыту деп есептейді. Ғалым-педагог В.М. Шепель былай дейді: технология-бұл белгілі обьектінің бейнесін өзгерту үшін қолданылатын өнер, дағдылар және арнайы әдістер деп атайды.

И.Г. Зайнышев “белгілі затты сапалы өзгерту үшін қолданылатын білім жүйесі мен арнайы әдістер жүйесі” деген анықтамасын ұсынады. Е И. Холостов, керісінше, технологияны “белгілі бір шығарамшылықпен жоғары сапалы нәтиже алу үшін қолданылатын әрекеттер жиынтығы”- деп санайды. Ал Р.В. Овчарова мұны “адамның іс-әрекетін, дағдыларын, тәжірибесін, заттардың жұмыс істеуіне қажетті заттарды, әлеуметтік шындықты сапалы өзгертуге бағытталған әрекеттер жүйесі”-деп қарауды ұсынады. [2-3]

Қазақстандық ғалымдар Ғ.М. Құсайынов педагогикалық технологияны “ оқытушының жоспарланған оқыту мен тәрбиелеу жолындағы мақсаттар мен нәтижеге жету және сабақ өту процесіндегі ұжымдық оқыту әдісі. Себебі ұжымдық оқыту әдісі қазіргі заман талабына сай жан-жақты жетілген жеке тұлғаны тәрбиелеп шығуға мүмкіндік береді. Педагогикалық оқу жоспарлары мен бағдарламаларында берілген оқу материалын оқушылардың өздері бірін-бірі оқыту арқылы меңгеру процесі”- деп санады.

Ж.А. Қаревтың пікірінше, “Оқыту технологиясы дегеніміз-әдістемелік жүйе мен сәйкес дидактикалық процестер кешенінің тәжерибеде жүзеге асырылатын жобасы, ал педагогикалық проблемаларға сай қолданылатын әдістер, тәсілдер оның құрамды бөлігі болып табылады”-деп айтты.

Жалпы педагогикалық технологияларға берілген анықтамалар мен түсініктерді біріктіріп жинақтайтын болсақ, “ Педагогикалық технология- қоғамының қазіргі таңдағы білім беру саласына қойып отырған талаптарына сәйкес анықталған білім мазмұнын жүзеге асыру үшін оқыту мақсатына қол жеткізу жолындағы тұтас дидактикалық жүйе құрайтын амалдар мен іс-әрекеттер жүйесі”-деп тұжырымдайды.

Байқап отырғанымыздай, технология туралы қазіргі ғылымда нақты анықтама болмағанымен, олардың бәрінің біріккен ортақ жүйелері бар. Олар біріншіден технологияның шеберлікпен, біліктілікпен байланыстылығы; екіншіден технологияның сапалық өзгеріс жасау мақсатында қолданылатыны; үшіншіден технологияның біртұтас әдіс-тәсілдер жиынтығынан құралатындығы. Олай болса, технологияның білім мекемелерінің кез келген типінде жаппай қолдануға қолайлы әрі тиімді оқу процесін

құрудың жолдарын іздестірудің нәтижесі ретінде туған тұжырым екендігі даусыз. Білім беру оқыту процесіндегі технология-қойылған мақсатқа тиімді жолмен қол жеткізуді қамтамсыз етуші жүйе, яғни білім мазмұнын жүзеге асырудың тәсілі.

Педагогикалық технологияны білім беру саласында пайдаланудың әдіс-тәсілдері, шарттары, дидактикалық-әдістемелік негіздері туралы, Қазақстандық ғалымдар: Ж. А. Қараев, Ш.Т. Таубаева, С.Б. Нұрмағамбетова, С.А. Маликова, Н.А. Оразахынова, Е.А. Жұматаев, Ж.Ы. Сардарова, Н.А. Асанова, С.А. Нурпейсова, А.С. Саипов, С.А. Көшімбетова, Д.М. Джусубалиева, Ә.Е. Әбуов, Б.К. Тульбасова, В.А. Қабдықайырұлы, А.Қ. Мыңбаева, К.З. Халықова т.б. ғалымдардың зерттеу жұмыстарында педагогикалық технологиялардың басты ерекшеліктері, ғылыми дәйектілігі туралы құнды пікірлер мен нақты ұсыныстар айтқан. Жалпы айтқанда, педагогикалық технологиялар білім сапасын жетілдірудің маңызды компоненті деп саналды.

Америка құрама штатында, Батыс Европада 20-ғасырдың екінші жартысынан бастап оқыту процесінің технологиясын жасау бағытындағы ізденіс жұмыстары қарқынды түрде жүргізілді.[4-6]

70-жылдардың басында АҚШ, Франция, Англия, Италия, Япония т.б. көптеген елдерде оқытудың жаңа технологиясын жасау және дамыту жұмыстарын дайындайтын мекемелер жұмыс жасай бастады. Яғни, оқыту процесі білім беру процесінің бір бөлігі болып табылатындықтан “оқыту технологиясы” терминінің мағынасы өте тар. Бұндай кемшілік “тәрбие технологиясы” “дамыту технологиясы” “қалыптастыру технологиясы” ұғымдарына да тән. Қазіргі кезде Европада білім беру саласындағы технологияны анықтау үшін “білім беру технологиясы” ұғымы қолданылып отыр. Осы ұғым кең көлемде, білім берудің түрлі салаларында: басқаруда, материалдық жабдықтауда, қаржыландыруда, біліктілікті арттыруда, кадрлар даярлауда, түрлі оқыту мекемелеріндегі оқыту процесінде және т.б. қолданылатын кез-келген технологияны қамти алады. Сондықтан “білім беру технологиясы” терминін барлық білім беру жүйесін технолгияландыру заңдылықтарын зерттейтін ғылыми пәнге қатысты қолданған дұрыс. Бірақ бұл термин мектептегі оқыту процесін сипаттауда ғана қолданып келеді.[7-8].

Сондықтан “білім беру технологиясы” ұғымын оқытушы мен оқушының білім берудің жоспарланған бағытталып, арнайы ұйымдастырылған өзара қарым-қатынас процесі-технологиясы ретінде қолданамыз. Білім беру технологиясына оқытудың техникалық құралдары, білім беруде қолданылатын ақпараттық технологиялар, қашықтықтан оқыту да жатады. Жалпы технологияның әдістемесі мен оқыту процесіндегі әдістемелік және технологиялық әдіс-тәсілдер арасында қарама-қайшылық жоқ. Себебі, “оқыту әдістемесі” ұғымы “білім беру технологиясы” ұғымынан әлде қайда кең. Яғни әдістеме“ не үшін, неге және қалай оқыту керек” деген сұрақтарға жауап береді. Ал, технолог болса, мақсат белгілі болып, оған жетудің нақты іс-әрекетін, жолдарын анықтау қажет болған кезде ғана жүзеге асады. Олай болса технология әдістемелік процестің құрамына еніп, әдістемені жүзеге асыруға қызмет етеді деп қорытынды жасауға болады

Химия пәнінен сабақ өту кезінде химиялық білімді меңгерту үшін мынадай дидактикалық тапсырмаларды қолдануға болады:

I. Тест тапсырмасы

II. Химиялық диктант

III. Саулнама сұрақтар

IV. Теориялық сұрақтар

V. Дидмактикалық ойын түрлері

Тест тапсырмасын пайдалануда: оқушы жедел ойлауға үйренеді және білімін тексеруде тиімді екені тәжірбие жүзінде көрсетуде, тест тапсырмаларын құрауда: сұрақтардың нақтылығы, үйлесімділігі, оқу материалының мазмұнының толық қамтылуымен және біртіндеп күрделендірілетін тапсырмалар жүйесімен ерекшеленеді. Сонымен қатар оқушының білімін бағалау мен деңгейін сапалы тексеруге, уақытты үнемдеуге мүмкіндік береді.[9-10].

Химия сабағынан тақырыпқа байланысты рольдік ойын сабағын өткізуде көптеген ізденісті қажет етеді. Оқытушы рольдік ойын сабақ өтерде алдын ала дайындық жасайды.

Сценарий құрастырады, ойын тапсырмаларына, ережесіне, рольдерге, ойын бөлімдеріне, ұпай санау тәртібіне тоқталады. Оқытушының берген тақырыбына байланысты білім алушылар қосымша ақпараттар жинайды, оқытушының нұсқауымен ақылдасады, рольдік ойын барысын және мазмұны туралы өзара талқылайды. Рольдік ойын қалай өткізіледі: Бұл кезеңде рольдік ойын процесінің өзі жүзеге асады. Рольдік ойын басталғаннан кейін оған ешкім араласуға және бағытын өзгертуге болмайды. Тек оқытушы ғана қатысушының іс- әрекетін бағытап отырады, егер ол бастапқы мақсаттан ауытқып бара жатса, ескертіп отырады. Оқытушы ойынды бастағаннан кейін, аса қажет болмаса қатынаспауы керек. Оқытушының міндеті: рольдік ойын әрекеттерін, нәтижелерін, ұпай санауды бақылау және түсінбеушілік болған жағдайда түсіндіру, білім алушылардың сұрағына жауап беру немесе өтініш бойынша оның жұмысына көмектесу. Рольдік ойынды талқылау қалай жүзеге асады: рольдік ойын нәтижесін талдау, талқылау және бағалау кезеңдері болады. Оқытушы ғана талқылау жүргізеді, оның барысында эксперттер сөйлейді, қатысып отырған білім алушылар өз пікірлерін айтады, өз позицияларын және шешімдерін қорғайды, қорытынды жасайды, таңғалыстарын айтады, рольдік ойын барысында туындаған қиындықтары, идеясы туралы ойларын айтады.

Жалпы рольдік ойын ол өмірлік жағдайлардың белгілі бір мінез-құлық немесе эмоционалдық жақтарын меңгеру ниетінде алдын-ала бөлінген рольдер арқылы қатысушы топтардың сахыналап ойнауы. Рольдік ойындар шағын топтарда (4-8 қатысушы) жүргізіледі. Қатысушы білім алушылар карточка арқылы (тақтада, қағаз парақтарда және т.б.) тапсырма алады, рольдерді бөледі, тақырыпқа сәйкес жағдайды ойнайды және барлық топқа ұсынып көрсетеді. Білім алушылардың мінез-құлықтарын ескере отырып рольді өздері бөлуге болады. Ол әдістің ерекшелігі сол, әрбір білім алушы өзін ұсынылған роль жағдайында көрсете алады, сол не басқа жағдайды айтарлықтай шынайы байқайды, сол не басқа әрекеттердің салдарларын сезінеді және шешім қабылдай алады. Міне жұмыстың аталған нысаны рольдік ойын жағдайларын құрастыру жолымен, тапсырылған шарттармен алдын ала белгіленген мінез-құлқын, сол немесе басқа жағдайларда адамдардың мінез-құлқы мен эоционалдық реакциясын бейнелеу үшін қолданылады. Сонымен қатар білім алушылар қабілет деңгейлері мен қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін бірнеше оқу материалдарын пайдалану қажеттілігін сезінеді. Өздерінің білімдері мен шығармашылық қабілеттерін пайдалана отырып, химияның нақты тақырыптарына бағытталған пәнаралық жобаларды ойлап тауып, тәжірибеде қолдана білуді меңгереді. [11-12]

Зерттеу әдістері мен материалдар: Зерттеу барысында бір тақырыпты екі жолмен дәстүрлі және дәстүрлі емес сабақ түрінде өткізілді:

1. Химия пәнінен жоғары молекулалы қосылыстар тақырыбына өткізілген дәстүрлі сабақтарды өткізу барысы: Жалпы мектепте жаратылыстану бағыты бойынша оқитын сыныптарда жоғары молекулалы қосылыстар тарауына 10 сағат бөлінген, оның ішінде дәстүрлі түрде өткізілген екі сабақ жоспарын алдым.

Бірінші сабақ тақырыбы: Каучук синтезі. Вулканизация.

Сабақтың негізгі мақсаты:

- Оқушыларға каучук туралы түсінік қалыптастырып, талшықтар туралы сипаттама беру, жалпы қасиеттерімен және қолдану саласымен таныстыр.
- Органикалық заттардың маңыздылығын түсіндіру.
- Пәнге деген қызығушылығын арттыру, өзіндік ізденіске, ғылымға білімге, еңбек сүйгіштіке баулу.

Сабақтың түрі: аралас сабақ

Сабақтың көрнекілігі: кеспе сұрақтар, талшық жиынтықтары, каучук т.б.

Сабақтың өтілу барысы:

-Ұйымдастыру бөлімі

-Алдыңғы сабақты қайталау
-Жаңа сабқтың тақырыбы мен жоспарымен таныстыру
-Жаңа тақырыпты баяндау
-Сабақты қорыту
-Сабақты бағалау
-Үй тапсырмасын беру

Жаңа сабақ: Каучук-майысқақ, созылғыш, серпімді болып келеді, тозуға төзімді эластикалық материал. Негізінен резеңке алу және резеңке бұйымдарын жасау үшін қолданылады. Табиғатта көптеген өсімдіктердің құрамында кездеседі. Қазақстанда таусағыз, көксағыз деген өсімдіктердің құрамында болады. Бразилияда өсетін Гевея ағашының шырынының құрамында 30% каучук кездеседі. Каучуктың практикалық маңызы, оның жоғары серпімді, элстикалық қасиетінде. Орыс химигі, академик С.В. Лебедев каучукты алғаш синтездік жолмен алу әдісін тапты.

Ол ең алдымен бутадиенді пайдаланған. Бутадиен алу үшін шикізат ретінде этил спирті жұмсалды. Ал этил спиртін астық пен картоптан алды:

$$H - CH_2 - CH_2 - H + H - CH_2 - CH_2 - H \rightarrow CH_2 = CH - CH_2 + 2H_2O + H_2$$

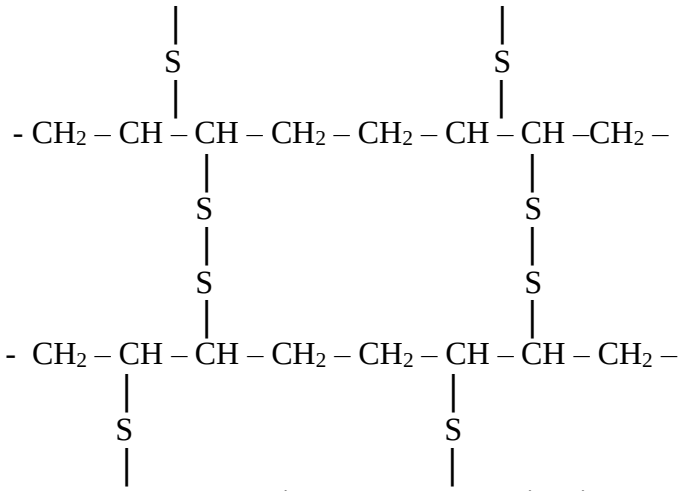
$$nCH_2 = CH - CH = CH_2 \xrightarrow{\text{кат, Na}} (- CH_2 - CH = CH - CH_2 -)_n$$

Құрылысы стеротұрақты изопренді және дивинилді каучуктар өндіру-органикалық синтез өнеркәсібі табыстарының айқын көріністерінің бірі. Қазіргі кезде каучукты синтездеуге мұнай газдары мен мұнайдың өңделген өнімдерінде болатын көмірсутектер қолданылады: Бутан мен 2-метил,бутанды дегидрлеп, бутадиен-1,3 пен 2- метил,бутадиен-1,3 алады:

$$H_3C - CH_2 - CH_2 - CH_3 \xrightarrow{\text{дегидрлену}} CH_2 = CH - CH = CH_2 + 2H_2$$

$$H_3C - CH(CH_3) - CH_2 - CH_3 \xrightarrow{\text{дегидрлену}} CH_2 = C(CH_3) - CH = CH_2 + 2H_2$$

Температураның, еріткіштердің және әр түрлі химиялық реагенттердің әсеріне тұрақты болу үшін качукты вулканизациялайды. Вулканизация дегеніміз-каучук пен күкіртті қосып қыздырған кезде жүретін реакция, қос байланыстар тұсынан каучук молекулаларының дисульфид көпіршелері S-S арқылы үш өлшемге келіп тізбектелуі:

Вулканизациялауға тек күкірт қана емес, күкірттің қосылыстарын, күйені, борды т.б. заттарды қосуға болады. Вулканизация процесін 1839 жылы Генкокок пен Гудьер ашқан болатын, осы күрделі физикалық және химиялық процесс кезінде каучуктың физикалық қасиеттері күрт өзгереді. Каучуктың серпімділігі, беріктігі, эластикалығы, температураға және еріткіштерге тұрақтылығы артады. Осылайша алынған өнім резеңке деп аталатынын оқушыларға толық баяндап жеткіздік. Сабақты қаншалықты түсінгенін қорытындылау

барысында сұрақтар қоя отырып бекітілді. Сабақ соңында бағалау жұмыстары жүргізілді. Үйге тапсырмалар берілді.

2. Химия пәнінен жоғары молекулалы қосылыстар тақырыбынан өткізілген дәстүрлі емес қорытынды сабақ. 11сыныпта Каучук пен резеңке тақырыбы бойынша өткізілген сабақта оқушылардың шығармашылық қабілеттері шыңдалып, тұрмыста, халық шаруашылығының түрлі салаларында қолданылуы мен каучуктың негізгі түрлері жайлы ізденген мәліметтерімен бөлісті.

Сабақтың тақырыбы: Каучук пен резеңке өндірісі

Сабақтың негізгі мақсаты:

Каучук пен оның түрлері туралы білімді тереңдете отырып тақырыпты қорытындылау. Каучук пен резеңкенің құрамы, құрылысы, қасиеттері және қолдану салалары туралы білімін кеңейту. Оны синтездеудегі проблемалар және оны шешу жолдары мен танысу. Полимерлік заттар туралы білімін кеңейту;

Өзіндік шығармашылық іздену, ғылыми-көпшілік әдебиеттермен жұмыс жасау қабілеттерін дамыту;

Синтетикалық каучук өндірісі ел экономикасының өркендеуіне әсері және қазіргі өндіріс технологияларын жетілдірудің негізгі бағыттарын білу арқылы оқушыларға экономикалық және экологиялық тәрбие беру.

Қажетті көрнекіліктер: презентация: Каучукты өсімдіктер, слайд: Каучук пен резеңке түрлері, 2-ыдыстағы бензиндегі каучук пен резеңке, $KMnO_4$ ерітіндісі, мултимедиялық тақта т.б.

Сабақ түрі: Интервью сабақ, телемост. Интерактивті диалог құру, демонстрация көрсету. Білімді жүйелеу, қорытындылау

Пәнаралық байланыс: биология, география, физика

Сабақты өткізу барысы:

- Ұйымдастыру кезеңі.
- Сабақтың мақсатын түсіндіру.

Оқушылар алдын ала берілген сұрақтар бойынша өз бетінше ізденіп дайындалып келеді. Оқушылармен бірге каучу және оның синтезі тақырыбы бойынша алған білімдерін қорытындылайды.Сабақ интерактивті диалог құру арқылы телемост түрінде өткізіледі. Оған химия өнеркәсібінің қызметкерлерін және ғылыми зерттеу институтының өкілдерін, олар: химик-технолог, химик-эксперт, химик эколог, химик зертханашы химик-биолог қатыса алады.

"Жас биолог" сұрақ қойды: Резинаның негізі каучук екен, табиғи каучукты неден алады? Неге оны каучук деп атайды?

"Химик-биолог" жауап берді: Каучуктың отаны Бразилия. Оны алғаш рет Бразилия гевеясы шырынынан бөліп алған "каучук" деп атаған. Бразилияның жергілікті тұрғындары шырыннан алған затты "као чоу" деп атаған "као"-ағаш, "чоу"-ағу, жылау деген мағына береді.

"Жас натуралист": Қазақстанда гевея ағашы сияқты каучук алуға болатын ағаш бар ма?-деп сұрақ қойды.

Оған "химик-биолог" жауап береді: Отызыншы жылдары Ақтөбе обылысының Шалқар және Қара Шоқыт станциясындағы құмды ауданында шайырлы созылғыш шырынды өсімдікті анықтаған, оны жергілікті тұрғындар сағыз ретінде пайдаланған. Ол хандрилла өсімдігі, алғашқы каучукты өсімдік таусағызы болатын. Қазіргі уақытта Қазақстанда таусағызының 28 түрі бар. Кейінірек Түркістан облысында таусағызды көп мөлшерде өсіруге байланысты арнайы "каучук өнеркәсіптік" шаруашылығы құрылды.

"Жас химик": Авиация автотранспорттың дамуы синтетикалық каучук өндірісіне тәуелді. Қазіргі уақытта резинаны қолданылмайтын саланы табу қиын шығар. Каучукты ашқаннан бері, қандай қасиеттеріне байланысты кеңінен қолданып келеді. Басқа полимерлерден ерекше қасиеті бар ма?-деп сұрақ қояды.

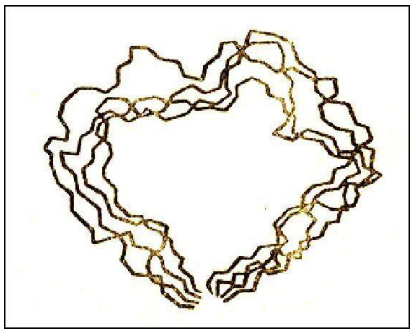
Оған "химик-зертханашы" жауап береді: Каучук макромолекулаларының құрылысы сызықты болып келгенмен түзу созылып жатпайды, оратылып бірнеше рет иіліп, түйіншектеліп жатады, пластмассаға қарағанда майсқақтық қасиет басым. Деформацияға ұшыраған материалдың майысқақтық қасиеті болады. Каучук молекуласы басқа күштің әсері тоқтағаннан кейін түйіншек тәрізді болып қалады, яғни өз қалпына келеді.

"Жас химик": Каучуктың өзі көп қолданылмай негізінен резеңкеге айналдыратыны неліктен?

Бұл сұраққа "химик-зертханашы" көксағызбен резеңкенің майысқақтығына тәжірибе көрсету арқылы көз жеткізеді.

Бірінші тәжірибе: Ұзындықтары бірдей табиғи көк сағыз бен резеңкенің жіңішке кесіндісін сызғышпен өлшеп аздап созып, ұзындығын өлшейді. Оның қайта қалпына келуіне назар аударып, қай материалдың майысқақтығы жоғары екенін анықтайды Резеңкеде деформация қалдығы болмайды, соған байланысты оның майысқақтық қасиеті көксағыздан жоғары болады.

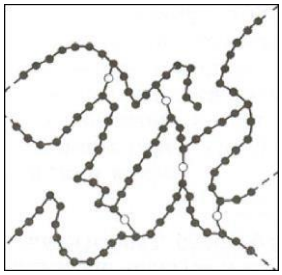
Екінші тәжірибе: Каучук пен резеңкеге қыздырудың әсерін байқау. Қайнап тұрған суға 5 минутқа табиғи каучук пен резенкенің бірдей кесінділерін салып, қысқышпен алып созып көреді. Қыздырғаннан кейін кучук жұмсарып өзінің майысқақтығын жоғалтады. Резеңке каучукке қарағанда қыздыруға берік, жұмсармайды, майсықақтығын жоғалтпайтығына көз жеткізеді. Слайдпен құрылысын көрсетеді.

Сурет 1. Резеңкенің құрылысы

"Жас химик": Алғашқы резеңке алуға не түрткі болды және қай жақта бірінші алынды деп таңдана сұрақ қойды?.

Оған "химик- ізденуші" жауап берді: Каучуктың басты қасиеттерінің бірі – су мен газды өткізбеуі. Осы қасиеттері оның таралуына себеп болды. 1828 жылдары К. Макинтош Глазго қаласында плащ жасау үшін су өткізбейтін материалды ойлап тапты. Мата құрамында табиғи каучук ерітіндісін қосты, бірақ оның сапасы өте төмен болды, суықта қыртыстанып, майспайтын, ыстықта жабысқақ болып келді. 1938 жылы американдық Чарлз Гудьир кездейсоқ бір жаңалық ашты, егер шикі каучукке аздап күкірт қосып қыздырса, ол жазда жабыспайтын, қыста қатпайтын, өзінің созылғыштығын сақтайтын затқа айналғанын көрді. Бұл әдіс казіргі уақытта вулканизациялау деп аталады.

Сурет 2. Вулканизацияланған каучуктың құрылысы

"Жас химик" тағы сұрағын жалғастырады: Каучукты қалай вулканизациялайды?

Енді ол сұраққа "химик-технолг" жауап береді: Каучукты вулканизациялау үшін күкірт қосып қыздырып резеңкеге айналдырады. Каучукке күкірт пен тотықтырғыштар

(күйе не бор)сияқты затты қосып 130-140^0 С шамасында қыздырады. Күкірті атомдары каучуктың қос байланыстарының кейбіреулері бойынша қосылып, оның сызықтық молекулаларын бір-біріне "жөрмеп" байланыстырып полимер кеңістіктік 3% -дай күкірт қосады. Егер күкірт қажетті мөлшерден көбірек қосылса онда созылмайтын қатты зат эбонит алынады.

"Жас химик" отызыншы жылдарда табиғи каучукты өңдеу зауыттары іске қосылғанмен,сол кездегі авиация, автотранспорттың дамуына резеңкенің қажеттілігі арта түскен, сондықтан қажеттілікті өтеу үшін синтетикалық каучук алу жолдарының әдісі қалай табылды?- деп сұрақ тастайды ортаға

Оған "химик-эксперт" жауап береді: 1932 жылы С.В. Лебедевтің тәсілімен алғаш рет бутадиенді катализатор қатысында Al_2O_3 мен ZnO этанолды дегидратациялап және дегидрогендеп алды.

$2C_2H_5OH \rightarrow H_2C = CH\text{-}CH{=}CH_2 + 2H_2O{+}H_2$

$nH_2C{=}CH\text{-}CH{=}CH_2 \rightarrow (\text{-}H_2C\text{-}\ CH{=}CH\text{-}CH_2\ \text{-})\ n$

Батадиенді синтетикалық каучук табиғи каучуктан созылғыштығы және беріктігі жағынан кем түспеді.[13]

Талдау мен нәтижелер: Кәсіптік білімнің тәрбиелік мәні де үлкен, білім алушылар рольдік ойын арқылы бейімделе бастайды және химияның маңызына жете көз жеткізеді. Осының нәтижесінде әрбір білім алушы ақыл-ой және саламандық іс-әрекеттің дараланған сипаты қалыптасады, бірте-бірте ақыл мен естің химиктің қызметіне тән арнаулы қасиеттер дамиды, әдеттегі ғана емес, сонымен бірге теориялық және саламандық мазмұндағы жаңа мәселелерді шеше білу шеберлігі де пайда болады.

Сабақ соңында барлық сұрақтар бойынша жауап берген оқушыларды бағалап шығады. Өте қызықты сұрақтарға көптеген мәліметтер алынғандығын баяндап өтті. Берілген жауаптар сұрақтардың мағынасын аша білді. Дәстүрлі өтілген сабаққа қарағанда, дәстүрлі емес өтілген сабақтың нәтижесі жоғары болды. Оқушылар өз ізденістерін, қабілеттерін, білімдерін еркін жеткізе білді. Тақырып бойынша көптеген маліметтер жинақтағаны көрініп тұрды.

Қорытынды: Жалпы қорытындылай келе, білім берудің негізгі мақсаты қазіргі қоғам талабына сай терең білім, білік, дағдылармен құзырлықтардың негізінде еркін бағдарлай білетін, қойылған талапқа жете алатын, өз бетінше нақты дұрыс, тиімді шешімдер қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Пәнді оқытуда практикалық білім беруде жаңа технологиялардың алатын орны мен қызметін айқындау бағытында жұмыстар жүргізілді. Химия пәнінен жоғары молекулалы қосылыстар тарауын, олардың қолданылу аясын жаңа технологияларды пайдалана отырып оқыту тиімді болды..

Білім алушыларға химия пәнінен жоғары молекулалы қосылыстар тарауы бойынша дидактикалық материалдар дайындаудың әдіс тәсілдері нақтыланды. Химия пәнінен жоғары молекулалы қосылыстар тарауын ролдік ойын технологиясын пайдалана отырып оқыту үлгісі жасалды. Оқытудың жаңа технологияларын пайдалана отырып қорытынды сабақ өту нәтижесінде оқушылардың теориялық білімдері шыңдалып, өзіндік ізденісі, кәсіпке деген бейімділігі айқындалып пәнге деген қызығушылықтары артатына көз жеткіздік.

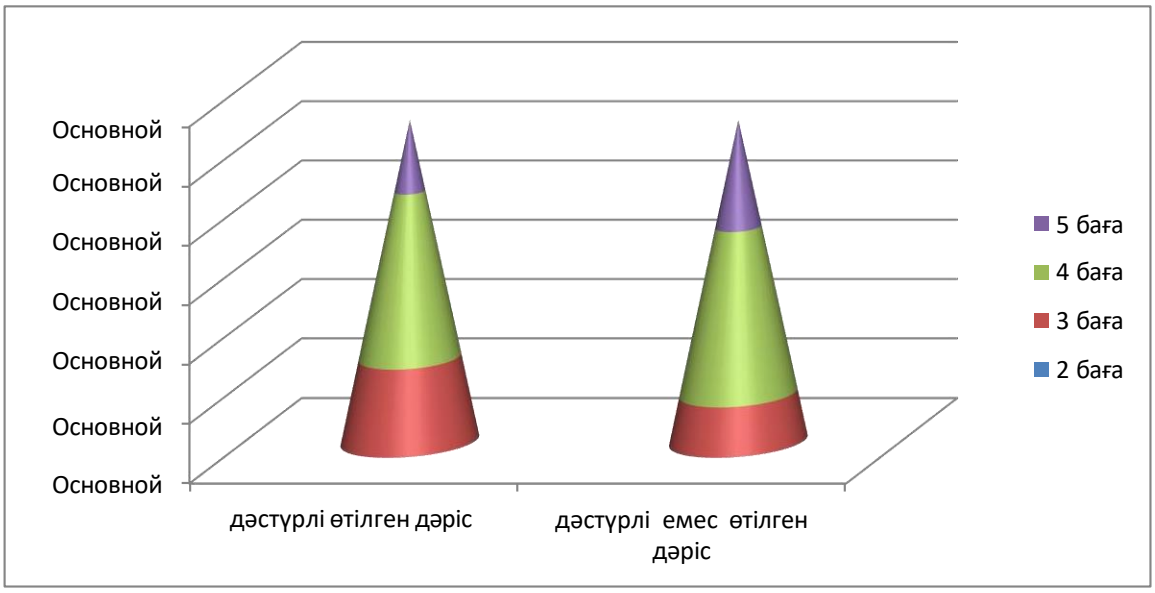
Кесте 2. Дәстүрлі өтілген сабақ қорытындысы

Оқушылар саны	Жақсы оқитын білім алушы	Орташа оқитын білім алушы	Төмен оқитын білім алушы
27	6	14	7
100%	22,2%	51,8%	25,9%

Кесте 3. Дәстүрлі емес өтілген сабақ қорытындысы

Оқушылар	Жақсы оқитын	Орташа	Төмен оқитын	

саны	білім алушы	оқитын білім алушы	білім алушы	
27	9	14	4	
100%	33,3%	58,3%	8,3%	

3-сурет. Дәстүрлі және дәстүрлі емес өткізілген сабақтың қорытынды диаграммасы

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының “Білім туралы”. 2007 жыл 27- шілде N319 Заңы.

2. Беспалько В.П Педагогика и прогрессивные технологии обучения. Москва: ИРПО 2005. -109б.

3. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. М: Педагогика, 1989.-95б

4. Таубаева Ш.Т. Оқытуың қазіргі технологиялары. Алматы: Бастауыш мектеп. №4. 5-12 б.

5. Нұрмұханова Г. -1993. Жаңаша оқыту-уақыт талабы. Алматы: Рауан.

6. Қараев Ж., Қуанбаева Б. (2004). Жетілдірілген педагогикалық жүйені жобалаудың дидактикалық шарттары. Алматы: Ізденіс-№1. 233-236 б.

7. Бұзаубақова Қ.Ж. Жаңа педагогикалық технология. –Алматы: Жазушы , 2014. - 137 б. – ISBN 9965-668-28-0:

8. Алимов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. –Алматы: Алматы баспасы, , 2009. - 137 б. – ISBN 9965-9805-7-8:

9. Өстеміров К., Айтбаева А. -2006. Қазіргі білім беру технологиялары. Алматы: Мектеп, 2006-142б.

10. Жанпейісова М.М. Модулдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде. Алматы, 2004- 56б

11. Salleh M. F. M. et al. Novice chemistry teachers’ instructional strategies in teaching mixed-ability classrooms //Asian Journal of University Education. – 2022. – Т. 18. – №. 2. – С. 510-525.https://doi.org/10.24191/ajue.v18i2.18066

12. Domenici V. STEAM project-based learning activities at the science museum as an effective training for future chemistry teachers //Education Sciences. – 2022. – Т. 12. – №. 1. – С. 30.https://doi.org/10.3390/educsci12010030

13. Нұғыманұлы И.Н., Шоқыбаев Ж.Ә., Өнербаева З.О. Химияны оқыту әдістемесі. - Алматы: «Print-s» баспасы, 2005.- 354 б.

ТЕКТІ ТҰЛҒА ТӘШЕНЕВ ТАҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК РУХЫ: ТАРИХ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ

Иса М.Ғ.
Tashenev University, Шымкент қ.
Ғылыми жетекші – т.ғ.м. **Жүзжасарова А.А.**
Тарих және география кафедрасының магистр аға оқытушысы

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ халқының біртуар перзенті, мемлекет және қоғам қайраткері Жұмабек Тәшеневтің елдің тұтастығы мен ұлттық мүддені қорғау жолындағы күресі қарастырылады. Оның саяси ұстанымдары мен ерліктері Қазақстанның тәуелсіздік алуына ықпал еткен маңызды тарихи оқиғалардың бірі ретінде сипатталады. Тәшеневтің тағылымы бүгінгі ұрпақ үшін ұлттық рух пен патриотизмнің айқын үлгісі ретінде бағаланады.

Кілт сөздер: Жұмабек Тәшенев, тәуелсіздік, жер тұтастығы, ұлттық мүдде, мәдениет, қайраткер.

Аннотация. В этой статье рассматривается борьба выдающегося сына казахского народа, государственного и общественного деятеля Жумабека Ташенева за целостность страны и защиту национальных интересов. Его политические позиции и подвиги характеризуются как одно из важнейших исторических событий, способствовавших обретению Казахстаном независимости. Уроки ташенева ценятся как яркий пример национального духа и патриотизма для сегодняшних поколений.

Ключевые слова: Жумабек Ташенев, независимость, целостность земли, национальные интересы, Культура, деятель.

Abstract. This article discusses the struggle of zhumabek Tashenev, a unique son of the Kazakh people, a statesman and public figure for the protection of the integrity of the country and national interests. His political positions and exploits are characterized as one of the most important historical events that contributed to the independence of Kazakhstan. Tashenev's teaching is appreciated for today's generation as a clear example of the national spirit and patriotism.

Key words: Zhumabek Tashenev, independence, land integrity, national interests, culture, figure.

Кіріспе

Қазақстан тарихында елінің болашағы үшін аянбай еңбек еткен тұлғалар аз емес. Солардың бірі – XX ғасырдың орта тұсында саяси аренада жарқырай көрінген Жұмабек Тәшенев. Ол кеңестік билік тұсында жоғары лауазымды қызметтер атқарып, ұлттық мүддені қорғауда табандылық танытты.

Бұл мақалада Тәшеневтің қазақ жерінің тұтастығын сақтаудағы қызметі, оның ұлт мәдениеті мен ғылымының дамуына қосқан үлесі қарастырылады. Сонымен қатар, оның елдің егемендікке жету жолындағы тарихи рөлі талданады.

Негізгі бөлім

Жұмабек Тәшенев – Қазақстанның саяси тарихында ерекше орын алатын қайраткер. Ол 1950-1960 жылдары Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы қызметтерін атқарды. Ол Кеңес Одағы басшылығының Қазақстанның солтүстік өңірлерін Ресейге беру туралы ұсынысына батыл қарсы шығып, қазақ жерінің тұтастығын сақтауға айрықша үлес қосты.

Кеңес билігі 1960 жылы Қазақстанның солтүстік облыстарын Ресейге беру мәселесін көтергенде, Жұмабек Тәшенев Мәскеудің шешіміне ашық қарсылық білдіріп, Қазақстанның шекарасының өзгеруіне жол бермеді. Оның бұл әрекеті республика

басшылығының арасында да үлкен дүрбелең туғызды. Бірақ ол қайсарлық танытып, қазақ жерінің біртұтастығын қорғауда айрықша рөл атқарды.

Бұл тарихи оқиға Қазақстанның тәуелсіздігі жолындағы маңызды қадамдардың бірі болды. Егер сол кезде Тәшенев және оның жақтастары батылдық танытпағанда, бүгінгі Қазақстанның шекарасы мүлдем басқаша болуы мүмкін еді.

Жұмабек Тәшенев тек саясаткер ғана емес, сонымен қатар қазақ мәдениеті мен ғылымының дамуына үлкен үлес қосқан тұлға. Ол қазақ зиялы қауым өкілдерін қолдап, олардың шығармашылық және ғылыми жұмыстарына жағдай жасады.

Тәшеневтің қолдауымен көптеген қазақ жазушылары мен ақындары, ғалымдары өз еңбектерін жарыққа шығаруға мүмкіндік алды. Ол әсіресе қазақ жастарының білім алуына, ана тілінде оқытуға көп көңіл бөлді. Оның ықпалымен қазақ әдебиеті мен өнері жаңа деңгейге көтерілді.

Сонымен қатар, Тәшенев қазақ өнерін әлемдік аренаға шығаруға да атсалысты. Ол Қажымұқан Мұңайтпасов, Роза Бағланова, Шәмші Қалдаяқов сынды тұлғаларды қолдап, олардың талантын мойындатуға жағдай жасады. Бұл – оның мәдениет саласындағы үлкен еңбегінің айқын дәлелі.

Тәшенев Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуына да үлкен үлес қосты. Ол қызмет атқарған жылдары елде көптеген жаңа өндіріс орындары, зауыттар мен фабрикалар салынды.

Сонымен қатар, Тәшеневтің бастамасымен ауыл шаруашылығын дамытуға ерекше көңіл бөлінді. Қазақстанның астықты аймақтарына инвестиция құйылып, тың игеру жобалары жүзеге асырылды. Алайда, тың игеру саясатында қазақ жерінің экологиялық тепе-теңдігін бұзбау үшін, ұлттық мүддені ескеру үшін күрес жүргізді.

Әлеуметтік саясатқа келер болсақ, ол қазақ халқының тұрмыс сапасын жақсарту үшін мектептер, ауруханалар, мәдениет үйлерін салуға баса назар аударды. Оның әлеуметтік реформалары халықтың әл-ауқатының артуына септігін тигізді.

Жұмабек Тәшенев – өз заманында ұлттың болашағы үшін күрескен тұлға. Оның қайсарлығы мен ұстанымдары Қазақстанның тәуелсіздік алуына ықпал еткен факторлардың бірі болды.

Ол өз заманының қиындықтарына қарамастан, қазақ халқының ұлттық құндылықтарын сақтауға және дамытуға бар күшін салды. Оның батылдығы мен табандылығы бүгінгі ұрпақ үшін үлкен өнеге.

Бүгінгі таңда Тәшеневтің есімі тарихта ұлттың еркіндігі мен тәуелсіздігін қорғаушы қайраткер ретінде қалды. Оның тағылымы – тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуындағы маңызды рухани мұра.

Қорытынды

Жұмабек Тәшенев – қазақ жерінің тұтастығы мен ұлттық рухты сақтап қалу жолында аянбай еңбек еткен тарихи тұлға. Оның өмірі мен қызметі бүгінгі ұрпақ үшін үлкен өнеге.

Тәшеневтің тәуелсіздік жолындағы тағылымы – елдің егемендігін қорғау мен ұлттық құндылықтарды сақтау ісінде маңызды орын алады. Оның ерлігі мен қайсарлығы – бүгінгі Қазақстан жастары үшін патриотизмнің асқақ үлгісі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Қойгелді, М. Қазақстан тарихындағы саяси қайраткерлер. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2006.

2.Нұрпейіс, К. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. – Алматы: «Атамұра», 2005.

3.Әбдірахманов, Т. Жұмабек Тәшенев және ұлттық мүдде. – Нұр-Сұлтан: «Фолиант»,2018.

ЖҰМАБЕК ТӘШЕНЕВ – ҚАЗАҚ ЖЕРІНІҢ ҚОРҒАУШЫСЫ

Г.Кайбульдаева – п.ғ.к., доцент,
«Түркістан болашақ» Қожа Ахмет Ясауи атында жоғарғы көпсалалы колледжі
М.Орынбасар – 1-курс магистранты.

Аңдатпа. Бұл мақалада Жұмабек Тәшеневтің Қазақстанның ұлттық болмысын, мәдениеті мен тарихи мұрасын сақтаудағы рөлі қарастырылады. Мемлекет қайраткері ретінде ол елдің аумақтық тұтастығын қорғап қана қоймай, қазақ тілі, дәстүрлері мен ұлттық сананың дамуына үлесін қосты. Оның білім, әдебиет және мәдени саясатқа қосқан үлесі елдің рухани негізін нығайтуда маңызды болды. Мақалада Тәшеневтің идеялары мен еңбегі Қазақстандағы тарих пен мәдениеттің сабақтастығын қалай қамтамасыз еткені талданады.

Кілт сөздер: Жұмабек Тәшенев, ұлттық болмыс, мәдениет, тарих, руханият, қазақ тілі.

Аннотация. В статье рассматривается роль Жумабека Ташенева в сохранении национальной идентичности, культуры и исторического наследия Казахстана. Будучи государственным деятелем, он не только защищал территориальную целостность страны, но и активно поддерживал развитие казахского языка, традиций и национального самосознания. Его вклад в образование, литературу и культурную политику сыграл важную роль в укреплении духовного фундамента страны. В статье анализируется, как идеи и деятельность Ташенева обеспечили преемственность истории и культуры Казахстана.

Ключевые слова: Жумабек Ташенев, национальная идентичность, культура, история, духовность, казахский язык.

Annotation. This article explores the role of Jumabek Tashenev in preserving Kazakhstan’s national identity, culture, and historical heritage. As a statesman, he not only defended the territorial integrity of Kazakhstan but also actively supported the development of Kazakh language, traditions, and national consciousness. His contributions to education, literature, and cultural policy played a significant role in strengthening the country’s spiritual foundation. The article analyzes how Tashenev’s vision and efforts ensured the continuity of history and culture in Kazakhstan.

Key words: Jumabek Tashenev, national identity, culture, history, spirituality, Kazakh language.

Қазақстан тарихында елдің тұтастығы мен ұлттық мүддесін қорғау жолында аянбай еңбек еткен, батылдығы мен мемлекетшілдігімен танылған тұлғалар аз емес. Солардың бірі – **Жұмабек Тәшенев,** XX ғасырдың орта тұсында Қазақ КСР-інің дамуына зор үлес қосқан көрнекті мемлекет қайраткері [1]. Ол өз заманының ерекше тұлғасы ретінде кеңестік жүйенің қатаң саясатына қарамастан, қазақ халқының мүддесін қорғап, елдің аумақтық тұтастығы мен ұлттық руханиятын сақтап қалу жолында батыл қадамдар жасады. Оның саясаттағы ұстанымы, әсіресе Қазақстанның солтүстік өңірлерін Ресейге қосу туралы ұсыныстар көтерілген кезде айқын көрінді. Мәскеудің шешіміне қарсы шығып, Қазақстанның жерін сақтап қалудағы оның қайраткерлік тұлғасы бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Жұмабек Тәшенев тек саясат сахнасында ғана емес, елдің **экономикалық, мәдени және әлеуметтік дамуына** да ерекше үлес қосты. Ол халықтың тұрмысын жақсарту, ұлттық мәдениетті дамыту, қазақ зиялыларына қолдау көрсету және жастардың білім алуына жағдай жасау бағытында ауқымды жұмыстар атқарды. Оның бастамалары арқылы Қазақстанда бірқатар өндіріс орындары ашылып, ауыл шаруашылығы мен инфрақұрылым дамыды. Сонымен қатар, ұлттық кадрларды билікке тарту арқылы қазақ жастарының білім

алып, жетекші қызметтерге орналасуына мүмкіндік жасады. Мұның бәрі оның ел болашағына деген зор жауапкершілігін көрсетеді.

Алайда оның мемлекетшілдік ұстанымы, ұлт мүддесін бәрінен жоғары қоюы кеңестік билікке ұнаған жоқ. Ол Мәскеудің Қазақстанға қатысты жүргізіп отырған саясатына қарсы шыққаны үшін жоғары лауазымдардан босатылып, Шымкентке жер аударылды. Дегенмен, бұл оның ұстанымынан бас тартуына себеп болған жоқ. Ол қай жерде, қандай жағдайда жүрсе де, халықтың игілігіне қызмет етуді жалғастырды. Оның ерік-жігері, саяси көрегендігі мен қайсарлығы қазақ халқының жадында мәңгілік сақталмақ [2].

Жұмабек Тәшеневтің өмірі мен қызметі – **нағыз мемлекетшілдіктің, батылдық пен әділеттіліктің көрінісі.** Ол қазақ жерінің тұтастығын, ұлттық руханият пен мәдениеттің сақталуын басты мақсат етті. Бүгінде оның ерлігі мен еңбегі Тәуелсіз Қазақстан үшін үлкен тарихи сабақ болып қала береді. Оның қайраткерлік жолын зерттеу – еліміздің өткеніне деген құрмет қана емес, сонымен бірге болашақ ұрпаққа үлгі болатын тағылым. Сондықтан оның қызметін тереңірек зерттеу, есімін ұлықтау және болашақ ұрпаққа жеткізу – бүгінгі міндетіміз.

Жұмабек Тәшенев – ұлттық мәдениет пен руханияттың дамуына зор үлес қосқан мемлекет қайраткерлерінің бірі. Ол қазақ халқының мәдени мұрасын сақтау мен дамытуға ерекше көңіл бөліп, ұлттық руханияттың жаңғыруына бар күш-жігерін салды. Кеңес өкіметі тұсында ұлттық мәдениеттің дамуы көптеген шектеулерге ұшырап, қазақ тілі мен әдебиеті, өнері мен тарихы екінші орынға ығыстырылған кезеңде Тәшенев қазақ зиялыларын қолдап, олардың шығармашылық еркіндігін қорғауға ұмтылды. Оның бұл бағыттағы қызметі ұлт мәдениетін сақтап қалудағы маңызды қадамдарының бірі [3].

Жұмабек Тәшеневтің ұлттық мәдениетке жасаған ең үлкен қамқорлығы – қазақ зиялыларына, жазушылар мен өнер қайраткерлеріне қолдау көрсетуі. XX ғасырдың 50-60-жылдарында Кеңес билігінің идеологиялық қысымы күшейіп, қазақ әдебиеті мен өнерін дамытуға түрлі кедергілер қойыла бастаған тұста, Тәшенев ұлттық шығармашылық интеллигенцияның мүддесін қорғап, олардың еркін жұмыс істеуіне жағдай жасауға тырысты. Ол қазақтың талантты ақын-жазушыларының, драматургтерінің, композиторларының шығармашылығын қолдады, олардың шығармаларының жарық көруіне, театрлардың дамуына, мәдениет ошақтарының қалыптасуына ықпал етті.

Сонымен қатар, Жұмабек Тәшенев қазақ тілінің мәртебесін көтеру жолында да аянбай еңбек етті. Ол мемлекеттік басқару жүйесінде, білім мен ғылым саласында қазақ тілін кеңінен қолдану мәселесін көтеріп, ұлттық тілдің сақталуы мен дамуын маңызды міндеттердің бірі деп санады. Оның бастамасымен қазақ тіліндегі оқулықтар, ғылыми еңбектер жарық көріп, қазақ мектептері мен жоғары оқу орындарында ана тілімізде білім беруге жағдай жасалды. Бұл қазақ халқының рухани дербестігін сақтау жолындағы маңызды қадам болды.

Жұмабек Тәшенев мәдени мұраларды сақтап, ұлттық тарихты насихаттауға да ерекше көңіл бөлді. Ол қазақ халқының тарихи тұлғаларын дәріптеуге, олардың еңбектерін зерттеуге жағдай жасады. Қазақстанның әртүрлі өңірлерінде тарихи-мәдени ескерткіштердің сақталуына, оларды жаңғырту мен насихаттауға қолдау білдірді. Қазақтың батырлары, билері, ақындары мен хандарының есімдерін халық жадында қалдыру мақсатында олардың өмірі мен еңбектеріне арналған еңбектер жазылып, арнайы іс-шаралар ұйымдастырылды.

Сондай-ақ, ол театр өнерін, кино саласын, музыка мен бейнелеу өнерін дамытуға ерекше көңіл бөлді. Оның қолдауымен Қазақ КСР-інде бірнеше жаңа театрлар ашылып, қазақ драма театрларының жұмысы жанданды. Кино өнері де дамып, қазақ режиссерлері тарихи және заманауи тақырыптарға фильмдер түсіру мүмкіндігіне ие болды. Ұлттық музыка мен дәстүрлі өнерді қолдау арқылы қазақтың фольклорлық ансамбльдері кеңестік сахналарда өнер көрсетті.

Жұмабек Тәшенев ұлттық мәдениет пен руханиятты дамытуда тек шығармашылық саламен ғана шектеліп қалмай, қазақтың дәстүрлі құндылықтарын, салт-дәстүрін, ұлттық өзіндік болмысын сақтап қалуға барынша атсалысты. Оның мемлекет басқару ісіндегі басты ұстанымдарының бірі – қазақ халқының ұлттық болмысын жоғалтпай, заманауи даму жолына түсуі болды. Осы мақсатта ол ауыл шаруашылығын дамыту, халықтың тұрмыс жағдайын жақсарту, ұлттық қолөнерді жаңғырту және басқа да мәселелерді үнемі назарда ұстады.

Оның ұлттық мәдениетке деген қамқорлығы тек Қазақстанмен шектелген жоқ. Ол Кеңес Одағының құрамындағы басқа түркі халықтарының мәдениеті мен руханиятына да жанашырлық танытып, олардың мәдени мұраларын сақтауға ықпал етті. Түркі әлемімен рухани байланыстарды нығайту, ортақ тарихи құндылықтарды дәріптеу бағытында да ауқымды жұмыстар атқарды.

Қорыта айтқанда, Жұмабек Тәшенев қазақ халқының ұлттық мәдениеті мен руханиятын сақтау және дамыту жолында теңдессіз еңбек сіңірді. Ол қазақ зиялыларына қолдау көрсетіп, ұлттық өнер мен әдебиеттің дамуына ықпал етті, тарихи мұраны дәріптеу ісіне белсене араласты. Оның бұл бағыттағы еңбектері қазіргі Қазақстан үшін де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Бүгінгі таңда ұлттық мәдениетті сақтау мен дамытуда оның идеялары мен бастамалары маңызды үлгі бола алады.

Жұмабек Тәшеневтің ұлттық руханият пен мәдениеттің дамуына қосқан үлесін қорытындылай келе, оның қазақ халқының болашағы үшін жасаған қызметі ерекше орын алатынын атап өткен жөн. Ол өз дәуірінде саяси және рухани салада батыл қадамдар жасап, ұлттық құндылықтарды қорғау жолында аянбай еңбек етті. Оның ұстанымы мен көзқарасы қазақ халқының ұлттық санасын оятуға, мәдени мұрасын сақтауға және рухани дамуына бағытталды. Кеңестік жүйенің қатаң талаптарына қарамастан, Тәшенев ұлттық мүддені қорғау жолында ешқандай кедергіден қаймыққан жоқ, керісінше, халқының игілігі үшін күресті.

Бүгінде оның ұлттық руханиятқа қосқан үлесін заманауи тұрғыдан бағалау аса маңызды. Қазақстанның тәуелсіздікке қол жеткізуі – Тәшенев сияқты мемлекет және қоғам қайраткерлерінің қажырлы еңбегінің нәтижесі. Оның қазақ тілінің мәртебесін көтеру, ұлттық мәдениетті дамыту және тарихи мұраларды сақтау жолындағы бастамалары қазіргі заманғы мәдени және білім беру саясатымен тығыз байланысты. Қазақстанда тарихи мұраларды зерттеу, ұлттық өнерді қолдау, қазақ тілін дамыту, әдебиет пен ғылымды өркендету бағытында жүзеге асырылып жатқан шаралар Тәшеневтің идеялары мен көзқарастарын жүзеге асыру жолындағы маңызды қадамдар болып табылады.

Жұмабек Тәшеневтің ұлттық руханиятқа қосқан үлесі оның саяси және мемлекеттік қызметінің ажырамас бөлігі болды. Ол қазақ халқының тарихи жадының сақталуына ерекше мән берді, халықтың рухани және мәдени тұрғыдан дамуына жағдай жасады. Оның ұстанған қағидалары – ұлттық мүддені қорғау, мәдени мұраны дәріптеу, қазақ тілін сақтау және дамыту, ұлттық интеллигенцияны қолдау – бүгінгі таңда да өзектілігін жоғалтқан жоқ. Бұл бағыттағы жұмысты жалғастыру – еліміздің болашағы үшін маңызды міндеттердің бірі.

Сонымен қатар, Тәшеневтің ерлігі мен ұлтжандылығы бүгінгі жас ұрпаққа үлгі болуы тиіс. Оның қайсарлығы, елін сүйген адалдығы, ұлттық мүддені қорғаудағы табандылығы қазіргі Қазақстан азаматтары үшін өнеге. Тәшеневтің қызметі мен идеяларын насихаттау арқылы жастарды отансүйгіштікке, ұлттық мәдениет пен тарихқа құрметпен қарауға тәрбиелеуге болады. Оның өмір жолын зерттеу – Қазақстанның дамуына, ұлттық сана-сезімнің нығаюына ықпал ететін маңызды қадам.

Жалпы, Жұмабек Тәшеневтің ұлттық руханият пен мәдениетті дамытудағы рөлі баға жетпес құндылыққа ие. Оның қайраткерлік жолы – ұлттық тарихымыздың жарқын беттерінің бірі. Ол өз өмірін туған халқының игілігіне арнап, ұлттық бірегейліктің сақталуына зор үлес қосты. Оның атқарған қызметі мен қалдырған мұрасы – қазақ

халқының рухани байлығы, мәдени мұрасы және ұлттық мақтанышы. Сондықтан да, оның еңбектерін зерделеп, кейінгі ұрпаққа жеткізу – біздің парызымыз. Жұмабек Тәшеневтің ерлігі, қайраткерлік жолы және ұлттық руханиятқа қосқан үлесі мәңгілік ел мұраттарымен үндесіп, болашаққа бағдар бола береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. “Қазақстан”: Ұлттық энцклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы “Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9

2. Сағымбаев Ғ. Жұмабек Тәшенов // Жұмабек Тәшенов туралы естеліктер. – Алматы: Білім, 2005. – 83 б.

3. Кенжебаев С.Д. Бәрі құрбан атамекен жолында. Қайраткер Ж.Тәшеневтің тағдыры осыны айғақтайды // Азат. 2004. 17 қараша. 6-7 б.

ТҰЛҒАЛЫҚ-БАҒДАРЛЫ БІЛІМ БЕРУ НЕГІЗІНДЕ БІЛІМГЕРЛЕРДІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

7М01505 – «Биология» 1 курс магистранты **Исхан Сая Сайлауханқызы**
Ғылыми жетекшісі: а./ш. ғ.к. оқытушы-дәріскер **Маусумбаева Аида Макеновна**

Аңдатпа. Мақалада тұлғалық-бағдарлы білім беру негізінде білімгерлердің функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың әдістері мен технологиялары қарастырылады. Әсіресе, білімгерлердің өз бетінше жұмыс жасау қабілеттерін дамытуға бағытталған жобалау әдісі, диалогты және ойын технологиялары, тренингтік тәсілдер мен сын тұрғысынан ойлау әдістері сияқты педагогикалық технологиялар талданады. Бұл әдістер білімгерлердің практикалық дағдыларын қалыптастыру, сыни ойлау, ақпаратты өңдеу және проблемаларды шешу қабілеттерін арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, тұлғалық дамуды және оқу процесінде шығармашылықты ынталандыру мақсатында оқу-кеңістік ортасының маңыздылығы мен интерактивті технологиялардың қолданылуы айқындалады. Осы әдістердің бірігуі білімгерлердің функционалдық сауаттылығын дамытуға, олардың қоғамдағы өзгерістерге тез бейімделуіне мүмкіндік береді. Мақала педагогтер мен білім беру саласындағы мамандарға тұлғалық-багдарлы білім беруді жүзеге асыруға арналған пайдалы әдістемелік нұсқаулық болып табылады.

Кілт сөздер: тұлғалық-багдарлы білім беру, функционалдық сауаттылық, педагогикалық технологиялар, жобалау әдісі, диалогты әдіс, ойын технологиялары, тренингтік тәсілдер, сын тұрғысынан ойлау.

Аннотация. В статье рассматриваются методы и технологии формирования функциональной грамотности обучающихся на основе личностно-ориентированного образования. В частности, анализируются такие педагогические технологии, как метод проектирования, диалоговые и игровые технологии, тренинговые подходы и методы критического мышления, направленные на развитие способностей обучающихся к самостоятельной работе. Эти методы способствуют развитию у обучающихся практических навыков, критического мышления, умения обрабатывать информацию и решать проблемы. Кроме того, в целях стимулирования личностного развития и творчества в учебном процессе определяется значимость учебно-пространственной среды и применение интерактивных технологий. Сочетание этих методов позволяет развивать функциональную грамотность обучающихся, быстро адаптироваться к изменениям в обществе. Статья полезный методический вариант для педагогов и специалистов в области образования по реализации личностно-педагогического образования.

Ключевые слова: личностно-багдаровое образование, функциональная грамотность, педагогические технологии, метод проектирования, диалогический метод, игровые технологии, тренинговые подходы, критическое мышление.

Abstract. The article discusses methods and technologies for the formation of functional literacy of students on the basis of personality-oriented education. In particular, pedagogical technologies such as the design method, dialogue and game technologies, training approaches and critical thinking methods aimed at developing students ' abilities for independent work are analyzed. These methods contribute to the formation of practical skills of students, increasing the ability to think critically, process information and solve problems. In addition, the importance of the educational and spatial environment and the use of interactive technologies in order to stimulate personal development and creativity in the educational process are revealed. The combination of these methods will allow the development of functional literacy of students, their rapid adaptation to changes in society. The article is a useful methodological guide for teachers and specialists in the field of education for the implementation of personality-oriented education.

Key words: personality-oriented education, functional literacy, pedagogical technologies, design method, dialogue method, game technologies, training approaches, critical thinking.

Бұл бөлімде тұлғалық-бағдарлы білім беру негізінде білімгердің функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың әдістемесі қарастырылады. Зерттеушілер тұлғалық-бағдарлы білім берудің ұстанымдарына сәйкес технологиялардың алты түрін белгілейді: білім берудің диалогты әдістері; ойын технологиялары; тренингті технологиялар; интеграцияланған тұлғалық-бағдарлы технологиялар; оқу-кеңістік ортасы; сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиялары.

Осы аталған білім беру технологиялары әртүрлі болғанмен, олардың жалпы бір ұқсастығы бар: практикада олардың барлығы білім берудің сабақтық жүйесінде негізделеді. Бірақ оларды практикада қолдану мынадай факторлармен қиылыспайды: ең жақын даму аймағында білім беру ұйымдастырумен (тұлғалық-бағдарлы білім беруде ең бастысы осы болып табылады); шығармашылық оқыту әдістерімен; білімгердің психологиялық ерекшеліктеріне білім берудің бағытталуымен. Дәл осы факторлар білімгерлер тұлғасына бағытталған білім берудің моделін жасауда ең негізгілері.

Қазіргі уақытта тұлғалық-бағдарлы білім беруді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін оқыту формалары бар. Олар бір топта түрлі деңгейлі оқу бағдарламаларының бірнеше нұсқасын қолдануға, оларды білімгердің таңдап, ең жақын даму аймағына сәйкес жеке жылдамдықпен ұйымдастырылуына, әрбір білімгердің дер кезінде кәсіби көмек алуына, білім берудің шығармашылық сипатта болуына, материалды проблемді ұсынуға мүмкіндік береді. Ол мүмкіндікті қазіргі информатика мен телекоммуникация құралдарын қолдана отырып, жүзеге асырады.

Тұлғалық-бағдарлы білім беру негізінде білімгердің функционалдық сауаттылығын қалыптастыруды диалогтық және топтық қарым-қатынастарға негізделген интерактивті технологиялар арқылы жүзеге асырады. Олар: сократтық әдіс, еркін микрофон, миға шабуыл, ашық ойлар сәті**,** «үлкен шеңбер», «вертушка», «аквариум».

Қарым-қатынасты дамыту негізінде білім беру білімгердің жеке тұлға ретінде және ақыл-ой зердесін дамытуда үлкен роль атқарады.

Жоғарыда аталған жағдайды талдай келудегі ізденісте осы негізде біріктіруші құрал болып мәтінді технологиялық өңдеу жатыр.

Диалог пен топқа негізделген сабақты ұйымдастырудың тәжірибесін талдай отырып, мына ережелерді ұсынамыз:

Бірінші ереже. Сабаққа барлық қатысушылар қандай да бір деңгейде тартылуы қажет. Бұл мақсатта сабаққа қатысушыларды талқылау үрдісіне қатысуға мүмкіндік беретін технологияны қолдану пайдалы.

Екінші ереже. Білімгердің психологиялық даярлығына қамқор болу қажет. Мұнда сөз сабаққа келушілердің барлығы бірдей жұмыстың қандай да бір түріне тікелей

қатысуға психологиялық даяр болмауы мүмкін. Осыған байланысты, сергіту, қатысушыларды жұмысқа белсенді қатысуымен мадақтап отыру, білімгердің өзін жүзеге асыруына мүмкіндік беру пайдалы.

Үшінші ереже. Қатысушылардың саны мен білім беру сапасы тікелей бағыныштылықта болуы мүмкін. Тек осы жағдайда топтағы өнімді жұмыс мүмкін. Өйткені мәселе бойынша әрбіреуін тыңдау, әрбір топтың шығуы маңызды. Өзіміз жоғарыда айтып кеткендей, топтың құрамы – 5-7 адамнан тұруы тиімді болып табылатынын тәжірибе жұмысымыз көрсетті.

Төртінші ереже. Жұмысқа арналған орынды даярлауға көңіл бөлу керек. Бұл алғаш көрінгендегідей жай мәселе емес. Аудитория қатысушылардың үлкен және топтардағы жұмысқа ауысуы жеңіл болатындай есепте даярлануы қажет. Яғни білімгерлерге денелік қолайлылық тудырылуы қажет.

Әрине сабақ кезінде біреудің мойнын бұрып отырғаны қолайсыз. Сондықтан да үстелді «шырша», «дөңгелек үстел» түрінде орналастырған тиімді, мұнда әр білімгерлер сабақты жүргізушіге қырынан, «бетпе-бет» отырады және топта жұмыс жасауға мүмкіндік алады.

Бесінші ереже. Жүру барысы мен тәртібіне аса мән беру қажет. Топта жұмыс жасау ережелерін алдын ала келісіп алып, оны бұзбауға тырысу қажет. Мысалы, барлық қатысушылардың кез-келген көзқарасқа шыдамдылық танытуын, әр адамның сөз бостандығына деген, өзіне деген құқын сыйлауға келісу пайдалы.

Алтыншы ереже. Сабаққа қатысушылардың топқа бөлінуіне үлкен көңіл бөлу қажет. Алдымен оны еріктілік негізде жүргізген жақсы. Кейін кездейсоқтық таңдау принципін қолданған дұрыс.

Топта білім беру бір мезгілде бірнеше міндетті шешуге мүмкіндік береді. Бастысы - ол коммуникативтік білік пен дағдыны дамытады, білімгердің арасында эмоциональдық байланыс орнатуға көмектеседі, тәрбиелік міндетті қамтамасыз етеді, өйткені топта жұмыс жасауға, жолдастарының пікірін ескеруді үйретеді. Сонымен қатар, сабақ барысында топты қолдану, практика көрсетіп отырғандай білімгердің жүйкесіне түсірер салмақты шешеді, олардың іс-әрекет түрін алмастыруға, сабақтың негізгі сұрақтарына зейін аударуға мүмкіндік береді.

Топтық жұмыстың мәні - адам арнайы жасалған ортасында алынған тәжірибесін сыртқы әлемге ауыстырып, оны сәтті қолдана алуы. Алайда топтық оқыту технологиясын ұйымдастырушылары үшін таза оқу мақсатынан басқа, топта жүріп жатқан өзара әрекет үрдісінде өзге адамдардың құндылығы есепке алынып, олармен қатынасқа, олардың қолдауына деген қажеттілік қалыптасуы маңызды. Сондықтан да тұлғалық-бағдарлы білім беру тобында сәтті нәтиже үшін қажетті екі негізгі қызмет жүзеге асуы қажет: бірлескен жұмыс барысында қойылған міндетті шешу (оқу, т.б.), топ мүшелеріне қолдау көрсету.

Топтық оқытудың барысын бақылау мақсатында бірнеше сабақтар блогынан кейін білімгерлерге кері байланыс парақтары үлестіріліп отырды. Ондағы сұрақтардың мазмұны төмендегідей болды:

1) Топта жұмыс жасау жеңіл ме?

2) Кім қолайсыздық сезінді және неліктен?

3) Өзіне топтың басқарушысы рөлін алатын адам үнемі дұрыс па?

4) Үндемей қалатындардың позициясы қандай нәтижеге әкеледі?

5) Сөйлеуіне мүмкіндік ала алмаған адам нені сезінеді?

6) Жалпы жұмысқа не көмектеседі және не кедергі болады?

7) Мұғалімнің көмегі қандай болу қажет?

8) Бірлескен жұмыста өзіңе не аласың?

Топтық оқыту әдістерінің жоғары тиімділігі төмендегілерден көрінеді:

1) қарым-қатынасқа түсу, диалог құру, басқарудың практикалық дағдыларын, іс-әрекет барысында нақты мәселе мен тұлғааралық дау-жанжалды шешудің білігін тез және сәтті үйрену. Эксперименттік топтағы білімгердің 38% бастапқы кезеңде топта жұмыстану

барысында қолайсыздық сезінсе, енжарлық танытса, қорытынды кезеңде бұл көрсеткішті білімгердің 29% иеленді.

2) білімгердің оқу мотивациясының жоғарылауы, олардың сабақтағы қызығушылығы. Білімгердің эмоционалдық саласын зерттеу сауалнамасын қайта жүргізген кезде олардың 89% сабақ кезінде қуаныш, сабақ аяқталмаса екен, қанағаттану сезімдерін бастан кешіретіндерін сөз еткен.

3) тұлғааралық қабылдаудың, өзін және басқаларды дұрыс бағалауының, қатынас үрдісінде өзін тану және өзгелерді тану қызығушылығының, кейбір тұлғалық ерекшелігінің өзгеруі мен қайта құрылуының, қарым-қатынас формасы мен білімгердің мінез-құлқында дәлдіктің артуы. Бұл нәтиже білімгердің жеке даму траекторияларында көрінісі тапты.

Біздің тәжірибе-эксперимент жұмысымызда топта қолданған әдістерге кеңірек тоқталып өтсек.

Сократтық әдіс. Тұлғаның интеллектуалдық әлеуетін дамытуға бағытталған оқытудың белсенді және өнімді формасы. Негізі – білімгердің өзі араласатын білім беру үрдісіне белсенді қатыстыруда ақыл-ойдың қозғалысы жайындағы Сократтың ілімі. «Сократтық сұрақтар» көмегімен білімгердің іс-әрекетін ұйымдастыру - білімгерның санасында «шындықтың өз бетімен туындауының» факторы болып табылады. Сократтық әдістің дидактикалық құрылымы білім беру мазмұнының өткеннен келесіге, жақыннан қашықтағыға өту қағидасына негізделеді және «белгілі білім емес» принципі бойынша құрылады. Ерекшелігі – әдіс қарапайым өмірлік ситуациялар негізінде құрылады. Шындықты бірлесе іздеу – білім берудегі ең басты тәсіл.

Сократтың білімгерлермен әңгімесі дәстүрлі тақырыптардан басталған. Диалогты өрістете отырып, оны құрамдас бөліктерге ажырата отырып, оның әрбір талқылау тармақшасынан жаңа сұрақтар тудырып, өзімен бірге ойлануға дайын адамдардың ойын шындықты іздестірудің қиын жолына апарған. Ойдың туындауына көмектесе отырып, Сократ бірде бір көзқарасты назарынан тыс қалдырмаған, алдын ала ешбір көзқарасқа жақтаспай, әңгімелесушілерді өзін-өзі жоққа шығаруға қатыстырған, осылайша, беделге емес, тек дәйектерге сенуге үйреткен. Сократтың пайымдауынша, педагог ештеңені қалыптастыру керек емес, ол басқа адамдарда даналықтың туындауына жағдай жасауы керек.

Еркін микрофон. Бұл әдісті топтан тыс уақытта қолданған тиімді. Бұл белгілі бір мәселе бойынша ұжым алдында сөйлеу. Бір күннің проблемасы алдын ала ұсынылады. Бұл білімгерлерге даярлануға, өз сөзін белгілеуге мүмкіндік береді. Бұл форманың уақыты аса шектелген. Еркін микрофонды бір адам жүргізу қажет. Ол сөйлеушілер ретін белгілейді, қорытындылайды, жұмысты ұйымдастырады.

Миға шабуыл. Шығармашылық белсенділікті және жаңа идеяларды тез жасау іскерлігін дамытудың әдісі. Қолданылу уақыты: проблеманың шешімін табу үшін; жаңа тақырыпты ұсыну және білімгердің іс-әрекетін өзектілеу, берілген проблемаға білімгердің зейінін шоғырландыру үшін. Әдістің басты міндеті – танымдық іс-әрекетті белсендендіру және білімгерлерды өнімді білім беру үрдісіне қатыстыру. Технологиясы: сипаты бойынша әртүрлі сұрақтарды пайдалана отырып берілген сұрақ немесе зерттелетін проблема бойынша көп идеялар жинақтау. Идеялар сыналмайды және комментарий берілмейді.

Миға шабуылды ұйымдастыру ережелері:

1) Миға шабуыл уақытында сыныптың барлық білімгерлеры қатысады.
2) Ұсынылған идеяларларға комментарий берілмейді және сынға алынбайды.
3) Идеяны нақтылау және дамыту мақсатында сұрақ қоюға болады.
4) Миға шабуыл барысында аралық бағалар қойылмайды.
5) Мәселені талқылау деңгейінде ұсынылатын барлық идеялар қабылданады.
6) Ойлар нақты және қысқа болуы керек.

Ашық ойлар сәті. Алдын ала проблема жарияланады. Білімгерлер берілген мәселе бойынша өз дәйектерін құрады, өз көзқарасын білдіреді. Білімгердің жауаптары қысқа, нұсқа, логикалық құрылған болуы тиіс. Зерттеу процесі, ақпаратты, фактілерді өз бетімен іздеу ынтымақтастықта өтуі тиіс.

Жобалау әдісі 1920 ж. АҚШ-та пайда болған. Оны немесе проблемалар әдісі деп те атайды. Дж.Дьюидің ізгіліктік бағыттағы философия және білім беру саласында туындаған. Негізі – білімгердің танымдық дағдыларын дамыту, өз білімдерін өз бетімен құру және ақпарат кеңістігінде бағытталу іскерлігін, сыни ойлау іскерлігін дамыту. Жобалау әдісі – белгілі бір проблеманы бөлшектеп өңдеу арқылы дидактикалық мақсатқа жетудің тәсілі. Оның нәтижесі – шынайы, белгілі бір түрде рәсімделген практикалық нәтиже. Жобалау әдісінің негізі мына идея – ол «жоба» ұғымының мәнін құрайды, оның прагматикалық бағыты белгілі бір теориялық және практикалық мәнге ие проблеманы шешу барысында алынатын нәтижеге жетумен көрсетіледі. Оған қол жеткізу үшін білімгерларды мынаған үйрету керек: өз бетімен ойлау, ғылымның түрлі салалары бойынша білімдерін пайдалана отырып, проблеманы табу және шешу, шешімдердің түрлеріне орай олардың мүмкін болатын нәтижелерін болжау қабілеті, себеп-салдарлы байланыстарды орнату іскерлігі. Жобалау әдісі әрдайым білімгердің өз бетімен жұмыстануына бағытталған. Оны білімгерлер белгілі бір уақыт аралығында жеке, жұппен, топта орындауы мүмкін.

Жобалау әдісі педагогикалық технология ретінде – бұл мәні бойынша шығармашылық болып табылатын зерттеу, ізденіс, проблемді әдістердің жиынтығы.

Жобалау әдісін қолдануға қойылатын талаптар:

Зерттеушілік шығармашылық тұрғыдан мәнді проблеманың/міндеттің болуы (мысалы, бір проблема бойынша әр түрлі жерлерден репортаждар қатарын жасау).

-Білімгердің өз бетімен (жеке, жұпта, топта) жұмысы.

-Жобаның мазмұндық бөлімін құру.

-Зерттеу әдістерін қолдану.

Жобалау әдісінің нәтижесі материалдық рәсімделген болуы тиіс: видеофильм, альбом, бортжурнал, компьютерлік газета, альманах, доклад және т.б.)

Рөлдік ойындар. Қатысушылар өздеріне белгілі бір рөлді, жобаның мазмұны мен сипатын алады. Бұл әдеби кейіпкерлер немесе ойдан шығарылған кейіпкерлер болуы мүмкін. Ал ол әлеуметтік немесе іскерлік қарым-қатынасқа, қатысушылардың ойлап шығарған жағдайына қарай күрделенеді. Бұл жобілімгерлердың нәтижесі оның басында белгіленеді немесе тек соңына қарай айқындалады. Мұнда шығармашылық деңгей өте жоғары, бірақ басым әрекет түрі рөлдік–ойын болып қала бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Иванов Д.А. История образования и педагогической мысли. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений.М., 2003.

2. Сәлімбаев О.С. Гимназияны тұлғалық бағдарлы технология негізінде басқарудың педагогикалық шарттары. п.ғ.к дисс., 13.00.01-Жалпы педагогика. - Атырау, 2004

3. Жампеисова Қ.К. Тұлғалық бағдарлы білім берудің әдіснамалық және теориялық мәселелері. Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдар жинағы. 27 наурыз, 2006 ж. 21-22 б.

4. Бейсенбаева А.А. Педагогикалық ізденіс. М., 1982.

5. Мұханбетжанова Ә.М. . Тұлғалық бағдарлы білім берудің теориялық негіздері. Орал, 2006. – 50 бет

ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ХИМИЯЛЫҚ ӘСЕРЛЕР МЕН ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ШЕШІМДЕР

7М01507 – «Химия» 2 курс магистранты **Орманова Лаура Байгазыевна**
Ғылыми жетекшісі: х.ғ.к., қауым. профессор м.а. **Сыдыкбаева Сандугаш Аубакировна**

Аңдатпа. Қоршаған ортаға химиялық әсерлер мен экологиялық шешімдер қазіргі уақытта адамзат үшін аса маңызды мәселелердің біріне айналып отыр. Бұл зерттеу жұмысы химия мен экологияның байланысын, экологиялық мәселелерді шешу жолдарын және оларды оқыту барысында қарастыруды мақсат етеді. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында білім беруді жаңғырту және экологиялық білім беру басымдықтарына назар аударылып, бұл міндеттерді жүзеге асыру мұғалімдердің шеберлігі мен ізденісіне байланысты екендігі атап өтілген. Пәнаралық байланыс қағидасына сәйкес, химия мен экологияның бірі гуі оқушылардың табиғатқа деген түсінігін тереңдетіп, олардың экологиялық мәселелерді шешуге белсенді қатысуын қамтамасыз етеді.

Кілт сөздер: пәнаралық байланыс, химия, экология, тыңайтқыштар, дихлордифенилтрихлорэтан, тұрмыстық қалдықтар.

Аннотация. Химические воздействия на окружающую среду и экологические решения в настоящее время становятся одной из важнейших проблем человечества. Эта исследовательская работа направлена на изучение взаимосвязи химии и экологии, путей решения экологических проблем и их рассмотрения в процессе обучения. В Законе Республики Казахстан «Об образовании» акцент сделан на приоритетах модернизации образования и экологического образования, подчеркивается, что реализация этих задач зависит от мастерства и поиска учителей. В соответствии с принципом межпредметной связи, одна из областей химии и экологии углубляет понимание учащимися природы и обеспечивает их активное участие в решении экологических проблем.

Ключевые слова: междисциплинарность, химия, экология, удобрения, дихлордифенилтрихлорэтан, бытовые отходы.

Abstract. Chemical effects on the environment and environmental solutions are currently becoming one of the most important issues for humanity. This research work aims to consider the relationship between chemistry and ecology, ways to solve environmental problems and their implementation in the course of training. The law of the Republic of Kazakhstan "on education" focuses on the priorities of modernization of education and environmental education, noting that the implementation of these tasks depends on the skill and search of teachers. According to the principle of interdisciplinary communication, one of chemistry and ecology, GUI deepens students ' understanding of nature and ensures their active participation in solving environmental problems.

Key words: interdisciplinary communication, chemistry, ecology, fertilizers, dichlorodiphenyltrichloroethane, household waste.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологиясы мен инновациялық әдіс-тәсілдерді енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу», – деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттерін көздейді [1]. Бұл міндеттерді іс жүзіне асыру мұғалімнің шеберлігіне, ізденісіне байланысты.

Қазіргі кезде пәнаралық байланыс оқыту принципі және оның әдістемелік шарты ретінде дидактиканың кешенді проблемасы болып табылады, ол көп аспектілі жолдарды

пайдалану арқылы шешімін табады. Пәнаралық байланыс білімгерлерге экологиялық білім мен тәрбие берудің жалпы мақсаты мен міндеттеріне сәйкес әрбір оқу пәнінің мазмұны мен құрылымына байланысты, оқытудың әдісі, форма мен құралдары, оларға тәрбие беру тәсілдерінде көрініс береді. Сонымен қатар, пәнаралық байланыс мәселесін педагогикалық, психологиялық әдістемелік жағынан ғалымдар В.В. Давыдов, С.Л. Рубенштейн, Р.Г. Лемберг, Ө. Мұсабеков, М.Ә. Құдайқұлов, И.Н. Нұғыманов, А.Д. Болтаев және т.б. зерттеген [87; 88, 45 б.; 89-92; 93, 23-24 б.].

Пәнаралық байланыстар бүгінде ғылымда және қоғам өмірінде болып жатқан интеграциялық процестердің нақты көрінісі. Сабақтарда пәнаралық байланыстар орнату оқушылардың табиғат құбылыстары, барлық өмірлік процестердің, жүйелердің, заңдардың барысы туралы тұтас түсініктерін қалыптастыруға және олардың арасындағы байланысты түсінуге көмектеседі, сондықтан білімді іс жүзінде маңыздырақ және қолдануға жарамды етеді. Бұл студенттерге белгілі бір пәндерді оқу кезінде алған білімдері мен дағдыларын пайдалануға көмектеседі, оларды нақты жағдайларда, жеке мәселелерді қарастыру кезінде, оқу және сабақтан тыс жұмыстарда, болашақ өмірде қолдануға мүмкіндік береді. Пәнаралық байланыстарды оқу процесінде қазіргі ғылыми танымның сипаттамаларының бірін құрайтын ғылыми байланыстардың көрінісі ретінде қарастырған жөн. Д.П. Ермыгиннің анықтамасы бойынша: "пәнаралық байланыстарды мектеп курстарында объективті қолданыстағы қатынастарды көрсететін, оның оқу компоненттерінің келісілген өзара әрекеттесуі арқылы оқушыларды оқытудың мақсатты процесін жүзеге асыруды қамтамасыз ететін дидактикалық жүйе деп түсінуге болады". Пәнаралық байланыстар оқытуда бірқатар функцияларды орындайды. Әдістемелік функция - олардың негізінде ғана оқушылардың табиғатқа деген тұтас көзқарастарын қалыптастыруға болады; Пәнаралық байланыстардың білім беру функциясы-олардың көмегімен мұғалім оқушылардың жүйелілік, тереңдік, зейін, икемділік сияқты білім қасиеттерін қалыптастырады. Пәнаралық байланыстар ұғымдарды дамыту құралы ретінде әрекет етеді, олар мен жалпы ұғымдар арасындағы байланыстарды игеруге ықпал етеді. Пәнаралық байланыстардың даму функциясы олардың оқушылардың жүйелік және шығармашылық ойлауын дамытудағы, олардың танымдық белсенділігін, тиімділігін, тәуелсіздігін және жаңа білім алуға қызығушылығын қалыптастырудағы рөлімен анықталады. Пәнаралық байланыстар оқушылардың ой-өрісін кеңейтеді. Пәнаралық байланыстардың тәрбиелік функциясы олардың білім алушыларды оқытуда тәрбиелеудің барлық бағыттарына жәрдемдесуінде көрінеді. Мұғалім басқа пәндермен байланысқа сүйене отырып, тәрбиеге кешенді көзқарасты жүзеге асырады. Осылайша, пәнаралық байланыстарды қолдану мұғалімнің ең күрделі әдістемелік міндеттерінің бірі. Ол басқа пәндер бойынша бағдарламалар мен оқулықтардың мазмұнын білуді талап етеді. Оқыту тәжірибесінде пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру мұғалімнің басқа пәндердің мұғалімдерімен ынтымақтастығын қамтиды. Химия жаратылыстану пәндеріне жатады және оқушылардың меңгеруі қиын. Оқушыларды қызықтыру, оларды осы пәнді оқуға ынталандыру, оқытуды практикалық мәселелерді шешумен байланыстыру: химия-биология; химия-география; химия-физика; химия-математика; химия-экология; химия-тарих-бұл әр мұғалімнің алдында тұрған мәселе. Бүгінгі таңда бүкіл адамзат жаһандық экологиялық мәселелермен (Жердің озон қабатының бұзылуы, жаһандық жылыну, қышқылдық жауын-шашынның түсуі және олардың қоршаған ортаға әсері және т.б.) айналысқанда, химия мен экологияның байланысы ерекше. Химия-бұл оқу кезінде экологиялық аспектілерді әр сабақта, сондай-ақ сабақтан тыс жұмыстарда көрсетуге болатын пән. Кез-келген тақырыпты зерделеу кезінде экология мәселелерін көтеруге болады және қажет. Мектептегі химия курсын экологияландыру мектеп оқушыларын қоршаған ортаны ластанудан қорғаудың өзекті мәселелерін шешуге белсенді қатысуға дайындау қажеттілігімен байланысты. Қазіргі уақытта экология мәселелері жаңа оқу бағдарламаларында және химия курсының мазмұнында көрініс табады. Оқушылардың экологиялық білімі мен дағдыларын қалыптастырудың тиімді әдістерінің бірі экологиялық

мәселелер бойынша мәселелерді шешу болып табылады. Тапсырма сұрағына жауап іздеп, студент табиғатты қорғау мәселелеріне еріксіз қатысады, алған білімдерін өмірде қолдануға нақты мүмкіндіктер алады. Химиялық-экологиялық мазмұны бар тапсырмаларды үш түрге бөлуге болады:

Химиялық-экологиялық мазмұны бар тапсырмаларды үш негізгі түрге бөлуге болады:

1. **Химиялық процесстер мен экология арасындағы байланыс**: Бұл тапсырмалар экология мен химияның өзара әсерін, химиялық заттардың табиғаттағы өзгерістерін және олардың экологиялық салдарын қарастырады. Мысалы: «Атмосферадағы көмірқышқыл газының артуы климаттың өзгеруіне қалай әсер етеді?» «Өнеркәсіптік қалдықтардың топырақ құрамына әсері қандай?»

2. **Химиялық заттардың экологиялық әсері**: Бұл тапсырмалар қоршаған ортаға химиялық заттардың ықпалын зерттеуге бағытталған. Мысалы: «Нитраттар мен фосфаттардың су экожүйелеріне әсері қандай?» «Тыңайтқыштардың топырақтың құнарлылығына әсері мен экологиялық зардаптары.»

3. **Экологиялық химиялық технологиялар мен таза өндіріс әдістері**: Бұл тапсырмалар экологиялық таза химиялық технологияларды, қалдықсыз өндіріс әдістерін және табиғатты қорғауға арналған химиялық шешімдерді қарастырады. Мысалы: «Қалдықтарды қайта өңдеу мен химиялық реакцияларды экологиялық тұрғыдан тиімді жүргізу жолдары қандай?» «Жасыл химия принциптерін өндірісте қолданудың экологиялық артықшылықтары.»

Осы үш түр химия мен экологияның өзара байланысын тереңірек түсінуге және экологиялық мәселелерді шешуге бағытталған тапсырмалар ретінде қарастырылады.

Мысалдар келтірейік: **Химиялық процесстер мен экология арасындағы байланыс бойынша**: **Тапсырма**: «Атмосферадағы көмірқышқыл газының артуы климаттың өзгеруіне қалай әсер етеді?» Бұл тапсырма көмірқышқыл газының атмосферадағы концентрациясының артуы мен оның парниктік эффектке әсерін түсінуге көмектеседі, сонымен қатар климаттың өзгеруіне себепші болатын химиялық процесстерді зерттейді. **Химиялық заттардың экологиялық әсері бойынша**: **Тапсырма**: «Тыңайтқыштардың топырақтың құнарлылығына әсері мен экологиялық зардаптары» Бұл тапсырма химиялық тыңайтқыштардың экологияға, әсіресе топырақтың құнарлылығына және жер асты суларының ластануына әсерін талқылайды. Мұндай тапсырма экологиялық зиянды болдырмау жолдарын іздеуге ықпал етеді. **Экологиялық химиялық технологиялар мен таза өндіріс әдістері**: **Тапсырма**: «Қалдықтарды қайта өңдеу мен химиялық реакцияларды экологиялық тұрғыдан тиімді жүргізу жолдары қандай?» Бұл тапсырма қалдықтарды қайта өңдеудің химиялық әдістерін және экологиялық таза технологияларды қолдануды қарастырады, олардың қоршаған ортаға әсерін азайту жолдарын зерттейді. Осындай тапсырмалар оқушыларға немесе зерттеушілерге химия мен экологияның арасындағы тығыз байланысты түсінуге және экологиялық мәселелерді шешуге көмектеседі.

Алайда, білімгерлердің жобалық қызметін ұйымдастыруға арналған көптеген жұмыстардың барына қарамастан, химия пәнінің мұғаліміне сабақта білімгерлердің іс-әрекетінің осы түрін ұйымдастыруға көмектесетін ғылыми-әдістемелік әзірлемелердің жетіспеушілігі бар. Білімгердің көзқарасы бойынша Жобалық іс – әрекет-бұл сынақ пен қателік арқылы, қолда бар білімге ғана емес, сонымен бірге жетіспейтін ақпаратты іздеуге сүйене отырып, маңызды практикалық маңызы бар мәселелерді дербес шешетін іс-әрекет. Мұғалімнің көзқарасы бойынша Жобалық іс – әрекет-бұл білімгерлердің проблемаларды анықтау, оларды зерттеу үшін мақсаттар мен міндеттер қою, сондай-ақ оларды шешуге бағытталған іс-шараларды жоспарлау және жүзеге асыру дағдыларын дамытуға мүмкіндік беретін дидактикалық құрал. Жобалық іс-әрекет процесінде білім алушылар ақпаратпен жұмыс істеуді, зерттелетін объектілер мен құбылыстардың олардың жобасы негізделген маңызды және қайталама белгілерін ажыратуды үйрене отырып, талдау, синтез және

жалпылау сияқты ойлау операцияларын дамытады. Білімгердің оларды орындауға жұмсайтын уақытына байланысты барлық жобаларды топтарға бөлуге болады:

- қысқа мерзімді (бір сабақтан бір аптаға дейінгі жұмыс уақыты);
- ұзақ мерзімді (бір аптадан астам).

Ұзақ мерзімді жобалардың артықшылығы - оларды білімгерлерге ыңғайлы уақытта өткізу мүмкіндігі, тәуелсіздіктің жоғары үлесі, нәтижелерді талдау және қателерді түзету мүмкіндігі. Алайда, тым ұзақ зерттеулер оларға деген алғашқы қызығушылықтың төмендеуіне әкеледі және олар өз жобаларын аяқтамайды. Ұзақ мерзімді жобалық қызметті кәсіби таңдау туралы шешім қабылдаған және пәнге тұрақты қызығушылық пен химия бойынша білімнің жоғары деңгейіне ие колледж білімгерлерімен жұмыс жасау кезінде жоспарлаған жөн. Химия сабақтарындағы қысқа мерзімді Жобалық іс-шаралар ерекше қызығушылық тудырады. Жеке сабақтардағы жобалар әдісі олардың тиімділігін арттырады, бірақ сабақ ұзақтығының уақыт шеңберінен туындаған ұйымдастырушылық қиындықтарды тудырады. Химияны оқи бастаған студенттердің пәннің ерекшелігін ескере отырып, оқу жобаларын өз бетінше жүзеге асыру үшін жеткілікті дамыған дағдылары жоқ екенін ескеру қажет. Сондықтан біз жобалық қызметті ұйымдастырудың үш деңгейін бөліп көрсетеміз:

- дайындық, онда тақырыпты таңдау, білімгерлердің іс-әрекетін жоспарлау және реттеу мұғалім жүзеге асырады;
- болжау, мұғалім анықтаған тақырып бойынша білімгерлердің өзіндік жұмысын болжайды;
- жетілдірілген, мұнда білімгерлер тақырыпты өздері тұжырымдайды немесе мұғалімнің ұсынысы бойынша үлкен ғылыми мәселеден бөлек бағытты ажыратады.
- зерттеу, содан кейін зерттеуді өз бетінше жоспарлайды және жүзеге асырады, ал мұғалім тек бақылайды. Химия сабақтарындағы зерттеу жобасының маңызды бастапқы нүктесі - оны орындаудың техникалық мүмкіндіктеріне (жабдықтың, ақпараттың болуы), білімгердің өзіне тән ерекшеліктеріне (бейімділігіне, қабілетіне) байланысты тақырыпты таңдау, сонымен қатар ол зерттелетін сабақтың немесе бөлімнің мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес келуі керек. Жобаның тақырыбын таңдау керек, ол ең алдымен білімгердің ойлауының тәуелсіздігін көрсетуге бағытталған. Білімгерлер қоршаған әлемді өзгертуге тырысады, сондықтан олар нақты практикалық нәтиже алуды, соның ішінде қоршаған ортаны қорғауды көздейтін жобаларға қызығушылық танытады. Бұл бізге химия сабақтарында экологиялық білімді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Біз химия сабақтарында қолдануға болатын қысқа мерзімді дайындық деңгейіне арналған жобалардың келесі экологиялық бағдарланған тақырыптарын ұсынамыз:

1. Судың ластану түрлері және физикалық құбылыстарға негізделген тазарту әдістері.
2. Бұлақ суларының жоғары сапасының себептерін зерттеу.
3. Қаланың әртүрлі аудандарынан (автомагистраль, үй маңындағы аумақ, орман белдеуі, мектеп аумағы) жауын-шашынның ластануын зерттеу.
4. Тұрмыстық химиядағы қышқылдар мен сілтілерді анықтау.
5. Көкөністер мен жемістердегі нитраттарды анықтау.
6. Әр түрлі өндірушілердің минералды суларының құрамы.
1. Ағаш күлінің химиялық құрамын зерттеу.
2. Балалар шығармашылығына арналған бояулардың химиялық құрамын зерттеу.
3. Бейорганикалық тыңайтқыштардың мәдени өсімдіктердің өсуіне әсері.
4. Әр түрлі сусындардың Ph ортасының қышқылдығы.
1. Мәдени өсімдіктерді өсіру үшін минералды тыңайтқыштардың оңтайлы мөлшерін зерттеу.
2. Сәндік косметиканың химиялық құрамын зерттеу.
3. Қаланың әртүрлі аудандарындағы топырақтың химиялық құрамын зерттеу. 4. Біздің үйдегі тұрмыстық химия және балама тазалау әдістері.

5. Судың сапасын талдау.

6. Біз не жейміз (тағамның химиялық құрамы).

7. Тұрмыстық қалдықтардың химиялық құрамы және оларды химиялық қасиеттеріне қарай кәдеге жарату тәсілдері.

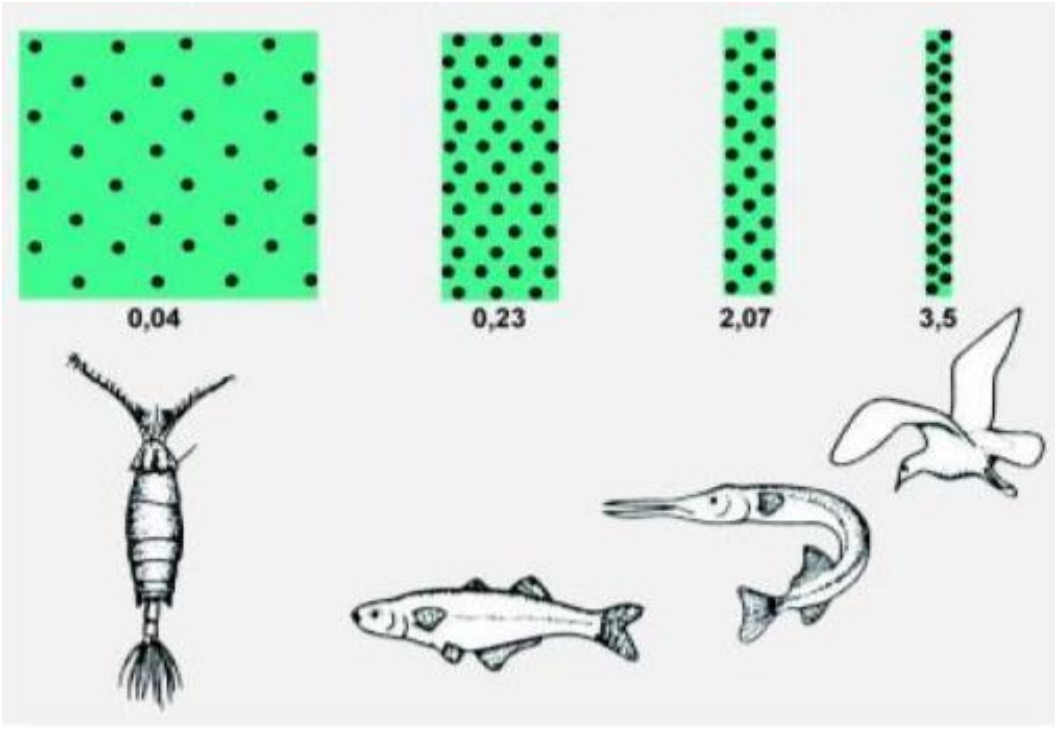
8. Әртүрлі өсімдіктердегі ауыр металдардың концентрациясын зерттеу.

9. Энергетикалық сусындардың химиялық құрамы және олардың биологиялық объектілерге әсері.

Осылайша, химия сабақтарындағы Жобалық іс-шаралар бір сабақта жүргізілуі мүмкін қарапайым зерттеулерден ұзақ уақытқа созылатын күрделі зерттеулерге біртіндеп енгізілуі керек. Білімгерлерге өмірмен байланысты ең қызықты тақырыптар, ал экологиялық проблемалар жас ұрпақты бей-жай қалдыра алмайды. Сондықтан жобаларды ұйымдастырған кезде химия және экология пәндері арасындағы байланысты жүзеге асырған жөн, бұл оқытуға қолданбалы бағыт береді, сонымен қатар білімгерлердің экологиялық білімін қалыптастырады.

Пәнаралық байланыс негізінде пәндерді кіріктіру мүмкіндігін пайдалана отырып, антропогендік фактордың әсерін омыртқалы жануарлардың тіршілік орталары – ауа, су мен топырақтың бүгінгі күнгі жағдайын қысқаша қарастырып өтейік.

Жануарлар дүниесінің биологиялық әр алуандылығына, яғни жануарлар дүниесі объектілерінің бір түр шеңберіндегі, түрлер арасындағы және экологиялық жүйелердегі әр алуандылығына қоректену тізбектерімен ластағыш заттардың тарауы үлкен қауіп төндіреді. Қалайша? Биосферада ластағыш заттардың көшірілуі мен жайылуына атмосфераның айналымын және топырақ пен гидросферадағы сулардың қозғалысын басқаратын абиотикалық факторлар ғана себепші емес. Табиғи ортаны ластайтын кез келген қосылысты тірі организмдер өздерінің тіршілік әрекеті барысында сіңіре алады, зат алмасу нәтижесінде мұндай заттар организмнің әртүрлі мүшелерінде жиналады. Осылайша уланған өсімдікті жеген жануарға, ондағы улы заттар көшіп, келесі буындарға ауыса береді. Сөйтіп, ластағыш заттар экожүйелердің трофикалық (қоректік) тізбектеріне кіріп, биоценоздағы зат айналымына қатысады да өсімдіктер мен жануарлардың бірлестіктеріне нұқсан келтіреді. Биосфераның әртүрлі учаскелерінде уытты заттардың түрлері мен мөлшері бірдей емес. Мысалы теңіздің түбі өзге заттармен бірге ДДТ-ның да (дихлордифенилтрихлорэтан) жиналатын соңғы жері болып табылады (сурет 1).

Сурет 1. ДДТ-ның қоректену тізбегінде жиналу процесі

Осы суреттен көріп отырғанымыздай, егер биологиялық түрлердің қоректену тізбектерінің барлық деңгейлерінде ластану деңгейін ДДТ-мен ластануын экологиялық пирамида секілді бейнелейтін болсақ, онда биомассалар пирамидасына кері бейне алатын боламыз. Бұдан түйетін ойымыз: уытты заттар қоректену тізбектерінде жиналып, олардың бойымен жоғары трофикалық деңгейлерге қарай қозғалады; кейбір экожүйелер мен ондағы даралардың жекелеген топтары өзгелеріне қарағанда көбірек қауып-қатерге ұшырауы мүмкін.

Өздерінің организміне жинап, жануарлар оларды уланған жерінен алысқа қарай апарады, яғни осы улы заттардың таралу аймағын күрт кеңейтеді. Мысалы, Батыс Еуропада ұялайтын құстардың денесінде тұрақты хлорлы органикалық пестицидтердің жоғары мөлшерінің бар екендігі анықталған. Осы құстар Орталық Африканың оқшауланған аудандарына қыстауға ұшып барғанда, сол жердегі қоректік тізбектердің улану қаупі туындайды. Жапонияда Минамата шығанағының теңіз өнімдерінің құрамында болған сынаптың (Hg) кесірінен 110 адам қаза тауып, көптеген тұрғындар мүгедек болып қалған. 1972 жылы жүргізілген зерттеулер зардап шеккен теңізшілер жейтін балықтардың кейбіреулерінде сынап мөлшерінің жағасында зауыт орналасқан шығанақ суындағыға қарағанда 500 000 есе көп болып шыққанын көрсеткен.

Тіршіліктің жағдайы оның тіршілік ету ортасына байланысты. Су – тіршілік көзі, тіршілік ортасы. Гидросфера – өзін-өзі тазартып тұратын динамикалық жүйе. Табиғи жағдайда оның өзін-өзі тазартатын микробиологиялық қорлары бар. Алайда олардың бұл қызметі ластағыш заттар әсерінен бұзылады. Қазіргі кезде көптеген суқоймалардың өзін-өзі тазарту деңгейі төмендеп, ластану қаупі күшейген.

Әлемдік мұхит – ғаламшардағы зат пен энергия алмасуды реттеп отырушы, қазір ондағы судың көптеп ластануы нәтижесінде улы элементтер жиналып, тірі организмдердің тіршілігіне қауіп төніп отыр. Мұхиттағы көптеген түрлердің жойылуынан экожүйелердің тепе-теңдігі бұзылып, жалпы биосфераның тұрақтылығы қауіп-қатер жағдайында болып отыр. Мұхит пен теңіз суларына түскен мұнай қалдықтары су бетін майлы қабықпен жабады, бұдан су деңгейі көтеріледі, су мекендеушілерінің тіршілігіне кері әсер тигізіледі. Суды шексіз пайдалану оның азаюы мен тұздануына алып келеді. Оның нақты мысалы – Арал теңізінің қазіргі кезде тұзды әрі құмды шөлге айналуы. Оның тереңдігі 50 м, тұздылығы 22–27 г/л-ге жетіп, бұл көрсеткіш жылдан-жылға жоғарылауда.

Қазір механикалық, химиялық және биологиялық жолдармен тазарту әдістері белгілі. Бұл жұмыстарды нәтижелі жүргізу үшін оның ластану деңгейін білу (химия), тіршілік иелері (биология) мен оларға деген әсер ететін фактордың әсері (экология), климат (география) пен адамға тигізілуі мүмкін ықпал (медицина), т.б. аспектілер жөнінде хабардар болу керек. Бұл тізімді жалғастыра беруге болады, бұның барлығын меңгеру үшін пәнаралық байланысты пайдалану негізінде кіріктірілген білім қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. (2021). Қазақстан Республикасы, Астана.

2. Шмидт, И. Л. (2010). Экология және химия. Алматы: Ғылым.

3. Бекниязова, Р. М. (2017). Қоршаған ортаны қорғау және экология мәселелері. Алматы: Қазақ университеті.

4. Турықов, М. Қ., Қуанышбекова, Д. Ә. (2019). Химия және экология: теория және практика. Астана: Фолиант.

5. Шуленова, Б. С. (2018). Экологиялық химия: адамзатқа қауіп төндіретін химиялық заттар. Алматы: Дәуір.

6. Ермакова, Т. А. (2015). Қоршаған орта және оның экологиялық зияндылығы. Алматы: Қазақ университеті.

7. Сарыбаев, С. Ш. (2013). Химиялық экология: табиғатты қорғаудың жаңа технологиялары. Алматы: ЖШС “Қазақ кітаптары”.

8. Ким, А. С. (2014). Экологиялық білім беру және химия пәнінің пәнаралық байланысы. Қарағанды: Қарағанды университеті.

9. Құдайқұлов, М. Ә., Нұғыманов, И. Н. (2019). Экологиялық проблемаларды шешу әдістері мен химиялық зерттеулер. Алматы: Қазақ университеті

СОВРЕМЕННЫЕ ВОПРОСЫ И ПРОБЛЕМЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ В ЭПОХУ МИРОВОГО НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА

Остапенко О.В., Тулаганов К.З., Косимов Ф.Т.
РФ, С-Петербург, педагог-психолог, «Центр дополнительного среднего образования», РУз г.Ташкент, «Университет народного хозяйства», РУз, г.Ташкент, МВД, оператор.
Russia, St.Peterburg, teacher-psyholgist, «Center for additional eeducation», RUz Tashkent, «University National Economy», Tachkent, operator of Internal Affairs.
ola-kola @mail.ru Kumar48,@mail.ru

Аннотация:

«**Патриот тот, кто в самые трудные минуты для Родины берётся за самые трудные её дела**». П.А.Павленко

Эти исторические строки принадлежат писателю П.А.Павленко, Лауреату четырёх Сталинских премий, в которых он выражает свои глубокие и гражданские чувства в патриотической борьбе за территории своего Отечества, выдающему государственному и общественному деятелю Казахстана - Жумабеку Ахметовичу Ташенову.

При поиске материалов по экологической трагедии Аральского моря, мы столкнулись с очень трогательной и патриотической судьбой, преданного служением своему Отечеству, с выдающимся государственным и общественным деятелем Казахской ССР Жумабеком Ахметовичем Ташеновым. Так как, его неоценимые, нравственно-гражданские, государственно-политические и жизненные принципы, как в противостоянии Н.Хрущёву, в передаче в 1965 году пяти (Акмоленской, Северо-Казахстанской, Кокчетавской, Кустанайской и Павлодарской) областей Казахстана в состав Российской Федерации, в итоге ставшей его исторической Победой!

В этой связи, при работе над статьёй нас не покидала мысль о том, что не в такой бы степени была трагедия Аральского моря, если бы Министерством водного хозяйства СССР руководили такие же преданные Родине патриоты, как Ж.А.Ташенов.

Ключевые слова: Аральское море, Амударья, Сырдарья, проблемы, экология

Abstract:

“A patriot is one who, in the most difficult moments for the Motherland takes on her most difficult cases.” P.A. Pavlenko

These historical lines belong to the writer P.A. Pavlenko, Laureate of four Stalin Prizes, in which he expresses his deep and civic feelings in the patriotic struggle for the territories of his Fatherland, to the outstanding statesman and public figure of Kazakhstan - Zhumabek Akhmetovich Tashenov.

While searching for materials on the ecological tragedy of the Aral Sea, we came across a very touching and patriotic fate of an outstanding state and public figure of the Kazakh SSR, Zhumabek Akhmetovich Tashenov, who was devoted to serving his Fatherland. Because his invaluable moral-civic, state-political and life principles, as in the confrontation with N. Khrushchev, in the transfer in 1965 of five (Akmola, North Kazakhstan, Kokchetav, Kustanai

and Pavlodar) regions of Kazakhstan to the Russian Federation, which ultimately became his historical Victory!

In this regard, while working on the article, we were haunted by the thought that the tragedy of the Aral Sea would not have been to such a degree if the USSR Ministry of Water Management had been led by patriots as devoted to the Motherland as Zh.A. Tashenov.

Key words: Aral Sea, Amu Darya, Syrdarya, problem,ecology.

Аңдатпа:

«Патриот - бұл Отан үшін ең қиын сәттерде оны жеңетін адам оның ең қиын істері үшін». Павленко П.А

Бұл тарихи жолдар төрт сталиндік (мемлекеттік) сыйлықтың иегері жазушы П.А.Павленкоға тиесілі, онда ол өзінің Отаны, Қазақстанның көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері – Жұмабек Ахметұлы Тәшеновтің патриоттық күресіндегі терең де азаматтық сезімін білдіреді.

Арал теңізінің экологиялық қасіреті туралы материалдарды іздестіру барысында біз Қазақ КСР-нің көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Жұмабек Ахметұлы Тәшеновпен Отанына адал қызмет етуге арналған өте әсерлі де патриоттық тағдырға тап болдық. Өйткені оның баға жетпес, адамгершілік-азаматтық, мемлекеттік-саяси және өмірлік ұстанымдары Н.Хрущевке қарсы болғандай, 1965 жылы Қазақстанның бес (Ақмоленск, Солтүстік Қазақстан, Көкшетау, Қостанай және Павлодар) облыстарын Ресей Федерациясына беруде, түптеп келгенде оның тарихи Жеңісіне айналды!

Осы орайда, мақаланы пысықтау барысында КСРО Су шаруашылығы министрлігін Ж.А.Тәшеновтей патриоттар басқарса, Арал қасіреті осыншама дәрежеде болмас еді деген ойдан қалмады.

Кілт сөздер: Арал, Әмудария, Сырдария, мәселелері, экология.

Современный этап, столь непредсказуемого развития мирового научно-технического прогресса, с его передовыми, наукоёмко-инновационными, интеллектуально-искусственными и другими достижениями, являются своеобразно-особыми, нравственно-многосторонними, социально-психологическими и виртуально-энергетическими движущими процессами-факторами, в совершенствовании и удовлетворении многих сторон жизнедеятельности современного человеческого общества. Так как, они имеют свои, особые виртуально-энергетические, на тонко-молекулярных и социально-психологические составляющие свойства, воздействовать на те или иные субъекты и непредсказуемо отражаться на функциональных факторах многих земных, пространственно-временных и других составляющих всего окружающего мира [1].

В этой связи, прежде чем приступить к рассмотрению, уже довольно - таки накопившихся и продолжающихся, тех или иных сложных вопросов и проблем, которые связаны с экологической трагедией Аральского моря (не только…), в какой-то мере и степени, как подтверждают ведущие эксперты и специалисты, до сих пор продолжающие реабилитационно-спасательные этого – уже водоёма работы, не исключают греховную причастность человеческого фактора, т.е. безнравственно-мировоззренческую деятельность. Но при этом, следует отметить, что в данном направлении имеет место и роль не предвиденных внешних и внутренних экологических и других факторов, даже с неотвратимо тяжелыми последствиями тех или иных процессов, в нашем историческом XXI веке.

Поэтому, эти и другие происходящие и взаимосвязанные между собой явления и процессы, конечно, не могли не отразиться на допущенных субъектом человека, тех или иных безнравственно-профессиональных, халатно-мировоззренческих и других непредсказуемо-необдуманных проступков как: «…в проектировании, строительстве и т.д. не соответствующих природным условиям (пустынной зоне) и ГОСТу, как оросительных каналов, насосных станций, дренажно-профилактических систем и других объёмов работ, по течению рек Сырдарьи и Амударьи, которые впадали и наполняли

своими водами Аральское море, у которой первоначальная площадь составляла 60 тыс. кв. км. что в конце концов и привел к экологической катастрофе…

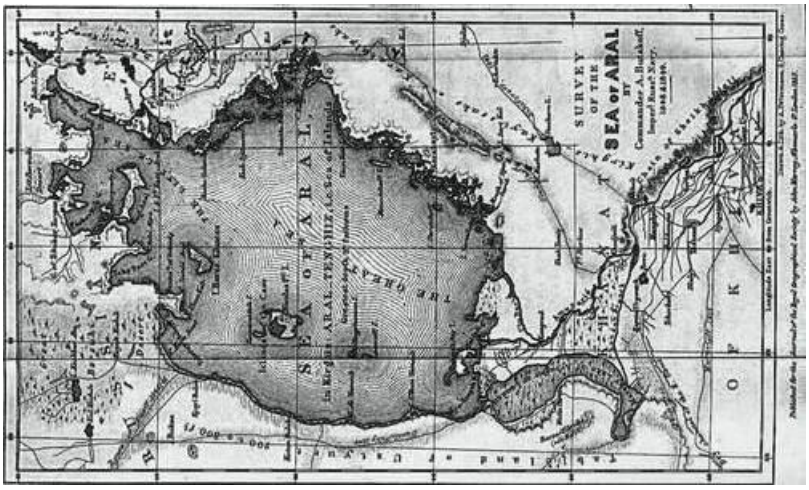
О не простых, удивительно-таинственных, жизненно-насыщенных, многообещающих и исторических легендах Востока о жемчужине Аральского моря, не так много известно нам, уже не говоря о будущих поколениях. Поэтому думается, что будет интересно узнать о том, что в давние времена Аральское море часто путали с Каспийским, а где-то и даже приписывали, что это отделившаяся часть самого Каспия. Но тем не менее, о чём гласит истина и подтверждается следующими фактами, что «…в 1960 годах Аральское море ещё находилась на четвёртом месте, с площадью 430 км. и по длине 234 км., с богатейшей фауной и своеобразной окружающей средой, её называли Озером мира, после Каспия, Верхнего озера на границе США и Канады, и озера Виктории.» [2].

Да и действительно: в I в. н. э., Птоломея, II в., оно упоминается, как Оксийское или Оксианское озеро от реки Оке (Оксус) - древнее название Амударьи; у арабского географа Истхари X век - Хорезмское море от названия территории на его южном берегу... также Гурганджское море (по древнему названию Ургенча), море Сыр по реке Сырдарья и т.д. в «…трудах 40-годов до нашей эры, греческому географу Страбону удалось подсчитать, что от Каспия до Арала 2400 стадиев, то есть 470 км.

Аральское море, ещё величали «Синим морем», а «…название «Аральского», или «Хивинского», море получило при Петре I. Однако на карту вплоть до XIX века…и лишь по частным описаниям (Берковиа, Муравинана, Берга)» [3].

В засушливые годы… расстояние… может стать в два раза больше…», т.е. оно усыхало в процессе летней жары. На дне Аральского моря…в 2001-м, а затем в 2014 годах, на дне обмелевшего Арала были обнаружены руины городов, датируемые XIV веком.» [3].

По данным радиоуглеродного метода исследования, «…Аральское море появилось примерно 17,6 тысяч лет назад, в связи обильных таяний ледников Памирских и Тянь-Шаньских горных хребтов, поэтому, ещё в XV веке как целого и единого Аральского моря не существовало. И лишь после 1573 года громаднейшая площадь водоёма становится полноводным и своеобразным морем» [4]. Но были и другие легенды и гипотезы, которые существовали вплоть до начала XIX век, что снижение уровня Каспийского моря связано с

Карта Аральского моря экспедиции Алексея Бутакова

с тем, что её воды уходят в Аральское озеро и наоборот. Так как, еще «…до конца XVII века на западноевропейских картах реки Амударья и Сырдарья обозначались впадающими в Каспийское море» [5].

С эпохи Петра I, российская империя всё чаще стала проявлять свои интересы к южным границам, где раскинулись вокруг Аральского моря пустынные зоны, со скудной

растительностью, быстроногими сайгаками и ведущими отшельническое существование прикаспийские бродячие (киргизы и т.д.) люди.

Ещё до 1917 года, один из российских учёных-либералов «…Пётр Лазаревич Войков, считал Аральское море совершенно не пригодным для нормальной жизни, как бесполезного испарителя воды…» [6] и рекомендовал полностью использовать впадающие в Арал воды Амударьи и Сырдарьи для орошения скудных посевов проса и т.д.

В 1848-1849 годах, под руководством капитана царского военного флота Алексея Бутакова, впервые была проведена специальная экспедиция, по изучению Аральского моря, с её множеством островами, на одном из которых Барса-кельмес отбывал свою ссылку украинский поэт и художник Тарас Шевченко. И лишь в конце 19 века, правители СССР решили чуть ли не вплотную заняться «исправлением исторической ошибки человечества и заняться спасением Аральского моря. Одним из наиболее удобных планов было переброска Сибирских рек - Иртыша и Оби для заполнения уровня Аральского моря. Но с началом перестройки, а затем «… распад в 1991 году СССР и образования новых и независимых государств (СНГ), приостановили эту дорогостоящую затею по переброске Сибирских рек, на будущее…» [7].

За эти довольно-таки долгие годы, были проведены множество специально-проектных, научно-экспедиционных, профилактических, строительных и многих других работ, с участием разных международных экспертных служб, организаций, фондов, банков и т.д., по изучению, разработке спасательно-восстановительных, экологических, инженерно-строительных и других направлений работ.

В процессе многолетних и кропотливых работах по исследованию причин экологического синдрома Арала, были выявлены и установлены довольно-таки серьёзные нарушения, которые указывали на не качественно-профессиональный уровень и не соответствующие стандартным требованиям научно-проектные, строительные, гидро-оросительные (Каракумский канал) и другие дорогостоящие объёмы работы, по причине человеческого фактора. Так как, «генеральный проект по освоению голодной степи», установка насосных станций для поднятия воды на возвышенные районы и проведение дренажно-очистительных систем, по которым прогоняли перенасыщенные пестицидами и опасными химикатами грязные «сбросовые» воды, они напрямую поступали в реки Амударью и Сырдарью, и конечно, с этими ядохимикатами и т.д. мусором наполняли Аральское море.

Во многих своих выступлениях, книгах, экспедиционных отчётах и журнальных статьях, известный эксперт, исследователь и публицист Якуб Ядгарович Хамидов, как один из ведущих специалистов по вопросам и проблемам Аральского моря, отмечает, что непоправимой ошибкой экологической трагедии Аральского моря заключалась в том, что «… Аральская трагедия в определённой степени связана с безответственно-номенклатурными, безнравственно-профессиональными, гражданско мировоззренческими, эколого-просветительными и многими другими общечеловеческими факторами» [7].

Но, ещё следует сказать о том, что постоянно происходящие в современном мире, те или иные экологические, социально-психологические, пространственно-временные, современные научно-технические и другие процессы, при воздействии различных внешних и внутренних факторов, оказывают влияние и на виртуально-молекулярные составляющие уровни окружающей среды и мироздания в целом (Закон физики). Поэтому, при синтезе этих процессов, они имеют своеобразную энергетическую способность воздействовать (положительно, отрицательно и даже критически) на те или иные особенности и функции субъектов (и живых организмов), в том числе и на сознательно-психологические составляющие человека, социальных групп и общества в целом, и это без спорно [8].

Поэтому, эти и уже исторические проблемы Аральского моря, связаны с этими особыми и не простыми пространственно-временными и другими Законами Мироздания, а также и общечеловеческими ценностями, о чём гласит истина, что «Человек - дитё природы и хозяин… Земли…»!

И как отмечали выше, с времён императора Петра I и далее - эпохи «белого золота», т.е. хлопковой политики при СССР, Аральскому морю было суждено смириться с такой судьбой, на виду всего Мироздания и его исторического субъекта Человечества …

В заключении хотелось бы сказать о историческом и стратегическом факте, что «… именно Аральское море служило [запасным космодромом] для приводнения посадочных капсул космических кораблей для Байконура. И в этом, была ещё одна её уникальность и значимость» [9].

В этой связи, возникает адекватно-стратегический, нравственно-мировоззренческий и общечеловеческий вопрос, а нельзя ли современному Человечеству с её новейшими наукоёмко-инновационными, виртуально-технологическими, искусственно-интеллектуальными и другими передовыми научно-техническими достижениями, призадуматься и приложить все усилия в восстановлении Аральского моря.

Использованная литература:

1. Закон физики: сохранения энергии и второе начало термодинамики в естествознании и их значение. БСЭ М:1978. т.30.
2. Аральская экспедиция. Хинкулов Леонид Фёдорович. litmir.club> /?b = 249859&p = 36. dzen.ru. Ритм Евроазии.
3. Медиапортал. Caravan. kz. 20 мая 2024.
4. Аральское море родилось первым. Chrdk.ru. Архивирована 30.08.2019
5. Жизнь П.Л.Войкова. Видеокопия. Ru.wikpedia.org wiki/Войков Пётр Лазаревич.
6. Я.Я.Хамидов «Экологические проблемы Аральского моря: легенды и решения», журнал «Молодой учёный» № 9 (113) 2016.
7. Эко Дело. Ю.С.Камалов. Краткая сводка. enwl@google group.com.
8. «Рамбле»https://news.rambler.ru/asia/36974599/?utm_content= news_ media utm media=read=more copeink.
9. «Солённая рана» Центральной Азии: как Узбекистан решает проблему Арала.

ІШКІ ТУРИЗМДІ ДАМЫТУ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДА ДЕМАЛУҒА БОЛАТЫН ОРЫНДАР

О.С. Жанат – магистр, Ж.А.Тәшенев университеті, Астана қаласы, Zhaubasov.oralbai@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада Қазақстандағы ішкі туризм және оның дамуына әсер ететін факторлар: адам мен оны қоршаған орта арасындағы қарым-қатынас мәселесі сөз етіледі. Туризмнің адам мен қоршаған орта арасындағы қайшылықтарды жоюға бағытталуы. Ішкі және келу туризмін дамыту – мемлекеттік саясаттың басымдық бағыттарының бірі екендігі. Қазіргі таңда Қазақстанда жергілікті туристік ортаның имиджін қалыптастыру және тартымдылығын арттыру бойынша қарқынды жұмыстар жүргізіліп жатқаны қарастырылады.

Кілт сөздер: Ішкі туризм, табиғи ресурс, саяхат, инфрақұрылым, қоршаған орта

Аннотация: В статье рассматривается внутренний туризм в Казахстане, факторы, влияющие на его развитие: проблема взаимоотношений человека и окружающей его среды. Ориентация туризма на устранение конфликтов между людьми и окружающей

средой. Развитие внутреннего и въездного туризма является одним из приоритетных направлений государственной политики. В настоящее время ведется интенсивная работа по созданию имиджа местной туристической среды и повышению ее привлекательности в Казахстане.

Ключевые слова: Внутренний туризм, природные ресурсы, путешествия, инфраструктура, окружающая среда

Abstract: The article examines domestic tourism in Kazakhstan, factors influencing its development: the problem of the relationship between man and his environment. Orientation of tourism to the elimination of conflicts between people and the environment. The development of domestic and inbound tourism is one of the priority areas of state policy. Currently, intensive work is underway to create the image of the local tourism environment and increase its attractiveness in Kazakhstan.

Key words: Domestic tourism, natural resources, travel, infrastructure, environment

Ішкі туризм – Қазақстан Республикасының азаматтары мен оның аумағында тұрақты тұратын адамдардың аймақ шегіндегі саяхаты.

Ішкі туризмнің дамуына кейбір факторлар кері әсер етеді. Адам мен оны қоршаған орта арасындағы қарым-қатынас қарама қарсы. Бір жағынан адам мен қоршаған орта арасындағы қиын комплексті қарым-қатынас, екінші жағынан ғылыми-техникалық прогрестің әсерінен адам қызметінің табиғатты түрлендіруінен болатын қоршаған ортаның интенсивті өзгеруі. Туризм адам мен қоршаған орта арасындағы қайшылықтарды жоюға бағытталған [1].

Сауықтыру элементі мәдениет жағынан туризмді қамтиды (ең алдымен адамның психологиялық жағдайын сауықтыру). Мәдениет және туризм бір-бірімен қоғамдық өмірдің әр түрлі дәрежесінде жақындайды. Мәдениет — адам қызметі табысының бірлігі ретінде туризмнің түрлерін дамыту және мәдениеттендіруде маңызды орын алады. Ал туризм адаммен жасалған мәдениет орындарына сүйенеді. Яғни тек табиғи ресурстарды ғана емес, мәдени және мәдени мұра ресурстарын пайдаланады.

Мәдениет және туризм қарым-қатынасын екі аспектіде қарастыруға болады:

1. Мәдениеттің туризмге әсер етуі.
2. Туризмнің мәдениетке әсері.

Мәдениеттің туризмге әсері бірқатар жағдайларға байланысты, олар:

- белгілі территорияда материалдық жағдайының болуы;
- әлеуметтік инфрақұрылымының дамуы, сонымен қатар мәдениет саласы; тарихи-мәдени, архитектуралық-этнологиялық, археологиялық және т.б. ескерткіштердің орналасу орны;
- ғылым-білім потенциалының болуы.

Белгілі территорияның материалдық жағдайының болғандығын мәдениеттің туризмге әсер етуінен материалды инфрақұрылымның дамығандығын айқындайды (инженерлік, агротехникалық, сызықтық құралдар). Бұл объектілерде мәдени қызметтің негізі қаланады. Әлеуметтік инфрақұрылымның тұрғысынан бұл әсер ерекше айқындалады.

Н.Ф.Голиковтың анықтамасы бойынша оған мәдени-тұрмыстық бағыттағы, денсаулық сақтау, білім беру, демалу объектілері және т.б. жатады. Аталған объектілерден демалыс — әлеуметтік инфрақұрылымның негізгі бөлігі болып табылады [2].

Адамдар демалысты күнделікті ауыр жұмыстан өзін босату деп түсінеді. Демалыс орны рекреациямен бірдей ұғым, өйткені соңғы сөзіміз «демалу», «тынығу» дегенді білдіреді. Сондықтан демалыс әлеуметтік инфрақұрылымның негізгі функциясы ретінде көптеген мәдени аспектілерді қамтиды. Тарихи-мәдени архитектуралық-этнологиялық, археологиялық және басқа ескерткіштер орналасу жағынан туризмге әсері әр түрлі бола алады. Бұл Қазақстанның барлық территориясы көне ескерткіштердің көптігімен сипатталады.

Туризмнің мәдениетке әсері келушілер мен қабылдаушы арасындағы қарым-қатынаста және тұрғындардың жағдайының жақсаруына әсер етуінен көрінеді.

Бірінші деңгейінде келушілер мен қабылдаушы арасындағы қарым-қатынаста бір-бірімен рухани мәдениетпен алмасуын көруге болады. Ол әр түрлі этникалық топтарда мәдениеттің өсуімен, сонымен қатар адамның ішкі мәдениетінің көтерілуімен айқындалады. Ғылым мен техника салаларында біліммен алмасу мүмкіндігі туады.

Екінші деңгейінде тұрғындардың жағдайының жақсаруына әсерін тигізеді. Ол мемлекеттке келетін туристердің контингентінің «бай» жоғары индустриалды мемлекеттерден келуін айқындайды. Бұл резидент еместердің төлеу қабілетін түсіндіреді.

Тұрғындардың жағдайының жақсаруы адамның білімге, ғылымға және оқуға талпынысына мүмкіндік туғызады. Яғни барлық мәдениеттің өсуіне абсолютті алғы шарттар жасайды. Туризм бұл жағдайда бірінші және ерекше орын алу керек. Туризм және тұрғындардың жұмыс бастылығы екі позицияда қарастырылады: Туризмнің жұмыссыздықты қысқартуға және жаңа жұмыс орындарын қалыптастыруға әсері.

Туризм табиғи, мәдени объектілердің болуын ғана емес, сондай-ақ басты фактор жұмыс күшін анықтайды. Қазіргі кезде әлемде туризм индустриясында 212 миллион жұмыс орны бар, ал кешелектегі он жылда оның саны 338 миллионға дейін өсуі ықтимал. Жұмысшыларды туристік салаға нәтижелі тарту үшін еңбек биржасында есепте тұрған жұмыссыздарды тарту керек.

Ішкі және келу туризмін дамыту – мемлекеттік саясаттың басымдықты бағыттарының бірі. Қазақстанда жергілікті туристік ортаның имиджін қалыптастыру және тартымдылығын арттыру бойынша қарқынды жұмыстар жүргізіліп жатыр.

Бұл ретте туризм саласы экономиканың басқа салаларымен өте тығыз байланысты екенін ескеру қажет. Туристік әлеуетті пайдалану бизнестің дамуына серпін береді - туристік сала жеке инвестициялар үшін тартымды салаға айналады.

Жаз мезгілі, демалыстар уақытында Қазақстандықтар негізінен қайда демалғанды жөн көреді деген сұраққа жауап беретін болсақ, ресми статистика бойынша қазақстандықтар сауықтыру және жағажай туризмін таңдайды. Жаз уақытында көпшілік Алакөл, Балқаш көлдерінің, Каспий теңізінің жағалауларына, Бурабай курорттық аймағына барады. Статистика бойынша, өткен жылы еліміздің курорттық аймақтарында 1 млн-нан астам қазақстандық тұрақтаған [3].

Сонымен қатар тағы бір белсенді сегмент — тарихи-мәдени және діни туризм, әсіресе, Түркістан, Жамбыл, Маңғыстау облыстары. Қазақстандықтар әулие нысандарды, ұлы тұлғалар өмір сүрген жерлерді, киелі орындарды, кесенелер, ғибадатханалар мен басқа да мәдени, тарихи мұра ескерткіштерін, сондай-ақ киелі таулар, үңгірлер, көне қалалар мен басқа да нысандарды аралайды.

Саяхаттау мен спортсүйер туристер саны белсенді түрде артып келеді. Түрлі веложарыстар, марафондар және басқа да спорттық шаралар Қазақстанның түкпір-түкпірінен мыңдаған қатысушыны тарта бастады. Жақсы дамып келе жатқан жаяу сапарлар, альпиниадалар және т.б. атап өтуге болады.

Бұған қоса, халық арасында демалыс күндері саяхаттау да жақсы танылып келеді. Бұндай турлар Астана және Алматы қалаларының төңірегінде айтарлықтай жақсы дамыған. Аталған турлардың өзегі — еліміздің ұлттық табиғи парктері. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарға (ЕҚТА) бару көрсеткіші жыл сайын өсіп келеді.

Ел ішіндегі демалыстың артықшылықтары туралы айта отырып, әрине, ең алдымен қауіпсіздік, медициналық көмектің қолжетімділігі, тілдік кедергілердің болмауы және т.б. атап өткен жөн. Дегенмен, отандастарымыз үшін басты мотивация туған өлкені зерттеу, мемлекеттің ұлттық, тарихи-мәдени және табиғи құндылықтарымен жақынырақ танысу мүмкіндігі болуы тиіс. Бұл өскелең ұрпақтың зияткерлік, рухани және шығармашылық дамуына, сондай-ақ олардың бойында патриоттық тәрбиені ұялатуға ықпал етеді.

Қазақстан нысандарын әлемнің танымал жағажайлы курорттық орындарымен салыстыру үшін жағажай туризмін дамытудың басымдықтарының бірі ретінде таңдалған Каспий жағалауын дамыту қажет.

Ақтау маңынан халықаралық санаттағы жаңа курорттық нысан құрылысын дамыту. Осыған ұқсас курорттық орындар мемлекеттік-жекеменшік әріптестік есебінен пайда болады, онда мемлекет инфрақұрылымды реттесе, бизнес мейманханалар мен ойын-сауық орындарын салады.

Ел ішінде демалу шетелде демалғаннан қымбатқа түседі деген пікір бар. Бұл ретте, көбіне Түркия мен Бурабайдың бағаларын салыстырады. Бұл екі нысан инфрақұрылымның даму деңгейімен ғана емес, туристік ұсыныстармен, туристік маусымның ұзақтығымен және басқа да жағдайлармен ерекшеленеді. Бұл орайда Бурабайды Анталиямен салыстыруға болмайды, бұлардың бір-бірінен айырмашылықтары бар, тіпті бағасы бірдей болғанның өзінде олар бір-бірінің орнын алмастыра алмайды.

Бурабай - бұл бір күндік турлар, демалыс күндері, қысқа мерзімді демалыс өткізілетін жер (санаторийлік емді есепке алмағанда), статистика көрсетіп отырғандай, эко-саяхаттауға баса мән берумен 3-4 күн демалатын орын, ерекше ауа райы мен демалу маусымының қысқалығын да ескеру керек.

Еліміздің әрбір өңірі табиғи және тарихи-мәдени мұраға аса бай, олардың көбі қазіргі таңда да аса танымал болып отырған жоқ.

Оның негізгі себептерінің қатарында тиісті ұсыныстар мен инфрақұрылымның болмауынан басқа, ақпараттың болмауы да бар. Еліміздің батыс өңірлерінің тұрғындары еліміздің шығысында немесе оңтүстігінде не барын білмейді және керісінше. Тіпті туристік компаниялардың өкілдерінің өзі еліміздегі көптеген қалалар мен туристік орындарда болмағандарын мойындайды. Сондықтан отандық туркомпаниялар үшін Қазақстан бойынша ақпараттық турларға басымдық берілу керек.

Қазақстанда әрбір адам көруі тиіс көптеген тарихи-мәдени нысандар бар, ал олардың кейбірі ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұра тізіміне енгізілген. Бәрі туристердің қалауларына байланысты: көбі Жібек жолында саяхаттағанды ұнатады, Көне Таразды көреді, Түркістан болып, Қожа Ахмет Яссауи, Арыстан баб кесенесіне барады, Отырар, Сауран қалашықтарын аралайды. Енді біреулері Маңғыстау облысындағы Бекет ата және Шақпақ ата мешіттерін, Алматы облысындағы Тамғалы петроглифтерін немесе Шығыс Қазақстан облысындағы Берел және Шілікті қорғандарын көруге асығады, сондай-ақ көптеген қалашықтар мен басқа да культтік құрылымдарды көре алады [4].

Ішкі туризмді дамыту үшін сонымен қатар жастарды Қазақстанда саяхаттауға үндейтін Киелі жерлер геймификациясы жобасын ұсынып отырмыз. Ұлы Жібек бойында орналасқандықтан Қазақстан аумағындағы қалалар мен табиғаты ғажайып қорықты жерлер ежелден саяхат және туризм нысандары болып табылған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. https://www.weforum.org/publications/travel-tourism-development-index-2024/
2. https://adyrna.kz/post/188797
3. Ішкі туризмді дамытудың жобасы әзірленді / «Егемен Қазақстан» газеті, 2 наурыз, 2022 жыл.
4. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия. Бас редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 жыл. ISBN 5-89800-123-9

ORAL PRACTICE AS A MEANS OF DEVELOPING FLUENCY AND CONFIDENCE SKILLS IN ENGLISH LANGUAGE LEARNERS

Шарахимов Ш.К., магистрант 1 курс, Университета Мирас
г. Шымкент. shakhrukhsharakhimov84@gmail.ru ID 0009-0001-1500-5651

Abstract: In modern education, oral practice plays a key role in developing fluency and confidence in communicating in English. This aspect is especially important for language learners, as lack of conversational practice can lead to language barriers and insecurity in using a foreign language. The article discusses methods and strategies aimed at improving speech fluency, including a communicative approach, role-playing games, discussions, immersion techniques, and the use of digital tools such as chatbots and online platforms. Special attention is paid to the influence of regular oral practice on the formation of linguistic confidence, as well as ways to overcome the fear of mistakes in the communication process. The research results confirming the effectiveness of various methods of developing conversational skills are presented, and practical recommendations for their integration into the educational process are offered.

Key words: oral practice, fluency of speech, confidence in communication, communicative approach, teaching methods, English.

Аңдатпа: Қазіргі білім беру жағдайында ауызша практика ағылшын тілінде еркін сөйлеу және сенімділік дағдыларын дамытуда шешуші рөл атқарады. Бұл аспект әсіресе тіл үйренушілер үшін өте маңызды, өйткені сөйлеу тәжірибесінің болмауы тілдік кедергіге және шет тілін қолдануда белгісіздікке әкелуі мүмкін. Мақалада коммуникативті тәсілді, рөлдік ойындарды, пікірталастарды, иммерсия әдістерін және чатботтар мен онлайн платформалар сияқты цифрлық құралдарды пайдалануды қоса алғанда, еркін сөйлеуді арттыруға бағытталған әдістер мен стратегиялар қарастырылады. Тұрақты ауызша практиканың тілдік сенімділікті қалыптастыруға әсеріне, сондай-ақ қарым-қатынас процесінде қателіктерден қорқуды жеңуге ерекше назар аударылады. Әңгімелесу дағдыларын дамытудың әртүрлі әдістерінің тиімділігін растайтын зерттеу нәтижелері келтіріледі және оларды оқу процесіне біріктіру бойынша практикалық ұсыныстар ұсынылады.

Кілт сөздер: ауызша практика, еркін сөйлеу, қарым-қатынасқа деген сенімділік, коммуникативті тәсіл, оқыту әдістері, ағылшын тілі.

Аннотация: В условиях современного образования устная практика играет ключевую роль в развитии навыков беглости и уверенности в общении на английском языке. Данный аспект особенно важен для изучающих язык, поскольку недостаток разговорной практики может приводить к языковому барьеру и неуверенности в использовании иностранного языка. В статье рассматриваются методы и стратегии, направленные на повышение беглости речи, включая коммуникативный подход, ролевые игры, дискуссии, иммерсионные техники и использование цифровых инструментов, таких как чат-боты и онлайн-платформы. Особое внимание уделяется влиянию регулярной устной практики на формирование языковой уверенности, а также способам преодоления страха ошибок в процессе общения. Приводятся результаты исследования, подтверждающие эффективность различных методик развития разговорных навыков, и предлагаются практические рекомендации по их интеграции в учебный процесс.

Ключевые слова: устная практика, беглость речи, уверенность в общении, коммуникативный подход, методы обучения, английский язык.

Speaking is one of the most challenging skills for English learners, as it requires a combination of linguistic accuracy, fluency, and confidence. Many students struggle with anxiety, fear of making mistakes, and limited opportunities for real communication in the target

language. Oral practice is an essential component of language learning, as it not only improves fluency but also boosts learners' confidence by providing a safe environment for practice.

This article aims to analyze the role of oral practice in developing speaking fluency and confidence, explore effective teaching strategies, and discuss ways to overcome psychological barriers in language learning. Oral practice involves the regular use of spoken language in different communicative situations. It helps learners develop fluency by [1,10]:

- Encouraging spontaneous speech production.
- Enhancing pronunciation and intonation.
- Reducing anxiety and fear of mistakes.
- Increasing exposure to real-life communication patterns.

Studies suggest that fluency improves when learners engage in meaningful, interactive speaking activities rather than focusing solely on grammar and vocabulary drills. Communicative competence, which includes the ability to use language appropriately in various contexts, is best developed through consistent oral practice.

To enhance fluency and self-assurance in speaking, educators can use a variety of methods [2,7]:

- The CLT approach emphasizes interaction as the primary means of learning. Activities such as pair and group discussions, problem-solving tasks, and role-plays encourage students to use language in real-life contexts.

- Role-playing helps students practice different social and professional communication scenarios, such as ordering food in a restaurant, attending a job interview, or making a presentation. This method reduces anxiety by allowing learners to rehearse conversations in a low-stakes environment.

- Engaging learners in debates on familiar and thought-provoking topics helps them develop argumentation skills and fluency. It also improves their ability to think in English and express ideas clearly under time constraints.

- Encouraging students to narrate personal experiences or create stories fosters creativity and helps with language retention. This technique improves coherence and cohesion in spoken language.

Using Digital Tools for Speaking Practice:

- Chatbots simulate real-life conversations and provide immediate feedback on pronunciation and grammar.

- Websites like iTalki, Tandem, and HelloTalk connect learners with native speakers for real conversations.

- Applications such as Elsa Speak and Speechling help learners refine their pronunciation.

Encouraging a positive learning environment where mistakes are seen as part of the learning process. Using gradual speaking challenges to increase learners' comfort levels. Providing constructive feedback to help students improve without discouragement.

Despite the benefits of oral practice, some challenges may arise [3,2-13]:

- Many students hesitate to speak due to fear of errors. Teachers should create a supportive atmosphere where mistakes are viewed as learning opportunities.

- In large classrooms, not all students get equal chances to speak. Pair and group work can maximize participation.

- Exposure to native speech through audio materials, shadowing techniques, and phonetic exercises can help improve pronunciation.

Examples of Effective Implementation:

- In a study conducted with university students, a group that practiced structured debates for a semester showed a 40% improvement in fluency compared to a control group using traditional reading and writing exercises.

- High school learners engaged in daily storytelling sessions reported increased self-confidence and greater ease in structuring sentences.

- A business English course incorporating role-plays led to a significant reduction in speaking anxiety among professionals preparing for international meetings.

Results and FindingsResearch findings indicate that learners who regularly participate in oral practice activities demonstrate [4,100]:

- Increased fluency and reduced hesitation in speech.
- Greater confidence in public speaking and spontaneous communication.
- Improved ability to formulate ideas clearly and effectively.
- Enhanced pronunciation and a more natural speaking rhythm.

ConclusionOral practice is a powerful tool for developing fluency and confidence in English learners. Structured speaking activities, interactive engagement, and continuous exposure to real-life communication significantly contribute to language proficiency. Educators should integrate diverse oral exercises into their teaching strategies to maximize students' speaking potential. Further research should explore the impact of digital tools, such as AI-powered chatbots, in facilitating oral practice beyond the classroom.

Oral practice is essential for developing fluency and confidence in English learners. By incorporating communicative approaches, role-playing, debates, and digital tools, educators can create an interactive and supportive learning environment. Consistent speaking practice helps learners overcome psychological barriers, enhance their speaking skills, and become more confident in using English in real-life situations.

Oral practice plays a crucial role in the development of fluency and confidence in English learners. Regular speaking activities help students overcome the language barrier, improve pronunciation, and develop automaticity in speech production. This article examines the key methods for enhancing fluency and self-assurance, including communicative approaches, role-playing, debates, storytelling, and digital tools such as AI-based chatbots and online conversation platforms. The study explores the psychological and linguistic factors influencing confidence in speaking and suggests practical strategies to create an engaging and supportive learning environment. The findings confirm that consistent oral practice significantly contributes to students' ability to communicate effectively in English.

References:

1. Brown, H. D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching. Pearson Education. P 10.

2. Harmer, J. (2015). The Practice of English Language Teaching. Pearson. P 7.

3. Nation, P. (2007). The Four Strands. Innovation in Language Learning and Teaching, 1(1), P 2-13.

4. Thornbury, S. (2005). How to Teach Speaking. Longman. P 100.

ЖАҺАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ САҚТАУДЫҢ МАҢЫЗЫ

[1]Дүйсенбек С.Ж., [2]Оңалбайқызы Р.

[1] Тарих және география кафедрасының магистрі, аға оқытушы

[2]Қоғамдық ғылымдар мектебінің магистрі, аға оқытушы

[1]Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

[2]Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан қ.

[2] e-mail: saltanat8208@mail.ru, https://orsid. 0009-0007-5719-2348,

[2]e-mail: onalbaykyzy.r@iuth.edu.kz

Аңдатпа. Мақалада жаһандану процесінің қазақ халқының ұлттық құндылықтарына әсері, сондай-ақ ұлттық бірегейлікті сақтау жолдары қарастырылады. Қазіргі заманғы қоғамдағы өзгерістерге қарамастан, ұлттық құндылықтар адамзаттың рухани-мәдени

мұрасының маңызды бөлігі. Ұлттық құндылықтар - әр халықтың өмір сүру дағдысы, дүниетанымы мен мәдениетінің көрінісі. Тәрбие жүйесінің өзегінде осы құндылықтардың болуы жас ұрпаққа адамгершілік, патриотизм және рухани тәрбие берудің негізгі кепілі бола алады. Бұл мақалада ұлттық құндылықтардың тәрбие процесіндегі маңызы қаралады.

Кілт сөздер: Дәстүр, дін, мәдениет, тіл, жаһандану, сабақтастық, құндылық, бірегейлік, ұлттық бірегейлік.

Аннотация. В статье рассматривается влияние процесса глобализации на национальные ценности казахского народа, а также пути сохранения национальной идентичности. Несмотря на изменения в современном обществе, национальные ценности являются важной частью духовно-культурного наследия человечества. Национальные ценности-это отражение жизненных навыков, мировоззрения и культуры каждого народа. Наличие этих ценностей в основе воспитательной системы может стать основной гарантией нравственного, патриотического и духовного воспитания подрастающего поколения. В данной статье рассматривается значение национальных ценностей в воспитательном процессе.

Ключевые слова: традиция, религия, культура, язык, глобализация, преемственность, ценность, идентичность, национальная идентичность.

Abstract. The article discusses the impact of the globalization process on the national values of the Kazakh people, as well as ways to preserve national identity. Despite the changes in modern society, national values are an important part of the spiritual and cultural heritage of mankind. National values are a reflection of the life skills, worldview and culture of each people. The presence of these values at the core of the educational system can become the main guarantee of moral, patriotic and spiritual education of the younger generation. This article discusses the importance of national values in the educational process.

Key words: tradition, religion, culture, language, globalization, continuity, value, identity, national identity.

Қазіргі таңда қоғамымыз жаһандану дәуірінде күрделі өзгерістерді бастан кешуде. Жаһандану – адамзатпен бірге үздіксіз дамып келе жатқан тарихи және әлеуметтік үдеріс. Бұл құбылыстың басты ерекшелігі – әлем елдерінің өмір салтының, мәдениетінің және ақпараттық жүйелерінің ортақтасып, біртұтас сипатқа ие бола бастауы.

Жаһандану феноменін біржақты талдау мүмкін емес, себебі ол көпқырлы және қарама-қайшылыққа толы үдеріс. Бір жағынан, бұл құбылыс әлемдік ынтымақтастық пен мәдениетаралық ықпалдастықтың нығаюына ықпал етсе, екінші жағынан, ұлттық ерекшеліктер мен мәдени құндылықтарға ықпал ететін маңызды сын-қатерлерді тудырады.

Осы мәселенің өзектілігі жаһанданудың ықпалы мен оның салдарын ғылыми тұрғыдан саралап, ұлттық бірегейлікті сақтау жолдарын қарастыру қажеттігін айқындайды.

Қазіргі жаһандану дәуірі адамзат қоғамының барлық салаларына айтарлықтай әсерін тигізуде. Бұл үдеріс елдердің экономикалық, мәдени және ақпараттық жүйелерін біріктіру арқылы ортақ әлемдік жүйе құруды көздейді. Дегенмен, жаһандану үрдісінің ұлттық құндылықтарға тигізетін әсері күрделі мәселелерді тудырып отыр.

Француз философы Жак Дерриданың «Жаһандану – бүгінгі әлемнің қайтаруға келмейтін заңды процесі» [1] деген ойы бұл құбылыстың табиғатын айқындайды. Сондықтан жаһанануды терең түсініп, оның оң және теріс қырларын анықтау маңызды. Жаһанданудың оң аспектілеріне әлем халықтарының мәдениеті, экономикасы, саяси және ақпараттық жүйелерінің жақындасуы жатады. Бұл үрдіс елдер арасындағы ынтымақтастықты арттырып, әлемдік дамудың озық тәжірибелерін бөлісуге мүмкіндік береді.

Алайда жаһанданудың теріс жақтары да бар. Ол ұлттық ерекшеліктер мен мәдениетті бедерсіздендіріп, әлсіздеу мәдениеттер мен өркениеттерді жұтып қою қаупін

тудырады. Ұлттық бірегейлік пен мәдениетке деген немқұрайдылық жаһандану салдары ретінде көрініс табуы мүмкін. Мұндай жағдайда этностық келбеттің жойылу қаупі де туындайды.

Жаһандану – біздің қоғамымыз үшін қажетті үрдіс. Алайда ұлтты ұлт ретінде сақтап отырған құндылықтардың жаһандық өзгерістер ықпалымен жойылып кетуіне жол бермеу – басты міндет. Елдік пен ұлттық бірегейлікті сақтау, мәдени мұраны ұрпақтармен байланыстыру және ұлттық құндылықтарды дәріптеу – болашаққа бағдарланған стратегиялық қадам.

Осы мәселені шешу үшін жаһанданудың ықпалын сараптап, ұлттық мәдениет пен құндылықтарды сақтау тетіктерін әзірлеу қажет. Бұл әрекет ұлттың болашағын қамтамасыз етудің басты кепілі болмақ.

Қазіргі жаһандану дәуірінде әрбір ұлт өз құндылықтарын сақтап қалуға ерекше мән беруі қажет. Ұлттың болашағы оның мәдениеті мен дәстүрлерін сақтап, оларды үнемі жетілдірумен тікелей байланысты. Ұлттық құндылықтарға немқұрайдылық таныту, оларды ұрпақ санасына сіңірмеу немесе дәстүрлерді ескермей, мәдени мұраны дамытуға ұмтылмау – кез келген елдің болашағын бұлыңғыр етеді.

Қазақ мемлекеті үшін Мәңгілік Ел идеясын жүзеге асырудың негізгі шарты – ұлттық құндылықтарды жоғары бағалап, оларды ұрпақ өмірімен сабақтастыра білу. Бұл бағытта мәдениет пен дәстүрлерді дәріптеу, ұлттың тарихи ерекшеліктерін сақтау және оларды жаңғырту – мемлекеттің ұзақ мерзімді дамуының басты алғышарттары болып табылады.

Ұлттық бірегейлік Жаһанануға байланысты зерттеушілер үш жақты ойды ұстанады [2]. Бірі жаһанануға мүлдем қарсы болса, екіншісі оны жақтайды, үшіншісі оны табиғи құбылыс ретінде мойындайды. Бірінші топтағы зерттеушілердің ойынша, жаһандану экономикалық және мәдени империализмнің жаңа түрі. Себебі, жаһандану туралы теориялық негізді ағылшын, скандинавиялық, австралиялық және американдық ойшылдар қалаған. Сондықтан, олар жаһанануды Жаһандану жағдайындағы ұлттық бірегейлік пен Қазақстанның ұлттық мүдделері турасындағы мәселелер батыстанудың жаңарған формасы тұрғысынан қарайды. Екінші топтағылар жаһанануды заңды құбылыс ретінде, оның ерекшеліктері мен жетістіктерін айрықша көрсетеді және оны мемлекеттердің дамуындағы жаңа кезең ретінде қарауды ұсынады. Ал үшінші топтағылар жаһанануды сипаттай отырып, жас мемлекеттердің осы жағдайда өзін-өзі сақтап қалуына нұсқаулар береді. Біздің зерттеуіміздің міндеті де осы үшінші бағытқа негізделеді. Жаһандану жағдайындағы біздің мемлекеттің ұлттық мүддесі – адамның құқығы мен бостандығының қамтамасыз етілуі, елдегі қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылықты сақтау, халықтың бірлігі және игілігі болып табылады. Сонымен бірге, бәсекеге қабілетті және ұлттық ақпараттық кеңістікті қолдай отырып, қоршаған ортаның жай-күйін сақтай отырып, еліміздің даму басымдықтарына сай келетін халықаралық ынтымақтастықтың жай-күйін және жағымды имиджі мен беделін нығайту. Жаһандану құбылысын зерттеушілердің еңбектеріне біршама талқылаулар жүргізе отырып, жаһандану үдерісінің салдарын айтпастан бұрын, оның себептерін анықтап алғанымыз жөн деп шештік. Оны зерттеудің мақсаты ретінде қарай отырып, жан-жақты зерттеулердің негізі қалануы тиіс. Қазақстандағы ұлттық мүдде және бірегейлік мәселелерінің астарын толығымен зерттеу үшін жаһанданудан айналып өтуге болмайтындығы анықталды. Себебі, Қазақстандағы даму үдеріс демократиялық сипатта, ал демократиялық үдеріс қазіргі кездегі жаһанданудың бір тармағы ретінде саналады. Жаһандану табиғи құбылыс және оның тылсым күші қоғамның саяси және рухани салаларының тұрақтылығын, жасампаздығын және өзгешелігін сақтау және дамыту арқылы ашыла береді. Қалай десек те жаһандану жағдайында әлем екі сипатта көрініс тапқан. Мемлекеттердің бірі белсенді, үстем, екіншілері енжар, бағыңқы болатындығын заман көрсетіп отыр. Жаһандану жағдайына байланысты қазақстандық ойшыл А.Н.Нысанбаев бірнеше болжамдар жасайды [3], оның ойынша, біріншіден, ұлттық болмысты сақтауға тырысушылық, алайда қазіргі таңда бұл алғашқы сипатынан біршама өзгерген, екіншісі түрік-мұсылман әлемін қабылдау, бұл

жағдайда ойшыл латын алфавитінің маңыздылығы туралы айтады. Ал ислам мәдениетіне келетін болсақ, қазақстандық қоғам діни плюрализмді қолдайды. Үшінші бағыт «еуразиялық мәдени кеңістік». Ойшыл Қазақстанның географиялық жағынан емес, әсіресе мәдени және демографиялық жағынан Еуропа мен Азияның ортасындағы кеңістіктен және сонымен бірге тарихымыз арқылы да алшақ кете алмаймыз деп көрсетеді [4]. Бұған қоса, осы территорияда өмір сүріп жатқан ұлттар мен ұлыстардың мәдени-рухани әлемінің салт-дәстүрлерінің ұқсастығын тілге тиек етеді. Осы бағыттармен қоса, төртінші бағыт «ортаазиялық кеңістіктің» қалыптасу мүмкіндігін айтуға болады. Себебі, жоғарыдағы үш бағытта да Қазақстан өзінің пәрменділігін, жоғарғы мәртебесін көрсетуі қиынға соғады, ал «ортаазиялық барысқа» [5] айналуына мүмкіндіктер жоқ емес.

Осы мәселелерді жүйелі түрде зерттеу ұлттық бірегейлікті нығайту мен ұлт болашағын қамтамасыз етудің маңызды құралдарының бірі екендігі анық.

Жаһандану ұлттық бірегейлікке ықпалы, жаһандану бір жағынан әлем елдері арасында интеграцияны күшейтсе, екінші жағынан, ұлттық мәдениетке қауіп төндіреді. Ұлттық бірегейлікті жоғалту қаупі негізінен төмендегі факторларға байланысты:

Мәдени ықпалдың артуы: Батыс мәдениетінің басымдылығы ұлттық дәстүрлердің екінші орынға ығысуына ықпал етеді. Әлеуметтік желілер мен бұқаралық ақпарат құралдары бұл үдерісті жылдамдатып, әлем халықтарының мәдени ерекшеліктерін біртектендіруге тырысады.

Тілдің әлсіреуі: Жаһандану жағдайында ағылшын тілі халықаралық қарым-қатынас тілі ретінде үстемдік құрып, көптеген елдердің ұлттық тілдерінің мәртебесіне қауіп төндіреді. Бұл ұлттың мәдени және рухани негіздерін әлсіретуі мүмкін.

Экономикалық тәуелділік: Әлемдік экономикалық жүйеге тәуелділік ұлттық саясаттың икемділігін төмендетіп, ұлттық мүдделердің ескерусіз қалуына әкеледі.

Ұлттық бірегейлікті сақтаудың маңызына келетін болсақ, ұлттық бірегейлік – бұл халықтың өзіндік ерекшеліктері мен құндылықтарының жиынтығы. Ол ұлттың тарихи, мәдени және рухани негіздерінен құралады. Ұлттық бірегейлікті сақтаудың бірнеше негізгі аспектілері бар:

1. Тілдің маңыздылығы: Тіл – ұлттық болмыстың негізі. Қазақ тілінің мәртебесін көтеру, оны күнделікті өмірде кеңінен қолдану ұлттық бірегейлікті нығайтуда шешуші рөл атқарады.

2. Дәстүрлерді дәріптеу: Ұлттық дәстүрлерді сақтау және жаңғырту – ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз етудің маңызды тетігі. Бұл болашақ ұрпаққа ұлттық құндылықтарды жеткізудің тиімді жолы болып табылады.

3. Білім беру жүйесі: Ұлттық бірегейлікті сақтау үшін білім беру жүйесі маңызды рөл атқарады. Мектептер мен жоғары оқу орындарында ұлттық құндылықтарды оқыту арқылы жастардың ұлттық санасын қалыптастыру қажет.

4. Мәдени мұраны қорғау: Ұлттық мәдениет ескерткіштерін сақтау, өнерді дамыту және әдеби мұраны насихаттау ұлттың өзіндік ерекшелігін сақтап қалуға ықпал етеді.

Жаһандануға бейімделу және ұлттық ерекшелікті сақтау жолдарына келсек, жаһандану үдерісінен тыс қалу мүмкін емес. Сондықтан оны ұлт мүддесіне сай бейімдеу маңызды. Бұл үшін төмендегідей шараларды жүзеге асыру қажет:

Ұлттық құндылықтарды насихаттау: Жаһандану жағдайында ұлттық мәдениеттің өзектілігін арттыру үшін оны халықаралық деңгейде насихаттау маңызды.

Қоғамдық сана қалыптастыру: Ұлттық бірегейлікті сақтау туралы қоғамдық сана қалыптастыру арқылы азаматтардың ұлттық құндылықтарға деген жауапкершілігін арттыру қажет.

Инновациялық тәсілдер: Мәдени мұраны сақтау мен дамытуда заманауи технологиялар мен цифрлық платформаларды пайдалану ұлттық ерекшелікті әлемдік деңгейде танытуға мүмкіндік береді.

Жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлікті сақтау – ұлттық болмысты қорғаудың және ұлттың тарихи жалғастығын қамтамасыз етудің негізгі факторы. Ұлттық

құндылықтарды дәріптеу, тіл мен мәдени мұраны сақтау, ұрпақ тәрбиесінде ұлттық негізге мән беру арқылы біз ұлттық бірегейлігімізді жаһандық өзгерістерге бейімдей отырып, болашақ ұрпаққа жеткізе аламыз. Ұлттық бірегейлікті сақтау – ұлттың өміршеңдігінің кепілі.

Әрбір халықтың өткен тарихы өз өрнегімен сипатталып, халықтың тағдырына ықпал етеді. Сондықтан әрбір ұлттың өмірінде, мәдениеті мен рухани-психологиялық келбетінде өткен өмірдің іздері анық көрініп, ұлттық қадір-қасиет пен әдет-ғұрыптар ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, біздің заманымызға дейін жетіп отыр.

Қазақ халқы балаға тәрбие беру ісін қашанда үлкен даналықтың, көрінісі деп санаған. Сондықтан ұлттық тәрбиенің ең маңыздысы – әрбір жеке тұлғаның белгілі бір ұлттың мүшесі екенін сезінуге, ойлануға, бәсекеге қабілетті жастарды тәрбиелеу. Себебі, талай халықтың дамыған ұлттың жетегінде кетіп, сол ұлтқа сіңіп, жоқ болып кететіні тарихтан аян. Сондықтан да ұлттық болмысымызды сақтап қалу үшін, қоғамда болып жатқан жаңалықтарды ақиқат ретінде қабылдап, озық бөлігін ұлт мәдениетінің ажырамас бөлігіне айналдыра білуіміз керек. Өйткені мұндай жаңалықтарды жастар тез бойына сіңіріп алады. Біздің менталитетімізге еніп жатқан жаңалықтарды ұлттық болмысымызға қарай бағыттап, заман талабына сай әрекет етпесек, тарихи дәстүрлерімізді де жаңғырта алмаймыз.

Жаһандану үдерісіндегі ұлттық тәрбиеде жастарды қазақ халқының өткен тарихын меңгерту және бүгінгі тарихи кезең аясында бастан кешіріп отырған қоғамдық-психологиялық жағдайдан шығу жолдарын қарастыру секілді екі бағытта тәрбиелеу керек деген пікірдеміз. Өйткені, халықтың мәдениеті мен әдебиеті, салт-дәстүрі, тілі мен діли, сенімі мен діні дегенде тарихтың сүзгісінен өткен рухани құндылықтарға мән берілуі керек. Мұның өзі қоғамның тарихи, психологиялық даму бағытында екінші мәселенің де шешілуіне ықпал етеді. Сондықтан ағымдағы уақыттың талабы мен сұранысын қанағаттандырып отыру да ұлттық тәрбиенің негізгі қағидаларының біріне айналмақ.

Дегенмен, өзіндік «менін» сақтап қалуға ұмтылған халық, өз тарихы мен дәстүрін, ана тілі мен ділін, дінін, мәдениетін сақтап қалу жолында күреседі. Олай болса осы айтқандарымыздың бәрі ұлттық тәрбиеге қатысты жүзеге асырылуы тиіс әрекеттер.

Рухы мен мәдениеті биік, білімі терең ұлт жаһандану деген алып мұхитта өз келбетін жоғалтпайды. Ондай ұлттың да, мемлекеттің де болашағы жарқын болатыны сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ә.Нысанбаев . Тәуелсіздік философия сы //Адам әлем. – 2006. – №83. – 9-16 б.
2. Қазақстан: ұлттық энциклопедия/ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы., Қазақ энциклопедиясы,
2001. – 720 б.
3. Қазақстан: ұлттық энциклопедия/ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы., Қазақ энциклопедиясы,
2001. – 721 б.
4. Құрманбаева Н.М. Культура Востока и Запада: проблемы интеграции. – Алматы,
Бастау, 2000. – 247 с.
5. Құрманбаева Н.М. Культура Востока и Запада: проблемы интеграции. –Алматы:
Ба стау, 2000. – 247 с.
6. Ғабитов Т.Х. Қазақ мдениетінің типо логиясы: Мәдениеттану оқу құралы. – Алма ты: Қазақ университеті, 1998. – 203 б.
7. Нысанбаев Ә.Н. Қазақстан халқының рухани-құндылықтық әлемі. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2015. – 178 б.
8. Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік-философиялық талдау – Алматы: Рауан, 2000. – 180 б.

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Оралбекова Алия Курбановна
Ж.А.Тәшенев университеті
Ғылым және инновация департаменті директоры

Аңдатпа. Бұл мақалада инклюзивті білім беру жүйесінің теориялық және практикалық аспектілері жан-жақты талданады. Инклюзивті білім берудің мәні, оның педагогикалық, әлеуметтік және құқықтық негіздері зерттеліп, инклюзивті білім беруді енгізудің ерекшеліктері мен оны жүзеге асыру әдістері қарастырылады. Эксперименттік зерттеулер нәтижелері де ұсынылып, алынған мәліметтер математикалық-статистикалық әдістермен талданады.

Кілт сөздер: психология, жеке тұлға, әдістер, теориялар, инклюзия

Аннотация. В данной статье всесторонне проанализированы теоретические и практические аспекты системы инклюзивного образования. Изучается сущность инклюзивного образования, его педагогические, социальные и правовые основы, рассматриваются особенности внедрения инклюзивного образования и методы его реализации. Также представлены результаты экспериментальных исследований, полученные данные анализируются математико-статистическими методами.

Ключевые слова: психология, личность, методы, теории, включение

Abstract. This article analyzes in detail the theoretical and practical aspects of the inclusive education system. The essence of inclusive education, its pedagogical, social and legal foundations are studied, the features of the introduction of inclusive education and methods of its implementation are considered. The results of experimental research are also presented, and the data obtained are analyzed by mathematical and statistical methods.

Key words: psychology, personality, methods, theories, inclusion

Кіріспе

Қазіргі кезде инклюзивті білім беру әлемнің көптеген елдерінде білім беру саясатының маңызды бөлігіне айналды. Инклюзивті білім беру - барлық балалардың, соның ішінде ерекше білім беруді қажет ететін оқушылардың тең мүмкіндіктермен білім алуын қамтамасыз етуге бағытталған процесс. Бұл жүйе қоғамдағы әрбір баланың білім алу құқығын қамтамасыз етуді көздейді.

Инклюзивті білім беру идеясы әрбір баланың мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне сәйкес білім алуына жағдай жасауды көздейді. Бұл процесс барлық балаларды, оның ішінде ерекше білім беруді қажет ететін оқушыларды, бірдей оқу ортасында білім алуға мүмкіндік беру арқылы олардың әлеуетін жүзеге асыруға бағытталған.

Инклюзивті білім берудің теориялық тұғырлары білім беру саласындағы түрлі педагогикалық, психологиялық және әлеуметтік теорияларға негізделеді. Негізінен, төмендегі теориялар маңызды рөл атқарады:

1. Гуманистік теориялар: Жеке тұлғаны дамытуға бағытталған бұл теориялар баланың қажеттіліктерін қанағаттандыруға және оның жеке ерекшеліктерін ескеруге басымдық береді. Карл Роджерс пен Абрахам Маслоу теориялары инклюзивті білім берудің негізінде жатыр. Бұл теориялар оқушының өз мүмкіндіктерін толық жүзеге асыруға ұмтылысын қолдауға бағытталған.

2. Әлеуметтік әділеттілік теориясы: Бұл теория бойынша әрбір балаға тең мүмкіндіктер берілуі керек, ал білім беру жүйесі барлық балаларды, соның ішінде ерекше қажеттіліктері бар балаларды да қамтуы тиіс. Джон Роулздың "Әділеттілік теориясы" және Нэнси Фрейзердің әлеуметтік теңдік туралы көзқарастары осы тұжырымдаманың негізін құрайды.

3. Педагогикалық инклюзия теориясы: Бұл теория инклюзивті білім беру процесін ұйымдастырудың педагогикалық аспектілеріне бағытталған. Ол оқушылардың білім алу

мүмкіндіктерін кеңейту, олардың әр түрлі қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында оқыту әдістерін бейімдеуді көздейді.

4. Көпмәдениеттілік теориясы: Бұл теория қоғамдағы мәдени әртүрлілікті мойындау және қолдауға бағытталған. Инклюзивті білім беру барлық балалардың мәдени ерекшеліктерін ескеріп, олардың білім алу процесіне белсенді қатысуын қамтамасыз етуі тиіс.

5. Конструктивизм теориясы: Джон Дьюи және Лев Выготский еңбектеріне негізделген бұл теория білім алуды белсенді, өз бетінше білім игеру процесі ретінде қарастырады. Инклюзивті білім беруде конструктивизм теориясы оқушылардың өз білімін құруға қатысуын қолдайды.

Инклюзивті білім берудің теориялық негіздері осы теориялармен байланысты болып, оларды практикада жүзеге асыру білім беру процесінің тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Зерттеудің өзектілігі инклюзивті білім беруді ұйымдастыруда осы теориялық тұғырларды қолданудың маңыздылығымен анықталады.

Қазіргі кезде инклюзивті білім беру әлемнің көптеген елдерінде білім беру саясатының маңызды бөлігіне айналды. Инклюзивті білім беру - барлық балалардың, соның ішінде ерекше білім беруді қажет ететін оқушылардың тең мүмкіндіктермен білім алуын қамтамасыз етуге бағытталған процесс. Бұл жүйе қоғамдағы әрбір баланың білім алу құқығын қамтамасыз етуді көздейді.

Инклюзивті білім беру идеясы әрбір баланың мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне сәйкес білім алуына жағдай жасауды көздейді. Бұл процесс барлық балаларды, оның ішінде ерекше білім беруді қажет ететін оқушыларды, бірдей оқу ортасында білім алуға мүмкіндік беру арқылы олардың әлеуетін жүзеге асыруға бағытталған.

Зерттеу мақсаты

Бұл зерттеудің негізгі мақсаты — инклюзивті білім беру жүйесінің тиімділігін арттырудың жолдарын анықтау және оны жүзеге асыру әдістерін ұсыну. Осы мақсатты орындау үшін келесі міндеттер қойылды:

• Инклюзивті білім берудің теориялық негіздерін талдау;
• Инклюзивті білім беру жүйесінің қазіргі жағдайын зерттеу;
• Инклюзивті білім беруді жүзеге асырудың тиімді әдістерін анықтау;
• Инклюзивті білім беру процесінің нәтижелерін бағалау;
• Инклюзивті білім беру саласында кездесетін мәселелерді шешу жолдарын ұсыну.

Зерттеу әдістері

Бұл зерттеуде теориялық және эмпирикалық әдістер қатар қолданылды. Теориялық әдістерге әдебиеттерді талдау, салыстыру, синтез және жалпылау жатады. Эмпирикалық әдістерге сауалнама жүргізу, бақылау, сұхбат және эксперимент жатады. Зерттеу барысында статистикалық деректер жинақталып, олар математикалық әдістермен өңделді.

Теориялық әдістер:

1. Әдебиеттерді талдау: Инклюзивті білім беру бойынша түрлі ғылыми мақалаларды, монографияларды, диссертацияларды зерттеу. Бұл әдіс инклюзивті білім беру теориялары мен тұжырымдамаларын түсінуге көмектеседі.

2. Нормативтік-құқықтық құжаттарды талдау: Қазақстан Республикасының "Білім туралы" Заңы, "Инклюзивті білім беру туралы" мемлекеттік бағдарламасы және халықаралық ұйымдардың (UNESCO, UNICEF) құжаттарын зерттеу.

3. Салыстырмалы талдау: Инклюзивті білім беруді әр түрлі елдерде жүзеге асыру тәжірибелерін салыстыра отырып, олардың артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтау.

Эмпирикалық әдістер:

1. Сауалнама жүргізу: Мұғалімдер, ата-аналар және оқушылар арасында сауалнама өткізу арқылы инклюзивті білім беру мәселелері бойынша пікірлер мен көзқарастар жинау.

2. Бақылау: Мектептерде инклюзивті білім беру процесінің қалай ұйымдастырылып жатқанын бақылау. Бақылау барысында арнайы күнделіктер жүргізілді.

3. Сұхбат: Педагогтар мен ата-аналармен сұхбат өткізу арқылы олардың инклюзивті білім беруге қатысты тәжірибелері мен ойларын анықтау.

4. Эксперимент: Инклюзивті білім беру әдістерін қолдану арқылы оқыту процесін ұйымдастыру және оның тиімділігін бағалау.

Математикалық-статистикалық әдістер:

1. Дисперсиялық талдау (ANOVA): Эксперименттік және бақылау топтарының нәтижелерін салыстыру үшін қолданылды. Бұл әдіс топтар арасындағы айырмашылықтарды анықтауға көмектесті.

2. Корреляциялық талдау: Инклюзивті білім беру процесінің әртүрлі компоненттері арасындағы байланыстарды анықтау үшін қолданылды.

3. t-критерий: Эксперименттік және бақылау топтарының орташа мәндерін салыстыру үшін қолданылды. Бұл әдіс зерттеудің сенімділігін арттыруға мүмкіндік берді.

Бұл әдістердің барлығы зерттеудің негізгі мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес кешенді түрде қолданылды. Әдістерді қолдану нәтижесінде инклюзивті білім беру жүйесінің тиімділігін анықтауға мүмкіндік беретін нақты нәтижелер алынды.

Бұл зерттеуде теориялық және эмпирикалық әдістер қатар қолданылды. Теориялық әдістерге әдебиеттерді талдау, салыстыру, синтез және жалпылау жатады. Эмпирикалық әдістерге сауалнама жүргізу, бақылау, сұхбат және эксперимент жатады. Зерттеу барысында статистикалық деректер жинақталып, олар математикалық әдістермен өңделді.

Сонымен қатар, дисперсиялық талдау (ANOVA), корреляциялық талдау және t-критерий әдістері қолданылды. Бұл әдістер зерттеу нәтижелерінің статистикалық маңыздылығын анықтау үшін пайдаланылды.

Эксперимент

Эксперименттік зерттеу барысында инклюзивті білім беру жүйесінің тиімділігін арттыруға бағытталған әдістемелер қолданылды. Экспериментке жалпы білім беру мектептерінің оқушылары, мұғалімдер және ата-аналар қатысты. Эксперименттік топтар мен бақылау топтары құрылып, олардың нәтижелері салыстырылды.

Эксперименттің негізгі кезеңдері:

1. Дайындық кезеңі: Инклюзивті білім беру процесінің ерекшеліктерін зерттеу мақсатында мектептерде алдын ала бақылау жүргізілді. Бұл кезеңде оқушылардың оқу деңгейлері, мұғалімдердің тәжірибесі және ата-аналардың инклюзивті білім беру туралы көзқарастары зерттелді.

2. Жоспарлау кезеңі: Эксперименттік топтар мен бақылау топтарын анықтау, зерттеу жоспарын құру. Экспериментке қатысқан оқушылар 2 топқа бөлінді: эксперименттік топ және бақылау тобы. Әр топта 30 оқушыдан болды. Эксперименттік топта инклюзивті білім беру әдістері қолданылды, ал бақылау тобында дәстүрлі оқыту әдістері қолданылды.

3. Экспериментті өткізу: Инклюзивті білім беру әдістерін қолданып оқыту процесін ұйымдастыру. Эксперименттік топта оқыту келесі әдістерді қолдана отырып жүргізілді:

- o Дифференциалды оқыту;
- o Бейімделген тапсырмалар әзірлеу;
- o Топтық жұмыс ұйымдастыру;
- o Жеке оқыту жоспарларын құру.

4. Нәтижелерді талдау: Жиналған мәліметтерді математикалық-статистикалық әдістермен өңдеу. Бұл кезеңде:

o Дисперсиялық талдау (ANOVA): Эксперименттік және бақылау топтарының оқу нәтижелері арасындағы айырмашылықтарды анықтау үшін қолданылды. Нәтижелер көрсеткендей, эксперименттік топтың оқу нәтижелері бақылау тобымен салыстырғанда айтарлықтай жақсарды.

o Корреляциялық талдау: Инклюзивті білім беру әдістері мен оқушылардың оқу жетістіктері арасындағы байланыстарды анықтау үшін қолданылды. Корреляциялық

коэффициент оң нәтиже көрсетті, яғни инклюзивті әдістерді қолдану оқушылардың оқу жетістіктерін жақсартуға ықпал етеді.

о t-критерий: Эксперименттік және бақылау топтарының орташа мәндерін салыстыру үшін қолданылды. Статистикалық маңыздылық деңгейі 0.05 деңгейінде болды, бұл эксперимент нәтижелерінің сенімділігін дәлелдеді.

Жалпы қорытынды: Эксперименттік зерттеудің нәтижелері көрсеткендей, инклюзивті білім беру әдістерін қолдану оқушылардың оқу нәтижелеріне оң әсер етеді. Эксперименттік топтың оқушыларының білім деңгейі бақылау тобымен салыстырғанда жоғары болғаны анықталды. Бұл инклюзивті білім беру әдістерінің тиімділігін дәлелдейді.

Эксперименттік зерттеу барысында инклюзивті білім беру жүйесінің тиімділігін арттыруға бағытталған әдістемелер қолданылды. Экспериментке жалпы білім беру мектептерінің оқушылары, мұғалімдер және ата-аналар қатысты. Эксперименттік топтар мен бақылау топтары құрылып, олардың нәтижелері салыстырылды.

Эксперименттің негізгі кезеңдері:

1. Дайындық кезеңі: Инклюзивті білім беру процесінің ерекшеліктерін зерттеу мақсатында мектептерде алдын ала бақылау жүргізілді.

2. Жоспарлау кезеңі: Эксперименттік топтар мен бақылау топтарын анықтау, зерттеу жоспарын құру.

3. Экспериментті өткізу: Инклюзивті білім беру әдістерін қолданып оқыту процесін ұйымдастыру.

4. Нәтижелерді талдау: Жиналған мәліметтерді математикалық-статистикалық әдістермен өңдеу және талдау.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, инклюзивті білім беру жүйесінің тиімділігін арттыру үшін кешенді және жүйелі тәсілдерді қолдану қажет. Инклюзивті білім беру процесін ұйымдастыруда педагогикалық, әлеуметтік және құқықтық негіздерді ескеру маңызды. Бұл зерттеудің қорытындылары инклюзивті білім беруді тиімді жүзеге асыру үшін мынадай ұсыныстарды қамтиды:

1. Педагогтардың кәсіби құзыреттілігін арттыру: Инклюзивті білім беру процесін жүзеге асыру үшін педагогтарды арнайы оқыту бағдарламалары арқылы даярлау қажет. Бұл курстарда дифференциалды оқыту, бейімделген тапсырмалар құрастыру және ерекше білім беруді қажет ететін балалармен жұмыс істеу тәсілдері оқытылуы тиіс.

2. Оқыту бағдарламаларын бейімдеу: Инклюзивті білім беруді тиімді ұйымдастыру үшін оқыту бағдарламаларын икемді ету қажет. Бұл оқушылардың жеке ерекшеліктеріне сәйкес білім алуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

3. Мектептердің материалдық-техникалық базасын жетілдіру: Инклюзивті білім беру процесін тиімді ұйымдастыру үшін оқу орындарының материалдық-техникалық жағдайын жақсарту қажет. Бұл арнайы оқу құралдары, құрылғылар мен технологияларды қамтиды.

4. Ата-аналармен ынтымақтастық орнату: Инклюзивті білім беру процесінде ата-аналармен тығыз байланыс орнату маңызды. Ата-аналармен ынтымақтастық олардың балаға деген қолдауын күшейтуге көмектеседі.

5. Әлеуметтік интеграцияны қамтамасыз ету: Инклюзивті білім беру тек академиялық білім берумен шектелмей, оқушылардың әлеуметтік ортаға бейімделуін де қамтуы тиіс. Бұл олардың құрдастарымен тең дәрежеде қарым-қатынас орнатуына, қоғамға толыққанды интеграциялануына мүмкіндік береді.

6. Математикалық-статистикалық әдістерді қолдану: Эксперимент нәтижелерін бағалау барысында қолданылған статистикалық әдістер (дисперсиялық талдау, корреляциялық талдау, t-критерий) инклюзивті білім берудің тиімділігін сандық түрде дәлелдеуге мүмкіндік береді. Бұл әдістерді қолдану арқылы зерттеу нәтижелерінің сенімділігі мен нақтылығы қамтамасыз етілді.

Жалпы алғанда, инклюзивті білім беру жүйесін жетілдіру үшін педагогикалық әдістемелерді үнемі жаңартып, оқыту процесін жеке қажеттіліктерге бейімдеу маңызды. Инклюзивті білім беруді толыққанды жүзеге асыру қоғамның барлық мүшелеріне тең мүмкіндіктер беру арқылы әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуге бағытталған маңызды қадам болып табылады.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, инклюзивті білім беру жүйесінің тиімділігін арттыру үшін оқыту процесін жеке қажеттіліктерге бейімдеу, педагогтардың кәсіби құзыреттілігін арттыру және оқу материалдарын бейімдеу маңызды болып табылады. Инклюзивті білім беру жүйесін жетілдіру үшін педагогикалық әдістемелерді үнемі жаңартып, оқыту процесін жеке қажеттіліктерге бейімдеу қажет. Инклюзивті білім беруді толыққанды жүзеге асыру қоғамның барлық мүшелеріне тең мүмкіндіктер беру арқылы әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуге бағытталған маңызды қадам болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. UNESCO. (2020). "Inclusive Education: Issues and Challenges." Париж: UNESCO Publishing.
2. Қазақстан Республикасының "Білім туралы" Заңы. (2007). Қазақстан Республикасының Заңдары. Сілтеме
3. Қазақстан Республикасындағы білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. (2019). Сілтеме
4. Айтқалиева, Г. (2019). "Инклюзивті білім беруді дамыту жолдары." Алматы: ЖШС "Білім баспасы".
5. Баранов, И. А. (2021). "Инклюзивті білім беру: теория және тәжірибе." Мәскеу: Просвещение.
6. Booth, T., & Ainscow, M. (2002). "Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools." Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education. Сілтеме
7. Florian, L. (Ed.). (2007). "The SAGE Handbook of Special Education." London: SAGE Publications.
8. Slee, R. (2011). "The Irregular School: Exclusion, Schooling and Inclusive Education." London: Routledge.
9. Форевер, Д., & Гриффин, С. (2014). "Инклюзивті білім беру: теориясы мен практикасы." Нью-Йорк: Springer.
10. Адамс, М., Белл, Л. А., & Гриффин, П. (2007). "Түрлілікке бағытталған педагогика." Лондон: Routledge.
11. Караев, Ж. (2020). "Инклюзивті білім беруді жүзеге асыру жолдары." Алматы: Қазақ университеті.
12. UNESCO. (2020). "Inclusive Education: Issues and Challenges." Париж: UNESCO Publishing.
13. Қазақстан Республикасының "Білім туралы" Заңы.
14. Қазақстан Республикасының "Инклюзивті білім беру туралы" мемлекеттік бағдарламасы.
15. Айтқалиева, Г. (2019). "Инклюзивті білім беруді дамыту жолдары." Алматы: ЖШС "Білім баспасы".
16. Баранов, И. А. (2021). "Инклюзивті білім беру: теория және тәжірибе." Мәскеу: Просвещение.

TRADITIONAL AND INNOVATIVE APPROACHES TO ENGLISH LANGUAGE PROFICIENCY TESTING

Куралбаева А.Т., магистрант 1 курс, Университета Мирас
г. Шымкент. Kuralbaevaasiya3@gmail.com ID 0009-0003-9779-2891

Abstract: This article examines traditional and innovative approaches to English language proficiency testing. The main methods of assessing language competence are analyzed, including standard written tests, oral exams, the use of computer technology and artificial intelligence. Special attention is paid to the comparative analysis of the effectiveness of various testing methods, depending on the learning objectives and the level of language proficiency. The authors conclude that it is necessary to integrate innovative technologies into the assessment system, which contributes to objectivity, personalization and increased motivation of students.

Key words: testing, English, traditional methods, innovative technologies, adaptive testing, artificial intelligence.

Аңдатпа. Бұл мақалада ағылшын тілін білуге арналған тестілеудің дәстүрлі және инновациялық тәсілдері қарастырылады. Стандартты жазбаша тестілерді, ауызша емтихандарды, компьютерлік технологияларды және жасанды интеллектті қолдануды қоса алғанда, тілдік құзыреттілікті бағалаудың негізгі әдістері талданады. Оқыту мақсаттары мен тілді меңгеру деңгейіне байланысты әртүрлі тестілеу әдістерінің тиімділігін салыстырмалы талдауға ерекше назар аударылады. Авторлар инновациялық технологияларды бағалау жүйесіне интеграциялау қажеттілігі туралы қорытынды жасайды, бұл білім алушылардың объективтілігіне, дараландыуына және уәждемесін арттыруға ықпал етеді.

Кілт сөздер: тестілеу, ағылшын тілі, дәстүрлі әдістер, инновациялық технологиялар, адаптивті тестілеу, жасанды интеллект.

Аннотация: В данной статье рассматриваются традиционные и инновационные подходы к тестированию на знание английского языка. Анализируются основные методики оценки языковой компетенции, включая стандартные письменные тесты, устные экзамены, использование компьютерных технологий и искусственного интеллекта. Особое внимание уделяется сравнительному анализу эффективности различных методов тестирования в зависимости от целей обучения и уровня владения языком. Авторы делают вывод о необходимости интеграции инновационных технологий в систему оценки, что способствует объективности, персонализации и повышению мотивации обучающихся.

Ключевые слова: тестирование, английский язык, традиционные методы, инновационные технологии, адаптивное тестирование, искусственный интеллект.

Testing is an integral part of the learning process of a foreign language, allowing you to assess the level of proficiency in language skills, identify knowledge gaps and adjust the learning process. In recent decades, along with traditional testing methods, innovative approaches based on digital technologies and artificial intelligence have been actively developing [1,10].

Traditional methods include [2,5]:

- Written tests (grammar assignments, essays, reading with understanding of the text).
- Oral exams (dialogues, monologues, description of pictures).
- Multiple-choice tests, which allows you to test your knowledge of grammar and vocabulary.

Filling in the gaps (cloze tests) to assess reading skills and understanding the context. These methods are time-tested and provide a reliable assessment of knowledge, but they can be stressful for students, as well as time-consuming to verify.

Modern technologies make it possible to improve the knowledge assessment process. Among the innovative methods [3,2-7]:

- Computer Adaptive Testing (CAT) – the system selects the difficulty level of questions based on the examinee's previous answers.

- Automated Speech Analysis – programs such as Duolingo English Test or IELTS Indicator evaluate pronunciation and fluency.

- Artificial intelligence and machine learning help to develop personalized tests and analyze errors in real time.

- Gamification is the use of game elements (awards, ratings) to increase students' motivation.

Usage examples:

- The Duolingo English Test is an online test that uses AI to assess all aspects of language proficiency.

- TOEFL iBT Home Edition is a variant of the traditional exam adapted for an online environment.

Advantages of Traditional Approaches [4,11]:

- Traditional tests provide standardized criteria for assessing language proficiency, ensuring consistency in evaluation.

- Tests such as IELTS and TOEFL have a long history of proven effectiveness in evaluating language skills.

- Traditional methods assess grammar, vocabulary, and comprehension in a structured format, making evaluation more systematic.

Disadvantages of Traditional Approaches [5,6]:

- Traditional tests may not accurately reflect a learner's ability to use English in real-world situations.

- Many traditional tests do not assess spontaneous speaking and listening skills effectively.

- Timed, high-stakes exams can cause stress, affecting students' performance.

Recent developments in language testing have introduced AI-driven assessments, interactive tasks, and adaptive testing systems. These methods aim to provide a more comprehensive evaluation of a learner's language abilities.

Advantages of Innovative Approaches [6,13]:

- AI-based and computer-adaptive tests adjust to a test-taker's level, providing a more accurate measure of proficiency.

- Digital simulations and AI-driven tools assess language use in practical contexts, enhancing their relevance.

- Online testing platforms provide instant results and feedback, allowing learners to identify areas for improvement.

- Remote testing options make language assessment available to a wider audience.

Disadvantages of Innovative Approaches:

- AI-based assessments may still struggle with evaluating complex responses, such as spoken interactions with cultural nuances.

- Not all learners have equal access to reliable internet and digital devices.

- Online tests pose challenges related to cheating prevention and identity verification.

The Pearson Test of English (PTE) is a test that is fully evaluated by a computer, including oral speech and written answers. Automated Assessment Courses – platforms such as Coursera and EdX offer tests with instant feedback.

The development of technology has significantly expanded the possibilities of English language testing. Traditional methods remain relevant, as they are time-tested and provide reliable results. However, innovative approaches offer significant advantages [7,17]:

- More accurate and faster knowledge assessment due to automated systems.

- Individualization of learning, thanks to adaptive algorithms.

- Stress reduction through a convenient testing format.

- Increased motivation through interactive and game elements.

Nevertheless, there are certain challenges.:

- The reliability of I-scores may vary.

- There may be technical problems during online testing.

- Issues of ethics and data security require additional attention.

Thus, the optimal solution is to integrate traditional and innovative methods to create a comprehensive testing system that promotes an objective and fair assessment of students' knowledge [8,8].

Both traditional and innovative approaches to English language testing have their respective advantages and limitations. Traditional methods provide structured, standardized evaluation but may lack real-world applicability and interactive assessment. On the other hand, innovative approaches offer personalized, adaptive testing but face technical and accessibility challenges.

The most effective testing strategy may involve a combination of both methods, ensuring a balanced and comprehensive evaluation of learners' language proficiency. Future research should focus on refining AI-based assessments, enhancing test security, and ensuring accessibility for all learners. By integrating technology with well-established assessment principles, language testing can evolve to better meet the needs of diverse learners worldwide.

References:

1. Alderson, J. C. (2015). Diagnosing Foreign Language Proficiency: The Interface Between Learning and Assessment. London: Continuum. P 10.
2. Bachman, L. F., & Palmer, A. S. (2011). Language Assessment in Practice: Developing Language Assessments and Justifying Their Use in the Real World. Oxford: Oxford University Press. P 5.
3. Brown, H. D. (2014). Language Assessment: Principles and Classroom Practices. New York: Pearson Education. P 2-7.
4. Chapelle, C. A., & Douglas, D. (2016). Assessing Language Through Computer Technology. Cambridge: Cambridge University Press. P 11.
5. Fulcher, G. (2011). Practical Language Testing. London: Hodder Education. P 6.
6. Hamp-Lyons, L. (2011). Assessing Second Language Writing in Academic Contexts. Cambridge: Cambridge University Press. P 13.
7. Luoma, S. (2014). Assessing Speaking. Cambridge: Cambridge University Press. P 17.
8. McNamara, T. (2000). Language Testing. Oxford: Oxford University Press. P 8.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ТҰРҒЫНДАРДЫ АЗЫҚ -ТҮЛІКПЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖӘНЕ АӨК-Ң ҚАЗІРГІ ЖАЙ-КҮЙІН ТАЛДАУ

Темирова Ж.Ж.
«Экономика және басқару» кафедрасының аға оқытушысы, э.ғ.к.
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
zhannat_temirova@mail.ru, https://orcid.org/ 0009-0009-9031-0865
Онгарова Г.Т.
магистр-аға оқытушы, Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ жанындағы
Ж.Аймауытұлы атындағы көпсалалы колледжі, Шымкент қ.
gulmira_1907@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-7389-6475
Исрафилов Сахиб Аббас оглу
Экономика ғылымдарының магистрі
Стамбул университеті, Туркия, Стамбул қ.

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстанда АӨК еліміздің азық-түлік және экономикалық қауіпсіздігін, сондай-ақ ауылдық жерлердегі еңбек және қоныстанушылық әлеуетін қалыптастыратын экономиканың маңызды секторлары қарастырылған.Ұлттық экономиканың қазіргі даму кезеңінде Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздік және азық-түлік тәуелсіздік проблемаларының өзектілігі жоғарылап отыр. Бұл проблеманы

республика АӨК-нің даму деңгейін арттыру арқылы шешуге болады. Ол деңгей – республика халқын азық-түлікпен өзін-өзі қамтамасыз ету. Республикада АӨК әртараптандыру арқылы экономиканың бәсекеге қабілетті мамандануы Қазақстан үшін стратегиялық маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Біздің ойымызша, азық-түлік қауіпсіздігі-сыртқы және ішкі жағдайларға қарамастан, тиісті ресурстармен, әлеуетпен және кепілдіктермен қамтамасыз етілген экономиканың, оның ішінде агроөнеркәсіптік кешенінің жай-күйі, бұл ретте тұрғындардың физиологиялық тамақтану нормаларына сәйкес тамақ өнімдеріне деген қажеттіліктері қанағаттандырылуы тиіс. Алайда, азық-түлік қауіпсіздігі жағдайы толығымен қанағаттанарлық деп айтуға болмайды, өйткені елдегі азық-түлік қауіпсіздігін, әсіресе оның аграрлық секторында соңғы 20 жылда қамтамасыз етуге арналған агроөнеркәсіптік кешендегі жағдай әлдеде болса толықтай анықталмаған.

Кілт сөздер: азық-түлік қауіпсіздігі, агроөнеркәсіптік кешенінің жай-күйі, аграрлық сектор, төлем қабілеті, экспорт, азық-түлік нарығы, мемлекеттік қолдау, ауыл шаруашылығы

Қазақстан АӨК республика экономикасының бірден-бір ұдайы өндірістік саласы болып табылады. Онда ұлттық табыстың үштен бірі өндіріледі. 2022 ж. ауыл халқының саны республика халқының 43,4%-ы болған. Жалпы Қазақстанда жұмысқа қабілетті шамамен 60% құраса, оның ауыл шаруашылығында елдегі халықтың 35,5%-ы жұмыс жасайды. Ауыл шаруашылығы жалпы өнімі 2022 ж.– 4 474 088,1 млн.теңгені құраса, ол 2018ж. деңгейінен 42,3%-ға өскен [1].

2022 жылы АӨК өнімінің экспорты 13,35 млн тоннаға сомасы 3,025 млрд. АҚШ долларын құрады, бұл физикалық салмағында 30,5% - ға (3,2 млн тоннаға) және ақшалай мәнде 24,5% - ға (595 млн. АҚШ доллар) артқан. Ведомствоның мәліметінше, өнім экспортының өсуі ауыл шаруашылығы өнімдері экспортының физикалық мәнде 42% - ға және 2022 жылды 2019 жылмен салыстырғанда ақшалай мәнде 41,5%- ға жоғары өсу қарқыны есебінен қамтамасыз етілген. Сонымен, 2022 жылы ауыл шаруашылығы өнімінің экспорты 9,838 млн. тонна сомасы 1,899 млрд. АҚШ долларын құрады. Бұл ретте 2022 жылы АӨК қайта өңделген өнімінің экспорты 3,51 млн тоннаны сомасы 1,125 млрд АҚШ долларын құрады, бұл физикалық көлемдерде 6,5% - ға және ақшалай мәнде 3,5% - ға көп.

Соңғы жылдары Қазақстанда май секторы белсенді дамып келеді, атап айтқанда майлы дақылдар өндірісі ұлғаюда. 2022/18 ж.ж. майлы дақылдардың жалпы түсімі өткен жылмен салыстырғанда 24%-ға артты. Қазақстандық май өндіретін кәсіпорындар алдыңғы жылмен салыстырғанда күнбағыс майын 13,4% - ға артық өндірген. Майлы дақылдар өндірісі серпінінің айтарлықтай артуы, олардың экспорты мен қайта өңделуін ынталандырды. Майлы дақылдар өндірісі соңғы 10 жылда 3,5 есеге өсті. Өсімдік майы өндірісі 2019-2022 жылдар аралығында 6 есеге артты [3].

Зерттеу нәтижесінде, өсім жалғасын тауып келетінін анықтадық. Бірінші, жергілікті май-тоң май компанияларының жүктелуі небәрі 40% - ды құрайды.

Қазақстанда мал шаруашылығы өз позициясын ішінара жойып, ел тұрғындарын қажетті көлемде өз өнімдерімен толықтай, яғни азық-түлікпен қамтамасыз ете алмайтыны ерекше алаңдатады. Мал шаруашылығын тиімді дамыту үшін айтарлықтай болған кедергі - бұл нашар азықтық база (жемдер). Ауылшаруашылық дақылдарының құрамында жемдік дақылдардың нормалары (30% орнына - 11% ғана болуы) сәйкесінше 3 есеге аз, ал малдың шартты басы зоотехникалық нормалармен (32 сандық бірліктің орнына 14) болған. Сонымен бірге, мал жайылымдарының 85% -дан астамы нашарлаған.

Мал саны салыстырмалы түрде беріледі. 1990 жылы ірі қара малдар саны 9757,2 мың бірлікті құраса, 2022 жылы 6413,2 мың бірлікті көрсетіп, -3344 бірлік санына немесе 65,7% құрап (34,0 %-ға азайған). Қой, ешкі саныда 1990 жылы 35 660,5 мың бірлікті құраса 2016 жылы 18184 мың бірлікті құрап, осы жылдар аралығында орта есеппе 50%

азайған, ал соңғы 2019 жылы 18 329,0 мың бірлікті құраса, 2018 жылы 18 699,1 мың басты құрап, 1990 жылдармен салыстырғанда 2022 ж. (48,6%), 2018 ж. (47,5%) айтарлықтай қысқарған.

Мал шаруашылығы мен құстың барлық түрлеріндегі асыл тұқымды малдың үлесі айтарлықтай өсті және 2022 жылдың қорытындысы бойынша мынадай нәтиже көрсетеді: ірі қара мал басы - 10,6%, қой - 15,1%, шошқа - 19,9%, жылқы - 7,9%, түйе - 13 , 1% және құс еті - 17,1%, 2016 жылдың соңында: ірі қара мал - 11%, қой - 14,7%, шошқа - 18,7%, жылқы - 7,8%, түйе - 12,7% құс фабрикасы - 18,5% [3].

Қазақстанда шаруашылық санаттары бойынша, ауыл шаруашылығы өнімдерінің барлығы 2018 жылы 1822074,0 млн тенге құраса, 2022 жылы 4474088,1 млн тенге құрап, 2652014,1 млн тенге немесе 145,5% өскен. Оның ішінде, тұрғындар шаруашылықтарының үлесі 2022 жылы 2 089 052,2 млн тенге немесе жалпы ауыл шаруашылығы өнімдерінің 47 %. Талдауға алынған соңғы алты жыл ішінде тұрғындар шаруашылықтарының үлесі, шаруа немесе фермер қожалықтары мен ауыл шаруашылығы кәсіпорындарына қарағанда жоғары болған. 2014-2022 жылдарда ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында 741651,5 млн тенге (21,7%), шаруа немесе фермер қожалықтарында 931435,4 млн тенге (27,3%), тұрғындар шаруашылықтарында 1743939,7 млн тенгені құрап, алдынғы екі саламен салыстырғанда жоғарғы 51,0 % үлесті құрайды.

Айта кету керек, Қазақстан егемендік алған тұстары 1990 жылмен салыстырғанда 2022 жылы егістік алқабы 37,7% қысқарған, сәйкесінше 2000 жылмен салыстырғанда 2018 егістік алқабы 35,2% артқан. Алайда, бұл аумақтың тек 40% немесе орта есеппен 21 млн га ғана ауыл шаруашылығы егістік алқабы айналымында пайдаланылады.

Зерттеу барысында, анықталғаны тағы бір маңызды мәселе мал азығы базасының дамымауы болып отыр, оның ішінде жайылымдардың құлдырауы мен шөлейттенуіне байланысты. Мәселен, 181 млн гектардың 73 млн гектары тозған, бұл жалпы көлемнің 40% - ын құрайды. Оның ішінде 27 млн гектар түрлі жағдайларға байланысты бүлінген. Бұл ретте малдардың артуымен жайылымдық жерлер, әсіресе елді мекендердің айналасында, іс жүзінде құнарлы емес, ал жайылымдық жерлер оларды суландыру және алыстату үшін инфрақұрылымның болмауына байланысты жеткіліксіз пайдаланылады.

Ауылшаруашылық дақылдарынын нақтыланған егістік алкабының 1995 ж. дәнді дақылдар, атап айтканда: бидай мен күріш, бұршактар осы бүкіл ауылшаруашылыктағы жалпы егіс алқабынын 65 % алады. Аталған дәнді дақылдар соңғы зерттеу жылдарында диаграммада көрсеткендей жыл сайын өсіп 2022 ж. 80,46% құрап, айтарлыктай өсу динамиксын көрсетеді.

ҚР АӨК-нің маңызды міндеттерінің бірі астық нарығының тұрақты дамуын, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету және астықтың экспорттық әлеуетін арттыру, оның сапасы мен бәсекеге қабілеттілігін арттыру болып табылады.

Осы майлы дақылдардын болашакта өсуі біздің зерттеп отырған ауылшаруашылығы азық -түлік тауарларының өнімінің өсуіне тікелей әсері болады деп есептейміз.

Қазақстанда ет өндіру дәстүрлі түрде ауыл шаруашылығындағы негізгі және басым бағыттардың бірі болып саналды. Соңғы 5 жылда ҚР сойыс салмағында ет өндіру көлемі өсуде. 2005 жылмен салыстырғанда ет өндіру көлемі 2018 жылы 1 059,6 мың тонна немесе 156,7%-ды құрап, 56,7 % - ға (383,7) мың тоннаға артқан. 2017 жылға қарағанда 2018 жылы 4,1 % артқан.

Алайда, 1993 жылғы көлемге республиканың бірде-бір облысында қол жеткізілген жоқ, 1993 жылы 1524,0мың тонна ет өндірілген болса, 2010 жылы 834,4 мың тонна, ал 2018 жылы 1059,6 мың тонна ет өндірілген. Өзгеріс, 2018 ж. Қазақстан егемендік алған жылдарға тұс келетін 1993 ж. салыстырсақ 464,4 мың тонна немесе (69,5%) 30,5%-ға азайған. Бұл жағдайдың негізгі себептерінің бірі: мал санының азаюымен және салада ірі мамандандырылған шаруашылықтардың мал бордақылау және мал айдау жерлердің

болмауымен, ұсақ тауарлы өндірістің басым болуымен тікелей байланысты деп санаймыз.

Қазақстан Республикасы тұрғындарының ет өнімдерімен қамтамасыз етілу деңгейі, 1 адамға жылына кг есептегенде, тұрғындардың жан басына шаққандағы ет және ет өнімдерін тұтыну талдауға алынған жылдар арасында 2022 жылы 1,6 есе артып, 57,6 кг құрады.

2022 ж. 2018 ж. салыстырғанда тұрғындардың жан басына шаққандағы өндіріс көлемі 13,6 % - ға артты, бұл 57,6 кг құрады. Бұл ретте тұрғындардың жан басына шаққандағы тұтыну жылдан жылға артып келеді. ҚР табиғи-климаттық жағдайларының алуан түрлілігі мал басының шоғырлануы мен елдің әр түрлі өңірлерінде ет өндіру көлемінің айырмашылығын тудырады. Ең үлкен Орман ресурстары Солтүстік (50,9 %) және Оңтүстік (27,6%), ең азы - Орталық (13,2 %) және Батыс (8,3 %).

Осылайша, қазірде ет өңдеу саласының жағдайы салыстырмалы түрде тұрақты болып табылады. Болашақта одан әрі дамыту үшін айтарлықтай әлеует бар. Алайда, шағын кәсіпорындарда ескі жабдықтарда ескірген технологиялар бойынша өндіріс басым. Мұндай кәсіпорындар ет шикізатын қалдықсыз және терең өңдеу жөніндегі жұмыстардың сапалы орындалуын қамтамасыз ете алмауы мүмкін.

Сондай-ақ, тұрғындардың төлем қабілеттілігінің артуымен неғұрлым терең қайта өңдеу өнімдеріне (өңделген сүт өндірісі, қышқыл сүт өнімдерін өндіру, Ірімшік және сүзбе өндіру және т.б.) сұраныс ұлғаюда. Алайда, шикізаттың, энергия ресурстарының, ЖЖМ қымбаттауына байланысты олардың бағасы жоғары, үнемі өсуде [3].

Жалпы 2022 жылы сүт өнімдерінің импорты ҚР-да ішкі тұтынудың 7,5 % - ын құрады. Қазақстанда дүкендер мен базарларда, сауда желілерінде үлкен ассортиментте Ресейден, соңғы кездерде сирек кездесетін- Украинадан, әсіресе Белоруссия және Қырғызстаннан әкелінген сүт пен кілегей сияқты азық-түлік тауарларын жиі кездестіреміз. Қазақстандық нарыққа сүт өнімдерін негізгі экспорттаушы Ресей,оның үлесіне барлық жеткізілімдердің 50% келеді. Импорттық жеткізілімдердің жалпы көлемінің шамамен 16%-ы Беларусь үлесіне; шамамен 11,1% - Украина үлесіне, шамамен 4% - Қырғызстан үлесіне тиесілі. Тұтастай алғанда, ТМД-ның көрсетілген төрт елінің өндірушілерінің үлесіне сүт өнімдері импортының 92-93% - ға дейін келеді [4].

Жалпы, тұрғындардың азық-түлік қауіпсіздігі, макроэкономикалық жағдаймен, қоғамдық өндірістің тиімділігі мен тұрғындардың табыстарымен анықталады. Егер елде тұтынылатын азық-түлік пен тамақ өнімдеріндегі импорт үлесінің ұдайы өсуі орын алса, онда ұлттық азық-түлік қауіпсіздігіне нақты қауіп бар деп есептеледі (құс еті импорты жоғары 171,0 тонна, импорт үлесі 56,0), яғни әлемдік азық-түлік нарығы конъюнктурасының ауытқуына тәуелділік мүмкіндігі туындап отыр. АӨК Қазақстанның экономикалық даму стратегиясындағы басым салалардың қатарында [5].

Аграрлық реформаларды табысты аяқтау үшін бізге құрылымдық өзгерістер, институционалдық өзгерістер, технологиялық жаңалықтар мен экономикалық заңдылықтарында шамамен бірдей көрініс табатын әлемнің жетекші аграрлық елдеріндегі жаһандық азық-түлік қауіпсіздігінің жай-күйін және ауыл шаруашылығының даму үрдістерін мұқият қадағалап отыру қажет. Біздің ойымызша, бұл бізге таяу перспективада елдің азық-түлік қауіпсіздігін берік қамтамасыз етуге және азық-түлік тауарларының халықаралық нарықтарында бекітуге мүмкіндік береді деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кенжеболатова М. Ш., Еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін камтамасыз етудегі кейбір өзекті мәселелер // Вестник науки Казахского агротехнического университета им С. Сейфуллина 2014. № 1 (80). С. 153-163.

2. Калиева А.Е. Развитие АПК как главного фактора обеспечения продовольственной безопасности страны // материалы XIX междунар. науч.-практ. конф.

для студентов, аспирантов и молодых ученых «Тенденции развития экономической науки на просторах стран СНГ и зарубежья в XXI веке». - СПб., 2014. - С. 14-17.

3. ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің деректері бойынша жасалды // http://stat.gov.kz

4. Программа по развитию агропромышленного комплекса в Республике Казахстан на 2013-2020 годы (Агробизнес - 2020). - Астана, 2012 г.

5. Государственная программа развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2019-2023 годы г. Астана, 2023 год.

КІСЕНДЕГІ ЖОЛБАРЫС

«Жұмабек Ташенев атындағы» КММ-нің
тарих пәні мұғалімі
Смагулова Гульжанат Айгалиевна

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ халқының көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Жұмабек Тәшеневтің өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі баяндалады. Ол XX ғасырдың орта шенінде ел тәуелсіздігі мен ұлттық тұтастықты сақтау жолында аянбай еңбек еткен тұлға ретінде тарихта өз ізін қалдырды. Әсіресе Қазақстан жерінің тұтастығын қорғаудағы ерлігі мен батылдығы, әділеттілігі мен елге деген адалдығы – жас ұрпаққа үлгі. Аңдатпада оның күрделі кезеңдегі батыл шешімдері мен мемлекет мүддесін жоғары қойған іс-әрекеттері сипатталады.

Кілт сөздер: Жұмабек Тәшенев, мемлекет қайраткері, жанашыры, тарихи тұлға, ұлттық мүдде, жер тұтастығы, ел бірлігі, саяси ерлік, тәуелсіздік, Қазақстан тарихы, адалдық, батылдық, Одақ кезеңі

Аннотация. В этой статье рассказывается о жизни и общественно-политической деятельности выдающегося государственного и общественного деятеля казахского народа Жумабека Ташенева. Он оставил свой след в истории как человек, неустанно трудившийся в середине XX века на пути сохранения независимости страны и национальной целостности. Особенно героизм и отвага в защите целостности земли Казахстана, справедливость и преданность стране – пример для молодого поколения. Аннотация характеризует его смелые решения в сложный период и действия, ставящие интересы государства выше.

Ключевые слова: Жумабек Ташенев, государственный деятель, жанашыр, историческая личность, национальные интересы, целостность земли, единство страны, политический подвиг, независимость, История Казахстана, честность, мужество, период Союза

Abstract. This article describes the life and socio-political activities of zhumabek Tashenev, a prominent state and public figure of the Kazakh people. He left his mark in history as a person who worked hard to preserve the country's independence and national integrity in the middle of the XX century. Especially valor and courage in protecting the integrity of the Land of Kazakhstan, justice and loyalty to the country are an example for the younger generation. The annotation describes his bold decisions in difficult times and actions that put the interests of the state at the highest level.

Key words: Zhumabek Tashenev, statesman, sympathizer, historical figure, national interests, land integrity, national unity, political courage, independence, history of Kazakhstan, honesty, courage, Union period

Қасық қаны тамғанша, аянбай ұрпағымызға мұра етіп қалдырған аталар аманатын, бұлтартпай орындаушы. Намысын нанға сатпаған, бір туар ірі тұлға. Кеңестік билік кезеңінде, қылышынан қан танбасада, халыққа үрей тудырып, жүрегінің отын алып тастаған заманда, Жұмекеңдей батыр адамдар табылуы мыңнан біреуі болатын. Ұлтының

басына күн туған, қиын кездерінде қасынан табылған Жұмабек қазақ жерінің телім-телім болып, ұстағанның қолында, тістегеннің тісінде кетпеуі үшін жан аямай күрескен ұлы отаншылы.

Жұмабек Тәшенев айтқанынан қайтпайтын, екі сөйлемейтін тік мінезді адам болған. Оның от шашқан көздеріне ешбір жан тік қарай алмайтын. Алайда, Жұмабек Ахметұлымен жақын араласқан адам оның ашық жарқын, жүрегі кең, жайдары жан екенін түсіне біледі. «Құнары жоқ қырқаға, көктеп өсіп гүл бітпес, ержігіттің тағдыры, туған жермен кіндіктес» – дегендей, қазақтың шұрайлы жерлерін кеңестік солақай саясатқа бағынбай, қорғап, халқына қол ұшын беруді өзінің азаматтық борышы деп ұғынды. Адамзаттың арман ойы таусылған ба? Бірақ, амал қанша, өмірден өзі кетсе де, көзі қалды, артында өнегелі ісі мен өшпес ізі қалды.

Ж.А.Тәшенов республиканың саяси, экономикалық, мәдени дамуына басшылық жасаған жылдары қазақ мемлекетінің аумақ тұтастығының сақталуына көп еңбек сіңірді. Бес жылда 690 мың пәтер салынып, 2,4 мың кәсіпорындар мен мекемелер іске қосылады. 6140 кітапхана, 5140 клуб, 4777 киноқондырғылар, 25 музей, 19 облыстық театрлар жұмыс істеп тұрды. Сөйтіп, халықтың әлеуметтік жағдайы, тұрмыс мәдениеті айтарлықтай жақсарды» [1].

Шығармашылық одақтар өкілдеріне үй-пәтер бергендігі үшін Алматының ортасында “қазақ ауылын” құрды деп айыпталды. “Қазақ әдебиеті” газетін жабудан, “Социалистік Қазақстан” газетін “Казправданың” аудармасы етіп шығарылу қаупінен қорғап қалды. Жұмабектей атамыздың ең көп айтылатын ерлігі: Қазақ жерінің талан-таржыға салуға қарсы күресі [2,б.214].

Ж. Ташенев 30-50- ші жылдары саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау ісіне маңызды үлес қосты. Құрылған арнайы комиссия жігерінің және оның принципті басшысының арқасында жақын арада көптеген аман қалған қазақ ғалымдары, әдебиетшілері және саяси қайраткерлері қуғыннан қайтарылды және абақтыдан босатылды. Олардың арасында атақты тарихшылар Ермұхан Бекмаханов, Бек Сүлейменов, Есмағанбет Исмаилов, Хамза Есенжанов, Зейін Шашкин және де орыс жазушылары Галина Серебрякова и Александр Солженицын. Қазақ халқының атақты ұлдары Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгуровтың адал аттары құқығы қалпына келтірілді. Ұлт әдебиетінің атақты классиктерінің шығармалары оқырмандарға қайтып келді.

Кремль ойланатындай ол Қазақстан аумағында ядролық сынауларды өткізуге қарсы шықты. КСРО экономикалық апат алдында болды және полигонды ұстау үлкен мәселеге айналды [3].

Бұл адам қарапайым адамдарға ниеттес қарым – қатысымен таңғалдырған, олардың мәселелерін тез шешетін. Жұмабек Ахметұлы Алматының орталығында салынған 120-пәтерлік тұрғын үйді Қазақстанның мәдени қызметкерлеріне бергізді. Ол Мұқтар Әуезовтың «Абай жолы» романын Ленин сыйлығына ұсынуды бастамашылық етті.

«Қазақ әдебиеті» газетін жабудан құтқарып қалды, ал «Социалистік Қазақстан» газетін «Казправдының» аударма нұсқасы болатын айбаттан қорғады.

Сондай-ақ ұлтқа қарсы жасалған қиянатқа көнбейтін, қазақтың келешегіне балта шабар науқаншылдыққа төзбейтін Тәшеновтің үлкен ерлігі мынандай бір оқиғадан анық көрінеді.

1958 жылдың 28 шілдесі. Атақты Орталық Комитеттің мәжіліс залы. Шұғыл шақырылған мәжілістің күн тәртібіндегі мәселе біреу-ақ, ол – «Қазақ әдебиеті» газетін жабу. Қызыл идеологтардың пікірінше, негізін қазақ кеңес әдебиетінің басында тұрған алыптар қалаған газет қаратабан пролетариаттың жырын жырлаудың орнына «халық жауларының» сойылын соғып кеткен. Сыныққа сылтау болатын сұмдық айыптаулардың өзі әлденеше бетке жетіпті.

Алдын-ала дабыра қылмаса да, мәжіліске қатысуға Сәбит, Ғабиттермен қатар А. Жұбанов, Ә. Сәрсенбаев, Р. Бердібаев, Қ. Жұмалиев,

Қ. Мұхамеджанов, Қ. Тоғызақов пен С. Шаймерденов келіпті. Олар осы орынсыз шешімге қарсылар тарапынан орын алды. Әсіресе, «газетті менің өлімімді аттап барып жабады», - деген партизан ақын Ж. Саинның беті қатты. Ең өкініштісі – ұлттың намысына айналған басылымды тұншықтырушылардың алдын-ала дайындалған жалбаңбайлардың жарыс сөзінен кейін ғана «Қазақ әдебиеті» газетінің редакторы С. Мәуленовке сөз тиеді. Төрде төбедей болып отырған Ж. Тәшеновтің «Тайсақталмай батыл сөйле!» деген сөзіне арқаланған ақын ойындағысын ірікпей айтыпты. Орталық комитет өкілдері Яковлев, Журин, Гавриловтар осы мәжілісте оңбай жеңілді.

Ж.Тәшеновтің табандылығының арқасында С. Мәуленов қызметінен алынғанымен «Қазақ әдебиеті» аман қалады. Сол жылдар естелігіне сүйенсек, жаны сыршыл Сырағаң қызметтен қағылғанын мәнзүр қылмастан Комитет ғимараты алдындағы жиналған жанашырлар ортасында «Біз жеңдік!», деп гүр-гүр етіп жүрді деседі [4].

Жұмабек Ахметұлы өз кезінде өнер, мәдениет, ғылым саласындағы адамдарға да қолынан келгенше қамқоршы бола білген кісі. Академик Шапық Шөкиннің айтуынша, кейіпкеріміз 1960 жылы Үкімет басшысы болған кезде қазақ-орыс сөздігін алғаш құрастырған көрнекті ғалым Хайрулла Махмудов оның қабылдауында болады. Өзінің жай-күйін айтып, баспана жөнінен көмек сұрайды. Сонда Жұмабек Тәшенев: «Сіздей адам қалай үйсіз жүр? Қаладағы салынып жатқан үйлерден қалаған пәтеріңізді көрсетіңіз. Сол сіздікі болады», – дейді. Сөйтіп, Х.Махмудов Алматының шуылы аздау тыныш жеріндегі пәтерге ие болады. Жұмабек Ахметұлы 1958 жылы қазақ өнері мен әдебиетінің Мәскеудегі онкүндігін өткізуге үлкен күш-жігер жұмсайды. Сонымен бірге, Қалибек Қуанышбаев, Роза Жаманова, Ермек Серкебаев, Шәкен Айманов, Мұқан Төлебаев сияқты өнер тарландарына одақтағы ең жоғары КСРО халық әртісі атағын алып беруде де үлкен қажырлылық көрсетеді. Осыған дейін жоғарыдағыдай көлемде үлкен бір топ болып жоғары атақ алу қазақ топырағында болмаған екен. Сондай-ақ, 1960 жылы ол кісі Алматыдағы қазіргі Қонаев пен Қабанбай батыр көшелерінің қиылысындағы сәулетті 120 пәтерлік үлкен үйді түгелімен дерлік өнер және әдебиет қайраткерлеріне бергізеді. Жұмекең атамыз қазақ арасынан шыққан кемеңгер тұлғаларға бір көшенің өзін беруге қимай, үнемі сараңдық танытқан Мәскеуді Алматының ең үлкен еңселі көшесіне Абай Құнанбаевтің есімін беруге және сол көшенің қақ төріне ақын ескерткішін қоюға көндіреді. Халқымыздың рухани оянуынан тайсақтап, сан түрлі сылтау айтқандарға Қазақстан Үкіметінің басшысы Тбилисиде – Руставелидің, Мәскеуде – Горькийдің, Ташкентте – Науаидің атындағы көшелер, ескерткіштер бар екендігін бұлтартпас дәлел ретінде келтіріп, бүгінде көзіміз көріп, тамашалап жүрген Абайдың алып ескерткішінің орнатылуына септігін тигізген. Репрессия құрбандарын ақтау комиссиясының төрағасы ретінде талай-талай мықтыларымыздың ақталуын жеделдетуі, сондай-ақ, қазақ кадрларын билікке тарту және т.б. тізбектеп келтіре беруге болатын қызметтері аз болған жоқ. Міне осы оқиғадан Ж.Тәшеновтің тек қазақ халқының жерін сақтап қалуға ғана емес, сонымен бірге мерзімді басылымдардың қыл үстінде тұрған тағдырына да арашашы болғандығын көріп отырмыз. Жұмабек Тәшенов осындай акциялар өткізді: - ол Алматы қаласының бас магистральдарының бірін Абай даңғылы деп атау және оның басында ұлы ойшыл мен ақынға ескерткіш орнату туралы ұсыныс жасады. - Қазақстанның КП ОК бірінші хатшысы Жұмабай Шаяхметов жанында басталған істі аяғына дейін жеткізу үшін Медеу шатқалында спорт кешенінің құрылысын жүргізу үшін өзінің аға әріптесін, КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Төрағасы К. Е. Алматы қаласында Ворошилова Медеу тауына құрметті қонақты апарып, әдемі шатқалды көрсетіп, оны қызықтырды және өзінің өтінішін негіздеп, кешенді аяқтау үшін қажетті қаражатты "таңдады" ;

- КПСС XX съезінің шешіміне сәйкес барлық республикалар бойынша "халық жауы" деп аталатын күрес компаниясының қаралы жылдары қуғын-сүргінге ұшырағандарды ақтау жөніндегі комиссия құрылды, оның ішінде қазақ халқының көптеген даңқты ұлдары мен құрбандары болды. Міне, осындай жөніндегі Комиссияға қалпына келтіру мейірімді еске алу өтірік жаламен айыпталған және сотталғандардың ақтап алі ісін қазақстанда

басқарған- Жұмабек Ахметұлы Тәшенов; - ол 1958 жылы Мәскеуде өткен қазақ өнері мен әдебиеті онкүндігінің бастамашысы болды, Қазақстандық әдебиет пен өнер қайраткерлерінің мемлекеттік наградалармен лайықты бағалануына, ал бес көрнекті әртістерге "КСРО Халық әртісі" деген жоғары атақ берілуіне жан-жақты ықпал етті;; - Алматы орталығында салынған 120 пәтерлі үйді Қазақстанның көрнекті мәдениет қайраткерлеріне толық берілуіне қол жеткізді, олардың көбі жылдар бойы Алматы қаласында пәтерсіз тұрып қалды; - Мұхтар Әуезовтың "Абай" романын Ленин сыйлығына ұсынуға бастамашылық етті; - оның бастамасы бойынша Социалистік Еңбек Ері күрісші Ыбырай Жақаев пен шопан Жазылбек Қуанышбаев екінші жұлдызына ұсынылды; – ол Жезқазғандағы геологиялық партияның басшысы Шахмардан Есеновты бірінші болып қабылдап, оны Қазақстан Республикасы Геология министрінің орынбасары етіп тағайындады.; - Социалистік Еңбек Ері Нұрмолда Алдабергеновке үшінші Алтын Жұлдыз беруге, Кеңес Одағының Батыры Бауыржан Момышұлы мен Рахымжан Қошқарбаевқа Алтын Жұлдыз беруге жан-жақты жәрдемдесті, - Қазақстан аумағындағы ядролық сынақтарға қарсы батыл мәлімдеме жасады.

Жұмабек Тәшеневтың тірі кезінде ел арасында оның «кісендегі жолбарыс» деп аталуы да бекер емес Ол, біріншіден, Абайды ұлықтау арқылы өз халқын да өркениетке бір табан жақындата түсерін білді.

Алайда ол кезде мәселенің барлығы Кремльде шешілгені мәлім. Ақша жоқ деп болмашы шығынның өзін қиынсынған орталықтағы шенеуніктерге ол Тбилисиде – Руставелидің, Мәскеуде –Горькийдің, Тәшкентте – Науаидің сондай ескерткіштері барын алға тарта отырып, ұтымды сөзбен бұлтартпастай делел келтіреді.

Мәскеудегілер амалсыз мойынсұнып, Абайдың атымен көше атауға және алып екскерткішін орнатуға рұқсат береді.

Екінші, сталиндік қызыл террордан жазықсыз жапа шеккендерді ақтау кезінде айырықша белсенділік танытуы. 1956 жылы 25 ақпандағы КПСС-тің XX съезінен кейін жылымықтың басталғаны мәлім. Сол кезде репрессия құрбандарын ақтау жөніндегі республикалық комиссияның төрағалығына Жұмабек Ахметұлы сайланып, Е. Бекмаханов, Қ. Мұхамедханов, Х. Есенжанов, З. Шашкин сынды қазақ ғалымдары мен ақын жазушыларын сөзбұйдаға салмай, абақтыдан дереу шығаруда үлкен еңбек сіңіреді.

Үшіншіден, 1958 жылы қазақ өнері мен әдебиетінің Мәскеудегі он күндігін абыроймен өткізуге барын салып, бес бірдей қазақ өнерпазына ең жоғарғы атақ КСРО Халық әртісі атағын алып беруі.

Осыдан кейін мұншама әртістің бір мезгілде жоғарғы атақ алуы қазақ топырағында бұрын соңды болмаған екен.

Төртіншіден, «Қазақ әдебиеті», «Социалистік Қазақстан» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газеттерін жабылудан аман алып қалуы.

Бесіншіден, Медеу мұз айдынының салып біріруіне күш салуы.

Алтыншыдан, халық батыры Б. Момышұлына Кеңес Одағының батыры атағын алып беруге әрекеттенуі. Бұл мәселе шешілмесе де, Ж. Тәшенов Бәукеңнің «Москва үшін шайқас» кітабының идеологиялық бөгеттерді бұзып өтіп, жарық көруіне септігін тигізді.

Жетіншіден, ол қолында билік тұрғанда қазақтың барлық талантты өнерпаздарына, дарынды тұлғаларына жақсылық жасаған. Еңбек майталмандары Ыбырай Жақаев пен Жазылбек Қуанышбаевтың Еңбек Ері атануы да, Нұрмолда Алдабергеновтың екінші рет Еңбек Ері атануы да Жұмекеңнің тікелей араласуымен біткен іс. Мұхтар Әуезовтың Лениндік сыйлық алуына да көп күш салған дейді білетіндер.

Сегізіншіден, ұлттық кадрлардың өсуіне, олардың жоғары өрлеуіне де Жұмекең қолдан келген барлық жақсылығын аямаған.

Тоғызыншыдан, ол өзінен жоғары мансаптағыларға иіліп-бүгілмей, терезесі тең адамша мәміле жасаған.

Оныншыдан, Түркістандағы Қ.А. Яссауи кесенесінің жанында топырақпен көміліп жатқан тас моншаны қалпына келтіріп, іске жаратуға да мұрындық болады.

Қорытындылай келсем:

Жалпы Қазақстан КСРО қоластында болғанда үлкен басшылықта қызмет еткендер арасында ұлттық мүдде үшін тайсалмай сөйлеп, ашық алысқан жалғыз Жұмабек Тәшенов десек, қателеспейтін шығармыз.

Міне, осындай ерліктерінің өзі ғана тәуелсіз Қазақстанда Жұмабек Тәшенов есімін ұлықтауға толық негіз бола алады [3, 75 бб.].

Жат елдің ежелгі құлдар көтерілісінің көсемі Спартакты он күн оқытатын біздің тарих мемлекеттік-патриоттық идеологияның жоқтығынан Жұмабек Тәшеневтің атын да жазбағандықтан, небір оқымыстылар мен жоғарғы биліктегі шенеуніктеріміздің көпшілігі ұлт қаһарманының теңдессіз ерліктері тұрмақ, оның кім екенін де біле бермейді. Кешіктірмей мектеп оқулықтарының, жоғары оқу орындарының бағдарламаларына өмірі мен қызметін толық кіргізіп, мемлекеттік басқару академиясындағы болашақ шенеуніктерге «Тәшенев тағылымы» міндетті түрде оқытылуы керек. Осылай етсек, ала-құлалыққа бет бұрған жастарымыз елінің, жерінің өткенін сезініп, ерлікке, өрлікке толы тарихынан нәр алып патриоттық, отаншылдық рухта тәрбиеленері хақ. Ұлт көсемі Әлихан Бөкейхан: «Өзінің тарихын жоғалтқан жұрт келешекте басына қандай күн туатындығын да білмейді» – деп тегіннен-тегін айтпаған. Сондықтан, әрбір ісі аңыздар мен дастандарға бергісіз асыл еріміздің тарихи-саяси бағасын бергізіп, Тәшеневтің ерлікке толы асқақ рухын жастарымыздың жүректеріне сіңіріп, «болмаса да ұқсап бағуға» баулу ұлт тарихын зерттеуші зиялыларымыздың қасиетті борышы һәм міндеті болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тәшенев Ж. Өткен күндер елесі. — Алматы: Қазақстан, 1998.

2. Қойшыбаев С. Қазақстан қайраткерлері: тарихи деректер мен өмірбаяндар жинағы. — Алматы: Арыс, 2010.

3. Сүлейменов К. Жұмабек Тәшенев — ұлт мүддесін қорғаған тұлға. — Астана: Елорда, 2012.

4. Әлімжанов М. Тарих беттеріндегі Тәшенев тұлғасы. — Алматы: Білім, 2015.

5. Мұстафин С. Ел мен жер тағдыры: Тәшенев тағылымы. — Шымкент: Оңтүстік, 2018.

6. Сәрсенбаев Н. Ұлттық тұтастық жолындағы күрескер. — Алматы: Ғылым, 2009.

7. Қазақстан Республикасы Президенті мұрағаты. Құжаттар мен материалдар жинағы. — Астана, 2006.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА СЫНЫПТАН ТЫС ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ

Жексембаева Ж.Р.
Педагогика және психология кафедрасының оқытушы-дәріскері, п.ғ.к.
Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.
sunny_zhadra@bk.ru, https://orcid.org/0000-0001-5473-7604
Русланқызы Мерей – педагогика және психология білім беру бағдарламасы 3курс білімгері

Аңдатпа. Мақалада экологиялық тәрбиені зерттеген шетелдік, ресейлік және қазақстандық ғалымдардың жұмыстарына талдау жасалды. Бастауыш сыныптардың түсінігі, мазмұны, бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктері, олардың психологиялық ерекшеліктері, жас ерекшеліктері, физиологиялық даму ерекшеліктері, сабақтан тыс уақытта жүргізілетін Экологиялық жұмыс сипатталған. Экологиялық түсінікті дамыту деңгейлерінің көрсеткіштері кестеде келтірілген. Педагог И. Д. Зверев

тәрбиеленушіге педагогикалық әсер етудің бірінші кезеңі ретінде, ең алдымен, оқушы табиғаттың сұлулығын түсініп, осы сұлулықты сақтау үшін адамгершілік, азаматтық борыш туралы түсінік беруі керек екендігіне назар аударатынын, экологиялық күйзелістердің болуы немесе болмауы антропогендік факторға, экологиялық мәдениетке, сауаттылыққа, жоғары деңгейге байланысты екенін атап өтті экологиялық білім деңгейі.

Кілт сөздер: экология, экологиялық тәрбие, экологиялық білім, бастауыш сынып, зерттеуші-ғалым, қоршаған орта, табиғат.

Abstract. The article analyzes the work of Foreign, Russian and Kazakh scientists who studied environmental education. The concept, content of primary classes, age characteristics of Primary School students, their psychological characteristics, age characteristics, features of physiological development, environmental work carried out outside the classroom are described. Indicators of the levels of development of environmental understanding are presented in Table. Teacher I. D. Zverev emphasizes that as the first stage of pedagogical influence on the pupil, first of all, the student must understand the beauty of nature and give an idea of moral, civic duty to preserve this beauty, the presence or absence of environmental shocks depends on the anthropogenic factor, ecological culture, literacy, high level of environmental education.

Key words: Ecology, Environmental Education, Environmental Education, Primary School, researcher-scientist, environment, nature.

Әрбір саналы адамның экологиялық көзқарасын қалыптасыру – адамның мінез - құлқы мен іс - әрекетін осы бағытта қамтамасыз етуге ықпал жасау үшін бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Қазіргі таңда жеке ғылым болып жүйелі зерттеліп келе жатқан экология саласының өзіндік ерекшеліктерін ескеруіміз қажет. Қазіргі кезеңде қоғамның даму бағыты бүкіл оқу-тәрбие жұмысының алдына жас жеткіншектердің тілін, ақыл-ойын, жалпы білім деңгейін, дүниетанымын дамыту мәселесін қойып отыр. Қазақстан Республикасы тұрақты дамудың жаңа жолына түскен кезеңде жас ұрпақты ізгілікке, эстетикаға, отансүйгіштікке баулитын экологиялық білім мен тәрбие берудің маңызы арта түсуде. Себебі, «адам – қоғам – табиғат» жүйесіндегі қарым-қатынастардың шиеленісуі жылдан-жылға күшейіп, экологиялық зардаптар тіршілікке қауіп төндіріп отыр. Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Президентінің бұйрығымен «Білім туралы» Заңы (1999), «Айналадағы ортаны қорғау туралы» Заңы (1997), «Қазақстан Республикасы стратегиялық тұрақты даму жолына арналған 2030 бағдарламасы» (1996), «Қазақстан Республикасы экологиялық қауіпсіздігі тұжырымдамасы» (1997), «Қазақстан Республикасы экологиялық білім мен тәрбие берудің ұлттық стратегиясы» (1998), «Экологиялық білім бағдарламасы» (1999), «Қазақстан Республикасы орта білім берудің мемлекеттік стандарттары» (1998), «Қазақстан Республикасы 2004-2015 жылдарға арналған экологиялық қауіпсіздікті сақтау тұжырымдамасы» (2004) және т.б. құжаттар қабылданды. Мектеп жасындағы балаларға қоршаған ортаның заттары мен құбылыстарын таныстыру арқылы олардың бір-бірімен байланысын ғылыми түрде түсіндіру барысында балаларда алғашқы табиғат туралы ұғым негіздері қаланады. Балалардың мұндай табиғат жайында алған қарапайым дүниетанымдық ұғымдары, олардың бастауыш сыныпта дүниетанымды оқыту барысында және жоғарғы сыныптарда биологиялық пәндер бойынша берілетін білім жүйесінің алғашқы баспалдағы болмақ. Сондай-ақ табиғат заңдылығын жеңіл түрде ұғындыра отырып, берілетін білімнің өзара байланысы мен сабақтастығын қамтамасыз етуде баланың дүниетанымы кеңейіп, тереңделіп, толықтырылады. [1]

Экологиялық тәрбиені зерттеген Қазақстандық ғалымдар: Н.С. Сарыбеков, Қ-Д.Н. Сарыбеков, М.Н. Сарыбеков, М.А. Лигай, Ә.С. Бейсенова, Ж.Р. Жексембаева және т.б. Ғалым Н.С. Сарыбеков «Экологиялық білім мен тәрбие берудің теориялық және әдістемелік негіздері» мақаласында экологиялық мәдениет, тәрбие проблемалары сан қырынан көрініс тапқан. Ал ғалым А.С. Бейсенова еңбегінде Қазақстан Республикасының орта мектептерінде экологиялық білім беру мәселесін теориялық негіздеп, оған ғылыми-

әдістемелік жағынан талдау жасаған. Бұл ғалымдар мектептегі оқу-тәрбие үрдісінде сабақта және сабақтан тыс іс-әрекетінде төменгі сынып оқушыларының бойында экологиялық тәрбие қалыптастырудағы мүмкіндіктерді ғылыми негізделген тұрғыда пайдаланған.

Экологиялық тәрбиені зерттеген ресейлік ғалымдарды В.И. Коробкин, О.Е. Приходченко, Н. Киселев айта аламыз. Бұл ғалымдар экологиялық жүйелерді зерттеп, оларды анықтауға көмектесіп, экологияның негізін қалауға ұмтылған жағдайларда экологиялық мәселелерді шешудің жолдарын табуға көмек көрсетті.

Экологиялық тәрбиені зерттеген шетелдік ғалымдар А. Тенсли, В.Н. Сукачев, А. Лотка, В. Вольтерра, Г.Ф. Гаузе және т.б. Бұл ғалым экологиялық жүйе туралы алғаш рет түсіндірген. (2) В.Н. Сукачев. Бұл ғалым қоршаған физикалық ортамен зат және энергия алмасып отыратын азғалар кешенін сипаттайтын экожүйе және биогеоценоз түсініктерін анықтаған болса, А. Лотка, В. Вольтерра сынды ғалымдар популяциялар арасындағы әсерлесулерді сипаттайтын матем. модельдер құрады. Бұл ғалым модельдерді эксперимент барысында тексерген. [2]

Бастауыш мектеп кезеңіне 7-10 жас аралығындағы балалар жатады. Бұл кезеңде баланың денесі едәуір дамып, бұлшықеттері мен шеміршектері, сүйектері нығайып, табаны сүйектенеді, омыртқасы, барлық мойын, арқа бел бүгілістері дамиды. Мидың маңдай бөліктерінің жетілуі баланың психикалық іс-әрекеті мен жүйкесінің қалыптасуына үлкен рөл атқарады. Жекелеген психикалық үрдістердің қарқынды дамуы баланың бастауыш мектеп шағында жүзеге асады. Бұл кезде балада қабылдау қабілеті жетіледі**. Көру мен есту қабілеті дамып, түстерді айқын ажырата алады.** Қабылдаған заттардың қасиеттері мен сапаларын меңгереді. Қоғам өміріндегі жаңа негіздерге бақылампаздығы артып, қабылдауын басқарып, оны қажетті мақсатқа бағыттай алады.

Бастауыш мектеп кезеңінде негізгі іс-әрекет оқу болғандықтан, баланың барлық психикалық үрдісіне өзгеріс енеді. Іс-әрекетке белсенділігін көрсете отырып, ақыл-ой еңбегін зейін арқылы жүзеге асырады. Бастауыш мектеп жасындағы балалардың психологиялық ерекшеліктері: қабылдаудың өткірлігі мен балғындығы; қоршаған ортаны қызығушылықпен қабылдайды; ұқсас объектілерді қабылдап, дифференциацияда дәлсіздіктер мен қателіктер тудырады және зейін дамиды, оның көлемі 2 есе артады. Бастауыш мектеп оқушыларының ерекшеліктері: Жас ерекшелігі. 7–10 жас аралығындағы балалардың тұлғалық қасиеттерін көрсетеді. [3]

Бастауыш мектеп жасындағы балалардың даму ерекшеліктері: Физиологиялық өзгерістер. 6 жастан 12 жасқа дейінгі аралықта бала денесінің салмағы екі есе артып, 18 килограммнан 36 килограмға дейін артады. Жүйке жүйесінің жетілуін келсек жүйке жасаушалары арасында жаңа байланыстар түзіліп, мидың жарты шарында икемділік күшейеді.

Сыныптан тыс жұмыстардың бір түрі ғылыми жұмыс. Оқушылардың ғылыми зерттеулерін жүргізуге, олардың өз беттерімен жаңа ғылымның жетістіктерін үйренуге жетелейді. Әңгімелесу. Мұғалімдердің оқушыларымен әңгімелеу. Олимпиада. Білім алушыларды білім беруге қызығушылықты арттыруға, ой-өрісін және танымдық қабілеттін дамытуға, шығармашылыққа баулуға, өз ойын еркін жеткізе білуге және өткенді шапшаң еске түсіруге үйретуге мүмкіндік береді. Өлкетану. Елін, жерін жете тануға, өзі өлкесін білуде тиімді жұмыс түрі. [4]

Бұл арнайы экологиялық түсінікті игеру деңгейлері төмендегі көрсеткіштер арқылы анықталды. Арнайы экологиялық түсінікті меңгеру сипаттамасы 1 таблицада келтірілген

№				
	деңгейі тобы	жоғары	орта	төмен
1	Бақылау тобы (21 бала)	5	7	9

2	Эксперименттік топ (24 бала)	6	8	10

Кесте 1. Арнайы экологиялық түсінікті меңгеру деңгейі.

Сыныптан тыс экологиялық тәрбие беруге болады: мұғалім әңгімесі, пікірталас, экологиялық әдебиеттер мен басылымдарға шолу, тақырыптық кештер, роликті ойындар, компьютерлік экологиялық ойындар, эколог-мамандармен кездесу, конференциялар, табиғат туралы көркем-суреттерге конкурс, экологиялық плакаттар конкурсы, мектеп мұражайы, туған өлке табиғатын зерттеу. Экологиялық білім мен тәрбие табиғат ресурстарын тиімді пайдалану және қоршаған ортаны қорғауда белсенді әрекет жасай алатын жеке тұлғаның экологиялық сенімін қалыптастырып, белсенділігін көтереді.

Білім беру жүйелері үнемі дамып, жаңарып отыратын үрдіс. Қазіргі ғылым, техника, мәдениет дамуына сай келетін техникалық құралдар, компьютерлер, электрондық оқулықтар, бағдарламалар қажет. Мектептерде игеретін кәсіби мамандықтарды экологиялық сауаттылықпен, біліктілікпен ұштастырып, экологиялық білім беруді жетілдіре түссе қоршаған ортаны қорғаудың тиімді жолдарын ашары сөзсіз. Оқушылардың сапалы экологиялық білім алуы үшін оқу – тәжірибелік жұмыстарын өндірістік орындарды және ғылыми зерттеу мекемелерінде өткізсе, тіпті құба – құп. Экологиялық білім деңгейін көтеруде радио – теледидардан берілетін хабарлардың, дәрістердің, Интернеттен алынатын экологиялық деректердің оқушылардың экологиялық санасын қалыптастыруда рөлі айрықша. [5]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ақпараттық-компьютерлік технологиялар негізінде экологиялық білім берудің педагогикалық негіздері. Әль-Фараби ат. ҚҰУ, Хабаршы журналы, педагогикалық ғылымдар сериясы, №3 (22), Алматы, 2007. 112-114 б.(К.М.Беркімбаев, Ж.Ахметовамен бірлестікте).

2. Экологиялық білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану. // Білім-Образования. 2007. №4, 101-103 б.(К.М.Беркимбаевпен бірлестікте)

3. Ақпараттық-компьютерлік технологиялар негізінде экологиялық білім берудің педагогикалық негіздері. // Хабаршы. 2007. №3 (22). 112-114 бет.(Беркінбаев К.М., Ахметова Ж.)

4. Оқушыларға экологиялық білім берудегі инновациялық мәселелер. // Менеджмент в образованиях. Алматы, 2007.

5. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. Астана.1988ж.

ЕЛДЕГІ АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ БОЙЫНША ШЕТ ЕЛ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ТӘЖІРИБЕСІНЕ ШОЛУ

Темирова Ж.Ж.
«Экономика және басқару» кафедрасының аға оқытушысы, э.ғ.к.
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
zhannat_temirova@mail.ru, https://orcid.org/ 0009-0009-9031-0865
Зафер Бариш Гюл
профессор, э.ғ.д.,
Акдениз университеті, Туркия, Анталья қ.,
Онгарова Г.Т.
магистр-аға оқытушы, Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ жанындағы
Ж.Аймауытұлы атындағы көпсалалы колледжі, Шымкент қ.
gulmira_1907@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-7389-6475

Аңдатпа. Бұл мақалада азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі әрбір елдің мемлекеттік саясатының маңызды басымдықтарының бірі екендігі және ғылыми зерттеулердің негізгі бағыттарының бірі болып табылатыны көрсетілген. Азық-түліктік қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін тиімді стратегия әзірлеу кезінде шетелдік озық тәжірибені және жаһандық үрдістерді зерттеу маңызды рөл атқарады.

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі арнайы құжатты дайындауда әлі де шешімін таппаған көптеген мәселелер бар, сондықтан бұл үшін арнайы концепцияны әзірлеу қажет. Осыған орай, Қазақстанда азық-түлік қауіпсіздігіне қатысты концепцияны дайындау өте маңызды. Бұл жоба аясында халықтың төлем қабілеттілігі, азық-түлік өнімдерінің кедендік және тарифтік бақылауының тиімділігі, азық-түлікті тұтынудың физикалық нормалары мен өнім сапасы сияқты негізгі мәселелер қарастырылуы керек. Бұл жобаны қаржылық және бюджеттік институттардың көмегімен жүзеге асыру елдегі азық-түлік қауіпсіздігін тұрақтандыруға толық мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: азық-түлік, протекционистік саясат, экспорт, азық-түлік нарығы, мемлекеттік қолдау, ауыл шаруашылығын

Әр елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету тәсілдері оның экономикалық жағдайына, ауыл шаруашылығының даму деңгейіне, сондай-ақ халықаралық сауда қатынастарынан тәуелді. Протекционистік тәсіл ішкі нарықты қорғауға бағытталған, яғни сыртқы бәсекелестіктен қорғап, елдің ауыл шаруашылығын дамытуға көңіл бөледі. Бұл тәсіл көбінесе Жапония мен Норвегия секілді елдерде қолданылады, олар өздерінің ауыл шаруашылығы өнімдерін ішкі нарықта сақтап қалуға және сырттан келетін өнімдерге шектеулер қоюға ұмтылады.

Экспортқа бағытталған тәсіл АҚШ сияқты елдер үшін тән, онда басты мақсат – өндірілген өнімдерді әлемдік нарыққа шығару. Бұл тәсіл ауыл шаруашылығы өнімдерінің көлемін арттыруға және сапасын жақсартуға мүмкіндік береді, бірақ бұл ішкі нарықтағы азық-түлік қауіпсіздігіне қауіп төндіруі мүмкін.

Аралық тәсілдің артықшылығы оның икемділігінде: елдер өздерінің нарықтарын қорғап, сонымен қатар халықаралық сауданы дамытуға тырысады. Мысалы, ЕО елдерінде экспорт пен ішкі нарық қажеттіліктерін үйлестіруге арналған бірнеше амалдар бар. Бұл модель азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде түрлі аспектілерді теңгерімді түрде қамтуға мүмкіндік береді.

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде әртүрлі тәсілдер арасында балансты сақтау өте маңызды. Әр тәсілдің өзіндік артықшылықтары мен қиындықтары бар, сондықтан мемлекеттер осы факторларды ескере отырып, тұрақты және теңдестірілген саясатты қалыптастыруға тырысады.

Протекционистік және экспортқа бағытталған тәсілдер арасындағы негізгі айырмашылық ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдаудың көлемі мен үлесінде байқалады. Мұндай елдерге Норвегия, Швейцария, Корея, Жапония және Исландия жатады. Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының 2024 жылғы статистикалық мәліметтері бойынша, бұл мемлекеттерде ауыл шаруашылығына көрсетілетін мемлекеттік қолдау әлемдегі ең жоғары деңгейде болып табылады. Мысалы, Норвегияда бұл көрсеткіш 58,4%, Швейцарияда – 56,5%, Кореяда – 51,1%, Жапонияда – 49,2%, Исландияда – 47,7% құрайды. Ал Канадада мемлекеттік қолдау деңгейі 9%, Қытайда – 20,2%, Еуропалық одақ елдерінде – 18%, Австралияда – 2,3%, АҚШ-та – 10%, Ресейде – 9%, Қазақстанда – 6,5% болды [2].

Әлемнің әртүрлі аймақтарында азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі әртүрлі қиындықтарға тап болады. Көптеген дамыған елдерде азық-түліктік қауіпсіздік толығымен шешілмегенімен, жеткілікті деңгейде қамтамасыз етілген. Мұндай елдерге АҚШ, Канада, Австралия және Жаңа Зеландия жатады, оларда ішкі азық-түлік нарықтарын импорттан қорғау деңгейі жоғары. Алайда, табиғи жағдайлары қолайсыз елдерде, азық-түліктің көп түрлерін өндіре алмайтын мемлекеттерде бұл мәселе күрделене түседі. Бұл тұрғыда Жапонияның азық-түліктік қауіпсіздігін қамтамасыз ету тәжірибесі ерекше назар аударарлық.

Жапонияның азық-түлік нарығын қорғау тәжірибесі өте күрделі және жоғары деңгейде. Елдегі ауыл шаруашылығы өнімдерінің өзіндік құны табиғи жағдайлар салдарынан өте жоғары, ал ашық нарық жағдайында бұл сала бірнеше жыл ішінде дағдарысқа ұшырауы мүмкін еді. Сондықтан Жапония өз ішкі нарығын импорттық өнімдермен бәсекелестіктен қорғауға бағытталған шараларды белсенді түрде қолданады.

Жапонияда кедендік емес шаралар басым болып табылады. Жер ресурстарының шектеулігі (бір шаруашылыққа тек 1,6 га ауыл шаруашылық жері тиесілі, ал АҚШ-та бұл көрсеткіш 123 есе, ЕО елдерінде 12 есе артық) және азық-түліктің жетіспейтін түрлерін қамтамасыз ету үшін әлемдік нарыққа тәуелділік (елде азық-түліктік қамсыздандыру деңгейі 40%, бұл әлемнің дамыған елдері арасында ең төменгі көрсеткіш) Жапонияны сыртқы нарықтағы экономикалық және саяси өзгерістерге осал етеді. Осы себепті, азық-түліктік және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында жапон үкіметі ерекше саясат жүргізеді.

XX ғасырдың 50-60 жылдары аграрлық секторда жүргізілген ауқымды жүйелік және құрылымдық өзгерістердің нәтижесінде, жер ресурстарының тапшылығына қарамастан, ішкі өндіріс арқылы азық-түлікпен қамтамасыз ету деңгейі жоғарылады. Азық-түлік қауіпсіздігін реттеу үшін аграрлық протекционизм саясатының маңызды рөлі бар, сонымен қатар сыртқы саудадағы тиімді саясат та елдің дамуына әсер етеді. Мемлекеттік реттеу ауыл шаруашылығы өнімдерінің барлық тізбегін қамтиды, оның ішінде өндірісті ынталандыру, өнім сатып алуды субсидиялау және халықаралық бәсекелестік жағдайында ішкі өндірушіні қорғау шаралары бар.

Жапонияның экономикасы халықаралық экономикалық байланыстарға терең интеграцияланғанымен, үкімет ішкі азық-түлік нарығын қорғауды басты мақсат етіп қояды. ДСҰ-ға мүше бола тұра, Жапония ауыл шаруашылығын ырықтандыру процесін баяулатуға және жоғары тарифтік баждарды сақтауға мүмкіндік алады.

Бұл процесс тек әлемдік нарықтағы қатал бәсекелестікке төтеп бере алатын өнімдерге бағаны кезең-кезеңімен төмендету арқылы жүзеге асырылады. Ішкі ауыл шаруашылығын сыртқы бәсекелестіктен қорғау — азық-түліктің отандық өндірісін дамыту үшін маңызды шарт. Елдің негізгі ауыл шаруашылығы өнімдерінің бірі — күріш. Жапонияда күріш көтерме саудасында мемлекеттік және корпоративтік монополия орнатылған. Ауыл шаруашылығы министрлігі бақылауындағы корпоративтік бірлестіктер күріштің негізгі және көбінесе жалғыз сатушысы болып табылады, олар жоғары бағамен сатып алу арқылы ішкі өндірісті ынталандырады, елдің азық-түлікпен қамтылуын

қамтамасыз етеді, күріш қорларын қалыптастырады және импорттан бас тартуға мүмкіндік береді [4].

Ауыл шаруашылығында заманауи агротехнологияларды енгізу, тұқымдарды таңдауды жетілдіру, жоғары деңгейде энергиямен қамтамасыз ету, тыңайтқыштар мен химиялық заттарды кеңінен пайдалану және суландыруды қолдану жерді интенсивті өңдеуге және дәнді дақылдардың өнімділігін әлемдік деңгейге дейін арттыруға мүмкіндік берді. Барлық процестердің механизациялануы мен аграрлық химияның соңғы жетістіктерін жаппай қолдану Жапонияның ауыл шаруашылығын техникалық тұрғыдан жоғары деңгейде қамтамасыз етті, бұл ішкі нарықты азық-түліктің негізгі түрлерімен үздіксіз қамтамасыз етуді қамтамасыз етеді. Жерді өңдеу ел үшін стратегиялық маңызды болып табылады, өйткені ол азық-түлік өнімдерінің негізгі түрлерін өндіруде маңызды рөл атқарады (күріштің жартысынан көбі, сондай-ақ жидектер мен ет-сүт өнімдерінің 50-90% осы салаға тәуелді).

Ең басты ауыл шаруашылығы дақылы — күріш, ол өңделетін жердің шамамен 55%-ын алады. Қытай бұршағы, бидайдың негізгі бөлігі және техникалық дақылдардың көп бөлігі импортталады. Сұраныстың өзгеруіне байланысты ауыл шаруашылығы өндірісінің құрылымы да өзгеруде: мал шаруашылығының, әсіресе шошқа және құс шаруашылығының үлесі өсіп келеді. Сонымен қатар, күріш өндірісінің азаюы нәтижесінде көкөніс шаруашылығы мен бақша дақылдарын егу үлесі артты. Шошқа өсіру мен құс шаруашылығының өсуі мал шаруашылығын қарқынды дамып келе жатқан салаға айналдырды. Ірі қара мал санының артуы сүт малдарының көбейуімен байланысты.

Қазіргі уақытта Жапонияның сүт өнімдерімен өзін-өзі қамтамасыз ету деңгейі 70%-дан аспайды, ал ет бойынша бұл көрсеткіш 53%-ды құрайды. Жайылым жерлерінің жетіспеушілігі салдарынан Жапонияда мал санын ішкі нарықтың қажеттіліктерін толық қамтамасыз ету деңгейіне жеткізу мүмкін емес. Өңделетін жерлердің тапшылығы мен жем-шөп өндірісінің проблемалары — елдегі мал шаруашылығының дамуына кедергі келтіретін негізгі факторлар [4].

Жапонияның азық-түліктік қауіпсіздігін қамтамасыз ету тәжірибесі, ауыл шаруашылығын дамыту үшін барлық қажетті шарттары бар мемлекеттер үшін де, табиғи ресурстары шектеулі елдер үшін де үлгі бола алады.

Азық-түліктік қауіпсіздікті қамтамасыз етуде экспортқа бағытталған тәсілді көбінесе аграрлық және экономикалық әлеуеті жоғары мемлекеттер қолданады, соның ішінде АҚШ та бар. АҚШ-тың ауыл шаруашылығы саласында халықтың тек 1%-ы жұмыс істегенімен, ел өз ішкі өндірісі арқылы азық-түлік қажеттіліктерін толығымен қанағаттандырып, әлемдегі азық-түлік экспортында көшбасшы болып табылады. Қазіргі уақытта АҚШ ішкі нарықтың негізгі азық-түліктерге деген сұранысын толығымен өтейді және бидайдың әлемдік қорын толықтыруда маңызды рөл атқарады. АҚШ әлем бойынша шетелдерге ауыл шаруашылығы өнімдерін экспорттау көлемі бойынша бірінші орында, оның әлемдік ауыл шаруашылығы өнімдерінің өндірісіндегі үлесі 15%-ды құрайды. Бидай, жүгері, қытай бұршағы және жемістер сияқты негізгі азық-түлік пен мал азығы дақылдарының әлемдік саудасындағы АҚШ-тың үлесі жоғары [5].

Экспортты субсидиялау АҚШ-қа ауыл шаруашылығы саласында әлемдегі жетекші орынға ие болуға мүмкіндік берді. АҚШ-та аграрлық бағаларды қолдау деңгейі 50%-ды құрайды, ал фермерлердің пайдасының 21%-ы мемлекеттің тікелей субсидияларынан келеді [5].

Мұндай қолдау фермерлерге өнім өндірісін үлкен көлемде жалғастыруға және екі түрлі фактордың, яғни мемлекеттік субсидиялар мен өндіріс масштабының артықшылықтарын пайдалану арқылы қосымша бәсекелестік басымдылықтарға қол жеткізуге ынталандырды. АҚШ-та фермерлік жерлердің орташа көлемі шамамен 200 гектарды құрайды. Ірі шаруашылықтардың жоғары механизациялану деңгейі бұл фермаларды 15-20 адамның ғана көмегімен тиімді басқаруға мүмкіндік береді. 2011 жылғы деректерге сәйкес, елдегі 141 мың ірі шаруашылық (бұл бүкіл ауыл шаруашылығы

ұйымдарының 8%-ын құрайды) елдегі барлық ауыл шаруашылығы өнімінің 65%-ын өндіреді.

Сонымен қатар, АҚШ агроөнеркәсіптік кешенінің қарқынды дамуына тек аграрлық экспортты субсидиялау ғана емес, сондай-ақ озық технологияларды енгізу және ауыл шаруашылығының инновациялық дамуына көшу арқылы қол жеткізілген өндіріс тиімділігінің артуы да маңызды әсер етті.

Бүгінде АҚШ-тағы «Азық-түліктік қауіпсіздік туралы» заң елдің маңызды саяси құжатына айналды. Онда агроазық-түліктік кешеннің ел экономикасы мен қорғанысы үшін ғана емес, сонымен қатар халықаралық көшбасшы позицияларды иелену үшін де стратегиялық мәні бар деп бекітілген [5].

АҚШ үкіметі азық-түліктің қауіпсіздігін қамтамасыз ете отырып, ауыл шаруашылығы шикізаттары мен азық-түлік нарықтарының ашықтығы мен айқындығын қамтамасыз етеді. АҚШ-тың азық-түліктік қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесі икемді және ғылыми негізделген заңнамаға сүйенеді. Елдің азық-түліктік қауіпсіздігі саясатының негізгі қағидалары келесідей [5]:

- ауыл шаруашылығы өндірісін қолдау;
- ауылдық аймақтардың инфрақұрылымын дамыту;
- пайдалы тамақтану мен салауатты өмір салтын насихаттау;
- сыртқы сауданы кеңейту;
- ауыл шаруашылығы өнімдерінің әлемдік нарықтарына барынша интеграциялану.

Шетелдік тәжірибеде кедейлерге көмек көрсету мен ауыл шаруашылығын қолдау мақсатында азық-түлікке қол жеткізуді арттыру үшін ұзақ уақыт бойы және табысты түрде азық-түлік көмегінің ішкі механизмдері қолданылып келді. Бұл тұрғыда Бразилияның тәжірибесі ерекше назар аударады, себебі елде көптеген жылдар бойы әлеуметтік теңсіздік жоғары деңгейде болып, халықтың айтарлықтай бөлігі кедейлік шегінен төмен өмір сүріп, азық-түлікке экономикалық қол жеткізуде қиындықтарға тап болды. Сонымен қатар, Бразилияда ұзақ уақыт бойы парадоксальды жағдай орын алды, яғни айтарлықтай азық-түлік тапшылығы мен аштық елдің үлкен өндірістік әлеуетімен және азық-түлік экспортымен қатар жүрді. 2003 жылдан бастап Бразилия әлемге кеңінен танылған «Нөлдік аштық» (Fome Zero) стратегиясын іске асыра бастады, бұл бірнеше ірі бағдарламалардың негізінде жүзеге асты:

1. **«Отбасылық субсидия»** — аз қамтылған отбасыларға ақшалай субсидия беру бағдарламасы (PBF - Programa de Bolsa Familia). Бұл бағдарлама белгілі бір талаптарға сәйкес, кедейлік және аса қиын жағдайларда өмір сүретін отбасыларға арналған тікелей ақша аударымдарын ұсынады. Бағдарлама аясында жеңілдіктер алу үшін балалардың мектепке баруы және жұқпалы ауруларға қарсы тұрақты вакцинация алу талап етіледі.

2. **Мектептерде тамақтандырудың ұлттық бағдарламасы** (PNAE - Programa Nacional de Alimentacao Escolar) — мектептер мен мемлекеттік орталықтарда балаларды тамақпен қамтамасыз ететін бағдарлама.

Жоғарыда аталған бағдарламалардың Бразилияда іске асырылуы елдің азық-түлікке қол жеткізуді арттыру саласындағы маңызды жетістіктерінің негізі болып табылады. Атап айтқанда, сапалы тамақтану және азық-түлік қауіпсіздігі құқығы Бразилия Конституциясына енгізілген. Конституцияға сәйкес, тамақтану құқығы Бразилия азаматтарының білім алу, денсаулық сақтау, еңбек және тұрғын үй сияқты басқа да әлеуметтік құқықтарымен тең дәрежеде қарастырылады.

Бразилия азаматтарының тамақтануға құқығын қамтамасыз ету үшін органикалық тамақ туралы заң (LOSAN) қабылданған. Осы заң негізінде 2006 жылы ұлттық азық-түлікпен қамтамасыз ету жүйесі (SISAN) құрылып, халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету стратегиясын әзірлеу барысында, әсіресе азық-түлік қауіпсіздігі жөніндегі кеңестер (CONSEA) арқылы көпшіліктің қатысуы қамтамасыз етілді. Әлеуметтік салада мемлекеттік саясатты әзірлеу және тұрғындардың азық-түлікке қол жетімділігін қамтамасыз ету бойынша ұсыныстар енгізу, сондай-ақ қол жетімділік деңгейін бақылау

және халықтың тамақ тұтынуының мониторингі жүргізіледі [6].

«Нөлдік аштық» стратегиясының іске асуы нәтижесінде 2004-2009 жылдары ел тұрғындарының ең төменгі жалақы деңгейіне тең немесе одан жоғары табыс алатындардың үлесі 29%-дан 42%-ға дейін, яғни 51,3 миллионнан 77,9 миллион адамға дейін өсті. Өте кедейлердің саны айтарлықтай азайды (44%-ға), олардың ел халқының жалпы құрылымындағы үлесі 15,1%-дан 8,4%-ға дейін төмендеді. Осылайша, Бразилияда ішкі азық-түлік көмек тетігі енгізіліп, сәтті жүзеге асты, бұл азық-түлікке экономикалық қол жетімділігі жоқ халықтың санының азаюына ықпал етті.

Ішкі азық-түлік көмегі институтының негізін қалаушы ретінде АҚШ саналады, мұнда тиісті тетіктердің құрылуы мен енгізілуі Ұлы депрессия кезінде басталды. Мұндай қолдаудың тиімді механизмдері мұқтаж адамдарға азық-түлік көмегі бағдарламалары арқылы халықтың азық-түлік өнімдерін түпкілікті тұтынуын ынталандыруды көздеді.

Осылайша, Америка Құрама Штаттарында ішкі азық-түлік көмек жүйесі адамдардың азық-түлікке әлеуметтік және физикалық қол жетімділігін қамтамасыз етудің көп мақсатты құралы болып табылады. Әлеуметтік қол жетімділік кедейлердің азық-түлік сатып алуға мемлекет тарапынан кепілдендірілген қабілетін қалыптастыру арқылы қамтамасыз етіледі. Ал физикалық қол жетімділік аграрлық секторға кепілдендірілген сұранысты қалыптастыру арқылы, яғни ауыл шаруашылығы өнімдерін жанама түрде ынталандыру арқылы артады.

Отандық ғылыми ортада азық-түлік көмегі жүйесіне жеткілікті түрде көңіл бөлінбейді, сондықтан осы тақырып бойынша жарияланымдардың саны өте аз. Бұл мәселені қазіргі уақытта зерттеу жұмыстары теориялық және әдіснамалық тұрғыдан аса маңызды болып табылады.

Жоғарыда келтірілген талдаулар негізінде азық-түліктік қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында импорттық жеткізілімдерді ең төменгі деңгейге дейін қысқарту және импорттық тәуелділікті азайту бағытында қабылданып жатқан шараларды, сондай-ақ экономика салалары бойынша қабылданатын шешімдерді қайта қарастыру қажет. Экономика секторларының соңғы өнімдері (шығарылымдары) жоғарыда аталған талдауларға сәйкес ұлғайтылуы немесе өзгертілуі тиіс.

Сонымен қатар, жаңа өндіріс және өнеркәсіп салаларын құру және бұрынғы құрылымдарды жою немесе жаңа тауарлар категориясына көшіру қажеттілігі туындауы мүмкін. Жалпы алғанда, аталған талдаулар негізінде азық-түліктік қауіпсіздікті және елдің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету мақсатында стратегиялар мен іс-шаралар кешенін қалыптастыру мүмкін болады [7].

Жаһандану және Қазақстанның ДСҰ-ға қосылуы жағдайында азық-түлік қауіпсіздігі жүйесін тиімді құру мәселесі өзекті болып отыр, сонымен қатар азық-түлік саласындағы тұрақтылық әлемдік қауымдастықтың жаһандық проблемасы болып табылады. Бұл мәселе барлық мемлекеттердің ұлттық саясатының басымдықтарын айқындайды. Қазіргі уақытта ауыл шаруашылығы шикізаты мен оны қайта өңдеу өнімдерінің бағасының айтарлықтай өсуіне байланысты қазақстандықтар үшін азық-түлік тауарларының экономикалық қолжетімділігі төмендеді [8].

Азық-түлік қауіпсіздігіне қатысты басқа мемлекеттердің жүргізіп жатқан шаралары да ерекше назар аударуды қажет етеді. Мұндай санкциялар ауыл шаруашылығы саласының дамуына, шаруа қожалықтарының жұмысын тежеп, елдің азық-түлік қауіпсіздігіне зиян келтіруі мүмкін. Осыған орай, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің өзекті мәселелері, оның ішінде импортты алмастыру және ауыл шаруашылығын дамыту мәселелері пайда болады.

Азық-түліктің физикалық қол жетімділігі елдің тұрғындары үшін салауатты өмір салтын ұстану мақсатында қажетті қоректік тағамға физиологиялық тұрғыдан қажеттіліктерін қанағаттандыра алатын көлемде және мөлшерде азық-түлікке қол жеткізу мүмкіндігін қамтамасыз ету арқылы анықталады. Азық-түліктің физикалық қолжетімділігін өлшеу үшін ФАО ұсынған негізгі индикаторлар мыналар: елдің барлық

аумағында азық-түлікті жеткізу мүмкіндігін айқындайтын жолдардың тығыздығы және халықтың 1 километрден аспайтын қашықтықта ауыз су көздеріне қолжетімділігі бар үлесі.

Қазақстанда ауыл шаруашылығы өндірісі мен ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу өндірісі мен тұтынуы осы өлшемдерге сәйкес ерекшеленеді, сондықтан азық-түлік қауіпсіздігінің әрбір элементі бойынша жағдайды саралап қарастыру қажет.

Жер шарындағы халық санының жылдам өсуі, әлемдік ауыл шаруашылығының өндірістік әлеуетінің шектелуі және табиғи ортаның өтемдік мүмкіндіктерінің қысқаруы жағдайында азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі одан әрі күрделене түсуде.

Азық-түлік қауіпсіздігі индексі мемлекеттердің саясаты мен олардың институттарының тиімділігін өлшеуге арналған. Зерттеу әлем елдерінің азық-түлік қауіпсіздігі көрсеткіштерін негізгі үш категория бойынша талдауды ұсынады: азық-түліктің қол жетімділігі мен тұтыну деңгейі, тағамның қол жетімділігі мен жеткіліктілігі, сапа деңгейі және тамақ қауіпсіздігі. Бұл категориялар екі түрлі мерзімде өлшенетін 28 түрлі көрсеткіштен тұрады.

Осы өлшемдерге сүйене отырып, 2016 жылы жарияланған ұлттық азық-түлік қауіпсіздігі деңгейіне сәйкес әлемдік рейтингте Америка Құрама Штаттары мен Батыс Еуропа мемлекеттері, оның ішінде Германия, күткендей 8-орында тұр. Ресей бұл тізімде 43 орында. Германияны Еуропалық интеграцияның локомотиві деп атауға болады, себебі ол ЕО елдерінің Біріккен аграрлық саясатын әзірлеуге және іске асыруға белсенді қатысады, оның негізгі міндеттерінің бірі – жалпы еуропалық кеңістіктегі азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Көптеген еуропалық елдерде, соның ішінде Германияда, азық-түлік қауіпсіздігі проблемасының басты бағыты тұтынушылардың құқықтарын қорғау, тағамның экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету және қоршаған ортаны сақтау міндеттеріне көбірек ауысуда. Қазіргі таңда жаңа деректерге сәйкес, кейбір елдерде халықтың жан басына шаққандағы азық-түлікті тұтыну деңгейінің төмендеуі байқалады, ал басқа елдерде азық-түлікке қол жеткізу мүмкіндігінде шиеленіскен теңсіздік жағдайы дамуда. Бұл 2017 жылы әлемдік халықтың азық-түлікпен калория саны жеткіліксіз алу үлесінің одан әрі өсуімен расталады.

Жалпы алғанда, әлемдегі алдыңғы қатарлы елдерде азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету және отандық өнімдермен өзін-өзі қамтамасыз етуге қатысты көрсеткіштерде біршама ілгерілеу байқалады, бірақ бұл тамақтанудың жаһандық проблемаларын шешуге жеткіліксіз. Керісінше, балалардағы артық салмақ, ересектер арасындағы семіздік және репродуктивті жастағы әйелдердегі анемия мәселелері шешілмей отыр.

Әлем бойынша толық емес тамақтануға қарсы күреске ерекше көңіл бөлінуде. Бұл Дүниежүзілік денсаулық сақтау ассамблеясы (2025 жылға қарай) қойған және ЦУР (2030 жылға қарай) көзделген міндеттерді шешу үшін тамақтану саласындағы іс-шараларды жүзеге асыруға инвестицияларды ұлғайту, стратегиялар мен бағдарламаларды іске асыру аясын кеңейту, саясаттың елдер арасындағы келісім деңгейін арттыру және қосымша ұлттық міндеттемелер қабылдау қажет екенін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

6. Кайгородцев, А.А. Экономическая и продовольственная безопасность Казахстана. Вопросы теории, методологии, практики / А.А. Кайгородцев. – Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2006. – 384 с.

7. Бимендиева,Л.А. Азык-тулик кауипсиздигин камтамасыз етуде алемдик нарыктагы Казакстаннын мумкиндиктери/Л.А.Бимендиева// Вестник КазНУ.Серия экономическая. - 2010.-5.-С.21-23

8. Токобаев Н. К. Экономика Казахстана Продовольственная безопасность // Вестник КазЭУ//Серия Пищевая промышленность. - 2015. - №3. - С. 23-27 . - ISSN 1563-0358

9. Программа по развитию агропромышленного комплекса в Республике Казахстан на 2013-2020 годы (Агробизнес - 2020). - Астана, 2012 г.

10. Калиева А.Е. Развитие АПК как главного фактора обеспечения продовольственной безопасности страны // материалы XIX междунар. науч.-практ. конф. для студентов, аспирантов и молодых ученых «Тенденции развития экономической науки на просторах стран СНГ и зарубежья в XXI веке». - СПб., 2014. - С. 14-17.

11. Кенжеболатова М. Ш., Еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін камтамасыз етудегі кейбір өзекті мәселелер // Вестник науки Казахского агротехнического университета им С. Сейфуллина 2014. № 1 (80). С. 153-163.

12. ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің деректері бойынша жасалды // http://stat.gov.kz

13. Государственная программа развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2019-2023 годы г. Астана, 2023 год.

УНИВЕРСИТЕТ ИМИДЖІН ЖАҚСАРТУ ШАРАЛАРЫН ӘЗІРЛЕУ

Коптаева Г.П.
э.ғ.к., ассоц.профессор
«Мирас» Университеті, Шымкент
asel_4747@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-0494-6632
Бекебаева М.О.
Магистр, аға оқытушы
«Мирас» Университеті, Шымкент
bekebayevam90@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-4852-6859
Агабеков А.Ю.
э.ғ.к., аға оқытушы
«Мирас» Университеті, Шымкент
agabekov_ab@mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-0723-6409

Аңдатпа. Мақалада университеттің имиджін жақсарту шаралары қарастырылады. Қазіргі таңда жоғары білім беру мекемелерінің бәсекелестік қабілеттілігі тек білім сапасымен ғана емес, сонымен қатар олардың қоғамдағы имиджімен де өлшенеді. Имиджді қалыптастыру және жақсарту мақсатында университеттердің маркетингтік стратегиялары, PR жұмыстарын ұйымдастыру, әлеуметтік желілердегі белсенділік, академиялық және ғылыми жетістіктерді насихаттау, студенттер мен оқытушылардың қатысуымен жүзеге асырылатын түрлі шаралар ұсынылады. Мақалада имиджді басқарудың негізгі құралдары мен әдістері, сондай-ақ университеттің жағымды бейнесін қалыптастыру үшін қажетті әрекеттер мен қадамдар айқындалады. Бұл зерттеу университеттердің өз позицияларын нығайтуға және әлеуметтік-қоғамдық маңыздылығын арттыруға бағытталған маңызды шараларды қарастырады.

Кілт сөздер. Университет имиджі, жоғары білім, маркетинг стратегиясы, PR жұмыс, әлеуметтік желілер, студенттік белсенділік, ғылыми жетістіктер, имиджді басқару, қоғамдағы университет бейнесі, білім беру мекемелерінің бәсекелестік қабілеттілігі.

Университеттің имиджі – білім беру мекемесінің қоғамдық көзқарасындағы бейнесі мен оның қоғамдағы орнының көрінісі. Білім беру саласындағы бәсекелестік үнемі өсіп келе жатқанын ескерсек, университеттерге тек білім беру сапасын жақсарту ғана емес, сонымен қатар олардың имиджін де дұрыс қалыптастыру маңызды. Университеттің имиджі оның ішкі құрылымын, сыртқы байланыстарын, қоғаммен байланыс жұмыстарын

және ғылыми жетістіктерін қамтитын кең ұғым. Сондықтан университет имиджін жақсартуға бағытталған нақты шараларды әзірлеу өзекті болып табылады.

Университеттің имиджі оның ішкі және сыртқы жағдайына әсер ететін бірнеше факторларға байланысты қалыптасады. Біріншіден, университеттің білім беру бағдарламаларының сапасы мен оқытушылық құрамының біліктілігі маңызды. Екіншіден, студенттердің академиялық және ғылыми жетістіктері университеттің беделін арттыруға ықпал етеді. Үшіншіден, әлеуметтік желілер мен медиа кеңістіктегі университеттің өз репутациясын қалыптастыру және тиімді басқару жұмыстары да имиджді жақсартудың маңызды құралы болып табылады.

Университет имиджін жақсарту шаралары

1. Білім беру бағдарламаларының сапасын арттыру

Университеттің негізгі функциясы – білім беру. Сондықтан білім беру бағдарламаларының сапасы университет имиджін қалыптастыруда басты рөл атқарады. Оқытушылардың біліктілігін арттыру, білім беру әдістемелерін жетілдіру, студенттерге нақты дағдыларды меңгерту – университеттің имиджін арттырудың маңызды қадамдары. Сонымен қатар, халықаралық бағдарламалар мен серіктестік жобалар университеттің деңгейін әлемдік білім беру кеңістігінде танытуға мүмкіндік береді.

2. Студенттер мен түлектердің белсенділігін арттыру

Студенттер мен түлектердің университеттің имиджін қалыптастырудағы рөлі ерекше. Олар университеттің «бет-бейнесі» ретінде түрлі іс-шараларға қатысады, ғылыми конференцияларда баяндамалар жасап, студенттік ұйымдар арқылы университеттің әлеуметтік белсенділігін көрсетеді. Түлектердің жоғары кәсіби жетістіктері де университет имиджін нығайтады. Түлектермен қарым-қатынасты нығайту, оларды университеттің дамуына қатысты пікірталастарға тарту маңызды [1].

3. Әлеуметтік медиа мен PR стратегияларын қолдану

Қазіргі заманда әлеуметтік желілер мен интернет алаңдары арқылы университет имиджін басқару аса тиімді құрал болып табылады. Әлеуметтік желілер арқылы университеттің оқиғалары мен жетістіктері туралы ақпарат тарату, студенттер мен оқытушылардың пікірлерін жинау, университеттің қоғамдық қызметін жариялау университеттің қоғаммен байланысын арттырады. PR жұмыстарының тиімділігі үшін кәсіби мамандардан құралған команда қажет, олар медиамен тығыз байланыс орнатып, оң пікірлер мен жаңалықтарды жариялаумен айналысуы керек.

4. Ғылыми жетістіктер мен инновациялық зерттеулерді көрсету

Ғылым мен білімнің дамуында университеттің рөлі өте зор. Сондықтан университеттің ғылыми жетістіктері мен инновациялық жобаларын жариялау, ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелерін таныту оның имиджін жақсартуға әсер етеді. Халықаралық ғылыми конференцияларға қатысу, түрлі ғылыми жоба бойынша марапаттар алу университеттің беделін арттырады. Сонымен қатар, университеттің зерттеу институттары мен ғылыми жобаларының нәтижелерін қоғамға таныстыру маңызды.

5. Халықаралық серіктестік пен алмасу бағдарламалары

Университеттің халықаралық деңгейдегі серіктестіктері мен алмасу бағдарламалары университет имиджін нығайтуда ерекше орын алады. Әлемнің әртүрлі елдерінен келген студенттер мен оқытушылар университеттің білім беру бағдарламаларының сапасын арттырады, ал шетелдік университеттермен байланыстар оның әлемдік деңгейде танылуына ықпал етеді. Халықаралық студенттер мен оқытушылар университеттің көпұлтты және мәдениетаралық байланысын көрсетуге мүмкіндік береді.

6. Ұйымдастыру құрылымын жетілдіру және университеттің инфрақұрылымын жаңарту

Студенттер мен оқытушылар үшін қолайлы жағдайлар жасау да университет имиджін жақсартудың маңызды аспектілерінің бірі болып табылады. Заманауи оқу ғимараттары, спорт кешендері, кітапханалар мен зертханалар университеттің бейнесін

арттырады. Университеттің инфрақұрылымын дамыту арқылы оның оқу процесінің сапасын арттыруға болады.

Университеттің имиджін жақсарту – бұл көпқырлы және ұзақ мерзімді процесс, ол тек бір қадаммен жүзеге аспайды. Бұл үшін жоғары білім беру сапасын арттыру, әлеуметтік белсенділікті көтеру, ғылыми жетістіктерді көрсету, халықаралық серіктестіктерді дамыту және PR стратегияларын тиімді қолдану қажет. Университеттің имиджін жақсартуға бағытталған шаралар қоғаммен қарым-қатынастың дұрыс жолға қойылуына, студенттер мен оқытушылардың белсенділігіне, сондай-ақ университеттің жоғары деңгейдегі білім беру қызметін көрсетуіне ықпал етеді.

Тек осы шаралардан кейін университет өз бейнесін қалыптастырып, заманауи білім беру нарығында бәсекелестерінен озып, қоғамда жоғары беделге ие болады.

Қоғамдағы университет бейнесі – бұл университеттің қоғамдық санада қалыптасқан, оның қызметін, ерекшеліктерін, құндылықтары мен мәртебесін сипаттайтын бейнесі. Бұл бейне тек университеттің өз қызметімен ғана емес, сонымен қатар оның қоғамдағы рөлі мен әсерімен де тығыз байланысты. Қоғамдағы университеттің бейнесі білім беру жүйесіндегі оның орны мен маңызын көрсетеді, ал жақсы қалыптасқан бейне университеттің мәртебесін арттырады және оның дамуына оң әсер етеді.

Қоғамдағы университет бейнесін қалыптастыру факторлары

1. Білім беру сапасы мен инновацияларға бейімдік

Университеттің негізгі міндеті – білім беру. Қоғамда жоғары білім беру сапасына қойылатын талаптар үнемі өсіп келеді. Жоғары оқу орнының оқыту әдістемелері мен бағдарламалары, оның инновациялық тәсілдері мен білім беру саласындағы жетістіктері университеттің қоғамдағы бейнесіне тікелей әсер етеді. Сонымен қатар, университеттің ғылыми зерттеулері мен жобалары қоғамның маңызды мәселелерін шешуге ықпал етсе, оның бейнесі қоғамда жоғары бағаланады [2].

2. Әлеуметтік жауапкершілік

Университеттің қоғам алдындағы әлеуметтік жауапкершілігі де оның имиджін қалыптастырады. Оқу орнының әлеуметтік жобаларға қатысуы, экологиялық бастамаларды қолдауы, студенттер мен оқытушылардың қоғамға пайдалы іс-шараларға тартылуы университеттің бейнесін күшейтеді. Қоғамда университеттің осындай белсенділігі туралы ақпарат тараса, оның қоғам алдындағы жауапкершілігі мен адалдығы жоғары бағаланады.

3. Ғылыми және мәдени жетістіктер

Университеттің ғылыми жетістіктері мен мәдени іс-шаралары қоғамдағы оның бейнесін айқындайтын тағы бір маңызды фактор болып табылады. Халықаралық ғылыми конференциялар, зерттеу жобалары, университеттің өнер және мәдениет саласындағы жетістіктері оның беделін арттырады. Мысалы, университеттің халықаралық деңгейдегі зерттеулер жүргізуі немесе халықаралық марапаттарға ие болуы оның қоғамдағы мәртебесін көрсетеді.

4. Халықаралық деңгейдегі серіктестік пен байланыстар

Университеттің халықаралық серіктестіктері мен байланыстары оның қоғамдағы бейнесіне әсер етеді. Әлемнің жетекші университеттерімен ынтымақтастық, академиялық алмасу бағдарламалары, студенттердің және оқытушылардың халықаралық тәжірибе алмасуы университеттің жоғары дәрежедегі білім беру мекемесі ретінде қабылдануына ықпал етеді. Қоғамда университеттің халықаралық деңгейде танылуы оның білім беру саласындағы бәсекеге қабілеттілігін көрсетеді.

5. Университеттің инфрақұрылымы мен қызметтері

Университеттің инфрақұрылымы да оның қоғамдағы бейнесіне әсер етеді. Заманауи оқу ғимараттары, ғылыми зертханалар, спорт кешендері мен кітапханалар студенттердің оқу процесіне жағымды әсер етеді. Бұл университеттің өз оқушылары мен қызметкерлеріне жағдай жасауға деген ұмтылысын көрсетеді, сондай-ақ оның қоғамдағы заманауи білім беру мекемесі ретінде қабылдануын қамтамасыз етеді.

6. Түлектердің жетістіктері

Түлектер университеттің бейнесін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Олардың қоғамдағы жетістіктері, кәсіби дамуы, ғылыми және шығармашылық табыстары университеттің беделін арттырады. Егер университеттің түлектері белгілі бір салада табысты болса, оның қоғамдағы мәртебесі де жоғары болады.

Қоғамдағы университет бейнесінің әсері

Қоғамдағы университет бейнесі оның қоғаммен, үкіметпен және басқа білім беру ұйымдарымен қарым-қатынасын анықтайды. Жақсы қалыптасқан бейне университетке:

1. Қаржылық қолдау мен демеушілік - университет жоғары беделге ие болса, оның мемлекеттік және жеке сектор тарапынан қаржылық қолдауы артады.

2. Студенттер тарту - университеттің қоғамдағы жақсы бейнесі болашақ студенттердің назарын аударады. Тұрақты бедел мен танымалдыққа ие университетке түсу – студенттер үшін мақтаныш болып табылады.

3. Жоғары деңгейдегі оқытушылар тарту - өз саласында жоғары кәсіби деңгейге жеткен оқытушылар мен ғалымдар тек жоғары беделі бар университеттерде жұмыс істеуді қалайды.

4. Әлеуметтік әсер ету - университеттің қоғамдағы имиджі оның білім беру, ғылыми және мәдени қызметінің қоғамға қаншалықты пайдалы екендігін көрсетеді. Сондықтан университеттің жақсы бейнесі оның қоғамға деген ықпалын арттырады [3].

Қоғамдағы университет бейнесі оның білім беру сапасы, әлеуметтік жауапкершілігі, ғылыми жетістіктері, халықаралық деңгейдегі байланыстары, инфрақұрылымы мен түлектерінің жетістіктері арқылы қалыптасады. Университеттің қоғам алдындағы бейнесі оның табысты дамуына, білім беру және ғылыми қызметтерінің жоғары бағалануы мен бәсекеге қабілеттілігіне тікелей ықпал етеді. Қоғамда университеттің оң бейнесін қалыптастыру және оны үнемі жақсарту білім беру мекемесінің басты мақсаттарының бірі болып табылады.

Использованные литературы:

1. Kelesbayev, D.N., Berkimbayev, K.M. & Shinet, G.G. (2020). Economic contributions of university students in rural areas (on the example of the city of Kentau). Economic Series of the Bulletin of L.N.Gumilyov ENU, Vol. 4. pp. 75-84.

2. Бекебаева, М.О. & Калыкулов, К.М. (2022). Мүдделі тараптар теориясын негізге ала отырып, университет имиджін бағалау. Е.А.Букетов атындағы ҚарМУ «Хабаршысы» Экономика сериясы, №1 (105), 195-203.

3. Valeroa, A. & Van Reenenb, J. (2019). The Economic Impact of Universities: Evidence From Across the Globe. Economics of Education Review, Vol. 68. pp. 53-67.

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ ФИЗИКЕ В ПРОФИЛЬНЫХ КЛАССАХ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Толаметов А.О.
Педагог-модератор,
ТОО «Түркістан» средняя школа
г.Шымкент, Казахстан
tolametov98@mail.ru

Аннотация. В статье анализируются ключевые инновационные методы обучения физике в профильных классах. Рассмотрены такие подходы, как проблемное и разноуровневое обучение, проектные и исследовательские методы, игровые технологии, групповая и командная работа, модульное обучение, здоровье сберегающие технологии. Особое внимание уделено компьютерным технологиям, которые позволяют быстро и

систематически контролировать уровень знаний учащихся даже в условиях ограниченного времени урока.

Ключевые слова: инновационные методы обучения, уроки физики, профильные классы, проблемное обучение, разноуровневое обучение, проектные методы, исследовательские методы, игровые методы, обучение в сотрудничестве, командная работа, групповая работа, модульное обучение, здоровье сберегающие технологии, компьютерные технологии, контроль знаний.

Abstract. The article analyzes key innovative methods of teaching physics in specialized classes. Such approaches as problem-based and multi-level learning, project and research methods, game technologies, group and team work, modular learning, health-saving technologies are considered. Particular attention is paid to computer technologies that allow you to quickly and systematically monitor the level of students' knowledge even in conditions of limited lesson time.

Key words: innovative teaching methods, physics lessons, specialized classes, problem-based learning, multi-level learning, project methods, research methods, game methods, collaborative learning, teamwork, group work, modular learning, health-saving technologies, computer technologies, knowledge control.

Инновационная педагогическая деятельность сегодня является неотъемлемой частью работы средних образовательных учреждений. Под инновационными методами понимается совершенствование педагогических технологий, применение разнообразных методик и средств обучения. Эти подходы укрепляют конкурентоспособность образовательных учреждений, стимулируют профессиональное развитие педагогов, раскрывают их творческий потенциал и способствуют гармоничному развитию личности учащихся [1].

Современная школа находится в процессе трансформации образовательных целей и методов обучения. Основная задача системы образования — обеспечить успешное развитие и сохранить здоровье подрастающего поколения [2].

Личность XXI века должна обладать креативностью, социальной активностью, трудолюбием, уверенностью в себе, компетентностью и высоким уровнем образованности [3]. Долгое время образовательная система выполняла преимущественно информативную функцию, однако сегодня приоритетом становится формирование научно-гуманной образовательной среды, в которой педагог:

- создаёт условия для воспитания социально активных личностей;
- обучает детей самостоятельно добывать знания;
- выполняет роль организатора познавательной деятельности, планирует образовательный процесс, управляет им и анализирует достигнутые результаты (рис.1).

Рис.1. Роль педагога в современном образовании

Основная часть

Несмотря на изменения, урок остаётся основной формой работы педагога. Современные образовательные технологии ориентированы на индивидуализацию, дистанционность, вариативность и академическую мобильность учащихся. В школах активно применяются разнообразные педагогические технологии, особенно при обучении физике в профильных классах [4].

Влияние инновационных методов на обучение физике и другим точным наукам

Внедрение современных информационных и образовательных технологий в процесс преподавания физики предоставляет педагогам уникальные возможности.

Важно отметить, что инновационные методы не вытесняют традиционные формы обучения, а дополняют их. Совмещение классических подходов с современными позволяет учителям эффективнее использовать учебное время и добиваться лучших результатов. Это сочетание лежит в основе достижения главной цели школы — высокого уровня обучаемости и личностного роста учеников.

Современная система образования предоставляет педагогам широкий выбор методик, среди которых каждый учитель может найти ту, что наиболее соответствует его опыту и стилю работы. Основной целью становится развитие у учеников творческих способностей, их мышления, внимания и памяти. Ниже представлены инновационные подходы, которые делают уроки физики современными и эффективными [5].

Основные инновационные методы

Рис.2. Улучшение физического образования через инновации

1. Проблемное обучение

Этот метод предполагает создание на уроках проблемных ситуаций, решение которых требует от учащихся активного участия и самостоятельной работы. Результатом такого подхода становится не только овладение знаниями и навыками, но и развитие аналитического мышления[6]. Например, учащиеся могут работать над задачами, связанными с энергосбережением, предлагая свои пути решения.

2. Разноуровневое обучение

Подход ориентирован на учёт индивидуальных особенностей учеников. Учитель может помогать учащимся с разной степенью подготовки: слабым — справляться с материалом, а сильным — углублять свои знания[7]. Это повышает мотивацию и укрепляет уверенность учащихся в собственных способностях.

3. Проектные методы обучения

Проекты, например, "Исследование возобновляемых источников энергии", помогают развивать творческий потенциал учащихся, осознавать их профессиональные и социальные ориентиры.

4. Исследовательские методы

Данный метод учит школьников самостоятельно изучать предмет и глубже вникать в темы. Это способствует формированию исследовательского мышления, развитию аналитических навыков и закладывает основу для индивидуального развития.

5. Игровые методы

Применение ролевых и деловых игр особенно актуально для младших школьников. Игры развивают коммуникативные навыки, расширяют кругозор и стимулируют интерес к предмету. Например, физические викторины или квесты могут сделать обучение увлекательным.

6. Обучение в сотрудничестве (групповая работа)

Этот метод основывается на взаимодействии и совместной деятельности учеников. В основе подхода лежит не учебный предмет, а индивидуальные возможности ребёнка. С использованием диагностик учитель адаптирует материал под каждого учащегося.

7. Модульное обучение

Данный метод предполагает адаптивный подход к изучению предмета. В его рамках организуется самостоятельная работа учащихся, применяются разноуровневые задания и различные формы контроля знаний. Например, на уроках физики используются демонстрационные эксперименты и технические средства обучения (ТСО), что помогает учащимся закрепить знания.

Применение модульного подхода позволяет систематизировать знания и поддерживать познавательный интерес учащихся. Ключевым фактором является правильно организованная проверка усвоенного материала, которая стимулирует активное участие школьников в образовательном процессе.

8. Здоровьесберегающие технологии

Использование здоровьесберегающих технологий на уроках физики позволяет эффективно распределять задания между учащимися, сочетая интеллектуальную нагрузку с физической активностью. Для младших школьников это включает физкультминутки, которые помогают поддерживать концентрацию и снижать утомляемость. Применение таких технологий также способствует рациональной подаче сложного учебного материала, выделению времени на самостоятельные задания и использованию технических средств обучения (ТСО) [8]. Всё это положительно влияет на качество усвоения материала и результаты обучения.

Компьютерные технологии как основа организации и управления учебным процессом

До появления современных компьютерных технологий преподаватели физики сталкивались с рядом проблем:

- нехватка времени для систематического устного и письменного контроля знаний;
- сложности с проверкой письменных тестов, особенно при подготовке к ЕНТ;
- ограниченность оборудования, которая мешала многократно повторять эксперименты;
- формальный подход к решению задач, когда практика ограничивалась теоретическими расчётами;
- трудности в оперативной обратной связи между учителем и учениками, особенно в больших классах;
- отрицательное отношение части учеников к традиционным методам контроля.

Эти недостатки приводили к снижению качества образования. С появлением современных компьютеров и цифровых инструментов преподаватели получили возможность улучшить организацию уроков.

Примером успешного применения компьютерных технологий является тема «Электрический ток». Интерактивные задания, лабораторные работы в виртуальной среде и автоматизированный контроль знаний помогают формировать ключевые компетенции учащихся.

Современный урок физики: интеграция традиционных и инновационных подходов

Эффективный урок физики сочетает классические методики преподавания с современными технологиями. Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) делают уроки более наглядными, содержательными и интересными. Однако невозможно задействовать все доступные ресурсы в рамках одного урока. Поэтому учитель физики должен выстраивать систему интеграции ИКТ.

Заключение

Сочетание традиционных методов и инновационных технологий способствует развитию личности учащихся, их познавательной активности и успешности. Инновационная деятельность преподавателей тесно связана с научно-методической работой и исследовательской активностью школьников. В условиях современного образования такая интеграция становится не только важной, но и необходимой.

Использованная литература:

1. Митина Л. Психология личностно-профессионального развития субъектов образования. – Litres, 2022.
2. Асмолов А. Г., Семенов А. Л., Уваров А. Ю. Российская школа и новые информационные технологии: взгляд в следующее десятилетие //М.: НексПринт. – 2010. – С. 23-26.
3. Казарян М. Ю. Представления о творческой личности и профессионале в юношеском возрасте :дис. – М. : Дис канд. психол. наук, 2009.
4. Бердибаев Э. Р. Инновационные технологии-важнейший компонент в формировании научно-технического мировоззрения молодежи в процессе изучения дисциплин: астрономии, робототехники, математики, информатики, физики //Известия Кыргызского государственного технического университета им. И. Раззакова. – 2017. – №. 2. – С. 126-133.
5. Муштавинская И. Технология развития критического мышления на уроке и в системе подготовки учителя. – Litres, 2015.
6. Рахимов З. Т. Этапы применения технологий профессионально-ориентированного проблемного обучения //European Scientific Conference. – 2019. – С. 273-276.
7. Копьева Л. В. Реализация уровневой дифференциации в процессе обучения математике :дис. – 2021.
8. Соломеина Д. А. Реализация здоровьесберегающих технологий в процессе обучения физике :дис. – 2016.

СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕНДЫ XXI ВЕКА: КАК ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ, SMART-ТЕХНОЛОГИИ И БЛОГИНГ МЕНЯЮТ БИЗНЕС-ПРОДВИЖЕНИЕ НА РЫНКЕ

Бекебаева М.О.
Магистр, старший преподаватель
Университет «Мирас», Шымкент
bekebayevam90@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-4852-6859
Кененбаева З.М.
Старший преподаватель
Университет «Мирас», Шымкент
zukhra_m_k@mail.ru
Байкенжеева Д.Б.
Магистр, старший преподаватель
Университет «Мирас», Шымкент
damira_baikenjeeva@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена блогингу как одной из самых эффективных и актуальных форм продвижения бизнеса в условиях современного цифрового рынка. Рассматриваются ключевые аспекты использования блогеров и блоговых платформ для создания бренда, привлечения целевой аудитории и увеличения продаж. Особое внимание уделяется влиянию контент-маркетинга на формирование имиджа компании, а также на то, как правильно использовать различные виды контента — текстовый, видео и фото — для максимизации охвата. Анализируются стратегии успешных бизнесов, которые используют блогинг для укрепления позиций на рынке, а также рассматриваются возможные риски и вызовы, с которыми сталкиваются компании при ведении блогов. Статья предназначена для предпринимателей, маркетологов и всех, кто заинтересован в эффективных способах продвижения своего бизнеса с помощью современных технологий и социальных платформ.

Ключевые слова. Блогинг, продвижение бизнеса, цифровой маркетинг, контент-маркетинг, социальные медиа, влияние блогеров, брендинг.

В последние годы блогинг стал важным инструментом для продвижения бизнеса. Все больше компаний осознают необходимость интеграции блогеров и влиятельных личностей в маркетинговые стратегии, чтобы повысить узнаваемость бренда, привлечь клиентов и создать эффективное взаимодействие с целевой аудиторией. Современные платформы, такие как Instagram, YouTube, TikTok, а также традиционные блоги, предоставляют широкие возможности для представления продукции или услуги, демонстрируя преимущества и уникальные характеристики. В этой статье мы рассмотрим, как блогинг стал важной частью продвижения бизнеса, какие преимущества он дает и как правильно его использовать для максимальной эффективности.

Блогинг как форма маркетинга быстро становится ключевым элементом в стратегиях цифрового продвижения. Он позволяет компаниям настраивать персонализированные коммуникации с аудиторией, привлекать внимание, а также строить доверительные отношения с потенциальными покупателями. Особенно успешным блогинг становится для малого и среднего бизнеса, который может сэкономить средства на традиционных формах рекламы, таких как телевизионные и радиорекламы [1].

Примером успешного использования блогеров для бизнеса является сотрудничество крупных брендов с инфлюенсерами, которые обладают множеством подписчиков и могут в короткие сроки создать волну интереса вокруг нового продукта или услуги. Благодаря блогерам компании становятся видимыми для широкой аудитории, что приводит к росту продаж.

Для эффективного использования блогинга необходимо правильно выбрать платформу для продвижения. Наиболее популярными являются следующие:

- Instagram и Facebook — основные социальные сети для визуального контента, которые идеально подходят для модных и lifestyle брендов. Instagram имеет мощные инструменты для таргетирования рекламы, что позволяет брендам достигать нужных пользователей.
- YouTube — одна из самых популярных платформ для видеоконтента. Этот канал идеален для детальных обзоров продукции, показов использования, а также образовательного контента.
- TikTok — новая, но быстро развивающаяся платформа, которая позволяет брендам создавать креативные и вирусные видео. TikTok отлично работает для привлечения молодежной аудитории.
- Блоги и сайты — более традиционный, но все еще эффективный способ продвижения бизнеса. Качественный текстовый контент может быть поисково оптимизированным (SEO), что привлекает органический трафик на сайт.

Для того чтобы блогинг действительно приносил выгоду, важно учитывать несколько ключевых факторов:

• **Целевая аудитория** — понимание того, кто является вашей целевой аудиторией, критически важно. Нужно точно знать, что интересует ваших потенциальных клиентов, чтобы создавать контент, который будет им полезен и привлекателен.

• **Контент-маркетинг** — создавая качественные материалы, компании могут не только демонстрировать свою продукцию, но и делиться полезной информацией, которая решает проблемы клиентов. Это помогает строить доверительные отношения и способствует долгосрочным взаимоотношениям с аудиторией.

• **Коллаборации с блогерами** — сотрудничество с известными блогерами может значительно ускорить процесс создания узнаваемости бренда. Важно, чтобы блогер разделял ценности компании и был подходящей личностью для аудитории бренда.

• **Регулярность и последовательность** — важно не только публиковать контент, но и делать это регулярно. Последовательность в постах и видео помогает строить отношения с аудиторией и формировать ее ожидания.

Преимущества:

• Повышение узнаваемости бренда — блогинг позволяет быстро охватить большую аудиторию и укрепить имидж компании.

• Доступность — создание контента и его распространение через блогеров и социальные сети дешевле, чем традиционная реклама.

• Доверие и лояльность — пользователи склонны доверять рекомендациям блогеров, что делает их более лояльными к бренду.

• Возможность нацеливаться на узкую аудиторию — благодаря инструментам таргетинга можно направить рекламу на конкретные группы людей, что делает рекламу более эффективной.

Недостатки:

• **Зависимость от платформ** — успех продвижения во многом зависит от изменений алгоритмов соцсетей и внешних факторов.

• **Риски с выбором блогера** — неправильный выбор блогера может привести к потере репутации, если его аудитория не соответствует целевой или он ведет себя неэтично.

• **Краткосрочный эффект** — иногда эффект от использования блогеров может быть временным, и для поддержания результатов необходимо повторять кампании.

Блогинг стал неотъемлемой частью современного бизнеса и маркетинга. Это мощный инструмент для продвижения товаров и услуг, который при грамотном подходе может значительно повысить уровень вовлеченности аудитории, увеличить узнаваемость бренда и укрепить доверие потребителей. Однако, как и в любой другой сфере, здесь важно учитывать особенности целевой аудитории, выбирать правильных партнеров и внимательно подходить к созданию контента. В условиях высокой конкуренции на рынке важно использовать все доступные инструменты для привлечения внимания и взаимодействия с клиентами.

Таким образом, блогинг — это не просто мода, а необходимость для тех, кто хочет успешно конкурировать на рынке и поддерживать связь с аудиторией.

Стратегии продвижения бизнеса через блогинг играют ключевую роль в успешной реализации маркетинговых целей. Они помогают привлечь внимание аудитории, повысить узнаваемость бренда и стимулировать рост продаж. В этом разделе будут рассмотрены основные стратегии продвижения бизнеса с использованием блогинга [2].

1. **Контент-маркетинг: создание качественного и ценного контента**

Контент — это основа блогинга. Для успешного продвижения бизнеса необходимо создавать интересный и полезный контент, который будет привлекать внимание целевой аудитории. Важно учитывать следующие аспекты:

• **Понимание потребностей аудитории**: Прежде чем создавать контент, необходимо понять, что интересно вашей аудитории, какие у нее проблемы и как ваш продукт или

услуга может их решить. Это помогает не только привлечь внимание, но и выстроить доверительные отношения.

- **Разнообразие контента**: Включение различных форматов (статьи, видео, инфографики, подкасты, блоги) помогает удержать внимание разных категорий пользователей. Например, статьи могут быть полезны для более глубокого погружения в тему, в то время как видео или мемы идеально подходят для вирусного контента.
- **SEO-оптимизация**: Контент должен быть оптимизирован для поисковых систем, чтобы привлечь органический трафик. Важно включать ключевые слова, оптимизировать изображения и ссылки, а также работать над качеством контента.

2. **Коллаборации с инфлюенсерами (Influencer marketing)**

Одной из самых эффективных стратегий блогинга является сотрудничество с популярными блогерами и влиятельными личностями. Этот подход позволяет охватить аудиторию, которая доверяет мнению этих людей. Для успешного внедрения стратегии необходимо:

- **Выбор правильного блогера**: Важно выбрать инфлюенсера, чья аудитория пересекается с целевой аудиторией вашего бизнеса. Также стоит обратить внимание на его репутацию и уровень вовлеченности.
- **Креативный подход**: Вместо банальной рекламы, лучше предоставить блогеру свободу в создании контента. Инфлюенсер может рассказать о вашем продукте в своем стиле, что сделает рекламу менее навязчивой и более органичной.
- **Долгосрочное сотрудничество**: Вместо одноразовой рекламной кампании можно организовать долгосрочное партнерство с блогером, что позволит создать более устойчивое доверие и лояльность аудитории.

3. **Использование социального доказательства**

Социальное доказательство — это один из самых мощных инструментов, который позволяет бизнесу продвигать свои товары или услуги через положительные отзывы, оценки и рекомендации. Это могут быть:

- **Отзывы и комментарии**: Положительные отзывы о продукции, размещенные на платформах, таких как Instagram, YouTube, или на вашем собственном блоге, помогают потенциальным клиентам принять решение о покупке. Важно активно работать с отзывами и показывать, что ваша продукция имеет реальную ценность.
- **Пример успешных кейсов**: Публикация реальных историй успеха, в которых ваш продукт помог решить проблему клиентов, повышает доверие и способствует увеличению конверсии.
- **User-generated content**: Мотивировать клиентов делиться фото и видео с вашим продуктом, используя хештеги или отмечая ваш аккаунт, помогает создавать "сообщество" вокруг вашего бренда. Это способствует более широкому охвату аудитории и формирует лояльность.

4. **Вирусный контент и челленджи**

Использование вирусного контента — еще одна популярная стратегия. Вирусный контент (мемы, челленджи, креативные видео) может быть использован для того, чтобы быстро привлечь внимание к бренду и создать обсуждение.

- **Создание оригинальных челленджей**: Придумать уникальные и веселые челленджи или флешмобы, которые могут быть использованы блогерами и подписчиками, чтобы привлечь внимание к вашему продукту или услуге.
- **Работа с мемами**: Мемы стали важной частью цифровой культуры, и их правильное использование помогает быстро привлечь внимание к бренду, вызвать интерес и стимулировать вирусное распространение контента.
- **Темы для обсуждения**: Привлечение внимания к актуальным социальным или культурным вопросам может также стать эффективной стратегией для продвижения бизнеса. Важно, чтобы бренд всегда действовал в рамках этики и не использовал негативные темы для привлечения внимания.

5. **Таргетированная реклама и платное продвижение**

Таргетированная реклама является важным инструментом для бизнеса, чтобы охватить нужную аудиторию. С помощью таргетинга можно настроить рекламу таким образом, чтобы она показывалась только тем пользователям, которые соответствуют критериям вашей целевой аудитории.

- **Использование социальных сетей**: Платформы, такие как Facebook, Instagram, TikTok, и YouTube, позволяют детально настраивать таргетированную рекламу, в том числе по интересам, географическому положению, возрасту, профессии и другим критериям.
- **Оптимизация бюджета**: Для того чтобы реклама была эффективной, важно правильно настроить ее бюджет. Это означает, что вам нужно точно понимать, на какую аудиторию вы хотите нацелить свой контент и какие типы рекламных форматов будут наиболее эффективными.

6. **Аналитика и оптимизация**

Каждая стратегия продвижения требует анализа результатов для оптимизации и повышения эффективности. С помощью аналитики можно отслеживать, какой контент или блогеры принесли наибольшие результаты, и на основе этих данных адаптировать дальнейшие шаги.

- **Google Analytics** и другие инструменты для анализа трафика позволят отслеживать, как пользователи взаимодействуют с вашим контентом.
- **Вовлеченность**: Оценка вовлеченности в соцсетях и блога позволяет выявить, какие посты были наиболее успешными, а какие требуют улучшений.
- **ROI (Return on Investment)**: Важно измерять возврат на инвестиции. Тщательно анализируйте, сколько средств вы потратили на продвижение, и какой эффект получили.

Стратегии блогинга могут значительно ускорить развитие бизнеса, если правильно подходить к выбору контента, платформы и партнеров. Важно учитывать потребности аудитории, использовать коллаборации с инфлюенсерами и работать с вирусным контентом. Не забывайте, что анализ и оптимизация — это непрерывный процесс, который позволяет постоянно улучшать результаты и повышать эффективность вашего продвижения [3].

Использованная литература:

1. Аржанова К.А., Довжик Г.В., Довжик В.Н. Инфлюенсер-маркетинг: современные тенденции и перспективы // Вестник университета. – 2022. – № 9. – с. 65-71.

2. Бунько С.А., Якубюк В.В. Перспективы развития инфлюенс-маркетинга в современных условиях // Тенденции развития науки, образования и экономики в эпоху цифровизации: Материалы Международной научно-практической конференции. Липецк, 2022. – с. 17-22.

3. Матерова Е.С., Шитикова А.Д., Гайнутдинов В.Р., Газизянов К.Р. Цифровая реклама как фактор продвижения малого бизнеса // Креативная экономика. – 2023. – № 9. – с. 3299-3312.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕКТЕП ПЕН ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ САБАҚТАСТЫҚ

Шеримбаева Ж.Д. Турумбетова Г.А.
Тарих және география кафедрасының аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
[1] szhibek010@mail.ru https://orcid.org/0009-0007-0930-0754, [2] https://orcid.org/0000-0003-0512-4347ayanat1974@mail.ru

Аңдатпа. Қазақстанда білім беруді жаңғырту үдерісінің өзекті мәселелерінің бірі мектеп пен жоғары оқу орындарының сабақтастығының жеткіліксіздігі болып табылады. "Мектеп-ЖОО" білім беру сабақтастығы-жоғары білікті, сұранысқа ие мамандарды даярлау және әлемдік білім беру кеңістігіне интеграциялау жолдарының бірі

Кілт сөздер: мектеп, жоғары оқу орны , модернизация, интеграция, ендіру

Аннотация. Одной из актуальных проблем процесса модернизации образования в Казахстане является недостаточная преемственность школьного и вузовского обучения. Преемственность образования «школа – вуз» – есть один из путей подготовки высококвалифицированных, востребованных специалистов и интеграции в мировое образовательное пространство

Ключевые слова: Школа, вуз, модернизация, интеграция, внедрение

Abstract. One of the urgent problems of the educational modernization process in Kazakhstan is the insufficient continuity of schools and universities. The school-university educational continuity is one of the ways to train and integrate highly qualified, in-demand specialists into the global educational space.

Key words: School, university, modernization, integration, implementation

Әр оқу жылы Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарының жоғары оқу орындары студенттік жастардың жаңа ортасымен толықтырылып отырады. Жоғары оқу орнындағы оқу процесінің сапасы көбіне оқушылардың орта мектепте алған дайындығына байланысты. Іс жүзінде біз пен университеттегі білім арасындағы айтарлықтай алшақтықты байқаймыз

Орта деңгей оқушыларын дайындаудағы жеткіліксіздік студенттердің оқудың бірінші жылынан бастан кешіретін қиындықтарын күшейтеді. Бірінші курс студенті университеттің оқу процесіне – кредиттік оқыту технологиясына өте баяу бейімделеді. Сонымен қатар, мектеп бітірушілер арасында жалпы ғылыми және интеллектуалды білімнің, танымдық іс-әрекет дағдыларының жетіспеушілігі байқалады.

Университет оқытушысы, әсіресе бірінші курс студентімен жұмыс істейтін мұғалім, мектеп оқушысы университетте оқудың бірінші жылында қиындықтарға тап болады, сондықтан сіздер білетіндей, ең төменгі оқу үлгерімі дәл 1-2 курста байқалады. Көптеген себептер бар - дәстүрлі түрде мектептегі және университеттік білім берудің үздіксіздігі проблемасы негізінен білім беру мазмұнының аспектісінде қарастырылады, сондықтан бұл мазмұнды жаңарту «LLL - өмір бойы оқыту» қағидаты бойынша өмір бойы білім беру жүйесі арқылы жүзеге асырылуы керек, білім берудің барлық деңгейлерінде өзгермелілігін күшейту, назар аудару оқу нәтижесі.

Тағы бір проблема – мектеп университтегі оқыту формалары, әдістері мен құралдарындағы сәйкесссіздік. Мектептегі және бакалавриаттағы бейіндік білім беру оқу бағдарламаларының сабақтастығы қағидаты сақталған профильге дейінгі оқыту арқылы 12 жылдық білім беруді енгізу студенттің университет жағдайына оңай бейімделуіне мүмкіндік береді. Орта мектеп оқушыларды жоғары оқу орындарына дайындайды, алайда мектеп пен университет арасындағы қашықтық бар, оны қосымша білім беру формасы арқылы жеңуге болады. Мектеп оқушыларының көпшілігі мектепте алған білімдерін тәлімгерлердің қызметімен немесе дайындық курстарымен толықтыруға мәжбүр, бұл студенттерді шамадан тыс жүктейді. Бұл жағдайда, әсіресе ауыл мектептерінің оқушылары қиын жағдайға тап болады, мұнда білім беру қызметінің сапасы қалалықтарға қарағанда төмен, дайындық курстары мен тьюторлар жоқ.

Университетте түсуге қажетті білім кешенін ұсына алатын Назарбаев Зияткерлік мектебі, Қазақ-түрік лицейі, Дарын, лицейлер мен гимназиялар сияқты орта білім беру ұйымдары мектеп бітірушілерге университет пен мамандық таңдауда кең мүмкіндіктер береді. Бұл оқу орындары толық арнаулы орта біліммен қамтамасыз етілетін ең дарынды білім алушыларға арналған. Сонымен қатар, елде минималды дайындық жүргізілетін орта оқу орындары бар, олар жоғары оқу орнына түсуге арналмаған немесе төтенше жағдайда ҰБТ-да өту баллы төмен мамандыққа түсуге мүмкіндік береді. Нәтижесінде «Әлсіз

оқушы - әлсіз студент, әлсіз бітіруші - әлсіз мұғалім - әлсіз оқушы» деген теріс пікір қалыптасуда Бұл шеңберді бұзу үшін білім беруді модернизациялауды білім берудің бірінші кезеңінен, яғни мектептен бастау керек.

Біздің жағдайда бұл мемлекеттік және жекеменшік білім беру мекемелерінде: жалпы білім беруде және жоғары білім беруде білім сапасына бақылауды күшейту қажеттілігін білдіреді. Сонымен бірге мемлекет басшысының тапсырмасын орындау шеңберінде орта және жоғары оқу орындарының білім беру қызметін бағалаудың жаңа жүйесіне белсенді көшу жүзеге асырылуда (Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім беру сапасы жоқ 25 қазақстандық университетті лицензиядан айырды. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі университеттерге білім беру қызметінің сапасын қамтамасыз ету тұрғысынан мониторинг жүргізуде).

Көрнекті ғалым химик Д.И. Менделеев бір уақытта: «Орта білім алған барлық адамдар жоғары оқу орнының бағдарламаларын ескере отырып, дайындық стандартына сай болуы керек» деп жазды. Бұл аксиома, бірақ бүгінде қайсысы күмән тудыруда?

Қазіргі уақыттта кредиттік оқыту технологиясы Қазақстан Республикасындағы жоғары оқу орындарының білім беру қызметіне енгізілді, бұл студенттердің өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі жүзеге асыруға бағытталған инновациялық және біліктілікті арттыруды күшейтуді көздейді. Мектептегі білім берудің қазіргі мазмұны оқушыларға жекелеген пәндер бойынша білім беретіндігін ескеру қажет, бірақ бұл тез өзгеретін әлемде өз бетінше ақпарат таба алатын, талдай алатын және шешім қабылдай алатын құзыретті маман тәрбиелеу үшін жеткіліксіз.

Студенттерді тұлға ретінде дайындау, оның қалыптасуы университетте жалғасатын тапсырманы мектеп жеткілікті деңгейде орындамаудан бастау алады. Жалпы білім беретін мектептердегі бұл артта қалушылықты жою үшін мазмұны түбегейлі өзгертуді немесе жаңаларын жасауды талап ететін оқыту әдістеріне, жаңа оқу жоспарлары мен бағдарламаларын әзірлеуге және әзірлеуге өзгерістер енгізу керек - ескілерін қайтару (Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2021 ж. Әlippe-Primer return).

Мектептің және ЖОО-дағы білім берудің үздіксіздігіне әсер ететін маңызды факторлардың бірі - мектептің жоғарғы сыныптарында мамандандырылған курстарды енгізу екені белгілі. Бұл, біріншіден, мектептің жоғарғы деңгейінде білім беруді жоғары білімнің талаптарына бейімдеу мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Екіншіден, мектептің соңғы сыныптарында жаңа оқу жоспарлары мен бағдарламаларын, оқытудың кредиттік технологиясының принциптерін және студенттердің білімін бақылаудың модульдік-рейтингтік жүйесін қазақстандық университеттерде қолдануға болады. Үшіншіден, сабақтастықты қамтамасыз етуде ол мектептегі білім беруде жаңа компоненттерді (элективті курстар, жобалық және ғылыми-зерттеу қызметінің компоненттері) енгізуде маңызды рөл атқара алады, оның мәні мектеп үшін жаңа білім беру формаларын (дәрістер, семинарлар, тренингтер, негіздер, білім беру жобалары) және білім беру қызметін ұйымдастыру әдістері, студенттерге жеке білім беру траекториясын таңдау (ЖЖ), көбінесе жоғары оқу орындарына тән.

Мамандандырылған білім беруге көшу мектептегі дәстүрлі оқыту жүйесіне үлкен өзгерістер әкелетінін атап өткен жөн. Сонымен қатар, бұл өзгерістер мектептегі және университеттегі білім берудің сабақтастығын дамытуға ықпал ететіні сөзсіз.Жаңа қазақстандық қоғам құрудың ажырамас бөлігі болып табылатын интеллектуалды ұлт пен адами капиталды қалыптастыру үшін мектеп мұғалімі мен университет оқытушысының жұмысы маңызды. Сондықтан жоғары оқу орындарының талантты және перспективалы түлектері-оқытушылары мен жас оқытушыларына Қазақстан Республикасының бюджетінен гранттық қолдау екіншіден, білім сапасын ішкі және халықаралық деңгейде қамтамасыз ету үшін әлеуметтік зерттеулерді ұйымдастыру қажет.

Мектеп мұғалімдері мен университет оқытушылары ұлттық білім беруді жаңарту, оның университет оқытушылары ұлттық білім беруді жаңарту, оның әлемдік стандарттарға сәйкестігі үдерісіне өз үлестерін қосады. «Мектеп-университет»

сабақтастығы мәселесін шешуді қоғам болашағымыздың кепілі ретінде қолдауы, құрметтеуі және бағалауы керек. Нәтижесінде бастысы, дені сау, ақылды және білімді ұрпақ тәрбиешісінің мәртебесін көтереді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Білім туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 24 қазандағы № 487-IV Заңы (өзгерістер мен толықтырулармен)
2. Білім туралы 2007 жылғы 27 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңы (2025.02.03.берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
3. https://egemen.kz/article/359148-bilim-salasyn-uylestiretin-zanh
4. Қазақстан республикасының заңы Білім туралы (2018.04.07. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
5. https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-respublikalyk-pedagogter-sezine-katysty-595143
6. https://qazaqstan.tv/news/190622/
7. https://www.bilim.expert/kk/post

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА

Сарыкулова Л.Т.
к.э.н., старший преподаватель кафедры экономики и управления
Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент
sarykulova@inbox.ru, https://orcid.org/0009-0003-0510-508X
Наурызбекова А.Е.
к.э.н., старший преподаватель кафедры экономики и управления
Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент
almaran@list.ru, https://orcid.org/0009-3533-0510-0963
Бакиров Е.А.
к.э.н., старший преподаватель кафедры экономики и управления
Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент
erjan.001@mail.ru, https://orcid.org/0009-0009-9031-0866
Батырбек Н.Б.
преподаватель кафедры экономики и управления
Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент
Naz_batyrbekkyzy@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-5880-0508
Сарыкулова Л.Т.
к.э.н., и.о.доцента кафедры экономики и менеджмента
Таразский реиональный университет им.М.Х.Дулати, Тараз
Sarykulovalt@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-0545-4920

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы человеческого капитала, его роли в развитии экономики современного Казахстана, проблемы внешней миграции и оттока молодежи, с которыми сталкивается современное казахстанское общество, а также предлагаются ключевые цели и рекомендации по минимизации проблемы «утечки мозгов» и повышения конкурентоспособности национальной экономики.

Ключевые слова: человеческий капитал, экономика Казахстана, «утечка мозгов», внешняя миграция, качество жизни, образование и наука, государственная политика.

Аңдатпа. Бұл мақалада адами капитал, оның қазіргі Қазақстан экономикасын дамытудағы рөлі, қазіргі қазақстандық қоғам алдында тұрған сыртқы миграция проблемасы және жастардың кетуі мәселелері қарастырылады, сондай-ақ ұлттық

экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыру бойынша негізгі мақсаттар мен ұсынымдар қарастырылады.

Кілт сөздер: адами капитал, Қазақстан экономикасы, «мидің кетуі», сыртқы миграция, өмір сапасы, білім және ғылым, мемлекеттік саясат.

Abstract. This article examines the issues of human capital, its role in the development of the economy of modern Kazakhstan, the problems of external migration and the outflow of youth faced by modern Kazakh society, as well as offers key goals and recommendations to minimize the problem of "brain drain" and increase the competitiveness of the national economy.

Key words: human capital, economy of Kazakhstan, "brain drain", external migration, quality of life, education and science, public policy.

В современном мире важнейшим фактором экономического роста и конкурентоспособности стран является человеческий капитал. **Об этом говорил Президент Казахстана** Касым-Жомарт Токаев, участвуя в саммите Организации тюркских государств: **«...**Для модернизации тюркской цивилизации необходимо эффективно использовать человеческие ресурсы. Нужно создавать возможности для раскрытия потенциала талантливой молодежи..» [1].

В специальной литературе многие экономисты спорят о том - что лежит в основе экономического развития государства? Основоположник теории модернизма, известный американский социолог и политолог Сеймур Липсет утверждает, что первична - экономика, а политика – вторична… «…Сначала нужно развить экономику, а когда она достигнем стабильного роста, тогда получится спокойное и правильное распределение всех благ, страна перейдет к правильному политическому режиму..» [2]. Но судя по итогам многих серьезных исследований последних 50-ти лет - эта гипотеза вызывает много споров.

Существует вторая группа ученых, которая предполагает обратное: политика стоит на первом месте, и сначала нужно построить правильный политический строй, а потом уже все пойдет по плану и экономика будет развиваться по более правильному плану. Однако, как мы знаем, есть много стран и примеров (Нидерланды, Япония), где функционируют далеко не демократический строй, а конституционная монархия и даже королевство, поэтому и эта гипотеза так же спорна.

Есть и третьи, которые пишут, что главное – это человеческий капитал, то есть люди. Широко известно исследование скандинавских ученых, которые доказали статистически то, что существует большая связь между интеллектуальным уровнем нации и экономическим ростом, что уровень интеллекта нации оказывает большое влияние на скорость развития страны и благосостояние народа.

Что такое человеческий капитал? Многие понимают под этим термином определенный набор навыков, знаний, умений, мотиваций, способностей, которые могут быть использованы для общественного производства. С экономической точки зрения человеческий капитал - это мера, воплощенная в человеке способностью приносить доход. Только применение знаний для создания благ в конечном итоге сможет принести доход - это и является человеческим капиталом, а все остальное - это потенциал. Так как человеческий капитал – это в основном знания, умения, опыт и квалификация, то основная сфера, где человеческий капитал аккумулируется и генерируется - это сфера образования и науки.

Значит ли это, что человек, а если говорить о стране, - группа людей с определенными характеристиками обеспечивают устойчивый экономический рост лучше, чем природные ресурсы? На наш взгляд, именно так (вспомним функцию экономического роста с человеческим капиталом Кобба-Дугласа) [3].

Как известно, совокупный выпуск всего произведенного в стране, то есть ВВП, зависит от четырех факторов: N – природные ресурсы; C - физический капитал, сюда входят материальные активы; L - труд, рабочая сила, человеческий капитал; E –

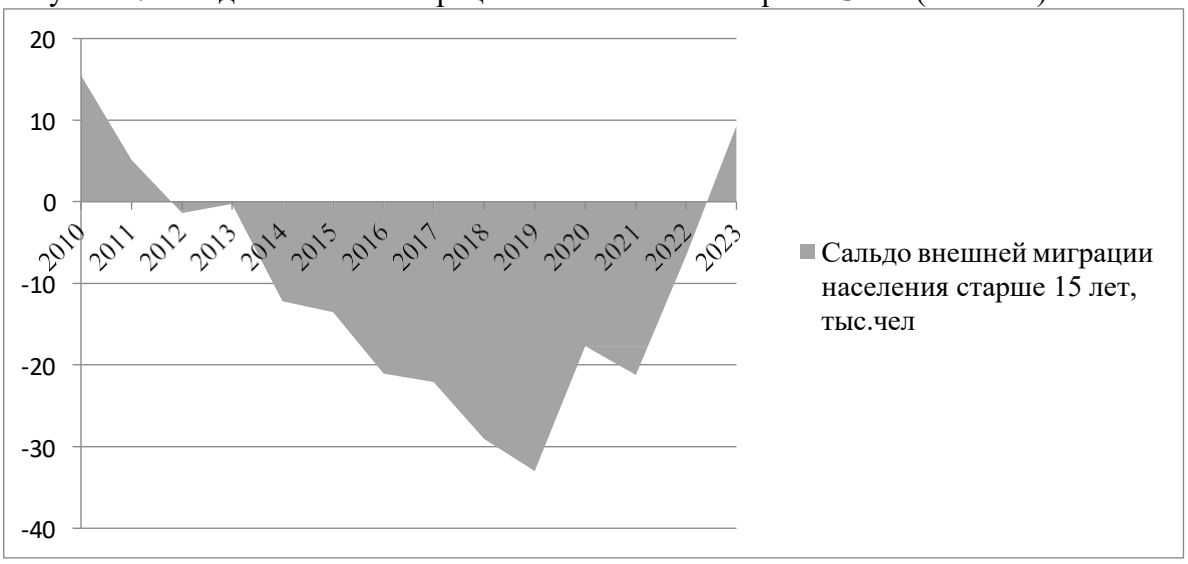
предпринимательская способность; T - новые технологии; и I - информация (в двух последних показателях также есть отражение человеческого капитала, так как технологии и информация создаются людьми). Следовательно, большая доля экономического роста страны зависит от развития человеческого капитала, следовательно возможно генерировать больший и больший экономический рост, развивая именно человеческий капитал.

Инвестиции в человеческий капитал напрямую связаны с успехом экономики. К примеру: с 1975 по 2020 гг. доля нематериальных активов компаний индекса S&P 500 (научные разработки, технологии, бренды, авторские права, деловая репутация) выросла с 17 до 90% совокупных активов. А доля материальных активов (здания, земельные участки, оборудование, финансы) сократилась с 83 до 10%. Если в 1995 году список самых прибыльных компаний мира возглавляли энергетические, автомобильные, авиационные, финансовые компании, то в 2025 году самые дорогие компании – это те, кто работает в IT-сфере, электронной коммерции, креативной экономике, коммуникациях.

Какие проблемы развития человеческого капитала можно наблюдать в Казахстане? На наш взгляд, надо прежде всего отметить многолетний миграционный отток населения, особенно молодежи.

В данной статье авторами исследованы статистические показатели численности выехавших из Казахстана и прибывших на постоянное место жительство граждан за последние 13 лет. На рисунке 1 представлена диаграмма изменения показателя – Сальдо внешней миграции населения старше 15 лет за 2010-2023 гг.

Рисунок 1. Сальдо внешней миграции населения РК старше 15 лет (тыс. чел)

Источник: Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [5].

Анализируя данные диаграммы, можно утверждать, что с 2010 по 2023 годы количество выезжающих на постоянное место жительство людей было меньше числа въезжающих в страну и сальдо внешней миграции было отрицательным все эти годы (пик попал на 2018-2019 гг.). Более половины выезжающих за пределы страны – специалисты с высшим образованием или технического профиля, востребованные на международных рынках труда граждане трудоспособного возраста.

В 2023 году в Казахстан на постоянное место жительства прибыло 25 387 человек, а количество лиц, выбывших из страны, составило 16 094 человека. Таким образом, впервые за 12 лет было зарегистрировано положительное сальдо миграции – 9 293 человека. Более того, впервые за долгие годы наметилась тенденция на приток в страну специалистов высокой квалификации. Основная доля миграционного обмена страны происходит с государствами СНГ.

Исследования показывают, что миграция из Казахстана имеет не только определенную (исторически сложившуюся) этничность, — согласно официальной статистике, чаще всего из страны выезжают представители трех этносов – русские, немцы и украинцы. В то же время эмиграция приобрела конкретный возраст. Можно смело утверждать, что из страны уезжают не просто европейцы и славяне, а уезжают экономически активные люди, и увозят с собой несовершеннолетних детей – 25% от общего числа эмигрантов [4].

Согласно данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан отмечается, что в основном из Казахстана в 2011-2022 гг. выехало население трудоспособного возраста, имеющее высшее образование и обладающее профессиональным опытом и навыками (технические специалисты, педагоги, медицинские работники, работники сельскохозяйственной отрасли, архитекторы и строители)[4]. В таблице 1 представлены показатели внешней миграции населения по уровню образования за 2018-2023 гг.

Таблица 1. Внешняя миграция населения Республики Казахстан в возрасте старше 15 лет по уровню образования в 2018-2023 гг.

Образование	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Высшее	12 349	12 629	8 182	8 594	6 284	4 506
Среднее	8 645	10 076	6 071	7 563	5 927	3 701
Среднее специальное	10 304	10 859	7 409	7 728	6 144	4 088
Прочие категории	10 570	11 661	7 426	8 371	5 792	3 800
Всего	41 868	45 225	29 088	32 256	24 147	16 094

Источник: Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан.

Внешняя миграция по уровню образования в 2023 году распределилась следующим образом: наибольшую долю составляют граждане с высшим образованием (28%), на втором месте – специалисты со средним специальным образованием (25,4%). Таким образом, серьезную проблему для страны, по оценкам экспертов, представляет образовательная миграция. По разным данным в зарубежных вузах обучается от 70 до 85 тыс. казахстанских студентов. И это число с каждым годом увеличивается. При этом вопрос о возвращении после окончания учебы остается открытым.

Образовательная миграция повышения потенциала, компетенций рабочей силы в странах, где собственная система образования находится на невысоком уровне, является важным инструментом. Наряду с этим, образовательная миграция тесно связана с другим феноменом – «brain drain», или «утечкой мозгов». Тем самым, страны, отправляющие своих студентов для обучения за рубеж, рискуют остаться без наиболее талантливых и перспективных представителей молодого поколения, если те предпочтут остаться за границей после завершения образовательной программы.

Надо отметить, что доступность высшего образования в Казахстане значительно улучшилась за последние годы. Страна расширила сеть университетов, увеличила число бюджетных мест, предоставила доступ к дистанционному обучению и создала стипендиальные программы для талантливых студентов.

Наращиваются и инвестиции в человеческий капитал: в 2025 году большая доля расходов бюджета РК будет направлена на социальные нужды, в том числе на

образование, науку и здравоохранение. Согласно докладу правительства РК, в 2025 году предусмотрено увеличение финансирования по статьям, связанным повышением качества жизни граждан: из всех расходов республиканского бюджета (25,8 трлн.тенге) на социальную сферу будет выделено 9,6 трлн. тенге, что составит 37,2% (в прошлом году – 23,6 трлн.тенге) от общего объема расходов. Расходы на развитие образования составят свыше 1 трлн. тенге с увеличением на 116 млрд. тенге к уровню 2024 года [5].

В 2023 году по поручению Главы государства внедрена Единая добровольная накопительная система «Келешек», которая охватывает детей с пяти лет. Эта программа предусматривает стартовый образовательный капитал от государства, ежегодную выплату государственной премии, инвестиционный доход. Данные накопления вкупе со средствами, сформированными в рамках проекта «Нацфонд – детям», позволят им получить качественное образование.

Неотъемлемой частью человеческого капитала является инновационная деятельность. Казахстан активно инвестирует в развитие науки, технологий и инноваций, создавая благоприятные условия для научных исследований и предпринимательства. Создаются технопарки, инкубаторы и акселерационные программы, направленные на поддержку стартапов и высокотехнологичных проектов. Развитие цифровых технологий, искусственного интеллекта и автоматизации производства требует постоянного обновления знаний и навыков, что делает систему непрерывного образования особенно важной.

Рисунок 2. Рекомендации по развитию человеческого капитала и минимизации оттока высококвалифицированного населения

Для минимизации проблемы «утечки мозгов» и повышения конкурентоспособности национальной экономики, рекомендуется достижение следующих целей:

- Необходимо повысить заработную плату высококвалифицированным специалистам до уровня, сопоставимого с зарубежными странами, чтобы сделать работу в Казахстане более привлекательной;
- Важно создать условия для профессионального роста специалистов, например, путем внедрения новых образовательных программ, повышения квалификации и стажировок за рубежом;
- Дальнейшее увеличение финансирования научных исследований и инновационных проектов, чтобы стимулировать создание высокотехнологичных производств;
- Важным фактором для привлечения и удержания талантов является стабильность в политической и экономической сферах жизни страны, прозрачность и предсказуемость политических и экономических процессов, гарантия защиты прав и свобод граждан;
- Необходимо повышать качество жизни в регионах Казахстана, улучшая инфраструктуру, создавая комфортные условия для проживания и работы, а также развивая сферу услуг.

Таким образом, человеческий капитал является ключевым фактором развития экономики Казахстана. Инвестиции в образование, здравоохранение, цифровые технологии и инновации создают основу для устойчивого экономического роста. Важно продолжать совершенствование государственной политики, направленной на развитие человеческого капитала, чтобы обеспечить долгосрочное развитие страны и повышение уровня жизни населения.

Использованная литература:

1. Президент принял участие в саммите Организации тюркских государств 6 ноября 2024 года г.Бишкек, Кыргызстан, https://www.akorda.kz/ru/prezident-prinyal-uchastie-v-sammite-organizacii-tyurkskih-gosudarstv-6104042
2. The first new nation: The United States in historical comparative perspective. N. Y., 1963.
3. Кушнир И.В. Микроэкономика. Институт экономики и права Ивана Кушнира. Учебник. Москва. 2005 г.
4. www.stat.gov.kz
5. https://primeminister.kz/
6. www.zakon.kz

ЖОО-Ң БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Мұсабекова Г.Т., п. ғ. д.,
Ө. Жәнібеков атындағы ОҚПУ
профессоры,
Шымкент қ.

Аңдатпа. Бұл мақалада ЖОО-да оқу процесінде қолданылатын заманауи цифрлық технологиялар туралы айтылған. Жоғары оқу орындарының білім беру кеңістігінде цифрлық технологиялардың мүмкіндіктері көрсетілген және олардың артықшылықтары айқындалған, оларға көрнекілік, қолжетімділік, студенттердің жеке қабілеттеріне бағдарлану жатады. Білім беру кеңістігіндегі цифрлық технологиялар студенттердің ой-өрісін дамытуға, олардың практикалық дағдыларын қалыптастыруға, оқуға деген ынтасын арттыруға, сондай-ақ оқытушылардың жұмысын жеңілдетуге және ыңғайлы етуге бағытталған.

Кілт сөздер: цифрлық технологиялар, онлайн курстар, мобильді кеңістік, геймификация, бұлтты технология, веб-квест және т. б.

Аннотация. В данной статье речь идет о современных цифровых технологиях, используемых в процессе обучения в вузе. Указаны возможности цифровых технологий в образовательном пространстве вузов и определена их преимущества, к которым относятся наглядность, доступность, ориентирование на индивидуальные способности студентов. Цифровые технологии в образовательном пространстве направлены на развитие кругозора студентов, формирование у них практических навыков, повышение мотивации к обучению, а также упрощению и удобству работы преподавателей.

Ключевые слова: цифровые технологии, онлайн-курсы, мобильное пространство, геймификация, облачная технология, веб-квест и др.

Abstract: This article is about modern digital technologies used in the university learning process. The possibilities of digital technologies in the educational space of universities are indicated and their advantages are determined, which include visibility, accessibility, orientation to the individual abilities of students. Digital technologies in the educational space are aimed at

developing students' horizons, developing their practical skills, increasing motivation to learn, as well as simplifying and making teachers' work easier.

Key words: digital technologies, online courses, mobile space, gasification, cloud technology, web quest, etc.

Білім беру процесінің жаһануына байланысты ұлттық білім беру жүйесіне қойылатын талаптардың жаңа жиынтығы әрқашан қалыптасып отырды. Бұл процестегі басты талаптардың бірі - нарықта түсінікті және тез өзгеретін мамандықтың талаптары бойынша жұмыс істей алатын адамды тәрбиелеу. Ақпараттық технологиялардың күрт дамуы кезеңінде цифрлық білім беру технологияларын қолдануда артта қалушылық бар, білім беру сапасының қоғам қажеттіліктерінен күрт артта қалу қаупі бар. Білім беру сапасының төмендеуі жоғары білікті мамандарды даярлауға наразылық пен талаптарды тудырады. Білім беру процесінде цифрлық технологияларды қолдану кең мағыналы ұғым болып табылады, өйткені ол тек аудиториялық оқытуды ғана емес, сонымен қатар қашықтықтан білім беруді немесе оқушылардың компьютермен жұмыс істеуін де қамтиды.

Цифрлық білім беру технологиялары - оқу материалының көрнекілігі мен қолжетімділігін қамтамасыз ететін жеңілдетілген электрондық жүйелерді пайдалануға негізделген білім беру процесін ұйымдастырудың инновациялық тәсілі. Бұл ретте цифрлық технологиялар білім беру процесінің сапасын, тиімділігін арттырады, сондай-ақ студенттердің тез және табысты әлеуметтенуіне мүмкіндік береді, яғни оларды (студенттер арасында бейресми анықталған әлеуметтік нормативтік ережелер қатарына) шоғырландыруға мүмкіндік береді [1].

Цифрлық технологиялар саралауға, яғни білім беру процесінің тармақталуына, әр оқушының қажеттіліктеріне сәйкес оның бағытына, оны игеру деңгейіне сәйкес тапсырмалар беруге және сол арқылы білім беру сапасын арттыруға жағдай жасайды. Цифрлық құралдарды пайдалану білім алушының білім беру процесінің белсенді субъектісіне айналуына жағдай жасауға көмектеседі. Ол пассивті қабылдаудан белсенді әрекеттерге ауысады және тапсырмаларды орындауға сауатты түрде қосылады [2].

Студенттерді даярлауда цифрлық технологиялардың мүмкіндіктері арасында мыналар атап өтіледі:

- тапсырмаларды орындаудың және материалдарды зерделеудің ұтқырлығын арттыру (міндеттердің нақтылығы);
- студенттердің оқу процесіне деген қызығушылығын, ынтасын және түрткісін арттыру;
- оқу үдерісін даралау,
- тәуелсіздік пен таным үдерісін жандандыру;
- материалдарды берудің көрнекілігі мен қызықтыру деңгейін арттыру (қызығушылық деңгейін арттыру);
- оқушылар, оқытушылар мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынасты, қарым-қатынасты жеңілдету;
- студенттердің тапсырманы орындағаннан кейін бірден нәтижелерге қол жеткізуін қамтамасыз ету;
- оқытушылар мен студенттер үшін қағазбастылықты қысқарту;
- ақпараттың үлкен көлемін, оның ішінде оқу курсынан тыс алуға қол жеткізу;
- қашықтықтан оқыту технологияларын пайдалану және интернетке қосылған әлемнің кез келген нүктесінен білім алу мүмкіндігі пайда болады;
- әртүрлі типтегі онлайн оқыту курстарын пайдалану мүмкіндігі пайда болады.

Қазіргі уақытта цифрлық технологиялардың жоғарыда аталған мүмкіндіктерін оқытудың келесі коммуникациялық әдістерімен жүзеге асыруға болады:

1. Ұялы байланыс арқылы оқыту.
2. Бұлтты технологияны қолдану.

3. Онлайн курстарды қолдану.

4. Геймификация мен веб-квесттерді оқыту әдістері.

5. Виртуалды (VR) және кеңейтілген (Ar) шындықты қолдану.

Қазіргі уақытта ұялы байланыс технологиясы білім беру мекемелерінде сұранысқа ие. Жаңа шындыққа бейімделу - мысалы, студенттерге ұялы телефонды аудиторияда пайдалануға тыйым салудың орнына, мұғалімдер гаджетті қызықты оқу процесінің бір бөлігіне айналдыруға мүдделі. Оны қолданудың арқасында бірлескен жұмыс және біліммен ең ыңғайлы және тиімді түрде алмасу мүмкін болады. Оқу процесінің субъектілері қалта құрылғыларын бірлесіп қолданудың арқасында сымсыз желілерді, портативті дербес смартфонның инфрақызыл функцияларын қолдана отырып, өз тобында материалдарды қашықтан бөлісе алады.

Бұлтты технологияның желіге ыңғайлы қол жетімділігі бар, ол минималды басқару командаларының көмегімен көптеген деректерді жинай, өңдей және тарата алады, яғни бұлт деректерді таратуға, өңдеуге және сақтауға мүмкіндік береді. Осы технологияларға сүйене отырып, оқытушы мен студенттер арасында топтық және топтық практикалық сабақтарды қашықтан өткізуге болады[3]. Мысалы, біз шағын топ үшін ғылыми жобалар, есептер, презентациялар жасай аламыз, онда әр студент өзінің оқу жұмысы бөліміне жауап береді, сонымен қатар басқа блоктарды бір уақытта өңдей және өзгерте алады. Әрбір студент енгізген өзгерістер ортақ құжатқа синхрондалады. Бұлтты технологияларды қашықтықтан оқыту негізінде қолдануға болады.

Цифрлық технология сонымен қатар оқу процесін ойын арқылы қызықты ету мүмкіндігі болып табылады. Бұл «Геймификация» деп аталады (ағылш. Game-ойын), оның сипаттамалары: бәсекелестік; күрделілігі әртүрлі деңгейлер; жетістіктер рейтингі; алынған ұпайларды есептеу, бағалау және ынталандыру. Геймификацияның ерекшелігі келесідей түсіндіріледі: оқу материалдарын мұғалім дәстүрлі дәрістер түрінде шығармайды және эфирге шықпайды, ал қажетті материалды іздеуге және табуға студенттің өзі қол жеткізеді. Веб-квест - бұл цифрлық технологияны қолдану әдісіне негізделген интернет-ресурстарды қолдана отырып, проблемалық тапсырмалар жиынтығы бар әр түрлі типтегі рөлдік ойындарды ұйымдастыру.

Веб-квест - бұл білім беру процесін ұйымдастырудың инновациялық технологиясы, процесс дәстүрлі емес мәселелерге аралас шешімдерді ұсына отырып, оқу пәнінің әртүрлі мәселелерін қамтиды.

Цифрлық білім беру технологияларын пайдалану оқушылардың дүниетанымын кеңейтеді, оларға қарапайым құрылымдық және түсінікті түрде жеңілдетілген тұжырымдамалар түрінде білім берудің жаңа мүмкіндіктерін ашады. Артықшылықтары арасында қағазбастылықты азайту, мұғалімдердің жұмысын және студенттерді оқытуды жеңілдету бар. Студенттер практикалық дағдыларды игереді. Цифрлық технологияларды пайдалану жаңа білім алудың кең қолжетімділігімен сипатталатын сапалы жаңа деңгейге шығуға мүмкіндік береді.

Мысалы, сабақта цифрлық технологияның қалай қолданылатынын көрсетуге тырысайық. «С.Есенин лирикасындағы Отан тақырыбы» тақырыбындағы сабақ сценарийі.

Мақсатты аудитория: 3 курс.

Сабақ түрі: практикалық (жаңа материалды үйрену + білімді қолдану)

Формат: интерактивті, цифрлық технологияларды қолдану.

Жабдық: мобильді құрылғылар, компьютерлер/планшеттер, VR көзілдірігі (бар болса), Интернетке қол жетімділік.

I. Ұйымдастыру сәті (5 минут) Мақсаты: Тақырыпқа ену, эмоционалды көңіл-күйді қалыптастыру. Білім алушыларды қарсы алу. Сабақтың тақырыбы мен мақсаттарын тұжырымдау. Сұрақ: «Отан» сөзі Сіз үшін нені білдіреді? (жауаптар Padlet немесе Google Jamboard бұлт тақтасына жазылады).

II. II. Білімді өзектендіру (10 минут). Әдістері: ұялы байланыс арқылы оқыту. С. Есениннің өмірбаяны бойынша Google Forms немесе Mentimeter-де онлайн-сауалнамадан

өтеді. Нәтижелер сыныпта талқыланады. Google Docs-тағы тапсырма: С.Есенин шығармашылығындағы негізгі тақырыптарды анықтаңыз (жұпта жұмыс).

III. III. Жаңа материалды таныстыру (20 минут). Әдістері: онлайн курстарды пайдалану, геймификация және веб-квесттер

IV. 1. Бейне дәріс (онлайн курс).

V. Оқушылар Есенин лирикасындағы Отан тақырыбы туралы дәрістің 5-7 минуттық үзіндісін (мысалы, «Лекториум» немесе «Арзамас» порталынан) көреді.

VI. 2. Әдеби веб-квест (топтық жұмыс). Оқушылар топтарға бөлінеді және интерактивті платформа арқылы тапсырмалар алады (мысалы, LearningApps, Classcraft):

VII. 1. Есениннің өлеңдерінен Отанның негізгі бейнелерін табыңыз (орман, өзен, қайың, деревня және т.б.).

VIII. 2. Осы бейнелерді растайтын өлеңдерден дәйексөздерді таңдаңыз.

IX. 3. «Отанның көрнекі бейнесін» жасаңыз (Canva немесе Google Slides-те).

X. 4. Есениннің сандық сезім картасын толтырыңыз (мысалы, Miro немесе Padlet).

XI. 5.Сыныпты командаларға бөліңіз. Әрқайсысына шифрланған тапсырма беріледі (мысалы, өлеңдегі жолды беру, бірақ дауысты дыбыстар жоқ).

XII. 6.Тапсырма: мәтіннің мәнін ашу және оның қай өлеңнен алынғанын болжау. IV. Білімді бекіту (15 минут). Әдістері: VR / AR технологиясы, мобильді оқыту.

1. VR-Есенин орындарына саяхат. Оқушылар VR-көзілдірік немесе 360° - турлар арқылы (мысалы, Константиноводағы Есенин мұражайының сайтында) ақынның туған жерлерінде «серуендейді». Тапсырма: саяхаттан кейін Google Docs-та өз әсеріңізді тұжырымдаңыз (немесе смартфондағы жазбаларға жазыңыз). Шаруа өмірінің VR модельдеулерін қолданыңыз. Google VR-де сіз Есенин заманынан бастап орыс деревняларының, ауылдық пейзаждардың және интерьерлердің 3D модельдерін таба аласыз. Тапсырма: оқушылар XIX ғасырдағы деревняда «бір күн тұрады» және» Мен оны Есенин стилінде қалай сипаттайтын едім» шағын эссе жазады(үйге берсе де болады).

2. Толықтырылған шындық (AR). Оқушылар қосымшаны қолдана отырып (мысалы, Arloopa, HP Reveal) Есенин өлеңдерінің суреттерін «жандандырады» — камераны суретке қаратып, өлеңдерді оқудың видеосын немесе аудиожазбасын алады.

Тапсырма: оқушылар телефонды өлең парағына апарады, ал экранда анимациялар пайда болады - алтын тоғай, жүгірген жылқы, өрістің үстіндегі күн батуы.

V. Сабақтың нәтижесі. Рефлексия (10 минут). Әдістері: мобильді оқыту, бұлтты технологиялар. «С. Есенин Отанға деген сүйіспеншілігін қалай жеткізеді?» тақырыбына оқушылар шағын эссе жазады (150 сөз). Google Docs-та. Жұмысты Padlet-ке қойып, бір-біріне комментарий береді. Қорытынды сауалнама: «Сізге қай оқыту әдісі ұнады?» (Mentimeter, Kahoot).

VI. Үй тапсырмасы.

Тапсырмалардың бірін таңдаңыз:

1. Есениннің Отан туралы өлеңін оқыған бейнеролик жазыңыз (Ar қолдануға болады).

2. Есенин лирикасында Отан образдарының интерактивті картасын жасаңыз (Google My Maps).

3. Есенин шығармашылығы бойынша онлайн курста тест тапсырыңыз.

Сабақтың күтілетін нәтижелері. Есенин поэзиясындағы Отан тақырыбын терең түсіну. Цифрлық дағдылар мен шығармашылық ойлауды дамыту. Заманауи технологиялар арқылы әдебиетке деген қызығушылықты туғызу.

Геймификация және веб-квесттер сабақты қызықты және есте қаларлық етеді. Оқушылар тек поэзияны оқып қана қоймай, мазмұнды өздері ойнайтын, шешетін және жасайтын зерттеушілерге айналады. VR және AR қолдану қатысудың әсерін жасауға, өлеңдерді жандандыруға және сабақты есте қаларлықтай етуге көмектеседі. Оқушылар поэзияны оқып қана қоймай, Есенин әлеміне енеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Вишневская Г.В. Технологический подход в педагогическом процессе высшей профессиональной школы// Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В.Г. Белинского. - 2008. - №6 (10). - С. 235-239.

2. Зайцев В.С. Современные педагогические технологии: учебное пособие. - В 2-х книгах. - Книга 1. - Челябинск, ЧГПУ. - 2012. - 411 с.

3. Муравьева Г.Е. Проектирование технологий обучения: Учебное пособие для студентов и преподавателей пед. вузов, слушателей и преподавателей курсов повышения квалификации учителей. - Иваново, 2001.- 23 с.

ЕЛІМІЗДЕГІ ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРДЫ РЕТТЕУДЕ ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Зоржанова Айсулу Асиловна
Ж. Тәшенев атындағы университетінің «Тарих және география» кафедрасының аға оқытушысы, ғылым магистрі. Шымкент қ.

Аңдатпа. Қазақстан халқы Ассамблеясы-мемлекеттік ұлттық саясатын жүзеге асыруда кеңес беретін орган. Қазақстан халқы Ассамблеясы Қазақстан Республикасы Президентінің жанынан ашылып, мемлекеттік ұлттық саясатты жүзеге асыруда өз үлесін қосатын жаңашыл қоғамдық институт.

Кілт сөздер: қарым-қатынас, байланыс, ұлтаралық, ұлт, конфессия.

Аннотация. Ассамблея народа Казахстана-консультативный орган по реализации государственной национальной политики. Ассамблея народа Казахстана-это инновационный общественный институт, который открывается при Президенте Республики Казахстан и вносит свой вклад в реализацию государственной национальной политики.

Ключевые слова: общение, общение, межнациональность, национальность, конфессия.

Abstract. The Assembly of People of Kazakhstan is an advisory body for the implementation of the state national policy. The Assembly of the People of Kazakhstan is an innovative public institution that opens under the President of the Republic of Kazakhstan and contributes to the implementation of the state national policy.

Key words: communication, communication, interethnicity, nationality, denomination.

Біздің ортақ еліміз, Қазақстан-көп ғасырлардан бері көптеген ұлттар мен этностардың тарихи тағдырын өзіне біріктірген, көп ұлтты мемлекет. Қазақстан көптеген ұлттардың туған үйіне айналған мемлекет. Сол көпшілік ұлттардың ортақ мүддесін қорғап, ортақ институттың аясында біріктіруді Қазақстан халқы Ассамблеясы өзіне міндет жасап алған.

Қазақстан халқы Ассамблеясын құрудың өз тарихы бар, өткені бар. Сол өткенді елеу, еске түсіру, өзіміздің тарихи жазбаларымызда сақтау және есте жаңғырту біз тарихшылардың басты мақсатымыз болып табылады. Осылайша, Қазақстан халқы Ассамблеясының өз тарихы бар, құрылуының тарихи алғышарттары бар. Қазақстан халқы Ассамблеясының тарихы аймақтардан кіші ассамблеялар құрудан басталған. Бірте-бірте әр аймақта әр түрлі ұлттар мен конфессиялардың бірлестіктері мен кіші ассамблеялардан бастау алған Қазақстан халқы Ассамблеясы еліміздің ұлттарын біріктіруше қоғамдық құрылымға айналып та үлгерді.

Қазақстан халқы Ассамблеясын құру идеясы тұңғыш Президентке алдындары келсе да, 1995 жылы еліміздің түпкір-түпкірінен түрлі ұлттар мен мәдени орталықтардың жетекшілігімен кездесу барысында бұл идея назарға алынып, жүзеге асырылуына басты

қадам жасалды. Сол мәдени орталықтардың жетекшілерімен өткен кездесуде біздің тұңғыш Президентіміз Н.Назарбаев мемлекеттің ұлттық саясатын жүзеге асырудың механизмдерін бір қалыпқа түсіріп алғаннан кейін, республика төңірегінде ұлттар арасындағы татулықты сақтау және одан әрі нығайту мақсатында Президент жанындағы кеңес беруші орган ретінде Қазақстан халқы Ассамблеясын құру туралы идеяны алға тартқан болатын. Сол Ассамблея арқылы Қазақстан халықтарының біртұтастығы сақталып, әрбір ұлт пен ұлыстардың құқықтары мен мүдделері қорғалу шаралары көзделді. Сондай-ақ тұңғыш Президент дәл сол мәдени орталықтардың басшыларымен (түрлі ұлттық-мәдени орталықтардың) кездесуде бүкіл Қазақстан халықтарының мүдделері қорғалатын Қазақстан халқы Ассамблеясын құрудың қажеттіліктері айтқан болатын[1,71 б].

Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылған алғашқы жылдарынан бастап бұл қоғамдық институттың мақсаттары айдай айқын айтыла басталды. Ол бойынша Қазақстан халқы Ассамблеясының басты мақсаты-

-еліміздің территориясындағы барлық ұлттар мен конфессиялардың дамуы және мәдени-рухани қалыптасуына жол ашу;

-халықаралық қауымдастықтың талаптарына сәйкес демократиялық ұстанымдар негізінде мемлекеттік ұлттық саясатты ұстану;

-Қазақстан территориясындағы барлық ұлттар мен конфессиялардың құқықтары мен мүдделерін теңдей ұстау арқылы жүзеге асыру арқылы, ұлтаралық қарым-қатынастарды қалыптастыру.

Қазақстан халқы Ассамблеясына алғашқы Президентіміз Н.Ә. Назарбаев та, қазіргі Президентіміз Қ-Ж. К. Тоқаев та көп көңіл бөліп, қоғамдық институттың қызметіне жіті назар аударып отырады. Өйткені, мемлекеттің ұлттық саясатының мақсатының өзі-әрбір ұлттық тағдырына, болашағына көңіл аудару, немқұрайлы қарамау. Сол үшін де Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметінің мақсаты-әрбір ұлт пен конфессия мүшелерінің болашағына жауапкершілікпен қарау.

Қазіргі дүние жүзілік мемлекеттерде сол елдер халықтарының тарихына, салт-дәстүрлері мен өркениетін зерттеуге, жергілікті халықтардың өзіне тән менталитетін сақтауға деген жағашыл позитивті көзқарастар туындап отыр. Осыған байланысты Қазақстан аумағында мекендейтін жүзден астам ұлттар мен ұлыстардың өзіне тән ерекшеліктері мен ұлттық мінезін ескерген күйде, сол конфессиялардың өткеніне көз салу, болашағана болжам жасау әрекеттері біздің қазақстандық қоғамда да жүргізілуде. Еліміздің аумағында түрлі ұлт өкілдері, түрлі дән өкілдері мен салт-дәстүрлердің иелері тату-тәтті, бейбіт өмір сүруде, бұл біздің қазақстандық қоғамға тән мақтанатын сипаттық белгі болып табылады. Енді, көпұлттық Қазақстан жағдайында ұлтаралық қақтығыстарды шешудегі Қазақстан халқы Ассамблеясының атқаратын қызметіне тоқтала кетсек.

Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алғалы ұлттар арасындағы келісімге келу мен бейбітшіл қарым-қатынасымен ерекшеленіп келе жатқан көп ұлтты мемлекеттердің бірі болып табылады десек қателеспейміз. Бұл тәжірибе біздің бірлігіміздің түп-тамырын айқындайды және болашағымызды айқынырақ көруімізге жәрдемдеседі.

Қазірде еліміздің ішкі саяси ахуалы өзінің тұрақтылығымен көзге түсуде. Мемлекеттің территориясындағы әртүрлі этнос өкілдері өздері өмір сүретін мемлекетіндегі этносаралық қарым-қатынастарды және мемлекеттің ұлттық саясатын жоғары дәрежеде деп бағалайды.

Қазақстан үшін ұлтаралық қарым-қатынастар мен мемлекеттің ұлттық саясаты әрқашанда көкейтесті мәселелердің бірі болып қала береді. Неліктен? Өйткені еліміздің аумағында жүзден астам ұлттар мен конфессия өкілдері өмір сүреді және сол ұлттардың арасындағы татулықты қамтамасыз ету үшін, ұлттар арасындағы кикілжіңді мәселелерді оңтайлы шешу үшін мемлекетте ұлттық саясатқа назар аударып, ұлатарылық қатынастарды реттейтін мемлекеттік саяси орган ретінде Қазақстан халқы Ассамблеясының ролі мен қызметін бағалаудың маңыздылығы арта түседі [1, 71 б].

Дүние жүзілік қауымдастықтар еліміздің этностық саясатындағы жетістіктерін мойындап, өз тәжірибелерінде қолдануға үлгі ретінде пайдалануға ұмтылуда десек қателеспейміз. Қазақстанның этностық немесе ұлтаралық саясатындағы жетістіктері негізінен мемлекет басшыларының көреген саясатының нәтижесінде жүргізіліп келеді. Мәселен, еліміздің тұңғыш Президенті өзінің Қазақстанның қазіргі экономикалық, әлеуметтік және саяси ахуалын көрсетуге бағытталған еңбектерінде еліміздің ұлттық саясатының басты бағыттарын, бұл саясаттың жүргізілу барысын, сондай-ақ ұлтаралық татулықтың ел болашағын қалыптастырудағы роліне қатысты өз ойларымен бөлісе білген. Мәселен, «Біз еліміздің болашағы үшін әр қайсымызға жүктелген жауапкершілікті түсіне отырып, өткенді еске сақтап, болашаққа ұмтылуымыз керек. Басқа халықтармен достықта өмір сүре отырып, олардың мәдениеті, дәстүрлерін құрметтеуіміз керек. Қазақ халқының береке басы бірлікте деген сөз әрдайым есте сақтауымыз керек»- дейді Тұңғыш Президентіміз [2].

Қазақстан Республикасының Конституциясының 39 бабының 2-тармағында еліміздің аумағында ұлттардың бірлігіне, татулығы мен бейбітшілігіне қарсы жасалған кез-келген әрекет корнституциялық емес әрекет болып табылады делінген.

Қазақстан халқы Ассамблеясының еліміздің саяси және қоғамдық жүйесіндегі рөлінің маңыздылығын бұл құрылымның басында мемлекет басшысының өзінің тұруы дәлел бола алады. Құрылуының алғашқы күндерінен бастап Қазақстан халқы Ассамблеясы мынадай бірқатар міндеттерді шешу үшін кең өкілеттіктерге ие болды:

-мемлекеттік ұлттық саясатты әзірлеуге және іске асыруға жәрдемдесу;

-қазақстандық патриотизмді қалыптастыруға жәрдемдесу;

-мемлекеттік тілді және Қазақстан халқының басқа да тілдерін дамыту;

-этносаралық саладағы өңірлік саясатты жетілдіру;

-демография және көші-қон саласындағы жоспарлар мен іс-шараларды әзірлеуге және іске асыруға қатысу;

-елімізде және шет елдерде этносаралық және конфессияаралық келісімнің қазақстандық моделін насихаттау;

-этносаралық келісімге қол жеткізуге бағытталған ағартушылық және баспа қызметін жүзеге асыру;

-этносаралық қатынастардың, оның ішінде мемлекеттік тілді және Қазақстан халқының басқа да тілдерін қолдану саласындағы жай-күйіне мониторингті жүзеге асыру;

-этносаралық қатынастар саласындағы мемлекеттік ұлттық саясат мәселелері жөніндегі заң жобаларының қоғамдық-саяси сараптамасына қатысу;

-шет елдердегі қазақ диаспорасына ана тілін, мәдениеті мен ұлттық дәстүрлерін сақтау және дамыту, оның тарихи Отанымен байланысын нығайту мәселелерінде қолдау көрсету. Аталған міндеттер Қазақстан халқы Ассамблеясының еліміздегі "этносаралық келісім" моделін құруға, оның ішінде елдегі мәдениетаралық өзара іс-қимылды реттейтін тиімді нормативтік-құқықтық базаны қалыптастыру арқылы қатысуының негізгі факторына айналды.

2000-шы жылдардың ортасынан бастап Қазақстан халқы Ассамблеясының Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы консультативтік-кеңесші органнан ҚР Конституциясында бекітілген өкілеттіктері мен міндеттері кең ауқымды органға біртіндеп көшу процесі басталды.

2007 жылдан бастап этностық топтардың мүдделері Ассамблеяның Қазақстан Республикасының Парламентіндегі парламенттік кепілді өкілдігі арқылы қамтамасыз етіледі. Бұл шара Қазақстанға 1990 жылғы маусымда қол қойылған СБСЕ адами өлшемі жөніндегі конференцияның Копенгаген кеңесі құжатының 31-тармағының басты қағидатын, сондай-ақ билік органдарындағы этникалық өкілдікті қамтамасыз етудің арнайы шараларына қатысты 1999 жылғы қыркүйектегі Лунд ұсынымдарды іске асыруға мүмкіндік берді.

1995 жылы Қазақстан халқы Ассамблеясы іс-жүзінде мемлекеттің ең жоғары өкілді органының функцияларын орындауға мәжбүр болды. Алғашқы екі сессияның қорытындысы бойынша Н.Ә. Назарбаевтың президенттік өкілеттігін 2000 жылға дейін ұзарту және Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясын қабылдау бойынша жалпы республикалық референдумдар өткізуге бастамашылық жасалды. Осылайша, ҚХА-ның 108 елдің саяси өміріндегі шоғырландырушы және тұрақтандырушы функциясы мәлімделді[3, 34 б].

Қазақстан халқы Ассамблеясы жанжалды жағдайларды еңсеру бойынша өз мүмкіндіктерін көрсете алғанын атап өткен жөн. 2006 жылғы тамызда Каспий маңы Ақтау қаласында қазақ халқының Кавказға қарсы қарсылықтары болды. Содан кейін қалалық алаңға 400-ден 1000-ға дейін адам жиналды. 2006 ж. қазанда "Теңіз"мұнай кен орнында түрік және қазақ жұмысшыларының жаппай төбелесі өтті. 2006 ж. қарашада Алматы облысының Шелек ауылында қазақтар мен ұйғырлар қақтығысып қалды. 2007 жылғы қазан-қарашада қазақтардың Оңтүстік Қазақстан облысында күрдтерге қарсы шығуы орын алды. Оңтүстік Қазақстандағы тәжіктер мен қазақтар қақтығысы, кейінгі жылдардағы қазақтар мен ұйғырлар қақтыстарын да осы жерде атап өтеніміз жөн. Бұл қақтығыстардың барлығы әлеуметтік-тұрмыстық сипатта болғандығы маңызды. Аталған этникалық топтар мен қазақтар арасында туындаған қайшылықтарды күрд, ұйғыр және шешен, тәжік этникалық диаспоралары көшбасшыларының белсенді қатысуымен шешуге мүмкіндік туды. Осылайша, этномәдени орталықтарда ұлттық элиталарды шоғырландыру, элиталар мен этникалық топ өкілдері арасында тиімді ынтымақтастық орнату толығымен ақталды. Этносаралық негіздегі аздаған қақтығыстарды шешудегі этномәдени бірлестіктер көшбасшыларының рөлі Қазақстан халқы Ассамблеясы қызметінің нәтижелілігін растады. Ассамблеяның әлеуетін нығайтуға және оның қызметінің табыстылығына Қазақстан Президенті Қазақстан халқы Ассамблеясының басшылығында болу фактісі айтарлықтай ықпал етті. Ассамблея сессияларының шешімдері барлық мемлекеттік органдар үшін міндетті. Алайда, тұтас алғанда Қазақстанның саяси жүйесіне және атап айтқанда ұлттық саясатқа тән "қолмен басқару" тетігі бір жағынан этносаралық қайшылықтар көріністеріне жедел әрі икемді ден қоюға мүмкіндік берді, екінші жағынан, ұлттық саясаттың жүйелі негізге көшуін шектеді. 90- жж. 2000-шы жылдары Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірін реттеу тәсілдері дәйекті трансформацияны талап етті. Өзгерістермен бірге ішкісаяси жағдайды сонымен бірге Қазақстан халқы Ассамблеясын қалыптасу міндеттерді алдында тұрды[4, 71 б].

Сонымен, қорыта келе Ассамблея дамуының қисынды бағыты түрлі этностық топтардың біртіндеп біртұтас азаматтық қауымдастық-Қазақстан халқына топтасуы болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абдыгалиев Б. Казахская миссия: сборник статей. - Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 313 с.

2. Назарбаев Н.: Тұғырымыз – тыныштық, тірегіміз – тұрақтылық, тілегіміз – татулық. «Қа¬зақстандық жол: тұрақтылық, бірлік, жаңғырту» Қазақстан халқы Ассамблеясының XIX сессиясы. Сенбі, 28 сәуір 2012

3. Ұлттық идея – ол қандай болу керек? // Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігі «Тіл және қоғам» журналы. - № 3 (8). – 2006. – Б.27-34.

4. Ассамблея народа Казахстана: исторический очерк / Тугжанов Е.Л., Кан Г.В., Коробков В.С., Шаяхметов Н.У. – Алматы: Раритет, 2010. – 304 б.

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН, И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИКУ

Абдурахманова З.А.
Кафедра «Экономика и управление»
магистр, старший преподаватель
Tashenev University, г. Шымкент
bakbergen_2000@mail.ru
Джорабаева М. А.
д.э.н.профессор Osh State University
mukaddas270471@mail.ru
Туралина С.М.
Кафедра «Экономика и управление»
к.э.н., старший преподаватель
Tashenev University, г. Шымкент
sveta_67@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы фармацевтической деятельности в Республике Казахстан. Нынешняя система государственного регулирования фармацевтического сектора направлена на создание привлекательности отечественного фармацевтического рынка в условиях происходящих интеграционных процессов. Говоря о результатах развития и проблемах фармацевтического сектора экономики, мы нередко забываем об одном из главных условий функционирования отрасли – фармацевтических кадрах. Проблема обеспечения фармацевтической отрасли специалистами, соответствующими современным запросам рынка, требует срочного решения.

Ключевые слова: фармацевтический рынок, отрасль, деятельность, промышленность, лекарственные средства.

Фармацевтическая отрасль является одной их ключевых в структур национальной экономики и на глобальном рынке. Фарминдустрия является значимой частью в глобальной системы здравоохранения, при этом занимает особое положение в мировой экономике.

Казахстанская фармацевтическая промышленность благодаря эффективным мерам государственной поддержки имеет огромный потенциал по снижению импортозависимости. Отечественный фармацевтический рынок один из самых динамично развивающихся на Евразийском пространстве. Создание цикла производства с высокой долей локализации, позволяющей снизить зависимость от импортных поставок, трансферт современных технологий и локализация новых производств с максимальным привлечением казахстанского сырья, кадров и товаров – приоритетное направление фармотрасли Казахстана. Следует активизировать сотрудничество с глобальными корпорациями. Важно привлекать инвесторов, обеспечить трансферт технологий иновейших разработок, а также нужно расширить объем и номенклатуру оффтейк-контрактов с отечественными производителями.

Наблюдается, так же уменьшение потребления лекарств. Причиной является довольно сложная экономическая ситуация в стране и снижение покупательской способности населения. Необходима государственная поддержка данной отрасли. Первым шагом будет введение регулирование цен в коммерческом сегменте. Наряду с этим, предполагается введение системы прослеживаемости товаров на пути от производителя до потребителя. Для этого предполагается ввести маркировку товаров. Одним из важных изменений, которое повлияет на фармацевтическую отрасль, является цифровизация

здравоохранения. Предполагается переход на электронный отпуск всех Rx-препаратов, что позволит обеспечить полный контроль за их реализацией и устранить доступ к рецептурным препаратам. Также будет проведена масштабная работа по гармонизации национального законодательства с нормативной базой ЕАЭС [1].

Сегодня в Республике Казахстане реализована национальная программа развития здравоохранения «Здоровая нация», которая предусматривает главный целевой индикатор – уровень ожидаемой продолжительности жизни. Основная цель фармацевтического производства способствовать привлечению государственных и частных инвестиций в развитие фармацевтического производства в Казахстане, увеличению экспортного потенциала отечественной фармацевтической продукции, наращиванию научного и кадрового потенциала, а также обеспечение качественной и современной медицинской техникой организаций здравоохранения и налаживание конструктивного взаимодействия в области развития отечественного производства.

Глава государство в своем Послании поручил активизировать сотрудничество с глобальными фармкорпорациями и обеспечить трансферт технологий и новейших разработок, а также довести долю лекарственных средств и медицинских изделий отечественного производства с 17% до 50% уже в 2025 году [2].

За 20 лет независимости Казахстана фармацевтическая отрасль прошла большой путь. Фармацевтический рынок Республики Казахстан, в настоящее время является одним из наиболее эффективно развивающихся лекарственных рынков на постсоветском пространстве. Этому позволяет уверенно говорить о прогрессе в реализации Программы развития фарминдустрии на 2010-2014 гг. Казахстанская фармацевтическая промышленность представлена 80 предприятиями. На долю 5-ти наиболее крупных заводов приходится более 85% всех выпускаемых в Казахстане лекарств в денежном выражении. АО «Химфарм», «СП ГлобалФарм», АО «Нобел АФФ», фармацевтические компании «Ромат», ТОО «Нур-Май Фарм», «Карагандинский фармацевтический комплекс» представляют собой предприятия полного цикла – разработка активных фармацевтических ингредиентов, производство фармацевтических субстанций, разработка и внедрение технологических процессов, производство готовых лекарственных форм, реализация лечебным учреждениям и потребителям через дистрибьюторскую и аптечную сети. В Казахстане 90% фармпроизводителей выпускают генерики [3].

Система государственного регулирования фармацевтического сектора направлена на создание привлекательности отечественного фармрынка в условиях происходящих интеграционных процессов.

Фармацевтический рынок Казахстана подразделяется на аптечные продажи и государственные закупки. На долю государственных закупок приходится 27% рынка в денежном выражении, на аптечные продажи – 73%. В 2009 году доля госзакупок составляла 33%. Ее снижение произошло за счет рационализации использования бюджетных средств в 2010 г., обусловленной закупками через Единого дистрибьютора, а также в связи с ростом объема розничных продаж на 23%. Вступление Казахстана в Таможенный союз, с одной стороны, создало новые угрозы для менее конкурентоспособного, чем в России и Беларуси, отечественного производства. С другой стороны, у казахстанских производителей расширился рынок сбыта, что заинтересовало иностранных инвесторов, которые начали создавать совместные производства. Сегодня в стране создают собственное производство и внедряют современные технологии лидеры фарминдустрии: Polfarma (Польша), Фармстандарт (Россия), Abdi Ibrahim (Турция), Favea (Чехия) и др. [4].

Фармацевтический сектор Республики Казахстан дает менее 1% реального ВВП, но имеет очень важное социальное значение. В целом состояние фармацевтической отрасли в Казахстане можно назвать критическим, поскольку страна не покрывает собственными лекарственными средствами и 30% потребностей. Тогда как для обеспечения национальной безопасности государства доля отечественных препаратов должна

составлять не менее 50%[. Принятая в 2010 году Государственная программа по форсированному индустриально-инновационному (ФИИР) развитию Республики Казахстан на 2010-2014 годы, поставила задачи по развитию приоритетных секторов экономики РК. Одной из таких оказалась фармацевтическая промышленность. В рамках программы предусматривается, что к 2014 году внутренний рынок Казахстана на 50% будет обеспечен лекарственными средствами и изделиями медицинского назначения казахстанского производства. В настоящий момент казахстанские производители обеспечивают только 15% потребляемых в республике лекарственных средств.

Отраслевая программа предусматривает совершенствование нормативно-правовой базы, нацеленной на снятие существующих административных барьеров. В частности, предполагается сократить сроки и облегчить регистрацию дженериковых (не оригинальных) препаратов при получении соответствующих разрешительных документов. Тем самым будут создаваться более привлекательные условия для привлечения прямых инвестиций (в фармацевтическую отрасль). Будет также произведена (в рамках Таможенного союза) гармонизация законодательной базы по аналогии с Европейским союзом для лекарственных средств, изделий медицинского назначения и медоборудования, произведенного в Казахстане, что облегчит ввоз комплектующих изделий и субстанций для их производства (из третьих стран).

Основные проблемы в данной отрасли отсутствие гарантированных рынков сбыта продукции. Для создания совместных предприятий (СП) и привлечения стратегических инвесторов, фармацевтическим компаниям и производителям медицинского оборудования, нужны долгосрочные гарантированные заказы со стороны государства и гарантированный возврат на инвестиции для всех сторон. Одной из возможностей предоставления гарантии по инновационным проектам могло бы стать подписание долгосрочных договоров «off-take” с производителями на закупку у них лекарственных препаратов, ИМН (изделия медицинского назначения), выпускаемых в рамках инвестиционных проектов или СП (совместное предприятие). Дефицит квалифицированных кадров. На сегодняшнее время проблемой является дефицит квалифицированных кадров в фармацевтической промышленности, а также относительно высокая стоимость опытных сотрудников. Производители предлагают улучшить подготовку кадров в этой области и сделать финансирование подготовки за рубежом и привлечение в страну иностранных специалистов (особенно с опытом GMP) одним из национальных приоритетов. Дефицит кредитных средств. Мировой финансовый кризис резко ограничил доступ казахстанских компаний к кредитным рынкам. В ходе исследования компанией “Баумгартнер” было выявлено, что из запланированных предприятиями инвестиций в модернизацию заводов в размере 35,552 млрд. тенге, примерно 16,3 млрд. тенге не могут предоставить ни Банк развития Казахстана, ни другие государственные финансовые институты развития, ни местные или иностранные инвесторы. Местные компании неоднократно выражали заинтересованность в получении дешевых кредитов на закупку оборудования для реализации инновационных проектов, однако стоимость кредитных ресурсов коммерческих банков за время кризиса выросла [5].

Торговая политика. Несоответствие законодательной базой Европейского союза Союзом для лекарственных средств, ИМН и медицинского оборудования, производимых в Республике Казахстан, и по ввозу комплектующих деталей для производителей медицинского оборудования, субстанций, а также других вспомогательных веществ для производства лекарственных средств, а также, отсутствие взаимного признания регистрационных удостоверений препаратов отечественных производителей лекарственных средств соответствующих международным стандартам (GMP) с 2014 года.

Совершенствование нормативно-правовой базы. Одной из проблем являются сроки и расходы на получение таможенных разрешений на импорт веществ, растительного сырья, стеклопосуды и крышек [6].

Будут внесены изменения в налоговое законодательство в части увеличения коэффициента вычета из налогооблагаемой базы по корпоративному подоходному налогу на 150 % на расходы, понесенные предприятием по внедрению международного стандарта GMP. Существенной проблемой для развития является отсутствие и сдерживание внедрения международного стандарта (GMP) на фармацевтических предприятиях. Тем самым экспортный потен циал Республики Казахстан серьезно ограничивается отсутствием своих мощностей, соответствующих уровню международных стандартов.

Таким образом, целесообразно говорить, что принятие программ, законов и нормативно-правовых актов, конечно же, облегчает деятельность фармацевтического рынка, но в то же время и тормозит развитие внутренних ресурсов. Основной проблемой на сегодняшний день как в Казахстане, так и в постсоветском пространстве – это введение сертификата GMP, дефицит кредитных средств, пробелы в нормативно-правовой базе, касательно налогов и недостатка квалифицированных кадров, что вытекает одно из другого. Тем не менее данная отрасль – жизненно необходима и это означает, что не останется в теневой стороне от Правительства.

По данным МЗРК, за 2021 год фармацевтическая промышленность показала положительную динамику, при этом объемы производства фармпродукции составляют 123,9 % по сравнению с 2020 годом. Реализации государственной политики в сфере оборота лекарственных средств и механизмам обеспечения устойчивости фармацевтического рынка, лекарственной доступности, где за 1 полугодие 2022 года фармацевтическая отрасль страны выросла на 4,9 %, что в денежном эквиваленте составляет 84 млрд. тенге. Доля лекарственных средств и медицинских изделий отечественного производства на локальном фармацевтическом рынке (в стоимостном выражении) составила 24%, на долю импортной продукции приходится 76% [7].

Благодаря эффективным мерам государственной поддержки в качестве заключения долгосрочных договоров на 10 лет позволило увеличить долю закупа через систему единой дистрибуции с 15% в 2010 году до 41% в 2021 году в денежном выражении. В настоящее время на различных стадиях реализации в рамках заключенных долгосрочных договоров находятся более 30 инвестиционных проектов, из них по лекарствам ряд проектов на сумму 127 млрд тенге, по медизделиям - проекты на сумму 34 млрд тенге».

На текущий момент доля экспорта лекарственных средств отечественного производства составляет около 100 позиций лекарств и к 2025 году предлагается увеличение доли экспорта лекарств - до 500 позиций в страны ближнего зарубежья, ЕАЭС и дальнего зарубежья.

В Республике Казахстан, вступил в силу приказ о создании медико-фармацевтических кластеров в городах Астана, Актобе, Шымкент. Привлекательность этих регионов обусловлена наличием на их территории крупных производственных площадок, ведущих медицинских ВУЗов и клинических центров республиканского и регионального уровня.

Сегодня мы обозначили самые важные аспекты развития отечественной фармпромышленности, по решению проблемных вопросов, где необходим системный подход, который сыграет важную роль в перспективе реализации поставленных задач, а также будет способствовать дальнейшему развитию отечественного фармацевтического производства.

В настоящее время фармацевтическая промышленность вряд ли может считаться одной из ведущих отраслей народного хозяйства Республики Казахстан. Да и Казахстан трудно отнести к числу крупных экспортеров лекарств. Предприятия РК едва ли можно отнести к наиболее конкурентоспособным. Однако, не смотря на жесткую конкуренцию на мировом рынке, данная отрасль весьма перспективная. Исходя из этого, следует уделить большее внимание ее развитию. Для этого в нашей Республике есть все предпосылки. Развитие отечественной фармацевтической отрасли должно осуществляться в следующих направлениях:

- Диверсификация. В работе отмечалось, что РК производит в основном антибиотики и шприцы. Очень важно, что бы в стране производились и другие лекарственные препараты, особенно необходимые для населения страны.

- Равномерное распределение отрасли. Как уже отмечалось, фармацевтическая промышленность в основном сосредоточенна на юге страны. Необходимо развитие данной отрасли и в других регионах страны. В частности, в западных областях Республики. Для этого есть все предпосылки [8].

- Увеличение доли казахстанской продукции на внутреннем рынке.

В настоящее время доля импортных препаратов на казахстанском рынке достаточно велика. Но если отечественные препараты не будут уступать аналогам из-за рубежа, то это повысить их конкурентоспособность и соответственно спрос на них. Стоит так же отметить, что важным фактором развития данной отрасли является успешное сотрудничество с другими отраслями, а, именно, с химической промышленностью и здравоохранением. Важным фактором развития фармацевтической отрасли является поддержка со стороны государства. [9]

Использованная литература:

1. Поляков А. В. Экономическое развитие фармпромышленности РК. Государственный университет имени Жубанова, Актобе. Серия: Экономика и право,2020.

2. Экономическое развитие фармпромышленности РК Калымбек Б. Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, «Основные проблемы фармацевтической деятельности в Республике Казахстан», 2020.

3. Фармотрасль Казахстана, http://www.generic.kz/kazakhstan-pharmacy

4. Агентство РК по статистике, www.stat.kz.

5. Экспорт фармацевтической продукции: проблемы и перспективы, URL: http://www.kaznexinvest.kz/napr/export/ analytics/export_pharm.php.

6. Государственная программа по форсированному индустриально-инновационному (ФИИР) развитию Республики Казахстан на 2010-2014 годы URL: http://www. ru.government.kz/resources/docs/doc12

7. Концепция перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию на 2007-2024 годы», одобренной Указом Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева от 14 ноября 2006 года № 216. //ИС «Параграф».

8. Все Послания Президента Республики Казахстан [Электронный ресурс]. URL: https://shahtinsk.gov.kz/ru/pos_6/ (Дата обращения: 02.12.2019).

9. Казбеков Б., Казбекова Ж. Проблемы и пути развития фармацевтической промышленности Казахстана. URL: http:// www. kz/napr/export.

ӨҢІРДЕ ТУРИЗМ САЛАСЫН ДАМЫТУ ЖОЛДАРЫ

Аширбаева С.Б.
«Экономика және басқару» кафедрасының аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
saule_0582@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-7724-1345

Аңдатпа. Әзірге Қазақстанда доңғалақты үйлердің сатылымы жалғыз. Егер біз бизнесті дөңгелектерге қашан толықтай қоя алатынымыз туралы айтатын болсақ, онда бізге ең қолайлы жағдайларда кем дегенде үш жыл қажет болады. Мемлекет лизингке қолайлы жағдай жасауы қажет, сондықтан біз автодомдарды сатып алып, өз автопаркімізді жинай аламыз және қазақстандықтар мен шетелдік туристерге автодомдар мен автотіркемелерді кедергісіз жалға алуға және Қазақстан бойынша саяхаттауға мүмкіндік береміз.

Кілт сөздер: туризм, шетел капиталы, шетел инвесторлары, туризм индустриясы.

Туризм – халықаралық көлемде танылған аса маңызды мәдени-ағарту, спорттық, демалыс шаралары ретінде кеңінен мәлім екендігі белгілі. Адамзат тарихында саяхаттау сауданы дамыту, жаңа жерлерді жаулап алу және игеру, ресурстарды іздеу мақсатымен пайда болды. Саяхат – адамдардың жылжу мақсатына байланыссыз кеңістіктегі қозғалысын айтамыз.

Түрлі індет тарағалы бері демалудың әлеуметтік қашықтық сақталатын түрі ретінде караванинг-туризм зор сұранысқа ие болып келеді. Мәселен Қытай мен Ресейде автоүйлер мен мотоциклдерге деген сұраныс кезегінде 10 миллиондаған адам тұр. Ал Еуропада 6 миллионға жуық автокеруен бар. Оның мақсаты – кемпинг, караваниг пен автотуризмді дамыту.

Әзірге Қазақстанда доңғалақты үйлердің сатылымы жалғыз. Егер біз бизнесті дөңгелектерге қашан толықтай қоя алатынымыз туралы айтатын болсақ, онда бізге ең қолайлы жағдайларда кем дегенде үш жыл қажет болады. Мемлекет лизингке қолайлы жағдай жасауы қажет, сондықтан біз автодомдарды сатып алып, өз автопаркімізді жинай аламыз және қазақстандықтар мен шетелдік туристерге автодомдар мен автотіркемелерді кедергісіз жалға алуға және Қазақстан бойынша саяхаттауға мүмкіндік береміз. Егер Караваринг бизнесіміз дамытатын болсақ, аймаққа айтарлықтай пайда түсетінін көреміз. Өнімдерді тұтынады, қол өнімдерін, сувенирлерді сатып алады, экскурсияға қаражат жұмсайды. Біздің бірінші кезектегі міндетіміз - Қазақстанды 2-3 күнде айналып өтетін барлық туристердің осында 2-3 апта тұруын қамтамасыз ету.

Жобаның тұжырымдамасы автоүйлер немесе автокөлік тіркемелерінде тұруды саяхаты ұйымдастыру, Түркістан облысында. Бұл жоба автокөлік үйлерін жалға беру арқылы бизнесті дамытуға арналған саяхаттау түрі.

Негізгі қызмет түрлері:

- келушілер мен қонақтарды таза экологиялық таза табиғатты, ландшафттар мен табиғи аймақтардың алуан түрлілігін, тарихи жерлерді саяхаттау үшін автоүйлер немесе автокөлік тіркемелерін туристтерге ұсыну
- келушілер мен қонақтарға саяхат жерлерді көрсету, аудармашы персоналдың қызметі.

Жобаның мақсаты келесідей:

- қызмет көрсетуден кіріс алу;
- қолданыстағы нарық үлесін алу;
- бизнесті одан әрі дамыту;
- жаңа маркетингтік өнімдерді әзірлеу:
- жобаның белгіленген мерзімде өтелуіне қол жеткізу.

Жобаны жүзеге асырудағы ең бастысы инвестициялық жобаны қаржыландыру болады, онда стратегияны негіздеу қаржыландыру әдістерін таңдауды, инвестицияларды қаржыландыру көздерін және олардың құрылымын анықтауды көздейді. Инвестициялық жобаны қаржыландырудың негізгі әдістері:

– мемлекеттік қолдау элементтері бар ЕДБ-ні кредиттік қаржыландыру (банктердің инвестициялық кредиттері) - сыйақының пайыздық мөлшерлемесін субсидиялау.

Түркістан облысы республиканың ең ірі аймақтарының бірі болып табылады. Түркістан облысы еліміздегі туризмді, демалыс индустриясын дамытуға мол мүмкіншіліктері бар аймақтардың бірі. Мұнда ортағасырлық тарихи және мәдени танымал сәулет ескерткіштері бар аймақ. Сонымен қатар облыс аймағы демалуға, ем қабылдауға, аңшылықпен және альпинизммен айналысуға мүмкіндік беретін ерекше климаттақ жағдайларға ие.

Республикамыздың оңтүстік өңірлерінде діни-мінажат ету туризмін дамыту өте маңызды болып табылады. Түркістан аймақтарында X-XII ғасырлар мәдениетінің ескерткіштері, кесенелер, мешіттер сақталған. Облысымыздың аудандарында, мысалы,

Түркістан қаласында туристік инфрақұрылымды күшейту қажет. Егер тарихи маңызды кеснелер орналасқан аймақтардағы туристік инфрақұрылымды, соның ішінде маңыздысы қонақүй индустриясындағы қызмет көрсету сапасын көтеретін болсақ әлем елдерінің мұсылман қауымдары елімізге сапарлар жасауы артар еді.

Туризм - Түркістан облысын дамыту мен оған инвестиция тартудың басты және маңызды бағыттарының бірі екені сөзсіз. 2020 жылы Түркістанға 1,5 млн. турист келген. 2025 жылға қарай бұл көрсеткіш бес миллионға жетеді деп күтілуде.

2021 жылы облысымызда келу туризмі бойынша қызмет көрсетілген туристер саны 3241724 адамды құрап өткен жылмен салыстырғанда 77,4 есеге төмендеген (2020 жылы 7656 адам). Ал ішкі туризм көрсеткіштері бойынша 2021 жылы 1309 адам, өткен жылға қарағанда 9627 адамға төмендеген.

1 сурет - Түркістан облысы бойынша қызмет көрсетілген туристер саны, адам

2021 жылы облысымызға сапар мақсаты бойынша 7,5 % рекреациялық және демалу үшін туристер келген. Ал қалған 7,5 %-таныстар мен туысқандарға бару үшін, 5,05 % - іскерлік және кәсіби мақсаттарда, 80,04%-емделу, сауықтыру мақсатында келгендер (сурет).

Түркістан облысында туристерді сапар мақсаттары бойынша келулері жылдан жылға артқанын көреміз, бірақ 2021 жылы еліміздегі эпидахуалға байланысты келушілер саны азайғандығын көреміз. Әсіресе Түркістан қаласында орналасқан мәдени ескерткіштерді көруге, Сарыағаш емделу шипажай кешеніне емделуге, Қасқасу, Машат, Отырар, Сайрам, Түлкібас елді мекендерге туристердің саны жылдан жылға артуда.

Индустриалды қоғам арақатынасында қаншалықты бұл түсінікке қарама-қайшы келсе де ескеретін жағдай, мәдениеттік ұлттық, өз бетінше пайда болған көріністеріне қызығушылықтың артуы. Бірінші кезекте бұл этнографиялық мәдениетке тән салт-дәстүрлік мәдениеттің, оның көркем нысандарын үрдісн қамтиды. Этнографиялық мәдениеттің құрамына: ұлттық сәулетшілік, ұлттық-көркем кәсіп, көркемдеу өнері және қолөнер, шаруашылық нысаны және еңбек құралдры, салт-дәстүрлер, сенім-нанымдар, мерекелер, ұлттық тағамдар мен ұлттық ойындар және т.б. кіреді.

Осының барлығы халықтың мәдени деңгейін, күтіп алушы жақты қонақжайлығының дамуына әсер етеді. Тәжірибе көрсеткендей туризм өзіне адам тарихында халықпен жасалға барлық құндылықтарды өзіне жинақтаған.

Түркістан облысының туристік аймақ ретінде тартымдылығы баяғы заманғы көріністердің сақталуы арқылы жүзеге асады. Туристік өнім ретінде мұнда: экзотикалық жылжу құралдары (ат, түйе және т.б.) және дәстүрлі ұлттық тағамдар танылады. Бірақ ең бастысы туризм көңіл көтерумен анықталады. Территорияның этнографиялық ерекшеліктерін театрланған көріністер арқылы көрсету және аймақтың табиғи көріністері, туристердің қазақи мерекелер мен салт-дәстүрлердің орындалу барысына қатысуы оларға есте қаларлық әсер қалдырады.

1 кесте - 2021 жыл бойынша аудандардағы орналастыру объектілері жұмысының негізгі көрсеткіштері

Аталуы	Қонақ үйлер саны, бірлік	барлық нөмірлер саны, бірлік	бір жолғы сыйымдылығы, адам	төсек-орын толтыры-лымдығы, %-бен	көрсетілген қызмет
Облыс бойынша	26	845	1 490	68 691	17,4
Шымкент қ.	17	693	1 207	49 714	15,5
Түркістан қ.ә.	3	82	137	5 982	19,2
Мақтаарал	2	26	54	1 491	23,4
Отырар 1	11	28	6 692	66,3	
Сайрам 1	8	16	2 734	46,8	

Сарыағаш	1	20	38	1 700	14,9
Түлкібас	1	5	10	378	10,4

Түркістан облысында туризмді көшпенді халықтың этникалық мәдениетінмен таныстыру жүйесінде дамытуды қолға алу қажет. Алдағы жоспарда бұрынғы заманғы Ұлы Жібек Жолымен өткен мәдениеттің көрінісін беретін ұлттық туристік өнімді дамыту қажет.

Облыстың бұрынғы заманғы, археологиялық қазба жұмыстары көрсеткен неолит дәуірлерінің мәдени ортасын дамыту қажет. Ол өз кезегінде әртүрлі этникалық топтғы адамдардың арасында қызығушылығын тудырып, белсенді демалушылардың ағымын арттыруға септігін тигізеді.

Осы заманға дейін сақталған қазақтардың дәстүрінің ерекшелігі олардың басқа елдермен интеграциялық қарым-қатынастарға ашықтығы, толеранттылығы, басқа елдердің мәдениеттеріне қызығушылық танытуы. Ұлы Жібек Жолымен жасалатын сауда, ал енді халықаралық туристік қатынастардың қалыптасуының себептері осыдан.

Түркістан облысының климаттық жағдайы көлдер мен мұхиттардан алыс орналасқан континенталды болып табылады. Ол аймақтың табиғи ортасында өзінің ерекшелігін білдіреді. Сонымен қатар, өсімдіктер және жануарлар әлемінің ерекшеліктері аймақтың табиғи ортасы және рекреациялық ресурстары туристерді қызықтырады. Өсімдіктер әлемінің ерекшеліктері мен көркемдігі аймақтың табиғи сұлулығын көрсетіп, келушінің сапардын алатын әсерін ұлғайтады.

Облыс аумағында Ақсу–Жабағылы қорығы, 4 қорықша – Ақдала, Шалдар, Тимур, Задар, 1 дендросаябақ орналасқан. Сонымен қатар, 2 қорықтың – Қаратау, Қызылқұм, қорықшалардың – Пістелі тау, Келтемашат, Угам, Шаян іске қосылуы жоспарлануда. Қорыта аутқанда облыс аумағында 10 мемлекеттік ұлтық парктер және мемлекеттік табиғи резерваторлар (қорықтар) жұмыс істейді. 2019 жылы қорықтарға барған туристер саны 5658 адамды құрап, өткен жылмен салыстырғанда 1,5 есеге артқан.

2 кесте - Облыс бойынша мемлекеттік ұлтық парктер және мемлекеттік табиғи резерваторлар жұмысының көрсеткіштері

Аталуы	2017	2018	2019	2020	2021
Мемлекеттік ұлтық парктер және мемлекеттік табиғи резерваторлар, бірлік	2	10	10	10	10
Туристік топтар үшін экскурсия ұйымдастырумен айналысатын қызметкерлер саны, адам	6	6	19	16	18
Өткізілген экскурсиялар саны, бірлік	300	743	888	985	988
Қорыққа барған туристер саны, адам	1630	1385	2747	3769	5658
Туристік топтардың келуіне түскен табыс, мың теңге	1670,4	1889,9	2280,7	6786,7	6873,7

Облыстың табиғи-климаттық жағдайы мұнда туризмнің көптеген түрлерін дамытуға мүмкіндік береді. Облыстың өсімдіктер және жануарлар дүниесі туризмін танымдық және ғылыми түрлерін, аң және балық аулаушылық, өсімдіктерді зерттеу бойынша туризмді дамытуға жол ашады.

Жобаның бизнесі бастапқы сатысында, көрсетілетін қызметтердің ассортименті қалыптасқан, бірақ болашақта қызмет ауқымы мен қызметтер тізбесін кеңейтетін болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР Президенті Қ.Ж.Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауы «Халық бірлігі және жүйелі реформалар-ел өркендеуінің берік негізі», 21 қыркүйек 2021 ж.

2. Ниязбекова Р.К., РахметовБ.А., БайнеевaП.Т. "Кәсіпорын экономикасы": Оқу құралы - Шымкент: ОҚМУ, 2015. - 607 б.

3. «Туризм, дене шынықтыру және спорт басқармасы» ММ-нің 2020-2025 жылдарға арналған стратегиялық даму жоспары.

8-СЫНЫП ХИМИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖҰМЫСТАРЫНА АРНАЛҒАН ЭЛЕКТРОНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ӘЗІРЛЕУ

Талғатова А.Д., химия мамандығының 1 курс магистранты
Ғылыми жетекшісі: **Сыдықбаева С.А., х.ғ.к.** оқытушы-дәріскер
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.
E-mail: a.dauletovnaaa@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада химиялық білім беру сапасын арттыру, оқушылардың жеке дамуын арттыру мақсатында жаңа құндылықтарды анықтауға байланысты мәселелерді, сондай-ақ оқушылардың жаратылыстану ғылымдарына деген қызығушылығы мен адалдығын ынталандыратын оқыту стратегияларының мәселелерінің шешімі берілген. АКТ-ны қолдана отырып, практикада химия пәнін қолдана отырып, интерактивті оқытуға баса назар аударылады. Осылайша, біздің мақсатымыз жалпы мектептерге арналған интерактивті химия курсын құру және сынақтан өткізу АКТ-ға қатысты интерактивті оқытудың ерекшеліктеріне және пәннің қызықты экспозициясына негізделген. Біз жалпы орта мектептердің орта сыныптарына арналған қызықты кіріктірілген мазмұны бар химия сабақтарына арналған интерактивті оқу материалдарын, зертханалық жұмыстарын әзірледік, яғни үлкен платформа құрдық.

Кілт сөздер: платформа, химияны оқыту,зертханалық жұмыс, эксперимент.

Аннотация. В этой статье дается решение проблем, связанных с выявлением новых ценностей с целью повышения качества химического образования, повышения личностного развития учащихся, а также проблем стратегий обучения, стимулирующих интерес и приверженность учащихся естественным наукам. Основное внимание уделяется интерактивному обучению с использованием химии на практике с использованием ИКТ. Таким образом, наша цель создание и апробация интерактивного курса химии для общеобразовательных школ основана на особенностях интерактивного обучения и интересной экспозиции предмета, связанной с ИКТ. Мы разработали интерактивные учебные материалы, лабораторные работы для уроков химии с интересным встроенным содержанием для средних классов средних школ в целом, то есть создали большую платформу.

Ключевые слова: платформа, преподавание химии, лабораторная работа, эксперимент.

Abstract. This article provides solutions to the problems associated with identifying new values in order to improve the quality of chemistry education, enhance students' personal development, as well as problems of learning strategies that stimulate students' interest and commitment to natural sciences. The focus is on interactive learning using chemistry in practice using ICT. Thus, our goal of creating and testing an interactive chemistry course for secondary schools is based on the features of interactive learning and an interesting exposition of the subject related to ICT. We have developed interactive teaching materials, laboratory work for Chemistry Lessons with interesting built-in content for the middle classes of general secondary schools, that is, we have created a large platform.

Key words: platform, chemistry training, laboratory work, experiment.

Кіріспе. Қазіргі кезде егемен елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр. Себебі, білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас пайда болуда. Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерінмеңгеруі маңызды мәселелердің бірі [1].

Ғылым мен техниканың жедел дамыған, ақпараттық мәліметтер ағыны күшейген заманда ақыл-ой мүмкіндігін қалыптастырып, адамның қабілетін, талантын дамыту білім беру мекемелерінің басты міндеті болып отыр. Ол бүгінгі білім беру кеңістігіндегі ауадай қажет жаңару оқытушының қажымас ізденпаздығы мен шығармашылық өз жемісімен келмек. Сондықтан да, әрбір оқушының қабілетіне қарай білім беруді, оны дербестікке, ізденпаздыққа, шығармашылыққа тәрбиелеуді жүзеге асыратын жаңартылған педагогикалық технологияны меңгеру қажет [2].

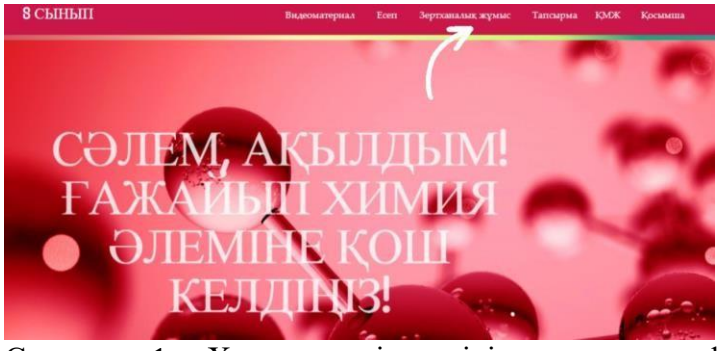
Сол себепті де оқушыларға да, мұғалімдерге де, оқытушыларға да, білім алушыларға да пайдалы болатын керемет дүние, яғни 8 сынып химия пәнінен оқытуда электрондық білім беру платформасын жасап шығардым. Бұл платформада барлығы бар. Электрондық білім беру платформасы оқушылар үшін тек теориялық материалдарды ғана емес, практикалық тапсырмалар, бейнемазмұндар, интерактивті тапсырмалар мен тесттерді де қамтиды. Бұл оқушылардың пәнге қызығушылығын арттырып, материалды терең түсінулеріне көмектеседі. Платформа әрбір оқушының деңгейіне сәйкес тапсырмалар ұсынады, оларды деңгейіне қарай реттейді. Бұл оқушылардың жеке қабілеттері мен қажеттіліктеріне сәйкес білім алуға мүмкіндік береді. Платформа мұғалімдерге оқушылардың прогресін бақылауға, олардың жетістіктері мен қателіктерін талдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мұғалімдер сабақтың нәтижелерін бағалау үшін әртүрлі критерийлер мен тестілеу әдістерін қолдана алады. Платформа мұғалімдердің уақытын үнемдеуге көмектеседі, себебі сабақ жоспарлары, тест тапсырмалары мен басқа да материалдар алдын ала дайындалған. Мұғалім тек оқушылардың орындауын бақылап, қажетті көмек көрсетуге көбірек көңіл бөле алады [3].

Негізгі бөлім. Платформа үнемі жаңартылып, жаңа материалдар мен тапсырмалармен толықтырылады. Сонымен қатар, техникалық қолдау қызметі арқылы қолданушылардың сұрақтарына жедел жауап беріледі. Платформа интернетке қосылған кез келген құрылғыдан қолжетімді, бұл қашықтан оқыту кезінде оқушылар мен мұғалімдер арасындағы байланысты сақтауға мүмкіндік береді. Міне, менің платформама да кезек келіп жетті [4].

Химия пәніндегі зертханалық жұмыс өте маңызды, себебі ол теориялық білімді тәжірибемен байланыстырып, оқушыларға ғылыми әдістерді қолдануға мүмкіндік береді. Зертханалық жұмыстар химиялық құбылыстарды, реакцияларды және әдістерді түсінуге көмектеседі.

«Химия менің өмірім» атты платформаның ерекшелігі өте көп. Неге бұлай атадым? Себебі, біздің өміріміз химиямен байланысты. Біздің ағзамызда көптеген химиялық элементтер мен қосылыстар бар, олар организмнің дұрыс жұмыс істеуіне және өмір сүруіне қажетті маңызды рөл атқарады. Біздің киген киіміміз, жеген асымыз бен суымыз, отырған орындықтан бастап, жатқан төсегіміз, көлігіміз, үйіміз, Жер анамыз, ғаламшарымыз барлығы химиямен байланысты.

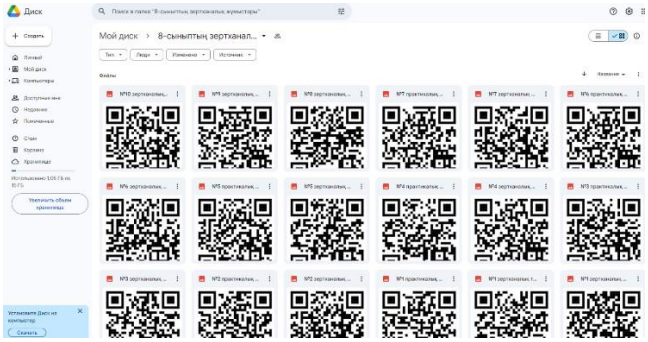
Бұл қызықтарды тамашалау үшін «Зертханалық жұмыс» атты бөлімге кіріп, сілтемені басу керек (1 сурет).

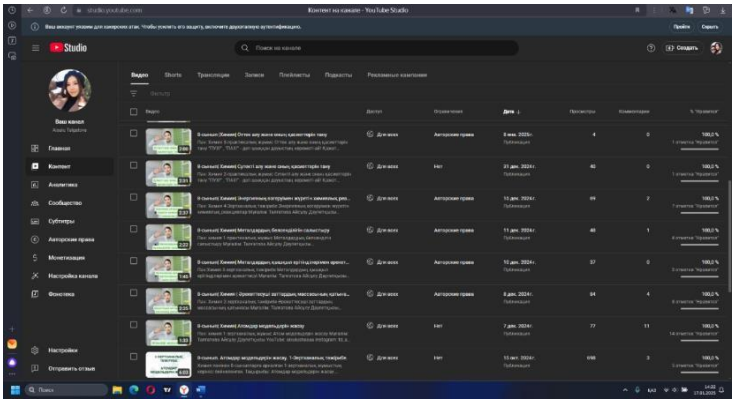
Сурет – 1 «Химия менің өмірім» атты платформада 8 сынып зертханалық

жұмыстары

Осы үрдістер ескеріле отырып жоғарғы оқу орнында 8-сынып химияның зертханалық жұмыстарына арналған видео роликтер түсірілген болатын. Видео файлдар Youtube желісіне жүктеліп, QR кодқа генерация жасалынған болатын. Зертханалық жұмыс барысында білімгер ұялы телефон арқылы QR кодты сканерлеп тәжірибелік сабақтарды көре алады (2,3 сурет).

Сурет – 2 8 сынып зертханалық жұмыстардың QR-лары

Сурет – 13 YouTube каналындағы 8 сынып химия пәнінен зертханалық жұмыстарына арналған бейнероликтер

Ойлау эксперименті барысында қиялдың арқасында студенттер химиялық эксперименттің жеке кезеңдерін жүзеге асырудың психикалық бейнесін қалыптастырады.

Құрылған бейнероликтер студенттердің әдістемелік дұрыс ұйымдастырылған жұмысы ұқсас демонстрациялық экспериментке қарағанда эксперименттік дағдыларды тереңірек қалыптастыруға ықпал етеді. Білім беру ресурсын пайдалану оқытудың жүйелік-белсенділік тәсілін жүзеге асыруға, сонымен қатар студенттердің ақпараттық-коммуникациялық құзыреттіліктерін қалыптастыруға ықпал етеді.

Ал енді, 8 сынып химия пәнінен зертханалық жұмыстарына оның ішінде практикасына тоқталып өтсек (4 сурет):

№2 Практикалық жұмыс. Сутекті алу және оның қасиеттерін тану.

Сурет – 4 Сутекті алу және оның қасиеттерін тану

Химиялық зертхана - қауіпті жер.

Химия зертханасындағы жұмыстарға сүйене отырып, жұмыс жанғыш және улы заттарды, сонымен қатар әртүрлі, кейде күрделі аспаптарды қолданудан өте қауіпті. Химиялық тәжірибе жүргізгенде жарақат алмас үшін қауіпсіздік ережелерін қатаң сақтау керек.

Жұмыстың мақсаты. Оқушыларға сутек газын алу жолдары мен оның физикалық және химиялық қасиеттерін түсіндіру, химиялық реакцияларды зерттеу арқылы оның қасиеттері мен қолданылуын үйрету.

Құрал-жабдықтар мен реактивтер: Қышқыл (мысалы, тұз қышқылы — HCl немесе күкірт қышқылы — H_2SO_4); Мырыш немесе магний (Mg немесе Zn); Бекітілген шүмегі бар түтікшелер; Газ жинайтын ыдыс;Су ваннасы [5].

Жұмыс әдісі:

1. Алдымен газ бөлінетін құрал-жабдықтарды дайындап алып ыдысқа магнийді саламыз (5 сурет):

Сурет – 5 Магнийдің ыдысқа салынуы

2. Сосын қышқылды (мысалы, тұз қышқылы) әйнек ыдысқа құйыңыз (6 сурет):

Сурет – 6 Магнийге қышқыл құю процессі

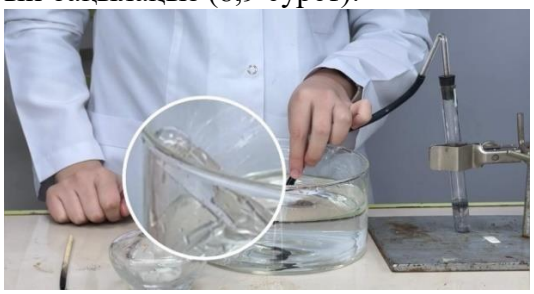
3. Келесі реакциямызды жазамыз. $Mg + 2HCl \rightarrow MgCl_2 + H_2\uparrow$(7 сурет):

$$Mg + H2SO4 = MgSO4 + H2\uparrow$$

Сурет – 7 Сутек газының бөліну процессі

4. **Газды жинау** үшін шүмегі бар түтікшені газ жинау ыдысына қосып, газдың шығуын бақылаңыз (8,9 сурет):

Сурет – 8
Сынауықтағы судың ығысуы

Сурет – 9
«Пух-пах» деген дыбыстың шығуы

Нәтиже:

- Реакция барысында сутек газы бөлінеді, ол ауада жанғыш және жарқырайтын қасиетке ие.
- Металдар мен қышқылдардың реакциясы сутек газын алу үшін кеңінен қолданылады.

Қорытындылай келе, мұндай видео тәжірибелерді химиядан зертхананылық жұмыстарды қашықтан оқытуда да, тұрақты аудиториялық сабақтарда да пайдалану өздік жұмыстардың тиімділігін арттыруға, оларды мазмұны бойынша әртараптандыруға мүмкіндік береді. 1 курс студенттерімен сабақ өткізу барысында жұмыстың бұл түрін қолдану өте маңызды, ол білімгерлердің танымдық қызығушылығын арттырады. Тәжірибе көрсеткендей, зертханалық жұмыс сабақтарын сәтті ұйымдастыру үшін оқу мазмұны әр түрлі формада болуы керек, жақсы құрылым жасалған, толық түсініктемелер мен нұсқауларды қамтуы керек. Ақпараттық білім беру ресурсы сапасының критерийлері: пайдаланылатын материалдың негізділігі, ыңғайлылық, қолжетімділік, ықшамдылық, интерактивтілік, ақпаратты ұсынудың әртүрлі нысандарын бір мезгілде пайдалану, Материалды ұсыну мен ашуға стандартты емес тәсіл, сабақты ұйымдастырудың дәстүрлі емес нысандары болып табылады. QR код арқылы жасалған бейнероликтерді электронды оқулыққа жинақтадық.

Оқытушы үшін электронды ресурстарды пайдаланудың тиімділігі:

- білімгердің өз бетімен жұмыс істеуіне;
- уақытын үнемдеуге көмектеседі;
- білім-білік дағдыларын тест тапсырмалары арқылы тексереді;
- қашықтықтан білім алу мүмкіндігі туындайды;
- қажетті ақпаратты жедел алуға мүмкіндік береді;
- экономикалық тиімді;
- іс-әрекет, қимылды қажет ететін пәндер мен тапсырмаларды оқып үйренуде көп көмегі бар;
- қарапайым көзбен көріп, қолмен ұстап сезіну немесе құлақ пен есту мүмкіндіктерін білімгердің ой-өрісін, дүниетанымын кеңейтуге де ықпалы зор.

Студентке белгілі бір дәрежеде білім беру мен қатар оқуға, үйренуге деген ынтасын арттыру әр ұстаздың міндеті. Сабақ барысында құрылған электронды ресурсты қолдану арқылы студенттің білімге құштарлығын арттыру, еңбек етуге баулу, жалпы оқушы бойында жауапкершілік сезімін қалыптастыру оқытушыға қойылатын басты талаптардың бірі болып табылады.. Осы талапты шешуде электронды оқытудың пайдасы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Белл, Р. Л. және Трундл, К.С. Айдың фазалары туралы ғылыми тұжырымдамаларды ілгерілету үшін компьютерлік модельдеуді қолдану. Саласындағы зерттеулер журналы. Жаратылыстану ғылымдарын оқыту, 2008. - 346-372.

2. Блэквелл, С. Мобильді технологияны қолданатын мұғалімдердің тәжірибесі: планшеттік компьютерлерді кішкентай балаларға арналған сыныпқа біріктіру. Білім беруді зерттеу журналы, 2013.- 1-25.

3. К., Шрум Л. Мұғалімдердің сенімдері және оқушылардың технологиялық тұрғыдан қанықкан сыныптардағы үлгерімі. Халықаралық журнал. Оқыту мен оқытудағы технологиялар, 2009. - 138-153.

4. Вогт, Дж., Фиссер, П., Пареха Роблин, Н., Тандер, Дж., ван Браак, Дж. Технологиялық педагогикалық мазмұнды білу-әдебиетке шолу. Компьютерлік оқыту журналы, 2013.- 109-121 ББ.

5. Заржицкая, Э. Бұл ұнай ма, жоқ па? Грамматиканы үйрену кезінде ойындар ынталандыруы мүмкін бе? Технологияны қолдана отырып ағылшын тілін оқыту, 2014.- 17-36.

ПӘНАРАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ АРҚЫЛЫ БИОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ

Даулетиярқызы Г. - магистр
Муминова К.Ш. – б.ғ.к
Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент қаласы. Қазақстан

Аннотация. В статье рассматривается методика формирования биологических знаний посредством междисциплинарной интеграции.

Abstract. The article discusses the methodology of the formation of biological knowledge through interdisciplinary integration.

Оқытудағы интеграция идеясы ұлы дидакт Я.А. Коменскийдің еңбектерінен бастауалады, ол: бір-бірі мен байланысты нәрсе үнемі сабақтасып, ақыл, есте сақтау және тіл арасы опорционалды түрде бөлінуі керек. Осылайша, адам үйретететін барлық шашыраңқы және ішінара болмауы керек, қайта біртұтас болуы керек. Интеграция – қазіргі білім беруді қалыптастырудың маңызды және перспективалы әдіснамалық бағыттарының бірі.

Кіріктірілген оқыту, М. В. Лазареваның анықтамасы бойынша, бұл оның барлық компоненттерінің өзара байланысын, ең алдымен әр түрлі пәндік салалардың (бағдарлама бөлімдерінің) мазмұнын нығайтуға негізделген, белгілі бір дәрежеде әлемнің табиғи, көрнекі түрде ұсынылған байланыстары мен өзара тәуелділіктеріндегі тұтас бейнесін көрсететін және білімді қалыптастыруға бағытталған білім беру процесі баланың жеке басының дамуы мен тәрбиесіне ықпал ететін біліктер мен дағдылар [2].

Жаратылыстану-ғылыми бағыттағы пәндерді кіріктіріп оқыту білім берудегі оқыту үрдісінде қалыптасқан интегративті тәсіл оқыту тәсілі.

Кіріктіріп оқыту дегеніміз:

– біріншіден, сабақта пәнаралық байланыстарды дамытуды және тереңдетуді, олардың ғылымаралық байланысының түпнұсқасы, яғни түрлі пәндерді оқытуды қиыстыру, олардың өзара терең байланысуы. [1]

– екіншіден, жекелеген пәндер бойынша білімді біріктіретін, ұштастыратын жүйе, осының негізінде балалардың әлемді тұтастықта қабылдау қалыптасады;

– үшіншіден, оқушылардың ойлау қабілеттерін белсендендіруге, танымдық белсенділіктері мен қызығушылықтарын, өз бетінше жұмыс істеуін дамытуға ықпал етеді, түрлі ғылым слаларына қатысты білімді қорытындылауға бағыттайды [2].

Интегративті оқыту– тұтас білім беруде бұрыннан белгілі біртекті және әралуан компоненттердің басын біріктіруге негізделген оқыту үрдісін айтамыз.

Интеграцияланған оқыту, М. В. Лазареваның анықтамасы бойынша, бұл оның барлық компоненттерінің өзара байланысын, ең алдымен әртүрлі пәндік салалардың (бағдарлама бөлімдерінің) мазмұнын нығайтуға негізделген, белгілі бірдәрежеде әлемнің табиғи, көрнекі түрде ұсынылған байланыстары мен өзара тәуелділіктеріндегі тұтас бейнесін көрсететін және білімді қалыптастыруға бағытталған білім беру процесі баланың жеке басының дамуы мен тәрбиесіне ықпал ететін біліктер мен дағдылар [3].

Интеграция процесі қазіргі оқу пәндерінің мазмұны мен құрылымын қайта қарастыруды, қойылған мақсаттардыжалпы идеялар мен теориялық тұжырымдамаларды күшейтуді талап етеді. Интеграция, оқу категориясы ретінде-бұл әр түрлі мектеп пәндерінен өтетін бірқатар идеяларды қолдану арқылы оқу пәндерінің бір-біріне өзара кірігуі ретінде жүзеге асырылатын процесс.

Пәнаралық байланысты жұмыстың мақсаты, мазмұны, әдістері және тәсілдері бойынша пайдаланы кіріктіріп оқытудың негізі болып табылады. Кіріктіріп оқыту барысында идеялар мен ұстанымдардың ұқсастығы айқын. Кіріктіріп оқыту барысында екі немесе одан да көп пәнді қарастыру және әлемдегі құбылыстар мен нысандардың өзара тығыз байланысын көрсете аламыз.

Оқытудағы пәнаралық байланыстар мәселесінің өзектілігі қазіргі әлемдегі объективті процестермен байланысты.

Жаратылыстану-ғылыми бағыттағы пәндерді кіріктіріп оқытудың мақсаты

- қазіргі адамға тән ойлаудың жаңа интерактивті әдісін қалыптастыру. Ғылыми білімді теориялық зерттеулерге және практикалық қызметке біріктіру, пәнді зерттеуде үлкен тиімділікке қол жеткізу үшін әртүрлі ақпарат көздерін пайдалану.

Негізгі идея - интеграцияланған оқыту технологиясында белгілі бір тәжірибеге қолжеткізуге ықпал ету, оқу процесінің тиімділігін арттыруға, табиғи цикл пәндерін оқытуда жаңа технологияларды енгізуге, оқу процесін қарқындату.

Мұғалімдердің қызығушылық пен шығармашылық атмосферасын құру; сабақтас ғылымдардан білімді жаңарту; табиғи цикл және сабақтас ғылымдар пәндері бойынша нақты тақырыпты зерттеудің жаңа объектілеріне жаңартылған білімді нақтылау.

Оқытудағы пәнаралық байланыстар мәселесінің өзектілігі қазіргі әлемдегі білім беру үрдістерімен байланысты. Шетелдерде жаратылыстану бағыты пәндер кіріктіріле отырып «Sciance» деген атпен енгізілген. Ондағы оқыту методикасы да өзгеше. Қазақстандық білім беруде жеке пәндер болып оқытылуына орай, оқу процессі барысында осы пәнаралық байланыстар арқылы көрсете аламыз.

Алда тұрған мақсат - қазіргі білім алушыларға ойлаудың жаңа интерактивті әдісін қалыптастыру. Ғылыми білімді теориялық зерттеулерге және практикалық іс әрекеттерге біріктіру, пәнді оқытуда үлкен тиімділікке қол жеткізу үшін әртүрлі ақпарат көздерін, әдістерді пайдалану.

Интеграцияланған оқыту технологиясында белгілі бір тәжірибеге қол жеткізуге ықпал ету, оқу процесінің тиімділігін арттыруға, табиғи цикл пәндерін оқытуда жаңа технологияларды енгізуге, оқу процесін қарқындатуға ықпал ету. Сабақ барысында қызығушылық пен шығармашылық атмосферасын құру; сабақтас ғылымдардан білімді жаңарту; табиғи цикл және сабақтас ғылымдар пәндері бойынша нақты тақырыпты зерттеудің жаңа объектілеріне жаңартылған білім арқылы күтілетін нәтижелерге қол жеткізу.

Жаратылыстану бағыты пәндерін кіріктірілген сабақтарының міндеттері-оқушылардың оқу материалын белсенді және саналы игеруіне, логикалық ойлауын дамытуға ықпал ету. Оқыту барысында заманауи интерактивті әдістерді қолдануға мүмкіндік береді. Оқушылардың жетістіктерін қарапайым және объективті бағалауға мүмкіндік бере отырып жаратылыстану ғылыми сауаттылықтарын анықтай аламыз. Жаңартылған бағдарламадағы білім берудегі қиындықтар оқу жоспарларында мектеп пәндерін (химия, биология, физика, жаратылыстану) оқуға уақыттың қысқаруына 1 сағатқа түсуіне байланысты туындайды. Бұл жағдайлар оқыту әдістемесі саласындағы

жаңа теориялық зерттеулер қажет, оқу процесін ұйымдастыруда жаңа тәсілдерді талап етеді. Қазіргі уақытта өмірдің көптеген салаларында ойлауды өзгерту қажет.

Кіріктірілген оқу барысында оқушылардың жоғары сапалы біліміне, іскерлігіне, дағдыларына және зияткерлік дамуына бағдарлау жүргізіледі.

Жаратылыстану пәндер әдістемесінде бірнеше пәнді кіріктіруге байланысты көптеген проблемалар кездеседі. Көптеген мәселелер интеграция сабақтарын оқытуды ұйымдастырудың жаңа формалары және ол пәндерді оқыту әдістерін жаңарту ретінде шешіледі. Метапәндік байланыстарды қолдану оқуда белсенді көзқарасты қалыптастырады, нәтижесінде балалар әлемді тұтас қабылдай алуына мүмкіндіктер жасалынады.

Интеграцияланған оқыту тек бір сабақта әртүрлі пәндер бойынша білімнің өзара байланысын ғана емес, сонымен қатар әртүрлі технологияларды, әдістерді, оқыту формаларын осы пәнге және тіпті сабаққа біріктіру.

Интеграцияланған сабақтарды оқу жылында көптеген әдістерді қолдана отырып жүргізуге болады. Екі-үш мұғалімнің жетекшілігімен бүкіл тақырып аясында сабақ өткізуге болады. Сабақтың көп бөлігі оқушылардың шығармашылығына арналады.

Бұл интеграция негізінде оқу бағдарламаларын үйлестіру арқасында білім алушылар интегративті ойлауды қалыптастыра алады. Ол мыналарды қамтиды:

- оқушылардың білім кеңдігі;
- қабылданған шешімдердің салдарын болжау;
- әлемде болып жатқан өзгерістер мен құбылыстарға қатысу сезімі;
- адамның іс-әрекеті үшін жауапкершілік сезімі;
- табиғатқа әсер етуді ықтимал салдар мен өлшеу әдеті.

«Пәнаралық іскерлік» ұғымы былай тұжырымдалады: «Пәнаралық іскерлік оқушылардың бір пәннен меңгерген білім, іскерлік,ептілік дағдыларын екінші пәндерді меңгеруде пайдалана, қолдана білу қабілетін анықтайды».

Қазіргі заман талабына сай ақпараттық немесе компьютерлік технология мен кіріктірілген оқыту технологиясын байланыстыра өту өте тиімді нәтиже береді. Ақпараттық технологияда біз ұстазды ақпарат беруші, бағыт – бағдар көрсетуші деп түсінеміз. Белгілі бір тақырып бойынша мәлімет, әдебиеттер және т.б. беріледі. Ал кіріктірілген инновациялық технологияда тақырыпқа байланысты мәлімет, ақпараттың барлығының жан-жақты пән мұғалімдермен түсіндірілуі, дәлелденуі және жеткізілуі оның басты артықшылығы болып тұр.

Ұстаз әркез ізденуші бола білсе, өзі үшін білім жинақтайды, оқушы үшін сабақты қызықты ете алады.

Осы арқылы оқушылардың жеке басының интеллектуалдық дамуының тиімділігін арттыруға, тұлғаның бүкіл рухани-адамгершілік саласын жаңартуға болады. Тек интеграция ғана білім беруді ізгілендірудің тиімді құралы бола алады. Бұл идеяларды іске асыру ынталандырады - жаңа педагогикалық ойлау пәннен тыс, көкжиегін кеңейтеді. Оқушының пәнге деген қызығушылығын арттырады және мұғалімнің мәдени деңгейін жоғарылатады, сонымен қатар мұғалімге өзіне жүктелген оқу міндеттерін тиімді шешуге көмектеседі.

Қазақстан мектептерінде химия және биология, география және биология, биология және география және үш пәннің интеграциялық сабақтары дәстүрге айналуда. Интеграцияланған сабақтарда әртүрлі оқу пәндерінің пәні болып табылатын көп өлшемді объектілер тұрғысынан қарастырылады.

Интеграцияланған сабақ - бұл арнайы ұйымдастырылған сабақ, оның мақсатыкез-келген шекаралық мәселені қарастыруға және шешуге бағытталған, білім алушылардың зерттелетін мәселені біртұтас, синтезделген қабылдауына қолжеткізуге мүмкіндік беретін, әртүрлі ғылымдардың әдістерін үйлесімді түрде үйлестіретін, практикалық бағыттағы білімді біріктіру кезінде ғана қол жеткізуге болады. Осыған байланысты кіріктірілген сабақтар балаларға алған білімдерін біржүйеге біріктіруге және оқушылардың пәнге деген

қызығушылығын арттыруға көмектеседі. Мұндай сабақ барысында әр оқушымен жеке жұмыс істеу мүмкіндігі пайда болады, әрқушының қателіктері көрінеді, оларды бірден түзетуге және қиындықтарды жеңуге көмектеседі. Оқушылардың іс-әрекетінің өзгеруі оқушылардың аз шаршауына және зейіннің ауысуына ықпал етеді. Кіріктірілген сабақтардың құрылымы әдет,тегі сабақтардан ерекшеленеді:

- оқу материалының шекті анықтығы, ықшамдылығы, қысымдылығы;
- логикалық өзара шарттылығы,
- сабақтың әр кезеңіндегі интеграцияланатын пәндер материалының өзара байланыстылығы;
- сабақта қолданылатын оқу материалының үлкен ақпараттық сыйымдылығы. Мұндай сабақтарды жоспарлау және ұйымдастыру кезінде әр түрлі пәндердің білімін біртұтас тұтасқа синтездейтін мұғалім интеграцияланған сабақтың негізгі мақсатын анықтауы керек. Егер мақсат анықталса, онда оны жүзеге асыру үшін қажет әртүрлі пәндерден тек білімді таңдау керек [3].

Интеграцияланған сабақтарды дайындау және өткізу әдістемесі оларды әзірлеу бірқатар кезеңдерге бөлінеді:

1. Жалпы ұғымдарды оқу уақытында түсіндіруде ұқсас пәндер бойынша оқу бағдарламаларын келісу. Оқу бағдарламаларын, ғылыми-әдістемелік әдебиеттердің ұсыныстарын талдау кезінде мұғалімдер оны оқу, бекіту, жалпылау және бақылау кезінде оқушылардың білімін біріктіруді талап ететін материалды таңдайды. Бұл процесте әр түрлі оқу пәндеріндегі бірдей шамалар үшін терминологиялардың, бірліктердің сәйкессіздігі жойылады. Бұл жұмыстың нәтижесі байланысты пәндер курстарында тақырыптың өту мерзімдерін, қалыптасқан ұғымдарды, пәнаралық байланыстардың түрін және т.б. байланыстыратын кестелер құру болуы мүмкін.

2. Физика, химия және басқа пәндер бойынша өзара байланысты тақырыптардың интеграцияланатын мазмұнын қарастыру, пәнаралық мазмұны бар. Сабақтың тақырыбы мен мақсатын таңдау.

3. Біріктірілген сабақтың формасын таңдау. Сабақ жоспарын құру, оқушылардың оқыту әдістері мен құралдарын бақылау және бағалау әдістерін анықтау.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Интеграциялап оқытудың ерекшеліктері (freepapers.ru)
2. Лазарева, М. В.. Интегрированное обучение в детском саду [Текст]: монография/М.В.Лазарева; Министерство науки и высшего образования Российской Федерации. - Воронеж : Научная книга, 2018. - 124,
3. Гревцева Г.Я., Циулина М.В., Болодурина Э.А., Банников М.И Интегративный подходв учебном процессе. «Челябинский государственный институт культуры», Челябинск, e-mail:

ПУТИ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ПОДРОСТКОВ 10–15 ЛЕТ ЧЕРЕЗ АРТ-ТЕРАПИЮ

Жексембаева Ж.Р.
Педагогика және психология кафедрасының оқытушы-дәріскері, п.ғ.к.
Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.
sunny_zhadra@bk.ru, https://orcid.org/0000-0001-5473-7604
Рыскелдин Райымбек, педагогика және психология білім беру бағдарламасы
3курс білімгері

Аннотация: В статье рассматриваются возможности арт-терапии как метода развития творческих способностей подростков в возрасте 10–15 лет. Показана роль творческой деятельности в эмоциональном и личностном развитии подростков, а также в преодолении эмоциональных трудностей. Арт-терапия раскрывает творческий потенциал, способствует самоидентификации и улучшению эмоционального интеллекта. Освещены аспекты влияния арт-терапии на социальные навыки, критическое мышление и эстетическое восприятие мира. Предложены практические рекомендации по применению арт-терапии для психологической поддержки подростков.

Ключевые слова: Арт-терапия, подростки, творческое развитие, эмоциональный интеллект, самоидентификация, социальные навыки, психология подросткового возраста.

Abstract: The article deals with the possibilities of art therapy as a method of developing creative abilities of adolescents aged 10-15 years. The role of creative activity in emotional and personal development of adolescents, as well as in overcoming emotional difficulties is shown. Art therapy reveals creative potential, promotes self-identification and improves emotional intelligence. Aspects of the influence of art therapy on social skills, critical thinking and aesthetic perception of the world are highlighted. Practical recommendations for the use of art therapy for psychological support of adolescents are offered.

Key words: art therapy, adolescents, creative development, emotional intelligence, self-identification, social skills, psychology of adolescence.

Период подросткового возраста от 10 до 15 лет — это важный этап в формировании личности, когда молодые люди активно ищут способы самовыражения и осмысления своих эмоций. Творческая деятельность в этот период играет значимую роль в их личностном и эмоциональном развитии. Арт-терапия выступает как эффективный метод для поддержки подростков, помогая им раскрывать творческие способности и справляться с внутренними переживаниями. В этом эссе я хотел бы рассмотреть, каким образом арт-терапия может способствовать развитию подростков в этот важный жизненный период.

Подростки часто испытывают интенсивные эмоциональные всплески: тревожность, неуверенность в себе, перепады настроения. Искусство становится для них безопасным и доступным способом выразить эти переживания. В рамках арт-терапии подростки получают возможность выразить свои эмоции через визуальные образы, не прибегая к словам, что бывает особенно важно в моменты, когда вербализация чувств становится трудной. Например, через рисование, лепку или создание коллажей они могут исследовать свои внутренние состояния, снизить уровень напряжения и лучше осознать, что с ними происходит. Творчество помогает подросткам лучше понять самих себя. Оно способствует тому, чтобы они могли исследовать свои интересы, ценности и мысли через взаимодействие с искусством. Арт-терапия развивает креативное мышление, позволяя

молодым людям экспериментировать с формами и цветами, что в свою очередь развивает нестандартное мышление и воображение. Искусство также помогает подросткам исследовать новые формы самовыражения, что очень важно в их процессе самоидентификации и формировании устойчивого образа «Я». Один из значимых моментов арт-терапии — это возможность увидеть результат своих усилий. Будь то рисунок, скульптура или другой вид творчества, процесс создания чего-то собственного помогает укрепить веру подростка в себя. Создание произведений искусства также способствует развитию навыков саморефлексии: подростки учатся анализировать свои достижения, признавать свои ошибки и воспринимать их как часть естественного творческого процесса. Арт-терапия также полезна при работе с эмоциональными трудностями, такими как стресс, депрессия или последствия травматического опыта. Она дает подросткам возможность выразить свои сложные эмоции символически, что помогает им дистанцироваться от своих проблем и рассмотреть их с другого ракурса. Этот подход может способствовать лучшей эмоциональной регуляции и помочь подросткам найти пути к исцелению. Кроме того, групповые занятия арт-терапией могут значительно улучшить навыки взаимодействия с другими. В процессе совместного творчества подростки учатся сотрудничать, делиться идеями и поддерживать друг друга, что развивает их социальные навыки и готовит к успешной социализации. В рамках арт-терапии подростки сталкиваются с творческими задачами, которые требуют анализа и поиска решений. Например, они могут размышлять над тем, как через цвет или форму лучше передать определенную эмоцию. Это способствует развитию у подростков критического мышления и умения принимать решения в условиях неопределенности, что полезно не только в творчестве, но и в других сферах жизни. Также арт-терапия помогает подросткам развивать когнитивные функции, такие как внимание, память и способность к планированию. Эти навыки оказываются полезными не только в процессе творчества, но и в учебе, а также в повседневной жизни. Каждый подросток уникален, и арт-терапия дает возможность проявить эту уникальность. В отличие от других занятий, где часто присутствует конкуренция, арт-терапия фокусируется на процессе, а не на результате. Это помогает подросткам создавать свой уникальный стиль и развивать собственное видение. Подростковый возраст часто сопровождается конфликтами — с друзьями, родителями или учителями. Арт-терапия может стать инструментом, который поможет подросткам более эффективно разрешать конфликты. Например, создание рисунков или коллажей на темы конфликтов может помочь им увидеть ситуацию с другой стороны и проработать свои чувства.[1]

Изменения в теле и восприятие своего внешнего вида также являются важными аспектами этого возраста. Арт-терапия помогает подросткам работать с этими изменениями через самовыражение и лучше принимать свое тело. Занятия, такие как создание автопортретов, помогают подросткам лучше понять свои телесные границы и формируют позитивное отношение к происходящим изменениям.

Кроме того, арт-терапия способствует формированию мировоззрения подростков. Через изучение различных культур и социальных вопросов подростки учатся осознавать свое место в мире, формировать свои ценности и взгляды. Этот процесс помогает им глубже понять окружающий мир и свое место в нем. Арт-терапия также способствует развитию эмоционального интеллекта подростков. Эмоциональный интеллект — это способность осознавать и управлять своими эмоциями, а также понимать и учитывать чувства других людей. В процессе творческой деятельности подростки учатся распознавать и выражать свои эмоции через цвет, форму и символику, что помогает им

лучше осознавать собственное эмоциональное состояние. Более того, работа в группе способствует развитию эмпатии: подростки учатся воспринимать и понимать чувства других через их произведения, что делает процесс общения более осознанным и глубинным. Важно отметить, что арт-терапия помогает подросткам развивать гибкость мышления. Они могут пробовать разные методы и стили, свободно экспериментировать с различными материалами, что учит их подходить к любой задаче творчески. Такая гибкость пригодится не только в искусстве, но и в повседневной жизни, когда приходится сталкиваться с новыми вызовами или проблемами, требующими нестандартных решений. Арт-терапия может быть полезной для развития терпения и усидчивости. Процесс создания произведений искусства требует времени и концентрации, что помогает подросткам научиться уделять внимание деталям и доводить работу до конца. Этот навык важен не только в творчестве, но и в учебе, а также в решении повседневных задач. Кроме того, в последние годы арт-терапия активно используется в качестве средства профилактики эмоционального выгорания у подростков. Стресс, вызванный учебной нагрузкой и социальным давлением, часто приводит к эмоциональному истощению, что в свою очередь негативно сказывается на успеваемости и общем состоянии здоровья. Занятия арт-терапией помогают подросткам снять напряжение и восстановить внутренний баланс, предоставляя им безопасное пространство для выражения своих чувств. Еще один важный аспект — это возможность через искусство переосмыслить жизненные кризисы и трансформировать негативный опыт в позитивный. [2] Арт-терапия помогает подросткам справляться с личными трудностями, будь то разрыв отношений с друзьями, семейные конфликты или школьные неудачи. Через творчество подростки учатся находить выход из сложных ситуаций, превращая свои проблемы в источник вдохновения и внутреннего роста. Наконец, арт-терапия стимулирует развитие эстетического вкуса и культурного кругозора подростков. Знакомство с разными художественными направлениями и техниками обогащает их восприятие мира, помогает им формировать собственное мнение о красоте и гармонии. Это открывает перед ними новые горизонты и расширяет возможности для самовыражения, что способствует формированию полноценной, гармоничной личности.

Таким образом, арт-терапия — это многогранный инструмент, который помогает подросткам не только раскрыть свой творческий потенциал, но и укрепить эмоциональное здоровье, улучшить социальные навыки и найти баланс между внутренним миром и внешними вызовами. Этот процесс не только формирует уверенность в себе, но и помогает подросткам стать более адаптированными и готовыми к будущим жизненным изменениям.[3] Исследование:

В 2021 году в США был проведён эксперимент с участием 50 подростков, которым предлагалось выполнять задания арт-терапии на тему самоидентификации. По итогам занятия 85% участников отметили, что стали лучше понимать свои сильные и слабые стороны.

Пример из практики:

Один из успешных кейсов был реализован в школе Финляндии, где подросткам с высоким уровнем стресса предлагали занятия по созданию мандал. Этот метод помог подросткам улучшить концентрацию и уменьшить тревожность. По итогам программы у 70% участников снизился уровень эмоционального напряжения, а у 60% улучшилась академическая успеваемость.[4]

Арт-терапия как способ улучшения самопринятия

Подростковый возраст характеризуется изменением тела и формированием образа себя. Для многих подростков это становится источником стресса и неуверенности. Арт-терапия предлагает инструменты для работы с этим аспектом.

Например, упражнение «Автопортрет в будущем» позволяет подросткам представить, как они будут выглядеть через несколько лет, и выразить это в своей работе. Этот метод помогает принять себя и лучше осознать свои сильные стороны.

Арт-терапия — это не просто творчество, это целый процесс, который помогает подросткам не только самовыражаться, но и справляться с эмоциональными трудностями, развивать социальные навыки и улучшать самооценку. Она помогает подросткам на их пути к взрослой жизни, формируя базовые навыки и уверенность в себе, которые необходимы для дальнейшего развития. [5]

Список литературы:

1. Захаров, А. И. Психология подросткового возраста. Москва: Наука, 2020.

2. Роджерс, К. Творчество и личностный рост. СПб: Питер, 2019.

3. Лебедева, Н. М. Методы арт-терапии в работе с подростками. Москва: Юрайт, 2021.

4. Выготский, Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. Москва: Просвещение, 2022.

5. Гринберг, Э. Эмоциональный интеллект: теория и практика. Новосибирск: СибАК, 2018.

ОҚУШЫЛАРҒА КӘСІПТІК БАҒДАР БЕРУДЕ МЕКТЕП ҮЙІРМЕЛЕРІНІҢ РӨЛІ

Мустафа Г.М. - магистр
Абилдаева Р.А. - б.ғ.к., доцент

Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент қаласы. Қазақстан

Аннотация. В статье рассматривается роль школьных кружков в профориентации учащихся

Abstract. The article examines the role of school clubs in the career guidance of students

Бүгінгі қоғамның әлеуметтік және ғылыми-техникалық прогресі қарқынды дамып отырған заманда адамның интеллектуалдық еңбек үлесі өсіп, білім деңгейіне және әрбір жеке тұлғаның шығарм ашылық даралығының дамуы мен кәсіби бағыттылығына қойылатын талаптар арта түсуде. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен тәжірибе жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, еңбек нарығында бәсекелесуге қабілетті білікті жұмысшылар мен мамандар даярлау, олардың біліктілігін арттыру» мәселесі аталып көрсетілген [1].

Жалпы білімнің басты үш міндеті бар, олар: баланың өзіндік жалпы дамуын, жан-жақты дүниетанымын қамтамасыз ету, және оны болашақ белгілі бір кәсіпке даярлау. Осы

үш міндеттің ішінде қоғамдық даму күрделенген сайын баланы жастай алдағы кәсіпке бағдарлай әзірлеу – ең көкейкесті мәселеге айналып отырғаны дәлелденді. Қазіргі кезеңде жалпы білімнің міндеті – баланың жалпылама дамуын қамтамасыз ету ғана емес, ең бастысы оларды жастай өз қабілеті мен қызығуына қарай белгілі бір мамандыққа арнайы бағыттай білу.

Адамның белгілі бір әрекетке бейімделуіне негіз болатын факторлар бөлігіне мыналар кіреді:

- азаматтық қасиеті;
- еңбекке деген қарым-қатынасы, мамандыққа қызығуы;
- тұлғаның кәсіби еңбек бағыттылығы;
- дене және ақыл-ой өрісінің жарамдылығы;
- арнайы қабілеттері (белгілі бір іс-әрекетіне қажетті сапалар);
- білім, дағды, тәжірибе.

Әрбір оқушының сана-сезімі, мінез-құлқы, мәдениеті, өмірге көзқарасы, әртүрлі мамандықтардың ерекшелік сипаттарына қабілеттері бірдей бола бермейді. Олардың өзіндік ерекшелігі - тәрбиесіне, шыққан ортасына да байланысты.

Мектеп – оқушыларға кәсіптік бағдар беру жұмысын ұйымдастырушы және үйлестіруші орталық. Ал мектепте кәсіптік бағдар беру жұмысын негізінен іске асыратын мұғалім, сынып жетекшісі, еңбек сабағының оқытушысы, сыныптан және мектептен тыс тәрбие жұмысын ұйымдастырушы, яғни бүкіл педагогикалық ұжым болып саналады.

Мұғалім оқушыларға терең білімді береді, оны кәсіптік бағдар беру жұмысымен байланыстырады, мамандықты таңдауда оларға көмектеседі, әрбір мектеп бітіруші оқушының тағдырына жауап береді, сынып жетекшілеріне, ата-аналарға көмек көрсетеді. Сынып жетекшісі сыныптағы барлық бағдар беру жұмысын басқарады. Оқушыларды белгілі мамандықты таңдауға даярлайды. Сынып жетекшісі кәсіптік бағдар беру жүйесінің компоненттеріне сүйеніп, оқу-тәрбие жұмысы жоспарында негізгі бағыттарды белгілейді. Мысалы, кәсіптік ақпаратты ұйымдастыру, кәсіптік кеңестер беруге көмектесу, мектеп бітірушілерді жұмысқа орнату т.б

Мектепте оқушылардың кәсіптік деңгейін шыңдауда үйірмелердің атқара рөлі зор. Біздің мектебімізде шығармашылық, дарындылық қабілетін арттыру мақсатында құрылған бірнеше қоғамдық үйірмелер мен клубтар, бірлестіктер бар.

Мектебімізде оқушылардың дарындылығы мен шығармашылығын бірнеше қоғамдық үйірмелер мен клубтар, бірлестіктер бар.

«Қуыршақ» шағын театр үйірмесі, «Қыл қалам», «Жас техник», «Жас жауынгер», «Жас географ», «Жас биолог», «Жас физик», «Жас математик», «Жас информатик», «Мәнерлеп оқу», «Ұлттық ойындар», «Тоғыз құмалақ», «Қазақша күрес», «Жас өркен» үйірмелері, «Назерке» фольклорлық ұлт-аспаптық домбырашылар үйірмесі, «КВН» клубтары жұмыс жасап келеді.

Мұндай үйірме мен клубтардың ұйымдастырылған сыныптан тыс жұмыстар оқушы қабілеті мен дарынын ұштаудың негізгі алаңы. Оқушылардың дарынын дамыту олардың қабілеттілігін ғана арттырмайды, болашақ өмірге дайындап, мамандық таңдауына да әсер етеді. Оқушының шығармашылығын арттыруда балалармен жеке жұмыстың да маңызы ерекше. Мектептен-ақ оқушылар өнер, кәсіп түрлерінен, зияткерлік және интеллектуалдық тұрғыдан ақыл-ойы мен қабілеті жағынан ерекшеленіп тұрады. Олармен жұмыстың нәтижесі қоғам мен мемлекетке, Отанымыздың болашағына өлшеусіз пайда әкеледі. Балалар сурет салады, ән айтады, мүсін салады, аспапта ойнайды, белгілі бір іс-

әрекетке қабілеттілік байқатады. Мектеп мұғалімі осы қабілеттілікті жүйелі дамытып отырмаса, жас жеткіншектің болашақ кәсіби өміріне бағыт-бағдар бере алмайды.[2]

Мектебімізде сонымен қатар дарынды оқушылармен жұмыс жүргізу практикалық тұрғыда негізінен төрт бағытта ұйымдастырылған. Олар - интелектуалдық, спорттық, өзін-өзі басқарушылық, ұйымдастырушылық,көркемөнерпаздық. Осы аталған бағыт бойынша тоқталатын болсақ, ақыл-ой, тіл, интелектілік жағынан дарындылармен жұмыс оқушыларды ойлауға, есте сақтау қабілеттерін арттыруға, сөйлеу өнеріне, ғылыми тұрғыда ізденуге, жадын дамытуға, пікір таласып ойталқыға түсуге, көркем сөйлеуге үйретеді. Осы негізде ғылыми жобалар жұмысы бойынша төрт оқушымыздың республикалық байқауға жұмыстары ұсынылып, бір оқушымыз жүлдегер атанып, республикалық дарынды оқушылар тізімімен жинаққа енді.

Шымкент қаласында өткен республикалық «Жарқын болашақ» олимпиадасында «Мәнерлеп оқу» байқауы бойынша да оқушымыз жүлдегер атанып, сертификатқа ие болды. «Жас биолог» бағыты бойынша да оқушымыз республикалық «Құс білгірі» байқауына қатысып, жүлделі бірінші орынды иеленді. «Абай-Шәкәрім», «Махамбет», «Мұқағали», «Жұмекен» оқулары бойынша да оқушыларымыз облыстық жүлдеден құр алақан емес.

Спортпен шұғылдану – салауатты өмір салтын ұстанудың маңызды бағыты. Бұл бағытта мектебімізде волейбол, баскетбол, гандбол, шахмат, жеңіл атлетика, тоғызқұмалақ, дойбы, күрес сияқты ойын және спорт түрлерінен сайыстар мен жарыстар, сыныптан тыс шаралар өткізіліп тұрады. Осы бағыт бойынша оқушыларымыз республикалық деңгейден көрініп, жетістіктерге жетіп жүр. Өзін-өзі басқарушылық – ұйымдастырушылық бағытында атқарылған шаралар да оқушылардың қарым қабілетін, дарыны мен шығармашылығын дамытады. Мектепте оқушылардың өзін-өзі басқаруы бағытында құрылған «Шапағат» қоғамдық ұйымының өзіндік орны бар. Ұйым мүшелерінің өзара өзіндік бөлінген және айыны бір рет мектепшілік шара өткізіліп тұрады. Ұйымның құрамындағы оқушылардың тұрғылықты жердегі тұрғындардың әлеуметі төмен, қайырымдылықты, қамқорлықты қажет ететін жалғыз басты қарияларға қол ұшын беріп, мүгедек жандарға көмек беру басты мақсаты. Осы бағытта да ұйым оқушылары өткен оқу жылында «Өмір – ізгілік нәрі» атты республикалық өткізілген шараға қатысып, сертификатқа ие болды. Көркемөнерпаздық бағытында да мектебімізде көптеген шаралар ұйымдастырылып, оқушылар биік тұғырдан да көрініп жүр.

XXI ғасырда қоғамда тәрбие мен білім беру маңызы артуда. Білім беруді модернизациялау жағдайында тұлғаны шығармашылыққа тәрбиелеу,кәсіпке бейімдеу жаңа әдіс-тәсілдермен толықты. Заман талабына сай мектептерде саласы дарынды оқушылармен жеке жұмыс жүргізілуде өзіндік моделі қалыптасқан. Кәсіптік білім мен тәрбие берудегі кәсіпке бейімдеу ерекшеліктерінің оқушы бойында кәсіби және тұлғалық сапаларды жоғары қалыптастыруда маңызы зор.[3]

Педагогикалық-психологиялық әдебиеттерді теориялық зерделеу мен мектептердегі тәжірибелік жұмыстар оқушылардың кәсіби бағдарын қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделін жасауға мүмкіндік береді. Оқушылардың жас шамасына бай ланысты кәсіби құндылық бағдар беруді басқарудың жүйелілігін, сабақтастығын, үздіксіздігін, оқушыларға мектептің, отбасының ықпалын қамтамасыз етеді, жоспар негізінде кәсіби құндылық бағдарды қалыптастырудағы қиындықтар Жанықталынып, негізгі міндеттер белгіленеді.

Кәсіптік білім – оқушылардың әлеуметтік-экономикалық, психикалық-физиологиялық ерекшеліктері бар түрлі мамандықтар туралы білім жиынтығы; сол

кәсіптердің біреуін дұрыс таңдауға жағдай жасау; оқушылардың кәсіби және қоғамдық қызметтерге деген көзқарасын дұрыс тәрбиелеу, психикалық-физиологиялық мүмкіндіктерін және қоғамның әлеуметтік-экономикалық қажеттілігін дұрыс түсінуін қалыптастыру. Өз кезегінде кәсіптік ағарту кәсіптік хабарламадан, кәсіптік насихат пен кәсіптік үгіттен тұрады. Мысалы, оқушыларға ауыл шаруашылығының кейбір салаларына қажетті мамандар жайында хабарлама және сол мамандықтарды оқып үйренуге жағдай жасау, сонымен қатар ауыл шаруашылығына қажетті мамандықтар туралы насихат жүргізу. Бұл жұмыстардың бәрі оқушылардың ой-өрісіне бағыт береді, мұны кәсіптік үгіт деп те қарауға болады. Оқушыларға кәсіптік бағдар беруде олардың әр саладағы мамандық иелеріне қызығуы үлкен орын алады.

ә) Оқушылардың жеке тұлғасын зерттеу – жеке адамға әсер ету оның психикалық ерекшеліктеріне қарай жүргізіледі. Балалардың ой-өрісі, мақсат, мұраты, пәндерді саналы оқытуда қалыптасады.

Адамдардың белсенділігінің жоғары болуы да пәндерді оқыту арқылы іске асады. Әлеуметтік белсенділікті қалыптастыру – адамдар арасындағы қарым-қатынастың дамуына әсер етеді. Пәнді, білім, білік, дағдыны игеруде, оқушылардың өмір тәжірибесінде, қоғамдық қатынас жүйесінде адамгершілік нормалары орнығады. Оқыту белсенділігі сабақ кезінде ғана емес, сабақтан тыс уақытта да жүзеге асырылады. Оқушылардың мамандық әлемімен, техника негізімен және өндіріс технологиясымен танысуы олардың қызығуына, беіймділігіне, белгілі бір жұмысқа ынталануына көмектеседі. Кәсіби ақыл-кеңес беру арқылы оқушының өзіне тән ерекшелігіне, таңдаған кәсібінің талаптарына баса назар аударылады. Кәсіби кеңес беру оқушыларға әлеуметтік кәсіптік жоспар жасауға көмектесумен ғана шектелмей, олармен бірігіп, жоспарды іске асыру, жалпы және кәсіптік білім алу деңгейін көтеру мәселелерін, мамандық таңдауға идеялық, адамгершілік негіздерінің қалыптасуын, сол сияқты оқушылардың мәдени-өсіп қалыптастырады. Мамандықтар туралы кеңес беру нәтижесі, атап айтқанда, оқушылардың қабілеттеріне байланысты іс-әрекеттерін ұйымдастыру жұмыстарымен тығыз байланысты. Сонымен қатар қызметін атқарады. Мамандық таңдау – мектептен тыс, арнайы зертханада және таңдаған мамандығының өзіне тән еңбек жағдайына байланысты жүргізіледі. Мамандық таңдаудың мақсаты – оқушының белгілі бір еңбек түріне жарамдылығын анықтау.

Қорыта айтқанда, оқушылардың кәсіби біліктілігін, бағдарларын қалыптастыру оқушы тұлғасының дамуымен байланысты. Ал оқушылардың жеке бас дамуынан олардың кәсіби өзін-өзі анықтауын бөліп қарауға болмайды. Міне, осының негізінде ғана оқушылардың кәсіби бағдары ұғымы анықталады. Сондықтан оқушылардың кәсіби бағдарларын олардың кәсіби өзін-өзі анықтауынан бәліп қарастыруға болмайды. Оқушылардың кәсіби бағдарларына кәсіптің бір саласына қызығушылықтары, бейімділіктері мен қабілеттері жатады.

Ұрпақ тәрбиесі - болашақ қоғам тәрбиесі. Сол келешек қоғам иелерін жан-жақты жетілген, кәсіпке икемді, ақыл-прасты мол, мәдени ой-өрісі озық етіп тәрбиелеу – біздің де қоғам алдындағы борышымыз. Болашақ ұрпаққа кәсіби мамандыққа көзқарас, негізінен оқыту-тәрбиелеу ісінің сипатымен анықталады. Кәсіптік білім берудің жалпы мақсаты – жастар бойында кәсіби және тұлғалық сапаларды жоғары қалыптастыру болса, мектеп мұғалімдері оқушыларға кәсіби бағдар беріп, мамандық таңдауға жол сілтейміз.

Мұғалім мен тәрбиеші төмендегі жайттарға ерекше мән берсе:

- оқушылардың бойында ішкі психологиясына, әлеуметтік мәнділікті реттейтін қызмет түрлеріне тәрбиелеу;

- түрлі кәсіп қызметтері мен сыйластық қатынастарына тәрбиелеу;
- мамандықты өз бетінше таңдай білуге баулу.

Сонымен, XXI ғасырды білімділер ғасыры десек, білім қызметкерлері алдында үлкен жауапкершіліктер тұр. Біз жас ұрпақтың кәсіби құзыретті маман болып қалыптасуына бағыт-бағдар беру – басты мақсатымыз екенін естен шығармағанымыз жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Мұғалім және қоғам» №2, 2012
2. «Қазақстан мектебі» № 2, 2011
3. «Қазақстан мектебі» № 11, 2006

ХИМИЯНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ

Сапарбаева Жадыра Медетқызы
химия пәнінің оқытушысы, ғылым магистрі
Ғ.Мұратбаев атындағы Жетісай
гуманитарлық-техникалық колледжі.
Түркістан облысы Жетісай қаласы
<zhadyra_0811@mail.ru>

Аннотация: Методы обучения химии и их виды
Abstract: Methods of teaching chemistry and their types
Кілт сөздер: химия, оқыту әдісі,түрлері,зертхана, тәжірибе
Ключевые слова: химия, метод обучения, виды, лаборатория, практика
Key words: chemistry, teaching method, types, laboratory, practice

Химияны оқыту әдістемесінің зерттейтін объектісі – сол пәнді оқыту әрекеті.Химияны оқыту әдістемесі ғылыми оқыту әрекетін методикалық деңгейде зерттейді.Барлық жеке пәндерді оқыту,солардың ішінде химияны оқыту методикасы дидактиканың ашқан жаңалықтарына сүйенеді,оларды өзінің методологиялық негізі ретінде пайдаланады.

Оқыту әдістері дегеніміз- белгіленген оқу мақсатына жету үшін мұғалімнің іс-әрекеті мен оқушы іс-әрекетінің үйлесу түрлері, тәсілі.

Оқытудың мақсаттары мен құралдары тұрғысынан алғанда оқыту әдістері мұғалімнің оқушыларды білім және білікпен қаруландыратын, адамгершілік көзқарас қалыптастыратын құралдары мен тәсілдерінің жиынтығы .

Оқытудың мақсаты мазмұнын игеру арқылы жүзеге асады. Оқытудың әдістері, құралдары, іс-әрекеті осы мазмұнды меңгеруге бағытталған. Бұл тұрғыдан қарағанда “Химияны оқыту әдістері химия ғылымының мазмұнымен анықталады, өйткені әдіс дегеніміз-мазмұнның ішкі қозғалысы”.

Келтірілген анықтамалардың біреулері дұрыс, екіншісі бұрыс деп айта алмаймыз, өйткені әдістің мәнін ашу үшін оқыту әрекетінің жеке жақтары пайдаланылған. Солардың бәрінің басын қосып, оқыту әдістері дегеніміз- белгіленген мақсатқа сәйкес анықталған мазмұнды игеру үшін мұғалім мен оқушы іс-әрекетінің үйлесу формалары деген анықтамаға келеміз.

Химияны оқыту әдістері, ғылыми зерттеу әдістерімен ұштасып жатады, оқушылардың химия объектілерін танып-білу әрекетінің ерекшеліктерімен де сипатталады.

Оқыту әдістерінің жіктелуі

Қазіргі оқытудың қалыптасқан дәстүрлі әдістері оқытушы мен оқушылардың қызметінің сыртқы белгілеріне қарап анықталып, білім көздері бойынша жіктеліп жүр.

Сөздік әдістер-оған мұғалімнің әңгімесі, түсіндіруі, әңгімелесіп-кеңесуі, баяндап беруі, дәріс, кітаппен жұмыс кіреді де сөздік әдістер тобына бірігеді.

Сезімдік қабылдау немесе көрнекілік әдістер- тәжірибелер, кестелер, сызбанұсқалар, модельдер, диапозитивтер, кино-фильмдерді көрсету, заттардың үлгісін, жинақтамаларын көрсету, өндірістік құбылыстар мен үрдістерді бақылау, танымжорық-саяхатқа шығу.

Оқытудың саламандық әдістер тобына-зертханалық тәжірибелер, саламандық сабақтар, сан және сапалық-сынақтәжірибелік есептер шығару, аспаптар құрастыру, сызбанұсқа, диаграммалар әзірлеу, графиктер сызу, оқу-тәжірибе үлгісіндегі саламандық жұмыстар, жаттығулар орындау.

Әдістерді жіктеуде химиялық өздік-ерекше әдістер, педагогикалық және логикалық әдістер басшылыққа алынады.

Атақты орыс педагогі Ю.К. Бабанский оқыту әдістерін мынадай топтарға бөледі:

оқу-танымдық қызметті ұйымдастыру әдістері.

Оқу-танымдық қызметті ынталандыру және мотивтендіру әдістері

Оқу-танымдық қызметті бақылау және өздік бақылау әдістері

Оқу-танымдық қызметті ұйымдастыру әдістері.

Әдістер бірнеше аспектілерге немесе методикалық топтарға біріктірілген.

Перцептивтік аспект— құбылыстар мен деректерді әр түрлі жолмен түсіндірудің әдістері. Мұнда оқушылар тыңдап-бақылау немесе саламандық іс-әрекет орындайды. Бұл негізінен педагогикалық әдістердің үш тобын қамтиды: сөздік, көрнекілік, саламандық әдістер тобын.

Гиостикалық аспект-проблемелық ізденушілік әдістер немесе репродуктивті тәсілді қамтиды. Оған оқушылардың жаңа оқу материалын меңгеру жолдарын өз бетінше ойлап, проблемалық ахуал тудыру, тәсілдерін білу және шешу жолдары жатады. Ол-негізінен түсіндірме-көрнекі бейнелеу, проблемалық, жартылай ізденуші-зерттеу әдістері жатады.

Логикалық аспект-оқу материалын түсіндіру кезіндегі индуктивті, дедуктивті, продуктивті, синтезбен, талдау, салыстыру, қорытындылау, редукциялау, дерексіздендіру, жүйелеу тәсілдерінің әдістері жатады [1].

Басқару аспектісі-негізінен оқу-тәрбие қызметінде мұғалімнің басшылығымен оқушылардың өзбеттерінше орындайтын оқу қызметі кіреді.Оқу қызметін ынталандыру мен уәждендіру әдістері

Ынтыландыру, уәждендіру әдістері- саналылықты, жауапкершілікті, табандылықты, талапкерлікті, сенімді, жаттығуды, қасиеттерді керек етеді.

Ынталандыру мен уәждендіру әдістері- қызықты жағдаятар тудыруды көздейді, оған танымдық ойындар, оқу танымдық айтыстар, ойлан тап жұмбақтары, кездейсоқ ахуалдар жатады.

Оқу қызметін бақылау және өзіндік бақылаулар

Оқу қызметін бақылау және өзіндік бақылаулар әдістеріне-ауызша, жазбаша ағымдағы қорытынды бақылаулар, фронтальды, топтық, жекелей, бақылаулар жатады. Техникалық құралдар және техникалық құралдарсыз бағдарламалап сұрау тәсілдері жатады.

Химияны оқытудың өзіне тән ерекше әдістерін атақты әдіскерлер Р.Г. Иванова, Л.А. Цветков жүйелеп жазды.

Химияны оқытудың жалпы әдістерін олар үш топқа бөлінеді.

Түсіндірме-көрнекі бейнелеу немесе ақпараттық-репродуктивтік.

Ішінара-ізденіс

Зерттеу әдістері деп бөлінеді.

Оқытудың әрбір жалпы әдістер тобына жататын әдістер һз кезегінде сөздік, сөздік-көрнекі және сөздік-көрнекі саламандық әдістер тобына бөлінеді.

Жалпы әдістер мұғалімнің өз қызметінің белгілі бір түрін таңдап алуын алдын ала анықтап, оқыту үрдісін ұйымдастыру ережелерін көрсетеді.тОлай болса, әдіс-ғылыми түрде негізделген ереже, іс-әрекетке басшылық, мақсатқа жетудің сол мақсатпен анықталатын тәсілі.

Әдістің негізгі мазмұны-ондағы іс-әрекет идеясы. Сонымен қатар аса маңызды белгісі оның әрқашан әрекет етушіге қатысы, өйткені нақзатсыз және осы нақзаттың белгілі қызметіне қатысты, олай болса әдіссіз іс-әрекет болуы мүмкін емес.

Түсіндірме-көрнекі бейнелеу әдісі- мұғалімнің екі негізгі іс-әрекетін, жаңа білімді баяндап түсіндіруін және оқушылардың дербес оқу әрекетін ұйымдастыруын көрсетеді. Мұғалімнің оқу материалын баяндауының үш түрі белгілі: монологтық, диалогтық және көрсетілімді пайымдау тәсілі, сондай-ақ оқушылардың өздігінен істейтін оқу әрекетін ұйымдастырудың да үш түрлі дидактикалық әдістері бар, олар: тапқырлық, зерттеу және бағдарланған тапсырмалар деп аталады.

Зерттеу жалпы әдісінің сөз әдісі: оқу және ғылыми-көпшілік әдебиеттермен оқушылардың өздігінен істейтін жұмысы; сөз-көрнекі әдісі: әдебиеттермен және көрнекі құралдармен өздігінен жұмыс; сөз көрнекі-саламандық әдістер тізбесі сөз әдістеріндегідей, бірақ оқушылардың іс-әрекеті зерттеуге, субъективті жаңалық ашуға бағытталған.

Оқыту әдістерін жалпы логикалық жағынан алғанда индукция және дедукция, аналогия деп жіктейді.

Химия ғылымының зерттеу эдістерін химияны оқытуға қолданғанда оқыту әдістерін бақылау, химиялық эксперимент, модельдеу, суреттеу, теориялық түсіндіру, теориялық болжаулар әдістері деп жіктейді.

Қазіргі таңда жалпы мұғалімдердің алдында тұрған негізгі міндет — ұлттық менталитеті жоғары, сана-сезімі дамыған, өзіндік көзқарасы бар жеке тұлғаны қалыптастыру. Осы бағытта жоғары мектепте берілетін ғылымның теориялық және эдістемелік негіздерінің, яғни сабақ түрлері мен оның сапасын арттыру жөнінде түрлі жұмыстар жүргізілуде. Соның негізінде жалпы жаратылыстану пәндерінің ішінде химия ғылымы жоғары мектептегі оқытылатын негізгі пән болып табылады [2].

Технология — грекше «шеберлік» деген ұғымды білдіреді. Осыған сәйкес педагогикалық технологияға әдіскер-ғалымдар мынадай анықтамалар берген: «Педагогикалық технология — оқытудың арнайы формаларын, эдістері мен тәсілдерін айқындайтын педагогика-психологиялық нүсқаулардың жиынтығы, педагогикалық процесті ұйымдастырудың эдістемелік аспабы (Б.Т.Лихачев)», «Оқу процесін іске асырудың мазмұндық техникасы, практика жүзінде іске асырылатын белгілі бір педагогикалық жүйенің жобасы (В.П.Беспалько т.б.)».

Жоғарыдағы анықтамаларға сүйенсек, жаңа технология дегеніміз педагогикалық шеберлікті жетілдірудің жолдары деген түйінге тоқтауымызға болады. Жалпы оқыту технологиясы білім берудің тиімді жолдарын зерттейтін ғылым ретінде танылады.

Сабақ түсіндіру процесінде белгілі бір технологияны қолдану арқылы мұғалім жоғары нәтижеге жетуді көздейді.Жаңа технологияның басты қағидаларының бірі дидактикалық үстаным ретінде қарастырылатын жүйелілік болып саналады. Кез-келген ғылымның өзі, ең алдымен білімдер жүйесін құрайтындықтан, гылымды тек жүйелі оқу нэтижесінде ғана меңгеруге болады. Сондықтан, қазіргі білім беру саласы бойынша сабақ берудің жаңа технологияларын қолданбайынша, жан-жақты шығармашылық жоғары деңгейдегі студент, болашақ мұғалім маманына қиынға соғады.

Жаңа технология мынадай негізгі үш бағыттан тұрады:

- оның адамзат жэне өркениет мәдениетіне деген қызығушылықтарын ескеру;

- оны тәрбие процесінің басты объектісі ретінде алып қарау. Осындай жаңа технология бағыттарын қолдану, оқып үйрену, меңгеру жэне өмірге енгізу сабақты дамыту кезеңдері арқылы жүзеге асады. Сондай-ақ, жаңа технологияны меңгеру негізінде студенттің кэсіби және рухани-адамгершілік қабілеті, өз бетімен білім алудағы белсенділігі артады,Осыған сәйкес қазіргі уақытта оқыту үрдісін ұйымдастыру және білімді бағалау мен бақылаудың жаңа түрлері қарастырылған.

Жаңа оқыту жүйесін пайдалана отырып, химия пәнін оқытуды тағы да мынадай бағыттарда жүргізуге болады:

- химия біріктірілген жүйе бойынша, яғни белгілік-таңбалық көрнекіліктер түрлері («тірек сигналдары», «тірек конспектілері»,

-«тірек белгілері» жэне «тірек таңбалары»);

-ұжымды оқыту жүйесі;

-модулды оқыту жүйесі (блоктап оқытудың жетілдірілген түрі);

-шоғырландырып, қарқынды оқыту жүйесі;

-сабаққа жергіліюгі жер материалдарын пайдаланып оқыту;

-сабақты компьютерлеу жэне ақпараттандыру;

-химия сабағын экологияландыру;

-химия сабағының эксперименттік бөлігін көбейту;

-педагогикалық эксперимент жүргізуге баулу.

Жаңа технология жүйесі бойынша оқытудың жоғарыдағыдай бағыттары түрғысынан химия пәнін әдістемелеудің, яғни оның сапасын жақсартудың жаңа міндеттері қолға алынуда. Мүндай міпдеттерді химия курсының мазмүнын, оқыту әдістері мен күралдарын қайта қарап, жаңарту арқылы шешуге болады. Біздің байқауымызша, химия пәнін оқытудың тэжірибесінде оқу материалын ұсақ тақырыптарға бөлмей, біріктірілген жүйе бойынша оқыту және онда белгілік-таңбалық көрнекіліктердің түрлері «тірек құралдары «, «тірек конспектілері», «тірек белгілері» және «тірек таңбаларың деп жіктелетін оқу құралдарын қолдануымызға болады [3].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Шаповаленко С.Г. Методика обучения химии.-М.: Учпедгиз, 1963ж. – 668с.

2 Лебедев П.П. Рабочая книга по химии. - М: Учпедиздат, 1931ж

3 Жұмаділова Р.Н. Химия пәні сабағында оқушыларды жаңа буын оқуәдістемелік кешенмен оқыту әдістемесі: пед.ғыл. канд ..... дис. – Алматы, 200. - 121 б

ҚАЗАҚСТАНДА УРАН ӨНЕРКӘСІБІН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ: ДАМУ МЕН ҚАУІПСІЗДІК АРАСЫНДАҒЫ ТЕҢГЕРІМ

Сапарбаева Э.А.
Аға оқытушы
Tashenev university, Шымкент қ.
Saparbaeva_e@list.ru
Өмірзақов Б. Қ.
Докторант
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.
Bakhdaulet.98@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы уран өнеркәсібін мемлекеттік реттеудің негізгі аспектілері қарастырылады. Әлемдік уран нарығындағы жетекші орынды иеленетін Қазақстан үшін осы стратегиялық маңызды саланы тиімді басқару мәселесі өзекті болып табылады. Мақалада уран өндіру, экспорттау және қайта өңдеу процестерін реттейтін заңнамалық база, мемлекеттік бақылау механизмдері, сондай-ақ саланың дамуына әсер ететін ынталандырулар мен кедергілер талданады. Автор мемлекеттік реттеудің даму мен қауіпсіздік арасындағы теңгерімді сақтаудағы рөлін зерттейді және Қазақстанның уран өнеркәсібіндегі мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын анықтайды. Зерттеу барысында уран өнеркәсібін реттеудің халықаралық тәжірибесі мен Қазақстанның осы салада ұстанатын ұстанымдары салыстырылады. Мақала саланы реттеудегі қолданыстағы шараларды жетілдіру бойынша ұсыныстармен аяқталады.

Кілт сөздер: Уран өнеркәсібі, мемлекеттік реттеу, Қазақстан, ядролық қауіпсіздік, экспорттық бақылау, Қазатомөнеркәсіп.

Аннотация. В статье рассматриваются основные аспекты государственного регулирования урановой отрасли в Республике Казахстан. Для Казахстана, занимающего лидирующие позиции на мировом рынке урана, актуален вопрос эффективного управления этой стратегически важной отраслью. В статье анализируется законодательная база, регулирующая процессы добычи, экспорта и переработки урана, механизмы государственного контроля, а также стимулы и препятствия, влияющие на развитие отрасли. Автор рассматривает роль государственного регулирования в поддержании баланса между развитием и безопасностью, а также определяет основные направления государственной политики в урановой отрасли Казахстана. В исследовании сравнивается международный опыт регулирования урановой отрасли с позициями Казахстана в этой сфере. В заключение статьи приводятся рекомендации по совершенствованию существующих мер регулирования отрасли.

Ключевые слова: Урановая промышленность, государственное регулирование, Казахстан, ядерная безопасность, экспортный контроль, Казатомпром.

Abstract. This article examines the main aspects of state regulation of the uranium industry in the Republic of Kazakhstan. The issue of effective management of this strategically important industry is relevant for Kazakhstan, which occupies a leading position in the world uranium market. The article analyzes the legislative framework governing the processes of uranium production, export and processing, state control mechanisms, as well as incentives and obstacles affecting the development of the industry. The author studies the role of state regulation in maintaining a balance between development and security and identifies the main directions of state policy in the uranium industry of Kazakhstan. In the course of the study,

international experience in regulating the uranium industry and the positions taken by Kazakhstan in this area are compared. The article concludes with recommendations for improving existing measures in regulating the industry.

Key words: Uranium industry, state regulation, Kazakhstan, nuclear safety, export control, Kazatomprom.

Кіріспе

Қазақстан Республикасы – әлемдегі уран қорлары бойынша екінші орынды және уран өндіру көлемі бойынша бірінші орынды иеленетін мемлекет. Еліміздің уран өнеркәсібі – ұлттық экономиканың стратегиялық маңызды секторы, ол елдің экспорттық әлеуетін арттыруда және халықаралық нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Соңғы жылдары Қазақстан жыл сайын шамамен 21-23 мың тонна уран өндіреді, бұл әлемдік өндірістің шамамен 40% құрайды (Сурет 1) [1].

Уран өнеркәсібінің стратегиялық маңызы мен оның қауіпсіздікке әсері ескеріле отырып, бұл сала мемлекет тарапынан жан-жақты және қатаң реттеуге ұшырайды. Мемлекеттік реттеу бірнеше маңызды мақсаттарға бағытталған: ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, ядролық материалдардың таралу қаупін болдырмау, экологиялық қауіпсіздікті сақтау, сала дамуын ынталандыру және оның халықаралық нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыру.

Қазақстанда уран өнеркәсібін мемлекеттік реттеу күрделі және көп деңгейлі жүйе болып табылады, ол заңнамалық және нормативтік құжаттарды, мемлекеттік органдардың бақылау функцияларын, сондай-ақ салық және инвестициялық саясат арқылы экономикалық ынталандыру шараларын қамтиды. Бұл жүйе уран өнеркәсібі дамуының барлық кезеңдерін – жер қойнауын пайдалану құқығын беруден бастап дайын өнімді экспорттауға дейін қамтиды.

Осы мақаланың мақсаты – Қазақстандағы уран өнеркәсібін мемлекеттік реттеудің негізгі аспектілерін талдау, оның саланың дамуына әсерін бағалау және даму мен қауіпсіздік арасындағы теңгерімді сақтау мәселелерін қарастыру. Зерттеуде ерекше назар уран өндіру, экспорттау және қайта өңдеу процестерін реттейтін нормативтік-құқықтық базаға, сондай-ақ сала дамуындағы ынталандырулар мен кедергілерге аударылады.

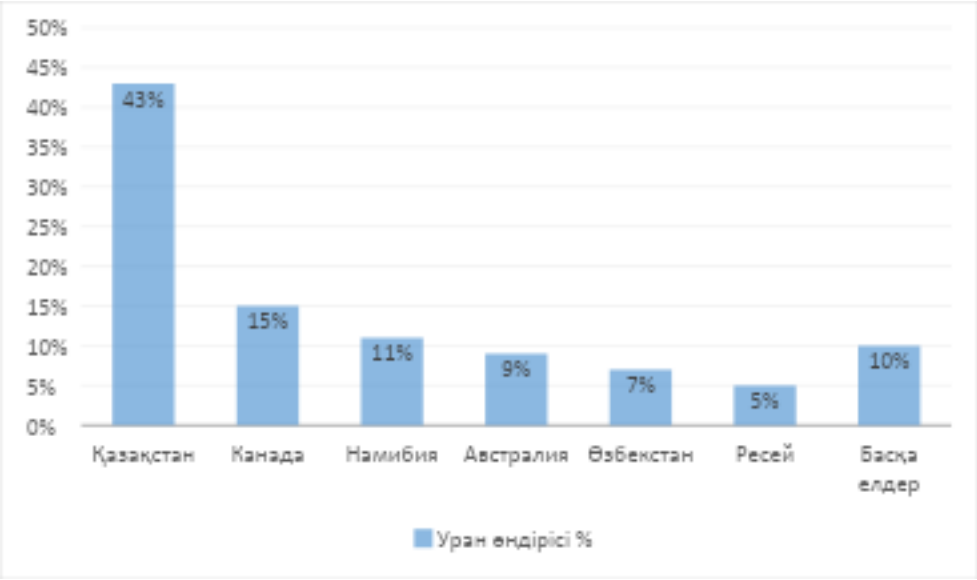
Негізгі бөлім

Уран өнеркәсібін реттейтін заңнамалық база

Қазақстанда уран өнеркәсібін мемлекеттік реттеу бірқатар заңнамалық және нормативтік құжаттарға негізделген, олар уран өндіру, қайта өңдеу және экспорттау процестерінің барлық аспектілерін қамтиды. Бұл заңнамалық база ұлттық және халықаралық деңгейдегі қауіпсіздік талаптарын ескере отырып, үнемі жетілдіріліп отырады.

Уран өнеркәсібін реттеудің құқықтық негізін келесі негізгі заңнамалық актілер құрайды: «Атом энергиясын пайдалану туралы» Заң (2016) - ядролық энергетика саласындағы қатынастарды реттейтін негізгі құжат. Бұл заң ядролық материалдарды, ядролық қондырғыларды пайдалану қағидаларын және қауіпсіздік талаптарын анықтайды. «Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» Кодекс (2017) - уран кен орындарын игеру құқығын алу тәртібін, жер қойнауын пайдаланушылардың міндеттері мен құқықтарын реттейді. «Экспорттық бақылау туралы» Заң (2007) - ядролық материалдар мен технологиялардың экспортын реттейді, олардың таралуын болдырмау мақсатында бақылау шараларын белгілейді. «Рұқсаттар және хабарламалар туралы» Заң (2014) - уран өндіру және қайта өңдеу бойынша қызметті лицензиялау тәртібін

анықтайды. «Қоршаған ортаны қорғау туралы» Заң (2007) - уран өндіру және қайта өңдеу кезіндегі экологиялық талаптарды белгілейді. Салық кодексі - уран өндіру саласындағы салық салу ерекшеліктерін, соның ішінде пайдалы қазбаларды өндіруге салынатын салықты реттейді [2].

Сурет 1 – Дүниежүзілік табиғи уран өндірісі

Ескерту – [1] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған.

Негізгі заңнамалық актілер.

Мемлекеттік реттеуші органдар.

Уран өнеркәсібін мемлекеттік реттеу бірнеше мемлекеттік орган арқылы жүзеге асырылады:

1. Энергетика министрлігі - ядролық энергия саласындағы мемлекеттік саясатты әзірлейді және іске асырады.

2. Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігі - жер қойнауын пайдалану саласындағы мемлекеттік саясатты іске асырады.

3. Атом және энергетикалық қадағалау мен бақылау комитеті - ядролық және радиациялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін лицензиялау мен бақылауды жүзеге асырады.

4. Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігі - экологиялық қауіпсіздік пен табиғатты қорғау талаптарын сақтауды бақылайды.

Заңнамалық база өзінің құрылымы мен реттеу мақсаттары бойынша жан-жақты болып табылады, бұл даму мен қауіпсіздіктің теңгерімді үйлесуін қамтамасыз етуге бағытталған. Дегенмен, заңнамалық реттеу жүйесі әлі де жетілдіруді қажет етеді, әсіресе технологиялық инновациялар мен уран нарығындағы өзгерістерге байланысты [3].

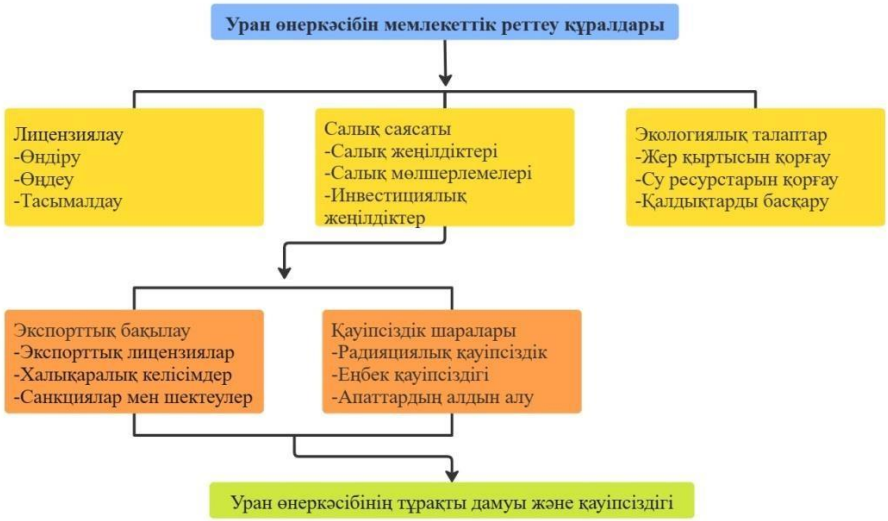
Уран өндіру процесін реттеу механизмдері.

Қазақстанда уран өндіру процесі қатаң мемлекеттік реттеу мен бақылауға жатады (Сурет 2). Бұл реттеу өндірудің барлық кезеңдерін — геологиялық барлаудан бастап кен орнын жабуға дейін қамтиды. Реттеу механизмдері экологиялық және радиациялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, сондай-ақ ұлттық ресурстарды тиімді пайдалануға бағытталған.

Жер қойнауын пайдалану құқығын беру. Уран кен орындарын игеру құқығын беру процесі «Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» Кодексе сәйкес реттеледі: Мемлекеттік меншік қағидаты - Қазақстанда барлық жер қойнауы, соның ішінде уран кен орындары мемлекеттік меншікте болады. Келісімшарт жүйесі - уран кен орындарын игеру құқығы жер қойнауын пайдалану келісімшарты негізінде беріледі, онда тараптардың құқықтары мен міндеттері, өндіру шарттары, салық режимі және экологиялық талаптар анықталады. Конкурстық рәсімдер - жер қойнауын пайдалану құқығын беру негізінен тікелей келіссөздер немесе конкурс арқылы жүзеге асырылады. Алайда, стратегиялық маңызы бар уран кен орындарына қатысты мемлекет басым құқыққа ие. Стратегиялық мәртебе - уран кен орындары стратегиялық болып табылады, бұл оларды игеру кезінде мемлекеттің қосымша бақылау және араласу құқығын білдіреді.

Лицензиялау және рұқсат беру жүйесі. Уран өндіру қызметі жан-жақты лицензиялау жүйесіне жатады: Лицензиялау қажеттілігі - уран және торий кендерін өндіру, ядролық материалдармен жұмыс істеу «Рұқсаттар және хабарламалар туралы» Заңға сәйкес міндетті лицензиялауға жатады. Лицензия беру шарттары - лицензия алу үшін компания мыналарды дәлелдеуі керек:

- Білікті мамандар мен техникалық ресурстардың болуы
- Қауіпсіздік және экологиялық талаптарға сәйкестік
- Төтенше жағдайларға әрекет ету жоспарларының болуы
- Радиациялық мониторинг жүйелерінің болуы

Сурет 2 – Уран өнеркәсібін мемлекеттік реттеу құралдары
Ескерту – [2] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған.

Өндіру әдістеріне қойылатын техникалық және экологиялық талаптар. Қазақстанда уран өндірудің басым әдісі жер асты шаймалау (ЖАШ) технологиясы болып табылады, бұл технологияға арнайы техникалық және экологиялық талаптар қойылады: Технологиялық регламенттер - ЖАШ әдісімен өндіру үшін мемлекет бекіткен технологиялық регламенттер қолданылады, олар қауіпсіздік пен тиімділікті қамтамасыз етеді. Экологиялық нормалар - өндіруші компаниялар мыналарды сақтауға міндетті:

- Жер асты суларды қорғау талаптары
- Радиациялық қауіпсіздік нормалары

- Қалдықтарды басқару талаптары
- Қоршаған ортаны мониторингілеу талаптары

Жер қойнауын ұтымды пайдалану талаптары - компаниялар кен орнын барынша толық және тиімді пайдалану принциптерін сақтауға міндетті. Кен орнын жою және оңалту міндеттері - өндіру аяқталғаннан кейін компаниялар өндіріс аймағын қалпына келтіру жөніндегі жұмыстарды жүргізуге міндетті.

Мемлекеттік бақылау және қадағалау. Уран өндіру процесі мемлекеттік органдардың көп деңгейлі бақылауына жатады:

1. Жоспарлы және жоспардан тыс тексерулер - мемлекеттік органдар лицензия талаптарының орындалуын, экологиялық және қауіпсіздік нормаларының сақталуын жүйелі түрде тексереді.

2. Радиациялық мониторинг - өндіріс аймақтарында радиациялық ахуалға үнемі мониторинг жүргізіледі.

3. Экологиялық аудит - компаниялар экологиялық заңнама талаптарына сәйкестігіне мерзімді түрде аудит жүргізуге міндетті.

4. Есептілік - уран өндіруші компаниялар өндіру көлемі, қоршаған ортаның жай-күйі, радиациялық қауіпсіздік туралы тұрақты есептер ұсынуға міндетті.

5. Бұзушылықтар үшін санкциялар - мемлекеттік органдар бұзушылықтар анықталған жағдайда айыппұлдар салу, лицензияны тоқтата тұру немесе одан айыру құқығына ие.

«Қазатомөнеркәсіп» ҰАК арқылы мемлекеттің уран өндіру саласына тікелей қатысуы қосымша бақылау деңгейін қамтамасыз етеді. Мемлекет акционері ретінде стратегиялық шешімдер қабылдауға, өндіріс көлемін реттеуге және саланың даму бағыттарын анықтауға тікелей қатысады.

Осылайша, Қазақстанда уран өндіру процесін реттеу тетіктері уран өндірісінің қауіпсіздігі мен тиімділігін қамтамасыз етуге бағытталған көп деңгейлі жүйені құрайды, бұл ретте экологиялық талаптар мен ұлттық мүдделер сақталады.

Экспорттық бақылау жүйесі

Қазақстан уран өндіру бойынша әлемдік көшбасшы болғандықтан, елдің уран экспортын мемлекеттік реттеу және бақылау жүйесі ерекше маңызға ие. Бұл жүйе ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, халықаралық міндеттемелерді орындауға және ядролық материалдардың таралуын болдырмауға бағытталған.

Экспорттық лицензиялау жүйесі.

Уран және уран өнімдерін экспорттау қатаң лицензиялау жүйесіне жатады: Лицензия алу міндеттілігі - уран мен оның қосылыстарын, сондай-ақ уранмен байланысты технологияларды экспорттау үшін арнайы лицензия қажет. Лицензиялау органы - экспорттық лицензияларды Сауда және интеграция министрлігі, Энергетика министрлігімен және Ұлттық қауіпсіздік комитетімен келісе отырып береді. Лицензия алу шарттары - экспорттық лицензия алу үшін экспорттаушы мыналарды ұсынуы керек:

- Шетелдік импорттаушымен жасалған келісімшарт
- Соңғы пайдаланушы туралы ақпарат
- Мемлекеттік органдардың келісімі
- Импорттаушы елдің кепілдіктері

Экспорттың мемлекеттік реттеу механизмдері. Уран экспортын мемлекеттік реттеу келесі негізгі механизмдерді қамтиды: Стратегиялық жоспарлау - мемлекет «Қазатомөнеркәсіп» ҰАК арқылы экспорттың жалпы көлемін, бағытын және шарттарын стратегиялық жоспарлауды жүзеге асырады. Экспорттық квоталар - қажет болған

жағдайда мемлекет уран экспортына квоталар белгілей алады. Кедендік бақылау - ядролық материалдар мен технологиялардың экспорты кеден органдарының күшейтілген бақылауына жатады. Тасымалдауға қойылатын арнайы талаптар - уран мен оның қосылыстарын тасымалдауға арнайы қауіпсіздік талаптары қойылады. Халықаралық тексерулер - ХАЭА өкілдері Қазақстаннан уран экспортын халықаралық міндеттемелерге сәйкестігіне тексеру жүргізеді [4].

Халықаралық ынтымақтастық және міндеттемелер.

Қазақстанның уран экспортын реттеу жүйесі халықаралық ынтымақтастық пен міндеттемелерге негізделген:

1. ЯҚТШ режимі - Қазақстан ядролық қаруды таратпау режимін қатаң сақтауға және уранды тек бейбіт мақсатта пайдалануға кепілдік береді.

2. ХАЭА кепілдіктері - Қазақстан ХАЭА-ның кепілдіктер жүйесіне қатысады, бұл уранды бейбіт мақсатта ғана пайдалануға халықаралық бақылауды қамтамасыз етеді.

3. Екіжақты келісімдер - Қазақстан уран жеткізілімдері туралы Қытай, Франция, Канада, Жапония, АҚШ және басқа елдермен екіжақты келісімдер жасасты.

4. Ядролық жеткізушілер тобы - Қазақстан ядролық материалдарды экспорттау саласындағы халықаралық ережелерді әзірлейтін Ядролық жеткізушілер тобына қатысады [5].

Экспорттық стратегиялар мен бағыттар.

Қазақстан өзінің уран экспортын мемлекеттік реттеу арқылы бірнеше стратегиялық мақсаттарға қол жеткізуге тырысады: Экспорт географиясын әртараптандыру - Қазақстан Қытай, Еуропа Одағы, АҚШ, Үндістан, Жапония және басқа да елдер сияқты әртүрлі нарықтарға уран экспорттауға тырысады. Қосылған құны жоғары өнімдер өндірісі - мемлекет шикі уран экспорты көлемін кезең-кезеңмен азайтып, отын таблеткаларын, ядролық отын жинақтарын және өзге де жоғары технологиялық өнімдерді экспорттауға көшуді ынталандырады. Ұзақ мерзімді келісімшарттар - «Қазатомөнеркәсіп» стратегиялық серіктестермен ұзақ мерзімді келісімшарттар жасасуға басымдық береді, бұл нарықтың тұрақтылығы мен болжамдылығын қамтамасыз етеді. Бағаны қолдау стратегиясы - Қазақстан әлемдік уран нарығындағы жетекші жеткізуші ретінде өндіріс көлемін реттеу арқылы тұрақты баға деңгейін ұстап тұруға ықпал етеді.

1 кестеде Қазақстан, Канада және Австралия елдеріндегі уран өнеркәсібіндегі мемлекеттік реттеу тәжірибелері салыстырылған.

Кесте 1 – Халықаралық тәжірибемен салыстыру

Критерий	Қазақстан	Канада	Австралия
Уран өнеркәсібін басқару	Көпшілік бөлігі мемлекет меншігінде («Қазатомөнеркәсіп» басқарады)	Жекеменшік компаниялар басым, мемлекет қадағалайды	Жекеменшік және мемлекеттік бақылау қатар жүреді
Лицензиялау	Үкіметтің қатаң бақылауында, бірнеше деңгейлі рұқсат жүйесі	Қатаң лицензиялау және экологиялық талаптар	Қатаң лицензиялау, көп сатылы тексеру
Экологиялық талаптар	Халықаралық стандарттарға сай, бірақ бақылауды күшейту	Өте жоғары стандарттар,	Қатаң экологиялық нормалар, қоғамдық

	қажет	экологиялық әсерге қатаң бақылау	пікір ескеріледі
Жергілікті қауымдастықтармен жұмыс	Әлеуметтік жобалар бар, бірақ әлсіз дамыған	Жергілікті халықпен белсенді серіктестік, әлеуметтік бағдарламалар	Жергілікті қауымдастықтардың келісімін алу маңызды
Экспорттық саясат	Әлемдік нарыққа басымдық беріледі, уран экспорттаушы ел	Ішкі нарық пен экспорт теңгерімді түрде дамыған	Экспортқа шектеулер бар, ядролық қару таратпау саясаты қатаң
Шетелдік инвестициялар	Шетелдік компанияларға үлкен мүмкіндіктер беріледі	Шетелдік инвестицияларға шектеулер бар	Кейбір шектеулер бар, стратегиялық нысандар бақылауда
Өндірістік технологиялар	Инновацияларға көңіл бөлінуде, бірақ даму қажет	Озық технологиялар, ғылыми зерттеулерге үлкен мән беріледі	Экологиялық таза технологиялар қолданылады

Қорытынды

Қазақстан – әлемдегі ең ірі уран өндіруші елдердің бірі және бұл сала елдің экономикалық және стратегиялық дамуы үшін маңызды рөл атқарады. Мемлекет уран өнеркәсібін реттеу үшін қатаң заңнамалық жүйе, лицензиялау және экспорттық бақылау механизмдерін енгізген. Алайда, халықаралық тәжірибемен салыстырғанда Қазақстанның уран өнеркәсібін реттеу жүйесінде бірқатар жетілдіруді қажет ететін аспектілер бар. Әсіресе, экологиялық стандарттарды күшейту, жергілікті қауымдастықтармен өзара іс-қимылды жақсарту және ғылыми-зерттеу жұмыстарын дамыту мәселелеріне ерекше көңіл бөлу қажет. Ұсыныстар:

1. Экологиялық реттеуді күшейту: Уран өндірудің қоршаған ортаға әсерін азайту үшін Канада мен Австралия тәжірибесін қолдану;Экологиялық стандарттарды халықаралық деңгейге сәйкестендіру және тәуелсіз бақылау механизмдерін енгізу.

2. Жергілікті қауымдастықтармен жұмыс: Кен орындары орналасқан аймақтардағы халықты жұмысқа тарту және әлеуметтік бағдарламаларды күшейту; Жергілікті халықтың мүдделерін ескере отырып, өндірістік жобаларды дамыту.

3. Инновациялар мен ғылыми зерттеулерді қолдау: Уран өндіру мен қайта өңдеу технологияларын дамыту үшін ғылыми зерттеулерге инвестиция салу; Экологиялық қауіпсіз әрі тиімді технологияларды енгізу.

4. Экспорттық саясатты жетілдіру: Уран экспортының географиясын әртараптандыру және жаңа нарықтарды игеру; Ядролық қауіпсіздік талаптарын сақтай отырып, халықаралық ынтымақтастықты нығайту.

5. Құқықтық базаны жетілдіру: Уран өндіру мен өңдеуге қатысты заңнаманы халықаралық стандарттарға сәйкестендіру; Шетелдік инвестицияларға қатысты реттеуді нақтылау және отандық кәсіпорындардың мүдделерін қорғау.

Қазақстан өзінің уран өнеркәсібін дамыта отырып, әлемдік тәжірибені тиімді пайдаланып, экономикалық пайда мен экологиялық қауіпсіздікті теңестіруге ұмтылуы тиіс. Бұл саладағы мемлекеттік реттеудің жетілдірілуі Қазақстанның әлемдік уран нарығындағы жетекші рөлін нығайтуға көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазатомөнеркәсіп" ҰАК" АҚ. 2020 жылғы біріктірілген жылдық есеп. – Нұр-Сұлтан, 2021. – 284 б. https://www.kazatomprom.kz/storage/6e/kazatomprom_iar_2020_kz.pdf

2. Қазақстан Республикасы Энергетика министрлігі. Қазақстан Республикасының отын-энергетикалық кешенін дамытудың 2022–2026 жылдарға арналған тұжырымдамасы. – Астана, 2022. – 157 б. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200000931

3. " Қазақстан Республикасы Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігі. Қазақстан Республикасының геология саласын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы. – Астана, 2020. – 112 б. https://zakon.uchet.kz/kaz/docs/P1200001042

4. "Қазатомөнеркәсіп" ҰАК" АҚ. 2014 жылғы жылдық есеп. – Астана, 2015. – 250 б. https://www.kazatomprom.kz/storage/d6/d6ff85218ea50125d959f5ce24547b9e.pdf

5. Қазақстандағы уран кені. Уикипедия, еркін энциклопедиясы. https://kk.wikipedia.org/wiki/Қазақстандағы_уран_кені

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ МАКРОФИТТЕРІНІҢ ШАРУАШЫЛЫҚ МАҢЫЗЫ, СИРЕК ЖОЙЫЛЫП БАРА ЖАТҚАН ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Манжу Н.Б. - магистр
Рахимбердиева Ж.Ш - «Биология» мамандығы бойынша PhD
Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент қаласы. Қазақстан

Аннотация. В статье рассматривается хозяйственное значение макрофитов Туркестанской области, редкие исчезающие виды и их современное состояние

Abstract. The article examines the economic importance of macrophytes of the Turkestan region, rare endangered species and their current state.

Түркістан облысының макрофиттерінде шаруашылыққа қажеттілігі жағынан құнды бірқатар өсімдіктер бар. Олардың табиғи қасиетіне, қолданылатын жерлеріне, маңыздылығына қарай әрқилы. Қайсы бір түрлері бір ғана, ал кейбір түрлері әрі дәрілік, әрі жем-шөптік, техникалық, омарталық, азықтық және т.б. мақсатта қолданылады, яғни бұл өсімдіктерді жан-жақты пайдалануға болады.

1) Дәрілік - адамзат баласының өте ертеден пайдаланып келе жатқан топтарының бірі. Олар негізінен халықтық медицина мен ғылыми медицинада кеңінен қолданылады. Олардың қатарына мысалы,

Lycopus exaltatus - Биік бөріаяқ,

Scutellaria galericulata - кәдімгі томағашөп,

Alisma plantago aquatica - Бақажапырақ тәрізді кербезгүл және т.б. түрлерін жатқызуға болады.

2) Жем-шөптік - олардың арасында бағалы болып саналатындары

Beckmannia eruciformis - кәдімгі бекманния,

Glyceria plicata - қатпарлы миядән және т.б. түрлерін жатқызамыз.

3) Техникалық - олардың арасынан

Phragmites australis - кәдімгі қамыс,

Typha latifolia - жалпақ жапырақты қоға түрлері жатады.

4) Омарталық - Mentha arvensis - шалғындық жалбыз.

5) Азықтық топтарына

Eguisetum arvense L. - дала қырықбуыны,

Solanum nigrum L. - қара алқашөпті атап өтуіміз қажет [1].

Түркістан облысының макрофиттерін зерттеу нәтижесінде Қазақстанның Қызыл кітабына енген 3 өсімдік түрі анықталды.

Олар: Nymphaea alba L. - ақ тұңғиық - кувшинка белая,

Populus pruinosa - тораңғыл терек - тополь сизолистный,

Asparagus vvedenskyi - Введен қасқыржемі - спаржа введенского.

Жабайы өсімдіктер генофондын қорғау - бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Қалай пайдаланылатынына қарамастан кез-келген өсімдік түрін қорғау қажеттігі де күмәнсіз, себебі биологиялық түр жойылса, оны қалпына келтіру мүмкін емес. Сол себепті түрдің ареалының әр жерлеріндегі өсетін ортасын сақтаудың маңызы ерекше. Сирек өсімдіктерді қорғауда оларды «Қызыл кітапқа» енгізу, ботаникалық бақтарға интродукция жасау, әр түрлі мерзімдік ботаникалық қорықтар (заказниктер) ұйымдастырудың маңызы үлкен.

Дегенмен, бір ескеретін жай, барлық сирек өсімдіктерді қорғауға жарамды жан-жақты (әмбебап) бір тәсіл жоқ, ол мүмкін емес те.

Әр жағдайда қорғалуға тиісті өсімдіктің биологиясына, өсетін жерінің ерекшелігіне және шаруашылық пайдалылығына байланысты өзіндік қорғау тәсілдерін қолдану керек (Байтулин, 1986, 1987). Біздің ойымызша, түрді қорғап, сақтау үшін биоценоздарды да сақтау қажет, өйткені түрлердің бүкіл эволюциясы және барлық тіршілігі биоценоздарда өтеді, сондықтан қорғауға арналған биоценоздардағы түрлердің жақсы, сенімді сақталатыны анық (Быков, 1987, 1979).

Бұл қағида қорықтар, қорық-заказниктер, табиғи ескерткіштер, ұлттық парктер ұйымдастыру кезінде әр уақытта негізге алынуы керек. Дегенмен де тірі организмдер генофондын сақтаудың ең тиімді жолы мәңгілік (ұзақ мерзімдік) қорықтар ұйымдастыру болып табылады [2].

Қазіргі таңда Түркістан өзендерінің суы түгел дерлік халық шаруашылығының түрлі салаларына пайдаланылуына байланысты өзендердің ластану аймағы мен қарқындылығы күн сайын артып келеді. Сонымен қатар бұл өзендер антропогендік факторларға ұшыраған, яғни тікелей адамдардың шаруашылық іс-әрекеттерімен байланысты: мал жаю, шөп шабу, жолдық деградация, жер жырту, техногендік әсер - өсімдіктер жабынында қысқа мерзімдік немесе ұзақ уақытқа созылатын бұзылулардың пайда болуына әкеліп соқтыратын факторлар мен процестер.

Сондықтан бүгінгі таңдағы өзендер мен көлдердің антропогендік факторлардың әсеріне қарқынды ұшырауына байланысты экологиялық ахуалы нашарлап, табиғи апатына ұшыраған аймақтардың біріне айналып отыр. Әсіресе, Сырдария өзенінде

техногендік, ауыл шаруашылық, шаруашылық-экологиялық факторлардың барлық түрлері дамыған [2].

Қазіргі кезде ішкі суларымыздың ластану дәрежесі өте қауіпті жағдайға соқтырғалы отыр. Суларды ластаудың негізгі көздері:

1) Ауыл шаруашылығындағы жерді улы химикаттармен тыңайту, жерді тыңайтудан қалған қалдық сулардың қайта келіп өзендерге, көлдерге құюы. Бұл әсіресе, күріш егістіктерінде, мақта плантацияларында молынан кездеседі.

2) Кен орындарын пайдаланудан болатын өндіріс қалдықтары;

3) Мұнай өндірісінің ластанған сулары;

4) Ағаш материалдарын дайындаудағы, өңдегендегі және су жолдарымен тасымалдағандағы ағаш қалдықтары;

5) Су және темір жолдарының лас қалдықтары;

6) Техникалық өсімдіктерді алғашқы өңдеудің қалдықтары.

Су қорына аса қауіп туғызатындар мұнай, фенол, пестицидтер, түсті металдардың күрделі химиялық қосылыстары. Егер бұл өндіріс орындарын пайдалануда экологияны сақтаудың барлық жолдары пайдаланылмаса, тек сол жерді ғана емес, су, жер ресурстарына да үлкен зиян келтіретін болады.

Атақты ғалым Мечниковтың теориясына қарағанда әрбір халықтың, елдің цивилизацияға, мәдениетке жетуіне басты әсер етуші, мүмкіндік беруші – су байлығы болып саналатын көрінеді [3].

Жер шарындағы тұщы суды таза ұстау, оны ластамау, орынды пайдалану, үнемдеп жұмсау мәселелері бүкілхалықтық көкейтесті, өзекті мәселеге айналып отыр. Су байлықтарын сақтау – бүкілхалықтық мәселе екенін ұмытпауымыз керек. Су бірінші қажеттілік және біздің байлығымыз.

Бұл антропогендік факторлар комплексімен келесі шешімге келуге және шартты түрде 3 топқа біріктіруге болады:

1. Табиғи – өсімдіктер жабынында шапшаң, кейде апатты алмасуларға әкеліп соқтыратын (су тасқыны, теңіздер мен көлдердің регрессиясы);

2. антропогендік - себептік (өзендер ағысын реттеу, жасанды су қоймаларын құру, мелиорация және т.б.) - бұлар да кейде өсімдіктерде апатты алмасулар тудыратын немесе су астында қалдыру, қайта сорлану, батпақтану және қуаңдану секілді алдын ала болжанбаған процестердің біртіндеп жүруіне әкеліп соғатын [3].

Қорыта келе, суат макрофиттеріне адамның әсерін, бірінші кезекте судың ластануы, мал жаю, шаруашылық мақсатта өсімдіктерді жинау, тұңғиық пен сүгүл өсімдіктерінің гүлдеген уақытында жинауын талқылау қажет. Егер сирек кездесетін түрлер табылса, олардың әрқайсысына сипаттама беру қажет.

Талқылаудың қорытындысы, суат өсімдіктерін рациональді пайдалану, қорғау және өзен аңғарлық флораға тән жайылмалық-шалғындық комплекстердің негізін сақтау мақсатында Сырдария, Арыс және т.б. өзен бойында қорықтар ұйымдастырылуы қажет [3].

Тіршілік формаларын талдау

Экологиялық талдаулар өсімдіктердің қоректеніп тіршілік ететін ортасына, ортаның форма түзетін және физиологиялық маңызы бар, бейімделуін тудыра алатын факторларына, яғни ылғалдылыққа, ыстыққа қатысына байланысты.

Түркістан макрофиттерінің өсімдіктерін ылғалдылыққа қатысты төмендегідей экологиялық топтарда қарастырамыз. Бұл топтарға талдау жасамастан бұрын оларға қысқаша сипаттама бергеніміз жөн.

1. Ксерофиттер - топырақтағы, ауадағы ылғалдылықтың жетіспеуіне бейімделген өсімдіктер. Көпшілігінде, майда топырақты және тасты тау баурайларында, ұсақ-жұмыр тастарда кездеседі. Оларға: бұтақты қырықбуын, кәдімгі тіктікен, шұбаршаң жатады.

2. Мезоксерофиттер – уақытша ылғалдылықтың жетіспеуіне бейімделген өсімдіктер. Негізінен, шалғынды-далалы ценоздарда, бұталар аралында, шыңдарда кездеседі. Өзеннің барлық ағысында тараған. Оларға: шайқурай жапырақты тобылғы, елекшөпті самалдық және т.б. жатады.

3. Мезофиттер – орташа қалыпты ылғалдылық жағдайында құнарлылығы бай, жақсы дамыған топырақтарда тіршілік ететін өсімдіктер. Оларға: кәдімгі бекмания, үшаталық тал және т.б. жатады.

4. Гигрофиттер – ылғалдылық мол жерде тіршілік ететін өсімдіктер түрлері. өзеннің аңғарларында, бұлақ бастарында, батпақ жағаларында кездеседі. Оларға: жіңішке қоға, қос мекенді таран, қарақоңыр сәлемшөп жатады.

5. Гидрофиттер – ылғалдылығы өте жоғары тіршілік ортасында, суда өсуге бейімделген өсімдіктер. Оларға: жүзгіш шыбынсалы, жағалық өлеңшөп, бұрама бұранда жапырақ жатады.

Кесте 1. Түркістан макрофиттері түрлерінің экологиялық топтарға жіктелуі

	Экологиялық топ	Түрлер саны	Жалпы түрлер санының % мөлшері
.	Ксерофиттер	8	5,26
.	Мезоксерофиттер	12	7,89
.	Мезофиттер	33	21,71
.	Гигрофиттер	46	30,26
.	Гидрофиттер	53	34,86
	Барлығы:	152	100

1-кестеде макрофиттерді экологиялық талдау нәтижесінде оның құрамында гидрофиттер басым екені байқалды, олар жалпы түрдің 53 түрін, яғни 34,86 % құрайды. Одан кейін гигрофиттер басым, олар 46 түрін, 30,26 % құрайды.

Экологиялық факторлардың жүздеген жылдар бойындағы әсері және бейімделу реакциялары негізінде өсімдіктердің осы факторларға қарым-қатынасы және олардың сырт пішіні немесе тіршілік формасы қалыптасқан. Т.И. Серебрякова (1978 ж.) атап өткендей бірдей жағдайда әр түрлі тұқымдастарға, тіпті кластарға жататын өзара туыстығы жоқ түрлерде ұқсас тіршілік формалары қалыптасады. Осылай қалыптасқан Түркістан макрофиттерінің тіршілік формасын сараптау үшін И.Г.Серебряковтың (1962 ж.) кестесі беріліп отыр.

Кесте 2. Түркістан макрофиттерінің тіршілік формасы

	Тіршілік формасы	Саны	Жалпы түрлер санының % мөлшері
.	Ағаш	10	6,57

.	Бұта	19	12,5
.	Жартылай бұта	3	1,97
.	Шөптесін өсімдіктер:		
	а) Көп жылдық	89	58,55
	ә) Екі жылдық	1	0,65
	б) Бір жылдық	30	19,75
	Барлығы:	152	100

2-кестеде Түркістан макрофиттерінде шөптесін өсімдіктердің басымдығын көрсетеді. Оның ішінде 89 түрден 58,55 % көп жылдық шөптесін өсімдіктер, 30 түрден 19,75 % бір жылдық шөптесін өсімдіктер, 19 түрден 12,5 % бұталар, 10 түрден 6,57 % ағаштар, 3 түрден 1,97 % жартылай бұталар және 1 түрден 0,65 % екі жылдық шөптесін өсімдіктер құрайды.

Жүргізілген зерттеу жұмыстары бойынша төмендегідей қорытынды жасауға болады:

1. Флораның шаруашылыққа маңызды түрлері анықталды. Флорадан Қазақстанның Қызыл кітабына енген 3 өсімдік түрлері анықталды.
2. Түркістан облысы макрофиттерінің қазіргі жайы анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бигалиев А. Қазақстан топырағы және оның экологиясы. А., – 1995.
2. Құспанов М. Топырақ, өсімдік, тыңайтқыш. А. – 1976.
3. «Қазақстан» Ұлттық энциклопедиясы. (1- 6 томдар), Алматы, 1998-2004.

НАСЕКОМДАРДЫ ЖИНАУҒА ЖӘНЕ БЕКІТУГЕ АРНАЛҒАН ҚҰРАЛ-ЖАБДЫҚТАР МЕН ЖИНАУ ӘДІСТЕРІ

Джанакова Ж.Ш. – магистр
Муминова К.Ш. – б.ғ.к.
Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент қаласы. Қазақстан

Аннотация. В статье рассмотрено оборудование и способы сборки для сборки и крепления насекомов.

Abstract. The article discusses the equipment and assembly methods for assembling and fixing insects.

Далалық материалдар көктемгі-жазғы кезеңде Сайрам-Өгем мемлекеттік ұлттық табиғи паркі территориясындағы түрлі биотоптардан жалпыға ортақ энтомологиялық әдістермен жиналды [1].

Энтомологиялық сүзгі қолдану ортасына қарай ауа және су сүзгісі болып бөлінеді (сурет 1).

Сүзгі 3 бөлімнен тұрады:

1) жәндіктерді ұстайтын қапшығы,

2) оны бекітетін темір шеңбері және

3) ұзын сабы болады.

Ауа сүзгісінің қапшығы ақ түсті тығыз матадан, ал су сүзгісі жұқа, суды тез өткізетін тор матадан тігіледі. Жәндіктерді өсімдіктерден ору әдісімен жинау үшін сүзгі матасы мықты болу керек, өйткені тікенекті, т.б. өсімдіктердің жыртып жіберуі мүмкін.

Сурет 1 - Энтомологиялық ауа сүзгісі

Морилка - жәндіктерді уландыратын ыдыс. Оған сынбайтын, қақпағы тығыз жабылатын, мөлшері 200 мл ыдыстар жарамды. Ұсталған жәндіктер сұйықтықтар бөлген кезде, бір-біріне жабысып қалмас үшін ыдыс ішіне бүктелген сорғыш қағаздар, сонымен қатар бірнеше тамшы этилацетат сіңірілген мақта салынады. Ұсталған насекомдар морилкаға жиналды. Этилацетет пайдаланылған жағдайда насекомдар түсі өзгермейді және сынбайды (сурет 2).

Қысқыштар – таныс емес жәндіктерді ұстауға қажет, өйткені жәндіктердің шағып алуы немесе улы сұйықтықтар бөлуі мүмкін (сурет 3).

Сурет 2 – Морилка

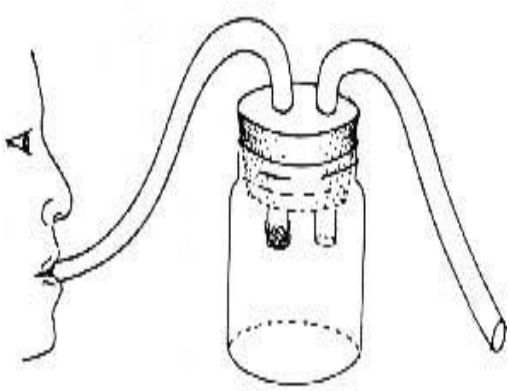

Сурет 3 – Қысқыштар

Эксгаустер – ұсақ әрі жылдам қозғалатын жәндіктерді ұстауға арналған құрал. Оны

кішілеу ыдыстан жасап алуға болады. Тығынына 2 түтікше қондырып, бір түтікше арқылы сорып, екінші түтікше арқылы ауа ағынымен жәндікті ыдысқа енгіземіз (4-суреттерде толық көрсетілген).

Сурет 4 - Эксгаустер **Эксгаустерді қолдану схемасы**

Мақта матрасшалар (сурет 5, 6) – тығыз қағаздан конверт жасап, түбіне мақта төселеді. Осы мақтаға жәндіктер салынады (күндізгі көбелектерден басқалары). Насекомдардың үстіне этикетка қойылады. Этикеткаға географиялық жердің аты, жиналған күні және жинаушының аты-жөні жазылады. Әр күнде, әр биотопта жиналған насекомдар арасы белгілі болу үшін түсті жіппен бөлінеді. Ұсталған көбелекті морилкаға салмайды, оны сүзгіден алып, көкірегін екі саусақпен шамалы қысу керек. Содан кейін көбелек жансызданған соң, оны қағаздан жасалған конвертке салады, оның бір шетіне этикетка жазады. Әр көбелекке жеке конверт жасайды.

Насекомдар сынып бүлінбес үшін матрасиктерді қатты қорапқа салады. Матрасиктердің мөлшерін өзіңізде бар қорап мөлшеріне сай өлшеп жасаған жөн. Матрасиктерді қораптан оңай шығару үшін, көлденең мата немесе тығыз қағаз жолағын салған жөн. Сақталатын насекомдар матрасиктерін жақсылап кептіру керек, әйтпесе көгеріп кетеді. Дала жағдайында тұрып жатқанда сақталушы материалға қауіп – құмырсқалар. Кейінірек коллекцияға басқа зиянкестер қоныстанады.

Көбіне олар қоңыздар (теріжегіш, т.б.), сирек көбелектер (күйе көбелегі). Осы зиянкестерден қорғану үшін қорапты полиэтилен қапқа салып, орап тастау керек. Материалды алдын ала умен өңдеп алу керек.

Ең ыңғайлысы аэрозольдар. Бірақ есте сақтау керек, кез-келген улы зат тек насеком үшін ғана емес, адамдарға да зиян. Сондықтан олармен жұмыс істеген кезде, сақтану шараларын қатаң ұстау керек.

Этикеткада материалды жинаған жер атауы, биотопы, уақыты мен жинаған маман аты-жөні жазылады. Жиналған бар материал мақта матрасшалармен қатты қорапқа салынады.

Сурет 5 - мақта матрасшалар

Сурет 6- мақта матрасшалардағы жәндіктерді сақтайтын пластикалық қорап

Энтомологиялық инелер (сурет 7) – басы жезбен дөңгелектеніп, болаттан жасалған, лактанған арнайы инелер.

Олар энтомологиялық коллекцияларда жәндіктерді тізу үшін қолданылады. Инелер диаметріне қарай нөмірі 000-тен 7-ге дейін болады (кесте 1).

Кесте 1 - Инелердің диаметріне қарай нөмірлері

Ине нөмірі	Ұзындығы (мм)	Диаметрі (мм)
000	38	0.25
00	38	0.30
0	38	0.35
1	38	0.40
Ине нөмірі	Ұзындығы (мм)	Диаметрі (мм)
2	38	0.45
3	38	0.50
4	38	0.55
5	38	0.60
6	38	0.65
7	52	0.7

000-0 нөмірлі инелер қанат құлашы 2 см ұсақ жәндіктерді тізуге арналған. Дене мөлшері орташа жәндіктер үшін № 1 мен 2 инелер қолданылады.

Бұлардан ірі жәндіктер үшін № 3 ине, ал № 4-7 инелер өте ірі жәндіктер (көбелектерден басқа) үшін пайдаланылады.

Сурет 9 – Энтомологиялық инелер

Насекомдарды жинау әдістері

Қаңдалалар жалпыға ортақ келесі әдістер бойынша жиналды: арнайы энтомологиялық сүзгі; бұталарды сүзгіге немесе ақ матаға қағу; ұсақ насекомдарды эксгаустер арқылы жинау; түнгі жарыққа ұшып келгендерін ұстау (арнайы жарық көздері, автокөлік жарықтары, т.б. пайдаланылды); көзбен қарап, бақылау жасалды [2].

Қаңдалаларды өсімдіктерден жинаудың ең белгілі әдісі - энтомологиялық сүзгімен «ору».

Шөп орғандай етіп, сүзгіменен бірнеше рет қағып, сонан кейін түскен жәндіктің барлығын немесе жинаушыға керектісін ғана таңдап алады.

«Ору» әдісі арқылы жәндіктерді тек жинап қана қоймай, кейбір сандық өлшегіштерді де жүргізуге болады.

Мысалы, кез-келген түрдің, сүзгіні 10 рет өсімдіктен қағып алғанда (немесе басқа сан), түрлердің санының өзгеруін немесе бір өсімдіктен белгілі бір уақыт арасында қандай өзгерістер болуын, т.б. анықтайды.

Өсімдіктерге қонатын немесе өте тез секіретін жәндіктерді ауа сүзгісімен ұстау керек. Ұсталған жәндік сүзгіден ұшып кетпеу үшін, сүзгіні жаба қою керек.

Мөлдір матадан жәндіктің қай жерде тұрғанын бірден көруге болады.

Оны сыртынан саусақпен (шағатын, тістейтіндерін қысқашпен) матамен бірге қысып, сонан соң сүзгіні еркін ашып, жәндікті морилкаға сала қою керек.

Қаңдалаларды кешке жасанды жарық көзіне жинау жақсы нәтиже береді (сурет 10). Бұл кезде көптеген «ымырт» және «түн» жәндіктері белсенді болады.

Түнде ұшатын жәндіктерді түнгі жарықтар жинайды (әсіресе ультра күлгін сәулелер жақсы еліктіреді).

Жарықтың астына және артына қондырылатын ақ экрандар жинауды жеңілдетеді. Мұндай экран ретінде ақ матаның кесіндісін қолдануға болады.

Сурет 10 - Жасанды жарық көзіне материал жинау кезеңі

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Яковлев В.Е. 1881. Материалы для фауны полужесткокрылых России и соседних стран // М. V-VIII. С. 194-214; I-IX. С. 345-371.

2. Reuter O.M. Monographia generis Heteropterorum Phimodera Germ. // Acta Soc. Sci. Fenn. - 1906. - Т. 33. - № 8. - P. 1-51.

БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ОЙЫН ЭЛЕМЕНТТЕРІН ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТАРЫН АРТТЫРУ

Оңдасын М. А - магистр
Абилдаева Р.А - б.ғ.к., доцент
Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент қаласы. Қазақстан

Аннотация. В статье рассматривается повышение интереса учащихся к уроку биологии с использованием игровых элементов

Abstract. The article discusses the increasing interest of students in biology lessons using game elements.

Қазіргі уақытта педагогика ғылымының бір ерекшелігі – баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын шығаруға ұмтылуда.

«Педагогикалық технологиялар – бұл білімнің, басымды мақсаттарымен біріктірілген пәндер мен әдістемелердің, оқу–тәрбие процесін ұйымдастырудың өзара ортақ тұжырымдамамен байланысқан міндеттерінің, мазмұнының, формалары мен әдістерінің күрделі және ашық жүйелері, мұнда әр позиция басқаларына әсер етіп, ақыр аяғында оқушының дамуына жағымды жағдайлар жиынтығын құрайды». [1]

Осы кездегі жаһандану заманында белсенді, құзіретті, бәсекеге қабілетті жас ұрпақты тәрбиелеу – алға қойған басты мақсаттарымыздың бірі болып табылады. Бұл мақсатты жүзеге асыру әсіресе оқу, білім саласында қызмет атқаратын жандар – ұстаздар үшін ең маңызды екені белгілі.

Заман талабына сай мұғалімдерге пән жетекшісі болу аз, мұғалім – ұстаз – иннаватор. Осы жолды неғұрлым жылдам әрі іс-тәжірибе жинақтай жүріп өтсе, онда, талапқа сай, бүгінгі шәкірт болашағына нық қадам басады.

Пән мұғалімдері әрбір сабаққа, тақырыпқа және әр сыныптың өзіндік ерекшеліктеріне байланысты оқытудың әртүрлі әдістері мен формаларын таңдай білуі қажет. Сонымен қатар оқушыларды өзіндік жұмысқа үйрету, олардың ғылыми зерттеу ізденісін ұйымдастыру және кейбір материалдарды кең көлемде беріп, тәрбиелік мақсатқа жету үшін де оқыту формаларын тандай білудің маңызы зор. Бір сабақтың өзінде қолданатын әдістерді кезектестіріп, оқушыларды шаршатпай, материалды қызықты жеткізе білуді де ескерген жөн.

Сабақ барысында және сабақты құрастыру технологияларын қолданумен қатар, мұғалім келесі педагогикалық технологияларды пайдалана алады: ойын технологиялары, проблемалап оқыту, оқу зерттеуін ұйымдастыру технологиясы, жобалау әдісі, ақпараттық–коммуникациялық технологиялар, модульдік технологиялар, оза оқу технологиясы, білім беруді ізгілендіру, зерттеу технологиясы, тірек сигналы арқылы оқыту, сын тұрғысынан ойлау технологиясын, дамыта отырып оқыту, оқу үшін бағалау.

Осы аталған технологиялардың ішінде биология сабақтарында ойын технологиясын тиімді қолдануға болатыны жайлы айтқымыз келеді.

Ойын — балалардың шынайы және ойлап тапқан шындығына тез, еркін енуіне, өзіндік «Менін» қалыптастыруға және шығармашылыққа, белсенділікке, өзін-өзі дамытуға мүмкіндік беретіні белгілі дерек. [2]

Ойын, білім алу, еңбек ету – адамның негізгі қайраткерліктері. Ойын — әрқашан кішкене білім бола отырып, баланы білім алуға, еңбекке дайындайды. Ойынды алданыш және көңіл көтеру деп ойлайтындар қателеседі.

Кейбір педагогтар мен психологтардың мектеп жасындағы балалар, ойын жасынан өтіп кетті, — деуі бекер деген пікірлерге қосыламыз. Ойындағы оқиға-жайлар сабаққа әр қилылық нәр береді, сабақты қызық етеді, оған эмоциялық бояу береді деп білеміз.

Сонымен, ойын арқылы келесі маңызды міндеттер: баланың қоғамдық қатынастарға бейімделуі, жалпыадамзаттық мәдени құндылықтар мен әртүрлі ұлт өкілдерінің мәдениеттерін меңгеруі; баланың шынайы адамгершілік коммуникацияға енуіне мүмкіндік беретін коммуникативті іс-әрекеттердің көрініс табуы жүзеге асырылады. [3]

Мұғалім ойын технологияларын пайдалана отырып, баланың әр қырынан көрінуіне (интеллектуалдылық, шығармашылық, эмоционалдылық, коммуникативтік) және оның мінез-құлқында, қарым-қатынасында, оқуында пайда болатын әртүрлі қиындықтарды жеңуге жағдай жасайды.

Оқушыларға нақты мысал келтіре отырып, олардың алған білімдері маңызды практикалық мәселелерді шешуге қажет екендігін түсіндіру керек. Окушылардың білімнің өмірлік маңызын түсінуі, теория мен практиканы тығыз байланыстырады, пәнге ынтасын арттырады, оқушылар біліміндегі формализм элементтерін жояды.

Дидактикалық ойындарды жаңа тақырыпты түсіндіру барысында, қайталау, пысықтау, жаттығу сабақтарында да пайдалануға болады.

Ойын жағдайын балалар сабақ барысында бір-бірімен ақпарлармен алмасатындай, ақылдасатындай, бір-біріне дәлелдей алатындай, бір-бірін бағалайтындай етіп,

ұйымдастыру керек. Ойындар қолданылған сабақтарда оқушылар белсенділік көрсетеді. Бұлай болу барлық ойынға тән нәрсе, оның топтық түрде өтуіне байланысты.

Топтық түрде сабақтағы білім алу, дәстүрлі білім беру «мұғалім – оқушы» өрнегін күрделендіреді.[4]

Яғни, өрнек былай күрделенеді: «мұғалім – топ – оқушы», бұдан келесі өрнек туындайды: «оқушы – оқушы». «Оқушы – оқушы» жүйесінде «топ – оқушы», «оқушы – топ» өрнектері өздігінен туындап жатады және оқушылар білмейтіндерін көрсетуге тырыспайды.

Балалар бір-бірінің ойларымен пікірлерімен алмасады, дәлелдейді, қателеседі, өз ойларын ортаға салады, негіздейді, тексереді, қателерін түзейді. Ойын барысындағы пікірлер алмасу нәтижесінде, оқу материалдарын жылдам және жақсырақ игереді, қиындықтарды бірге шешеді.

Мұндай жағдайда, барлық балалар алға жылжиды, білімдері терең балалардың тежелмеуін, білімі төмен балалардың алға ұмтылуына мүмкіндік береді.

Ойынға қойылатын әдістемелік талаптарды негізгі басшылыққа алу керек. Ойынға қойылатын әдістемелік талаптар:

1. Ойынның мақсаты нақты және керекті көрнекіліктер мен материалдар күн ілгері дайындалып, оңтайлы жерге қойылуы тиіс.
2. Ойынға кірісер алдында оның жүргізілу тәртібі оқушыларға әбден түсіндірілгені жөн.
3. Ойынға сыныптағы балалардың түгел қатысуын қамтамасыз ету қажет.
4. Ойынның жүру барысында мұғалім балалардың түгел қатысуын қадағалаумен қатар, олардың ойын үстінде шешім қабылдай білуіне, ойлана білуіне жетелеуі керек.

Бес саусақ бірдей емес, яғни әр оқушының сабаққа қызығушылығы, дүниетанымы, даму ерекшеліктері әртүрлі. Сондықтан оқушылардың осы топтарына әртүрлі деңгейде талап қоюға тура келеді. Ал, ойын элементтері кез-келген оқушының қызығушылығын тудырады. Тіпті нашар оқитын оқушының өзі ойын арқылы берілген тапсырмаларды асқан қызығушылықпен, белсенділікпен орындайды.

Аталған тәжірибелер мен пікірлерді ескере отырып, мен биология сабақтары барысында қолданатын ойын элементтері: «Бинго», «Алтын қақпа», «Крестер және нөлдер ойыны», «Жаңбыр тамшысы», «Гүлге қонған көбелек», «Ақ қала» «Үздік биолог» кімге бұйырады? «Шындық детекторы», «Жәшік сиқыры», «Ғажайып алаң», «Блогбастер», «Ыстық орындық», «Микрофон», «Сөз мерген», «Рольдік ойындар», «Баскетбол», «Маршруттық ойындар», «Мозайка» және тағы басқа.

«Үздік биолог» кімге бұйырады?, «Сөзмерген», «Алтын қақпа», «Ғажайып алаң» ойындарын апталық кештерде «Жәшік сиқыры» ойынын апталықтың кештерінде ойынның бір кезеңінде, сол кезеңнің бір элементі ретінде алуға болады.

«Жәшік сиқыры» ойынында арнайы оқушылардың денесіне сәйкес жәшіктер дайындалып, оларға әріптер жабыстырылады. Берілген сұрақтарға оқушылар әріптер жапсырылған жәшіктерді киіп жауап береді. Бір топқа берілген әріптер: к, ү, л, т, е, ө, м, і, р, с. Берілген сұрақтар:

1. Гүл құрылысы (күлте)
2. Аз сөз алтын, көп сөз …… (көмір)
3. Қыста сойған малды, көктемде ….. ін жейді
4. Ең қу аң (түлкі)
5. Мал терісінен тігілген, үстіге киетін не ? (күрме)
6. Өрмекші тоқиды (өрмек)

Биология сабақтарында қолданған ойын элементтерінің кейбір түрлеріне тоқтала кетсек:

«Шындық детекторы». Бір топтан 1 оқушы шығады. Оған мұғалім сұрақтар қояды. Қалған оқушылар сол сұрақтарға қате немесе дұрыс жауап бергенін бақылап отырады. Қате жауап берген сұрақтарын оқушылар талқылдайды.

«Крестер және нөлдер» ойыны. Жекелей тапсырма, жұптық, топтық тапсырма ретінде алуға болады. Бетті бірнеше ұяшықтарға бөліп, әрбір ұяшыққа қойылатын сұрақтардың жауаптарын, сонымен қоса бұрыс жауаптар да жазылады. Оқушылар дұрыс жауапты – «0», қате жауапты-«Х» белгілейді.

«Мозайка». Бұл ойын элементінде тақырыпқа байланысты бөлікке бөлінген суреттер беріледі. Осы суреттерді бір-бірімен құрастыра отырып, суреттің атын атап, оған сипаттама беру керек.

«Жаңбыр тамшысы». Топтық жұмыста қолшатырға көптеген сұрақтары бар стикерлерден жаңбыр тамшылары қиылып алдын-ала жапсырылады. Сұрақтарға жауап бере отырып, қолшатырды жауған жаңбырдан қорғау керек.

«Гүлге қонған көбелек». Көбелек тәрізді стикерлерге сұрақтар алдын-ала жазылып, гүлге орналастырылады. Сол сұрақтың әрбіреуіне дұрыс жауап бере отырып, оқушылар өздеріне көбелектер жинайды. [5]

Ойын арқылы оқушы меңгереді:

1. Оқушылар нақты қызмет тәжірибесін меңгереді.
2. Оқушылар тек бақылаушы ғана емес, өздері қатыса отырып қиын мәселелерді өз бетінше шешеді.
3. Уақытты үнемдеуге үйретеді.
4. Оқу барысында алған білімдерін нақты істе қолдануға мүмкіндік береді.
5. Оқушылар үшін психологиялық жағымды.
6. Оқушылар үшін қауіпсіз.
8. Ойын материалдары дәстүрлі оқу материалдарымен салыстырғанда күрделірек.
9. Ойын нәтижесі, өз жетістіктері, әсерлері, алған білімі, дағдысы жөнінде оқушылар ата-аналарымен, өзге балалармен, мұғалімдермен көбірек әңгімелеседі, кітапханада өз бетімен іздене білуге, қажетті материалдарды іріктей білуге үйренеді.

Яғни, биология сабақтарында ойын элементтерін қолдану барысында оқушылардың сабаққа дайындығы, қызығушылығы артты.

Сыныптағы оқушылар өз бетімен ізденуге талпынды. Нашар оқитын оқушылардың сабаққа дайындығы артты. Топпен жұмыс жасауға, сыныптағы достарын тыңдауға дағдыланды, қосымша материалдармен жұмыс жасай бастады [6].

Бірақ, мұғалім ойын элементтерін сабақ барысында қолдануда басты қағиданы ұстану керек. Сабақ ойынға айналмау керек. Мұғалімнің басты міндеті білім беру, оқушыға кез-келген білім саласын меңгертудің жеңіл де тиімді жолдарын тауып, шығармашылықпен жұмыс істей білуге үйрету.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. 12 жылдық білім, №2 2007
2. «Оқыту – тәрбиелеу технологиясы» №2. 2014.- 64 б.
3. «Педагогика мәселелері» №3. 2011. /Оқушылардың шығармашылығын дамытуда оқу процесінің маңызы/ — 94 б.
4. «Педагогика мәселелері» №3.2014 /Оқушы болашағы – ұстазда/ 94 б.
5. «Оқыту – тәрбиелеу технологиясы «№5. 2012/Ойынмен оқытайық/ — 64 б.

6. Педагогика: оқулық/Абай атындағы Ұлттық Педагогикалық Университетінің педагогика кафедрасының авторлары. Ұжымы – Алматы, 2005. — 430б.

АШЫТҚЫ МИКРОАҒЗАЛАРЫНЫҢ ӨНДІРІСТЕГІ АЛАТЫН ОРНЫ

Исабаева А.А., а.ш.ғ.к., Орталық Азия инновациялық университеті
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.
Мамытова А.Ы. – аға оқытушы., Жумабек Ахметұлы Тәшенев университеті
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

Аннотация. В данной статье рассмотрено строение микроорганизмов, виды дрожжей, их место и значение в производстве. Дрожжи обычно используются в производстве хлеба, производстве пива, производстве кондитерских изделий, производстве молочной продукции.

Abstract. This article discusses the structure of microorganisms, types of yeast, their place and importance in production. Yeast is commonly used in bread production, beer production, confectionery production, and dairy production.

Ашу – бұл тірі жасушалардың немесе олардан бөліп алынған ферменттердің әсерінен қантты және басқа да құрамында көміртегі бар қосылыстардың ыдырауы.

Ашу барысында тотығу-тотықсыздану реакциясының нәтижесінде, микроорганизмдердің тіршілігіне қажетті энергия бөлініп шығады да химиялық қосылыстар түзіледі. Микроорганизмдер оны аминқышқылдарының, белоктардың органикалық қышқылдарының биоинтезіне қолданады. Ашу үрдісі оттегінің қатысуынсыз өтетіндіктен, субстараттағы болатын барлық тотығу – тотықсыздану өзгерістері оның ішкі мүмкіндігі есебінен жүреді

Микроорганизмдер лас суларды тазартуда, жанар газ – метанды түзуде пайдаланылады. Бірқатар микроорганизмдер адамдар, жануарлар және өсімдіктердің патогені болып саналады. Микроорганизмдердің кейбір түрлері топырақты құнарсыздандырып, көптеген адам шаруашылығы өнімдерін бүлдіреді, металдардың коррозияға ұшырауына ықпал етеді. Микроорганизмдер биологияның көптеген мәселелерін шешуде маңызды зерттеу нысаны болып саналады.

Микроорганизмдерді қолдануға негізделген заманауи биотехнологиялық процестерде ақуыз және биологиялық белсенді заттар, ашытқы, мицелиалды саңырауқұлақтар, бактериялар мен микроскопиялық балдырлар өндірушілері қолданылады. Экономикалық және экологиялық тұрғыдан ашытқы ақуыз бен биологиялық белсенді заттарды (ББЗ) белсенді өндірушілер болып табылады. Олардың артықшылығы, ең алдымен, «жылдам өндіруге қабілеттілігінде», өйткені ашытқыны көп қиындықсыз өндірістік ортада өсіруге болады. Ашытқы өсудің жоғары жылдамдығымен, бөгде микрофлораға төзімділігімен сипатталады, көптеген қорек көздерін сіңіруге қабілетті, дақылдық сұйықтықтан оңай бөлінеді және ауаны споралармен ластамайды. Ашытқы жасушаларында 25% дейін құрғақ зат болады. Ашытқы биомассасының ең құнды құрамдас бөлігі - аминқышқылдарының құрамы. Сонымен қатар, ашытқы жасушаларында микроэлементтер мен майдың едәуір мөлшері бар, оларда қанықпаған май қышқылдары басым.

Қазіргі уақытта ашытқы әртүрлі ферменттік препараттарды, органикалық қышқылдарды, полисахаридтерді, көп атомды спирттерді, дәрумендер мен витаминдердік қоспаларды алу үшін қолданылады.

Ашытқы - ақуызды азықтық қоспалар алуға арналған микроорганизмдердің жетістігі мол топтарының бірі. Кейбір ашытқы штамдарының жасушаларында ақуыз мөлшері құрғақ салмақтың жартысынан 2/3 дейін боолады, маңызды амин қышқылдарының үлесі 10% дейін құрайды (лизинге бай соя ақуыздарында ол 6% -дан аспайды)

Ашытуға болатын органикалық қосылыстардың түрлері көп. Олар көмірсулар, спирттер, органикалық қышқылдар, амин қышқылдары, пуриндер, пиримидиндер.

Құрамында жартылай тотыққан (немесе тотықсыздықтанған) көміртегі атомы бар химиялық қанттарды ашытуға болады. Бұл кезде субстраттан шыққан молекулалардың арасында (немесе молекулалардың бір түрі ішінде) тотығу – тотықсыздану өзгерістері жүруі мүмкін. Нәтижесінде ашу өнімінің бір бөлігі тотықсызданған, ал екіншісі субстратпен салыстырғанда әлдеқайда тотыққан болады. Ашудың әрбір түрінде екі жағын ерекшелеуге болады: тотықтыратын және тотықсыздандыру. Тотығу үрдісінде арнайы ферменттердің (дегидрогеназа) көмегімен белгілі метаболиттерден электрондар бөлінеді және ашыту субстратында түзілген басқа молекулаларға акцептеледі, яғни ашу барысында анаэробты түрдегі тотығу өтеді.

Ашу үрдісін ашықтылар және оған ұқсас саңырауқұлақтар тудырады, олар интенсивті көбею нәтижесінде белокты қоспа ретінде пайдаланалатын биомассаны жинайды. Олар тағам өнеркәсібінде кең қолданыс тапқан (наубайханалық, сыра ашыту, шарап жасау, спирт өндіру). Ашытқылар - бір жасушалы эукариотты микроорганизмдер, олар саңырауқұлақтардың үш классына жатады: Ascomycetes, Basidiomycetes, Deuteromycetes.

Ascomycetes классына жататын ашытқылар жынысты жолмен көбеюі барысында, эндогенді споралары бар қалташаларды (асқа) түзеді. Бұл класқа ашыту өндірісінде кең қолданылатын Saccharomyces және Shizosaccharomyces (схизосахаромицет) ашытқылар туысының өкілдері жатады. Ашытқылар қоректену жағдайына талғампаз болады. Анаэробты жағдайда энергия есебінде көмірсуларды пайдаланады, кейбір түрлері (Pichia stipitis, Pachysolen tannophilus) пентозалар қосылған орталарда жақсы өседі. Полисахаридтерден көбіне инулин және крахмалды жояды.

Этил спиртін алу. Спирттік ашыту үрдісінде негізгі ашыту өнімі-этанолмен қатар, қосымша өнімдер түзіледі: глицерин, жоғары спирттер, сивуш майлары, альдегидтер, органикалық қышқылдар, эфирлер, көмір қышқыл газы. Бұлардың көбі тәжірибеде қолданылады.

Биотехнологияда спирт өндіру үшін қант қамысы, азықтық жүгері және басқа да көмірсудың арзан көзі пайдаланылады. Моно- және олигосахаридтер алу үшін олар саңырауқұлақ текті амилаза немесе күкірт қышқылымен ыдырайды. Сосын ашытылып, стандартты концентрациясы 96% спирт ректификат айырылады.

Ашу өндірісі. Ашу – субстраттың толық тотығуы жүрмейтін және АТФ түзілуімен сипатталатын метаболиттік процесс. Көмірсутегілер мен бірқатар басқа да заттардың ашуы кезінде, мынандай өнімдер түзілуі мүмкін: этанол, лактат, пропионат, формиат, бутират, сукцинат, капронат. ацетат, н-бутанол, 2,3-бутандиол, ацетон, 2-пропанол, көмірқышқыл газы және молекулалық сутегі. Түзілген өнімнің түріне байланысты ашу процесінің бірнеше түрін ажыратады:

1. Спирттік ашу процесі;
2. Сүт қышқылдық ашу процесі;

3. Пропион қышқылдық ашу процесі;
4. Құмырсқа қышқылдық ашу процесі;
5. Май қышқылдық ашу процесі;
6. Сірке қышқылдық ашу процесі.

Ашу процесін жүргізетін микроорганизмдердің көбісі облигатты анаэробтар, кейде факультативті анаэробтар да кездеседі. Оттегі ашу процесін тежейді, ал тыныс алу процесін активтендіреді.

Жоғары деңгейдегі ашу рассалары 14-25°С температурада жұмыс жасайды, ал процесс соңында шараптың бетіне көтеріліп, қалпақ тәрізді қабық түзейді. Бұл қабық ашытқы клеткаларының бүршіктенуден кейін топтасқан күйінде қалып, көмірқышқыл газының көпіршіктерімен бірге жоғары көтеріледі. Жоғары деңгейдегі ашу рассаларына спирт, нан және сыра өндірісінің ашытқылары жатады.

Ашу ортасындағы төмен және жоғары деңгейлеріне қарамастан, ашытқылардың қызметіне байланысты мақта тәрізді, түйіршік тәрізді және тұнбаға түсетін немесе беткі қабатқа көтеріліп, жүзіп жүретін тозаң тәрізді түрлерге бөледі. Мақта тәрізді ашытқылардың жақсы хош иіс түзетіні көрсетілген.

1847 жылы С.Блондо алғаш рет сүт қышқылы – ашу процесінің өнімі екенін көрсетті, ал Луи Пастер бұл ашуды бактериялар туғызатынын дәлелдеді. Сүт қышқылын микробиологиялық синтез жолымен өндіру 1881 жылдан бері белгілі. Сүт қышқылы тамақ өнеркәсібінде, медицинада шикізат ретінде химиялық синтезде, тері және т.б. өндірістерде кеңінен қолданылады.

Көмірсулардың сүт қышқылына дейін ашуы сүтқышқылды бактериялардың көмегімен жүзеге асады. Оларды гомоферментативті және гетероферментативті сүтқышқыл бактериялары – деп екі топқа боледі. Гомоферментативті ашудың негізгі өнімі – сүт қышқылы, ал гетероферментативті ашудың өнімі сүт қышқылымен қатар сірке қышқылы, этанол және көмір қышқыл газы болып табылады. Гомоферментативті сүтқышқыл бактерияларда көмірсулардың ашуы гликолиз жолымен, ал гетероферментативті өкілдерінде пентозофосфатты жолмен жүреді. Сүтқышқыл бактерияларды 4 туысқа: Lactobacillus, Lactoccocus, Leuconostoc, Pediococcus деп бөледі. Өнеркәсіпте сүт қышқылының өндірушілері ретінде тез өсетін және аз уақыт ішінде көп мөлшерде сүт қышқылын түзетін гомоферментативті таяқша сүтқышқыл бактериялар – Lactobacillus delbrueckii, Lb. hulgaricus, Lb. leichmanii, Lb. caseiштамдарын қолданады. Сүт қышқылы өндірісі үшін шикізат көзі ретінде меласса, минералды тұздар, солод және жүгері экстрактысы қосылған қантталған картопты затор, жемісті сусындар өндірісінің қалдықтарын, сут сарысуын, сүттің және сүт сарысуының ультрафильтратын қолдануға болады. Бұл жағдайда ұйытқының құрамды бөлігі Streptococcus lactis бактериясы болып табылады. Ашу процесін біраз қышқылдандырышған ортада 2-7 тәулік аралығында, 49-50°С температурада мерзімді дақылдау жағдайда жүргізеді, ал сүт қышқылын бөліп алу мен тазалау бірқатар қиыншылықтар туғызады. Сүт қышқылы нашар кристалданады және таза күйінде суды тез сіңіретін түссіз сироп түрінде болады (бұл көбінесе 65%-дық ерітінді күйінде кездеседі).

Жыл сайын микробиологиялық жолмен 20 мың тоннадан көп L (+)-сүт қышқылы өндіріледі. Сүт қышқылды ашу процесі арқылы көптеген сүт қышқылды өнімдер, май және ірімшік дайындалынады, сонымен бірге, орам жапырақты тұздауда, жемістерді консервілеуде, азықтық жемді сүрлеуде негізгі рөлді атқарады. Сүт қышқылды ашудың аралық өнімдері ортада бөгде микрофлораның өсуін тежейді, ферменттелінетін қоспаға

жақсы органолептикалық қасиет беріп, адам мен жануарлар организміне пайдалы әсерін тигізеді.

Өндірістік микробиологияны металлургияда пайдалану да жаксы нәтиже көрсетуде. Бактериялардың көмегімен уран, алтын және күмісті бөліп алу да жолға койылған. Кейбір бактериялар минералдарды тотықтырып, оларды жақсы еритін қосындыларга айналдыру. Бактериялардың осы қасиетін пайдаланып, бүкіл дүние жүзінде жылына мыстың жүздеген мың тоннасын өндіруге мүмкіндік туды. Бұған жұмсалатын шығын байырғы қарапайым әдіспен ендіруден 2—3 есе арзанға түседі. Осы аталған және баска да көптеген мәселелерді шешуде биотехнология молекулалық биологияның жаңа саласы — гендік инженериямен тығыз байланыс жасайды.

Қорыта айтқанда, микробиологияда микроорганизмдерді зерттеу соның ішінде ашытқы бактерияларырының өніріс саласы, жалпы биотехнологияда алатын орны зор. Адам өміріндегі сан алуан тағам өндірісінде, кондитердік, сүт , нан ашытуда, медицинада, ауыл шаруашылығында, өндіріс орындарында кеңінен қолданылып коммерциялық өнімдерді жасауда алатын орны ерекше екендігіне көз жеткіздік және болашақта пайдалану шекарасын кеңейту мақсатында зерттеу жұмыстары атқарылатындығын айтқымыз келеді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. А.С. Кистаубаева «Биотехнологиядағы процестер мен аппараттар» (Алматы-2017)
2. Өндірістік микробиология / Жалпы редакциясымен проф. Н.С. Егорова. — М.: Жоғары мектеп, 1989. — Б. 414—438.
3. Бабиева И.П., Чернов И.Ю. Ашытқылардың биологиясы. — М.: КМК ғылыми бас ылымдарының қауымдастығы, 2004.

БАЙЛАНЫС ЖЕЛІЛЕРІ МЕН АРНАЛАРЫН ТАЛДАУ

Султанова Г.А., Туракулов А.П., Бердіқұл Е.Т.
«Техника және ақпараттық технологиялар» кафедрасының
магистр, оқытушылары
Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент
Berdikul00@list.ru

Аннотация. Сети и каналы связи - это структуры и пути связи, используемые для передачи информации из одного места в другое. У них разные типы и особенности, они взаимодействуют друг с другом и передают данные по-разному. Правильный выбор и эффективное использование линий и каналов связи обеспечивают быструю, безопасную и качественную доставку информации. Это играет особенно важную роль в глобальных сетях и инфраструктурах корпоративной связи.

Ключевые слова: БА, БЖ, ТТХКК, сигнал, коммутация.

Abstract. Networks and communication channels are structures and communication paths used to transfer information from one place to another. They have different types and features, they interact with each other and transmit data in different ways. The correct choice and efficient use of communication lines and channels ensure fast, safe and high-quality information delivery. This plays a particularly important role in global networks and corporate communications infrastructures.

Key words: CC, CN, IACTT, signal, switching.

Байланыс желілері мен арналарының қажеттілігі қазіргі қоғамның дамуы мен жұмыс істеуі үшін өте маңызды. Олар көптеген салаларда ақпарат алмасудың негізін құрайды және әр түрлі мақсатта пайдаланылады.

Байланыс желісі мен байланыс арнасы бірдей болып келмейді. Байланыс желісі (БЖ) — бұл ақпараттық сигналдар берілетін физикалық орта. Бір байланыс желісінде уақытша, жиілік кодтары және бөлудің басқа түрлері арқылы бірнеше виртуалды байланыс арналарын ұйымдастыруға болады. Егер арна байланыс желісін толығымен монополиялайтын болса, онда оны физикалық арна деп атауға болады және бұл жағдайда байланыс желісіне сәйкес келеді. Аналогтық немесе цифрлық байланыс желілер тек әртүрлі типтегі байланыс арналарын құруға болатын физикалық орта болып табылады. Дегенмен, тіпті физикалық көп арналы желілерді көбінесе байланыс арнасы деп атайды. БЖ кез-келген ақпарат беру жүйесінің міндетті буыны болып табылады[1]. Байланыс арналарының (БА) жіктелуі келесі кестеде көрсетілген.

Кесте 1. Байланыс арналары

Байланыс арналары	
Физикалық табиғи	• Механикалық
	• Акустикалық
	• Оптикалық
	• Электрлік
Берілетін ақпарат формасы	• Аналогтық
	• Цифрлық
Берілетін ақпарат бағыты	• Симплекстік
	• Жартылай дуплексті
	• Дуплексті
Өткізу қабілеті	• Төмен жылдамдық
	• Орташа жылдамдық
	• Жоғары жылдамдық
Коммутацияның болуы	• Коммутацияланатын
	• Бөлінетін

БЖ мен БА физикалық табиғаты бойынша бөлінеді:
- Механикалық-материалдық ақпарат тасымалдаушыларын беру үшін қолданылады;
- Акустикалық-дыбыстық сигналды тасымалдау;
- Оптикалық-жарық сигналын беру;
- Электрлік-электр сигналын беру.

БА электрлік және оптикалық болуы мүмкін:
- Сигналдарды беру үшін өткізгіш байланыс желілері (электр сымдары, кабельдер, жарық өткізгіштер);
- Сымсыз (радиоарналар, инфрақызыл арналар) сигналдарды беру үшін эфир арқылы таралатын электромагниттік толқындарды қолданады.

БА берілетін ақпаратты ұсыну нысаны бойынша мыналарға бөлінеді:

- Аналогтық-аналогтық арналар арқылы үздіксіз түрде, яғни қандай да бір физикалық шаманың мәндерінің үздіксіз қатары түрінде берілген ақпарат беріледі;
- Сандық-сандық арналар арқылы белгілі бір физикалық сипаттағы сандық (дискретті, импульстік) сигналдар түрінде ұсынылған ақпарат жіберіледі.

Ақпаратты берудің ықтимал бағыттарына байланысты мыналар ажыратылады:
- Ақпаратты тек бір бағытта беруге мүмкіндік беретін симплексті БА;
- Ақпаратты алға және кері бағытта кезектесіп беруді қамтамасыз ететін жартылай дуплексті БА;
- Ақпаратты тікелей және кері бағытта бір уақытта беруге мүмкіндік беретін дуплексті БА.

Байланыс арналары соңы болуы мүмкін:
- Коммутациялық;
- Коммутацияланбаған[2].

Коммутацияланатын арналар жекелеген сегменттер бойынша ақпарат беру уақытына ғана құрылады; байланыс сеансы аяқталғаннан кейін мұндай арна жойылады. Коммутацияланбайтын арналар ұзақ уақытқа ұйымдастырылады және ұзындығы, өткізу қабілеті, кедергіге төзімділігі бойынша тұрақты сипаттамаларға ие. Өткізу қабілеттілігі бойынша оларды бөлуге болады:
- Ақпаратты беру жылдамдығы 50-ден 200 мбит/с-қа дейінгі төмен жылдамдықты БА, бұл коммутацияланатын (абоненттік телеграф) және коммутацияланбайтын телеграф БА;
- Орташа жылдамдықты БА, мысалы, аналогтық (телефон) Ба, олардағы берілу жылдамдығы 300-ден 9600 бит/с-қа дейін, ал жаңа стандарттарда v90-v.92 телеграф және телефония жөніндегі халықаралық консультативтік комитеттің (ТТХКК) және 56000 бит/с-қа дейін;
- 56 000 бит/с-тан жоғары ақпарат беру жылдамдығын қамтамасыз ететін жоғары жылдамдықты БА.

Телефондық БА телеграфқа қарағанда тар жолақты, бірақ берілетін сигналдың айтарлықтай төмендететін модемнің міндетті болуына байланысты ол бойынша деректерді беру жылдамдығы жоғары. Қарапайым кодтау кезінде аналогтық арналар арқылы деректерді берудің ең жоғары жылдамдығы 9600 бод = 9600 бит/с аспайды. Қазіргі уақытта қолданылатын күрделі деректерді кодтау хаттамалары деректер элементін көрсету үшін екі емес, бірнеше сигнал параметрінің мәндерін пайдаланады және 56 кбит/с = 9600 бод аналогтық телефон желілері арқылы деректерді беру жылдамдығына қол жеткізуге мүмкіндік береді[3].

Телефон желілері негізінде ұйымдастырылған цифрлық БА бойынша деректерді беру жылдамдығының төмендеуіне және цифрланбаған сигналдың жоғарылауына байланысты да жоғары болуы мүмкін (64 Кбит/с дейін), ал бірнеше сандық арналарды осындай құрамдас БА-да бір-біріне мультиплекстеу кезінде тарату жылдамдығы екі есе, үш есе және т. б. қабілетті, жылдамдықтары бар ұқсас арналар бар секундына ондаған және жүздеген мегабит болып келеді. Төмен және орташа жылдамдықты сымдардағы ақпаратты берудің физикалық ортасы әдетте сымды байланыс желілері болып табылады: параллель немесе бұралған ("бұралған жұп") сымдар топтары. Кең жолақты БА ұйымдастыру үшін әртүрлі кабельдер қолданылады, атап айтқанда:
- Мыс сымдарының бұралған жұптарымен қорғалмаған (Unshielded Twisted Pair-UTP);
- Мыс сымдарының бұралған жұптарымен қорғалған (Shielded Twisted

Pair-STP);

- Талшықты-оптикалық (Fiber Optic Cable-FOC);
- Коаксиалды (Coaxial Cable — CC);
- Сымсыз радиоарналар.

Бұл орталар әртүрлі материалдар мен технологияларды пайдалана отырып, ақпаратты бір орыннан екінші орынға жеткізуді қамтамасыз етеді. Әдетте, олар сымдық байланыс жүйелерінде қолданылады және мәліметтердің белгілі бір жылдамдықта және ұзақ қашықтықтарға тасымалдануын қамтамасыз етеді.

Әрбір орта өзінің ерекшеліктері мен қолдану аясына сәйкес таңдалады, бұл оны түрлі жағдайлар мен технологиялар үшін тиімді етеді[4].

Жаңа технологиялар мен инновациялар көбінесе байланыс желілерінің

дамуымен байланысты. Жаңа байланыс арналарын құру, деректерді тасымалдау жылдамдығын арттыру, интернет-қызметтерін жақсарту — осының бәрі технологиялардың дамуымен және қоғамның ақпараттық қажеттіліктерімен тығыз байланысты. Сондай-ақ, қазіргі кезде **бұлтты байланыс жүйелері** мен **жоғары жылдамдықты интернет байланыс арналар** өте кең таралған[5].

Байланыс желілері мен арналар технологияның дамуымен бірге үнемі

жетілдіріліп, ақпарат тасымалдау жылдамдығын арттыруға және сапасын жақсартуға бағытталуда. Байланыс желілері мен арналары қазіргі әлемде қоғамның әрбір саласында маңызды рөл атқарады. Олар ақпарат алмасудың тиімділігін арттыру, экономиканы жақсарту, қауіпсіздікті қамтамасыз ету, білім беру мен денсаулық сақтау салаларын дамыту, халықаралық ынтымақтастықты нығайту және жаңа технологияларды енгізуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Скляров О. К. Волоконно-оптические сети и системы связи: Учебное пособие / О. К. Скляров. - СПб.: Олень, 2018. - 268 с.
2. Гордиенко, В. Н. Многоканальные телекоммуникационные системы: Учебник для вузов / В. Н. Гордиенко, М. С. Тверецкий. - М.: Рис, 2015. - 396 с.
3. Ким А. К., Перокатов В. И., Ермаков С. Г. Микропроцессоры и вычислительные комплексы семейства "Эльбрус". - Санкт-Петербург.: Питер, 2013. - 272 с.
4. Хартов, В. Я. Микропроцессорные системы: Учебное пособие / В. Я. Хартов. - М.: Академия, 2017. - 320 с.
5. Вейсов Е. А. Микропроцессоры и микроконтроллеры в вычислительных системах : учеб. пособие / Е. А. Вейсов, О. В. Непомнящий. – Красноярск: ИПЦ КГТУ, 2013. – 503 с.

ӨСІМДІКТЕРДІҢ ЖОҒАРЫ ТҮРЛЕРІ БОЙЫНША ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖОБАСЫН ЗЕРДЕЛЕУ ЖӘНЕ ЖҮРГІЗУ

Қозтай А.Қ. - магистр
Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент қаласы. Қазақстан

Аннотация. В статье рассматривается изучение и проведение научно-исследовательского проекта по высшим видам растений.

Abstract. The article discusses the study and implementation of a research project on higher plant species.

Ғылыми-зерттеу жұмысының тақырыбы белгілі бір ғылыми бағытқа немесе ғылыми мәселеге қатысты болады. Ғылыми бағытқа сол зерттеу жұмысы жүргізілетін ғылым, ғылым кешені немесе ғылыми мәселелер жатады.

Ғылыми мәселе (проблема) – бұл күрделі теориялық және (немесе) практикалық міндеттердің жиынтығы; ғылыми-зерттеу жұмысы тақырыптарының жиынтығы. Мәселе салалық, салааралық, жаһандық болуы мүмкін.

Ғылыми тақырып – бұл күрделі, шешуді талап ететін міндет. Тақырыптар теориялық, практикалық және аралас болуы мүмкін. Теориялық тақырыптар әдеби көздерді қолдану арқылы әзірленеді. Аралас тақырыптар зерттеудің теориялық және практикалық аспектілерін қамтиды. Ғылыми зерттеу жұмысының тақырыбы, өз кезегінде, кейбір мәселелерді қамтуы да мүмкін. Ғылыми сұрақ деп белгілі бір тақырыпқа қатысты міндеттерді айтады. Жұмыстың тақырыбын дұрыс таңдау оның табысты орындалуын қамтамасыз етеді деп саналады. Тақырыптардың өзектілігіне, жаңалығына, тәжірибелік және теориялық маңыздылығына қол жеткізу қажет.

Ғылыми-зерттеу жұмысын жоспарлау оны ұтымды ұйымдастыру үшін маңызды. Ғылыми-зерттеу ұйымдары мен білім беру мекемелері зерттеуге тапсырыс берушілер ұсынған өтінімдер негізінде мақсатты кешенді бағдарламалар, ұзақ мерзімді ғылыми және ғылыми-техникалық бағдарламалар бойынша бір жылға арналған жұмыс жоспарларын әзірлейді.

Жұмыс бағдарламасы– зерттеудің жалпы тұжырымдамасын оның мақсаттары мен гипотезаларына сәйкес баяндау. Ол әдетте екі бөлімнен тұрады: әдістемелік және процедуралық.

Мәселені (тақырыпты) тұжырымдау – бұл шешімді талап ететін міндетті анықтау. Мәселелер технологиялық және ғылыми болып бөлінеді. Технологиялық проблема – бұл нақты өндірістің қажеттілігі мен кәсіпорындағы қазіргі технологиялық деңгей арасындағы қарама-қайшылық. Зерттеу объектісі мен мәнін анықтау.

Зерттеу объектісі – бұл қарама қайшылықты қамтитын және проблемалық жағдайды тудыратын құбылыс (немесе процесс).

Зерттеу пәні– бұл тәжірибе мен теория тұрғысынан маңызды қасиеттері бар объектінің ерекшеліктері. Зерттеудің мақсаты мен міндеттерін анықтау. Зерттеудің мақсаты – оның соңғы нәтижеге бағытталған жалпы бағыты.

Зерттеудің міндеттері – зерттеу процесінде шешуді талап ететін мәселе; жауап алынуы тиіс сұрақтар. Негізгі ұғымдарды түсіндіру– бұл ұғындыру, яғни негізгі ұғымдардың мәнін түсіндіру. Түсініктердің теориялық және эмпирикалық түрлері бар. Жұмыс гипотезаларын құрастыру. Гипотеза қандай да бір фактілерді, құбылыстар мен процестерді түсіндіру үшін ұсынылатын ғылыми болжам ретінде зерттеу есептерін

табысты шешудің маңызды құралы болып табылады. Зерттеу бағдарламасы бір немесе бірнеше гипотезаға бағытталуы мүмкін.

Ғылыми нәтижелерді екі түрге бөлуге болады:

1. теориялық-әдіснамалық (теориялық зерттеулер үшін), атап айтқанда: тұжырымдама, гипотеза, жіктеу, заң, әдіс;

2. аспаптық (қолданбалы және эмпирикалық зерттеулер үшін), атап айтқанда: тәсіл, технология, әдістеме, алгоритм, зат пен оның әсері, құбылыс. Теріс нәтиже ғылыми қоғамдастық үшін әрдайым ерекше құнды болып келеді, өйткені ол басқа зерттеушілердің күш-жігерін «үнемдейді». Сондықтан теріс нәтиженің шынайылығын мұқият тексеру керек.

Жарияланымдар. Жарияланымдар ғылыми қауымдастық ішінде және көпшілік арасында ғылыми нәтижелерді таратудың маңызды тәсілі болып табылады. Осы әдіс арқылы авторлар ғылыми растығы үшін жауапты болатын өз еңбектерінің нәтижелерін жариялайды.

Жаңа ғылыми нәтижелер туралы шығатын жарияланымдар зерттеу жұмысының нәтижелері мен пайдаланылған әдістерінің толық сипаттамасын беруге тиіс.

Мақаланы жазуды бастамас бұрын алдын ала бірнеше негізгі сұрақтарға жауап алу керек.

1. Жұмыстың негізгі мақсаты қандай? Бұл сұраққа жауап мақаланың мазмұнын және түрін анықтауға көмектеседі: - мақала зерттеудің жаңа және маңызды нәтижелерін сипаттайды ма (эксперименттік (тәжірибелік) мақала - неғұрлым кең таралған үлгі); - мақала бұрын жарияланған нәтижелерге жаңа түсінік бере ме (жиынтық талдамалық мақала; ірі гипотезаны ұсыну және негіздеу үшін пайдаланылады); - мақала әдебиетке немесе ірі тақырыпқа шолу болып табылады ма?

Өсімдіктердің жоғары түрлері бойынша ғылыми-зерттеу жобасын зерделеу мақсатында Дәрілік шүйгіншөп, Валериана лекарственная, Valeriana officinalis алынды.

Дәрілік шүйгіншөптің (валериана лекарственная – Valeriana officinalis L.) – 200-ден аса географияллық аймактарға таралуына жане әртүрлі климаттық жағдайларына байланысты өсірілу түрлерінің жиынтығын құрайды.

К. Линейдің жіктеуі бойынша дәрілік шүйгіншөптің 42 түрі ТМД мемле-кеттері аумағында, оның ішінде 7 – Еуропа, 1 – Кавказ, 34 – Азия бөлігінде кездеседі [42]. М.К. Кукенов, В.Ю. Аверина және басқалардың [43, 44, 45] мәліметтері бойынша Қазақстанда шүйгіншөптің 9 түрі кездесіп, көбіне Альпі және Субальпі шабындықтарында, 2000-4000 метр биіктікке дейінгі шөпті егістерде өседі.

Дәрілік шүйгіншөп (Valeriana officinalis L.) біржарым метрді құрайтын көпжылдыл шөптекті өсімдік. Тамыржүесі қыскалау, бірқатар ұсақтамырлы. Сабақтары тіке, іші қуыс келеді. Тамырыннан тіке өсеттін сабактары ұзынша, томенгі жақтағы жапырақтары қысқа, жоғары жағы отырықшы келеді. Жапырак пішіні құсқауырсыны тәріздес, гүлі майда, ашық қызыл түсті, иісі қошты болады. Гүлтәжі 5-жапырақты, тостағаншасы 5 гүлимек қалашадан құралыды. Тұқымдары шеткі жағында шашақты, сопақша, кішкене жеміс. Мамырмен тамызда гүлдеп, маусыммен қыркүйекте піседі (1-сурет).

Бұл өсімдікті ағзаны тыныштандыру мақсатында пайдаланудын себебі құрамында кездесетін эфирлі майларға тауелді. Ағзада бұл процесс жәй дамығанымен, тұрақты жүреді. Шүйгіншөптың қышқылдық не валепотриаттар-дың спазмалитикалық әсері әлсіз болғандықтан, асқазан-ішек, бұлшықет пен зәршығару жүйесіне қатысады. Өсімдікте кездесетін белсендік заттардың биокешені өт айдау, ас қорытудағы секреция бездерінің жұмысын күшейтіп, жүрек-қантамырларын кеңейтіп, жүрек соғу ырғағын байаулатады.

Шүйгіншөп көбінесе шабындықтарда, көгалдарда, өзендер жағаларында, орманмен батпақтарда кездеседі. Гүлдеу кезені тоқтағанда жерүсті бөлігі қурайды да, тамыры жиналайды. Тамыр жүйесіндегі эфирлік майлар, изо-валерианакышқылы, алкалоид бірнеше ауруларға емдік мақсатта қолданылады [1].

Тамшы түрінде эфир-майына толы гиподерма жасушалары болады. Қабық бөлігінде крахмал түйіршіктері кездеседі. Қазіргі кезде Түркістан облысы шаруашылықтарының 160-170га егістіктерде дәрішүйгіншөп, дәрітүймедақ, дәріжалбызтікен, өткір жапырақты кассий, дәрілік тырнақгүл өсірілуде.

Дәрілік шүйгіншөптің тамырынан жасалынған дәрілерді медициналық салада тыныштандырғыш зат есебінде, ұйқысыздықта, жүрек-қантамыр жуйесінін неврозында, жүректің қатты соғуы кезінде қолданылады. Дәрілік шүйгіншөптің алғыдақылы болып астық немесе сүрлемдік дақылдар табылады. Топырақтағы тамыр өнімінің сапасын төмендететіндіктен дәнді-бұршақты дақылдардан кейінгі екінші жылы ғана орналастыру керек. Ол үшін топырақтың механикалық жағынан жеңіл болғаны қолайлы. Топырақты өңдеу жұмысы жерді күзде 28-32 см тереңдікте аудара жырту және егіс алдындағы өңдеуден тұрады.

1-сурет. Дәрілік шүйгіншөп, Валериана лекарственная, Valeriana officinalis

Дәрілік шүйгіншөп егісіне тыңайтқыш енгізу оның тамыр өнімін және сапасын едәуір көтереді. Органикалық тыңайтқыш негізгі өңдеу алдында 20-30 т/га мөлшерде беріледі. Минералды тыңайтқыштың 25-30% негізгі өңдеумен, 5-10% себумен бірге және 60-70% үстеп қоректендірумен бірге берілуі қажет. Түркістан өңірінде дәрілік шүйгіншөптің қолайлы көбейту жолы – көшетінен көбейту. Көшетті дайындау үшін жаңадан жиналған тұқымды тамыз айының алғашқы онкүндігінде себеді. Қатар аралықтары 10-12 шаршы алаңға 1,5-2,0 г тұқым қажет. Тұқым сепкен соң танаптың бетін 1-2 см қалыңдықта көңмен жабады. 1 гектарға қажетті көшет дайындау үшін 100-150 шаршы метр көшет алаңы керек. Мол өнім алу үшін көшетті күзде (қазан айының екінші жартысында) немесе ерте көктемде 70 х 20 не 70 х 25 қоректену алаңына отырғызған өте тиімді. Күтіп-баптау жұмыстары топырақ ылғалдылығын бір қалыпты сақтауды (өсіп-жетілу кезінде 6-8 рет суару қажет), танаптың арам шөптерден таза, топырақтың физикалық құрамының өсімдік үшін қолайлы болуын (2 рет қопсыту) және үстеп қоректендіруді қамтамасыз ету керек.Дәрілік шүйгіншөпті көлемді егіс алқабына еккенде 1 га жерге 3-4 кг тұқым себіледі. Себу үшін көкөніс сепкішін қолдануға болады. Негізгі өңдеу (аудара жырту 28-32 см) жұмыстары себуден 25-30 күн бұрын жүргізілуі керек. Тұқым топырақтың қатты беткі қабатына түсу үшін егер алдындағы өңдеуде міндетті түрде топырақты тығыздау жұмысы жүргізіледі.

Алғы дақыл тыңайтылмаған болса, негізі өңдеу алдында 20-30 т/га органикалық тыңайтқыш енгізіледі. Толық минералды тыңайту түймедақтың гүл өнімін едәуір молайтады.

Дәрілік шүйгіншөп жоғары экологиялық, пластикалық қасиеті бар. Дәрілік мысықтамырдың тамыры көлденең топырақтың жоғары қабатында орналасқан. Шүйгіншөптің қалыптасқан және үлкен өсімдігі ұсақ құрғақшылық төзеді, бірақ жоғары егістік алу үшін ылғалды жерге егу керек. Шүйгіншөп аязбен зақымдалмайды, ал өсімдік жоғары қысқа беріктілікке ие. Шүйгіншөптің тұқымы 5^0С температурада өседі, оптималды температуралардың өсуі үшін шамамен 20-30^0С.

Егісті сепкеннен кейін 12-20 күнде жерге шығады, жапырақтары күзге дейін көбейеді, күздің соңында жапырақтары түседі. Екінші және соңғы жылдары шүйгіншөптің өсуі қардың кетуінен кейін тез өсе бастайды, бутанизация 30-50 күннен кейін оған жол береді. Гүлденуі 45-55 күн және тұқымы 75-110 күннен кейін өседі. Шүйгіншөп тұқымын сақтау кезінде өнгіштігін тез жоғалтады. Қоймада 1 жылдың өзінде-ақ сапасы төмендейді, сондықтан шүйгін шөптің тұқымын тергеннен кейін 1 жылға дейін сақтауға ұсынады.

Температура қатынасы. Табиғат жағдайда шүйгіншөп әр түрлі температурада өседі. Шүйгіншөп дақылы жоғары суыққа төзімдігі: өсімдік қар жамылғысы жоқ 10-15^0С суыққа өлмейді. Шүйгіншөп баптау сапасы кезеңінде өтеді. Баптау сапасы төмен температурада 2^0С дейін шүйгіншөп дақылы үшін жақса район – бұл орманды және орманды дала, Еуропаның бөлігі, Батыс және Шығыс сібірі сонымен бірге тау аймақтарындағы райондар Орта Азия.

Жарыққа қатынасы. Шүйгіншөп күннің ұзақтығына әсерін тигізбейді. Тәжірибелі ВИЛАР әр түрлі күннің ұзақтығы [2] сағат және табиғи күн) шүйгіншөптің дамуына, өсуіне әсер етпейді.

Ылғалдылығына қатынасы. Шүйгіншөп ылғал сүйгіш және төмендеу жерді топырақ суына жақын жерді қалайды. Шүйгіншөпті өсімдігі құрғақшылыққа төзімді, ылғалдың жетіспеуі көбеюіне, өсуіне әсер етеді. Көктемгі жел өсімдікті құртуға әсер етеді.

Топыраққа қатынасы. Табиғи жағдайда дәрілік шүйгіншөп әртүрлі топырақта өседі. Дақыл ретінде құнарлы жерде оңай егістік береді, ортаңғы механикалық құрамы нейтралды немесе сілтемелі реакция. Жақсы топырақ шүйгін шөп үшін құрғатылған және шымтезекті, жаманы – ауыр, саз, ыдырату, судың жетіспеуі және ауаның денеге ене алу қасиеті төмендігі және төменгі қыртысты жер. Құм және батпақты топырақ шүйгін шөп үшін пайдалы емес.

Тыңайтқышқа қатынасы. Тәжірибеде көрсеткендей шүйгіншөптін егістік тамырында органикалық және минералды тыңайтқыштар тез жоғарлайды. Қатты әсер ететін органикалық минералды тыңайтқыштар. Егістегі шүйгіншөптің тамырына 2-3 рет қолданады. Тыңайтқыштың жоғарлауы егістіктегі тамырында эфир майының мөлшеріне байланысты. Тәжірибелі Украиндық станциясы ВИЛАР толық минералдық тыңайтқыштар гектарға есептегенде 90 кг шүйгіншөптің тамырындағы эфирмайынын 2,3 пайызға дейін жоғарлайды. Калий тыңайтқышы жоғарғы дозада нәтиже береді.

Өкінішке орай барлық тәжірибелерде тыңайтқыштарды қолданады, шүйгіншөптің егістіктегі сапасын анықтауға шек қойды, эфир майын дәрілік шүйгіншөптің сапасын дәрілік ретінде сипаттай алмады. Емдік ретінде шүйгіншөп эфир майына ғана тәуелді емес және басқа да заттар шүйгіншөптің тамырында толық анықталмаған. Шүйгіншөптің сапасы тек ғана фармакологиялық әдісті анықтайды. Егістіктегі шүйгіншөптің тамырынын сапасы тәжірибелі Украиндық станция ВИЛАР мамандырылған тәжірибе

қойылған, алдағы көрсетілген тыңайтқыштар жоғарғы фактор болып табылады. Жоғарғы биологиялық шүйгіншөптің тамыры қара тыңайтқыштарда өсіріледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әлемқұлова Р.Ә., Тәртенова М.А. Өсімдік – табиғат қазынасы. – Алматы: Қайнар, 1984.

2. Дәуренбеков Ж. Асқаров Ә. Жасыл әлемге саяхат. – Алматы: Қайнар, 1985.

ФИЗИКА САБАҒЫНДА ЭЛЕКТРОНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ҚОЛДАНУ

Жұматай Наурызбек
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан
nauryzbek.zh@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада физика сабағында қолданылатын оқытудың мультимедиялық құралдары және оның білім берудегі рөлі қарастырылады. Электрондық ресурстар негізінде физиканы оқытуды оңтайландырудың жолдары мен мүмкіндіктері көрсетілген. Электрондық білім беру ресурстарын пайдалана отырып, физика сабақтарында сапалы білім беру үшін жұмыс әдістерін пайдалану жан-жақты қарастырылады.

Кілт сөздер: техникалық оқыту құралдары, материалдық оқыту құралдары, электрондық білім беру ресурсы, зертханалық жұмыстар, электронды сайт.

Abstract: The article considers multimedia teaching tools used in physics lessons and their role in education. Ways and opportunities for optimizing physics teaching based on electronic resources are indicated. The use of working methods for providing high-quality education in physics lessons using electronic educational resources is comprehensively considered.

Key words: technical teaching tools, material teaching tools, electronic educational resources, laboratory work, electronic site.

Қазіргі уақытта ақпараттық-коммуникациялық технологиялар біздің өмірімізге берік еніп, қазіргі қоғам мен білімнің ажырамас бөлігіне айналды. Білім беруде компьютерді пайдалану оқу сапасын жақсартуға мүмкіндік берді, мультимедиялық технологиялар негізінде құрылған электрондық ресурстар оқушылардың қызығушылықтарын арттырып, көрнекібейнелі, графикалық көріністі ұсынуды қамтамасыз етті. Білім беру үдерісі аясындағы жеке мұғалім және оқушылар және бірлескен кез келген оқыту іс-әрекет қандай да бір құралдардың көмегімен жүзеге асырылады. Оқыту құралдары - білім беру нәтижелеріне қол жеткізу құралы және оқу-танымдық іс-әрекетті ұйымдастырудың тиімділігін арттырады.Білім беру процесінде білім беру ортасы туралы ақпарат құруға көбірек көңіл бөлінеді. Оқытудың материалдық және техникалық құралдарымен қатар қолданылатын "оқытудың мультимедиялық құралдары" ұғымдары пайда болды [1].

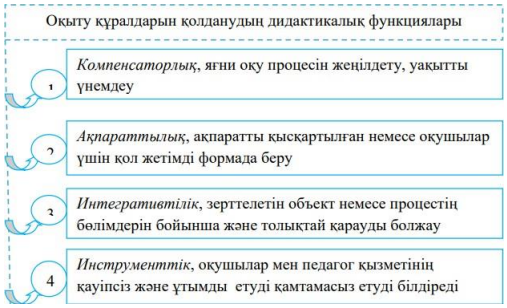
Техникалық оқыту құралдары - бұл оқу-тәрбие процесінде оны оңтайландыру мақсатында дидактикалық қамтамасыз етумен ақпаратты ұсыну және өңдеу үшін қолданылатын техникалық құрылғылардың жиынтығы. Қазіргі оқыту үдерісінде, физика кабинеттерінде интерактивті тақта, мектептер үшін ұсынылған мультимедиялық проектор, интерактивті дауыс беру жүйесі, сымсыз планшет, дербес компьютер (ноутбук),

презентация жабдығы, бейнеконференция жүйелері, сенсорлық экрандар мен дисплейлер сияқты көмекші техникалық құралдарды пайдалану оқу процесін жаңартуға және айтарлықтай жақсартуға мүмкіндік береді. Олардың көмегімен мұғалімдер оқушыларды сабаққа белсенді қатысуға ынталандыра алады.

Сурет 1 – Мультимедиялық технологиялар арқылы цифрлық оқыту технологияларын дамыту консепциясы

Оқытудың материалдық құралдарына: жабдықтар, көрнекі оқулықтар, дидактикалық материалдар, оқулықтар, оқу құралдары және жұмыс дәптерлері, табиғи объектілер, сондайақ техникалық және мультимедиялық оқыту құралдары жатады. Оқытудың материалдық құралдары мұғалімнің функционалдық мүмкіндіктері (сөйлеу, мінез-құлық, қозғалыс және т. б.) мен идеялар, тұжырымдамаларын сабақта жүзеге асыруға көмектеседі. Сондықтан, оқытудың идеалды құралдарының ішінде вербальды (ауызша және жазбаша сөйлеу, ойлау логикасы, мимика, дыбыс деңгейі мен тембрі және т.б.) және материалданған (графиктер, кестелер, диаграммалар, әртүрлі таңбалар және т. б.) оқыту құралдары ерекшеленеді [2].

Сурет 2 – Оқыту құралдарын қолданудың дидактикалық функциялары

Техникалық оқу құралдары арқылы жасалатын электрондық ресурстарды қолдану ашық және қашықтықтан оқу процесінің бірнеше аспектілеріне оң әсер етуі мүмкін. Ең алдымен, мультимедиа ақпаратты қабылдау және түсіну сияқты оқытудың когнитивті аспектілерін ынталандыра алады. Екіншіден, мультимедиа оқушылардың мотивациясын арттыра алады. Үшіншіден, мультимедиа білім алушылардың бірлескен жұмыс және ұжымдық таным дағдыларын дамытуға көмектеседі. Төртіншіден, оқу мультимедиа

құралдары теориялық тұрғыдан оқушылардың оқуға деген терең көзқарасын дамыта алады, демек, терең ұғымды қалыптастыруға көмектеседі.

Физика сабағында электрондық білім беру ресурстарын пайдалануға болады:

➢ жаңа тақырыпты түсіндіру, бақылау алу, оқушылардың білімін тексеру, оқушылардың оқу іс-әрекетінің рефлексиясын ұйымдастыру, сабақты бекіту сияқты сабақтың әртүрлі кезеңдерінде қолдана алады;

➢ оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастырған кезде;

➢ оқушылардың білім алуын жүйелі бақылауды ұйымдастыру кезінде;

➢ қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру кезінде [3].

Физика сабағында ЭББР қолдану арқылы мыналарды жүзеге асыруға болады: ✓ дәл және шынайы бақылау; ✓ оқу процесін жекелендіру; ✓ әртүрлі оқу міндеттерін шешу үшін қолдану; ✓ әртүрлі әдістемелік әдістерді біріктіру; ✓ білім алушылардың іс-әрекетін әртараптандыру [4].

Физика – тәжірибелік ғылым, ол әрқашан демонстрациялық экспериментпен, зертханалық жұмыспен, меңгерілген материалдың деңгейін тексерумен бірге оқытылады. Кей жағдайда зертханалық жұмыс жасауда оқу орындарында керекті құрал-жабдықтардың болмай қалуы немесе жоғары сыныптарда кванттық және атомдық физикада арнайы қымбат құрылғылар мен қауіпті жарылғыш заттар қажет болады. Бұл жағдайда бізге виртуальды тәжірибелік жұмыстар тақырыптарды түсіндіруге, өз көздерімен көріп бақылауға көмегін тигізеді. Мысалы, фотоэффект құбылысы, Резерфорд тәжірибесіндегі альфа-бөлшектің шашырауын, ядролық реакторлар жұмысын, т.б. оқушыларға көрсете аламыз. Әрі қауіпсіз, әрі түсінікті виртуальды тәжірибелік жұмыстарды virtulab.net, phet.colorado.edu сияқты тегін онлайн ресурстарды проектор немесе интерактивті тақта арқылы сабақта қолдануға болады [5].

Электрондық білім беру ресурстарын пайдалана отырып, физика сабақтарында біз келесі жұмыс әдістерін пайдалана аламыз:

1. Компьютерлік бақылаулар - жаңа материал түсіндірілгеннен кейін немесе түсіндіру кезінде қолданылады. Жаңа материалды үйрену кезінде интерактивті модельмен жұмыс жасай отырып, мұғалім сабақ материалдарын проекциялық жабдық арқылы көрсете алады.

2. Эксперименттік есептер-зерттеулер - есептер, оларды шешу үшін айнымалылардың тиісті параметрлерін ауыстырып, графиктің өзгеруін бақылау үшін қажет. Көбінде оқушылар бұндай тапсырмаларды орындағанда ерекше құлшыныстарын білдіреді.

Қарапайымдылығына қарамастан, мұндай тапсырмалар өте пайдалы, сондықтан оқушыларға компьютерлік эксперимент пен аналитикалық тапсырмаларды шешудің байланысын көруге мүмкіндік береді.

3. Есептеу тапсырмалары, содан кейін компьютерлік тексеру – басында компьютерді пайдаланбай шешілуі керек тапсырмалар, содан кейін алынған жауапты компьютер көмегімен тексеру. Кез келген есептерді компьтерлік үлгілеу арқылы шығаруға болады. Microsoft Excel, Microsoft Word арқылы есептер шығарып, график, диаграммалар құрып шығарту оқушылар мен студенттерге қызықты тапсырма болады.

4. Зертханалық жұмыстар - бағдарламаның тиімді ресурстары шығармашылық, зерттеу сипатындағы көптеген зертханалық жұмыстарды іске асыру үшін ыңғайлы техникалық база жасайды. Оқушыға зертханалық жұмысты орындау кезінде функциялардың графигін құру, қабылдау оның қасиеттерін жеке зерттеу, кейбір

заңдылықтарды байқауға тырысу, өзіндік гипотезалар, олардың дұрыстығын эксперименталды түрде тексеру кезінде қолданылады. Мысалы, phet.colorado.edu сайтын біз физиканың кез келген бөліміне қатысты зертханалық жұмыстарында қолдана аламыз. Атомдық физикадан тәжірибелерді біз көрсете алмаймыз. Сондықтан оқушыларға түсінікті де қызықты болу үшін арнайы программаларды қолданамыз [6].

5. Дидактикалық ойындар - оқу материалы ойын құралы ретінде қолданылады, ойын арқылы мұғалім оқушыларды физикалық белсенділігін арттырады. Электрондық ресурстар көріп тұрғанымыздай оқу процесінің әр кезеңінде қолданылады және сабақтың жоғары деңгейде өтіп, оқушылардың білім сапасын арттыруына көп көмегін тигізеді. Физика пәні күрделі пәндердің бірі болғанымен, әр түрлі әдіс-тәсілдерді, электрондық ресурстарды қолдана отырып, кез келген тақырыпты оқушыларға қызықты да түсінікті етіп оқытуымызға болады. Физика сабағына қатысты электрондық сайттардың да сабақ барысында, оқушылар мен студенттердің үй тапсырмаларын орындау кезінде көмекші құрал ретінде пайдалануға болады.

Ұлы ағылшын ағартушысы Уильям Уарт «жай мұғалім хабарлайды, жақсы мұғалім түсінеді, керемет мұғалім көрсетеді, ұлы мұғалім шабыттандырады» деген екен. Ал XXI ғ. нағыз ұстазы қандай болмақ, қазіргі заманда ел болашағы өсіп келе жатқан ұрпақ қолында. Сол ұрпақты тәрбиелеуде ұстаздар сан түрлі әдіс-тәсілдерді, жаңа технологияларды, электрондық ресурстарды жан-жақты қолдана отырып сапалы білім беру және жаһандық бәсекелістікке қабілетті оқушылар тәрбиелеу. Сондықтан мұғалім үнемі ізденісте болып, әр сабағын жаңартылған білім мазмұнына сай электрондық білім беру ресурстарын тиімді қолдануы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Андерсен Б., Бринк К. Мультимедиа в образовании: специализированный учебный курс. — М. : Дрофа, 2007

2. Инструктивно-методическое письмо по использованию информационно-коммуникационных технологий и электронных средств обучения в образовательном процессе: Утв. М-вом образования Республики Беларусь. Минск: 2018. 19 с.

3. Электронный образовательный ресурс [Электронный ресурс]. URL: https://32ber.uralschool.ru/site/pub?id=34 (дата обращения25.08.2019).

4. Панкова Е.В. Использование электронных образовательных ресурсов (ЭОР) в образовательном процессе. Библиотеки и информационные ресурсы в современном мире науки, культуры, образования и бизнеса. Available at: http://www.gpntb.ru/win/inter-events/crimea2013/disk/012.pdf

5. Рысбекова Г.Ш. Сабақта жаңа ақпараттық технологияны пайдалану арқылы оқушының ойлау қабілетін дамыту және сапасын арттыру// Физика. №5 (66). – 2016.9-13б.

6. http://nsportal.ru/shkola/fizika/library/primenenie-ikt-na-urokakh-fiziki

МЕКТЕПТЕ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНДЕРІН ОҚЫТУДАҒЫ МОБИЛЬДІ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ ӘЛЕУЕТІ

Кабылбекова А.Т.
магистр, аға оқытушы
Алмахан Д.Қ.
БИ - НП - 2411к1 тобының 1 курс магистранты
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Аннотация. В школе потенциал мобильных образовательных технологий в преподавании естественных наук велик и значим. Эти технологии позволяют обновить образовательный процесс, углубить научные знания учеников и сделать методы обучения интерактивными и увлекательными. С помощью мобильных устройств и приложений ученики получают знания через реальные эксперименты и модели по таким предметам, как физика, химия, биология и география, а также развивают навыки самостоятельного обучения и исследования.

Ключевые слова: технологии мобильного обучения, система образования, исследование, метод, естествознание.

Қазіргі қоғамда технологиялық инновациялардың тез таралу қарқынына және білім берудегі цифрлық трансформацияның жарияланған трендтеріне, сондай-ақ биологияны оқытудағы мобильді технологиялардың қолжетімді құралдарына қарамастан, мұғалімдер жоғары сынып оқушыларының ақпараттық-танымдық қызметін ұйымдастыруда оларды қолданудың әдістемелік негіздерін білмейді. Мектепте жаратылыстану пәндерін оқытуда мобильді оқыту технологияларының әлеуеті зор. Олар оқушылардың білімін тереңдетуге, ғылыми әлеммен таныстыруға және оқыту процесін жан-жақты етуге мүмкіндік береді. Дегенмен, олардың тиімділігін арттыру үшін мұғалімдер мен оқушылардың осы технологияларға деген қарым-қатынасын дұрыс бағыттап, қолдануға үйрету маңызды.

Бүгінгі таңда көптеген білім беру ұйымдарын мобильді құрылғылармен материалдық-техникалық қамтамасыз ету мүмкіндіктері сабақта мобильді оқыту технологияларының құралдарын кеңінен қолдануға мүмкіндік береді. Алайда, мұғалімдердің оқу процесінде цифрлық технологияларды қолдануға дайындығын әлеуметтанулық зерттеуге сәйкес, жасөспірімдерге қарағанда мұғалімдерде гаджеттермен жұмыс істеу дағдыларын меңгерудің жеткіліксіз деңгейі байқалады [1].

Химия және биология мұғалімінің міндеті жоғары мотивацияланған деңгейде аралас оқыту ортасында сымсыз құрылғылардың көмегімен білім алушының жеке, жеке, жұптық, топтық және фронтальды белсенді танымдық қызметін ұйымдастыру, өйткені бүгінгі таңда ақпарат таратушы мұғалімнің рөлі теңестірілуде. Оқушылардың "электрондық құрылғыларды ағартушы пайдаланушылар, цифрлық технологияларға дұрыс көзқарасты қалыптастыру" дағдыларын дамыту мәселелері өзекті.

Химия және биология мұғалімдерінің сауалнамаларының нәтижелері химия мен биологияны оқытуда мобильді құрылғылар әдетте пайдаланылатынын көрсетті:

- қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру үшін (Skype, Rutube, YouTube, Сферум);
- іздеу жүйелерін (Яндекс, Google және басқалар)пайдаланып сабақта оқу ақпаратын жылдам іздеу үшін;

- аудио файлдарды, подкасттарды, вебинарларды, биологиялық объектілердің суреттерін, процестер мен құбылыстарды ойнату үшін;

- мұғалімдер құрған сайттар мен блогтарға жылдам қол жеткізу арқылы биологиялық материалды қайталауды, жалпылауды және жүйелеуді ұйымдастыру үшін;

-дауыс беру жүйелері (Plickers, Mentimeler, Quizlet, Яндекс-тест, Google-тест), білім беру мобильді қосымшалары (Nearpod, LearningApps.org, Kahoot және т. б.);

- білім беру процесінің барлық қатысушылары арасында коммуникацияны ұйымдастыру үшін (WhatsApp Web, Байланыс, Telegram және т. б.);

- фото және бейнематериалдар жасау үшін (мысалы, білім алушылар дайындаған микропрепараттың бейнесін экранға беру);

- сымсыз сандық сенсорлармен жұмыс істеу үшін.

Зерттеу жүргізу кезінде біз ақпараттық мәдениеттің қалыптастырылатын компоненттеріне, ақпараттық қызметтің түрлері мен кезеңдеріне, жетекші өкілдік жүйелерге және оқу-танымдық қызметті ұйымдастырудың нысандарына сәйкес орта, жалпы білім беретін мектепте химия мен биологияны оқыту процесіне мобильді технологиялар құралдарын интеграциялаудың дидактикалық әлеуетін қарастырдық. Мобильді оқыту технологияларын пайдаланудың ең маңызды принциптері:

- білім беру процесін даралау (мобильді құрылғылар оқушыларға өз ритағымен оқуда алға жылжып, тапсырмалар мен мазмұнның қиындық деңгейін өз бетінше таңдауға мүмкіндік береді);

- үздіксіздік (мысалы, бұлтты технологиялар мектеп оқушыларына кез-келген құрылғыдан кез-келген жерде оқу материалдарына қол жеткізуге мүмкіндік береді, дәстүрлі оқытудан мобильді технологиямен араласуға көшу үздіксіз өзгеріп отыратын цифрлық қоғамға қатысты динамикалық білім беру ортасын жасайды);

- бейімделу (оқу-танымдық және күнделікті міндеттерді шешуде цифрлық технологияларды шебер қолданудың арқасында тез өзгеретін әлемге бейімделу);

- оқытушының білім беру процесінің барлық қатысушыларымен икемді өзара іс-қимылы (мобильді құрылғылар мұғалімдер, оқушылар мен ата-аналар арасында жылдам және сапалы байланыс орнатуға мүмкіндік береді; олармен жедел кері байланыс мұғалімдерге оқушылардың үлгерімінің динамикасын әр адам бойынша жеке көрсетуге мүмкіндік береді, ал, әдетте, әлеуметтік желілер қолданылады);

- полимодальділік (оқытудың мобильді технологияларын қолдану оқу-танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру кезінде білім алушылардың барлық өкілдік жүйелерін пайдалануға мүмкіндік береді, бұл Биологияны оқыту үшін Оқу уақытының жетіспеушілігімен оның тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді);

- цифрлық технологияларды (толықтырылған және Виртуалды шындық, деректер массивтері, жасанды интеллект, бұлтты сервистер, мобильді қосымшалар, сандық сымсыз датчиктер, Smart-білезіктер негізінде) пайдалана отырып оқыту [2].

Бұл ретте мобильді оқыту технологияларының құралдары цифрлық ұрпақ оқушылары үшін оқудың шынайылығымен (білім алушының жеке ақпараттық қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз ететін оқытудың түпнұсқалығымен), ахуалдылығымен (оқу міндетінің нақты және виртуалды ортадағы өмірлік жағдайларға сәйкестігімен), контекстілігімен (білім алушыларды бейіндік немесе күнделікті жағдай контекстінде ақпараттық-танымдық қызметке қосу) сипатталатын оқу жағдайларын жасауға мүмкіндік береді.

Цифрлық технологиялар арқылы ақпараттық қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін құралдар жиынтығымен жұмыс істеу дағдыларын меңгерген жоғары сынып оқушысының ақпараттық мәдениетінің технологиялық компонентін қалыптастыруға не ықпал етеді.

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыс шеңберінде мобильді сауалнама және дауыс беру (Plickers, Yandex Forms, Mentimeler және т. б.), мобильді викториналар (Quizlet, Kahoot және т. б.), толықтырылған шындық және 3D визуализация (Tinkercad, CoSpaces Edu), мобильді іздеу, бұлтты сервистер (Google Drive), веб-квесттер (Learnis, Zunal) [3].

Кесте 1. Жаратылыстану пәндерін оқытуда қолданылатын мобильді қосымшалар

Қосымша атауы	**Қолданылу мақсаты мен сипаттамасы**	**Артықшылықтары**	**Платформа**
Khan Academy	Биология, химия, экология, адам анатомиясы және физиологиясы бойынша бейнемазмұн мен жаттығулар ұсынады.	Видеолар мен интерактивті жаттығулар арқылы терең түсіндіру; қосымша материалдармен қамтамасыз ету.	Android, iOS, Web
BioMan Biology	Биология пәні бойынша түрлі тақырыптарды қамтитын ойындар мен викториналар.	Ойындар арқылы білімді көңілді түрде пысықтау; оқушылардың мотивациясын арттыру.	Android, iOS, Web
Pocket Lab	Эксперименттер жүргізу және биологияны зерттеу үшін ғылыми құрылғылар мен қосымшалар арасындағы интеграция.	Ғылыми тәжірибелер мен деректерді жинақтау; тірі ағзаларды зерттеу үшін деректерді визуализациялау.	Android, iOS
Edmodo	Оқу процесін басқару және оқушылардың арасындағы байланыс үшін әлеуметтік платформа.	Мектеп ішіндегі оқу үдерісін басқару; тестілеу және тапсырмаларды басқару; топтық жұмыс жасау.	Android, iOS, Web
Biology Lab	Биология пәніне арналған виртуалды зертханалық тәжірибелер мен эксперименттер.	Эксперименттерді виртуалды түрде орындау; студенттердің эксперименттік дағдыларын дамыту.	Android, iOS
Anatomy 3D: Anatronica	Адам анатомиясы мен физиологиясын 3D модельдер арқылы үйретететін қосымша.	Анатомиялық құрылымды тереңірек түсіну; дене мүшелерін анимация арқылы көрсету.	Android, iOS
Quizlet	Биологияға қатысты терминдер мен ұғымдарды жаттауға арналған карточкалар мен викториналар.	Карточкалар мен викториналар арқылы есте сақтау мен тестілеуді ұйымдастыру.	Android, iOS, Web
Complete Anatomy	3D модельдер арқылы анатомия мен физиологияны терең зерттеуге арналған қосымша.	Анатомия мен физиологияның барлық аспектілерін терең үйренуге арналған 3D модельдер.	Android, iOS

iCell	Клеткалардың құрылымы мен қызметін 3D модельдер арқылы көрсету.	Клеткалардың әртүрлі түрлерін зерттеу; клетканың ішкі құрылымын анық көрсету.	iOS
Learn Genetics	Генетика мен биологияның негізгі ұғымдарын түсіндіретін қосымша.	Генетика саласындағы білімді кеңейту; интерактивті тәжірибелер мен жаттығулар.	Androi d, iOS, Web
Google Classroom	Оқу процесін ұйымдастыруға және бағалауға арналған онлайн платформа.	Оқушылардың тапсырмаларын бақылау; оқу материалдарын бөлісу; тестілеу мен бағалау.	Androi d, iOS, Web

Бұл мобильді қосымшалар жаратылыстану пәндерін оқытудың тиімділігін арттырып, оқушылардың білім алуына жаңа мүмкіндіктер ұсынады [4].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Арбузова Е.Н. Мобильное обучение будущих педагогов на основе инновационного учебно-методического комплекса (на примере ИУМК «Методика обучения биологии»). / Е.Н. Арбузова, И.С. Хирьянова, О.А. Яскина // Наука, технологии и высшее образование . - 2013. - № 3. - с. 139-144.

2. Юрьева Д.В. Мобильное обучение в знаниях: проблемы эффективности. / Д.В. Юрьева // Педагогика и просвещение. - 2019. - № 3. - с. 69-74.

3. Авраменко А.П. Мобильные приложения как инструмент геймификации языкового образования. / А.П. Авраменко // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Педагогика. - 2017. - № 4. - с. 64-71. - URL: https://cyberleninka.ru/article/n/mobilnye-prilozheniya-kak-instrument-geymifikatsii-yazykovogo-obrazovaniya (дата обращения: 24.07.22). - DOI: 10.18384/2310-7219-2017-4-64-71

4. Козленко А.Г. Планшетные компьютеры как мобильная лаборатория естествоиспытателя. / А.Г. Козленко // Инновации. - 2014. - № 10 (192). - с. 22-25. - URL: https://cyberleninka.ru/article/n/planshetnye-kompyutery-kak-mobilnaya-laboratoriya-estestvoispytatelya (дата обращения: 24.07.22).

PISA ТАПСЫРМАЛАРЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІНДЕГІ ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Сулейменова М.Т.
Биология ғылымдарының кандидаты
Рүстемов Б.Ә.
БИ - НП - 2411к1 тобының 1 курс магистранты
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Аннотация. Задания PISA (Программа международной оценки учащихся) являются важным инструментом для оценки и развития качества образования на мировом уровне. Это исследование позволяет провести сравнительный анализ заданий, предназначенных для проверки знаний, навыков и способностей учеников на международном уровне. В

статье рассматриваются структура и содержание заданий PISA, их значимость в образовательном процессе, а также влияние на развитие жизненных навыков, критического мышления и аналитических способностей учащихся.

Ключевые слова: задание PISA, система образования, грамотность, обучающийся, исследование, метод.

Abstract. In schools, the potential of mobile educational technologies in teaching natural science subjects is vast and significant. These technologies allow for the modernization of the educational process, deepening students' scientific knowledge and making learning methods interactive and engaging. Through mobile devices and applications, students gain knowledge through real experiments and models in subjects such as physics, chemistry, biology, and geography, while also developing skills in independent learning and research.

Key words: mobile learning technologies, education system, research, method, natural sciences.

PISA тапсырмаларының білім беру үрдісіндегі құрылымы мен мәні оқушылардың білім мен дағдыларын өлшеу тәсілі ретінде маңызды рөл атқарады. PISA (Programme for International Student Assessment) – бұл халықаралық зерттеу, оның мақсаты – 15 жасар оқушылардың оқу, математика және ғылым саласындағы білімдерін, сондай-ақ алған білімдерін шынайы өмірде қолдану дағдыларын бағалау болып табылады. Бұл зерттеу 3 жылда бір рет өткізіледі және оның нәтижелері әлем елдеріндегі білім жүйелерінің тиімділігін салыстыруға мүмкіндік береді [1].

1. PISA тапсырмаларының құрылымы

PISA зерттеуінің тапсырмалары білім алушылардың тек қана теориялық білімін емес, сонымен қатар олардың алған білімдерін практикалық тұрғыдан қолдана білу дағдыларын бағалауға бағытталған. PISA тапсырмалары үш негізгі сала бойынша бағаланады:

Оқу сауаттылығы: Оқушылардың мәтіндерді түсіну және олардан маңызды ақпаратты алу қабілеті.

Математикалық сауаттылық: Оқушылардың математикалық ойлау және есептерді шешу қабілеті, сонымен қатар математикалық құралдарды өмірде қолдана білуі.

Ғылыми сауаттылық: Табиғат құбылыстарын түсіну, ғылыми зерттеу жүргізу, эксперименттер жасау және алынған деректерді талдай білу дағдылары.

2. PISA тапсырмаларының мәні

PISA тапсырмаларының негізгі мәні – оқушылардың алған білімдерін нақты өмір жағдайларында қалай қолдана алатындығын бағалау. Бұл тапсырмалардың келесі маңызды аспектілері бар:

Қолданбалы білім: PISA тапсырмалары оқу материалы мен өмір арасындағы байланысты айқындайды. Оқушылардың тек теориялық білімін ғана емес, сонымен қатар осы білімдерді практикалық тұрғыдан қолдана алу қабілетін бағалайды. Бұл оларды сыни ойлау мен мәселелерді шешуге үйретеді [2].

Критикалық ойлау: PISA тапсырмалары оқушылардан проблемаларды шешу үшін ақпаратты сыни тұрғыда талдап, ойлануды талап етеді. Бұл тапсырмалар нақты жағдайларда дұрыс шешім қабылдауға бағытталған.

Жүйелі ойлау: Оқушыларға берілетін тапсырмаларда бірнеше шешімдер мен нәтижелерді ескеріп, олардың арасынан ең тиімдісін таңдай білу маңызды. Бұл оқушылардың жүйелі ойлау дағдыларын дамытады.

Танымдық дағдыларды дамыту: PISA тапсырмалары оқу процесінде оқушыларды өз бетінше зерттеу жасауға, деректер жинап, оларды талдауға, ғылыми сұрақтарға жауап іздеуге ынталандырады.

3. PISA тапсырмаларының білім беру үрдісіндегі рөлі

PISA тапсырмалары білім беру жүйесін дамыту үшін маңызды құрал болып табылады:

Оқыту сапасын бағалау: PISA зерттеуінің нәтижелері білім беру жүйесінің сапасын және оқушылардың қабілеттерін салыстыруға мүмкіндік береді. Бұл білім беруді жетілдіруге қажетті өзгерістерді айқындауға көмектеседі.

Жаңа білім беру әдістемелері: PISA тапсырмалары дәстүрлі оқыту әдістерінің шектелгендігін көрсетіп, оқушылардың білімдерін дамыту үшін жаңа әдіс-тәсілдер мен тәсілдерді қолдануға жол ашады [3].

Құзыреттілікке бағытталған оқыту: PISA тапсырмалары білім алушылардың тек білімін емес, сонымен қатар олардың дағдыларын, шынайы өмірдегі проблемаларды шешу қабілеттерін бағалайды. Бұл білім беру жүйесінде құзыреттілікке негізделген оқытуға үлкен маңыз береді.

4. PISA тапсырмаларының ерекшеліктері

PISA тапсырмаларының ерекшеліктері оларды басқа халықаралық зерттеулерден бөліп тұрады:

Мазмұнның көпқырлылығы: Тапсырмалар өмірден алынған нақты мәселелер мен жағдайларға негізделген, олар оқушылардың алған білімдерін өмірде қалай қолданатынын тексереді.

Тапсырмалардың күрделілігі: PISA тапсырмалары оқушылардың білімін тексеру ғана емес, оларды терең ойлауға, зерттеу жүргізуге, өз шешімдерін негіздеуге бағытталған. Бұл тапсырмалар бір немесе бірнеше дұрыс жауапты талап ететін емес, сыни және шығармашылық тұрғыдан шешуді қажет етеді.

Динамикалық жауаптар: Оқушылардың жауабы тапсырманың дамуымен өзгеруі мүмкін, яғни әр тапсырма нақты бір шешім мен жауаптың табылуын емес, оқушының ойланып, зерттеп, әртүрлі нұсқаларды қарастыра отырып шешім қабылдауын талап етеді [4].

PISA тапсырмалары білім беру үрдісінде оқушылардың алған білімдерін өмірде қолдана алу қабілетін арттырады. Олардың құрылымы оқушылардың сыни ойлау, шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған. PISA тапсырмаларының мәні – оқушылардың тек теориялық білімін емес, сонымен қатар бұл білімді практикалық тұрғыда қолдану дағдыларын дамытуда жатыр. Бұл тапсырмаларды оқу үрдісіне енгізу оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттырып, оларды шынайы өмірде кездесетін проблемаларды шешуге дайындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аймалетдинов Т.А. Цифровая грамотность российских педагогов. Готовность к использованию цифровых технологий в учебном процессе / Т.А. Аймалетдинов, Л.Р. Баймуратова, О.А. Зайцева и др. - 2019: НАФИ, 2019. - 84 с.

2. Сарсенбаева Н.Ф., Мырзахметова Б.Ш., Адылбекова Э.Т. Цифровизация образования в Республике Казахстан // Мир педагогики и психологии: международный научно-практический журнал. – 2021. – №01 (54).

3. Исследование уровня грамотности PISA: баллы Казахстана намного ниже средних по ОЭСР//Электронный ресурс: https://informburo.kz/ novosti/issledovanie-urovnya-gramotnosti-pisa-ballykazahstana-namnogo-nizhe-srednih-po-oesr-99188.html
4. Торманов Н.Т., Абшенова Л.Y. Биологияны оқыту әдістері. - Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 196 б.

ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ТРЕНДЫ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИКУ КАЗАХСТАНА

Коптаева Г.П.
к.э.н., ассоц.профессор
Университет «Мирас», Шымкент
asel_4747@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-0494-6632
Ким Л.Н.
PhD, старший преподаватель
Университет «Мирас», Шымкент
kim_ln@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-6952-8255
Мырзалиева Г.А.
к.э.н., старший преподаватель
Университет «Мирас», Шымкент
myrzalieva_ga@mail.ru, https://orcid.org/0009-0008-7923-0840

Аннотация. В статье рассматриваются ключевые технологические тренды, оказывающие влияние на экономику Казахстана в условиях современного мира. Описание наиболее значимых инноваций, таких как искусственный интеллект, блокчейн, интернет вещей (IoT) и цифровизация, позволяет выявить их влияние на развитие различных отраслей экономики страны. Рассмотрены новые возможности для бизнеса, улучшение государственных процессов и повышение качества жизни граждан через внедрение передовых технологий. Особое внимание уделено необходимости адаптации государственной политики и образовательной системы для эффективного использования технологических новшеств. В статье также анализируются вызовы, связанные с внедрением инноваций, и предлагаются рекомендации для улучшения инновационного климата в Казахстане.

Кілт сөздер. Технологические тренды, искусственный интеллект, блокчейн, интернет вещей, цифровизация, экономика Казахстана, инновации, бизнес, государственная политика, образование, инновационный климат.

Современная экономика развивается под воздействием множества технологических факторов, которые в значительной степени влияют на все сферы жизни. В последние десятилетия технологии играют решающую роль в трансформации производственных процессов, организации бизнеса и государственного управления. Особенно заметными стали такие направления, как искусственный интеллект, блокчейн, интернет вещей, большие данные и другие инновации, которые открывают новые возможности для развития экономики. Казахстан, как страна, стремящаяся к модернизации и цифровизации всех сфер жизни, активно включает эти технологии в свою экономику.

С каждым годом Казахстан усиливает свою роль на международной арене в качестве государства, стремящегося к развитию высоких технологий и инноваций. Технологические тренды, такие как внедрение искусственного интеллекта (ИИ), блокчейна, интернета вещей (IoT), роботизации и 5G-сетей, постепенно проникают в различные отрасли экономики страны.

• Искусственный интеллект (ИИ). ИИ в Казахстане активно используется для автоматизации и оптимизации различных бизнес-процессов. Применение машинного обучения и аналитики данных позволяет компаниям улучшать эффективность и снизить издержки. Например, в банковской сфере ИИ помогает в управлении рисками и в создании персонализированных предложений для клиентов.

• Блокчейн. Блокчейн-технологии, благодаря своей прозрачности и безопасности, находят свое место в различных секторах, от финансовых услуг до государственного управления. Казахстан активно работает над развитием криптовалютной и блокчейн-инфраструктуры, чтобы создать благоприятные условия для инвестиционной активности.

• Интернет вещей (IoT). Внедрение IoT в промышленность и сельское хозяйство открывает новые горизонты для оптимизации процессов, мониторинга и управления ресурсами в реальном времени. Казахстанские предприятия начинают использовать эти технологии для повышения производительности и сокращения затрат.

Искусственный интеллект (ИИ) — это область информатики, направленная на создание машин и систем, которые способны выполнять задачи, требующие человеческого интеллекта. В последние десятилетия ИИ становится важным инструментом для преобразования экономики на глобальном уровне. Он помогает оптимизировать процессы, создавать новые продукты и услуги, улучшать управление и взаимодействие с клиентами. Особенно заметным является использование ИИ в таких сферах, как финансы, производство, здравоохранение и логистика, что в свою очередь влияет на повышение экономической эффективности [1].

1. Применение искусственного интеллекта в различных отраслях экономики

• Финансовый сектор. В области финансов ИИ помогает в автоматизации различных процессов, таких как обработка платежей, предотвращение мошенничества, кредитный скоринг, а также создание персонализированных предложений для клиентов. Использование ИИ позволяет значительно снизить операционные риски и повысить качество обслуживания клиентов. Банки и финансовые учреждения активно используют алгоритмы машинного обучения для анализа больших данных и принятия более точных и обоснованных решений.

• Производство. В производственном секторе ИИ применяется для автоматизации процессов, предсказания потребностей в ресурсах и оптимизации производственных линий. Прогнозирование с использованием ИИ позволяет предприятиям заранее предсказывать поломки оборудования и минимизировать время простоя, что повышает общую производительность и снижает затраты. Также ИИ активно используется для создания умных фабрик (smart factories), где системы с использованием Интернета вещей (IoT) и ИИ помогают оптимизировать весь производственный цикл.

• Здравоохранение. В медицине ИИ помогает в диагностике заболеваний, создании персонализированных планов лечения, анализе медицинских данных и мониторинге здоровья пациентов. Алгоритмы машинного обучения анализируют данные и делают выводы быстрее и точнее, чем люди, что способствует улучшению качества медицинского обслуживания и снижению расходов на лечение. ИИ активно используется в области фармацевтики для разработки новых препаратов.

• Логистика и транспорт. В логистике и транспорте ИИ помогает оптимизировать маршруты доставки, минимизировать затраты и улучшать управление запасами. Системы, основанные на ИИ, способны анализировать данные о движении товаров, погрузке и разгрузке, что позволяет компании снизить расходы на логистику и повысить эффективность доставки. Автономные транспортные средства и дроновые технологии также активно развиваются в логистической отрасли.

2. Влияние искусственного интеллекта на экономику

• Увеличение производительности и эффективности. Использование ИИ в различных отраслях экономики позволяет значительно повысить производительность. Прогнозирование спроса, оптимизация процессов и снижение затрат — все это способствует созданию более эффективных и конкурентоспособных предприятий. В долгосрочной перспективе это приводит к росту экономической активности и улучшению качества жизни.

• Создание новых рабочих мест. Вопреки опасениям о том, что ИИ приведет к массовой утрате рабочих мест, новые технологии также создают новые профессии и области для профессиональной деятельности. Например, появляются вакансии для специалистов по данным, инженеров по разработке ИИ, аналитиков и исследователей, что приводит к развитию новых секторов экономики.

• Цифровизация бизнеса и государственное управление. ИИ способствует внедрению цифровых технологий в бизнес-процессы, что делает их более эффективными и гибкими. В государственном управлении искусственный интеллект помогает автоматизировать процессы, такие как сбор и анализ данных, принятие решений и взаимодействие с гражданами. Это способствует снижению бюрократии и повышению прозрачности в управлении.

3. Влияние искусственного интеллекта на рынок труда

ИИ оказывает двустороннее влияние на рынок труда. С одной стороны, автоматизация может заменить низкоквалифицированные профессии, что приведет к сокращению рабочих мест в определенных областях. С другой стороны, внедрение ИИ создает спрос на специалистов в области данных, машинного обучения, робототехники и других высокотехнологичных сфер.

• Переквалификация и новые профессии. Для того чтобы воспользоваться преимуществами ИИ, необходимо переобучение работников, развитие новых навыков и подготовка специалистов, которые смогут разрабатывать, управлять и оптимизировать ИИ-системы. Это требует изменений в образовательных программах и повышении квалификации рабочей силы.

• Рост гибкой занятости. ИИ позволяет более эффективно использовать рабочую силу, предлагая гибкие графики работы, дистанционные вакансии и новые формы занятости. Это открывает возможности для фрилансеров и специалистов, работающих на международном уровне.

4. Проблемы и вызовы, связанные с искусственным интеллектом

Несмотря на все преимущества использования ИИ, существуют и определенные риски и вызовы, связанные с его внедрением.

• Этика и безопасность. Вопросы безопасности, конфиденциальности данных и этики в использовании ИИ становятся все более актуальными. Необходимо создавать нормативные и правовые рамки, которые обеспечат защиту от неправомерного использования технологий.

• Технологическая зависимость. Все большее внедрение ИИ в экономику и различные отрасли может привести к чрезмерной зависимости от технологий. В случае сбоев или атак на ИТ-системы это может вызвать серьезные экономические последствия.

• Неравенство и доступ к технологиям. Разница в доступе к ИИ-технологиям между развитыми и развивающимися странами может углубить социальное и экономическое неравенство. Учитывая стоимость разработки и внедрения ИИ, страны с развивающейся экономикой могут оказаться в невыгодном положении [2].

Искусственный интеллект продолжает оказывать огромное влияние на экономику, преобразуя различные отрасли и создавая новые возможности для бизнеса и государства. Однако использование ИИ требует внимательного подхода к вопросам этики, безопасности и доступности технологий для всех слоев общества. В будущем успешное внедрение ИИ в экономику может стать ключом к повышению конкурентоспособности и росту национальных экономик.

Современные технологические тренды значительно меняют экономическую структуру Казахстана. Эти изменения приводят к созданию новых рабочих мест, развитию стартап-экосистемы и появлению новых продуктов и услуг.

• Рост продуктивности. Внедрение инновационных технологий позволяет компаниям снижать затраты, повышать эффективность и качество продукции. Это способствует увеличению конкурентоспособности на внешних рынках и развитию экспортного потенциала.

• Инновационные стартапы и предпринимательство. Технологические изменения создают новые возможности для стартапов, особенно в сфере информационных технологий, финансовых услуг и цифровых платформ. Программы поддержки предпринимательства и стартапов, такие как Астана Hub, активно способствуют развитию этих направлений.

• Развитие цифровых услуг и инфраструктуры. Введение 5G-сетей, улучшение качества интернета и развитие инфраструктуры для цифровых сервисов позволят Казахстану улучшить условия для ведения бизнеса, образования и здравоохранения. Удаленная работа и цифровизация бизнес-процессов открывают новые перспективы для бизнеса и общества.

Развитие технологий также оказывает влияние на систему образования и государственную политику Казахстана. Чтобы соответствовать вызовам цифровой экономики, необходимо готовить кадры, которые могут эффективно работать с новыми технологиями. Это требует изменений в образовательных программах, внедрения цифровых навыков и развития научных исследований в области высоких технологий [3].

• Образование и подготовка кадров. Казахстан активно внедряет программы для подготовки специалистов в области ИТ, инженерии и науки. Программы по обучению цифровым навыкам и разработка курсов, ориентированных на работу с ИТ и высокими технологиями, становятся важной частью образовательной системы страны.

• Государственная поддержка инноваций. Властям Казахстана предстоит разработать новые стратегии для поддержки технологических стартапов, создание условий для инвестиций в инновационные проекты и совершенствование нормативной базы в области цифровых технологий.

Технологические тренды оказывают значительное влияние на экономику Казахстана, ускоряя процесс цифровизации и трансформации бизнес-процессов в различных отраслях. Внедрение таких технологий, как искусственный интеллект, блокчейн, интернет вещей и другие, способствует развитию новых секторов экономики,

созданию рабочих мест и повышению конкурентоспособности страны на мировом рынке. Для успешного преодоления вызовов цифровой эпохи важно продолжать развивать инновационные технологии, поддерживать стартапы и готовить квалифицированных специалистов.

Таким образом, Казахстан находится на пути к становлению высокотехнологичной и конкурентоспособной экономики, и роль технологий в ее развитии будет продолжать расти в будущем.

Использованная литература:

1. Айтназаров Т.М., Андабаева Г.К., Какижанова Т.И. Роль цифровых технологий и их влияние на экономику Казахстана. Central Asian Economic Review. 2024;(3):86-99.

2. Умарова Г.Х., Мергенбаева А.Т., Шинет Г.Г. Технологический потенциал Казахстана: оценка и возможности развития. Economy: strategy and practice. 2020;15(4):193-204.

3. Карпович О.Г., Карипов Б.Н., Ногмова А.Ш. Развитие цифровой экономики Казахстана. Проблемы постсоветского пространства. 2020;7(4):485-494.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МАРКЕТИНГА В ЭНЕРГЕТИКЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Демесинова А.А.
к.э.н., ст.преподаватель кафедры «Экономика и управление»
Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент
d.aziza_1960@mail.ru. https://orcid.orq/0000-0003-3811-9114
Мустафоев Б.К.
Магистрант гр. МИЭФ-23-1к
Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент
Калдыбаев Н.Т.
магистрант гр. МИЭФ-23-1к
Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент
Кайралап Д.К.
Магистрант гр. МИЭФ-23-1К
Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент
Битас А.
студент гр.ИЭФ-22-3к
Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкентщь

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы, связанные с применением маркетинговых инструментов в электроэнергетике в условиях кризиса экономики. Раскрываются особенности проведения маркетинговой деятельности, в частности ценовой политики, в энергетической отрасли. Предлагаются некоторые подходы в ценообразовании услуг, предоставляемых энергокомпанией. В качестве одного из путей совершенствования маркетинговой деятельности в энергетике выделяется применение цифровых технологий, в т.ч. алгоритмов машинного обучения для анализа и интерпретации данных, которое позволит предприятиям более эффективно устанавливать цены на свои товары и услуги. Использование искусственного интеллекта

в энергетике обеспечит максимизацию прибыли за счет оптимизации цен в соответствии с поведением потребителей и ценовой стратегией энергокомпаний.

Аңдатпа. Бұл мақалада экономикалық дағдарыс жағдайында электр энергетикасында маркетинг құралдарын қолданумен байланысты проблемалар қарастырылады. Энергетика саласындағы маркетингтік қызметтің, атап айтқанда баға саясатының ерекшеліктері ашылды. Энергетикалық компаниялар көрсететін қызметтерге баға белгілеу бойынша кейбір тәсілдер ұсынылады. Сандық технологияларды пайдалану, соның ішінде деректерді талдау және түсіндіру үшін машиналық оқыту алгоритмдері, бұл бизнеске өз тауарлары мен қызметтеріне бағаны тиімдірек орнатуға мүмкіндік береді. Энергетикалық секторда жасанды интеллектті пайдалану тұтынушылардың мінез-құлқына және энергетикалық компаниялардың баға стратегиясына сәйкес бағаларды оңтайландыру арқылы пайданы барынша арттыруды қамтамасыз етеді.

Abstract. This article examines the problems associated with the use of marketing tools in the electric power industry in the context of an economic crisis. It reveals the features of marketing activities, in particular pricing policy, in the energy industry. Some approaches to pricing services provided by energy companies are proposed. One of the ways to improve marketing activities in the energy industry is the use of digital technologies, including machine learning algorithms for analyzing and interpreting data, which will allow enterprises to more effectively set prices for their goods and services. The use of artificial intelligence in the energy industry will maximize profits by optimizing prices in accordance with consumer behavior and the pricing strategy of energy companies.

Ключевые слова: кризис экономики, энергетический рынок, маркетинг в энергетике, факторный анализ, ценовая политика, искусственный интеллект.

В настоящее время цифровые технологии радикально изменили практически все аспекты современного бизнеса. Цифровизация не только ускорила процессы и доступ к информации, но и изменила способы взаимодействия компаний с клиентами, а также методы анализа рынка и конкуренции. Эта трансформация привела к увеличению объема данных, доступных для анализа, и создала новые возможности для инноваций в продуктах и услугах. Бизнес-модели стали более адаптивными и ориентированными на потребителя, а оперативное внедрение таких бизнес-моделей компаниями значительно повысило их конкурентоспособность на быстро меняющихся рынках.

В своем Послании народу Казахстана «Справедливый Казахстан: закон и порядок, экономический рост, общественный оптимизм»» Президент РК Касым-Жомарт Токаев от 2 сентября 2024 года выделил основные направления реализации антикризисных проектов в таких сферах экономики, как глубокая переработка металлов, нефте-, газо- и углехимия, туризм, энергетика, машиностроение [1]. Он отметил, что для более ускоренного развития экономики необходимо активно внедрять технологии искусственного интеллекта.

К важнейшим государственным мероприятиям отнесены обеспечение региональной занятости, модернизация экономики, развитие базовой инфраструктуры, финансирование перспективных инвестиционных проектов в энергетическом комплексе и промышленности в целом. Для успешной реализации этих целей требуется активная маркетинговая деятельность на уровне отраслей, регионов, отдельных предприятий и организаций.

Развитие рыночных отношений в одной из важнейших отраслей экономики – электроэнергетике предполагает поэтапную дезинтеграцию вертикально-интегрированных структур энергокомпаний, т.е. функциональное разделение процессов

генерации, передачи, распределения и сбыта энергии и создание соответствующих видов энергетического бизнеса. При этом конкуренция обеспечивается в процессе производства электроэнергии на оптовом рынке и сбыта ее на розничном.

Функционирование конкурентных энергетических рынков обеспечивается:

— соответствующей организацией торговой системы рынка (торговлей через пул или по договорам);

— механизмом ценообразования на оперативном (спотовом рынке);

— структурой управления рынка, включающей взаимодействующих технологических и коммерческих операторов и органы регулирования электроэнергетики.

Главное в энергетическом маркетинге – комплексный подход, предполагающий:

— всестороннее изучение и прогнозирование рынка, спроса и потребностей пользователей энергии;

— активное воздействие на существующий рынок энергии и энергетических услуг.

Маркетинг в энергокомпании непосредственно направлен на решение следующих задач:

— повышение ее конкурентоспособности на рынке;

— поддержание устойчивого финансового положения;

— быстрая адаптация к изменениям во внешней среде;

— минимизация риска при обосновании инвестиционных решений.

Маркетинговая деятельность в энергокомпании включает такие специфические виды деятельности, как:

— анализ, прогнозирование и управление спросом на энергию;

— исследование субъектов энергетического рынка (потребителей, конкурентов, поставщиков энергии, посредников, различных контактных аудиторий - групп и организаций, проявляющих интерес к деятельности энергокомпании);

— разработка новых видов энергетических услуг;

— формирование стратегии ценообразования на электро-и теплоэнергию и услуги по энергоснабжению;

— стимулирование сбыта энергетической продукции и услуг;

— связь с общественностью («паблик рилейшнз»).

Энергокомпании выпускают продукцию ограниченного товарного ассортимента (электрическая и тепловая энергия) со стабильными параметрами. Развитие рыночных отношений стимулирует сопровождение основной продукции услугами по ее эффективному использованию. Ассортимент и стоимость услуг могут варьироваться в широких пределах для разных потребительских групп (обслуживание и ремонт электро- и теплопотребляющих установок, энергоаудит и консалтинг, техническое обеспечение энергоснабжения, внедрение новых энерготехнологий).

В условиях экономического кризиса в энергетике необходимы следующие мероприятия:

— снижение тарифов на энергию;

— привлечение в отрасль широкого круга как отечественных, так и зарубежных инвесторов;

— предоставление потребителю возможности выбора поставщика энергии.

Энергокомпаниями должна быть разработана гибкая ценовая политика, учитывающая интересы поставщиков, потребителей, властей региона. Для стабилизации и снижения тарифов на электроэнергию необходима, в первую очередь, оптимизация издержек. Она возможна с помощью выбора поставщиков топлива, оборудования и

ремонтных услуг исключительно на конкурсной основе. Это может обеспечить снижение ремонтных издержек, учитывая высокий износ фондов в электроэнергетике.

Вследствие существенного различия издержек энергоснабжения для отдельных потребительских групп необходима дифференциация тарифов на электроэнергию. Она также требуется по соображениям стимулирования рационального потребления и селективной поддержки некоторых потребителей энергии.

В условиях дефицита энергии в целях энергосбережения сокращение спроса можно добиться с помощью продвижения энергосберегающих технологий и услуг. Здесь возможны такие методы стимулирования, как реклама и пропаганда. Стимулирование спроса возможно путем введения специальных тарифов, эксклюзивных контрактов. Успешная деятельность энергокомпании во многом зависит от отношений с различными контактными аудиториями. Для них рекомендуется разрабатывать программы маркетинга. Цель – создать более благоприятный образ энергокомпании в регионе. При этом особое внимание необходимо обратить на экологический аспект, энергосберегающие услуги для потребителей, участие в социальных программах, поддержку экономического развития региона.

Очень важно в условиях кризиса использовать специальные (контрактные) тарифы. Специальные контрактные тарифы разрабатываются в целях:

— повышения энергоэффективности в потребительском секторе;
— финансовой поддержки отдельных потребителей;
— социальной защиты.

Эти тарифы отличаются более индивидуальным подходом к потребителям, а также тем, что в процессе целевого регулирования допускается их отклонение от стоимости обслуживания. Например, для стимулирования энергосбережения тариф повышается с ростом электропотребления.

Также для рационализации электропотребления в регионе энергокомпаниями могут быть использованы тарифы управления энергоэффективностью. Эти тарифы могут быть предложены потребителям в рамках программы управления спросом, а также регулирующими органами в процессе реализации региональной энергетической стратегии. Один из подходов, направленных на либерализацию тарифной политики при усилении взаимодействия энергокомпании с потребителями, состоит в следующем: для группы промышленных потребителей разрабатывается комплект моделей многоставочного тарифа на электроэнергию (тарифное «меню), стимулирующих различные направления рационализации электропотребления в зависимости от энерготехнологических и функциональных характеристик потребителей. Каждый потребитель выбирает из предложенного набора наиболее приемлемую для себя модификацию. При этом учитываются такие факторы:

— прогноз роста объемов производства и электроемкости продукции;
— резервы экономии электроэнергии и повышения уровня электрификации;
— перспективные режимы электропотребления (в суточном и годовом разрезе);
— возможности повышения коэффициента мощности в электросетях.

После выбора тарифной модели потребитель заявляет ее энергокомпании, что фиксируется в договоре. По истечении контрактного периода допускается смена тарифной модели. Реализуя выбранную модель с помощью соответствующих проектов и мероприятий по рационализации, потребитель сам снижает для себя стоимость 1 кВт.ч электроэнергии.

Оплату за потребленную электроэнергию предприятиями - потребителями вследствие их низкой платежеспособности в условиях кризиса энергокомпании могли бы допустить в товарной форме, оказанием встречных услуг или покупкой-продажей ценных бумаг, если это выгодно как потребителю энергии, так и энергокомпании.

Процесс перехода к новым методам регулирования тарифов на электроэнергию в соответствии с приведенными предложениями потребует решения следующих проблем:

— технических (необходимость установки дополнительных приборов учета и контроля расхода энергоносителей);

— организационно-экономических (возрастание объема учетной и прогнозно-аналитической работы в энергокомпании и у потребителей);

— юридических (разработка и принятие необходимых правовых документов).

Перестройку учетной и аналитической работы в энергокомпании необходимо проводить в следующих направлениях:

1. Для определения оптимальной глубины дифференциации тарифов по потребителям и обоснования соответствующих ставок требуется детальный учет затрат по всем стадиям процесса электроснабжения: от генерирования до распределения включительно.

2. Для дифференциации тарифов по направлениям стимулирования энергоэффективности необходимо провести комплексный анализ влияния режимных характеристик потребителей на финансовые результаты энергокомпании.

В контексте этих трансформаций искусственный интеллект (ИИ) стал ключевым фактором в оптимизации бизнес-стратегий, особенно в области ценообразования. ИИ позволяет предприятиям анализировать большие объемы данных быстрее и точнее, чем это было возможно ранее, а также эффективно проводить анализ:

— исторических данных о продажах;

— потребительского поведения;

— макроэкономических условий.

Использование алгоритмов машинного обучения и автоматизированных систем помогает предсказывать спрос, в реальном времени определять оптимальные цены и более точно реагировать на изменения в потребительских предпочтениях и рыночной ситуации, предоставляя бизнесу возможность проводить более гибкую и эффективную ценовую политику [2].

Применение ИИ в ценообразовании не только усиливает позиции компаний в условиях жесткой конкуренции, но и позволяет достигать значительного увеличения эффективности операций, улучшения клиентского сервиса и увеличения прибыли.

Цели оптимизации ценообразования с использованием ИИ:

1. Максимизация прибыли: идентификация ценовых точек, которые принесут максимальный доход.

2. Улучшение конкурентоспособности: гибкая и быстрая реакция на рыночные тенденции.

3. Повышение удовлетворенности клиентов: установление цен, которые соответствуют восприятию ценности услуг энергокомпаний клиентами.

4. Оптимизация загрузки производственных мощностей: важно для энергокомпаний с высокими фиксированными затратами, где оптимальное ценообразование помогает достичь максимальной эффективности использования ресурсов.

Благодаря ИИ можно быстро реагировать на изменения рынка и корректировать цены в соответствии с текущей ситуацией [3].

ИИ позволяет:

1. Прогнозировать спрос: ИИ анализирует большие объемы данных о покупательском поведении, экономических показателях и сезонных колебаниях для точного прогнозирования спроса.

2. Сегментировать рынок: с помощью ИИ компании могут разделять потребителей на сегменты по различным критериям и устанавливать индивидуальные цены для каждого сегмента, что увеличивает общую эффективность ценообразования.

3. Проводить оптимизацию в реальном времени: ИИ непрерывно анализирует поступающие данные и автоматически корректирует цены, что позволяет быстро реагировать на любые изменения на рынке.

4. Осуществлять интеграцию внешних данных: ИИ может учитывать не только внутренние данные компании, но и широкий спектр внешних источников, включая макроэкономические показатели, что помогает лучше понимать рыночные тренды.

Исходя из вышеизложенного, следует, что применение ИИ в ценообразовании энергокомпаний не только увеличивает эффективность процессов, но и приводит к более обоснованным и оптимальным ценовым решениям, которые способствуют устойчивому росту и развитию не только энергетической отрасли, но и всей экономики в целом.

Использованная литература:

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Справедливый Казахстан: закон и порядок, экономический рост, общественный оптимизм» от 2 сентября 2024 года //https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-spravedlivyy-kazahstan-zakon-i-poryadok-ekonomicheskiy-rost-obshchestvennyy-optimizm-285014

2. Концепция развития искусственного интеллекта на 2024 – 2029 годы, утвержденная Постановлением Правительства РК от 24 июля 2024 года № 592// https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400000592

3. Сарычева С. Оптимизация ценообразования с использованием искусственного интеллекта // https://priceva.ru/blog/article/optimizatsiya-tsenoobrazovaniya-s-ispolzovaniem-iskusstvennogo-intellekta

ТЕКТІ ТҰЛҒА ТӘШЕНЕВ ТАҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК РУХЫ: ТАРИХ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ

КЕҢЕС ҮКІМЕТІ ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІНДЕГІ ИСЛАМ ДІНІНІҢ КӨРІНІСТЕРІ

Апашева Сабира Нұрбаевна
Ж. Тәшенев атындағы университетінің «Тарих және география» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к., қауымд. профессор. Шымкент қ.
Елемесова Акнур Аскаровна
Ж. Тәшенев атындағы университетінің магистранты, Шымкент қ.

Аңдатпа. Біздің қолымызда бар түрлі этнографиялық мәліметтер арқылы Кеңес Одағы қалыптасқанға дейінгі кезеңде ислам діні қазақ салт-санасының, күнделікті дәстүрлі өміріне кеңінен (түбегейлі десек те болады) енгендігін аңғара аламыз. Ислам діні тек салт-дәстүрмен шектелмей Қазақстан аумағындағы халықтың (яғни қазақтардың) дәстүрлі құқығына да айналып біткен болатын. Қазақ даласында шариғат заңы тек ережелерде пайдаланып қана қоймай өмірде де өз орнын ала алды. Осындай үлкен «мәртебеге» ие болған ислам діні Кеңес Одағының қалыптасуымен толықтайын өз беделінен айырылды. Әсіресе Ұлы Отан соғысы жылдарынан кейінгі атеисттік үгіт-насихаттардың нәтижесінен, жаппай бұқаралық ақпарат құралдарындағы «дінсіздік» мәселелерінің ашық айтылуынан қоғамдық сана өзгерді, бұрыңғы «бісмілләсін» аузынан тастамаған халық шариғат заңына бағыну түгілі күнделікті тұрмысында да ислами ықпалды (мысалы діни салт-жоралғылармен үйлену-некелесу, ораза ұстау, садақа беру, зекет беру) ығыстырды.

Мақалада Кеңес үкіметі тұсындағы қазақтардың күнделікті өміріндегі дін көріністеріне қатысты зерттеулерге сүйене отырып, аталған мерзімдегі халық тұрмысындағы діннің алған орнын, маңыздылығын және ролі қарастырылған.

Кілт сөздер: дін, ұлттық сана, әдет-ғұрып, философия, дүниетаным, дәстүр, наным, сенім.

Аннотация. С помощью различных этнографических данных, имеющихся у нас, мы можем констатировать, что в период до формирования Советского Союза ислам широко (можно сказать, радикально) вошел в повседневную традиционную жизнь казахского ритуала. Ислам стал традиционным правом народа (т. е. казахов) на территории Казахстана, не ограничиваясь только традициями. В казахской степи закон шариата мог не только пользоваться правилами, но и занимать свое место в жизни. Получив такой большой «статус», ислам окончательно утратил свой авторитет с образованием Советского Союза. Общественное сознание изменилось, особенно из-за атеистической пропаганды после Великой Отечественной войны, из-за открытого высказывания в средствах массовой информации вопросов «нерелигиозности», народ, который никогда не покидал уст своего прежнего «бісміләсін», имеет исламское влияние и в повседневной жизни, не говоря уже о подчинении законам шариата (например, браки-браки с религиозными обрядами, пост, милостыню, милостыню) вытеснил. В статье рассматривается место, значение и роль религии в народном быте данного периода, опираясь на исследования, касающиеся проявлений религии в повседневной жизни казахов при Советском правительстве.

Ключевые слова: религия, национальное сознание, обычаи, философия, мировоззрение, традиции, убеждения, убеждения.

Abstract. With the help of various ethnographic data available to us, we can state that in the period before the formation of the Soviet Union, Islam widely (one might say radically) entered the daily traditional life of the Kazakh ritual. Islam has become the traditional right of the people (i.e. Kazakhs) on the territory of Kazakhstan, not limited only to traditions. In the Kazakh steppe, Sharia law could not only use the rules, but also take its place in life. Having received such a great "status", Islam finally lost its authority with the formation of the Soviet Union. Public consciousness has changed, especially due to atheistic propaganda after the Great Patriotic War, due to the open expression in the media of issues of "non-religion", the people who never left the mouth of their former "Muslim brotherhood" have Islamic influence in everyday life, not to mention obedience to Sharia law (for example, marriages-marriages with religious rites, fasting, almsgiving, alms) have been replaced. The article examines the place, significance and role of religion in the national life of this period, based on research on the manifestations of religion in the daily life of Kazakhs under the Soviet government.

Key words: religion, national consciousness, customs, philosophy, worldview, traditions, beliefs, beliefs.

Кеңес үкіметі жылдарында қазақтардың күнделікті өміріндегі ислам дінінің көрінісі бойынша мәліметтерді топтастыруда біз Қазақстанның оңтүстік облыстарынан бөлек басқа бөліктерінде биліктің әсерінен, үгіт-насихаттардың әсерінен діни салт-жоралғылардың күнделікті өмірде қолдана бермегендігін, ораза, Құрбан айт іспеттес діни мерекелердің ұмытқа айналғандығына, мұсылмандардың негізгі діни кітабы Құран сүрелерін білушілердің санының азайғандығын түрлі деректер мен жергілікті тұрғындардың әңгімелерінен (этнографиялық дерек көздерінен) көз жеткіздік. Осыдан біз мынадай тұжырымға келдік: мемлекеттік билік қоғамдық сананың формасы болып табылатын діннің ықпалына тікелей әсер ете алады, мемлекеттік биліктің қолдауымен ғана қоғамда дін және діни салт-дәстүрлер кеңінен өріс ала алады.

Кеңес Одағы қалыптасқанға дейін, тіпті Ұлы Отан соғысы жылдарына дейінгі қазақ халқының күнделікті өміріндегі ислам дінінің көріністеріне қатысты зерттеулер саны жеткілікті болғандығына қарамастан, XX ғасырдың 60-80 жылдары қазақтардың күнделікті өміріндегі немесе күнделікті тұрмысындағы ислам дінінің орны мен көрініс табуына қатысты ғылыми жариялымдарға тарихнамалық шолу жасау-мақаланың өзектілігін айқындайды.

XX ғасырдың 60-80 жылдары қазақтардың күнделікті өміріндегі немесе күнделікті тұрмысындағы ислам дінінің көрініс табуы тақырыбын талдауда біз негізгі материал ретінде тақырып аясындағы ғылыми зерттеу жұмыстарын, мақалалар мен жариялымдарды, құжаттар мен Ұлы Отан соғысынан кейінгі жарлықтар мен заңнамаларды, тақырып шеңберіндегі отандық, ТМД аумағындағы және де шетелдік зерттеушілердің еңбектерін негізге алынды [1, 113 б].

Ислам діні Қазақстан аумағына таралған сәттен бастап-ақ қазақтардың бұрыңғы салт-дәстүрлік, наным мен сенімдік қатынастар жүйесіне ислам дінінің ықпалы толығымен кірікті. Жоғарыда аталған қатынастар жүйесінің көптеген дерлік қызметтерін жүзеге асыратын жан-жақты механизмге Ислам дінінің өзі айнала бастады.

Кеңес Одағы қалыптасқанға дейін мұсылмандық дін көшпелілер өмірінің барлық салаларына ықпал еткендігі соншалықты салт-дәстүр, көшпелі халықтың ұлттық

психологиясы, идеологиялық институттар, әлеуметтік институттар, этникалық ұстанымдарды исдламдық дінсіз көзге елестету мүмкін еместей жағдайға айналған еді.

Қазақтардың өміріндегі діннің көрінісі дегенде көшпелілер кезеңінде де, Кеңестер Одағы кезеңінде де қарапайым халық ислам дініне ата-баба әруағына табыну мен зороастризм дінінің элементтерін араластыру арқылы өз өміріне енгізді.

Г. Балтанова, С. Бабажанов өз еңбектерінде діндердің өзара араласуы арқылы халықтың күнделікті тұрмысына енудің тарихи негізін Қазақстан аумағына ислам дінінің енуімен байланыстырады[2,44 б].

Қазақ халқының (түркілердің) ислам дінін қабылдаудың өзіндік ерекшеліктері бар. Басқа Орта Азия халықтарына түрлі тактикалар негізінде (мысалы күштеп, салық салу, салықтардан босату т.б.) ислам енгізілген болса, Қазақстан аумағындағы халықтарға басқыншылық, зорлықпен енгізу жолымен емес, діни уағыздау, сопылардың еңбегінің нәтижесінде, ең бастысы көпестер мен саударгерлердің көптеп келуі нәтижесінде енгізілген. Исламға дейін Қазақстан аумағындағы халықтар христиан, буддизм, тәңірлілік, зороастризм, манихей іспеттес наным-сенімдерді ұстанғаны да белгілі. Ислам дінін енгізу тактикаларының біріншісі осы аталған діндерді «жалған сенім» деп жариялаған мұсылмандық дін уағыздаушылары «ислам дінін қабылдағандарға» салықтан босату, саудамен айналысуға тыйым салынбау іспеттес жеңілдіктерді қарастырды. Осы жерде атап өтер ең басты мәселе-Ислам дінін қабылдату мақсатында жергілікті халықтардың салт-санасына, күнделікті өміріне етене кіріп кеткен зороастризм, тәңірге табыну, ата-баба рухына табуну іспеттес нанымдардың қағидаларының ислам қағидаларына қайшы келсе/келмесе де сақталуында болса керек. Мысалы, отқа табыну, 3,7,9,40 іспеттес санды қастерлеу-қасиетті санау, жұмақ ұғымы, дәрет алу іспеттес күнделікті тұрмыстағы діннің көріністері біздің күнімізге дейін мұсылмандық дінмен біріккен күйде бізге жетіп келді. Христиан дінінің элементтері де мұсылмандық дін қағидаларына көп жерде сәйкес келуі Исламның тез қабылдануына, халықтың күнделікті тұрмысына енуіне кең жол ашты десек қателеспейміз.

С. Зиманов пен Н. Өсеров өздерінің «Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсері» атты еңбегінде: «Ислам дінінің жергілікті әдет-ғұрыптарға бейімделе алу қасиеті де исламның кеңінен таралуына мүмкіндік берді. Әрине, ислам біркелкі жергілікті діндерге әсер етіп қана қоймай, сол діндердің кейбір элементтерін өзіне сіңіре отырып, өзгертіп, байытып отырды»,-деуінен біз қазақ халқының күнделікті тұрмысында ислам дінінің бірқатар діндер мен наным-сенім элементтерінің араласұан күйінде енгендігін аңғарамыз. Мысал келтірсек, ХХ ғасырдың 60-80 жылдардың өзінде әсіресе Қазақстанның оңтүстік аумақтарындағы халықтың тұрмыс тіршілігінде отқа май құю (отқа табыну), суға, айға (ай толғанда сәлем беру, айдың орналасуына қарай ауа-райын болжау), күнге табыну, табиғаттың басқа да құбылыстарына сыйыну іспеттес элементтер қолданылуы осыған дәлел болары анық.

В.Н. Басилов пен Дж. Х. Кармышев өздерінің «Ислам у казахов» атты еңбегінде қазақ халқының бұрыннан келе жатқан ата-баба әруағына сыйыну мен ислам діні қағидаларының бірігуі арқылы күнделікті тұрмысқа енуі туралы көптеген қызықты айғақтар келтірген.

Ата-баба әруағына сыйыну көне түркілерден бізге жеткен наным. Ислам дінінде өз аталарының батылдығымен, батырлығымен мақтанудың нәтижесінде көптеген тайпааралық жанжалдардың туындауына себеп бол,андықтан, Мұхаммед пайғамбар заманында-ақ «әркім өзі үшін жауапты» ұғымына негізделген мұсылмандық қағидалар қабылданған болатын. Бұл қағида қазақ халқының ұлттық санасына ешқандай ықпал ете

алмағандығын келесі жәйттерден байқай аламыз. XX ғасырдың 60-80 жылдарында да «7 атаны білу», ата-бабалардың өмірі мен ұстанымдарын қадірлеу, қастерлеу, қайтыс болған ата-баба әруағының күш-қуатына сеніп, сол әруақтардың күш-қуат тілеу, көмек сұрау іспеттес мұсылмандық дінге қайшы келетін дәстүрлер де сақталды, кеңінен қолданысқа ие болды. «Аллан сұраймыз, ата-баба әруағынан қолдау сұраймыз» деген ұстанымдар арқылы біз әруаққа табыну, көк тәңірге табыну іспеттес түркілер дәуірінен қалған сенім қалдықтарының біздің күнге дейін аман-есен жетіп келгендігін аңғарамыз.

XX ғасырдың 60-80 жылдарындағы қазақ халқының өміріндегі дік факторының ролін ғылыми тұрғыдан зерделеу халқымыздың мәдени дәстүрінің болмысын, ұлттық күш-қуатын бөлектеп қарастыру мүмкін емес.

Халықтың өз ішіндегі және халықтардың бір-бірімен қарым-қатынаста діннің алар ролі өте маңызды екенін тарих бізге дәлелдеуде. Сондықтан да қазіргі кезеңде діннің ролі мен қызметін анықтау арқылы, сол діннің ұлттық бір мәдіни бөлігі ретінде ғана емес, қоғам өміріне ықпал ете алатын алып әлеуметтік күш екенін түсінудің өзектілігі зор. Яғни, Кеңестер Үкіметі тұсындағы «дін жоқ», «Құдай жоқ» деген атеисттік нормалардың үгіттелуіне қарамастан XX ғасырдың 60-80 жылдарындағы қазақ ұлтының күнделікті тұрмысында, өміріндегі діннің алар орнын зерттеудің танымдық және тәжірибелік маңыздылығын аңғартады[3,132 б].

Біз, өз зерттеу тақырыбы шеңберінде, яғни XX ғасырдың 60-80 жылдарындағы қазақтардың күнделікті өміріндегі діннің орны дегенде ислам дініне қатысты қарастырдық.

Ислам діні батыс елдерінің тарихнамасында 1950-1980 жылдары АҚШ, Франция, Ұлыбритания іспеттес елдердің ірі университеттерінде «шығыс елдерінің тарихы» мәселесінің шеңберінде зерттелген болатын. Аталмыш зерттеулерде негізінен Құран Кәрімнің жазылу-лингвистикалық ерекшеліктері мен діннің шығу тарихы тарих пен лингвистика ғылымдарының шеңберінде жан-жақты қарастырылған болатын. Дәл осы уақыттан бастап исламтану негіздері жолға қойылып, түрлі исламтанушы ғалымдар өз зерттеулерін жүргізді.

Жоғарыда аталғандар бүкіл әлемдегі ислам дінін ұстанушыларға қатысты зерттеулер болса Кеңестер Одағы ішіндегі мұсылман халқының өмірі мен діни наным-сенімдерінің ұсталу деңгейлеріне қатысты зерттеулер бұл бөлек өзгеше мәселе. Өйткені Кеңестер Одағы «сыртқы көзден жабық немесе жасырын» саясатын ұстанғандықтан одақ ішіндегі халықтардың өмірін, тұрмыс-тіршілігіне қатысты анық айғақтарға негізделген деректерге қол жеткізу батыс тарихшылары мен зертетушілері үшін мүмкін емес жағдай болатын. Дегенмен де, осы тақырып төңірегінде зерттеулер де жоқ емес. Мысалы, Гибб, Грюнебаум іспеттес батыс исламтанушылары КСРО аумағындағы мұсылмандық діндегі халықтардың мәдени өміріне көңіл бөлсе, Р. Мертон, Э. Дюркгейм, М. Вебер бұл халықтардың әлеуметтік көзқарастарын зерттеді.

Қазіргі кезеңде ислам дініне қатысты, атап айтар болсақ ислам дінінің танымдық негіздеріне қатысты шығыс және батыс ғалымдарының еңбектері көптеп жарияланууда. Ол ғалымдардың қатарына М. Фредерик, М. Малерб, Идрис Шах, Б. Лазеев, С. Тримингэм іспеттес ғалымдардың еңбектерін атап өтуімізге болады.

Қазақ халқының қоғамдық және рухани өміріндегі ислам дінінінің алар орнын зерттеушілер 1769 жылдан бастау алған. Сол жылы Мәскеу университетінің ғалымы Д. Аничков «Надан халықтардың құдайшылық бастамалары» атты философиялық тұжырымдамаларынан кейін Орта Азия мен Қазақстан аумағындағы халықтардың діни наным-сенімдерінің сол халықтардың күнделікті өміріне ықпалы кеңіннен

қызығушылықтар туындатты, әрі осыдан кейін орыс зерттеушілері мәселені қарастыра бастады.

Ислам мен Құранға қатысты зерттеулер жүргізгендер қатарына А. Крымский, В. Розен, А. Шмидт, В. Гиргас, И. Крачковский болатын [4,55 б].

Кеңестер Одағына дейін Орта Азия мен Қазақстан аумағындағы халықтардың күнделікті өмірі мен тұрмысындағы діннің алатын орны көп жағдайда тарихнамалық немесе айғақтық маңыздылыққа ие болмаған. Патшалық Ресей көп жағдайда ғылымға емес, өз боданындағы халықтарды басқару тетігін іздестіру мақсатында сол халықтардың этнографиясын, тілі мен дінін, тарихын, жағрафиясын анықтауға тырысты. Сондықтан Ресей зерттеушілерінің басты мотиві саясатпен байланысты екенін де атап өткеніміз жөн болар.

Кеңестер Одағына дейінгі қазақтардың күнделікті өміріндегі исламның ролін атап өткендер қатарына В.В. Бартольд, А. Алекторов болатын.

Қазақ зиялаларының ішінде дін мен қоғамдық сана, күнделікті өмірдің байланысын зерттеушлер қатарына А. Құнанбаев, Ш. Уалиханов, Ы. Алтынсарин, Ш. Құдайбердіұлы атап өте аламыз.

Кеңестер Одағына дейінгі кезеңдегі қазақ халқының күнделікті өміріндегі ислам дінінің көріністерін зерттеушілер қатарына Қ. Халид, С. Бабажанов өз зерттеулері арқылы қазақ қоғамындағы ислам дінінің әсерін анықтауда өлшеусіз үлес қоса білді.

Ал, енді XX ғасырдың 60-80 жылдарындағы қазақ халқының күнделікті өміріндегі дін көріністеріне қатысты зерттеулерге келер болсақ, тақырып төңірегіндегі зерттеулерді 2 бағытқа ажыратып ала аламыз:

1. Сол дәуірде, яғни Кеңестер Одағы тұсынданы қоғамдық қатынастарда, халықтың өміріндегі дін көріністеріне қатысты зерттеулер.
2. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі зерттеулер.

Кеңестер Одағы тұсында қазақ халқының күнделікті тұрмысындағы діннің көріністеріне қатысты зерттеулершілердің қатарына Ж. Қажымов, Қ. Шүлембаевтарды атап өте аламыз. Екі автордың еңбектерінде өз дәуірінің кеңестік саясаттың идеологиялық шектеулері, үстемдіктері мен қысымдары байқалады. Кеңестер Одағы тұсында дінді насихаттамақ түгілі, «дінді адам санасын улаушы есірткеге» теңестірілгендіктен дінге қатысты барлық зерттеулер осы саясаттың шеңберінен шыға алмағандығы сезіледі.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы жылдардың өзінде-ақ қазақ халқының салт-дәстүріне, санасына, тарихына, мәдениетіне, тұрмыс-тіршіліге ислам дінінің ықпалын жеке саралап зерттеушілердің саны күрт көбейгендігі байқалады. Мысалы, У. Қыдыралин, А. Төлеубаев, К. Бейсембиев, О. Сегізбаев, Х. Арғынбаев іспеттес ғалымдар ислам дінінің ықпал ету қырларын зерттеген болатын. Мәселен, О. Сегізбаев қазақ халқының философиялық дүниетанымындағы ислам дінінің алған ролін зерттеді, ал Х. Арғынбаев қазақ отбасылық дәстүріндегі ислам дінінің қызметі мен маңыздылығын, Ә. Төлеубаев қазақ халқының әдет-ғұрпындағы, салт-дәстүріндегі ислам дінінің әсерін зерттеді.

Ислам дінінің қазақ халқының салт-дәстүріндегі, күнделікті тұрмыс тіршілігіндегі ролін анықтауда Р. Мұстафина, А. Сұлтанғалиеваның зерттеулерін атап өтпесек болмас. Сұлтанғалиева Қазақстан аумағындағы ислам діні бойынша ағартушылық-сауаттылықтың негізі болып табылатын діни мешіттер мен діни мекемелердің қалыптасу тарихын зерттесе, А. Сұлтанғалиева қазақ халқының салт-дәстүріндегі ислам факторларын (элементтерін) басқа да Орта Азия халықтарының дәстүрімен салыстырмалы түрде анықтап, қазақ халқының арасындағы мұсылмандық діні үстірт деңгейде таралған деген пікірді жоққа шығаруға тырысты[5, 41 б].

Сақтағанова З.Г. өзінің «Советская модель государственной религиозной политики в Казахстане и религиозная повседневность казахстанцев во второй половине XX в.» атты мақаласында кеңестік дәуірдегі Қазақстанда жүргізілген діни саясатқа талдау жасай отырып, күнделікті өмірдегі дін элементтері, діни салт-жоралғыларды анықтау мақсатында Орталық Қазақстан қалаларының тұрғындарынан интервью алу арқылы, сол кезеңнің, яғни XX ғасырдың 60-80 жылдардағы дін көрінісіне талдаған. Тек интервьюге ғана сүйеніп қана қоймай, мұрағат құжаттарынан Құрбан айт, Ораза қатысты мәліметтерді жинақтау арқылы, сол кезеңде Орталық Қазақстанда күнделікті өмірдегі діннің көрінісі әлсіз болса да, сақталғандығын дәлелдейді.

Келесі ғалым Ауанасова Б.М еліміздің аумағындағы діни қарым-қатынастың даму тарихын зерттеген, тіпті «Қазақстандағы діни қарым-қатынастың эволюция тарихы (ислам діні мысалында 1941-1991 жж) (История эволюции религиозных отношений в Казахстане (на примере ислама 1941-1991 гг.) атты кандидаттық диссертациясы қорғалған. Автордың «Қазақстандық зерттеушілер еңбегіндегі исламның тарихы» атты мақаласында Кеңестер Одағының қалыптасуынан ыдырауына дейінгі еліміздегі ислам дінінің зерттелу тарихын қарастырған.

1960 және 1980 жылдары дін адамдардың жеке өмірінің бөлшегіне ғана айналды, жабық түрде жүргізілген діни ритуалдар жасырын, құпия түрде жүргізілді. 1970 жылдары ұзаққа созылған дінге қарсы компания өз жемісін бере бастады:

• халықтың басым бөлігі дінді тек діни салт-жоралғылармен ғана байланыстырды.

• мұсылманбыз деп санағанымен Құранды оқу түгілі, бұрыңғыдай жаттанды түрін де меңгерген жоқ.

• Көпшілік халық Құдайды жоқ деп, өздерін атеист санай бастады.

• Дін, діннің қағидаларына қатысты мәселелер ешкімді қызықтырмады.

• Дін-адамдардың құндылығы шеңберінен шыға бастады [6,40 б].

1960-1970 жылдары исламдық деп саналатын халықтық дәстүрлердің өзін жоққа шығару жолында күрес жүргізілді. Қалың мал, қызды алып қашу іспеттес дәстүрлер өткір сынға алынды. Қазақтардың «бесік құда», «тасаттық» (жаңбырды шақыру дәстүрі) және басқа да исламмен байланысты деп саналған дәстүрлер теріске шығарылды. Дегенмен, бұл дәстүрлерді қарапайым халық исламдық, діни дәстүрлер деп танығанымен ресми Ислам аталған дәстүрлердің көпшілігін «исламдық» деп мойындамайды, мысалы, тасаттық, қызды өзінің еркінсіз алып қашып үйлену, қаза тапқан адамды 3 күннен кейін жерлеу және т.б. дәстүрлер.

Қазақтың қоғамында ежелден келе жатқан әменгерлік дәстүрі исламда қолдау тапты. Дегенмен, XX ғасырдың 60-80 жылдары әменгерлік дәстүрі ресми тіркелген кездері жоқтың қасы.

1980 жылдары ислам өзгешелеу курсқа ауыса бастады. Кеңестік идеологтар 1980 жылдардың соңына қарай КСРО аумағында мүлдем дін мен діни салт-дәстүрлердің қалдықтры жоққа шығарылады деп болжаған болатын, дегенмен исламның қайта өрлеу процесі де 1990 жылдардың басында бір шеті көрініс бере бастады. Хрущевтің бастағы дінге қарсы саясатын қайта жаңғырту, діни саясатты қаталдандыру, атеистік компанияға қолдау көрсету іспеттес мемлекеттің талпыныстары табысты жүргізілмеді. Кеңестік биліктің діни саясатт ретке келтіруге бағытталған ең соңғы талпынысы 1991 жылдың 5 мамырында Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің «Ар-ождан және діни ұйымдардың бостандығы туралы» Заңы болатын.

XX ғасырдың 80-жылдары киелі мекендерге зиярат жасау дәстүрі қайта жаңғыра бастағанымен, 90 жылдардың басына зиярат етуді «Құдайға серік қосумен» теңестірілді.

А.К. Қошанов: «кеңестік дәуірде мемлекеттік саясат дінге тыйым салудың коммунистік идеологиясына негізделді»,-деген болатын [7, 121 б].

1960-1980 жылдары Қазақстанның түрлі аудандарында ашық және жасырын түрде ислам дінінің дәстүрлі мерекелері атап өтілді. Дегенменде, ресми діни мерекелерді атап өтуден алдын қалаларда, район-селоларда КП Обл.ком. бұйрығымен дінге қарсы, діни мерекелер мен діни дәстүрлерге қарсы алдын ала партиялық-саяси және қоғамдық үгіт-насихат жұмыстары жүргізілді. Үгіт-насихат жұмыстары: «Исламның реакциялық мәні», «Ислам және ғылым», «Дін және ғылым», «Әлемнің бастаулары және ақыр заман-ғылыми түсініктерде», «Наным-сенімнен ғылымға дейінгі жол» тақырыптарында өткізіліп, қарапайым халықтың діни сенімділігін азайтудың барлық шаралары жасалды. Дегенменде, тіпті Қазақстанның солтүстік, орталық аумақтарында да ораза ұстап, құрбандық шалғандар туралы мұрағат құжаттарынан дәлелдер таба аламыз. Мысалы, Қарағанды қаласы бойынша ораза ұстағандар саны 1950 жылы-3 100 адам, 1951 жылы-2 800 адам, 1952 жылы-2200 адам көрсетілген. Ораза айының түңгі ораза намазына да мешіттерге адамдардың жиналғандығы туралы деректер жоқ емес.

1960-1970 жылдары исламдық деп саналатын халықтық дәстүрлердің өзін жоққа шығару жолында күрес жүргізілді. Қалың мал, қызды алып қашу іспеттес дәстүрлер өткір сынға алынды. Қазақтардың «бесік құда», «тасаттық» (жаңбырды шақыру дәстүрі) және басқа да исламмен байланысты деп саналған дәстүрлер теріске шығарылды. Дегенмен, бұл дәстүрлерді қарапайым халық исламдық, діни дәстүрлер деп танығанымен ресми Ислам аталған дәстүрлердің көпшілігін «исламдық» деп мойындамайды, мысалы, тасаттық, қызды өзінің еркінсіз алып қашып үйлену, қаза тапқан адамды 3 күннен кейін жерлеу және т.б. дәстүрлер.

1964-1980 жылдардың соңына дейін мемлекет пен партияның діни саясатында «ғылыми атеизм» бағыты кеңінен белсендірілді. Брежнев тұсында мемлекет пен діни ұйымдардың арасындағы қарым-қатынастар тыныштық күйде және «мәдениеттілік» формасына енді десек қателеспейміз. 1965 жылы СДРПЦ және СДРК біріктіріліп, КСРО Министрлер Кеңесінің жанындағы дін істері бойынша Кеңеске біріктірілді.

Дінге қарсы шабуылдардың жаппай қарқыны бәсеңдегені соншалықты дінге қарсы іс-әрекеттер КОКП ОК Қоғамдық ғылымдар академиясының ғылыми атеизмді зерттеу интституттарынан бастап пионерлік үгіт-насихат жасаушы топтарына дейінгі аралықта біртұтас жүйе ретінде құбылып өзгерді. Дінге қатысты мемлекет саясатының тек формасы өзгерді: ашық репрессиялық формадан «ғылыми-атеисттік» формаға ауысты [8, 64 б].

Қорытындылайтын болсақ, ХХ ғасырдың 60-80 жылдары қазақ халқының діни көзқарастары, дінді ұстану «дәрежесі» жоғары болған жоқ, яғни қазақ халқы сол кезеңде (жалпы Кеңес Үкіметі тұсында дін фанаты болған емес. Соғыс жылдарындағы және де соғыстан кейінгі патриоттық рухы, отансүйгіштік бағыттағы насихаттар село-ауыл қазақ халқының діни ұстанымдарын бірсыпары ығыстыра алды десек қателеспейміз.

ХХ ғасырдың 60-80 жылдары ислам дәстүрі тек отбасылық салтта ғана, отбасылық тәрбие құралы ретінде ғана сақталды. Ислам қазақ халқының мәдениетіне түбегейлі араласып, тұрмыстық өмір мен Ислам дінінің арасындағы шекара жойылды.

Бүкіл Кеңес Үкіметі билік еткен тұста мемлекет халықтың санасынан діни түсініктерді, діни көзқарастарды түбегейлі өшіріп тастаудың әрекеттерін жасаумен болса да, қазақ халқының діншілдігі аз деңгейде болса да сақталды, атадан балаға жеткізіліп отырды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Арғынбаев Х. Қазақ отбасы (қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу еңбек).-Алматы., 1996., 137 бет.
2. Ауанасова Б.М. История эволюции религиозных отношений в Казахстане (на примере ислама 1941-1991 гг.): дис. … к.и.н. –Уральск, 2007. – 135 с.
3. Бабажанов С. Этнографиялық мақалалар.-Алматы., 1993., 78 б.
4. Балтанова Г.Р. Ислам в СССР: анализ зарубежных концепций.-Казан., 1991.-46 стр
5. Джалилов З. Г. Ислам и общество в со¬временном Казахстане. - Алматы: Дайк-Пресс,2006. - 204 с.
6. Мустафаева А.А. Исторический обзор эволюции ислама в советском Казахстане//KazNU Bulletin. Oriental series. №3 (60). 2012., стр 31-35.
7. Сактаганова З.Г. Советская модель государственной религиозной политики в Казахстане и религиозная повседневность казахстанцев во второй половине XX в // ГРНТИ 03.20: История Казахстана. ВЛАСТЬ И ОБЩЕСТВО.,60-74 стр
8. Султангалиева А.К. Ислам в Казахстане: история. Этничность и общество. – Алматы: КИСИ, 1998. – 188 с

ЕЛІН СҮЙГЕН ЕР

Ысқақ Айман Исабекқызы
Астана қаласы «Жұмабек Ташенев атындағы
№10 мектеп-гимназиясының
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі»
yskak 71@bk7ru
https://orcid.org/0000-0003-1332-7048

Аңдатпа. «Тарих деген – шежіре. Уақыт деген алып бар. Түптің түбінде сол алып уақыт әркімді өз орнына қояды. Кімнің кім екені сонда айқындалады» дегендей, - әр кезеңнің, дәуірдің өзіне тән дүлдүлі мен бұлбұлы, батыры мен бағланы, қайталанбас тұлғалары, көшбасшысы болатыны анық. Керімсал керіліп, ұшса құстың қанаты талатын кең байтақ, шетсіз де шексіз ен даланы көргенде мынау менің жерім, бабалардың аманаты, қасиетті ата мекенім деп терең тебіренбесе болмас.

Ұлттық рухы аса жоғары Жұмабек Тәшеневтей қайраткердің еліміз бен жерімізге сіңірген орасан ерліктері мен ерен еңбектерін жастарымыздың санасына жаңғыртып, солардың отты рухтарын жастардың жүректеріне құю – басты міндетіміз.

Аннотация. «История – это генеалогия. Есть такая вещь, как время. В конце концов он вернет старый закат на место и станет ясно, кто я». И тот факт, что у соловей уникальные лица и она является лидером партии очевидно. Когда ты видишь необъятное пространство земли, где ты можешь увидеть необъятное пространство земли, землю предков, сокровища моих предков, мой дорогой дом.

Наша главная задача — зажечь в сознании нашей молодежи великое мужество и смелые подвиги великого духа Жумабека Ташенева, вернувшегося в нашу страну и на землю, и вселить их пламенный дух в сердца молодых людей.

Abstract. "History is a genealogy. There is such a thing as time. At the end of the day, he will put the old sunset in it place. It will be clear who I am."

and the fact that chosen lamb has unique faces and is the leader of the party

obviously. When you see the vast expanse of land, where you can see the vast expanse of land, the land of the ancestors, the treasure of my ancestors, my dear home.

It is our main task to enkindle in the minds of our young people the great courage and brave deeds of the great spirit of Ulitism Zhumabek Teshenev, who returned to our country and land, and to instill their fiery spirit into the hearts of young people.

Кілт сөздер: тарих,әдебиет, ер тұлға, мұражай, ескерткіш.

Көрнекті қоғам қайраткері Жұмабек Тәшенев – патриоттық тәрбиеде Отанға қызмет көрсетудің жарқын үлгісі дегендей, «Елін сүйген ер» атты мақаламды бастағалы отырмын.

Жұмабек Ахметұлының өмірлік жолы, қазақ мемлекеті үшін жасаған игілікті жолы мен қызметі, сіңірген еңбегі- қазіргі ел басқарып отырған жауапты азаматтарға үлгі-өнеге. Елінің тәуелсіздігін, әсіресе, қазақ жерін құзғыштай қорғай білген нар тұлғалы азаматтың ерен еңбегі қазақ елінің жадында мәңгілікке сақталары анық. Ол кісінің азаматтық позициясының ерекшелігі- әміршіл- әкімшіл жүйе жағдайының өзінде ел мүддесін қорғап қалудың жолын тапқанында, оның осы бір әрекетінің өзі қазақ халқының болашағына қызмет еткенінде. Сол себепті де оның саяси салмағы мен мәнінің тәуелсіз Қазақстан жағдайында кең таныла бастауы заңды құбылыс.

Жұмабек Тәшеневтің туған еліне жасаған қызметінің мән-мазмұнының ұлылығы-қазіргі айналамызда орын алып жатқан геосаяси оқиғаларға байланысты ашыла түсуде.

Ерлік, батырлық тек соғыста ғана жасалмайды. Өмірде де ерлік жасаудың жолдары өте көп. Жұмабек Тәшенев- ел тұтастығына қауіп төніп тұрғанда, бейбіт күнде ерліктің өнегесін көрсетіп, ұлт намысын кеңестік жүйеге таптатпаған батыр тұлға. Академик М.Қозыбаев «Халық батыр дегенде ханға қарсы шыға алатын, бастықтардан бұқпайтын, өзіне – өзі сенетін, елі үшін жанын беретін, халқын, Отанын жақсы көретін ерді таниды» деп жазады. Кезінде Жұмабек Тәшеневтің ұлтжанды ерліктерін көздерімен көріп куә болған замандастары оның жасаған ерен ерліктерін жоғары бағалаған деп жазады ғалым ағамыз. Жазушы, қоғам қайраткері Әди Шарипов Ж.Тәшеневтің сол ерлігін «Баяғы заманда Бөгенбай, Қабанбай, Кенесары хандар мен батыр бабаларымыздың қан төгіп аман алып қалған атамекенімізді Ресейге беруге қарсы болған – Жұмекең еді. Сөйтіп, қазақ халқының ерте заманнан бері қоныстанған жерін бір қатерден сақтап қалғанының куәсі болғанбыз деп жазады. «Біз орталық комитет емеспіз, біреуді бір орыннан алып, басқа орынға қоя алмаймыз. Жазушы деген халық кісіге өз жүрегінен орын береді. Менің жүрегімнің төрінен орын алатын -ер інім, еркек мінез Жұмабек» деп Ғабит Мүсірепов ұлы тұлғаны сыйлаған. Кеңес одағының батыры, Қазақстанның халық қаһарманы, армия генералы Сағадат Нұрмағанбетов Жұмекеңді «Кісендеулі дала жолбарысына» теңесе, ал академик Хайдар Арыстанбеков «Елім, жерім деп өмір сүрген нар тұлға» деп бағалаған. Ұлтқа қарсы жасаған қиянатқа көнбейтін, қазақтың келешегіне балта шабуға төзбейтін Тәшеневтің өзі қайратты сөздері мен ұтқыр ойының арқасында қазіргі Қазақстанның солтүстік аумағы астықты өлке атанып, отан қазынасына мол табыс түсіріп отырған байтақ жерді аман алып қалады.

Кешегі тоталитарлық жүйенің тар қыспағында ел мүддесі еншісінен айырылып, туған жерің телімденіп, тартысқа түскен сондай бір қиын шақта өктем елдің өзімшіл саясатына қаймықпай қарсы тұрып, айбаттанып ажалына қарсы шапқан текті елдің ұрпағы екенін танытып, шыбын жанын шүберекке түйіп, ел мен жер үшін күрескен сондай тұлғалардың бірі – Жұмабек Ахметұлы Тәшенев еді.

XX ғасырдың 30-жылдарының ортасынан 80-жылдардың ортасына дейін Қазақстанда қызмет атқарған Жұмабек Ахметұлының заманы Қазақ елінің тарихында аумалы-төкпелі кезеңдермен тұспа-тұс келді. Бұл уақытта саяси-қуғын сүргін, соғыс, халық шаруашылығын қалпына келтіру, тың игеру сияқты науқандар қауырт жүргізіліп жатты. Жұмабек Ахметұлы осы науқандардың бәріне де белсене араласты, қазақ халқының жері мен елі үшін еңбек етіп, күресе білді. Жастайынан еңбекке араласып, елдің өсіп-өркендеуіне өзіндік үлесін қосты. Қазақ халқының басына сын түскен сағатта қасқайып тұрып, елге қорған болды, күресті. Қарсыластары қатардағы қара жаяу емес, қызыл империяның азулы басшылары болатын. Қайраткерлік танытып, саяси өктемдіктің қыспағына төзімділік танытты.

Ж. Тәшеневпен 30 жылдан астам дос болған профессор Сағындық Кенжебаев былай деп еске алады: «Жұмабек Ахметұлы қазақ және орыс тілдерін жетік білетін. Табиғатында өте ширақ, батыл, сырт көрінісі көркем келбетті, екі көзі ботаның көзіндей, тостағандай қап қара еді. Ерекше батыл, ешкімнен тайсалмайтын. Еңбек жолын Ақмола облысында қарапайымнан бастап, кейін Солтүстік Қазақстанның аудандарында жер бөлімінің бастығы қызметін атқарып, еңбек жолымен өсіп, облыстық атқару комитетінде хатшының орынбасары, одан облыста хатшы болды. Сол жақта жүргенде Ұлы Отан соғысы жүріп жатқан болатын. Сонда ерекше басқаруға қабілетті адамдарды басқарушы кадрлар етіп тағайындап, соғыстан қалдырған. Солтүстік Қазақстанда өте жақсы қызмет атқарды. Облыс соғысқа астық, қару-жарақ және адамдарды берді. Петропавл арқылы Шығыстан майданға әскерлердің көпшілігі эшалонмен жеткізілетін. Ол жерде әскерлерді қамтамасыз ететін азық-түліктің үлкен орталығы болатын. Соның барлығына басшылық жасады. Ол кісі өзін мықты ұстады. Өмірдің қиын кездерінде өзін көрсете біліп, жас кезінен талантты ұйымдастырушы болды». Жұмабек Ахметұлы қандай қызмет атқарса да, қазақ елінің, ұлтының мұң-мұқтажын, абыройын, мүддесін әсте есінен шығармаған. Осы мақсатта қара басының қамын күйттемей жоғары лауазымын да қияды.

Жұмабек Тәшеневтің еліміздің танымал тұлғаларына жасаған жақсы, игі істері жайлы атап өтетін болсақ: халықтың қайсар батыры Б. Момышұлына Кеңес Одағының батыры атағын алып беруге әрекеттенуі, Ж. Тәшенов Бәукеңнің «Москва үшін шайқас» кітабының идеологиялық бөгеттерді бұзып өтіп, жарық көруіне септігін тигізді.Ол қолында билік тұрғанда қазақтың барлық талантты өнерпаздарына, дарынды тұлғаларына жақсылық жасаған. Еңбек майталмандары Ыбырай Жақаев пен Жазылбек Қуанышбаевтың Еңбек Ері атануы да, Нұрмолда Алдабергеновтың екінші рет Еңбек Ері атануы да Жұмекеңнің тікелей араласуымен біткен іс. Мұхтар Әуезовтың Лениндік сыйлық алуына да көп күш салған дейді білетіндер. Ұлттық кадрлардың өсуіне, олардың жоғары өрлеуіне де Жұмекең қолдан келген барлық жақсылығын аямаған. Ол өзінен жоғары мансаптағыларға иіліп-бүгілмей, терезесі тең адамша мәміле жасаған. Түркістандағы Қ.А. Яссауи кесенесінің жанында топырақпен көміліп жатқан тас моншаны қалпына келтіріп, іске жаратуға да мұрындық болады

Жұмабек Тәшеневтің тірі кезінде ел арасында оның «кісендегі жолбарыс» деп аталуы да бекер емес Ол, біріншіден, Абайды ұлықтау арқылы өз халқын да өркениетке бір табан жақындата түсерін білді. Мәскеудегілер амалсыз мойынсұнып, Абайдың атымен көше атауға және алып екскерткішін орнатуға рұқсат береді. Репрессия құрбандарын ақтау жөніндегі республикалық комиссияның төрағалығына Жұмабек Ахметұлы сайланып, Е. Бекмаханов, Қ. Мұхамедханов, Х. Есенжанов, З. Шашкин сынды қазақ ғалымдары мен ақын жазушыларын сөзбұйдаға салмай, абақтыдан дереу шығаруда үлкен еңбек сіңіреді.

Қазақ әдебиеті», «Социалистік Қазақстан» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газеттерін жабылудан аман алып қалуы, мұз айдынының салып бітіруіне күш салуы – барлығы игі істері халық қамы үшін жасалған деп ойлаймын.

Ж. Тәшеневті жақын таныған азаматтар оның мынадай қасиеттерін ерекше айтады: бірінші, отансүйгіштік; екінші, ұлтқа деген терең сезім; үшінші, қағидатшылдығын (принцип); төртінші, тарихты меңгеру мен білуге деген шынайы ықыласын; бесінші, өнер мен мәдениет қайраткерлерін сыйлауы; алтыншы, табиғи гуманизмін; жетінші, парасаттылығы мен біліктілігін, осыдан-ақ, Ж.А. Тәшенев болмысын, қайраткерлігін аңғаруға болады.

Қайраткердің ерліктерін көзімен көріп куә болған аға ұрпақ, тарихтағы еңбегін енді енді біліп жатқан кейінгі ұрпақ өкілдері аңызға қаһарманның рухына бас иеді. Осындай ер азаматымыздың ерен еңбектерін дәріптеу арқылы біз болашақ ұрпақты дәл Жұмабек атамыздай ер намысты, адал, қайсар азамат болып өсуге шақырамыз. Сол жарқын бейнесі әрдайым жүрегімізде соғып отыру үшін мектебіміздің аты осы кісінің есімімен аталғанына бірер ғана жыл өтті. Мектебімізде сол кісінің ерлік істері құрметіне арнап мұражайды экс директорымыз Мәрзия Әкімқызының қолдауымен тарих пәні ұстазының жетекшілігімен басқарып келеді. Мектебімізде мерейтой иесіне арнап ғылыми конференция да өткізілген болатын. 2021 жылы әскери -ұлттық мұражайдың алдына ерлігі әрдайым есімізде сақталатын Жұмабек Тәшеневтің жарқын бейнелі ескерткішінің бой көтеруі жастарға үлгі - өнеге болса екен деген ойдамыз. Еліміздің жас ұрпақтары осындай нар тұлғалы азаматтарымыздың бейнесі мен ерліктерін дәріптеп отырса бізден асқан бақытты жандар жоқ шығар деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан»: Ұлттық энцклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 жыл.
2. «Бұқпа» газетіндегі «Ж. Тәшенев тағылымы» мақаласы.
3. Тоқабаев Қ. Майдан мен еңбек жолында. - Астана. - ЗТБ «Аманат» 2005. -87 б. 4-б.
4. Асан Ата К. Шынжырда өткен жолбарыс. Сказ о закованном тигре. –Алматы: «Үш қиян». 2004. 10-11-бб.
5. Қоғам қайраткері Сағындық Кенжебаев пен Қанат Еңсеновтің сұхбатынан үзінді. Алматы, 2012 жыл 24 тамыз.

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУЫН ДАМЫТУ: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕР

Сирбаева А.А
тарих магистрі, сарапшы-педагог
Б.Момышұлы атындағы №6 мектеп-гимназияның тарих пәні мұғалімі
Түркістан облысы, Жетісай ауданы, Жетісай қаласы.
a.sirbayeva@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан тарихы сабақтарында оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамыту мәселесі қарастырылады. Сыни тұрғыдан ойлау дағдысы білім

алушылардың тек ақпаратты қабылдаушы емес, оны талдап, салыстырып, өзіндік қорытынды жасауына мүмкіндік береді. Білім беру жүйесінде сыни ойлауды дамытудың маңызы арта түсетінін ескере отырып, аталған технологияны енгізу жолдары мен оның болашақ маман даярлаудағы рөлі талданады.

Кілт сөздер: сыни тұрғыдан ойлау, педагогикалық технология, білім беру, танымдық қабілет, әдіс-тәсілдер, Қазақстан тарихы.

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос развития критического мышления обучающихся на уроках истории Казахстана. Навык критического мышления позволяет учащимся не просто воспринимать информацию, но и анализировать, сравнивать и делать самостоятельные выводы. Учитывая, значение развития критического мышления в образовательной системе возрастет, анализируются пути внедрения данной технологии и ее роль в подготовке будущих специалистов.

Ключевые слова: критическое мышление, педагогическая технология, образование, познавательная способность, методы, история Казахстана.

Abstract. This article examines the issue of developing students' critical thinking skills in Kazakhstan history lessons. Critical thinking enables learners not only to perceive information but also to analyze, compare, and draw independent conclusions. Considering the increasing importance of critical thinking in the education system, the article explores ways to implement this technology and its role in preparing future specialists.

Key words: critical thinking, pedagogical technology, education, cognitive ability, methods, history of Kazakhstan.

Қазіргі уақытта білім беру жүйесіндегі басты мақсат – болашақ мамандарды өзгермелі әлемге бейімделе алатын, өз бетінше ойлай алатын, шығармашылық қабілеті жоғары тұлға ретінде қалыптастыру. Қазақстанда білім беру реформалары қарқынды түрде жүзеге асырылады деп күтілуде, ал оның ішінде оқушылардың (оқушылардың) сыни тұрғыдан ойлауын дамыту негізгі бағыттардың бірі болып табылады.

Қазақстан тарихы пәні тек тарихи фактілерді үйрету құралы ғана емес, сонымен қатар студенттердің талдау, салыстыру және өзіндік пікір білдіру дағдыларын қалыптастыруға арналған маңызды пәндердің бірі. Сондықтан 2025 жылы жоғары оқу орындарында оқытудың жаңа әдістерін енгізу, соның ішінде сыни тұрғыдан ойлау технологиясын дамыту басымдыққа ие болады.

Бұл мақалада Қазақстан тарихы сабақтарында сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын қалыптастырудың маңыздылығы, оны дамыту әдістері және болашақ мамандарға тигізетін әсері қарастырылады.

Қазіргі таңда қазақстандық білім беру үрдісінде жоғары оқу орны шеңберінде және де жалпы орта білім беруде оқушыларды жан-жақты тұлға ретінде қалыптастыру мақсаты басты орынға шығарылуда. Осы тұста оқушының және де жалпы оқушылардың қиялдау, ойлау, есте сақтау, зейіні іспеттес танымдық қабілеттері мен танымдық іс-әрекеттерін дамыту да сол «толық адам» ретінде қалыптастыруда шешуші фактор ролін ойнайды. Сондықтан да қазіргі педагогика ғылымының алдында тұрған басты міндет оқушылардың танымдық іс-әрекеттерін, танымдық қабілеттерін өз деңгейінде қалыптасып, дамуын қадағалау, осы аталғандардың дамуына жағдайлар жасау болып табылады.

Оқушының сыни тұрғыдан ойлауын қалыптастыру қазіргі жалпы білім беру саласындағы басты педагогикалық мәселе болып табылады. Жалпы жоғары оқу орнын тәмамдаушы оқушы өз мамандығы бойынша мәліметтерді игеріп қана қоймай, сол мәліметке сыни көзқараспен бағалай білуі керек.

Өзіндік ойлау немесе сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастыру мен осы қабілетті дамыту үшін әлемдік деңгейдегі педагогтар тарапынан түрлі тәсілдер, бағдарламалар мен әдістемелер жасап шығаруда, бұл әдістемелердің әрқайсысы оқушының өз бетінше ойлана алуы, сыни тұрғыдан ойлануына бағытталған. Дегенімен де, бұл әдістемелерді оқыту үрдісінде қолдануда әрбір педагог өзіндік қиындықтарға тап болып та жатады. Осы қиындықтарды атап өтпесек болмас:

Қазақстан тарихы сабағында сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастыруда таңдалатын әдіс-тәсілдерде туындайтын қиындықтар мен күрделіліктерді ескере отырып, әрбір пән бойынша студенттердің сыни тұрғыдан ойлауын қалыптастырудың критерийлері де өзгеше болады.

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясы ең алғашында Америка Құрама Штаттарында жалпы «технологиялық төңкерістер» кезеңінен бастау алған. Батыс елдерінде XX ғасырдың екінші жартысынан бастап педагогика саласына да технология элементтерін енгізудің тәжірибесі кеңінен жүргізілді. Ол бойынша адамзат өмірінің барлық саласында арнайы бір жүйелілікпен бағдарламаланған технологиялар негізінде жетістіктерге жетудің жолдары кеңінен қарастырылу кезеңі бастау алды. Сол сәтте оқушылар мен оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамыту және қалыптастыруға бағытталған зерттеулер де кең ауқымда жүргізілді. Мәселен, Блум, Огл, Дж. Стилл, Темпл, Мередит т.б. әдіскерлердің еңбектерінде сыни тұрғыдан ойлау технологияларының механизмдері мен тетіктері жан-жақты қарастырылды. Осы аталған батыс авторларына сүйене отырып ТМД аумағында сыни тұрғыдан ойлау технологиясына ұсыныстар мен әдіснамалық пікірлер (зерттеулер) жүргізгендер қатарына-А. Тягло, В. Бугер, А. Галямова, и. Загашев, А. Генике, С. Заир, Г. Сорин, И. Мороченкова, А. Федоров, Полат, Г. Биккулова[1, 27 б].

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясын оқыту үрдісінде қолдану (енгізу) негізі ғалым, таксономиялық білім беру негізін салушы ғалым Б. Блумнан бастау алған. Блум таксономиясы деген атаумен бізге жеткен оқыту технологиясы ойлау механизмдеріне негізделу арқылы, оқушының немесе оқушының өзіндік ойының қалыптасуына, әрі мәселе бойынша сыни тұрғыдан ойлауды дамытуға бағытталғандығы мәлім.

«Сыни тұрғыдан ойлау технологиясын Қазақстан тарихы сабағында қолдану білім алушылардың тарихи оқиғаларға деген қызығушылығын арттырады. Сонымен қатар, бұл технология тарихи фактілерді қарастыру кезінде ойлау қабілетін дамытады және оқушылардың өзіндік зерттеу жүргізуіне ықпал етеді» [2].

Оқу үрдісінде педагогикалық технологияларды, оның ішінде сыни тұрғыдан ойлау технологиясын енгізуде оқу құралдарының маңыздылығы зор. С.И. Заир-Бек бойынша оқу құралдарын педагог сабақ барысында оқушыларға әсер ету үшін қолданады, ал біздің жағдайымызда яғни сыни тұрғыда ойлау технологиясын оқыту үрдісіне енгізуде оқу құралдары оқушының когнитивті іс-әрекеттерінің белсенуіне негізделген.

Қазақстан тарихы сабақтарында сыни тұрғыдан ойлау технологиясын енгізудің басты мақсаты-оқушының пән бойынша білім алуға, ізденуге деген ұмтылысын қолдай отырып, сол пәннің тақырыптары бойынша оқушының өзіндік ой-тұжырымдарының орнығуына әсер ету, ең бастысы оқушының пәннің өзекті, тартысқа толы мәселелеріне қатысты сыни көзқарастарын қалыптастыра алу. Ол үшін бүкіл аудитория студенттерінің сол мәселеге қатысты тартысты, сыни тұжырымдарын білдіруіне қол жеткізілуіне жағдай жасалады. И. Загашев бүкіл аудитория студенттерінің сыни ойлауын қалыптастыру үшін әрбір студенттің жауабын жазбаша түрде алуды ұсынады. Сондай-ақ оқушының сыни ойлауына қол жеткізу үшін өзара жауаптарын талқылау арқылы топтық жұмыстар жүргізу де ұсынылады.

Әдіскерлердің бір бөлігі (И. Муштавинская, И. Загашев) оқушылардың оқу іс-әрекеттерін ұйымдастыру түріне қарай, яғни аудиториялық лекция сабағына өзгеше, семинар/рпактикалық сабақтарға тағы басқаша, сондай-ақ студенттің өз бетінше жұмыстарына сәйкестендіріп сыни ойлауды дамыту тәсілдерін ұсынады.

Қазақстанның ғаламдық деңгейде өркениеттік даму қанқындылығының жоғары болуына байланысты сол қарқындылыққа жауап бере алатын сыни тұрғыда ойлай алатын, өзіндік саналы және өз ойына, өз сезімдеріне бақылау жасай алатын болашақ мамандарды дайындаушы білім беру механизмдерін жетілдірудің маңыздылығы зор. Оқыту үрдісінде сыни тұрғыдан ойлау технологиясын қарапайым түрден күрделенген түрге немесе пән тақырыбы бойынша сынға алынатын тұжырым бойынша оқушының кездейсоқ ой-пікірлерінен кездейсоқ емес күрделі түрлеріне ауысуына қол жеткізу жолдары қарастырылуы тиіс. Осылайша, оқыту үрісінде Қазақстан тарихы сабағында сыни ойлану қабілеті (немесе дағдысы) тақырыптың мазмұны бойынша күрделене түседі, сыни тұрғыда ойлану барысында ойлау механизмдерінің бірізділігі пайда болады, сәйкесінше бұрыңғы дәстүрлі оқыту жүйесінен педагогикалық технологияларға негізделген күрделі әдіс-тәсілдерге жалғасын табуын педагог сабақ барысында жан-жақты қарастыру керек. Қазақстан тарихы сабағы бұрыңғы дәстүрлі педагогикалық әдіс-тәсілдердің орнына оқушылардың арасында пікір-талас туындататын, оқу-танымдық және де проблемалы мәселелер туындатылуы құптарлық. Сабақ барысында пікір-талас көп туындататын мәселе қаншалықты күрделілеу болса, оқушы арасында көптеген жеке өзіндік ой-тұжырымдарды туындататындай шарттар көбірек ұйымдастырылса, оқушыда сыни тұрғыдан ойлау дағдысының қалыптасуына мүмкіндіктер туады[3, 88 б].

Қазақстан тарихы пәні бойынша оқушыда сыни тұрғыдан ойлау қабілетінің қалыптасуы сол оқушының психикалық жағдайына тікелей байланысты, оқушының психикалық тұрақтылығы жоғарырақ болса, яғни өзін таныса оқушы соншалықты дәрежеде сыни тұрғыдан ойлана алды.

Оқушының сыни тұрғыдан ойлау дәрежесі сол оқушының жеке психикалық әлемімен де тікелей байланысты, бұл сондай-ақ:

- ерік-жігер, сезім, өзін-өзі басқару және интеллектуалды психикалық механизмдеріне.
- өз-өзіне бақылау жасау және сыни тұрғыдан ойлау қызметінің жүзеге асырылуында оқушының психикалық тетіктерінің енгізілуі.
- оқушының сыни ойлауды тудыратын мәселелер мен проблемаларды шеше білуі.
- оқушының сыни тұрғыдан ойлауын жүзеге асыруда оқушыға жеке ойлана алу «бостандығын» беруге де байланысты.

Сыни тұрғыдан ойлана алатын оқушылар аудиторияда қаншалықты көп болса соншалықты оқушылар арасында да, педагог пен оқушылар арасында да ой қарым-қатынастар құрылады, сонымен бірге жоғары деңгейдегі өз-өзіне бақылау жасай алатын оқушылардың саны көп болған сайын оқу-танымдық үрдіс те өз деңгейінде ұйымдастырылады. Сыни тұрғыдан ойлану оқушының өз пәніне деген қызығушылығының артуына, мотивацияның болуына да түрткі болары сөзсіз.

Қазақстан тарихы сабағында оқушының сыни тұрғыдан ойлауын дамыту және қалыптастыруда оқушының өз-өзіне бақылау жасай алуы қабілетінің маңыздылығын жоғарыда атап өткен болатынбыз. Енді, сабақ барысында оқушының өз-өзіне бақылау жасауды ұйымдастырудың келесідей құралдары мен талаптарын да ескере кетейік, оларға:

- шектеуші талаптар: проблемалы мәселені ойлау тетіктерін қолданбай сыннан өткізу;

- эмприкалық талаптар: проблемалы мәселені практикалық-бағытталған құралдарды қолдану арқылы сыннан өткізу;
- теориялық, ұғымдық талаптар: проблемалы мәселені ғылыми құралдарды қолдану арқылы сыннан өткізу;
- онтологиялық талаптар: проблемалы мәселені философиялық құралдарды қолдану арқылы сыннан өткізу;
- педагогикалық талаптар: проблемалық мәселені әдіснамалық құралдар арқылы сыннан өткізу [4, 101 б].

Қазақстан тарихы сабағында оқушының сыни тұрғыдан ойлауын қалыптастырудағы құралдардың өзінің функциялары бар, жоғарыда келтірілген құралдардың әрқайсысы педагогикалық үрдісте проблемалы мәселенің сыннан өтуіне, әрі анықталуына мүмкіндік тудырады. Сабақ барысында педагог оқушының сыни тұрғыдан ойлауын қалыптастыруда көптеген қателіктер мен қайталаулармен бірге келесі тірек бойынша педагогикалық үрдісті ұйымдастырады:

- сабақтың тақырыбына сәйкес өзекті немесе проблемалы мағынадағы мәселе сол сабаққа кіріктірілуі (мүмкіндік болған жағдайда алдыңғы сабақтағы проблемалы мәселемен байланыстырылады);
- оқу үрдісінде сыни мәселені талқылаудың шарттарына жағдай жасау;
- әрбір оқушы өз ойына, өз эмоцияларына бақылау жасайды, сыни мәселені әрбір оқушының өз бетінше талдап, өзіндік талқылайды;
- оқушының өз ойына бақылау жасау сәтінде педагог мәселенің маңызды тұтастарына бұрып отырады;
- сыни мәселені қарастыруда оқушы қасындағы серігіне немесе топ мүшелерінің сол сыни мәселе туралы дәлелдемелеріне де мән беріліп, жан-жақты қарастырады;
- педагог сабақ барысындағы тапсырмалардың орындалуын бақылайды, бүкіл студенттердің сабаққа қатынасуын қадағалайды;
- оқушы қажет болған жағдайда мәселені сыни тұрғыдан қарастыруды қайталайды;
- сабақ бойынша орындалған тапсырмалар және сыни мәселе бойынша шешімдер талданады.

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясын енгізу барысында педагог оқушының бойында келесідей қасиеттердің орнығуына көңіл бөлуі тиіс болады:

- өз ойын ашық айта алуы, яғни өзін еркін ұстауы.
- өз ойын айта алумен бір қатарда басқаның да ой-пікірін тыңдай алуы.
- өз көзқарасын сақтап, қорғай алу.
- шыдамдылық.

Қазақстан тарихы сабағында сыни тұрғыдан ойлау технологиясы оқыту педагогикалық технологияларының бірі болып, болашақта оқытудың дәстүрлі жүйесін ығыстыра алады технологиялардың бірі деп саналады[5, 37 б]. Дәстүрлі оқыту жүйесі мен сыни тұрғыда ойлау технологиясының айырмашылықтары көп:

Біріншіден: дәстүрлі оқытуда білім беру үрдісінің орталығында педагог болса, сыни тұрғыдан ойлау технологиясында оқушының өзі;

Екіншіден, дәстүрлі оқыту жүйесінде оқушы сабақ барысында мағлұматты сараптан өткізбей тек мағлұмат жинақтаумен айналасса, сыни тұрғыдан ойлау технологиясында оқушы педагогтің көмегімен өзіне жеткен мағлұматтың шындыққа жанасатын немесе жанаспайтынын сыннан өткізіп, сараптайды;

Үшіншіден, бір қалыппен, бірдей жүйелілікпен (бірізділікпен) өтетін дәстүрлі оқыту оқушының жалығуына, сабаққа деген ынта-ықыласының болмауына (төмендеуіне) алып келсе, сыни тұрғыдан ойлау немесе басқа да жаңашыл оқыту технологиялары оқушының өзіндік белсенуіне және ізденуіне әсер етеді, нәтижесінде оқушының өз пәні бойынша білім ізденуіне, қызығушылығының артуына әсер етеді.

Төртіншіден, дәстүрлі оқыту жүйесінде аудиториялық сабақтар лекцияда педагогтің лекциясы мен тезистерімен жүргізіліп, семинар немесе практикалық сабақтар оқушылардың баяндама, реферат қорғауымен, өзі білген мағлұматтармен бөлісумен нәтижеленсе, сыни тұрғыдан ойлау технологиясында практикалық-семинар сабақтарында да, лекция барысында да тақырыпқа байланысты өзекті-проблемалық мәселелерді сараптап, сыннан өткізу, оқушының ой-пікірімен бөлісуіне жағдай жасалады, сабақ барысында дискуссия немесе ойын сабақтарын, ой-қозғау, «миға шабуыл» техникаларын қолдану арқылы оқушының белсенділігін арттырып, сабаққа ынта ықыласын арттыру мүмкіндігі туады.

Бесіншіден, дәстүрлі оқыту жүйесінде оқушының білімін бағалау оқытушының құзыреттігінде болса, сыни тұрғыдан ойлау технологиясында, жалпы жаңашыл педагогикалық технологияларда оқушыларды бағалау баллдық жүйе арқылы оқушының өз бағасын бақылап, басқарып отыруына жағдай жасалады[6, 51 б].

Қазақстанның білім беру саласы жаңа деңгейге көтеріліп, оқытудың дәстүрлі әдістері заманауи технологиялармен ұштастырылады. Осыған байланысты Қазақстан тарихы сабақтарында оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын дамыту оқыту үрдісінің ажырамас бөлігіне айналады.

Сыни тұрғыдан ойлай алатын оқушылар ақпаратты талдайды, саралайды және логикалық қорытынды жасайды, бұл олардың болашақ мамандықтарында үлкен артықшылық береді. Сонымен қатар, педагогикалық тәжірибеде сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастыру әдістерін кеңінен енгізу білім сапасын арттырып, болашақ мамандардың интеллектуалдық деңгейін көтеруге мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, білім беру саласында жаңашыл әдістер мен технологияларды қолдану Қазақстанның бәсекеге қабілетті мамандарын даярлауға үлкен үлес қосатыны сөзсіз. Сондықтан сыни тұрғыдан ойлауды дамытуға бағытталған педагогикалық технологияларды жетілдіру мен енгізу – уақыт талабы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Педагогикалық энциклопедия. - Санк-Петербург,- 1964.-349 б.
2. Құнанбаева К.М. Тарихты тиімді оқыту және оқушылардың білім сапасын арттыру // Қазақстан тарихы. – 2021. – №7. – 3-8 б.
3. Сарбасова.Қ., Инновациялық педагогикалық технологиялар.-Оқу құралы: Алматы, -2006. – 38 б.
4. Кукушкина.С.В., Педагогические технологии: //уч.пособие: – Ростов-на-Дону, -2002 . – 101 б.
5. Елеусізова.С.Қ., Жаңарған әдістемемен оқыту//Республикалық-әдістемелік педагогикалық журналы. – 2014. - №2. – 37б.
6. Дүйсенова.М.Т., Оқытудың белсенді әдістері//Қазақстан мұғалімі журналы.-2012.-№3.-49-51 б.

ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ БАТЫС ЕУРОПА ЕЛДЕРІНДЕГІ ФЕОДАЛДЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ДАМУ ГЕНЕЗИСІ

Мұстафа Демирчи (Mustafa Demirci)
PhD-философия докторы, Кония университеті, Кония қаласы.
Токаева Динара Алибековна
Ж. Тәшенев атындағы университетінің магистранты, Шымкент қаласы

Аңдатпа. Феодалдық өндірістік қатынастар құл иеленушілікке қарағанда өндірістік күштерді дамытуға салыстырмалы түрде үлкен кеңістік туғызды, өйткені өзінің шаруашылығын иеленген крепостной шаруа феодалға өзінің еңбек өнімінің бір бөлігін ғана берді, демек, өндірісті кеңейтуге және еңбек құралдарын жақсартуға мүдделі болды. Сондықтан феодалдық қоғам дамуының бастапқы кезеңінде-ақ, бүлдіргіш варварлық соғыстар жолағымен байланысты кейбір регрестен кейін өндірістік күштер неғұрлым гүлденген кезеңде құлдық иеленуші қоғамға қарағанда қарқынды дами бастады.

Мақалада Батыс Еуропа аумағындағы елдерде феодалдық қатынастардың қалыптасу және даму генезистері талданған.

Кілт сөздер: феодализм, феодалдық қатынастар, Батыс Еуопа, орта ғасырлар, қоғамдық формациялар, генезис.

Аннотация. Феодальные производственные отношения создавали относительно большее пространство для развития производственных сил, чем рабовладение, поскольку крепостной крестьянин, владевший собственным хозяйством, давал феодалу лишь часть своего продукта труда и, следовательно, был заинтересован в расширении производства и улучшении средств труда. Поэтому уже на начальном этапе развития феодального общества, после некоторых регресс, связанных с полосой разрушительных варварских войн, производственные силы начали развиваться в более процветающий период, чем рабовладельческое общество. В статье проанализированы генезисы формирования и развития феодальных отношений в странах на территории Западной Европы.

Ключевые слова: феодализм, феодальные отношения, Западная Европа, средневековье, общественные образования, генезис.

Abstract. Feudal production relations created a relatively larger space for the development of productive forces than slavery, since the serf, who owned his own farm, gave the feudal lord only a part of his labor product and, consequently, was interested in expanding production and improving the means of labor. Therefore, already at the initial stage of the development of feudal society, after some setbacks associated with a series of devastating barbarian wars, the productive forces began to develop in a more prosperous period than the slave-owning society. The article analyzes the genesis of the formation and development of feudal relations in the countries of Western Europe.

Key words: feudalism, feudal relations, Western Europe, the Middle Ages, public education, genesis.

Батыс Еуропада феодализм бір жағынан Рим құл иеленушілік қоғамының ыдырауы, екінші жағынан - басқыншылар тайпаларының рулық құрылысының ыдырауы негізінде пайда болды; ол осы екі процестің өзара іс-қимылы (синтезі) нәтижесінде қалыптасты.

XII-XIII ғасырдың бірінші үштен бір бөлігіндегі Еуропаның аумағындағы шаруашылық жерінде билік пен меншік мәселелеріне үлкен қызығушылық бар және ол кездейсоқ туындаған жоқ. Еуропаның бытыраңқылығы билік пен меншік

институттарының өзара ықпалдасуын, сондай-ақ осыған байланысты тарихи даму барысының өзгерістерін неғұрлым айқын көрсетеді. Тарих ғылымында бұл туралы ойлар көп, кейде ол ойлар қарама-қайшы болып келеді. Тарихнамамен жұмыс істеу барысында мен XII-XIII ғасырдың бірінші үштен бір бөлігіндегі Еуропа мен Азияда билік пен меншікке байланысты тарихшылар қойған мәселелер мен проблемаларды анықтадым. Мысалы, меншік қаншалықты нақты реттелді, қандай да бір меншік қатынастары реттелді ме немесе тек кейбір арнайы түрлер ғана реттелді ме, «феодализм» ұғымы Еуропа мен Азияға қатысты ма, олар кімдер (тарихнамадағы бұрыннан келе жатқан дау-дамайдың мәні), шаруашылық жерінде билік пен меншік қатынастарының қалыптасу хронологиясы қандай және т.б.

Феодалдық қоғам өз дамуында үш негізгі кезеңнен өтті, оларға сәйкес орта ғасырдың тарихы мынадай кезеңдерге бөлінеді:

1. Ерте орта ғасыр (V-X ғғ.) - өндірістің феодалдық тәсілін белгілеу, яғни феодалдық жер иеленуді құру және феодалдардың еркін қауымдық өндірісті біртіндеп бекіту дәуірі. Өндірістік күштер дамуының төмен деңгейі, табиғи шаруашылықтың толық үстемдігі, қоғамдық еңбек бөлінісінің нашар дамуы және соның салдарынан қалалардың болмауы осы кезеңнің сипатты белгілері болып табылады.

2. Дамыған феодализм (XI-XV ғғ.) - қолөнердің егіншіліктен бөлінуіне алып келген өндірістік күштердің жалпы өсуімен сипатталады. Осының салдары феодалдық қалалардың құрылуы, ішкі рынoктың дамуы, феодалдық мемлекеттердің күшеюін туғызған сыныптық күрестің едәуір шиеленісуі болып табылады.

3. Ортағасырдың соңы (XV ғасырдың соңы - XVII ғасырдың ортасы) - феодалдық қоғамның ыдыраған дәуірі, оның қойнауында өндірістің жаңа капиталистік тәсілі қалыптаса бастады. Феодалдық өндірістік қатынастар жерге жеке феодалдық меншікпен және оларға тәуелді шаруалардың феодалдарды пайдалануымен сипатталады. Феодалдық өндірістің мақсаты - шаруа қожалығын пайдалану арқылы феодалдық рента нысанында қосымша өнім алу.

Феодалдық өндірістік қатынастардың негізгі ерекшеліктері:

1. Табиғи шаруашылықтың үстемдігі. Тауар қатынастары өте әлсіз болды және феодализмнің гүлденуі мен ыдырауы кезеңінде біршама маңызды рөл атқара бастады.

2. Тікелей өндірушіге (шаруаға) жер берілді және оның иелігінде кейбір еңбек құралдары болды. Осының арқасында шаруаның өз еңбегінің нәтижелеріне және ауыл шаруашылығы өндірісінің құралдары мен әдістерін жетілдіруге белгілі бір қызығушылығына қол жеткізілді.

3. Феодалдық құрылысқа экономикалық тыс мәжбүрлеудің қандай да бір дәрежесі мен нысаны тән.

4. Техниканың төмен, дағдылы жай-күйі.

Феодалдар мен оларға тәуелді шаруалар феодалдық қоғамның негізгі топтары болды. Қолөнершілер, көпестер және барлық қала халқы да белгілі бір дәрежеде феодалдарға тәуелді болды [1,55 б].

Феодалдардың экономикалық үстемдігі олардың жерге деген нақты меншігіне негізделген, бірақ бұл жер оларға әскери қызметі үшін берілген және номиналды түрде корольдің немесе өзге де жоғарғы билеушінің атынан мемлекетке тиесілі болған. Феодалдардың ірі жер меншігі ерте феодализм кезеңінде корольдің өз вассалдарына шағымдануы ғана емес, сонымен қатар шаруалардың жерлерін тікелей басып алу жолымен де құрылды. Феодалдық құрылымның күшеюіне қарай жекелеген феодалдар

кейде өз королдерінен экономикалық тұрғыдан қуатты болды. Олардың жер меншігінің шартты сипаты осылайша жойылды.

Еуропа аумағында феодалдық қатынастар неге негізделген? Біріншіден, корпоративтік жер иелігінде, екіншіден, осы жердің иесіне қызмет етуі тиіс жауынгерлерге жер телімдерін үлестіруде. Ежелгі кезеңде Еуропа аумағындағы мемлекеттерде жердің өзіндік құндылығы болмағанын атап өткен жөн. Бұл туралы С. М. Соловьев былай деп жазады: "Жер тым көп болатын, оны өңдейтін халық саны болмаса, оның құндылығы болмайтын; князьдің, әрине, жасақты ұстауға жұмсаған басты табысы князьдің тайпадан жинаған болатын". Нәтижесінде жер мол болды, сонымен бірге өңделген жер учаскелері үнемі жетіспеді. И.Н.Данилевскийдің пікірінше "Мұндай жағдайда жер төлемдері айтарлықтай мағынасыз болды. Олардың шекарасын әлдеқайда бекіту мүмкін болмады. Мүмкін, бұл Еуропада ұзақ уақыт бойы «қалыпты» феодалдық қатынастарды дамытуға мүмкіндік бермеді. Олар Еуропада - өзіне тән бенефициарлар, иммунитеттер мен вассалдық қызметтің мұқият регламенттелуімен -тек V-XIV ғасырдың шетінде ғана қалыптаса бастады және XVI ғасырға дейін Батыс Еуропаның вассалдық-сюзерлік қатынастарымен шартты түрде салыстырылатын байланыстар неғұрлым корпоративтік меншіктегі жерлерді орталықтандырылған пайдалануға байланысты жеке қатынастардың патриархаттық нысанында жүзеге асырылады".

Жер бетіндегі шаруалар қандай да бір нысанда қамқоршыларға немесе тәуелділерге айналды және өз иесіне өңдеу (барщинаны), заттай (барщинаны) немесе ақшалай рента төлеуге міндетті болды.

Рим империясы кезеңінен әлдеқайда кең, ауыр соқа қолданыла бастады, су диірмені, жүзім шырынын сығу пресі жетілдірілді, жұмыс малының тарту күші кеңінен қолданыла бастады.

Феодалдық құрылым әр түрлі елдерде әр түрлі жолдармен пайда болды. Оңтүстік Еуропа мен Францияда ол колонат синтезінің және варварлар жаулаушыларының рулық құрылысының ыдырауының тікелей нәтижесі болды. Германияда, Англияда, славян мемлекеттерінде ол алғашқы қауымдық құрылымның ыдырауы барысында пайда болды: бұл елдер құлдық қоғамы сатысынан өткен жоқ, өйткені оларда кластар мен мемлекеттің қалыптасу кезеңінде құлдық тарихи тұрғыдан өзін-өзі жойып үлгерді [2,121 б].

Франк мемлекетінің экономикалық дамуы және феодализм.

Феодалдық қарым-қатынастың қалыптасуын ең жақсы жолмен барлық Батыс Еуропаны өзіне бағындырған Франк корольдігінің мысалынан көруге болады. Франктар Рейнде тұрып, содан кейін оңтүстікке және батысқа қарай қоныстанған бірқатар туысқан герман тайпалары болды.

Франк мемлекетінің алғашқы кезеңінде қоғамның негізін құлдар емес, бос франк шаруалары құрады. Франк ерте феодалдық кезеңінің шаруашылық құрылысы сақталған бірқатар құжаттардың, атап айтқанда Саликалық шындықтың арқасында зерттелген.

Салическая правдадан көрініп тұрғандай, рулық байланыстар әлсіреп, рулық қауым көршілермен алмастырылып, маркасы аталды. Жыртылатын жерлер бүкіл қауымның меншігінде болды және жеке отбасыларға уақытша иелік ету үшін ғана бөлінді. Үй, үй-жай, бақшалар жеке меншікте болды (аллодтар). Еркін шаруалармен қатар құлдар мен литалар, яғни жартылай тәуелсіз шаруалар болды, бірақ олардың саны аз болды.

VIII-IX ғасырларда франк шаруасының қарқынды нығаюы басталады. Осы уақытқа дейін Франк мемлекетіндегі жетекші сала егіншілік болды. Астардан үш еденді жүйеге көшу басталды, темір еңбек құралдары кеңінен қолданыла бастады, темірді балқыту және өңдеу жақсарды, жүзім баспағы кеңінен қолданыла бастады. Бұл өндірістің экономикалық

мүмкіндігін туғызды. Сонымен бір мезгілде Франк мемлекетінде феодалдық құрылымды қалыптастырудың қолайлы саяси алғышарттары құрылды: күшті корольдік билік шаруалардың бекітілу процесіне қарсылығын тежеді. Өздерінің жасақшылары мен тайпалардың басшыларының қолдауына мұқтаж патшалар оларға осы жерлерде тұратын шаруалармен бірге жер үлестіре бастады. Ірі жер иеліктерінің бір бөлігі Рим колонияшыларынан мұраға қалған. Католик шіркеуі де ірі жер иеленушіге айналды [3,66 б].

Нәтижесінде өндірісті ұйымдастырудың негізгі нысаны ерте феодализм кезеңінде құлдық иеленушілік латифундиядан бірқатар артықшылықтары бар ірі феодалдық үй болды. Феодалдық үй-жайда жұмыс күшін молықтыру проблемасы оңай шешілді: оның резервтерін соғыс және қарақшылық жолымен емес, шаруа қожалықтарының өздері толтырды. Айта кетейік, феодализм кезінде қосымша өнім өндірісіне құлдық иеленушілік қоғамға қарағанда халықтың едәуір бөлігі қатысқан, өйткені люмпен-пролетарийлердің паразиттік сыныбы мен құлдарды бақылайтын орасан зор аппарат жоқ.

Франк мүлкінің негізгі жұмыс күші феодалдық вотчиналар мен үй-жайлардың өсуіне параллель тәуелділігі күшейген крепостной шаруа болды. Еркін шаруаларды бекіту процесі біртіндеп және әртүрлі нысандарда жүрді.

Көбінесе шаруалардың өздері атақты жасақтардың қамқорлығына түсіп, өз жерінде тұра алмай немесе белгілі бір феодал тарапынан тонау мен зорлық-зомбылық қаупі төніп тұрды. Шаруашылықтың табиғилығы шаруаларды бекітудің осы процесіне ықпал етті, өйткені дүлей апаттар жағдайында шаруаға феодалдан көмек сұраудан басқа ештеңе қалмады. Нарықтың және тауар қатынастарының жоқтығы шаруаның өз шаруашылығының ресурстарын пайдалана алмауына және осы жылдың өніміне толық тәуелді болуына әкелді.

Феодализмнің алғашқы кезеңінде католик шіркеуі орасан зор жер телімдерін иеленген. Сондықтан монастырь колонизациясы деп аталатындар шын мәнінде еркін қауымдасушылардың бекітілуі болды [4, 140 б].

VIII ғасырда аграрлық төңкеріс басталды, ал IX ғасырда аяқталды, яғни жерге феодалдық меншіктің қалыптасуы мен нығаюы және феодалдық өндірістік қатынастарды түпкілікті қалыптастыру. Аграрлық төңкерістің мәні мынада болды: король өзінің әскери қуатын нығайту мақсатында жерді толық жеке меншікке (аллодқа) бөлуді онда тұратын шаруалармен бірге өз жасақшыларына әскери қызметі үшін өмір бойы иелік ету арқылы алмастырды. Осылайша король жоғары билікке тәуелді және бағынышты әскери қызметтегі билікті арттырды. Мұндай жер төлемдері бенефициарлар, ал осы жерді алған тұлғалар бенефициарлар деп аталды. IX ғасырда бұл иеліктер мұра болып, лендер немесе феодалдар атауын алды, ал осындай жерде тұратын шаруалар зығыр немесе феодалдық тәуелділікке тап болды.

Феодалдық меншіктің шартты сипаты, яғни корольдің жоғарғы меншігі кезінде иелену сипаты капиталистік қатынастардың пайда болуына дейін бүкіл феодалдық дәуір бойы сақталды. Алайда жерлердің нақты иелері корольдер емес, феодалдар болды, себебі олар шаруалардан рента түрінде алынатын өздерінің қосымша өнімдеріне билік ететін. Феодалдық жер иеленуге және бүкіл феодалдық экомикалық құрылысқа шарттылықпен қатар екінші ерекшелігі де тән болды: тектік иерархиялылық, феодалдар сыныбы қабаттарының көптігі. Осы таптық иерархия жер иерархиясына негізделді.

Франк қоғамының негізгі экономикалық ұяшығы феодалдық үй болды. Виллалар туралы капитуляциядан феодалдық үй табиғи болғаны көрінеді. Шаруашылықтың басым саласы егіншілік болды. Мал шаруашылығы да, әсіресе шошқа шаруашылығы да дамыған.

Үш полды жүйе қолданылды. Үй-жайлардағы негізгі жұмыс күші феодал жерінде жер телімі үшін жұмыс істеген тәуелді шаруалар болды. Баршамен қатар (өңдеу феодалдық жер рентасы) айналма жүйе болған. VIII-IX ғасырдың басында Франк мемлекетінде негізінен феодализмге тән экономикалық және саяси құрылым қалыптасты.

Кейінгі кезеңде (X ғ.) феодалдық қатынастардың дамуы және олардың басып алынған жерлерге таралуы орталықтан тепкіш үрдістердің дамуына сөзсіз әкелді: жекелеген феодалдардың күшеюі сепаратизмді, феодалдық бытыраңқылықты және жанжал аралық соғыстарды тудырды. Нәтижесінде орталықтандырылған корольдік билік әлсіреді және Ұлы Карлдың империясы жекелеген феодалдық мемлекеттерге (Италия, Франция, Германия) ыдырады, олар өз кезегінде көптеген ұсақ феодалдық тайпалық мемлекеттер мен княздіктерден тұрады[5, 55 б].

Қорыта келе, феодалдық бытыраңқы кезеңінде шаруаларды нығайту процесі жалғасуда. Феодалдар иммунитет құқығын ала бастады, яғни корольден толық тәуелсіз болу құқығы. Біртіндеп қауым феодалдар бекіткіштік жағдайларға бейімделіп, шаруалардың тәуелділігін күшейтудің, әсіресе айналма кепілдіктің, жерді мерзімді қайта бөлудің және мәжбүрлі үш бөлмелі ауыспалы егісті енгізудің көмегімен күшейту нысандарының біріне айналды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. История средних веков: Учебник для студентов ист. фак. пед. ин-тов / М.Л.Абрамсон, А.А.Кириллова, Н.Ф.Колесницкий и др.; Под ред. Н.Ф.Колесницкого. М., 1980.

2. История средних веков: В 2 т.: Учебник / Под ред. С.Д.Сказкина и др. М., 1977.

3. Петров Е.В. История средних веков Западной Европы в раннее средневековье. Нижневартовск, 1998.

4. Петров Е.В. История средних веков периода развитого феодализма. Нижневартовск, 2005.

5. Aubin H. Zur Frage der historischen Kontinuitat im Allgemeinen.— Historischen Zeitschrift, 1949, Bd. 168, S. 239—242.

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ӨЗЕКТІЛІГІ

Айдарбеков Копжасар Джасузакович
Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
Бастапқы әскери дайындық және дене шынықтыру
кафедрасының аға оқытушысы, магистр. Kopjasar74@mail.ru
Балабаев Ержан Шертаевич
Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
Бастапқы әскери дайындық және дене шынықтыру
кафедрасының аға оқытушысы, магистр. balabayev.yerzhan@mail.ru
Битабаров Ермек Абдумажитович
Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
Дене шынықтыру теориясы мен әдістемесі
кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к..
Шымкент, Казахстан. ermek_bitabarov@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі таңда білім саласында дене шынықтыру пәнінің өзектілігі, әлеуметтік ортада спорттың маңыздылығы әсіресе жастарды тәрбиелеуде және баланың тұлғалық қасиетін қалыптастыруда дене шынықтыру пәнінің маңызды рөл атқаратыны қарастырылған.

Кілт сөздер: денсаулық, бала, жастар, мектеп, дұрыс тамақ, гигиена, жаттығу, спорт.

Аннотация: В статье рассматривается актуальность физического воспитания в современной образовательной сфере, значение спорта в социальной среде, а также важная роль, которую физическое воспитание играет в воспитании молодежи и формировании личности ребенка.

Ключевые слова: здоровье, ребенок, молодежь, школа, здоровое питание, гигиена, физические упражнения, спорт.

Abstract: This article examines the relevance of physical education in the field of education, the importance of sports in the social environment, especially in the education of young people, as well as the important role of physical education in the formation of personality.

Keywords: health, child, youth, school, proper food, hygiene, exercise, sport.

Дене шынықтыру – бұл денсаулықты нығайтуға, дене қасиеттерін дамытуға және адамның жоғары өнімділігін сақтауға бағытталған білім, дағды және іс-әрекеттердің жиынтығы. Ол дененің үйлесімді дамуына, қозғалыстарды үйлестіруді, күш-қуатты, төзімділік пен икемділікті жақсартуға ықпал ететін дене жаттығуларының, жаттығулар мен спорттық ойындардың әртүрлі формаларын қамтиды.

Дене шынықтыру сабағының негізгі мақсаты – оқушылардың денсаулығын нығайту, физикалық қасиеттерін дамыту және салауатты өмір салтын қалыптастыру. Бұл сабақтың екі маңызды бағыты – денсаулықты нығайту және дамытушылық бағыт.

Денсаулықты нығайту бағыты:

Бұл бағыт оқушылардың денсаулығын жақсартуға, ағзаның қорғаныс жүйесін күшейтуге және дене төзімділігін арттыруға бағытталады.

Негізгі аспектілері:

Дене жаттығулары арқылы жүрек-қан тамырлары және тыныс алу жүйесін нығайту, жалпы қозғалыс белсенділігін арттыру, омыртқа және буындар саулығын сақтау, дұрыс дене қалпын қалыптастыру, иммунитетті күшейту, түрлі аурулардың алдын алу, оқушылардың психоэмоционалды жағдайын жақсарту, күйзелісті төмендету

2. Дамытушылық бағыт

Бұл бағыт физикалық қабілеттерді жетілдіруге, дене дайындығын жақсартуға және қимыл-қозғалыс дағдыларын дамытуға бағытталған.

Негізгі аспектілері:

Күш, төзімділік, жылдамдық, икемділік және ептілікті дамыту, қозғалыс дағдыларын жетілдіру (мысалы, жүгіру, секіру, лақтыру, тепе-теңдік сақтау), оқушылардың қозғалыс координациясын жақсарту, спорттық және ұлттық ойындар арқылы физикалық дамуды ынталандыру, өзін-өзі бақылау және спорттық тәртіпті қалыптастыру.

Дене шынықтыру сабағында денсаулықты нығайту мен дамытушылық бағыт үйлесімді қолданылуы тиіс. Мұғалім әр оқушының жас және жеке ерекшеліктерін ескере отырып, тиімді жаттығуларды таңдап, сабақ барысында денсаулықты сақтауға және физикалық қабілеттерді дамытуға жағдай жасауы қажет.

Қазіргі заманғы білім беруде дене шынықтыру маңызды рөл атқарады, өйткені ол балалар мен жастардың физикалық дамуына ғана емес, сонымен қатар олардың әлеуметтік

және тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына ықпал етеді. Бүгінгі таңда салауатты өмір салты мен дене тәрбиесі мәселесі ерекше өзекті болып табылады, өйткені урбанизация мен цифрландыруға байланысты жаһандық өзгерістердің әсерінен балалар мен жастардың дене белсенділігінің деңгейі айтарлықтай төмендейді.

Дене тәрбиесі мен спортта психологиялық және эмоционалдық тұрақтылық спортшылардың нәтижелілігіне, денсаулығына және жалпы даму деңгейіне тікелей әсер етеді. Бұл ұғым адамның ішкі тепе-теңдігін сақтай отырып, стресстік жағдайларда дұрыс шешім қабылдау, өзін-өзі реттеу және эмоцияларды басқару қабілетін қамтиды.

Дене шынықтыру адамның күнделікті өмірінде де, оқу-тәрбие жүйесінде де маңызды рөл атқарады, жүйелі спортпен шұғылдану мен белсенді демалысты әдетке айналдырады.

Мектептегі және оқушы ортасындағы физикалық белсенділік оқушылардың физикалық және психикалық денсаулығына тікелей әсер етеді. Бұл иммундық жүйені нығайтуға, күшті, төзімділікті және қозғалыстарды үйлестіруді дамытуға көмектеседі. Тұрақты спорт және дене шынықтыру жаттығулары жүрек-тамыр жүйесінің жұмысын жақсартады, тірек-қимыл аппараты ауруларының алдын алуға және жалпы өнімділікті арттыруға көмектеседі.

Жастар арасында физикалық белсенділіктің төмендеуі қазіргі қоғамның күрделі мәселелерінің бірі болып табылады. Физикалық белсенділік семіздік, қант диабеті және жүрек-қан тамырлары аурулары сияқты созылмалы аурулардың даму қаупін алдын алады. Бұл дене жаттығуларын білім беру бағдарламаларына енгізудің маңыздылығын көрсетеді.

Денсаулық пен аурудың алдын алу – өмір сүрудің жоғары сапасын сақтаудың маңызды аспектілері. Аурудың алдын алудың негізгі бағыттарына мыналар жатады:

Дұрыс тамақтану: ақуыздар, майлар, көмірсулар, витаминдер мен микроэлементтер балансы денені жақсы қалыпта ұстайды және қант диабеті, семіздік және жүрек-қан тамырлары аурулары сияқты созылмалы аурулардың даму қаупін азайтады.

Физикалық белсенділік: Тұрақты физикалық белсенділік жүрек-тамыр жүйесінің жұмысын жақсартады, бұлшықеттер мен буындарды нығайтады, метаболизмді қалыпқа келтіруге көмектеседі.

Гигиена және дене күтімі: Күнделікті гигиена инфекциялар мен қабынулардың алдын алуға көмектеседі, ал дұрыс тері, ауыз және шаш күтімі жалпы денсаулықты сақтайды.

Жұқпалы аурулардың алдын алу: Вакцинация және жақсы санитария инфекциялардың таралуын болдырмаудың негізгі элементтері болып табылады. Жеке гигиенаны сақтау, қолды үнемі жуу және жұқтырған адамдармен байланыста арақашықтықты сақтау маңызды.

Психикалық денсаулық: Стресс пен депрессия физикалық денсаулықты нашарлатуы мүмкін, сондықтан медитация, релаксация және жақын адамдармен қарым-қатынас сияқты стрессті басқару әдістері маңызды.

1. Психологиялық тұрақтылық:

Психологиялық тұрақтылық – спортшылардың жаттығу және жарыс кезінде қиындықтарға төтеп беру, қысымға бейімделу және өзіне деген сенімділікті сақтау қабілеті. Ол бірнеше маңызды аспектілерден тұрады:

Стресті басқару – дене жаттығулары кезінде немесе жарыс жағдайында күйзелісті бақылау дағдылары.

Мотивация – мақсатқа жетуге деген ішкі ұмтылыс пен жігер.

Өзін-өзі реттеу – өз эмоцияларын, мінез-құлқын және ойларын бақылау қабілеті.

Концентрация – назарды жаттығу немесе жарыс барысында маңызды факторларға шоғырландыру.

2. Эмоционалдық тұрақтылық:

Эмоционалдық тұрақтылық – спортшылардың эмоционалдық тепе-теңдігін сақтап, жағымды және жағымсыз сезімдерді басқару қабілеті. Ол келесі элементтерден тұрады:

Эмоцияларды бақылау – стресс пен толқуды төмендету, сабыр сақтау.

Жағымды ойлау – өзін-өзі ынталандыру және позитивті көзқарасты қалыптастыру.

Жеңілістер мен жеңістерді дұрыс қабылдау – эмоционалдық реакцияларды шамадан тыс көрсетпеу.

3. Психологиялық және эмоционалдық тұрақтылықты дамыту үшін келесі әдістер қолданылады: Тыныс алу және релаксация техникалары – стресс пен толқуды төмендету үшін йога, медитация, терең тыныс алу жаттығулары. Визуализация және аутогендік жаттығулар – жетістікке жетуді көз алдына елестету арқылы сенімділікті арттыру. Когнитивті қайта бағалау – теріс ойларды позитивті ойларға алмастыру. Ойын жағдайлары мен психологиялық дайындық – жарыстарға дайындық кезінде стресс факторларын имитациялау. Қарқындылықты басқару – физикалық және психологиялық жүктемені дұрыс үйлестіру.

Дене тәрбиесінде психологиялық және эмоционалдық тұрақтылық спортшылардың жоғары нәтижелерге жетуіне, мотивациясын сақтауға және жарақат алу қаупін азайтуға көмектеседі. Жүйелі психологиялық дайындық, өзін-өзі реттеу дағдыларын дамыту және стрессті басқару әдістерін қолдану арқылы тұрақтылық деңгейін арттыруға болады.

Тұрақты медициналық тексерулер: Уақытылы диагноз қою көптеген ауруларды сәтті емдеудің кепілі болып табылады. Жыл сайынғы профилактикалық диагностика және дәрігерлердің кеңестері проблемаларды ерте кезеңде анықтауға көмектеседі.

Бұл шаралар оңтайлы денсаулықты сақтауға және ауыр аурулардың дамуын болдырмауға көмектеседі.

Дене шынықтыру тәрбие ретінде тұлғаның қалыптасуында маңызды рөл атқарады, адамның физикалық және рухани күйінің үйлесімді дамуына ықпал етеді. Ол денсаулықты нығайтуға, күш-қуатты, төзімділікті, координацияны және басқа да дене қасиеттерін дамытуға бағытталған дене жаттығулары, спорттық ойындар мен спорт түрлерін қамтиды.

Дене шынықтыру тек денені ғана емес, сонымен бірге батылдық, тәртіптілік, жауапкершілік, өзіне деген сенімділік сияқты күшті қасиеттерді дамытады. Бұл салауатты өмір салты құндылықтарын қалыптастыруға көмектеседі, топта жұмыс істеуге, ережелерді және басқа қатысушыларды құрметтеуге үйретеді, бұл әлеуметтік жауапкершілік пен коммуникативті дағдыларды қалыптастыру үшін маңызды.

Сонымен қатар, тұрақты дене шынықтыру жаттығулары әртүрлі аурулардың алдын алуға, иммунитетті нығайтуға және эмоционалды тепе-теңдікті сақтауға көмектеседі. Білім беру мекемелерінде дене шынықтыру оқу-тәрбие процесінің маңызды бөлігі болып табылады, өйткені ол балалар мен жасөспірімдерде белсенді және салауатты өмір салтын ұстануға дағдыландырады, сол арқылы өмір бойы физикалық және психологиялық салауаттылықтың негізін құрайды.

Дене шынықтыру маңызды әлеуметтік және тәрбиелік қызметті де атқарады. Спорттық іс-әрекеттер тұлғаның дамуында маңызды рөл атқаратын тәртіпті, жауапкершілікті және ұжымшылдықты дамытуға ықпал етеді. Мектепте және колледжде білім берудің бір бөлігі ретінде спорттық іс-шаралар көшбасшылық, топтық жұмыс және қиындықтарды жеңу сияқты қасиеттерді дамытуға көмектеседі.

Дене тәрбиесі оқушылардың әлеуметтенуіне ықпал етеді, тұлғааралық байланыстарды орнатуға және нығайтуға көмектеседі. Спорттық ойындар мен жарыстар көбінесе мектептің немесе университеттің әлеуметтік өмірінің маңызды бөлігіне айналады, қоғамдастық сезімін тудырады және қарым-қатынас пен өзара әрекеттесу алаңын жасайды.

Дене белсенділігі оқушылардың танымдық қабілетіне оң әсер етеді. Тұрақты физикалық белсенділік шоғырлануды, есте сақтауды және жалпы психикалық өнімділікті жақсартуға көмектеседі. Бұл физикалық белсенділік кезінде мидың қанмен қамтамасыз етілуі жақсаратынына байланысты, бұл когнитивті процестердің белсендірілуіне ықпал етеді.

Жүйелі дене шынықтыру сабақтары оқу мотивациясын арттыруға, эмоционалдық әл-ауқатты жақсартуға және стресс деңгейін төмендетуге мүмкіндік береді. Физикалық белсенділік студенттердің жалпы эмоционалдық жағдайын жақсартатын және алаңдаушылық деңгейін төмендететін академиялық стресстен «босату» түрі ретінде қызмет етуі мүмкін.

Дене шынықтыру когнитивті функцияға айтарлықтай оң әсер етеді, бұл көптеген зерттеулермен расталады. Тұрақты жаттығулар есте сақтауды, шоғырлануды, ойлау жылдамдығын және проблемаларды шешу қабілетін жақсартуға көмектеседі. Дене белсенділігінің когнитивті өнімділікке әсер ететін негізгі механизмдеріне мыналар жатады:

Жақсартылған қан айналымы: жаттығу миға қан ағымын арттырады, бұл жасушаларды оттегі мен қоректік заттармен қамтамасыз етуді жақсартады, нейрондық функцияны жақсартады.

Нейропластикалық: физикалық белсенділік жаңа нейрондық байланыстардың қалыптасуына ықпал етеді және нейропластиканы жақсартады, бұл оқу мен есте сақтау қабілетіне оң әсер етеді.

Нейротрофиялық факторларды өндіру: Тұрақты жаттығулар (мидан алынатын нейротрофиялық фактор) ақуыздардың өндірісін ынталандырады, олар нейрондардың өмір сүруіне және өсуіне ықпал етеді, жады мен оқуды жақсартады.

Стресс пен көңіл-күйді реттеу: Дене белсенділігі стресс пен алаңдаушылықты азайтуға көмектеседі, бұл зейін мен шоғырлану сияқты когнитивтік қабілеттерге оң әсер етеді.

Жасқа байланысты когнитивті құлдыраудың алдын алу: тұрақты жаттығулар мидағы жасқа байланысты өзгерістердің баяулауымен байланысты, мысалы, сұр зат көлемінің төмендеуі және есте сақтау қабілетінің төмендеуі.

Осылайша, дене шынықтыру танымдық функцияларды жаста да, кәрілікте де сақтауда және жақсартуда маңызды рөл атқарады.

Қазіргі жағдайда дене шынықтыру сабақтарын жаңарту міндеті бірінші орынға шығады. Сабақтарды әртүрлі, қызықты және оқушылардың жеке ерекшеліктеріне бейімделген етіп, дәстүрлі тәсілдерді қайта қарастыру қажет. Бұл жаңа спорт түрлерін енгізуді, физикалық белсенділікті бақылау және мақсаттарға жету үшін цифрлық технологияны пайдалануды қамтуы мүмкін.

Қазіргі дене шынықтырудың маңызды аспектілерінің бірі - инклюзивтілік. Бүгінгі таңда мүмкіндігі шектеулі оқушылардың қажеттіліктерін ескеріп, оларға дене жаттығуларының бейімделген түрлерін ұсыну қажет. Бұл дене тәрбиесін оқушылардың барлық санаттары үшін қолжетімді етеді.

Білім беру жүйесінде дене шынықтыру тұлғаның жан-жақты дамуының ең маңызды элементі болып қала береді. Оның рөлі студенттердің физикалық денсаулығын нығайту ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік маңызды қасиеттерді қалыптастыру және оқу қызметін жетілдіру болып табылады. Заманауи талаптар дене тәрбиесінің дәстүрлі әдістерін қайта қарауды және уақыт талабына сай икемді және тиімді бағдарламаларды құруды талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дене мәдениеті-оқушыларды оқыту мен тәрбиелеу жүйесінде.Ізденіс-Поиск. 2009, №2 (2)- Б.262-264
2. Занозина А.Е., Гришанина С.Е. – 6-7 жас аралығындағы балалармен дене шынықтыру сабақтарын ұзақ мерзімді жоспарлау. – М .: ЛИНКА – ПРЕСС, 2008. – 80 б.
3. Баланың жүрегін қалай сау ұстауға болады / В.Н. Безобразова және т.б. – М.: Вентана – Графф, 2003. -32 б.
4. Никитушкин В. Г., Чесноков Н. Н., Чернышева Е. Н. Оздоровительные технологии в системе физического воспитания. М.: Юрайт, 2023. 280 с.
5. Никитушкин В. Г., Чесноков Н. Н., Чернышева Е. Н. Теория и методика физического воспитания. Оздоровительные технологии. М.: Юрайт, 2023. 280 с.
6. Соколовская С. В. Психология физической культуры и спорта. Учебное пособие для СПО. М.: Лань, 2023. 144 с.
7. Физическая культура / Под ред. Конеевой Е.В. М.: Юрайт, 2024. 610 с.
8. Дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстары: М.А. Васильева, В.В. Гербова, Т.С. Комарова өңдеген бағдарлама бойынша кешенді жоспарлау. Кіші, орта, үлкен мектепке дейінгі жас / автор – құраст. О.В. Музыка. – Волгоград: Мұғалім, 2010.- 127 б.

ҰЛТТЫҚ МУЗЫКАНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІН ОҚУШЫЛАРҒА ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕРІ

Азизханова Д.К.
«Саз және ән» кафедрасының PhD, аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
meruert2006@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1332-7048

Аңдатпа. Бұл мақалада музыка пәнінің негізгі мақсаты шәкіртке ұлттық өнердің құндылығын таныту,оқушыларды музыкалық-эстетикалық тұрғыдан тәрбиелеу оларды көркем шығармашылыққа баулу мәселесі қозғалады. Тек өнер ғана адамның шындыққа тарихи қалыптасқан эстетикалық қарым-катынас тәжірибесін ашады, қорытындылайды. Бұл музыка-эстетикалық тәрбие беруде ешнәрсемен алмастыруға болмайды. Өнердің эстетикалық тәрбие беруге катысуы, оның міндетті қызметтерінің бірі болып табылады.Ұрпақ тәрбиссінде, туған халқымыздын ұлттық өнерін, оның нәзік те көркем сырын ұғындыру мектепке дейінгі тәрбиеде баланы әсемдікті сүйсіне білуге баулу құралы екені сөзсіз. Сондықтан, мектепте өнерге деген қызығушылықты қалыптастыруда халық өнері мен мәдениетінің сан-алуан түрлері жайында қарапайым түсініктер беру көзделеді. Музыкалық тәрбие — эстетикалық тәрбие көзі. Музыка тіліне әрбір тыңдаушы қанығады. Мектеп оқушыларына музыкалы-эстетикалық тәрбие беруде, сонымен қатар олардың

музыкалық қаблетін арттыруда ән айту мен оны ұйымдастыру жұмысын дұрыс жолға қоя білу аса маңызды.

Мектепте музыкалық тәрбие берудің басты міндеті — оқушыларды музыканы дұрыс тыңдап, түсінуге және оны әсерлі орындай білуге баулу. Орындаушылық шеберлікті шыңдау ән-хор дағдыларын жүйелі түрде жолға қоя білумен тығыз байланысты.

Кілт сөздер: Музыка, тәрбие, әдіс, ұлттық, өнер, әуен, жанр, шығармашылық, мәдениет

Abstract. In this article,the main goal of music discipline is to show students the value of National Art, Musical and aesthetic education of students, to introduce them to artistic creativity. Only art reveals and summarizes the experience of a person's historically established aesthetic relationship to reality. This music is nothing to replace in aesthetic education. The participation of art in aesthetic education is one of its mandatory functions.In the upbringing of generations, the understanding of the National Art of our native people, its subtle and artistic secrets is undoubtedly a means of teaching a child to love beauty in preschool education. Therefore, in the formation of interest in art at school, it is envisaged to give elementary ideas about the variety of types of folk art and culture. Music education is a source of aesthetic education. Every listener is immersed in the language of music. In the musical and aesthetic education of schoolchildren, as well as in the improvement of their musical abilities, the ability to sing and perform

Key words: Music, education, method, National,Art,melody,genre ,creativity, culture

Оқушылар тәрбиесінде қазақтың ұлттық музыка өнерінің алатын орны зор. Оқушылардың ұлттық музыка өнерімен айналысуы, жеке тұлғаның эстетикалық талғамын және эмоционалдық мүмкіндігін көтереді. Сондықтан бүгінгі таңда ұлттық музыка өнерінің түрлерін (ән, күй, терме, жыр, айтыс, толғау, т.б.) олардың әрқайсысының жалпы ерекшеліктерін жаңаша технологияға салу – бүгінгі күн талабы. Осы қойылған талаптарға сай, музыкалық білімді жүйелі түрде дамыту барысында ұлттық сана иірімдерін айқындай түсу және оны тереңірек меңгеру бүгінгі күннің басты мәселесі болып отыр.Қазақ халқының мәдениеті мен әдебиетін жан-жақты зерттеп, ұлттық ағарту ісінің негізіне ғылыми еңбектерімен үлес қосқан дарынды ғалым Шоқан Уалиханов (1835-1865) – “Қазақ даласындағы тәлім-тәрбиенің басты құралы – жыр, айтыс, өлең, терме т.б. деп, олардың түрлеріне талдау жасап дүниетанымдық, тәрбиелік мәнін жоғары бағалады”. Дарынды ғалымның данышпандық ой-мақсаттары қазақ халқының ұлттық өнеріне бір арна болып қосылған асыл мұра болып табылады. Жас өспірімдегі музыка әлемін түсініп қабылдауға, талғампаздығын тәрбиелеуде, эмоциялық сезімталдығын қалыптастыруда, білімді, мәдениетті болып өсуіне әсер етуде музыка өнерінің алатын орны ерекше.

Музыка — жасөспірімге дүниені жан-жақты танып-білуге көмектеседі, баланың ойына азық беріп, кеңінен және әдеттен тыс ойлауға үйретеді, халықтың рухани мәдениетіне жақындастыра отырып, патриотизм сезімін тәрбиелеп, адамгершілік және азаматтық белсенділігін оятады. Сөйтіп, осының нәтижесінде қоғам үшін қажетті жеке адамның үйлесімді дамуына жәрдемдеседі.

Халық өнерді әрқашан даналық пен ақыл-парасатты оятар тәңірдің ерекше сыйы деп білді. Өнерге тояттаған әр тіршілік иесінің бойынан азаматтық пен адамгершілік қасиеттері әркез табылды. Әр өлең мен ән-күй жолдарында адамзат тарихының ең таза үлгілері түзіліп, жинақталды. Көп ұлтты жастардың өздерін Қазақстан тарихына, өткен буыннын манызды өмірлік құндылықтарымен сәйкестендіруіне үйрету керек, жастарға нақты өмірлік бағыт беру керек. Бұл сөз бізге тікелей қатысты деп білеміз. Иә, халқымыздың барлық топтарының әлеуметтік жағдайлары және қажеттіліктері өзгеріп

жатқан шактарда жастарды музыка өнеріне тәрбиелеуге ден койып, болашақ еліміздің өнер майталмандары етіп тәрбиелеу, ойлаған асыл армандарына жеткізу — ол біздің тікелей міндетіміз. Осы арада жастар өз ұлтының патриоты болуы, халқының мәдениеті мен тарихына жанашыр бола отырып, үздік оқу басты арманға айналуы керектігін ұмытпауы қажет. Сондықтанда мектеп қабырғасында бүгінгі таңда өнерге деген тәрбиені қай бағытта жүзеге асыру керектігі бұрынғыдан да маңызды мәселе болуы тиіс.

Өнер арқылы адам өзінің шын мәніндегі өз ішкі көңіл-күйін білдіреді. Олай болса, қазіргі таңда оқу орындарында онердің басты бір мақсаты — ол адам баласының барлық әрекетіндегі өнер арқылы патриоттық сезімталдыққа жастарды тәрбиелеу.

Әуенді сөзбен жеткізу мүмкін емес, оны тек музыканы жан дүниесімен түсінетін адам ғана әуен ырғағымен қабылдайды. Өйткені «музыка-жүрек тілі», яғни сезім, қобалжу, көңіл- күйдің тілі деп ұққан жөн.

Жалпы білім беретін мектептегі тәрбие салаларының бірі — музыкалық тәрбие. Оқушылардың өнерге құштарлығы мен қаблетін дамытуда музыкалық тәрбиенің жүйелі жолға қойылып, дұрыс ұйымдастыруының маңызы айырықша. Өнерде тәрбие құралдары (музыка-дыбыс, суретте-бояу, әдебиетте-сөз) жасалған көркем бейне аркылы оқушылардың кеңейтіп, өмір шындығын, әсемдікті сезіне білу қаблетін дамытуға жағдай жасайды.

Музыка пәнінің негізгі мақсаты шәкіртке ұлттық өнердің құндылығын таныту. Окушыларды музыкалық-эстетикалық тұрғыдан тәрбиелеу оларды көркем шыгармашылық , әлеуметтік маңызды және қоршаған әлемді игеруге, тануға бағытталган істерге тарту арқылы өткізу керек. Тек өнер ғана адамның шындыққа тарихи қалыптасқан эстетикалық қарым- катынас тәжірибесін ашады, қорытындылайды. Бұл музыка-эстетикалық тәрбие беруде ешнәрсемен алмастыруға болмайды. Өнердің эстетикалық тәрбие беруге катысуы, оның міндетті қызметтерінің бірі болып табылады.

Әр халықтың эстетикалық дүние танымы, көркемдік өзіне тән өнер туындыларымен ерекшеленетіні өмір шындығы. Ұрпақ тәрбиссінде, туған халқымыздын ұлттық өнерін, оның нәзік те көркем сырын ұғындыру мектепке дейінгі тәрбиеде баланы әсемдікті сүйсіне білуге баулу құралы скені сөзсіз. Сондықтан, мектепте өнерге деген қызығушылықты қалыптастыруда халық өнері мен мәдениетінің сан-алуан түрлері жайында қарапайым түсініктер беру көзделеді.

Әл — Фараби өзінің «Музыка туралы үлкен трактатында» музыка ғылымының мәселелерін зерттейді (музыкалық дыбыстардың құрылысынан музыка мен поэзияның байланысына дейін). Музыканың жақсы жақтары мен оның тәрбиелік мәнін жан-жақты ашып көрсетеді. Музыканың әр түрлі жанрын жетілдіруде пайда болатын адам дарындылығының дәрежелерін талдайды. Әлеуметтік өмірдің шындығына тән кереметтілік тұрмыстық құбылыстардың шындығын көрсете білуде екенін дәлелдейді. Қазақстан мәдениетінің бірінші өзіне тән ерекшілігі халықтың қолданбалы өнерде, той-думандарда, қолөнер кәсіпшілігіне және т.б. өз көрінісін тапты.

Музыкалық тәрбие — эстетикалық тәрбие көзі. Музыка-адамның өмір бойы серігі. Музыканы жат көретін адамдарда бола қоймас, ол әркімге де керек дүние. Музыка тіліне әрбір тыңдаушы қанығады. Мектеп оқушыларына музыкалы-эстетикалық тәрбие беруде, сонымен қатар олардың музыкалық қаблетін арттыруда ән айту мен оны ұйымдастыру жұмысын дұрыс жолға қоя білу аса маңызды.

Мектепте музыкалық тәрбие берудің басты міндеті — окушыларды музыканы дұрыс тыңдап, түсінуге және оны әсерлі орындай білуге баулу. Орындаушылық шеберлікті шыңдау ән-хор дағдыларын жүйелі түрде жолға қоя білумен тығыз байланысты. Сабақта

ән салу дағдыларын негізінен жаттығулар айтқандай үйренеміз де, ал ән үйрену кезінде оларды пысықтап қайталау арқылы есте қалдыруды көздейміз. Мектепте барлық пәндер сияқты, музыка пәні де оқушыларды азаматтық рухта тәрбиелеп, олардың дүниетанымын дамытып, ой-өрісін кеңейтуді, сонымен қатар музыка саласында білімін жетілдіруді мақсат етеді. Алайда музыка жай пән емес, өнер пәні болғандықтан оның өзіндік ерекшеліктері және атқаратын міндеттері өте көп. Атап айтқанда оқушылардың дүниетанымы, өмірге деген көз қарасы, музыкалық шығармаларды тыңдау немесе орындау кезінде алған әсерлену сезімі деген ұғым әр сабақтың ең өзекті мәселесі болып отыруы шарт. Олай болса, оқытушының сабақта қолданылған барлық әдістері осы түйінді мәселені ашуға бағытталуы тиіс. Ал ән айту, музыка тыңдалу дағдыларын үйрену музыканың сұлулығын, әсем сазын терең түсініп, одан эстетикалық әсер, нәр алу жолдарын жеңілдетеді.

Қазіргі кезде жалпы білім беретін мектептердің оқулықтарының тәжірибесіне, әдет-ғұрыптарына, салт-дәстүріне, рухани қазынасына, саяси-әлеуметтік, экономикалық ерекшеліктеріне ыңғайланып жасалуда. Бұны біз ұрпақтарымызға, қасиеттерімізді сіңірудің кажеттілігінен туындаған жағдай деп түсінуіміз керек. Яғни, ұрпағымызға ұлттық тәрбие беру қажет. М.Жұмабаев бұл мәселе жөнінде былай деп ой түйеді: «Әрбір ұлттың балаға тәрбие беру туралы ескіден келе жатқан жеке-жеке жылдары бар. Ұлт тәрбиесі баяғыдан бері сыналып, көп қолданылып келе жатқан болғандықтан, әрбір тәрбиеші, сөз жоқ ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиісті. Және әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында, өз ұлты үшін қызмет атқаратын болғандықтан, тәрбиеленетін баланы сол ұлттық тәрбиесімен тәрбиелеуге міндетті».

Қазақ мәдениетіндегі маңызды салаларының бірі-музыка. Музыка-ой мен сезім бірлігі арқылы әлемнің тұтастай көрінісін жасайтын адам әрекетінің бір түрі. Халық өз салты мен дәстүрін, мәдениетін қазірге дейін жеткізе білген. Осы ғасырлар бойы жинақтергенін асыл рухани қазыныларын, жас ұрпақтың бойына сіңіріп, дүниетанымын қалыптастыруда музыкалық өнер арқылы тәрбиелеу өзекті мәселелердің бірі. Музыканы сүйген қауым адам баласына тән ізгі қасиетті, шынайы достық пен махабатты, әсем мінез-қылықты қастерлейді. Қазақтың әні мен күйін естіп өскен адамды биік мұраттарға жетелейді. Оның көп жақты сырын игеру, түсіну, қабылдау тым ерте, яғни сәби шағынан басталуы тиіс. Сонау Эллада дәуірінде ақылмен Аристотель адамның жан-жақты мәдени және рухани дамуына ерекше мән беріп, әсіресе, өнер, соның ішінде музыка адамдарды тәрбиелеудің негізгі құралы деп таныған.

«Біз қазір музыка саласында өзіміздің халқымыздың дәстүрінен, дүниежүзілік классикалық үлгіден айырылмай, ілгерілей беруіміз қажет, дейді ғалымдар Ә.Нысанбаев пен Т.Әбжановтар, — өйткені музыка халқымыздың адамгершілік пен парасаттылық қасиетке жетудің жолы дейді».Мектепте музыка сабагы окушыларды әсемдік әлемінің таңғажайып сырын терең түсініп, көркемдік атаулыны шынайы сезінуге, одан рухани ләззат, әсер алуға, өмір жайлы ой толғауға, ізгілікті мұрат — мақсаттарға жетелеп, өнегелі істерге баулиды. Осы маңызды міндеттерді орындау үшін баланың бойындағы каблетті дамыту керек.Ал жалпы музыкалық каблетті дамыту үшін музыка пәнінің мұғалімі «сегіз қырлы, бір сырлы» болуы қажет. Ол — әнші, музыкант, актер, әдебиетші, тарихшы — қысқасы ғылымнын әр саласынан хабардар болганда ғана, бүгінгі күн талабына сай ұстаз бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жәрдемәлиева Р. Хрестоматия музыкального образования в Казахстане. – Алматы., 2004.
2. Жұбанов Қ. Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы жөнінен. – Алматы., 1980.
3. Жұбанов А. Қазақ композиторының өмірі мен творчествосы.- Алматы, 1962. – 215 б.
4. Жұбанова Ғ. Музыка мәдениеті даму жолында // Социалистік Қазақстан. 1968.-17март.-№65-4 б.
5. Қышқашбаев Т.А. Қазақ халық аспаптық музыкасы арқылы оқушыларға музыкалық-эстетикалық тәрбие беру: Пед.ғыл.канд.дис. Автореф. –Алматы, 1999.
6. Қазақ орта мектебі 3-сынып ән-күй сабағының бағдарламасы және әдістемелік нұсқау. Сорос Қазақстан қоры / Ш.Б.Құлманова, Б.Р.Сулейменовамен авторлық бірлестікте. – Алматы; Өнер, 2001.–54 б.
7. Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептері тұжырымдамасы // Қазақстан мектебі, 2000, 4 желтоқсан, 3-б.
8. Райымбергенов Э., Райымбергенова С., Жалпы білім беретін қазақ орта мектебінің ән-күй сабағына арналған “Мұрагер” бағдарламасы 1-4 кластар. – Алматы: РБК, 1994. – 79 б.
9. Төлебаев М. Әндер, хорлар. Алматы. 1985 – 88 б.
10. Уалиханов Ш. (1835-1865) тәлім-тәрбие туралы. (табылды. Ә. Қазақ энтопедагогикасы және оқыту әдістемесі.- Алматы. “Білім”. 2004.(32,164)

КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ РЕТІНДЕ

Байгунова Д.М.
«Саз және ән» кафедрасының магистр,аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
baygunova77@mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-7016-3775

Аңдатпа. Бұл мақалада бағалаудың жаңа жүйесі – критериалды бағалауға тоқталған. Оның міндеттері, түрлері, маңызын ашуға тырысқан. Сонымен қатар қалыптастырушы, жиынтық бағалаудың алгоритмін де берген. Қазіргі таңда Қазақстанда заманауи білім берудің жаңа жүйесі қарқынды дамып келеді. Қазақстандық білім беру жүйесі әлемдік білім беру кеңістігіне шығуға бағытталған. Бұл педагогика теориясы мен оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістермен, парадигманың өзгеруімен байланысты. Білім беру мазмұнының жаңартылғанын, жаңа көзқарастар мен көзқарастардың пайда болғанын атап өткен жөн. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі білім беру жүйесінің басты ерекшелігі-оқушының оқу жоспарына байланысты құзыреттілігін дамыту. Сондықтан оқушылардың соңғы жетістіктерін бағалау оқу процесінің маңызды бөлігі болып табылады. Осылайша, бұл мақалада бағалаудың жаңа жүйесі — критериалды бағалау қарастырылады. Автор критериалды бағалаудың негізгі принциптерін, түрлері мен маңыздылығын, сондай-ақ жиынтық және қалыптастырушы бағалау алгоритмін ашады.

Кілт сөздер: критериалды бағалау, қалыптастырушы бағалау, жиынтық бағалау, критерий, дескриптор.

Abstract. Nowadays a new system of modern education is rapidly developing in Kazakhstan. The Kazakhstan system of education is focused on entering the world educational space. It is connected with essential changes in the theory of pedagogy and educational process, changing of paradigm. It is important to point out that the content of education has been updated, new views and approaches have appeared. From this point of view the main characteristic feature of modern system of education is the development of the learner's competence related to the curriculum. That`s why the evaluation of students` final achievement is an important part of the learning process. Thus this article considers a new system of assessment — the criteria-based assessment. The author discloses main principles, types and significance of criteria-based assessment as well as the algorithm of summative and formative assessment.

Key words: criteria assessment, formative assessment, summary assessment, criterion, descriptor

Еліміздің білім беру жүйесі әлемдік білім беру кеңістігіне бағыт алуда.Елбасымыз Н. Ә. Назарбаев «Бәсеке басы – білім, ел басқаратын болашақ жастардың білімділігінде» - демекші, Тәуелсіз елді өркениетті әлемге танытатын, дамыған елдер қатарында терезесін тең ететін күш – білім және білімді ұрпақ.Қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі – әлеуметтік, экономикалық өзгермелі жағдайларда өмір сүруге дайын болып қана қоймай, сонымен қатар оны жүзеге асыруға, жақсартуға игі ықпал ететін жеке тұлғаны қалыптастыру. Мұндай тұлғаға қойылатын бірінші кезектегі нақты талаптар – шығармашылық, белсенділік, жауаптылық, терең білімділік, кәсіби сауаттылық. Бұл талаптарды жүзеге асыру үшін оқушы білімін бағалауда мүлдем жаңа бағытта жұмыс істеу қажеттілігі туындайды. Осы қажеттілікті шешу жолдарының бірден – бір жолы оқушы білімін критериалды бағалау жүйесі бойынша сараптау.

Бағалау критерийі – білім алушының оқу жетістігі деңгейін анықтайтын белгі немесе өлшем.

Критериалды бағалау – оқушының оқу нәтижелерін білім беру мақсаттары мен мазмұнына сәйкес келетін, білім беру үдерісіне қатысушылардың барлығына алдын ала таныс, ұжым талқысынан өткен, нақты анықталған өлшемдер арқылы оқушылардың оқу жетістіктерін салыстыруға негізделген үдеріс. Критериалды бағалау жүйесінде ең маңызды нәрсе – оқу процесінің өзі. Сол арқылы оқушы өзін-өзі бағалауды үйреніп, өз білімінің артықшылықтары мен кемшіліктерін көріп, әрі қарай қалай даму керектігін түсінеді, яғни бұл жүйеде оқушының қалай жұмыс жасағаны, қалай ойлағаны бағаланады. Бағалауды өткізу үшін нені білетіндігін және нені істей алатындығын анықтау қажет. Сондықтан критериалды бағалауды енгізудің мақсаты мектепте оқыту сапасын жоғарлату, мектеп бітірушілердің білімін халықаралық стандартқа сәйкестендіру болып табылады. Ол өз алдына төмендегі кестеде берілген міндеттерді шешуді көздейді. Критериалды бағалау жүйесінің білім беру үдерісіндегі қолданысы оқушылардың жетістіктерін бағалау жүйесін жеке пәннің мақсаттымен байланыстырады. Оқушылардың мектептегі құзыреттіліктерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сондай-ақ белгілі критерийлерді қолдану арқылы тапсырманы орындауға машықтанады. Әр оқушының дайындық деңгейін, оқудағы жетістіктерін критериалды бағалау жүйесімен анықтау, тек оқушылардың білім алуға деген қызығушылығын ғана емес, мектептегі білім беру үдерісінің де сапасын көтереді.

Біріншіден, **сабақтың тиімді құрылуы дегеніміз** – мұғалім сабақта белгілі бір оқу мақсатын жүзеге асыруды көздейді. Оған қол жеткізу үшін ол түрлі әдіс-тәсілдерді таңдайды, оқулықтағы жаттығуларды түрлендіреді, қосымша білім, білік, дағды

қалыптастыру үшін арнайы тапсырмалар орындатады, барлығын сөйлеу әрекетінің түрлеріне негіздейді. Сабақты жоспарлау мен ұйымдастыруда сабаққа қойылатын барлық талаптар ескерілу керек.

Екіншіден, оқушымен бірге критерийлерді талдау қажет. Ол оқушылардың не үшін бағаланғанын түсіну үшін өте тиімді болады. оқушы өзінің бойындағы өзгерісті, прогрессті біліп отырады. Критерийлерді орындау арқылы ол өзін-өзі реттеу, өзін-өзі жетілдіру ісімен айналысады.

Үшіншіден, сыныптасын және өзін-өзі бағалауды иегерді. Өол жеткізген жетістіктеріне сараптама жасай алады. Алдағы уақытта немен айналысу керектігін біледі. Сол бағытта өзін дамыта алады.

Төртіншіден, тиімді кері байланысты қамтамасыз ете алады. Кері байланыс сабақтың әр кезеңінде қолданылады, мұғалімнің білім алушылармен үздіксіз өзара әрекет етуін жүзеге асыруға, нәтижесінде оқу үдерісін түзетіп, сабақты әрі қарай жоспарлауға мүмкіндік береді.

Кері байланыс беру кезінде мұғалімдерге:
•білім алушылардың жақсы жақтарын ескеру;
•тапсырманың дұрыс орындалмағанын нақты түсіндірмей тұрып, «олай емес», «дұрыс емес» деген сөздерді қолданбау;
•білім алушылардың жұмысын жетілдіру немесе кемшілік тұстарын жөндеудің жолдарына ұсыныс беру;
•кері әсер ететін сөздерді, білім алушыларды кекету, келемеждеуге қатысты, мысалы, «орынсыз жауап», «осыны ойлауға қалай ақылың жетті» деген сияқты сөздерді мүлдем қолданбау ұсынылады.

Кері байланыс беру кезінде мұғалімге де, білім алушыға да төмендегі кестеде ұсынылған сұрақтарды негізге алған дұрыс. Аталған сұрақтарға толық жауап беру кері байланыстың тиімділігін көрсетеді.

Критериалды бағалау жүйесінің тиімділігі:

Оқушы – өзінің тақырыпты меңгеру дәрежесін анықтайды;

-өзінің жұмысына сараптама жасауды үйренеді;

-өзінің білім деңгейін алдын – ала болжайды;

-өзінің және сыныптастарының білім деңгейіне сын көзімен қарауды үйренеді, сын тұрғысынан ойлау қабілеті дамиды;

-критерийдің көмегімен өз білімін бағалауғамүмкіндік алады.

Мұғалім- оқушының білім деңгейін анықтайды;

-оқушының мүмкіндік деңгейін біліп отырады;

- оқушыға оқудың қайсысы қиындық туғызатынын анықтайды;

- оқушының кемшіліктеріне назар аударта отырып, оның дамуына бағыт береді;

- мұғалім, оқушы, ата- ана арасында кері байланыс орнайды.

Ата- ана- баласының білім деңгейі жайлы обьективті дәлелдеме алады;

- баласының оқудағы жетістіктерін, оның дамуын қадағалайды, біліп отырады;

- критерий көмегімен баласына оқуда қолдау көрсете алады;

- ата- ана мен мектеп арасында кері байланыс орнайды.

Критериалды бағалау – **қалыптастырушы** және **жиынтық бағалау** арқылы жүзеге асырылады.

Қалыптастырушы бағалау – мұғалімдерді, оқушыларды және педагогикалық үдерістің басқа да қатысушыларын оқуды жетілдіру үшін қажет ақпаратпен қамтамасыз ететін оқудың ағымдағы бағалануы. Қалыптастырушы бағалау сыныптағы күнделікті

жұмыс барысында жүзеге асырылып, оқушының ағымдағы оқу үлгерімінің көрсеткіші болып табылады. Оқушы мен мұғалім арасында кері байланысты қамтамасыз етіп, оқу үдерісіне уақытылы өзгеріс енгізіп отыруға мүмкіндік береді.

Қалыптастырушы бағалау кезінде мұғалім оқушының жаңа сабақты, тарауды қалай меңгеріп жатқандығын жүйелі түрде бақылап, қадағалап отырады. Бұл жиынтық бағалау жұмысына дейінгі оқушының білім деңгейін қалыптастырып, дамытып, жетілдіру. Қалыптастырушы бағалау жұмысы сабақтың толық бөлігін қамтуы міндетті емес. Ол сабақтың басында, сабақтың ортасында, сабақтың соңғы бөлімінде жүргізіледі. Уақыт көлемі тапсырма деңгейіне сәйкес 5-10 минут болуы мүмкін. Сабақ барысында қалыптастырушы бағалаудың формальді, формальді емес әдістерін тиімді, әрі жүйелі қолдану қажет. Формальді бағалау әдісі нақты оқу мақсатына негізделіп жүргізіледі.Дескрипторлар мен бағалау критерийлері тапсырмаға сай құрылып, оқушы білімінің нәтижесі ауызша немесе жазбаша түрде « мақсатқа жетті», «талпынады» деген бағалау түрі бойынша қортындыланады. Формальді емес қалыптастырушы бағалауда оқушы білімінің нәтижесі ауызша мадақтау немесе белгілі бір шартты қимыл арқылы қортындыланады. Сабақта қалыптастырушы бағалауды жүйелі өткізу- жиынтық бағалаудың нәтижелі, сапалы болуының баспалдағы.Жиынтық бағалау тоқсан соңындағы оқушы білімінің жетістігін саралайтын жұмыс, яғни осы жұмыстың бастауы негізгі қалыптастырушы бағалауда қолданылады.Бүгінгі таңда оқушы білімін критериалды жүйе бойынша бағалаудың өміршеңдігі мен ұтымдылығы дәлелденіп отыр.

Қалыптастырушы бағалау барлық тоқсанда күнделікті сабақ беру барысында жүйелі жүргізіледі және сабақтың бөлінбейтін бөлігі болып табылады. Қалыптастырушы бағалау үнемі жүргізіліп отырады, балл мен баға қойылмайды, мұғалім мен оқушының арасындағы кері байланыс әрекеті арқылы оқыту үдерісін уақытында түзетіп отыруға, оның өлшемін анықтауға, сабақты ары қарай жоспарлауға ықпал етеді.

Қалыптастырушы бағалауды жоспарлау және ұйымдастыруда әр сыныпта сабақ беру үдерісінде мұғалім оқу бағдарламасындағы барлық оқу мақсаттарын қамтуы керек. Пәндер бойынша оқу жоспарында барлық оқу мақсаттары үшін ұсынылатын іс-әрекеттер берілген. Бағалау үдерісін тиімді түрде өткізу үшін мұғалімге:

-оқу мақсатына сәйкес бағалау критерийлерін нақты құрастыру;

-тапсырмаларды бағалау критерийлеріне сай құрастыру және дескрипторларын анықтау;

-оқушыларға тиімді кері байланыс беру ұсынылады.

Жиынтық бағалау – білім алу кезеңдері мен сатылары аяқталғанда болатын бағалау, белгілі мерзім бойынша оқушының дайындық деңгейінің көрсеткіші болып табылады, бағалаудың бірыңғай критерийлерінің негізінде жүзеге асады.

Жиынтық бағалаудың тапсырмаларын құрастыру алгоритмі
1. Оқу бағдарламасы, бөлім/ортақ тақырыптар бойынша оқу мақсаттарын меңгеру;
2. Жиынтық бағалауда тексерілетін оқу мақсаттарына сәйкес бағалау критерийлерін анықтау, ойлау дағдыларының деңгейлерімен сәйкестендіру;
3. Ойлау дағдыларының деңгейлеріне сәйкес келетін тексерілетін критерийлердің, оқу мақсаттарының мазмұнын қамтитын бір немесе бірнеше тапсырмалар дайындау;
4. Әр тапсырмаға дескрипторлар құрастыру;
5. Білім алушыларға, олардың ата-аналарына жиынтық бағалау нәтижелерін ұсыну үшін бөлім/ортақ тақырыптар бойынша жиынтық бағалауға рубрикалар құрастыру (бағалау критерийлерінің деңгейлерге сәйкестігін сипаттау). Осылайша мұғалім бөлім немесе ортақ тақырыптар бойынша жиынтық бағалауды жоспарлау кезінде оқу мақсаттарының

негізгілін көрсететін, ойлау дағдыларының деңгейлеріне сәйкес екенін белгілейтін бағалау критерийлерін анықтайды.Десек те, бағалау жүйесі және оқушылардың оқу жетістіктерін тіркеу білім беру үдерісінің құрамдас бір бөлігі болып табылады. Ол оқушы және мұғалім мен ата-ананың арасында тиімді кері байланыс жасаудың негізгі құралы. Осы тұрғыдан келгенде, критериалды бағалауда оқушы оқытудың негізгі субъектісіне айналса, мұғалім кеңес беруші, маман, бағыттаушыға ауысады.Жоғарыда айтылған мәселерді қорытындалай келе, білім беру жүйесін дамытуда критериалды бағалаудың орны ерекше. Себебі бағалау не үшін қажет деген сұраққа біз білім игерудегі жетістіктерді анықтау үшін, белгілі бір уақыт аралығында білімгердің өсу және даму қарқынын анықтау үшін, білімгердің белсенділігін арттыру үшін, ынталандыру үшін, топ жұмысына қосқан жеке үлесін анықтау үшін, алдағы білім игеру әрекеттерінде жетістіктерге жету үшін, алған білімін одан әрі дамыту үшін, білімгерлердің әрекеттері арқылы оқытушының деңгейін анықтау үшін қажет екендігін түсіндік. Себебі оқытушы шәкіртінің білімін әдеттегідей берілген мәліметті жаттап, мазмұндауына емес, оның сол тақырыпты игеруіне, ойының тереңдігіне, логикалық ұшқырлығына, мәліметтерді жинақтап, жүйелі түрде жеткізуіне мән беріп бағалайды. Осы бағытта жұмыс жасау болашақтың еншісінде болмақ.

Бағалау критерийлері оқу мақсатында не көрсетілсе, тек соны ғана бағалайды және Блум таксономиясында берілген алты ойлау дағдыларының деңгейлерін – **білу мен түсіну, қолдану, анализ, синтез және бағалауды** көрсетеді. Мұғалім бағалау критерийлерін оқу мақсаттарына сәйкестендіріп, нақтылап дайындауы маңызды. Одан кейін мұғалім бағалау критерийлерін сәйкестендіріп, оқушылардың жеке ерекшеліктерін, оқу мазмұнын ескеріп, тапсырма және оның дескрипторларын құрастырады.

Дескриптор дегеніміз - тапсырма бойынша орындалған жұмыс деңгейінің немесе сапасының сипаттамасы.

Дескрипторлар тапсырманы орындаудағы оқушы қадамын нақтылайды, нәтижеге жету жолын анықтайды. Тапсырма дескрипторлары анық және қолжетімді болып, оқушыға тапсырманы орындау барысында нені көрсете білуі қажет екендігі туралы толық мәлімет бере алатындай болып, мұғалімге оқушының оқу мақсатына жеткен, жетпегендігі төңірегінде тиімді кері байланыс бере алатындай мүмкіндіктер береді.

Кері байланыс – нақты іс-әрекет жасау туралы хабарлау және түсініктеме алу үдерісі, мақсатқа қол жеткізудегі белгілі іс-әрекет пен оқиғаға дұрыс баға беру негізіндегі жауап түрі. Кері байланыс әрекеті сабақтың әр кезеңінде қолданылып, мұғалімнің оқушымен үздіксіз қарым-қатынаста болып, оқыту үдерісін ары қарай жоспарлауға және түзетіп отыруға жағдай тудырады. Тиімді түрде ұйымдастырылған кері байланыс мұғалімге оқыту үдерісінің қалай жүріп жатқандығы туралы, оқушыға алға ілгерілеуі туралы және ары қарай нәтижені жақсарту үшін түзетуді жоспарлау туралы ақпарат береді, ал оқушыға оның алдында туындайтын 3 сұраққа жауап алу мүмкіндігін береді:

-Мен оқытудың қай кезеңінде тұрмын?

-Нәтижелерге қалай жетемін?

-Қателігімді түзету үшін ары қарай не істеуім қажет?

Осы мақсатта оқушының ата-анасына да кері байланыс беріледі. Қалыптастырушы бағалаудың күнделікті іс-тәжірибесі барысында, оқушының меңгеру деңгейінің өлшемі мен ілгерілеуін анықтауда оқыту үдерісінде әдіс-тәсілдерді «Бағдаршам», «Қол сигналы», «Сөйлеу үлгілері», «Екі жұлдыз, бір тілек», «Үш минуттық үзіліс», «Ауызекі баға», портфолио, журналдар, рубрикалар, сөзжұмбақтар, сұрақтар тағы басқа түрлерін қолдануға болады.

Критериалды бағалау жүйесі негізінде педогогикалық іс-әрекеттегі сапалық өзгерістерге жету жолдарында бұл әдістің артықшылығы:

- Оқушының жеке басы емес, тек қана жұмысы бағаланады.
- Оқушы нақты не мақсатта жұмыс істеп отырғанын біледі.
- Оқушыға өзінің білім деңгейі анық көрініп тұрады.
- Оқушының жұмысын бағалау алдын-ала ұсынылған критерийлерге негізделеді.
- Критерий арқылы бағалау – мұғалімнің оқушы деңгейін анық біліп отыруына мүмкіндік береді.
- Білім берудің сапасы артады.

Білім алушының тіл құзыреттілігін жетілдіруде критериалды бағалау жүйесінің ықпалы өте зор. А.Байтұрсынов « Дүниеде өзгермейтін нәрсе жоқ. Ғылым да, тіл де, табиғат та дамиды. Осындай дамуды, өзгерісті басынан өткеретін күрделі құбылыс та – тіл.» - деген екен. Ендеше жеке тұлға тәрбиелеуде тіл құзыреттілігінің маңызы ерекше. Әлеуметтік топтарда, қоғамдық түрлі әлеуметтік орындарда тұлғалармен қарым-қатынас жасауды және әрекет етуді қамтамасыз ететін ана тілін және тілдерді меңгеру – заман талабы.

Критериалды бағалау жүйесі негізінде педагогикалық іс-әрекеттегі сапалық өзгерістерге жету жолында кез-келген ерекше қабілетті оқушы – дарынды оқушыға айнала алады. Ал, дарынды ұрпақ – елдің ертеңі екенін, оқушы жастан белсенді азаматтық позициясымен ерекшеленетін бала қоғамымыздың интеллектуалдық потенциалы, зияткерлік тобы екенін үнемі естен шығармайық.Оқушылар алда тұрған мақсаттың мәнін түсініп, оған қол жеткізу үшін не істеу қажет екенін анықтай алған жағдайда ғана оқу мақсатына қол жеткізеді.Жан-Жак Руссо айтқандай: «Ұстаз болу – өз уақытыңды аямау, басқаның бақытын аялау» - демекші жауапкершілігі шексіз, қадірі мол мамандық иесінің ұрпаққа білім мен тәрбие берудегі алар орнын әр мұғалім бар болмысымен сезінгені абзал. Өйткені, бәсекеге қабілетті тұлға даярлауда білім сапасын көтерудің негізгі тетігі – білімді ұстаз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. http://adilet.zan.kz

2. Бастауыш сынып мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық. Оқу-әдістемелік құрал. – Астана, 2016. – 48 б. 3 Тренерге арналған нұсқаулық. 1 басылым. – Астана, 2015. -120 б.

3. Н. Ә. Назарбаевтың «Қазақстан Халқына Жолдауы»

4. Красноборова А.А., «Критериальное оценивания как технология формирования учебно-позновательной компетентности учащихся», Нижний Новгород, 2010

5. Урмашев Б.А. (2016). Критериалды бағалау технологиясы: оқу құралы. Алматы: «ССК» баспасы- 140б
6. Мұғалімге арналған нұсқаулық. (Екінші басылым)
7. Жалпы білім беретін мектеп мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау басшылығы. 2016 ж
8. Бастауыш сынып мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық.
9. Бастауыш мектеп журналдары 2015, 2016 ж.

МУЗЫКА САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Азизханова Д.К.
«Саз және ән» кафедрасының PhD, аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
meruert2006@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1332-7048

Аңдатпа. Бұл мақалада қоғамның кез келген өзгерістерге шығармашылықпен қарай алатын, қалыптасқан мәселелерді дәстүрлі емес және сапалы түрде шеше алатын адамдарға деген қажеттілігінің артуы қоғамның даму қарқынының жеделдеуіне және соның салдарынан адамдарды өмірге дайындау қажеттілігіне байланысты. тез өзгеретін жағдайлар қарастырылған. Қоғамның жеке тұлғаның шығармашылық бастамасына деген қажеттілігі неғұрлым шұғыл болса, шығармашылық мәселелерін теориялық тұрғыдан пысықтау, оның табиғаты мен көріну формаларын, қайнар көздерін, ынталандырулары мен шарттарын зерделеу қажеттілігі соғұрлым өткір болады. Психологтар мен педагогтар алға қойған білім беруді ізгілендіру талабы баланың шығармашылық қабілетін, оның ең жақсы тұлғалық қасиеттерін дамытуға көп көңіл бөлуді көздейді. Білім беру, дағдылар мен дағдыларды дамытудың өзі мақсат емес. Білімге деген қызығушылықты ояту әлдеқайда маңызды. Шығармашыл тұлғаны тәрбиелеу - қазіргі мұғалімнің алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі. Сабақта балалардың өз бетінше жасаған шығармашылығы ғана олардың ұйықтап жатқан қабілеттерін оятады.

Кілт сөздер: Музыка, сабақ,оқушы,әдістеме,шығармашылық, интуиция, интеллектуалды, эмоционалды.

Abstract. In this article, the increasing need of society for people who can creatively approach any changes, solve existing problems in a non-traditional and high-quality way, is due to the acceleration of the pace of development of society and, as a result, the need to prepare people for life. rapidly changing conditions are provided. The more urgent the need of society for the creative initiative of the individual, the more acute the need to theoretically work out the problems of creativity, study its nature and forms of manifestation, sources, incentives and conditions. The requirement of humanization of Education, put forward by psychologists and educators, involves a lot of attention to the development of the child's creative abilities, his best personal qualities. Education, the development of skills and abilities is not an end in itself. It is much more important to arouse interest in knowledge. The upbringing of a creative personality is one of the most important tasks facing a modern teacher. Children in the classroom

Key words: Music,lesson,student,methodology, creativity, intuition, intellectual, emotional.

"Шығармашылық қуанышын ең аз болса да сезінген бала басқалардың іс-әрекетіне еліктейтін баладан өзгеше болады" (Б.Асафьев). Қоғамның кез келген өзгерістерге шығармашылықпен қарай алатын, қалыптасқан мәселелерді дәстүрлі емес және сапалы түрде шеше алатын адамдарға деген қажеттілігінің артуы қоғамның даму қарқынының жеделдеуіне және соның салдарынан адамдарды өмірге дайындау қажеттілігіне байланысты. тез өзгеретін жағдайлар. Қоғамның жеке тұлғаның шығармашылық бастамасына деген қажеттілігі неғұрлым шұғыл болса, шығармашылық мәселелерін теориялық тұрғыдан пысықтау, оның табиғаты мен көріну формаларын, қайнар көздерін, ынталандырулары мен шарттарын зерделеу қажеттілігі соғұрлым өткір болады. Психологтар мен педагогтар алға қойған білім беруді ізгілендіру талабы баланың шығармашылық қабілетін, оның ең жақсы тұлғалық қасиеттерін дамытуға көп көңіл бөлуді көздейді. Білім беру, дағдылар мен дағдыларды дамытудың өзі мақсат емес. Білімге деген қызығушылықты ояту әлдеқайда маңызды. Шығармашыл тұлғаны тәрбиелеу - қазіргі мұғалімнің алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі. Сабақта балалардың өз бетінше жасаған шығармашылығы ғана олардың ұйықтап жатқан қабілеттерін оятады.

Бұл мәселе философтардың, психологтардың, педагогтардың, әдіскерлердің еңбектерінде көрініс тапты (Л.С. Выгодский, А.В. Запорожец, В.А. Моляко, В.А. Сухомлинский, Г.С. Костюк және т.б.). Тұлғаның шығармашылық белсенділігін дамыту мәселесін Ф.В.Андреев, Д.Б.Эпифания, И.И.Ілиясов, Ж.А.Зайцева, А.А.Кирсанов, Т.б.). А.А.Малахов, Р.А.Петросова, О.Г.Сущенко, А.Энгельбрехт және т.б.; мұғалімдер мен оқушылардың педагогикалық шығармашылығына әсер етті: Д.Б.Кабалевский, Ю.Б.Алиев, О.А.Апраксина, Л.Г.Дмитриева.

Баланы шығармашылықпен ойлауға қалай үйрету керек? В.А.Сухомлинскийдің кеңесіне құлақ асайық: "Балаға білім көшкінін түсірмеңіз, сабақта білгеніңіздің барлығын оқу пәні туралы айтуға тырыспаңыз, ізденімпаздық пен ізденімпаздық білім көшкінінің астында қалуы мүмкін. . Айналаңыздағы әлемде балаңызға бір нәрсені аша біліңіз, бірақ өмірдің бір бөлігі балалардың көз алдында кемпірқосақтың барлық түстерімен ойнайтындай етіп ашыңыз. Айтылмаған нәрсені қалдырыңыз, сонда бала үйренгеніне қайта-қайта оралғысы келеді". "...Ешқашан ақыл-ой күші тек есте сақтау қабілетін нығайтуға, есте сақтауға бағытталмауы керек. Ойлау тоқтайды, ақыл-ой еңбегі де тоқтайды, есеңгірету басталады".

Шығармашылық өз табиғаты бойынша өзіңе дейін ешкім жасамаған, ең болмағанда өзіңнен бұрын болған нәрсені жаңаша, өзінше жақсырақ жасауға деген ұмтылысқа негізделген. Басқаша айтқанда, адам бойындағы шығармашылық - бұл әрқашан алға, жақсылыққа, ілгерілеуге, кемелдікке және, әрине, сұлулыққа деген ұмтылыс, бұл ұғымның ең жоғары және кең мағынасында. Міне, өнердің шығармашылық бастамасы және адамда тәрбиелейді және оның бұл қызметінде оны ештеңемен алмастыруға болмайды. Адамда шығармашылық қиялды оятудың таңғажайып қабілетімен ол, әрине, адам тәрбиесінің күрделі жүйесін құрайтын барлық алуан түрлі элементтердің ішінде бірінші орынды алады. Ал шығармашылық қиялсыз адам қызметінің ешбір саласында орын ауыстыра алмайсың.

Көбінесе ата-аналардан, тіпті мұғалім-тәрбиешілерден мына сөздерді естуге болады: "Ал, ол неге қымбат уақытын өлең жазуға жұмсайды - оның ақындық дарыны жоқ ғой! Ол неге сурет салады - бәрібір суретші одан шыға алмайды ғой! Неліктен ол қандай да бір музыка шығаруға тырысады - бұл музыка емес, қандай да бір мағынасыздық пайда

болады! "... Осы сөздердің бәрінде қандай орасан зор педагогикалық қате түсінік бар! Балада оның шығармашылыққа деген кез-келген ұмтылысын, осы ұмтылыстардың нәтижелері қаншалықты аңғал және жетілмеген болса да, қолдау қажет. Ол суретші де, музыкант та, ақын да болмауы мүмкін (ерте жастан болжау өте қиын болса да), бірақ ол тамаша математик, дәрігер, мұғалім немесе жұмысшы болуы мүмкін, содан кейін ең пайдалы жолмен оның балалық шақтағы шығармашылық құмарлықтары өздерін сезінеді, оның жақсы ізі оның шығармашылық қиялында, өмірін арнауды ұйғарған жаңа, өзіндік, ең жақсы, алға ұмтылатын нәрсені жасауға деген ұмтылысында қалады. Ғылыми ойлауды дамытудағы өнердің, шығармашылық қиялдың орасан зор рөлін, ең болмағанда, таң қалдыратыны дәлелдейді ғылыми-техникалық мәселелердің басым бөлігі әуелі өнермен, содан кейін ғана, көбінесе ғасырлар, тіпті мыңжылдықтар өткен соң ғылым мен техника арқылы шешілетіні ақиқат.

Адамның жеке басының қалыптасуы - бұл қоршаған әлемге, табиғатқа, еңбекке, басқа адамдарға және өзіне деген қарым-қатынас жүйесінің дәйекті түрде өзгеруі және күрделенуі. Бұл оның өмір бойы болып тұрады. Бұл ретте балалар мен жасөспірімдердің жасы ерекше маңызды. Тұлғаның тұлға ретінде дамуы оның физикалық және рухани күштерінің бірлігінде жан-жақты және тұтас жүзеге асырылады. Психология мен педагогика адамның жеке тұлғасы іс-әрекет пен қарым-қатынаста қалыптасады және дамиды деп тұжырымдайды. Тұлғаның жетекші қасиеттері тұлғаға, оның ішкі дүниесіне сыртқы әсер ету нәтижесінде дамиды. Тұлғаның дамуы - бұл сандық және сапалық өзгерістер процесі, ескінің жойылуы және жаңаның пайда болуы, оның қайнар көзі мен қозғаушы күштері тұлғаның табиғи және әлеуметтік аспектілерінің қарама-қайшы әрекеттесуінде жасырылады. Адамның табиғи қыры өмір бойы дамып, өзгеріп отырады. Бұл дамулар мен өзгерістер жас ерекшеліктеріне байланысты. Тұлғаның әлеуметтік дамуының қайнар көзі тұлға мен қоғамның өзара әрекеттесуінде. Тұлғаның қалыптасуына үш фактор әсер етеді: тәрбие, әлеуметтік орта және тұқым қуалаушылық бейімділіктер.

Педагогикада тәрбие жетекші фактор ретінде қарастырылады, өйткені ол жинақталған қоғамдық тәжірибені жеткізу үшін өсіп келе жатқан адамға әсер етудің арнайы ұйымдастырылған жүйесі болып табылады. Тұлғаның дамуында әлеуметтік ортаның маңызы зор: өндірістің даму деңгейі мен қоғамдық қатынастардың сипаты іс-әрекеттің сипаты мен адамдардың дүниетанымын анықтайды. Бейімділіктер - әр түрлі іс-әрекет түрлеріне қабілеттіліктің арнайы анатомиялық және физиологиялық алғышарттары. Тұқымқуалаушылық заңдылықтары туралы ғылым - генетика - адамдарда абсолютті есту қабілетінен, ерекше көрнекі есте сақтау қабілетінен, найзағайдай жылдам реакциядан сирек кездесетін математикалық және көркемдік қабілеттерге дейін жүздеген әртүрлі бейімділіктер бар деп есептейді. Бірақ бейімділіктердің өзі әлі де қабілеттер мен жоғары нәтижелерді қамтамасыз ете алмайды. Тәрбие мен оқыту, қоғамдық өмір мен іс-әрекет, адамның бойындағы білім мен дағдыларды меңгеру барысында ғана бейімділіктер негізінде қабілеттер қалыптасады. Бейімділіктерді организм қоршаған әлеуметтік және табиғи ортамен әрекеттескенде ғана жүзеге асыруға болады. Шығармашылық тұлғаның бойында қабілеттердің, мотивтердің, білімдер мен дағдылардың болуын болжайды, соның арқасында өнім жасалады, ерекшеленеді жаңашылдығымен, өзіндік ерекшелігімен, бірегейлігімен.

Тұлғаның осы қасиеттерін зерттеу қиялдың, интуицияның, ақыл-ой әрекетінің бейсаналық компоненттерінің маңызды рөлін, сондай-ақ тұлғаның өзін-өзі жүзеге асырудағы, өзінің шығармашылық мүмкіндіктерін ашудағы және кеңейтудегі

қажеттіліктерін анықтады. Шығармашылық процесс ретінде бастапқыда өнер мен ғылым қайраткерлерінің өзіндік есептеріне сүйене отырып қарастырылды, мұнда "түсінік", шабыт және сол сияқты күйлерге ойдың алдын ала жұмысын алмастыратын ерекше рөл берілді.

"Біздің әрқайсымыз өз ойымыздан гөрі өзін қалай сезінетінінен гөрі көп адамбыз" (К. Ушинский). Музыка сабақтарына қойылатын талаптар мұғалімдерді оқушылардың жалпы рухани мәдениетінің бір бөлігі ретінде музыкалық мәдениетті тәрбиелеуге бағыттайды. Музыкалық тәрбиенің мақсатын осылай қоя отырып, өз мамандығының өнерін меңгеру ерекше маңызды.

Шығармашылық тұлғаны тәрбиелеу туралы әңгіме біздің жағдайымыздағы өте маңызды және өзекті мәселеге: маман-жасаушы мен маман-қолөнершінің айырмашылығына жетелейді. Бұл өте маңызды мәселе эстетикалық тәрбие мәселелерімен тығыз байланысты. Нағыз маман-жасаушының қатардағы маман-қолөнершіден айырмашылығы, ол "нұсқау бойынша" жасауы тиіс нәрседен тыс нәрсе жасауға ұмтылады. Қолөнерші, керісінше, өзіне керек нәрсені ғана жасайтындығына қанағаттанады. Ол ешқашан үлкен және жақсылыққа ұмтылмайды және өзіне осындай ұмтылыстармен ауыртпалық салғысы келмейді. Оны нашар жұмыс жасады деп айыптауға болмайды, өйткені ол өзіне қажеттінің бәрін жасайды, мүмкін тіпті жақсылық жасайды. Бірақ бұл, жалпы алғанда, өз жұмысына формальды қатынас, ішінде қай салада болмасын, ол өмірді алға жылжытып қана қоймайды, тіпті тежегіш қызметін атқарады, өйткені өмірге қатысты бір орында тұру мүмкін емес: тек алға жылжу немесе артта қалу мүмкін. Адамда шығармашылықтың, оның шығармашылығына деген шығармашылық көзқарастың болуы немесе болмауы маман-жасаушы мен маман-қолөнершінің арасындағы айырмашылыққа айналады. Мұны жан-жақты атап өту керек, өйткені кейде "шығармашылық" және "шығармашылық емес" мамандықтар бар деген оғаш пікірлерді естуге тура келеді. Ең үлкен қате түсінік! Ал бұл іс жүзінде қате түсінік көбінесе шығармашылық емес жұмыстармен айналысатын адамның өз жұмысына шығармашылықпен қарауға құқығы жоқ деп санайтындығына әкеледі.

Шығармашылықты жүзеге асыруға болмайтын сала, мамандық жоқ. Ал оқушыларды белгілі бір мамандыққа бағыттау керек десе, ең бастысы ұмытылады деп ойлаймын: мектептің бірінші сыныбынан бастап оқушыларға жаман мамандықтар жоқ, шығармашылық емес мамандықтар да жоқ деген ойды сіңіру керек., кез келген кәсіпте жұмыс істей отырып, олардың әрқайсысы аша алады жаңа, ең болмағанда шағын әлем. Бірақ егер ол шығармашылықпен емес, қолөнермен жұмыс жасайтын болса, онда ол "шығармашылық" мамандықтың өзінде пайдалы ешнәрсе жасамайды. Сондықтан мектептегі эстетикалық тәрбиенің ең маңызды міндеті - оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту, ол қандай жағдайда көрінсе де - математикада немесе музыкада, физикада немесе спортта, қоғамдық жұмыстарда немесе бірінші сынып оқушыларына қамқорлық жасауда. Шығармашылық сабақтың өзінде үлкен рөл атқарады. Мұны барлық жақсы мұғалімдер біледі. Өйткені, шығармашылық бастама пайда болған жерде күш пен уақытты үнемдеуге әрқашан қол жеткізіледі, сонымен бірге нәтиже артады. Міне, сондықтан мұғалімдер өздерінің және оқушылардың жүктемесі онсыз да тым үлкен екенін алға тартып, оқытатын пәндерін оқуда эстетика, өнер элементтерін бей-берекет енгізгені дұрыс емес. Бұл мұғалімдер сол арқылы қандай мейірімді, жомарт, адал көмекшісінен бас тартатынын түсінбейді.

"Өнер бар, шығармашылық бар", - деді В.Немирович-Данченко. Бұл қарама-қайшылық кездейсоқ емес. Бұл табиғи түрде сыртқы емес, өнердегі терең шығармашылық

процестер туралы сөз болғанда туындайды. Сонымен, шығармашылық музыка сабағы қолөнер, тіпті ең шебер болса да, үстемдік ететін басқа сабақтың антитезасына айналады. Осыған байланысты музыка сабағын жүргізу өнерінде "сыртқы" және "ішкі" мәселелер туындайды. Бір нәрсе, егер сабақ тек мектеп оқушыларының музыкалық тәжірибесіне кейбір жаңа есту қосымшаларын енгізу болса. Өнермен ерекше, қайталанбас кездесу болса, басқа мәселе. Музыка сабақтарындағы "сыртқы" және "ішкі" мәселелер, шын мәнінде, музыка өнері мен музыка сабағын өткізу өнері арасындағы нақты байланыс болып табылады. Мектептегі сабақты өткізудің заманауи тәжірибесі мұғалімнің әр минут сайын ойнаған, жырлаған немесе айтқан сөздерін өзінің ішкі жан дүниесімен, дыбысталғанға деген көзқарасымен, өмірлік тәжірибесімен ажырамас жіппен байланыстырғанда ғана шынайы жаратушы бола алатынын нанымды түрде көрсетеді.
. Егер мұғалім сабақты ойластыра отырып, өзін, сезімін, ойын, тәжірибесін "материал" ретінде қабылдамаса, онда ол сыртқы - суық арасындағы шекараны қалай табуға болады, немқұрайлы, ішкі - терең тәжірибелі, сезімді ме? Кез келген көркемдік-педагогикалық тапсырма, сабақтың идеясы мұғалім үшін органикалық болуы, оны терең сезінуі, ең бастысы, өзінің "менімен" сәйкестендірілуі керек. Бұл үдеріс күрделі, бірақ оның болуы ғана сабақты өнердің шынайы шындығына айналдырады. Өнер шындығын жалғаннан кенет ажыратқан К.Станиславскийдің былай деп жазғаны бекер емес: "Өзгенің, бұлыңғыр, өзіңнен тыс қалғандарды бейнелеу міндетінен асқан азапты ештеңе жоқ". Әрине, көркем шығармашылықта шынайы тәжірибе процесі ұсынған нәрсе ғана құнды, сонда ғана өнер пайда болады. Мұны толығымен сабақтағы педагогикалық үдеріске жатқызу керек. Көркем образға шынайы ену, оны түсіну тәжірибе үдерісімен, өзінен-өзі өту қабілетімен, музыкалық шығарманың өзіндік интонациясын сезінумен тығыз байланысты. Өнер сабағында психологиялық, техникалық, интеллектуалдық, кәсіби дайындық жеткіліксіз. Сабаққа эмоционалды түрде де дайындалу керек. Музыка пәнінің мұғалімінің кәсіби шеберлігінің эмоционалдық жағынан дұрыс реңкті таба білуі ерекше маңызды сабақ. Әңгімеге, орындауға "реңк орнату" термині өнерде бұрыннан бар. Бұл ұғым шығармашылық процестің эмоционалдық орталығымен байланысты. Қазіргі уақытта мұғалімді даярлаудағы ең күрделі міндеттердің бірі - әрбір сабақта болатын және өзіндік ерекшелігі бар дұрыс реңкті табу. Сабақты жүргізу өнеріндегі "сыртқы" мен "ішкі" арақатынасын мұғалімнің актерлік шеберлігін қалыптастыру арқылы ойдағыдай шешуге болады. Егер музыкалық шығарманың идеясы бірнеше сөзбен тұжырымдалып, балаға осы формада жеткізілсе, онда идеяның өмірі осымен аяқталады. Оқушыларда идея сезімін ояту маңызды, бірақ ол үшін сезімге емес, ақылға әсер ететін құралдар қажет. Актерлік шеберлік бұл тұрғыда ең бай мүмкіндіктерге ие. К.Станиславскийдің әдісін тереңірек түсініп, оны музыка пәнінің мұғалімінің педагогикалық шеберлігін қалыптастыруда қолдану қажет. Театр педагогикасында белгілі әдістердің бірі "сәйкестендіру техникасы" деп аталатын, яғни орындалатын шығармада ашылуы қажет образбен, оймен "мен" -нің бірігуі пайдалы болуы мүмкін. Бұл әдіс мыналарды болжайды музыкалық шығарма бойынша үлкен алдын ала жұмыс (дәуірді, жасалу тарихын, көркемдік және дүниетанымдық контексттерді білу және т.б.), сонымен қатар мұғалімнің осы шығарманың көркемдік образының табиғи органикалық "тұруын" ғана емес. Сонда ғана балалар мен мұғалім арасындағы шынайы қарым-қатынас мүмкін болады.

Шығармашылық, К.Станиславскийдің анықтамасы бойынша, "құмарлықпен, шапшаңдықпен, қарқынды, нәтижелі, мақсатқа сай және оправд түрде жоғары мақсатқа жету" – шығарманың көркемдік бейнесін түсіну және ашу дегенді білдіреді. Педагогикалық тұрғыдан алғанда, музыка пәнінің мұғалімін даярлауда тәжірибе

өнерімен тығыз байланысты К.Станиславский мұрасының бір бөлігі біз үшін маңызды. Тәжірибе адам бойындағы интеллектуалдық және эмоционалдық органикалық бірлік ретінде. Музыка пәнінің мұғалімі үшін өз психикасының санадан тыс шығармашылық әрекеттерін саналы түрде басқаруды үйрену өте маңызды, өйткені өнердегі және баланың көркемдік дамуындағы көптеген процестер санадан тыс, сұлулықты оның ыдырауынан тыс интуитивті, бірақ адекватты түсінумен байланысты. жеке элементтер. Музыка пәнінің мұғалімі үшін бола білу өте маңызды өзінің барлық көріністерінде мәнерлі, басынан өткерген сезімдерін, эмоцияларын білдірудің адекватты сыртқы түрін таба білу. Сондықтан мұғалім көркем шығармада қол жетпейтін нәрсені - оның сұлулығын, бейнелерінің ең нәзік шілтерін сөзбен, мәнерлі қимылмен, мимикамен анықтаудан қорықпауға үйренуі керек. Бұл ретте бір сезіммен айналысу мүмкін емес, көркемдік материалды интеллектуалдық, техникалық тұрғыдан меңгеру қажет екенін ұдайы есте ұстаған жөн. "Егер материал болмаса, сезімнің төгілетін ештеңесі жоқ" (С.Волконский). Эмоционалды бастама музыка мұғалімінің шеберлігінде аналитикалық қабілеттермен үйлесімді түрде үйлесуі керек. Өйткені "кез келген шығармашылық үдерістің негізінде құмарлық жатыр, бұл, әрине, ақыл-ойдың орасан зор еңбегін жоққа шығармайды. Бірақ суық емес, ыстық ойлау мүмкін емес пе?" (К.Станиславский). С кітабынан бірнеше ой келтіргім келеді.Волконскийдің "Мәнерлі тұлға", ол мұғалімдердің назарын осы маңызды мәселеге - музыка мұғалімінің мәнерлілігіне аудара алады: "Актерлік өнерде, басқалар сияқты, ішкі талпыныс жеткілікті емес, бірақ бұл ынтаға бағыну қабілеті қажет, сезіну жеткілікті емес, бірақ қажет тәжірибе жүзінде емес, жүзеге асыра білу үшін бастан кешкендерін көрсете білу керек". "Дене - аспап, актер – аспапшы". "...Сыртқы жест-ишара, оны тудыратын және басқаратын ішкі жан қозғалысының көрінісі ғана бола отырып, дамуда одан төмен болуы керек. Яғни, бергеніңді көбірек бере аласың, бірақ қолыңнан келгеннің бәрін, тіпті қолыңнан келгеннің бәрін ешқашан артық бере алмайсың". "...Өрнекті кез келген жерге, кез келген нәрсеге, күлкілі нәрсеге жабыстыру". "Ақталмаған қимылдан жаман ештеңе жоқ"

Үйірме сабақтары оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға үлкен мүмкіндіктерге ие. Сыныптан тыс жұмыстардың барлығы ынтымақтастық педагогикасына, адамдармен шығармашылық қарым-қатынасқа бағынады. Өйткені, музыка сабағының ғана емес, мектептің де міндеті - музыкалық өнер арқылы балалардың эстетикалық сезімдерін, сұлулық туралы дұрыс түсініктерін тәрбиелеу және дамыту, білімдерін кеңейту, жоғары көркемдік талғамын тәрбиелеу. Музыка сабағы - осы мақсаттарға жетуге серпін береді. Бірақ шығармашылық жетекші музыка пәнінің мұғалімі болуы керек. Ол шығармашылыққа ұмтылуы, алға ұмтылуы керек. Ал егер ол әлем алдында таңданысын сезінсе, өз бетімен жұмыс жасаса, онда бұл қозғалыс болады!

"Жасау - екі рет өмір сүру" (А.Камю). Бір өзенге екі рет кіруге болмайтыны сияқты, екі бірдей сабақты да өткізуге болмайды. Шын мәнінде, музыкалық мәдениетті шығармашылық арқылы жасампаздық, ең алдымен көркемдік іс-әрекеттің алуан түрлері арқылы ішкі дүниесін құру деп анықтауға болады. Шығармашылық, баланың өзіндік, жаңа, өзіндік, ең жақсысын жасау қабілеті ретінде, шығармашылықтың "сыртқы пәнінен" музыкалық іс-әрекет ішкі күйге (рефлексияға) ауысқанда және баланың "менін" мазмұнды ашуға айналғанда ең белсенді түрде қалыптасады. . Шығармашылық музыка жасауда (ән айту, аспапта ойнау, дирижерлік, пластикалық және сөйлеу интонациясы, рефлексия, т.б.) баланың өз жағдайын "шашып жіберуі", көңіл-күйін субъективті түрде "өмір сүруі" маңызды. музыка, мұғалімнің техникалық тапсырмасын орындамай. Шығармашылықтың даналығы мынада: сезімді оймен асықтырудың қажеті жоқ, бала жанының бейсаналық

аймағына сену керек. Бірте-бірте өзінің әсерлерін, музыкалық және есту қабілеттерін жинақтап, салыстыра отырып, ол кенеттен өзінің шығармашылық көріністерінде гүлдей бастайды, өйткені кенеттен гүл ашылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Юдина Е.И. Музыка мен шығармашылықтың алғашқы сабақтары. - М., 1999.- 272б.
2. Школяр Л.В. Мектептегі музыкалық білім. – М .: 16.
3. Сергеева, Г.П. Оқу орындарында музыканы оқытудың өзекті мәселелері: оқулық. оқу құралы / Г.П. Сергеева. – М.: Педагогикалық академия, 2010. – 87с.
4. Никишина И.В. Инновациялық педагогикалық технологиялар және мектептегі оқу-тәрбие және әдістемелік үдерістерді ұйымдастыру: оқушылар мен мұғалімдерді оқыту үдерісінде интерактивті формалар мен әдістерді қолдану. 2-ші басылым, стереотип. – Волгоград: Мұғалім, 2007. – 91 б.
5. Григорьев Д.В. Оқушылардың сыныптан тыс жұмыстары. Әдістемелік құрастырушы: мұғалімге арналған оқу құралы. – М.: Ағарту, 2011. – 223 б.
6. Гройсман А.Л. Психология. Тұлға. Шығармашылық. - М., 1996.- 401б.
7. Дмитриева Л.Г., Черноиваненко Н.М. Мектептегі музыкалық білім беру әдістемесі.- М., 2000.-240с.
8. Кабалевский Д.Б. Педагогикалық рефлексиялар. - М., 1986.-240с.
9. Крюкова В.В. Музыкалық педагогика. - Ростов н/Д., 2002.-288с.
10. Цыпин Г.М. Музыкалық іс–әрекет психологиясы: теория және практика. - М .: "Академия" баспа орталығы, 2003.

МУЗЫКА САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Мейрбеков Б.Б.
«Саз және ән» кафедрасының аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
Meirbekovberikbai @mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-9331-8477

Аңдатпа. Бұл мақалада музыка сабағында оқушылардың шығармашылық белсенділігін арттыруға көмектесетін әдістер мен тәсілдер:Музыкалық ойындар**.** Ойын барысында балалардың белсенділік, шығармашылдық даралығы дамиды.«Ақпараттық қамтамасыз ету» технологиясы**.** Сабақта интерактивті тақтамен жұмыс жасау арқылы оқушының өзінің пікірін айта алатындай деңгейге жеткізеді.Сыныптан тыс жүргізілетін музыкалық жұмыстар. Олар оқушыны барынша көбірек қамтуды, оның танымын кеңейтіп, музыка өнеріне деген көзқарасын қалыптастырады.Оқушыларды музыкалық өнерге деген сүйіспеншілікті арттыру үшін оларға музыкалық аспаптарда ойнауды үйретуге болатындығы қарастырылған. Баланы музыка тыңдауға, тыңдай отырып оны сапалы түрде қабылдауға, баулу музыкалық тәрбие беру жұмысындағы міндеттердің бірі. Өйткені ол оқушыныңмузыкалық мәдениеттілігін қалыптастырудың алғы шарты болып есептеледі.Музыканы тыңдаған кезде бала еркін отыруы керек, бұл тәсіл орындалып, жатқан шығарманы қозғалмай байсалды тыңдауына мүмкіндік береді. Сондай-ақ музыка

тыңдап отырған кезде, сөйлеуге, мұғалімге сұрақ қоюғаболмайтынын білу керек. Бірте-бірте мұғалім балалардың музыканы тыңдай білу мәдениетін қалыптастырады.

Кілт сөздер: Шығармашылық, белсенділік, әдіс, пікір, өнер, музыка, қоғам,өркениет

Abstract. In this article, methods and techniques that will help increase the creative activity of students in music lessons:musical games. During the game, the individuality of children's activity, creativity develops.Technology "information support". By working with an interactive whiteboard in the lesson, the student is brought to the point where he can express his opinion.Extracurricular musical activities. They provide maximum coverage of the student, expand his knowledge and form his attitude to the art of music.It is envisaged that in order to instill in students a love of musical art, they can be taught to play musical instruments. One of the tasks in the work of music education is to teach a child to listen to music, to perceive it qualitatively while listening. Because it is a prerequisite for the formation of musical culture of the student.When listening to music, the child should sit freely, this approach will allow him to calmly listen to the performed and lying piece without moving. Also MU

Key words: Creativity, activity, method, opinion, Art, Music, Society,civilization

Өсіп келе жатқан жас буын жас ұрпақтың рухани байлығының іргетасы қалай қаланса, мемлекеттің болашағы, өмірге деген ынта-жігері сондай болмақ. Қоғамның даму үрдісі қандай болса, мектептің сана деңгейіде сондай болатыны бесенеден белгілі! Өркениеттілік мектеп балаға, бала-мектеп деген көзқараспен өлшенеді.Жас ұрпақты музыка өнеріне тәрбиелеуде музыкалық тәрбие әдістемесі маңызды роль атқарады.Мұғалім оқушыларға білім беріп қана қоймай, сол алатын білімдері арқылы тәрбие жұмысын жүзеге асырады. Сабақ қызықты өту үшін мұғалім оның жан–жақты әдіс–тәсілдерге бай, түсінікті болуын қадағалап, үйрететін ән мен тыңдалатын музыкалық шығарманың ерекше құндылығын ескеруі керек. Егер балалар сабаққа қызықса олардың белсенділігі артады. Белгілі бір сабақта қолданылатын іс-әрекет түрлері оның мақсатына, тақырыбына қарай анықталады. Музыка сабағының басқа айырмашылығына, ерекшелігіне келер болсақ, ең негізгісі–оның өнер сабағы екендігі. Музыканы оқыту барысында ақыл–ой мен эмоция, түйсіну мен сезіну қатар жүзеге асырылады. Екінші ерекшелігі–музыканы тыңдай, қабылдау барасында адамның психологиясына әсер етеді. Музыка сабағы эмоция мен саналықтың бірлігін қамтамасыз етіп, сабақтың әрбір элементі оқушылардың белсенділігін, қызығушылығын арттыруы тиіс.Бүгінгі таңда мектеп тәжірибесінде қолданылып жүрген тәрбие әдіс – тәсілдерінің бірыңғай жүйесі қалыптасқан. Әдіс-тәсілдердің түрі, оларды тиімді пайдалану және оқушыға жасалған ықпалдың нәтижесі болуын қамтамасыз ету мақсатын көздеп, оларды топтастырады. Әрбір әдіс–тәсілдердің белгілері, ерекшелігі, міндеті, бір–бірімен байланысы да топтастыруды, жіктеуді қажет етеді.Баланы музыка тыңдауға, тыңдай отырып оны сапалы түрде қабылдауға, баулу музыкалық тәрбие беру жұмысындағы міндеттердің бірі. Өйткені ол оқушыныңмузыкалық мәдениеттілігін қалыптастырудың алғы шарты болып есептеледі.Музыканы тыңдаған кезде бала еркін отыруы керек, бұл тәсіл орындалып, жатқан шығарманы қозғалмай байсалды тыңдауына мүмкіндік береді. Сондай-ақ музыка тыңдап отырған кезде, сөйлеуге, мұғалімге сұрақ қоюға болмайтынын білу керек. Бірте-бірте мұғалім балалардың музыканы тыңдай білу мәдениетін қалыптастырады. Музыка тыңдау барысындағы мұғалімнің жүріс-тұрысы, өзін ұстауы өте үлкен рол атқарады. Мұғалім тыңдауға ұсынған шығарманы өзі орындаса, мүмкіндігінше нотасыз ойнауға тырысу керек.Педагогикалық талаптарына сайбалаларды ән өнеріне баулуда тәжірибедеқолданылатын арнайы ән жаттығуларыныңалатын орны ерекше. Сабақтың

мақсатына сай өз орнын тауып қолданылған. Жаттығулар тек дауыс аппаратын ән айтуғадайындап қана қоймай, белгілі бір орындаушылық шеберлікті дамытуғабайланысты дағдылы қалыптастырады.Музыкалық шығарманы игеру, оның мәніне тереңбойлай ену дәйекті де ұзақ процесс. Музыкалық шығарманы ұжымдық үйренугекірісе отырып, шығарманың музыкалық тексін дәлме-дәл орындау, шығарманың жалпы сипатын формасын, ладтық-гармониялық негізін,ритм мен әуенніңсипатын анықтау, музыка дыбысын шығарудың барлық тәсілдерін белгілеу, бүкіл пьесса бойынадыбыс күшінбөлу, вокальдық және аспаптық топтарының және топтығы әрбір партияның дыбысының тепе-теңдігіне қол жеткізу, ансамбльдіңорындаушылық шеберлігініңдәлдігіне жету қажет.Шығармашылық мазмұнын ашу бөліп-бөліп орындаудан біртіндеп негізгі мағынасын және оның көркемдік детальдарын тұтас біріктіруге дейін жүреді. Осыдан келіп шығарманы үйрену методикасы мынаған саяды. Әдеби және музыкалық текстi, шығарманың әсерлілік құралдарын, музыкалық образдың сипатын талдау, шығарманы орындаудағы қиын тұстарды анықтау, ансамбльдіңорындаушылықмүмкіндігімен оны «өлшеп-пішіп» көру, қиын тұстарды ойлап үйрену жөніндегі жұмыс әдістемесін анықтау, көркемдік – орындаушылық ой-тұжырымды әзірлеу.Шығарманы үйрену үстінде оның ұлттық ерекшелігін анықтапалу қажет. Бұл көркемобраздың мәніне терең бойлай ену үшін маңызды. Халық музыкалық творчествосының элементтерін, халық аспаптарының өзіндік ырғақтарын, ладтарын, тембрларын, халықтық орындаушылық өнер тәсілдерін пайдаланып үйрену керек.«Музыканы қабылдауға тәрбиелеу, басқа қабілеттерді дамыту секілді белгілі бір кезеңдерден өтуі керек»-деп атап көрсетеді Ресей ғалымы О.Апраксина. Сөйтіп оны шартты түрде 4 топқа бөледі. 1-кезең – 1-2 сыныптар. Бұл сыныпта балалар музыканы жалпылама қабылдайды, мәнерлік құралдарын әлі де ажырата алмайды.Д.Кабалевский тұжырымдамасына және Республикадағы дәстүрлі бағдарлама ретінде бекітілген «Музыка» бағдарламасына сүйене отырып, музыканы қабылдауға байланысты іске асыруға тиісті бағыттар басты үш міндетті қарастырған жөн.

Алғашқы міндет-оқушылардың музыканы қабылдау сезімталдығын қалыптастыру, музыкаға құштарлығы, музыканы тыдауға және орындауға деген ынталықты дамыту.

Екінші міндет–музыканы саналы түрде қабылдауды қалыптастыру, музыкалық образдардың сипатын түсіну, шығармалардың идеялық негізін ұғуға үйрету.

Үшінші міндет-шығарманы орындау барысында музыкаға деген орындаушылық көзқарас қалыптастыру. Бұл міндет оқушылардың музыкалық мәдениеттілігін қалыптастыруға септігін тигізеді. Ол үшін орындаушылық дағдыларды үйретіп, шыңдау қажет. Шәкірттердің бойларына өзінің музыкалық шығармашылық іске іштей қатысы бар екендігін, көркем образ жасауға тікелей қатынасы бар екендігін сезіне алатын ахуал туғызуы керек.

Музыкалық білім берудің бұл жағын, әсіресе, төменгі сынып оқушылары әлдеқайда айқын сезіледі. Бұл міндет алғашқы міндеттермен қатар – музыкаға деген сезімталдық пен саналы көзқарасын қалыптастыра отырып жүзеге асырылады.

«Музыканы қабылдауға тәрбиелеу, басқа қабілеттерді дамыту секілді белгілі біңр кезеңдерден өтуі керек», — дейді белгілі Ресей ғалымы, көрнекті ұстаз О.Апраксина.

Бірінші кезең–бірінші, екінші сыныптар. Бұл кезеңде балалар жалпылама музыканы қабылдайды, мәнерлік құралдарын әлі де анық ажырата алмайды. Тәжірибелерге қарағанда, аталған кезеңде балалар екпін, динамика, регистр, тембр деген ұғымдарды жақсы анықтай алады.

Екінші кезең–үшінші, төртінші сыныптар. Бұл кезеңдер балалар музыканы сезімталдықпен қабылдап қана қоймай, оның не туралы екендігін, мазмұнын түсінуге

талпынады. Мұнда сөздің үлкен мәні бар: шығарманың аты, ән тексті, мұғалімнің түсіндіруі. Мысалы: балалардың қиялшыл келетінін ескере отырып, музыка дыбыстарымен таныстырғанда оларды еліктіру үшін жоғарғы дыбыстарды таныстырғанда оларды еліктіру үшін жоғарғы дыбыстарды бұлбұлдың, басқа да түрлі әнші құстардың үнімен, ал төменгі дыбыстарды аюдың, түйенің т.б. жүрісімен салыстырып, түсіндіруіне болады. Бірақ мұғалім әдетте мынадай теңеулерді орынды қолданып балалардың назарын дыбыстан тек қана белгілі бір жан – жануарлардың үнін іздеп отыруға тәрбиелеуден сақ болған жөн.

Үшінші кезең -бесінші, алтыншы сыныптар. Бұл кезең–музыканы қабылдауға үйретудегі ең бір қарама–қайшылығы мол кезең. Оқушылар түсінбеген музыканы назардан тыс қалдырады.

Төртінші кезең-тоғызыншы, оныншы сыныптар. Жоғарғы сынып оқушылары музыканың ішкі жан дүниесін түсінуге септігін тигізетінін ұғады, музыкаға қызығушылығы артады. Саналылық эмоциямен ұштасып, олардың арасында тұрақты қарым – қатынас орнайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жәрдемәлиева Р. Хрестоматия музыкального образования в Казахстане. – Алматы., 2004.
2. Жұбанов Қ. Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы жөнінен. – Алматы., 1980.
3. Жұбанов А. Қазақ композиторының өмірі мен творчествосы.- Алматы, 1962. – 215 б.
4. Жұбанова Ғ. Музыка мәдениеті даму жолында // Социалистік Қазақстан. 1968.-17март.-№65-4 б.
5. Қышқашбаев Т.А. Қазақ халық аспаптық музыкасы арқылы оқушыларға музыкалық-эстетикалық тәрбие беру: Пед.ғыл.канд.дис. Автореф. –Алматы, 1999.
6. Қазақ орта мектебі 3-сынып ән-күй сабағының бағдарламасы және әдістемелік нұсқау. Сорос Қазақстан қоры / Ш.Б.Құлманова, Б.Р.Сулейменовамен авторлық бірлестікте. – Алматы; Өнер, 2001.–54 б.
7. Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептері тұжырымдамасы // Қазақстан мектебі, 2000, 4 желтоқсан, 3-б.
8. Райымбергенов Э., Райымбергенова С., Жалпы білім беретін қазақ орта мектебінің ән-күй сабағына арналған “Мұрагер” бағдарламасы 1-4 кластар. – Алматы: РБК, 1994. – 79 б.
9. Төлебаев М. Әндер, хорлар. Алматы. 1985 – 88 б.
10. Уалиханов Ш. (1835-1865) тәлім-тәрбие туралы. (табылды. Ә. Қазақ энтопедагогикасы және оқыту әдістемесі.- Алматы. “Білім”. 2004.(32,164)

МУЗЫКА МҰҒАЛІМІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӘСІБИ ДАЙЫНДЫҒЫ

Азизханова Д.К.
«Саз және ән» кафедрасының PhD, аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
meruert2006@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1332-7048

Аңдатпа. Бұл мақалада кәсіби әрекеттер жасау адамның біліктілігін кеңейтетіндігі және мұғалімнің өзін және әрекетін типтік құбылыс ретінде қарастыруға болатындығы қарастырылған.Оқытушы кәсіби нәтижеге жету үшін пәнді күшейту негізінде белгілі бір күш жұмсап, оқушыларға бақылау жүргізу қажет. Ол өзін "Бағалаушы" және "Сот" рөлінде көрсетіп, "Білімдар" имиджін әрқашан қорғауы керек. Бұл әдіс әр мұғалімге сәйкес келе бермеуі де мүмкін. Бірақ, ол өз имиджін қорғай алуы тиіс.Қазіргі заманда оқыту мен тәрбиелеу теориясы мынадай жалпы ғылыми және жалпы әдіснамалық ұстанымдарға негізделеді: ғылымилық, адамгершілік, диалектикалық теория мен жүйелілік, саналылық, қол жетерлік тәжірибелердің байланысы. Осы тәжірибелердің тексерілген ұстанымдық талдауына сүйенсек, оқыту мен тәрбиелеу, қарым-қатынас пен жекелену педагогикалық шеберліктің білім және басқа да заңдылықтар мен сабақтастығында ерекше қасиет. **Кәсіби мәдениет** – еңбек нәтижесі мен адамзаттың жалпы мәдениетінің өнімі. Тұлғалық мәдениет дегеніміз, әлеуметтік іс-әрекеттің әр түрлі формалары арқылы әлеуметтік шараларды ережеге сәйкес өзін-өзі жүзеге асыруы, ал білім беру жүйесінде педагогтің қызметтік мәртебесіне барабар. Мұғалім-кәсіпкердің әлеуетті құндылығы осы мәдениеттің кірігуі мен тұтастығын қамтамасыз етеді. Мәдениет өзін-өзі реттеу негізінде әлеуметтік-кәсіби ортада қалыптасып дамиды.

Кілт сөздер: Музыка,мұғалім,педагогика,фактор,талдау,кәсіби,мамандық, іс-әрекет

Abstract. This article discusses the fact that performing professional actions expands the qualifications of a person, and it is possible to consider the teacher himself and his actions as a typical phenomenon.In order for the teacher to achieve a professional result, it is necessary to make certain efforts on the basis of strengthening the subject and conduct control over the students. He must always defend the image of" Bilimar", showing himself in the role of" appraiser "and" court". This method may not be suitable for every teacher. But he must be able to protect his image.In modern times, the theory of education and training is based on the following general scientific and general methodological principles: the relationship of scientific, moral, dialectical theory and consistency, awareness, and accessible practices. Based on the verified positional analysis of these practices, it can be concluded that teaching and upbringing, communication and individualization are a distinctive feature of pedagogical skills in the formation and continuity of knowledge and other patterns.Professional culture is the result of Labor and the product of the general culture of mankind. Personality culture is, therefore,

Key words: Music, teacher,pedagogy, Factor,Analysis, Professional,profession, activity

Жалпы білім беретін мектепте музыканы оқытудың сапасы көптеген факторларға байланысты, бірақ бұл жерде ең алдымен педагог-музыканттың жеке басының, оның кәсіби дайындығының деңгейі шешуші мәнге ие болады. Бүгінгі таңда университетте музыка пәнінің мұғалімін даярлаудың көптеген қырлары әзірленді, дегенмен педагогикалық тәжірибе барысында тыңдаушы-студенттердің музыка сабағын талдау және өзіндік талдау мәселесі әлі де күрделі болып қала береді. Бұл мәселені шешудің өзектілігі бүгінгі күні тұлғалық-бағдарлы көзқарас мектептегі және университеттегі

музыкалық-педагогикалық үдерістің іргелі әдістемелік негізі ретінде танылған кезде айқындала түсуде. Бұл тәсілдің ерекшелігі - студент педагогикалық құбылыстарды түсініп, талдап қана қоймай, сонымен бірге іс жүзінде кездесетін өмірлік жағдайларды сезінуі керек. Қазіргі зерттеулерде талдаудың бұл тәсілі "эмпатикалық әдіс" деп аталды.

Бұл әдістеме бойынша оқыту үдерісінің өзіндік қисыны бар: студенттер оқушы-мұғалімнің (әдіскер-мұғалімнің) іс-әрекетін бақылайды немесе оқушылармен өздері жұмыс істейді, содан кейін талқылау-талдау жүргізеді. Сабақты талдау мамандықты меңгеру үдерісінің ажырамас бөлігі ғана емес, сонымен бірге бұл үдерістің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Студенттің сабағы толық нәтижелі болмауы мүмкін, бірақ егер тыңдаушы өзінің және жолдастарының қателіктерін көрсе, бұл болашақта табысқа жетудің кілті.

Педагогикалық талдау - бұл практикадағы қиын бөлім, ал кейде студенттер үшін жалықтырады. Оны қалай жандандыруға болады? Оқушыны белсенді бақылауға және талдауға қалай қызықтыруға болады? Әдіскерлер арасында бұл мәселе бойынша пікірталас қызу жүріп жатыр. Мысалы, жалпы бағаға әсер ететіндей талдау жасай білу үшін баға қою керек еді. Дегенмен, тәжірибенің бірінші кезеңінде кейбір студенттерге сабақты ұсынылған үлгі бойынша талдау қиынға соғады. Мұндай студенттерге бақылаудың қарапайым нұсқасын ұсынған жөн. Бұл сұрақтардың нұсқасы болуы мүмкін, оған жауап бергеннен кейін сабақтың тиімділігіне баға беруге болады.

Біз жалпы білім беретін мектептегі музыка сабағын талдауға арналған үлгілік жоспар-сауалнаманы ұсынамыз:

1. Мұғалім балаларды сабақтың материалына қызықтыра алды ма?
2. Оқушылар сабақта қаншалықты белсенді?
3. Сабақтың тақырыбы ашылды ма?
4. Қойылған мақсаттарға қол жеткізілді ме?
5. Жұмыс әдістері мен тәсілдерін таңдауда сыныптың жас ерекшеліктері ескеріле ме?
6. Сабақтың басталуы қалай ұйымдастырылған, сабақтың шарықтау шегі мен жалпылау ойластырылған ба?
7. Сабақта вокалдық-хор жұмысын ұйымдастыру тиімді ме?
8. Музыка тыңдау сауатты түрде жүргізіле ме?
9. Сабақтың жабдықтары мен оны қолдану әдістемесі қаншалықты тиімді ойластырылған?
10. Сабақта балалардың білімі, іскерлігі, дағдылары қалай бағаланады?

Студент өз қалауы бойынша курстастарының сабақтарын немесе әдіскер мұғалімнің демонстрациялық сабағын талдайтын сызбаны таңдайды.

Педагогикалық талдау бойынша 4-5 адамнан тұратын тыңдаушылар тобымен жұмыс интроспекциядан басталуы керек, өйткені оның болашақ мұғалімнің қалыптасуындағы рөлі өте зор. Кәсіби іс-әрекетіне сыни баға бермейінше, нағыз мұғалім болмайды. Интроспекцияға арналған сұрақтар:

1. Сабақта не істеуді жоспарладың және бұл жоспардың нақты жүзеге асуы қандай?
2. Сіздің сабағыңызда балалар қандай жаңа нәрселерді үйренді? Білім, білік, дағды қалай қалыптасады?
3. Сіздің жоспарларыңыздың жүзеге асуына не кедергі болды?
4. Анықталған қателерді шешудің қандай жолдарын белгілейсіз?

Сабақты өткізген студент интроспекция жасап болған соң, қатысқан тыңдаушылардың бірі сабақта көргендерін схема-алгоритм бойынша егжей-тегжейлі талдай бастайды, қалғандары өз пікірлерін толықтырады. Мұнан кейін мұғалім мен

әдіскердің жалпылама сөзі шығады, болашаққа ұсыныстар беріледі, осылайша жұмыс келесі жоспар бойынша құрылады:

1. Интроспекция.
2. Студенттің өзіне егжей-тегжейлі талдау.
3. Тыңдаушы студенттердің бүкіл тобын талдауға қосымша.
4. Мұғалімнің жалпылама сөзі.
5. Әдіскердің ұсыныстары.
6. Жалпы құндылықты бағалау.

Зейіннің күңгірттенуіне, топтың белсенділігінің төмендеуіне жол бермеу үшін бір күндік тәжірибе барысында барлық сабақтарды мұқият бақылауды қалай ынталандыруға болады? Педагогикалық талдаудың ең белсенді оқушысын ынталандыруға болады, ал тәжірибенің келесі күні оған бес сабақтың орнына бір сабақты бақылауға рұқсат беруге болады. Немесе келесі экспериментті орындаңыз: 3 сабақты бақылау және схема-алгоритм бойынша талдау, ал 2 сабақты - жеңілдетілген жоспар бойынша балл қою.

Топқа тапсырма: "Сіз сараптамалық комиссия боласыз және жоспардың әрбір тармағын бес балдық жүйе бойынша бағалайсыз. Содан кейін ұпайларды қосып, сұрақтар санына бөліңіз. Қандай баға алынады?".

Бұл эксперимент мүмкіндік береді:

1. Зейінді белсендіру.
2. Көргендерін шығармашылықпен түсінуге үйрету.
3. Бағалаудың объективтілігін растау.

Әдіскер тыңдаушылар өткізген сабақтарды талдауда өткен сабақтардың қателіктері қалай түзетілетініне назар аударуы қажет. Бағалау кезінде әдіскер тыңдаушы студенттің практиканың қай сатысында тұрғанын ескеруі керек. Әрбір тыңдаушы үшін перспективалық міндеттерді жеке-жеке анықтай отырып, әдіскер жалпы топ үшін жалпы педагогикалық міндеттерді қойып, шешуі керек. Мысалы: 1-3 сабақ - құндылықты пайымдауды үйрену. 4-5 сабақтар - сабақтың бағасын қою. 6-сыныптан бастап - бір реттік баға қою, сауалнаманы үйде жоспарлау.

Студенттің педагогикалық жұмысының тиімділігін талдаудың пәрменді құралы музыка сабағында оқушылардың білімін, іскерлігін, дағдыларын тексерудің кейбір түрлері болып табылады:

1. Тақтаға шақыру. Музыка сабағында бұл әдіс жауап бүкіл сыныптың ойлауына азық болған жағдайда ғана тиімді болады. Мысалы, оқушы композитордың өмір жолы мен шығармашылығы туралы өз бетінше білгендерін айтады немесе сыныптағы ең жақсы әншілердің бірі сабақта балалардың алдында өнер көрсетеді, т.б. Мұның бәрі басқа оқушыларға үлгі бола алады.

2. Топтық тексеру. Бір ауыздан немесе екі дауыспен ән айтатын 2-4 оқушы шақырылады. Бұл әдістің артықшылығы - бір уақытта бірнеше оқушыдан сұхбат алуға болады. Кейде қойылымның сапасын объективті бағалау қиынға соғады, әсіресе мұғалім фортепианода отырса. Әнді орындау кезінде 2 оқушыны оң жаққа, 2 оқушыны сол жаққа қойып, хорды бүкіл сыныпқа орындауды тапсырса, тапсырма жеңілдетіледі.

3. Қатар бойынша тексеру. Бұл жұмыста мұғалімнің сабақта қолданатын ән сүйемелдеуінің аудиожазбасы үлкен көмек болып табылады, ал өзі оқушылардың әнін тыңдай отырып, қатар-қатар жүреді. Құнды пайымдаулар жасалады, біреуге орындағаны үшін журналға баға қойылады.

4. Магнитофон арқылы тексеру. Ол бүкіл сыныптың ән айтуымен немесе топпен жазылады (оқушылар бөлек болуы мүмкін), содан кейін балалардың тыңдауы үшін беріледі. Олардың өздері олардың орындалуына жан-жақты талдау жасайды.

5. Карточкалар бойынша жауаптар. Сабақта мұғалім бірнеше оқушыларға тапсырма карточкаларын немесе сұрақ карточкаларын таратады. Оқушылар жазбаша түрде жауап береді, ал сынып жұмысын жалғастырады.

6. Амонашвили бойынша "құлаққа" жауаптар. Кейбір балалар өте ұялшақ, баланы одан әрі қиындатпау үшін мұғалімнің құлағына үнсіз жауап беруді ұсынуға болады. Жауап қате болса да, ол сыныптың "меншігіне" айналмайды, оқушының мақтанышы зардап шекпейді.

Музыка мұғалімінің кәсіби шеберлігін арттыру мәселелерінің теориялық негіздері қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасы әлемдегі өркениетті елдермен терезесі тең мемлекет ретінде халықаралық ықпалдастыққа бет бұру барысында оқушының білім сапасын дамыта отырып, педагог қызметкерлерінің мәртебесін көтеру бүгінгі қоғамның көкейкесті мәселесі болып отыр.Қазіргі қоғамдағы мұғалім-шығармашылығы дамыған, ұшқыр ойлауға қабілетті, мемлекеттік даму бағыттарын терең түсінетін маман, мұғалім кәсіптік қызмет міндеттерін жүйелі түрде өсіре білетін, мақсат қоя отырып өз еңбегінің нәтижесіне ұмтылуы тиіс.

Қазіргі заман – бәсекелестік пен жоғары технологиялар заманы, ғылым мен білім заманы. Мұғалім адамды қалыптастыратын мамандық иесі. Оның қызметі өте күрделі және көп салалы. Сондықтан педагог қызметкерлерінен:

- Жан-жақты терең ғылыми білімі
- Жоғары педагогикалық шеберлігі
- Адамгершілік ізгі қасиеті
- Табандылық, ерлік
- Парасатты мінез- құлық талап етіледі.

Ұстаздық жолды ұстанған тұлға үшін педагогикалық шеберлікті жетілдіру негізгі мақсат болып табылады. Педагокикалық шеберліктің негізі – балалардың өз еркімен дамуына жол ашу, оқу – тәрбие процесінде оқушылармен педагогикалық ынтымақтастыққа жұмыс атқарудың формаларын, әдістерін дамыту, шәкіртке деген қамқорлық пен сүйіспеншілікті арттыру, жұмыс әдіс-тәсілдерін жаңаша жандандыра түсу.

Бұл саланы зерттеуші ғалымдардың пікірінше педагогикалық шеберлік мынандай жүйелерге бөлінеді: педагогтық іс-әрекеттегі гуманистік бағыттылық, педагогтық кәсіби білгірлік, педагогтық іс-әрекетке бейімділік, педагогтық техника. Бұл аталған педагогтық шеберлік жүйелері бір-бірімен тығыз байланыста жүзеге асырылады.

Ұлы жазушы, педагог Л.Н. Толстой былай деген болатын: «Егер мұғалім өзінің балаларға деген сүйіспеншілігін педагогикалық іс-әрекетпен жалғастыра білсе, ол – жетілген мұғалім.Педагогикалық кәсіби шеберліктің фундаменттік негізі – кәсіптік білім. Кәсіптік білім ерекшелігі – оның кешенділігінде, біріншіден – оған білім мазмұны, оны оқыту әдісі, оны ұйымдастыру ұстанымдары жатады. Екіншіден – ол кәсіптік білімді, саналы ереже принцип – тәртіпті қалыптастырады.Үшіншіден – теориялық, технологиялық, әдістемелік жағынан тұтасады. Оны әрбір педагог өз тәжірибесіне сай құрады, ғылыми білімі негізінде оның заңдылықтарын көре біледі.Педагогикалық кәсіптік шеберлікті дамыту міндеттері- Педагогикалық білім бірлігі, Педагогикалық кәсіпке бейімділігі.Ситуацияларды меңгеру, балалардың психологиялық жағдайын меңгеру болып табылады.

Ал сабақты өткізу шеберлігі деп – материалды логикалық тұрғыдан жеткізе білу, белгілі

бір мәнерлілік, дәл және айқын дикция, дауыстың ырғағы, мимика, жест, пластика және т.б айтамыз. Мұғалімнің рухани бай екендігі оның ойлау мәдениеті мен сөйлеу мәдениетінен көрініс табады. Бұл қабілет сонымен қатар тұлғаның қалыптасуындағы басты құрал ретінде көрініс береді. В.А. Сухомлинский өз сөзінде: «Мұғалімнің сөзі – тәрбиеленушілердің жанына әсер ететін ештеңемен алмастырмайтын құрал. Атап айтқанда ісі» - деп атап көрсеткен. Адам санасына ғана емес, сонымен қатар сезіміне де әсер ету педагогикалық шығармашылықтың шынайы белгісі.Сонымен педагогикалық шеберлік дегеніміз – жүйелі үрдіс, педагогикалық іс-әрекетте нәтижелі табысқа жеткізетін жол. Ол жұмысқа жаңа сапалық мазмұн береді, кәсіптік позицияны қалыптастырады. Бұл мұғалім тұлғасы, оның кәсіпқой білімі. Қазіргі заман мұғаліміне қойылатын талаптарға тоқталатын болсақ: Біріншіден, мұғалім жеке көзқарасы бар және соны қорғай білетін жігерлі тұлға және маман мұғалім болуы керек.Екіншіден, мұғалім педагогттық, психологиялық білімін күнделікті ісінде шебер пайдалана білетін болуы керек. Дүниежүзілік ғаламтану үрдісі жүріп жатқандықтан, ақпараттар ағыны көбейді. Мұғалім қандай пәннен сабақ бермесін, ол баланың өмірдің әр саласына қатысты кез келген сұрағына жауап беруге даяр болуы керек. Үшіншіден, мұғалім ұйымдастырушылық, бейімділік, сараптамалық қабілеттермен қатар өз бойындағы педагогикалық жағдаяттарды,дәйректерді, құбылыстарды талдай білуі шарт. Мұғалімнің басты мақсаты – оқушыға білім беру, тәрбиелеу, жетілдіру, болашағын дамыту.Көптеген әдебиеттерде теориялық талдау жасау барысында музыка пәні мұғаліміне қойылатын бірқатар талаптар бар екені айғақталды. Алғашқы талап: педагогикалық қабілеттіліктің болуы-оқушылармен жұмыс жүргізуге бейімділіктен; балаларға сүйіспеншіліктен; олармен қарым-қатынаста қанағаттанудан көрінетін тұлғалық сапа. Көбіне педагогикалық қабілеттер сөз сөйлеу мәдениетін, ән айту, балаларды ұйымдастыру және т.б нақты әрекеттерді орында білумен сипатталады.Мәселен, В.А . Сластелин қабілеттердің мынандай негізгі топтарын бөліп көрсеткен:

1. Ұйымдастырушылық. Мұғалімнің оқушыларды топтастыра алуы, оларды іске араластыру, міндеттерін бөліп беру, жұмысты жоспарлау, атқарылған істің қорытындысын шығару және т.б біліктерінен байқалады.
2. Дидактикалық. Оқу материалдарын көрнекілік, құрал-жабдықтарды дайындау, оқу материалын ұғынықты, мәнерлі, сенімді баяндау, танымдық қызығушылық пен рухани қажеттіліктердің дамуын ынталандыру, оқу-танымдық белсенділігін арттыру.
3. Рецетивтік. Тәрбиеленушілердің рухани әлеміне ене алу, олардың эмоциональдық көңіл-күйін объективті бағалау, психика ерекшеліктерін анықтау біліктерінде көрініс береді.
4. Коммуникативтік. Мұғалімнің оқушылармен, олардың ата-аналарымен, әріптестерімен, оқу орнының жетекшілерімен педагогикалық мақсатқа сәйкес қарым-қатынастар орната алу білігінен байқалады.
5. Сугессивтік. Оқушыларға эмоцинальді-еріктің ықпал жасаудан көрінеді.
6. Зерттеушілік. Педагогикалық ситуациялар мен процестерді танып білу және объективті бағалау білігінен көрініс береді.
7. Ғылыми-танымдық. Мұғалімнің педагогика, психология, әдістеме салаларындағы жаңа ғылыми білімдерді меңгеруге саяды.

Маманның кәсіби-тұлғалық дамуы деңгейінің бес негізгі критерийі бар: руханилық, кәсіби-біліктілік, кәсіби әрекетке операциялық-технологиялық дайындығы, шығармашылық белсенділік және бейімделу қабілеттілігі.

Рухани көрсеткіштер мына төмендегілер:

- кәсіби-әрекетке саналы қызығу;
- қарым-қатынас жасай білу, айналасындағылармен араласу;
- адамдарды түсіне білуі;
- адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру (ар-намыс, борыш, жауапкершілік);
- сөзі мен ісі арасындағы байланыс;
- рухани құндылықтарды бағалау.

Кәсіби – біліктілігінің көрсеткішіне жататындар:

- болжам жасау қабілеттілігі (жұмысын жоспарлау, қиындықтарының алдын алу, т.б.);
- әрекетінің жетістігі;
- әрекетінің саналы деңгейі (ғылыми негізде жұмыс жасау);
- стратегиялық, тактикалық міндеттерін белгілеу;
- кәсіби әрекетте түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана білу шеберлігі;
- күрделі кәсіби міндеттерді шеше білу;
- әрекеттің мақсаттылық деңгейі;
- түрлі әдістемелер мен технологиялармен жұмыс істей білу;
- зерттеу жүргізе білу дағдысы;
- студенттің тілін дамыту;
- ұйымдастыру қабілеті.

Ал музыка мұғалімінің жұмысын шығармашылық ізденіссіз елестету мүмкін емес. Бұл үшін мұғалімге: сабағы мен сыныптан тыс жұмыстар үшін сапалы білім беруге талпыну, оқушының қабілетіне қарай шығарманы дұрыс таңдау, сабақта әр-түрлі әдіс – тәсілдер қолдана білу, оқушыны жалықтырмау керек. Оқушының қабілетін дамытып, қызығушылығын арттыру үшін түрлі байқауларға қатыстыруды бастан мақсат ете білу керек, әрине барлық оқушыны байқауға апару мүмкін емес екендігі белгілі, алайда мұғалім әр оқушысының қабілетін барынша ашуға тырысуы керек. Әр байқауға барған сайын мұғалім тәжірибе жинайды. Сондықтан да музыка мұғалімінің қазіргі уақытта кәсіби шеберлігінің артуына байқаулардың берер жемісі көп. Сонымен қатар мұғалім әлеуметтік желідегі шығармаларды, ұлттық дәстүрімізді насихаттайтын концерттерді әрдайым тыңдап, өзіне керектісін алып, әрдайым ізденіс үстінде болуы керек.Сонымен, қорыта келе музыка мұғалімінің кәсіби шеберлігін арттыру тәжірибелері туралы мәселені қамти келе мұғалім алдымен, өзі үлгі боларлықтай тұлға болу керек. Ұстаз мәртебесі - ел мерейі. Ұстаздар алдындағы басты міндет – еліміздің жарқын болашағын жасайтын білімді, білікті, тәрбиелі ұл-қыздарын қалыптастыру болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жәрдемәлиева Р. Хрестоматия музыкального образования в Казахстане. – Алматы., 2004.

2. Жұбанов Қ. Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы жөнінен. – Алматы., 1980.

3. Жұбанов А. Қазақ композиторының өмірі мен творчествосы.- Алматы, 1962. – 215 б.

4. Жұбанова Ғ. Музыка мәдениеті даму жолында // Социалистік Қазақстан. 1968.- 17март.- №65-4 б.

5. Қышқашбаев Т.А. Қазақ халық аспаптық музыкасы арқылы оқушыларға музыкалық-эстетикалық тәрбие беру: Пед.ғыл.канд.дис. Автореф. –Алматы, 1999.

6. Қазақ орта мектебі 3-сынып ән-күй сабағының бағдарламасы және әдістемелік нұсқау. Сорос Қазақстан қоры / Ш.Б.Құлманова, Б.Р.Сулейменовамен авторлық бірлестікте. – Алматы; Өнер, 2001.–54 б.

7. Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептері тұжырымдамасы // Қазақстан мектебі, 2000, 4 желтоқсан, 3-б.

8. Райымбергенов Э., Райымбергенова С., Жалпы білім беретін қазақ орта мектебінің ән-күй сабағына арналған "Мұрагер" бағдарламасы 1-4 кластар. – Алматы: РБК, 1994. – 79 б.

9. Төлебаев М. Әндер, хорлар. Алматы. 1985 – 88 б.

10. Уалиханов Ш. (1835-1865) тәлім-тәрбие туралы. (табылды. Ә. Қазақ энтопедагогикасы және оқыту әдістемесі.- Алматы. "Білім". 2004.(32,164)

ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ТАҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК РУХЫ

Шеримбаева Ж.Д. Кашкинбаева А.Т.
szhibek010@mail.ru https://orcid.org/0009-0007-0930-0754,
asemai7@mail.ru <donotreply@notify.orcid.org>
Ж.А. Тәшенев атындағы университет Шымкент қ Қазақстан

Аңдатпа. Ұлт азаттығы жолында халқына қызмет еткен зиялыларымыз болашақ тәуелсіз мемлекеттің іргетасын қаласты. Сондықтан да тәуелсіздік жолында күрескен ұлттық зиялыларымыздың есімдері ұлттық мүдде жолындағы белсенді қоғамдық саяси қызметі бүгінгі тәуелсіз Қазақстан тарихының қасиетті төрінен орын алуы керек.

Кілт сөздер. Интеллегенция, демократия, ұлт, тәуелсіздік, күрес

Аннотация. Наши интеллектуалы, служившие своему народу во имя освобождения нации, заложили фундамент будущего независимого государства. Поэтому имена национальной интеллигенции, боровшейся за независимость, должны занимать почетное место в истории современного независимого Казахстана, где активная общественно-политическая деятельность во имя национальных интересов.

Ключевые слова. Интеллигенция, демократия, нация, независимость, борьба

Abstract. Our intellectuals, who served their people in the name of the liberation of the nation, laid the foundation for a future independent state. Therefore, the names of the national intelligentsia who fought for independence should occupy an honorable place in the history of modern independent Kazakhstan, where active socio-political activity in the name of national interests.

Key words. Intelligentsia, democracy, nation, independence, struggle

Қазақ зиялылары кім туралы жазбасын, уақыт рухына сай қайраткердің ұстанған айқындамасы мен атқарған еңбегін бірінші кезекке қойды. Кеңес үкіметі тұсында қазақ зиялыларының тарихын жасау ісі ресми саясатқа тікелей тәуелді болды, соған сай өзгеріп отырды. Мұндай саясаттың астары түсінікті болатын. Қазақ бұқарасының санасын өзіне қаратып алуды көздеген большевиктер, өзінің негізгі қарсыласы ұлттық тәуелсіздік тұғырнамасында тұрған қазақ демократиялық интеллигенциясын күрес аренасынан біржола ығыстыруды алдына мақсат етіп қойған еді. 1922 жылдан бастап жоғары билікте жүрген Алаш қайраткерлері ығыстырыла бастайды[1].

Қазақтың демократиялық интеллигенциясының қоғамдық – саяси қызметін бағалау алғашқы кезде екіге жарылып, кейін жоғарыдан берілген нұсқаумен біржақты зиянды жағынан көрсететін еңбектер шыға бастады. 1937–1938 жылдардағы интеллигенцияға қарсы жүргізілген жаппай жазалау саясаты бұл мәселені 1980 жылдарға дейін жауып қойды. Қазақ зиялылары өмірі совет дәуірінде халқымыздың тарихында аракідік зерттелді. Көбіне ол революцияларға, шаруалар көтерілісіне, Қазан төңкерісінен кейінгі қайраткерлерге бағышталды. Академик Манаш Қозыбаев «ұлттық зиялы қауымның тарихы қалыптасып, ғылыми арнаға салынбағанның тағы бір себебі-комунистік методологиядағы интернационализм принціпін большевизмнің өз пайдасына, таптық мүддесіне ғана бағындыруда» Марксизм-ленинизм методологиясын басшылыққа алған зерттеушілердің бір бөлігі Қазан төңкерісіне дейін қазақта ұлттық интеллигенция қалыптасып үлгермеді деген тезисті тұжырымдады.

С. Асфендияров қазақ зиялылары үш топтан тұрады деп санады: «Біріншісі ол қызметкер зиялы қауым: негізінен қазақтың феодалдық аристократтарының (сұлтандар–төрелер) ортасынан шыққан чиновниктер мен офицерлер; екіншісі-бұл арада феодалдық аристократтар мен байлардың ортасынан шыққан әр түрлі мамандар: дәрігерлер, инженерлер т.б., үшіншісі-бұл демократиялық қауым, басым көпшілігі мұғалімдер, жазушылар және басқалары» Қазан төңкерісінде белсенділік көрсеткен зиялылардың демократиялық қанаты демократиялық қауым (интеллигенция) болып қалыптасты, – деп санады Санжар Жағыпарұлы.. К. Нұрпейістің Қойгелдиев іргелі зерттеу еңбектерінің маңызын атап көрсетуіміз керек. К. Нұрпейіс зерттеу еңбегінде алғашқы болып Түркістанда қызмет жасаған Алаш қозғалысының Оңтүстік қанаты туралы идеяны тұжырымдады[2]. Бұл тұжырым зерттеу жұмысымызда Алаш қозғалысының Оңтүстік қанатына топтасқан ұлттық зиялы өкілдерінің алаштық идеядан бас тартпай жартылай жасырын, жартылай жария жағдайда 1924 ж. дейін қызмет жасағандығы туралы концепцияны негіздеуімізге жол сілтеді. М. Қойгелдиевтің Түркістан Мұхтарияты мен Алашорда үкіметін бір-бірімен сабақтас ұлттық мемлекеттік құрылымдар ретінде қарастыруы Түркістан тарихына отан тарихының құрамды бөлігі ретінде маңыз беруге негіз қалады. Оның Түркістан қозғалысының көсемі М. Шоқайға қатысты зерттеулері тақырып бойынша таным аясын кеңітті. Ал Ө. Озғанбайдың еңбегінде Ресей Мемлекеттік Думасына Дала облыстары және Түркістан өлкесінен депутаттыққа сайланған ұлттық элита өкілдерінің қызметі жаңа көзқарас тұрғысында алғаш рет жан-жақты қарастырылды. Тәуелсіздік жылдары Х. Әбжанов пен А. Гурьевич, А. Амрекулов пен Н.Э. Масановтардың еңбектері жарық көріп, ұлттық интеллигенция тақырыбын жаңа мазмұнда игеруге кең мүмкіндік ашты. «Қазақ интеллигенциясы қашан қалыптасты?» деген сауалға Х. Әбжанов мынадай жауап қайтарады: «Россияның қол астына енгенге дейін XIV–XVII ғасырлардағы қазақ қоғамы ой еңбегі адамдарына кенде емес болатын. Олардың арасында сәулетшілер де, басқарушылар да, композиторлар да, әскер басылары да, ақындар, сал, серілер, жыраулар да, дипломаттар да бар еді[3].

Ұшы-қиыры жоқ кең даладағы цивилизация талабына творчестволық қызметі толық жауап берген интеллигенцияның әлеуметтік тобы, осы тұста құрылды». Ғалым зиялылардың ел алдындағы қызметінің сырын ашу үшін Ш. Құдайбердіұлының «Терең ой, түзу тәжірибесі бар адам ғайыптан хабар береді. Әулие деген сол болса керек» деген сөзін алға тартады. Осы тұжырымның элиталық тұлғаға деген дәстүрлі қоғамдағы өлшем-бағаны танимыз. Әбжанов қоғам алмасқанда ұлттық интеллигенцияның саны өскенімен оған деген қажеттілік бәрібір өтелмейтіндігін айтады. «Мұның сыртында ат төбеліндей аз осынау интеллигенция тобы «бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып дегендей» туған

халқының жоғын жоқтап, жыртысын жырта бермеді[4]. А. Байтұрсынов пен оның зиялыларының арасына алшақтатпаса жақындатпады» 1911 жылы айтқандай, олардың бірі: «мал табуға салынды, білді жалғыз алымды», екіншісіне шен мақсұт болды. Осының өзі халық деп интеллигенция қатарындағы саяси және әлеуметтік жіктелудің сырын ашады. Ғалымның ұлттық интеллигенция қалыптасуының кезеңін айқындауының да әдіснамалық тұрғыда маңызы зор.

Қоғамдағы зиялыны қалыптастырушы әлеуметтік орта ретінде кеңестік дәуірдегі интеллигенцияны Х. Әбжанов негізінен үш кезеңге бөліп қарастыруды ұсынады. Бірінші кезең 1917 ж. қазанынан Голощекиннің үстемдігі орныққан 20-жылдардың екінші жартысы аралығы; екінші кезең – 1991 жылға дейін; үшінші кезең – тәуелсіздік жылдары Ұлттық саяси элитаның алғашқы буынының көсемі болған Әлихан Бөкейхановтан бастап кеңестік тоталитарлық жүйенің тезінен өткен Төлеген Тәжібаевтарға дейінгі бірқатар қайраткерлер туралы ғалымның тұжырымдары мәселені ұлттық мүдде тұрғысында бағалауымен ерекшеленеді[5].

Ұлттық шығармашылық интеллигенцияның өсу жолдары мен кәсіби қызметін кешенді тұрғыда қарастырған З. Дүкенбаева зиялы ұғымына біршама кең мағына беруге ұмтылады. Ол зиялыны өз тағдырының халық тағдырымен тығыз байланыстылығын жақсы ұғынған, халық мүддесін бәрінен жоғары қойып, халықтың жоғын жоқтаушы, ұлттық мұраттар жолындағы күрескерге теңейді. Ол «Саяси жағынан зиялы бостандықтың, демократияның, ұлттық және мемлекеттік тәуелсіздіктің жаршысы.

Зиялылардың шығармашылық мұрасы олардың ұлт тәрбиешісі болғандығын көрсетеді» деп элитаға тән сапалық белгілерді санамалай келіп, «өзге елдерде интеллигенцияны «халықтың ары» деп атайтын болса, қазақта халықтың ары болған түгел интеллигенция емес – зиялы перзенттер деген тұжырым жасайды. Осы тұжырым арқылы зерттеуші қазіргі заманғы элита категориясына біршама жақындағанымен зерттеу тақырыбына сай зиялыларға ешкімге ұқсамайтын, «сыңары жоқ» (Шәкәрім), қайталанбас бейне, замандастарының алды, теңдесі жоқ шығармашыл тұлға деп анықтама береді.

Академик М. Қозыбаев отандық тарих ғылымын тарихи қайраткерлермен тұлғалау зәру мәселелердің бірі екендігін айта келіп: «Күні кешеге дейін жеке адам мен халықтың қатынасы толық ашылмай келді. «Қайраткерлер» ұғымы қызметкерлер, мансап иесі дәрежесіне төмендетілді. Қайраткер – жасампаз адам, жоқтан бар жасаушы, өз мүддесін халық мүддесімен қабыстырып, өз халқын өркениет көгінде жарастырушы болса керек» деген тұжырым жасайды[6]. Әрине, бұл сапалардың элита қызметіне тән екендігіне талас жоқ болғандықтан да ғалымның тұжырымын элитатануға қатысты деп айта аламыз. Жоғарыдағы ойды одан әрі өрбіткен ғалым «Отан тарихынан кейбір кездейсоқ адамдарды аластап, тарихи тұлғаларды өз тұғырына қондыру керек» деген пікірді айтады. Тарих мазмұнын қайта бағалау тұрғысында айтылған бұл пікір тұлғатану тақырыбын зерттеулерді элиталық әдістемемен жүргізудің негізділігін алға тартады.

Отандық тарихнамадағы тұлғатану бағыты ХХ ғ. басындағы ұлттық зиялы өкілдерінің шығармашылық қызметінен бастау алды. Ә. Бөкейханов, М. Тынышпаев, М. Дулатовтардың «Қазақ» газетінде ұлттық зиялының жеке тұлғалары туралы жарияланған мақалалары тұлғатануға қатысты алғашқы үлгілер болды. Бұл еңбектер билік жүйесінің қыспағына түспеген, демократиялық қағидалар мен еркін ойға негізделгендіктен онда ұлттық мүдде ашық та батыл айтылуымен ерекшеленеді заманында[7].

Қорыта айтсақ, ұлт азаттығы жолында халқына қызмет еткен зиялыларымыз болашақ тәуелсіз мемлекеттің іргетасын қаласты. Сондықтан да тәуелсіздік жолында

күрескен ұлттық зиялыларымыздың есімдері ұлттық мүдде жолындағы белсенді қоғамдық саяси қызметі бүгінгі тәуелсіз Қазақстан тарихының қасиетті төрінен орын алуы керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Әбжанов Х. Ұлт зиялысы мен зиялылық: тарихи негіздер // Егемен Қазақстан. – 2007 ж. 26 шілде.
2. Дүкенбаева З. Қазақтың шығармашылық интеллигенциясының тарихы (1917–1941). – Алматы: «Ғылым», 2003. – 330 б.
3. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы: Көмекші оқу құралы. – Алматы: «Санат», 1995. – 368 б.
4. Қойгелдиев М. Саяси элита және ұлт мүддесі Каз МҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 1998. – №10. – 3–9 б.
5. Қозыбаев М.Қ. Өркениет және ұлт. – Алматы, 2001. – 369 б.
6. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: «Ататек», 1995. – 256 б. Озғанбай Ө. Ресей мемлекеттік думасы және қазақстан.–Алматы, 1997. – 461 б.
7. Тұлғалар тұғыры /Құраст. І. Қозыбаев. – Алматы: «ҚазАқпарат», 2009. – 540 б.

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ҚЫЗ ТӘРБИЕСІ: ДӘСТҮР МЕН ЗАМАНАУИ КӨЗҚАРАСТЫҢ ҰШТАСУЫ.

Архабаева А.К. – магистр, аға окытушы «Ж.А. Тәшенев атындаты университет» АҚ, Шымкент қ. arhabaeva.ak@mail.ru

Аманкелдиева А.Д. – Мектепке дейінгі білім беру мамандығының 1-ші курс студент. amankeldievaajgerim737@gmail.com

Аңдатпа - бұл мақалада қазақ мәдениетіндегі қыз тәрбиесінің дәстүрлі ерекшеліктері мен заманауи көзқарастардың ұштасуы қарастырылады. Қыз баланы инабаттылыққа, әдептілікке, ұлттық құндылықтарды қастерлеуге баулитын дәстүрлі тәрбие жүйесі уақыт өте келе өзгерістерге ұшырауда. Жаһандану, гендерлік теңдік, білім мен мансапқа ұмтылу сияқты факторлар қыз тәрбиесіне жаңа элементтер енгізуде. Мақалада осы екі бағыттың үйлесімді дамуы, олардың ұлт болашағына әсері талданады.

Кілт сөздер: қазақ мәдениеті, қыз тәрбиесі, дәстүрлі тәрбие, заманауи көзқарас, отбасы құндылықтары, гендерлік теңдік.

Abstract. This article examines the combination of traditional and modern perspectives on the upbringing of girls in Kazakh culture. The traditional upbringing system, which emphasizes modesty, politeness, and respect for national values, has undergone transformations over time. Factors such as globalization, gender equality, and the pursuit of education and careers have introduced new elements into the upbringing of girls. The article analyzes the harmonious development of these two approaches and their impact on the future of the nation.

Key words: Kazakh culture, girls' upbringing, traditional education, modern perspective, family values, gender equality.

Аннотация -В данной статье рассматриваются традиционные особенности воспитания девочек в казахской культуре и их сочетание с современными взглядами. Традиционная система воспитания, направленная на привитие скромности, вежливости и уважения к национальным ценностям, со временем претерпевает изменения. Такие

факторы, как глобализация, гендерное равенство, стремление к образованию и карьере, вносят новые элементы в процесс воспитания. В статье анализируется гармоничное сочетание этих двух подходов и их влияние на будущее нации.

Ключевые слова: казахская культура, воспитание девочек, традиционное воспитание, современный взгляд, семейные ценности, гендерное равенство

Әрбір ұлттың калыптасу тарихы және өзіне тән мәдениетті және басқалардан өзгешіліктері болады.Қазақ мәдениеттін зерттеген ғалымдар:Әбубәкір Диваев ,Өзбекәлі Жәнібеков,Мырзатай Серғалиев,Айтбайева А. т.б.Әуелі қазақ мәдениеттіне тоқтап кеттейік.Айтбаева А. қазақ халқының мәдениеті мен тәрбиелік жүйесіндегі қыз бала тәрбиесінің ерекшеліктерін қарастырып, ұлттық құндылықтар мен қазіргі заманғы өзгерістердің өзара байланысын өз кітабында талдайды.

Қазақ мәдениеті – қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан рухани, материалдық құндылықтарының, әдет-ғұрыптарының, салт-дәстүрлерінің, өнері мен әдебиетінің жиынтығы. Ол көшпелі және отырықшы өркениеттің өзара ықпалдастығы нәтижесінде дамып, өзіндік ерекше сипатқа ие болды.

Қазақ мәдениетінің басты ерекшеліктері:

1. Дәстүрлі өмір салты – көшпелі және жартылай көшпелі тұрмыс, мал шаруашылығына негізделген экономика.
2. Тіл және ауыз әдебиеті – қазақ тілі түркі тілдер тобына жатады, ал фольклор (ертегілер, эпостар, мақал-мәтелдер) халықтың дүниетанымы мен тарихын бейнелейді.
3. Музыка және өнер – домбыра, қобыз секілді ұлттық аспаптармен орындалатын күй мен жыр дәстүрі.
4. Салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар – қонақжайлылық, наурыз мейрамы, бесікке салу, тұсаукесер, құда түсу, киіз үйде өмір сүру, жылқы мәдениеті.
5. Ислам және дәстүрлі наным-сенімдер – ислам дінімен қатар шаманизмнің, тәңіршілдіктің кейбір элементтері сақталған.
6. Киім-кешек және қолөнер – кесте, зергерлік бұйымдар, киіз басу, кілем тоқу, ұлттық киімдер (шапан, сәукеле, тақия, қамзол).
7. Тарихи мұралар – көне қалалар (Түркістан, Отырар, Сауран), ғибадатханалар, тарихи кесенелер (Қожа Ахмет Яссауи кесенесі).

Қазақ мәдениеті – ұлттық болмысымыздың айнасы. Ол ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, заман ағымына сай дамып, жаңарып отырады [1].

Қыз тәрбиесі – ұлт болашағы.!

Қазақ халқы қыз баланы ерекше құрметтеп, оның тәрбиесіне үлкен мән берген. «Қыз өссе – елдің көркі» деген нақыл сөз осының дәлелі. Қыз бала – болашақ ана, ұрпақ тәрбиешісі, отбасының ұйытқысы. Сондықтан қазақ қоғамында қыз тәрбиесіне үлкен жауапкершілікпен қараған.Қыз тәрбиесі туралы көптеген ғалымдар, жазушылар, ақындар мен ағартушылар өз ойларын білдірген. Олардың ішінде қазақтың көрнекті тұлғалары да бар.

Қыз тәрбиесі туралы ой айтқан тұлғалар:

1. Ыбырай Алтынсарин – Қазақ қыздарын оқытып, білім берудің маңыздылығын алғаш көтерген ағартушы. Оның «Қарындасыма» өлеңінде қыздардың білімді, тәрбиелі болуы қажеттігін айтады.
2. Абай Құнанбайұлы– Абайдың қара сөздері мен өлеңдерінде қыз баланың көркем мінезді, білімді, тәрбиелі болуы туралы ойлар көп. Ол «Адамның жақсы болуы –

ақыл, ғылым, жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан» деп тәрбие мен ортаның маңызын атап көрсетеді.

3. Міржақып Дулатов– «Біздің міндетіміз – қыздарды оқытып, оларға дұрыс тәрбие беру» деп, қазақ қыздарының сауатты болуы қажеттігін айтқан.

4. Ахмет Байтұрсынұлы– «Қыз бала тәрбие көрсе, өнегелі ана, аяулы жар болады» деп, ұлттық тәрбиенің маңыздылығын көрсеткен.

5. Мұхтар Әуезов– «Қыздың жолы жіңішке» деген нақылды ұстана отырып, «Ел боламын десең, бесігіңді түзе» деген сөзі арқылы қыз тәрбиесінің ұлт болашағы үшін маңызын көрсеткен.

6. Шоқан Уәлиханов– Қазақ қоғамындағы әйел затының рөлін зерттеген. Оның жазбаларында қазақ қыздарының бостандығы, тәрбиесі және қоғамдағы орны туралы деректер бар.

7. Қазіргі ғалымдар мен ұстаздар– Қыз тәрбиесі туралы қазіргі педагогтар, психологтар мен ғалымдар да зерттеулер жүргізуде. Олар қыз баланы тұлға ретінде дамыту, ұлттық құндылықтарды сіңіру, отбасындағы тәрбиенің маңызын атап өтеді.Қазақ халқы әрқашан қыз баланы сыйлап, оны болашақ отбасының, қоғамның тірегі ретінде қарастырған. Сол себепті бұл тақырып өзектілігін ешқашан жоғалтпайды

. Ендігі кезекте Қыз тәрбиесі, отбасылық құндылық және гендерлік теңдікке тоқтала кетейік.Қазіргі қоғамда қыз тәрбиесі тек отбасы шеңберінде ғана емес, жалпы қоғамдық құндылықтар мен әлеуметтік өзгерістермен тығыз байланысты. Қазақ халқы үшін қыз баланы тәрбиелеу – ұлттың болашағын тәрбиелеу деген сөз. Дәстүрлі отбасылық құндылықтар мен заманауи гендерлік теңдік ұғымын үйлестіру – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі [2].

Қыз тәрбиесі және отбасылық құндылықтар

Қазақ халқында қыз тәрбиесі ерекше орын алған. «Қызға қырық үйден тыйым» деген қағида бойынша қыз баланың жүріс-тұрысы, сөйлеу мәдениеті, киім кию әдебі, үлкенді құрметтеуі маңызды саналған. Қыз бала инабаттылықтың, әдептіліктің, мейірімділіктің, тазалықтың үлгісі болуы тиіс деген түсінік қалыптасқан.

Дәстүрлі отбасылық құндылықтар:

- Отбасыға құрмет, ата-анаға қамқорлық жасау
- Үлкенді сыйлау, кішіге қамқор болу
- Қонақжайлық, мейірімділік
- Ұлттық дәстүрлерді сақтау

Бүгінде бұл құндылықтар өзгеріске ұшырауда. Қыз баланы тек отбасының ұйытқысы ретінде ғана емес, қоғамда өз орнын табатын жеке тұлға ретінде қарастыру қажеттігі туындап отыр.

Гендерлік теңдік және қыз тәрбиесі

Гендерлік теңдік – ерлер мен әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерінің теңдігі. Қазіргі таңда қыз балалар білім алып, өз мамандығын таңдап, қоғамда белсенді рөл атқара алады. Дегенмен, бұл ұғым дәстүрлі отбасылық құндылықтармен қайшылыққа түспеуі керек.

Гендерлік теңдікке байланысты негізгі өзгерістер:

- Қыздардың білім алуға, кәсіби жетістікке жетуге тең құқығы
- Отбасындағы рөлдердің өзгеруі (әйел мен еркектің тең жауапкершілігі)
- Қыз баланың өз таңдауын жасау еркіндігі

Қыз тәрбиесінде дәстүр мен заманауи көзқарасты үйлестіру.

Бүгінгі таңда қыз тәрбиесінде дәстүрлі отбасы құндылықтары мен гендерлік теңдік ұғымын үйлестіру маңызды. Бұл үшін:

- Қыз баланы әдептілікке, отбасылық құндылықтарды сақтауға үйрету
- Білім алу мен тұлғалық дамуға қолдау көрсету
- Қоғамдағы белсенді рөлін мойындау және кәсіби таңдауда еркіндік беру
- Құқықтарын қорғау және өз ой-пікірін еркін білдіруге мүмкіндік жасау

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Айтбаева, А. (2018). Қазақ қыздарының тәрбиесі: дәстүр мен жаңашылдық. Алматы: Қазақ университеті баспасы.
2. Нұрғали, Р. (2020). Қазақ халқының отбасылық құндылықтары. Нұр-Сұлтан: Астана кітап.
3. Төлеубекова, Р.Қ. (2019). Қыз бала тәрбиесінің ұлттық ерекшеліктері. Білім журналы, №4, 56-62 беттер.
4. Мұқанов, С. (2017). Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Алматы: Ана тілі баспасы.
5. UNESCO (2022). Education and Gender Equality in Central Asia. Paris: UNESCO Publishing.
6. ҚР Білім және ғылым министрлігі (2021). Гендерлік саясат және білім беру: Қазақстан тәжірибесі. Ресми баяндама.
7. Әбілдаева, Г. (2021). “Қазақы тәрбие және заманауи құндылықтар.” Қазақстан педагогикалық ғылымдар академиясының еңбектері, №3, 89-95 беттер.
8. ЮНЕСКО және БҰҰ гендерлік теңдік жөніндегі баяндамалары – Қыз балалардың білім алуы мен қоғамдағы рөлі туралы халықаралық көзқарастар.
9. Отбасы тәрбиесі және гендерлік саясат туралы зерттеулер – Қазақстандық ғалымдардың еңбектері (А.К. Құнанбаева, С.А. Ұзақбаева және т.б.).
10. Қазіргі қазақ басылымдары (Egemen Qazaqstan, Ana Tili, Жас Алаш) – Қыз тәрбиесі мен отбасылық құндылықтар туралы мақалалар.

ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ӘДІСІНІҢ ТИІМДІЛІГІ

Утемисова Айман Маратқызы

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті «География» білім беру бағдарламасының докторанты, Алматы қ., Қазақстан

https: ORCID iD: 0009-0005-3608-0879, e-mail: ayma-1992@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада география пәнін оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолданудың тиімділігі қарастырылады. Заманауи білім беру жүйесінде АКТ-ның маңызы артып, оқушылардың білім сапасын арттыру, шығармашылық қабілеттерін дамыту және оқу процесінің қызықты әрі нәтижелі болуына әсер етуі айқындалды. Мақалада АКТ құралдарын пайдалану арқылы оқушылардың география пәнін меңгеру деңгейін жоғарылату жолдары мен әдістемелік ұсыныстар талқыланған. Сондай-ақ, АКТ көмегімен география сабағында интерактивті оқу әдістерін қолдану, қашықтан оқыту жүйесі және мультимедиялық құралдар арқылы білім беру

тәжірибелері қарастырылған. Бұл зерттеу география пәнінің мұғалімдеріне жаңа технологияларды тиімді қолданудың негіздері мен әдіс-тәсілдерін көрсетуге бағытталған.

Кілт сөздер: география, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, оқыту әдістері, тиімділік, мультимедиялық құралдар, қашықтан оқыту, интерактивті оқыту, білім беру технологиялары, оқу процесі, педагогика.

Аннотация. В данной статье рассматривается эффективность использования информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) при изучении географии. В современной системе образования возрастало значение ИКТ, определялось повышение качества образования учащихся, развитие творческих способностей и влияние учебного процесса на интересность и результативность. В статье обсуждены пути повышения уровня освоения учащимися географии с использованием средств ИКТ и методические рекомендации. Также рассмотрены методы интерактивного обучения на уроках географии с помощью ИКТ, системы дистанционного обучения и образовательные практики с помощью мультимедийных средств. Данное исследование направлено на демонстрацию учителям географии основ и методов эффективного применения новых технологий.

Ключевые слова: география, информационно-коммуникационные технологии, методы обучения, эффективность, мультимедийные средства, дистанционное обучение, интерактивное обучение, образовательные технологии, учебный процесс, педагогика.

Abstract: This article examines the effectiveness of using information and communication technologies (ICT) in the study of geography. In the modern education system, the importance of ICT has increased, the improvement of the quality of students' education, the development of creative abilities and the impact of the educational process on interest and effectiveness have been determined. The article discusses ways to increase the level of geography students' learning using ICT tools and methodological recommendations. Methods of interactive learning in geography lessons using ICT, distance learning systems and educational practices using multimedia are also considered. This study is aimed at demonstrating to geography teachers the basics and methods of effective application of new technologies.

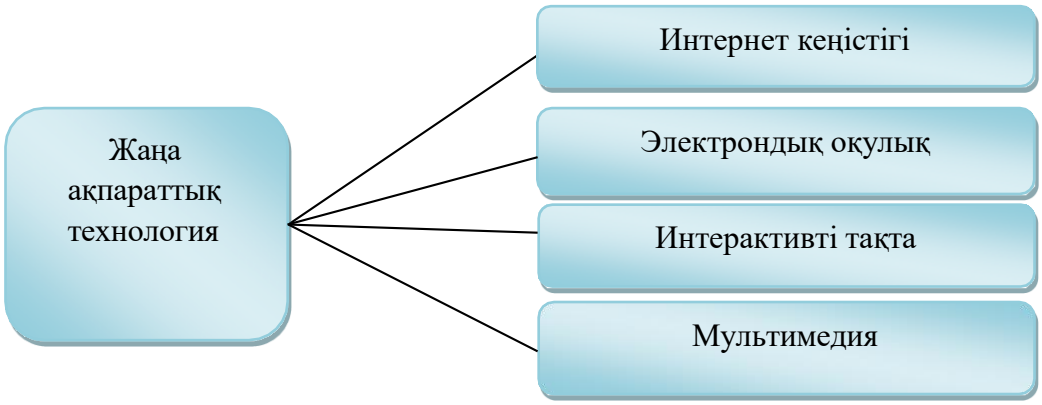
Key words: geography, information and communication technologies, teaching methods, efficiency, multimedia tools, distance learning, interactive learning, educational technologies, educational process, pedagogy.

Кіріспе. Білім беруді ақпараттандырудың негізгі мақсаты - ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану негізінде біріңғай ақпараттық ортаны құру арқыыл білім сапасын арттыру. Біріңғай ақпараттық білім беру ортасы ол қоғамды және оқу орындарын, мұғалімдерді, білім алушыларды технологиялық құралдармен ақпараттық жабдықтауды қамтамасыз ететін телекоммуникациялық ортада компьютерлік техниканы пайдалану.

Зерттеу нәтижесі: егер, оқыту үдерісінде ақпараттық- коммуникациялық технологияларды пайдалану теориялық тұрғыда негізделіп, оны географияда оқытудың әдістемелік жүйесі жасалып, тәжірибеге ендірілсе, онда білім алушылардың инновациялық ортамен үйлесімді қатынас жасауда әлеуметтік іс-әрекетті тиімді орындай алатын, ақпараттық сауатты әрі мәдениетті тұлға қалыптасады, өйткені ақпараттық-коммуникациялық біліктер жаратылыстану пәндеріне тән метабіліктер ретінде білім алушылардың тұлғалық құзыреттерінің құрамдас бөлігі болып табылады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар деп, жергілікті, аймақтық, бүкіл әлемдік желілерде ақпарат алмасуды жүзеге асыратын қазіргі заманғы байланыс

құралдарының барлық түрін, бағдарламалық жүйелер мен кешендерді, мультимедиялық құрылғыларды, телекоммуникацияны, виртуалды ақпараттар жиынтығын айтамыз [1].

Сурет 1 - Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар

Ақпараттық технологияның келешек ұрпақтың жан-жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасы аса мол. Ақпараттық қоғам еңбек мазмұнының өзгеруіне сәйкес жылдам бейімделетін, жаңа білімдерді, біліктіліктерді және дағдыларды қысқа мерзімде игеру қабілетіне ие болатын мамандарды қажет етеді.

Ақпараттық құзыреттілікті қалыптастыру білім беруді ақпараттандырумен тығыз байланысты, білім беруді оқыту мен тәрбиелеудің әлеуметтік, психологиялық және педагогикалық мақсаттарын жүзеге асыруға бағытталған жаңа ақпараттық технологияларды оңтайлы пайдалану әдістемесі мен практикасымен қамтамасыз ету процесі ретінде түсіндірілетін статистикалық процесс бола алмайды, өйткені білім беру жүйесінің өзі мазмұнды, технологияларды, қатынастарды, құқықтық нормаларды және оның басқа компоненттерін үнемі жаңартып отырады.

Географиялық білім беру жүйесін модерницазиялаудың заманауи бағыттарының бірі - ақпараттық-коммуникациялық технологияларды кеңінен қолдану. АКТ-ны қолданудың жаңа бағыттары мен әдістері білім алушылардың ақпараттық-коммуникациялық құзыреттілігін дамытуға бағытталған заманауи компьютерлер мен телекоммуникациялардың бірегей мүмкіндіктерімен байланысты технологиялық оқыту мүмкіндіктерін ашады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, бір жағынан, білім алушыларға қажетті оқу материалдарын жедел ұсынуға, екінші жағынан, оқу процестерінде әртүрлі формалар мен әдістерді ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Географияны оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалануға арналған жұмыстарды зерттеу және талдау білім алушылардың компьютерлік технологияларды оқыту процесінің негізгі үш құрлымдық элементі ретінде бөлуге мүмкіндік береді: технологиялар, осы технологиялар енгізілген бағдарламалық қамтамасыздандыру, сонымен қатар осы технологияларды қолдануға техникалық қолдау көрсету [2].

Қазіргі білім беру процесінде негізінен қолданатын келесі технология - бұл геоақпараттық жүйелер технология немесе *интерактивті карта жасау технологиясы,* оның мәні дамыған географилық ақпараттық жүйелерге тән қызметтері бар интернетте

географилық және тарихи карталарды көрсету болып табылады [3]. Жер туралы ғылымдарда ақпараттық технологиялар қалыптасады геоақпараттық және географилық ақпараттық жүйелер (ГАЖ). Әлемдегі ең алғашқы ГАЖ 60-шы жылдары Канада мен АҚШ-та жасалды. ГАЖ барлық кеңістік деңгейлерін қамтиды (ғаламдық, аймақтық, ұлттық, жергілікті) және барлығын дерлік жүйелейді қоршаған орта және қоғам туралы ақпарат (картографиялық, статистикалық, қашықтықтан зондтау, метеорологиялық және т.б.).

Қазіргі білім беру процесінде негізінен қолданатын келесі технология - бұл геоақпараттық жүйелер технология немесе *интерактивті карта жасау технологиясы,* оның мәні дамыған географилық ақпараттық жүйелерге тән қызметтері бар интернетте географилық және тарихи карталарды көрсету болып табылады [3]. Жер туралы ғылымдарда ақпараттық технологиялар қалыптасады геоақпараттық және географилық ақпараттық жүйелер (ГАЖ). Әлемдегі ең алғашқы ГАЖ 60-шы жылдары Канада мен АҚШ-та жасалды. ГАЖ барлық кеңістік деңгейлерін қамтиды (ғаламдық, аймақтық, ұлттық, жергілікті) және барлығын дерлік жүйелейді қоршаған орта және қоғам туралы ақпарат (картографиялық, статистикалық, қашықтықтан зондтау, метеорологиялық және т.б.).

Сурет 2 - Географияны оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану

Media Wiki технологиясы - Web 2.0 деп аталатын Интернет желісінің жалпы даму процесінің бөлігі болып табылады. Бұл процесс ақпаратқа қол жеткізуді жеңілдету үшін пайдаланушы интерфейсті жеңілдетуге бағытталған.

Географиялық ақпараттық жүйелерді қолдану айтарлықтай мамандарды даярлау және қайта даярлау саласында маңызды. ГАЖ кез-келген ақпаратты жинау, сақтау, талдау және картаға түсіру мүмкіндігі, объектілер мен құбылыстардың олардың кеңістіктік орналасуына негізделген мәліметтер. Бұл қазіргі заманғы компьютерлік мәліметтер базасының үйлесімін қамтамасыз етеді.Технологиялар және онымен байланысты операция (мәліметтерді ұсыну, жүргізу талданған есеп, көрнекі карталар жасау және т.б.).

Қашықтан оқыту технологиясы - қашықтықтан оқыту жүйесінде оқу практикасына енгізу үшін ғылыми негізделген талаптар жүйесі ретінде қазіргі білім беруде жоғары оқу орнынан кейінгі дайындықтың ұйымдастырушылық формасы ретінде жиі қолданылады. Қашықтан оқыту технологиясы аясында келесі функциялар ерекшеленеді: баспаға арналған оқу-әдістемелік әдебиеттерді беру; зерттелген материалдарды компьтерлік телекоммуникацияларға беру; компьютерлік телекоммуникациялар арқылы пікірталастар мен семинарлар өткізу; оқу бағдарламаларды теледидар арналарында және радиостанцияларында тарату.

Бейнеконференц байланыс технологиясы - оқу тәжірибесінде жиі қолданылуда, өйткені ол нақты уақыт режимінде желі (дерек және аудио) арқылы мәліметтер алмасу арқылы бір-бірінен алыс адамдармен кездесуге мүмкіндік береді.

Бұл технология негізінен қашықтықтан оқыту, білім алушылар мен мұғалімнің байланысуы және әр түрлі мектеп мұғалімдері мен білім алушылар арасындағы қашықтықтағы кедергілерді жою үшін қолданылады. Бейнеконференция байланысы денсаулық жағдайына байланысты білім беру мекемесіне бара алмайтын білім алушыға білім туралы ақпаратты жеткізу үшінде қолданылады. Сонымен қатар, бұл технология географиялық немесе экономикалық жағдайдағы білім алушыларға білім алуға мүмкіндік береді. Видеоконференция технологиясын қолдана отырып, білім алушылар әлемнің кез келген нүктесіне аудиториядан шықпай-ақ кіре алады, басқа білім алушылар мен мұғалімдермен сөйлесе алады.

Мультимедиялық бағдарламалық өнімдер. Электронды анықтамалықтар, энциклопедиялар, сөздіктер білім беру жүйесінде кеңінен қолданылады. Осы бағдарламалық өнімдермен жұмыс істеу білім алушыларға оқу курстарын жеке қолдануға бейімдеп, алған білімдерін өздігінен үйренуге және өзін-өзі тексеруге мүмкіндік бере отырып, оқу материалын жақсы түсінуге көмектеседі. Электронды оқыту ресурстарын кеңінен қолдану пәнаралық сипаттағы түрлі заңдар мен құбылыстардың өзара тәуелдігін ескере отырып, кешенді объектілердің әртүрлі үлгілерін көрсету үшін жаңа ақпараттық технологияларды қолдану мүмкіндігін тудырады, сондай-ақ шығармашылық көзқарасты қамтамасыз етеді[5].

Қорытынды. Қазіргі оқу үрдісінде білім алушы белсенді болып өздігінен шығармашылықпен білім алуы керек. Сондай – ақ, ақпараттық- коммуникацциялық технологияларды сауатты қолдану білім алушылардың ойлау, қиял, шығармашылық белсенділігіне жағымды әсер етеді, ал мұғалімдер оқыту мен оқытуды тиімді ете алады. Ол үшін бүгінгі таңда қолданылып жүрген электронды оқыту құралдарының алатын орнын ерекше деп айтуға болады. Электронды оқыту құралы ғылыми негізде дайындалған педагогикалық ақпараттық өнім. Электрондық оқыту құралымен жұмыс жасау әрбір білім алушының өз мүмкіндігін есепке ала отырып оқып үйрену ісін жеке дара жүргізуге жол ашады. Сондай – ақ, ол оқу пәнінің мазмұнын қамтитын

компьютерлік технологияға негізделген оқыту, бақылау, тестілеу т.б бағдарламалардың жиынтығы. Электронды оқыту құралдарымен оқытудың негізгі мақсаты: оқыту үрдісін үздіксіз және толық деңгейде бақылау, сонымен қатар, ақпараттық ізденіс қабілетін дамыту болып табылады. География саласында білім беру үдерісін ақпараттандыруда басты элемент ақпараттық технология құралдармен жабдықталған ақпараттық ресурстарды меңгеруге негізделген білім беру жүйесін құру. Ендеше география пәнінің мұғалімі аупараттық технологиядан хабары болу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Салбыров М.Т., Таможняя Е.А. Компьтерные технологии как средство организации диссертационного обуения и дистанционной поддержки в географиеском образовании // Материалы Всероссийской научно-практиеской конференции, «современное географиеское оразование: Проблемы и перспективы развития». - М., 2017. -С. 88-89.
2. Бейсенова Ә.С., Салбырова М.Т. Географияны оқытуда ақпараттық технологияны қолдану // Хабаршы ҚазҰПУ «Жас ғалым. Ізденістер Мәселелер. Зерттеулер» сериясы, - 2016. -№2(8). -Б. 39-41.
3. Бейсенова А.С., Алиаскаров Д.Т,. Салбырова М.Т., Общество Науки и творчества «Science Time» // Материалы Международных науно-практиеских конференций. - Казань6 2016. -№6 (30). -С. 45-50.
4. Осин А.В. Открытые образовательные модульные мультимедиа системы. - М.: Агенство «Издательски сервис», 2010. -328с.
5. Ахметова, Б. Ә. (2020). Қашықтан оқыту: жаңа мүмкіндіктер мен әдіс-тәсілдер. Білім әлемі, 2(6), 45-50с.

ЖАСЫЛ ҚАЛА ҚҰРЫЛЫСЫНДАҒЫ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕР МЕН ТҰРАҚТЫ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ (ШЫМКЕНТ ҚАЛАСЫ БОЙЫНША)

[1]Н.А. Шынтаев, [2]А.М. Утемисова
[1] Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Тарих және география кафедрасының аға оқытушысы, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан
[2] Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Тарих және география кафедрасының оқытушысы, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан
[1] https://orcid.org/0009-0001-2700-4445, e-mail: shyntaev_97@mail.ru
[2] https: ORCID iD: 0009-0005-3608-0879, e-mail: ayma-1992@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада Шымкент қаласының экологиялық және инновациялық жобаларын жүзеге асыру арқылы жасыл қала құрылысын дамыту мүмкіндіктері мен тұрақты даму бағыттары қарастырылады. Қала инфрақұрылымын жаңғырту, энергия тиімділігі мен табиғи ресурстарды үнемдеу, қалалық экосистема мен тұрғындардың өмір сапасын жақсартуға бағытталған экологиялық бастамалар талқыланатын болады. Мақалада Шымкенттің қазіргі экологиялық жағдайы мен оның даму стратегиясы, сондай-ақ халықаралық тәжірибелер мен жаңа технологиялардың қалада қолданылу жолдары баяндалады. Шымкент қаласы үшін жасыл қала ұстанымын дамыту мақсатында қолданылатын әдістер мен жобалар ұсынылады.

Кілт сөздер: Жасыл қала, экологиялық бастамалар, тұрақты даму, инновациялық жобалар, экосистема, энергия тиімділігі, қалалық инфрақұрылым, қоршаған орта, табиғи ресурстар.

Аннотация. В данной статье рассматриваются возможности развития зеленого градостроительства и направления устойчивого развития через реализацию экологических и инновационных проектов города Шымкент. Будут обсуждены экологические инициативы, направленные на модернизацию городской инфраструктуры, энергоэффективность и сохранение природных ресурсов, улучшение городской экосистемы и качества жизни населения. В статье будет изложено современное экологическое состояние Шымкента и стратегия его развития, а также международные практики и пути применения новых технологий в городе. Для города Шымкент будут предложены методы и проекты, используемые в целях развития позиции зеленого города.

Ключевые слова: Зеленый город, экологические инициативы, устойчивое развитие, инновационные проекты, экосистема, энергоэффективность, городская инфраструктура, окружающая среда, природные ресурсы.

Abstract. This article examines the possibilities of developing green urban planning and sustainable development through the implementation of environmental and innovative projects in Shymkent. Environmental initiatives aimed at modernizing urban infrastructure, energy efficiency and conservation of natural resources, improving the urban ecosystem and the quality of life of the population will be discussed. The article will describe the current ecological state of Shymkent and its development strategy, as well as international practices and ways to apply new technologies in the city. Methods and projects used to develop the position of a green city will be proposed for the city of Shymkent.

Key words: Green city, environmental initiatives, sustainable development, innovative projects, ecosystem, energy efficiency, urban infrastructure, environment, natural resources.

Шымкент қаласы – Қазақстанның ең үлкен үшінші мегаполисі, Оңтүстік Қазақстан облысының экономикалық және мәдени орталығы болып табылады. Қалада соңғы жылдары халық санының артуы, экономикалық өсім мен урбанизацияның жылдам дамуы байқалады. Осы өзгерістермен қатар экологиялық мәселелер де өзекті болуда. Қала аумағында ауаның ластануы, жасыл желектердің тапшылығы, көлік және өндіріс орындарынан шығатын зиянды қалдықтардың мөлшері артуы экологиялық тұрақтылықты сақтауды қиындатуда.

Бұл мәселелерді шешу және қалада өмір сапасын жақсарту үшін Шымкент қаласы жасыл қала құрылысын дамытуға бағытталған жобалар мен бастамаларды жүзеге асыруда. Жасыл қала тұжырымдамасы табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, экологиялық таза технологияларды енгізу, қалалық инфрақұрылымды жаңарту, қоршаған ортаға зиянды қалдықтарды азайту және әлеуметтік жауапкершілікті арттыруды көздейді.Қазақстанның дамыған елдердің қатарына қосылу стратегиясының бір бөлігі ретінде Шымкент қаласында экологиялық таза технологиялар мен инновациялық жобаларды енгізу үлкен маңызға ие. Бұл жоба қала тұрғындарының өмір сапасын жақсартумен қатар, табиғи ресурстарды үнемдеуді, ауа сапасын жақсартуды және табиғатқа зиян келтірмеуді көздейді. Осыған орай, Шымкентте жүзеге асырылып жатқан экологиялық бастамалар мен жасыл қала концепциясының маңызы зор.

Бұл мақалада Шымкент қаласының жасыл қала құрылысындағы жаңа мүмкіндіктер мен тұрақты даму бағыттары қарастырылып, қалалық экосистеманы сақтаудағы басты

қадамдар, сондай-ақ инновациялық технологияларды енгізудің қажеттілігі мен пайдасы көрсетіледі.

Шымкент қаласының экологиялық жағдайы қазіргі уақытта бірқатар қиындықтармен сипатталады. Қаладағы ауа сапасы әсіресе көктем мен күз айларында ауырлата түседі, бұл негізінен көлік қатынасының, өндіріс орындарының және жылу электр стансаларының әсерінен болады. Сондай-ақ, қаланың жасыл аймақтарының аздығы мен құрылыс көлемінің артуы табиғатқа зиян келтіруде.

Шымкенттегі экологиялық проблемаларға келесілер жатады:

Ауаның ластануы: Өнеркәсіптік кәсіпорындар, автокөліктер, жылыту маусымындағы ағаш, көмір мен газдың пайдаланылуы қалада зиянды газдар мен түтіннің көбейіп, ауаның ластануына себепші болады.

Жасыл желектердің аздығы: Қаланың кейбір аудандарында жасыл желектердің саны аз, соның салдарынан қала экосистемасы толыққанды жұмыс істемейді.

Қалдықтарды басқару мәселелері: Қалдықтарды өңдеу мен қайта өңдеу жүйесінің толықтай дамымауы экологиялық мәселелердің бірі болып табылады. Сонымен қатар, қалада экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында жергілікті әкімшілік көптеген іс-шаралар жүргізуде. Мысалы, қалалық инфрақұрылымды жаңарту, экологиялық таза технологиялар енгізу, жасыл аймақтарды көбейту және энергия тиімділігін арттыру бағытында бірнеше жобалар қолға алынған. 2023 жылы Шымкент қаласында қалдықтарды қайта өңдеу және қалалық көлік жүйесін электрлендіру бойынша инновациялық бағдарламалар жүзеге асырыла бастады [1].

Жасыл қала құрылысында басты назар энергия тиімділігі мен қоршаған ортаға зиянды қалдықтарды азайтуға бағытталуы қажет. Шымкентте осы мақсатта бірнеше инновациялық жобалар іске асырылуда:

- Қалалық көлік жүйесін жетілдіру: Экологиялық таза қоғамдық көліктерді енгізу, электробустар мен электрлік көліктердің санын арттыру. Бұл жоба қаладағы ауа сапасын жақсартуға ықпал етеді.

- Жасыл энергия көздерін пайдалану: Жаңартылатын энергия көздерін қолдану, соның ішінде күн және жел энергиясы арқылы электр өндіру. Шымкентте күн электр стансалары мен жел генераторларын орнату жобалары жүзеге асырылуда.

- Энергия тиімділігін арттыру: Құрылыс саласында энергияны үнемдейтін материалдарды пайдалану, энергия тиімді құрылыс жобаларын жүзеге асыру. Бұл қадам қалада энергия тұтынуды төмендетіп, табиғи ресурстарды үнемдеуге мүмкіндік береді.

- Жасыл алаңдарды көбейту: Қалада жасыл аймақтарды көбейту, көгалдандыру жұмыстарын күшейту, тұрғын үйлердің айналасында жасыл төбелер мен балкондар орнату. Бұл экологиялық бастама қала тұрғындарының өмір сапасын арттырып, ауа тазалығын сақтауға мүмкіндік береді [2].

Шымкент қаласы тұрақты дамуды қамтамасыз ету үшін бірнеше экологиялық бастамаларға ден қойған. Бұл бастамалар қаланың экологиялық жағдайын жақсартумен қатар, экономика мен әлеуметтік жағдайды да оңтайландырады. Тұрақты даму – бұл болашақ ұрпақтардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қазіргі заманғы экологиялық, әлеуметтік және экономикалық талаптарды үйлестіру.

Шымкентте экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін экологиялық білім беру бағдарламалары мен қоғамдық іс-шаралар ұйымдастырылуда. Қаланың экологиялық жағдайын жақсартуға бағытталған мемлекеттік және жеке секторлар арасындағы ынтымақтастық пен жаңашыл бастамалар маңызды рөл атқарады.

Шымкенттің жасыл қала құрылысындағы жобалары көптеген халықаралық тәжірибелермен ұштасып жатыр. Мысалы, Сингапур мен Данияның «жасыл қалалары» үлгісінде қала құрылысы мен экологияның үйлесімділігін қамтамасыз ету мақсатында көптеген экологиялық бастамалар қолға алынған. Шымкентте осы тәжірибелерді ескере отырып, қалалық инфрақұрылымды жаңарту, табиғатқа зиянды әсерді азайту үшін жаңашыл шешімдер қабылдануда [3].

Шымкент қаласында экологиялық мәдениетті қалыптастыру маңызды мәселе болып табылады. Бұл мәдениетке әрбір қала тұрғынының табиғатқа деген жауапкершілігі мен құрметін, табиғи ресурстарды үнемдеуді, қалдықтарды қайта өңдеуді және табиғаттың тепе-теңдігін сақтауды енгізу кіреді. Экологиялық білім беру, ақпараттандыру және қоғамда экологиялық жауапкершілікті қалыптастыру мақсатында түрлі шаралар өткізілуі қажет [4].

Шымкент қаласының жасыл қала құрылысындағы жаңа мүмкіндіктер мен тұрақты даму бағыттары қала экологиясын жақсартуға, энергия тиімділігін арттыруға және тұрғындардың өмір сапасын жоғары деңгейде сақтауға бағытталған. Экологиялық таза технологиялар мен инновациялық жобаларды енгізу арқылы Шымкент қаласы болашақта тұрақты даму моделіне көшуді мақсат етеді. Бұл бастамалар қалада экологиялық тепе-теңдікті сақтауға және табиғи ресурстарды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Қала тұрғындарының экологиялық мәдениетін көтеру, жасыл инфрақұрылымды дамыту, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету – бұл бағыттар Шымкенттің жасыл қаласы болуына үлкен үлес қосатыны сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қожахметова, Г. (2021). Жасыл қалалардың даму үрдістері. Алматы: Экономика баспасы, 45 б.

2. Иманбеков, Б. (2020). Қалалық экология және тұрақты даму. Шымкент: Оңтүстік Қазақстан университеті, 67 б.

3. Мұхамедова, М. (2019). Қазақстандағы экологиялық бастамалар және олардың тиімділігі. Астана: Ғылым баспасы, 98 б.

4. Жукова, Е. (2018). Жасыл қала құрылысындағы инновациялық технологиялар. Сингапур: Шыңғысхан баспасы, 112 б.

5. Омарова, Ш. (2022). Қазақстандағы қалалық экологиялық саясаттың дамуы. Алматы: ҚазМУ баспасы, 156 б.

ПРОБЛЕМЫ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Нұсқабай Мұхтар Арыстанбекұлы
старший преподователь, Университет имени Ташенева, Шымкент, Казахстан
E-mail: muha013078@mail.ru
Ибраев Алмазбек Дуйшекович
к.пед.н., доцент, проректор по учебной работе и науке
Международный Кувейтский университет, Бишкек, Кыргызстан
E-mail: almazbek.ibraev@bk.ru

Аңдатпа. Бұл ғылыми мақалада Қазақстандағы білім беруді цифрландыру мәселелері зерттелген. Білім беруді цифрландыру – дәстүрлі оқыту әдістерін цифрлық технологияларды пайдалана отырып өзгертуге бағытталған заманауи тренд болып табылады. Онлайн-платформалар, виртуалды зертханалар, мультимедиялық материалдар және интерактивті тапсырмалар сияқты инновациялық құралдарды енгізу білім беру үдерісін икемді, қолжетімді және жекелендірілген етеді. Мақала мазмұнында цифрлық технологияларды қазақ әдебиетін оқытуға интеграциялау мәселелеріне ерекше назар аударылады, бұл оқушылардың қызығушылығын арттыруға, шығармаларды тереңірек түсінуге және мәдени мұраны насихаттауға ықпал етеді. Дегенмен, цифрландыруды сәтті жүзеге асыру технологияларға тең қолжетімділікті қамтамасыз ету, педагогтардың біліктілігін арттыру және сапалы білім беру контентін жасау сияқты бірқатар мәселелерді шешуді талап етеді. Мақалада білім беруде цифрлық технологияларды қолданудың негізгі бағыттары, олардың артықшылықтары, қиындықтары мен болашағы қарастырылады, сонымен қатар қазақ әдебиетін оқытуда оларды қолданудың нақты әдістері ұсынылады.

Кілт сөздер: цифрландыру, білім беру, трансформация, әдебиет, технология, сауаттылық, құралдар, платформалар, оқыту, геймификация, жасанды интеллект.

Аннотация. В данной научной статье исследованы проблемы цифровизации образования в Казахстане. Цифровизация образования представляет собой ключевой тренд современности, направленный на трансформацию традиционных методов обучения с использованием цифровых технологий. Внедрение инновационных инструментов, таких как онлайн-платформы, виртуальные лаборатории, мультимедийные материалы и интерактивные задания, позволяет сделать образовательный процесс более гибким, доступным и персонализированным. В содержании статьи особое внимание уделяется вопросам интеграции цифровых технологий в обучение казахской литературе, где они способствуют повышению интереса учащихся, углублению понимания произведений и популяризации культурного наследия. Однако успешная реализация цифровизации требует решения ряда проблем, включая неравенство в доступе к технологиям, недостаточную подготовку педагогов и необходимость создания качественного образовательного контента. В статье рассматриваются основные направления использования цифровых технологий в образовании, их преимущества, вызовы и перспективы, а также предлагаются конкретные методы их применения в обучении казахской литературе.

Ключевые слова: цифровизация, образования, трансформация, литература, технология, грамотность, инструменты, платформы, обучения, геймификация, искусственный интеллект.

Abstract. In this scientific article, the problems of digitalization of education in Kazakhstan are explored. The digitalization of education represents a key trend of modernity, aimed at transforming traditional teaching methods through the use of digital technologies. The introduction of innovative tools, such as online platforms, virtual laboratories, multimedia materials, and interactive tasks, makes the educational process more flexible, accessible, and personalized. The content of the article pays special attention to the integration of digital technologies in teaching Kazakh literature, where they contribute to increasing students' interest, deepening their understanding of literary works, and promoting cultural heritage. However, the successful implementation of digitalization requires addressing a number of challenges, including unequal access to technologies, insufficient training of teachers, and the need to create high-quality educational content. The article examines the main directions of using digital

technologies in education, their advantages, challenges, and prospects, as well as proposes specific methods for their application in teaching Kazakh literature.

Key words: digitalization, education, transformation, literature, technology, literacy, tools, platforms, learning, gamification, artificial intelligence

Актуальность темы. Цифровизация образования является одной из ключевых тенденций современного мира, обусловленной стремительным развитием технологий и изменением требований к процессу обучения. В условиях глобализации и перехода к цифровой экономике традиционные методы образования уже не могут в полной мере удовлетворить потребности общества. Цифровизация открывает новые возможности для повышения качества образования, делая его более доступным, гибким и персонализированным. Она позволяет преодолеть географические и временные барьеры, обеспечивая доступ к знаниям для учащихся из отдаленных регионов и создавая условия для непрерывного обучения на протяжении всей жизни. Кроме того, цифровые технологии способствуют развитию критического мышления, креативности и цифровой грамотности, которые становятся необходимыми навыками в современном мире. Однако успешная реализация цифровизации требует решения ряда проблем, таких как неравенство в доступе к технологиям, недостаточная подготовка педагогов и необходимость создания качественного образовательного контента [3; 5]. Таким образом, актуальность цифровизации образования заключается не только в ее способности трансформировать процесс обучения, но и в ее потенциале для формирования конкурентоспособного и адаптированного к вызовам будущего общества.

Цифровизация образования в Казахстане, как и во многих других странах, сталкивается с рядом вызовов и проблем. Вот основные из них:

1. Неравномерное развитие инфраструктуры

- **Доступ к интернету:** В отдаленных и сельских регионах Казахстана доступ к высокоскоростному интернету ограничен, что затрудняет использование цифровых образовательных ресурсов.
- **Обеспечение техникой:** Не все школы и ученики имеют необходимое оборудование (компьютеры, планшеты, интерактивные доски) для полноценного участия в цифровом образовательном процессе.

2. Недостаточная цифровая грамотность

- **Учителя:** Многие преподаватели не обладают достаточными навыками для эффективного использования цифровых инструментов в образовательном процессе. Недостаточная цифровая грамотность учителей представляет собой одну из основных проблем в процессе цифровизации образования. Многие педагоги, особенно старшего поколения, не обладают необходимыми навыками для эффективного использования цифровых технологий в учебном процессе, что связано с отсутствием системной подготовки, ограниченным доступом к современным устройствам и интернету, а также сопротивлением изменениям [2]. Это приводит к снижению эффективности использования цифровых ресурсов, неравномерному качеству образования в разных регионах и ограничению возможностей для персонализации обучения. Для решения этой проблемы необходимо организовать регулярные тренинги и курсы повышения квалификации, обеспечить методическую поддержку, мотивировать педагогов к внедрению инноваций и создать условия для доступа к современной инфраструктуре. Повышение цифровой грамотности учителей является ключевым фактором успешной

цифровизации образования, так как именно педагоги играют центральную роль в адаптации новых технологий к учебному процессу [3].

- **Ученики и родители:** Не все учащиеся и их родители готовы к переходу на цифровые форматы обучения, особенно в сельской местности. Это связано с рядом факторов, включая недостаточную техническую оснащенность, ограниченный доступ к высокоскоростному интернету и низкий уровень цифровой грамотности. Многие семьи в сельских регионах не имеют возможности приобрести компьютеры, планшеты или другие устройства, необходимые для полноценного участия в онлайн-обучении. Кроме того, родители зачастую не обладают достаточными знаниями, чтобы помочь детям в использовании цифровых платформ и инструментов. Это создает неравенство в доступе к качественному образованию и усугубляет разрыв между городскими и сельскими школами. Для решения этой проблемы необходимо обеспечить сельские школы и семьи необходимым оборудованием, организовать обучение цифровой грамотности для родителей и учащихся, а также разработать адаптированные образовательные программы, учитывающие специфику сельской местности. Только при комплексном подходе можно добиться успешного внедрения цифровых форматов обучения и обеспечить равные возможности для всех учащихся [6].

3. Качество цифрового контента

- **Отсутствие стандартов:** Не всегда цифровые образовательные ресурсы соответствуют требованиям учебных программ или отличаются высоким качеством, что создает дополнительные трудности для педагогов и учащихся. Многие онлайн-материалы, доступные в открытом доступе, могут быть устаревшими, содержать ошибки или не учитывать специфику национальных образовательных стандартов. Это особенно актуально для таких предметов, как казахская литература, история или язык, где важно сохранять культурный и исторический контекст. Кроме того, недостаток качественного контента на государственном языке ограничивает возможности его использования в казахскоязычных школах. Низкое качество цифровых ресурсов может привести к неэффективному использованию учебного времени, формированию у учащихся неправильных знаний и снижению мотивации к обучению. Для решения этой проблемы необходимо разрабатывать и внедрять стандарты качества цифровых образовательных материалов, привлекать экспертов и педагогов к созданию контента, а также обеспечивать его соответствие учебным программам и культурным особенностям региона. Только так можно гарантировать, что цифровые ресурсы станут надежным инструментом в образовательном процессе [5].
- **Языковой барьер:** Недостаток качественного контента на казахском языке, что ограничивает доступность для некоторых учащихся.

4. Финансовые ограничения

- **Бюджетные ограничения:** Внедрение цифровых технологий требует значительных финансовых вложений, которые не всегда доступны для образовательных учреждений.
- **Экономическое неравенство:** Не все семьи могут позволить себе покупку необходимых гаджетов для детей.

5. Технические и организационные проблемы

- **Отсутствие единой платформы:** В Казахстане пока нет единой интегрированной платформы для цифрового образования, что создает путаницу и усложняет процесс обучения.

• **Проблемы с поддержкой:** Недостаток квалифицированных IT-специалистов для обслуживания и поддержки цифровой инфраструктуры в школах.

6. Психологические и социальные аспекты

• **Снижение мотивации:** Длительное использование цифровых форматов может привести к снижению мотивации у учащихся, особенно при отсутствии живого общения с учителями и сверстниками.

• **Цифровая усталость:** Ученики и учителя могут испытывать усталость от постоянного использования цифровых устройств.

7. Проблемы с нормативно-правовой базой

• **Отсутствие четких стандартов:** Недостаточно разработанных нормативных документов, регулирующих цифровизацию образования.

• **Защита данных:** Вопросы конфиденциальности и безопасности данных учащихся и учителей требуют более тщательной проработки.

8. Неравенство в доступе к образованию

• **Город и село:** Разрыв между городскими и сельскими школами в плане доступа к цифровым ресурсам продолжает увеличиваться.

• **Дети с особыми потребностями:** Не все цифровые платформы адаптированы для обучения детей с ограниченными возможностями.

Пути решения:

1. **Инвестиции в инфраструктуру:** Увеличение финансирования для обеспечения школ и учащихся необходимым оборудованием и интернетом.

2. **Обучение цифровой грамотности:** Проведение курсов и тренингов для учителей, учеников и родителей.

3. **Разработка качественного контента:** Создание образовательных ресурсов, соответствующих стандартам и доступных на казахском языке.

4. **Единая платформа:** Разработка и внедрение единой национальной платформы для цифрового образования.

5. **Поддержка уязвимых групп:** Обеспечение равного доступа к цифровым ресурсам для всех учащихся, включая детей из малообеспеченных семей и детей с особыми потребностями.

Цифровизация образования — это неизбежный процесс, но для его успешной реализации в Казахстане необходимо учитывать местные особенности и системно решать существующие проблемы. Цифровые технологии сегодня активно используются практически во всех направлениях науки и образования, становясь неотъемлемой частью их развития. В науке они позволяют проводить сложные расчеты, моделировать процессы, анализировать большие объемы данных и ускорять исследования благодаря использованию искусственного интеллекта, машинного обучения и облачных вычислений [6]. Например, в медицине цифровые технологии применяются для диагностики заболеваний, разработки новых лекарств и проведения виртуальных операций, а в инженерии — для создания цифровых двойников и оптимизации производственных процессов [4]. В образовании цифровые инструменты открывают новые возможности для организации учебного процесса, делая его более интерактивным и доступным. Виртуальные лаборатории, онлайн-курсы, образовательные платформы и мобильные приложения позволяют учащимся осваивать материал в удобном для них темпе, а преподавателям — использовать инновационные методы обучения, такие как геймификация или flipped classroom [7]. Кроме того, цифровые технологии способствуют развитию навыков, необходимых для жизни в современном мире, включая критическое

мышление, collaboration и цифровую грамотность [2]. Таким образом, интеграция цифровых технологий в науку и образование не только повышает их эффективность, но и создает условия для формирования нового поколения специалистов, готовых к вызовам цифровой эпохи.

Использование цифровых технологий в обучении казахской литературе открывает новые горизонты для повышения интереса учащихся к предмету и делает образовательный процесс более интерактивным, доступным и эффективным. Цифровые инструменты, такие как образовательные платформы, мультимедийные материалы, виртуальные библиотеки и интерактивные задания, позволяют глубже погрузиться в изучение произведений казахских писателей и поэтов, таких как Абай Кунанбаев, Мухтар Ауэзов, Олжас Сулейменов и других. Например, с помощью аудио- и видеоматериалов можно оживить тексты, предоставив учащимся возможность услышать стихи в исполнении профессиональных чтецов или посмотреть видеоролики с анализом ключевых моментов произведений. Интерактивные тесты, игры и квесты помогают закрепить знания в увлекательной форме, а виртуальные экскурсии по местам, связанным с жизнью и творчеством писателей, позволяют лучше понять исторический и культурный контекст. Кроме того, цифровые технологии способствуют развитию творческого потенциала учащихся, предоставляя им возможность создавать собственные проекты, такие как презентации, видеоролики, комиксы или даже короткие фильмы по мотивам изученных произведений [7]. Социальные сети и блоги могут стать площадкой для обсуждения литературных тем, обмена мнениями и демонстрации своих работ. Таким образом, интеграция цифровых технологий в обучение казахской литературе не только делает процесс обучения более современным и увлекательным, но и способствует сохранению и популяризации культурного наследия Казахстана среди молодежи, формируя у них глубокое понимание и уважение к национальной литературе [1].

В заключение можно отметить, что инновации и современные подходы в образовании играют ключевую роль в формировании общества, готового к вызовам будущего. Внедрение новых технологий, таких как искусственный интеллект, виртуальная и дополненная реальность, облачные платформы и интерактивные методы обучения, позволяет сделать образовательный процесс более гибким, доступным и персонализированным. Современное образование направлено не только на передачу знаний, но и на развитие критического мышления, креативности, collaboration и цифровой грамотности, которые становятся необходимыми навыками в условиях rapidly changing world. Однако для успешной реализации инноваций важно учитывать такие аспекты, как равный доступ к технологиям, подготовка квалифицированных педагогов и создание качественного образовательного контента. Только при условии комплексного подхода и поддержки со стороны государства, образовательных учреждений и общества в целом можно достичь главной цели — формирования конкурентоспособного, адаптивного и социально ответственного поколения, способного эффективно решать задачи XXI века.

Использованная литература:

1. Мулдахметов, З.М. Перспективы цифровизации казахстанского образования [Текст] / З.М. Мулдахметов, Газалиев А.М. // Материалы IV Международной научно-практической конференции «Проблемы и пути повышения эффективности и качества свременного высшего образования в условиях цифровизации российского общества», 2019. – С. 34-37.

2. Ибраев, А.Д. Improving the independent work of students in the context of e-learning [Текст] / Ibraev, A., Umarova, M., Alimbaev, M.T., Ongarbayeva, A.D., Kaldybaev, S.K. // Journal of Educators Online. – 2024. – Т. 21. – № 1. https:// www.thejeo.com/archive/ 2024_211/ibraev_et_al

3. Ибраев, А.Д. Инклюзивдик билим берүүдө аралыктан окутуу технологияларын колдонуу [Текст] / Кенжебаев К.Т., Ибраев А.Д. // Вестник КНАУ им. К.И.Скрябина. – 2024. – №3 (70). – С. 106-112. https://elibrary.ru/ item.asp?id=67911266

4. Джумагулов Э. К Влияние нейросетей на процесс обучение [Текст] / Э.К. Джумагулов // Тенденции развития науки и образования. 2023. № 96-1. С. 106-108. https://elibrary.ru/item.asp?id=53750087.

5. Сыдыхов Б. Д. Білімді ақпараттандыру жағдайында болашақ мұғалімдерді цифрлық технологияларды қолдануға дайындаудың теориялық ерекшеліктері.Хабаршы. «Физика-математика ғылымдары» сериясы. -№1(65), Абай атындағы ҚазҰПУ. Алматы, 2019. -Б.317-321.

6. Калдыбаев, С.К. Программа цифровой трансформации в Кыргызстане и компьютерная грамотность [Текст] / Калдыбаев С.К., Зулпуева К.А. // Международный журнал экспериментального образования. – М., 2018. – №2. – С. 23-27.

7. Касымалиев, М.У. Электрондук билим берүү ресурстарынын билим сапатын жогорулатуудагы ролу [Текст] / Касымалиев М.У., Ибраев А.Д., Онгарбаева А.Д. //Alatoo Academic Studies. – 2023. – № 3. – С. 79-90.

Ж.ТАШЕНЕВ – ЯРКАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ФИГУРА XX СТОЛЕТИЯ

Мырзамуратова А.К.
Преподаватель начальных классов,
общеобразовательной школы № 146.
г.Шымкент, Казахстан

Аннотация. В данной научной публикации автора прослежены исторические пути становления легендарной яркой исторической личности XX столетия, выдающегося общественного, политического и государственного деятеля КазССР Жумабека Ташенева. Всей мировой научной общественности известно имя истинного патриота своего народа. Жумабек Ташенев внес весьма существенный вклад в развитие экономики, культуры, промышленности, сельского и народного хозяйства КазССР. При нем были достигнуты крупные успехи и в области науки и образования. Имя этого замечательного человека вписалось навеки в историческую летопись суверенного независимого Казахстана. Он при своей жизни по праву заслужил высокое доверие своего любимого народа. Жумабек Ташенев безусловно яркая историческая личность, его деяния осуществленные в интересах народа, не будут стерты со страниц истории, и сохранятся навеки в памяти и сердцах будущего молодого поколения казахстанцев. Проведение массовых культурно-образовательных мероприятий, конференций регионального и международного уровня, позволят во многом расширить национальные горизонты исследования социального портрета Жумабека Ташенева, показать уникальность и величие его натуры. Жумабек Ташенев при рассмотрении ключевых и важных проблем всегда исходил из принципов сохранения мира и согласия между представителями других народов. И хотя его уже нет

среди нас, но, тем не менее, он живет в сердцах каждого жителя Независимого Казахстана.

Ключевые слова: Жизнь и деяния Ж.Ташенева, его заслуги и вклад в процветание будущего Казахстана.

Аңдатпа. Бұл ғылыми басылымда автор XX -ғасырдағы аты аңызға айналған жарқын тарихи тұлға, Қазақ КСР-нің көрнекті қоғам, саяси және мемлекет қайраткері Жұмабек Тәшеневтің қалыптасуының тарихи жолдарын сүзеді. Бүкіл әлемдік ғылыми қоғамдастық өз халқының нағыз патриотының есімін біледі. Жұмабек Тәшенев Қазақ КСР-нің экономикасын, мәдениетін, өнеркәсібін, ауыл шаруашылығын, халық шаруашылығын дамытуға аса зор үлес қосты. Оның басшылығымен ғылым мен білім саласында үлкен жетістіктерге қол жеткізілді. Осы бір ғажайып тұлғаның есімі егеменді тәуелсіз Қазақстанның тарихи шежіресіне мәңгілікке жазылды. Көзі тірісінде ол сүйікті халқының жоғары сеніміне лайықты түрде ие болды. Жұмабек Тәшенев – жарқын тарихи тұлға, оның халық мүддесі жолында атқарған істері тарих беттерінен өшпейді, қазақстандықтардың болашақ жас ұрпағының жадында және жүрегінде мәңгі сақталатыны сөзсіз. Бұқаралық мәдени-танымдық шараларды, облыстық және халықаралық деңгейдегі конференцияларды өткізу Жұмабек Тәшеневтің әлеуметтік портретін зерттеудің ұлттық көкжиегін едәуір кеңейтіп, болмысының даралығы мен ұлылығын паш етеді. Жұмабек Тәшенев түйінді де маңызды мәселелерді қараған кезде әрқашан басқа халық өкілдерінің арасындағы татулық пен келісімді сақтау қағидаттарына сүйенді. Ол қазір арамызда болмаса да, Тәуелсіз Қазақстанның әрбір тұрғынының жүрегінде.

Кілт сөздер: Ж.Тәшеневтің өмірі мен қызметі, оның Қазақстанның болашағын гүлдендіруге сіңірген еңбегі мен үлесі.

Abstract. In this scientific publication, the author traces the historical paths of the formation of the legendary bright historical figure of the twentieth century, an outstanding public, political and statesman of the Kazakh SSR Zhumabek Tashenev. The entire world scientific community knows the name of a true patriot of his people. Zhumabek Tashenev made a very significant contribution to the development of the economy, culture, industry, agriculture and national economy of the Kazakh SSR. Under his leadership, major successes were achieved in the field of science and education. The name of this remarkable person has forever entered the historical annals of sovereign independent Kazakhstan. During his lifetime, he rightfully earned the high trust of his beloved people. Zhumabek Tashenev is undoubtedly a bright historical figure, his deeds carried out in the interests of the people will not be erased from the pages of history, and will remain forever in the memory and hearts of the future young generation of Kazakhstanis. Holding mass cultural and educational events, conferences at the regional and international level will allow us to greatly expand the national horizons of the study of the social portrait of Zhumabek Tashenev, to show the uniqueness and greatness of his nature. When considering key and important problems, Zhumabek Tashenev always proceeded from the principles of maintaining peace and harmony between representatives of other nations. And although he is no longer among us, he nevertheless lives in the hearts of every resident of Independent Kazakhstan.

Key words: Life and deeds of Zh.Tashenev, his merits and contribution to the prosperity of the future of Kazakhstan.

На современном этапе общественно-экономического развития Республики Казахстан, остро встал вопрос правдивого изучения исторического прошлого, предстающего перед представителями научной общественности во многих случаях в противоположном ракурсе. В настоящее время особый интерес с научной точки зрения представляет оценка роли личности в мировой истории.

История как наука выступает в качестве важного компонента духовного развития, как отдельной личности, так и всего мирового сообщества в целом.

Однако в условиях колониального господства и советской тоталитарной системы, историческое сознание подверглось в значительной степени деформации и деградации. Возможности научного поиска необходимой информации, касающиеся многогранных сторон жизни и деятельности ярких представителей той сложной и во многом противоречивой эпохи, были сужены в силу господства классовой партийной идеологии.

В историческую летопись Независимого Казахстана достойно золотыми буквами вписалось имя выдающегося общественно – политического и государственного деятеля Советского Казахстана, занимавшего пост Председателя Совета министров КазССР Ж.Ташенева.

Как отмечала Зарина Москау: « В 1960 – хг первый секретарь ЦКПСС Н.С. Хрущев не раз поднимал вопрос о передаче 5 областей КазССР России, для создания целинного края. Также говорилось о том, чтобы отдать полуостров Мангышлак Туркмении, а часть юга Казахстана, хлопкосеющие районы – Узбекистану. Перечить Хрущеву боялись. Нашелся один человек, выступивший резко против решения и озвучивший это лично первому руководителю огромной страны. Это был Жумабек Ташенев, занимавший тогда пост председателя Совета Министров КазССР. Безусловно, этот протест не прошел для него бесследно, и в тоже время цель была достигнута – целостность территории сохранена» [1].

На наш взгляд, оценки Зарины Москау вполне обоснованы, правдивы и аргументированы и соответствуют историческим реалиям того времени. Несмотря на политико-идеологическое давление, прессинг и нажим со стороны советского партийного руководства, Ж.Ташенев одним из первых выразил свое несогласие с претворяемой в жизнь политикой центра, и только благодаря его энергичным действиям и открытости, честности, удалось - таки сохранить и уберечь как зеницу ока территориальные рубежи Советского Казахстана.

Жумабека Ташенева помнят как покровителя людей искусства. Он много сделал для развития казахской литературы и культуры в целом. Благодаря его усилиям был разрешен жилищный вопрос сотен писателей, артистов, художников и других работников культуры. Он сделал многое, чтобы спасти газету «Қазақ әдебиеті» от закрытия. Он ходатайствовал о предоставлении романа – эпопеи М.О.Ауэзова «Путь Абая» на ленинскую премию. Он помогал выпустить роман Б.Момышулы «За нами Москва», а вдове М.Б.Жумабаева обрести свою крышу над головой. Какую бы должность ни занимал Ж.Ташенов, всегда на первый план ставил интересы народа, потому что любил его и землю так, как только может любить свою колыбель настоящий человек» [2].

Мы полностью разделяем точку зрения Зарины Москау, и считаем, что Ж.Ташенев внес весомый вклад в социально- политическое и культурное развитие Советского Казахстана.

Известный казахстанский журналист Мейрам Байгазин, касаясь исторического феномена личности Ж.Ташенева пишет: « Вся история человечества свидетельствует об изобилии противоречивых событий, в пучине которых бесследно исчезали многие

светлые головы. За честное и преданное служение Отечеству, своему народу и во имя грядущих поколений были унижены и оскорблены славные личности. Жумабек Ахметович, безусловно, является одним из немногих патриотов, известных своей отважностью, глубиной мышления, дальновидностью и целенаправленной устремленностью во имя защиты интересов республики. Когда произносишь имя Жумабека Ташенева, то сразу всплывают в памяти исторические события, связанные с поднятием целинных и залежных земель, спасением от закрытия в 1958 году казахстанских республиканских газет «Социалистік Қазақстан» (ныне – «Егемен Қазақстан») и «Қазақ әдебиеті», продвижением национальных кадров на руковядящие посты и многое другое» [3].

Мы солидарны с точкой зрения Мейрама Байгазина, который дал совершенно справедливую оценку многогранной деятельности видного казахстанского общественного и политического деятеля Советского Казахстана Ж.Ташенева. Ж.Ташенев является истинным патриотом своей Родины, на протяжении всей своей сознательной жизни он защищал интересы своего народа, оказывал поддержку местным национальным кадрам, и ради своей Республики он был готов даже пожертвовать своей жизнью во имя процветания будущего Независимого Казахстана.

Как отмечает Мейрам Байгазин: « Когда Жумабек Ахметович пришел в руководство республики, став поначалу председателем Президиума Верховного Совета Казахской ССР, а затем председателем Советов Министров, им были инициированы и реализованы такие важные мероприятия республиканского значения: он предложил одну из главных магистралей города Алматы назвать проспектом Абая и воздвигнуть там памятник великому мыслителю и поэту. Он завершил строительство спортивного комплекса в урочище Медео. Благодаря инициативе Ж.Ташенева была создана комиссия по восстановлению доброй памяти оклеветанных и осужденных в Казахстане политических заключенных» [4].

Таким образом, следует отметить, что многогранная жизнь и деятельность Ж.Ташенева послужит ярким и неподражаемым примером для подрастающего молодого поколения. Его жизненный путь был сложным, трудным и тернистым. Несмотря на искусственно создаваемые препятствия и преграды со стороны партийного руководства, Ж.Ташенев всегда оставался приверженцем и защитником национальных интересов своего великого и могучего народа. Исследование его жизни и деятельности будут способствовать формированию чувства патриотизма и любви к родине молодых казахстанцев.

Использованная литература:

1. Зарина Москау Жизнь во имя народа //Казахстанская правда №158 (29535) 23 августа 2021. С. 9.
2. Там же. С. 10.
3. Мейрам Байгазин Пример служения Отечеству //Мысль №2. Февраль 2019. С.12.
4. Там же. С.17-18.

ДӘСТҮРЛІ ҚҰНДЫЛЫҚТАР – САЯСИ ТҰРАҚТЫЛЫҚ НЕГІЗІ

Рысбаева Сауле Жаксыбаевна
Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясының Шымкент қаласы бойынша
филиал доценті, саяси ғылымдар кандидаты,
Шымкент қаласы, Қазақстан
Rysbaeva-71@mail.ru
Апашева Сабира Нұрбаевна
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауым.профессор, Tashenev University,
Шымкент қ., Қазақстан
https://orcid.org/0000-0002-0303-2775, e-mail: sabira66_66@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада автор қазіргі заманғы жаһандану мен өзгерістер кезеңінде дәстүрлі құндылықтардың маңызды рөл атқаратынын талдаған. Қазақстандағы саяси реформалар мен әлеуметтік өзгерістер дәстүрлі құндылықтарды қайта жаңғыртуға бағытталған. Дәстүрлі құндылықтар қоғамның саяси тұрақтылығының негізі болып табылады. Бұл құндылықтар қоғамның өзіндік ерекшеліктерін сақтап қалуға, ұлттық бірегейлікті нығайтуға және мемлекеттік жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз етуге қызмет етеді. Сонымен қатар, саяси жүйені тереңнен түсінуге мүмкіндік беріп, мемлекеттің тұрақтылығы мен дамуына оң ықпал етеді. Дәстүрлі құндылықтарды жаңғырту өз кезегінде жастарды теріс ағымдардан қорғауға, зиянды әрекеттерге қарсы, қорғаныс қабілетінің мықты болып қалыптасуына әсер ететін маңызды идеологиялық құрал болып табылады.

Кілт сөздер: дәстүрлі құндылықтар, саяси тұрақтылық, қазақстандық қоғам, әдет-ғұрыптар, бірлік, келісім, дәстүрлі отбасылық құндылықтар, ұлттық құндылықтар, өзгермелі әлем.

Аннотация. В статье автор проанализировал, почему традиционные ценности играют важную роль в период современной глобализации и изменений. Политические реформы и социальные изменения в Казахстане направлены на возрождение традиционных ценностей. Традиционные ценности являются основой политической стабильности общества. Эти ценности служат сохранению самобытности общества, укреплению национальной идентичности и обеспечению стабильности государственной системы. Кроме того, позволяет глубже понять политическую систему и положительно влияет на стабильность и развитие государства. Модернизация традиционных ценностей, в свою очередь, является важным идеологическим инструментом, влияющим на защиту молодежи от негативных течений, противодействие вредным действиям, становление сильной защитной способности.

Ключевые слова: традиционные ценности, политическая стабильность, казахстанское общество, обычаи, единство, согласие, традиционные семейные ценности, национальные ценности, меняющийся мир.

Abstract. In the article, the author analyzed why traditional values play an important role in the period of modern globalization and changes. Political reforms and social changes in Kazakhstan are aimed at reviving traditional values. Traditional values are the basis for the political stability of society. These values serve to preserve the identity of society, strengthen national identity and ensure the stability of the State system. In addition, it allows for a deeper understanding of the political system and has a positive effect on the stability and development

of the state. Modernization of traditional values, in turn, is an important ideological tool that influences the protection of young people from negative trends, countering harmful actions, and the formation of a strong protective ability.

Key words: traditional values, political stability, Kazakh society, customs, unity, harmony, traditional family values, national values, a changing world.

Кіріспе

Адамзат тарихында дәстүрлі құндылықтар жүйесі қалыптасқан. Бұл жүйе дәстүрлі қоғаммен үндестікте қалыптасып, сол қоғам арқылы ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, беріліп отырылады.

Әрбір мемлекеттің өзіндік даму жолында мәдениет, тарих және дәстүрлер маңызды рөл атқарып, олардың өзіне ғана тән ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі құндылықтары болады. Мемлекеттің әлеуметтік құрылымын, саяси жүйесін, даму тенденциясын айқындайтын басты факторларға дәстүрлі құндылықтар жатады. Бұл құндылықтар тек этникалық немесе ұлттық ерекшеліктерді көрсетіп қана қоймай, қоғамның саяси тұрақтылығына, әлеуметтік байланыстардың нығаюына да әсер етеді. Әсіресе, дәстүрлі құндылықтардың саясаттағы орны Қазақстан сияқты көпэтносты және көпмәдениетті мемлекеттерде ерекше маңызға ие.

Жаһандану дәуірінде мәдени шекаралардың ашылуы әр халықтың дәстүрлі құндылықтарына әсер етіп жатқаны мәлім.

Дәстүрлі құндылықтар барша адамзатқа ортақ. Қоғаммен қалыптасып, ішкі тұрақтылығына қызмет етеді.

«Құндылық» ұғымының мәні терең және жан-жақты. Қоғамда қалыптасқан этикалық нормалар мен категориялар, стереотиптер жиынтығы, мақсат-мұраттардың жинақталған түсініктері. Құндылық - тарихи тәжірибе негізінде қалыптасқан адамзат мәдениетінің мәні.

Дәстүрлі құндылықтар – қоғамның ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесі мен мұраларының негізінде қалыптасқан моральдық нормалар, дін, әдет-ғұрыптар мен салттар жүйесі. Олар әрбір ұлттың өмір сүру дағдысын, әдеп-әдеттерін, мәдениетін және сенімдерін сақтап қалуға бағытталады. Дәстүрлі құндылықтар адамның дүниетанымын қалыптастыруға, қоғамдағы адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттеуге және ұрпақтан-ұрпаққа мұра ретінде қалуға қызмет етеді.

Құндылықтар қоғамның даму принциптері мен өмір сүру барысын айқындайды.

Дәстүрлі құндылықтардың саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуде және олардың қоғамдағы рөлін арттыруда маңызы зор.

Құндылық қоғамда қалыптасып, билік жүйесіне тәуелсіз қалыптасады. Мұның идеологиядан айырмашылығы да осында.

Құндылық – уақытпен дамып, жетіліп, толықтырылып отырылатын талай сынынан өткен идеялар мен ұстанымдар. Ал, дәстүрлі құндылықтар – бұл ішкі тұрақтылықтың және ұрпақтар сабақтастығының негізі.

Қазақстандық қоғамның дәстүрлі құндылықтары қазақ халқының мәдениеті мен дүниетанымының айнасы болып табылады. Дәстүрлі құндылықтарға адамгершілік, адалдық, отбасылық құндылықтар, бауырмалдық, өзара сыйластық және ұлттық тұтастық жатады. Сонымен қатар, тарихта қазақ қоғамында мемлекеттің басқару құрылымы мен саяси биліктің қалыптасуына да әсер еткен дәстүрлер болған. Мысалы, «билер кеңесі» сияқты ұлттық басқару жүйесі елді басқаруда әділдік пен көптің пікірге сүйенген. Бұл

құндылықтар қоғамда саяси мәдениетті қалыптастыруға және әлеуметтік тұрақтылықты сақтауға ықпал етеді.

Еліміздің басты құндылығы – адам. Бұл – айқын нәрсе... Ұлт саулығы жақсы болса ғана, қоғам орнықты дамиды. [1]

Дәстүрлі құндылықтарды жаңғырту өз кезегінде жастардың теріс ағымдардан қорғауға, зиянды әрекеттерге қарсы, қорғаныс қабілетінің мықты болып қалыптасуына әсер ететін маңызды идеологиялық құрал болып табылады.

Қазіргі заман кез келген қоғамның дамуындағы басты элементтердің бірі - дәстүр. Бүгінде дәстүрлі құндылықтар жайлы түрлі көзқарастар бар, соның бірі дәстүрлі құндылықтарды қазіргі қоғаммен үйлеспейді деп санайды. Негізінде дәстүрлі құндылықтар қазіргі қоғам үшін, маңызыды, өзекті. Себебі дәстүрлі құндылықтар бүгінгі заманның дамуына негіз, адамдардың негізгі құндылығы болып саналады.

Дәстүрлі құндылықтар қоғамда бірнеше қызметтер атқарады:

- халықтың бірлігін нығайтады. Қазақстан сияқты көпэтносты елдерде түрлі этникалық топтардың бірлікпен өмір сүруі үшін ортақ құндылықтар қажет. Қазақтың салт-дәстүрлері, ұлттық өнері мен тілі осы ортақ құндылықтардың негізі болып табылады. Бұл бірлік саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге көмектеседі, өйткені саяси жүйе әртүрлі мәдениет пен көзқарастарды қабылдап, ортақ мақсатқа бағытталған ынтымақтастық орнатуға мүмкіндік береді;

- әлеуметтік әділеттілікті сақтауға көмектеседі. Құқықтық мемлекет құрылымында адамның құқықтары мен еркіндіктері сақталады, олар халықтың ұлттық мүддесімен үйлесімді болуы тиіс. Қазақстанның дәстүрлі мәдениетінде қоғамдық әділдік пен теңдікке ерекше мән беріледі. Бұл қоғамда сенімнің қалыптасуына ықпал етіп, саяси жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз етеді;

- моральдық және этикалық негіздерді қалыптастырады. Мемлекеттік басқару органдары мен саяси институттар этикалық тұрғыдан адал жұмыс істегенде ғана қоғамдағы саяси ахуал тұрақты бола алады. Ұлттық құндылықтар адамдардың моральдық қағидаттарына сүйенген басқару жүйесін қалыптастырады. Мысалы, Қазақстанда «отбасы», «қонақжайлылық», «адамгершілік» сияқты құндылықтар мемлекетті басқару жүйесінде маңызды орын алады.

Еліміздің басты құндылығы – бірлік пен келісім ең алдымен, осы қасиеттердің арқасында сақталып отыр. Қазақстанда тіліне, дініне, ұлтына, әлеуметтік жағдайына және басқа да себептерге байланысты ешкімге ешқандай қысым жасалмайды, жасалуы да мүмкін емес. Әрине, мұндай жайттар ара-тұра кездеседі. Бірақ бұл көбіне жекелеген адамдардың сауатсыздығы мен жауапсыздығынан болып жатады. Құқық қорғау органдары әрдайым заң арқылы мұндай оқиғалардың жолын кеседі.[2]

Діни сауаттың төмен болуы дәстүрлі құндылықтардың әлсіреп, радикалды идеологияның таралуына түрткі болуы мүмкін.

Бөтен дүниетанымды қазаққа таңу арқылы радикалды идеология тарап отыр. Мұндай әрекеттер қолдан жасалған құндылықтарды сіңіруге бағытталып, ұлттың тарихи, рухани-мәдени байлығын әлсіретіп, жоюға алып келеді. Дәстүрлі құндылықтарды жаңғырту радикалды идеологияны алдын-алу жұмыстарының ең бастысы болмақ.

«Дәстүрдің озығы бар, тозығы бар». Ата жолын сақтаймыз десек, ғасырлар бойы бабаларымыз ұстанған асыл дінімізді сақтайық. Дәстүрлі ислам – халқымыздың ұлттық бірегейлігін танытатын басты құндылықтың бірі. Біз оны берік ұстану арқылы экстремизмге және кертартпалыққа қарсы тұра аламыз.[3]

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында ғылыми жұмыстың құрылымын тиімді және түсінікті ету үшін бірнеше маңызды әдістер мен қадамдар қолданылды.

Зерттеу тақырыбы бойынша бар әдебиеттерді қарастыра отырып,

бұған дейінгі зерттеулердің нәтижелерін талдап, олардың өзектілігін анықталды.

Әдебиетке шолу жасау кезінде қазіргі таңда тақырып төңірегінде әлі шешілмегенін немесе зерттелуі тиіс бағыттар айқындалды.

Жұмыс барысында сапалық талдау жасалды. Зерттеу нәтижесінде бүгінгі таңдағы қазақстандық қоғамдағы құндылықтар жүйесі талданды.

Жұмыс барысында деректерді жинау және талдау әдістері қолданылды, бұл өз кезегінде тақырыптың маңыздылығын аша түсетін әдістер.

Әрбір қадамның нақты мақсатқа бағытталуы зерттеудің сапасын көрсетіп, оның ғылыми құндылығын арттырады.

Болашақта осы көтерілген тақырыптың өзектілігі арта түсетіні анық, сондықтан әлемдік тұрақтылықты сақтауда қоғамның назарын тамыры терең дәстүрлі құндылықтардан алыстатпау қажеттілігін ұсынамын.

Талдау мен нәтижелер

Ұлтымызға тән рухани әлеуетті пайдалана білудің маңызы зор. Жан тазалығына, ар тазалығына негізделген, сыртқы көрініс емес, жүректегі иманды қасиет тұтқан ұлттық рухани құндылықтарымызға оралу, оларды кеңінен насихаттау арқылы радикалды идеологияның таралуына тосқауыл қоямыз.

«Дәстүрлі құндылықтар» ұғымы «дәстүрлі отбасылық құндылықтар» ұғымын астасып жатыр.

Бұрынғы салт-дәстүрлер түрлі тарихи процестерден өтіп, өзгерістерге ұшырап жаңаша сипатта жаңғырып бізге жетуде. Қазіргі отбасыларда бұл салт-дәстүрлер бүгінгі күнге дейін жетіп, заман талабымен ұштасып, қазіргі құндылықтарға айналып отыр. Жалпы, адамзат құндылықтарының ішінде отбасы құндылықтарының маңызы ерекше, зор болған және солай болып қала да бермек. Мұнда ұрпақтар сабақтастығы деген де түсінік аса үлкен сипатқа ие. «Балапан ұясында не көрсе, ұшқанда соны іледі», «Тегін білмеген жетесіз», Қартың болса, жазып қойған хатпен тең. Ағасы бардың жағасы бар, Інісі бардың тынысы бар, Ұлың өссе, ұлы жақсы мен ауылдас бол, Қызың өссе, қызы жақсымен ауылдас бол, т.б.

Дәстүрлі құндылықтар мен әдет-ғұрыптар қазіргі қоғамды қолдауға және құруға көмектесуі тиіс. Қазіргі таңда әлемдегі ең заманауи елдерде де дәстүрлер ғана емес, қазіргі заманның әдеттері мен салттары қатар өмір сүруде. Мысал ретінде Жапония мемлекетін қарастырсақ болады, бұл елде дәстүрлермен қатар қазіргі заманның салттары да кеңінен тұрмысқа дендеп енген. Бұл әрекеттер дәстүрлі құндылықтардың қазіргі қоғам үшін өзекті екендігін көрсетіп отыр. Бүгінде біздің қазақстандық қоғамда да жаңадан еніп жатқан дәстүрлер, әдеттер жеткілікті. Мысал ретінде торт үрлеу, гендер пати және т.б. дәстүрлер бұрыннан келе жатқан кейбір дәстүрлерді ығыстырып келеді.

Жаһандану үдерістерін басынан өткеріп жатқан қазіргі заманда «Отанды сүю» сана-сезімі жеткіліксіз. Қасында өмір сүріп жатқан азаматтарды «отандас» ретінде қабылдау дүниетанымына әрбір қоғам зәру. Отан үшін өмір сүретін адамдардың арасында ғана шынайы «отандастық» дүниетанымның қалыптасуы мүмкін екендігін есепке ала отырып, осы бағытта шетелдік тәжірибенің озық технологияларын игерген абзал. Сонда ғана азаматтық қоғамның қарқынды түрде дамуына қол жеткізуге болады. [4]

Мемлекеттегі саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету елдің дәстүрлі құндылықтарына негізделген ұлттық бірлікті нығайту арқылы іске асырылады.

Саяси тұрақтылық деп мемлекетте құқықтық тәртіптің сақталуын, азаматтардың қауіпсіздігі мен еркіндігінің қамтамасыз етілуін, үкіметтің халықпен тиімді диалог орнатуын, сондай-ақ қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық ахуалдың тұрақтылығын айтамыз. Дәстүрлі құндылықтар осы тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін маңызды құрал болып табылады. Олар қоғамдағы саяси институттардың жұмысын реттеуге, әлеуметтік байланыстарды нығайтуға және халықтың бірлігін сақтауға ықпал етеді.

Азаматтарының мемлекет тарихы мен мәдениетін білуі және құрметтеуі арқылы мемлекеттің саяси тұрақтылығын қамтамасыз етілмек.

Қазіргі таңда дәстүрлі құндылықтардың саяси тұрақтылыққа ықпалы ерекше.

Дәстүрлі құндылықтар қазіргі заманғы жаһандану мен өзгерістер кезеңінде де маңызды рөл атқарады. Қазақстандағы саяси реформалар мен әлеуметтік өзгерістер дәстүрлі құндылықтарды қайта жаңғыртуға бағытталған. Бұл құндылықтар қоғамның өзіндік ерекшеліктерін сақтап қалуға, ұлттық бірегейлікті нығайтуға және мемлекеттік жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз етуге қызмет етеді.

Дәстүрлі құндылықтар қоғамның саяси тұрақтылығының негізі болып табылады. Олар әлеуметтік бірлікті қамтамасыз етеді, моральдық және этикалық нормаларды қалыптастырады, құқықтық және саяси жүйелердің дұрыс жұмыс істеуіне ықпал етеді. Қазақстан үшін дәстүрлі құндылықтардың маңызы ерекше, себебі олар ұлттық бірлікті нығайтып, елдің барлық азаматтары үшін саяси тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етеді. Осылайша, дәстүрлі құндылықтар саяси жүйені тереңнен түсінуге мүмкіндік беріп, мемлекеттің тұрақтылығы мен дамуына оң ықпал етеді.

Ұлттың өзіндік ерекшеліктері мен рухани, мәдени, тарихи дамуын сипаттайтын құндылықтарды ұлттық құндылықтар деп атаймыз. Ұлттық құндылықтар ұлттың бірегейлігін, тарихын, мәдениетін, дәстүрлері мен салтын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізеді.

Ұлттық құндылықтар ұлттың рухани және моральдық негізін құрай отырып, ұлтты біртұтас етіп, ортақ мақсаттарға біріктіреді.

Дәстүрлер мәдени мұраны сақтауға да ықпал етеді. Олар қазіргі жаһандану процесінде жоғалуы мүмкін өнердің, қолөнердің және музыканың ерекше түрлерін сақтайды. Дәстүрлі мерекелер мен фестивальдар мәдени байлық пен әртүрлілікті сақтауға және көрсетуге көмектеседі. Алайда, барлық дәстүрлер оң емес. Кейбір дәстүрлер адам құқықтарын бұзуы немесе халықтың белгілі

бір топтарын кемсітуге әкелуі мүмкін. Кейбір дәстүрлерге сын көзбен қарау және қоғамның дамуына және әр адамның құқықтарын құрметтеуге ықпал ететіндерді ғана сақтау маңызды. [5]

Ұлттық құндылықтарды сақтап, болашақ ұрпаққа жеткізу әрбір азаматтың парызы.

Ұлттық құндылықтар ұрпақтан ұрпаққа жеткізілуі тиіс, ал бұл ұлттың тұрақтылығы мен біртұтастығының кепілі болмақ.

Біздің құндылығымыз – ұрпақ тәрбиесі, әдет-ғұрып, салт-сана, өзге ұлтта жоқ тек өз ұлтымызға ғана тән құндылықтар. Бұл құндылықтар біздің халқымыздың өте дана, ақылы тереңде екендігін көрсетеді.

Заң және тәртіп, өзара түсіністік, тілектестік пен жауапкершілік бәрінен биік тұратын тиімді мемлекет боламыз. Қоғамдық тәртіпті бұзатын кез келген арандатушылық әрекетке қатаң тосқауыл қою қажет.[6]

Қорытынды

Еліміздің тарихы, қазіргі саяси жүйесі, демократиялық даму және ұлттық құндылықтар төңірегінде жүргізіледі. Мұнда Қазақстанның әлеуметтік және саяси

құрылымдарын, ұлттық санасын, тарихи мұраларын және қазіргі саяси мәдениетін зерттеу маңызды орын алады.

Бүгінгі өзгермелі әлемде санамыз да өзгереді, тұрақтылық азайып бара жатқан сияқты. Бұл өзгерістер санамызға әсер етіп, еліктегіш қасиеттеріміз артып отыр. Ал, өзгермелі әлемге сапалы тұлға қажет.

Дана Абай: «Балаға мінез үш алуан адамнан жұғады: біріншісі – ата-анасынан, екіншісі – ұстазынан, үшіншісі – араласып жүрген ортасынын» деген. Ұрпақ тәрбиесінде отбасының, ата-ана мен ауыл-аймақтың ықпалы мол. Отбасы - барлық игілік пен тәрбиенің, жақсылықтың бастауы. Ұрпақ тәрбиесінің шешуші факторы ретінде отбасы баланың ер жетіп өсуі мен алғашқы адамгершілік белгілері қалыптасатын қасиетті орта.

Ұрпақ тәрбиесінде ежелден қалыптасқан халқымыздың керемет дәстүрлері мен тағлымдардары, мәдениеті, салт-жоралғылары бар. Әлбетте, олардың озығы мен тозығы бар екенін білеміз. Қоғам қажеттілігінен туған әрекеттер өз кезегінде қалыпты әдет пен әрекеттерге айналып отыр.

Ұрпақтан-ұрпаққа берілетін дәстүрлер мен құндылықтар жеке тұлғаның дамуына негіз жасайды. Дәстүрлер адамға өз құндылықтарын анықтауға және басымдықтарды белгілеуге көмектеседі. Дәстүрлі іс-әрекеттерді, рәсімдер мен рәсімдерді байқау және қатысу арқылы адам ұрпақтар арқылы берілетін және нығайтылатын құндылықтарды игереді. Мысалы, отбасылық дәстүрлер отбасылық байланыс және өзара түсіністік сияқты құндылықтарды нығайта алады. Дәстүрлер қоғамдастық пен ұжыммен байланысты құндылықтардың қалыптасуына ықпал етуі мүмкін. Мысалы, адамдар жиналатын мерекелік дәстүрлерге қатысу өзара көмек, ынтымақтастық және қарым-қатынастың жылулық құндылықтарын дамытуға ықпал етуі мүмкін. [7]

Сырттан түрлі идеологиялардың елдің ішкі тұтастығына, құндылықтарына, ұлттық бірегейлікке қауіп төндіреді. Ендігі кезекте қоғамда заман талабына сәйкес болатын дәстүрлі құндылықтарды дәріптеу арқылы төтеп бере алатын мықты иммунитет қалыптастыру маңызды.

Дәстүрлі құндылықтарды жаңғырту мәселесі рухани дағдарыс өршіген қоғамда өте өзекті. Көбіне дәстүрлі құндылықтарды жаңғырту тек қана діни саланы реттеумен ғана шешіледі десек қателесеміз.

Бүгінде біздің қоғамда дәстүрлі құндылықтарды жаңғыртуға бағытталған жұмыстар іске асырылуда. Қазақ тілін, тарихты, салт-дәстүрлерді жаңғырту жұмыстары жасалып жатыр. Мемлекеттік тіл мәртебесі, түрлі ұлттық нақыштағы іс-шаралар ұйымдастыру сияқты дәстүрлі құндылықтарды жандаруға, жаңғыртуға бағытталған іс-шаралар жүзеге асырылып келеді.

Балалар арасында жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды дәріптеген абзал. Оқушылар мектеп бітіргенде, ең алдымен, адал азамат болып шығуы керек. Отаншылдық және мемлекетшілдік қасиет әр баланың бойынан табылуы қажет. Балалар мен жасөспірімдерді тәрбиелейтін патриоттық ұйымдардың жұмысын жандандырған жөн.[8]

Әр халықтың өз дәстүрлі құндылықтары ұлттық мінезді, ұлттық болмысты жандандырып, даралығын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Қазақстан халқына Жолдауы, 01.09.2022 ж.

2. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдауы, 02.09.2024 ж.

3. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдың «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» атты үшінші отырысында сөйлеген сөзі, 15.03.2024 ж.

4. Б.К.Баймаханов Дәстүрлі құндылықтар – азаматтық қоғам дамуының негізі, https://abai.kz/post/48247

5. Молдабаева А.А. Дәстүрлер мен құндылықтар: қоғамның қалыптасуына және жеке тұлғаның дамуына әсері, Dulaty University хабаршысы, 33-б., 2024, №1.

6. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы, 01.09.2023 ж.

7. Әбдіғалиева, Г.Қ. Қазақстан Республикасының рухани-адамгершілік құндылықтарын жаңғырту [Мәтін]: монография / Г. Қ. Әбдіғалиева, Т.Х. Ғабитов, З.Н. Исмағамбетова. - Алматы: Қазақ университеті, 148-б., 2014 ж.

8. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдың «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» атты екінші отырысында сөйлеген сөзі, Түркістан қаласы, 17.06.2023 ж.

О ПРАВИТЕЛЯХ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА И ЮЖНЫХ КАЗАХАХ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ СРЕДНЕЙ АЗИИ

Елшибаев С.К.,
доктор философии (PhD), университет
им. Ж.А.Ташенова,
г. Шымкент, Туркестанская обл.

Аннотация. История правителей, их окружению и народам Кокандского ханства, посвящены не мало историческо-литературных произведений, в которых подлинно описываются все подъёмы и падения их ханов, политические, социально-бытовые, религиозно-духовные, традиционно-культурные и многие другие общечеловеческие узы и взаимоотношения народов этого ханства, в том числе и казахов из южного региона Казахстана.

Ключевые слова: Джузы, роды и племена, Дашти кипчаки, Кокандское ханство, виллайет, кипчаки, Ташкентский оазис, исторический, Средняя Азия

Abstract. The history of the rulers, their environment and the peoples of the Kokand Khanate, is devoted to quite a few historical and literary works that truly describe all the rise and fall of their khans, political, social, religious, spiritual, traditional cultural and many other universal ties between the peoples of this khanates, including Kazakhs from the southern region of Kazakhstan.

Key words: Juz, clans and tribes, Dashti Kipchaks, Kokand Khanate, villayet, Kipchaks, Tashkent oasis, historical, Central Asia.

Özet. Hokand Hanlığı'nın yöneticilerinin, çevrelerinin ve halklarının tarihi, hanlarının siyasi, sosyal, gündelik, dini, manevi, geleneksel kültürel tüm yükselişini ve düşüşünü özgün bir şekilde anlatan pek çok tarihi ve edebi esere ayrılmıştır. ve Kazakistan'ın güney bölgesindeki Kazaklar da dahil olmak üzere bu hanlığın halkları arasındaki diğer birçok evrensel bağ ve ilişkiler.

Anahtar kelimeler: Cüzler, klanlar ve kabileler, Deşti Kıpçakları, Hokand Hanlığı, köy, Kıpçaklar, Taşkent vahası, tarihi, Orta Asya

Аңдатпа. Қоқан хандығының билеушілерінің, олардың төңірегіндегі және халықтарының тарихы олардың хандарының бүкіл өрлеуі мен құлдырауын, саяси, әлеуметтік, тұрмыстық, діни, рухани, дәстүрлі мәдени-тұрмыстық кезеңдерін шынайы сипаттайтын біршама тарихи және әдеби шығармаларға арналған. және басқа да көптеген әмбебап байланыстар мен осы хандық халықтар арасындағы қарым-қатынастар, соның ішінде Қазақстанның оңтүстік өңіріндегі қазақтар.

Кілт сөздер: Жүздер, рулар мен тайпалар, Дешті Қыпшақтар, Қоқан хандығы, ауылдар, Қыпшақтар, Ташкент оазисі, тарихи, Орта Азия

Нравственное воспитание подрастающего поколения, а именно на современном этапе стремительно развивающегося научно-технического прогресса, кризисно-экологического состояния окружающей среды и взаимосвязанных с ними многих жизненно-важных составляющих сторон, всестороннего развития и формирования гуманно-осознанных общечеловеческих ценностей историческим субъектом человека, которое является основой и величайшим источником в понятии мировой цивилизации. Поэтому, знание истории своего народа (и не только), непременно способствует особому, нравственно-гражданскому и патриотическому воспитанию, а также формированию не только нравственно-мировоззренческих познаний и мировоззрений, но и глубоко-проникновенных отношений к своим историческим и современным национальным ценностям.

В этой связи, нельзя не упомянуть о том, что одним из важных исторических источников по истории южного Казахстана является дошедшее до наших времён литературное произведение «Мун-ах-аб-ат-таворих» («Извлечение из истории»), которое широко известно историкам и источниковедам Центральной Азии и не только. Так как, это содержательное историческое и литературное произведение написана на реально жизненных, социально-политических и других взаимосвязанных особенностях народов Средней Азии, в том числе и казахов из южного Казахстана, на территории Кокандского ханства.

Об авторе «Мун-ахаб ат-таворих» Мушрифе Мухаммад ибн Ашуре Мухаммаде Хуканди известно, что он родился в 1217/1802-1803 годах и был родом из горного Таджикистана, служил в гвардии Кокандского хана, принимал участие в военных походах 1844 года на город Семиречье и в 1860-1861 годах на Туркестан (нынешняя территория Казахстана).

После военной службы Мулла Нийаз Мухаммад, он же ибн Ашур Мухаммад Хуканканди до 60-х годов жил в самом Коканде[1], где писал свои мемуары, так как он был участником и очевидцем многих исторических событий, которые происходили в этом преуспевающем ханстве.

Изучая и трактуя содержание «Мунт-ахаб ат-таварих» следует отметить, что это произведение является ярчайшим историческим литературным наследием и памятником, не только Средней Азии (в первой половины XIX века), но и южного Казахстана, а также стран Центральной Азии.

Во многих литературных произведениях Хаджи Мухаммада Хаким-хана, в подробности описываются довольно-таки интересные и уникальные исторические факты многих государственных устройств, их социально-экономические положения, социально-традиционные культурные и жизненные уклады народов, которые проживали в

государствах Средней Азии и юга Казахстана. Ещё следует отметить, что это связано с тем, что в течении более семи лет Хаджи Мухаммад Хаким-хан участвовал почти во всех военных походах по Средней Азии и Казахстану в составе Кокандской армии и записывал все события и свои впечатления в своих дневниках.

Очень интересным, своеобразным и характерным в «Мунт-ахаб ат-таварих» представляется то, что в этом историко-литературном произведении имеется своеобразное изложение всех имеющихся в них рассказов-повествований от первого лица и с подробными описаниями основных событий, которые происходили в Бухарском, Хивинском и Кокандском ханствах.

Помимо вышеописанных нами достоинств Хаджи Мухаммад Хаким-хан скурпулезно и тайно собирал сведения о истории хаджа и паломничества, он также обращается и изучает довольно-таки сложные причины социально-межплеменных противоречий народов, которые проживали на территории Афганистана, что не прекращаются и в нашем XXI веке. просветителе и военном писателе Хаджи Мухаммаде Хаким-хане сохранились кое-какие воспоминания сослуживцев из Кокандской ханской армии и сведения в виде коротких заметок, которые были запечатлены и оставлены им в своих дневниках.

Сослуживцы Мухаммада Хуканди говорили, что он не переставал писать свои наблюдения, даже во время военных походов и боевых действий.

Творческому перу и наследию Хаджи Мухаммада Хуканди[1] также принадлежит не менее интересное и богатое по содержанию историческое литературное произведение «Та, рих-и Шахрухи» («Шахрухова история»), которое также известна под такими названиями как: «Та-варих-и Шахрухий-а» (Шахруховы истории»), «Та, рих-и Сайид Мухаммад Худайар-хани» («История посвященная Саиду Мухаммад Хадайар хану») и «Ибрат ал-хавакин» («Назидание правителям»), в которых также содержатся много интересных сведений о местных кочевых и оседлых казахских родах, их племенах и джузах. Так как по описанию автора, они имели между собой самые тесные взаимоотношения, т.е. занимались обменом домашних животных на хозяйственно-бытовые и другие товары, соблюдали и проводили все культурно-традиционные, религиозно-духовные мероприятия и защищались от нападений врагов и т.д.

«Та, рих-и Шахрухи» был написано в 1288/1871-1872 г. и посвящено истории Кокандского ханства со времен её основания Шахрух бием (1121/1709-1134/ 1721-22), до событий 1872 года и по своему содержанию оно является наиболее насыщенной воспоминаниями и событиями (фактами, описаниями и т.д.) историческим литературным произведением на всей территории Средней Азии, что является очень важным источником для истории XVIII века.

Говоря о исторической важности и особенности «Та, рих-и Шахрухи» следует сказать, что жизненный путь, литературное и просветительское наследие Муллы Нийаза Мухаммада ибн Ашура Хуканди изучается многими поколениями историков, этнографов, географов, литературоведов, философов и другими представителями современной просветительской науки. Поэтому, следует отметить, что историческое наследие Ашура Хуканди остаётся интересным, востребованным, и нашли своё глубокое отражение в исследованиях А.П.Каюмова, Ш.Х,Вахидова, А.Мухтарова, А.А.Семёнова, Э.У. Хуршута[2] и других.

Своеобразный интерес по истории Кокандского ханства в которой также имеются и раскрываются немаловажные сведения о кочевых казахских родах

и их племенах в историческом произведении «Та, рихи джадида-йи» («Новая история Ташкента»), которое было написано Мухаммадом Салихом, нам известно, что оно было начато в зул-хиджры, т.е. а 1279 году хид-жры (последняя декада мая 1863 года) имеет другое название «Та, рих-и веллайет-е Ташканд» («История Ташкентской области»), но по каким-то не известным причинам работа над ней была приостановлена. Поэтому, спустя некоторое время она была полностью завершена где-то в 1305/ 1887-1888 годах по личной просьбе самого Насриддин бека, который был последним правителем Коканда[3].

В «Та,рих-и джада-йи Ташканде» имеются очень интересные и фактические материалы о социально-экономическом и этническом состоянии Ташкентского виллоята в XVIII-XIX веках с историей народов этого большого оазиса Средней Азии, который граничил с Казахским ханством.

Произведение «Та, рих-и джада-йи Ташканд» было написано Мухаммадом Салихом на основе личных наблюдений и рассказов его современников, поэтому, оно представляет собой как новую, своеобразную и серьезную аналогию особого сборника, так как, все важные сведения изложены в строго хронологическом порядке и аккуратно отмечены с соответствующими к ним датами и годами.

Известно, что Мухаммад Салих был очевидцем многих происходящих исторических

1. Воходов Ш.Х., Холиков Р. «Ибрат ал-хавокин» (Та, рих-и Шохрухи) хакида //Мозий-дан садо, Узбекистон. Тошкент. 2009. Б. 34 – 361.

2. Хуршут Э.У. «Мунтахаб ат-таварих» как исторический памятник Средней Азии первой половины XIXв. Автореферат дисс. докт. ист. наук. – Ташкент, 1990. – С. 18.

3. Султонов У. Мухаммад Солиххужанинг «Тарих фан. ном. дисс. – Тошкент: Уз ФА ШИ, 2007. – 173 б; Его же Мухаммад Солиххужа ва унинг «Та, рих-и жадидайи Тошканд». – Тошкент. Узбекистон, (переизданный энцеклопедический сборник) 2007. – 262 б. Событий, так как, он интересовался жизнью, укладом, бытом и взаимоотношением жителей с другими народами, которые обосновались в самом и обширном оазисе.

Своеобразие Ташкентского виллайета представлены в описаниях Мухаммада Салиха, его географические и климатические особенности, так как он с точностью вычислял и предсказывал те или иные природные изменения и подробно излагал эти явления во всех временах года. Поэтому, такой редкий справочный материал был полезен многим, особенно для постоянно перемещающихся кочевых народов, в частности для Дашти-кыпчаков, которые плотно были заселены на окраинах своеобразно красивого и живописного Ташкентского оазиса. Но при этом следует обратить внимание, что кочевые роды и племена Дашти-кыпчаков заселялись в основном вдоль и по близости южных территорий (границ) соседнего Казахстана, с которым небыло установлено никаких и даже условных, предупредительных приграничных знаков и т.д.

Наиболее ценными для истории Казахстана, в произведении «Та, рих-и джада-йи Ташканд» Мухаммада Салиха представляются реальные описания многих сторон жизнедеятельности народов в таких городах и крупных населенных пунктах юга Казахстана, как Чимкенте, Ак-су, Сайраме, Сыгнаке, Аулие-ата и Туркестане.

Одним из ранних, интересных и исторических произведений той эпохи является «Хусалат ал-ахвал» (Резюме обстоятельств жизни), которое было написано примерно в 1282 /1865-1866 годах в Ташкенте Абу Убайдаллахом Мухаммад ибн Султан-ходжи, больше известного в народе под вымышленным именем Ишан-ходжа-кари Ташканди[1].

Абу Убайдаллах Мухаммад ибн Султан-ходжи служил у хана в должности лашкара куш-беги и был наместником Ташкента и Дашти-кыпчака (1819-1841гг.) при таких Ташкентских правителях как Мулле Холбеке (1846 г.), Азизе парванчи (1844-1847 гг.),

Во времена правления Аликула Амирлашкара, Абу Убайдаллах Мухаммад ибн Султан-ходжа подвергался долгим преследованиям и унизительным гонениям, а когда всё успокоилось о нем все же вспомнили и назначили главой сборщиков налогов и податей при ханском дворе. Поэтому, видимо следует сказать, что знавшие Абу Убайдуллах Мухаммада ибн Султан-ходжу говорили о нем, что после всех служб в администрации хана он вел спокойный образ жизни, отдалился от многих знатных и влиятельных людей, но тем не менее, к старости оказался обладателем самых крупных земельных территорий.

Относительно сочинения «Хуласат ал-ахвал» можно сказать следующее, что оно больше представляется, как сборник автобиографических заметок и написан Мухаммад ибн Султан-ходжой, когда ему исполнилось шестьдесят лет.

В своем произведении, Мухаммад ибн Султан-ходжи в подробности описывает историю своей жизни, верное служение хану, ответственности и добросовестном выполнении своих обязанностей, доверенному ему большом хозяйстве, округе ханства и уважающем его народе. Поэтому, в его своеобразном и действительно историческом произведении Мухаммада ибн Султана-ходжи содержатся множество сведений и фактов по истории населения (народов) Ташкентского виллайета, о взаимоотношениях их народов, которые обосновались вдоль границ этого своеобразного и красивого оазиса.

Особое внимание привлекают и вместе с тем заслуживают одобрения, описания истории этнических и других жизненных устоев народов Кокандского ханства, факты из жизни видных людей той эпохи, как кочевых племен Дашти-кыпчаков, а также представителей казахских родов и их племён. Поэтому, в историческом плане, наиболее интересным и подробно освещающим историческое освобождение Худайар хана от всестороннего и давлеющего влияния кыпчаков во главе с их предводителями, является поэма «Зафар-нома-йи Худайар-хани».

Эта содержательная поэма была написана Абдугафур бийем и посвящена подробному описанию одного из важных исторических событий середины XIX века, когда один из

1. Уринбаев А. Не известная рукопись по истории Кокандского ханства // Известия АН Уз ССР, 1957. наиболее видных предводителей кыпчаков Мусулманкули бий и его соплеменники оказались чуть ли не правителями Кокандского ханства.

Из более сохранившихся в народе рассказов, исторических толкований и повествованиях говорится, что, подняв на ноги т.е. воспитав и в 1844 году посадив на трон юного Худайар хана, Мусулманкули бий стал самым влиятельным, богатым и очень хитрым представителем кыпчаков.

Дело в том, что, став чуть ли не «родителем-опекуном» молодого принца Умар-хана, он взял на себя особую обязанность аталыка-регента (воспитателя) и когда Худайар хан повзрослел, Мусулманкули бий быстро женил его на одну из своих дочерей. Поэтому, хитрый аталык, но, уже на правах тестя-правителя фактически взял всю полноту всей власти в свои руки. И, как это бывает в таких случаях, его самые ближайшие родственники- соплеменники и состоятельные кыпчаки, которые начали занимать важные, прибыльные и ответственные должности по всему Кокандскому ханству.

Худайр хан

В этой связи, видимо следует обратить особое внимание на то, что Мусулманкули бий и его близкое окружение за самое короткое время оказались самыми влиятельными и богатыми собственниками многих и самых плодородных земель, а также других богатств почти во всем ханстве. Но при этом, все эти не справедливо присвоенные земли и другие богатства, проникание и захват кыпчаками управленческих должностей в Кокандском ханстве происходило на виду у всего народа. Поэтому, такая обстановка постепенно накаляло и так тяжелое социально-бытовое состояние не только простого народа, но и все средние и верхние слои населения своеобразного в среднеазиатском регионе Кокандского ханства.

Конечно, учитывая все выше изложенные и быстро развивающейся и до предела накалённой обстановки во всём ханстве, следует особо отметить, что почти вся столичная (ханская) аристократия, представители высшего духовенства и многие из числа состоятельных людей, также были недовольны такой сложившейся внутренней политикой кыпчаков, что в конце концов способствовали возникновению разного толка слухов и неприятных толкований, которые в свою очередь постепенно вели к недовольству всех. Но не прошло и месяца, как начались уже назревшие к этому моменту резкие и жестокие столкновения и борьба за прочную ханскую власть, по всему Кокандскому ханству.

И как описывают историки тех времен, эта борьба шла не только среди правящих кругов, но и между различными группировками, внутренними и внешними кланами, а также представителями кочевых родов и племен, в том числе и казахов, населявших уже многие южные территории ханства. Так как, они в какой-то степени зависели от своих положений и поддерживали те или иные стороны не довольных. Об этих и других исторических фактах и участия казахов за сохранение власти Худайр хана, подробно описываются в произведении «Зафар-номайи Худайрхани», что между многими представителями разных сословий населения ханства начались самые жесткие выяснения, потасовки и даже крупные драки между теми или иными сторонниками, но уже ослабевшей к тому времени и очень шаткой Одним из известных произведений того времени была поэма «Зафар-номайи Худайар хана» Абдугаффур бийя, который оставил в истории Кокандского ханства особый и очень заметный след, так как автор раскрыл, описал и сохранил многие до сих пор не известные сведения и достоверные факты, в том числе о последовательном процессе завоевания Царской Россией не только Кокандского ханства, но и многих других государств Средней Азии и Казахстана.

Что касается о подробных страницах жизни Абдугаффур бия, он был весьма скоромным и высокообразованным человеком, выходцем из простого кишлака Калвак Наманганской области (Узбекистан).

Содержательным, важным и историческим произведением, в которой также повествуется период правления Кокандским ханством Худайар ханом и его борьбу с кыпчаками это произведение «Джангномайи Худайар хан», в переводе «Книга войн

Худайар хана» (1853 г.), которое написано Муллой Шамси (Шавки). Основное содержание данного произведения, а также последующие творческие идеи автора были связаны с антикипчакской направленностью. Так как в эту историческую и «государственную» по своей значимости борьбу включилось почти всё население Кокандского ханства, как простые и состоятельные горожане, ремесленники, земледельцы, духовенство и приближенные двора Худайр-хана.

«Книга войн Худайар хана» состоит пяти глав (ходисы) в которых впервые и подробно излогаются до сих пор неизвестные и важные сведения о родовом сословии кыпчаков, многочисленные роды и племена которых были разбросаны по разным территориям Средней Азии, еще со времен правления самого сварливого и жестокого Шерали-хана (1841-1843 г.).

Ещё видимо следует отметить, что среди кокандских авторов середины XIX века, особо выделяется Аваз Мухаммад Аттар Хуканди, который является автором двух томного сочинения «Та, рих-и джахан на-ма-йи», в котором есть важные сведение о борьбе казахов против кокандских правителей, которые уже населяли не только Ташкентский оазис, но хорошо обосновались и на других территориях среднеазиатских ханств.

Использованная литература:

1. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. – С. 107
2. История Узбекской ССР. – Т.1 – Ташкент: Фан, 1967. – С. 561.
3. Добросмыслов А.П. Ташкент в прошлом и настоящем. – С.18-19.
4. Поездка Поспелова и Бурнашева в Ташкент в 1800 году. – С.54.
5. Диваев А. Предание о возникновении азиатского города Ташкента. // ПТКЛА, – Ташкент, 1900. – С. 15.
6. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней Азии. – С. 34.
7. Наливкин В.П. Краткая история Кокандского ханства. – С.99-101.

ЕЛІМІЗДЕГІ ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРДЫ РЕТТЕУДЕ ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Зоржанова Айсулу Асиловна
Ж. Тәшенев атындағы университетінің «Тарих және география» кафедрасының аға оқытушысы, ғылым магистрі. Шымкент қ.

Аңдатпа. Қазақстан халқы Ассамблеясы-мемлекеттік ұлттық саясатын жүзеге асыруда кеңес беретін орган. Қазақстан халқы Ассамблеясы Қазақстан Республикасы Президентінің жанынан ашылып, мемлекеттік ұлттық саясатты жүзеге асыруда өз үлесін қосатын жаңашыл қоғамдық институт.

Кілт сөздер: қарым-қатынас, байланыс, ұлтаралық, ұлт, конфессия.

Аннотация. Ассамблея народа Казахстана-консультативный орган по реализации государственной национальной политики. Ассамблея народа Казахстана-это инновационный общественный институт, который открывается при Президенте Республики Казахстан и вносит свой вклад в реализацию государственной национальной политики.

Ключевые слова: общение, общение, межнациональность, национальность, конфессия.

Abstract. The Assembly of People of Kazakhstan is an advisory body for the implementation of the state national policy. The Assembly of the People of Kazakhstan is an innovative public institution that opens under the President of the Republic of Kazakhstan and contributes to the implementation of the state national policy.

Key words: communication, communication, interethnicity, nationality, denomination.

Біздің ортақ еліміз, Қазақстан-көп ғасырлардан бері көптеген ұлттар мен этностардың тарихи тағдырын өзіне біріктірген, көп ұлтты мемлекет. Қазақстан көптеген ұлттардың туған үйіне айналған мемлекет. Сол көпшілік ұлттардың ортақ мүддесін қорғап, ортақ институттың аясында біріктіруді Қазақстан халқы Ассамблеясы өзіне міндет жасап алған.

Қазақстан халқы Ассамблеясын құрудың өз тарихы бар, өткені бар. Сол өткенді елеу, еске түсіру, өзіміздің тарихи жазбаларымызда сақтау және есте жаңғырту біз тарихшылардың басты мақсатымыз болып табылады. Осылайша, Қазақстан халқы Ассамблеясының өз тарихы бар, құрылуының тарихи алғышарттары бар. Қазақстан халқы Ассамблеясының тарихы аймақтардан кіші ассамблеялар құрудан басталған. Бірте-бірте әр аймақта әр түрлі ұлттар мен конфессиялардың бірлестіктері мен кіші ассамблеялардан бастау алған Қазақстан халқы Ассамблеясы еліміздің ұлттарын біріктіруше қоғамдық құрылымға айналып та үлгерді.

Қазақстан халқы Ассамблеясын құру идеясы тұңғыш Президентке алдындары келсе да, 1995 жылы еліміздің түпкір-түпкірінен түрлі ұлттар мен мәдени орталықтардың жетекшілігімен кездесу барысында бұл идея назарға алынып, жүзеге асырылуына басты қадам жасалды. Сол мәдени орталықтардың жетекшілерімен өткен кездесуде біздің тұңғыш Президентіміз Н.Назарбаев мемлекеттің ұлттық саясатын жүзеге асырудың механизмдерін бір қалыпқа түсіріп алғаннан кейін, республика төңірегінде ұлттар арасындағы татулықты сақтау және одан әрі нығайту мақсатында Президент жанындағы кеңес беруші орган ретінде Қазақстан халқы Ассамблеясын құру туралы идеяны алға тартқан болатын. Сол Ассамблея арқылы Қазақстан халықтарының біртұтастығы сақталып, әрбір ұлт пен ұлыстардың құқықтары мен мүдделері қорғалу шаралары көзделді. Сондай-ақ тұңғыш Президент дәл сол мәдени орталықтардың басшыларымен (түрлі ұлттық-мәдени орталықтардың) кездесуде бүкіл Қазақстан халықтарының мүдделері қорғалатын Қазақстан халқы Ассамблеясын құрудың қажеттіліктері айтқан болатын[1,71 б].

Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылған алғашқы жылдарынан бастап бұл қоғамдық институттың мақсаттары айдай айқын айтыла басталды. Ол бойынша Қазақстан халқы Ассамблеясының басты мақсаты-

-еліміздің территориясындағы барлық ұлттар мен конфессиялардың дамуы және мәдени-рухани қалыптасуына жол ашу;

-халықаралық қауымдастықтың талаптарына сәйкес демократиялық ұстанымдар негізінде мемлекеттік ұлттық саясатты ұстану;

-Қазақстан территориясындағы барлық ұлттар мен конфессиялардың құқықтары мен мүдделерін теңдей ұстау арқылы жүзеге асыру арқылы, ұлтаралық қарым-қатынастарды қалыптастыру.

Қазақстан халқы Ассамблеясына алғашқы Президентіміз Н.Ә. Назарбаев та, қазіргі Президентіміз Қ-Ж. К. Тоқаев та көп көңіл бөліп, қоғамдық институттың қызметіне жіті

назар аударып отырады. Өйткені, мемлекеттің ұлттық саясатының мақсатының өзі-әрбір ұлттық тағдырына, болашағына көңіл аудару, немқұрайлы қарамау. Сол үшін де Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметінің мақсаты-әрбір ұлт пен конфессия мүшелерінің болашағына жауапкершілікпен қарау.

Қазіргі дүние жүзілік мемлекеттерде сол елдер халықтарының тарихына, салт-дәстүрлері мен өркениетін зерттеуге, жергілікті халықтардың өзіне тән менталитетін сақтауға деген жағашыл позитивті көзқарастар туындап отыр. Осыған байланысты Қазақстан аумағында мекендейтін жүзден астам ұлттар мен ұлыстардың өзіне тән ерекшеліктері мен ұлттық мінезін ескерген күйде, сол конфессиялардың өткеніне көз салу, болашағана болжам жасау әрекеттері біздің қазақстандық қоғамда да жүргізілуде. Еліміздің аумағында түрлі ұлт өкілдері, түрлі дән өкілдері мен салт-дәстүрлердің иелері тату-тәтті, бейбіт өмір сүруде, бұл біздің қазақстандық қоғамға тән мақтанатын сипаттық белгі болып табылады. Енді, көпұлттық Қазақстан жағдайында ұлтаралық қақтығыстарды шешудегі Қазақстан халқы Ассамблеясының атқаратын қызметіне тоқтала кетсек.

Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алғалы ұлттар арасындағы келісімге келу мен бейбітшіл қарым-қатынасымен ерекшеленіп келе жатқан көп ұлтты мемлекеттердің бірі болып табылады десек қателеспейміз. Бұл тәжірибе біздің бірлігіміздің түп-тамырын айқындайды және болашағымызды айқынырақ көруімізге жәрдемдеседі.

Қазірде еліміздің ішкі саяси ахуалы өзінің тұрақтылығымен көзге түсуде. Мемлекеттің территориясындағы әртүрлі этнос өкілдері өздері өмір сүретін мемлекетіндегі этносаралық қарым-қатынастарды және мемлекеттің ұлттық саясатын жоғары дәрежеде деп бағалайды.

Қазақстан үшін ұлтаралық қарым-қатынастар мен мемлекеттің ұлттық саясаты әрқашанда көкейтесті мәселелердің бірі болып қала береді. Неліктен? Өйткені еліміздің аумағында жүзден астам ұлттар мен конфессия өкілдері өмір сүреді және сол ұлттардың арасындағы татулықты қамтамасыз ету үшін, ұлттар арасындағы кикілжіңді мәселелерді оңтайлы шешу үшін мемлекетте ұлттық саясатқа назар аударып, ұлатарылық қатынастарды реттейтін мемлекеттік саяси орган ретінде Қазақстан халқы Ассамблеясының ролі мен қызметін бағалаудың маңыздылығы арта түседі [1, 71 б].

Дүние жүзілік қауымдастықтар еліміздің этностық саясатындағы жетістіктерін мойындап, өз тәжірибелерінде қолдануға үлгі ретінде пайдалануға ұмтылуда десек қателеспейміз. Қазақстанның этностық немесе ұлтаралық саясатындағы жетістіктері негізінен мемлекет басшыларының көреген саясатының нәтижесінде жүргізіліп келеді. Мәселен, еліміздің тұңғыш Президенті өзінің Қазақстанның қазіргі экономикалық, әлеуметтік және саяси ахуалын көрсетуге бағытталған еңбектерінде еліміздің ұлттық саясатының басты бағыттарын, бұл саясаттың жүргізілу барысын, сондай-ақ ұлтаралық татулықтың ел болашағын қалыптастырудағы роліне қатысты өз ойларымен бөлісе білген. Мәселен, «Біз еліміздің болашағы үшін әр қайсымызға жүктелген жауапкершілікті түсіне отырып, өткенді еске сақтап, болашаққа ұмтылуымыз керек. Басқа халықтармен достықта өмір сүре отырып, олардың мәдениеті, дәстүрлерін құрметтеуіміз керек. Қазақ халқының береке басы бірлікте деген сөз әрдайым есте сақтауымыз керек»- дейді Тұңғыш Президентіміз [2].

Қазақстан Республикасының Конституциясының 39 бабының 2-тармағында еліміздің аумағында ұлттардың бірлігіне, татулығы мен бейбітшілігіне қарсы жасалған кез-келген әрекет корнституциялық емес әрекет болып табылады делінген.

Қазақстан халқы Ассамблеясының еліміздің саяси және қоғамдық жүйесіндегі рөлінің маңыздылығын бұл құрылымның басында мемлекет басшысының өзінің тұруы

дәлел бола алады. Құрылуының алғашқы күндерінен бастап Қазақстан халқы Ассамблеясы мынадай бірқатар міндеттерді шешу үшін кең өкілеттіктерге ие болды:

-мемлекеттік ұлттық саясатты әзірлеуге және іске асыруға жәрдемдесу;

-қазақстандық патриотизмді қалыптастыруға жәрдемдесу;

-мемлекеттік тілді және Қазақстан халқының басқа да тілдерін дамыту;

-этносаралық саладағы өңірлік саясатты жетілдіру;

-демография және көші-қон саласындағы жоспарлар мен іс-шараларды әзірлеуге және іске асыруға қатысу;

-елімізде және шет елдерде этносаралық және конфессияаралық келісімнің қазақстандық моделін насихаттау;

-этносаралық келісімге қол жеткізуге бағытталған ағартушылық және баспа қызметін жүзеге асыру;

-этносаралық қатынастардың, оның ішінде мемлекеттік тілді және Қазақстан халқының басқа да тілдерін қолдану саласындағы жай-күйіне мониторингті жүзеге асыру;

-этносаралық қатынастар саласындағы мемлекеттік ұлттық саясат мәселелері жөніндегі заң жобаларының қоғамдық-саяси сараптамасына қатысу;

-шет елдердегі қазақ диаспорасына ана тілін, мәдениеті мен ұлттық дәстүрлерін сақтау және дамыту, оның тарихи Отанымен байланысын нығайту мәселелерінде қолдау көрсету. Аталған міндеттер Қазақстан халқы Ассамблеясының еліміздегі "этносаралық келісім" моделін құруға, оның ішінде елдегі мәдениетаралық өзара іс-қимылды реттейтін тиімді нормативтік-құқықтық базаны қалыптастыру арқылы қатысуының негізгі факторына айналды.

2000-шы жылдардың ортасынан бастап Қазақстан халқы Ассамблеясының Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы консультативтік-кеңесші органнан ҚР Конституциясында бекітілген өкілеттіктері мен міндеттері кең ауқымды органға біртіндеп көшу процесі басталды.

2007 жылдан бастап этностық топтардың мүдделері Ассамблеяның Қазақстан Республикасының Парламентіндегі парламенттік кепілді өкілдігі арқылы қамтамасыз етіледі. Бұл шара Қазақстанға 1990 жылғы маусымда қол қойылған СБСЕ адами өлшемі жөніндегі конференцияның Копенгаген кеңесі құжатының 31-тармағының басты қағидатын, сондай-ақ билік органдарындағы этникалық өкілдікті қамтамасыз етудің арнайы шараларына қатысты 1999 жылғы қыркүйектегі Лунд ұсынымдарды іске асыруға мүмкіндік берді.

1995 жылы Қазақстан халқы Ассамблеясы іс-жүзінде мемлекеттің ең жоғары өкілді органының функцияларын орындауға мәжбүр болды. Алғашқы екі сессияның қорытындысы бойынша Н.Ә. Назарбаевтың президенттік өкілеттігін 2000 жылға дейін ұзарту және Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясын қабылдау бойынша жалпы республикалық референдумдар өткізуге бастамашылық жасалды. Осылайша, ҚХА-ның 108 елдің саяси өміріндегі шоғырландырушы және тұрақтандырушы функциясы мәлімделді[3, 34 б].

Қазақстан халқы Ассамблеясы жанжалды жағдайларды еңсеру бойынша өз мүмкіндіктерін көрсете алғанын атап өткен жөн. 2006 жылғы тамызда Каспий маңы Ақтау қаласында қазақ халқының Кавказға қарсы қарсылықтары болды. Содан кейін қалалық алаңға 400-ден 1000-ға дейін адам жиналды. 2006 ж. қазанда "Теңіз"мұнай кен орнында түрік және қазақ жұмысшыларының жаппай төбелесі өтті. 2006 ж. қарашада Алматы облысының Шелек ауылында қазақтар мен ұйғырлар қақтығысып қалды. 2007 жылғы қазан-қарашада қазақтардың Оңтүстік Қазақстан облысында күрдтерге қарсы шығуы

орын алды. Оңтүстік Қазақстандағы тәжіктер мен қазақтар қақтығысы, кейінгі жылдардағы қазақтар мен ұйғырлар қақтыстарын да осы жерде атап өткеніміз жөн. Бұл қақтығыстардың барлығы әлеуметтік-тұрмыстық сипатта болғандығы маңызды. Аталған этникалық топтар мен қазақтар арасында туындаған қайшылықтарды күрд, ұйғыр және шешен, тәжік этникалық диаспоралары көшбасшыларының белсенді қатысуымен шешуге мүмкіндік туды. Осылайша, этномәдени орталықтарда ұлттық элиталарды шоғырландыру, элиталар мен этникалық топ өкілдері арасында тиімді ынтымақтастық орнату толығымен ақталды. Этносаралық негіздегі аздаған қақтығыстарды шешудегі этномәдени бірлестіктер көшбасшыларының рөлі Қазақстан халқы Ассамблеясы қызметінің нәтижелілігін растады. Ассамблеяның әлеуетін нығайтуға және оның қызметінің табыстылығына Қазақстан Президенті Қазақстан халқы Ассамблеясының басшылығында болу фактісі айтарлықтай ықпал етті. Ассамблея сессияларының шешімдері барлық мемлекеттік органдар үшін міндетті. Алайда, тұтас алғанда Қазақстанның саяси жүйесіне және атап айтқанда ұлттық саясатқа тән "қолмен басқару" тетігі бір жағынан этносаралық қайшылықтар көріністеріне жедел әрі икемді ден қоюға мүмкіндік берді, екінші жағынан, ұлттық саясаттың жүйелі негізге көшуін шектеді. 90- жж. 2000-шы жылдары Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірін реттеу тәсілдері дәйекті трансформацияны талап етті. Өзгерістермен бірге ішкісаяси жағдайды сонымен бірге Қазақстан халқы Ассамблеясын қалыптасу міндеттерді алдында тұрды[4, 71 б].

Сонымен, қорыта келе Ассамблея дамуының қисынды бағыты түрлі этностық топтардың біртіндеп біртұтас азаматтық қауымдастық-Қазақстан халқына топтасуы болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абдыгалиев Б. Казахская миссия: сборник статей. - Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 313 с.

2. Назарбаев Н.: Тұғырымыз – тыныштық, тірегіміз – тұрақтылық, тілегіміз – татулық. «Қазақстандық жол: тұрақтылық, бірлік, жаңғырту» Қазақстан халқы Ассамблеясының XIX сессиясы. Сенбі, 28 сәуір 2012

3. Ұлттық идея – ол қандай болу керек? // Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігі «Тіл және қоғам» журналы. - № 3 (8). – 2006. – Б.27-34.

4. Ассамблея народа Казахстана: исторический очерк / Тугжанов Е.Л., Кан Г.В., Коробков В.С., Шаяхметов Н.У. – Алматы: Раритет, 2010. – 304 б.

XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ ҚОҒАМДАҒЫ ТАРИХИ ОҚИҒАЛАРДЫҢ КӨРІНІС ТАБУЫ

Зоржанова Айсулу Асиловна
Ж. Тәшенев атындағы университетінің «Тарих және география» кафедрасының аға оқытушысы, ғылым магистрі. Шымкент қ.

Аңдатпа. Қазақтың басындағы басты мәселе-жер мәселесі. Өз шығармаларында XX ғасырдың басындағы жер мәселелері және бұл мәселелерді шешудің жолдарын іздестіруге тырысқан зиялалар қауымының ең бастысы Әлихан Бөкейханов болды. Бұл өткір мәселені Алаш қайраткері түрлі баспасөз құралдары арқылы қарапайым қазаққа танытқан, пікір

алмасуға шақырған, жерге байланысты отаршылдық саясаттың тетіктерін айқын ашық айта білген. Тек Әлихан Бөкейханов емес, сонымен бірге Ахмет Байтұрсынұлы да өз еңбектерінде (мақалаларында) жер мәселесін сөзге тиек еткен.

Мақалада қазақтың алғашқы зиялылар қауымының еңбектерінде тарихи фактілердің көрініс табуын деректанулық негізде талдау жасау.

Кілт сөздер: деректану, ұлт, зиялы қауым, отарлық жүйе, сауаттылық, зиялы қауым.

Аннотация. Главная проблема казахов-это земля. В своих произведениях Алихан Букейханов был главным среди интеллигенции начала XX века, пытавшейся найти пути решения этих проблем. Этот острый вопрос Алашский деятель проявил через различные средства прессы к простому казаху, призвал к обмену мнениями, четко изложил механизмы колониальной политики, связанной с землей. Не только Алихан Бокейханов, но и Ахмет Байтурсынович в своих трудах (статьях) затронул земельный вопрос. В статье анализ на источниковедческой основе отражения исторических фактов в трудах первой казахской интеллигенции.

Ключевые слова: источниковедение, нация, интеллигенция, колониальная система, грамотность, интеллигенция.

Abstract. The main problem of the Kazakhs is the land. In his works, Alikhan Bukeikhanov was the main one among the intelligentsia of the early twentieth century, who tried to find ways to solve these problems. The Wallachian activist expressed this acute issue through various media outlets to ordinary Kazakhs, called for an exchange of views, and clearly outlined the mechanisms of colonial policy related to land. Not only Alikhan Bokeikhanov, but also Akhmet Baitursynov touched upon the land issue in his writings (articles). The article analyzes the reflection of historical facts in the works of the first Kazakh intelligentsia on a source-based basis.

Key words: source studies, nation, intelligentsia, colonial system, literacy, intelligentsia.

Қазіргі қоғамымызда біздің басты міндетіміз-Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін сақтап қалу болса, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының басты діттеген мақсаты-қазақ халқын отаршыл жүйеден құтқару, қазақ елінің тәуелсіздікке қол жеткізуі, қараңғылыққа батқан қазақ қауымына ағартушылықпен шамшырақ болу мәселелерді болды. Сол мәселелердің бірі қазақ халқының саяси сауаттылығын арттыру мәселесі. Патшалық Ресей қазақ жерінде саяси ойлауды, халықтың өзіндік бір санасының пайда болуына үнемі тосқауыл қоюмен болды. Оған қазақ тіліндегі ұлттық баспасөз құралдарын шығаруға жасалған тыйымдарды айта кетсек болады. Орыс өлкетанушысы А. Костров Жетісу өлкесіндегі жағдайды былай сипаттайды: «Қазақ тіліндегі газеттер немесе басқа да баспасөз құралдарын шығару ұмтылған талпыныстар бірден жойылып отырды. Жаркент, Қапал және Лепсі уезд басшыларына аймақтағы сауатты адамдардың іс-әрекеттеріне қадағалау жасау және үкіметке қарсы шаралар болған жағдайда тез жеткізу тапсырмасы берілген болатын»-деген естеліктері Ресей үкіметінің қазақтардың саяси және құқықтық ағартушылық шараларының жүргізілуіне қарсы отаршылық саясатының дәлелі болары анық. Бұл туралы Әлихан Бөкейхановтың 1910 жылы Санкт-Петербургте басылған «Киргизы» деген (Қазақтар) еңбегінде мына бір дәлелдерін алға тарта аламыз: «Қырғыз тілінде қазірше бірде бір газет жоқ, осы сияқты қырғыздарда әлі де өзінің типографиясы жоқ. Қырғыз даласы қазірге дейін заңсыздықты үнсіз көтерді». Бұл туралы тарихшы Қойгелдиев те былай дейді: «XX ғасырдың басындағы қазақ зиялалары қоғамдық ойды айқын жеткізе алатын газет-журналдар шығару үлкен қоғамдық деңгейдегі мәселеге айналды. Қарқаралы петициясында да үкімет

алдында осы мәндет қойылған болатын. ол міндет: қазақтардың қажеттіліктерін қанағаттандыра алатын, қазақтардың мұң мұқтаждықтарын білдіре алатын газет-журналдарды шығару міндеті болды»,- деді [1, 180 б].

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының ішіндегі ең белсенділері-Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов, Әлихан Бөкейхановтар болды. Бұл зиялылар қауымы қазақ халасында жүргізіліп жатқан түрлі экономикалық, әлеуметтік, оқу-ағарту, мәдени салаларда мақалалар шығарып, еңбектер жазды. Мәселен, Әлихан Бөкейханов-экономикалық және саяси тақырыптарда, Ахмет Байтұрсынұлы-оқу-ағарту, мәдениет салаларында, Міржақып Дулатов-өнер және әдебиет салаларында болып жатқан өзгерістерді өз еңбектеріне (мақалаларына) қосып отырды. Үш арыстың еңбектерінде қазақ қоғамындағы жаңашылдықтар мен қиындық туындататын мәселелер, ол мәселелерді шешудің жолдары мен тәсілдері айқындалған. Мәселен, Ахмет Байтұрсынұлының «Қазақша оқу жайынан», «Оқу жайы», «Оқыту жайынан», «Жазу мәселесі», «Білім жарысы», «Орысша оқушылар» деген тақырыптарда 1910-1913 жылдар аралығында мақалалар жариялап, ағарту, мектептегі білім беру мәселелері бойынша қазақ жерінде болып жатқан шараларды ашып қарастырған. Ал, Әлихан Бөкейхановтың «Дума һәм қазақ», «Сайлау», «Төртінші Дума һәм қазақ», жер нормасына арналған «Ашық хат», «Жауап хат» атты мақалалары қазақ қоғамындағы сол кезеңдегі саяси құбылыстарды талдауға бағытталған. Міржақып Дулатовтың «Жер аудару», «Сот ісі», «Аурудың аз болуына не керек», «Қазақтың тарихы», «Земство не нәрсе» атты мақалалары арқылы қазақ қоғамындағы өзекті мәселелер 1860-1870 жылдардағы Патшалық Ресейде болған реформалар және осы реформалардың қазақ қоғамына әсері тарихи тұрғыдан зерттеліп, мақала түрінде жряиланған және Бөкейхановтың өзіндік көзқарастары мен тұжырымдары негізінде жазылған тарихи құнды еңбектер мен шығармалар болып табылады [2, 75 б].

Қазақтың басындағы басты мәселе-жер мәселесі. Өз шығармаларында XX ғасырдың басындағы жер мәселелері және бұл мәселелерді шешудің жолдарын іздестіруге тырысқан зиялалар қауымының ең бастысы Әлихан Бөкейханов болды. Бұл өткір мәселені Алаш қайраткері түрлі баспасөз құралдары арқылы қарапайым қазаққа танытқан, пікір алмасуға шақырған, жерге байланысты отаршылдық саясаттың тетіктерін айқын ашық айта білген. Тек Әлихан Бөкейханов емес, сонымен бірге Ахмет Байтұрсынұлы да өз еңбектерінде (мақалаларында) жер мәселесін сөзге тиек еткен. оның "Серке", "Қазақ" газеттерінде жарияланған "Қазақ жерін алу туралы низам", «Жер жалдау жайында», «Көшпелі һәм отырықшы норма» мақалаларында қазақ жеріне көшіп келген және иемденіп жатқан орыс мұжықтарының ахуалы, отырықшылдық пен көшпеліліктің артық және кем тұстарына салыстырмалы талдау, сан ғасырлар бойы жартылай көшпелілікпен күн көрген ауыл тұрғындарын отырықшылыққа ауыстырудың маңыздылығы мен қайғылы тұстары туралы сөз еткен.

Міржақып Дулатов болса «Земство не нәрсе» деген мақаласында ауыл аймақтардың өз өзін басқару мүмкіндіктері туралы, жалпы қазақ ауылының жағдайы туралы өз пікірін білдіріп, бұл аталған еңбектер XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы туралы дерек көздері бола алады.

Қазақтың үш арасы атанған Алаш қайраткерлері бірінші дүние жүзілік соғыс қарсаңындағы қазақ қоғамындағы экономикалық-әлеуметтік және саяси, мәдени-ағарту салаларындағы өмірі туралы дерек бола алатын еңбектер мен туындылар жазды және жазған шығармаларының (көп жағдайда мақалаларының) тарихи құндылығы аса басым екені сөзсіз [3, 42 б].

Қазақ қоғамындағы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы басты мәселе жер мәселесінен кейінгі мәселе-саяси мәселелер болатын. орыс патшасы Александр II-нің реформаларының бірі –Земство туралы жарлық болатын. Ол бойынша ауылды жерлерде болыс болу үшін арнайы саулауға түсіп, партия-партияларға бөлініп сайлауға түсетін. Бұл туралы өз өлеңдерінде қазақтың бір туар азаматы, кемеңгері Абай да айтқан болатын. Айта кету керек, Абайдың шығармалары өз заманының айнасы болып табылады. Абай өз заманында болып жатқан құбылыстарды, процестерде бүге-шүгесіне дейін қалдырмай, өз шығармалары арқылы бізге тереңінен жеткізуге тырысқан.

Сайлау туралы Абайдың, Әлихан Бөкейханның айтқан пікірлерін, сайлаудың қазақ даласына бөлінуге, құр дүние шашуға, аяқталмайтын талас-тартыстарға, дау-дамайға алып келгендігін архив құжаттары арқылы ыда дәлелдей аламыз. ҚР ОММ алынған құжатта 1913 жылдың 23 маусымында Лепсі уезінің, Қаракөл болысында жүргізілген болыстыққа сайлау сәттері туралы үзінділер келтіреді. Бұл архив құжаттарында Р. Төкеев пен Ч. Көбентаев деген екі азамат болыстыққа таласып сайланғандығы, Төкеев «Қыржи» руынан, Ал Көбентаев болса «Тума» руынан екендігі, бұл болыстықтың жартысынан көбісі Төкеевтің руластары екендігін айта кете, Көбентаев жеңіске қол жеткізу мақсатында күн ұту мақсатында сайлауды қолдан бұзу әрекетін жасағандығы туралы сөз қозғалады. Бұл сайлаудың арты үлкен жанжалмен, төбелеспен нәтижеленгендігін де айтады. Осы сайлаудағы іспеттес жанжалдар, партия-партияларға бөлініс салғыласу, талас-тартыс, төбелестер, ру-руға бөлініп жақтас болу...осының барлығы Абайды да, Әлиханды да толғандырды. Өз ойымызды да айта кетейік: ру-руға бөлініп, партия-партияға бөлініп таласу, төбелесу, дау-дамай, жанжалдар-демократиялық сайлаудың белгісі емес деп санаймыз.

Сайлаулар көптеп шығындылауды талап етті. Сайлау шығындарын мемлекет өтемеді, сайланушы болыс өз қаражатынан, малын сатып сайлауда жеңіске жету үшін әрекеттенді. Болыс боламын деп малының басым бөлігін жұмсаған қазақ ендігі сайлауға дейін сол шығындарын өтеу мақсатында пара алуға да барған жағдайлар көптеп кездесті. Бұл туралы кемеңгер Абай өзінің 5-ші қара сөздерінде айта кеткен. Осы қара сөзде болыстардың сайланғаннан кейін адамдарды жетілдірейін деген әрекетін байқамағандығын, болыстар сайлаудан кейін өзінің шығарған (болыс болу үшін) шығындарын өтеуді ғана ойлайтындығын сөзге тиек етеді. Ол туралы Әлихан Бөкейхан да былай дейді: «Қазақтың болыс, би ауылнай, һәм елу- басыларының айтып жүрген өтірігі, қылып жүрген ұрлығы нашар бақалшы бір уыс жүнге сатып жүрген оймақ-бояу, қанша жақса да, әуелде жаратылған өз орнына кетеді»,-деген болатын [4, 17 б].

Абай мен Әлиханның болыс, ауылнау, елу-басыларға берген сипаттамаларын архив құжаттары растайтын сыңайлы. Архив құжаттарының арасынан қазақ болыс, ауылнайларының пара алғандығы туралы, табыс салықтарын, басқа да салықтарды өз пайдасына заңсыз алғандығы туралы, қызмет бабын пайдаланғандығы туралы және осы қылмыстары үшін жауапқа тартылғандығы туралы қаншама құжаттар табылуда. Бұл дегеніміз қазақ зиялыларының сөздерінде шындық бар дегенді білдірмей ме?

XX ғасырдың басында болған тарихи оқиғалардың бірі-1917 жылғы ақпан және қазан революциялары болатын. Әсіресе Қазан революциясы бүткіл Қазақстан аумағында түбегейлді әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістердің болуына алып келді. Қазан революциясына дейін ұлт зиялылары қазақ қоғамында болып жатқан тарихи оқиғаларды «Қазақ», «Алаш», «Айқап» газет-журналдары арқылы бізге жеткізсе, Қазан революциясынан кейін большевиктік тәртіпті дәріптейтін басылымдар шығарыла бастады. Оларға: «Тіршілік», «Қазақ мұңы», «Алтай дауысы», «Бостандық таңы» газеттері

болатын. Бұл аталған мерзімді басылымдарда XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары өз ой-пікірлерін білдіріп, еңбектерін шығарып, бұл мақалалар бізге тарихи дерек көзі ретінде рол ойнай алады [5, 27 б].

Қорыта айтар болсақ, жоғарыда аталған еңбектерде XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының бір тобы большевиктерді жақтап, коммунисттік билікті қуана қарсы алғандығын байқасақ, Алаш қайраткерлерінің басым көпшілігі Кеңестер Одағының құрылуы-қазақ халқының ұлттық тәуелсіздігін алуына балта шабады деп түсініп, большевитік жүйенің қалыптасуына наразылық білдірді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Омарбеков Т., Омарбеков Ш. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. -А., 2004. -180-181 бб.

2. Алаш және тәуелсіз Қазақстан: идеялар мен ұстанымдар сабақтастығы. - Алматы, 2008. -75б

3. Құлханова Ш. «Алаш» партиясы тарихын зерттеу хақында // «Қазақ тарихы», 1997, №5, 42-6.

4. Ибрагимова Г. Қазақтардың жерді пайдалану мәселелері // «Қазақ тарихы», 1998. №2, 17-6.

5. Омарбеков Т. Қос төңкеріс және Алаш қозғалысы // «Ақиқат», 1991, №11,25-27б.

ҚАЗАҚТЫҢ ТҰРМЫСЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН КИІЗДЕН ЖАСАЛҒАН БҰЙЫМДАРДЫ ЗЕРТТЕУ

Конакбаева У.Ж[1]., Кадырбекова А.А.[2]
[1]Дизайн кафедрасының қауымд. профессоры, PhD
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
ukonakbaeva@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-5017-7459
[2]Түркістан облысы, Төлеби аудандық оқушылар үйі
«Дизайн үйірмесінің жетекшісі»

Аннотация. Бұл мақалада қазақтың тұрмысында қолданылатын киізден жасалған бұйымдарды зерттеу қарастырылған.

Кілт сөздер: қазақтың тұрмысы, киіз бұйымдары, сырмақ, түскиіз

Abstract. This article discusses the study of felt products used in the Kazakh life..

Key words: kazakh life, felt products, syrmak, tuskiyz

Этнопедагогика қазіргі өмірдегі ескі әдет-ғұрыптардың педагогикалық мүмкіндіктерін анықтайды және қазіргі адамның тәрбиесіне ықпал ететін біздің өмір ортамыздағы өзекті әдет-ғұрыптардың орындылығын анықтайды. Ол иелік көптеген этностардың тәрбиелік тәжірибесі. Педагогикалық жетістіктерді салыстырмалы талдау педагогикалық теория мен практика үшін ең ұтымды, объективті және құнды болып табылады. Осылайша, этнопедагогика практикаға бет бұрады, ол оған қызмет етеді, мұғалімдерді педагогикалық құралдармен, ғасырлар бойғы білім беру практикасымен қамтамасыз етеді. Халықтық педагогикаға негізделген оқу-тәрбие процесінің әдістемесін құрудың негізі тәрбие мен оқытудың мақсаты ретінде жеке тұлғаның идеалына негізделуі

керек. Бұл идеал заманауи әлеуметтік мақсаттар жүйесіне органикалық түрде енеді және оқу - тәрбие жүйелеріне қатысты оқыту мен тәрбиелеу бағдарламасының рөлін және осы процестің тиімділік критерийін орындайды.

Оқу-тәрбие процесінің негізгі бөлігі мектеп оқушыларының этномәдени-бағдарланған тұлғасын тәрбиелеу маңызды, оның мақсаты – ұлттық сана-сезімді қалыптастыру, оқушының жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесін дамыту, өз ұлтының, этносының әлемдік тарихи үдерістегі рөлін түсіну. Мұндай пайда болудың маңыздылығы, ең алдымен, педагогикалық тәрбиелік факторлармен дәлелденеді. Әдет-ғұрыптар мен тарихтың сақталуы қазақ халқының болашағын қалыптастырады. Халық шығармашылығы арқылы бала дәйекті түрде дами алады.

Соңғы жылдары Қазақстан Республикасының барлық жалпы білім беретін мектептерінде этникалық дәстүрлерді енгізу арқылы педагогикалық процестер жетілдірілуде, бұл балалардың дәстүрлі тарихи процесте бейнеленген ұлттық - мәдени құндылықтарды игеруін көздейді.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында ұлттық мәдениетті зерделеу өзекті болып отыр. Зерттеу барысында қазақ халқы өзінің салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптары мен ұлттық мәдениетін сақтап, өскелең ұрпақты адамгершілікке тәрбиелеу үшін маңызды ресурс болып табылатыны белгілі болды. Халық мәдениеті этностың рухы мен жаны, оның даму жолы, материалдық-рухани өндірістің биіктігі мен нәтижесі, өзіндік ерекшелігі, мақтанышы мен тарихи құндылығы. Мектеп оқушыларын тәрбиелеу мен дамытудың маңызды факторларының бірі өз Отанының ұлттық мәдениетімен танысу. Оның жеке басының қалыптасқан дамуында салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, ойындар маңызды рөл атқарады.

Қазіргі мұғалім баланың әлемі әртүрлі есту, көру, тактильді сезімдердің күрделі кешені екенін түсінуі керек. Әлемді сезімдік қабылдау баланы толығымен баурап алады, оны игереді, шығармашылық қабілеттерін ашады. Киіз басу техникасының әртүрлі түрлері балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға өте ыңғайлы. Киіз басу жер бетіндегі ең көне өндіріс техникасы. Бұл өте қызықты және асыл іс. Киімдер, кілемдер, аяқ киімдер және киіз үйлер жүннен жасалған [1].

Көптеген қазақ өнершілері жүннен киіз басу бүгінгі күнге дейін өте танымал өнер деп санайды. Жүн жұмсақ, иілгіш материал. Онымен жұмыс істеу оңай және қызықты, өйткені ол қиялға және күнделікті өмірде көптеген әдемі және пайдалы заттарды жасауға мүмкіндік береді. Көркем киіз басумен айналысу талғамды дамытады, шығармашылықпен ойлауға үйретеді.

Киіз сияқты әмбебап материалды көптеген халықтар ежелден бері қолданып келеді. Киіз әлі күнге дейін қатал климаты бар елдерде жасалады және қолданылады. Киізден жасалған бұйымдар ерекше көрінеді, олармен жұмыс істеу әдістері қарапайым және шығармашылық көрініс үшін шексіз мүмкіндіктер береді. Киіз басу әлемдік мәдениетке енген көшпенділердің өнертабысы. Сол материалдан жасалған бұйымдар көшпелі мал өсіру ортасынан тыс жерлерде отырықшы егіншілік популяцияларында кеңінен таралды.

Жүн табиғи, жұмсақ, жылы материал ретінде адамды мейірімді тонға бейімдейді, агрессияны жояды, табиғатпен бірлікті сезінуге мүмкіндік береді. Мұндай сабақтар әсіресе қозғыштығы жоғары балаларға қажет. Көптеген елдерде табиғи жүн сияқты табиғи материалдармен жұмыс істеу міндетті білім беру бағдарламасына кіреді. Қазіргі білім беруде көркем еңбек сабақтарында оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту қажеттілігі өте жоғары. Көркем еңбек сабақтарында 8 сыныпқа арналған ұзақ мерзімді жоспарында сәндік-қолданбалы өнер бөлімінде киіз басу, жүнмен жұмыс жасау

технологиялары қарастырылған.

Киіздің негізгі дәстүрлері бүгінгі күнге дейін өзгеріссіз қалды. Киіз үй бұйымдарының негізгі бөлігі киіз үйдің ішкі бұйымдарында пайдаланылды. Бұл заттар қазақтардың сәндік-қолданбалы өнерінің үлгілері болып табылады. Олардың ішіндегі ең дәстүрлі:

- киіз-киіз үйді және шаруашылық қажеттіліктерді жабу үшін пайдаланылатын ақ немесе сұр жүннен жасалған тегіс киіз;
- текемет-киіз үйдің еденіне төсеген киіз үй;
- сырмақ-жұқа киізден ойып жасалған екі түрлі түсті бірдей суреттерді негізге тігу арқылы жасалатын төсейтін кілем;
- сырдақ-киізге түрлі-түсті жүн жіппен кестеленген төсеме кілем;
- тұскиіз-жасалуында киізді барқытпен жапсыру пайдаланылатын қабырғалық киіз кілем.

Мәселен, қазақтың жүнді түрлі түске бояу дәстүрі XIX ғасырдың ортасына дейін түрлі өсімдіктерден, тамырлардан және минералды тұздардан алынған бояғыштарды пайдалануды қамтыды. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Қазақстанға анилин бояғыштары әкеліне бастады, олар біртіндеп табиғи бояуларды ығыстыра бастады. Киіз үйдің барлық дерлік еденін жапқан орасан зор, ауыр текемет киіздер неше түрлі ірі өрнектермен безендірілген. Оларды жасау техникасы түрлі-түсті жүннен өрнекті жартылай дайын киізге илеу – басқа киіз кілем-сырмақтардың өрнектеріне тән айқындық пен графикалықтан айырып, суреттің көмескілігін берді. Киізге органикалық түрде тоқылған өрнек қаттылықты және контурлардың қатаң дұрыстығын жоғалтады, бұл кілемге көркемділік пен фонды өрнекпен біріктірудің ерекше жеңілдігін береді [2].

Сурет 1. Киіз

Сырмақ қазақтың киіз кілемінің мозаика техникасымен жасалған түрі. Сырмақтарды дайындау кезінде халық шеберлері ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан терең дәстүрлер әсер етеді. Мұнда бәрі орынды. Мозаикалық техниканы таңдау – бір түсті киізді басқа түсті киізге кесу еденге жайылған кілемнің мақсатына сәйкес келеді. Сырмақтар өте берік. Қатты жасалған, олар 50 жылға дейін немесе одан да көп қызмет ете алады. Сонымен қатар, киіз сырмақтар жасау үшін өте үнемді жұмсалады. Қолөнерші бір түсті киізді екінші жағына қояды, ойластырылған үлгіні қолданады және киіздің екі қабатын бірден кесіп тастайды. Содан кейін ақ киізге қара және керісінше: қара – ақ түсті. Екі айналы шағылысқан оюланған беттер алынады. Киіздің бір-біріне салынған бөліктері тігіліп, қарапайым өрескел киізге жағылады, мықтап бекітіледі. Тігіс үлгі сызбаларына параллель жүргізіледі. Түрлі-түсті киізден жасалған бөліктердің қосылу сызықтары бойымен түрлі-

түсті сым тігіледі. Жалпы, сырмақтар ұстамды, тыныш түсімен ерекшеленеді. Текеметтерден айырмашылығы, ою-өрнектерінде зооморфты мотивтер басым болады, сырмақтар көбінесе өсімдік өрнектерімен безендірілді. Сырмақ қазақ кілемінің орталық жиегі, өрнекті жиегі бар және көбінесе түрлі-түсті ешкі жүнінен жасалған шашақпен жиектеледі. Бұл жағдайда бұйымдар шашақты сырмақ деп аталды.

Сурет 2. Сырмақ

Қазақтың қабырға кілемдері – түскиіз-қызыл және қара шұғадан немесе барқыттан жасалған күрделі аппликациялық өрнектермен өрнектелген тік бұрышты пішіндегі үлкен киіздер. Түскиіздер киіз үйдің торлы қабырғаларына-керегеге ілінді, бұл оны безендірді және сонымен бірге жылытады. Олар мозаика, аппликация және кесте түрінде жасалды. Алғашқы екі әдіспен жасалған түскиіздерде ішкі тіктөртбұрышты жақтайтын U-тәрізді жиек бар. Олардың ою-өрнектерінде зооморфты да, гүлді де өрнектер бірдей қолданылды. Кестеленген түскиіздер композициялық шешімімен және қолданылған өрнектерімен ерекшеленді: орталық өрісте әрқашан жабық өрнек жақтауы болды, өсімдік мотивтері басым болды. Бірақ кестеленген түскиіздердің басты айырмашылығы-кесте кез-келген материалда (мата, барқыт, мақта мата) жасалды, содан кейін киіз негізіне тігілді. Аппликациясы бар мозаикалық түскиіздер Қазақстанның шығыс, оңтүстік-шығыс, орталық және оңтүстік аудандарына, сондай-ақ батыс Қазақстанның кейбір өңірлеріне тән болды [3].

Сурет 3. Түскиіз

Қазақтың ежелгі қолөнері киізден бұйымдар жасау болып табылады. Киіз үйді киізбен жауып, оның еденін жауып, қабырғаларын нығайтты. Киіз адамзаттың ежелгі материалдарының, тамаша және бірегей өнертабыстарының бірі болып табылады.

Жүн өңдеумен көшпелі қазақтар ғана емес, қой шаруашылығы үлкен рөл атқарған отырықшы қазақтар да айналысты. Бұл тек жүн талшықтарының әртүрлі киіз бұйымдарын алуға мүмкіндік беретін орама сияқты құнды қасиетке ие болуымен түсіндірілді. Киіз үйдің қабырғалары мен күмбезі киізбен жабылған: ол тек даланың тұрғын үйін жылытып қана қоймай, күннің ысып кетуінен, жауын-шашыннан, жел мен дауылдан да қорғаған.

Кейін қазақтардың толық отырықшылыққа көшуіне байланысты киіз үйлердегі еден мен нарды жапты. Киізден жасалған бұйымдарға төмендегілер жатады: жайнамаз - намаз кілемшелері, әбдіреқап сандықтарға арналған қаптар, аяқ қап-ыдыс-аяққа арналған, қалпақ-киіз қалпақтар, байпақ-киіз шұлықтар, төсеніштер, тебені-ер-тоқымға арналған бүйірлік терілер және тағы басқалары [4].

Өрнекті киіздер көрпелер мен жастықтармен бірге дестелерге бүктелген, боялған ағаш тұғырларға немесе сандықтарға орналастырылып, қазақтардың тұрғын үйіне ерекше жайлылық әкелді. Қазақ шеберлері тұрғын үйді жайластыру және безендіру үшін киіз жасады; киіз кілемдер салт-жораларда қолданылды, дәстүрлі рәсімдік алмасу құрылымына енгізілді. Киізді киім, бас киім өндірісінде де қолданды.

Осылайша, қазақтардың киімдерін дайындауға арналған ежелгі дәстүрлі материалдар тек терілер, былғары, шұға ғана емес, сонымен қатар үй жануарларының жүні, қазақтар өздері жасаған жұқа киіз болды. Киімнің көптеген түрлері киізден тігілгендіктен, оны жасау үшін негізінен ақ жүн қолданылды, қойдың мойнынан жұқа мамық ерекше құнды болып саналды. 70 см-ге дейін кесілген конус түріндегі әйгілі "сәукеле" әйелдердің үйлену тойының бас киімінің негізін жұқа тығыз киізден тігіп, кейін оны барқытпен, шұғамен немесе жібекпен жапты.

"Көркем еңбек" білім беру саласына қойылған міндеттердің барлық алуан түрлілігімен, олардың бастысы оқушыларды қол құралдары мен құрылғылардың көмегімен жұмыс істеуге үйрету, бұл оқушыларды, ең алдымен, практикалық дағдылармен қаруландыру керек дегенді білдіреді. Сондықтан да көркем еңбек пәні бойынша сабақтарда оқушылардың танымдық-еңбек қызметін қамтамасыз ететін оқытудың практикалық әдістері жетекші рөл атқарады. Көркем еңбекте оқыту әдісі деп мұғалімнің және ол басқаратын оқушылардың жұмыс әдісі түсініледі, оның барысында оқушылардың технологиялық, еңбек білімі, дағдылары, адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру, дүниетанымды дамыту.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ысқаққызы Ә. Сырмақ өнері. Танымдық- көпшілік басылым. Жоғары сынып оқушылары мен педагогтарға, көпшілік оқырман қауымға арналған. – Алматы. «Алматыкітап» ЖШС, 2007.

2. Асанова Б. Қазақ ұлттық ою-өрнектерінің маңызы. Астана «Фолиант» 2018.-72б.

3. Әбдуәлиева Ш. Халық қолөнері Алматы «Рауан» 2018ж. 63-72 бет

4. Бекеева Ш. «Киіз басуды жаңғырту арқылы оқушылардың шығармашылыққа баулу»// Мектептегі технология №1, 2017.-13бе

ӘН ЖӘНЕ САЗ САБАҒЫНДА БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ СТИЛІН ДАМЫТУ

Азизханова Д.К.
«Саз және ән» кафедрасының PhD, аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
meruert2006@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1332-7048

Аңдатпа. Бұл мақала бастауыш сынып оқушысының жеке басының музыкалық мәдениетінің деңгейі оның қабілеттері, көзқарастары, білімдері, біліктері, дағдылары, бағалары сияқты көріністерінің жиынтығымен сипатталады. Мектеп оқушыларының музыкалық-эстетикалық мәдениетінің барлық осы формалары немесе құрамдас бөліктері оның музыкалық іс-әрекеті мен дамыған музыкалық санасы негізінде пайда болады.

Оқушылардың музыкалық мәдениеті белсенді музыкалық іс-әрекет барысында қалыптасады. Сонымен, ән айту кезінде, музыка тыңдау кезінде, ырғақ сабағында, балалардың музыкалық аспаптарында ойнау кезінде оқушылар шығармалармен танысады, оларды түсінуге үйренеді, білімдерін игереді, олардың эмоционалды-саналы қабылдауына қажетті дағдылар мен дағдыларды игереді. және мәнерлі орындау. Сондықтан олардың музыкалық және шығармашылық қабілеттерін дамыту, қызығушылықтарын, талғамдарын, қажеттіліктерін қалыптастыру әр түрлі және белсенді түрде жүзеге асырылады.

Бастауыш сынып оқушысының музыкалық-эстетикалық мәдениеті қабілеттердің, музыкалық-эстетикалық білімдердің, дағдылардың, мінез-құлықтың, сезімдердің, бағалаудың бірлігі ретінде әрекет етеді. Ол: музыкалық бейімділік пен қабілеттің болуы мен дамуында; баланың эстетикалық қабілеттерінің мазмұнында, музыкалық-педагогикалық іс-әрекетке деген көзқарасында; музыкалық білімнің жүйелілігі мен тереңдігінде; музыкалық-педагогикалық шығармашылықтың қажетті элементтері ретінде дағдыларда, дағдыларда көрінетін музыкалық-эстетикалық іс-әрекетте.

Кілт сөздер: Музыка,мұғалім,педагогика,стиль,талдау,кәсіби,мамандық, іс-әрекет

Abstract. This article describes the level of musical culture of the personality of a primary school student by a combination of such manifestations as his abilities, views, knowledge, skills, skills, grades. All these forms or components of the musical and aesthetic culture of schoolchildren arise on the basis of their musical activity and developed musical consciousness.

The musical culture of students is formed in the course of active musical activity. So, while singing, listening to music, in rhythm lessons, playing children's musical instruments, students get acquainted with the works, learn to understand them, acquire knowledge, acquire the skills and abilities necessary for their emotional-conscious perception. and expressive execution. Therefore, the development of their musical and creative abilities, the formation of interests, tastes, needs is carried out in a diverse and active way.Musical and aesthetic culture of a primary school student

Key words: Music, teacher,pedagogy, style, analysis, professional,profession, activity

Музыка ежелден адамның жеке қасиеттерін, оның рухани әлемін қалыптастырудың маңызды құралы ретінде танылған. Музыкалық-дыбыстық қозғалыс адамның тәжірибесі мен көңіл-күйінің ең нәзік, қол жетпейтін реңктерін, көбінесе өте күрделі, қарама-қайшылықты, бір күйден екінші күйге өтуге бай, өте мәнерлі жеткізе алатын қасиетке

ие. Осы қасиетінің арқасында музыка сананың, ойлаудың дамуына әсер етеді, эмоционалды әсердің орасан зор күшімен ерекшеленеді. Музыкалық даму барысында бала өнердегі және өмірдегі сұлулыққа сезімтал болады.Баланың музыкалық және тұлғалық дамуында маңызды рөл атқаратын музыкалық іс-әрекет түрлерінің бірі - ән айту. Әнде, музыкалық іс-әрекеттің басқа түрлеріндегі сияқты, бала музыкаға деген көзқарасын белсенді түрде көрсете алады.Әнші дауысты бала кішкентай кезінен бастап қолдана алатын музыкалық аспаппен салыстырады. Әндерді мәнерлеп орындау олардың мазмұнын неғұрлым айқын және тереңірек сезінуге, музыкаға, қоршаған шындыққа эстетикалық қатынасты оятуға көмектеседі. Әнде баланың музыкалық қажеттіліктері жүзеге асырылады, өйткені ол кез-келген уақытта өзінің қалауы бойынша таныс және сүйікті әндерін орындай алады.Балалар әуенді дұрыс жеткізген кезде әннің тәрбиелік әсері күшейіп, тереңдей түседі, өйткені әуен музыкалық шығармадағы басты нәрсе, оның мәні, негізгі идеясының көрінісі. Мектеп тәжірибесінде талғамды тәрбиелеудің негізгі жолдары хормен ән айту және музыка тыңдау болып табылады. Сонымен бірге сабақтың басқа бөлімдері – ән айту, музыкалық сауаттылық – оқушылардың талғамын қалыптастырудың маңызды құралы бола алады.

Ән айту әдетте мұғалімнің сабақта қойған негізгі мақсатына және сынып құрамына байланысты 7-ден 10 минутқа дейін созылады. Бұл бөлімнің өзіндік тәрбиелік міндеттері бар: сыныпты вокалдық және интонациялық күйге келтіру. Дидактикалық материал ретінде әр түрлі буындарға, сөздерге немесе нота атауларына арналған әндер, өткен немесе үйренген әндерден үзінділер, қысқа әндер жиі қолданылады. Барлық музыкалық материалдар, әдетте, аздаған өзгерістермен жылдан жылға қайталанып отырады.

Бұл тәжірибенің жағымды және жағымсыз жақтары бар. Тіпті отырықшы балалар жаттығуларға үйреніп, олардың интонациясына көп күш жұмсамайды. Сонымен бірге шебер қайталау керек. Егер мұғалім ескі жаттығуларда сынып алдына жаңа міндеттер қоя алмаса, онда жаттығуларды механикалық қайталау тек пайда әкеліп қана қоймайды, сонымен қатар оқушылардың зейінін күңгірттендіреді, таратады, бұл интонацияға кері әсерін тигізеді.

Ән айтуды өткізудің негізгі педагогикалық принциптері төмендегідей болды: а) мұғалімнің шығармадан аяқталған эпизодты орындауы; б) әуенді ыңғайлы пернеде үйрену, ол үшін мұғалім қажет болған жағдайда тақырыпты алдын ала тасымалдауы керек; в) ноталар бойынша меңгерілген әуеннің міндетті түрде болуы; г) оқушылардың меңгерілетін тақырыптың орындалу жоспарын анықтауы.

Аспаптық шығармалардан алынған тақырыптарға құрылған әндер әр түрлі мәселелерді шешуге мүмкіндік береді: гармоникалық және әуезді құлақты, көңіл-күйді, ырғақты дамыту, сонымен қатар, мен тағы бір рет атап өткім келетін нәрсе, орындаушылық шеберлікті қалыптастыру, өйткені музыканың әсемдігі балаларды баурап алады, және олар немқұрайлы ән айтпайды.

Осылайша, ән айту мұғалімге оқушылардың музыкалық есту қабілетін кеңейтуге, күрделі шығармаларды тәрбиелеуге дайындауға, сабақ уақытын тиімді пайдалануға, оқушылардың музыкалық талғамын тәрбиелеуге көмектеседі.

Музыкалық-педагогикалық әдебиеттерді талдау көрсеткендей, балалардың вокалдық тәрбиесіндегі ерекше қиындық - дұрыс вокалдық интонацияны қалыптастыру. Вокалды интонациялау шеберлігі мәселесі вокалды-хор практикасында бірнеше рет туындады және вокалист–мұғалімдердің зерттеулерінде көрініс тапты. Вокалдық интонация бойынша жұмыс әдістері туралы көптеген көзқарастар мен пікірлер бар, бірақ олардың барлығы вокалдық интонация дағдыларын қалыптастырудың негізгі шарттары дауыстың

сапасымен, оның эмоционалды экспрессивтілігімен және техникалық сауатты репродукциясымен жұмыс жасау болып табылатындығына байланысты. Осы қасиеттердің барлығының дамуы танымдық процестермен тығыз байланысты.

Музыканы қабылдау зейінді қажет етеді, эмоционалды жаңғырту – бұл жағдайда ән айту – ойлау мен қиялдың белсенді жұмысын қажет етеді. Бастауыш мектеп жасындағы балалардың ойлауы, оның ішінде музыкалық, негізінен бейнелі және ассоциативті-бейнелі, өйткені ассоциативті байланыстар мен ұқсастықтар бәрінен бұрын баланың шығармашылық қиялын оята алады. Сондықтан балаларды вокалды-орындаушылық тәрбиелеу ассоциативті көріністерді қалыптастыру және музыкалық образдардың тіршілік құбылыстарымен байланысы, яғни ассоциативті-бейнелі ойлау негізінде жүзеге асуы керек.Ғылыми-зерттеу әдебиеттерінің едәуір кең ауқымы интонацияны дамытуға арналған, бұл зерттелетін тақырыптың маңыздылығын көрсетеді.Алайда, бұл жағдайда, атап айтқанда – жеке ән айту сабағында – музыкалық-педагогикалық әдебиеттерде бастауыш мектеп жасындағы балалардың интонациясын дамыту мәселесі жеткілікті түрде ашылмаған.Бұл тұжырымдауға мүмкіндік берді **мәселе** зерттеулер: жеке ән айту сабағында бастауыш сынып оқушыларының интонациясын дамытуда тиімді болатын педагогикалық әдістер мен тәсілдерді анықтау.**Нысан** зерттеу – бастауыш мектеп жасындағы балаларды жеке ән айтуға үйретудің педагогикалық процесі.**Пән** зерттеулер – жеке ән айту сыныбында бастауыш сынып оқушыларының интонациясын дамытудың психологиялық-педагогикалық процесі.**Мақсаты** – жеке ән айту сыныбында бастауыш сынып оқушыларының интонациясын дамытудың әдіс-тәсілдерін әзірлеу.

Тапсырмалар:

1. Зерттеу мәселесі бойынша психологиялық, музыкалық-психологиялық және музыкалық-педагогикалық әдебиеттерге талдау жасау.
2. Бастауыш мектеп жасындағы балалардың танымдық процестерінің даму ерекшеліктерін анықтау.
3. Балаларды вокалдық тәрбиелеудің эмоционалды-бейнелі әдістерін зерттеу.
4. Балалардың ассоциативті-бейнелі ойлауын белсендіру арқылы бастауыш мектеп жасындағы балалардың интонациясын дамыту бойынша жеке ән айту сыныбында тәжірибелік жұмыс жүргізу.

Қарастырылып отырған мәселе бойынша ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді зерделеу, зерттеу пәнін теориялық тұрғыдан талдауға мүмкіндік берді **гипотезалар** бастауыш сынып оқушыларының ассоциативті-бейнелі ойлауын жеке ән айту сабағында белсендіру интонацияның дамуына ықпал етеді деген болжам жасау.

Бұл процесті ұйымдастырудың тиімділігі вокалдық тәрбиенің эмоционалды-бейнелі әдістерін қолдану арқылы қамтамасыз етіледі.

Әдістемелік негіз шығармалар музыканың интонациялық табиғаты туралы ережелерге қызмет етеді Асафьева Б.В.; музыкалық қабілеттерін психологиялық зерттеу Теплова Б.М.; Немовтың психологиялық еңбектері Р.С., Выготский Л.С.; музыкалық-психологиялық – Петрушина В.И., Ражникова В.Г.; музыкалық-педагогикалық зерттеулер Морозова В.П., Кравченко А.М.

Қойылған міндеттерді шешу барысында келесі зерттеу әдістері қолданылады:

- теориялық – зерттеу тақырыбы бойынша психологиялық, музыкалық-психологиялық және музыкалық-педагогикалық еңбектерді зерделеу және талдау; жалпылау, салыстыру, синтездеу.
- эмпирикалық – практикалық тәжірибені бақылау, әңгімелесу, талдау және жалпылау. Музыкалық-педагогикалық тәжірибелік жұмыс.

- математикалық – алынған нәтижелерді тіркеу, өңдеу.

Музыканы қабылдауды дамытуда музыкалық образдарды салыстыру әдісінің маңызы зор. Бұл әдісті шебер қолдану оқушылардың есту зейінін белсендіруге, алдымен қарама-қарсы шығармалардағы айырмашылықтарды табуға, содан кейін көңіл-күйлері ұқсас шығармалардағы нәзік ерекшеліктерді байқауға мүмкіндік береді. Мұнда музыкалық жинақ құрастырудың пайдасы зор. Жинақты безендіру үшін қалың қағаз парағы алынады, оған үш қалта жабыстырылады. Олардың әрқайсысының үстінде шығармаларды әртүрлі топтарға жатқызуға мүмкіндік беретін ерекшеліктер жазылады. Қалталардың бірінде сол немесе басқа мінезді білдіретін пьесалар, екіншісінде әртүрлі көңіл–күй, үшіншісінде табиғат бейнелеріне арналған пьесалар болуы мүмкін. Жинақтардың сабақта айтылатын музыкамен ғана емес, сонымен қатар балалардың мектептен тыс уақытта: радио, теледидар және т.б. арқылы танысуымен толықтырылуы өте маңызды. Оқушылар музыканың экспрессивті және көрнекі мүмкіндіктері туралы кейбір түсініктерге ие болғаннан кейін оларды музыкалық тілдің элементтерімен және олардың экспрессивті мәнімен таныстыру керек. Естеріңізге сала кетейік, жанрлық жанрлармен танысу барысында оқушылар қарқын, динамика, регистр туралы жалпы түсінік алады музыкалық шығармалардың ерекшеліктері. Енді олардың білімдері тереңдеп, кеңейіп, жаңасымен толығуда – тембр, күй, әуен, сүйемелдеу туралы білетін болады. Оқушылар экспрессивті музыкалық құралдардың біреуін немесе басқасын сезінуі үшін музыкалық образды жасауда олардың бірі жетекші болып табылатын шығармаларды пайдалану керек.

Қорытындылай келе, барлық балаларда музыканы адекватты түрде қабылдау қабілетін дамыту, оларды азды-көпті дарынды, музыкаға бейім, т.б. деп бөлмей, ерекшеліксіз дамыту қажет екенін атап өтеміз. Біріншіден, толық жауапсыздық бірегей көркемдік дарындылық сияқты сирек кездесетін құбылыс; екіншіден, мұғалімнің оқушылардың табиғи мүмкіндіктерін бағалауы әрқашан субъективті және біржақты болуы мүмкін. Ең бастысы – әр оқушының жан–жақты дамуына жағдай жасау - оның көркемдік-бейнелік ойлауын, эмоционалды сферасын, талғамын, эстетикалық қажеттіліктерін, қызығушылықтарын және т.б. дамыту.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Далецкий, О.В. Әншінің өзіндік оқулығы, сұрақтар мен жауаптар [Мәтін] / О.В.Далецкий. – М.: Композитор, 2003. -56 б.

2. Дмитриев, Л.Б. Вокалдық техниканың негіздері [Мәтін] / Л.Б.Дмитриев. – М.: Музыка, 2000. – 368 б.

3. Дмитриева, Л.Г. Мектептегі музыкалық білім беру әдістемесі [мәтін]: студенттерге арналған оқулық. Сәрсенбі Пед. Оқу құралы. Мекемелер – 3-ші басылым / Л.Г.Дмитриева, Н.М.Черноиваненко. – М.: Академия, 2000. – 240 б.

4. Кирнарская, Д.К. Музыкалық қабілеттер [Мәтін] / Д.К. Кирнарская. – М.: XXI ғасырдың таланттары., 2004. – 496 б.

5. Маклаков, А.С. Жалпы психология [Мәтін]: университеттерге арналған оқулық / А.С.Маклаков. – Санкт-Петербург: Питер, 2003. – 592 б.

6. Морозов, В.П. Резонанстық ән айту өнері [Мәтін] / В.П.Морозов. – М.: 2002. – 494 б.

7. Мектеп жасына дейінгі балалардың музыкалық тәрбиесі [Мәтін]: оқулық. Үшін. Студент. Жоғары. Және қоршаған орта. Оқу құралы. Мекемелер / О.П.Радынова,

А.И.Катинене, М.Л.Палавандишвили – 3-ші басылым, стереотип. – М.: Академия, 2000. – 240 б.

8. Немов, Р.С. Психология [Мәтін]: оқу құралы. Жоғары сынып оқушылары үшін. Оқулық. мекемелер 3 кн. - 4-ші басылым. Кн.1. Психологияның жалпы негіздері / Р.С.Немов. - М.: ВЛАДОС, 2001. – 688

9. Немов, Р.С. Психология [Мәтін]: оқу құралы. жоғары сынып оқушылары үшін. оқу құралы. мекемелер. 3 кітапта.- 4-ші басылым. Кітап.2. Білім беру психологиясы / Р.С.Немов. - М.: ВЛАДОС, 2002. – 608 б.

10. Жәрдемәлиева Р. Хрестоматия музыкального образования в Казахстане. – Алматы., 2004.

ТАРИХ САБАҒЫН ЖАҢА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ КӨМЕГІМЕН ҰЙЫМДАСТЫРУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Зоржанова Айсулу Асиловна
Ж. Тәшенев атындағы университетінің «Тарих және география» кафедрасының аға оқытушысы, ғылым магистрі. Шымкент қ.
Сәрсенбаев Сапарғали Боранбайұлы
Ж. Тәшенев атындағы университетінің магистранты, Шымкент қаласы

Аңдатпа. Оқушылардың сыни ойлауын қалыптастыру қазіргі заманның басты талабы болып табылады. Сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастырған оқушының жеке басы-бұл оқушының тұлға ретінде қалыптасуының алғышарты. Сондықтан сыни тұрғыдан ойлай алатын, жалпы білім беретін мекемелерден бастап өз пайымдауларына ие тәуелсіз тұлғаны қалыптастырудың маңыздылығы қазіргі қазақстандық қоғам үшін де артып келеді. Мақалада жаңа педагогикалық технологиялардың көмегімен тарих сабақтарында оқушылардың танымдық қабілеттерін дамыту жолдары қарастырылады.

Кілт сөздер: педагогикалық технологиялар, инновация, танымдық қабілет, ойлау, интеграция.

Аннотация. Формирование критического мышления учащихся является главным требованием современности. Личность учащегося, у которого сформировано критическое мышление, является предпосылкой для становления этого учащегося как личности. Поэтому важность формирования независимой личности, умеющей критически мыслить, иметь собственные суждения, начиная с общеобразовательных учреждений, возрастает и для современного казахстанского общества. В статье рассматриваются пути развития познавательных способностей учащихся на уроках истории с помощью новых педагогических технологий.

Ключевые слова: педагогические технологии, инновации, познавательные способности, мышление, интеграция.

Abstract. The formation of students' critical thinking is the main requirement of our time. The personality of a student who has developed critical thinking is a prerequisite for the formation of this student as a person. Therefore, the importance of forming an independent personality, able to think critically, to have their own judgments, starting from educational institutions, is increasing for modern Kazakh society. The article discusses ways to develop students' cognitive abilities in history lessons using new pedagogical technologies.

Key words: pedagogical technologies, innovations, cognitive abilities, thinking, integration.

Қазақстандық білім беру жүйесінің әлемдік біліммен, ғылыммен интеграциялануына байланысты әлемдік ғылыми қауымдастықта оқушылардың бойында талап етілетін қасиеттердің қалыптасуын біздің отандық білім беру салалары да ескергені абзал. Сол қасиеттердің бірі «сыни ойлану» қасиеті. Сыни ойлау туралы көптеген анықтамалар бар, бұл салада көптеген зерттеулер жүргізген. Дегенмен, тарихи оқиғаларға қатысты сыни ойлана алатын оқушы тұлғасы–XXI ғасырдың басты талабы болып табылады. Сондықтан да білім беру парадигмасын қарастырғанда осы ерекшеліктер мен талаптарды ескерген де жөн болар деп санаймыз1, 63 б .

Қазақстандық білім беру мекемелерінде, атап айтар болсақ жалпы орта мектептерінде оқушылардың сыни ойлауын қалыптастыру, әрі дамыту мақсатында жаңа инновациялық педагогикалық технологияларды енгізу тәжірибесінің басталып кеткеніне ондаған жылдар да болып қалды. Инновациялық технологиялар ғылымның барлық салаларына енгізіліп, адамзат қоғамы өзгерістерге ұшырады және сол технологиялар педагогика саласына да кеңінен интеграциялану процесі жүріп жатыр. біздің жағдайымызда оқушылардың сыни ойлауын қалыптастыру жолдары мен педагогикалық мүмкіндіктерін саралауда жаңа инновациялық технологияларды зерделеп, таңдап алып, білім беру жүйесіне енгізудің тетіктерін қарастыру мәселелері де шығып отыр. Осы тұста сұрақ туындайды: бір жағынан оқушылардың сыни ойлауын қалыптастыратындай, екінші жағынан әлімдік білім беру стандарттарына жауап бере алатындай, үшінші жағынан біздің қазақстандық білім беру жүйесінің өзіндік ерекшеліктерін ескере алатындай педагогигикалық технологиялардың түрің бар ма?деген сауал туындауы мүмкін. Бұл педагогикалық технология оқушылардың сыни ойлауын дамытып қана қоймай, сонымен бірге оқушылардың ақыл-ой мүмкіндіктерін де арттыру білуі керек болады. Осы педагогикалық технологияға-сыни ойлау технологиясы деп алға тарта аламыз.

Қазіргі таңда қазақстандық мұғалімдер мен озық тәжірибелі педагогтар өзінің педагогикалық тәжірибесінде өзіне «ыңғайлы» педагогикалық технологиялардың қалаған элементтерін алып, сабақтың қалаған сітңне енгізуді жөн санап келеді. Осы тұста Тарих сабақтарында оқушылардың сыни ойлауын қалыптастыру үшін қолданылатын педагогикалық технологияларды да саралап алып, өз еріктерінше пайдаланып жатқан педагогтар да жеткілікті.

Тарих сабақтарында көптеген ақпараттар және мағлұматтар беріледі. Сол ақпараттарды жүйелеп, бірізділікпен оқушыға жеткізу үшін де мұғалімнің шеберлігі жоғары дрежеде болуы керек. Сабақтарында берілетін ақпараттарды басқарып, оқушылардың тарихи оқиғаға қатысты сыни ойлауын қалыптастыра отырып, оқушының интеллектуалды мүмкіндіктерін арттыру үшін XX ғасырдың басында американдық психологтар мен педагогтардың арасында оқушылардың ойлау ерекшеліктеріне сүйенетін білім беру технологиясы-сыни ойлау технологиясы енгізіле басталды. Десек те көптеген ғалымдар бұл сыни ойлау технологиясының авторы ретінде пиаже мен Выготскийдің тұжырымдамаларынан бастау алған (педагогикалық психология ілімдерін меңзеп отыр) деп сеептейді. Дәл осы Выготский баланың танымдық ерекшеліктеріне орай, оқушының психикалық процестеріне сүйене отырып, білім беру жүйесін ұйымдастыруды ұсынған болатын [2, 43 б].

Қазіргі таңда орта мектептің тарих сабағының басты мақсаты-тарихи үдерістерге, тарихи тұлғалардың қоғамдағы роліне қатысты, тарихи оқиғалардың шығу тегі мен

барысына қатысты сыни-аналитикалық ойлана алатын оқушы тұлғасын қалыптастыру. Орта білім берудің мемлекеттік стандарттары да осы мақсатқа қол жеткізуді көздейді. Осы аталмыш мақсатқа жету жолында оқушы ең басты тарихи білімді алумен бір қатарда сол тарихи білімге қатысты өзіндік көзқарастардың қалыптасуы, бұл көзқарастардың объективтілік жағының болуы қажет етіледі және сыни тұрғыдан ойлана алатын оқушы тұлғасын қалыптастыру мақсаты қазіргі таңдағы тарихи білім берудің басты педагогикалық міндеті болып табылады және бұлмәселе көкейтесті мәселелердің бірі болып табылады. Жаңартылған білім беру бағдарламасы шеңберінде оқушылардың сыни ойлауын қалыптастыру мәселелеріне баса назар аударылады. Сонымен қатар оқушының тарихи білімді өз бетінше «тәуелсіз» алуы үшін педагогикалық жағдайлар жасалу жолдары да қарастырылады. Сондай-ақ тарихи білімді өз бетінше алумен бір қатарда, алған тарихи білімін қолдана алу жолдары да талданады. Оқушы тарихи тұлғалардың қоғамдық әрекеттерінің ішінде басты қызметтерін ажырата алу, тарихи үдерістердегі себеп-салдардық факторларды анықтай алу (тарихи оқиғанңы басталу алғышарттарын білуі), тарихи дерек көздерін талдай алуы, тарихи мәселелерді өз бетінше аналитикалық тұрғыдан шеше алуы-осы аталғандардың барлығы оқушының бойында өз деңгейінде қалыптасқан болуы керек.

Сыни тұрғыдан ойлау деген ұғымды алғаш рет ғылыми айналымға енгізген Диана Халперн болатын. Ол өз зерттеулерінде оқу нәтижелерін алдымызға қойып, оқушының ойлау ерекшеліктерін ескере отырып, оқытылатын әрбір мәселеге күманмен қарауға үйрету арқылы сыни ойлауды қалыптастыруға болады деп тұжырымдама айтты. Халперн оқушылардың сыни ойлауын қалыптастыру үшін арнайы оқу мақсаттары жасалуы шарт деген тұжырымдама жасады. Осы оқу мақсаттарында оқушының ойлау процесіндегі ерекшеліктерін ескере отырып, ойлау механизмдерінің әрбір кезеңдерінде белгілі бір тапсырмалар мен жаттығулар, сұрақтар қою арқылы, бір мәселеге жан-жақты ойлана талдау жасау арқылы оқушышының сыни ойлауын қалыптастыруға болады деген пікір білдірді [3, 100 б].

XXI ғасыр қоғамы адамзатқа өзіндік бер талаптар қоюда, ол талаптарға- сабақта немесе кез-келген өмір саласында берілетін ақпараттарға сыни қарай алу, кез-келген мағлұматтардағы логикалық және аналитикалық қателіктерді байқай алу, өз бетінше ойлана алып, өзіндік бір тұжырымдар мен пайымдауларға ие болу, өзіндік пайымдауларды жоққа шығаратын ақпараттар келсе өзіндік ойлардан бас тарта білу, өзгере алу, қолда бар ақпараттарға қатысты болжамдар жасай алу, өзінің біліміне, өзіндік тұжырымдарына өзіндік рефлексияның болуы т.б. жатады. Осы қоғамның өзі, заманның өзі тез құбылып, өзгеріп жатуына байланысты қазіргі заман адамы да осы жоғарыда аталған талаптарға сай бола білуі керек. Жалпы білім беретін меткепте де, басқа да бір оқу орындары да қоғамның адамзатқа қоятын талаптарын ескерген күйде білім беру процесін ұйымдастыруы керек деп санаймыз. Сонда ғана біз қоғамның алдында жетік, білімді, әрі жан-жақты қалыптасқан, қоғамға бейімделе алған тұлғаны қалыптастыра аламыз.

Сыни ойлау технологиясы бойынша оқушылар өз алдына оқу мақсаттарын қоя білуі керек, сол мақсаттарды қоюда, оқу мақсаттарына қол жеткізуде оқушының алдында туындайтын кедергілерді де мұғалімнің көмегімен жеңе білуі керек. Егер оқушыда сыни ойлау қабілеттері өз деңгейінде қалыптасқан, әрі дамыған болса сол оқушы оқу мақсаттарын да қоя алады, сол мақсаттарға жету жолындағы кедергілерді де жеңе біледі.

Зерттеу жұмысы барысында осы мәселе төңірегіндегі педагогикалық, психологиялық және философиялық еңбектерді саралау арқылы, осы мәселені жан-жақты зерттеу арқылы біз мынадай бір қарама қайшылықтарға тап болдық: ол:

-барлық дерлік психолог-педагогтар зерттеушілер оқушының сыни ойлауының маңыздылығын мойындайды және сыни ойлана алу бұл қоғамгың болашағы екендігін ескереді, дегенмен Тарих сабақтарында оқушылардың сыни ойлауын қалыптастыратын, дамытатын жүйелі түрде ұйымдастырылған, барлық педагогикалық ерекшеліктері ескерілген бірізді педагогикалық технологияның жоқтығы: міне осы біздің зерттеуімізде алдымыздан шыққан бірінші қарама-қайшылық болды.

-қазақстандық ғалымдар да, педагогтар мен психологтар да тарих сабағында сыни ойлана алатын, тарихи оқиғалар мен тарихи ақпараттардағы ғалымдардың тұжырымдарына күманмен қарап, сыни пікір білдіре алатын оқушы-XXI ғасырдың басты талабы екендігін мойындайды, бұл оқу процесінің басты мақсаты болуы керек деп те санайды, дегенмен осы тұста орта мектептерде Тарих сабақтарында сыни ойлау технологиясын енгізудің әдістемелік жақтарының аз қарастырылып, азғантай деңгейде зерттелгендігінің арасындағы қарама-қайшылық: бұл зерттеуіміз барысындағы екінші қарама-қайшылық болып табылады [4, 113 б].

С. Брукфиллд, С.И. Заир-Бек, Е. Глейзер, Д. Курфис, К. Мередит, А. Коржуев, Д. Макпак, И.В. Муштавинская, М. Мур, Э. Норрис, А.К. Попков, Р. Рауль, К. Пол, К. Поппер, К. Попков, Р. Эннис, Дж. Стил іспеттес ғалымдар сыни ойлай процесін ойлай процесін зерттеумен айналысқан алғашқы ғалымдар болып табылады.

XX ғасырдың басында американдық психологтар мен педагогтардың арасында оқушылардың ойлау ерекшеліктеріне сүйенетін білім беру технологиясы-сыни ойлау технологиясы енгізіле басталды. Десек те көптеген ғалымдар бұл сыни ойлау технологиясының авторы ретінде пиаже мен Выготскийдің тұжырымдамаларынан бастау алған (педагогикалық психология ілімдерін меңзеп отыр) деп есептейді. Дәл осы Выготский баланың танымдық ерекшеліктеріне орай, оқушының психикалық процестеріне сүйене отырып, білім беру жүйесін ұйымдастыруды ұсынған болатын [5, 40 б].

«Сыни тұрғыдан» ойлау деген ұғымды алғаш рет ғылыми айналымға енгізген Диана Халперн болатын. Сыни ойлауды дамыту технологиясы алғаш рет Америка Құрама Штаттарында әзірленіп, сыннан өткізілді. Әзірлегендер –Ч. Темпл, Д, Стил, К. Мередит болатын. ТМД аумағындда сыни ойлау технологиясын зерттеген, әдістемелік тұстарын талдаған ғалымдар қатарына -И.О. Загашев, М.В. Кларин, И.В. Муштавинская мен С.И. Заир-Бек атап өтуімізге болады. ТМД аумағындағы зерттеушілер сыни ойлау технологиясының түрлі әдістерін сараптады және синтездеді десек те болады.

Американдық психологтар және педагогтер Ч. Темпл, Д. Стил мен К. Мередит сыни ойлау технологиясы негізінде проблемалық мәселелерді шешудің жолдары мен қағидаттары туралы зерттеулер жүргізді[6, 110 б].

Қорыта келе, сыни ойлау технологиялары сол қоғам қоятын талаптарға жауап бере алатындай азамат шығаруда көмектесетін бірден бір педагогикалық технология екендігін соңғы жылдардағы ғылыми педагогикалық зерттеулер дәлелдеп берді. Сыни ойлау технологиясын кейбір элементтерін біздің елімізде бастауыш сыныптардан бастап енгізіп жатқан педагогтар да жоқ емес. Сыни ойлау технологиясының күрделегіне байланысты бұл технологияны орта буын сыныптар мен жоғары сыниптарда қолданған жөн деп санаймыз. Өйткені сыни ойлау технологиясы өзіндік рефлексияға негізделген. Өзіндік рефлексия дегеніміз оқушының өзі «тұтынып» жатқан біліміне байланысты өзіне бақылау жасай алуы мен өзін-өзі бағалай алу қабілеттерін атаймыз. Ал, біз білетініміздей бастауыш сынып оқушыларында өзіндік рефлексия қабілеті анай айтарлықтай қалыптаса қоймаған. Сондықтан сыни ойлау технологиясының кейбір қарапайым тәсілдерін ғана

бастауыш сыныпта пайдаланып, негізінен жоғары сыныптарда қолдануды педагогтар ұсынады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абдулов А.А. Деятельность и психология личности. –М.: Наука. 1979.125 с
2. Хамшидов А.Л., Турманова Л.М. индивидуальное развитие и категория мышления. Алматы., 1992.-217 с
3. Ашимов А.А. Формирование логического строя мышления в процессе практической деятельности. Алматы: Наука, 1980-178 стр
4. Авдеева А.С. Культура мышление-как проблема. Москва., 1992 г., 185 стр
5. Аверян Л.Н. Система познание мира. –М.: Наука., 1996 г., 200 стр
6. Семенков А.С., Зарянский А.А., Алексеевский Р.О. Когнитивизм как общепсихологическая концепция познавательных научения//Вопросы психологии.1980г №3., 70-73 стр

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ, ОЛАРДЫҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ҚОЛДАНУ ЖОЛДАРЫ

Байгунова Д.М.
«Саз және ән» кафедрасының магистр,аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
baygunova77@mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-7016-3775

Аңдатпа. Бұл мақалада білім беруде ақпараттандыру үдерісі айқындалып, жаңа ақпараттық технологияларды қолданудың тиімділігі көрсетілген. Ақпараттық-коммуникациялық технологияның келешек ұрпақтың жанжақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасы аса мол. Білім беру ұйымдарындағы электрондық оқыту жүйесі туралы ережелер білім беру ұйымдарындағы электрондық оқытудың мақсатына, мазмұнына құралдарына, формалары мен әдістеріне қойылатын нормалар мен талаптардың жүйесін, ақпараттық қатынастық технологиялар саласында оқушылар мен педагогтарды дайындау деңгейіне қойылатын талаптар жиынтығын тағайындайды, білім беру ұйымдарында ақпараттық-қатынастық технологияларды пайдалану көлеміне қойылатын талаптарды анықтайды. Ақпараттық – коммуникациялық технологияны оқу тәрбие үрдісіндегі қолдану оқушының өз мамандығына қызығушылығын арттырып, шығармашылық шабытын шыңдап, ғылыми көзқарасын қалыптастырып, мамандық сапасын арттырып, еңбек нарығындағы бәсекеге қабілетті мамандар даярлауда үлесі мол екендігі айтылған.

Кілт сөздер: Ақпарат, технология, процесс, әдістеме, бағдарлама, классификация, интернет, тенденция.

Abstract. This article defines the process of informatization in education and shows the effectiveness of the use of new information technologies. Information and communication technologies are also very useful for creating pedagogical and psychological conditions that allow future generations to gain knowledge, develop business and talent, be creative and free. The provisions on the e-learning system in educational organizations prescribe a system of norms and requirements for the purpose, content, means, forms and methods of e-learning in

educational organizations, a set of requirements for the level of training of students and teachers in the field of Information Communication Technologies, defines requirements for the volume of use of information and communication technologies in educational organizations. The use of information and communication technologies in the educational process increases the student's interest in his / her profession, develops creative inspiration, forms a scientific approach, and develops a special

Key words: Information, Technology, Process, methodology, program, classification, internet, trend.

Дамыған елдердегі білім беру жүйесінде ерекше маңызды мәселелердің бірі– оқытудың ақпараттандыру, яғни білім беру үрдісінде ақпараттық технологияларды пайдалану. Қазіргі таңда елімізде білім беру жүйесінде жаңашылдық қатарында ақпараттық кеңістікті құру енгізілді. Ақпараттандыру жағдайында оқушылар меңгеруге тиісті білім, білік, дағдының көлемі күннен күнге артып, мазмұны өзгеріп отыр. Білім беру саласында ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы білімнің сапасын арттыру, білім беру үрдісін интенсификациялау мен модернизациялаудың тиімді тәсілдері іздестірілуде.Қазіргі кезде біздің қоғамымыз дамудың жаңа кезеңіне көшіп келеді, бұл кезең ақпараттық кезең, яғни компьютерлік техника мен оған байланысты барлық ақпараттық коммуникациялық технологиялар педагогтар қызметінің барлық салаларына кірігіп, оның табиғи ортасына айналып отыр. «Білім берудегі АКТ» ұғымы «оқытудың жаңа ақпараттық технологиялары», «қазіргі ақпараттық оқыту технологиялары», «компьютерлік оқыту технологиялары» және т.б., тіркестермен тығыз байланысты.

Білім беруді ақпараттандандыру процесі пән мұғалімдеріне, әдіскерлерге, білім мекемелерін басқарушыларға жаңа ақпараттық технологияны өз қызметтеріне жан-жақты пайдалану саласына үлкен талап қояды. Ақпараттық–коммуникациялық технологияны бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуға және оның мүмкіндіктерін әлемдік білімдік ортаға енудегі сабақтастыққа қолдану негізгі мәнге ие болып отыр. Білім беруді ақпараттандыру, білім салаларының барлық қызметіне ақпараттық технологияны енгізу және ұлттық модельді қалыптастыру қазақстандық білім беруді сапалы деңгейге көтерудің алғы шарты.

Ақпараттандыру жағдайында оқушылар меңгеруге тиісті білім, білік, дағдының көлемі күннен-күнге артып, мазмұны өзгеріп отыр. Мектептің білім беру саласында ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы білімнің сапасын арттыру, білім беру үрдісін интенсификациялау мен модернизациялаудың тиімді тәсілдерін іздестіру жұмыстары жүргізіліп жатыр. Бұл жұмыстардың тиімділігі мен нәтижелілігі бірнеше оқу-әдістемелік, психологиялық-педагогикалық мәселелердің шешімін ғылыми түрде негіздеуді талап етеді. Оларды бірнеше бағыттарға бөлуге болады:

- оқу үрдісінде ақпараттың технологияларды іске асырудың жүйелі ғылыми-әдістемелік жолын анықтау;
- оқушылардың тәжірибелік іс-әрекетінде ақпараттық технологияларды пайдаланудың әдістемесін жасау;
- мұғалімдердің ақпараттық технологияларды меңгеру және оқу үрдісінде пайдалану бойынша кәсіби біліктерін жетілдіру;
- оқушыларды білім, білік, дағдыны меңгеру үшін ақпараттық технологияларды пайдалануға үйрету;
- мектептің материалдық-техникалық базасын нығайту.

Ақпараттық–коммуникациялық технологияны (АКТ) бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуға және оның мүмкіндіктерін әлемдік білімдік ортаға енудегі сабақтастыққа қолдану негізгі мәнге ие болып отыр.

Білім беруді ақпараттандыру, білім салаларының барлық қызметіне ақпараттық технологияны енгізу және ұлттық модельді қалыптастыру қазақстандық білім беруді сапалы деңгейге көтерудің алғы шарты.

Ақпараттық–коммуникациялық технология электрондық есептеуіш техникасымен жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті тақтаны қолдануға, Интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді. Ақпараттық әдістемелік материалдар коммуникациялық байланыс құралдарын пайдалану арқылы білім беруді жетілдіруді көздейді. Сол себептен жаңа технологияларды енгізу арқылы, оқу процесінің деңгейі көтеріледі, қазіргі заман талабына сай дамыған тұлға тәрбиеленеді.

Әр мұғалім сабақ өткізген кезде оқушыларға сапалы білім беру үшін жаңа технологияларды пайдалана отырып, сонымен қатар компьютерді, интерактивті тақтаны қолдану арқылы білім берсе, оқушылардың қызығушылығы арта түсері анық.

Интерактивті тақта – бұл компьютердің қосымша құрылғыларының бірі және де дәріс берушіге немесе баяндамашыға екі түрлі құралдарды біріктіретін: ақпараттың кескіні мен қарапайым маркер тақтасын біріктіретін құрал. Қазіргі таңда оқушы ақпаратпен қаруланған, жан-жақты дамыған тұлға. Оның білімдік қабілеттерін дамыту үшін біздер, мұғалімдер жан-жақты қаруланған болуымыз керек. «Балаға білім бергенде, алыстан жақынға, таныстан жатқа көшіп, жаңа білімді ескі білімге байлап беру керек» деп Мағжан Жұмабаев айтқандай, оқыту процесіне жаңа көзқараспен қарау керек.

Білім беру үрдісінде жаңа ақпараттық технологияларды қолданудың тиімділігі:

- Оқушының өз бетімен жұмыс істеуі;
- Жаңа ақпаратты іздеуде уақытын үнемдеуі;
- Білім-білік дағдыларын тест тапсырмалары арқылы тексеру;
- Қашықтықтан білім алу мүмкіндігінің туындауы;
- Қажетті ақпаратты жедел түрде алу мүмкіндігі;
- Оқушының ой-өрісін, дүниетанымын кеңейтуге де ықпалы зор.

Заманауи ақпараттық технология құралдарын пайдалана отырып, жұмыс істеу барысында мектеп оқушыларының оқуға, білім алуға деген ұмтылысының артуы ақпараттық технология құралдарымен жұмыс істей алу жаңалығымен ғана емес, сонымен берілетін оқу тапсырмаларын қиындық деңгейі бойынша реттей алу мүмкіндігінен, тапсырманың дұрыс нәтижесі үшін марапаттай алу қызметінен де байқалады. Ең бастысы, оқу материалын түсінбеушіліктен туындайтын білімдегі кемшіліктерді, атап айтқанда үлгермеушілікті жоюға мүмкіндік береді. Заманауи ақпараттық технология құралдары арқылы оқушыларға көмектің белгілі бір түрін ұсынып, оқу пәндерінің материалдарын, тапсырмаларын иллюстрациямен, графикамен және т.б. қамтамасыз етіп, оқушыларға белгілі бір ойын жағдайына жұмылдыра отырып, оқу әрекетін басқаруды айтарлықтай өзгертуге жағдай жасайды.

Жоғарыда айтылған ой-пікірлерді тұжырымдай келе компьютерді қолдану негізінде мектеп пәндерін оқыту сапасын арттырып, білім беруді ақпараттандыру жүйелі түрде іске асады деуге болады.

«Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» деп, Ел басы атап көрсеткендей жас

ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық технологияны оқу үрдісінде оңтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы зор.

Ақпараттық – коммуникациялық технологияны оқу тәрбие үрдісіндегі қолдану оқушының өз мамандығына қызығушылығын арттырып, шығармашылық шабытын шыңдап, ғылыми көзқарасын қалыптастырып, мамандық сапасын арттырып, еңбек нарығындағы бәсекеге қабілетті мамандар даярлауда үлесі мол.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Садыбекова Ж. Оқу-тәрбие үрдісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдану қажеттілігі // Информатика негіздері. – №4. – А., – 2008. – 78-79 бб.
2. Ғалымжанова М. Ақпараттық коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы білім беру деңгейін көтеру //Информатика негіздері. №3. – А., – 2006. – 49-52 бб.
3. Әлмұхамбетова Б.А., Ғалымжанова М.А. Білім беру жүйесі қызметкерлерінің біліктілігін арттыруда ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қолданылуы // Информатика негіздері. – №5. – А., – 2008. – 128 б.
4. Кларин М. В. Педагогическая технология в учебном процессе. Анализ зарубежного опыта. – М.: – Знание. – 1989. С. 265.
5. https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://articlekz.com/kk/article/22284&ved=2ahUKEwielrGn_bTzAhVyhosKHb7lAZgQFnoECAoQAQ&usg=AOvVaw2UmEA29Q2h2xuVaRI-fEzo
6. Зайцева Л.А. Ақпараттық компьютерлік технологияларды оқу үдерісінде қолдану және оны әдістемелік қамтамасыз ету мәселелері. // "Эйдос" интернет-журналы. - 2006. - 1 қыркүйек. http://www.eidos.ru/journal/2006/0901-5.htm.
7. Краснова Г.А. Білім берудегі жаңа ақпараттық технологиялар // Оқыту теориясы мен әдістемесінің мәселелері.- 2001.- № 5.- 39-42 б.
8. Полат Е.С. Білім беру жүйесіндегі жаңа педагогикалық және ақпараттық технологиялар.- М .: Академия, 1999.-223б.
9. .Рыжов В.П. Музыка ақпараттық жүйе ретінде // Ақпараттық әлемдегі музыка. Ғылым. Шығармашылық. Педагогика: Ғылыми мақалалар жинағы. - Дондағы Ростов: Ростов мемлекеттік консерваториясының баспасы. С.В. Рахманинова, 2003.- б.79-101.
10. Семенов, А.Л. Жалпы орта білім берудегі ақпараттық технологиялардың рөлі [Мәтін] / А.Л.Семенов. - М.: МИПКРО баспасы, 2000. - 12с.

ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАНЫ САҚТАУҒА АРНАЛҒАН ҚҰРЫЛЫС ЖОБАЛАРЫНА ИНВЕСТИЦИЯ ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА

А.Р.Тұрсын, А.С.Тулеметова
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан
Зерттеу унриверситеті, Шымкент қ., Қазақстан
*E-mail: asilxan.janadilov@mail.ru

Аңдатпа. Бұл зерттеу мақалада Түркістан облысындағы тарихи-мәдени мұраны сақтауға бағытталған құрылыс жобаларына инвестиция тарту мәселелері қарастырылады. Түркістан облысы Қазақстанның рухани және тарихи орталығы ретінде ерекше маңызға ие, әсіресе Қожа Ахмет Ясауи кесенесі сияқты ЮНЕСКО мойындаған нысандардың

болуы инвестициялық әлеуетті арттырады. Зерттеу барысында инвестиция көлемі, қаржыландыру көздері және олардың тарихи-мәдени мұраны сақтауға әсері талданады. Нәтижелер жергілікті және халықаралық инвестициялардың маңыздылығын, сондай-ақ осы саладағы қиындықтарды көрсетеді.

Кілт сөздер: тарихи-мәдени мұра, инвестиция, құрылыс жобалары, Түркістан облысы, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, туризм.

Кіріспе

Түркістан облысы – Қазақстанның тарихи және мәдени мұрасының бай қазынасы саналатын аймақ, әрі түркі әлемінің рухани орталығы ретінде ғасырлар бойы маңызды рөл атқарып келеді. Облыстың орталығы – Түркістан қаласы – ежелгі Жібек жолы бойындағы сауда мен мәдениеттің тоғысқан нүктесі болған, ал бүгінгі таңда ол Қазақстанның рухани және туристік дамуындағы негізгі орталықтардың біріне айналуда. 2018 жылы облыс орталығы Шымкенттен Түркістанға ауыстырылғаннан кейін, бұл аймаққа мемлекет тарапынан ерекше назар аударылып, тарихи-мәдени мұраны сақтау және оны әлемдік деңгейде насихаттау мақсатында бірқатар құрылыс жобалары қолға алынды. Осыған байланысты, тарихи нысандарды сақтауға және қалпына келтіруге бағытталған құрылыс жобаларына инвестиция тарту өзекті мәселеге айналып отыр. Бұл мақала Түркістан облысы мысалында тарихи-мәдени мұраны сақтауға арналған құрылыс жобаларына инвестицияның рөлі мен тиімділігін зерттеуге арналған. Зерттеудің негізгі мақсаты – инвестиция көлемін, олардың қайнар көздерін және осы жобалардың тарихи мұраны сақтауға, сондай-ақ аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына тигізетін әсерін талдау арқылы осы саладағы жетістіктер мен проблемаларды анықтау болып табылады.

Түркістан облысының тарихи-мәдени мұрасы тек Қазақстан үшін ғана емес, бүкіл Орталық Азия мен түркі әлемі үшін маңызды. Мұндағы ең көрнекті ескерткіштердің бірі – XIV ғасырда салынған Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. Бұл нысан 2003 жылы ЮНЕСКО-ның Дүниежүзілік мұра тізіміне енгізілген және әлемдік деңгейде мойындалған тарихи және архитектуралық құндылық ретінде танылған. Кесене ғана емес, Түркістан облысындағы Арыстанбаб кесенесі, Отырар қалашығы, Сауран қамалы және басқа да көптеген тарихи орындар аймақтың байырғы мәдениеті мен тарихын паш етеді. Алайда, уақыт өте келе бұл ескерткіштердің көпшілігі табиғи және антропогендік факторлардың әсерінен қирауға ұшыраған. Осыған байланысты, оларды сақтау және қалпына келтіру жұмыстарына қомақты қаржы ресурстары қажет болды. Дәл осы тұста инвестициялардың рөлі айқындалады – мемлекеттік бюджеттен бөлінетін қаражатпен қатар, жеке және халықаралық инвестицияларды тарту арқылы бұл міндеттерді тиімді шешу мүмкіндігі туындайды.

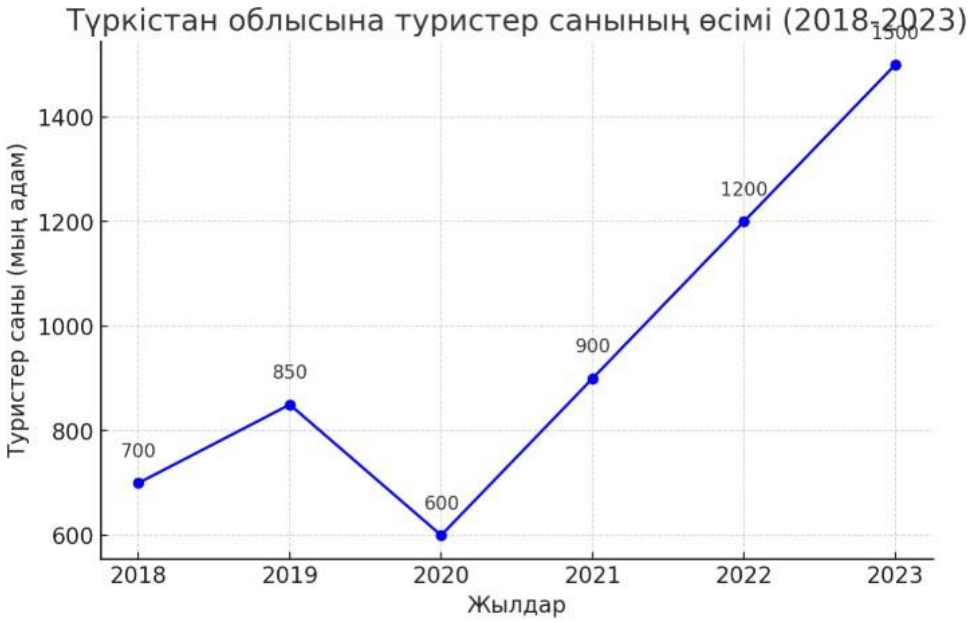
2018 жылы Түркістан облысының құрылуы аймақтың даму траекториясын түбегейлі өзгертті. Қазақстан Республикасы Үкіметінің шешімімен Түркістан қаласы түркі әлемінің мәдени-рухани орталығы ретінде қайта жаңғыртылуға бағытталған ауқымды жоспар қабылданды. Бұл жоспар аясында тарихи нысандарды қалпына келтірумен қатар, қала инфрақұрылымын жаңғырту, туризмді дамыту және халықаралық деңгейдегі рухани орталық құру мақсаттары қойылды. Мысалы, «Ұлы Дала Елі» орталығы, «Хазірет Сұлтан» халықаралық әуежайы, жаңа әкімшілік-іскерлік орталық сияқты жобалар осы бағыттағы маңызды қадамдар болды. Бұл жобалардың барлығы тарихи мұраны сақтаумен тікелей байланысты, себебі олар туристерді тарту және аймақтың мәдени әлеуетін арттыру арқылы ескерткіштерді қорғауға қосымша қаражат көздерін қамтамасыз етеді.

Инвестициялардың маңызы тек құрылыс жұмыстарын қаржыландырумен шектелмейді. Олар сонымен қатар жергілікті халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуға, жұмыс орындарын құруға және туризм индустриясын дамытуға ықпал етеді. Түркістан облысында соңғы жылдары туризмнің өсуі байқалады: ресми деректер бойынша, 2023 жылы аймаққа келген туристер саны 1,5 миллионнан асты, бұл 2018 жылмен салыстырғанда екі есеге жуық өсімді көрсетеді. Бұл туристік ағын тарихи-мәдени нысандардың сақталуына және оларға деген қызығушылықтың артуына тікелей байланысты. Осылайша, инвестициялар тарихи мұраны сақтау мен экономикалық дамудың синергетикалық әсерін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу тарихи-мәдени мұраны сақтауға бағытталған құрылыс жобаларына инвестициялардың рөлі мен тиімділігін Түркістан облысы мысалында талдауға арналғандықтан, методологиялық тәсіл сапалық және сандық әдістердің үйлесіміне негізделді. Бұл бөлімде зерттеудің әдістері, дерек көздері, талдау құралдары, сондай-ақ зерттеу барысында қолданылған тәсілдердің ерекшеліктері мен шектеулері толық сипатталады. Методологияның мақсаты – Түркістан облысындағы инвестициялық жобалардың көлемі, құрылымы, тиімділігі және олардың тарихи мұраға әсерін жан-жақты бағалауға мүмкіндік беретін дәйекті және объективті негіз қалыптастыру.

Зерттеу аралас типтегі дизайнды (mixed-methods approach) қолданды, яғни сандық деректерді талдау мен сапалық бағалауды біріктірді. Сандық әдістер инвестиция көлемін, қаржыландыру көздерін және олардың экономикалық нәтижелерін өлшеуге бағытталса, сапалық әдістер жобалардың тарихи-мәдени мұраға әсерін, әлеуметтік маңызын және жергілікті қоғамдастыққа тигізетін ықпалын тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. Бұл тәсілдің артықшылығы – сандық көрсеткіштермен шектелмей, мәселенің контекстік және субъективті аспектілерін де ескеру мүмкіндігінде. Зерттеу процесі үш негізгі кезеңнен тұрды: деректер жинау, талдау және нәтижелерді синтездеу.

1 – сурет – Түркістан облысына туристер санының өсімі (2018-2023)

Деректерді жинау бірнеше көзден жүргізілді, бұл зерттеудің сенімділігін арттыруға және әртүрлі перспективаларды қамтуға мүмкіндік берді. Негізгі дерек көздеріне мыналар кірді:

1. **Ресми статистика және есептер:** Түркістан облысы әкімдігінің инвестициялық жобалар туралы жылдық есептері (2018-2023), Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша құжаттары, сондай-ақ Ұлттық экономика министрлігінің аймақтық даму статистикасы пайдаланылды. Бұл деректер инвестиция көлемін, олардың бөліну құрылымын (мемлекеттік бюджет, жергілікті бюджет, жеке инвестиция) және жобалардың іске асырылу деңгейін бағалауға негіз болды.

2. **Стратегиялық құжаттар:** Түркістан қаласының 2018-2050 жылдарға арналған бас жоспары, «Түркістанды түркі әлемінің рухани-мәдени орталығы ретінде дамыту» жөніндегі Үкімет қаулысы және ЮНЕСКО-ның Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне қатысты есептері зерттеудің негізгі құжаттары ретінде қарастырылды. Бұл құжаттар жобалардың мақсаттары мен басымдықтарын анықтауға көмектесті.

3. **Сарапшылардың пікірлері:** Тарихи-мәдени мұраны сақтау және құрылыс жобалары саласындағы сарапшылармен (археологтар, тарихшылар, экономистер) жартылай құрылымдалған сұхбаттар жүргізілді. Сұхбаттар онлайн және офлайн форматта өткізіліп, инвестициялардың тиімділігі, жобалардың сапасы және олардың тарихи нысандарға әсері туралы терең түсінік алуға мүмкіндік берді. Сұхбатқа қатысушылардың саны – 10 адам, олардың ішінде жергілікті билік өкілдері мен академиялық ортадан мамандар бар.

4. **Веб-ресурстар және әлеуметтік желілер:** Интернеттегі ашық дереккөздер, соның ішінде Х платформасындағы Түркістан облысына қатысты пікірталастар мен жарияланымдар талданды. Бұл тәсіл қоғамның жобаларға деген көзқарасын және олардың әлеуметтік резонансын бағалауға мүмкіндік берді. Мысалы, туристердің пікірлері, жергілікті тұрғындардың шағымдары немесе инвесторлардың жобаларға қатысты жарияланымдары зерттеуге қосымша контекст қосты.

Зерттеудің негізгі үлгісі ретінде Түркістан облысындағы 2018-2023 жылдар аралығында іске асырылған немесе жүзеге асырылып жатқан құрылыс жобалары таңдалды. Олардың ішінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесін қалпына келтіру, «Ұлы Дала Елі» орталығы, «Хазірет Сұлтан» әуежайы және Түркістан қаласының әкімшілік-іскерлік орталығы сияқты ірі жобалар ерекше назарға алынды. Бұл жобалар тарихи мұраны сақтау мен аймақтық дамудың өзара байланысын зерттеуге мүмкіндік беретін кешенді мысалдар ретінде қарастырылды.

Зерттеу барысында бірқатар шектеулер анықталды, олар нәтижелерді интерпретациялау кезінде ескерілуі тиіс:

1. **Деректердің толық еместігі:** Ресми есептерде кейбір жобалардың қаржыландыру көздері немесе шығындары туралы толық ақпарат берілмеген. Мысалы, жеке инвестициялардың нақты көлемі кейде құпия сақталады.

2. **Субъективтілік:** Сарапшылардың пікірлері мен Х платформасындағы жазбалар жеке көзқарастарға негізделгендіктен, толық объективтілікті қамтамасыз ету қиын болды.

3. **Уақыт шектеуі:** Зерттеу 2025 жылдың наурыз айына дейінгі деректерді қамтығандықтан, кейінгі өзгерістер ескерілмеді.

4. **Географиялық шектеу:** Зерттеу тек Түркістан облысына бағытталған, сондықтан басқа аймақтармен салыстырмалы талдау жүргізілмеді.

Зерттеу барысында этикалық нормалар сақталды. Сұхбатқа қатысушылардың жеке деректері құпия сақталып, олардың келісімі алынды. Ресми құжаттар мен әлеуметтік желілерден алынған ақпарат тек ғылыми мақсатта пайдаланылды және авторлық құқықтар ескерілді.

Осы методология Түркістан облысындағы тарихи-мәдени мұраны сақтауға бағытталған құрылыс жобаларына инвестицияларды талдауға жан-жақты тәсілді қамтамасыз етеді. Сандық және сапалық әдістердің үйлесімі, әртүрлі дерек көздері мен талдау құралдары зерттеудің сенімділігін арттырып, мәселенің көп қырлы табиғатын ашты. Дегенмен, шектеулерді ескере отырып, нәтижелерді сақтықпен интерпретациялау қажет. Бұл методология зерттеу нәтижелерінің негізін қалады және осы саладағы болашақ зерттеулер үшін бағыт-бағдар бола алады.

Зерттеу нәтижелері

Түркістан облысындағы тарихи-мәдени мұраны сақтауға бағытталған құрылыс жобаларына инвестицияларды зерттеу нәтижелері аймақтың рухани және экономикалық дамуындағы маңызды өзгерістерді, сондай-ақ осы процестегі жетістіктер мен қиындықтарды анықтады. Зерттеу барысында инвестиция көлемі, олардың бөліну құрылымы, жобалардың тарихи нысандарға және туризмге әсері, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық нәтижелері жан-жақты талданды. Бұл бөлімде алынған нәтижелер толық сипатталып, сандық деректер мен сапалық бағалаулар негізінде түсіндіріледі.

Түркістан облысындағы құрылыс жобаларына 2018 жылдан 2023 жылға дейін тартылған инвестициялардың жалпы көлемі 291,4 миллиард теңгені құрады. Бұл қаражаттың бөліну құрылымы мынадай болды:

- **Республикалық бюджет:** 46,3 миллиард теңге (15,9%);
- **Жергілікті бюджет:** 94,2 миллиард теңге (32,3%);
- **Жеке инвестициялар:** 132 миллиард теңге (45,3%);
- **Халықаралық гранттар мен несиелер:** 18,9 миллиард теңге (6,5%).

Сандық талдау көрсеткендей, инвестициялардың ең үлкен үлесі жеке сектордан келген, бұл жергілікті және ұлттық бизнес субъектілерінің аймақтың дамуына қызығушылық танытқанын көрсетеді. Жеке инвестициялар негізінен туристік инфрақұрылымды (қонақ үйлер, сауда орталықтары) және әкімшілік ғимараттарды салуға бағытталған. Мемлекеттік қаржыландыру тарихи нысандарды қалпына келтіру және негізгі инфрақұрылымдық жобаларға (мысалы, «Хазірет Сұлтан» әуежайы) жұмсалды. Халықаралық қаражаттың аздығы (6,5%) Түркістан облысының әлемдік инвестиция нарығында әлі де толық әлеуетін көрсете алмағанын байқатады. Мысалы, ЮНЕСКО және Ислам даму банкі сияқты ұйымдардан алынған гранттар Қожа Ахмет Ясауи кесенесін сақтауға бағытталғанымен, басқа жобаларға халықаралық қолдау әзірге шектеулі.

Инвестициялардың жылдық динамикасы да назар аударарлық. 2018 жылы облысқа 32 миллиард теңге бөлінсе, 2023 жылы бұл көрсеткіш 78 миллиард теңгеге жетті, яғни бес жыл ішінде 2,4 есе өсім байқалды. Бұл өсім мемлекеттің Түркістанды рухани орталық ретінде дамытуға деген саяси ұмтылысымен және жеке сектордың туристік әлеуетке деген сенімділігімен байланысты.

Зерттеу барысында инвестициялардың негізгі бөлігінің мынадай жобаларға бағытталғаны анықталды:

1. **Қожа Ахмет Ясауи кесенесін қалпына келтіру:** Кесененің буферлік аймағын жаңғыртуға 12 миллиард теңге жұмсалды. Бұл жоба кесененің архитектуралық

тұтастығын сақтап, оны туристік нысан ретінде тартымды етуге мүмкіндік берді. Бақылау нәтижелері бойынша, кесене аумағындағы жолдар мен жарықтандыру жүйелері жаңартылып, туристердің қолжетімділігі артты.

2. **«Ұлы Дала Елі» орталығы:** Бұл жобаға 25 миллиард теңге бөлінді. Орталық тарихи экспозициялар мен мәдени шараларға арналған кешен ретінде туристерді тартуға және жергілікті мәдениетті насихаттауға бағытталған. Сарапшылардың пікірінше, мұндай жобалар тарихи мұраны сақтаудан гөрі туризмді дамытуға көбірек үлес қосады.

3. **«Хазірет Сұлтан» халықаралық әуежайы:** 68 миллиард теңгеге салынған әуежай облыстың қолжетімділігін арттырды. 2023 жылы әуежай арқылы 500 мыңнан астам жолаушы тасымалданды, олардың 30%-ы шетелдік туристер болды.

1 – кесте – Инвестициялардың құрылымы және қолданылуы

Қаржыландыру көзі	**Көлемі (млрд теңге)**	**Пайыздық үлесі (%)**	**Негізгі жобалар**
Республикалық бюджет	46.3	15.9	Кесене қалпына келтіру, әуежай құрылысы
Жергілікті бюджет	94.2	32.3	Жолдар, әкімшілік орталық
Жеке инвестициялар	132.0	45.3	Туристік инфрақұрылым, сауда орталықтары
Халықаралық гранттар	18.9	6.5	ЮНЕСКО жобалары, кесене сақтау
Жалпы	**291.4**	**100**	

Тарихи мұраға тікелей әсер ететін жобалардың тиімділігі сарапшылар арасында әртүрлі бағаланды. Бір жағынан, кесенелер мен қалашықтарды қалпына келтіру (мысалы, Отырар және Сауран) ЮНЕСКО тізіміндегі нысандардың сақталуын қамтамасыз етті. Екінші жағынан, құрылыс барысында археологиялық зерттеулердің жеткіліксіздігі бірқатар проблемаларды туындатты. Мысалы, Түркістандағы жаңа әкімшілік орталықтың құрылысы кезінде ортағасырлық қабаттардың зақымданғаны туралы археологтардан шағымдар түсті. Бұл тарихи мұраны сақтау мен заманауи дамуды теңестірудегі қайшылықты көрсетеді.

Инвестициялардың ең айқын нәтижелерінің бірі – туризмнің қарқынды дамуы. 2018 жылы Түркістан облысына 700 мың турист келсе, 2023 жылы бұл көрсеткіш 1,5 миллионға жетті. Туристік ағынның 60%-дан астамы ішкі туризмге, қалғаны шетелдік келушілерге (негізінен Түркия, Өзбекстан, Ресей) тиесілі. Бұл өсім әуежайдың ашылуымен, жол инфрақұрылымының жақсаруымен және тарихи нысандардың қолжетімділігімен тікелей байланысты. Х платформасындағы туристердің пікірлеріне сүйенсек, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі мен жаңа мәдени орталықтар оң баға алғанымен, қызмет көрсету сапасы мен ақпараттық қолдаудың жетіспеушілігі сынға ұшырады.

Экономикалық тұрғыдан инвестициялар 15 мыңға жуық жаңа жұмыс орнын құрды, олардың көпшілігі құрылыс, 旅游业 және қызмет көрсету салаларында. Жергілікті бюджеттің кірісі 2023 жылы 108 миллиард теңгеге жетті, бұл 2018 жылмен салыстырғанда 40% өсімді көрсетеді. Дегенмен, сарапшылардың пікірінше, экономикалық пайда негізінен ірі инвесторлар мен құрылыс компанияларына тиеді, ал жергілікті шағын бизнестің үлесі әлі де аз.

Зерттеу нәтижелері бірқатар маңызды проблемаларды анықтады:

1. **Қаржыландырудың теңсіздігі:** Халықаралық инвестициялардың аздығы (6,5%) жобаларды толық іске асыруға кедергі келтіреді. Сарапшылар халықаралық қорлардың қатысуы археологиялық зерттеулер мен экологиялық стандарттарды жақсартуға септігін тигізер еді деп санайды.

2. **Археологиялық зерттеулердің жетіспеушілігі:** Құрылыс барысында тарихи қабаттардың бұзылуына қатысты сын көп. Мысалы, Сауран қалашығындағы жұмыстар кезінде жеткілікті археологиялық қазба жүргізілмегені анықталды.

3. **Экологиялық мәселелер:** Жаңа ғимараттар мен жолдардың салынуы табиғи ландшафтқа және су ресурстарына қысым түсіруде. Х платформасындағы жергілікті тұрғындардың пікірлері бойынша, құрылыс қалдықтары мен шаң ауа сапасына кері әсер еткен.

4. **Әлеуметтік теңсіздік:** Инвестициялардың пайдасы негізінен қала орталығына шоғырланып, шалғай аудандардағы тарихи нысандар назардан тыс қалып отыр. Мысалы, Кентау маңындағы ескерткіштерге қаржы бөлінбеген.

Сарапшылардың пікірлері инвестициялардың жалпы оң әсерін растады, бірақ жоспарлау мен іске асырудағы кемшіліктерді де атап өтті. Археологтар құрылыс алдында міндетті түрде кешенді зерттеулер жүргізуді ұсынса, экономистер халықаралық донорларды тарту арқылы қаржылық базаны кеңейтуді қолдады. Жергілікті тұрғындар тарихи мұраны сақтаудың маңыздылығын мойындағанымен, құрылыстың шуы мен экологиялық әсерінен шағымданды.

Түркістан облысындағы инвестициялар тарихи-мәдени мұраны сақтау мен туризмді дамытуда айтарлықтай жетістіктерге жетті. Кесенелердің қалпына келуі, туристік ағынның артуы және экономикалық өсім бұл жобалардың әлеуетін көрсетеді. Алайда, археологиялық және экологиялық мәселелер, халықаралық қаржыландырудың жетіспеушілігі және әлеуметтік теңсіздік сияқты қиындықтар процестің ұзақ мерзімді табысын шектейді. Осы проблемаларды шешу инвестициялардың тиімділігін арттырып, Түркістанды әлемдік деңгейдегі рухани орталыққа айналдыруға ықпал етер еді.

Қорытынды

Түркістан облысындағы тарихи-мәдени мұраны сақтауға бағытталған құрылыс жобаларына инвестиция тарту жөніндегі зерттеу осы процестің аймақтың рухани, мәдени және экономикалық дамуындағы маңызды рөлін айқындады. Зерттеу нәтижелері инвестициялардың тарихи нысандарды қалпына келтіруде, туризмді дамытуда және жергілікті инфрақұрылымды жаңғыртуда айтарлықтай жетістіктерге жеткенін көрсетті. Дегенмен, бұл процестің толық әлеуетін іске асыру үшін бірқатар сын-қатерлерді еңсеріп, стратегиялық тәсілдерді жетілдіру қажет. Осы қорытынды бөлімде зерттеудің негізгі нәтижелері қорытылып, болашақтағы даму бағыттарына қатысты ұсыныстар ұсынылады.

Зерттеу барысында Түркістан облысына 2018-2023 жылдар аралығында 291,4 миллиард теңге инвестиция тартылғаны анықталды, бұл қаражаттың басым бөлігі жеке сектордан (45,3%) және жергілікті бюджеттен (32,3%) қамтамасыз етілді. Бұл инвестициялар Қожа Ахмет Ясауи кесенесі сияқты тарихи ескерткіштерді сақтауға, «Ұлы Дала Елі» орталығы мен «Хазірет Сұлтан» әуежайы сияқты заманауи инфрақұрылымдық жобаларды іске асыруға мүмкіндік берді. Нәтижесінде, туристік ағын 700 мыңнан 1,5 миллионға дейін өсті, ал жергілікті экономикаға оң әсер ететін жаңа жұмыс орындары құрылды. Бұл жетістіктер Түркістанды Қазақстанның рухани және туристік орталығы ретінде нығайтып, түркі әлеміне танымалдылығын арттырды. Алайда, инвестициялардың тиімділігі тек сандық көрсеткіштермен шектелмейді – олардың тарихи мұраны сақтауға және ұзақ мерзімді дамуға қосқан үлесі сапалық тұрғыдан да бағаланды.

Зерттеу нәтижелері инвестициялардың тарихи мұраны сақтау мен экономикалық дамуды үйлестірудегі синергетикалық әлеуетін растады. Мысалы, ЮНЕСКО тізіміне енген Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің буферлік аймағын қалпына келтіру туристердің қызығушылығын арттырып қана қоймай, осы нысанның тарихи құндылығын сақтауға септігін тигізді. Сонымен қатар, әуежай мен жол инфрақұрылымының дамуы аймақтың қолжетімділігін арттырып, туристік және инвестициялық ағынды күшейтті. Бұл нәтижелер мемлекеттік қолдау мен жеке сектордың қатысуының үйлесімділігі табыстың маңызды факторы екенін көрсетеді.

Дегенмен, зерттеу бірқатар маңызды проблемаларды да анықтады. Халықаралық қаржыландырудың аздығы (6,5%) жобалардың ауқымын кеңейтуге және археологиялық зерттеулерді тереңдетуге кедергі келтіреді. Құрылыс барысындағы археологиялық қадағалаудың жетіспеушілігі тарихи қабаттардың зақымдануына әкеліп соқты, бұл Түркістандағы ортағасырлық ескерткіштердің сақталуына қауіп төндіреді. Экологиялық мәселелер, соның ішінде құрылыстың табиғи ландшафтқа әсері және ауа сапасының нашарлауы да назардан тыс қалмады. Сонымен қатар, инвестициялардың пайдасы негізінен Түркістан қаласына шоғырланып, шалғай аудандардағы тарихи нысандар мен ауылдық жерлердің тұрғындары бұл процестен тыс қалып отыр. Бұл әлеуметтік теңсіздіктің белгісі ретінде қарастырылады және болашақта шешуді қажет етеді.

Осы проблемаларды ескере отырып, Түркістан облысындағы инвестициялық жобалардың тиімділігін арттыру үшін мынадай ұсыныстар ұсынылады. Біріншіден, халықаралық қаржы институттарымен (ЮНЕСКО, Дүниежүзілік банк, Ислам даму банкі) ынтымақтастықты күшейту қажет. Бұл қосымша қаражат тартумен қатар, жобаларды халықаралық стандарттарға сәйкестендіруге және экологиялық талаптарды сақтауға мүмкіндік береді. Екіншіден, құрылыс алдындағы археологиялық зерттеулерді міндетті шарт ретінде енгізу тарихи мұраны қорғаудың маңызды қадамы болмақ. Үшіншіден, экологиялық тепе-теңдікті сақтау үшін жасыл технологияларды қолдану және құрылыс қалдықтарын басқару жүйесін жетілдіру ұсынылады. Төртіншіден, инвестицияларды біркелкі бөлу арқылы шалғай аудандардағы ескерткіштерді қалпына келтіру және жергілікті қоғамдастықтың шағын бизнесін дамытуға қолдау көрсету қажет.

Түркістан облысының мысалы инвестициялардың тарихи мұраны сақтау мен заманауи дамуды үйлестірудегі әлеуетін айқын көрсетеді. Бұл процесс тек Қазақстан үшін ғана емес, Орталық Азиядағы басқа да тарихи аймақтар үшін үлгі бола алады. Дегенмен, жобалардың ұзақ мерзімді табысы жоспарлаудың сапасына, орындалу тиімділігіне және барлық мүдделі тараптардың – мемлекеттің, жеке сектордың, халықаралық ұйымдардың және жергілікті халықтың – белсенді қатысуына байланысты. Егер осы сын-қатерлер шешілсе, Түркістан тек рухани орталық қана емес, әлемдік деңгейдегі туристік және мәдени хабқа айналуға толық мүмкіндігі бар.

Қорытындылай келе, Түркістан облысындағы инвестициялық жобалар тарихи мұраны сақтаудың және экономикалық өсудің үйлесімді моделін қалыптастыруда маңызды қадам болды. Зерттеу осы процестің күшті және әлсіз тұстарын анықтап, болашақтағы даму үшін нақты бағыттарды белгіледі. Осы ұсыныстарды жүзеге асыру арқылы Түркістан өзінің тарихи мұрасын сақтап қана қоймай, оны әлемдік қауымдастыққа паш ететін бірегей орталыққа айнала алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. Түркістан қаласын түркі әлемінің мәдени-рухани орталығы ретінде дамыту жөніндегі бас жоспардың

тұжырымдамасын мақұлдау туралы: 2018 жылғы 29 қыркүйектегі № 762 жарлық. – Режим доступа: https://zakon.uchet.kz/kaz/docs/U1800000762

2. Жұмағұлов, А. А. Түркістан өңіріндегі тарихи-мәдени ескерткіштерді қалпына келтіру мәселелері / А. А. Жұмағұлов // Қазақстан археологиясы. – 2021. – № 2(58). – Б. 45–52.

3. Қазақбаев, Е. Т. Қазақстандағы мәдени мұраны сақтаудағы инвестициялық саясат / Е. Т. Қазақбаев // Экономика және статистика. – 2022. – № 4(67). – Б. 89–96.

4. Мәдени мұраны сақтау және дамыту // Дала мен қала. – 2021. – № 12(210). – Б. 25–29.

5. Сейітов, Б. М. Түркістандағы тарихи нысандардың ғылыми-реставрациялау жұмыстары / Б. М. Сейітов, К. Ж. Төлеубаев // Археология және этнография. – 2020. – Т. 5, № 1. – Б. 98–107.

6. Түркістан облысында тарихи-мәдени ескерткіштерді ғылыми-реставрациялау жұмыстары сәтті жүріп жатыр [Электрондық ресурс]. – Режим доступа: https://dalanews.kz/kz/article/turkistan-oblisinda-taryxy-madeny-eskertkishterdi-gilimy-restavrasyyalau-jumistari-satti-jurip-jatir.html

МУЗЫКАДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Байгунова Д.М.
«Саз және ән» кафедрасының магистр,аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
baygunova77@mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-7016-3775

Аңдатпа. Бұл мақалада ақпараттық технологиялар музыканы және онымен байланысты пәндерді оқыту үдерісінің ажырамас бөлігі екені және ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктері музыкатану пәндерін оқытудың тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретіндігі,. музыкадағы компьютерлік технологияның дамуы перспективалы, өзекті және объективті түрде қажеттілігі, ақпараттық компьютерлік технологияларды сауатты және жүйелі қолдану студенттерге, оқытушыларға, ғалымдарға уақытты тиімді бөлуге, шығармашылық әлеуетін жүзеге асыруға мүмкіндік беретіндігі, жалпы қазіргі өмірді ақпараттық технологияларсыз елестету енді мүмкін еместігі қарастырылған. Ақпараттық технологияларды қолдану студенттердің де, оқытушылардың да шығармашылық іс-әрекетіне шексіз мүмкіндіктер ашады. Дегенмен, оларды оқытудың дәстүрлі ақпараттық-түсіндіру тәсілінде қолданудың пайдасыздығын атап өткен жөн.

Жаңа ақпараттық технологияларға негізделген оқу-әдістемелік, демонстрациялық құралдарды қолдана отырып тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар оқытудың зерттеу әдісін кеңінен енгізуді қамтамасыз етеді.

Сонымен қатар, оқу-тәрбие үрдісінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану ойлаудың көрнекі-бейнелі және теориялық типтерін дамыту процестерін бастайтындығын, сонымен қатар оқушылардың шығармашылық, интеллектуалдық әлеуетін дамытуға жағымды әсер ететіндігін атап өткен.

Кілт сөздер: Ақпарат, технология, процесс, әдістеме, бағдарлама, классификация, интернет, тенденция.

Abstract. This article reveals that information technology is an integral part of the process of teaching music and related disciplines, and that the capabilities of information technology

make it possible to increase the effectiveness of teaching musicology disciplines,. the development of computer technology in music is considered promising, relevant and objectively necessary, the fact that the competent and systematic use of Information Computer Technologies allows students, teachers, scientists to effectively allocate time, realize their creative potential, in general, it is no longer possible to imagine modern life without information technologies. The use of Information Technologies opens up unlimited opportunities for creative activity of both students and teachers. However, it should be noted the uselessness of their use in the traditional information and explanatory approach to teaching.

Training of experimental design works using educational and methodological, demonstration tools based on new information technologies.

Key words: Information, Technology, Process, methodology, program, classification, internet, trend.

Бүгінгі таңда көптеген елдердің білім беру үдерісінде білім беруде заманауи ақпараттық технологияларды енгізу мен қолданудың тұрақты тенденциясы байқалады. Соңғы жылдары жалпы білім беретін мектептерде көптеген оқу пәндерін оқытуда ақпараттық технологияларды қолдануға көбірек жүгінуде, білім беру саласы ақпараттандырылуда.

Ақпараттандыру деп компьютерлік техниканы және жаңа ақпараттық технологияларды өндірістің, білім берудің, адамдардың қоғамдық және жеке өмірінің әр түрлі салаларына енгізудің белсенді процесі түсініледі.

Заманауи музыка сабағы – бұл заманауи педагогикалық технологиялар, компьютерлік технологиялар, электронды музыкалық аспаптар қолданылатын сабақ. Музыка сабағы шығармашылық ортаны құрумен сипатталады, өйткені музыкалық іс-әрекеттің мазмұны эмоциялардан және олардың субъективті тәжірибесінен тұрады. Мұндай нақты мазмұн әр түрлі әдістерді, жұмыс түрлерін және жаңа мультимедиялық құралдарды таңдауды анықтайды.

Компьютер музыканы оқытудың шығармашылық үдерісінде кәсіби деңгейде де, әуесқойлық шығармашылық деңгейінде де кең мүмкіндіктер ұсынады.

Музыкалық компьютерлік технологиялар музыкалық шығармаларды техникалық жаңғыртудың түбегейлі жаңа кезеңін ашты: музыкалық басылымдарда, қолданбалы музыка жанрларында, дыбыс жазу құралдарында, дыбыс шығаратын қондырғылардың сапалық мүмкіндіктерінде, театр және концерттік іс-шараларда, дыбыстық дизайнда және музыканы таратуда (соның ішінде Интернет арқылы тарату).

XXI ғасырдағы музыкалық педагогика саласындағы жетекші бағыттардың бірі студенттерді ақпараттық және компьютерлік технологиялармен таныстыру болып табылады. Ақпараттық және компьютерлік технологияларды игеру объективті түрде қажет: біріншіден, композиторлар мен орындаушыларды кәсіби даярлауға арналған,

· екіншіден, көмекші оқу материалының қайнар көзі ретінде пайдалану үшін (анықтамалық, оқу-әдістемелік, редакторлық, дыбыстық жазба, дыбысты жаңғырту және т.б.).

Ресейдің кейбір университеттерінде музыкалық шығармашылыққа қатысты электронды технологиялар оқу бағдарламасының пәні ретінде оқытылады. Мұндай оқу орындарында компьютерлік жүйелер негізінде дыбыстық "сөздіктер" жасалады, музыкалық композициялар жарық пен түрлі-түсті арнайы эффектілерді, кинофильмдер тізбегін, актерлік пантомиманы қолдана отырып жасалады.

Компьютерлік бағдарламалар сонымен қатар аспаптарда ойнауды үйретуде, музыкалық құлақты дамытуда, музыкалық шығармаларды тыңдауда, әуендерді таңдауда, аранжировкада, импровизацияда, музыкалық мәтінді теру мен редакциялауда қолданылады. Компьютерлік бағдарламалар аспаптың диапазонын, орындаушының үзінділерді еркін меңгеруін, штрихтар мен динамикалық реңктердің орындалуын, артикуляцияны және т.б. Сонымен қатар, компьютер "оркестрмен" шығармаларды үйренуге мүмкіндік береді. Ол сондай-ақ дирижерлық бойынша "жаттықтырушы" қызметін атқара алады (теледидар жабдықтарын қолдана отырып). Компьютерлік бағдарламалар музыка тарихы курсында шығармалардың әуендеріне (тақырыптарына) музыкалық-есту анализін жүргізуге мүмкіндік береді. Көптеген музыкалық пәндер үшін компьютер библиографиялық және энциклопедиялық ақпараттың құнды көзі болып көрінеді.

Көрнекі немесе иллюстрациялық материалды көрнекі түрде ұсынуға мүмкіндік беретін компьютерлік презентациялары бар кең таралған жобалық тапсырмалар.

Айта кету керек, компьютерлік технологияны қолдану жұмыстың жеке сипатына бағытталған, ол жалпы музыкалық іс-әрекеттің ерекшеліктеріне сәйкес келеді. Дербес компьютер музыканттың жеке жұмыс режимін оның қарқынына, сондай-ақ орындалатын жұмыс көлеміне сәйкес өзгертуге мүмкіндік береді.

Музыканы оқытудың бағдарламалық құралдары

Компьютерде музыкамен жұмыс істеуге арналған көптеген бағдарламалар бар. Шартты түрде оларды келесі топтарға бөлуге болады:

· музыкалық ойнатқыштар,

· караоке айтуға арналған бағдарламалар,

· музыкалық конструкторлар,

· музыкалық энциклопедиялар,

· оқыту бағдарламалары,

· импровизацияға, топтық музыка ойнауға, композиторлыққа арналған бағдарламалар.

Бағдарламалардың бірінші тобына Windows Media Player, WinAMP және т.б. сияқты бағдарламалар кіреді.

Олар музыкалық файлдарды ойнатуға, әуендер тізімін жасауға, әртүрлі форматта жазуға мүмкіндік береді. Бағдарламалардың бұл спектрі Windows операциялық жүйесінің барлық қолданушыларына кеңінен танымал.

Ән айтуды үйрету үшін, мысалы, VocalJam сияқты бағдарламаларды қолданған жөн. Сіз KarMaker бағдарламасын қолдана отырып, өз композицияңызды құрастыра аласыз. Бұл бағдарламалар бір қағида бойынша құрылады – "минус" ойнатылады, ал әннің сөздері экранда көрсетіледі.

Музыкалық энциклопедиялар музыкалық әдебиет, музыка сабақтарында үлкен көмек көрсетеді. Мысалға, **«Кирилл мен Мефодийдің танымал музыка энциклопедиясы»**, онда барлық заманауи топтар мен әртістер, музыкалық альбомдар туралы мәліметтер жинақталған. Осы энциклопедияның көмегімен сіз кез-келген топтың даму тарихы туралы, әр түрлі елдерде рок, джаз, эстрадалық музыканың қалыптасуы туралы біле аласыз, жазбаны тыңдай аласыз немесе бейнеклип көре аласыз. Білімді тексеру үшін энциклопедияда әр түрлі сұрақтар мен музыкалық фрагменттерден тұратын "Викторина" деп аталатын арнайы бөлім бар.

Бағдарламада **"Музыка жауһарлары"** музыканың әр түрлі бағыттары бойынша шолу материалдары жинақталған, материал барокко дәуірінен қазіргі музыкаға дейінгі

кезеңді қамтиды. Сонымен қатар, бағдарламада композиторлар туралы өмірбаяндық мәліметтер келтірілген, белгілі шығармалардың жасалу тарихы сипатталған. Шығармаларға түсініктемелер, аудио және бейнероликтер қоса беріледі. Бағдарлама әр түрлі терминдер мен музыкалық аспаптардың сөздігімен жабдықталған, бұл жұмысты едәуір жеңілдетеді.

Бағдарлама **"Музыкалық сынып"**, музыкамен де, сольфеджиомен де айналысуға мүмкіндік береді. Бұл бағдарлама тәрбиелік сипатқа ие. Ол бастауыш сынып оқушыларына бейімделген.

Бағдарламада сонымен қатар бөлім бар **"Музыка теориясы"**, онда пайдаланушы сабақты өз бетінше таңдайды, оны тыңдайды және алған білімдерін тексеруге арналған жаттығуларды орындайды. Бағдарламаның кемшілігі - музыкалық материалдарды ойнатудың жылдам қарқыны.

Бағдарламада музыкалық ойын режимдері де қарастырылған, мысалы, "Тик-так-так", "Музыкалық текшелер". Ойындардың мәні аспаптарды, ноталардың ұзақтығы ансамбльдерін анықтаудан тұрады. Бұл ойындар текшелерден музыкалық диктант құрастыруға мүмкіндік береді.

Бағдарламаның келесі бөлімі **"Музыкалық аспаптардың тарихы"** музыкалық аспаптар топтары, олардың түрлері және жасалу тарихы туралы мәліметтерден тұрады. Бағдарламаның бұл бөлімі жұмыс режимін үйлесімді түрде толықтырады "Электронды фортепиано». Ол шығарманы ұсынылған 10 аспаптың кез келгенінде орындауға мүмкіндік береді. Бұл комбинация өте тиімді, өйткені теориямен қатар практика да жүзеге асырылады: қолданушылар музыкалық аспаптарды теориялық тұрғыдан үйреніп қана қоймай, оларды іс жүзінде ойнайды.

Сонымен қатар, бағдарлама **"Музыкалық сынып"** жабдықталған "Киберсинтезатормен». Бұл функция қолданушы таңдаған стильде өз туындыңызды жасауға мүмкіндік береді. "Музыкалық конструктордың" бір түрін пайдалану оңай, пайдаланушыға арнайы білім қажет емес.

Осылайша, "Музыка жауһарлары" бағдарламасына ұқсас бағдарламалар тыңдаушыларды өз музыкаларын жасаудың шығармашылық үдерісіне тартудың жақсы құралы болып табылады. Бұл сондай-ақ олардың осы пәнді оқуға деген тұрақты ынтасы мен қызығушылығын қалыптастыру тәсілі.

Cubase, FL Studio, Dance eJay сияқты бағдарламалар да өз музыкаңызды жасауға көмектеседі. Бұл бағдарламаларды қолдану өте күрделі және пайдаланушыдан егжей-тегжейлі зерттеуді, дағдылар мен дағдыларды қажет етеді.

Музыкалық нота мәтінін жазуға және редакциялауға арналған бағдарламаның мысалы - Final бағдарламасы. Ол сондай-ақ әуендерді құрастыруға, олардың аранжировкасына мүмкіндік береді.

Сабақта компьютерді және сонымен бірге синтезаторды қолдану тыңдаушылар үшін тартымды. Олар мұғалімнің орындауындағы шығарманы тыңдай алады, шығарманы әр түрлі тембрлерде өз бетінше орындай алады.

Музыканы оқытудағы интернет-технологиялар

Бүгінгі таңда музыканы оқытуда тағы бір маңызды, маңызды және өзекті бағыт бар – бұл Интернет-технологияны қолдану.

Білім берудің бұл тенденциясының мақсаты – заманауи ақпараттық технологияларды қолдана отырып, музыканы оқытудың дәстүрлі әдістерін оңтайландыру. Заманауи компьютерлік телекоммуникациялар білім беру ақпараттарының алуан түрлілігін қамтамасыз етеді, оны іздеуді жеңілдетеді, қол жетімді етеді, сонымен

қатар оны түпнұсқа түрінде ұсынады. Дәл осы нәрсе заманауи компьютерлік технологияларды дәстүрлі оқыту құралдарынан ерекшелендіреді. Заманауи компьютерлік технологиялар, оның ішінде Интернет-технологиялар, тұтастай алғанда, оқыту жүйесіне принципті түрде жаңа әдістемелік тәсілдерді әзірлеуді және енгізуді көздейді.

Интернет-технологияларды қолдануда материалды ұсыну формасы негізінен сабақтың нақты түріне, курстың мазмұнына, сонымен қатар мұғалімнің рөліне байланысты анықталады.

Музыкалық-теориялық пәндер музыканы оқытудағы маңызды компонент болып табылады. "Музыкалық формаларды талдау", "Музыка тарихы" сияқты пәндердің зерттеу нысаны әлемдік музыка өнерінің туындылары болып табылады. Пәндердің бұл түрін меңгеру шығарманың өзіне де, композитор, дәуір, музыкалық құбылыстар, сондай-ақ музыкалық мәдениеттің басқа салалары туралы мәліметтерге де әсер ететін үлкен көлемдегі ақпаратты меңгеруді талап етеді. Әлбетте, мұндай сабақтарға дайындық көп уақытты қажет ететін материалды таңдаумен байланысты.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, оқытудың жаңа әдістерінің қалыптасу тенденциясы туралы айтуға болады. Бұл әдістер білім алушының білім беру музыкалық ресурстарымен өзара әрекеттесуін көздейді. Бұл жағдайда мұғалімнің қатысуы минималды. Оқытудың жаңа әдістерінің материалдары мультимедиялық білім беру ресурстары деп аталады. Ресурстардың бұл түріне электронды кітапханалар, энциклопедиялар, музыкалық мұрағаттар, музыкалық антологиялар, виртуалды мұражайлар (соның ішінде музыкалық аспаптар мұражайлары), музыкалық білім беру бағдарламаларының каталогтары, электронды құралдар кіреді. тест тапсырмалары қоса берілген оқу курсы ретінде әзірленген. Бұл ресурстар оқытушының дәрістерін толықтыра алады, сонымен қатар музыкалық тарихи-теориялық пәндер бойынша курсты өз бетінше меңгеруге негіз бола алады. Соңғы жағдайда материал сауатты құрылымдалған және жүйеленген болуы керек. Мұғалім алған білімінің кеңесшісі де, бақылаушысы ретінде де әрекет етеді.

Ақпараттық және білім беру ресурстарының, ал бұл жағдайда Интернет-технологиялардың маңыздылығы білім алушыға ұсынылатын бірқатар мүмкіндіктерге байланысты. Мысалға:

· курстың мазмұны, пәнді оқуға қажетті сабақтардың тақырыптары туралы мәліметтер алу;

· пән бойынша қосымша ақпаратты осы ресурстан немесе басқа интернет-ресурстардан, мысалы, музыкалық кітапханалардан, антологиялардан алу;

· білімді өзін-өзі тексеру (тест тапсырмалары түрінде);

· оқытушымен жеке қарым-қатынас немесе семинарларға қатысу арқылы кеңесу;

Интернет-технологияларға негізделген ақпараттық-білім беру ресурстары материалдарды ұсыну, білімді бақылау және тексеру, мұғалімнің оқушымен қарым-қатынасы формаларында ерекшеленеді. Біз олардың кейбірін келтіреміз:

· тақырып мазмұны;

· музыкалық аспаптармен және аудио мысалдармен сүйемелдеу;

· қосымша материалдарды (мақалалар, оқу басылымдары, Интернетте жарияланған және т.б.) пайдалану.;

· Интернеттегі музыкалық кітапханалар мен музыкалық антологиялардың ресурстарын пайдалану;

· тақырып бойынша тест, шығармаларды талдау, рефераттық жұмыс түріндегі тапсырма;

· оқытушының берілген тақырыптары бойынша ұйымдастырылған форумдар (семинарлар).

Оқу үдерісіне осындай ақпараттық ресурстарды, оның ішінде Интернет-ресурстарды әзірлеу және енгізу оқытудың шекарасын едәуір кеңейтеді, оны тиімді және әр түрлі етеді. Бұл күндізгі және сырттай оқу түрлері үшін бірдей мүмкін.

Музыкалық педагогика және оның одан әрі даму тенденциялары

Қазіргі уақытта музыкалық педагогика зерттеудің жаңа бағыттарын ашуда, олардың ішінде:

1. Музыкадағы ақпараттық технологиялармен байланысты зерттеулер:

· мультимедианы жобаларда қолдану;

· музыкалық шығармаларды компьютерлік талдау мәселелері;

· музыка мазмұнына ақпараттық көзқарас;

2. Музыкалық шығармашылықтағы ақпараттық технологиялардың рөлін, олардың шығармашылық әлеуетті өзектендірудегі маңызын зерттеу.

3. Музыкалық білім беруде ақпараттық технологияларды тікелей енгізу бойынша зерттеулер:

· компьютерлік музыканы, музыкалық редакторларды практикалық игеру;

· заманауи білім беру үдерісінде музыкалық-компьютерлік технологиялар мен электро-музыкалық аспаптарды қолдану;

4. Музыка мұғалімінің ақпараттық мәдениетіне қатысты мәселелерді зерттеу:

· кәсіби қызметтің оңтайлы бағдарламалық жасақтамасы;

· музыканттың өзін-өзі тәрбиелеуіндегі ақпараттық технологиялар.

Оқытуға жаңа ақпараттық, мультимедиялық технологиялар мен Интернет-технологияларды енгізу оқытудың қалыптасқан ұйымдастырушылық формалары мен әдістерінің модификациясын анықтайды. Ақпараттық технологиялардың дәстүрлі оқыту әдістерімен интеграциясы информатиканың әдістері мен құралдарын қолдануға негізделген оқытудың жаңа әдістерінің пайда болуына түрткі болады. Оқытудың жаңа заманауи әдістері тұлғалық-бағдарлы және дамытушылық оқыту идеяларын жүзеге асыруға, оқу-тәрбие процесінің барлық сатыларын күшейтуге, оның тиімділігі мен сапасын арттыруға арналған.

Оқытудың жаңа технологияларын әзірлеу педагогика, психология және информатиканың қатысуымен жүзеге асырылуы тиіс деген пікір бар. Бұл ретте білім алушыға өз бетінше ізденуге белсенді қатысуға, яғни оқу үдерісінде субъект болуға мүмкіндік беретін оқытудың формалары мен әдістеріне ерекше назар аударылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бергер Н. Музыканы оқытудың заманауи тұжырымдамасы мен әдістемесі. "Жалпы білім беруді модернизациялау" сериясы. - Санкт-Петербург., 2004. - б.129.

2. Живайкин П. Музыкалық бағдарламалар // Үйдегі компьютер - М., 1999.-№7,8.- б.30-31.

3. Зайцева Л.А. Ақпараттық компьютерлік технологияларды оқу үдерісінде қолдану және оны әдістемелік қамтамасыз ету мәселелері. // "Эйдос" интернет-журналы. - 2006. - 1 қыркүйек. http://www.eidos.ru/journal/2006/0901-5.htm.

4.Краснова Г.А. Білім берудегі жаңа ақпараттық технологиялар // Оқыту теориясы мен әдістемесінің мәселелері.- 2001.- № 5.- 39-42 б.

5. Полат Е.С. Білім беру жүйесіндегі жаңа педагогикалық және ақпараттық технологиялар.- М .: Академия, 1999.-223б.

6.Рыжов В.П. Музыка ақпараттық жүйе ретінде // Ақпараттық әлемдегі музыка. Ғылым. Шығармашылық. Педагогика: Ғылыми мақалалар жинағы. - Дондағы Ростов: Ростов мемлекеттік консерваториясының баспасы. С.В. Рахманинова, 2003.- б.79-101.

7. Семенов, А.Л. Жалпы орта білім берудегі ақпараттық технологиялардың рөлі [Мәтін] / А.Л.Семенов. - М.: МИПКРО баспасы, 2000. - 12с.

8.Харуто А.В. Музыкалық информатика. Компьютер және дыбыс: Музыкалық университеттің студенттері мен магистранттарына арналған теориялық курстың оқу құралы. - М .: Мәскеу мемлекеттік консерваториясы, 2000. - 387б.

ОРБҰЛАҚ ШАЙҚАСЫ: ТАРИХИ КӨЗҚАРАС

Тұрабаев А.О.
Профессор, Ә.Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті

Аңдатпа. Мақалада XVII ғасырдағы, жаугершілік замандағы қазақ-жоңғар қатынастары шежірелік деректер, архив материалдары негізінде біршама зерттеп-зерделеніп, негізінен Орбұлақ шайқасының аңызы мен ақиқатына ден қойған автор азаттық күресінде алар орны бөлек Орбұлақ өнегесіне басқа қырынан келіп, баспасөз материалдары, мұрағат құжаттары арқылы, бұрын-соңды жарияланған зерттеу еңбектерге де сүйене отырып мейлінше тереңірек талдап-таразылауға талпынып бағады. Нақтырақ айтқанда, сыпыра шежіреші Ақпантай Әлиасқарұлының деректеріне зерделей сүйеніп, оны кейінгі ұрпаққа аманаттауды парыз санаған зерттеуші Алатау батыр Бесайдарұлының да аталмыш шайқаста ата жауына қарсы атой салғанын нақтылы деректермен дәйектеп беруге ұмтылады.

Одан тыс осы тақырыпты тарқата зерделеген Х. Тұрсын, Б. Нұржекеұлы, Қ. Салғараұлы, І. Байжанов, т.б. маңызы бөлек мақалаларын, Л.Гатаулин, М. Гольман, Г. Слесарчук құрастырған құжаттар жинағындағы В. Галиевтің жазбаларын да кәдеге жарата отырып, зерттеу нысаны етіп алынған тақырыпты жан-жақты ашып көрсетуге тырысады.

Сонымен қатар бүгінгі ұлт зиялыларының, зерттеуші ғалымдар мен жазушы-журналистердің де осы мәселеге қатысты көзқарасы, тұщымды дүниелері талданып, аталмыш шайқас турасындағы ел аузында сақталып, елеусіз қалып қойған құнды поэтикалық мұралар да біршама сарапталып, сараланады. Сол себепті автор сыпыра шежіреші Ақпантай Әлиасқарұлының бұрын жарық көрмеген құнды жазбаларын да ғылыми айналымға ұсынады.

Кілт сөздер: Жаңа Қазақстан, Қазақ хандығы, жоңғар шапқыншылығы, Орбұлақ шайқасы, мұрағат құжаттары, баспасөз материалдары, шежірелік деректер.

Аннотация. В данной статье автор предпринял попытку научного освещения истории взаимоотношений казахов с джунгарами, при этом в качестве важных первоисточников выступают архивные документы, материалы периодических изданий, родословные данные, а также вышедшие в свет труды исследователей XVIII в важное место в работе уделено анализу Орбулакской битвы.

Исследователь, опираясь на данные знаменитого летописца Акпантая Алиаскарова, особо выделяет героизм и мужество казахского батыра Алатау Бесайдарулы, в борьбе с джунгарскими завоевателями.

Кроме того, автор привлек для раскрытия в полном ракурсе темы исследования, работы Х. Турсына, Б. Нуржекеулы, К. Салгараулы, И. Байжанова, а также работы Л. Гатаулина, М. Гольмана, Г. Слесарчука, сборник документов В. З. Галиева.

В работе отражены научно-концептуальные подходы именитых, мастистых исследователей, журналистов в освещении тех событий прошлого.

Основу основ данной работы составили поэтическое наследие знаменитых летописцев, оставивших ценные заметки от Орбулакском сражении. Автор впервые вводит в научный оборот данные летописца Акпантая Алиаскарова.

Ключевые слова: Новый Казахстан, Казахское ханство, Орбулакское сражение, архивные документы, материалы периодических изданий и генеологические данные.

Abstract. In this article, the author attempted to scientifically illuminate the history of the relationship between the Kazakh s and Dzungars, archival documents ,periodicals, genealogical data, and published works of researchers of the 17th century serving as important primary sources. An important place in the work is given to the analysis of the Battle Of Orbulak.

The researcher, relying on the data of the famous chronicler Akpantai Aliaskarov, particularly highlights the heroism and courage of the Kazakh hero Alatau Besaidaruli in the fight against the Dzungar conquerors.

In addition, the author used the works of H.Tursyn, B.Nurzhekeuly, K.Salgarauly, I.Baizhanov, as well as the works of L.Gataulin, M.Golman, G.Slersarchuk ,and a collection of documents by V.Z.Galiev to fully disclose the research topic.

The work reflects the scientific and conceptual approaches of famous, seasoned researchers and journalists in covering those events of the past. The basis of this work is the poetic heritage of famous chroniclers who left valuable notes on the Orbulak battle.The author introduced the data of the chronicler Akpantai Aliaskarov into scientific circulation for the first time.

Key words: New Kazakhstan, Kazakh Khanate, Dzungarian invasion, Alatau hero, archival documents,materials of periodicals, geneological sources.

Кіріспе

«Көрінген таудың алыстығы жоқ» дегендей, мұндай да күрделі, тылсым жұмыстың жұрт жадындағы мәліметтерді тірнектеп жинай беруден, сол бағадүрлеріміз өмір сүрген кезеңнің шерлі шежіресін хал-қадерімізше елеп-екшеп, саралап-сараптауға барынша тырысып бағудан туатыны да айдан анық. Анығында Алаштың Алатау батырының ерлікке толы ғұмырын ғылыми айналымға түсіруде ізденістер де, іркілістер де көп болды. Себебі, тың дүниені індете зерттеу, талай заманғы шежірені шым-шымдап тауып, ғылыми тұрғыда батыл байламға келу қашанда оңайға соқпаған.

Жоңғар шапқыншылығы тұсында бүкіл ғұмыры азаттық үшін күреспен өткен Алатау батырдың есімі де халық жадында мәңгі сақталып отыр. Осындай ел сүйіспеншілігіне бөленген арыстардың Оңтүстік өңірінде де аз болмағаны, сөз жоқ, кеудемізге мақтаныш сезімін ұялатады. Бұл орайда, ең алдымен ойымызға Алатау батыр есімі оралады.

Тәуекел хан тұсында, шамамен 1566-1646 жылдары Оңтүстік өңірінде кіндік кескен, қайсарлығы мен батырлығының, ақылдылығы мен алыптылығының арқасында дараланып, өз халқының мұң-аұқтажын, жоғын жоқтаған, ел мәртебесін асқақтатқан Әз-Ғараб Алатау батыр көзі тірісінде-ақ тоқсан баулы Қоңыраттың ұранына айналған бағадүр. Ол қоңырат тайпасының Құлшығаш руының ішінде Жортпас Бесайдар батырдан

тарайды. Халық оны Алатау Бесайдарұлы деп атап кеткен. Ал біз зерттеу нысаны ретінде қарастырып отырған Алаштың Алатау батырының ерлікке толы ғұмырының әлі де болса індете зерттелмегені көпке аян. Демек, бұл тың тақырыпты ғылыми тұрғыда саралау да бүгінгі таңда өте өзекті болып отыр. Яғни, осынау зерттеу жұмысының да басты мақсаты негізінен фольклорлық мұраларымыз бен жыраулар поэзиясынан бөлек Ақпантай Байғұтов сынды сыпыра шежірешілердің ғылыми ортаға беймәлім де құнды жазбаларын сенімді дерек көзі ретінде кәдеге жарата отырып, оның маңыздылығын айқындап көрсету, дереккөздерді кейінгі тарихи зерттеулерде қолдану мүмкіндігін анықтау болып отыр.

Көне жазбаларда Алатау батырдың өмірі туралы деректер жоқтың қасы. Қазақтың ұлттық энциклопедиясында қысқа ғана мәлімет бар. Яғни, Алатау батыр турасындағы Қазақстан ұлттық энциклопедиясындағы мәліметке сүйенсек, ол шамамен 1560-1640 жылдары ғұмыр кешкен қолбасшы, саяси қайраткер һәм батыр, қоңырат руынан шыққан Алатау батыр Тәуекел ханның Самарқан, Бұқараға жасаған жорығында бас қолбасшылық етіп, бертінде Есім ханның құба қалмаққа қарсы шайқастарында қазақтың қалың қолдарының құрметті қарт ағасы болған[1]. Қырғыз, өзбек, түркімен жасақтары арасында да атақ-даңқы кең тараған батыр жайлы фольклорлық мұралар, шежірелік деректер де жетіп артылады. Тіпті, Самарқан шаһарына «қала-мемлекет» мәртебесін беріп, оған Жалаңтөс баһадүрді әмір етіп бекіткен батырдың Бұхара, Хиуа хандары алдындағы беделінің жоғары болғанын айта кетуіміз керек.

Біздіңше, қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы азаттық күресінде Алатау батыр да қатысқан Орбұлақ шайқасының алар орны бөлек. Кезінде Ор шайқасының 350 жылдығы да ел көлемінде аталып өтіп, аталған шайқастың бірер ғылыми конференцияларда басты тақырыпқа айналғанын да білеміз. Алаштың Алатау батыры қасиетті Орбұлақта атой салып, Салқам Жәңгір соғысқан жерде Орбұлақ батырлары атанған қазақтың Қарасайы, Жиенбет Бортоғашұлы, елін сүйген Елтінді батыр, Ағынтай мен Бөдес баһадүрлер, ерлігі ұрпаққа ұран болған ұзынмұрт Ұзақ батыр, т.б. ұмытылмайтын ұлт қаһармандары ұлы жеңіске қол жеткізіп, өшпес ерлікпен отанға риясыз қызметтің үлгісін көрсеткені күмәнсіз. Ендеше, ерлікке тағзым етіп, елжандылықтан тағылым алып, елдіктің ұраны болған Орбұлақты тағы бір мәрте тарих таразысына салып көрсек, аңызы мен ақиқаты аралас бұл кескілескен айқастың соғыс тарихындағы соны тәсілімен ұрпақ жадында қалғаны рас.

Орбұлақ «Мыңға жалғыз бозайғыр шапқан» заман. Сол кезеңдегі Қазақ хандығының астанасы болған Самарқанда Берке Науан Хан Тәуекел дүниеден өтіп, негізгі әскерлер Астарахань жерінде «шоқындылармен» соғысып жатқанда, ханның жаназасында шығыстағы шекара мен түстіктегі парсы қызылбастардан шекараны қорғап тұрған әскерлерден 600 қолбасы, олардың іштерінде мыңбасылар мен түменбасылары бар және 100 мыңдық армияны басқаратын «Айдарақ» шенді бірнеше қолбасылар болған. Орбұлақ шайқасында 55 мың дүрбіт, торғауыт, қытай, жоңғардан тұратын жау әскерлеріне қарсы арпалыста теңдессіз әскери тактикалық соғыс шеберлігінің асқан биік үлгілерін көрсетіп, адамзат тарихындағы соғыстармен салыстыра, салғастыра қарағанда Мұхаммед (с.а.у) пайғамбардан кейін екінші рет біздің бабаларымыз күші басым жаудан жерді қазып қорғанады. Және де жаудың озбырлығы тым асқан жағдайда ғана бабаларымыз қолдануға рұқсат берген, улы өсімдіктерден жасалған түтінді улы заттармен қорғанысты ұйымдастыра білген Салқам Жәңгір хан бастаған қазақ қолбасшыларының атағы аспандай түседі. Алғашқы күндері-ақ жаудың 10 мың әскері майдан даласында улы түтінмен, жебелер мен мылтықтардан атылған оқтардан қырғын табады. Аптаға созылған қанды

қырғын шешуші кезеңге аяқ басқанда, Самарқанның шаһабаты – хакімі Алшын Жалаңтөс Баһадүр 20 мың әскерімен шайқастан титықтаған қолбасыларға дер кезінде көмекке келіп үлгереді[2].

Десе де, осы тұста біз келіспейтін Орбұлаққа қатысты бір байлам бар. Белгілі ғалым, тарих ғылымдарының докторы Хазіретәлі Тұрсын «Алатау батыр Бесайдаруұлы» атты тың зерттеуінде Алатау батырдың есімі әйгілі Орбұлақ шайқасына қатысқан батырлардың қатарында кездеспейтіндігін алға тартып, біршама уақыт қазақ қолына қолбасшы болып, хандардың да сенімді сардарларының санатына кірген тарихи тұлғаның көзі тірі болса бүтін жұрттың тағдыршешті тарихи шайқасының бел ортасында жүрмеуі мүмкін еместігін де емеурінмен ұқтырып, айтулы айбоздың Орбұлаққа дейінгі бір жорықта жантәсілім еткен болуы керек деген тосын тұжырымға тоқтап, оның жерленген жерін нақтылауды да уақыттың еншісіне қалдырады[3]. Бірақ, бұл байламға қарсы уәж айтушылар да жоқ емес. Айталық, журналист Төреғали Тәшенов сол басылымдағы мақаласында:

«Алатау батырдың ұсынысымен Жалаңтөс 1612 жылы Самарқан қаласы мен уәлаятының әмірі атанып, осы билікті өмірінің соңына дейін, яғни, 1656 жылы бақилыққа аттанғанша уысында ұстайды. Жалаңтөс баһадүрдің 1643 жылы Жетісу жеріндегі атақты Орбұлақ шайқасына қатысып, жоңғар қоңтайшысы Батурдың күші басым қолын жеңіп шығуға өлшеусіз үлес қосқаны белгілі. Сол кезде жасы 68-ге келген қолбасшы Жәңгір ханның 600 сарбазына өзінің 20 мың шерігін қосып, дүрбін-ойраттың 50 мың жауынгерлік әскерін тас-талқан еткен»[4],- деп Алатау батыр туралы ақиқи шежіре, ғылыми қағида, даусыз дерекке құрылған шындық болашақта жазыла түсетініне сенім артады.

Жалпы, «Орбұлақ шайқасына Алатау батыр қатысқан жоқ» деген байламды белгілі жазушы Б. Нұржекеұлы да құптайды. «Есім ханның хас батырларының бірі. Сардар болған адам. Ол Орбұлақ шайқасына қатыспаған, себебі, ол кезде өмірде жоқ» дей келе, Қазыбек бектің: «1005-қоян жылы Еділ мен Жайыққа Тобылдан шыққан қалмақтар шабуыл жасап, Алшындарға күн көрсетпей жатыр деген хабар жетті». «Хазар теңізінің батыс жағалауында елсіз, масалы, қамысты өлкеде, 83 күн соғыс болды. Осы соғыста жекпе-жекте сегіз адамды өлтірген соң, тоғызыншы адаммен түскенде, аты жығылып, Алатау батыр дүние салады»[5] деген жазбасына ден қойып, Алатау батырдың 1627 жылы Құрманғазы бабамыздың ауылына жақын маңайда қайтыс болғанын айтады. Осылайша өз ойын тарқата таразылай отырып, аталған аңызды ақиқатқа балаған, бала кезінен осы «псананы сана түкпірінде сақтап, дәулескер күйшіге айналған тұста Құрманғазы «Алатау» атты ғажап күйді дүниеге келтіріп, даңқты бабасының алдында перзенттік парызын толығымен өтеп, өлмес мұра қалдырған дейді. Бұл батыл байламмен де келісуге болар, бірақ біржақты кесіп айтуға да болмайды. Бәлкім, аталмыш соғыста қазақтың Алатау атты асқан батыры қаза болғанын қаршадайынан естіп, ел білгенді Құрманғазы да білген болар. Алайда мұның бәрі «Алатау» күйін Құрманғазы Алатау батырға арнаған екен дегенге ғылыми дәлел бола алмайды. Себебі, «Алатау» күйінің шығу тарихын Құрманғазы жайында арнайы зерттеу кітап жазған академик Ахмет Жұбанов 1942 жылы жарық көрген «Қазақ композиторларының өмірі мен творчествосы» атты кітабында да ол күй жайында ештеңе жазбағандығын алға тартқан жазушы «Алатау» күйі Алатау батырға арналыпты дегенге кесіп-пішіп қарсы шығудың қиындығын, бұған дейін «Алатау» күйінің шығу тарихын зерттеп, ешкім оған арнайы тоқталмағандығымен түсіндіріп, бұл деректі әлі де зерделей түсу керектігін жазады. Яғни, Әз Ғараб Алатаудың Орбұлақ ойранына қатысы бар-жоғын анықтау – Алаш тарихын тереңдете зерттеп, індете ізденіп жүрген ғалымдарымызға артылар міндет болып қала бермек.

Жалпы, Салқам Жәңгір ханның бұл шайқасы сол кер заманның өзінде қазақ соғыс өнерінің өз биігінде болғандығын паш етеді. Орбұлақтан оқпана қаздырған Жәңгір жан жерленген жер Үйгентас деп аталса, Орбұлақпен шектеліп жатқан кең алап Белжпайлау делінеді. Шындығында жүректі һәм жігерлі, бір жылдай қалмақ арасында тұтқында отырып, бұл көшпелі жұрттың салт-санасы мен тұрмыс-тірішлігін, әскери әлеуетін бес саусағындай білетін Жәңгірден Батыр қоңтайшының өзі қатты сескенетін.

Салқам Жәңгір бойы бәкенелеу келгенмен, тығыршықтай, толық денелі кісі болатын. Есім ханның ел ұстаған баласының ордасы Түркістанға таяу маңда болған. Ал, Орбұлақ шайқасы тұсында Жәңгір мен Жалаңтөс мергендігінен мін таппаған жасындай жарқылдаған жігіттерді іріктеп, Орбұлақ шайқасы қарсаңында мергендер тобын құруды тапсырған. Салған жерден сол іске кіріскен сексен жігіт бас қосып, қайың мен қарағай садақты, үйеңкі мен бұлғары садақты, екінің бірі біле бермейтін көн садақты сайлап, сұр жебе, тобылғы жебе, көбебұзар жебелерді нысанаға дөп тигізудің айла-амалын қайта пысықтап, аз уақыттың ішінде сынға салса сынбайтын сарбаздарын сақадай сай етіпті.

Ол тұста Жәңгір билеген Алаш жұрты алмағайып заманда ғұмыр кешіп жатқан еді. Шығысында қулығына құрық бойламайтын қытайлар алдағы күннің аңысын аңдып жатса, батысында орыс жұрты да орайы келсе байтақ даланың бір пұшпағын тақымына басып қалуды қолай көретін. Еділ бойындағы қалмақтың да қыр көрсетіп тұрған шағы. Кішкене қуат бітсе, жөңкіле аттанып, жұртын шауып, бұқарасын зар илеткен жоңғардың да ымыраға келе қоймаған кезі.

Ал, бұл тұста «Орбұлақ төріміз болады» деп шартарапқа хабар таратқан қамақтың нөпір нояны бұл тұста даланы дүбірге бөлеп, Жәңгір жасағына да таяп қалған болатын. Анталаған жаудың саны қисапсыз екенін қаперге салған Малдас би, Салқам Жәңгір бас болып Орбұлақтың қия беткейін қуалай ор қаздырады. Оған қоса Сүлеймен мерген бастаған сексен мерген Жәңгірдің сайдың тасындай сайыпқырандарын улы жебемен қаруландыруға қызу кіріседі. Улы жебені тауда дайындауға да сандаған сарбаз жұмылдырылған. Бұл тарихи оқиғаны өніріміздің өз перзенті М. Төлентаев «Еліне қорған болған ер Тоқмерген» атты хикаятында былайша суреттейді:

«...Тау арасындағы тартыста тек тапқырлық қана жеңетінін, айлалы дұшпанның оңай алдырмайтынын алдын ала топшылаған Салқам Жәңгір үш жүзге мергенді орға орналастырып, үш жүз сарбазды жалаңаш жартастың қалқасына жасырды. Қанша жерден жүрегі түкті болса да, жаумен ашық, бетпе-бет айқасудың өзін өлімге айдаумен бірдей екенін ұққан Жәңгір Жалаңтөс баһадүрден келетін қалың қолдың да Орбұлаққа жетер кезін ойша шамалап, долбарламай дәл есептеп, сар даламен сынаптай сусыған аттылы жаудың алдынан тосып, алға шығуына бөгет бола берді. Жер жағдайын жақсы білетін жергілікті батырлар да түн қатып қалмақ қосынының бірер үйір жылқысын барымталап кетіп те бірбеткей Батыр қоңтайшының зығырданын қайнатты. Сөйтіп Іленің өткелін үнемі кесіп, соңынан кектене қуған жауды Орбұлақ бетіне қарай ойыстыра алдарқата берді.

Бірақ, қалай дегенде де Орбұлақ оқпанасындағы көзсіз ерлік, 50 мыңға жетекабыл, «көп қорқытады, терең батырады» деп жолындағы елді қоғадай жапырып келе жатқан қалың түменді 600-700 сарбаздың маңдайын тасқа соққандай қылып, тас-талқан етіп жеңуінің өзі тарихта аз кездесетін жеңіс екені анық. Бұл масқара жеңілістен соң жүні жығылған Қонтайшының қалай шегінгені, қай жолмен шегінгені беймәлім. Куракиннің жазбасында да айтылмайды, себебі оны оған мәлімет беруші Ильиннің өзі де білмейтін болса керек. Сондықтан, орыс дереккөздерін де тың, құнды санау қисынсыз. Оны білетіндер тек қана сол араның жергілікті тұрғындары болуы керек.

Сондай-ақ, Жоңғар мемлекетін ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстаған Батыр қоңтайшының кең байтақ даламызға жер қайысқан 50 мың қолмен, мұздай қаруланған қисапсыз әскермен жолындағысының бәрін тоз-тоз етіп күйрете алға ұмтылуының біздіңше тағы бір себебі бар. Тарихи деректерді алға тарта отырып, кішкене шегініс жасай отырып ойымызды сабақтайық. 1635 жылы Жәңгір сұлтан соғыста қалмақ қолына тұтқынға түсіп қалады. Қазыбек бектің айтуына қарағанда, Жәңгірді ол тұтқыннан 1636 жылы әйгілі Қарасай батыр мен Арғын Ағынтай батыр бір түнде ұрлап әкетіп, құтқарады. Сол барыста түн ішінде хан екенін байқамай, Қарасай батыр Батур қонтайшыны талдырып кетеді, ал Ағынтай батыр қызы екен деп, Батурдың қатынын көтеріп әкетеді. Мұның бәрі ел билеген қонтайшыға аз намыс емес. Осындай ыза-ашуы көкірегін кекке толтырған Батыр қоңтайшы 1643 жылы 50 мың әскер жинап, алдымен бейқам жатқан қазақ, қырғыз жерін шауып алып, 10 мың адамды, мал-жанды тұтқындап әкетіп, әйелін сол тұста құтқарып алған секілді. Осындай ойға тоқтаған жазушы Б. Нұржекеұлы да бұл себептердің 1643 жылы қазақ-қалмақ қақтығысының туындауына сеп болды деп деп түйеді.

Қазақ хандары мен билері осындай киелі, адам жанына араша түсетін Етборсық емшілерді, Сүлік ұсталарды, Жер-көсе билерді, ауа райын болжайтын жұлдызгер алымдарды, есепші кісілерді қадірлеп және жұрттан құпиялап ұстаған. Қазақ даласындағы соғыс жағдайында, ел басына күн туғанда осындай шөппен улау және ұйықтатып бас айналдыру, «ұйқымалым сірне» әдісімен түтіндету амалдары тектілер пәрменімен, билер шешімімен қатаң бақылауда болып, хан жарлығымен істелінген. Қазақ жасақтары Жоңғар шапқыншылығында азғана қолмен бірнеше рет осындай әдістермен жауын күйрете жеңіп отырған[6].

Демек, осы «Орбұлақ шайқасын» Әлиасқар Байғұтұлының баласы Ақпантайға айтып, баяндап, қағазға түсіртуі, қазақ халқы үшін де, тарих үшін де өте үлкен маңызды. Әйтсе де, «Орбұлақ шайқасында» сегіз жүз қазақ сарбазынан Хото Батор Хонтажының елу мың қолының он мыңының қырылуы Батыс және орыс тарихшылары арасында таңғаларлық оқиға болып, олар үшін де, басқалар үшін де жұмбақ күйінде қалуда.

Түйіндей айтқанда, Қазақ елінің ең бетке ұстар батырларымен бірге, қырғыз бен өзбек батырлары да қатысқан бұл шайқастың баса атап көрсетер тағы бір басты ерекшелігі – әскери әдіс қолдану жағынан, оқпана қазу жағынан, қазақ жауынгерлерінің тактикалық ұрыс шеберлігін паш етіп, атты жауға қарсы жаяу бекініп те жеңіске жетуге болатынын сөз емес, іс жүзінде дәлелдеген. Яғни, аз қолмен өзінен сексен есеге жуық көп жауға қарсы шығу отаншылдықтың теңдесі жоқ көрінісі десек те асыра мақтанғандық емес. Өйткені, Орбұлақ – ұлы жеңістің мекені.

Жалпы, Орбұлақтағы ұлт рухының жаршысындай болған Жалаңтөстің жиырма мыңдық сарбаздарының ішінде көптеген ұлт өкілі болғандығының өзі бүгінгі Қазақстан халықтарының досты мен бірлігінің, көрші мемлекеттер халықтарымен рухани татулығының нығаюына ықпал ететіндігі айқын. Осыны пайдаланып, біз де азат елдің намысты ұрпағын өзіміздің көпұлтты республикамызға адал, жоңғар басөқыншыларын жеңіп шыққан батырлардай ержүрек те батыл азаматтар етіп тәрбиелеуге тиіспіз.

Енді тәуелсіз мемлекетіміздің әскери ғылымы да жасалу керек десек, сол алдымен «Ор соғысының» барысын, жер жағдайын пайдалану тәсілін мұқият зерттеп, оны соғыс тәсілінің аса ұтымды бір сәті ретінде осы бағыттағы дүниежүзілік тарихқа енгізуге әрекет жасау керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. А. – 1998, 1-том, 245-б.
2. Байжанов І. Ұлы дала тарихы. Тектілер ізімен. Ш. – 2016. 17-18 бб.
3. Тұрсын Х. Алатау батыр Бесайдаруұлы // Көкпар, №7. Шілде, 2015 жыл, 21 б.
4. Тәшенов Т. Биыл Баһадүрдің туылғанына 455 жыл // Көкпар, №7. Шілде, 2015 жыл, 10 б.
5. Нұржекеұлы Б. Алатау батыр – Есім ханның хас батыры, сардары // Жас қазақ үні, маусым, 2011 жыл.
6. Тұрабаев А. Орбұлақ шайқасы және улы түтінге ұрындыру // Көкпар, №7, 2015 жыл.

ТӘШЕНЕВ ҰЛЫҚТАҒАН ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР: ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТ

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ САНА МЕН ТІЛ ТҰТАСТЫҒЫ

Мамыт А.А.
Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Саткулова Қ.М.
магистр-оқытушы
Tashenev University, Шымкент қ.
amangeldi_65@bk.ru

Аңдатпа. Мақалада фольклорлық сана мәселесі зерделенеді. Ежелден келе жатқан ұлттық таным тіл арқылы көрініс тауып, ұрпақтан ұрпаққа берілетіні ғылыми тұжырымдалады. Жеке сөздердің өзінде көне дәуірлермен байланыстыратын түсінік жататыны нақтылы мысалдармен дәлелденеді.

Кілт сөздер: фольклор, этнос, сана, таным, тілдік бейне

Аннотация. В статье рассматривается проблема фольклорного сознания. Научно доказано, что древние народные знания отражены в языке и передаются из поколения в поколение. Тот факт, что даже отдельные слова содержат значения, связывающие их с древностью, подтверждается конкретными примерами.

Ключевые слова: фольклор, этнос, сознание, познание, языковой образ

Abstract. The article examines the problem of folklore consciousness. It has been scientifically proven that ancient folk knowledge is reflected in language and is passed down from generation to generation. The fact that even individual words contain meanings that connect them with antiquity is confirmed by specific examples.

Key words: folklore, ethnicity, consciousness, cognition, linguistic image

Қазіргі қазақ тіл білімі ғылымының дамуы ғаламның тілдік бейнесін жан-жақты зерттеуімен еркешеленеді. Осы тұрғыда фольклорлық сана мен тілдің тұтастығын, әлемнің тілдік бейнесінің ұлттық сипатын халық ауыз әдебиеті материалдары негізінде арнайы зерделеу өзекті мәселелердің бірі екені анық.

Этностан белгілі бір этностың айырмасы дүниетанымнан туындайды. Ғасырлар бойы өмір сүру тәжірибесінде адамдар өзін қоршаған әлемдегі заттар мен табиғи, әлеуметтік құбылыстарды танып білді. Соның нәтижесінде халық санасында әлемнің бейнесі қалыптасады.

Танымға қатысты ғылыми пікірлер көне дәуірден бері бірде бір толастаған емес. Дүниежүзілік пәлсәпа тарихында өзіндік орны бар Аристотель, Платон, Әл-Фараби еңбектерінде тілдің танымдық қырлары жөнінде пікірлер мол.

Адамзаттың алғашқы танымдық әрекеттерінің сырына үңіле келіп, А.Байтұрсынов: «Халықтардың басынан өткізген анайлық шағы – біздің балалық шағымыз мысалда» [1, 228] - дейді. «Күннің тұтылғаны қазаққа қанша қорқыныш кіргізіп, тасаттық бергізіп, қанша қой сойғызып әурелеуші еді. Бұл шақта күн тұтылуы от басындағы құманның отты көлеңкелегені сияқты ғана нәрсе болып шықты. Дауыл соғып бұрқырап, бір нәрсеге ашуланған сияқты болып, дүрілдеп, күрілдеп, көкті күркіретіп, тасырлатып, бұлттарды дүркіретіп айдап, найзағайды жарқылдатып, әуені тітіретіп, дірілдетіп, жапырып жоқ

қылатындай дауылдар, жауындар болды... Күн күркіреуін періште даусына жору сияқты, найзағай ойнауын шайтанды атқанға ұйғару сияқты, табиғат ісін танымай басқаға ұйғару, басқаға таңу бұрын көп болған...» [1, 229], - деп ұлттық дүниетанымның талай сатылардан өткенін пайымдайды. Ғалым бір этностың когнитивтік әлемін барша елдердің тұрмыс-тіршілігіне байланыстыра келе, адам танымын тілдік мәселелерді шешуге арқау етті. «Сөйлеу жүйесінің мақсаты анайы тілдегі асыл сөздердің түрлерімен таныстырып, сөзден нендей нәрселер жасап шығаруға болатындығын көрсету» [1, 232] екенін ескерте келіп, көркем әдебиет туындыларын таным мен сөйлеу жүйелерін байланыстырушы деп көрсетті. Осы орайда ауыз әдебиеті үлгілерін этнотаным ретінде ұсынып, тілтанымның халықтық көздері екенін айқындап берді. Фольклорлық шығармаларды өзіндік ерекшеліктеріне байланысты екіге бөлді: 1) сауықтама, 2) сарындама. Сарындама сөздерді іштей: 1)салт сөзі, 2) ғұрып сөзі, 3) қалып сөзі деп жіктейді [1, 232].

Халықтық танымның өзегі - фольклорлық мұралар. Бұл ретте Қ.Жұбанов: «Ежелгі дәуір адамдары әр заттың, нәрсенің не жақсы, не жаман иесі бар деп түсінген.Сондықтан жақсы жақтағаларды құдай, періште, пайғамбар, әулие деп атап, жаман жақтағыларды шайтан, албасты, пері деп сенген. Алғашқы қоғамдағы адам бұларды нақты өмір сүретін нәрселер деп білген... Төрт түліктің пірі, қолдаушысы ретінде сиыр атасын – Ойсылқара, түйе атасы – Зеңгі баба, жылқы иесі – Қамбар ата, қой малының иесі – Шопан ата, ешкінің пірі – Шек-шек ата деп атау сол кезден қалған» [2, 94], - деп халық санасында орныққан танымдық элементтерді сөз етіп, олардың тілдегі көрінісін этникалық қалыптасудың нақты белгісі екендігін атап өтті.

Халықтың дәстүрлі дүниетанымын фольклорлық мұраларды жан-жақты зерттеу арқылы ғана зерделеуге болатыны анық. Мұны орыстың танымал ғалымы Б.Н.Путилов өткен ғасырдың жетпісінші жылдары анықтап, оған «фольклорлық сана» («фольклорное сознание») деп айдар таққан. Бұл туралы ғалым: «Фольклорлық сана жоғары дәрежедегі көркемдік дәстүрге ие, ол шындықты танудың ежелгі формалары болып табылатын, тегі жағынан көне дәуірге тамыр тартатын көркемдік гносологиялық заңдылықтарға негізделген»,- деп ары қарай, - «әлемді көркемдік танудың дәстүрлілігі және онда стереотиптер жиынтығының мол болуы, қарым-қатынастарды, жағдаяттарды, адамның мінез-құлқын сипаттауда формулалық тәсілдерге жүгінуі, белгілі эстетикалық әдептерден, қалыптар мен ұстанымдардан аса алмаушылық, белгілі дәрежедегі тұйықтық –осының барлығы тек қана фольклорлық поэтиканың ғана емес, фольклорлық сананың да шынайы сипаттары болып табылады» [3, 183.], - деп ой түйеді. Қазақтың ғұрыптық фольклорын зерттеген ғалым К.Ісләмжанұлы да осы мәселе жайында былайша тұжырым жасайды: «Фольклорлық санаға тән негізгі сипаттар тұрақтылық, белгілі дәрежедегі тұйықтық, белгілі бір таптаурын қалыптан ұзақ уақытқа ауытқымаушылық, соның нәтижесінде пайда болған формулаларды көп өзгеріссіз қайталаушылық деуге болады. Бұл сипаттар тек фольклорға ғана емес, онымен жан-жақты байланысып жатқан халықтық мәдениеттің барлық саласына, соның ішінде ғұрып пен рәсімге де қатысты» [4.230].

Тілдің барлық рухани эволюциясының бастауы – миф. А.Потебня тіл дамуын: «Миф – поэзия – проза » [5, 7] сатысында зерделейді. Фольклордың ең көне жанры миф, ол адамзаттың алғашқы қауым болып өмір сүрген шағында пайда болып, қалыптасты. Уақыт өте келе миф өзінің қасиеті мен құпиялық сипатын жоғалтып, әу баста наным-сенім негізінде қалыпқа түскен сөз саптау үлгілері санада тұрақтап қалады. Мысалы: *«Қайда барсаң Қорқыттың көрі»*. Бұл аңыз бойынша былай баяндалады:

«Қорқыт өзінің желмаясына мініп, ел кезіп жүреді. Қайда барса да, алдынан екі адам кезігіп, көр қазып жатады. Қорқыт оларға: «Бұл кімнің көрі» деп сауал қойса, олар:

«Қорқыттың көрі» деп жауап қатады. Ақыры ол суда ажал жоқ деп, Сырдарияға кілем төсеп, қалған ғұмырын су үстінде өткізбек болады. Бірде Қорқыт қалғып кеткенде, оны жылан шағып өлтіріпті [6.88].

«Қорқыт» атауының этимологиясы туралы ғалым Ш.Ыбыраев: «Қорқыт» сөзінің түп-төркіні *«көр»* және *«құт»* деген екі сөзден тұрады. Осы орайда «көр» сөзінің *ғор, гөр, гур* сияқты фонетикалық нұсқалары болғандай, «құт» сөзінің де *ғуд, ғұт, хұт* дейтін вариантты кездесе береді. Қорқыт есімінің алғашқы сыңары *көр (ғор, гөр)* сөзінің мағынасы о дүниелік ұғыммен жапсарлас, екі дүниенің ортасындағы жалғыз заттық айғақ көрмен байланысты болуы әбден ықтимал» [7, 595],-деп жазады. Демек, аталған сөз тіркесінің сана түкпіріндегі астарлы мәні тым тереңде жатыр.

«Бақыт құсы қону». Бақытты болу мағынасын беретін бұл тұрақты тіркестің уәжін ертегі сюжеттерінен кездестіреміз: «Біздің патшамыз қайтыс болар алдында жұртын жиып былай деп өсиет айтты: Мен өлген соң сендер патшалыққа қаласыңдар, менің арнайы бағып келе жатқан «бақыт құс» деген құсым бар. Мені жерлегеннен кейін үшінші күні маған бағынышты халық түгел жиналсын, содан соң осы бақыт құсымды аспанға ұшырып жіберіңдер. Бақыт құсым кімнің басына келіп қонса, сол менің орнына патша болсын» [8, 39].

«Ел ханның орнына хан сайламақ болады. Бұл елдің заңы бойынша «бақыт құс» деген болады екен. Сол құсты үш күндік жерден ұшырып, құс кімнің үйінің төбесіне қонса, сол кісі хан болады» [9, 110].

Қазақ халық прозасын зерттеген фольклортанушы ғалым С.Қасқабасов бұл туралы: «Көп жағдайда қаһарман дарияның жағасында өсіп тұрған жалғыз бәйтерекке тап болады. Ол ағаштың басындағы алып Қарақұстың, яки Самұрықтың ұяда жатқан балапандарын айдаһардың аузынан құтқарады. Сол үшін қаһарманды Самұрық жат сырлы дүниеге жеткізіп салады («Адам білмес тас», «Сиқырлы құс», «Үш қыз» т.б.). Қаһарманның Самұрық құстың көмегімен жеткен жері малға толы жайлау, көкорай шалғынды аңғар не үлкен қала болып келеді» [9,203],- деп жазады. «Бақыт құс» бейнесі «Ер Төстік» ертегісінде де суреттелген. Халық жер асты әлемін жылан, айдаһар арқылы бейнелесе, ал аспан әлемін құс арқылы елестетеді. Көкке көтерілу, биіктікті бағындыру қанатты құс арқылы жүзеге асады деген ұғымның фольклордағы көрінісі ертегі-аңыздардан анық аңғарылады. Сондықтан да құс киелі саналады. Халқымыз қасиет тұтқан жеті қазынаның бірі. Осы фольклорлық түсінік тіліміздегі *«басына бақыт құсы қонды»* деген тұрақты тіркесті қалыптастыруға негіз болды.

Ертегілер ерте дәуір адамдарының өзіндік дүниетаным түсінігі ғана емес, сонымен бірге қазақ халқының этногенезін айқындайтын рулар мен тайпалар, ежелгі ата-бабалар өмірінің қилы-қилы кезеңдерінен көрініс береді. Алғашқы қауымдық құрылыс жұрнақтарын, бағзы заман белгілерін сақтап келеді. Мифтер мен ертегі-аңыздарда әдетте көшпелілердің өмірі, тұрмыс ерекшелігі бейнеленеді. Көшпелілер өзін ешқашан жаратылыстан бөле жарып қараған емес. Әлем бейнесі, дүние болмысы туралы олардың бар ұғым-түсінігін жеткізетін – ертегілер.

Қазақ халық прозасында әлем, ғарыш шеңберінде адам орны ылғи өзгеріп, құбылып отырады. Дүниені түсіндірудің байырғы жануарлық сатысы, хайуандарға табыну бірте-бірте шектеліп, ақыры рухани адам болмысы жеткеші мәнге ие болады. Жаратылыстың бәрін адамиландыру – антропоморфистік даму арнасы табиғатпен күресте асқақ бейнелердің тууына кең жол ашып береді. Ол – қорғансыздарды бақытқа кенелтетін жеңімпаз келбеті («Қамбақ шал», «Аяз би», «Ер Төстік» т.б.).

Ата-бабаларымыз дүние құбылысын игеріп, түр-келбетін санада сақтауға тырысты. Оны кейінгі ұрпаққа аманаттау міндет болды. Бұл тұрғыда, қазақ фольклорының алтын қазынасы эпостық жырлардың орны бөлек. Жер бетіндегі баянды бақыт үшін адам баласының серт еткен бітпес күресі ұрпақтан ұрпаққа жалғаса берген. Тіршілік тынысының түрлі кезеңдеріне орай, табиғатты суреттеуде де соны көркемдік ізденістерге жол ашылып, жалпы ғалам бейнесінің ұлттық моделі қалыптасады.

Соңғы кездері тіл мамандары «сендіру» сөзінің орнына суггестия терминін қолданып жүр. Суггестизм - (латын тілінде suggestio – сендіру, иландыру) 1. поэзияда жеке тақырыптағы ритмикалық дыбыстардың образды бірлігі арқылы оқырманның қиялына, эмоциясына, санасына әсер ету; 2. иландыру [10, 1279]. Суггестиялық амалдар арқылы адамзат ойына, көңіл-күйіне, сезіміне, мінез-құлқына, іс-әрекетіне, терең әсер етуге болады. Сендіруде эмоцияның күшімен эмоцияналды қиял, психологиялық нұсқау қатысады. Қиял мен күшті эмоцияның бірігуі – сендірудің іске асырушы тетігі [11, 28].

Сендіру – биопсихологиялық құбылыс. Ол ми қызметіне қатысты – биологиялық, формасына қарай – психологиық, мазмұнына қарай – әлеуметтік.

Адамдар қысылтаяң жағдайларда көмекті қиялдағы елестерден, «құдіретті күштен» күтеді. Діни нанымдарға, тылсым күшке қатты сенеді, олардың қаһарынан қорқады. Сондықтан, әрбір сөз бен қимыл-әрекет арқылы адам өмірін, тіршілігін, күн-көрісін қиындатуға немесе жақсартуға болады деп сенеді. Сол дүлей күшпен байланысу үшін, оны сөйлеу тілімен, ым-ишарамен, іс-әрекетпен вербалды және бейвербалды қарым-қатынастар жасайды.

Талма ауруына (эплепсия) ұшырағандарды қазақ «қояншық» дейді. Оның сыры көне сенімдеріге байланысты. Көптеген халықтардың ескі нанымында қоян аса қатерлі хайуандардың қатарына жатады [12, 13]. Оның қатерлілігі күшінде емес, жын-шайтандармен байланыстылығында жатыр. Шамасы мұндай түсінік қоянның өте жылдам қозғалысын жын-шайтанның көзге көрінбейтініне ұқсатудан шыққа керек. Қоянды жын-шайтанмен байланыстыру қазақ фольклорындағы бақсылардың қояншық ауруын емдеуінен анық байқалады. Нақты мысал келтірейік:

«Ауланған қоянды бақсы науқасқа береді. Ол қоянды қапсыра құшақтап отырады. Оған ескі көйлектің әр түсті қиқымдары байланады. Сөйтіп қуыршақ даяр болады. Бақсы өзінің алдына қанжар немесе пышақ шаншып қойып, қобызда ойнайды, жындарын шақырады. Арасында сырқаттың бетіне және құлағына үш қайтара үшкіреді, құшақтай қысып тұрып, алақанымен арқасынан қағады. Сосын науқастың алақанымен алақандарын қағыстырады. Жердегі қанжарды немесе пышақты суырып алып, оның көзіне әлде ішіне тығып алардай болып, әрі-бері сілтейді. Таң шапағы көрінген кезде бақсы қуыршақ пен аттың бас сүйегін алып үйден шығады. Қоянды құшақтаған қалпы науқас оның соңынан ереді. Олар ауылдың сыртындаығы жолға шығады, сол кезде бақсы аттың бас сүйегіне науқасты отырғызып, қуыршақты оның төбесінен үш рет айналдырып қолына береді. Бұдан соң «көш, көш» деп алақанымен науқастың арқасынан үш рет қағады. Науқас: «Тьфу, бәле кет» деп, қоянды қоя береді. Қоян қаша жөнеледі. Науқас та етегін сілкіп тастап, артына бұрылмасатн ауылға қарай зытады. Бақсы ауылға асықпай жетеді. Қуыршақ пен бас сүйек сол жерде қалады» [13, 108].

Келтірілген мысалдан *«қояншық»* сөзінің магиялық астары айқын көрінеді. *Қояншық*: оның әу бастағы мағынасы қоянды қолдан шығару, босатумен байланысты болса, екіншіден, қоянға ұқсаған зиянкесті тәннен ажыратуды, яғни шығаруды білдіреді.

Магиялық құбылысқа сену әйел затына ежелден тән және осы күнге дейін сақталған қасиет. Сондықтан олар құдіретті күштің орындалатынына күмән келтірмей, оны вербалды түрде, қарғыс сөздермен жеткізіп отырады. Мысалы:

- Албасты! Шық деймін үйден, албасты! Шығар деймін мына бәлеңді! – деген ызғарлы үні қабырғаны тесіп жіберердей болды. (К.Ахметбеков)

«Құдай тозақтың жетінші қабатында Нимлис атты қасқырды, Хыблис атты жолбарысты жаратқан екен. Олар қосылып, ерлі-зайыпты болады. Алғашқы туған ұлдың атын Ібліс, қыздың атын Жын қояды. Екінші туған ұлы – Дию, қыз – Аджина, үшінші ұл – Шайтан, қыз – Албасты аталады.

Албасты ескі қоныстың қираған орнын мекендеп, жаңғақ ағашының астында шашын тарап отырады» [13, 96].

Тағы бір аңыз бойынша адам жүрген жердің бәрінде албасты болады. Олар адамға ұйықтап жатқан кезде зиянкестік жасайды: кеудеге мініп алып тұншықтырады, қанын сорады. Бірақ албасты адамды өлтіруге дейін бармайды, тек жанын қинайды [9, 109]. Негізінен, Ш.Уәлиханов атап өткендей, албасты толғантқан әйелге қастандық жасайтын зиянкес болып келеді. Ол әйелдің кеудесіне мініп алып қылқындырады, сондықтан босанғалы жатқан әйелдің тілі күрмеліп, ақылынан адасып қалады. Осы сәтті пайдаланып, ол әйелдің өкпесін ұрлап алуға тырысады немесе баланың жолдасын тоқтатып қоюы мүмкін. Екі жағдайда да әйел өледі [14, 115].

Келтірілген мысалдардың вербалдануы нәтижесінде қазақ әйелдерінің қарғысы *«Албасты басқыр»* сөз тіркесі қолданысқа енген.

Әлемнің тілдік бейнесі дүние суретінің басқа бейвербалды формадағы түрлерімен салыстырғанда, оның маңызды құрамдас бөлігін құрайды [15, 27]. Шындық болмыс ойлау арқылы жүзеге асады, тіл оны бейнелеу құралдарының бірі. Адам қоршаған ортадағы беймәлім құбылыстар мен заттарды өзіне таныс дүниелер арқылы бағалап, танып біледі. Ал, оның ұзақ ғасырлар бойы жинақталуы фольклорлық сананы қалыптастырды. Осы орайда фольклортанушы ғалым Е. Тұрсыновтың: «Фольклордың халық өмірімен, күнделікті тіршілігімен, өткен тарихымен мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан сана-сезімімен, дүниеге көзқарасымен біте қайнасқандығы соншама, оны халықтың бүкіл тұрмыс тіршілігінен, тарихы мен сана-сезімінен тұтастай қалпында ажыратып алу былай тұрсын, иненің ұшымен шұқылап отырып, босатып алу бос әурешілік» [16, 132], - деген тұжырымында ғылыми негіз бар. Әрине, бұл мәселе тілдік тұрғыдан тереңдеп зерттеуді қажет ететіні даусыз.

Ғаламның тілдік бейнесі санамен тікелей байланысты. Ал, фольклорлық сана жекелеген ұлтқа ғана тән екені белгілі. Оның ішкі мазмұнын тіл арқылы ғана танып білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. Шығармалары. Алматы, 1999.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, 1999.
3. Путилов Б.Н. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора. Москва, 1976.
4. Ісләмжанұлы К. Қазақтың отбасы фольклоры. Алматы,2007.
5. Потебня А. Слова и миф. Москва, 1983.
6. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. Алматы, 1991.
7. ЫБыраев Ш. Қорқыт және шаманизм. // Қорқыт Ата. Энциклопедиялық жинақ . Алматы, 1999.

8. Қазақ ертегілері. 3-том. Алматы, 1986.
9. Қасқабасов С. Қазақ халық прозасы. Алматы, 1984.
10. Советский энциклопедический словарь. Москва, 1979.
11. Линицкий М.Л. Внушение, знание, вера. Украина, 1988.
12. Абдулла Б. Азербайджанский обрядовый фольклор и его поэтика. Баку, 1990.
13. Абылқасымов Б. Телқоңыр. Алматы, 1993.
14. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочиней в пяти томах. Алма-Ата, 1961, т.1.
15. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама). Филология ғылымдарының докторы дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2004.
16. Турсунов Е. Истоки тюркского фольклора. Алматы, 2001.

АЛАШ ҰРАНДЫ ӘДЕБИЕТ: ҰЛТТЫҚ ОЯНУ МЕН ҰЛЫ МҰРАТТАР ИДЕЯСЫ

Дуйсенова Куля Абдикаймовна
Шымкент қаласы №99 мектеп-гимназиясы қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің педагог-шебер мұғалімі. Шымкент қаласы, Қазақстан.

Аңдатпа. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихында алаш ұранды әдебиеттің алар орны ерекше. XX ғасырдың басында дүниеге келіп, ұлттың өянуы мен ұлы мұраттарға жету жолында өлшеусіз қызмет атқарған бұл әдебиеттің тарихи ролі өте зор. Біздің бұл зерттеу еңбегімізде осы бағытта дүниеге келген алаш ұранды әдебиетімізде орын алған «ақтаңдақ» жайында зерттеу жүргізіп, ақиқатты айқындауға ұмтылдық. Сонымен қатар алаш әдебиетінің негізін қалаған тұлғалардың да еңбектеріне біршама ғылыми тұрғыдан талдау жасалынды.

Кілт сөздер: Алаш, әдебиет, тарих, ұлтшыл, қазақ халқы, азаттық идеясы.

Аннотация. Исторический факт то что литература Алаша занимает особое место в истории казахской литературы. Отдельное место занимает эта литература, зародившаяся в начале XX века и прожившая недолго. В данной исследовательской статье всесторонне изучена и глубоко раскрыта идея национального пробуждения и великих идеалов в литературе Алаша. Данная статья вводит творческое наследие поэтов Алаша в научный оборот.

Ключевые слова: Алаш, литература, история, национализм, казахский народ, идея свободы.

Abstract. The historical fact is that Alash’s literature occupies a special place in the history of Kazakh literature. A special place is occupied by this literature, which originated at the beginning of the 20th century and did not live long. This research article comprehensively studies and deeply reveals the idea of national awakening and great ideals in Alash literature. This article introduces the creative heritage of Alash poets into scientific circulation.

Key words: Alash, literature, history, nationalism, Kazakh people, idea of freedom.

Туған еліміздің төл тарихы күні кешегі жылдары ғана келмеске кеткен қатігез жүйемен ғұмыр кешкен кеңестік қоғамда өте-мөте қатты бұрмаланды, халықты адастырды, соның ішіндегі бүгінгі азат ұрпақ қатты құрметтейтін «Алаш» партиясы, қозғалысы, олар құрған Алашорда үкіметі жайында да тым теріс, жалаң айыптауларға

толы теріс түсінік қалыптастырды. Қаншама ұрпаққа білім берген сан алуан оқулықтар мен зерттеулерде, ғылыми мәні зор деп саналатын монографиялық еңбектердегі қилы-қилы қиянаттар бірінен-бір асып түсіп жатты, тіпті шынайы тұрғыдағы ақиқат айтылатын энциклопедиялық анықтамалықтарда да әділетсіз пікір, шындыққа сай келе бермейтін дәйексіз дәлелдер келтіріліп отырды. Осы бағытта айтылған келесі бір пікірге мұқият назар аударып көрейікші: «Алаш» – буржуазияшыл-ұлтшыл партия. Қазақ аулындағы феодал-байлардың, кертартпа дін басыларының және буржуазияшыл-ұлтшыл интеллигенцияның оңшыл тобының мүддесін білдірді». [1.56.] Бұндай айтылған ешбір шындыққа сәйкес келмейтін әділетсіз байлам, ақиқаттан алыс анықтамалар алаш қозғалысы мен олар құрған үкіметіне де дәл осы тұрғыдан берілді, халықты жаңылыстырды. Ең өкініштісі сол мемлекеттік деңгейдегі анықтамалықтар дәл осылай деп түсінік берді, одан әрі дәл осындай тым жабайы түсінікпен бірнеше ұрпақ тәрбие алды, осы түсінікке шексіз сенді. Ақиқаттың алдаспаны болып ғұмыр кешкен академик, филология ғылымдарының докторы Рымғали Нұрғалидың өзі ерекше атап көрсеткендей: «Алаш қозғалысы, «Алаш» партиясы, Алашорда өкіметі туралы тарихи шындық бұрмаланып, қып-қызыл өтірік айтылып келді. Ең бастысы Алаш қайраткерлері қазақ ұлтының қас дұшпаны болып көрсетіліп, олардың шығармаларына тиым салынды». [2.423.] Алаш ардақтылары жайында айтылған осындай қиянаттар алпыс жылдан астам үстемдік етті.

Қазақ халқы сан ғасырлар бойы күткен азаттыққа жетті, тәуелсіздікке қол жеткізген еліміздегі тарихи ақиқаттар қалпына келе бастады, «ақтаңдақтардың» шынайы ақиқаты кеш те болса ашылды, соның ішінде халық зарыға күткен «Алаш» тарихына қатысты екені баршамызды шексіз қуантады. Алаш партиясының құрылғанына да 105 жылдан астам уақыт болды. Алаш қозғалысына, үкіметіне қатысты тарихи деректер, таным-түсініктер, ол қозғалыстың тарихи мәні жайында тарихшылар көп жазып, зерттеп, халық жадына жақын зерттеулер дүниеге келді. Бүгінгі біздің айтуға ниет еткен басты мәселелеріміз алаш ұранды әдебиеттегі күрескерлік рух, азаттық идея жайында. XX ғасырдың бас кезінде, яғни, дәлірек айтқанда 1905 жылдары-ақ іргетасы берік қаланып, ғасыр басында орын алған аласапыран жылдары, аумалы-төкпелі төңкеріс кезінде туған елінің жанашыры болып табылған алаштықарды тарихтан алар орны ерекше. Осы кезеңде өздерінің күрескерлік рухымен тарих аренасына шыққан алаштықтарды отаршылдық өктемдігі, қатыгез пиғылы патшалық Ресей империясынан да асып түскен большевиктер билігі 1920 жылдарының өзінде жазықсыздан-жазықсыз қуғындап, тұншықтырып тастау үшін ештеңеден аянбады. Тағдыры сынға түскен арда арда тұлғалардың дені ұлт мүддесін бәрінен биік қойды, сол жолда жанқиярлық іс-әрекеттерімен күрес жүргізді. Бастарын қатерге тікті, өздері жаңа биліктің қуғын-сүргіннен көз ашпай жүрсе де әдебиет әлемінде, жауынгер публицистика жанрында, енді ғана дамып келе жатқан ғылым саласында мәңгі өлмес мұра қалдырды. Ол мұралар әлі де құнды, туған халқына алғаусыз қызмет етіп келеді.

Өткен ғасырдың бас кезі дауылды, дүрбелеңге толы, ең қорқыныштысы бейкүнә қазақ халқының жазықсыз қаны төгілген, яғни қантөгіске толы жылдар болып басталғанын ешқашан да ұмыта алмаймыз. Ержүрек халқымыз ұлт-азаттық көтеріліске шықты, кең байтақ даламыздың түкпір-түкпірінде болған алуан түрлі қозғалыстар мен қиямет қайың төңкерістер, орын алған азамат соғысы, бәрінің соңында келіп аштықтың орын алуы сияқты аса ауыр зұлматты күндер бейбіт жатқан қазақ елін тарих аренасында бар ететін, немесе түп-тұқиянымен құртып жоқ ететін аса ауыр жағдайларға алып келді. Ұлы жазушы Мұхтар Әуезов атап көрсеткендей қалың көрпе жамылып, «өлім ұйқысы»

құшағында жатқан халқының құлағының түбіне келіп ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынов «Маса» болып ызыңдады, жай ғана ызыңдап қоймады, тіпті «қаққы жеп, қанаттары бұзылғанша» қайтпай әрекет етті, туған елін ояту үшін ештеңеден аянбады. Ұлы Ахаңның жанына жақын серігі Міржақып Дулатұлы болса «Көзіңді аш, оян қазақ, көтер басты», «Қазағым енді жату жарамас-ты!» деп барша қазақ баласына атой салды, ұран тастады. Бойына біткен бүкіл күш-қуатын қазақ елінің азаттыққа жету жолына арнаған көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, ұлт азаттық қозғалыстың шын мәнінде негізін салушы көсемі, қазақтың тұңғыш құрылған саяси мәні зор «Алаш» партиясын ұйымдастырушы болған және сол Алашорда үкіметінің алғашқы төрағасы болып сайланған Әлихан Бөкейхановтың ел тарихындағы, егемендікке жету жолындағы жанкешті еңбектерін енді ғана біліп, танып, тағылым алып жатырмыз. Кеш те болса біліп жатқанымызға шүкіршілік айтамыз.

ХХ ғасыр басындағы жасындай жарқылдап тарих аренасына шыққан алашорда үкіметінің ғана емес, барлық қазақ халқының бостандыққа жеттік деген үміті ақталмады, «теңдік», «бостандық» орнаттық жалған саясат алдамшы екенін кеш ұқтық. Қатігез қара күшпен, бейбіт әрі момын халықтың қанын төгіп келген кеңес үкіметі бейкүнә халқымызға сендерді жоғарыда айтқанымыздай «бостандыққа» жеткіздік деп сендірді, шын мәнінде алдады. Осы кезеңде халқымыз үшін өте қымбатқа түскен қасиетті ұғым «бостандық» тақырыбында өлең жазбаған ақын жоқтың қасы шығар деп ойлаймыз. Алаш ұранды әдебиеттің аса ірі өкілі, бұл күндері туған елі «қазақ поэзиясының падишасы» деп пір тұтатын Мағжан Жұмабаев сынды ақиық ақын да осы тақырыпқа барды, барып қана қоймай «Бостандық» атты мүлдем өзгеше өлең жазды, жыр түйініне назар аударайықшы:

Қыбырлаған қоңыздар,
Қорсылдаған доңыздар,
Тілегің болды – қуан, күл.
Бостандық – ізгі періште,
Кетпекке ұшып ғарышқа,
Ақ қанатын қомдап тұр, - деп бар даусымен қайғыра күңіренді.

Азамат соғысы жүріп жатқан, бейбіт халықтың жазықсыздан жазықсы қаны төгіліп жатқан, нақтырақ айтқанда 1918 жылы жазылған қайғылы өлеңде өзге замандас ақындардағыдай «бұл бостандық бізге көктен келген жоқ» (С.Мұқанов) деп асқақ ұрандататын қуаныш сарыны жоқ, қайта керісінше «шірік жүрек сасықтар, арамдыққа асықтар, жетілді, жетті мұратқа» деп асқан көрегенділікпен болып жатқан тарихи шындықтың шынайы тұрғыда бет-пердесін ашты, ойда-жоқта қолымызға түскен, дәлірек айтқанда қаншама жанның қанын төгіп келген « қымбат бостандықтың» мәнін түсіндірді. Алғашқылардың бірі болып ақиқаттың алдаспаны болып жарқылдады.

Осы аралықта Президентіміз Қ.К.Тоқаевтың пікіріне назар аударсақ, мемлекет басшысы былай дейді: «Алаш» сөзі – халқымыз үшін қашанда қасиетті ұғым. Өткен ғасырдың басында ұлтымыздың бас көтерер азаматтары Алаш идеясының төңірегіне бірікті. Олар елінің азаттығы мен өркендеуі жолында қызмет етті. Халықтың рухын оятып, санасына сілкініс әкелді. Алаш арыстары заманның сын-қатеріне қарамай, Қазақ елінің мемлекетшілдік идеясын жаңғыртты». Бұдан түйетініміз мемлекет басшысы баршамызды кешегі аяулы алаш ардақтыларын құрметтеп, еске алып, тағзым етіп отыруды, мемлекетшілдік идеясын естен шығармауға шақырады. Демек, алаш ұранды әдебиетіміздегі ұлттық ояну мен ұлы мұраттар бүгінгі күні де тым қастерлі екенін ұдайы жадыда ұстауымыз қажет.

XX ғасырдың басында келді деген бостандық біздің елімізге тым қымбатқа түсті, азаттық үшін күрес жүргізген қаншама ардақтыларымыз, атақты Кенесары-Наурызбай бабаларымыздан бастап, күні кешегі желтоқсан қаһарманы Қайрат Рысқұлбековке дейінгі мерт болған ержүрек батырларымыз аз емес. Тәуелсіздік туын желбіретіп кетуге сол кездің мүмкіншілігі болмады, сол себепті Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов бастаған көсемдер автономия алуға әрекет етті, сол жолда жеңіске жетті, бірақ олардың азаттық туралы айтқан сөздерін, жасаған әрекеттерін большевиктер кешіре алмады, бірін ерте, бірін кеш құрбандыққа шалды.

Алаш ұранды әдебиетке өлшеусіз үлес қосқан тұлғаның бірі Міржақып Дулатұлы. Ол қазақ интеллигенциясының алдыңғы қатарлы өкілдері «Алаш» партиясын құрып, Алашорда үкіметін орнатқан кезде алаш туын көтерген Ә.Бөкейханов пен А.Байтұрсыновтардың қатарында болды. Ақынның «Алашқа», «Жаңа тілек», «Алаш» партиясына қосылмаған ақынға», «Тұңғыш құрбан» т.б. өлеңдеріндегі күрескерлік рух, «Алыстан алаш десе аттанамын, қазақты қазақ десе мақтанамын» дейтін асқақ сезім атойлап тұр. Міржақыптың «Алашқа» атты өлеңі «реквием» (қазалы жыр) аталғанымен, бұл өлеңді ақынның өткенді аңсау сарыны деп түсінбеу керек. Ол өткен кездегі ақ киізге көтеріп сайланған хандарды, әділ би, ардақ тұтып, ел қорғаны болған батырлары көп болған дәуірлердің келмеске кеткенін түсінді, сол себепті қазақ көшін алға бастайтын көсемдерді іздеді, армандады.

«Оян, қазақтың» авторы Міржақып Дулатұлымен үндес ақынның бірі өр рухты Сұлтанмахмұт Торайғыров та бұл тақырыпқа тереңдеп барды, «Алаш ұраны»,- атты тамаша жыр жазғанын енді ғана біліп жатырмыз. Жыр шумақтарына назар аударайық:

Алаш туы астында,
Күн сөнгенше сөнбейміз.
Жасайды алаш, өлмейміз!
Жасасын алаш, жасасын!

«Қилы заманда» халық кімнің соңынан ерерін білмей дағдарып қалғаны рас, осы кезде ақын шама-шарқынша жол көрсетті. Алдыңғы кезекте ол Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұсынов, Міржақып Дулатовты таныстырып, атақты тұлғалардың қазақ халқының тәуелсіздігі жолындағы жанқиярлық еңбектеріне зор баға береді.

Ешкімнің Әлиханға бар ма сөзі,
Демейді қандай қазақ оны оң көзі.
Семей тұрсын, жеті облыс бар қазақтан,
Талассыз жеке дара тұр ғой өзі,- деп басталатын «Таныстыруда» сонымен қатар Ә.Ермеков, Х.Ғаббасов, Ш.Құдайбердіұлы, Нәзипа, Нұрғали Құлжановтар, (ерлі-зайыптылар) т.б. біршама қайраткерледің аты аталады.

Бұл аталған поэманың идеялық мазмұны терең, «ақын жеке адамдарды бағалағанда, олардың адамдық, қоғамдық еңбектерін еліне сіңірген қызметімен өлшейді, ел басшылығына дәмелі адамдарға салмақ артады. Сұлтанмахмұт елді ойлы, білімді басшылардың маңына бірігуге үндеді». [3.13.] Бір өкініштісі осы поэма да алаш қайраткерлерімен бірге ұзақ уақыт бойы қапаста, жарияланбай, халыққа жетпей жатты, тек тәуелсіздікпен бірге ғана елге оралды. Ақынның бұл шығармасы бүгінгі күні де маңызы зор, ел үкімет басындағы қайраткерлерді таңдау, іріктеу, оларға сенім, үміт арту жолдары әлі де күн тәртібінен түскен жоқ. Қайраткерлерді тануда қателікке душар болып жатамыз, Сұлтанмахмұтша таңдау жетіспей жатады.

Алаш ұранды әдебиеттегі өзіндік орны бар тұлға Жүсіпбек Аймауытов та алаш «Ұранын» жазған, бұл жыр да сол кезеңде халық арасына кең таралып, әнмен айтылып,

ұлттық рухтың оянуына өлшеусіз үлес қосты. «Қазағым, қамықпа, қамалма! Ел болар қамыңды амалда!»,-деп басталатын бұл ұран да биік рухпен, ерекше бір патетикалық көңіл күймен аяқталады:

Ұраным, қорғаным, сен Алаш!
Жолыңа құрбандық мал мен бас!
Өнер тап, өрге шап, қару ат,
Аллалап алға бас, ал Алаш!!! [4.211.]

Ойымыздың өресін түйіндеп келгенде аңғарғанымыз ұлтын сүйіп, алашым деп атойлап шыққан осы жандардың бірі «ұран», бірі «таныстыру» жазып жатты, ол жырлардың қай-қайсысын алсаңыз да күрескерлік рух пен өрлік, келешекке деген сенім мен серт мен мұндалап тұр.

Алашордалықтар арман еткен тәуелсіздікке XX ғасырдың соңында ғана қол жеткіздік. Тәуелсіздік жолындағы күреске ғұмырларын арнаған алаш қайраткерлерінің басынан қауып-қатер бір күн де кеткен емес, оған тарих куә. Алаш ардақтыларының жандарын пида еткен күресі арқылы қолымыз жеткен азаттықты да қандай қауіп-қатерден болса да қорғауға ендігі күні біз дайын болуымыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Қазақ ССР: 4 томдық қысқаша энциклопедия. 1-том. А., Қазақ Совет Энциклопедиясының Бас редакциясы. 1984. -592 б.

2. Нұрғали Р. Әуезов және алаш. А., «Санат», 1992. -432 б.

3. Қирабаев С. Ақын тағдыры. // Сұлтанмахмұт Торайғыров. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. А., «Ғылым», 1993. -280 б.

4. Аймауытов Жүсіпбек. Бес томдық шығармалар жинағы. 3-том.А., «Ғылым, 1997. -240 б.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ АБАЙТАНУ ҒЫЛЫМЫ

Нариман Нұрпейісов
Филология ғылымдарының кандидаты, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы. Шымкент қаласы. Қазақстан.

Аңдатпа. Қазақ әдебиеттану ғылымының теориялық тұрғыдан қалыптасып, іргетасының қалануына ерекше үлес қосқан тұлғаның бірі де бірегейі ғалым Ахмет Байтұрсынов. Сонымен қатар атақты ғалым абайтану ғылымының да қалыптасуына ерекше үлес қосты. Біз өз зерттеуімізде негізінен алғанда ғалымның абайтану ғылымының қалыптасуына қосқан үлесі жайында арнайы тоқталып, ой пікірімізді, ғылыми тұжырымдамаларымызды жеткіздік.

Кілт сөздер: әдебиеттану ғылымы, абайтану, ақын, поэзия, тарих, зерттеу, әдеби мұра.

Аннотация. В данной исследовательской работе объектом теоретического анализа становится вклад основоположника казахского литературоведения ученого-теоретика Ахмета Байтурсынова в казахское литературоведение, в том числе и в науку об Абае. Анализируется творчество ведущего ученого-абаеведения.

Ключевые слова: литературоведение, абаеведение, поэт, поэзия, история, исследование, литературное наследие.

Abstract. In this research paper, the object of theoretical analysis is the contribution of the founder of Kazakh literary studies, theoretical scientist Akhmet Baitursynov to Kazakh literary studies, including the science of Abai. The work of a leading scholar of Abai studies is analyzed.

Key words: literary studies, Abai studies, poet, poetry, history, research, literary heritage.

Ұлы ақын, кемеңгер тұлға, хакім Абай шығармашылығы - адамзат мәдениетінің рухани асыл қазынасына қосылған асыл мұра болып табылады. Дана Абайдың философиялық тереңдігімен, көркемдік, эстетикалық қуатымен, мағыналық салмағымен, ғибраттық, тағлымдық мәнімен ерекшеленетін ойлы сөздері халық жүрегіне қалқысыз жол тапқаны мәлім.

Абайтану - қазақ әдебиеттану ғылымының үлкен бір саласы және бір ғасырдан астам тарихы бар кемел ғылым. Қазақ поэзиясының күн шуақты асқар биігі атанған ұлы Абайдың шығармашылығын арнайы тереңдетіп оқыту болашақ мамандардың ғылым мен теориялық дайындығын нығайтып, кәсіби шеберлігін Абайтану ілімі рухани негізінде дамыта оқытудың мәні мен маңызы өте зор деп санаймыз.

Қазақ халқының ұлы ақыны Абай мұрасы - ғылыми рухани әлем қоймасының кілті. Абай әлемі - телегей теңіз, сарқылмас қазына. Абай мұрасын жан-жақты игеру - толассыз жүргізілетін мәдени процесс.

Абайтану ғылымына академик Зәки Ахметов былай деп баға береді: «Абайтану кемеңгер ақынның өмірі мен шығармашылық өнері, философиялық, қоғамдық, эстетикалық көзқарастары, қазақ поэзиясындағы өлең жүйесін, ақындық тілді дамытудағы үлесі, музыкалық мұрасы жайлы сан-салалы зерттеу еңбектерді қамтиды». [1.218.]

Абайдың өмірі мен шығармашылық өнерін зерттеудің алғашқы өнімді кезеңі деп А.Байтұрсынов, К.Ысқақұлы, Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, І.Жансүгіров, Қ.Жұбанов, Ы.Мұстамбайұлы, Ғ.Тоғжанов секілді әдебиет пен мәдениет қайраткерлерінің зерттеу еңбектерін, мақалаларын атауға болады.

Абайтану ғылымының тарихына қатысты қазіргі таңда сөз айтқанда ең алдымен ойымызға М.Дулатовтың «Қазақ» газетінің бас мақаласы ретінде басылған «Абай» деген мақаласындағы «Абайдың өлген күнінен қанша алыстасақ рухына сонша жақындармыз»,- [2.195.] деген аталы сөзі оралады. Шындығында да уақыт көші қанша алыстағанымен де, Ұлы ақын мұрасына, рухына соншалықты жақындай береріміз анық. Уақыт кеңістігіндегі ғасырлар деңгейі мөлшерімен қарасақ Абай жинағының жарық көргеніне бір ғасырдан астам уақыт болды. Ендеше тұңғыш жинақ оқырман қауым назарына ұсынылғаннан бері ұлы ақын мұрасын, оның дара болмысын, азаматтық келбетін, мол әдеби мұрасын тану, таныту дәрежеміз қандайлық деңгейде, не істелінді, алдағы уақыттардағы міндетіміз қандай деген сұрақтарға жауап іздеуіміз бүгінгі күн талабы деп есептейміз.

Біздің негізінен алғанда арнайы тоқталып, зерттеу нысанына айналдырған абайтану ғылымының бастау бұлағында, алғы сапында тұрған тұлғалардың бірі ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсыновтың абайтану тарихындағы өзіндік қолтаңбасы жайында қысқаша болса да сөз етуді дұрыс деп таптық.

Ұлт ұстазы, атақты «Әдебиет танытқыш» атты монументальдық зерттеу кітабының авторы А.Байтұрсынов былай деп ой сабақтайды: «Қазақтың бас ақыны - Абай. Онан асқан бұрын-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ. Ақмола, Семей облысында Абайды білмейтін адам жоқ,- дей келе Ахмет Байтұрсынов,- Абайдың сөздері кітап болып басылып шыққанша Абайдың аты да, сөзі де Торғай облысына естілмеуші

еді»,- дейді. [3.258.] Ал, Міржақып Дулатов болса: «Не шара! Қазақ әдебиетінің атасы хакімінде алтын әріппен жазыларлық Абай Шыңғыс тауында туып, Шыңғыс тауында 60 жылдық өмірін өткізіп, сол Шыңғыс тауында өлді. Туғанын, жасағанын, өлгенін өз елі Тобықтыдан басқа қазақтың көп жері білмей де қалды. Осы заманда үш ауыз сөздің басын құрай білетіндердің жазулары тасқа басылып, халыққа тарап, сынға түсіп тұрғанда, Абай сөзі өзі өлгеннен бес жыл өткенде басылды»,- [2.173.] деген еді.

Зер сала қарасақ Алаш арыстарының айтқан сөздерінде үлкен тарихи тұрғыдағы мән жатыр. Абай есімінің кең қазақ сахарасына таралуына, ұлы ақын сөздерінің «көкірегі сезімді, тілі орамды» «үлгілі жас» пен сөз танырлық адамына жетуіне басты себеп болған - тұңғыш жинақ екендігі тағы да айқын. Әйтпесе: «Мақтап отырған Абайы біздің Әбубәкір, Сейдахмет, Ақмолдаларымыз сықылды біреу ғой деп жүрдім»,- деп сөз басындағы Ахмет Байтұрсынұлы айтқанындай көзі ашық Алаш азаматтары ақынды толық тани алмай қалар ма еді, дәл заманында Абай жинағы жарық көрмесе, ақын өлеңдері өз қолдарына тимесе ақын туралы пікір айту, баға беру де мүмкін болмас еді деп ойлаймыз. «1903 жылы қолыма Абай сөздері жазылған дәптер түсті. Оқып қарасам, басқа ақындардың сөзіндей емес. Олар сөзінен басқалығы сонша, әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін тосаңсып отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең»,- дейді Абай өлеңдерімен алғаш танысқан кездері туралы А.Байтұрсынұлы.

«Қазақ» газеті Абайдың қайтыс болуына он жыл толуына орай қазақ елінің ұлы ақыны Абайдың өмірі мен ақындық өнерін таныту мақсатында ертерек қамданып, арнайы мақалалар циклін жариялауды қолға алды. Газеттің редакторы Ахмет Байтұрсыновтың «Қазақтың бас ақыны» деген мақаласының жариялануы абайтану тарихына елеулі рухани құбылыс ретінде қабылданды.

А.Байтұрсынов Абай мұрасын исі қазақтың танып білу керектігін уақыт талабы ретінде бағалады. «Қазақ» газетінде жарияланған М.Дулатовтың, Н.Төреқұловтың мақалалары да Абайды қазақ халқының рухани данасы, жаңа бағыттағы әдебиеттің көш басшысы, шебер аудармашы ретінде танытып бағалауынан авторлардың білім деңгейі биік жатуын көреміз. Семей қаласында 1918 жылы жарық көре бастаған «Абай» журналында ақын шығармаларын танып білу, халықтық таным тұрғысынан бағалау мақсатында зерттеулік мақалалар мен Абай шығармаларынан үзінділер жариялап жатты.

Ә.Бөкейхановтың 1905 жылы «Семипалатинский листокта» жарық көрген қазанамасынан бастау алып, кейіннен Қ.Ысқақұлының, А.Байтұрсыновтың, М.Дулатовтың парасатты пайымдауларынан кейін Абай қазақ әдебиетіндегі өзіне лайықты орнын ала бастаған болатын. Ақындар Абайды жырға қосты. 1918 жылы ақпан айынан бастап Семей қаласында Ж.Аймауытовтың редакторлығымен «Абай» журналы шыға бастады. Журнал ақын Абайдың атымен аталады. «Абайдың» алғашқы саны «Журнал туралы» деген «Екеудің» беташар мақаласымен ашылды. Онда: «Сөз сыбырға, іс жыбырға айналды. Береке кетіп, азды, тозды. Сол кезде қалпың надан, қара тұманды қақ жарып, тас жарып шыққан бұлақтай жарқ етіп Абай туды. Ақылды дана, рахымды әділ, шынға сусаған, қыңырды жөнге, қисықты тезге салмақ болған, бұзықтықпен алысып өткен Абай еді. Қазақтың әдебиетіне жөн берген: сөздің сыртын сырлап, ішін түрлеген, өлеңнен өрнек шығарған, ақындық, сыншылдық бірдей дарыған Абай еді. Өнер тап, оқы, харакет қыл, тәрбие ал, ынсапты, адал бол деп қақсап өткен Абай еді. Халықтың қамын же, адам баласын бауыр тұт, адамшылыққа қызмет ет деген Абай болатын, өмір жолында Абайдың айтпағаны аз. Ақыл, білім, сезім, терең ойлылығына қарағанда, Абай қазақтан шыққан философ» (данышпан) екендігін айта келіп, «...кемеңгердің атына арнап, журналымыздың атын «Абай» қойдық» - [4.97.] деп жазады. Ол: «Басқа жұрттың атақты

білімдісінен Абай кем емес, білімдіні құрмет ете алмасақ – тоғышарлығымыз»- деп, Абайды аса жоғары бағалайды.

Ұлы ақынның классикалық мұрасы жайында өз пікірі мен бағасын айтуға талпынған А.Байтұрсыновтың 1913 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған «Қазақтың бас ақыны» атты осы мақаласының ғылыми маңызы ерекше. Автордың айтуына қарағанда Абай өлеңдерімен 1903 жылы Мүрсейіт қолжазбасы арқылы танысқан. Абайдың ұлылығы мен кемеңгерлігі жайында: «тарихи миссиясы, рухани болмысымыздағы орны, көркемдік-эстетикалық сипаттары дұрыс көрсетіліп, терең талданып, алғаш рет қазақ оқырмандарының алдына тартылды»,-дейді. Мақала Абай поэзиясы табиғатының қыр-сырын түгел ашып бермегенімен, бүгінгі таңда Абайтану аталатын ғылымында сала-сала болып зерттелген басты ерекшеліктерін тап басып танып, нақты пікір білдірген. Біріншіден, Абай өлеңдерінің жаңаша леппен, өзгеше өрнекпен құрылғанына назар аударып, реалистік және жаңашылдық сипатының ерекшелігін айырықша атайды. «Абай сөзі заманындағы ақындардың сөзінен оқшау, олардың сөзінен үздік, артық. Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Не нәрсе жайынан жазса да Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қарамай жазады» деген баға алғаш айтылуымен ғана емес, ғылыми-зерттеушілік тұрғыдан нақты айтылуымен де құнды. А.Байтұрсынов «Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын» ұғу үшін «Сөз түзелді, халқым-ау, сенде түзел» деп Абайдың өзі айтқандай түзеліп, түсініп, үлгі ала отырып оқу қажеттігіне ерекше тоқталады. Алғаш оқыған адамға Абай өлеңдерінің ауырлау соғатын себебі ақынның кінәсі емес, «оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болатын кемшілік» деп көрсетеді. Ұлы ақынның дүниетанымдық және эстетикалық көзқарасының қалыптасуында орыс әдебиетінен алған танымы мен тәлімін сөз етеді. Мақаланың ғылыми-зерттеу еңбек ретіндегі мәнін танытатып құнды жері - Абай поэтикасын тереңдеп қарастырған тұсы. Тіл білімі ғылымында алғашқы қазақ тілі оқулықтарың жазған, кейін әдебиет теориясының мәселелерінен «Әдебиет танытқыш» атты еңбек жариялаған А.Байтұрсыновтың білімді әдебиетші ретінде қазақ өлеңінің құрылысы мен жүйесіне жетік екені байқалады. «Ғылымды жұртта өлең жазу, сөз жазу нағыз қадірлі істің бірі екенін» [3.259.] орыс әдебиетінің әсері арқылы ұққан Абайдың өнерпаздық тұлғасының қалыптасуы өлеңді өнер деп бет бұрған кезеңінен басталғанын дәлелді түсіндіреді.

«Орыс ақындарымен танысып, өлең орны қайда екенін білгеннен кейін, Абай өлеңге басқа көзбеп қарап, басқа құрмет, ықыласпен күтіп алып, төр түгіл, тақтан орын берген» Абай өлеңдерін «қандай үлгілі, қандай мағыналы, қандай асыл, қандай терең сөздер» деп бағалайды. «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» аталатын өлеңін түгелдей тұтас келтіріп, ақынның поэзияға, сөз өнеріне деген көзқарасын, талғамын, өлеңге өнер туындысы ретінде қоятын талабын танытады. Абай поэтикасындағы ой шеберлігі, жаңа үлгі, өзгеше өрнек (яғни мазмұн, түр, ырғақ.) пен бунағы туралы ой-тұжырымдары назар аударарлық. Себебі, бұл пікірлерінде Абай өлеңдеріне теориялық тұрғыдан ғылыми талдау жасау ниетімен қоса, ақынның новаторлық тұлғасын таныту мақсаты да жатыр. Мақаланың «Абайды қазақ баласы түгел танып, тегіс білуі керек! Абайды қолымыздан келгенше қадірлі жұртқа таныту үшін мұнан былай кейбір өнегелі, өрнекті сөздерін газетаға басып, көпке көрсетпекшіміз» [5.148.] деп аяқталуы да сондықтан.

Қорыта айтқанда, К.Ысқақов, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатовтардың қазақ әдебиетінің көрнекті дарындары туралы мақалаларында олардың өмірі мен творчествосын танытуға деген талап тілек те анық көрінді. Сондықтан Ахмет Байтұрсынов өзінің төңкеріске дейінгі азды-көпті ізденістері арқылы әдебиет

теориясының келелі мәселелерін меңгеру жолында біршама қадамдар жасады дер едік. Сондай ізденістердің алғы сапында абайтану ілімі тұрғаны да қандай ғанибет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Құрастырған З.Ахметов, Т.Шаңбаев. - Алматы, Ана тілі. 1998. -384 б.
2. Дулатұлы М. Шығармалары. 2 том. А. 1997.
3. Байтұрсынов А. Ақжол. Алматы, 1991.
4. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Ғылым», 1997.
5. Ахмет Байтұрсынұлы. Маса. Өлеңдер мен көсемсөздер. А., «Раритет», 2005.-20

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ОЮ-ӨРНЕКТЕРІ АРҚЫЛЫ ЖАСТАРҒА ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ

Калабаева Қ.Р., Рахимов Б.Ф.
Дизайн кафедрасының магистр аға оқытушылары
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
kalabaeva.k2020@mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада қазақ халқының ою-өрнектері арқылы жастарға эстетикалық тәрбие беру және бейнелеу өнері мамандарын даярлау мәселелері қарастырылған.

Кілт сөздер: қазақ халқы, ою-өрнектер, эстетикалық тәрбие, сәндік қолданбалы өнер, бейнелеу өнері.

Abstract. This article discusses the issues of aesthetic education of young people through the ornaments of the Kazakh people and the training of fine arts specialists.

Key words: Kazakh people, ornaments, aesthetic education, decorative and Applied Arts, Fine Arts

Жаңа Қазақстанның әрбір азаматы мен азаматшасы - патриоттық сезімі биік, білімді, парасатты, сонымен қатар ұлттық құндылықтың сұлулығынан ләззат ала білетін, мәдени және өнегелік деңгейі жоғары дамыған болуы керек. Болашақ мұғалімдерді даярлау үшін жастарымыз, өз заманының талабына сай өмір сүруге қабілетті, эстетикалық талғамы жоғары, өмірдің әсемдік құндылықтарын жоғары бағалай алатын болуы керек. Осы күннің басты талабы, студент жастардың эстетикалық мәдениетін қалыптастыру проблемасын шешуде болашақ мұғалімдерді жоғары білім беруге даярлау.

Жастардың эстетикалық қызығуын қалыптастыру дегеніміз – оларды әсемдік, әдемілік әлемін түсінуге, сезінуге баулу.

Бұл жөнінде орыстың белгілі педагогі В.Белинский былай дейді: «Әсемдікті сезіну - адамгершілік қасиетінің шарты. Тек осы сөздің төңірегінде ғана ғылым дүниежүзілік идеяларға дейін шарықтай алады, табиғат пен құбылысты оларға ортақ тұрғыдан түсіндіреді, тек осы сезіммен ғана адам өмірде ерлік істей алады, оның барлық ауыртпалығына белі қайыспайды....» [1]. Жас ұрпаққа қолөнер кәсібінің бір саласын меңгерту өздеріне байланысты деп түсінген ата-ана өздеріндегі бүкіл жақсы қасиеттерді солардың бойына сіңіруге тырысты. Ер адамдар шеберлігі, өнері ат әбзелдерінен көрініс тапса, әйел затының қолөнерлерінің сипаты қызға төсек-орын беру дәстүріндегі үйге

қажетті бұйымдардың көркемдігімен, шебер қолдар өрнегімен көрініс тауып, бағаланған. Бұл тұрғыда, аналар қыз балаларды қолөнердің кең тараған түрлері – киіз басуға, сырмақ сырып, киіз үйдің ішкі-сыртқы керек жабдықтарын әзірлеуге, шаруашылыққа қажетті бұйымдар жасап, киім, кілем, алаша, ши, кесте, шілтер тоқуға үйретсе, ер балаларды зергерлік бұйымдарды әзірлеуге, ер-тоқым, құрал-жабдық, сауыт-сайман жасауға үйретіп отырған.

Осы айтылғандардың барлығы дерлік қолөнер өрнектерімен безендіріліп, әшекейлі жасалатын болғандықтан, жасаушыдан ерекше талғампаздықты, нәзіктікті икемділікті, жоғары эстетикалық талғам мен шеберлікті талап етеді. Бүгінде егеменді елімізде жастарға әсемдік тәрбие беруде халықтың мәдени мұрасы айрықша рөл атқарады. Академик М.Қаратаев «Әсемдікке үйреткен ұстаз» атты кітабында түскиіз, кілем, оюлы текемет, сүйікті өнер - міне осы өнердің бәрін халық жасағандығын, халықтың әсемдікті сүю сезімі, талғамы осы өнерде бейнеленгенін айта келіп: «Өнердің халықтық арғы негізінен қол үзбеу керек, себебі өнердің өшпес шын мәніндегі халықтікі ғана, жақсы талғамы, өміршендіктің өшпес әсемдіктің кепілі болып табылады» - деді.

Демек, халықтың өзіндік ерекшелігін бейнелеген өнер жастарға үлкен тәрбие берудің құралы бола алады. Әсіресе, ер балаларды тәрбиелеуде эстетикалық талғамның қалыптасуына шығармашылық іс-әрекетінің дамуына әр қилы материалдардан бұйым жасауға, көбіне олардың малшы, егінші, сәулетші, зергер болуы мен әлеуметтік кәсіп үйренуі, негізінен іскерлігі мен жауапкершілігінен туындаған. Қазақ халқы ұл-қызын 13-15 жасқа дейін өмірге дайындап, білгенін үйретіп шығаруға тырысқан. Яғни, қазақ халқы қыздары мен балаларының тәрбиесіне, эстетикалық көзқарасының дамуына үлкен мән бергені байқалады. Қазақ халқы қыздар мен ер балаларды сәндік-қолданбалы қолөнерге үйрете отырып, әсемдікті, сұлулықты түсініп, өмірді өнегелі етуге, қоршаған ортаның түрі мен бояуын қабылдай білуге қалыптастырады. Осы ежелден қалыптасқан қолөнер кәсібі, оның сан-алуан түрлері, әдіс-тәсілдері мен амал-жолдары ұрпақтан-ұрпаққа үзіліссіз беріліп келеді. Көркемдік өнер мен халық шеберлерінің туындысы бүгінгі жастарымызға үлгі және халықтың ғасырлар бойы жинаған көркемдік тәжірибесінің сарқылмас көзі болып отыр [2].

Жас ұрпақтың рухани мәдениеті мен дүниетанымын, көркемдік талғамын қалыптастырудың басты құралы - оқушыларға көркемдік білім мен эстетикалық тәрбие беру. Жалпы эстетикалық тәрбиенің жолдары мен бағыттары аясының кеңдігі сияқты, көркемдік білім негіздерін игерудің де саласы жеткілікті. Мектепте оқушыларға көркемдік білім мен эстетикалық тәрбие беруді қамтамасыз ететін оқу - тәрбие үрдісінің бір саласы – көркем еңбек пәні. Пәннің мақсаты оқушыларға түрлі іс - әрекеттер арқылы белгілі істі орындау технологиясын игертуге бағытталғанымен, мазмұндық жүйесі оқушылардың бейнелеу, мүсіндеу, көркем құрастыру, жапсыру, әшекейлеу сияқты көркем материалдық құндылықтарды қабылдауға, өнімді шығармашылық қабілеттілікті, әлеуметтік, табиғи, заттық ортаға деген танымдық, эстетикалық көзқарасты тәрбиелеуге бағытталған. Оқушылардың эстетикалық сезімі мен талғамының қалыптасуына ықпал ететін, тәрбиелейтін құралдар аз емес. Соның ішінде көркем өнердің, әсіресе, дәстүрлі қолөнерінің алатын орны ерекше. Әр өнер түрі қоршаған өмір болмысын өзіне тән көркем бейнелер арқылы қайта жаңғырта отырып, адамның рухани танымына зор ықпал етеді. Қазіргі заманда эстетикалық тәрбие беруді жетілдірудің маңызды бағыттарының бірі – бұл оқушылардың қоғамдық өмірдегі, табиғаттағы, шығармашылық туындылардағы әдемілікті, сұлулықты бағалай білу, оны аялай алу қасиеттерін қалыптастыру және оны одан әрі дамыту, оқу үрдісінде, одан тыс уақыттағы әрекеттерінде әр түрлі құралдардың

көмегімен мектеп оқушыларының көркем - шығармашылық белсенділіктерін арттыру болып табылады. Осылардың ішінде, әсіресе, эстетикалық циклдегі бұйымдардың орны ерекше болып келеді, оған қолданбалы қолөнер заттары жатады.

Халқымыз қолөнерді ертеден қастерлеп бағалай білген. Атадан балаға ұласып келе жатқан осы дәстүр кейбір жерлерде ұмытыла бастаған сияқты. Қазіргі дизайнерлер, суретшілер неге қазақтың ұлттық нақыштағы ою-өрнегін қолданбайды, өзінің туындыларына кірістірмейді. Сыртқы жарнамада, үй жиһазында үй интерьерінде аз қолданылуда, кейбірі тіпті қолданбайды. Көпшілігі Европалық немесе шығыстық стильді таңдайды. Бұған себеп дизайнердің тұтынушыға ұсынатын стилі де осындай. Ұлттық стильдегі ұсынысы болмаса, ол үйлесімсіз, көңілге қонымсыз болып келеді. Бейнелеу өнерінің әртүрлі салалары көп. Мысалы, ағаш өңдеу, жүн, қыл өңдеу. Бұл тек ұлттық өнерге қатысты саласы. Осылардың барлығына дерлік ортақ ою-өрнек.

Халықтың ұлттық нақышын көрсететін, өзге ұлттан ерекшелейтін ою-өрнек. Қазақ халқының ою-өрнектерінің тарихын қазақ ғалымдарының ғылыми түрде саралай бастағанына небәрі елу жылдың жүзі болыпты. Қазақ ою-өрнегін алғашқы рет зерттеген қазақ ғалымы Т. Бәсенов былай дейді: «Қазақ ою-өрнегін зерттеуде әр уақыттың, әр саланың ғалымдары көп еңбек етті. Бірақ бұл зерттеулер халық ою-өрнегінің жұмбақ тілін жете түсіне, шынайы сырына үңіле алмады. Олар өз ойларын халқымыздың өнер кілтін ашатын тума тілде емес, шетелдік жат тілде, өзге халыққа деген астамшылық көзқараспен саралады. Өнерін зерттеп отырған халықтың тілімен зерттеушінің ойы мен тілінің үндестік таппауы көптеген бұрмалаушылыққа, тіпті елеулі ағаттықтарға әкеп соқтырды». Осыған қарағанда осы өнердің зерттелмеген қырлары мен қайта қарастырылатын мәселелері бар екенін аңғартады [3].

Әрине, тәуелсіздік алғаннан бері халқымыздың жанашыр ғалымдары көп еңбектер жасай бастады. Мысалы, ою-өрнекті зерттеген ғалымдардың еңбектерін біріктіріп «Қазақ ою-өрнектері» атты жаңа энциклопедия жарық көрді [4]. Кітапқа мыңнан астам ою-өрнектің ежелгі және осы заманғы түрлері енгізілген. Автор айтқандай «қазақ ою-өрнегі басқа халықтардан тайға таңба басқандай дара тұрады». Белгілі өнер танушы В.Чеплев: «Қазақтар тек ою-өрнек әлемінде өмір сүретін сияқты» деп жазады. Шынында да қазақ тұрмысында ою-өрнектің араласпайтын саласын табу қиын, қисса-жырлар мен дастандарда, батырлардың ат-әбзелдерін немесе арулардың киімдері мен күймесін суреттегенде тыңдаушының көз алдынан ғажайып нақыштар өтері анық. Осындай әсемдік әлемін өз көзімен көрген ғалым А.С.Фелькерзам қолөнерді, әсіресе, кілемді терең зерттей келе, Азияны үлкен этнографиялық музей деп атаған.

Халқымыздың рухани байлығының қайнар көзі болып табылатын осынау құндылық бүгінде азаматтығымыздың нысаны көк байрағымызды да көріктендіріп тұр. Көп жағдайда халықтың тілін, мәдениетін білмесек те қолөнерімен бейнеленген оюларға қарап, қай халықтың қазынасы екенін танып білеміз. Өйткені ою-өрнек әр халықтың таңбасы, сол елдің бейнелеу өнерінің көнеден келе жатқан мәдениеті. Ал осындай құндылықтың маңызды екенін бірі білсе, бірі білмейді. Эстетикалық тұрғыдан дамымаған адам өзін қоршаған ортадан тек оқулықтан нұсқаумен жарлықтардан алдын ала белгілі болған, есінде қалған нәрселерді ғана көре алады. Осындай құндылықтардың болашақта қолданыстан шығып қалмасы үшін жастардың санасына осы күннен бастап сіңірту қажет. Ол үшін көркем педагогикалық білім беретін оқу орындарында суретші-ұстаздарды даярлаудың сапасын арттыру қажет.

Әрине, тәуелсіздік алғаннан бері халқымыздың жанашыр ғалымдары көп еңбектер жасай бастады. Мысалы, ою-өрнекті зерттеген ғалымдардың еңбектерін біріктіріп «Қазақ ою-өрнектері» атты жаңа энциклопедия жарық көрді [4]. Кітапқа мыңнан астам ою-өрнектің ежелгі және осы заманғы түрлері енгізілген. Автор айтқандай «қазақ ою-өрнегі басқа халықтардан тайға таңба басқандай дара тұрады». Белгілі өнер танушы В.Чеплев: «Қазақтар тек ою-өрнек әлемінде өмір сүретін сияқты» деп жазады. Шынында да қазақ тұрмысында ою-өрнектің араласпайтын саласын табу қиын, қисса-жырлар мен дастандарда, батырлардың ат-әбзелдерін немесе арулардың киімдері мен күймесін суреттегенде тыңдаушының көз алдынан ғажайып нақыштар өтері анық. Осындай әсемдік әлемін өз көзімен көрген ғалым А.С.Фелькерзам қолөнерді, әсіресе, кілемді терең зерттей келе, Азияны үлкен этнографиялық музей деп атаған.

Халқымыздың рухани байлығының қайнар көзі болып табылатын осынау құндылық бүгінде азаматтығымыздың нысаны көк байрағымызды да көріктендіріп тұр. Көп жағдайда халықтың тілін, мәдениетін білмесек те қолөнерімен бейнеленген оюларға қарап, қай халықтың қазынасы екенін танып білеміз. Өйткені ою-өрнек әр халықтың таңбасы, сол елдің бейнелеу өнерінің көнеден келе жатқан мәдениеті. Ал осындай құндылықтың маңызды екенін бірі білсе, бірі білмейді. Эстетикалық тұрғыдан дамымаған адам өзін қоршаған ортадан тек оқулықтан нұсқаумен жарлықтардан алдын ала белгілі болған, есінде қалған нәрселерді ғана көре алады. Осындай құндылықтардың болашақта қолданыстан шығып қалмасы үшін жастардың санасына осы күннен бастап сіңірту қажет. Ол үшін көркем педагогикалық білім беретін оқу орындарында суретші-ұстаздарды даярлаудың сапасын арттыру қажет.

Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында қазіргі заман жағдайында жоғары білім беру жүйесіне бірінші кезекте жоғары білікті мамандарды даярлау болып табылатын, оны айрықша сала ретінде түсінуді көздейтін жаңа сапа мен қоғамдық мәртебе, икемділік пен бейімділік беруді басты міндет етіп қою қажеттілігіне басты назар аударылған. Ғылым мен техниканың жаңа қазіргі уақыттағы саласы ғылыми-техникалық өркендеудің жобалы-өндірістік үрдістеріне қатысушылардың әрқайсысының кеңістіктік ойлау қабілетін ерекше талап етеді. Жоғарыда айтылған мәселелер шешімін табу үшін біріншіден, суретші-ұстаздардың кәсіби дайындығын, білім беру сапасын арттыру, екіншіден, суретші-ұстаздардың материалдық жағдайын қамтамасыз ету және қоғамдағы статусын яғни заңды құқығын көтеру керек, үшіншіден, ұлттық өнер мен мәдениетке деген қамқорлықты күшейту және мемлекет тарапынан қаржылай көмекті күшейту қажет. Жастарға қолөнер арқылы қоршаған шындық болмысының сәндік-әсемдігін танытып білгізу, эстетикалық мәдениетін қалыптастыру айырықша орын алуы тиіс [5].

Сан алуан, қиын да күрделі өрнектерді жүзеге асыру шығармашылықты шыңдайды, сәндік-қолданбалы өнер сабақтарында ырғақ, бояу түстері, сызбалардың икемділігі туралы негізгі ұғымдарды меңгереді. Олардың әртүрлі материалдар мен құралдарды пайдалану тәсілдері туралы түсініктері қалыптасады. Сонымен мектеп оқушылары сәндік-қолданбалы өнер шығармашылығымен етене танысуы негізінде қызығушылыққа бөленіп, сұлулық пен әсемдікке тәрбиеленеді, олардың талғампаздығы жетіледі. Сондай-ақ аталған өнер туындыларының мазмұнын жете меңгеруі мен ондағы ою-өрнектердің мәнін ұғынуы арқылы ақыл-ойлары өседі, адами саналары толыса түседі, сол туындыларды өз қолдарымен жеке және сынып боп жасауы барысында рухани-адамгершілік сапалары артады, шеберлігі шыңдалады, еңбекке, еңбек адамдарына құрметі қалыптасады, өз еңбегін және өзгелер еңбегін бағалай білуге тәрбиеленеді. Оқушылардың кәсіби шеберліктерін жетілдіре отырып жаңа технологиялық әдістерді қолдану, жас ұрпаққа сапалы да терең білім беру арқылы оқу-тәрбие үрдісінде жоғары нәтижеге жету - біздің басты міндетіміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Нечаева В. С., В. Г. Белинский: Жизнь и творчество: 1842-1848. - М.: Издательство «Наука», 1967, 1968. - 526 с.

2. Адамқұлов Н.М., Саипов А.Б., Абуов Ә.Е. Оқушыларды қолөнерге үйрету технологиясы. ҚР БҒМ РОӘК секциясы мақұлдаған оқу құралы. -Шымкент, «Әлем» баспаханасы, 2017. -150 б.

3. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. -Алматы: Қазақстан, 1995.-240

4. Қонақбаева Ұ.Ж., Айдарбек Б.Ә. Ою-өрнек негіздері. Шымкент, 2019.

5. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы 2005-2010 жж.

ҰЛТЫНА ҚОРҒАН БОЛҒАН ҰЛЫ ТҰЛҒА – ЖҰМАБЕК АХМЕТҰЛЫ ТӘШЕНЕВКЕ 110 ЖЫЛ

Қарағанды қаласы
«Ж.Тәшенев атындағы ЖББМ» КММ-нің көркем еңбек пәнінің мұғалімі
Смагулов Бекбай Азибекулы
педагог-зерттеуші

Аңдатпа. Бұл мақалада XX ғасырдың орта тұсында Қазақстанның саяси өмірінде ерекше рөл атқарған мемлекет және қоғам қайраткері Жұмабек Тәшеневтің өмірі мен қызметі баяндалады. Ол КСРО кезеңінде еліміздің тұтастығын сақтауға зор үлес қосқан тұлға ретінде танылды. Әсіресе, Солтүстік Қазақстан облыстарын Ресейге беру туралы шешімге батыл қарсы шығып, ұлттық мүддені қорғауда табандылық танытты. Жұмабек Тәшенев – ерлік пен отаншылдықтың символы. Оның қайсар мінезі мен елге деген шынайы сүйіспеншілігі бүгінгі ұрпаққа үлгі бола алады.

Кілт сөздер: ұлттық мүдде, ел бірлігі, егемендік негізі, ұлт жанашыры, қайсар тұлға, тарихи әділет, мемлекетшілдік, КСРО

Аннотация. В этой статье рассказывается о жизни и деятельности государственного и общественного деятеля Жумабека Ташенева, сыгравшего особую роль в политической жизни Казахстана в середине XX века.Он признан человеком, внесшим большой вклад в сохранение целостности страны в период СССР.Особенно решительно выступал против решения о передаче Северо-Казахстанской области России и упорствовал в защите национальных интересов.Жумабек Ташенев-символ мужества и патриотизма. Его непоколебимый характер и искренняя любовь к стране могут служить примером для сегодняшних поколений.

Ключевые слова: национальный интерес, единство страны, основа суверенитета, сочувствие нации, непоколебимая личность, историческая справедливость, государственность, СССР

Abstract. This article describes the life and work of the statesman and public figure Zhumabek Tashenev, who played a special role in the political life of Kazakhstan in the middle of the twentieth century.He is recognized as a man who made a great contribution to preserving the integrity of the country during the Soviet period.He particularly strongly opposed the decision to transfer the North Kazakhstan region to Russia and persisted in protecting national interests.Zhumabek Tashenev is a symbol of courage and patriotism. His unwavering character and sincere love for the country can serve as an example for today's generations.

Key words: national interest, unity of the country, the basis of sovereignty, sympathy of the nation, unshakeable personality, historical justice, statehood, USSR

Жұмабек Тәшенев 1915 жылы 20 наурызда Ақмола облысының Аршалы ауданындағы Танагүл ауылында дүниеге келген (бұрынғы жері қазіргі Береке ауылының манайында). Қазір ол ауыл жоқ, жойылып кеткен, тек Танагүл деген көл және көне зират қалды. Өзінің туған әкесінің аты-жөні – Тәшен Жақсыбайұлы (азан шақырып қойған аты Тәш-Мұхаммед), анасы – Гүлсім. Әкесі Тәшен қарапайым шаруа адамы болса да, ауылдастарына сөзі өтімді, беделді кісі болыпты.

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев (1915–1986) – Қазақ КСР-нің мемлекет және қоғам қайраткері, республика экономикасы мен саясатының дамуына елеулі үлес қосқан тұлға. Ол 1960–1961 жылдары Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы қызметін атқарған.

1915 жылы Ақмола облысы, Аршалы ауданында дүниеге келген. 1934 жылы Ақмола сауда техникумын бітіріп, еңбек жолын бастады. 1940-жылдары Қазақстанның әртүрлі аймақтарында басқару қызметтерін атқарды. 1955–1960 жылдары Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының төрағасы болды. 1960–1961 жылдары Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы (премьер-министрі) қызметін атқарды.

Жұмабек Тәшенев Қазақстанның жерін қорғауда үлкен ерлік көрсетті. 1960 жылы КСРО басшылығының Қазақстанның солтүстік облыстарын Ресейге беру туралы жоспарына ашық қарсы шықты. Ол тың игеру жылдарында қазақ жерінің біртұтастығын сақтау үшін батыл күрес жүргізді.

1961 жылы қызметінен алынып, Шымкентке жіберілді. Кейін онда қарапайым қызметтер атқарып, саяси сахнадан шеттетілді. Бірақ халық оны ұлтжандылығы мен мемлекетшілдігі үшін әрдайым құрметтеді.

Жұмабек Тәшенев – ұлттық мүддені қорғаған қайраткер ретінде Қазақстан тарихында ерекше орын алады. Бүгінде оның есімімен аталған көшелер, мектептер бар.

2022 ж. қазан айында мектебімізге Ұлы тұлға Жұмабек Тәшеневтің есімі берілді. Ұлы тұлғаның есімі берілгеннен кейін ұжым алдында үлкен жауапкершілік тұрды. Бүгінгі күні мектебімізде білім сапасының артуына, пәндік олимпиадалардан қала және облыс бойынша жүлделі орындар алғанымыз, жыл сайын өтетін «Жыл оқушысы» қалалық байқауының жүлделері орындарын иеленгеніміз дәлел бола алады. Мектебімізде әжелер мектебі мен әкелер мектебі жұмыс жасайды. Мектеп заманауи технологияларды, үрдістерді қолдана отырып, үлкен жауапкершілікпен жұмыс атқаруда. Қазіргі талапқа сай қазақ тілі кабинеті, физика кабинеті, Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы атындағы бастауыш сынып кабинеттері жабдықталды.

Ұлы тұлға Жұмабек Тәшеневтің туғанына 110 жыл толуына байланысты биылғы жылы мектебімізде «Тәшенев жылы» болып жарияланды. Мектеп педагогтары, оқушылар, ата-аналар осы атаулы шараға үлкен жауапкершілікпен келіп отыр. Жыл бойына ауқымды жұмыстар жоспарланып отыр. Оқушылар арасындағы республикалық «Тәшенев жүлдесі» спартакиадасы, «Ұлт символы-Жұмабек Ахметұлы Тәшенев» аймақтық жас зерттеушілер байқауы, тарих пәнінен Жұмабек Тәшенев атындағы аймақтық олимпиадасы, облыстық білім берудің оқу-әдістемелік орталығымен бірлесіп «Тәлімгер және жас маман» аймақтық-педагогикалық марафоны өткізіледі.

Аталған жарысқа, байқауға, олимпиадаға Жұмабек Тәшеневтің есімі берілген серіктес мектептер және қалалық, облыстық мектептер қатысады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Баймұратов, Ү. "Жұмабек Тәшенев – ел қорғаны". – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005.

2. Нұрпейісов, К. "Тәуелсіздік тұлғалары". – Астана: Фолиант, 2011. – Бөлім: Ж.Тәшенев.

3. "Қазақстан тарихы" (жалпы білім беретін мектептерге арналған оқулық). – Алматы: Атамұра, 2019.

4. Әбіл, Е. "Қазақстан Республикасының аумақтық тұтастығын сақтаудағы Жұмабек Тәшеневтің рөлі" // Қазақстан тарихы журналы, №4, 2020.
5. Қойгелдиев, М. "Алаш және Тәшенев сабақтастығы". – Алматы: Ұлт тағылымы, 2018.
6. Тәшенев Ж.А. туралы мақалалар // Egemen Qazaqstan газеті, түрлі жылдардағы архив.
7. Әбділдәұлы, Ә. "Ұлт мүддесін қорғаған тұлға" // Ана тілі газеті, №10, 2021.
8. Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. Ж.Тәшеневке қатысты тарихи құжаттар жинағы.
9. Wikipedia.org – [Жұмабек Тәшенев туралы мақала (қазақша нұсқасы)](https://kk.wikipedia.org/wiki/Жұмабек_Тәшенев).

ЭПОСТАҒЫ БАТЫР МЕН ТҰЛПАР БЕЙНЕСІНІҢ БІРЛІГІ

Мамыт А.А.
Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Асанғали М.
магистр-оқытушы
Tashenev University, Шымкент қ.
amangeldi_65@bk.ru

Аңдатпа. Мақалада қаһармандық эпос сюжеттеріндегі батыр мен тұлпар бейнесінің бірлігі, оның көркемдік-поэтикалық сипаты ғылыми талданады. Ғажайып туу сарынындағы батырдың дүниеге келуі сияқты болашақ тұлпарының да ерекше жағдайда өсуі зерделеніп, тұжырымдалған. Эпос басындағы суреттеулер уақыт өте келе батырдың айқас алаңындағы ерекше ерліктеріне сенуге негіз болатыны айқындалады.

Кілт сөздер: эпос, сюжет, мотив, ғажайып туу, бейне

Аннотация. В статье научно анализируется единство образа богатыря и коня в сюжетах героических былин, а также его художественно-поэтические особенности. Подобно герою в мотиве чудесного рождения, изучается и концептуализируется рост будущей коня в необычных обстоятельствах. Описания в начале эпоса со временем становятся понятными, порождая веру в необыкновенные подвиги героя на поле боя.

Ключевые слова: эпос, сюжет, мотив, чудесное рождение, образ

Abstract. The article scientifically analyzes the unity of the image of the hero and the horse in the plots of heroic epics, as well as its artistic and poetic features. Like the hero in the motif of miraculous birth, the growth of the future horse in unusual circumstances is studied and conceptualized. The descriptions at the beginning of the epic become clear over time, giving rise to faith in the hero's extraordinary feats on the battlefield.

Key words: epic, plot, motif, miraculous birth, image

Қаһармандық эпос сюжеттерінде тұлпар бейнесін батырдың ғажайып дүниеге келу мотивімен сабақтастыра суреттейтін «қос бірлік» образының озық үлгісі қалыптасқан. Қазақ батырлық жырларында жылқыны «киелі» етіп суреттеу сырына кезінде С.Сейфуллин де үңіліп, топшылау жасаға [1,201]. Ал зерттеуші Р.С.Липец түркі-монғол батырлық эпосындағы ғажайып фонтастикалық бейнедегі тұлпарлар туралы былай деп жазады: «Эпоста тұлпар қаһарманның ата-анасының бірі ретінде, көбіне анасы бейнесінде суреттеледі. Сонымен қатар, аң кейпіндегі әйел құдайы және оның шаман төлі тотем-тұлпар батырдың жебеушісі болып келеді.

Кейінгі шығармаларда жылқы батырдың туған анасы кейпінде емес, өз анасынан туған болашақ батырды төлімен қоса бірге емізеді» [2,116]. Жалпы алғанда, батыр мен

тұлпар бір ана сүтінен нәр алып өскен ажарамас бауыр. Қалай болғанда да, екеуі бір емшекті емген «қос бірлік» образы ретінде «ананың сүтімен туысу» сюжетінде батырлық эпостарға тән ортақ сарын бар. Башқұрттың «Бозансы батыр» жырында эпос қаһарманы жылқыдан туған болып суреттеледі [3, 188]. Сол сияқты башқұрт батырлық жырларында көлдерді мекендетін су-тұлпарлар жайындағы мифологиялық сюжеттер де кездеседі. Олардың көсемі – ақбоз ат. Қазақ халқының да боз жылқыны өзге түстілерден артық көретіні қаһармандық жырларда байқалады. Мысалы, Ер Қосай әкесі Көкшені өлтірген жаудан кек алуға аттанып бара жатқанда жолдастарымен шөлге ұшырап қалжырайды. Сонда атының бауыры астындағы жайдың таысн алып, күн жайлатып, жаңбыр жауғызып, шөлден аман қалады. «Еңсегей бойлы Ер Есім» жырындағы бас кейіпкердің су-тұлпары дариядан шыққан, кеудесі жылқы, басы адам түріндегі жан иесінің байталға жанасуынан туады. Шора батыр жырындағы Шұбар аттың жаратылыс-тумысы көркемдің тұрғыдан басқа қаһармандық эпостарындағы тұлпар бейнесінен бір саты көтерілген. «Қара суды қақ жарып» толқыны жағаға ұрған теңізден шыққан Шұбар жырдың келесі бір нұсқасында эпос тыңдаушысын тосын тумысымен есте қаларлақтай елітіп, көркемдік шыңына шығады.

Анасы болған құмайдан,
Атасы болған сыбайдан,
Екі асылдың белінен
Пайда боп туған сиырдан.
Қызылшақа күнінде
Емшегін емізіп бәйбішем,
Бала қып басты бір жайдан,

- деп Нәріктің сөздері арқылы батырдан бұрын болашақ қаһарманның анасын тұлпар емгенін жеткізеді [4,20].

Батырдың болашақтағы сын сағаттарында тұлпардың көмекке келуі немесе қаһарманның қиналып жатқанын сезу эпизодтарында тыңдаушысын сендіру қажеттілігі мақсатында эпостық жырларда «ана сүтімен туысу» сарыны туған. Батырдың көңіл-күйін танитын, керек кезінде ақыл-кеңес беретін жүйрік көп жырларда кездесіп оытрады. Атты сөйлетудің бір мысалын «Қобыланды батыр» эпосынан кездестіреміз. Қобыландының қамшысы жанына батқан Тайбурыл батырға тіл қатады. Жаудың еліне жеткенімен, қорғаннан қарғу қиын болып тұрған кезде Тайбурылға тағы да тіл бітіп, сөйлеп Қобыландыны дегеніне жеткіземін деп уәде береді.

Алпамыс батырдың киімінің иісін сезген Байшұбар темір торлы қапасты бұзып шығады. Жырдың бір нұсқасында қалмақ батыры Қараманның астындағы аты алыста келе жатқан Алпамысты болжап, аяғын ілгері баспай қояды. «Ер Тарғын» жырында Тарлан ат соңынан қуғыншы бар екенін батырға сездіреді. «Шора батыр» жырында да Шұбар ат өзіне жақындап келе жатқан адамның дос немесе қас екенін сезетін болып суреттеледі.

Қиянатшыл Әлібидің адамдары ұстамақ болып ұмтылғанда Шұбар олардың арам ниетін біліп ұстатпайды:

Піскен алма сабақтай,
Бір Шұбарға жолықты.
Сол уақатта Әлекең,
Тұлғасына таң қалып,
Ақыл-естен танады.
Бұйрық қылып, ұста деп,
Қасына жақын барады.
Мұны көріп Шұбар ат,
Құлағын тігіп алады.
Түсі суық адамды,
Айуан да болса, жануар,

Ақылмен ойлап табады [4,23].

Болашақ батырдың көздегені ел намысы болса, оның астындағы аты да өзіне сай болуы шарт. Жырды шығарушы да, тыңдаушы да қаһарман тұлпарының дәл сондай болғанын қалайды әрі аңсап отырады. Сондықтан «ат таңдау» эпизоды барлық қаһармандық жырларда кезеседі. Оларға ортақ белгі – болашақ батырдың таңдаған атының бірден ұстата қоймауы. Бұл – батырдың алғашқы сыннан өтуі іспеттес. Мысалы, Алпамыс жылқыға барып, ат таңдаған тапқырлық та, қайраттық та танытады. Жырда ол былайша баяндалады:

«Енді жылқыны Алпамыстың үстінен тоғытып айдайды. Алпамыс жылқының бәріне қарап жатыр. Жылқылар Алпамыстың үстінен өтіп жатыр. Өзінің атасы Байбөрі байдың көп жылқысының ішінен толып жатқан бедеудің біреуін де көңілі жаратпады. Жылқының қара көрінім соңында бір шұбар ат көрінді. Жалы құлағынан асқан, төрт аяғын тең басқан, құйрығы бір қолтық сексеуілдің шырпысындай, жалы, кекілі жібейтей.

Алпамыс жатқан ақ тастың үстінен жортып өте берді. Алпамыс көре салып, білегіне күшін жинап, секіріп орнынан тұрды. Алпамыс сұлтан нақ он төрт жасында аттың құйрығына жолбарыстай қол салды. Алпамыс деген алып еді, жануар Байшұбар нар сияқты тізесін бүкті, қайшылап құлағын тікті. Үш мәртебе зор салды. Алпамыс жібермеді. Байшұбар аттың өзінің уәдесі бар еді, мені құйрығымнан тартып тұрғызған ер мінер деген. Сол уәдесі есіне түседі» [4, 23].

Шора да көп жылқының ішінен айрықша ұнаған Шұбарды ұстай алмай көп әуре болады. Әбден әуре-сарсанға түскен Шора былай деп тіл қатады:

Айналайын Шұбар ат,
Тәуір екен кескінің,
Ісін қылма осқырып,
Дөнен өтіп бестінің,
Танымайсын егеңді,
Жаңа талап өспірім[4,79].

Алпамыстың Байшұбары «уәдесін есіне түсірсе», Шораның аты да өз иесін танитын болып шығады.

Мұны естіп Шұбар ат,
Қайта қарап тұрады.
Иісін алып Шораның
Артына мойын бұрады.
Болмаса деп түркімендер
Аңғарып, әбден сынады.
Таныған соң егесін,
Оқырынып шауып кеп,
Қойнына басын тығады.
Түркіменнен көрген қорлықты,
Істеген молдап қорлықты
Айтуға Шұбар тілі жоқ.
Ымымен шағып, жылады [4, 82].

Қазақ қаһармандық эпостарындағы тұлпардың батыр бейнесімен бірлігін мынадай белгіліерден көреміз:

1) Болашақ батырмен «ана сүтімен туыстығы»;
2) Өзінің иесіне кездескенге дейін, оны алдын-ала танып білетіндігі;
3) Батырдың мінезі мен тілегін сезіп отыратын, дұшпанның арам пиғылын танитын ақыл-естілігі;
4) Сын сағаттарда «тіл бітіп» сөйлеп, батырға жол сілтейтіндігі;
5) Қиын кездерде түсін өзгерте алатын сиқырлы өнері арқылы батырға көмектескендігі;

6) Жаудың келе жатқаннын алдын-ала сезіп, иесіне қауіп-қатерді білдіретіндігі;

7) Батыр мерт болған жағдайда денесін далаға қалдырмай, еліне алып келетіндігі;

Батырлық жырлардағы тұлпардың батыр бейнесімен бірлігі мәселесі әлі де тереңдеп зерттеуді қажет етеді. Халқымыздың жүйрік атқа деген сүйіспеншілігі ғасырлар бойында тұлпардың асқақ образын сомдауға негіз болды. Көшпелі ғұмыр кешкен бабаларымыздың тұрмыс-тіршілігінде жылқы малының ерекше маңызға ие болғаны шындық. Бұған дәлел болар аңыз-әңгімелер, мақал-мәтелдер жетерлік. Соның барлығында да тұлпар тұлғасы көкке көтеріле мақталады. Мұның түп-төркіні жылқының ұлттық тарихымызбен бірге жасасып, қиындығына да, қызығына да ортақтасуында жатыр. Ал, батыр мен тұлпар бейнесінің бірлігі қаһармандық эпостың басты идеясы – елді сыртқы жаудан қорғау мақсатына тікелей қатысты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сейфуллин С. Шығармалары. 6-том. – Алматы, 1964.
2. Липец Р.С. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. – М., 1984.
3. Башкорт халык ижади. – Өфө, 1982.
4. Шора батыр. – Алматы, 1993.

ТҰЛҒАНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ОНЫ ДАМЫТУ ЖОЛДАРЫ

Алимова Қ.Ш.
Мектепке дейінгі оқыту және психология
кафедрасының магистр, аға оқытушысы
Alimova_87@mail.ru
https://orcid.org/0000-0001-7183-3964
Егемберді Б.Н.
Психология мамандығының 1 курс студенті
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
balerkeegemberdi@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада тұлғаның психологиялық тұрақтылығының маңызы және оны қалыптастыру жолдары қарастырылады. Психологиялық тұрақтылық адамның стресске төзімділігіне, эмоцияларын басқаруына және қиындықтарға бейімделу қабілетіне тікелей байланысты. Ол жеке тұлғаның ішкі үйлесімділігі мен өзін-өзі реттеу дағдыларын дамыту арқылы нығайтылады.

Мақалада психологиялық тұрақтылықты арттыру әдістері, соның ішінде өзіндік рефлексия, эмоционалды интеллектті жетілдіру, мотивацияны күшейту және әлеуметтік қолдау жүйесін қалыптастыру талданады. Сондай-ақ, кәсіби және тұлғалық даму психологиялық тұрақтылықтың маңызды аспектілері ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: тұлға, психологиялық тұрақтылық, стресс, мотивация, өзін-өзі реттеу, эмоция.

Аннотация. В данной статье рассматривается значение психологической устойчивости личности и пути ее формирования. Психологическая устойчивость напрямую зависит от стрессоустойчивости человека, способности контролировать свои эмоции и способности адаптироваться к трудностям. Она укрепляется за счет развития внутренней гармонии личности и навыков саморегуляции. В статье анализируются методы повышения психологической устойчивости, включая саморефлексию, совершенствование эмоционального интеллекта, усиление мотивации и формирование

системы социальной поддержки. Также профессиональное и личностное развитие рассматривается как важнейшие аспекты психологической устойчивости.

Ключевые слова: личность, психологическая устойчивость, стресс, мотивация, саморегуляция, эмоции.

Abstract. This article discusses the importance of psychological stability of the personality and the ways of its formation. Psychological stability directly depends on a person's resistance to stress, control of his emotions and the ability to adapt to difficulties. It is strengthened by the development of internal harmony and self-regulation skills of the individual. The article analyzes methods for increasing psychological stability, including self-reflection, improving emotional intelligence, strengthening motivation and the formation of a system of social support. Also, professional and personal development are considered as important aspects of psychological stability.

Key words: personality, psychological stability, stress, motivation, self-regulation, emotion.

Қазіргі қоғамның қарқынды өзгеруі мен адам өмірінің күрделене түсуі психологиялық тұрақтылықтың маңыздылығын арттырып отыр. Әртүрлі өмірлік қиындықтарға, стресстік жағдайларға қарамастан, өзінің ішкі үйлесімін сақтап, эмоцияларын бақылау қабілеті жоғары адамдар кез келген қиындықтан тиімді шыға алады. Психологиялық тұрақтылық – бұл адамның ішкі және сыртқы факторларға жауап беру қабілеті, оның өмірдегі түрлі қиындықтарға бейімделуі, эмоционалды тепе-теңдігін сақтай алуы және тұрақты психикалық денсаулығын қамтамасыз етуі. Бұл мақалада психологиялық тұрақтылықтың мәні, оның негізгі факторлары және оны дамыту жолдары қарастырылады. Сонымен қатар, психологиялық тұрақтылықты арттыруға бағытталған әдістер мен жаттығуларға тоқталамыз. Тұлғаның психологиялық тұрақтылығының мәні. Психологиялық тұрақтылық – адамның әртүрлі өмірлік жағдайлар мен стресстік факторларға төтеп беру, ішкі тепе-теңдікті сақтау қабілеті. Бұл сапа тұлғаның эмоционалды, когнитивті және мінез-құлықтық ерекшеліктерімен тығыз байланысты.

Психологиялық тұрақты адам:

- Эмоцияларын бақылай алады және сыртқы қысымға берілмейді;
- Стресстік жағдайларда тез шешім қабылдайды;
- Өз-өзіне сенімді және мотивациясы жоғары;
- Күрделі мәселелерді оңай қабылдап, оларды шешудің тиімді жолдарын табады;
- Өзіне және қоршаған ортаға оң көзқараспен қарайды.

Бұл сапа жеке тұлғаның дамуына, табысқа жетуіне және өмірден ләззат алуына ықпал етеді [1].

Психологиялық тұрақтылықтың негізгі факторлары. Тұлғаның психологиялық тұрақтылығына әсер ететін факторларды бірнеше топқа бөлуге болады:

1.Генетикалық және биологиялық факторлар. Адамның жүйке жүйесінің типі, темпераменті, тұқым қуалайтын қасиеттері оның психологиялық тұрақтылығына тікелей әсер етеді. Мысалы, күшті жүйке жүйесі бар адамдар қиындықтарға оңай бейімделеді.

2. Әлеуметтік факторлар. Отбасы, достар, жұмыс ортасы және қоғам психологиялық тұрақтылықты қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Жақсы әлеуметтік қолдау көрсететін ортадағы адамдар стресс жағдайларына төзімді болады.

3. Психологиялық факторлар. Адамның өзіне деген сенімі, өмірлік ұстанымы, ішкі мотивациясы және мақсатқа жетуге деген ұмтылысы психологиялық тұрақтылықты анықтайды.

4. Тұлғалық қасиеттер. Оптимизм, эмоционалды интеллект, өзін-өзі бақылау, стресске төзімділік сияқты қасиеттер психологиялық тұрақтылықтың маңызды элементтері болып табылады [2].

Психологиялық тұрақтылықты дамыту жолдары

1.Эмоционалды интеллектті дамыту. Эмоционалды интеллект – өз эмоцияларын тану, бақылау және оларды тиімді пайдалану қабілеті. Бұл қабілетті дамыту үшін келесі тәсілдерді қолдануға болады:

- Өзіңіздің эмоцияларыңызды анықтау және түсіну;
- Басқалардың эмоцияларын сезіну және түсіну (эмпатия);
- Эмоцияларды басқаруды үйрену (мысалы, ашуланғанда тыныштық сақтау, күйзеліске түскенде позитивті ойлау).

2. Өзін-өзі тану және мақсат қою. Адам өзінің күшті және әлсіз жақтарын біліп, мақсат қойғанда, ол психологиялық тұрақтылығын нығайтады. Мақсатқа жету барысында кездесетін қиындықтарға дайын болу және оларды шешу қабілеті тұлғаның ішкі тұрақтылығын арттырады.

3. Стресс менеджменті. Стресті басқару – психологиялық тұрақтылықты арттырудың маңызды бөлігі. Стресс деңгейін төмендету үшін келесі әдістер қолданылады:

- Медитация және релаксация техникалары;
- Дұрыс тыныс алу әдістері;
- Физикалық жаттығулар (йога, жүгіру, жүзу және т.б.);
- Демалыс пен ұйқы режимін сақтау.

4. Когнитивті қайта құрылымдау. Когнитивті қайта құрылымдау дегеніміз – теріс ойлау үлгілерін өзгерту және позитивті ойлауды қалыптастыру. Бұл әдіс арқылы адам өз көзқарасын өзгертіп, оқиғаларға оң көзқараспен қарауға үйренеді.

5. Әлеуметтік қолдау жүйесін нығайту. Жақын адамдармен қарым-қатынас жасау, эмоционалды қолдау көрсету және қабылдау психологиялық тұрақтылықты күшейтеді. Достар мен отбасының қолдауы адамның өмірлік қиындықтарға төтеп беруіне көмектеседі.

6. Өзін-өзі дамыту және жаңа білім алу. Тұлғаның дамуы оның психологиялық тұрақтылығына тікелей әсер етеді. Үздіксіз білім алу, жаңа дағдыларды меңгеру, кітап оқу, кәсіби дамуға көңіл бөлу адамның өзін-өзі бағалауын арттырады және қиын жағдайларды оңай еңсеруге көмектеседі. Психологиялық тұрақтылық – адамның өмірдегі қиындықтарға төзімділігі мен бейімделу қабілеті. Бұл қасиетті дамыту үшін эмоционалды интеллектті жетілдіру, өзін-өзі тану, стресс менеджменті, когнитивті қайта құрылымдау және әлеуметтік қолдау жүйесін нығайту маңызды [3].

Психологиялық тұрақтылықты дамыту – үздіксіз процесс. Ол адамның күнделікті тәжірибесі мен өмір салтына байланысты дамиды. Осы мақалада көрсетілген әдістерді қолдану арқылы әр адам өз психологиялық тұрақтылығын нығайтып, өмірдегі түрлі сынақтарға төзімді бола алады. Тұлғаның ішкі үйлесімі мен эмоционалды тепе-теңдігі – бақытты және табысты өмірдің негізі. Сондықтан әрбір адам психологиялық тұрақтылықты дамытуға саналы түрде ұмтылуы керек [4].

Психологиялық тұрақтылыққа қол жеткізу үшін адам өз эмоцияларын бақылай алуы, күйзелісті басқаруы және өмірлік қиындықтарды жеңе білуі керек. Қазіргі заманның қарқынды өзгерістері, стресстік жағдайлардың көбеюі психологиялық тұрақтылықтың маңыздылығын арттыра түседі. Бұл қасиетті дамыту үшін эмоционалды интеллектті жетілдіру, өзін-өзі тану, дұрыс мақсат қою, позитивті ойлау дағдыларын қалыптастыру және стрессті басқару әдістерін меңгеру қажет. Сонымен қатар, әлеуметтік қолдау жүйесінің маңызы зор, себебі жақын адамдармен қарым-қатынас жасау адамның психологиялық әл-ауқатын нығайтады. Психологиялық тұрақтылық тек қиындықтарды жеңуге ғана емес, сонымен қатар өмірден ләззат алуға, ішкі үйлесімділікті сақтауға және өзін-өзі дамытуға мүмкіндік береді.

Сондықтан әрбір адам бұл қасиетті дамытуға саналы түрде ұмтылып, өз өмірін жақсартуға күш салуы қажет. Өзін-өзі жетілдіру және ішкі тепе-теңдікті сақтау – адамның бақытты әрі сәтті өмір сүруінің негізгі шарттарының бірі [5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Асанова А.А. “Жеке тұлғаның психологиялық тұрақтылығының теориялық негіздері” – Алматы: Ғылым, 2012.
2. Мұқанова Б. “Тұлғаның өзін-өзі дамыту психологиясы” – Алматы: Қазақ университеті, 2017.
3. Құрманалиева А. “Психологиялық тұрақтылықты дамыту жолдары” – Алматы: Қазақ университеті, 2021.
4. Төленова А. “Эмоционалды интеллект және тұлғаның тұрақтылығы” – Астана: Фолиант, 2020.

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ УЧАЩИХСЯ: КАК РАЗВИВАТЬ У ДЕТЕЙ СПОСОБНОСТЬ К САМООСОЗНАНИЮ И УПРАВЛЕНИЮ ЭМОЦИЯМИ

Барахова Р.К.
магистр, старший преподователь кафедры общеобразовательных дисциплин
Региональный инновационный университет, Шымкент

Аннотация. Эмоциональный интеллект (ЭИ) представляет собой способность осознавать и регулировать свои эмоции, а также эффективно взаимодействовать с эмоциями других людей. В последние десятилетия в педагогике наблюдается возрастающий интерес к развитию ЭИ у учащихся, поскольку эта способность играет ключевую роль в личностном росте и успешности в учебе. В статье рассматриваются основные теоретические аспекты эмоционального интеллекта, его значение для образовательного процесса и методы, направленные на его развитие у школьников. Особое внимание уделяется технологиям самоосознания и управления эмоциями, а также методам, которые могут быть интегрированы в школьное обучение для повышения уровня эмоционального интеллекта. Приводятся примеры успешных практик из разных стран, а также рекомендации для педагогов по развитию ЭИ у детей.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, самоосознание, управление эмоциями, педагогика, личностное развитие, школьники, методы развития ЭИ.

Abstract. Emotional intelligence (EI) is the ability to recognize and regulate one's emotions, as well as interact effectively with the emotions of others. In recent decades, there has been an increasing interest in the development of EI among students in pedagogy, as this ability plays a key role in personal growth and academic success. The article discusses the main theoretical aspects of emotional intelligence, its importance for the educational process and methods aimed at its development in schoolchildren. Special attention is paid to technologies of self-awareness and emotion management, as well as methods that can be integrated into school education to increase the level of emotional intelligence. Examples of successful practices from different countries are given, as well as recommendations for teachers on the development of EI in children.

Key words: emotional intelligence, self-awareness, emotion management, pedagogy, personal development, schoolchildren, methods of EI development.

Эмоциональный интеллект (ЭИ) — это способность человека осознавать свои эмоции, управлять ими и использовать их для позитивного взаимодействия с окружающими. В условиях школьного обучения ЭИ играет важную роль в успешности учебного процесса, поскольку способствует лучшему восприятию информации, формированию здоровых отношений с одноклассниками и учителями, а также повышению уровня мотивации. Проблема развития ЭИ у школьников приобретает особую

значимость в связи с растущими требованиями к школьной образовательной системе и изменяющимися условиями социальной жизни.

Цель статьи — рассмотреть теоретические основы эмоционального интеллекта, определить его влияние на обучение школьников и предложить методы для развития самоосознания и управления эмоциями у детей.

Понятие эмоционального интеллекта было впервые введено психологами Джоном Майером и Питером Саловеи в начале 1990-х годов. Согласно их определению, ЭИ включает в себя способность воспринимать, распознавать и регулировать свои эмоции, а также распознавать эмоции других людей и использовать эти способности для достижения личных и социальных целей.

Эмоциональный интеллект состоит из нескольких компонентов:

1. Самоосознание — способность осознавать свои эмоции и понимать их влияние на мысли и поведение.
2. Саморегуляция — способность контролировать и корректировать свои эмоции, избегать импульсивных реакций.
3. Мотивация — использование эмоций для достижения личных целей, стимулирование себя к действию.
4. Эмпатия — способность понимать эмоции других людей и реагировать на них адекватно.
5. Социальные навыки — умение строить и поддерживать отношения, эффективно коммуницировать.

Развитие ЭИ способствует лучшей адаптации школьников к учебному процессу, улучшает их способность к сотрудничеству и решению конфликтов. Эмоционально интеллектуальные дети, как правило, более уверены в себе, имеют более высокую мотивацию к учебе и лучше справляются с трудностями.

Школьники с высоким уровнем ЭИ способны эффективно справляться с экзаменационным стрессом, решать социальные проблемы, наладить отношения с учителями и одноклассниками. Эмоциональный интеллект также связан с академической успешностью, поскольку способствует лучшему восприятию и усвоению информации, а также повышает общую удовлетворенность учебным процессом.

Самоосознание — это основа для развития эмоционального интеллекта, так как оно позволяет ребенку осознавать свои эмоциональные состояния и понимать их причины. Для развития самоосознания важно использовать упражнения, направленные на развитие саморефлексии. Одним из таких методов является ведение дневника эмоций, где дети записывают свои переживания и анализируют их.

Другим эффективным методом является «стеклянное зеркало», когда педагог помогает ребенку осознавать и выражать свои эмоции через диалог и вопросы. Такой подход способствует не только самоосознанию, но и развитию коммуникативных навыков.

Управление эмоциями подразумевает способность контролировать свои эмоциональные реакции, избегать импульсивных решений и искать конструктивные способы разрешения конфликтов. Для развития этой способности применяются методы релаксации, такие как глубокое дыхание, медитация и визуализация.

Техника «снижения напряжения» включает в себя использование позитивных самонастройков, например, представление о том, что происходит с человеком в момент стресса, и как можно эффективно справиться с ситуацией. Использование ролевых игр и ситуационных заданий также помогает детям учиться управлять своими эмоциями в различных жизненных ситуациях.

Эмпатия и социальные навыки можно развивать через активные виды деятельности, такие как ролевые игры, групповые проекты и задания на решение социальных проблем. Важным элементом является обучение детей активному слушанию,

то есть способности воспринимать информацию не только через слова, но и через эмоциональное состояние собеседника.

Метод «социальных историй» помогает детям понять, как можно правильно реагировать на эмоции других людей, учит их сопереживать и выражать поддержку.

В США программа развития ЭИ активно используется в образовательной практике через подходы, такие как программа “Social and Emotional Learning” (SEL). SEL включает в себя учебные курсы и упражнения, направленные на развитие эмоциональных и социальных навыков у детей. Программы SEL успешно внедряются в школьные программы, помогая школьникам не только в обучении, но и в жизни, настраивая их на позитивное восприятие себя и окружающих.

В Великобритании в школьных образовательных программах активно используются методы психоэмоционального обучения, где внимание уделяется развитию самосознания и управлению эмоциями через практики mindfulness (осознанности). Это подход помогает детям научиться быть внимательными к своим переживаниям и обучает их техникам контроля стресса и беспокойства.

В Казахстане в последние годы также появляется большое количество образовательных программ и курсов, направленных на развитие эмоционального интеллекта. Программы включают в себя как индивидуальные тренинги для детей, так и курсы для педагогов, которые помогают интегрировать элементы развития ЭИ в повседневную школьную практику.

И в заключении развитие эмоционального интеллекта у школьников является важной составляющей их общего развития, способствующей успешной адаптации в учебной среде и жизни в целом. Самоосознание, управление эмоциями, эмпатия и социальные навыки — все эти компоненты критически важны для гармоничного развития личности. Использование эффективных методик и подходов, таких как ролевые игры, медитация и техники релаксации, а также программы социально-эмоционального обучения, позволяет педагогам активно развивать эмоциональный интеллект у школьников, что имеет долгосрочные положительные последствия для их психологического и социального благополучия.

Использованная литература:

1. Голман Д. Эмоциональный интеллект: почему он может значить больше, чем IQ. Москва: Открытый мир.-2007

2. Бар-Он Р. Эмоциональный интеллект и его развитие. Санкт-Петербург: Питер.-2000

3. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. New York: Bantam.-1995

4. Капранова И. Н. Развитие эмоционального интеллекта в школьном обучении. Психология и педагогика: наука и практика, 2018- 4(3), 10-15.

5. Salovey, P., & Mayer, J. D.

МУЗЫКАЛЫҚ БІЛІМНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ: ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ӘДІСТЕРДІҢ ӘСЕРІ

[1]Мурзабаева М.А.,[2]Тилепова А.
[1,2] Аға оқытушылар, «Музыка, кәсіптік оқыту және дизайн» кафедрасы
Орталық Азия инновациялық университеті
Manzyra@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақала музыкалық білім беру саласында жаңа технологиялар мен әдістердің қолданылуының маңыздылығын және олардың білім беру процесіне әсерін зерттейді. Қазіргі кезеңде әлемдегі технологиялық даму музыкалық білім беру жүйесінде жаңа мүмкіндіктер мен тиімді әдістерді енгізуге ықпал етуде. Әсіресе, ақпараттық технологиялардың дамуы, онлайн оқыту жүйелері және мультимедиялық құралдардың қолданысы музыкалық білім беру әдістемелеріне үлкен өзгерістер әкелді. Мақалада осы жаңашылдықтардың педагогикалық тәжірибеде қолданылуы мен оның студенттер мен оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға тигізетін ықпалы талқыланады.

Кілт сөздер: музыкалық білім, жаңа технологиялар, әдістемелер, ақпараттық технологиялар, онлайн оқыту, мультимедиялық құралдар, шығармашылық қабілеттер, педагогика.

Abstract. This article examines the importance of the use of new technologies and methods in the field of music education and their impact on the educational process. At the present stage, technological development in the world is contributing to the introduction of new opportunities and effective methods in the system of music education. Especially the development of Information Technology, online learning systems and the use of multimedia tools have brought great changes to the methodologies of music education. The article discusses the application of these innovations in pedagogical practice and its impact on the development of creative abilities of students and schoolchildren.

Key words: music education, new technologies, methods, information technologies, online learning, multimedia tools, creative abilities, pedagogy.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесі жаңа технологиялармен тығыз байланысты. Технологиялық даму, интернет және цифрлық құралдардың білім саласына ықпалы ерекше көрінеді. Бұл жағдай музыкалық білім беру саласына да әсер етіп, оқытудың әдістері мен тәсілдеріне жаңаша көзқарас әкелді. Өткен ғасырда музыка пәні негізінен дәстүрлі әдістермен оқытылған болса, бүгінгі таңда мультимедиялық және онлайн ресурстар қолдану арқылы музыкалық білім беру процесі әлдеқайда тиімді, қызықты және жан-жақты бола түсті.

Қазіргі заманғы музыкалық білім беру жүйесінде ақпараттық технологиялар кеңінен қолданылуда. Әсіресе, цифрлық музыкалық бағдарламалар мен компьютерлік қосымшалар, мысалы, Logic Pro, GarageBand, Ableton Live сияқты музыкалық бағдарламалар оқушылардың шығармашылық әлеуетін дамытуда маңызды рөл атқарады. Бұл құралдар студенттерге музыкалық композицияларды жазуға, аранжировка жасауға және дыбыс өңдеуді үйренуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, онлайн платформалар мен бейнемазмұн арқылы музыкалық теория, аспапта ойнау әдістері, дауысты дамыту бойынша дәрістер ұсынылады.

COVID-19 пандемиясы кезінде музыкалық білім беру жүйесінде онлайн оқыту тәсілдері кеңінен қолданысқа енгізілді. Онлайн сабақтар оқушылардың өзіне ыңғайлы уақытта оқуына мүмкіндік беріп, мұғалімдер мен оқушылар арасындағы арақашықтықты жойды. Zoom, Google Meet сияқты платформалар арқылы музыкалық теория мен практиканы үйренуге мүмкіндік туындады. Сондай-ақ, YouTube, Khan Academy сияқты ресурстар да музыкалық білім беру саласында үлкен рөл атқарды.

Мультимедиялық құралдардың көмегімен музыкалық білім берудің нәтижелілігі артады. Визуалды және дыбыстық ақпараттар оқушылардың материалды жеңіл қабылдауына ықпал етеді. Мысалы, музыкалық шығармаларды тыңдауға қосымша графикалық немесе анимациялық материалдармен көрсетулер оқу процесін қызықты әрі түсінікті етеді. Бұл әдіс әсіресе музыкалық теорияны оқытуда кеңінен қолданылады.

Жаңа технологиялар мен әдістер музыкалық білім беру жүйесінде шығармашылық қабілеттерді дамытуда зор мүмкіндік туғызады. Мысалы, интернет-ресурстар арқылы әр түрлі музыкалық жанрларда шығармалар тыңдап, түрлі стилдер мен бағыттарды зерттеу студенттерге кеңірек ойлауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, онлайн платформаларда музыкалық жобалар мен байқауларға қатысу оқушылардың өздерінің шығармашылығын жүзеге асыруына ықпал етеді.

Қазіргі кезде музыкалық білім беру жүйесі жаңа технологиялар мен әдістердің ықпалымен қарқынды даму үстінде. Ақпараттық және мультимедиялық құралдар, онлайн оқыту платформалары мен музыкалық бағдарламалар оқу процесін жеңілдетіп, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Бұл үрдіс музыкалық білім беруде жаңа мүмкіндіктер мен тиімділіктерге жол ашып отыр. Осылайша, музыкалық білімнің болашағы технологиялармен тығыз байланысты екені анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бенашвили Р. Д. *Музыкалық білім беру: жаңа әдіс-тәсілдер мен технологиялар*. Алматы: Қазақ университеті. 2017
2. Салиева Г. С. *Цифрлық технологиялар мен музыкалық білім беру*. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы. 2019
3. Мұртазина З. М. *Мультимедиялық технологияларды музыка пәнінде қолдану әдістемесі*. Алматы: Мектеп. 2018
4. Жұматаева Р. С. *Музыкалық шығармашылық және жаңа технологиялар*. Павлодар: "Сарыарка" баспасы. 2020
5. Жатқанбаева М. Т. *Жаңа заманғы оқыту әдістері: музыкалық білім беру тәжірибесі*. Қарағанды: Қарағанды мемлекеттік университеті. 2021

ПСИХОСОМАТИКА: ОЙ МЕН ДЕНЕНІҢ БАЙЛАНЫСЫ

Алимова Қ.Ш.
Мектепке дейінгі оқыту және психология
кафедрасының магистр, аға оқытушысы
Alimova_87@mail.ru
https://orcid.org/0000-0001-7183-3964
Бердахмет А.М.
Психология мамандығының 1 курс студенті
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
Berdahmetaruzhan@gmail.com

Андатпа. Бұл мақалада психосоматиканың негізгі қағидалары, ой мен дененің өзара байланысы және психологиялық факторлардың денсаулыққа әсері қарастырылады. Ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, стресс, эмоциялар және саналы ойлардың физиологиялық процестерге тигізетін ықпалы талданады. Сонымен қатар, психосоматикалық бұзылыстардың пайда болу механизмдері, олардың алдын алу және емдеу тәсілдері қарастырылады. Мақала денсаулықты holistik тұрғыдан қарастырудың

маңыздылығын көрсетіп, психикалық саулықтың физикалық жағдаймен тығыз байланысты екенін айқындайды.

Кілт сөздер: психосоматика, ой мен дене байланысы, стресс, эмоциялар, психикалық денсаулық, психосоматикалық аурулар, денсаулық және сана, психотерапия, холистикалық тәсіл.

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные принципы психосоматики, взаимосвязь разума и тела, а также влияние психологических факторов на здоровье. На основе научных исследований анализируется воздействие стресса, эмоций и сознательных мыслей на физиологические процессы. Также рассматриваются механизмы возникновения психосоматических расстройств, методы их профилактики и лечения. Статья подчеркивает важность холистического подхода к здоровью и демонстрирует тесную связь между психическим и физическим состоянием человека.

Ключевые слова: психосоматика, связь разума и тела, стресс, эмоции, психическое здоровье, психосоматические заболевания, здоровье и сознание, психотерапия, холистический подход.

Abstract. This article examines the fundamental principles of psychosomatics, the connection between the mind and body, and the influence of psychological factors on health. Based on scientific research, it analyzes the effects of stress, emotions, and conscious thoughts on physiological processes. The article also explores the mechanisms of psychosomatic disorders, as well as methods for their prevention and treatment. It highlights the importance of a holistic approach to health and demonstrates the close relationship between mental and physical well-being.

Key words: psychosomatics, mind-body connection, stress, emotions, mental health, psychosomatic disorders, health and consciousness, psychotherapy, holistic approach.

Психосоматика сөзі грек тілінен шыққан, онда:“психе” (ψυχή) – жан, ой, сана “сома” (σῶμα) – дене. Осылайша, “психосоматика” термині “жан мен дененің өзара байланысы” деген мағынаны білдіреді. Адамның ойы оның денсаулығына тікелей әсер етеді. Аталған тұжырым 1818 жылы неміс ғалымы Иоганн Христиан Хайнроттың зерттеуінде алғаш рет кезіккен. Ол адам миын зерттей жүріп ғылымға психосоматика атты жаңа термин енгізді. Ғалымның пікірін одан әрі Зигмунд Фрейд, Йозеф Брейер сынды әйгілі психолог мамандар жетілдірген. Сонымен психосоматика дегеніміз қандай ғылым? Оны психологияда адам бойындағы ішкі ауруларға әсер ету деп түсіндіреді. Адам ағзасындағы күйзелісті қабылдау реакциясының әсерінен асқынатын аурудың бастапқы белгілері бойымыздағы психологиялық ауытқулар, уайымдау, шаршау, жалығу, ренжу сынды жағымсыз қасиеттерден туындайды. Соның салдарынан алғашында мойын ауруы, бас немесе асқазан, бас айналу, құсу, әлсіздік пайда болса, оның соңы күрделі немесе дауасыз дерттерге ұшыратуы бек мүмкін.

Психосоматикаға сәйкес адам жанын жегідей жеген ішкі ойы ауру түрінде оның бойындағы ең осал жеріне шабуыл жасайды. Күнделікті өмірде басы жиі ауыратын, дегенмен қаншама рет дәрігерге барып толық тексерістен өткенімен, себебін анықтай алмай жүрген жандар көп. Не болмаса, бала көтеруге қауқарлы, еш тосқауыл жоқ әйелдердің өзі неліктен жүкті бола алмай жүргенін біле алмай дел-сал болады. Ер адамдар арасында да асқазаны мазалағанымен, оның неге ауыратынынан өзі де, дәрігер маман да бейхабар болып жүргендердің қарасы мол екені рас. Міне, осылардың себебіне тереңінен үңіліп, кеңінен тарқату – психосоматиканың еншісіндегі жұмыс. Психосоматик ғалымдардың пікірінше, адамдар өз ойының нәтижесін қалыптастырады. Көпшілік қауым адам ойы ғарышпен байланыста болатынына сенеді. Не ойласаң, соның міндетті түрде орындалып, ақиқатқа айналатынын біраз жұрттың қоштайтыны да жасырын емес. Осы тұста мамандар әрдайым жақсы жағдайларды ойлап, қуанып, күліп, жүрегіңіздегі өзіңізге, өзгелерге деген ашу-ыза, өкпе-реніште ұмытуға тырысу қажетін алға тартады.

Психосоматика ғылымының медицинаның бір бөлігі екеніне әлем халқының көзін жеткізіп, сендірген жан – жазушы Луиза Хей. 30-дан аса психосоматикалық еңбектердің авторы саналатын ол өгей әкесінен зәбір көріп өседі. Кейіннен үйінен қашып, аяғы ауырлаған ол, баласын өзге адамдардың қолына табыстауға мәжбүр болады. Оның көз тартарлық сырт-келбеті сәнгерлік салаға бет бұруына себеп болды. Өмірі енді оңала бастағанда аты жаман ауруға шалдығып, көп ұзамай қалмағанын естиді. Өлер алдында өзі ренжіген және оны ренжіткен барлық адамдармен кездесіп, олармен татуласуды мақсат етеді. Баяғыда тастап кеткен баласымен қауышады. Осылайша көп жылдардан бері ішін жайлаған қайғы-мұң, өкпе-ренішін, араздығын ұмытуға талпынып, өмірінде зиянын тигізген барлық жандарды кешіруге шешім қабылдайды. Өз дегенін орындаған ол кезекті дәрігер тексерісіне барғанда мидағы қатерлі ісіктің өз-өзінен жойылып кеткенін біледі. Бұған көзі жеткен дәрігерлер де аң-таң болып, қайран қалған. Сол жағдайдан кейін адам баласындағы барлық ауру-сырқау оның ішкі ойы, көпжылдық сезімдері арқылы пайда болатынына арналған авторлық кітабын жазып шығарды.

Луизаның зерттеуімен жазылған психосоматикалық кітаптардағы мағлұматтармен біз де жіті танысқанды жөн көрдік. Солардың бірқатарын сіздердің назарларыңызға ұсынғанды жөн санадық. Оның сөзінше, әйелдер ауруларының көбі өз-өзіне көңіл толмаушылықтан пайда болады. Тамақ ауруың да салмақты себебі бар. Ол ішіңізде айтқыңыз келген бір былапыт сөзді сақтап жүргеніңізден орын алады екен. Адам баласы бойында қорқыныш туындап, барлық мүмкіндіктер жолы жабылғандай болған сәттерде ішек түйіліп, соңы соқырішекке әкеліп соқтырады. Ерінге шыққан ұшықтың өзі бәрін теріс істеуге талпыну, оқиғаның соңы қайғымен бітеді деп ойлағанда көрініс береді екен. Өткен күндердегі жағымсыз оқиғалар мен естеліктерді ұмытпау салдарынан іш қату жиі мазалайтын көрінеді. Қорқыныш, жауапкершіліктен қашу жағдайларында, керісінше, іш өтуі жиілейтін көрінеді. Сондай-ақ адам өзін неғұрлым ұсқынсыз санаған сайын оның бетіндегі тері аурулары да өрши түседі. Айта берсек, Луиза Хей тізген аурулардың психосоматикалық себептері тым көп. Ол жалпы адам бойындағы аурулардың алдын алу үшін ойыңызды тазартуға, ешкімге ренжімеуге, өкпені ұзақ уақыт іште сақтамауға, керісінше, ойыңызды ашық айтуға, жақсы көруге кеңес береді [1].

Луиза Хэй үйлесімсіз ойлар мен азапты эмоциялар физикалық денені бұзады және ауру тудырады деп дәлелдеді. Ол әрбір ауру белгілі бір ойға, өмірлік көзқарасқа сәйкес келетін бірегей кесте жасады.

• Бас. Өзін-өзі қабылдамау. Өзіне деген сыни көзқарас. Қорқыныш. Аффирмация: Мен өзімді жақсы көремін және бағалаймын. Мен өзіме махаббатқа толы көздеріммен қараймын. Мен ештеңеден қорықпаймын.

• Құлақтағы ауырсыну (отит: сыртқы, ортаңғы және ішкі құлақтың қабынуы). Ашу. Тыңдағысы келмеу. Тым көп проблемалар. Ата-аналар арасындағы қақтығыстар. Аффирмация: Айналамда үйлесімділік бар. Мен барлық жағымды және жақсы нәрсені қуана тыңдаймын. Мен махаббаттың орталығымын.

• Көз. Олар өткенді, бүгінді және болашақты анық көру қабілетін Аффирмация: Өмірге қуанышпен және сүйіспеншілікпен қараймын.

• Тіс ауруы. Шешімдерді орындамау. Өмірдегі тұрақсыз позиция. Аффирмация: Мен шешімдімін. Мен өзімді және ойларымды махаббатқа толтырдым.

• Тамақтың ауыруы. Сөйлеу қабілетсіздігі. Басылған ашу. Шығармашылықты тежеу. Өзіңді өзгертуге құлықсыздық. Аффирмация: Мен өз ойымды еркін және қуанышпен айтамын. Мен өзім үшін оңай сөйлей аламын. Мен шығармашылықпен айналысамын. Мен үнемі өзгергім келеді [2].

Зигмунд Фрейд пен Франц Александер айтылмаған, іште қалған реніш, өкпе, ыза күндердің бір күні сыртқа дерт күйінде шығатынына сенімді болған. Фрейд пен Александерден кейін психосоматикалық теорияны зерттеуге деген қызығушылық жаңа заман ғалымдарында да пайда болады. Сөйтсе, бірдей ауруға шалдыққан адамдардың

мінез-құлқы, темпераменті ұқсас болып келеді екен. Олардың белгілі жағдайға деген танытатын реакцияларды да бірдей болып шыққан. Мысалы, онкоауруларға шалдыққандардың дені өз эмоциясын білдіртпейтін, іштегі ашу менен ренішін шығармайтын, бірнәрсеге өкінгеннен құлазып, жалғыздықтың азабын тартатындар. Арқасы ауыратындарды бақылауға алса, көбі бәріне жаққысы келетін, пайдалы болғысы келетін, сөйтіп бүкіл ауыртпашылықты өз мойнына жүктеп алатындар қатарынан екен. Олар өздерін өзгелер үшін құрбандыққа шалуға дайын тұратын көрінеді. Жақындарының жағдайын көп ойлағандықтан өз өмірін екінші кезекке қояды да өзімен-өзі арпалысып, өз-өзіне көңілі толмай өтеді. Асқазан-ішек жолдары ауыратын науқастардың көбісі өздеріне де, өзгелерге де жоғары талап қойғыш жандар. Олардың көңілі ешқашан толмайды. Сәтсіздікке ұшыраса, сол жаман ойды «қорыта» алмай, одан арыла алмай, ақыры сол эмоциялардың барлығы асқазанның жарасына айналып шыға келеді. [3]

Психосоматиканың негізгі қағидалары:

1. Дене мен сана бірлігі

Адам ағзасы мен психикасы біртұтас жүйе ретінде жұмыс істейді. Кез келген эмоционалдық немесе психологиялық стресс физиологиялық өзгерістерге әкелуі мүмкін.

2. Стрестің рөлі

Ұзақ мерзімді стресс пен шешілмеген эмоционалдық қақтығыстар дене ауруларына себеп болуы мүмкін. Әсіресе, жүрек-қан тамырлары аурулары, асқазан-ішек аурулары, тері проблемалары мен иммундық жүйенің бұзылыстары стресс салдарынан жиі дамиды.

3. Эмоциялардың әсері

Басылып қалған немесе дұрыс өңделмеген эмоциялар (ашу, қорқыныш, қайғы, кінә) психосоматикалық бұзылыстарға әкелуі мүмкін. Мысалы, ашуды ұстап тұру гипертонияға, ал қорқыныш ұзақ уақыт басылса, тыныс алу жүйесінің ауруларына (астма, демікпе) ықпал етуі мүмкін.

4. Жеке тұлғалық ерекшеліктер

Адамның мінез-құлқы мен ойлау стилі оның денсаулығына әсер етеді. Мысалы, жауапкершілікті шамадан тыс мойнына алатын немесе өзін үнемі кінәлі сезінетін адамдарда психосоматикалық аурулардың даму қаупі жоғары.

5. Психосоматикалық үштік (Александр теориясы)

Франц Александр психосоматикалық аурулардың үштігін сипаттаған:

•Гипертония (жоғары қан қысымы) – ішкі ашу-ыза мен стресс.

•Асқазан жарасы – шешілмеген эмоционалдық қақтығыстар.

•Бронх демікпесі – балалық шақтағы эмоционалдық жарақаттар мен бақылауға алынған эмоциялар.

6. Аурудың символикалық мәні

Кейбір теориялар бойынша, психосоматикалық аурулар адамның санасыз деңгейде шешілмеген мәселелерін білдіреді. Мысалы, мойын аурулары – «мойнына тым көп жүк алу» сезімінің, ал арқа аурулары – қолдау жетіспеушілігінің белгісі болуы мүмкін.

7. Психотерапияның маңызы

Психосоматикалық ауруларды емдеуде психотерапия маңызды рөл атқарады. Когнитивті мінез-құлық терапиясы, психоанализ, арт-терапия және релаксация әдістері адамның ішкі қақтығыстарын шешуге көмектеседі.

8. Өзін-өзі тану және саналы өмір сүру

Адам өз эмоцияларын түсініп, оларды дұрыс өңдей білсе, психосоматикалық бұзылыстардың алдын алуға болады. Медитация, релаксация жаттығулары және өзін-өзі дамыту әдістері психикалық және физикалық денсаулықты нығайтады.[4]

Психосоматикалық бұзылыстардың пайда болу механизмдері

Психосоматикалық бұзылыстар – психикалық факторлардың әсерінен дене мүшелері мен жүйелерінде пайда болатын аурулар. Бұл бұзылыстардың дамуында келесі механизмдер маңызды рөл атқарады:

1. Стресс және жүйке жүйесінің реакциясы

Ұзақ уақыт бойы созылмалы стресс жүйке жүйесін қажытады. Бұл организмнің бейімделу қабілетін төмендетіп, иммунитетті әлсіретеді, нәтижесінде әртүрлі аурулар пайда болады.

2. Гормоналды өзгерістер

Стресс жағдайында ағзада кортизол, адреналин және норадреналин гормондары көп бөлінеді. Бұл қан қысымының жоғарылауына, асқазан қышқылының артуына және жүрек-қан тамырлары жүйесінің бұзылуына әкелуі мүмкін.

3. Психологиялық қорғаныс механизмдері

Санадан тыс деңгейде адам шешілмеген эмоциялық қақтығыстарын дене симптомдары арқылы көрсетеді. Мысалы, басылмаған ашу гипертонияға, кінә сезімі асқазан-ішек жолдарының ауруларына, ал қорқыныш тыныс алу бұзылыстарына (астма, демікпе) себеп болуы мүмкін.

4. Автономды жүйке жүйесінің теңгерімсіздігі

Автономды (вегетативті) жүйке жүйесінің симпатикалық және парасимпатикалық бөліктерінің дұрыс жұмыс істемеуі жүрек, асқазан, тыныс алу жүйесінің қызметін бұзады.

5. Тұқым қуалайтын бейімділік

Кейбір адамдар психосоматикалық ауруларға генетикалық тұрғыдан бейім болуы мүмкін. Бірақ бұл фактор өмір салты мен психологиялық жұмыс арқылы өзгертілуі мүмкін.

Психосоматикалық аурулардың алдын алу үшін адамның эмоционалдық жағдайын реттеуі және стрессті басқаруды үйренуі маңызды. Негізгі алдын алу шаралары:

1. Стресті басқару: Медитация, йога, тыныс алу жаттығулары, Шығармашылықпен айналысу (сурет салу, музыка, би), Демалыс пен ұйқы режимін сақтау

2. Эмоцияларды дұрыс өңдеу: Өзін-өзі тану және рефлексия, Эмоцияларды ашық білдіру (жазу, сөйлесу, арт-терапия), Психологиялық көмекке жүгіну

3. Дене белсенділігі: Жаяу жүру, спортпен айналысу, Бұлшықет кернеуін босататын жаттығулар жасау, Табиғатта демалу

4. Дұрыс тамақтану: Витаминдер мен минералдарға бай тағамдар, Кофеин мен қантты тұтынуды шектеу, Су ішу режимін сақтау

5. Қарым-қатынасты жақсарту: Жақын адамдармен эмоционалдық байланыс орнату, Қолдау көрсететін ортада болу, Жанжалдарды дұрыс шешуді үйрену

Психосоматикалық бұзылыстарды емдеу тәсілдері

Егер психосоматикалық бұзылыстар дамып кетсе, оларды емдеу үшін кешенді тәсіл қажет.

1. Психотерапия

•Когнитивті-мінез-құлық терапиясы (КМТ) – негативті ойлау модельдерін өзгерту

•Психоанализ – санадан тыс конфликтілерді анықтау

•Гештальт-терапия – эмоцияларды толық сезініп, өңдеу

•Дене-бағытталған терапия – дене реакциялары мен эмоцияларды үйлестіру

2. Медикаментозды емдеу

•Антидепрессанттар (егер депрессия байқалса)

•Анксиолитиктер (мазасыздықты төмендету үшін)

•Вегетотроптық препараттар (автономды жүйке жүйесін реттеу)

3. Физиотерапия және релаксация әдістері

•Массаж және мануалды терапия

•Ароматерапия және гидротерапия

•Музыка терапиясы

4. Өзін-өзі дамыту және өмір салтын өзгерту

•Өзін-өзі тану және эмоционалдық интеллектіні дамыту

•Тыныс алу техникасын қолдану (диафрагмалық тыныс алу)

•Әлеуметтік қолдауды арттыру

Қорытындылай келе психосоматикалық бұзылыстар адамның психологиялық жағдайы мен денсаулығы арасындағы тығыз байланысты көрсетеді. Олардың алдын алу үшін стрессті басқару, эмоцияларды дұрыс өңдеу және салауатты өмір салтын ұстану қажет. Егер бұзылыстар дамып кетсе, психотерапия, медикаментозды ем және физиотерапия көмегімен кешенді ем жүргізіледі. Өз эмоцияларын дұрыс түсініп, олармен жұмыс істеуді үйренген адам денсаулығын сақтап, өмір сапасын жақсарта алады.[5]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Луиза Хей. “Өмірің өз қолыңда.” (2021) https://saryarqa.info/news/702-psihosomatika-zhan-k-izel-s-n-k-r-n-s.html

2. https://elordainfo.kz/densaulyk/aurulardy-psihosomatikasy

3. Марк Сандомирский. “Психосоматика және дене психотерапиясы.” (2007)

4. Иванов А. И. «Психосоматика: теория және клиникалық практика» М.: Медицина баспасы, 2018.

5. Петров М. М. «Психосоматикалық бұзылыстар: диагностика және емдеу» М.: Медицина және денсаулық сақтау, 2017.

СЕРВИСТІК ҚЫЗМЕТТЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Алексеенко Т.Н
«Туризм және мейрамхана ісі» кафедрасының доценті
Қарағанды Қазтұтыныодағы университеті, Қарағанды қаласы
alektania.61@mail.ru
Ахметов А.С
«Туризм және мейрамхана ісі» кафедрасының магистр, аға оқытушы
Қарағанды Қазтұтыныодағы университеті, Қарағанды қаласы
ashat_ahmetov_94@mail.ru

Аңдатпа. Қазіргі әлемді жаңа технологиясыз елестету мүмкін емес, қызмет көрсету саласы да ерекшелік болып табылмайды.

Қазіргі уақытта келесі инновациялар қолданылады: авиакомпания рейстеріне 3D тіркеу, аэроғарыштық турлар, мейрамханалардағы тапсырыстарды автоматтандыру бұл құралдар жалпы қызметті жақсартуға ғана емес, сонымен қатар әр клиенттің қажеттіліктеріне бейімделу қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: инновация, сервис, туризм, қызмет көрсету саласы, мейрамхана

Аннотация. Современный мир невозможно представить без новых технологий, и сфера услуг не является исключением.

В настоящее время используются следующие инновации: 3D-регистрация на рейсы авиакомпаний, космические экскурсии, автоматизация заказов в ресторанах — эти инструменты позволяют не только улучшить общий уровень сервиса, но и обеспечить адаптацию к потребностям каждого клиента.

Ключевые слова: инновация, сервис, туризм, сфера услуг, ресторан

Abstract. It is impossible to imagine the modern world without new technologies, and the service sector is no exception.

The following innovations are currently used: 3D check-in for airline flights, space excursions, automation of orders in restaurants - these tools allow not only to improve the overall level of service, but also to ensure adaptation to the needs of each client.

Key words: innovation, service, tourism, service sector, restaurant

Ғылымдағы «қызмет» ұғымының мазмұны әлі нақты анықталмаған, шекаралар оның құрылымына тіршілік ету ортасының жайлылығын қамтамасыз ететін барлық қызмет түрлерін енгізу арқылы кеңейеді немесе «тұрмыстық қызметке»дейін тарылады. Мақаланың мақсаты - сервистік ұйымдардың инновациялық қызметінің ерекшеліктерін анықтау.

Барлығы білетіндей, біз инновация дәуірінде өмір сүріп жатырмыз. Бірақ 20 ғасырда бүгінгі инновациялардың көпшілігі – Интернет, электрондық сауда, электрондық шоттар, факс, ұялы телефон – адамзаттың негізгі бөлігіне таныс емес еді, бірақ бүгінде олар біздің өмірімізге еніп, оны өзгертуді жалғастыруда. Компаниялардың бәсекеге қабілеттілігі қазірдің өзінде олар шығаратын өнімнің бәсекеге қабілеттілігімен ғана емес, сонымен қатар өнімдер мен қызметтер пакетінің жиынтығымен анықталады [1].

Қызмет көрсету саласында инновацияларды әзірлеу және енгізу өндіріс саласындағы инновацияларды құру мен басқарудан ерекшеленетін өзіндік сипаттамаларға ие. Біріншіден, қызмет көрсету инновацияларының көпшілігі патенттелмейді, бұл инновацияның өмірлік циклін айтарлықтай қысқартады. Екіншіден, қызмет көрсету саласындағы инновациялар салдардың жоғары белгісіздігімен сипатталады. Сондай-ақ, инновацияның тиімділігін бағалау өте қиын.

Өз дамуындағы барлық жүйелер шекті күйден өтеді, бұл оларда болып жатқан процестердің күрт сапалық өзгеруіне және тұтастай алғанда ұйымның өзгеруіне әкеледі. Сервистік ұйымдарға инновацияларды енгізу қажеттілігі нарық және қатал бәсекелестік сияқты факторлармен, сондай-ақ технологиялардың тез өзгеруімен және ескі сервистік әдістер қолайсыз технологиялардың жаңа буынының пайда болуымен байланысты.

Әлеуметтік-экономикалық даму проблемаларын зерттейтін ғалымдар даму толқынды түрде жүреді деген қорытындыға келді. Олардың теориясына сәйкес, ғылыми-техникалық революция шамамен 50 жылдық циклдармен толқынды түрде дамиды.

5 технологиялық әдіс белгілі:

- бірінші толқын (1785-1835) тоқыма өнеркәсібіндегі жаңа технологияларға, су энергиясын пайдалануға негізделген технологиялық құрылымды қалыптастырды;
- екінші толқын (1830-1890) бу қозғалтқышына негізделген барлық салаларда теміржол көлігі мен механикалық өндірістің дамуымен байланысты;
- үшінші толқын (1880-1940 жж.) электр энергиясын өнеркәсіптік өндіруде қолдануға, ауыр машина жасауды дамытуға негізделді, радиобайланыс, телеграф, автомобильдер, ұшақтар енгізілді, түсті металдар да қолданыла бастады;
- төртінші толқын (1930-1990) автомобильдер, ұшақтар, әртүрлі қару-жарақ, тұтыну тауарлары жаппай өндірісінің дәуірі болды, олар үшін компьютерлер мен бағдарламалық өнімдер пайда болды және кең таралды;
- бесінші толқын (1990-2045) микроэлектроника, информатика, биотехнология, гендік инженерия және энергияның жаңа түрлері саласындағы жетістіктерге сүйенеді [2].

Туризмдегі инновациялар белгілі бір жаңалық бар бағыттар, сондай-ақ саладағы істердің оң жағдайына әкелетін бірқатар принциптер ретінде анықталған. Туризм саласында жергілікті органдар, ел басшылығы, туристік компаниялар, операторлар, қонақ үй иелері сияқты әртүрлі құрылымдар өзара әрекеттеседі. Кешенді үйлестірілген іс-қимылдар кезінде саланы дамытуда оң нәтиже байқалатын болады.

Тұтынушыларды тартудың және кірісті арттырудың негізгі әдістерінің бірі-оған жаңа өнімді ұсыну. Туристік индустрияда бұл тауар жаңа маршруттар немесе демалыс орындары болуы мүмкін. Алайда, кез-келген агенттікте бірінші кезекте инновацияларды қолданудан, клиенттермен жұмыс істеу механизмін жетілдіруден қорқу бар.

Инновация өзімен бірге айтарлықтай тәуекел дәрежесін алып жүреді. Мысалы, пайда әкелетін тиімді жаңалық — on-line сервисінің көмегімен турларды брондау уақытты үнемдеуге мүмкіндік береді, өтінімді өңдеуді және таңдалған турды Растауды тездетеді.

Бұл қызмет барлық клиенттерге ұнай бермейді, оны бәрі бірдей қолдана бермейді, бірақ саланы автоматтандыру байқалады.

Туроператорлардың соңғы жаңалықтарының бірі авиакомпаниялардың рейстеріне 3D-тіркеу болды. Туристер ұшақ бортындағы орынды алдын ала таңдайды, сырттай тіркеуден өтеді және отырғызу талонын алады. Сонымен қатар, саяхатшылар ұшу күнінен бір ай бұрын да, үш ай бұрын да ұшақтағы орынды шеше алады. Әуе нарығының сарапшылары рейстерде алдын ала 3D-тіркеуді жаппай пайдалану әуе торабының шамадан тыс жүктелуі кезінде тіркеу тіректеріне кезекті болдырмауға мүмкіндік беретінін сезді.

Концептуалды инновацияларға экстремалды қызмет түрлеріне деген ұмтылысты жүзеге асыруға бағытталған әр түрлі туристік өнімдер кіруі мүмкін. Концептуалды туристік инновациялардың бірегей мысалы ғарыш кемелерімен саяхаттау болуы мүмкін. Мәселен, бүгінде қазақстандық туристік компаниялардың бірі VIP-клиенттер үшін әуе-ғарыш бағытындағы турларға маманданған және барлық ниет білдірушілерге «Байқоңыр»ғарыш айлағы базасында туристік және арнайы бағдарламалардың кең спектрін ұсынады. Қазіргі уақытта ғарышқа барғысы келетіндер көп. Сондықтан қазір бұл салада әзірлемелер өте қарқынды жүргізілуде, Жұлдызды қаланың ресурстарын пайдалану негізінде жаңа идеялар мен жобалар ұсынылуда.

Инновацияның осы түрлерінің барлығы жаңа білімге, жаңа тәжірибеге, жаңа сезімдер мен тәжірибелерге деген қажеттіліктерді қанағаттандырады, бұл саяхат пен туризм арқылы өзін-өзі дамытуға ұмтылатын заманауи туристерге тән [3].

Егер сіз қызмет көрсету саласын, атап айтқанда мейрамхана бизнесін егжей-тегжейлі қарастыратын болсаңыз, қазіргі уақытта мейрамхана иелері тұрақты келушілерді ұстап тұру және қатаң бәсекелестік жағдайында жаңаларын тарту үшін стильді интерьер мен сапалы дәмді тағам жеткіліксіз екенін біледі. Мұнда инновация көмекке келеді. Соңғы жылдары инновация тамақтану индустриясын айтарлықтай өзгертті. Сондықтан қазір жоғары пайданы қолдау мақсатында мейрамхана бизнесінің өзекті жаңалықтарынан хабардар болу маңызды.

Мейрамхана бизнесіндегі жаңалықтардың бірі-мейрамхананың терезесінде адамдарға өз мәзіріңізді көрсету. Өздеріңіз білетіндей, мұны дайын тағамдармен жасау іс жүзінде мүмкін емес. Ыдыс-аяқтың фотосуреттері, тіпті ең жоғары сапалы болса да, тапсырманы орындай алмайды. Терезені безендіріп қана қоймай, өтіп бара жатқан адамдар үшін тартымды ақпарат көзі бола алатын жалғыз әдіс – бұл ыдыс-аяқ. Қолданылатын материалдардың жоғары сапасына байланысты муляждар шынайы болып көрінеді, олардың мөлшері мен көлемі көрінеді. Сондай-ақ, бағаны қоюға және тағамның құрамына кіретін ингредиенттерді көрсетуге болады. Муляждар келушілерге мейрамхананы да, тағамды да таңдау процесін жеңілдетеді.

Дизайндағы мұндай инновация мейрамханаға сөзсіз артықшылықтар береді және келушілерге ыңғайлы.

Жарқын мысал-тапсырыстарды автоматтандыру. Технология дәстүрлі мәзірдің орнына әр үстелде планшеттік компьютерге негізделген электрондық мәзір орнатылған.

Кейбір елдерде енгізілген жаңа, келушілерге қызмет көрсету форматын сөйлейтін роботтар ұсынады. Даяшылардың жаңа буынын Қытайда, Жапонияда және Тайландта кездестіруге болады. Болашақта роботтар тірі даяшылардың орнын басуы мүмкін, бұл мейрамхана бизнесінде айналымның теріс тенденциясын жеңуге мүмкіндік береді [4].

Осылайша, инновация сервистік қызметті дамытудың ажырамас бөлігі деп айтуға болады, ал жаңасын үнемі өндіру: өнімдер, қызметтер, технологиялар, жұмысшыларды басқару және ынталандыру әдістері, тұрақты инновациялар фирманың өмір сүруі мен өркендеуінің міндетті шарты болып табылады. Қазіргі уақытта қызмет бір орында тұрмауға, алға жылжуға, өз қызметіне инновациялар енгізуге, сол арқылы жаңа нарық пен жаңа сатып алушыларды жаулап алуға тырысады.

Пайдаланылған дереккөздердің тізімі:

1. Большаков А.С. Қазіргі менеджмент: практика [Мәтін]: оқу. жәрдемақы / А. С. Большаков. Санкт-Петербург.: Петербург, 2012. – 341 б.
2. Ансофф.И. Басқарудың жаңа корпоративтік стратегиясы [Мәтін]: оқу. жәрдемақы / И. Ансофф. Санкт-Петербург.: Питер Ком, 2008. - 422 б.
3. Айгистов.О.К. Туроперейтинг бизнесіне кіріспе [Мәтін]: оқу.- әдіс. оқу құралы / О.К. Айгистов. М.: РМАТ, 2010. – 104 б.
4. Волков.Ю.Ф. Қонақ үй және туристік бизнеске кіріспе [Мәтін] : оқу. жәрдемақы / Ю. Ф. Волков. Басылым.: Ростов-на-Дону, 2010. – 352 б.

КСРО-ДАҒЫ БИЛІК ПЕН ИДЕОЛОГИЯНЫҢ ТОҚЫРАУЫ МЕН ДАҒДАРЫСЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ САЯСИ ЦЕНЗУРА (1969-1991 ЖЖ.)

«Тарих және география» кафедрасының магистранты
Жакауова М.Е
Tashenev University, Шымкент қ.
Мекенбай Р.Т
«Тарих және география» кафедрасының оқытушысы
Tashenev University, Шымкент қ.
rabiga.1208@list.ru

Аңдатпа. Ақпараттық және экономикалық процестерді жаһандандыру, байланыс құралдарын дамыту, биотехнологияларды пайдалану XXI ғасырдың императивін қалыптастыруға әкелді, Ол, бір жағынан, коммуникативтік процестің кез келген қатысушысына қолжетімді виртуалды шындық мәдениетін жасайтын кеңістіктік ақпараттық технологиялармен айқындалады; екінші жағынан - әлемдік сананы ұлттық мүдделерден, жеке және қоғамдық бірегейліктен тыс айла-шарғы жасай отырып, белгілі медиа-технологиялардың көмегімен саяси және экономикалық процестерді басқарудың халықаралық элитаның жаңа мүмкіндіктері. Осылайша, қазіргі әлем өркениеттің жаңа түрі болып табылады.

Кілт сөздер: билік, идеология, тоталитарлық жүйе, цензура, сөз бостандығы, ақпараттық жүйе, азаматтық қоғам, қоғам.

Жаңа әлемдік тәртіптің қақтығысы адамның желілік метасистемалардың күшті әсеріне қарсы тұруынан тұрады, осыған байланысты жеке адамды ақпараттық зорлық-зомбылықтан қорғау мәселелері неғұрлым өзекті болып отыр. Жаңа жағдайларда цензура проблемасы - тыйым салулар мен шектеулер жүйесін ғана емес, сондай-ақ қуатты насихаттық тетікті білдіретін белгілі бір нысандарда іске асыратын кез келген мемлекеттің ажырамас функциясы сапалық тұрғыдан өзгеше болып отыр. Бұл жағдайда құқық үстемдігі азаматтық қоғамда қамтамасыз етіледі, оның даму деңгейі осыған байланысты сөз бен ақпарат еркіндігі кепілдіктерінің қоғамдық және құқықтық қамтамасыз етілуінен куә болады. Алайда мұның өзі шығармашылық, кәсіпкерлік пен рухани дамудың толық еркіндігіне кепілдік бермейді. Өмір сүрудің өзге де нысандарын (экономикалық, конъюнктуралық, кландық және т.б.) және ықпал ету әдістерін көздейтін саяси цензура олардың даму түрі мен деңгейіне қарамастан барлық мемлекеттерде әртүрлі дәрежеде бар.

Осымен жеке және қоғамдық мүдделерді келісу проблемаларын заңдастырылған, норманы бекітетін ақпараттық ықпал ету режимінде өзектендіруді түсіндіруге болады. Бұл зерттеудің өзектілігі кеңестік саяси цензураның құрылымын, мазмұны мен тетіктерін талдаудан тұрады, - бұл кеңес кезеңінің тарихы, оның идеологиялық және мемлекеттік

аппараты, қоғамның қоғамдық-саяси, мәдени және рухани салаларына ықпал ету жолымен насихаттық мақсаттарды іске асыру туралы білімнің жаңа сапалы деңгейіне шығуға мүмкіндік береді. Оның үстіне, саяси цензураның жұмыс істеу тетігі туралы жүйелендірілген білімсіз бүгінгі күні кеңес қоғамының тарихи дамуының жалпы заңдылықтары мен ерекшеліктерін барабар түсіндіруге болмайды. Сондықтан да саяси цензура тарихын зерделеу отандық тарих ғылымы үшін идеологиялық қағидаттар мен нормаларды жиынтықта іске асыратын жүйе ретінде маңызды.

Тоталитарлық жүйенің насихаттық тапсырысының бір бөлігі бола отырып, цензура қоғамды, сондай-ақ жекелеген азаматтарды басқаруға бағытталған бақылау-тыйым салу, полиция және манипуляциялық функцияларды жүзеге асырады. Полиция мемлекетінде цензура функциялары көбінесе репрессивті органдардың функцияларымен үйлеседі және ұштасады, олар жеке хат жазысуды (перлюстрация) бақылаудан, телефон арқылы сөйлесулерді тыңдаудан және адам құқықтары мен бостандықтарының басқа да жаппай бұзылуынан көрінетін саяси өшпенділік пен қадағалауды бірлесіп жүзеге асырады [1, 102 б].

Жаңа саяси жағдай ойшыл адамдардың басым көпшілігін заңсыз ақпараттық арналарды (батыстық радиостанциялар, «самиздат») пайдалана отырып, келісуге мәжбүр етті. Бұл құрамы жағынан аз, бірақ интеллектуалдық жағынан тиімді оппозиционерлер, диссиденттер тобына қатысты емес. Билікпен күрес мақсаттары мен міндеттеріндегі айырмашылықтарға қарамастан, ұлттық және діни қозғалыстар, адам құқықтары үшін күресушілер, «бас тартушылар» және басқа да оппозиция өкілдері, бұл күрестің нысандары мен әдістері ортақ болды: хат-өтініштерге қол қою, парақшалар мен прокламациялар шығару, «самиздат». Мемлекеттік коммуникация арналары арқылы өте алмаған кез келген ақпарат КГБ жіті қадағалаған бейресми аймақта тарағаны түсінікті.

Оның бақылауы бойынша (КГБ-ның 1969 жылғы 7 ақпандағы хаты)сол кезде зиялы қауым мен жастар арасында саяси мәселелер бойынша шығарма түріндегі «идеологиялық зиянды материалдар» жүре бастады. экономикалық және философиялық мәселелер, әдеби шығармалар, партиялық және үкіметтік инстанцияларға ұжымдық хаттар, сот және прокуратура органдарына, «лицензиядан тыс әдебиет» деп аталатын «жеке тұлғаға табыну құрбандарының» естеліктеріне, немесе қолжазбаларды қолдан қолға беру арқылы таратылған «самиздат», фотоәдіспен көбейтілген жазу машинкаларында немесе ротаторлық аппараттарда басылған құжаттар. «Самиздатты» насихаттау үшін кейде әр түрлі жартылай ресми пікірталастар, ән байқаулары, әуесқой клубтар, әдеби бірлестіктер ұйымдастыратын концерттер пайдаланылды. Сондықтан да бейресми мәдениет органдар тарапынан ерекше қамқорлыққа алынды. «Самиздаттың» басты ұйымдастырушылары - П. Григоренко, П. Литвинов, Л. Богораз-Брухман, П. Якир және басқалары анықталды.

Лубянка мен Ескі алаң тарапынан «самиздаттың» мынадай басылымдары ерекше назар аударылды: А.Д. Сахаровтың «Прогресс, бейбіт қатар өмір сүру және зияткерлік бостандық туралы ой толғау», Р. Медведевтің «Тарих соты алдында» кітабы, жазушы И. Дзюбаның ҚКП ОК-на жазған хаты, «Интернационализм немесе руслификация» атауымен белгілі, қарағандылық зейнеткердің жазбалары, бұрынғы белсенді меньшевик Якубовичтің «Белгісіз адамға хат», сондай-ақ Л. Бородин қол қойған «Капиталдың батуы» зерттеуі, онда КСРО-ның бүкіл қоғамдық-экономикалық құрылымы сынға алынып, «бюрократиялық аппарат диктатурасына» қарсы күрес бағдарламасы ұсынылды [2, 66 б].

КГБ төрағасы Ю.В. Андропов ҚК-ге «кеңеске қарсы және қоғамға қарсы элементтер көбінесе» әдепсіз «шығармаларды буржуазиялық газеттердің, журналдардың, радиостанциялардың редакцияларына, эмигранттық орталықтардың атына жібереді» деп баяндады бұл құжаттардың мазмұнымен көптеген кеңес азаматтарын таныстырады және осылайша олардың КСРО ішінде таралуын жеңілдетеді. 1968 жылғы тамызда АҚШ Ақпарат агенттігі шығаратын «Коммунизм проблемалары» журналы 53 құжаттан тұратын «самиздат» жинағын шығарды. «Самиздатты» социалистік қоғамды әлсіретудің бір

құралы ретінде қарастыра отырып, империалистік реакция біздің ел ішіндегі саяси зиянды материалдарды таратушылар мен авторларға барынша қолдау көрсетуге ұмтылады. Мысалы, Струве мен Филипповтың әйгілі антикоммунизм жөніндегі мамандары бастаған «Халықаралық әдеби достастық» құрылды. Осы «достастықтың» басты міндеттерінің бірі КСРО-да шығарылмайтын кеңес жазушыларының шығармаларын жариялау болып табылады. Шетелде жариялаудан және радио арқылы беруден басқа, "самиздат" материалдары КСРО-ға әртүрлі арналар арқылы жіберіледі". Жоғарыда келтірілгендерден «самиздаттың» негізгі бағыттары қалыптасқаны көрінеді: көркем әдебиет, публицистика, мемуарлар мен құжаттар.

Шынымен де, құқық қорғаушылар қолжазбаларды шетелге берудің жекелеген жағдайларын «самиздат» - «тамиздат» - «самиздат» тетігіне айналдыра алды. Батыспен алғашқы тұрақты «байланысшы» А. Амальрик болды. 1966-1969 жылдары ол іс жүзінде жалғыз «маман» болып қалды, ол арқылы құқық қорғау қозғалысының құжаттары кетіп, қайтарылды. 1972 жылға дейін А.Марченконың «Менің айғақтарым» кітабы, В.Гроссманның «Все течет»... романы, Л.Чуковскаяның «Мәскеу-Петушки» романы осы арнадан өткен.

Ақпаратты тарату арналары біртіндеп жолға қойылды, мәтіндерді көбейту процесі (суретке түсіру, ақылы машинистер, мекемелердегі көбейту техникасы және т.б.) жетілдірілді, бұл өз кезегінде «самиздатқа» сұраныстың артуын туғызды.

Диссиденттердің ең үлкен жетістігі, А.Д. Сахаровтың пікірінше, құқық қорғау қозғалысының ақпараттық бюллетенін - «Ағымдағы оқиғалардың хроникасын» құру болды. Оның бірінші саны 1968 жылы 30 сәуірде қозғалыс қатысушыларына қарсы қуғын-сүргін кезінде шықты. 1983 жылдың аяғында Батыста 64 шығарылым жарияланды. Бұл қозғалыстың толыққанды фактографиясы, КСРО-дағы адам құқықтарының бұзылуы, қуғын-сүргін хроникасы. Даналарында редакцияның мекен-жайы мен редколлегияның құрамы туралы мәліметтер болмаған, бұл «кейбір кеңестік органдарда ұзақ жылдар ішінде қалыптасқан ақпараттың заңдылығы мен еркіндігі туралы өзіндік түсініктермен» түсіндірілді.

Саны жағынан шамалы, бірақ құрамы жағынан өте беделді кеңес қоғамына қарсы тұрудың ауқымы мен халықаралық резонансы оны мемлекеттік қауіпсіздік органдарымен тікелей және ашық қарсыласуға алып келді. Өз кезегінде, "саяси зиянды әдебиеттің таралуы кеңес азаматтарының, әсіресе зиялы қауым өкілдерінің және жастардың тәрбиесіне елеулі зиян келтіретінін" ескере отырып, КГБ "самиздат" авторлары мен таратушыларының қызметін тоқтатуға және "лицензиядан тыс" туындылардың кеңес адамдарына теріс әсерін оқшаулауға бағытталған шаралар қабылдады ". Мәселен, 1968 жылы "самиздаттың" қызметіне қатысы бар адамдардың едәуір бөлігі жұртшылықтың көмегімен алдын алды, кеңестік мемлекеттік және қоғамдық құрылысқа кір келтіретін бірнеше қасақана авторлар мен құжат таратушылар қылмыстық жауапкершілікке тартылды" [3, 36 б].

Қамау орындарында және психиатриялық мекемелерде болған тінтулер, тұтқындаулар В.Буковский, Н.Горбаневская, П.Якир және И.Якир, Л.Плюща, В.Севрук, Ю.Мельник, П.Сарчик, Ю.Ш Иханович, В. Красин және басқалар.

Тіпті партия мен КГБ, шығармашылық одақтар да Чехословакияға басып кіруден және «алпысыншы жылдардың» көңілінен шыққаннан кейін туындаған наразылық толқынын тежей алмады. Жазушылардың одақтардың ішкі отырыстарында сөйлеген сөздері сыни сипатта болды және мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатына, цензуралық органдардың қызметіне, КСРО-дағы сөз бостандығының жағдайына қатысты болды. 1968 жылғы 9 желтоқсанда Ригада Латвия жазушыларының жалпы жиналысы өтті, оған басқа шығармашылық одақтардың, партиялық және комсомол органдарының өкілдері, журналистер, барлығы 500-ге жуық адам қатысты.

КПСС ОК-нің 1971 жылғы 29 маусымдағы Главлиттің анықтамасында кеңестердің пікірінше, А.Солженицын және А.Сахаров бастаған «қарсылық қозғалысы» немесе «демократиялық қозғалыс» деп аталатын зиялы қауым, шығармашылық және техникалық күш КСРО-дағы «басты оппозициялық күш» болып табылатыны айтылған. Өзгеше пікір білдірушілердің арасында сондай-ақ Н. Горбаневская, В. Шаламов, В. Буковский және басқа да бірқатар кеңеске қарсы адамдар аталды; Батыста жоғары бағаланатын ақындар А. Вознесенский, Е. Евтушенко, Л. Мартынов, Б. Ахмадулина, мүсінші В. Сидур, суретші И. Глазунов. Главлиттің мұндай арандатушылық ұстанымының өзіне белгіленген әскери және мемлекеттік құпияларды қорғау міндетімен ешқандай қатысы жоқ және 1970 жылдардың бірінші жартысында байқалған саяси цензура тактикасының кезекті ауысуының көрсеткіші болды.

Осылайша, алдын ала және одан кейінгі цензурамен қатар саяси цензураның тағы бір түрі туралы, атап айтқанда алдын алу цензурасы туралы айтуға болады, оның көмегімен билік тек ақпаратты жариялауды және оған қол жеткізуді реттеп қана қоймай, сонымен қатар тиісінше жедел ден қоюға - ықпалдың түрлі әдістерінің көмегімен ресми ақпарат арналарынан тыс жағымсыз әрекеттердің алдын алуға мүмкіндік алды. Осы алдын алуды жүзеге асыруда басты рөл КГБ мен оның 5-басқармасына тиесілі болды. Р.Г.Пихоя КГБ-ның 1975 жылғы 31 қазандағы «КГБ органдарының алдын алу-профилактикалық қызметінің кейбір қорытындылары туралы» хатына сілтеме жасай отырып, кеңес азаматтарын қудалаудың басты себептері нақ осы идеологиялық екенін айғақтайды. Ұсталған ондаған шпиондардың аясында 1959 жылдан 1974 жылға дейінгі кезеңде 60 мың азамат «алдын алды», олардың үш-төрт жүзі кеңеске қарсы іс-әрекетпен айыпталды [4, 55 б].

Бұрын атап өтілгендей, жүйенің сипатты ерекшелігі оның жасырын ережесі болды, ең реакциялық шешімдердің ізін қалдырмау және мүмкіндігінше оларды жою. Дегенмен, мұрағаттар "телефон құқығы" деп аталатын кейбір құжаттық куәліктерді: "жедел нұсқаулар немесе Главлиттің бұйрықтарына негіздердің мәліметтерін", ал оларда бұйрықтардың күндері мен нөмірлерін көрсете отырып, мынадай тұжырымдарды сақтады: "А.Н. Яковлевтің т.б нұсқауы. КПСС ОК насихат бөлімінің меңгерушісі.

Дегенмен, мұрағаттар "телефон құқығы" деп аталатын кейбір құжаттық куәліктерді: "жедел нұсқаулар немесе Главлиттің бұйрықтарына негіздердің мәліметтерін", ал оларда бұйрықтардың күндері мен нөмірлерін көрсете отырып, мынадай тұжырымдарды сақтады: "А.Н. Яковлевтің т.б нұсқауы. КПСС ОК насихат бөлімінің меңгерушісі. 1971 жылғы 8 шілдеде В.Н.Севрук берген КПСС ОК нұсқауы 2.10. 79 ж. «,» КГБ-мен келісілді «,» КПСС ОК хатшыларының келісімі 22. 8. 84 ж. т.т. Н. II. Зоринге телефон арқылы берілді ". және т.б. Осындай сипаттағы Главлиттің 1984 жылғы 22 тамыздағы КПСС ОК хатшыларының телефон арқылы нұсқауы бойынша шығарылған соңғы бұйрықтарының бірі В.П. Аксеновтың, Г.Н. Владимовтың, В.Н. Войның барлық туындыларына қатысты кітапшалар желісі мен жалпы пайдаланудағы кітапханалардан алу туралы 1984 жылғы 4 қыркүйектегі № 11с бұйрығы болды Нович, А.А. Зиновьев, Л. 3. Копелева (Л. Яковенко, А. Кадашова), Ю.П. Любимова, Э.В. Оганесян, Р.Д. Орлова (Конелева), В.Я. Тарсиса.

Цензуралық жүйенің орнықтылығы оның сенімділігін куәландырған жоқ, идеологиялық себептер бойынша БАҚ-ты цензуралау идеясының шектеулілігі мен кедейлігін көрсетті, өйткені соңғылары қазіргі заманғы коммуникация құралдарының (спутниктік теледидар, телефакс, Интернет және т.б.) дамуына қарай үнемі жаңартылып отырды.

Өзгермелі жағдайда Главлиттің ұстанымы мен рөлі аз өзгерген. 1972 жылдың маусым айында еліміз тағы бір мерейтойын атап өтті. Рас, бұл мерейтой басқаларға қарағанда тек «үй жағдайында» атап өтілді. Біз Главлиттің 50 жылдығын айтып отырмыз.

А.П. Охотникова (комиссия төрағасы), Н.П. Зорина (төрағаның орынбасары), А.И. Андреева, Д.В. Павлова, Ф.Г. Бурибаева, Б.П. Романова, В.П. Бородин, И.А. Седова, В.И.

Васильева, В.Я. Симанькова, Н.Н. Глазатова, Г.К. Семенова, М.М. Гаврилова, В.А. Солодина, Р.С. Давидов, И.И. Стовбун, В.И. Купцов; 3. Н. Тимашева, И.А. Миренская, С.Д. Фенина (Главлиттің 1972 жылғы 21 сәуірдегі № 65 бұйрығы).

1970-1980 жылдардың ортасындағы Главлиттің қызметін тежеу тетігінің элементтерінің бірі ретінде қарастыруға болады, ресми мәдениет пен ақпараттық ортаның лакталған-қолайлы стилін сырттай болса да сақтауға тырысу. Бұл қосымша күш-жігерді талап етті: егер 1957 жылы елдің цензура органдарының бақыланатын материалдардың мазмұны бойынша жасаған ескертулерінің саны 467 болса, 1984 жылы олардың саны 1700-ден асты [5, 63 б].

Қорыта айтқанда, кез-келген мұрағаттық жүйенің маңызды сипаттамасы мұрағаттық құжаттардың қолжетімділік дәрежесі, мемлекеттік мұрағат қорының ашық бөлігі мен оның жабық бөлігі арасындағы арақатынас болып табылады. Мұрағаттық мекемелердегі ашықтық дәрежесіне немесе оның жоқтығына байланысты мәселелер үнемі қоғамдық назарда болу және талқылау мәні болып табылатынын атап өткен жөн. Сондықтан құжаттарға қол жеткізуді шектеудің, оларды елеулі себептерсіз құпияландырудың кез келген фактілері баспасөз беттеріне түсіп, кең қоғамдық резонанс тудырады. Дегенмен, бұл салада шешілуі Росархивтің құзыретінен тыс проблемалар бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Федотов М.А. Гласность и цензура: возможность сосуществования//Советское государство и право. 1989. № 7. С. 80-89.

2. Цензура в царской России и Советском Союзе. Материалы конференции 24-27 мая 1993 г. Москва. М., 1995. С. 8-11.

3. Жирков Г.В. История советской цензуры: ее периодизация и виды // Журналистика и культура. Материалы науч.-практ. конф. Пб., 1993. С. 4-5;

4. Жирков Г.В. История советской цензуры: период комиссародержавия (1917-1919) // Вестник СПбГУ. Серия 2.1994. Вып. 1. № 2. С. 82-92.

5. Розенберг В., Якушкин В. Русская печать и цензура в прошлом и настоящем. М.: Сабашниковы, 1905;

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ ҚОНАҚЖАЙЛЫЛЫҚ ИНДУСТРИЯСЫНА ӘСЕРІ

Алексеенко Т.Н.,
«Туризм және мейрамхана ісі» кафедрасының доценті,
экономика және бизнес магистры,
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды
alektaia@mail.ru
Джазыкбаева Б. К.,
«Менеджмент және инновациялар» кафедрасының профессоры,
PhD докторы, https://www.famous-scientists.ru/17100/
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды
baldirgan_keu@mail.ru

Андатпа: Бұл мақалада қонақжайлылық индустриясында жасанды интеллектті қолданудың кейбір бағыттары қарастырылған. Мақалада жасанды интеллектті пайдалану кезінде қызметтердің сапасы мен қонақтардың қанағаттанушылығын арттыруға ерекше назар аударылады.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, қонақжайлылық индустриясы, чат-бот.

Аннотация: В данной статье рассмотрены некоторые направления применения искусственного интеллекта в индустрии гостеприимства. Особое внимание в статье уделено повышению качества услуг и удовлетворенности гостей при использовании искусственного интеллекта.

Ключевые слова: искусственный интеллект, индустрия гостеприимства, чат-бот.

Abstract: This article discusses some areas of application of artificial intelligence in the hospitality industry. Particular attention is paid to improving the quality of services and guest satisfaction when using artificial intelligence.

Key words: artificial intelligence, hospitality industry, chatbot.

Жасанды интеллект (бұдан әрі-ЖИ) технологиясы бүгінде бүкіл әлем бойынша қонақжайлылық индустриясы кәсіпорындарының жұмысын толығымен өзгертті. Процестерді оңтайландыру және қонаққа бағытталған қызмет көрсету тәжірибесін ұсыну қабілетімен жасанды интеллект алға бастайтын жол екеніне күмән жоқ.

Жасанды интеллект - бұл көптеген жылдар бойы қалыптасқан тұжырымдама. "ЖИ" термині компьютерлер немесе машиналар орындайтын ақылға қонымды мінез-құлықты білдіреді. Бүгінгі таңда бұл тұжырымдама бизнеске көмектесу және оның қызметтерін жақсарту үшін қолданыла алатындай дәрежеде дамыған. Компьютерлік технологияның үлкен жетілдірулерімен бірге тұтынушы деректерін жинау ЖИ бизнестің мүмкіндіктерін жақсарту үшін пайдаланылуы мүмкін дегенді білдіреді. Жасанды интеллектті тиімді пайдалануға болатын бағыттар: тұтынушыларға қызмет көрсету, тапсырмаларды жекелендіру, мәселелерді шешудің озық әдістері және т. б.

Әсер - бұл қонақтың қайта-қайта оралуына себеп болады, осылайша адалдықты арттырады. А адал қонақ сайып келгенде, кірістің өсуіне әкелетін ұсыныстардың жақсы көзі болып табылады. Қонақжайлылық индустриясындағы жасанды интеллект көптеген танымал брендтер арасында өте танымал, Marriott International және Hilton Hotels & Resorts сияқты ірі брендтер чат-бот арқылы хабар алмасу түрінде ЖИ қолдана бастады.

Дүние жүзіндегі қонақ үйлер мен мейрамханалардың иелері қонақжайлылық индустриясында жасанды интеллекттің маңыздылығын түсінеді. Қызметкерлер қонақүйдегі қызмет көрсету деңгейін ұстап тұру, әрбір қонаққа мұқият болу үшін үнемі стрессте болса, жасанды интеллект бірте-бірте қонақжайлылық индустриясына енуде.

Қонақжайлылық секторына үнемі жетілдіріліп отыратын технологиялар - бұл жасанды интеллект негізіндегі шешімдер. Бұл жаңашыл инновациялар сектордың бағытын анықтауға көмектеседі. Көлеміне қарамастан және қонақжайлылық саласы үшін әртүрлі қонақүй операцияларының тиімділігін арттыру өте маңызды болуы мүмкін және қонақ үй секторындағы қонақтардың тәжірибесін жақсартуға көмектеседі. Қонақтар ұнататын қызметтерді зерттеу жасанды интеллект жүйелеріне қонақ үй секторы үшін ең маңызды артықшылықтардың бірін қамтамасыз ете отырып, осы деректерге негізделген жеке қызметтерді ұсынуда қонақүйлерді басқаруды бағыттауға көмектеседі. Бұл мүмкіндік қонақтардың қанағаттануын арттырады және осылайша қонақүйдің кірісін арттырады. Керісінше, ЖИ негізіндегі жүйелер қонақтармен сөйлесе алады, сұрауларға жауап бере алады және жергілікті көрікті жерлер туралы ақпарат бере алады.

Брондау үлгілері мен тұтынушылардың мінез-құлқын талдай отырып, ЖИ негізіндегі деректерді талдау құралдары менеджерлерге неғұрлым негізделген стратегиялық шешімдер қабылдауға көмектеседі. Қонақжайлылыққа арналған бұл ЖИ негізіндегі шешімдер қонақүйлерге бөлме бағасын оңтайландыруға, маркетингтік бастамаларды реттеуге және қонақүйдің энергия тұтынуын тиімдірек бақылауға мүмкіндік береді.

HoReCa индустриясы, басқа секторлар сияқты, болашақта ЖИ негізіндегі шешімдердің одан әрі дамуын және кең таралуын күтеді. Атап айтқанда, роботтық қызметтер мен автономды жүйелер қонақүйлердің жұмысын автоматтандыруға

көмектеседі, адам қателіктерін азайтады және қызметкерлерге күрделі, шығармашылық және құнды тапсырмаларға назар аударуға мүмкіндік береді. Жоғарыда айтылғандардың барлығын ескере отырып, жасанды интеллектке негізделген шешімдер әр саладағы қонақүйлердің жұмысын толығымен өзгерте алады.

Бұл технологияларды біріктіру қонақтардың әсерін де, операциялық процестерді де жақсартады, бұл қонақжайлылық индустриясын өнімді, тұрақты және тұтынушыларға бағытталған етеді. Айта кету керек, "Қонақжайлылық үшін ЖИ дегеніміз не?" - бұл қонақтардың әсерін жақсартатын, операцияларды оңтайландыратын және кірістің өсуін ынталандыратын технология.

Жасанды интеллект (ЖИ) дәстүрлі процедураларға түбегейлі жақсартулар енгізу арқылы қонақүйлердің жұмысын өзгертеді. Қонақүйлердегі жасанды интеллект технологиясы қонақүй иелеріне жұмыс тиімділігін арттыруға, қонақтардың тәжірибесін жақсартуға және мүліктің барлық салаларында шығындарды азайтуға көмектеседі.

Біріншіден, жасанды интеллектке негізделген чат-боттар мен виртуалды көмекшілер HoReCa индустриясы үшін тұтынушыларға қызмет көрсетудегі маңызды инновацияны білдіреді. Бұл чат-боттар клиенттерге брондаудан бастап орналастыру қызметіне дейінгі барлық мәселелер бойынша жылдам және тиімді көмек алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл жүйелер 24/7 қол жетімді, бұл қонақүйлерге клиенттерге үздіксіз қызмет көрсетуге мүмкіндік береді.

Дәстүрлі адам басқаратын қызметтерден автоматтандырылған және қызмет көрсетуге бағытталған платформаға көшу тек қызметтің тиімділігін арттыруға қызмет етеді. Қонақжайлылық индустриясындағы жасанды интеллект менеджерге қонаққа ең жақсы баға беру үшін күрделі деректерді есептеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ол барлық арналар бойынша бағаларды автоматты түрде жаңартады, бұл адамның күш-жігерінсіз максималды кірістен пайда алуға мүмкіндік береді.

Айта кету керек, адамның эмоциялары мен лебіздері жекелендірудің ең жақсы түрлерінің бірі болып табылады, бірақ ЖИ қызмет көрсету тиімділігіне жол ашады. Шағын қонақ үй қосымша сатылымдарды тарту үшін Facebook чат-ботына қанағаттануы мүмкін болса да, әр қонақүйде жүздеген бөлмелері бар қонақ үй желісі тек чат-боттан гөрі көп нәрсені қажет етеді. Чат-бот немесе сіздің операцияларыңызға біріктірілген персоналды басқару жүйесі болсын, қонақжайлылық индустриясындағы жасанды интеллект жекпе-жекке ерте келгендер үшін жақсы.

Клиенттерге қызмет көрсету, адалдық бағдарламалары, қонақтардың қалауын білу, қонақтарды ұстау және т.б. - бұл адам жасанды интеллекттің көмегінсіз орындай алмайтын міндеттер. ЖИ технологиясы қонақ деректерін бөлме қалауы, бюджеті, қонақтарыңыз пайдаланатын ыңғайлылық және т.б. бойынша жылдам және тиімді жіктеу үшін, оларды келесіде келуі үшін тартымды адалдық бағдарламалары мен ұсыныстарына тарту үшін немесе тіпті ықтимал қонақтарға қол жеткізу үшін пайдаланылуы мүмкін.

ЖИ сонымен қатар қонақ үй менеджерлеріне деректерді талдау арқылы деректерге негізделген шешімдер қабылдауға көмектеседі. Қонақ үйлер қол жетімділік көрсеткіштерін оңтайландыруға, баға стратегияларын реттеуге және үлкен деректер жиынтығына негізделген тұтынушылардың қалауын жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді. Мысалы, ЖИ алгоритмдері клиенттердің бұрынғы мінез-құлқын талдау арқылы жеке ұсыныстар бере алады және адал қонақтар базасын құруға көмектеседі.

Сонымен қатар, қонақүйлердегі жасанды интеллект технологиясы қонақүйлерге энергияны басқаруда көмектеседі. Жасанды интеллектке негізделген жүйелер қонақүйлерге энергия шығындарын азайтуға және энергия тұтынуды бақылау және оңтайландыру арқылы тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізуге көмектеседі.

Қонақжайлылық индустриясында ЖИ сонымен қатар қонақтарға қызмет көрсету сапасын да, менеджерлердің тиімділігін де арттыруға бағытталған бірқатар шешімдерді енгізу арқылы қонақүйлерді басқаруға өзгерістер енгізуге көмектеседі. Қонақжайлылық

индустриясында ЖИ пайдалану тәжірибесін талдау негізінде Қазақстанның қонақүйлері мен рестораторлары қолдануға болатын қонақжайлылық индустриясы кәсіпорындары үшін ЖИ негізіндегі кейбір негізгі функцияларды бөліп көрсетуге болады:

- Кіру және шығуды автоматты түрде тіркеу жүйелері: дүңгіршектер, кілттерді беру құрылғылары және мобильді қосымшалар сияқты жасанды интеллектке негізделген құрылғылар қонақтарға тезірек және оңай тіркелуге және шығуға көмектеседі. Бұл жүйелер қабылдау үстеліндегі трафикті азайтады, бұл қызметкерлерге қосымша сату мүмкіндіктері, қонақтардың қанағаттануы және басқа да міндеттер сияқты басқа да маңызды міндеттерге назар аударуға мүмкіндік береді.

- Қонақтардың жеке тәжірибесі: жасанды интеллект қонақтардың деректерін талдайды, олардың бұрынғы тәжірибелері кезінде таңдауларын есте сақтайды және жекелендірілген қызметтерді ұсыну үшін олардың қалауларын болжайды. Мысалы, қонақ бөлмесінің таңдаулы түрі немесе тамақтану әдеттері сияқты ақпаратты пайдалана отырып, қонақүйлер жеке ұсыныстар мен арнайы ұсыныстарды ұсына алады.

- Динамикалық баға белгілеу: жасанды интеллект қонақүй бөлмелерінің бағасын автоматты түрде оңтайландыру үшін нарықтық тенденцияларды, ағымдағы сұранысты және маусымға немесе кезеңге негізделген тарихи сату деректерін талдайды. Қонақүйлердегі жасанды интеллект технологиясы оларға кірісті көбейту арқылы толу деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

- Сұранысты болжау және қорды басқару: қонақүйлер мен мейрамханалардағы жасанды интеллект өткен брондау деректері мен маусымдық тенденцияларды талдау арқылы болашақ сұранысты болжай алады. Бұл қонақ үй мен мейрамхана иелеріне қорларды тиімді басқаруға және ресурстарды жоспарлауға көмектеседі.

- Чат-боттар және виртуалды көмекшілер: ЖИ негізіндегі чат-боттар мен виртуалды көмекшілер қонақтардың жиі қойылатын сұрақтарына жауап бере алады, бөлмелерді, мейрамхана үстелдерін брондай алады немесе қонақтарға қызмет көрсету сұрауларын орындай алады. Осылайша, қонақүйлердегі жасанды интеллект технологиясы тұтынушыларға қызмет көрсетудің 24/7 қолжетімді болуын қамтамасыз етеді.

- Қуатты тұтынуды басқару: ЖИ қонақүйлерде қуат тұтынуды оңтайландыру үшін сенсорлар мен деректерді талдауды пайдаланады. Ол қонақтар өз бөлмелерінде болмаған кезде электр құрылғыларын өшіреді, бұл экологиялық тұрақтылыққа да, шығындарды үнемдеуге де ықпал етеді.

Нәтижесінде, қонақжайлылық үшін ЖИ қазір қонақүйлерді басқарудағы маңызды кезең болып табылады. Клиенттерге қызмет көрсетуден бастап энергияны басқаруға дейінгі әртүрлі салалардағы қонақтардың тиімділігі мен қанағаттануын жақсарту арқылы бұл технология қонақжайлылық саласының болашағын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Қонақжайлылық саласындағы ЖИ сонымен қатар қонақтарға қызмет көрсету сапасын да, менеджерлердің тиімділігін де арттыруға бағытталған бірқатар шешімдерді енгізу арқылы қонақүйлерді басқаруға өзгерістер енгізуге көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысы.

2. https://atameken.kz/ru/services/16, «Қонақ үй менеджменті» бағыты бойынша салалық біліктілік шеңбері»

3. https://ivypanda.com/essays/problems-of-hospitality-industry/, Қонақжайлылық индустриясының мәселелері туралы есеп

4. https://www.vitamojo.com/blog/what-is-digital-transformation-in-hospitality

5. www.UNWTO.org

ТРАВМАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕЛЕРДІҢ ПСИХИКАЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҚҚА ӘСЕРІ

Ж.М.Атаева «Педагогикалық және жаратылыстану ғылымдары» факультеті
«Мектепке дейінгі оқыту және психология» кафедрасының магистр аға оқытушы
Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан
E-mail: jadi.8@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада травмалық тәжірибелердің психикалық денсаулыққа әсері жан-жақты зерттелді. Зерттеу барысында оқиғалардың сипаты, қарқындылығы және жеке тұлғаның ерекшеліктері эмоционалдық тұрақсыздық, күйзеліс, депрессия, посттравматикалық стресс бұзылысы (PTSD) және когнитивтік өзгерістерге әкелетіндігі анықталды. Сауалнама, терең интервью және әдеби шолу әдістері арқылы алынған деректер негізінде кешенді терапевтикалық және әлеуметтік қолдау шараларының қажеттілігі көрсетілді. Нәтижелер жеке ерекшеліктерді ескере отырып, профилактикалық және реабилитациялық бағдарламаларды жетілдіруге бағытталған ұсыныстар береді.

Кілт сөздер: травма, психикалық денсаулық, күйзеліс, депрессия, PTSD, терапия

Аннотация. В данной статье всесторонне исследовано влияние травматического опыта на психическое здоровье. Анализ показал, что характер и интенсивность травматических событий, а также индивидуальные особенности личности способствуют развитию эмоциональной нестабильности, стресса, депрессии, посттравматического стрессового расстройства (ПТСР) и когнитивных нарушений. Использование опросов, глубинных интервью и литературного обзора позволило выявить необходимость комплексного терапевтического и социального подхода для восстановления психического равновесия. Полученные результаты предоставляют рекомендации для совершенствования профилактических мер и психотерапевтической практики.

Ключевые слова: травма, психическое здоровье, стресс, депрессия, ПТСР, терапия

Abstract. This article provides a comprehensive study of the impact of traumatic experiences on mental health. The research analyzes how the nature and intensity of traumatic events, along with individual personality traits, contribute to the development of emotional instability, stress, depression, post-traumatic stress disorder (PTSD), and cognitive impairments. Utilizing surveys, in-depth interviews, and a literature review, the study highlights the importance of an integrated therapeutic and social support approach in restoring mental equilibrium. The findings offer recommendations for enhancing preventive measures and improving psychotherapeutic practices.

Key words: trauma, mental health, stress, depression, PTSD, therapy

Кіріспе

Психикалық денсаулық қазіргі заманның басты мәселелерінің бірі болып табылады. Әлемдік деңгейде жүздеген миллион адам түрлі травмалық тәжірибелердің нәтижесінде психологиялық күйзелістер, эмоциялық тұрақсыздық және өмір сүру сапасының төмендеуімен бетпе-бет келеді. Травмалық жағдайлар – бала кезіндегі зорлық-зомбылықтан бастап, ересек өмірдегі ауыр апаттар, зорлық-зомбылық оқиғалары мен табиғи апаттарға дейін әртүрлі көрініс табады. Осы зерттеудің негізгі мақсаты – травмалық тәжірибелердің психикалық денсаулыққа тигізетін әсерін жан-жақты талдап, олардың механизмдерін анықтау және алдын алу шараларын дамыту мәселелерін қарастыру.

Психологиялық зерттеулер көрсеткендей, травма нәтижесінде адамның эмоциялық жүйесі, когнитивтік процестері және әлеуметтік қатынастарында айтарлықтай өзгерістер орын алады. Бұл өзгерістердің кейбірі уақытша болса, ал кейбірі ұзақ мерзімді созылмалы бұзылыстарға әкелуі мүмкін. Зерттеу барысында заманауи психологиялық теориялар,

эмпирикалық деректер мен клиникалық тәжірибенің нәтижелері негізінде травманың әсер ету механизмдері жүйелі түрде талданды.

Травмалық тәжірибе және оның ерекшеліктері

Травма ұғымы кең мағынада адамның өміріндегі күтпеген, ауыр және эмоционалдық тұрғыдан ауыр оқиғаларды білдіреді. Психологиялық тұрғыдан қарағанда, травма – бұл адамның эмоционалды тұрақтылығына, өзін-өзі түсінуіне және әлемге деген сеніміне елеулі зиян келтіретін оқиға немесе оқиғалар жиынтығы. Мысалы, балалар кезіндегі эмоциялық немесе физикалық зорлық-зомбылық, соғыс, апаттар, жекелей зорлық-зомбылық, сексуалдық зорлық сияқты жағдайлар адамның тұлғалық дамуына кері әсерін тигізеді.

Заманауи психологияда травмалық тәжірибе кеңінен зерттелуде. Зерттеулердің нәтижелері көрсеткендей, мұндай тәжірибелердің әсері бірқатар факторларға байланысты: оқиғаның сипаты, қарқындылығы, адамның жеке қасиеттері, әлеуметтік қоршаған орта және қолдау жүйесінің болуы. Травмадан кейін пайда болатын посттравматикалық стресс бұзылысы (PTSD), депрессия, үрейлі бұзылыстар және басқа да психикалық аурулар – осының жиынтығы болып табылады.

Сонымен қатар, травмалық тәжірибенің әсері әр адамда әртүрлі көрініс табады. Кейбіреулерде оқиға уақытша күйзеліс пен эмоциялық күйзелісті туындатса, ал басқаларында ұзақ мерзімді психологиялық жарақаттар мен патологиялық механизмдер дамиды. Осыған байланысты, зерттеушілер травманың индивидке әсерін анықтауда генетикалық, биологиялық және әлеуметтік факторлардың өзара әрекеттесуін ескере отырып, кешенді тәсіл қолдануды ұсынады.

Зерттеу әдістері мен тәсілдері

Осы ғылыми жұмыста травмалық тәжірибелердің психикалық денсаулыққа әсерін зерттеу үшін кешенді әдіснамалық тәсіл қолданылды. Зерттеу жұмысы үш негізгі кезеңнен құралған: әдеби деректерді талдау, сауалнама жүргізу және терең интервью әдісі.

1. Әдеби шолу және деректер талдауы.

Алдымен, халықаралық және отандық ғылыми басылымдар, ғылыми журналдар мен монографиялар негізінде травмалық тәжірибелердің психикалық денсаулыққа әсері туралы теориялық база қалыптастырылды. Бұл кезеңде заманауи теориялар мен практикалық нәтижелер салыстырылып, зерттеудің гипотезалары мен мақсаттары айқындалды.

2. Сауалнама және статистикалық әдістер.

Зерттеу үлгісі ретінде түрлі жастағы, жынысы мен әлеуметтік жағдайы әртүрлі топтар таңдалды. Сауалнама арқылы қатысушылардың өмірлік тәжірибелері, эмоционалдық күйі, стресстік деңгейлері және қолдау жүйесінің тиімділігі бағаланды. Алынған мәліметтер статистикалық талдау әдістері (корреляциялық талдау, регрессиялық модельдер және факторлық талдау) арқылы өңделді.

3. Терең интервью және сапалық талдау.

Сауалнама нәтижелерін толықтыратын ақпарат ретінде, кейбір қатысушылармен терең интервью жүргізілді. Бұл әдіс жеке оқиғалар мен эмоционалдық реакциялардың маңыздылығын тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. Интервью нәтижелері тематикалық талдау арқылы топтастырылып, негізгі үлгілер мен ерекшеліктер анықталды.

Зерттеу барысында алынған нәтижелер статистикалық маңызды және сапалық деректердің үйлесімін қамтамасыз етті, бұл травмалық тәжірибелердің психикалық денсаулыққа ықпалын жан-жақты талдауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер және талдау

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, травмалық оқиғалар психикалық денсаулыққа бірқатар негативті әсерлерді тудырады. Негізгі нәтижелерді келесі тармақтар бойынша көрсетуге болады:

1. Эмоциялық тұрақсыздық және күйзеліс.

Қатысушылардың арасында ауыр травмалық тәжірибелерге ұшыраған топтарда депрессия, үрей және күйзелістің жоғары деңгейлері анықталды. Зерттеу деректері көрсеткендей, эмоционалдық тұрақсыздық көбінесе оқиға уақытынан кейінгі алғашқы айларда шоғырланады, алайда кейбір жағдайларда созылмалы патологиялық үрдістерге айналады.

2. Посттравматикалық стресс бұзылысы (PTSD).

Аталған бұзылыстың белгілері – қайталанатын естеліктер, ұйқының бұзылуы, гипервозбудимост және әлеуметтік изоляция – травмалық оқиғалардан кейін жиі байқалды. Статистикалық талдау нәтижелері бойынша, PTSD симптомдары бар қатысушыларда әлеуметтік және кәсіби өмірде елеулі қиындықтар тіркелді.

3. Когнитивтік және мотивациялық бұзылыстар.

Травматикалық оқиғалар когнитивтік процестерге де теріс әсерін тигізеді. Қатысушылардың зейін қою қабілеті, есте сақтау және ақпарат өңдеу процестері төмендеді. Бұл өзгерістердің нәтижесінде, оқу мен жұмыс тиімділігіне кері әсер етіп, тұлғаның өзін-өзі бағалау деңгейі төмендеді.

4. Әлеуметтік қарым-қатынастардағы бұзылыстар.

Зерттеу барысында, травматикалық тәжірибеге ұшыраған адамдардың әлеуметтік қатынастарында сенім мәселелері, жалғыздық және әлеуметтік қолдаудың болмауы байқалды. Әсіресе, бала кезіндегі травмалар болашақтағы қарым-қатынастардың сапасына айтарлықтай әсер еткенін анықтау маңызды.

Талдау нәтижелері көрсеткендей, травмалық тәжірибелердің психикалық денсаулыққа әсері көпқырлы және кешенді болып табылады. Әрбір жеке адамның реакциясы оқиғаның сипаты, өмірлік жағдайы мен қолдау жүйесіне байланысты әртүрлі болады. Сондықтан, алдын алу және емдеу шараларын жоспарлау кезінде жеке ерекшеліктерді ескеру маңызды.

Психотерапевтикалық және әлеуметтік қолдау шаралары

Негізгі нәтижелерді талқылау барысында, травма әсерінен туындаған психологиялық бұзылыстарды емдеу мен алдын алу саласындағы заманауи әдістер де қарастырылды. Клиникалық тәжірибеде когнитивті-бихевиоралды терапия, экспозициялық терапия және жеке психотерапия сияқты әдістер кеңінен қолданылады. Сонымен қатар, әлеуметтік қолдау жүйелерін нығайту, отбасылық кеңес беру мен қауымдастық бағдарламаларының маңызы зор.

Зерттеу деректері көрсеткендей, емдеу процесінде эмпатиялы қарым-қатынас орнату, пациенттің жеке тарихына терең үңілу және психологиялық тұрақтылықты қалпына келтіру әдістері тиімді болып табылады. Психотерапевттердің тәжірибесі мен зерттеу нәтижелері, сонымен қатар халықаралық тәжірибе негізінде, тиімді терапиялық интервенциялар кешенін құру мүмкіндігі айқындалды.

Әлеуметтік қолдау шараларына келсек, қоғамның әртүрлі топтарында ақпараттандыру жұмыстарын жүргізу, профилактикалық шаралар қабылдау және психологиялық көмек көрсету жүйелерін жетілдіру қажет. Бұл бағыттағы іс-шаралар травматикалық оқиғалардың алдын алу мен зардаптарын азайтуға бағытталған кешенді бағдарламалардың негізін құрайды.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері травмалық тәжірибелердің психикалық денсаулыққа әсерінің көпқырлы және кешенді екенін көрсетеді. Травма адамның эмоционалдық тұрақтылығына, когнитивтік процестеріне және әлеуметтік қарым-қатынастарға елеулі кері әсерін тигізеді. Қатысушылар арасында депрессия, посттравматикалық стресс бұзылыстары, когнитивтік бұзылыстар және әлеуметтік изоляция сияқты мәселелер жиі байқалды.

Әрбір адамның жеке психологиялық ерекшеліктері, травмалық оқиғаның сипаты мен қарқындылығы, сондай-ақ қолдау жүйесінің тиімділігі осы әсерлердің ауырлығына ықпал

етеді. Сондықтан, психотерапевтикалық емдеу мен әлеуметтік қолдау шараларын кешенді түрде ұйымдастыру – бұл мәселенің шешіміне бағытталған басты қадамдардың бірі болып табылады.

Осы ғылыми еңбектен алынған нәтижелер көрсеткендей, болашақ зерттеулерде травматикалық оқиғалардың алдын алу мен терапиялық интервенцияларды жетілдіру мәселелері ерекше назар аударуды қажет етеді. Заманауи психология мен клиникалық тәжірибе негізінде, жеке тұлғаның психикалық денсаулығын қалпына келтіру және оның әлеуметпен қарым-қатынасын жақсарту мақсатында кешенді бағдарламаларды әзірлеу қажет. Сонымен қатар, қоғамдағы ақпараттандыру жұмыстарын күшейту, психологиялық көмек көрсету қызметтерін жетілдіру және профилактикалық шараларды дамыту маңызды болып табылады.

Осыған орай, травмалық тәжірибелердің психикалық денсаулыққа әсері мәселесін жан-жақты қарастыру, тек ғылыми зерттеулердің нәтижелерін ғана емес, сондай-ақ практикалық іс-тәжірибелерді де ескере отырып, кешенді тәсіл қалыптастыруды талап етеді. Болашақтағы зерттеулер мен интервенциялардың тиімділігі адам өмірінің сапасын арттыруға, әлеуметтік тұрақтылықты нығайтуға және психикалық денсаулықты жақсартуға бағытталуы тиіс.

Қорыта келгенде, травмалық тәжірибелердің адам психикасына тигізетін әсері кешенді және көп факторлы мәселе болып табылады. Әрбір жеке жағдайды тереңірек талдау, заманауи терапевтикалық әдістерді қолдану және әлеуметтік қолдау жүйелерін жетілдіру арқылы ғана осы күрделі мәселенің шешімін табуға болады. Зерттеу нәтижелері заманауи психологиялық теориялар мен практикалық әдістерді біріктіріп, адам өмірінің барлық салаларында тұрақтылық пен үйлесімділікті қамтамасыз етуге бағытталған кешенді тәсілдерді құрудың маңыздылығын айқындады.

Осы ғылыми еңбектің нәтижелері әрі қарайғы зерттеулер мен практикалық жұмыстардың негізін құра отырып, травматикалық оқиғалардың алдын алу, емдеу және реабилитациялау мәселелерінде жаңа стратегияларды әзірлеуге септігін тигізеді. Зерттеу барысында алынған деректер мен талдаулардың негізінде, жеке тұлғаның психикалық денсаулығын сақтап қалу мен нығайту мақсатында кешенді профилактикалық бағдарламаларды іске асырудың өзектілігі мен маңыздылығы анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Баскакова, Л. А., Иванова, М. П. (2002). Психологическая травма: теория и практика. М.: Наука.
2. Кузнецова, Н. Н. (2005). Психология травмы. СПб.: Питер.
3. Смирнов, А. И. (2010). Методы диагностики и терапии посттравматического стрессового расстройства. М.: Институт психологии.
4. Briere, J., & Scott, C. (2013). Principles of Trauma Therapy: A Guide to Symptoms, Evaluation, and Treatment. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
5. van der Kolk, B. A. (2014). The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma. New York, NY: Viking.
6. Courtois, C. A., & Ford, J. D. (2009). Treating Complex Traumatic Stress Disorders: An Evidence-Based Guide. New York, NY: Guilford Press.

ҚАЗІРГІ МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМ ПЕДАГОГІ

Амандикова И. Г.
Мектепке дейінгі оқыту және психология
кафедрасының магистр оқытушысы
Amandikova.l@mail.ru
Жұмабек А. Ж.
Психология мамандығының 2 курс студенті
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
asyiazhumakul@gmail.com

Андатпа. Мақалада қазіргі мектепке дейінгі ұйым педагогінің кәсіби қызметінің ерекшеліктері қарастырылады. Автор педагогтің негізгі міндеттерін, оның кәсіби және тұлғалық қасиеттерін, сонымен қатар балалардың дамуы мен тәрбиесіне ықпал ететін факторларды сипаттайды. Педагогтің кәсіби құзыреттілігі, оның отбасы мен қоғаммен өзара әрекеттестігі, білім беру процесіндегі инновациялық әдістер мен технологияларды қолдану мәселелері де кеңінен талқыланады. Мақалада мектепке дейінгі жастағы балаларды тәрбиелеудің маңыздылығы, олардың физикалық, психикалық және эмоционалдық даму ерекшеліктеріне ерекше назар аударылған. Сонымен қатар, педагогтің кәсіби дамуы мен өзін-өзі жетілдіру қажеттілігі атап өтіледі. Бұл зерттеу мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі педагогтерге әдістемелік қолдау көрсетуге бағытталған.

Кілт сөздер: тәрбиеші, баланың дамуы, эмоциялық және физикалық, Педагогикалық такт

Аннотация. В статье рассматриваются особенности профессиональной деятельности современного педагога дошкольной организации. Автор описывает основные обязанности педагога, его профессиональные и личностные качества, а также факторы, влияющие на развитие и воспитание детей. Широко обсуждаются вопросы профессиональной компетентности педагога, его взаимодействия с семьёй и обществом, использования инновационных методов и технологий в образовательном процессе. В статье особое внимание уделяется значимости воспитания детей дошкольного возраста, их физическим, психическим и эмоциональным особенностям развития. Кроме того, подчёркивается необходимость профессионального роста и самосовершенствования педагога. Данное исследование направлено на методическую поддержку педагогов в системе дошкольного образования.

Ключевые слова: воспитатель, развитие ребёнка, эмоциональное и физическое развитие, педагогическая тактичность.

Abstract. The article examines the features of the professional activity of a modern preschool educator. The author describes the main responsibilities of the educator, their professional and personal qualities, as well as factors influencing the development and upbringing of children. The issues of the educator's professional competence, interaction with the family and society, and the use of innovative methods and technologies in the educational process are widely discussed. Special attention is given to the importance of early childhood education, as well as the physical, psychological, and emotional development of children. Additionally, the necessity of professional growth and self-improvement for educators is emphasized. This study aims to provide methodological support for educators in the preschool education system.

Key words: educator, child development, emotional and physical development, pedagogical tact.

Кіріспе

Мектепке дейінгі мекеме педагогінің кәсіби қызметі психологтар мен педагогтардың зерттеу нысаны болып табылады (Е.А. Панько, Л.Г. Семушина, В.И. Логинова, Р.С. Буре).

Жоғарыда айтылған (шығармашылық, гуманизм, жаңашылдық, ұжымдық сипаттағы) педагогикалық қызметтің барлық ерекшеліктері оған тән екені анықталды. Бірақ бұл ерекшеліктер ерте және мектепке дейінгі жастағы балаларды тәрбиелейтін педагог қызметінде ерекше мәнге ие болады.

Өмірдің алғашқы жылдарында балалардың дамуына қолайлы жағдайлар жасау олардың жас ерекшеліктеріне назар аударуды талап етеді. Туғаннан бастап мектепке барғанға дейінгі кезең барлық кейінгі өмір кезеңдерінен ерекше, себебі бұл – болашақта кез-келген арнайы білім мен дағдыларды игеру және әртүрлі қызметті меңгеру үшін негіз болып табылатын ортақ дамуды қамтамасыз ететін уақыт.

Баланың негізгі «қабылдау кезеңі» мектепке дейінгі жаста, оның кейін қандай қызмет атқаратынына қарамастан, қоғамның әрбір мүшесі үшін қажетті физикалық және психикалық қасиеттерді иеленуімен сипатталады. Бұл қасиеттерге негізгі қозғалыс дағдыларын игеру, әлемді саналы түрде қабылдау, ойлау, басқа адамдармен қарым-қатынас жасау, олардың мінез-құлқын басқару жатады.

Адам тұлғасын қалыптастырудағы мектепке дейінгі кезеңнің негізгі рөлі тәрбиешіге қойылатын талаптарды анықтайды. Ең алдымен, бұл – баланың бақытты балалық шағын қамтамасыз ету және оның болашағы үшін ең үлкен жауапкершілікті сезіну. Дегенмен, педагогтің табысты жұмысы үшін тек баланың маңыздылығын түсіну жеткіліксіз, ол баланың даму заңдылықтарын білуі қажет.

Баланың психикалық және физикалық дамуының қоршаған ортаға тәуелділігі оның ересектерсіз өмір сүре алмайтынын көрсетеді. Осыдан педагогтің ең маңызды кәсіби қызметтері туындайды:

Балалардың табысты тәрбиеленуі үшін педагогикалық жағдай жасау;

Балалардың өмірі мен денсаулығын қорғау және нығайту.

Бұл функциялардың әрқайсысы педагогтің қызмет саласында нақты көрініс табады. Бірінші функция дамыту ортасын құрумен байланысты, яғни баланы белсенділікке, танымдық және шығармашылық қызметке тарту.

Балалардың денсаулығын нығайту (физикалық және ақыл-ой) – мектепке дейінгі жастағы дұрыс тәрбие берудің кепілі. Себебі осы кезеңде баланың дамуы оның денсаулық жағдайына, көңіл-күйіне, эмоционалды жағдайына тәуелді.

Мысалы, балалар тәрбие іс-шараларына аз қызығушылық танытады, егер олар:

Ауырса;

Қатал қарым-қатынастан ренжісе;

Жеткіліксіз ұйықтаса;

Нашар ұйымдастырылған сабақтың немесе артық ойын-жарыстың салдарынан шаршаса.

Педагог балалардың өмірі мен денсаулығына қауіпті болуы мүмкін кез-келген факторды алдын ала болжауы керек. Ол қоршаған ортаны мұқият қадағалауы тиіс:

Балабақша ғимараттарының, ойын алаңының және жабдықтардың жай-күйін тексеру;

Балалардың жиһазға, ойын құралдарына және басқа да жабдықтарға дұрыс бейімделуін бақылау;

Ауа температурасы, жарық, тамақтану сапасы секілді маңызды аспектілерге мән беру;

Балалардың эмоциялық және физикалық шаршауын болдырмау.

Педагогтің өз қызметінде абайсыздыққа немесе немқұрайдылыққа жол беруі – оның кәсіби жарамсыздығының белгісі.

Тәрбие-білім беру жұмысын ұйымдастыру. Балалармен тәрбие және білім беру жұмысын жүргізу – мектепке дейінгі тәрбиеші педагогтің негізгі міндеті.

Бұл міндеттерді орындау:

Жоспарлау – оқу бағдарламалары мен әдістемелік құжаттар негізінде жүзеге асады;

Іске асыру – күнделікті тәжірибеде тікелей тәрбие-білім беру іс-әрекеті арқылы орындалады;

Талдау – жұмыс нәтижелерін бағалау және жетілдіруді қамтиды.

Психологиялық және педагогикалық зерттеулер көрсеткендей, баланың тұлғалық қалыптасуы ең алдымен отбасында жүреді. Отбасының бала тәрбиесіндегі рөлін ешбір қоғамдық мекеме толығымен алмастыра алмайды. Сондықтан қазіргі заманғы педагог отбасымен бірлесіп жұмыс жасауы тиіс.

Тәрбиеші педагогтің негізгі қызметтері:

Ата-аналардың педагогикалық мәдениетін арттыруға қатысу;

Отбасылық және мектепке дейінгі мекеменің тәрбие жұмыстарының бірлігін қамтамасыз ету;

Баланың жеке ерекшеліктерін зерттеп, тәрбиелеуде ата-аналармен тығыз байланыста болу.

Педагогтің кәсіби дамуы. Қоғам мектепке дейінгі білім беру саласының мамандарына жоғары талап қояды. Қазіргі заманғы педагог үнемі өзін-өзі жетілдіріп, білімін толықтырып отыруы керек.

Педагогтің кәсіби дамуы:

Арнайы және көркем әдебиеттерді оқу;

Конференциялар, семинарлар, көрмелер, тренингтерге қатысу;

Әріптестерінің озық тәжірибесін зерттеу;

Ғылыми-зерттеу жұмыстарына қатысу.

Шығармашылыққа ұмтылу – кәсіби жетілудің негізгі шарты. Жаңашылдықты қабылдауға дайын педагог қашан да тиімдірек жұмыс істейді.

Қазіргі заманғы педагог келесі бағыттар бойынша жұмыс істей алады:

1. Балалардың дамуын бақылау және бағалау.
2. Оқыту және тәрбиелеу әдістерін жетілдіру.
3. Психологиялық және педагогикалық зерттеулерге қатысу.
4. Жаңа білім беру технологияларын меңгеру және енгізу.
5. Ата-аналармен тығыз қарым-қатынаста болу.

К.Д. Ушинский: «Тәрбиелеуде барлық нәрсе тәрбиеші тұлғасына байланысты, себебі тәрбиенің күші тек адамның жеке басының тірі қайнар көзінен ғана тарайды», – деген.

Педагог – жеке тұлға ретінде өзіндік ойлау қабілеті, мінез-құлық ерекшеліктері және қарым-қатынастың белгілі бір стилі бар адам. Бірақ педагогикалық қызметтің мазмұны оған кәсіби маңызды және міндетті түрде белгілі бір жеке қасиеттерді дамытуды қажет ететін бірқатар нақты талаптар қояды.

Тәрбиешінің қызметінде іске асырылатын және оның жетістіктерін қамтамасыз ететін бұл қасиеттер кәсіби ерекшелікке ие болады.

Бір жағынан, бұл қасиеттер педагогтің өз функцияларын жүзеге асыруы үшін қажет, ал екінші жағынан, дәл осы функцияларды жүзеге асыру педагогке қажетті кәсіби қасиеттерді дамытады.

Педагог тұлғасының негізгі кәсіби сапасы – педагогикалық қызметке бағытталғандық. Бұл балалармен жұмысқа деген психологиялық бейімділік, кәсіби мотивация, қызығушылық және қабілеттілік кешені, сондай-ақ өзін-өзі педагог ретінде тануы.

Кәсіби бағытталғандық педагогтің қоғамға, табиғатқа, адамдарға, педагогикалық жұмысқа деген көзқарасын, сондай-ақ оның педагогикалық қарым-қатынас стилін сипаттайды.

Педагогтың балаларға деген сүйіспеншілігі мен қызығушылығы ерекше маңызды. Ш.А. Амонашвили:

«Баланы жақсы көріңіз. Егер сіз бойыңызға педагогикалық өнерді сіңдіргіңіз келсе – баланы шын жүрекпен жақсы көріңіз!» – деген кәсіби ұстанымды алға тартқан.

Ерте және мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыс жасауда сүйіспеншілік пен сезімталдық аса қажет. Себебі педагог анасы жанында болмаған кезде оның орнын басады. Сондықтан да педагог баланы назарынан тыс қалдырмай, оған мейірімін, жылуын, қамқорлығын, жанашырлығын, эмоционалдық қолдауын көрсетуі тиіс.

Педагогтің мәдениеті және адамгершілік қасиеттері

Қазіргі заман педагогі жоғары жалпы және кәсіби мәдениетке, интеллектуалды дамуға, моральдық тазалыққа және азаматтық жауапкершілікке ие болуы тиіс.

Сонымен қатар, педагогтан: эмоционалды тұрақтылық, өзін-өзі ұстай білу, шығармашылық қиял, талапшылдық пен мейірімділік үйлесімі, шынайы жомарттық, әділдік, ұйымдастырушылық қабілет, балалармен қарым-қатынаста ашықтық талап етіледі.

Эмоционалды тұрақтылық пен шыдамдылық

Мектепке дейінгі жастағы балалармен жұмыс істеу педагогтің психо-физиологиялық жүйесіне үлкен жүктеме түсіреді. Сондықтан тәрбиешінің шыдамдылығы, еңбекқорлығы, сабырлылығы және өзін-өзі бақылауы оның кәсіби маңызды қасиеттерінің қатарына жатады.

Эмпатия – педагогтің тәрбиеленушілердің ішкі жан дүниесін түсіне білу қабілеті. Бұл «баланың орнына өзін қоя білу» дегенді білдіреді.

Психологтар бұл қасиетті эмпатия деп атайды – басқа адамның эмоциялық күйін сезіну, түсіну және оған жанашырлықпен қарау.

Эмпатия педагогтің келесі қасиеттерінде көрініс табады: баланың көңіл-күйіне эмоциялық жауап беру, сезімталдық пен мейірімділік, қамқорлық пен түсіністік, уәдеге адалдық, әдептілік пен сабырлылық.

Кішкентай балалар әлі өз ойын толық білдіре алмайды, сондықтан педагог олардың мінез-құлқының ұсақ өзгерістерін де байқауға және дұрыс әрекет етуге қабілетті болуы тиіс.

Педагогикалық такт және әдеп

Педагогикалық такт (лат. *tactus* – жанасу, түйсіну) – педагогтің өз іс-әрекетінде үйлесімділік сезімін сақтауы, әдептілік пен құрмет қағидаларын ұстануы.

Педагогикалық такт келесі қасиеттерден тұрады: Мейірімділік пен талапшылдық үйлесімі, сенім мен бақылаудың тепе-теңдігі, жұмсақтық пен қаталдықтың балансы, әзіл мен байсалдылық арасындағы шекараны сақтау, икемділік пен табандылық үйлесімі, өз беделін сақтай отырып, балалардың, ата-аналардың және әріптестердің қадір-қасиетіне нұқсан келтірмеу.

Бұл қасиет педагогтің баланың дамуына қатысты маңызды нәрселерді байқай білу қабілетін, сондай-ақ әрбір тәрбиеленушінің әлеуетін болжай білу қабілетін білдіреді.

Қырағылықтың белгілері: баланың дамуына қатысты маңызды сәттерді байқау, тәрбиеленушінің әлеуетін бағалау, баланың мінез-құлқындағы өзгерістерді уақытында аңғару.

Қорытынды. Қазіргі заманғы педагог: балаларға деген сүйіспеншілікті, кәсіби біліктілікті, жауапкершілікті, шыдамдылық пен сабырлылықты, эмпатия мен педагогикалық тактіні,

Қазіргі таңда мектепке дейінгі білім беру саласында тәрбиеші педагогтің рөлі ерекше. Ол тек білім берумен айналысып қана қоймай, баланың тұлғалық дамуына, оның әлеуметтік ортаға бейімделуіне, эмоционалдық және интеллектуалдық қалыптасуына ықпал етеді.

Жаңа заманның тәрбиешісі – жан-жақты дамыған, мейірімді, шыдамды, жауапкершілікті, шығармашылық қабілеті жоғары және білімді маман болуы тиіс.

Педагог – бұл тек білім беруші ғана емес, ол баланың тұлғалық дамуына бағыт-бағдар беретін негізгі тұлға. Сондықтан педагог өз қызметінде кәсіби құзыреттілікті ғана емес, сонымен бірге адамгершілік қасиеттерді де дамытуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аксарта Н. М. Воспитание детей раннего возраста. - М., 1977. Амонашвили Ш.А. В школу - с шести лет. - М., 1986.
2. Артемова Л. В. Окружающий мир в дидактических играх дошкольников. - М., 1992. Артемова Л, В. Театрализованные игры дошкольника. - М., 1991.
3. ргайл М. Психология счастья: Пер. с англ. - М., 1991. Богданов В. В., Попова С. Н. История обыкновенных вещей. - М., 1992.
4. Богомолова М. И. Интернациональное воспитание дошкольников.-М.,1988.
5. Богуславская З. М., Смирнова Е. О. Развивающие игры для детей младшего дошкольного возраста. - М., 1991.
6. Бондаренко А. К. Дидактические игры в детском саду. - М., 1990.

Ж.ТӘШЕНЕВТІҢ ӨМІРІ МЕН ТҰЛҒАЛЫҚ БОЛМЫСЫ

Қалыбеков Б.Е.
«Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.
Tashenev University, Шымкент қ.
bolatkalybekov@mail.ru
Нұсқабай М.А.
«Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.
Tashenev University, Шымкент қ.
muha013078@mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада Ж.А.Тәшеневтің тұлға ретіндегі болмысы, тұлғатану бағытының жалпы ұстанымы – жекелеген тарихи тұлғалардың жеке өмірін және қайталанбайтын тағдырын рекострукциялау, тұлғаның ішкі әлемінің қалыптасуы мен даму тарихын, сақталып қалған қызметінің іздерін тану зерттеудің негізгі мақсаты ретінде қарастыру мәселелері сөз болады. Ұлт үшін айрықша орны бар Ж.Тәшеневтің өмірінен деректер келтіріледі. қазақ халқының тағдырын шешуге белсенді араласқан, ұлтқа қызмет ету барысында адалдық танытқан, қазақ ұлттық идеясын қалыптастыруға үлес қосқан және ұлтжанды қасиеттерге ие болған Жұмабек Тәшеневтің Қазақстан тарихындағы рөлі айтылады.

Кілт сөздер: тұлға, ұлттық мүдде, ұлттық идея, ұлтжанды азамат.

Тарихи тұлғатанудың негізгі зерттеу объектісі тұлғалық мәтіндер болса, ал зерттеудің пәні ретінде бір тұлғаның тарихын толық және бірегей түрінде зерттеу. Белгілі бір әдіснамалық эклектизмге (түрлі идеяларды дәйексіз пайдалануға) қарамастан, тұлғатану бағытының жалпы ұстанымы – жекелеген тарихи тұлғалардың жеке өмірін және қайталанбайтын тағдырын рекострукциялау, тұлғаның ішкі әлемінің қалыптасуы мен даму тарихын, сақталып қалған қызметінің іздерін тану зерттеудің негізгі мақсаты ретінде және тұлға өмір сүрген тарихи социумды танудың әдісі ретінде қарастырылады.

Осы тұрғыдан алғанда зерттеу объектісі Қазақстан тарихындағы көрнекті тұлғалар болып саналатын ғылым бағыты – тұлғатанудың рөлі ерекше. Сондықтан, кез келген бір тарихи тұлғаны жоғары мәртебеге жатқызу мәселесі туындайды және бұл ғылыми-шартты

деңгейдегі көрнекті тұлғалардың маңыздылығын анықтаудың критерийлерін бөліп көрсетумен байланысты. Әрине, бастапқыда бұл критерийлер жалпы және көмескі болып көрінуі мүмкін. 2019 жылы Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты тарабынан «Ұлы даланың Ұлы есімдері» атты тарихи тұжырымдама бекітілген болатын. Бұл тұжырымдаманың «Көрнекті тұлғалардың есімін анықтаудың критерийлері» деп аталатын бөлімінің маңызы бар. Онда келесі критерийлер көрсетілген:

1) тұлғаның мемлекеттік, әскери, саяси және мәдени қызметінің қазақ халқының ұлттық мүддесіне сәйкестігі;

2) қазақ халқының тағдырын шешуге тұлғаның қатысу деңгейі;

3) ұлтқа қызмет ету барысында адал ниеттілік;

4) тұлғаның қазақ ұлттық идеясын қалыптастыруға қосқан үлесі;

5) ұлтжанды қасиетінің бар болуы;

6) қазақ халқының тарихы мен мәдениетіндегі танымал болуының деңгейі.

Тұлғатану тек қана кез келген бір жеке тұлғаның өмірлік жолын түсінуге емес, сонымен бірге, тұлғаның қызметін, басқа тұлғалармен өзара ықпалдастығын ұғынуға мүмкіндік беріп, тарихи шындықтың мазмұнын қайта жаңғыртуға көмектеседі.

Жоғарыда атап көрсетілген көрнекті тұлғалардың есімін анықтаудың критерийлеріне сәйкес келетін, атап айтқанда XX ғ. басында қазақ халқының тағдырын шешуге белсенді араласқан, ұлтқа қызмет ету барысында адалдық танытқан, қазақ ұлттық идеясын қалыптастыруға үлес қосқан және ұлтжанды қасиеттерге ие болған Жұмабек Тәшеневтің Қазақстан тарихындағы рөлі ерекше.

Жұмабек Тәшенев 1915 жылы 20 наурызда Ақмола облысының Аршалы ауданындағы Танагүл ауылында дүниеге келген (бұрынғы жері қазіргі Береке және Қойгелді ауылдары ардасында). Содан 1928-1933 жылдары жергілікті Шаруашылық жастар мектебінде оқыған. Бір курс 1933-1934 Ақмола құрылыстық техникумда оқыды. Өмірбаяның қысқаша айтсақ, 1934-1939 жылдар аралығында Ақмола, Ақмола облысы Вишнев, Қарағанды облысы Нұра және Солтүстік Қазақстан облысы Советтік, Бейнеткор аудандық атқару комитеттерінде жауапты хатшысы болып қызмет атқарған. 1939-1943 жылдары Солтүстік Қазақстан облысы жер бөлімі бастығының орынбасары қызметіне көтерілді.

1945 жылы Солтүстік Қазақстан облысы партия комитеті хатшысының орынбасары және мал шаруашылығы бөлімінің меңгерушісі қызметіне ауыстырылды. 1947-1948 жылдары Солтүстік Қазақстан облысы атқару комитеті төрағасының орынбасары, 1948-1951 жылдар аралығында осы Облыстық атқару комитетінің төрағасы болып бекіді.

1952 жылы Ақтөбе облыстық партия комитетінің бірінші хатшылығы қызметіне тағайындалды. Облыста жақсы қызмет істеп, жоғары көрсеткіштерге жеткен Ж. Тәшеневті халық 1955 жылы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы қызметіне сайлады. Мұнан бес жыл өткеннен кейін лайықты басшысы болып саналған 45 жастағы Тәшенев 1960 жылы қаңтар айында Қазақ КССР Министрлер Кеңесі төрағасына тағайындалды. Бұл қызметтен 1961 жылы қантар айында босатылған соң, ұзақты бес ай жұмыссыз отырғызып, кейін Шымкент облыстық атқару комитеті төрағасының қатардағы орынбасары қызметіне қитұрқы саясаттың кесірінен әлдеқалай кенет төмендетілді. Содан Жұмабек Тәшенев алпыс жасқа жеткеннің күткендей, оны 1975 жылы наурыз айында мемлекеттік қызметтен шұғыл еңбегі сіңген дербес зейнеткерлікке босатылып жіберілген.

Ел ағасы болып танылып, халық құрметіне бөленді. Жанқиярлық еңбегі үшін Ленин орденімен, Еңбек Қызыл Ту және «Құрмет Белгісі» ордендерімен наградталған. Соқтықпалы соқпақсыз өмір жолын бастан кешірген аяулы азамат 1986 жылы қарашаның 18 күні 71 жасында дүниеден өтті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Досанов С. Он екі томдық шығармалары. 10-том.Әдеби сын. Көсемсөз. – Алматы, 2020
2. Доқтырхан Т. Төрт құрдас және мен. – Алматы, 2017
3. Жұмабек Ташенев туралы естеліктер. – Алматы: «Білім». – 2005-200 бб.
4. Жұмахметұлы Е. Біз білмейтін Қазақтар. – Алматы, 2021
5. Қонысбек Б. Дарабоздар. – Шымкент: «Аламан» ЖШС, 2016. – 330 б.
6. Текті тұлға Жұмабек Тәшенев. Әдеби жинақ. Құрастырып дайындағандар С. Жұмағұл,А. Жұмағұл. – Қарағанды, 2021. – 292 б.
7. Қазақтың қайсар қайраткері – Жұмабек Ташенев/ Құрастырған Дүйсен С., Еңсенов Қ. – Алматы: «Елтаным». – 2015. – 160 б.
8. Халықтың қайсар перзенті. Жұмабек Тәшенев туралы естеліктер. – Алматы: Жазушы, 2005. – 296 б.

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ ОҚЫТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аяпова Б.А.
Мектепке дейінгі оқыту және психология
кафедрасының магистр, аға оқытушысы
baha.0199@mail.ru
https://orcid.org/0000-0003-4527-7989
Мамбеталиева А.К.
Мектепке дейінгі оқыту және психология
кафедрасының магистр, аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
aigerima_88_88@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-7749-8439

Аңдатпа. Мақалада мектепке дейінгі балалардың дамуы және оқыту ерекшеліктері қарастырылады. Балалардың физикалық, танымдық және әлеуметтік-эмоционалдық дамуының негізгі аспектілері сипатталады. Сонымен қатар, мектепке дейінгі білім беру жүйесінде қолданылатын тиімді оқыту әдістері, оның ішінде ойын арқылы оқыту, интерактивті әдістер және моторикалық дағдыларды дамыту жолдары талқыланады. Балалардың денсаулығын сақтау, психологиялық қолдау көрсету және ата-аналармен тығыз қарым-қатынас орнату қажеттілігі айқындалады. Мақалада мектепке дейінгі тәрбиешілер мен ата-аналардың балалардың жан-жақты дамуына ықпал етудегі рөліне ерекше назар аударылған.

Кілт сөздер: мектепке дейінгі білім, баланың дамуы, оқыту әдістері, ойын арқылы оқыту, танымдық даму, әлеуметтік-эмоционалдық қолдау, ата-аналармен жұмыс.

Аннотация. В статье рассматривается развитие детей дошкольного возраста и особенности их обучения. Описаны основные аспекты физического, когнитивного и социально-эмоционального развития детей. Также обсуждаются эффективные методы обучения, применяемые в системе дошкольного образования, включая обучение через игру, интерактивные методы и развитие моторных навыков. Подчеркивается необходимость сохранения здоровья детей, психологической поддержки и тесного взаимодействия с родителями. В статье особое внимание уделяется роли дошкольных воспитателей и родителей в всестороннем развитии детей.

Ключевые слова: дошкольное образование, развитие ребенка, методы обучения, обучение через игру, когнитивное развитие, социально-эмоциональная поддержка, работа с родителями.

Abstract. The article examines the development of preschool children and the features of their education. The main aspects of children's physical, cognitive, and socio-emotional development are described. Additionally, effective teaching methods used in the preschool education system, including learning through play, interactive methods, and the development of motor skills, are discussed. The importance of maintaining children's health, providing psychological support, and establishing close communication with parents is emphasized. Special attention is given to the role of preschool educators and parents in fostering the comprehensive development of children.

Key words: preschool education, child development, teaching methods, learning through play, cognitive development, socio-emotional support, parental involvement.

Мектепке дейінгі білім – баланың дамуы мен болашағының негізін қалыптастыратын маңызды кезең. Бұл кезеңде баланың ой-өрісі, мінез-құлқы, әлеуметтік және танымдық қабілеттері қалыптасады. Сондықтан мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту жүйесі баланың жан-жақты дамуын қамтамасыз етуі керек.

Мектепке дейінгі жастағы балалардың даму ерекшеліктері

Мектепке дейінгі кезеңдегі балалардың дамуы бірнеше негізгі бағыттарға бөлінеді:

1.1. Физикалық даму

Баланың бұлшықет жүйесінің жетілуі, қимыл-қозғалыс белсенділігі, моторикасының дамуы мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың маңызды бөлігі болып табылады. Бұл кезеңде балалар жүру, жүгіру, секіру, тепе-теңдік сақтау сияқты негізгі дағдыларды меңгереді.

1.2. Танымдық даму

Балалардың қызығушылығы өте жоғары болады, олар айналасындағы әлемді зерттеуге құштар. Зейін, ес, ойлау және қиялдың дамуы мектепке дейінгі жаста белсенді жүреді. Ойындар мен шығармашылық тапсырмалар танымдық процестерді ынталандырады.

1.3. Әлеуметтік-эмоционалдық даму

Балалар қоғаммен қарым-қатынас жасау дағдыларын үйренеді. Достық, эмпатия, өзара көмек көрсету қабілеттері қалыптасады. Бұл кезеңде балалар өз эмоцияларын түсінуді және бақылауды үйренеді.

2. Оқыту әдістері мен тәсілдері

Мектепке дейінгі білім беру жүйесінде әртүрлі оқыту әдістері қолданылады. Олардың ішінде ең тиімділері:

2.1. Ойын арқылы оқыту

Ойын – мектепке дейінгі балалардың негізгі қызметі. Балалар ойын барысында жаңа дағдыларды меңгереді, қоршаған ортамен танысады және өз шығармашылық қабілеттерін дамытады.

2.2. Интерактивті оқыту

Тәжірибелік жұмыстар, ертегілерді оқу, сұрақ-жауап әдістері балалардың белсенділігін арттырады. Мұндай әдістер балалардың сыни ойлау қабілетін дамытуға көмектеседі.

2.3. Моторикалық дағдыларды дамыту

Сурет салу, жапсыру, мүсіндеу сияқты әрекеттер баланың ұсақ моторикасын дамытады. Бұл болашақта жазу дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді.

3. Мектепке дейінгі балалармен жұмыс істеудің маңыздылығы

Балалардың денсаулығы мен психологиялық жағдайын сақтау үшін педагогтер мен ата-аналар келесі факторларға назар аударуы керек:

- Дұрыс тамақтану мен күн тәртібін сақтау;
- Баланың физикалық белсенділігін арттыру;
- Эмоционалды қолдау көрсету;
- Әр баланың жеке ерекшеліктерін ескеру;
- Оқу процесіне қызығушылығын арттыру.

4. Ата-аналармен жұмыс істеу

Ата-аналар мектепке дейінгі білім беруде маңызды рөл атқарады. Педагогтер мен ата-аналардың тығыз байланыста болуы баланың дамуына оң әсер етеді. Ата-аналарға ұсыныстар:

- Баламен бірге кітап оқу;
- Ойындарға қатысу;
- Баланың жетістіктерін мадақтау;
- Психологиялық қолдау көрсету;
- Әлеуметтік дағдыларды дамытуға көмектесу.

Білім – мектепке дейінгі жастағы балалардың танымдық қабілеттерін жүйелі түрде дамыту, оларға балабақшада қажетті негізгі білім, дағдылар мен қабілеттерді меңгерту. Білім беру баланың интеллектуалды тәрбиесіндегі жетекші рөл атқарады, себебі оқыту барысында ақыл-ой тәрбиесіне қатысты барлық мәселелер шешіледі. Білім беру процесі балаларды жүйелі түрде оқыту, олардың білімін анықтау мен жүйелеу, танымдық процестер мен интеллектуалды қызметті дамыту сияқты маңызды аспектілерді қамтиды.

Білім беру баланың мінез-құлқын, қызығушылығын, интеллектуалды қасиеттерін (сезімталдық, ойлылық, сыншылдық) қалыптастыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, бұл физикалық, эстетикалық және еңбек тәрбиесін жүзеге асыру үшін де қажет. Балабақшада балалар мәдени дағдыларды, негізгі әрекеттерді үйренеді, мәдени-этикалық нормалармен танысады.

Балалардың білім алу процесін табысты ету үшін екі әдіс бар:

1. Баланың ересектермен қарым-қатынасы барысында білім, дағдылар мен қабілеттерді меңгеруі.
2. Арнайы білім беру мекемелерінде арнайы дайындалған мамандар арқылы қажетті білім, дағдылар мен қабілеттерді меңгеруі.

Бұл оқытудың негізгі мақсаты – жас ұрпақты қазіргі заманғы өндірістік, әлеуметтік, саяси және мәдени өмірге белсенді қатысу үшін қажетті ғылыми жетістіктермен таныстыру.

Білім беру әдістері

Балаларды оқытуда келесі әдістер қолданылады:

1. Бақылау әдісі

Бұл әдіс балаларға қоршаған ортамен танысуға мүмкіндік береді. Олар білімді көру, есту және сезіну арқылы алады. Бұл әдіс көбінесе жаңа білімді меңгеру кезінде қолданылады. Бақылау – балаларға шынайылықты саналы түрде қабылдау үшін қолданылатын тәсіл.

2. Көрнекі әдіс

Бұл әдісте тәрбиеші балаға немесе оның бейнесіне қарап түсіндіреді. Бейнелер, суреттер, табиғат құбылыстары, өсімдіктер мен жануарлар әлемі осы әдіс арқылы таныстырылады. Техникалық құралдар үлкен және дайындық топтарында қолданылады.

3. Әңгімелеу әдісі

Бұл әдіс балаларға нақты оқиғаларды суреттеу арқылы ақпарат беруді қамтиды. Әңгіме мазмұны бейнелі, түсінікті және көркем болуы керек. Әңгімелеу әдісі балаға эмоционалды және когнитивті әсер етеді.

4. Әңгімелесу әдісі

Сұхбат – мектепке дейінгі білім берудегі маңызды әдіс. Мұнда педагог баланың білімі мен тәжірибесіне сүйене отырып, жаңа ақпарат алуға көмектесетін сұрақтар қояды.

3-4 жастағы балалармен сұхбат жүргізілмейді, 4-5 жастағы балалармен қысқа әңгімелер ұйымдастырылады, ал 6 жастан бастап балалармен толыққанды сұхбат жүргізуге болады.

5. Практикалық әдіс

Бұл әдіс балаларға әртүрлі тәжірибелік әрекеттерді орындау арқылы білім, дағды және қабілеттерді меңгеруге көмектеседі. Мұнда педагог балаға белгілі бір тапсырма беріп, оны орындауын сұрайды. Осылайша, бала жаңа білім алады.

6. Ойын әдісі

Ойын – мектепке дейінгі жастағы балалар үшін ең тиімді оқыту әдістерінің бірі. Бұл әдіс балалардың өз еркімен зейін қоюына, шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Рөлдік ойындар мен сюжеттік ойындар балалардың әлеуметтік мінез-құлқын қалыптастырады.

Дидактикалық ойындар

Бұл ойындар балалардың интеллектуалды дамуына ықпал етеді. Олардың мазмұны дайын және нақты ережелерге негізделген. Халықтық ойындар ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келеді, ал кейбір ойындарды педагогтер арнайы жасайды. Мұндай ойындар балалардың ой-өрісін дамыту үшін маңызды құрал ретінде қолданылады.

Қорытынды. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту – болашақ тұлғаның қалыптасуындағы ең маңызды кезең. Балалардың жан-жақты дамуын қамтамасыз ету үшін оқыту әдістерін дұрыс таңдау, әлеуметтік және эмоционалдық қолдау көрсету, ата-аналармен бірлесе жұмыс істеу қажет. Осылайша, бала мектепке дайын болып, оның болашағы жарқын болуына негіз қаланады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Толипов У., Усманбаева М. **Педагогикалық технологиялар: теория және практика**. – Ташкент: Ғылым, 2005.

2. Нигматова М.М., Мирзаева Д.Ш. **Түзету педагогикалық қызмет – тұлғаның толыққанды дамуына бағытталған процесс** // ACADEMY ғылыми-әдістемелік журналы, 2019, № 11 (50), 29-31 беттер.

3. Турдиева Г.С., Хотамова Д.К. **Dream Weaver бағдарламалық жасақтамасының білім беру сайттарын жасауға арналған мүмкіндіктері** // ACADEMY ғылыми-әдістемелік журналы, 2019, № 5 (44), 89-92 беттер.

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҒЫЛЫМДАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРНЫ МЕН САЛАЛАРЫ

Алимова Қ.Ш.
Мектепке дейінгі оқыту және психология
кафедрасының магистр, аға оқытушысы
Alimova_87@mail.ru
https://orcid.org/0000-0001-7183-3964
Жуманова Г.Н.
Психология мамандығының 1 курс студенті
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
gaukharzhumanova17@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада психология ғылымының түрлі салалармен байланысы, оның адам өміріндегі және қоғамдағы маңызы қарастырылады. Психология әлеуметтік, медициналық, заң, әскери және спорт салаларымен тығыз қарым-қатынаста болып, әртүрлі психологиялық үрдістерді зерттейді. Әлеуметтік психология адамның қоғаммен қарым-қатынасын талдаса, медициналық психология психикалық денсаулық пен емдеу

әдістеріне назар аударады. Сонымен қатар, заң психологиясы құқықтық мәселелерді реттеуде, ал әскери және спорт психологиясы адамның экстремалды жағдайдағы мінез-құлқын зерттеуде маңызды рөл атқарады. Жалпы, психология адам психикасы мен мінез-құлқының ерекшеліктерін терең түсінуге мүмкіндік беріп, оның әлеуметтік өмірдегі орны мен маңызын айқындайды.

Кілт сөздер: Психология, қоғам, тұлға, әлеуметтік психология, мінез-құлық, топтық қарым-қатынас, психологиялық факторлар.

Аннотация. В данной статье рассматривается взаимосвязь психологии с различными сферами науки и общества, а также ее значение в жизни человека. Психология тесно связана с социальными, медицинскими, юридическими, военными и спортивными направлениями, изучая различные психологические процессы. Социальная психология анализирует взаимодействие человека с обществом, медицинская психология исследует психическое здоровье и методы лечения. Кроме того, юридическая психология изучает вопросы, связанные с правом, а военная и спортивная психология фокусируются на поведении человека в экстремальных условиях. В целом, психология позволяет глубже понять особенности человеческой психики и ее роль в социальной жизни.

Ключевые слова: Психология, общество, личность, социальная психология, поведение, групповое взаимодействие, психологические факторы.

Abstract. This article examines the interconnection of psychology with various scientific and social fields, as well as its significance in human life. Psychology is closely linked to social, medical, legal, military, and sports sciences, studying different psychological processes. Social psychology analyzes human interaction with society, while medical psychology focuses on mental health and treatment methods. Additionally, legal psychology explores legal issues, while military and sports psychology examine human behavior in extreme conditions. Overall, psychology provides a deeper understanding of human psyche characteristics and its role in social life.

Key words: Psychology, society, personality, social psychology, behavior, group interaction, psychological factors.

Медицина, биология, философия, педагогика және басқа да ғылымдармен тығыз байланыстағы психология – адам санасы мен мінез-құлқын зерттейтін кешенді ғылым. Оның басқа ғылымдар жүйесіндегі орны мен маңызы тарихи даму барысында өзгеріп отырғанымен, қазіргі таңда психологияның дербес ғылым ретінде қалыптасқаны анық. Психологиялық білімдер қоғамның рухани дамуына, әлеуметтік үрдістердің түсіндірілуіне, сондай-ақ медицина, білім беру, заң, спорт және өндіріс салаларында практикалық қолданылуына ықпал етеді. Осы ғылыми сала адам өміріндегі объективтік және субъективтік факторлардың өзара әрекетін зерттей отырып, жеке тұлғаның дамуы мен мінез-құлқының қалыптасу заңдылықтарын анықтайды. Сондықтан психологияның басқа ғылымдармен байланысын қарастыру – оның жалпы ғылымдар жүйесіндегі рөлін айқындауға мүмкіндік береді.

Психологиялық мәліметтердің басқа ғылымдарда қолданылуы және керісінше, психология олардың нәтижелерін қаншалықты шамада қолдануға құзырлы екені, психологияның ғылымдар жүйесінде алатын орнына байланысты болады. Қандайда бір тарихи кезеңдегі ғылымдар жүйесіндегі психологияның алатын орны психологиялық білімдердің даму деңгейін өзінің жіктеу үлгісінің жалпы философиялық бағытын айқын көрсетті. Қоғамның рухани дамуының тарихындағы білімнің ешбір саласы, ғылымдар жүйесіндегі орнын, психология сияқты өзгерткен емес.

Қазіргі кезде академик Б.М.Кедров ұсынған «сызықтық емесің жіктеу жалпыға ортақ болып саналады. Ол тақырыптары ұқсас ғылымдар арасындағы байланыстардың жобаларының көптігін көрсетеді. Ұсынылған үлгі – бұрыштары табиғи, әлеуметтік және философиялық ғылымдарды білдіретін үш бұрыш пішінді. Осылай орналастыру

ғылымның осы әрбір негізгі топтарының әдісі мен пәнінің, қойылған міндетке байланысты үшбұрыштың бір бұрышына бағытталған, психология пәні мен әдісіне жақын екендігін көрсетеді.

Психологияның жалпы ғылыми білімдер жүйесіндегі негізі қызметінің мағынасы мынада: ғылыми білімнің басқа аумақтарындағы нәтижелерін белгілі бір қатынаста талдай отырып, Б.Ф.Ломовтың айтуы бойынша, зерттеуінің объектісі адам болатын, барлық ғылыми пәндердің интеграторы болып саналады. Белгілі психолог Б.Г.Ананьев психология адам туралы мәліметтерді нақты ғылыми білім деңгейінде талдауға ыңғайлы екенін көрсете отырып, бұл мәселені толығымен өңдеді. Психологияның аталмыш ғылымдар үшбұрышымен байланысының сипатына толығырақ тоқталсақ. Психологияның негізгі міндеті болып психикалық әрекеттердің даму барысындағы заңдылықтарды зерттеу саналады. Бұл заңдылықтар адам миындағы объективтік дүниенің бейнеленуін, осыған байланысты оның қылықтары қалай реттелетінін, психикалық әрекет қалай дамитынын және тұлғаның психикалық қасиеттері қалай қалыптасатынын ашып көрсетеді. Психика объективтік шындықтың бейнеленуі екені белгілі, сондықтан психологиялық заңдылықтарды зерттеу, алдымен, психикалық құбылыстардың адамның өмірі мен іс-әрекетінің объективті жағдайларына байланысты болатынын білдіреді. Сонымен бірге адамдардың кез-келген іс-әрекеті әрқашанда адам өмірінің объективтік жағдайларына ғана емес, сондай-ақ олардың субъективтік сәттерімен арақатынасына байланысты болады. Материалдық психология субъективтік және объективтік жағдайлардың әрекеттестігіне шынайы ғылыми негіз береді. Қандай күрделі болса да барлық психикалық құбылыстардың материалдық негізінің қызметін бас миы қабыршығындағы уақытша байланыстар жүйесі атқарады. Осы байланыстардың қалыптасуы және қызмет жасауы салдарынан психикалық құбылыстар адамның іс-әрекетіне ықпал етуі мүмкін – оның қылықтарын реттеп, бағыттайды, адамның объективтік шындықты қабылдауына ықпалын тигізеді.

Психолог өсімдіктер мен жануарлардың тіршілігіндегі айырмашылықтарды анық білуі керек. Енгізілетін біркелкі ортадағы біржасушалылардың тіршілігінен, ортадағы белсенділігіне өлшенбейтін жоғары талаптар қойылатын, жер үстінде тіршілік ететін көпжасушалылардың күрделі өміріне өтуі кезінде, тіршілігінде не өзгеретін екенін анық білуі қажет. Жоғары омыртқалылар мен жәндіктер дүниесінің арасындағы айырмашылықты жете меңгеруі керек. Бейімделудің осындай жалпы биологиялық принциптерін білмей, жануарлардың мінез-құлқының ерекшеліктерін анық түсіну мүмкін емес, адамның психикалық әрекетінің күрделі түрлерін түсінуге тырысу өзінің биологиялық негізін жоғалтады.

Психология ғылымының пәнін құрайтын айғақтарды биологиялық айғақтарға теңестіруге мүлдем болмайтынын естен шығармау керек. Психологияның қоғамдық ғылымдармен байланысы маңызды, өйткені тарих, экономика, әлеуметтану, этнография және өнертану сияқты салалар зерттейтін құбылыстар психологиялық мәселелердің туындауына ықпал етеді. Әлеуметтік үрдістерді толық түсіну үшін адамның жеке және топтық мінез-құлқының механизмдерін, психологиялық қасиеттері мен ерекшеліктерін, мотивтері мен қарым-қатынастарын зерттеу қажет.

Психологиялық факторлар әлеуметтік үрдістерді өздігінен анықтамаса да, оларды талдау барысында айқындалады. Адамның психикалық әрекеті қоғам дамуының нәтижесінде қалыптасып, еңбек пен қарым-қатынас үдерісінде жүзеге асады.Айтылғаннан психологияның қоғамдық ғылымдармен байланыста болуының қаншалықты маңызды екенін көруге болады. Егер жануарладың мінез-құлқының қалыптасуында биологиялық шарттар негізгі рөлді атқарса, адамның қалыптасуында осындай рөлге тарихи қоғамдық шарттар ие болады. Алдымен психикалық әрекеттердің адамға тән болатын түрлерін зерттейтін, қазіргі заманғы психология ғылымы, қоғамдық ғылымдардан қоғамның негізгі даму заңдарын біріктіретін тарихи материализмнен алынатын мәліметтерді есепке алмай

бірде-бір қадам жасай алмайды. Адамның психикалық әрекетін қалыптастыратын қоғам жағдайларын тиянақты қадағалау ғана психологияның берік ғылыми негізге ие болуына мүмкіндік береді. Психология мен педагогиканың байланысына ерекше тоқталу керек. Бұл байланыс барлық кезде болатыны анық.

К.Д.Ушинский былай деп айтқан: “Адамды жан-жақты тәрбиелеу үшін,оны жан-жақты зерттеу керек”. Психологияның тәжірибелік мағынасы осыдан анық көрінеді. Егер педагогика психологиялық құбылыстардың табиғаты жайлы білімге сүйенбесе, онда ол педагогикалық кеңестердің қарапайым жиынтығына айналып, мұғалімге көмек беретін шынайы ғылым болуын тоқтатады. Педагогика салаларының барлығының (жалпы теорияның, дидактиканың, жеке әдістемелердің, тәрбиелеу теориясының) дамуы кезінде, психологиялық зерттеуді қажет ететін мәселелер пайда болады. Психологиялық үрдістер қозғалысының, динамиканың, білімнің қалыптасуының, дағды мен икемділіктің, мотивтер мен қабілеттер табиғатының, адамның жалпы психикалық дамуының заңдылықтарын білу, білім берудің түрлі сатысындағы білімнің мазмұнын анықтау, білім мен тәрбие беру, неғұрлым нәтижелі әдістерді жасау және т.б.сияқты негізгі педагогикалық мәселелерді шешу үшін маңызы зор.

Қазіргі заманғы оқушыға нені үйрету керек? Ғылымның мектеп үшін жинақтаған кең көлемді ақпараттарының ішінен нені, қалай алу керек? деген сауалдар бойынша болатын өткір талқылаулар тудырған мәселелер тобы жиналып қалды. Әртүрлі жас ерекшелік сатысындағы адам психикасы дамуының мүмкіншіліктері мен резервтері қандай екенін және олардың шегі қайда екенін психология анықтауы қажет. Педагогика тәрбиелеу мәселесін қарастырғанда, психологияның маңыздылығы анық байқалады. Қоғамның дамуына сай тұлғаны қалыптастыру – тәрбиенің басты мақсаты, ал оған жету үшін жеке тұлғаның даму заңдылықтарын зерттеу қажет. Бұл бағыт адамның қабілеттері, қажеттіліктері, дүниетанымы мен бағыт-бағдарын түсінуді талап етеді. Осылайша, психология – философиялық, табиғи және әлеуметтік ғылымдар арасында байланыс орнататын сала болып табылады. Психология басқа ғылымдармен тығыз байланыста болса да, өзіне тән мағынасы, теориялық принциптері және зерттеу әдістерін сақтайды. Бұл салада әртүрлі пәндер бірігеді, мысалы, психофизиология мен әлеуметтік психология. Олардың айырмашылықтарына қарамастан, ортақ мақсаты – психикалық құбылыстарды зерттеу. Барлық психологиялық пәндердің негізінде жалпы психология тұр, ол негізгі теориялық және эксперименттік мәселелерді қарастырады. Психологияның басты зерттеу нысаны – адам және оның психикалық үрдістері, күйлері мен қасиеттері. Психологияның дамуы тек басқа ғылымдармен байланысына ғана емес, сонымен қатар қоғамдық тәжірибе қажеттіліктеріне де тәуелді. Алғашында ол теориялық бағытта дамыса, бүгінде білім беру, денсаулық сақтау, басқару, мәдениет, спорт және басқа да салаларда практикалық маңызға ие болуда.

Психология басқа ғылымдар байланыстарының барлығында өзінің мағынасын, өзінің теориялық принциптерін және өзінің осы мағынаны зерттеу әдістерін сақтайтынын естен шығармау керек. Білімнің ерекше саласы ретіндегі психологияда арнайы пәндердің бірқатары бірігеді (мәселен, психофизиология және әлеуметтік психология). Олар бір-біріне сай емес болып көрінсе де, ғылымның бір саласына жатады. Сонымен, қазіргі кезеңдегі психология – қалыптасудың әртүрлі сатысында тұрған және тәжірибенің түрлі салаларымен байланысқан ғылыми пәндердің тармақталған жүйесін білдіреді. Әдетте, психология салаларын жіктеудің негізгі принципі деп әрекеттегі психиканың даму принципін айтады. Сондықтан психология салаларын жіктеудің негізі ретінде адамның іс-әрекетінің сан алуан түрлерін пайдаланады. Педагогикалық психология адамға білім және тәрбие берудің психологиялық заңдылықтарын зерттейді. Ол оқушылардың ақыл-ойы мен ойлау жүйесін, дағдыларын қалыптастырудың, олардың оқу материалдарын меңгеруі мен ұстаз-шәкірт арасындағы өзара қарым-қатынастарыды реттеудің түйінді мәселелерін қарастырады. Педагогикалық психология келесі реттегі тармақтарға бөлінеді: а) оқыту

психологиясы – дидактиканың психологиялық негіздерін, оқыту мен білім берудің негізгі әдістемелік мәселелерін, балалардың ақыл-ойын қалыптастыру сияқты өзге де мәселелерін зерттейді; ә) тәрбие психологиясы – гуманистік және әлеуметтік тәрбие мәселелерінің психологиясын зерттеп, оқушылар ұжымының, еңбекпен түзету педагогикасының психологиялық негіздеріне қатысты мәселелерді қарастырады.

Медициналық психология-дәрігердің қызметі мен науқастың мінез-құлқының психологиялық аспектілерін зерттейді. Бұл сала бірнеше бағыттан тұрады: ми құрылымдарының психикалық құбылыстарға әсерін қарастыратын нейропсихология; дәрілік заттардың адам психикасына ықпалын зерттейтін психофармакология; денсаулықты сақтау және нығайту әдістерін анықтайтын психопрофилактика мен психогигиена; психикалық ауытқулардың ерекшеліктерін талдайтын патопсихология; сондай-ақ, психикалық ауытқулары бар науқастардың психологиялық ерекшеліктерін зерттеп, психотерапиялық көмек көрсететін клиникалық психология.

Заң психологиясы- құқықтық мәселелердің психологиялық аспектілерін зерттеп, оларды тәжірибе жүзінде қолдануға бағытталады. Бұл сала бірнеше бөлімнен тұрады:сот психологиясы (айыптаушылар мен куәлардың психологиялық ерекшеліктері, тергеу жүргізу және жауап алу барысындағы психологиялық факторлар), қылмыс психологиясы (қылмыскердің жеке басы мен қылмыс жасау себептерін зерттеу), еңбекпен түзету психологиясы (қамаудағыларды қайта тәрбиелеу әдістерін зерттеу). Әскери психология-әскери жағдайдағы адамдардың мінез-құлқының психологиялық ерекшеліктерін, әскери жетекшілер мен жауынгерлер арасындағы қарым-қатынасты, патриоттық рух қалыптастыру тәсілдерін, сондай-ақ, әскери насихат пен қарсы насихаттың психологиялық әдістерін зерттейді.

Спорт психологиясы – спортшылардың психикалық ерекшеліктерін, жаттықтырушылар мен спортшылар арасындағы қарым-қатынасты, дайындық үрдісі мен жарыстар кезіндегі психологиялық факторларды қарастырады. Бұл салада спортшылардың физикалық және психологиялық дайындық деңгейі, жаттығу әдістері, спорттық жарыстарды ұйымдастырудың психологиялық аспектілері зерттеледі. Сонымен қатар, әр халықтың спорттық ерекшеліктері ескеріліп, жаттығу әдістері соған сай бейімделеді.

Психология тармақтарын жіктеудің негізі ретінде дамудың психологиялық аспектілерін алуға болады. Бұл жағдайда даму принципі пайдаланылады. Енді психология саларының келесі қатарын қарастырамыз:

Даму психологиясы, әр адамның жасына байланысты психикалық заңдылықтарын, ерекшеліктерін, тұлғаның психологиялық қасиеттерін және әртүрлі психикалық үрдістердің онтогенезін зерттейді. Бұл сала келесі реттегі тармақтардан құралады: балалар психологиясы, жеткіншектер психологиясы, жасөспірім психологиясы, ересек адам психологиясы және геронтопсихология. Осы сала оқыту мен ақыл-ойдың дамуын және олардың өзара байланысы мен іргелі мәселелерін зерттеп, оқыту ісіндегі адамның ақыл-ойын, сана-сезімін жетілдірудің тиімді жолдарын түрлі әдістер арқылы өрістетуге болады деген мәселелерді қарастырады.

Арнайы психология. Бұл адам дамуының бірқалыпты даму жолынан ауытқуын, ми ауруына шалдыққандардың психикалық күйзелістері мен осы саладағы әр қилы аурулардың себептерін қарастырады. Арнайы психологияның мына тармақтары, атап айтқанда: олигофренопсихология–ми зақымы ауруымен туған адам психологиясының дамуын, сурдопсихология – саңырау не керең болып туған балалар психикасын, тифлопсихология – нашар көретіндер мен соқырлардың психологиялық дамуын зерттейді.

Әлеуметтік психология адам мен қоғам арасындағы өзара әрекеттесу ерекшеліктерін зерттейді. Бұл сала белгілі бір ұйымдасқан немесе кездейсоқ топтардағы психологиялық үдерістердің заңдылықтарын қарастырады. Қазіргі уақытта әлеуметтік психология қарқынды дамып келеді, әсіресе саяси және экономикалық мәселелерді зерттеу аясында

маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, ірі әлеуметтік топтардағы психологиялық-әлеуметтік жағдайларды талдау да өзекті болып отыр.Бұл салада бұқаралық ақпарат құралдарының (радио, теледидар, баспасөз және т.б.) қоғамға әсер ету механизмдері зерттеледі. Түрлі әлеуметтік топтарға ақпарат тарату арқылы жалпы қоғамдық көзқарастар, дәстүрлер, сенімдер мен қоғамдық көңіл-күй қалыптастыру үрдістерінің психологиялық аспектілері анықталады. Сонымен бірге, әлеуметтік психология топтық психология, этностық және ұлттық психология, дін психологиясы секілді бағыттарды қамтиды. Шағын топтардың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері де зерттеу нысанына жатады. Бұл бағытта тұйық әлеуметтік топтардың қалыптасуы, олардың ішкі қарым-қатынасы, топ мүшелерінің рөлі, жетекшілік феномені қарастырылады. Сондай-ақ, ассоциациялар, корпорациялар, ұжымдар, ресми және бейресми топтар арасындағы байланыстар, олардың бірігу себептері мен мақсаттары, ұжымдық бірліктің деңгейі талданады.

Қорыта айтқанда, психология – түрлі ғылым салаларымен өзара әрекеттесе отырып, адам психикасы мен мінез-құлқының әртүрлі аспектілерін зерттейтін кешенді ғылым. Оның білімдерін қолдану арқылы адам мен қоғам өмірінің сапасын арттыруға, тұлғаның дамуы мен әлеуметтік қатынастардың үйлесімді қалыптасуына қол жеткізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1." Қазіргі кезеңдегі психология және оның ғылымдар жүйесіндегі орны мен салалары" Жанболатова,А.Ж.(2021)

2."Психология ғылымының басқа ғылымдармен байланысы, салалары" https://stud.kz/referat/show/235557

3."Білім беру жүйесіндегі психологиялық қызмет" https://engime.org/bilim-beru-jjesindegi-psihologiyalik-izmetti-teoriyasi-men-tej.html

4."Психологияның қазіргі даму бағыттары" https://stud.kz/referat/show/24272

5. "Медицина психологиясының қалыптасу тарихы" https://stud.kz/referat/show/47522

6. Психологияның ғылымдар жүйесіндегі орны туралы https://malimetter.kz/psixologiyanyn-gylymdar-zhujesindegi-orny/

АУТИЗМ СПЕКТРІНІҢ БҰЗЫЛЫСЫ БАР БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ТҮСІНІКТІЛІК АСПЕКТІСІН ДАМЫТУ

Кәрібай К.Ж.
«Мектепке дейінгі және психология» кафедрасының оқытушысы
Kulaihan.98@mail.ru
Tashenev University, Шымкент қ

Аңдатпа. Қазіргі уақытта аутизм спектрі бұзылған балалар дефектологтардың, логопедтердің, психологтардың және аутизмнің пайда болу теорияларын белсенді зерттейтін, диагностикалық тәсілдерді, кешенді диагностиканың әртүрлі технологиялары мен түзету әдістерін, осы санаттағы баланы тәрбиелеп отырған отбасын сүйемелдеу технологияларын дамытатын басқа мамандардың назарын аударады. Аутизм спектрінің бұзылуы бар балалардың негізгі проблемаларының бірі-сөзді түсінбеу, оның тұжырымдамалық жағын бұзу; логикалық ойлаудың болмауы, эмоционалды байланыстың болмауы, нәтижесінде баланың ерте жасында коммуникативті сөйлеу және қозғалыс дағдылары қалыптаспайды және дамымайды. Мақаланың мақсаты-пәндік-практикалық іс-шаралар арқылы аутизм спектрі бұзылған мектеп жасындағы балаларда сөйлеудің

тұжырымдамалық жағын қалыптастырудың оңтайлы әдістерін зерттеу және олардың тиімділігін анықтау.

Кілт сөздер: аутизм спектрінің бұзылуы, сөйлеу, бастауыш мектеп, бастауыш сынып оқушылары, сөйлеудің тұжырымдамалық аспектісі, дамуы, танымдық қабілеттері

Аннотация. В настоящее время дети с расстройствами аутистического спектра привлекают внимание дефектологов, логопедов, психологов и других специалистов, активно изучающих теории возникновения аутизма, разрабатывающих диагностические подходы, различные технологии комплексной диагностики и методы коррекции, технологии сопровождения семьи, воспитывающей ребенка указанной категории. Одними из основных проблем детей с расстройствами аутистического спектра являются непонимание слова, нарушение его понятийной стороны; отсутствие логического мышления, отсутствие эмоциональной связи, вследствие чего в раннем возрасте у ребенка не формируются и не развиваются коммуникативные речевые и двигательные навыки. Цель статьи – изучить оптимальные методы формирования понятийной стороны речи у детей школьного возраста с расстройствами аутистического спектра посредством предметно-практической деятельности и определить их эффективность.

Ключевые слова: расстройство аутистического спектра, речь, начальная школа, младшие школьники, концептуальный аспект речи, развитие, когнитивные способности.

Abstract. Nowadays children with autism spectrum disorders attract the attention of defectologists, speech therapists, psychologists and other specialists who are actively studying the theories of the origin of autism, developing diagnostic approaches, as well as developing various technologies of complex diagnostics and various methods of correction, support of a family bringing up a child of this category. One of the main problems of children with autism spectrum disorders is the lack of understanding of words, violation of their conceptual side, lack of logical thinking, lack of emotional connection, as a result of which at an early age the child does not form and develop communicative speech and motor skills.

Key words: autism spectrum disorder, speech, primary school, primary school students, conceptual aspect of speech, development, cognition.

Аутистік спектрдің бұзылуы – бұл әлеуметтік өзара әрекеттесу мен қарым-қатынастағы бұзылулармен, стереотиптік мінез-құлық үлгілерімен және біркелкі емес интеллектуалды дамумен сипатталатын психикалық бұзылыс. Сонымен қатар, бұл сөйлеудің мағынасын, оның ішінде балаға арналған сөздерді түсіну дағдысының болмауымен қиындайды.

Бұл балалардың негізгі проблемаларының бірі – сөзді түсіне алмау, оның концептуалды аспектісінің бұзылуы, логикалық ойлаудың болмауы, эмоционалдық байланыстың болмауы, соның салдарынан коммуникативті сөйлеу дағдыларының қалыптасуы мен дамуының кешеуілдеуі. Соңғы жылдары әртүрлі елдерде жарияланған әдістемелік әдебиеттерді талдау нәтижесінде аутистік спектрлі бұзылыстары бар балалардың концептуалды сөздік қорын қалыптастыру әбден мүмкін деген тұжырым қалыптасты. Нәтижесінде, танымдық және объективті белсенділікті дамытумен тығыз байланыста жүзеге асырылатын, балалық шақтың жетекші әрекеті – ойын әрекеті екендігі дәлелденді. Аутистік спектрлі бұзылысы бар балалардың ата-аналарының мамандарға жүгінуінің ең көп тараған себебі, олардың сөйлеу қабілетінің жеткіліксіздігі, ең алдымен, оның коммуникативті функциясының дамымауымен байланысты.

К.С. Лебединскаяның зерттеуінде көрсеткендей: «...ерте балалық аутизмі – бұл жүйке жүйесінің патологиясы, онда баланың сыртқы әлеммен және ең алдымен адаммен

эмоционалды байланысын қалыптастыру қиын. Аутистік спектрлі бұзылылысы бар балалардағы қарым-қатынастың болмауы, ерте балалық шақтан бастап, баланың бүкіл психикалық дамуының барысын бұрмалайды, оның әлеуметтік бейімделуіне өрескел

кедергі келтіреді. Уақтылы диагностикасыз және тиісті клиникалық-психологиялық-педагогикалық түзетусіз мұндай балалардың едәуір бөлігі өз деңгейінде білім ала алмайды және қоғамдағы өмірге бейімделмейді. Керісінше, ерте диагностикамен, түзетудің уақтылы басталуымен аутисттік спектрі бұзылысы бар балалардың көпшілігін оқытуға және тәрбилеуге болады, бірақ олардың әртүрлі білім салаларында әлеуетті дарындылығын дамыту қиындық тудырады» [1], - деген тұжырымдамасын негізге алдық. Осыған байланысты аутистік спектрлі бұзылысы бар балаларда пәндік-практикалық қызмет арқылы қарым-қатынасты қалыптастыру кезінде түзету көмегін көрсетудің әдістері, әдіснамасы, тәсілдері туралы мәселелер де қолға алынды. Көрсетілген мәселе бойынша психологиялық-педагогикалық зерттеулерді талдау пәндік-практикалық қызмет арқылы аутистік спектрлі бұзылысы бар бастауыш мектеп жасындағы балалардың сөйлеуінің танымдық түсінігін қалыптастыру қажеттілігі мен практикада жұмыс істеу барысында бір жүйенің болмауы, әдістемелік әдебиеттерде жеткіліксіз сипаттама арасындағы қайшылықтарды анықтауға мүмкіндік берді. Анықталған қайшылықтар негізінде пәндік-практикалық қызмет арқылы аутисттік спектрі бұзылған бастауыш мектеп жасындағы балаларда сөйлеудің ұғымдық, танымдық түсінігін қалыптастыруды ұйымдастырудың педагогикалық жағдайларын зерттеу қажеттілігі мәселесі тұжырымдалды.

Әдістер мен материалдар. Соңғы онжылдықтарда дефектологтар мен психологтар ойын шеңберіндегі объективті-практикалық әрекеттер арқылы концептуалды жағын қалыптастыру мәселесі бойынша зерттеулер жүргізді. Сөйлеудің концептуалды жағын қалыптастыруға, зерттеушілік дағдыларды, символдық қабілеттерді, ойлау икемділігін, қиялын дамытуға мүмкіндік беретін мазмұнды практикалық әрекет деп есептейді. Мұның бәрі баланың мінез- құлқына айтарлықтай әсер етеді, ол аз монотонды, стереотиптік, икемді және болжамды болады. Сонымен қатар, ол аутистік спектрлі бұзылыстары бар баланың коммуникативті мүмкіндіктерін ашып, оның дамуын әлеуметтік қарым-қатынасқа бағыттауға мүмкіндік береді. Дұрыс қалыптасқан коррекциялық ойын кешені, сенсорлық және заттық-практикалық өзара әрекеттесу процесінде бала басқа адамдардың эмоцияларымен үйлесетін көңіл-күйді бастан кешіреді. Бұл, өз кезегінде, баланың ұғымдық аппаратының және басқа да көптеген дағдыларының дамуына оң әсер етеді. Сонымен қатар, объективті-практикалық ойын әрекетін дамыту әлеуметтік әлемді тереңірек түсінуді талап етеді және аутистік спектрлі бұзылыстары бар балада әлеуметтік өзара әрекеттесу аспектілерін қабылдау қабілетін қалыптастырады. Когнитивті, эмоционалдық және әлеуметтік-коммуникативтік сфералардың даму көзіне айналады.

Сонымен бірге, отандық арнайы педагогика мен психологияның дамуының қазіргі кезеңінде аутистік спектрлі бұзылыстары бар балалардың ойын дағдылары аясында сөйлеудің концептуалды жағын, объективті әрекеттерін қалыптастырудың жалпы қабылданған бағдарламалар, сондай-ақ оларға арналған қазақ тіліндегі арнайы әдістемелік нұсқаулардың өте аз екендігін атап өткен жөн.

Дефектолог мамандарға сабақты ұйымдастыру мен өткізу әдістемесіне қойылатын жалпы талаптар:

- сөздік қорды дамытудың танымдық процестердің дамуы мен бірлігі (қабылдау, бейнелеу, ойлау);

- сабақ барысында балалардың сөйлеу және танымдық әрекетін мақсатты түрде ұйымдастыру;

- сөйлеудің танымдық белсенділікті ұйымдастырудың негізі ретінде көрнекіліктің болуы;

- сабақтарда және бос уақытта сөздік жұмысының міндеттерін іске асырудың бірлігі.

Ұғымдық сөздікті қалыптастыру немесе жетілдіру – бұл балалардың сөйлеуіне жаңа сөздерді енгізумен, олардың мағыналарын қалыптастырумен және сөйлеу іс-әрекетінде өзектендірумен тығыз байланысты трансляциялық үдеріс. Бұл жұмыстың нәтиже кезеңі

тақырыптық және лексикалық-семантикалық топтарға біріктірілген лексикалық бірліктерді белсендіру, саралау және контексттеу болып табылады.

Осы санаттағы балалардың сөйлеуінің ұғымдық жағының ерекшеліктерін зерттеу және олардың белсенді сөздік қорын қалыптастырудың жинақталған тәжірибесі бізді осы бағытта түзету-дамыту жұмысын өте күрделі, бірақ оң нәтижеде жүзеге асыруға болтындығына көз жеткізеді. Аутистік спектрлі бұзылыстары бар балаларда ұғымдық сөздікті қалыптастыру оларды түзету және дамыту үшін қажетті шарт болып табылады. Сондықтан ұғымдық сөздіктің көлемі және оның әртүрлілігі сөйлеуді дамыту әдістемесінде коммуникативті дағдыларды қалыптастырудың маңызды шарты ретінде қарастырылады. Қарапайым идеялар мен ұғымдарды қалыптастыру бойынша жүргізілген жұмыс балалардың қоғамға бейімделуінің негізгі алғышарттарының бірі ретінде әрекет етеді.

Нәтижелер және оларды талқылау. Пәндік-практикалық іс-әрекет арқылы сөйлеудің ұғымдық жағын қалыптастырудағы негізгі мәселе – аутизмдегі сөйлеудің ауыр бұзылыстары танымдық іс-әрекеттің жоғары деңгейлерінің қалыптасуына, ойлаудың өзіндік ерекшеліктеріне әсер етеді. Мақаланың зерттеу нәтижелері бастауыш мектеп білім беру ұйымдарының мұғалімдері үшін, сондай-ақ аутистік спектрлі бұзылысы бар балаларды тәрбиелеп отырған ата-аналар үшін осы санаттағы балалардың пәндік-практикалық қызметі арқылы бастауыш мектеп жасындағы балаларда сөйлеудің ұғымдық беріктігін қалыптастыру бойынша ғылыми негізделген ұсыныстарды тұжырымдауға мүмкіндік берді, сондай-ақ әзірленген оқу материалдарын қолдану мүмкіндігі, әдістемелік әзірлемелер, практика базасының психологиялық-педагогикалық қызметі процесінде дефектолог маманның ұсынған ұсынымдарымен ерекшеленеді.

Аутистік спектрлі бұзылыстары бар бастауыш мектеп жасындағы балалардың сөйлеуінің ұғымдық аспектісін дамыту мәселелері өте ауқымды және күрделі. Дегенмен, осы және басқа да көптеген мәселелерге қарамастан, аутистік спектрлі бұзылыстары бар бастауыш мектеп жасындағы балаларда сөйлеудің ұғымдық жағын қалыптастыру, дефектологтың кешенді жүргізілген сабақтары аясында ұзақ және күрделі үдерістің нәтижесінде сөйлеуді түзету, психолог және логопед, балалардың бірте-бірте тілдік сезімін, сөйлеу құралдарын меңгеруді дамытады, соның негізінде еркін қарым-қатынас үдерісінде сөйлеуді дербес дамытуға және сөздік қорды байытуға мүмкіндік туады. Мұғалімнің міндеті – оларды біріктіру және баланың

«жақын даму аймағын» кеңейту.

Зерттеудің әдістемелік негізіне Р.А. Сулейменова және

Г.А. Ильмуратованың аутизм туралы идеялары, психикалық дамудың бұрмаланған түрі ретіндегі зерттеулерін негізге алып, аутистік спектрлі бұзылыстары бар бастауыш мектеп жасындағы балаларда педагогикалық зерттеулер жүргізу барысында сөйлеудің ұғымдық аспектісінің қалыптасуында септігін тизетіндігіне көз жеткіздік.

Аутистік спектрлі бұзылыстары бар балаларды дамытудың арнайы бағдарламасын әзірлеудің өзектілігі мен қажеттілігі біріншіден, Қазақстанда осы санаттағы балалар санының тұрақты өсуімен байланысты. Арнайы және жалпы білім беру ұйымдарында аутист балалармен жұмыс істеуге арналған отандық бағдарламалар дайындалған. Ерекше білім беруді қажет ететін балаларды арнайы білім беру мен сапалы оқытудың қолданыстағы бағдарламалары аутистік спектрлі бұзылыстары бар балалардың психикалық дамуының негізгі ерекшеліктерін ескермейді. Ал біз қарастырып отырған бағдарлама психологиялық- педагогикалық түзету кабинеттері мен оңалту орталықтарының психологтарына, сондай-ақ аутистік спектрлі бұзылыстары бар балаларға жеке (кіші топтық) психологиялық көмек көрсететін мектепке дейінгі, арнайы мектеп және жалпы білім беретін ұйымдардың психологтарына арналып әзірленген. Арнайы дамыту бағдарламасы аутистік спектрлі бұзылыстары бар баланың дамуының маңызды аспектілерін, яғни, қарым-қатынасты, әлеуметтік өзара әрекеттесу мен

әлеуметтенуді дамытуға бағытталған. Әзірленген бағдарламаның негізгі критерийі – аутистік спектрлі бұзылыстары бар баланың мүддесіне эмоционалдық-коммуникативтік дамудың, әлеуметтік бейімделудің және әлеуметтенудің тиімділігі болып табылады.

Біз басшылыққа алған бағдарлама Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің бұйрығымен Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің мекемелері үшін құрастырылған және психикалық дамуының ауыр және терең дамуы тежелген балалармен жұмыс істеуге арналған материалдарды педагогика ғылымдарының докторы Р.А. Сулейменова мен Г.А. Илмуратованың және А.К. Ерсаринаның, З.Б. Джангельдинованың, З.Б.Айтжановалардың жетекшілігімен арнайы және инклюзивті білім беруді дамытудың Ұлттық ғылыми-практикалық орталық мамандарының практикалық жұмыс тәжірибесін жалпылау негізінде әзірленген [2, 3].

Бағдарламаны талдау ауыр және терең ақыл-ой кемістігі бар балалар меңгере алатын ең төменгі дағдылар туралы түсінік береді. Аутистік спектрлі бұзылыстары бар бастауыш мектеп жасындағы балалардың сөйлеуінің концептуалды жағын пәнге байланысты практикалық іс- әрекеттер арқылы қалыптастыру. Бағдарламаны іске асыру әр жас кезеңіндегі жетекші іс- әрекеттердің қалыптасуына тән баланың психикалық дамуының онтогенетикалық заңдылықтарын ескере отырып жүзеге асырылады.

Баланың психикалық дамуының онтогенетикалық заңдылықтарын ескерумен қатар, бағдарлама келесі принциптерді ескереді:

- Даму бұзылыстарын диагностикалау мен түзетудің бірлігі.
- Түзету-дамыту көмегінің дамытушылық сипаты.
- Баланың дамуындағы тәрбиенің жетекші рөлінің ұстанымына негізделген білім берудің дамытушылық сипаты.

Жоғарыда аталған принциптер келесі міндеттерді анықтайды:

- Коррекциялық-педагогикалық көмектің жетекші міндеттерінің бірі ретінде ақыл-ой кемістігі бар баланың әлеуметтік тәжірибені игеру жолдарын қалыптастыру.
- Ата-аналарды немесе оларды құқықтық алмастыратын адамдарды түзеу-тәрбие процесіне қосу.
- Баланың психофизикалық дамуына түзету-тәрбиелік әсер етуді жоспарлау және жүзеге асыру мақсатында әрбір жас кезеңіндегі баланың негізгі жетістіктерін анықтау.

Осы санаттағы балалардың интеллектуалдық дамымауының ауырлығын, сондай-ақ әрбір баланың өзіндік ерекшеліктері мен даму деңгейін ескере отырып, баланы оқытуға қолайлы бөлімдерді таңдайды. Сонымен, қарапайым сөйлеу және ұғымдық идеялардың дамуы арнайы сабақ кезінде емес, пәндік және ойын әрекеттерін қалыптастыру арқылы жүреді

«Сөйлеудің ұғымдық жағы» термині сөйлеу әрекетінің сөйлеуді қабылдау және түсіну жағын білдіреді. Ауызша сөйлеу, ауызша сөйлеуді есту арқылы қабылдауда көрінеді. Аутистік спектрінің бұзылуы – афазияның әртүрлі формалары бар балаларға тән және ми қыртысының зақымдануына байланысты сөйлеудің функционалдық жүйесінің әртүрлі буындарының ақаулары бұзылады. Ұғымдық сөйлеудің бұзылуының себептері инверсия болуы мүмкін (сөйлемдегі зат есімдер мен етістіктерді дұрыс қолдана алмау); сөздердің формаларын өзгерте алмау; ал аутистік спектрлі бұзылысынан зардап шегетін балалар жағдайында сөйлеу дыбыстарын тани алмау қиындығы туындайды.

Атап өткеніміздей, біз басшылыққа алған бағдарламалар бойынша бастауыш мектеп жасындағы балаларға пәндік-практикалық іс-әрекет арқылы сөйлеудің ұғымдық жағын қалыптастыру мақсатында педагогикалық зерттеу жүргіздік.

Педагогикалық зерттеу 3 кезеңде жүргізілді:

Бірінші кезеңде (анықтаушы) пәндік-практикалық тиімділік арқылы аутистік спектрлі бұзылысы бар бастауыш мектеп жасындағы балалардың дамуында сөздің ұғымдық беріктігінің қалыптастыру нәтижесі анықталды.

Анықтаушы кезеңнің мақсаты – критерийлер бойынша сөйлеудің ұғымдық беріктігін қалыптасу деңгейін анықтау.

Міндеттері:

- зерттеуге қатысатын балаларды тексеру әдістерін таңдау;
- АСБ бар бастауыш мектеп жасындағы балаларға тексеру жүргізу;
- АСБ бар бастауыш мектеп жасындағы балаларды тексеру нәтижелерін сипаттау, сапалық және сандық талдау.

Әдістемелер:

1 . «Затқа қол тигізу»

Тапсырма – «Қуыршақтың қайда екенін көрсет».

Ойын әрекеттері: мұғалім баланы қуыршақты қолына алуға, оның әртүрлі бөліктерін көрсетуін сұрайды.

2. «Затты қолдың саусақ ұшымен ұстап контейнерге түсіру», «Заттардың арақатынасы».

«Фигураларды сұрыптау» дидактикалық ойыны.

Ойын әрекеттері: геометриялық фигураларды пішіні, өлшемі және түсі бойынша сұрыптап, оларды орын-орнына орналастыру.

3. Тапсырма – «Қуыршақты тербет», «Машинаны айналдыра жүргіз».

Ойын әрекеттері: мұғалім балаға қуыршақты қолына алып, оны шайқап, «әлди-әлди» әнін айтуын сұрайды. «Пип-пип» деп дыбыстап, машинаны еденге айналдыра жүргіз.

Педагогикалық зерттеудің анықтау кезеңінің сандық нәтижелерінің зерттеу төмендегідей динамикалық көрсеткіштермен анықталды.

Екінші кезеңде (қалыптастырушы) пәндік-практикалық тиімділік арқылы аутистік спектрлі бұзылысы бар бастауыш мектеп жасындағы балалардың танымдық дамуында сөйлеудің ұғымдық беріктігін қалыптастыру бойынша мақсатты педагогикалық жұмыс жүргізілді.

Балалардағы түсініктермен әрекеттерді дамытуға арналған тапсырмалар бағыттары Тапсырмалар мазмұны Дидактикалық ойындар, тапсырмалар және жаттығулар

1. Өтініштерді түсінуге және орындауға үйрету, затты ұстау және басқа да манипуляциялық әрекеттер жасауға үйрету. 1. Допты, қуыршақты, машинаны түртіңіз.
2. Допты қолыңызға қысып, қолыңызды ашыңыз.
3. Қолыңызды доппен, текшемен ашыңыз.
4. Қуыршақты, машинаны үстелден, еденнен, қолыңыздан алыңыз.
5. Пирамиданы жинаңыз
6. Заттарды қорапқа салыңыз
7. Заттарды белгілері бойынша сұрыптаңыз: түсі, пішіні.
8. Допты себетке лақтырыңыз Дид. ойын «Менің добым». Дид.ойындар «Үлкен- кішкентай», «Менің пирамидам»,

«Юла айналдыру».

Дид. ойын «Тактильді доптар». Дид. ойын «Фигураны бер».

Дид. ойын «Допты лақтыр».

2. Ауызша айтқан әрекеттерді түсіну және орындау дағдыларын қалыптастыру:

«Бер, ал, лақтыр, жина, ұр, шайқа, жылжыт және т.б. 1. Затты алып қорапқа тастаңыз

2. Ойыншықтан дыбыс шығарыңыз (басыңыз, түртіңіз, шайқаңыз)
3. Допты айналдырыңыз
4. Бөлшектерді ажыратыңыз
5. Текшелерден мұнара тұрғызыңыз
6. Бөтелкені, құмыраны, қорапты ашып, жабыңыз

7. Сақинаны өзекке байлау, моншақтар. Дид. ойындар: «Фигураны бер». Дид. ойындар: «Лақтыр», «Ал»,

«Қораптан шығар».

Дид. ойындар: «Менің артымнан қайтала», «Ал және лақтыр»,

«Көңілді саусақтар». Дид.ойындар: «Дыбыстарды қайтала», «Қолыңды қыс және аш»

3. Қалыптастыру нәтижелерін анықтауға бағытталған ситуациялық ойын әрекеттерін қолдану: «Бух, Оп, Бам, Қайда, Әлди-әлди» және т.б. 1. Көлікті айналдырып, Би-би деп қайталаңыз

2. Тақылдат және Тик-так деп қайталаңыз
3. Қуыршақты төсекке жатқызып, Әлди- әлди деп қайталаңыз
4. Қуыршақты тамақтандыруға еліктеңіз және ням-ням деп қайталаңыз.
5. Жағдай бойынша ойын әрекеттерін модельдеу. «Менің артымнан қайтала» жаттығуы.

«Сақиналарды жинау» жаттығуы. Дид. ойын «Менімен бірге ән айт!».

«Мен жүргізушімін!» жаттығуы.

«Шаштаразда» жаттығуы.

Дереккөз: Авторлар әзірлеген.

Пәндік-практикалық тиімділік арқылы аутистік спектрлі бұзылысы бар бастауыш мектеп жасындағы балалардың танымдық дамуында сөйлеудің ұғымдық беріктігін қалыптастыру бойынша сөйлеудің ұғымдық беріктігін қалыптастыруды бағалау критерийлері анықталды

Қорытынды. Сенсорлық қабылдаудың қалыптасуы ойлаудың қарапайым түрі көрнекі және тиімді дамуына ықпал етеді. Бала көру және есту зейіні, қабылдау және зейінді шоғырландыру арқылы заттарды әртүрлі белгілеріне қарай анықтауға және топтастыруға, олардың қасиеттері мен қарым-қатынастарын ажыратуға үйренеді.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижесінде ғылыми-әдістемелік әдебиеттер талданды, аутистік спектрлі бұзылысы бар бастауыш мектеп жасындағы балалардағы сөйлеудің ұғымдық беріктігінің даму деңгей аңықталды. Қалыптастырушы экспериментті жүргізу үшін жаттығулар бейімделіп, құрастырылды және тәжірибе барысында қолданылды. Зерттеу нәтижелері аңықталып, өнделді.

Аутистік спектрлі бұзылыстары бар балаларды тиімді оқытудың маңызды шарттары – оқиғалардың болжамдылығы, жүйелілігі болып табылады. Сондықтан баланың уақыты мен кеңістігін ұйымдастыру маңызды.

Сөйлеудің ұғымдық жағын қалыптастыру кезінде, ең алдымен, баладан кез-келген қол жетімді тәсілдермен өз қажеттіліктерін білдіруге, оған қойылатын талаптарды түсінуге, сондай-ақ оған эмоционалды және жеке қарым-қатынастың барлық мүмкін формаларын көрсетуге мүмкіндік алу керек.

Пәндік-практикалық іс-әрекетті қолданудың әртүрлі әдістерінің элементтері бар жеке сабақтарда балалар өздерінің көкірек көкжиектерін кеңейтеді, ақыл-ой қабілеттерін белсендіреді, сөйлеу және интонациялық қарым-қатынасты барынша арттыруға, есту қабілетін жақсартуға мүмкіндік алады. Жоғары нәтижелерге қол жеткізу үшін сабақ кезінде арнайы дидактикалық құралдарды қолдану, жаңа тақырыптарды оқып-үйрену кезінде айтылу бойынша жұмыс істеу, жеке сабақтарда арнайы дайындалған көрнекі құралдарды, қызықты түрлі ойындарды қолдану қажет.

Осылайша, аутистік спектрлі бұзылыстары бар бастауыш мектеп жасындағы балаларда сөйлеудің ұғымдық аспектісін дамытып, қалыптастыру пәндік-практикалық іс-шаралар арқылы жүзеге асырылса, онда сөйлеудің ұғымдық жағының деңгейін арттыру болжанады, өйткені бұл, балаларды белсенді таным жүйесіне тартуға мүмкіндік береді.

Бұл зерттеулер қарастырылып отырған мәселенің толық шешімін табуға толыққанды жауап бермейді, керісінше, мәселені болашақта әрі қарай зерттеуді жалғастыруды талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Лебединская К.С., Никольская О.С. Клинико-психологическая классификация. Диагностика раннего детского аутизма. – М.: Просвещение, 1991. – 53 с.

2. Специальная развивающая программа для детей с аутизмом [Текст] /Ерсарина А.К., Джангельдинова З.Б., Айтжанова Р.К.- Алматы, ННПЦ КП, 2020. – 169 с. URL: https://special- edu.kz/tipprog/Ersarina/autizmrus.pdf

3. Специальная коррекционно-развивающая программа для детей с нарушениями интеллекта / Ерсарина А.К., Юлдабаева Д.Р. – Алматы: ННПЦ РСИО, 2021. – 175 с.

ЕРЕКШЕ БІЛІМДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БАЛАЛАРҒА ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ПСИХОЛОГ ПЕН ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРДІҢ ҚЫЗМЕТТЕРІ

[1]Жапсар А.А., [2]Ағабек Т.С - магистр, оқытушы, Ж.А.Тәшенев атындағы университеті, Педагогикалық және жаратылыстану ғылымдары факультеті АҚ, Шымкент қ.

[1]Ж.А.Тәшенев атындағы университет АҚ, магистр, оқытушы.Шымкент қ. Қазақстан,

[2]Ж.А.Тәшенев атындағы университет АҚ, 7М01701- «Қазақ тілі мен әдебиеті педагогтарын даярлау» мамандығының 1-курс магистранты

[1]e-mail:arai97@list.ru

[2]e-mail: agabektabigat@gmail.com

[1] https://orcid.org/0009-0008-4455-6867

[2] https://orcid.org/0009-0001-1401-5030

Андатпа. Жалпы білім беру процесіне енгізілген балаларды оқытуды жеңілдететін қосымша арнайы жағдайлар, көмек, қолдау қарастырылады. Әр елде интеграцияның өзіндік моделі жүзеге асырылады, бұл білім берудегі интеграцияның кешенді моделін құру мүмкіндігін көрсетеді. Инклюзивті білім беруді іске асыратын елдерде айқындалған басым бағыт жалпы білім беру саласында қаралатын санаттағы балаларды жалпы білім беру процесіне міндетті түрде енгізуді көздейді.

Кілт сөздер: Инклюзив, интеграция, тифлопедагогика, логопедия, олигофренопедагогика, дефектология

Аннотация. Рассматриваются дополнительные специальные условия, помощь, поддержка, облегчающие обучение детей, включенных в общеобразовательный процесс. В каждой стране реализуется своя модель интеграции, что свидетельствует о возможности построения комплексной модели интеграции в образовании. Приоритетное направление, определенное в странах, реализующих инклюзивное образование, предусматривает обязательное включение в общеобразовательный процесс детей рассматриваемой категории в сфере общего образования.

Ключевые слова: Инклюзив, интеграция, тифлопедагогика, логопедия, олигофренопедагогика, дефектология

Abstract. Additional special conditions, assistance, support are provided that facilitate the education of children included in the general educational process. Each country implements its own model of integration, which indicates the possibility of creating a comprehensive model of integration in education. The priority direction identified in countries implementing inclusive education provides for the mandatory inclusion in the general education process of children of the category under consideration in the field of general education.

Key words: Inclusion, integration, typhlopedagogy, speechtherapy, oligophrenopedagogy, defectology

Кіріспе

Inclusion пайдалану шарттары ерекше қажеттіліктері бар балаларды жалпы білім беру бағдарламасына, "бұл сен". Киелі кітапқа және тілді білуге негізделген "аралас" оқытуға үйрету процесін сипаттады. Инклюзивті білім балаларға қатысты кез-келген кемсітушілікке тыйым салатын, барлық адамдарға бірдей көзқарасты қамтамасыз ететін идеологияға негізделген, бірақ мәтінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың жағдайы бар. Инклюзивті білім ugly-ге сәйкес әзірленген жүйеге негізделген, ол барлық адамдарға тең қарым-қатынасты қамтамасыз етеді. Бірақ, балаларға қатысты кез-келген реніште ескереді.Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар үшін ерекше жағдайлар жасайды.Инклюзивті білім беру жағдайы нарыққа 1970 жылдан бастап белгілі болды.Ал, 1990 жылы Америка Құрама Штаттары мен Еуропа бұл бағдарламаны өздерінің білім беру жоспарларына толығымен біріктірді. Ресми түрде біздің елімізде инклюзивті білім беру жүйесін дамыту "Қазақстан Республикасының Білім беруді дамытудың 2010-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында"ұсынылған.

"Инклюзивті білім беру жоғары сапалы білім алу арқылы жүзеге асырылады және балалардың жынысын, жасын, географиялық орналасуын, моторлық және психикалық мәртебесін, әлеуметтік-экономикалық жағдайын ескере отырып, олардың әлеуетін дамытады".Барлық оқушыларға арнайы білім беру қажеттіліктерін ескере отырып және оны жүзеге асыратын процестерді тиімді басқара отырып, білім алуға тең қолжетімділікті қамтамасыз ету тәжірибесі. Бұл анықтама халықаралық қоғамдастық білім беруді ұйымдастырудың ең оңтайлы әдісі ретінде танылған барлық балаларды мектеп біліміне тартудың мәнін ашады.

Бұл анықтама халықаралық қауымдастық білім беру процесін ұйымдастырудың ең оңтайлы әдісі ретінде танылған барлық балаларды мектеп біліміне тартудың мәнін ашады. Бұл жағдайда инклюзивті білім департаменті ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушыларды қаржыландыруды кеңейте алады. Соның ішінде Астананың көшіп-қонушы балаларына, сондай-ақ конвенцияны имплементациялау мүмкіндігі бар балалардың басқа санаттарына сапалы білім алуға тең қолжетімділікті қамтамасыз ету.

Мемлекет басшысына 2012 жылғы 10 шілдедегі № 7 газетте "20 жылға арналған жұмыс бағдарламасының ережелері". Басты мақсат - осы аурумен ауыратын адамдардың этикалық нормаларды сақтауы, мемлекеттің қамқорлығы емес. Бұл өздеріне және олардың үкіметін таңдауға пайдалы.

1.Қазақстан Республикасының Білім саласындағы мемлекеттік саясатының негізгі қағидаттары осы мәселе бойынша есеп береді. Баланың білім алу құқығына және инклюзивті білім беруді енгізу жөніндегі жұмыс барысына "білім туралы", "Өзбекстан Республикасының Бала құқықтары туралы","Қазақстан Республикасының Бала құқықтары туралы"Қазақстан Республикасының заңдары кепілдік береді. "Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзету қызметі туралы".

Қазақстан Республикасының қолданыстағы "білім туралы" Заңы жоғары білім беру бағдарламаларына, Құқықтану, Білім беру және әлеуметтік қызметтерге тең қолжетімділікті, мүмкіндігі шектеулі балалардың білім алуына қолжетімділікті қамтамасыз ете отырып, білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың мәні мен принциптерін түсіндіреді. Барлық деңгейдегі білім. Мысалы, "білім туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 3-бабында: 1) Сапалы білім алуға барлығының құқықтарының теңдігі; 2) білім беру жүйесін басым дамыту; 3) зияткерлік дамуды, тестілеуді және әр адамның жеке ерекшеліктерін ескере отырып, барлық деңгейлерде білім алуға ықпал етеді.

Equivalent кәсіби дайындықты, этникалық құрамды оқыту мен берудің барлық процесін мұқият қамтиды және әр баланың барлық күрделі білім беру қажеттіліктерін ескереді. Мұндай қолайлы жағдайды тек топпен тығыз ынтымақтастық, білім беру процесінің барлық қатысушыларының күшті топтық байланысы жасай алады.

"Эпилепсиялық ұстамасы бар балаларға әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзету қызметі туралы" Қазақстан Республикасының 07.07.02 n343 Заңы (өзгерістермен және толықтырулармен) әлеуметтік, медициналық және кіші қызметкерлердің эпилепсиялық ұстамасы бар балаларға көмек көрсетудің нысандары мен әдістерін айқындайды. Бұл заңдар генетикалық аурулары бар балаларды қолдаудың тиімді жүйесін құруға, олардың біліміне, кәсіптік даярлығына, жұмысқа орналасуына және кәсіптік қайта даярлауына, сондай-ақ балалар ауруларының алдын алуға қатысты мәселелерді шешуге бағытталған.

"Ұлттық іс-қимыл жоспары Қазақстан Республикасында аурулары бар адамдардың аз санына дұрыс және сапалы қызмет көрсетуді қамтамасыз етеді", - деді ол. Есепте саясат бағыттары көрсетілген:

Жақында инклюзивті білім беру саласында ұйым мүшелері арасында тек аурулары бар адамдарды, психикалық ауытқулары бар адамдарды немесе кеңесшілерді орналастыруға басымдық берілді. Инклюзивті білім берудің мәнін түсіну, осылайша дәстүрлі материалдарды өзгерту.

1994 жылы 7-10 Шілдеде Испанияның Ла Корунье қаласында өткен ерекше қажеттіліктері бар адамдарға білім беру жөніндегі дүниежүзілік конференцияда базалық жоспардың аясын кеңейтуге, ұйымдастырушылық мақсаттарға жетуге және көзқарасты көрсетуге көмектесетін өзгерістер ұсынылды. Инклюзивті білім беру, атап айтқанда: мектеп барлық балаларға, әсіресе ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға ашық болған жағдайда 92 мемлекеттен және 25 халықаралық ұйымдардан қатысушы ұйымдардың атынан өкілдік ететін "Еуразия" қорының директоры мемлекеттік білім беру жүйесі шеңберінде ерекше қажеттіліктері бар балаларды, жастарды және ересектерді дене тәрбиесі, таныстыру дағдыларына үйрету үшін жағдай жасауға өзінің бейімділігін растады, сондықтан Үкімет пен ҮЕҰ, ережелер мен саясаттарға сүйене отырып, мұндай адамдардың ерекшеліктеріне сәйкес оқыту алгоритмі қолданылады.

Осылайша, баланы дамыту қоғамының әрбір мүшесінің қабылдауы мен мойындауы инновациялық жобаларды және бүкіл қоғамды қайта тәрбиелеудің ұзақ мерзімді тенденциясын ұсына алады. Блог әлемінің бөлігі болып табылатын жаңа ұрпақты ерте жастан оқыту кезеңі. Оның негізгі объективті сипаттамалары, осы аурумен ауыратын мигрант балалардың талаптары мен қажеттіліктері қоғамның ережелері мен шарттарын әзірлемейді, керісінше, мекемелер мойындайтын және ескеретін генетикалық ауруы бар балалардың жағдайын ескеретін қажетті заң жобасын қарастырады.

Самарцева ханымның айтуынша, инклюзивті білім беру, дене шынықтыру мұғалімдерінің кәсіби дайындығы функционалдық қатынастардың, медицинаның, кәсіптік инклюзивті білім берудің, инклюзивті білім беруді жүзеге асыру үшін қажетті арнайы білімнің, дағдылар мен дағдылардың талаптарын ашудың талаптарын қанағаттандырады. Бұл инклюзивті білім беру зерттеулері шеңберінде кемсітушілік пен дағдыларды дамыту мәселесіне қатысты ұстанымды анықтайды. Кәсіби деңгейді анықтау инклюзивті білім беру ортасында баланы толыққанды оқыту мен тәрбиелеуді жүзеге асыратын педагогтерді іріктеу шарттары мен шарттары сақталған жағдайда ғана жүзеге асырылуы мүмкін. Балалардың инклюзивті білім беру мұғалімдерінің кәсіби дайындығының құрылымы, негізгі, көрінетін компоненттерге шолу жасайтын Самарцеваның дамуы қарастырылды: электроника және механика(мұғалім инклюзивті білім берудің негізгі идеологтарының ұстанымдарын, артта қалғандардың ұстанымдарын, айтпақшы, қазір балалардың инклюзивті білім беруіне қатысты) танымдық (жоба серіктестері және балаларға инклюзивті білім беруді оқытудың қолжетімді мүмкіндіктері) және жалпы білім беру

(мектеп жасына дейінгі балаларға инклюзивті білім беруді дамытудың кәсіби және практикалық дағдыларының жиынтығы).

Чен Мовкебаева оқуды, болашақ мұғалімдерді дамытуды, білім беру саясатының мазмұнын және генетикалық ауруы бар әрбір баланың дамуы мен ерекшеліктеріне байланысты білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың ережелерін жаңартуды; оқыту мен бағалау критерийлерін қолдану үшін қолайлы жағдайлар жасаудың объективті әдістерін қолдануды сағынады; Эва Чен оқуды жіберіп алған қалыпты даму кезеңінде балалармен қанағаттанарлық тұлғааралық қарым-қатынасты дамыту, болашақ мұғалімдердің білім беру саясатының мазмұнын және генетикалық ауруы бар әрбір баланың дамуы мен ерекшеліктеріне байланысты мемлекеттік білім беру саясатының ережелерін жаңарту бойынша біліктілігін арттыру; оқыту мен тәрбиелеу үшін қолайлы жағдайлар жасаудың тікелей әдісін қолдану, бағалау критерийлерін қолдану; қалыпты даму кезеңінде балалармен және басқалармен қанағаттанарлық тұлғааралық қатынастарды дамыту; ол генетикалық ауытқулары бар балаларды толыққанды оқыту мен дамытуды қамтамасыз ететін оқу-әдістемелік материалдарды әзірлеу кезінде кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру мүмкіндігін ұсынды.

Инклюзивті білім беру мамандары Мовкебаева ханым мен Оралканова ханымның жергілікті essence басылымының адал шолуына сәйкес, бастауыш және орта мектептерде оқытумен белсенді айналысады, оқу бағыттарында мінез-құлықтың жаңа ережелерін әзірлейді. Бұл дегеніміз, адам қызметінің тәжірибесі тек академиялық тұрғыдан ғана емес, құндылықтардың күрделілік деңгейі де өзгереді. Жергілікті басылымдарды мұқият зерделеуге сәйкес, инклюзивті білім берумен айналысатын Мовкебаева Эссенс ханым мен Оралканова просс ханым Нью-Хейвен бастауыш және орта мектептерінде тәуелсіз оқыту бағытында оқытумен белсенді айналысады. Бұл дегеніміз, адам қызметінің тәжірибесі тек академиялық тұрғыдан ғана емес, құндылықтардың күрделілік деңгейі де өзгереді. Инклюзивті білім берудің негізгі принциптері генетикалық ауруы бар қоғамның басқа мүшесінің барлық дерлік талаптарын елемейтін немесе жоймайтын білім беру ортасын құрды.

Инклюзивті білім беру бағдарламасын қолдау мен дамытудың арқасында мұғалімдер кәсіби түрде жұмыс істейді. Авторлардың пікірінше, мұғалімдердің еңбек министрлігінің негізгі міндеті-конференция қабылдаған барлық ұсынылған қарарларға инклюзивті қатысу, генетикалық ауытқулары бар балалар мен олардың топтарын жалпы білім беру ортасына қосу. Бұл бағыттың алғашқы итерациясы білім беру процесінің барлық қатысушыларына, ең алдымен, олардың жағдайының қалай өзгеретінін түсіндіреді. Мұғалімдер әр балаға оқу, зейін, денсаулық және бақыт сияқты оқу стильдерін үйретуі керек.

Алайда, олар мүмкін:

- Балалардың бірдей оқуын, бірдей әрекеттерді орындауын қамтамасыз ету және олардың ерекшеліктерін ескере отырып сабақ жоспарларын құру;

Тәуекелге байланысты жоспарлау мақсатында және мектепке бармады;

Барлық балалар үшін алдағы оқыту және олардың отбасыларымен өзара әрекеттесу Оқу процесін тиімдірек етеді;

Мысалы, барлық балалар мен әрқайсысы жеке-жеке баратын жағымды форма туралы арман;

- Оқушыларға қолданылатын әрбір тәртіптік жаза оқу жағдайларына әкелетінін есте сақтаңыз.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды психологиялық-педагогикалық түзетуге дайындау және сүйемелдеу:

Білім беру зерттеулері, атап айтқанда, Imsse арнайы білім беру қажеттіліктері бар балалардың білім алуына ықтимал әсері туралы зерттеу.Инклюзивті білім беруді жүзеге асыратын білім беру ұйымдарының білім беру бөлімі ерекше білім беру қажеттіліктері бар

балаларды психологиялық-педагогикалық қолдау бағдарламасының мақсаты мен нақты міндетін оқытуды және нақты міндетін көздейді.Ерекше білім беру қажеттіліктері бар барлық оқушылардың ерікті қатысуы, психологиялық-педагогикалық қолдаудың мақсатты бағдарламасымен байланысты тәуелсіз директорлардың инклюзивті және арнайы қатысуы. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды психологиялық-педагогикалық қолдаудың арнайы бағдарламасы негізінде сарапшы-рецензенттер.Инклюзивті білім беруге ерекше білім беру қажеттіліктері бар барлық оқушылардың ерікті қатысуы және психологиялық-педагогикалық қолдаудың мақсатты бағдарламасына байланысты тәуелсіз директорлардың арнайы қатысуы. Білім Министрлігінің психологиялық-медициналық-педагогикалық комиссиясымен бірлесе отырып, жеке психологиялық зерттеу негізінде тәуелсіз сарапшылар:

- Баланың танымдық дамуының ағымдағы деңгейін бағалайды, шұғыл операциялар саласын зерттейді;
- Шоу актерлік құрам мен күрделі жағдайды, баланың жеке ерекшеліктерін, оқушылармен, ата-аналармен және басқа ересектермен қарым-қатынас сипатын ескереді;
- Полиция жұмысының бағытын, сипаты мен мерзімін, сондай-ақ балалармен жұмыс динамикасын (түзету) анықтайды.;
- Балалар оқитын (немесе дайындықтан өтетін)олардың белгілеріне байланысты мәселелерді көтеру және шешу;
-мұғалімдерге және басқа мамандарға мүгедек балалардың ата-аналарымен де, оқытуды жүргізетін қоғамдастық мүшелерімен де сындарлы қарым-қатынас орнатуға көмектесу.;
- Қатысушы мұғалімдер мен мектептің, басқа адамдардың, сондай-ақ отбасының өсу перспективалары;
- Мұғалімдермен және мектептермен, қоғамдастық мүшелерімен кең кеңестер;
- Адамдардың теңдігі мәселелері жөніндегі басқармамен және (немесе) білім министрлігімен бірлесіп "жұмыссыз Ханшайым" жанжалды жағдайлардың алдын алады және шешеді.

Алайда, инклюзивті басшылықпен, broad компаниясымен жұмыс істегенде, бір адамға балаларды жалдау процесіне қосудың көптеген тәуекелдерінен аулақ болу оңай болмайды.

Полиция және генетикалық әртүрлілік бойынша оқыту мектеп циклінің Ғылыми кеңесі, түрме стипендиялары және қосымша білім беру жүйесі арқылы полиция мен генетикалық әртүрлілікті оқыту процесін жүзеге асырады.Жұмыста мәлімделген күн тәртібіне сәйкес жоғары оқу орны туралы ақпарат, қажетті жағдайлар жасау арқылы жағдайлардың алдын алу және/немесе қысқарту және денсаулық сақтау бойынша қажетті оқу бағдарламасын қамтамасыз ету мақсатында ұсынылады. Қажет болған жағдайда ерекше білім беру қажеттіліктері бар жалпы білім беретін мекемелердің оқушылары Күн тәртібінің кеңдігі туралы хабардар ете алады.

Психологиялық-педагогикалық қолдау бойынша жұмысты құра отырып, ол медицина факультеті комитетінің есебінде инклюзивті білім беру кафедрасын ұсынды: ғылыми зерттеулер, арнайы білім беру (тифлопедагог, саясаткерлердің сөз сөйлеуі, олигофренопедагог), болашақ мұғалімдер, олардың тәрбиешілері, полиция және ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға білім беру қызметтері атынан әрекет етеді. қажеттіліктерді психологиялық-педагогикалық полиция басқармасы және денсаулық орталығы қамтамасыз етеді.

Білікті қызметкерлердің Қазақстанға көшуін жүзеге асыруға және білім беру процесіне қатысуға, қазақ және орыс тілдерін меңгеруге, білімін арттыруға, ғимараттан тыс жерде ағылшын клубы мен бокс құруға мүмкіндік береді. Қажетті жағдайлар туралы есеп психологиялық, педагогикалық және лингвистикалық қолдау қызметтерін жеткізушілер инклюзивті білім берудің мақсаттары мен міндеттеріне, өнімдерді әзірлеуге

және біріктіруге байланысты кәсіптік оқыту жобаларына қол жеткізу үшін әлеуетке ие қажетті жағдайлар туралы есеп психологиялық, педагогикалық және лингвистикалық қолдау қызметтерін жеткізушілер инклюзивті білім берудің мақсаттары мен міндеттеріне қол жеткізу үшін әлеуетке ие өнімдерді әзірлеу және біріктіру. Қазақстанның өнімдерін әзірлеуге және дамытуға байланысты оқыту жобалары, ақпараттық өнімдер, ірі әзірленген өнімдер, кеңестің арнайы мүшесі, сондай-ақ, екінші 2-ші, сауықтыру орталығы және психологиялық-педагогикалық түзету кабинеті.

Жалпы білім беретін мектепте дефектологтың жұмысын күшейту туралы сөз болғанда, патологиясы бар баланы оқыту кезінде жалпы білім беретін мектепте дефектологтың ресурстары өте маңызды, патологиясы бар баланы оқыту кезінде дефектологтың ресурстары өте маңызды.Аға дефектолог-офицерлер және физикалық тексеру кезінде даму мәселелеріндегі құзыреттілік.

1. Білім министрлігі мұғалімдерінің Еңбек министрлігінің барлық мүдделі тараптардың генетикалық ауытқулары бар балаларды және олардың топтарын жалпы білім беру ортасына қосу жөніндегі есептілік тетігін құруға инклюзивті қатысуын қамтамасыз ету жөніндегі негізгі міндеттері. Бұл бағыттың алғашқы итерациясы білім беру процесінің барлық қатысушыларына, ең алдымен, олардың жағдайындағы өзгерістерді түсіндіреді. Мұғалімдер оқу процесінде әр баланың оқуын, зейінін, денсаулығы мен бақытын үйретуі керек.

Алайда, олар мүмкін:

- Балалардың бірдей оқуын, бірдей әрекеттерді орындауын қамтамасыз ету және олардың ерекшеліктерін ескере отырып сабақ жоспарларын құру;

Тәуекелдерге байланысты жоспарлау және мектепте сабақтардың болмауы мақсатында;

Барлық балалар үшін алдағы оқыту және олардың отбасыларымен өзара әрекеттесу Оқу процесін тиімдірек етеді;

Мысалы, барлық балалар мен әрқайсысы жеке-жеке баратын жағымды форма туралы арман;

- Оқушыларға қолданылатын әрбір тәртіптік жаза оқу жағдайларына әкелетінін есте сақтаңыз.

Басқа жағдайларда, Марж Ли Мовкебаева мен Гомер Мисс Просс белгілі бір балаға белсенді оқыту әдістерін қалай қолдану керектігін түсінеді. Бұл әдістер:

ойынның егжей-тегжейлері, барлық балаларды оқыту және өзара түсіністік;

- Шектеулі қатысу және жағдайды шектеулі білу және жағдайдың дамуына үлес қосу; - денсаулыққа қауіп-қатерді сандық бағалау;

Күнделікті үйде оқытуда қолданатын дағдыларды қолдану үшін;

- Оқуды қызықты ету;

- Мектеп пен үйдің жағдайын ескере отырып, материалдарды мұқият зерделеу;

- Балаларды қызықтыру және оларға жай жүгіруге мүмкіндік беру үшін оқу жылдамдығы мен әдістерін өзгертіңіз.;

- Сыныптағы өзара әрекеттесуді жақсарту;

-Сыныптағы оқытудың тиімділігін арттыру.

Сонымен қатар, 1-орыс басылымы Панасенкова Мисс Просс, сондай-ақ өмірбаяндық тарих мұғалімдерге де, ата-аналарға да әсер етеді. Ол дәлелдеді, оқытушылар:

Олар қарапайым, түсінікті тілде пікірталас жүргізді, материалды логикалық және дәйекті түрде зерттеді;

- Таңдау бойынша вербалды емес тілдің тәжірибесі мен сенімді жеткізушісі, дене тілін түсіну, нәзік дауыс, бет әлпетіндегі өзгерістер және т. б.;

- Бақылау сұхбатының әдістері емес, жиі қолданылатын қолдау және мадақтау әдістері.;

Мысалы, сөйлеу тілін қолдана алмайтын, жиналысқа байланысты жағдайға тап болған немесе ана тілі оқу тілінен өзгеше болатын генетикалық ауруы бар балаға көмектесу үшін қарым-қатынас әдістерін қолданыңыз;

- Балаларды жалықтырмас үшін үнемі үзіліс жасаңыз;

Әр түрлі комитеттердің иерархиясын жасаңыз, ал мектеп мұғалімдері генетикалық ауруы бар баланың ата-анасының білім деңгейін жоғарылатады, ал Білім министрлігі дефектологтың басшылығымен жұмысқа қабылдау процесіне қатысушылардың арасында сенімді байланыс орнатады.Оқушылар құрамы, оқытушылар құрамы және сәйкестік бағдарламасы. Дефектолог өз жұмысының маңыздылығы мен қажеттілігін түсінеді.

Инклюзивті білім беру балалардың мансаптық өсу қажеттіліктерін қанағаттандырады және білім беру мен оқытудың жаңа бағыттарының дамуын ынталандырады. Егер инклюзивті білім беру мен билік практикасының көзқарастары өзгерсе, онда ерекше қажеттіліктері бар балалармен жағдай да өзгереді. Ашық инклюзивті білімі бар мектепке баратын балалар адам құқықтары туралы хабардарлықтың артуына тап болады. Инклюзивті білім беру Жалпы білім беру жүйесінде баланың жан-жақты дамуын, әлеуметтік интеграцияны басқару мен ілгерілетуді, балаларды жынысына, тегіне, дініне, отбасы денсаулығына, арнаулы қызмет қызметкерінің қызметіне, баланың білім беру және әлеуметтік қажеттіліктеріне, жасындағы балалардың психикалық даму деңгейіне байланысты шектейтін кедергілерді жоюды талап етеді. қоршаған ортаның сипаттамалары, жеке өмірді сақтау міндеті. компанияның жұмыс сапасын шектеңіз.

Тиісінше, қазіргі кезде Комитеттің әр мүшесінің пікірін ескере отырып, отбасы мүшелерінің көпшілігінің пікірі жоғары деңгейде. Мен "тең мүмкіндіктер ортасы", "мектеп ортасының сапасы"ұстанымын қолдаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» ҚР Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы №1118 Жарғысы.

2. Хитрюк В.В. Формирование инклюзивной готовности будущих педагогов в условиях высшего образования: автореф. дис. докт.пед.наук. - Калининград, 2015. - 54 с.

3. Лиходедова Л.Н. Инклюзивті білім берудің теориясы мен практикасы - Қарағанды,2021

4. Мовкебаева З.А. Роль высших учебных заведений в модернизации процеса образования лиц ограниченными возможностями в развитии// Вестник КазНПУ имени Абая (Серия «Специальная педагогика». - № 1-2 (28-29). – 2012. – С. 34-38.

5. Оралканова И.А. Формирование готовности учителей начальных классов к работе в условиях инклюзивного образования: дис. докт.философии (PhD). – Алматы, 2014. – 210 с.

6. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Әскери іс. Алматы: «Мектеп» ААҚ , 2001 жыл

7. Приходько О.Г. Логопедический массаж при коррекции дизартрических нарушений речи у детей раннего и дошкольного возраста. - СПб.: КАРО, 2008. - 157, [1] с. : ил. - (Мастер-класс логопеда)

8. Запорожец А. В., Маркова Т. А. Воспитание и обучение в детском саду. – М.: Педагогика, 1999. – С.558

9. Тәребаева К.Ж., Балтымова М.Р. Логопедия негіздері. Оқуқұралы. – Ақтөбе, 2011. – 248 б

10. ВинарскаяЕ.Н., ПулатовА.М. Дизартрия и ее топико – диагностическое значение в клинике очаговых поражений мозга. – Ташкент, 2003. – 415б

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ ЖӘНЕ ТӘШЕНЕВ

Қалыбеков Б.Е.
«Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.
Tashenev University, Шымкент қ.
bolatkalybekov@mail.ru
Нұсқабай М.А.
«Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.
Tashenev University, Шымкент қ.
muha013078@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада ұлы көш басшыларының ізін басқан зерделі ұрпақ өкілі – өз ортасына биік парасаттылығымен және терең білімімен, жасындай жарқылдаған өткір мінезімен, ешкімнен қаймықпайтын өрлігімен танылған Тәшенев Жұмабек Ахметұлының өлттық болмысы жайлы айтылады. Ұлт азаматының бойындағы тектілік пен көрегенділік әрдайым ұлтжандылық қасиетімен ұдайы ұштасып отырған. Жұмабек Ташеневтің бұл қасиеті оны басқалардан айрықша даралаған. Туған ұлтының бар болмысын жанымен сезетін, рухани мұрасының киелілігіне басын иетін, елінен өзін ешқашан биік те бөлек ұстамаған арда азамат кеңестік қоғамның қитұрқы да жымысқы саясаты ұлт мүддесіне қайшы келетін тұстарда барынша қарсы тұрды. Бүтіндей бір елдің азаматтары көтеретін жүкті өзі ғана көтерген кездер аз болған жоқ.

Ұлттық мәдениет қашанда елдің кешегісі мен бүгіні, ұрпақтың ертеңі екеніне күмән келтірмеген Жұмабек Тәшенев Қазақ КСР Жоғары Кеңесі Президиумының Төрағасы, одан кейін Министрлер Кеңесінің Төрағасы болып қызмет істеген кезінде оның анық жанашыры, қолдаушысы болып өзінің үлкен жүректі ел перзенті екенін танытты. еңбегі мен жанкешті қызметіне мынадай істері де куә екендігін айта аламыз. Қазақ әдебиетінің алыптарының шығармаларымен халықтың қайта қауышуы өлгеннің тіріліп, өшкеннің жануымен бірдей болған еді.

Кілт сөздер: газеттер, шығармалар, парасаттылық,.тарих көші,өлт мүддесі

Алаш арыстары Әлихан, Смағұл, Отыншы, Ережеп, Ахметтердей, олардың істерін жалғыз өзі атқарған Жұмабектей келер ұрпақтарға тарихи, саяси ауыр жүктер қалдырмау дәстүрін орнықтырып, осындай қасиетті дәстүрді сөзбен емес іспен көрсетуге біздің қазіргі буын жауапты әрі тарихи міндетті! Тәуелсіздік алған елдерде отарсыздандыру саясаты көрші әрі бауырлас ел өзбекстандағыдай өту міндетті болса да, біздің еліміз де бұл саясат мүлдем солғын, тіпті жүргізілмеді десе де болады. Отарсыздандыру саясатының негізгі бір түрі – ел үшін, жер үшін күрескен осындай арыстан жүректі ерлердің өмір жолдарын кеңінен насихаттау болып табылады.

«Тың және тыңайған жерлерді игеру» жобасының 1954-ші жылы басталғаны белгілі. Қазақ жерінің құнарлы топырағынан астық өндіру патша өкіметінің кезінде-ақ жоспарланған. Осынау өте үлкен, ауқымды жобаны іске асыру үшін «антипартиялық топтың» қарсылығына қарамай өкімет басшысы Н.С.Хрущев «халықты азық-түлік тапшылығынан құтқарамыз» деген желеумен, КСРО-ның соғыстан кейінгі жинаған бар байлығын тың өлкесіне (6 облысқа) үсті-үстіне төкті. 1954 жылы ақпандағы съезде тың игеруге қарсы болған Ж.Шаяхметовты орнынан алу үшін орынсыз сынаған КПСС ОК-нің өкілдеріне жалғыз қарсы шыққан Ақтөбе облысының партия комитетінің жас бірінші хатшысы экономист Жұмабек Тәшенев 1953 жылы күзде Мәскеуде өткен Одақтық партиялық кеңесте тың игерудің әлеуметтік-экономикалық жағынан маңыздылығына ерекше тоқталып, қуаттаған еді. Сондықтан да Н.Хрущев 1954 жылы күзде тың игерушілердің тұңғыш жиынында: «ТЖТЖ-дің (Тың және тыңайған жерлерді игеру) көш басшысы, инициаторы – Ж.А.Тәшенев» деп құрметтеп, араға біраз ай салып, басқа да

үздік жетістіктерін бағалап, ҚР Жоғарғы Кеңесінің Төралқа Төрағалығына Тәшеневті ұсынып, сайлатты.

Қазақтардың өз жерінде үлесі 30 пайызға да жетпей қалса, солтүстіктегі осы облыстарда өз ұлтымыз 10 пайыз шамасында ғана болса, кей аудандардағы қазақтар 1 пайызға да жетпейтін еді. «Тың өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Соколов 1960 жылы Ақмоланың атын Хрущевград деп өзгертіп, Тың өлкесін Қазақстаннан бөліп алып, тікелей Одаққа қарайтын өлке ету туралы ұсыныс жасады. Ж.А.Тәшенев республиканың саяси-экономикалық дамуына басшылық жасаған жылдары қазақ мемлекетінің аумақтық тұтастығының сақталуына көп еңбек сіңірді. Манғыстауды Түркіменстанға қосу жөніндегі ұсыныстарға тойтарыс берді.

1959 жылы Қытайға КСРО делегациясымен бірге барғанында миллиард халқын жусатып, өргізіп, жеке басына табындырып отырған Мао И.В.Сталинді айыптаған шешімдері үшін, құйтырқы, зілді сұрақтар қойғанда Н.Хрущев, Ю.Андроповтар жауап бере алмай, тығырыққа тірелгенде адуын да, айбатты Жұмабек: «Біз сендерге емтихан тапсыруға келген жоқпыз. Саяси келіссөз жүргізуге келдік!» деп ханьзу басшылығының арынын бір-ақ басқан.

Кең қолтық қазекеңдер «Құр-аға» атаған Хрущевтің ақылға қонымсыз, «өзім білермендік» теріс әрекеттері өте көп болған ғой. Сол кезде әскери-экономикалық ерекше маңызы бар байырғы түрік текті халықтың жері бүкіл Қырымды Хрущев Украинаға қосқанда «ұлы орыстардың» шендісі де, шекпендісі де үн шығара алмаған. Тек, Қырым облыстық ПК-нің І-ші хатшысы Д.Поленскийдің Қырымды Украинаға берудің дұрыстығына күмән келтіргенін естіген Хрущев оны бірден жұмыстан босатқан. «Сталиннің түбіне жеткен Хрущев коммунист деген сөздің мән-мағынасын толық түсінбейтін адам болатын. Ол – «партияға берілген», соның арқасында атақ-дәрежеге қол жеткізген мансапқор және нағыз тоғышар болатын. Бірақ, ешнәрседен қорықпайтын көзсіз ерлігі мен батылдығы да бар еді» деп Ю.Мухин оны сипаттап берді. («Жалын» №5 2008 ж.) 1950-ші жылдардың ортасында Арал теңізінің құрғап, тартылуының басы болған әрі мақта егістіктерін сорға айналдырған, мақтаны «шаршылап ұялау әдісімен» өсіріп, жаңбырлатып суаруға қарсы болғаны үшін кезіндегі КСРО министрі болған Осман Юсупов өзбек КПОК-нің І хатшылығынан Хрущевтің пәрменімен алыс аймақтағы жаңадан ұйымдастырылған совхозға директор болып құлдилап – құдаланғанын, оны қолдағандардың көпшілігін құраған қазақтың ғалым агрономдарының тоз-тозын шығарғанын («Жас Қазақ», 01.04.2011. Абай Тұрсынұлы, «Арал апаты») Тәшенев көріп-біліп отырды.

Қазақ жерін бөлшектеуді жүйелі жүргізген Хрущев бастаған КСРО Саяси Бюросындағылар ұлтымыздың тілін, салт-дәстүрін аяқ асты етіп, қазақтардың ұлттық рухын жаншып, орыстың озбырлығын мойындатып барып, халықтың келісімін алмай-ақ, тың өлкесін 1960 жылы Ресейге «Алтай өлкесі» дәрежесінде қосып алмақшы болды. Кремльдің осы жымысқы саясатын қалт жібермей, қадағалап отырған ержүрек Тәшенев 1960 жылдың аяғында Ақмолада болатын жиналысқа Хрущевтан бұрын ұшып келді. «Тың өлкесінің» басшыларынан: «Келер жылдың бюджетін неге өткізбей отырсыңдар?» деп сұраса «Тың өлкесінің» бюджеті енді Қазақ КСР-ы үкіметіне емес, РКФСР үкіметіне жолданады» деген Соколовқа Тәшенев: «Егер, Қазақ үкіметіне бағынғың келмесе, 24 сағаттың ішінде табаныңды жалтырат, құры! Тың өлкесі Ресейге берілмейді. Айтар жеріңе айта бар» деп бірден қатты тиып тастайды. Тың өлкесі үшін Хрущевпен айқасқанда: «Солтүстік облыстарды Ресейге қоса салу қазақты қорлау! Намысын жер ету. Қалыптасқан шаруашылық-экономикалық қарым-қатынастарды біржолата құрту деген сөз. Халықтың тамырына балта шабумен бірдей. Мен, Тың өлкесін Ресейге бермек тұрмақ, бұл мәселенің күн тәртібіне қойылуына үзілді-кесілді қарсымын!» деп қаһарлы сөздермен бет қаратпағанда Хрущевтің беті қызарып, көзі аларып, тілі тұтығып жолбарыс киесі бар Жұмабекке жалтақ-жалтақ қарап тұрып қалыпты.

Қисапсыз қаржы жұмсап, Тың өлкесін Ресейге қоса алмағанына іші удай ашыған Хрущев Қонаевтың қолымен от көсеп, 1961жылғы 3 қаңтарда Тәшеневті Үкімет басшысы қызметінен алып, бар игілігінен айырып, жарты жыл жұмыссыз ұстап, Шымкент облыстық атқару комитетінің қатардағы орынбасарлығына шегелеп тұрып төмендетіп жіберді.

Тарихтың кереғарлығы сонда – 1955 жылы Д.А.Қонаевты үкімет басшысына тағайындаған қаулы Ж.А.Тәшеневтің қол қоюымен бекісе, ал Қонаевтың қол қоюымен Тәшенев үкімет басшысы қызметінен кетірілді. Осы жоғарғы қызметінен түскенде мәрт Жұмабек: «Маған керегі – лауазым емес, Қазақ халқының бірлігі мен жерінің тұтастығы. Ол арманыма жеттім! Елім, жерім орнында» деп еш өкінбеген.

Алаш арысы Мағжан Жұмабаев «арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты, қырандай күшті қанатты» – Жұмабектей інілеріне көрегендікпен сенім артса, біздер де бүгінгі жалын жүрек жастарымыздың Жұмекеңнен үлгі алып, ұқсап бағатындарына толық сенеміз!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Досанов С. Он екі томдық шығармалары. 10-том.Әдеби сын. Көсемсөз. – Алматы, 2020
2. Доқтырхан Т. Төрт құрдас және мен. – Алматы, 2017
3. Жұмабек Ташенев туралы естеліктер. – Алматы: «Білім». – 2005-200 бб.
4. Жұмахметұлы Е. Біз білмейтін Қазақтар. – Алматы, 2021
5. Қонысбек Б. Дарабоздар. – Шымкент: «Аламан» ЖШС, 2016. – 330 б.
6. Текті тұлға Жұмабек Тәшенев. Әдеби жинақ. Құрастырып дайындағандар С. Жұмағұл,А. Жұмағұл. – Қарағанды, 2021. – 292 б.
7. Қазақтың қайсар қайраткері – Жұмабек Ташенев/ Құрастырған Дүйсен С., Еңсенов Қ. – Алматы: «Елтаным». – 2015. – 160 б.
8. Халықтың қайсар перзенті. Жұмабек Тәшенев туралы естеліктер. – Алматы: Жазушы, 2005. – 296 бб.

КЕҢЕС ОДАҒЫ ТҰСЫНДАҒЫ САЯСИ ЦЕНЗУРАНЫҢ КӨРІНІСТЕРІ

«Тарих және география» кафедрасының магистранты
Жакауова М.Е.
Tashenev University, Шымкент қ.

Мекенбай Р.Т.
«Тарих және география» кафедрасының оқытушысы
Tashenev University, Шымкент қ.
rabiga.1208@list.ru

Аңдатпа. Мақала тақырыбы Ресей мен Қазақстандағы қазіргі заманғы саяси процестерге байланысты, қоғамдық пікірдің сапалы жаңа рөлін дамытумен, сондай-ақ саяси реттеудің маңызды факторы ретінде сөз бостандығын қамтамасыз етудің құқықтық және практикалық міндеттерін шешу үшін ерекше өзектілікке ие болады. Бұл зерттеудің ғылыми жаңалығы мен теориялық маңыздылығы отандық тарихнамада алғаш рет бүкіл кеңес кезеңіндегі саяси цензура жүйесінің қалыптасуы мен жұмыс істеу тарихы біртұтас тұтас процесс ретінде баяндалуында. Кеңестік саяси цензураны партиялық-мемлекеттік идеологиялық басшылықтың және қоғамның қоғамдық және мәдени өмірінің барлық салаларын бақылаудың бәрін қамтитын жүйесі ретінде қарастыру отандық тарихнама үшін жаңалық болып табылады.

Кілт сөздер: цензура, идеология, саяси басқару, қоғам, мәдени өмір, саяси цензура, партия, тоталитарлық жүйе.

Жүйелердің даму заңдылықтарын талдау негізінде кеңестік үлгідегі саяси цензура тарихын кезеңдеу әзірленді; мағыналық мағынасы осы зерттеудің бағытымен және шекараларымен көрсетілген терминдер мен ұғымдар шеңбері енгізілген. Салыстырмалы, мұрағаттық-эвристикалық, тарихи-дереккөздік, филологиялық-лингвистикалық және басқа да зерттеу тәсілдері мен әдістерін пайдалана отырып, автор зерделеніп жатқан әлеуметтік феноменге өз түсінігін береді. Магистрлік диссертациялық деңгейде алғаш рет цензуралық қызмет мәдениеттің ақпараттық кеңістігін ресми және бейресми шектеу және мақсатты реттеу арқылы бұқаралық санаға ықпал етудің пәрменді тетігі ретінде қарастырылады [1, 145 б].

Өзінің құрылымы мен даму заңдылықтары бар тұтас институт ретінде цензура институтын зерделеумен қатар, автор саяси цензура тетіктерін бүкіл жүйенің сипаттамасы арқылы ғана емес, оның жекелеген компоненттері арқылы да ашады, бұл оның шағын деңгейде және тұтастай алғанда жұмыс істеуін қадағалауға мүмкіндік береді. Алғаш рет ғылыми айналымға көздердің аса ақпараттық корпусы енгізіледі, олардың басым бөлігін бұрын зерттеуге тартылмаған мұрағаттық құжаттар құрайды.

Ресейдің соңғы екі ғасырдағы тарихы осы тақырып аясында билік пен қоғам арасындағы сөз бостандығы үшін күрес тарихы ретінде қарастырылуы мүмкін",-деп жазды Морис Палеолог 1916 жылғы 16 қаңтардағы күнделіктерінде. Соңғы 20 жылда баспасөзге қатысты қатаң полиция шаралары аздап жеңілдеді, бірақ шешендік мінберге, баяндамалар мен талқылауларға қатысты қатыгез қатыгездік дәстүрі сақталды". XIX ғасыр замандастарының цензура мен цензорлар туралы көптеген айғақтары мен сөздерін қалдырды.

Кеңестік цензура әрдайым тоталитарлық биліктің реакциялық көрінісі ретінде бағаланды. 1930 жылдардың аяғында Г. Струве КСРО туралы «әдебиет қысылған, бюрократияланған» қоғам ретінде жазған. Екі дәуірді салыстыра отырып, ол «патша цензурасы тек теріс болды және саяси мәселелер жөніндегі авторды қозғамады» деп тұжырымдады. "Оң" кеңестік цензура КСРО-ны мақтамайтын кез келген авторды сыныптық жауға айналдырады және көркемдік процесс үшін ыдыраушы сипатқа ие ". Қатаң партиялық басшылық пен бақылау жағдайында қалыптасқан кеңес мәдениеті коммунистік идеологияның бір бөлігі және партиялық-мемлекеттік және цензуралық органдардың көмегімен жүзеге асырылатын кеңестік мәдени саясаттың квинтэссенциясы болды [2, 101 б].

Ресей империясының самодержавиелік құрылымы да, КСРО-дағы тоталитарлық режим да азаматтық қоғамның демократиялық негіздерінің дамуына және қалыптасуына ықпал еткен жоқ, оның маңызды құрамдас бөлігі азаматтардың ақпаратты алу және тарату еркіндігіне құқығын кез келген шектеуге төзбеушілік болып табылады. Цензура көріністерін тек отандық тарихтан ғана емес, батыс өркениеттерінен де байқауға болады. Бірақ қорғау критерийлерін әзірлеу үшін заңнамалық негіздері бар Ұлыбритания, Франция және басқа да Еуропа елдері цензурасының пуританизмі мен консерватизмі тоталитарлық типтегі мемлекеттердің - фашистік Германияның, сталиндік КСРО-ның және соларға ұқсастардың идеологиялық догмаларымен салыстыруға келмейді.

Кеңестік Ресейде саяси цензура жүйесін қалыптастыру большевиктер билікті басып алғаннан кейін бірден басталды. Бұл процесте большевиктік партия мен оның басшылығы басты рөл атқарды. Көпжылдық жасырын баспасөз мектебінен өтіп, соншалықты қатал және әділ сөздер айтылған және жазылған патша цензурасының барлық ауыртпалықтарын басынан өткергеннен кейін, большевиктер алғашқы күндерден бастап қатал идеологиялық диктатураны орнықтырып, алдындағылардан бірнеше рет асып түсті. Жаңа тәртіп тек шығармашылық және ғылыми интеллигенцияның ғана емес, халықтың революциялық

көзқарастағы басқа да топтарының, сондай-ақ бүкіл әлемге демократиялық еркіндіктер ұранын жариялаған биліктің осал тұстарын анық түсінетін алысты көреген большевиктік көшбасшылардың да бас тартуын тудырды.

Большевиктік көшбасшылардың кейбіреулері орасан зор елді басқарудың идеологиялық іргетасын революциялық декреттер мен трибуналдармен ғана салуға болмайтынын білді. Қалыптасқан идеологиялық жүйені құрудың осы күрделі процесі іс жүзінде жиырма жылға созылды.

Большевиктік көшбасшылар арасында идеологиялық бағытты іске асырудың тактикалық мәселелеріне қатысты айтарлықтай елеулі айырмашылықтарға қарамастан, барлығы стратегиялық тұрғыдан саясат пен мемлекеттік құрылыстың барлық мәселелерімен айналысатын жоғары партиялық эшелонға шоғырланған болатын. Сондықтан партиялық директиваларды іске асыру үшін құрылған мемлекеттік мекемелердің рөлі іс жүзінде әрдайым қайталама болып қала берді. Партия қуғын-сүргін органдары аппаратын үнемі пайдалана отырып, цензуралық органдарды тікелей бақылап отырды.

Кеңестік цензура, оның ведомстволық бағыныстылығына қарамастан, әрдайым айқын саяси сипатта болды, бұл да ресми жарияланған идеологиялық доктринаның негізгі ережелеріне айқын қарама-қайшы келді. Сондықтан КСРО-дағы саяси цензура жүйесінің басты белгілері, бір жағынан, безендіру мен жасырындылық, екінші жағынан, көп ярусты бақылаудың бір-біріне енуі болды. Осының бәрі алдын ала жоспарланған деп сеніммен айтуға болмайды. Құрылғандардың көпшілігі партиялық-мемлекеттік аппарат пен оның жекелеген шенеуніктерінің қызметі нәтижесінде туындады. Алайда, кеңес цензурасының жүйе ретінде қалыптасу принциптері мен процесінде елдің саяси билігінің түрі мен сипатын айқындайтын үрдістер байқалады.

Басшы органдар мен цензура институттарын қалыптастыру тарихы.

1917 жылғы 28 қазандағы «Баспасөз туралы» декрет баспасөзді контрреволюциялық мақсаттарда пайдалану трибунал тарапынан жазаланатын нормаларды белгіледі. Бұл барлық буржуазиялық газеттердің жабылуына, мемлекеттік, қоғамдық және жеке кітапханалардың «зиянды» басылымдарынан жаппай тазартылуына әкелді.

Жаңа құрылым жүйеге биліктің өзі сияқты қуатты әрі қатыгез кеңес билігінің мүдделерін жаппай қадағалау мен қорғауды сала бастады. В.И.Ленинның айтуынша, пролетариат буржуазиялық әдет-ғұрыптар мен діни канондарға партиялық басылым мен әдебиетке қарама-қарсы тұруға тиіс болатын, олардың өмір сүруінің негізгі шарты буржуазиялық баспасөз тұлғасындағы оппонентті іс жүзінде жою болды [3, 30 б].

Іс-шаралар шешуші болды: 1918 жылғы 28 қаңтарда «Баспасөздің революциялық трибуналы туралы» декрет қабылданды, ол бойынша баспасөзде «контрреволюциялық сөз сөйлегені» үшін ақшалай айыппұлдан және басылымды уақытша тоқтатудан қылмыстық жауапкершілікке, бас бостандығынан айыруға және саяси құқықтарға дейін жазалау шаралары қолданылуға тиіс болатын. Сөз бостандығын шектеу уақытша сипатқа ие және қоғамдық өмірдің қалыпты жағдайының басталуы жөніндегі ерекше жарлықпен алып тасталатыны туралы «Баспасөз туралы» декрет декларациясының бұл актісімен белгісіз мерзімге кейінге шегерілгені түсінікті. Биліктің оппозициялық басылымдарға қатысты бұдан кейінгі барлық іс-әрекеттері төтенше жағдайда да батыл әрі қатыгез болды. Мәселен, 18 жылғы 1918 наурызда СНК мәскеулік буржуазиялық баспасөзді жабу және редакторлар мен баспагерлерге «ең қатаң жазалау шараларын» қолдану туралы шешім қабылдады, осыған байланысты Ф.Э. Дзержинскийге арнайы тапсырма берілді.

1918 жылдың жазында жағдай шиеленісіп кетті, жаңа биліктің танымалдығы тіпті «революциялық көпшілік» арасында да күрт төмендеді, сондықтан билікке оппозициялық ақпарат жариялаған баспасөзге қарсы қуғын-сүргін жаппай сипат алды. Атқарушы биліктің сол күндер үшін әдеттегідей шешімі. 1918 жылғы мамырдың I Бүкіләлемдік Орталық сайлау комиссиясының отырысында «Украинадағы оқиғаларға байланысты

жалған және жалған әңгімелер жасаған буржуазиялық және басқа да баспасөз туралы» мәселе тыңдалды. Мынадай шешім қабылданды: "Мәскеудегі көптеген газеттерде жалған және ештеңеге негізделмеген бірқатар хабарламалар пайда болғандықтан, осылардың бәрі халық арасында дүрбелең тудырып, Кеңес үкіметіне қарсы азаматтарды қалпына келтіруге бағытталғандықтан, ақыр соңында, мұндай жалған хабарламалар басқа қалаларда контрреволюцияны күшейткендіктен. Төралқа Ц.И.К. бұл мәселе баспасөз трибуналында қаралғанға дейін дереу жалған әңгімелер мен жалған хабарламалар таратқан барлық газеттерді жабуға қаулы етеді. 25-тен 50 сомға дейінгі айыппұл түріндегі жаза белгіленсін және газет редакторлары трибунал сотына берілсін. Осы қаулыны орындау, шұғыл болуына байланысты, Контрреволюцияға қарсы күрес жөніндегі төтенше комиссияға тапсырылсын".

Азаматтық соғысқа және шетелдік интервенцияға әкеп соққан кеңес билігінің ішкі және сыртқы қарсылығы әскери цензураның ұйымдастырылуына себепші болды. Оның қалыптасу процесіндегі шешуші қадам 1918 жылғы 23 желтоқсанда Реввоенсовет құрылымындағы әскери цензура бөлімінің РКП (б) ОК нұсқауы бойынша құру болды.

Алайда, Республиканың Реввоенсоветінің баяндамасында Әскери цензура бөлімінің бастығы Я.Грейер совет билігі кезінде алғаш рет әскери цензура 1918 жылғы 20 қаңтарда, әскери істер және пошта және телеграфтар жөніндегі халық комиссарларының бұйрығымен Петроград облыстық әскери-пошта-телеграф және шекаралық бақылау басқармасы құрылғанда қолданыла бастағанын мәлімдеді. Цензуралық жүйенің қалыптасу тарихындағы бірінші кезең - «декреттік цензура» деп аталатын кезең осылай аяқталды [4, 41 б].

Цензура бөлімінің міндетіне елдің бүкіл аумағында әскери цензураны дереу енгізу кірді; үкіметтік мекемелерді хабардар ету және мүдделі кеңестік органдарға елдің мүдделеріне зиян келтіретін теріс пайдаланушылықтарға қарсы күресте пайдалы болуы мүмкін мәліметтерді жіберу; ведомстволық бағынысты мекемелер мен тұлғаларға басшылық ету және бақылау; басшылық нұсқауларды шығару; жергілікті цензура органдарының және олардың жекелеген қызметкерлерінің теріс іс-әрекеттері бойынша берілген шағымдарды қарау. Цензура органдарының өкілеттіктері іс жүзінде шексіз болды. Мысалы, баспа туындыларын және басқа да материалдарды цензураның рұқсатынсыз басып шығаруға кінәлі адамдар цензура беру бойынша әскери трибунал сотына жатады.

Соғыс жағдайы орын алған жерлерде мұндай адамдар сот-әкімшілік жазаға дейін әртүрлі жазаға тартылған.

Осылайша, әскери цензура жұмыс істеген алғашқы күннен бастап басқару жүйесінде ведомстволық бақылау орны бөлінді. Тек әскери-күзет органы ретінде құрылған цензура бірден неғұрлым ауқымды міндеттерге бағдарланды. Оған барлық баспа туындыларын, фото және кинематографиялық суреттерді, суреттерді, әр түрлі бұйрықтарды, ресми хабарламаларды және басқа да материалдарды алдын ала және кейіннен бақылау жүктелді. Цензура органдары халықаралық және қажеттілігіне қарай ішкі почта жөнелтімдеріне, жеделхаттарға, сондай-ақ шетелге әкетілетін барлық баспасөз туындыларына алдын ала бақылау жүргізді.

Әскери-цензуралық бөлімшенің қызметі негізінен шығып қойған газеттерді (іс жүзінде тек екі газет ғана цензураланған: «Известия Наркомвоена» және «Известия В.Ц.И.К».), ӨСУ жеделхаттары мен жедел мәліметтерді цензуралау болды. Баспасөзде жариялауға жіберілмеген материалдардан іріктеу ұқыпсыз жүргізілді және көбінесе құнды мәліметтер қозғалыссыз қалды. Осылайша, әскери цензура өз әрекеттерімен журналистер мен газет-журналдар редакцияларын өзіне қарсы қақтығыстырды.

Әскери цензураның сипатты ерекшелігі оның функциялары мен міндеттерін айқын айқындамай әрекет етуі, оның қызметкерлерінің құрамы жиі өзгеріп отыруы, қаржылық жағдайы белгісіз болуы болды. Әскери цензура туралы жаңа ережені енгізе отырып, бөлім

жұмысын қайта ұйымдастыру әрекеттері елеулі қиындықтарға тап болды: сенімді және кәсіби дайындығы бар қызметкерлердің болмауы, журналистерге қарсы тұру. Әскери-цензуралық мекемелер қызметкерлерінің көпшілігі, әсіресе пошта мен телеграфта «партиясыз» болды және кеңестік билікке сенбеді. Я.Грейердің пікірінше, «түбегейлі тазартуды» Мәскеу мен Петроградта жүргізу керек еді, бірақ мұны «жұмыстың дұрыстығын бұзбау үшін» абайлап жасау керек еді. Петроград бөлімшесі өзінің кадрлық құрамын айтарлықтай жаңартты: үштен бірі коммунистерден тұрды (негізінен басшылық қызметте), қалғандары - елеулі партиялық ұсыныстары бар көңіл айтушылар. Шамамен осындай қағидат бойынша Мәскеу округтік бөлімшесі құрылды. Петроград округі бөлімшесінің басшылығына «идеялық және іскерлік қызметкер» Плотников тағайындалды.

Әскери цензура газеттерде жарияланған және радиожелілерде берілген майдандардағы жағдай туралы ақпаратты мөлшерледі. Цензура органдарына материалдарды беру тәртібі орындалмаған жағдайда, газет-журналдарды жабуға, редакторлар мен мүлікке тыйым салуға дейін тәртіптік санкциялар белгіленді.

Цензуралық мәліметтерде осындай санкцияларды қолдану жағдайлары айтылады, олар қарауға қырларды ұсынбау, цензура сызып тастаған қырларды орналастыру, қараусыз нақты талдамалық материалдарды жариялау және т.б. Кейде мұндай қатаңдық орынды болатын: өз мақалаларында оқиғаларды басып озуға және жетістіктерді өршітуге ұмтылатын журналистердің көңілін салқындату керек болатын әскери және шаруашылық майдандардағы кеңес билігі Республика Реввоенсоветінің төрағасы Л.Д. Троцкийдің 1920 жылғы 17 қазандағы әскери цензура бастығына «Полевой штабтың визасынсыз Гусев тауының жеделхатын жариялау және Каменев тауының тікелей газеттерге жолдаған жеделхатын кешіктіру туралы» өкімі соғыс қимылдары жағдайында баспасөзге толығымен әділ наразылықтарды қамтыды.

Мәдениетке идеологиялық басшылық жасау саласындағы айқындалған үрдіс, цензуралық органдар мен Халық сауықтыру комиссариатының жұмысына ұдайы қанағаттанбаушылық өнердің барлық түрлерін біріктіруге арналған тағы бір басқару буынын құруға әкеп соқты. Анықталған мұрағаттық құжаттар «РСФСР-дағы жалпы идеологиялық басшылықты орталықтандыру және өнер өмірін басқару үшін» Бас өнерді құру идеясының алты жыл ішінде қалай пісіп жетілгенін байқауға мүмкіндік береді. Бұл идея алғаш рет 1922 ж. 23 қазанда НҚК МБ отырысында айтылды. Кейіннен бұл мәселе әртүрлі деңгейде көтеріліп, талқыланды. Мүмкін, өзінің пайда болған сәтінен бастап осындай ауыр жолдан өткен басқару құрылымын табу қиын шығар [5, 45 б].

Қорыта айтқанда, цензураны саяси мақсатта пайдаланатын тоталитарлық билік кезіндегі оның теріс рөлі даусыз болып табылады. Кеңестік цензураның айқын көрінетін саяси сипаты отандық және шетелдік тарихи тәжірибемен салыстырғанда ерекше айқын көрінеді. Белгілі бір сабақтастыққа қарамастан, заңдылықтың жоқтығы, демек, толық белгісіздік, жол берілетін нормалар мен тыйым салу өлшемдерінің бұлыңғырлығы оны кеңестік цензурадан айыратын ерекше белгі болып табылады. Екінші жағынан, шетелдік құқықтық базаны талдау цензураның оның нормативтік көрінісінде (мемлекеттік, әскери, экономикалық құпияларды, жеке өмір құпияларын және т.б. қорғау) қоғамның басқару құрылымының маңызды элементі болып табылатынын және мемлекеттің және оның саяси жүйесінің табиғи құрамдас бөлігі болып табылатынын куәландырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Федотов М.А. Гласность и цензура: возможность сосуществования//Советское государство и право. 1989. № 7. С. 80-89.

2. Цензура в царской России и Советском Союзе. Материалы конференции 24-27 мая 1993 г. Москва. М., 1995. С. 8-11.

3. Жирков Г.В. История советской цензуры: ее периодизация и виды // Журналистика и культура. Материалы науч.-практ. конф. Пб., 1993. С. 4-5;
4. Жирков Г.В. История советской цензуры: период комиссародержавия (1917-1919) // Вестник СПбГУ. Серия 2.1994. Вып. 1. № 2. С. 82-92.
5. Розенберг В., Якушкин В. Русская печать и цензура в прошлом и настоящем. М.: Сабашниковы, 1905;

ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАҒЫ ЭМПАТИЯНЫҢ РӨЛІ

Алимова Қ.Ш.
Мектепке дейінгі оқыту және психология
кафедрасының магистр, аға оқытушысы
Alimova_87@mail.ru
https://orcid.org/0000-0001-7183-3964
Егемберді Б.Н.
Психология мамандығының 1 курс студенті
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
zhanaratashen@gmail.com

Андатпа. Бұл мақалада эмпатияның теориялық негіздері, оның қарым-қатынастағы маңызы және оны дамытудың тиімді әдістері қарастырылады. Эмпатияның үш түрі (эмоционалды, когнитивті және соңдық эмпатия) анықталып, оның нейробиологиялық және әлеуметтік факторлармен байланысы талқыланады. Мақалада эмпатияны дамытудың 5 негізгі әдісі (белсенді тыңдау, эмоцияларды анықтау, өз эмоцияларын бөлісу, басқаның көзқарасын қабылдау, практика және рефлексия) ұсынылады. Сонымен қатар, эмпатияның жұмыс ортасында, отбасылық қарым-қатынаста және достық байланыстарда қолданылуының практикалық мысалдары келтірілген. Эмпатияның шектеулері және оны дұрыс қолдану тәсілдеріне де назар аударылады.

Кілт сөздер: эмпатия, эмоционалды эмпатия, когнитивті эмпатия, саңдық эмпатия, қарым-қатынас, сенім, қақтығыстарды шешу.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические основы эмпатии, ее роль в отношениях и эффективные методы ее развития. Определены три типа эмпатии (эмоциональная, когнитивная и сочувственная), а также обсуждается ее связь с нейробиологическими и социальными факторами. В статье предложены 5 основных методов развития эмпатии (активное слушание, распознавание эмоций, выражение своих чувств, принятие точки зрения другого, практика и рефлексия). Приведены практические примеры применения эмпатии в рабочей среде, семейных отношениях и дружеских связях. Также уделено внимание ограничениям эмпатии и способам ее правильного использования.

Ключевые слова: эмпатия, эмоциональная эмпатия, когнитивная эмпатия, сочувственная эмпатия, отношения, доверие, разрешение конфликтов.

Abstract. This article explores the theoretical foundations of empathy, its significance in relationships, and effective methods for its development. Three types of empathy (emotional, cognitive, and compassionate) are defined, and their connection to neurobiological and social factors is discussed. The article proposes 5 key methods for developing empathy (active listening, identifying emotions, sharing one's feelings, adopting another's perspective, practice, and reflection). Practical examples of empathy application in the workplace, family relationships, and friendships are provided. Additionally, the limitations of empathy and ways to use it correctly are highlighted.

Key words: empathy, emotional empathyc empathy, compassionate empathy, reationships, conflict resolution.

Қазірігі қоғамда эмпатияның қажеттілігі сезінуде. Қазір адамдарға бір-бірін түсініп, қолдау көрсету бұрынғыдан да маңызды болып тұр. Күнделікті өмірде әркімнің өз қиындықтары бар, сондықтан айналадағы адамдардың сезіміне мән беріп, оларға жанашырлық таныту қоғамдағы қарым-қатынасты жақсартады. Эмпатия әдетте басқа адамның көзқарасын қабылдау, түсіну, сезіну, мүмкін олардың тәжірибесімен бөлісу және оған жауап беру қабілеті ретінде сипатталады.

Эмпатия – жай ғана басқаларды аяу емес, олардың жағдайын шын жүректен түсініп, қолдау көрсету. Бұл жұмыс орнында, отбасында, достар арасында және кез келген ортада қажет. Егер адамдар бір-біріне көбірек көңіл бөлсе, қоғамдағы кикілжіңдер азайып, түсіністік пен сыйластық артар еді.

Эмпатия – өзге адамдардың жан дүниесін түсіну мен жай-күйін ұғыну қабілеттілігі. Эмпатия адам бойында жиі кездесетін, өзіндік мән-мағынасы бар ерекше сезім. Оның айқын көрінісі – өзге адамдардың қайғы-қасіреті мен қиыншылықтарына ортақтасып, оларға жанашырлық білдіру, сол арқылы өзгенің ауыр психикалық жай-күйін өз басынан кешіргендей халге түсуі.

Эмпатияны алғаш рет АҚШ психологы Э.Титченер (1867 – 1927) зерделеген болатын . Ол философиядағы “ұнату” сезімінің теориялық негіздеріне сүйене отырып, жанашырлық сезімнің салыстыру мен ұқсату тәсілдерімен түсіндірілетін танымдық негіздерін ашып көрсетті. Сол арқылы адамның күйзеліске түсу себептерін ғылыми тұрғыда жүйелеп шықты. Сезімнің адам бойында жиі кездесетін, өзіндік мән-мағынасы бар ерекшелігі. Эмпатия адамның өзгелер қайғы-қасіретті жағдайлар мен қиыншылықтарға ұшырағанда, оларға жанашырлық білдіріп, солардың ауыр халінің өз басына түскендей көңіл күйде болуы.

Эмпатия өзге адамдардың жан дүниесінің сыры мен күй-жайын білу қабілеттілігі және оған жанашырлық білдіру. Эмпатияның айқын көрінісі – идентификация. Бұл адамның өзге адамның психикалық жай-күйін өз басынан кешіргендей халде болуы [1,2].

Эмпатиның негізгі төрт түрі бар олар :

1. Когнитивті эмпатия – бұл процестің бірінші бөлігіне консенсуспен тағайындалған атау: сұхбаттасушымыздың психикалық жағдайын анықтау. Өзара әрекеттесу кезінде басқа шығаратын вербалды мазмұннан (айғақтар, мойындаулар және т.б.) және вербалды емес мазмұннан (мысалы, бет-қимылдар), біздің миымызда терең және өте қарабайыр құрылымдар белсендіріледі, олар ақпаратты кодтау мақсатына ие. біздің алдымызда тұрған адамның ойынан өтіп жатқан нәрсені сол акт арқылы (қорытындылар арқылы) мойындайтын әлеуметтік сипат.

2. Эмоционалды эмпатия – біз алдымен басқалардың тәжірибесін когнитивті түрде «игере» алуымызды қажет етеді. Бұған қол жеткізгеннен кейін, адам эмоционалды өлшемдер ішкі өмірдің кең мұхитында шамшырақ болып тұрған екінші өңдеу деңгейіне көтеріледі. Жалпы, эмпатияның бұл түрі бізге басқалардың сезінетін нәрселеріне сезімтал болу мүмкіндігін береді, олардың жеке салада сұрағанына барабар жауап беру үшін маңызды.

3. Жанашырлық – «жанашырлық» сөзі грек тілінен шыққан және оны «басқалармен бірдей сезіну» әрекеті деп аударуға болады. Туралы оны өз теріңізде анықтай және сезе білуден туындайтын басқалардың тәжірибесіне алаңдау, және бұл көбінесе пайдалы (процестік) мінез-құлыққа әкеледі. Демек, бұл эмпатикалық үдерістің бір сатысы, одан әлеуметтік сахнада альтруизмнің қасақана әрекеті (тіпті бас тарту) арқылы көрінуі мүмкін.

4. Экпатия – бұл эмпатия мен жанашырлық саласындағы ең соңғы ғылыми үлес, дегенмен, ол көбінесе дұрыс емес түсініктердің құрбаны болды. Ол арқылы, адамдар

белгілі бір сәтте сезінетін эмоциялардың қайсысы оларға жатпайтынын білуге үйренеді. Керісінше, олар оларды «аударған» сыртқы көзден алады.

Эмпатияның дамуы нейробиологиялық және әлеуметтік факторларға байланысты. Мысалы, мидың зерделік бөлігі (префронтальды қабықша) және миндалина эмпатиялық реакцияларда маңызды рөл атқарады. Зерттеулер көрсеткендей, эмпатия тек генетикаға емес, сонымен қатар тәрбиеге және тәжірибеге де байланысты [3].

Эмпатия қарым-қатынастың келесі аспектілерін жақсартады:

- Сенімді нығайту: Эмпатиялық тұлғалар өздеріне деген сенімді арттырады. Мысалы, егер сіз досыңыздың қиыншылығын түсініп, оған қолдау көрсетсеңіз, ол сізге деген сенімі артады.

- Қақтығыстарды шешу: Эмпатия қақтығыстарды бейбіт жолмен шешуге мүмкіндік береді. Мысалы, отбасылық қақтығыстарда эмпатиялық тұрғыдан түсіну мәселені шешуді жеңілдетеді.

- Түсіністік пен қолдау: Эмпатиялық тұлғалар басқалардың қиыншылықтарын түсінеді және оларға қолдау көрсете алады. Бұл әсіресе жұмыс ортасында маңызды, мұнда командалық жұмыс пен өзара түсіністік қажет.

Эмпатияны дамыту үшін келесі әдістерді қолдануға болады:

✓ Басқа адамдардың қимылдары мен мимикаларын ұстануды бастаңыз. Бұл олардың эмоционалдық күйін сезінуді үйренуге көмектеседі. Адамдарды қадағалаңыз, мінез-құлық ерекшеліктерін зерттеңіз, шеттен бақылаңыз. Бұл көп нәрсені үйренуге ғана емес, сонымен қатар сіздің іс-әрекеттеріңізді объективті бағалауды үйренуге мүмкіндік береді. Сіз адамның әртүрлі жағдайларда өзін қалай ұстайтынына қарайсыз, ол қатты қобалжыған немесе толқу.

✓ Басқаларға деген сезімталдығыңызды оятыңыз, көмекке мұқтаж адамдардың барлығына мүмкіндігіңізше көмектесіңіз.

✓ Тыңдау техникасын жаттықтыру. Бұл ең маңызды нүкте. Сіз басқа адамды тыңдауды үйренуіңіз керек. Өзіңізді осы процеске толығымен және терең беріңіз, кедергі жасамаңыз, ешқандай сын айтпаңыз, теріс қорытынды жасамаңыз, ешқандай көзқарасты қоймаңыз. Сізге тек жаныңызды жалаңаштау керек, бәрін өзіңіздің «меніңізден» тыс қалдырыңыз және өзіңізді қарсыласыңызға толығымен батырыңыз.

✓ Бейтаныс адамдармен сөйлесіңіз. Көмек сұрауды күтпеңіз, егер сіз ренжіген адамның жылап жатқанын көрсеңіз, жақындап, жұбатуға тырысыңыз. Сұрақтармен бірден көтерілмеңіз, адамдар әртүрлі, жабықтары бар. Кейбіреулер сіздің көмек ұсынысыңызға қуана жауап береді, кейде бейтаныс адамға күнделікті мәселелерін айту оңайырақ болады.

✓ Кітаптарды, көркем әдебиетті және ғылымды, өзін-өзі жетілдіруге көмектесетін кез келген әдебиетті оқыңыз. Әдістерді үйреніңіз, оларды жаттықтыру. Оқығаныңыздан қорытынды жасаңыз. Бұл іс жүзінде пайдалы болатыны сөзсіз. Бұлардың барлығы эмпатия қабілетін дамытуға көмектеседі. Басқа адамның сезіміне кіргеннен кейін, оны дұрыс анықтағаныңызды тексеріңіз.

Эмпатияны тәжірибеде қолдану мысалдары:

- Жұмыс ортасында: коллегалар арасындағы түсіністік пен командалық жұмысты нығайту. Мысалы, жоба барысында қиындықтарға тап болған коллегаға қолдау көрсету.

- Отбасылық қарым-қатынаста: жақын адамдармен байланысты нығайту және қақтығыстарды болдырмау. Мысалы, балалардың эмоцияларын түсініп, олардың мәселелеріне құлақ асу.

- Достар арасында: достық қарым-қатынасты ұзақ мерзімге сақтау. Мысалы, досыңыздың қиын кезеңінде оған қолдау көрсету.

- Эмпатияның шектеулері және оны дұрыс қолдану.

Эмпатияның күші зор болса да, оны дұрыс қолдану маңызды. Кейбір жағдайларда эмпатия артық болуы мүмкін:

- Эмоционалды шаршау: Егер сіз басқалардың эмоцияларын тым көп сезінетін болсаңыз, бұл сізді эмоционалды тұрғыдан шаршатады.

- Шексіз көмек көрсету: кейбір адамдар эмпатияны пайдаланып, басқалардың мәселелерін өздерінің мәселелері деп қабылдауы мүмкін, бұл өздерінің психикалық денсаулығына зиян келтіруі мүмкін.

Эмпатияны дұрыс қолдану үшін өз шектеріңді білу маңызды. Мысалы, басқаларға көмектесу үшін алдымен өзіңіздің эмоционалды қуатыңызды сақтау керек [4].

Қорытындылай келе, эмпатия — адам арасындағы қарым-қатынастарды нығайтудың, түсіністік пен қолдауды қамтамасыз етудің маңызды құралы болып табылады. Ол адамдарға бір-бірінің эмоцияларын түсініп, бір-біріне көмек көрсетуге мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде сенімділік, жанашырлық және әлеуметтік байланыстардың беріктігін арттырады. Эмпатияны дамыту әрбір адам үшін маңызды, өйткені ол қоғамда тыныштық пен үйлесімділікті қалыптастыруға ықпал етеді. Алайда, эмпатияны дұрыс қолдану керек, өйткені оның шектен тыс пайдалану эмоционалды шаршауға әкеліп, жеке тұлғаның психикалық денсаулығына зиян тигізуі мүмкін. Сондықтан, эмпатияны өз шекараларын біле отырып және өзімізді құрметтей отырып қолдану өте маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан»: Ұлттық энцклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 жыл. ISBN 5-89800-123-9, X том.

2. Биекенов К., Садырова М. Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі. — Алматы: Сөздік-Словарь, 2007. — 344 бет. ISBN 9965-822-10-7.

3. https://kk.warbletoncouncil.org/tipos-de-empatia-4341.

4.https://kk.vogueindustry.com/17189861-how-to-develop-empathy-exercises-and-types-of-empathy.

ҚАЗАҚ ҚЫЗЫНЫҢ БОЙЫНА ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Айдынқызы Найлә
Түркістан Болашақ жоғары көпсалалы колледжінің студенті
Ғылыми жетекшісі: Жаздықбаева Мария Ботаевна
Педагогика ғылымдарының кандидаты., доцент
Қазақстан, Кентау қаласы
mariya.jazdykbayeva@ayu.edu.kz

Аңдатпа. Қазақстанды мекендеген этникалық ұлт өкілдері Кеңес өкіметі кезінде бізбен бірге тұрып, ұлттық ерекшеліктерін ұмытқан емес. Қыз бала тәрбиесінде ұлттық психология ескерілмей, тәрбие жұмысы қатаң жүйемен жүргізілгені белгілі.

Ол кездегі оқу құралдары мен оқулықтарда ұлттық тәрбие құралдары есепке алынбады, ана тілі жоқ, балаларымыз құлыншаққа айналды. Осындай кемшіліктердің барын ескерсек, қазіргі жағдайда қазақ қызының ұлттық қасиеттерін халықтық педагогика арқылы қалыптастыруға көңіл бөлген жөн сияқты.

Кілт сөздер: ұлт, қыз, тәрбие, отбасы, ата-ана.

Аннотация. Представители этнических национальностей, населявших Казахстан, не забыли о своих национальных особенностях, живя с нами в советское время. Известно, что в воспитании девочек проводилась воспитательная работа, сложившаяся в жесткой системе, без учета национальной психологии. В учебных пособиях и учебниках того времени не учитывались национальные средства воспитания, не было родного языка, наши дети становились мудаками. Учитывая наличие таких недостатков, в современных

условиях представляется целесообразным обратить внимание на формирование национальных качеств казахской девушки через народную педагогику.

Ключевые слова: национальность, девушка, воспитание, семья, родители.

Abstract. Representatives of ethnic nationalities living in Kazakhstan, living with us in the Soviet era, have not forgotten their national identity. It is known that in the upbringing of girls, educational work was carried out, which was formed in a strict system, without taking into account national psychology. In the manuals and textbooks of that time, the National means of education were not taken into account, the native language was not in its essence, and our children became dub. Given the fact that there were such shortcomings, it seems that in modern conditions it is better to focus on the formation of the national qualities of the Kazakh girl through folk pedagogy.

Key words: nationality, girl, education, family, parents.

Қыз баласына тәрбие беру кеңес дәуірінде бәсеңдеді. Ұлттық тұрғыда тәрбие беруде кемшіліктер кетті. Бірақ өткенге топырақ шаша беру болмайды. Біздің қазақ қызының тәрбиесіне жауап беретін отбасындағы салт-дәстүр, тәрбие жайлы әңгіме айту азайды. Қазақстанды мекендеген этникалық ұлт өкілдері бізбен бірге кеңес дәуірінде өмір сүре тұрып, өздерінің ұлттық ерекшеліктерін ұмытқан жоқ. Қыз балаларын тәрбиелеуде ұлттық психологиясы ескерілмей, қатал бір жүйеде қалыптасқан тәрбие жұмыстары жүргізілгені белгілі. Сол кездегі оқу құралдары мен оқулықтарында ұлттық тәрбие құралдары ескерілмей, ана тілі өз мәнінде болмай, балаларымыз дүбәраға айналды. Осындай кемшіліктер болғанын ескере отырып, қазіргі жағдайда қазақ қызының ұлттық қасиеттерін халық педагогикасы арқылы қалыптастыруға көңіл бөлген дұрыс сияқты.

Иә, қыз бала тәрбиесіне мән беріп, оның қағидалары мен ережелерін ұстанғандардың бірі - қазақ халқы. Қыз бала тәрбиелеудің әдіс-тәсілдері мен тәжірибелері жетерлік. Халықтың ғасырлар бойы жасаған ұлттық тәрбие ісіндегі сәбилік кезеңнен бастап, ес білгенге дейінге салт-дәстүр, әдет-ғұрып үлгілері мен өнегелерінің тәрбиелік мәні тереңде. Сонымен қатар, қазақ қызының бойында ұлттық қасиеттерді қалыптастыру бүгінгі күннің кезек күттірмейтін мәселесіне айналып тұр. Сондықтан біз ұлттық қасиеттерге тоқталып өтпекпіз. Ұлттық қасиеттерді бойына дарытқан қазақ қызы - ұлтының болашағына қомақты үлес қоса алады.

Қазақ елінің тарихи, әлеуметтік-экономикалық жағдайларының, халықтың көшпелі өмір салтының ерекшелігіне сәйкес қыз баланы тәрбиелеуде өзіне тән талаптары қалыптасты. Қазақ халқында әр отбасындағы қарым-қатынастың өзіндік ерекшелігі ретінде, біріншіден, қыз балаларға деген мейірімділік, екіншіден, белгілі бір дәрежеде қатаңдық орын алды. Халық тәрбиесінде үлкендердің, ата-аналардың жеке бас өнегелерін үлгі тұту жүзеге асырылып отырды. Қыз баланың жеке тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруда халық шығармашылығы (ұлттық ойындар, бейнелеу өнері, сәндік қолданбалы, музыкалық т.б.), салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, ырым-тыйымдары, даналық ой-пікірлері мен көзқарастары, идеялары, халық ілімдері мен тәлім-тәрбиелік іс-әрекеттері, құралдары міндетін атқарды. Ал, қоғамдағы салт-дәстүрлердің маңызы жайлы біршама ғалымдардың (Қ.Жарықбаев, С.Қалиев, Ж.Наурызбай, С.А.Ұзақбаева, М.Х.Мұхамбаева, К.Ж.Кожахметова, С.Кенжеахметұлы, Дүйсембінова, С.Ғаббасов, Қ.Шалғынбаева және т.б.) еңбектерінде орын алған [1-9].

Осы ғалымдардың салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарға берген ғылыми бағыттары және оларды пайдалану жолдарының мәні ерекше. Бұл салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың қыз тәрбиесінде мәні зор. Ол қыз тәрбиесіне байланысты, ол жарық дүниеге келген күнінен бері, қыз болып қылтиғаннан бастап, бойжеткен қыз болғанға дейін жүргізілетін тәлім-тәрбиелерінің кезеңі кіреді. Мысалы, ана құрсағындағы тәрбие, шілдехана, сүйінші, балаға ат қою, бесікке салу, қырқынан шығару, тілін дамыту, тіл ашар, еңбекке, қыз баланы болашақ ана болуға даярлау, өмірге бейімдеу. Қыз бала бойында алғаш ұлттық

қасиеттерді тәрбиелеу керек екендігі бәрімізге мәлім. Олай болса, жалпы ұлттық қасиеттерді іздестіру барған сайын көкейкесті сипатқа ие болып отырғандығы белгілі.

Қазақтың ұлттық қасиеттерін Ы.Алтынсарин, Абай өз шығармаларында көрсеткен. Белгілі философ, ғалым А.Айталы өзінің «Ұлттану» еңбегінде, адамдарды ұлтқа біріктіретін шешуші күш – ұлттық сана-сезім (ұлттық абырой, шат көңіл-күй мен қайғы-қасірет) деген анықтама берген [10.17б].

Ұлтты біріктіретін де, ұлтты айыратын да белгі – ұлттық сана-сезім. Ол «біз» және «олар» деген әлеуметтік-психологиялық терең тамырлы, келелі құбылысқа негізделген. «Біз өзімізді өзіміз басқалар арқылы танидық»,- деп О.Сүлейменов жазғандай, «бізді» «олардан» айырып, «бізді» «оларға» қарсы қою, салыстыру арқылы ұлттық сана қалыптасады. Біздің қазақ қыздарының бойында бұл қасиет терең қалыптасқандығын тарихтан білеміз. Келесі қасиетті ұлттық ар-намыс деп атар едік. Осының ең әуелгісі, «ұят», «ар», «намыс», «ұждан» түсініктерімен бірге қазақ халқы «ұят» ұғымына да аса мән беріп, оны адамгершілік қасиеттерінің біріне бағалаған. Мұны «Әдептілік, ар-ұят-адамдықтың белгісі, тұрпайы мінез, жат-надандықтың белгісі», «Ынсап, ұят, терең ой-асыл зейнет біліп қой», «Өз ұятын білген кісі, бір кісіге өрелік береді», «Ұят кімде болса, иман сонда», «Ұят-иман белгісі, ұяттыда иман бар», «Ұяттан адам өлмейді, сағы сынады», «Ұятсыз әйел-тұзсыз ас, әдепсіз жігіт-жүгенсізат» және т.б. мақал-мәтелдерден аңғаруға болады. Оны баршаға жарияламай-ақ, кейбір адамдардың отбасы мен жеке басының өнегелі істерін үлгі ету арқылы, күнделікті тұрмыс қарекетіне «ар», «намыс», «абырой» ұғымдарына түсінік бере отырып, мәдениетті түрде жүзеге асырған. Демек, «әйелді сүйіктіге айналдыратын-ар мен ұят» деп білетін қазақ халқы әйелдік қадір-қасиет туралы қыз балаларына жастай тәрбие жүргізеді. Әйелдік қадір-қасиет дегеніміз әйелдерге тән әдеп-иба, ар-ұят, бауырмалдық, мейір-шапағаттылық, кеңпейіл-кешірімділік, адалдық пен пәктік, нәзіктік пен биязылық.

Сондықтан әрбір ана қызына ата-анасын, туыстарын, ұстазын, құрбы-құрдастарын сыйлап, қадірлей білуді үйретсе, болашақта одан елін, жерін, халқын сүйетін, өз шаңырағын ардақтайтын, ұрпағын ұлықтайтын қамқор ана шығатыны сөзсіз. Осы орайда, қазақ қызына тән тағы бір ұлттық құндылық «ұлттық мінез». Ал бұл жайлы әралуан пікірлер таралған. Мәселен, М.Ыбырайұлы «Халықтық мінез Һақында» атты мақаласында: «Қазақ халқының ұлттық мінезі өзінің өмір кешкен кең байтақ далалық, қырлық фонында қалыптасты. Сондықтан қазақ халқына тән негізгі белгілер: кеңпейілдік, жомарттық, салғырттық, қонақжайлылық, көпшілдік, бауырмалдық, намысқойлық, төзімділік сияқты қасиеттерді атайды.

Ұлттық сипат, ұлттық мінез әйелге қойылатын халқымыздың талап-талғамында, сынында екені белгілі. Ал олар, әйел сұлулығымен қатар, оның қылықтылығымен, төзімділігімен, байсалдылығымен ерекшеленген. Міне дәл осылар ұлттық мінезге тән нәрселер. Демек, қазақ аруларына тән дархандық, кеңдік, меймандостық, қонақжайлық – бәрі де кең байтақ даламыздан тамыр алып, қалыптасқан қасиеттер.

Қорыта келе, қазақ қызына тән ұлттық мінезге төмендегідей анықтама берген болар едік: Ұлттық мінез – ұлттың өзімен бірге жасасып келе жатқан, ұлтқа тән белгілері, қасиеттері деуімізге болады [11.17б].

Мұның бәрі әрине, халық тарихымен, тағдырымен етене байланыста екенін білеміз. Және де қазақ әйелі «дала аруы» деген көрсеткішке тең. Соның ең алғашқысы – тек жайлы сөз қозғасақ. Қазақ халқы соу ықылым заманнан бастап жалғасқан өзінің тегі бар халық. Тегін білмеу, қазақтың салт-дәстүрінде «әдепсіздікке, көргенсіздікке» жататыны белгілі. Сондықтан, өскелең ұрпағымызға өзінің «тегі» жайлы түсінік беру біздің үлесімізде. Қазақ халқының бұрыннан келе жатқан ғұрпы, жұбайлық өмірге жар таңдау мәселесіндегі ескерілетін ұлттық сапаларының бірі - «Тектілік» ұғымының да тамыры қытай жазбаларынан бастау алады. «Тек» сөзі «тектіліктің» түбір сөзінен алынғаны айқын. VIII ғасырдағы Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі жазулардағы «тек» сөзінің төркінін Олжас

Сүлейменов былай талдайды: «Тюркских: тек-род (тат.) и т.д. Производное теги, тегин – потомок, принц (др.тюрк). Самые ранние значения отложились в древнегреческом: тек – 1) «дитя», 2) «род» [11. 22б].

Жүсіп Баласағұнидың «Құтты білік» еңбегіндегі «тектілік» ұғымын, ата-бабасы текті адамнан ғана текті бала дүниеге келетіндігіне күмән келтірмейтінін айтқан. Оған мына мысал дәлел: «Елік ойын мәтелдеді, балады, Текті ердің текті ұрпағы қалады»(1623-бәйіт). Ал, қазақ тілінің сөздігінде «текті» ұғымын «арғы тегі атақты, әулеттік болмысы атақты тұлға, шыққан негізі, нәсілі, тұқымы»,- деп түсінік берілген. Текті адам ата-тегінің қадір-қасиетіне кір келтірмейді, ата-тектің абыройын қорғайды,- дейді тектілік турасында. Яғни, «жеке тұлғаның тегіне тартып, парасаттылық, сауаттылық көрсетуі, қасиеттерін бойына сақтаған»,- деуі, педагогикалық-психологиялық тұрғыдан толыққанды мінездеме берілгені болып анықталады. Қазақ халқының адамды тануы, жар таңдауы мәселелерінде даралық қасиетке жататын «тектілік» көшпелі қазақ мәдениетінде батыстың «элитарлық» ұғымынан да тереңірек. «Ортағасырлық еуропада элитарлық сословиялық жікшілдікті білдірсе, біздің халыққа тектілікті, ұрпақтар сабақтастығымен тереңірек байланыстырады» - дейді Г.Омарова «Дәстүрлі қазақ мәдениеті» атты мақаласында.

Т.Ә.Ахметовтың «Жүсіп Баласағұнидың тәлім-тәрбиелік идеялары» атты диссертациялық жұмысында «Текті, парасатты кісі» бейнесі сомдалып, символикалық байланыс арқылы «Алтын адам» бейнесімен берілген [12. 47б].

Қазақ халқындағы қыз бала тәрбиесінің болашақ жар, ана ретіндегі мәні ерекше. Осы мәселе тұрғысында алып қарағанда Ж.Баласағұн өз дастанында әйел баласының тәрбиесіне, тегіне, пәктігіне аса қаталдықпен, үлкен жауапкершілікпен қарағандығын аңғаруға болады. Өйткені, әйелі жақсы үйдің тәрбиесі жақсы, әйелі жаман үйдің тәрбиесі жаман деген ой-тұжырымын: «Тегі ізгіден ізгілікті ер туады, Ізгі жанның жуар елді шуағы»,- деген жолдары айқындап тұр (2430 бәйіт).

«Жақсы болсын тегі, заты, ұрығы, Пәк, ұятты, болсын жанның тұнығы.(4475 бәйіт). Әрине, ғұлама өз еңбегінде қандай әйел алу керектігі жайлы ерлер жағына ақыл-кеңес береді. Ең бірінші - тегі, заты дұрыс үйдің қызы болсын, екінші - ұятты, тәрбиесі түзік болсын, өзіңнен пәстеу, тегі төмендеу, ақылдысын танда, үшіншісі - асыл текті болмасын, оған құл боласың, көркіне де көз салма, жаман, тексіз, қылықсыз қызға қарама, төртінші - құлқы жақсы, кемелі келісті, жібек мінез, қылықты болсын, - деп әйел бойындағы жаман және қасиетті қылықтарды ата-бабаларымыз ерекше бағалап, ер жігітке жар тандауды ескеретін жайттарды өнеге етіп қалдырған. Тектілік пен тексіздік жайлы жоғарыда жыраулар поэзиясынан кездестірдік. Жаман қасиеттерге, түрлі сынақтарға төтеп беретін – бұл әйел баласының тегі екендігіне көз жеткіздік. Тектің биологиялық жағынан сапалылығын жетілдіру үшін ұлтымыздың жеті атаға дейін қыз алыспауының өзі – адам табиғатын жете түсінгендігі еді. Бұған дәлел, Есімханның бұйрығы бойынша басқа бір рудан, тайпадан барып “қыз айттыру, құда түсу” тәртібі орнағанда, қазақ қарттары бұл тәртіпті алыстан болжағандық бар, сол кездерде қазақ арасында тынышсыздық орнағандықтан, оның халыққа пайда жағы молырақ екеніне көздері жетіп, осы тәртіпті қолдаған екен. Міне, бізге жеткен жақын туыстарына үйленбеу, сегіз атадан асқанда ғана қыз алысуға болады, - деген сол кезден келсе керек. Бұл, әрине, біріншіден, өріс кеңейту болса, екіншіден, екі рудың құда болуы жаулықты тоқтату үшін қажет, үшіншіден, генетикалық тазалық - деген түсінік береді. Тектіліктің сипаттары: ата-анасы бар, ақ некеден туылған, отбасында алған тәрбиесі өнегелі, жаман іспен ата-анасының, әулетінің аты шықпаған, ар-ұяты бар, намысты дегенге саяды. Нақысбек шешеннің «Тексізді досым деме, олар ер емес, пенде болады» десе, Бұқар жырау мынаны текке айтпаса керек: «Жаманнан жақсы туса, Жақсыдан жаман туса, Тартпай қоймас тегіне». Осы ойды жалғастырушы, Бауыржан Момышұлының «Тексізден тезек артық, арсыздан айуан артық» мәтелі қазақ қыздарын жаман жолдан қашуға насихаттайды. Халық тәлім-тәрбиенің нашарлығын тексіздікке теңейді. Сондай-ақ, «тексіздікті» кейде «некесіздік»,

«көргенсіздік» ұғымдарымен де қатар қоюымызға болады. Олай дейтін себебіміз, бұларды түсіндірме сөздікте «тегі белгісіз» деген мағынамен ашқан.

Ұлттық құндылық сапаның бірі «қылықтылық» ұғымы этнопедагогикалық, этнопсихологиялық тұрғыдан ашылмаған, анықталмаған деуге болады. Баласағұни мен Қайкаус, Бұхар мен Ақтамберді ұсынатын қылықты қыз қандай? Қазақ отбасындағы қыз тәрбиесінің нәтижелілігі қашан да оның қылығының сыпайы да сүйкімді болуы мен жарасымды әрекеті және жүріс-тұрысының үйлесімділігі арқылы айқындалып отырған. Ол жөнінде Ж.Баласағұн: «Жібек мінез-қыз-келіншек шырыны, Біле білсең, әйел көркі қылығы», - десе, осы ойды құптаушы XV-XIX ғасырларда қазақ ақын-жыраулар еңбегінде де қыз тәрбиесі жайлы ой-тұжырымдар жалғастығын тапты.

Қазақ психология ғылымының өкілі С.Балаубаев психологиядағы «поведение» деген терминді «қылық» деп аударған. «Поведение» бір жағынан жүріс-тұрыс, іс-әрекет деген түсінікті де береді. Егер «поведениені» «тәртіп» деп аударар болсақ, онда қылықтылық – тәртіптілік те. Қылықтылық – қыз балаға тән тартымдылық, сүйкімділік, мінезділік. Іс-әрекеті мен мінез-құлқының әдеп аясынан шықпай толымдылықпен жүйеленіп, әсерлі ықпал етуі. Қыз бойындағы қанша асыл сапалар болғанымен, тартымды жеткізе білмесе, сүйкімді қылық арқылы көрсетілмесе, қабылданбайды. Сонымен, қылық қандай іс-әрекеттерде көрініс тауып, қылықтылыққа ауысады? Осы күнгі біздің білімді қыздарымыздың бойында тәртіптілік, пәктік, төзімділік, т.б. жақсы қасиеттер болғанымен, оны мінез толымсыздығы арқылы жеткізе білмейді. Яғни, қылықтылық жетіспейді. Сондықтан, қылықтылық аса қажет, отбасылық өмірге өзін бейімдейтін қыздар меңгеруге тиісті біліктілік болса керек.

Отбасындағы түтіннің түзу шығуы әйелдің білігіне, көргенділігіне, әдептілігіне байланысты. Өзі тіккен отаудың алтын қазығына айналу, ұлағатты отбасының негізін құрау әйелдің жан сезімінің айнасы. Халық бейбіт тірлікте әйелді отбасының сүйініші, сүйеніші деп есептесе, елге қиын-қыстау күн туғанда батырдың бірінші тіреніші деп білген. Ал, көне заманнан-ақ шешендігімен, көсемділігімен, батырлығымен, Қазақ қызына тән ұлттық мінез-құлық белгіглері тектілік мейірімді, инабатты, пәк және намысқой қайырымдылығымен аты аңызға айналған қазақ әйелі аз емес. Әйел болмаса өмір де болмас еді. Өйткені адамзатты дүниеге келтіруші де, тәрбиелеуші де әйел – ана. Демек, қазақ қызының бойына ұлттық қасиеттерін қалыптастыруды халық педагогикасы арқылы нәтижеге жетуге мүмкіндік бар екендігіне көз жеткіздік. Қазақ қызының тәрбиесін этнографиялық тұрғыда зерттеудің ғылым үшін де, күнделікті өмір мүддесі үшін де маңызы зор. Өйткені, біріншіден, қыз тәрбиесі жайлы жазылған зерттеулерде қазақ қыз баласының тәрбиесі жайлы тарихы толық қамтылмағандығы; екіншіден, қыздар тәрбиесінде қалыптасқан дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың сан алуан екендігі. Демек, қазақ қызының ұлттық қасиеттерін бойына қалыптастыру бойынша үздіксіз білім беру жүйесінде қыздарды тәрбиелеудің дәстүрлі әдістері арқылы іске асыруды тұрақты жүргізу арқылы жетістікке жетуге болады. Және де оқулықтар мен оқу құралдарын жазуда қыз тәрбиесіне тереңірек көңіл бөлгенде біз бұл мәселенің шешімін табатынымызға кәміл сенуге болады.

Қорыта айтсақ, егер біздің қазіргі қоғамда ұлттық қасиеттерді бойына қалыптастырып, оны терең сезінетін қыздарымыз болмаса, біздің құрығанымыз және бұл мемлекеттік деңгейдегі тағдыр мәселесі, - деген болар едік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қалиев С.Қ. Қазақтың халық тәлім-тәрбиесінің ғылыми-педагогикалық негіздері. Пед. ғыл. докт. ....дис. автореф. – Алматы, 1996. – 65 б.
2. Волков Г.Н. Этнопедагогика. – Чебоксары, 1974. – 376 с.
3. Жарықбаев Қ.Б., Қалиев С.Қ. Қазақ тәлім-тәрбиесі: Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1995. – 352 б.

4. Наурызбай Ж.Ж. Научно-педагогические основы этнокультурного образования школьников. Автореф. дис .....докт. пед. наук. – Алматы, 1997. – 45 с.
5. Ұзақбаева С.А. Халықтық педагогикадағы эстетикалық тәрбие. Пед. ғыл. докт. ..... дисс. автореф. – Алматы, 1993. – 46 с.
6. Кожахметова К.Ж. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика. – Алматы: Ғылым, 1998. – 317 с.
7. Дүйсембінова Р.Қ. Қазақ этнопедагогикасын оқу-тәрбие процесіне ендірудің ғылыми-педагогикалық негіздері. Пед. ғыл. докт. .... дисс. – Алматы, 2001. – 321 б.
8. Ғаббасов С. Халық педагогикасының теориялық және методологиялық негіздері. Пед. ғыл. докт. ... дисс. – Алматы, 2002.
9. Мухамбаева А.Х. Национальные обичаи и традиции и интернациональное воспитание. В сб: Вопросы обучения и воспитания. ч.2.-М: 1973, -С. 12.
10. Айталы А. Ұлттану.Оқу құралы. - Алматы: «Арыс».-2000.-226б..16б
11. Сарыбекова Ж.Т. Қазақ қызының психологиясы. Тараз, 2015. - 38бет
12. Ахметов Т.Ә. Жүсіп Баласағұнидың тәлім-тәрбиелік идеялары. Пед.ғыл.канд.дисс.- Алматы, - 2013.- 149бет
13. Кенжеахметұлы С. Жеті қазына (жиған-терген) 3кітап-Алматы: «Ана тілі» ЖШС, 2007 -136б

ЖАСТАР АРАСЫНДА ҰЛТТЫҚ ИДЕЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАР

Шерімбаева Ж.Д.
«Тарих және география» кафедрасының аға оқытушысы
Tashenev University, Шымкент қ.
E-mail szhibek010@mail.ru
Кашкинбаева А.Т.
«Тарих және география» кафедрасының аға оқытушысы
Tashenev University, Шымкент қ.
asemai7@mail.ru
Құдайберген С.Ж.
7М01601- Тарих педагогтерін даярлау мамандығының 2курс студенті
Tashenev University, Шымкент

Аңдатпа. Бұл мақалада шежірелі қазақ қоғамының экономикалық және саяси ілгерілеуін қолдайтын, ұлттық жаңғыруға ұмтылған қазақ элитасының ұлтшылдық ұранының басты бөлшегіне айналған ұлттық идеяның қалыптасуына әсер ететін негізгі факторлар. қарастырылады.

Кілт сөздер: шежіре, идея, хан, жүйе, дәстүр.

Алтын Орда – Орталық Азия мен Шығыс Түркістанның ұлан-ғайыр аумақтарында орналасқан Шыңғыс ханның империясы оның төрт ұлына тиісті түрде бөлінген болатын. Дешті Қыпшақ (Қазіргі Қазақстан аумағы) даласы оның үлкен ұлы-Жошыға өтіп, кейін оның ұрпақтары билік жүргізді. Алайда олардың билік үшін бәсекелестігі үнемі тоқтамады. XV ғасырдың ортасына қарай Әбілқайыр Шыңғыс ханның басқа ұрпақтарының билігін тартып алғаннан кейін, көп ұзамай саяси шиеленіс шарықтау шегіне жетті. Бұл жағдай бірқатар бәсекелестерінің нарзылығын тудырып, бөлінулеріне себеп болды. Керей мен Жәнібек сол бөлінушілердің қатарынан еді. Олар 1465 жылы өз халқын оңтүстік-шығыс Жетісу жеріне (Оңтүстік Қазақстан) жаңа саяси құрылым – «Қазақ хандығын» құруға бағыттады. Түркі тілінде «еркін рух» деген мағынаны білдіретін

«Қазақ» сөзі көшпелі тайпаға лайықты түрде қосылды. Шыңғыс ханның осы екі ұрпағы Керей мен Жәнібек қазақ ұлтының тарихи дамуына ықпал етіп, Қазақ хандығының пайда болуына мұрындық болды.

Қазақ тарихына қатысты түрлі дереккөздер қазақ халқының мәдениеті негізінен мал шаруашылығы тәжірибесінен туындағанын көрсетеді. Мал шаруашылығы қазақ болмысының құрылымын қалыптастырып, қауымдар ішіндегі және қауымдар арасындағы әлеуметтік қатынастарды сақтауға қызмет етті. Сонымен қатар, мал шаруашылығы қазақтың «ең жалпы бірегейлігінің» шекарасын белгілейтін «қазақтықпен» теңестірілді.

Қазақ хандығы Шыңғыс ханның әскери-саяси жүйесі негізінде Ұлы жүз, Орта жүз және Кіші жүз болып үшке бөлінді. Қазақ хандығы династиясының бастауы «төреден» шыққан қазақ хандары Керей мен Жәнібектен бастау алды. Төрелер Шыңғыс ханнан шыққан текті ұрпақтың жергілікті анықтамасын білдірді.

Төрелер қазақ қоғамындағы саны жағынан аз, бірақ күшті әлеуметтік сатыдағы маңызды «ақсүйек» тобын құрады. Қалған екі топқа мұсылман элитасы, «қожа» және «саидтер» кірді. Бастапқыда діни миссионерлер хандыққа ислам дінін тарату үшін келіп, сол уақыттан бері олар сыйлы және сенімді болып қала берді. Қожалар мен саидтер өздерінің араб текті екендерін айтып, өздерінің пайғамбар Мұхамедтің ұрпақтарымыз деп сипаттады. Ақсүйек тобының үшеуі де қазақтар арасында ғана емес, бүкіл Орталық Азияда жоғарғы қызметтерді атқарып, үлкен мәртебеге ие болды. Қазақ қоғамындағы басқа бір әлеуметтік қабат «қара сүйек» деп аталды. «Қара сүйек» тобына түркі тектес қарапайым халықтар, сонымен қатар тілдері, әдет-ғұрпы мен наным-сенімдері қазақ мәдениетіне елеулі түрде ықпал еткен моңғолдар мен ғұндар кірді. Олар үш жүздік құрылымында сегменттік ұйым ретінде малшылар қауымдарынан құралды.

Сол кезеңдерде Қазақ хандығында жалпы саяси құрылыммен қоса, жер иелену, меншікке иелік ету және туыстық қатынастың байырғы жүйелері де моңғолдардың жүйесіне ұқсады. Осылайша, маңызды әлеуметтік тәжірибелерді реттейтін принциптер шежірелік есептерге негізделген ерекше жиынтығында кодталып, қоғамда шежіре ретінде қалыптасты. «Шежіре» термині парсы және араб тілдерінен кейін қазақ тілінде қабылданып, «ағаш» деген мағынаны білдірді . Ол қазақтар арасында саяси одақ құру, әлеуметтік құрылым және текті бөлу мақсатына қызмет етіп, түптеп келгенде жайылымдық жерлер мен жыл сайынғы көші-қон жолдарын бөлумен байланысты болған шежірелік есептің ауызша дәстүрін қалыптастырды.

Сонымен қатар, шежіре қазақ қоғамының экономикалық және саяси ілгерілеуін қолдайтын, ұлттық жаңғыруға ұмтылған қазақ элитасының ұлтшылдық ұранының басты бөлшегіне айналды. XIX-XX ғасырлар тоғысында пайда болған бұл топтар отырықшыландыруды болашақта ұлттың дамуына қажетті талаптардың бірі деп санады. Дәл осы кезең барлық қазақ рулары мен тектерінің шежіре негізіндегі тарихи деректері болып табылатын біртұтас қазақ шежіресін жасақтаумен ерекшеленді. Тайпалар мен рулардың тектерінің топтық мүшелігін білдіретін шежіре қазақтың этникалық концепциясының генеалогиялық құрылымы еді. Шежіре қазақтардың біріктуші қазақшылықтың айқындаушы белгісі еді.

Шежіре аумақтық жағынан бытыраңқы және саяси жағынан бөлінген сол қоғамдағы қазақтардың мәдени біртұтастығын білдіріп, ұлтшылдық көзқарастың алғашқы көрінісі болды. Себебі, сол кезеңдегі қазақтың ең ықпалды Алашорда саяси партиясының атауы сол шежіредегі қазақтың арғы атасы, негізін қалаушы адамның атымен аталғаны кездейсоқтық емес. Мәселен, «Біз Алаштың балаларымыз...» деген идиома арқылы қазақтар өздерінің топтық және ұлттық бірегейлігін білдірді. Шежіредегі қазақтардың ұлттық бейнесі саяси қарсылықтың басты элементіне айналғаны анық. Алашорда партиясының белсенді мүшесі, ақын Сұлтанмахмұд Торайғыров (1893-1920) 1917 жылы Қазақ автономиясы үкіметін құрудан бұрын жарияланған «Айтыс» өлеңінде былай деп жазған:

Мен қазақ, қазақпын деп мақтанамын,
Ұранға алаш деген атты аламын.
Сүйгенім қазақ өмірі, өзім қазақ,
Мен неге қазақтықтан сақтанамын?

Қазақ жерлері Ресей империясына қосылғаннан кейін патшалық әкімшілік қазақ жеріне алғашқы славян қоныстанушылардың қатарында келген орыс текті топ казактардан байырғы халықты бюрократиялық тұрғыдан саралау үшін қазақтардың бастапқы этнонимін «қырғыз» этнонимімен ауыстырып қолданды [1]..

Ресейде білім алған қазақ зиялылары өздерінің тарихи-саяси еңбектерінде қырғыз терминінің қолданылуын сараптап, түсіндіруге тырысты. Қазақтың төл этнонимі 1925 жылы Қырғыз (Қазақ) АКСР Кеңестерінің бесінші съезінің қаулысымен қалпына келтірілді [2].

XIX ғасырда бұрынғы Қазақ хандығының территориясы ірі әкімшілік бірліктерге, солтүстік пен шығыстағы Дала және Орынбор губернияларына, Түркістан және оңтүстікте және батыста қазақ жерлері көршілес орыс және өзбек өлкелерімен біріктірілген Астрахань губерниясына бөлінді. Отаршылдық бюрократияның енуі және қазақ малшылары қоныстанған аумақтарға орыс шаруаларының қоныс аудару процесі XIX ғасырдың соңғы онжылдықтарында айтарлықтай өсті. Қоныс аударушылар қазақтардың жайылымдық жүйесіне жойқын әсерін тигізіп, қазақ халқының қарсылығын тудырды. Бірқатар жерлерде малшылар көтерілістерінің басшылығы 13 түрлі қазақ руларының оқшауланuын, оның үстіне отаршылдық әкімшілік құрылымдарға наразылығына әкеліп соқты [3].

Одан кейінгі кезеңдерде Ресей Сыртқы істер министрлігінің Азия бөлімі бұл жерлерге шекара сызып, қазақ елін губернияларға бөлуді жалғастырды. Бұған жауап ретінде қазақ басшылары ақылы сұлтандарға және орыстармен ынтымақтасқан орыс билігіне қарсы көтерілістерді бастады. Сырым Датұлы, Исатай Тайманұлы, Махамбет Өтемісұлы және Орта Жүзден Кенесары Қасымұлы ұлтшыл қозғалыстардың көшбасшысы болды. Жылдар бойы ұлтшыл басшы емес, қаһарлы халық жауы ретінде көрсетіліп келген Кенесары Қасымұлы «қазіргі» мемлекеттерде көрінетін күшті орталық билік пен хан идеалын алға шығаруға тырысты. Бұл кезеңдегі ұлтшылдық идеясы салық жүйесі мен дәстүрлі құқықтық жүйеге енгізген жаңалықтарымен қазіргі заманғы қазақ саяси жүйесін жақтады. Қазақтардың ұлттық болмысына оралуын және мемлекетті нығайтуды жақтаған, Қазақ хандығының тәуелсіздігі үшін күрескен Кенесары Қасымұлы қазақ тарихындағы маңызды тұлға болды. Кеңес Одағы кезінде бұл оқиғалардың тарихы теріс сипатталды. Ресми идеологияға сәйкес келмейтін сөздерге тыйым салынып, жойылды. Осы көтерілістерден кейін славян шаруаларының қазақ жеріне қоныстануы белсендірек және қарқынды түрде алға шығып, осы саясаттың нәтижесінде қазақ даласындағы қазақтардың саны 50 пайыздан да төмендеді. Осы әрекеттердің нәтижесінде қазақтар өз жерлерін шетелдік қоныстанушылардан жалға алуға мәжбүр болды, осылайша алдыңғы қатарға шыққан жер мәселесі барған сайын саяси сипат ала бастады [4].

Өлкеде орыс патшалық отарлауының кеңеюі қазақ элитасының арасында ұлтшылдық риториканың пайда болуына алып келді. Қазақ зиялылары 1913 жылы «Қазақ» атты тұңғыш қазақ апталық газетінің негізін қалады. Бұл газет 1917 жылдың аяғында Қазақ автономиялы үкіметін құрған олардың партиясының ірі саяси трибунасына айналды. Орыс либерализмінің ойларына рухтанған Алаш қайраткерлері қазақтың мал шаруашылығына негізделген дәстүрлі идеясын қолдамай, ұлттық және тарихи байланыстыратын жаңаша ойларға шақыруға тырысты. «Қазақ» газетінің негізін қалаушы, Алашорда партиясының көрнекті жетекшісі Ахмет Байтұрсынов ұлттың ішінен басталған әлеуметтік өзгерістерді отарлауға қарсы тұрудың ең шешуші факторы ретінде қарастырды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Қойгелдиев М. Қазақ елі: ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес /XIX ғ. – XXI ғ. басы/ - Алматы: «Дәуір». – 2014, 432 б.

2 Шайкемелев М.С. Қазақтың бірегейлігі. Монография / жалпы.ред. З. К. Шаукенова. - Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2013. - 272 б.

3 Косиченко А. Национальная идея как фактор консолидации казахстанского общества // Содержание и мобилизующий потенциал общенациональной идеи: матер. науч.-теорет. конф., посв. 60-летию А.Г. Косиченко. – Алматы, 2008. – С. 49-57.

4. Кайдарова А. Қазақстан Республикасының ұлттық идеясының қалыптасуы (саяссаттанулық талдау): – Алматы, 2010. – 257

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ АДАМ ӨМІРІНДЕГІ МАҢЫЗЫ

Алимова Қ.Ш.
Мектепке дейінгі оқыту және психология
кафедрасының магистр, аға оқытушысы
Alimova_87@mail.ru
https://orcid.org/0000-0001-7183-3964
Тазабек Қ.Н.
Психология мамандығының 1 курс студенті
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Аңдатпа. Бұл мақалада психологияның қазіргі қоғамдағы маңыздылығы, оның адам өміріне әсері және психологиялық көмектің түрлері қарастырылады. Психология тек жеке тұлғаның психикалық денсаулығын сақтаумен шектелмей, сонымен қатар әлеуметтік, экономикалық және мәдени салаларда да кеңінен қолданылатын ғылым ретінде танылады. Мақалада психологиялық көмектің тиімділігі, психологтардың рөлі және психологияның болашағы туралы айтылады. Сонымен қатар, психологиялық проблемаларды шешуге арналған әдістер мен тәсілдерге тоқталып, психологияның адам өмірін сапалы түрде өзгертудегі маңыздылығы атап өтілген.

Кілт сөздер: психология; психоэмоционалды жағдай; психологиялық көмек; психотерапия; психологиялық проблемалар.

Аннотация. В данной статье рассматривается значение психологии в современном обществе, ее влияние на жизнь человека и виды психологической помощи. Психология не ограничивается только сохранением психического здоровья личности, но также широко применяется в социальных, экономических и культурных сферах. В статье обсуждается эффективность психологической помощи, роль психологов и будущее психологии. Кроме того, рассматриваются методы и подходы к решению психологических проблем, а также подчеркивается значимость психологии в улучшении качества жизни человека.

Ключевые слова: психология; психоэмоциональное состояние; психологическая помощь; психотерапия; психологические проблемы.

Abstract. This article examines the importance of psychology in modern society, its impact on human life, and the types of psychological assistance available. Psychology is not limited to maintaining an individual's mental health but is also widely applied in social, economic, and cultural fields. The article discusses the effectiveness of psychological assistance, the role of psychologists, and the future of psychology. Additionally, methods and approaches to solving psychological problems are considered, highlighting the significance of psychology in improving the quality of human life.

Key words: psychology; psycho-emotional state; psychological assistance; psychotherapy; psychological problems.

Қазіргі қоғамда психология ғылымы адамның күнделікті өмірінде маңызды рөл атқаратын негізгі салалардың біріне айналды. Психология тек жеке тұлғаның психикалық денсаулығын сақтаумен шектелмейді, сонымен қатар оның эмоциялық тұрақтылығын қамтамасыз етуге, қарым-қатынас дағдыларын дамытуға және жалпы өмір сапасын жақсартуға ықпал етеді. Қазіргі заманғы қарқынды өмір ырғағы, әлеуметтік өзгерістер, технологиялардың дамуы және ақпараттың шектен тыс көбеюі адамдардың психологиялық жағдайына әсер етуде. Осыған байланысты, психологияның қоғамдағы маңызы артып, оған деген сұраныс күннен-күнге өсіп келеді.

Бұл мақалада психологияның адам өміріне тигізетін әсері, оның қазіргі қоғамдағы рөлі, психологиялық көмектің түрлері мен олардың тиімділігі қарастырылады. Сонымен қатар, психолог мамандарының маңыздылығы, психологиялық мәселелерді шешу жолдары және психологияның болашағы туралы сөз қозғалады. Қазіргі таңда психологиялық білім тек мамандар үшін ғана емес, әрбір адам үшін өзекті болып отыр, өйткені өзін-өзі тану, эмоцияларды басқару және дұрыс шешім қабылдау қабілеті өмірдің барлық салаларында қажет.

Қазіргі уақытта біз психологияның ғылым ретінде, қазіргі қоғамның әр адамының өмір саласына айналып жатқанын көруімізге болады. Психология адам өмірінде маңызды рөл атқарады, оның өмірін жеңілдетеді және оны жарқын, сәтті және бақытты етеді. Басқа адамға қандай көзқараспен қарауға болады? Өзіңізге қалай сенімді, мейірімді болуға болады? Қиын жұмыс және тұрмыстық жағдайларды қалай шешуге болады?… Психология барлық жағдайларға арналған көмекші болмаса да, осы және басқа да көптеген сұрақтарға жауап табуға мүмкіндік береді. Дегенмен, психологияға ғылым мен практика ретінде қызығушылықтың артуына қарамастан, адамдар оған әр түрлі көзқарас танытады, яғни оң көзқарастан жағымсыз көзқарасқа дейін. Кейбіреулер психология шын мәнінде өте пайдалы ғылым деген пікірмен келіседі, оның күшті жағы-алынған білім мен дағдыларды өмірде қолдану мүмкіндігі.

Біздің елімізде психологияға деген қызығушылық үлкен және қазіргі қоғамның барлық салаларына: білім беру; саясат; медицина; спорт; экология; өнер және бизнес және т. б орын алады.

Психологияның пайдасы адамның дүниетанымын қалыптастыруға, адамдармен жақсы қарым-қатынаста болуға көмектеседі. Қазіргі таңда білікті психология мамандары мен өзінің өміріне бейжай қарамайтын, психология іліміне жүгінетіндердің қатары көбейіп келеді [1]. Жеке тұлғаның сана-сезімінің дамуына әсер етіп жүрген жандардың бірі Алмас Ақынды мысал ретінде алсақ: «Кез-келген адамның өз өмірінің ораторы, көшбасшысы, жеңімпазы және бай болып қалыптасуы үшін оған 3 үлкен фактор әсер етеді: Сенімділік. Ішкі блоктардан толығымен айығу;

Өз бағытын білу. Өзіңіздің тұлғалық моделіңізді анықтау; Бойыңыздағы талантты ортада қолдану, игеру яғни, осы сенімділік арқылы психологиялық тұрғыдан қалыптасамыз», - дейді.

Адам бойындағы кездесетін мәселелерді ескере отырып, оларға қол ұшын созатын психологтардың маңызы зор. Сондықтан қазіргі әлемдегі психологтың рөлі өте қажет. Ол көптеген адамдардың өмірін сақтайды. Кішкене проблемалар болса да, психологпен сөйлесу адамға өз әсерін тигізеді, айтарлықтай жеңілдейді.

Әйтсе де, психологтар деген кім? Психологтар – бұл өз саласының мамандары. Психологтар – бұл әртүрлі проблемалық жағдайларда көмекке мұқтаж адамдарға көмектесуге дайын адамдар. Мысалы: қарым-қатынастағы қиындықтар, отбасындағы қиындықтар,балалармен қиындықтар,мансап проблемалары, қаржы және өмір жоспарлары, өзіне қатысты қиындықтар, жаман әдеттер мен тәуелділік,өз-өзіне

күмәндану, кешіктіру, эмоционалды күйзеліс, түсініксіз эмоциялар, жақын адамнан бөліну, мазасыздық пен қорқыныш,депрессия,стресс,дүрбелең шабуылдары, нашар ұйқы, жанжалдар мен қақтығыстар,агрессия, тәбеттің жоғалуы, өмірдің құнсыздануы және т.б. психологиялық проблемалар болуы мүмкін. Сондақтанда психологтардың енбегін бағалауымыз керек.

Психологиялық проблемалары бар клиентке (пациентке) психологиялық емдік әсер етудің 4-5 сессиясынан кейін пациенттің психоэмоционалды жағдайы дұрысталады. Психологпен жұмыс істегеннен кейін пациенттер әлдеқайда жақсарады,негізінен көптеген проблемалар адамдардың өміріне теріс әсер бермесе, оң әсері жоқ. Психологқа жүгінген адамдар әлемге және жағдайларға басқа көздермен қарайды, емдеуге дейін қорқынышты болып көрінген нәрсені соншалықты ауыр қабылдамайды. Олар депрессияны, апатияны жоғалтады, өмірге қызығушылық танытады және онымен бірге тамақтануы да жақсарады. Адам тынышталады, оның ұйқысы қалыпқа келеді, терең, тыныш болады. Психологқа жүгінгеннен кейін адамның өмірі жақсарады, жарқын болады, жағымды эмоциялар мен сезімдерге толы болады.

Психологияның адам өміріндегі рөлі шынымен маңызды деп айта аламыз. Басқа ғылымдармен қарым-қатынаста психология өзінің пәнін, теориялық принциптері мен осы пәнді зерттеу әдістерін сақтайтынын нақты түсініп, есте сақтау керек. Психологияда білімнің ерекше саласы ретінде бірқатар арнайы салалар біріктіріледі, олардың арасындағы байланыс әрдайым бірдей болмайды [2].

Бірақ, кейде «үйлесімсіздікке» қарамастан, олардың бәрі білімнің бірыңғай саласына жатады. Сайып келгенде, олардың жалпы міндеті – құбылыстардың бір класының-психикалық мәнін зерттеу. Психологиялық пәндердің бүкіл жүйесін зерттеудің негізгі объектісі – адам, оның психикалық процестері, күйлері мен қасиеттері болып табылады.

Психологияның адам өміріндегі рөлін жалғастыра отырып, оның қазіргі қоғамдағы маңыздылығын тереңірек қарастыру қажет. Психология тек жеке тұлғаның психикалық денсаулығын сақтаумен шектелмей, сонымен қатар қоғамдық дамудың маңызды факторы ретінде де танылады. Әрбір адам өз өмірінде кездесетін психологиялық қиындықтарды шешуге ұмтылады, ал бұл үдерісте психология ғылымының теориялық негіздері мен практикалық әдістері аса маңызды рөл атқарады.

Психологияның қазіргі қоғамдағы орны:

Қазіргі заманғы қоғамда психологияның рөлі тек жеке тұлғаның психикалық денсаулығын сақтаумен шектелмейді. Ол әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени салаларда да кеңінен қолданылады. Мысалы, білім беру саласында психология педагогикалық үдерістерді жетілдіруге, оқушылардың мотивациясын арттыруға және олардың эмоционалдық жағдайын басқаруға көмектеседі. Бизнес саласында психология қызметкерлердің тиімділігін арттыру, командалық жұмысты ұйымдастыру және стресті басқару сияқты мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Медицинада психология емдеу процесінде пациенттердің психикалық жағдайын қолдауға, олардың ауруға деген көзқарасын өзгертуге ықпал етеді.

Психологиялық көмек тек клиникалық жағдайларда ғана емес, сонымен қатар күнделікті өмірде де қажет. Мысалы, отбасылық қатынастардағы қиындықтарды шешу, балалардың эмоционалдық дамуына көмектесу, мансаптық дағдарыстарды жеңу, стресс пен депрессияны басқару сияқты мәселелер психологтардың көмегімен шешіледі. Психологиялық көмектің негізгі түрлеріне мыналар жатады:

Консультациялық көмек: Бұл түрде психолог клиенттің проблемасын түсінуге және оны шешуге бағытталған әдістерді ұсынады.

Психотерапия: Терең психологиялық проблемаларды шешуге арналған ұзақ мерзімді үдеріс. Ол клиенттің ішкі әлемін талдауға және оны түзетуге бағытталған [3].

Тренингтер және семинарлар: Бұл түрде адамдарға белгілі бір дағдыларды үйретуге, мысалы, коммуникациялық дағдыларды жетілдіруге, стресті басқаруға және уақытты тиімді пайдалануға көмектеседі.

Диагностика және бағалау: Психологтар клиенттің психикалық жағдайын бағалау үшін арнайы тесттер мен әдістерді қолданады.

Психологиялық көмектің тиімділігі: Психологиялық көмектің тиімділігі оның жүйелілігінде және клиенттің өз проблемасын шешуге деген дайындығында жатыр. Психологпен жұмыс істеу процесінде клиент өз эмоцияларын, ойларын және әрекеттерін талдауға үйренеді. Бұл үдеріс арқылы ол өзін-өзі түсінуге, ішкі қайшылықтардан арылуға және өмірлік мақсаттарын анықтауға мүмкіндік алады. Мысалы, депрессиямен күресіп жатқан адам психологтың көмегімен өзінің эмоционалдық күйін түсінеді, оны басқаруды үйренеді және өмірге деген қызығушылығын қалпына келтіреді.

Психологияның болашағы: Психология ғылымы үнемі дамып, жаңа әдістер мен теорияларды қамтиды. Қазіргі заманғы технологиялардың дамуы психологиялық зерттеулерге де үлкен ықпал етеді. Мысалы, виртуалды шындық технологиясы арқылы фобияларды емдеу, нейрофидбек әдістері арқылы стресті басқару сияқты инновациялық тәсілдер қолданысқа енгізілуде. Бұл психологияның тек теориялық ғылым емес, сонымен қатар практикалық қолдануы бар динамикалық сала екенін көрсетеді.

Қорытындылай келе психология адам өмірінің барлық салаларына терең ықпал ететін ғылым ретінде қазіргі қоғамда маңызды орын алады. Ол тек жеке тұлғаның психикалық денсаулығын сақтауға ғана емес, сонымен қатар қоғамдық дамудың маңызды факторы ретінде де қызмет етеді. Психологиялық білім мен дағдыларды қолдану арқылы адам өз өмірін сапалы түрде өзгерте алады, өз мүмкіндіктерін ашады және қоршаған әлеммен үйлесімді қарым-қатынас орнатады. Сондықтан психологияға деген қызығушылықты арттыру және оны қоғамдық санада маңызды элемент ретінде қалыптастыру аса маңызды. Психологияның болашағы зор, өйткені ол адамзаттың рухани және эмоционалдық денсаулығын сақтауға, сондай-ақ қоғамның тұтастығын нығайтуға үлес қосады. Бұл ғылымның дамуы арқылы біз адамның ішкі әлемін тереңірек түсіне аламыз және оны жақсы өмір сүруге бағыттай аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1."Адам туралы ғылым жүйесіндегі психологияның орны"
https://engime.org/referat-tairibi-adam-turali-filim-jjesindegi-psihologiyani-orn.html
2."Психологиялық кеңес беру түрлері"
https://kerchtt.ru/kk/vidy-psihologicheskogo-konsultirovaniya-ih-specifika-tipy/
3."Білім беру жүйесіндегі психологиялық қызмет"
https://engime.org/bilim-beru-jjesindegi-psihologiyalik-izmetti-teoriyasi-men-tej.html
4."Психологияның қазіргі даму бағыттары"
https://stud.kz/referat/show/24272

АУЫЗЕКІ ЛЕКСИКАНЫҢ СТИЛІ ЖӘНЕ ОНЫ ЛИНГВИСТИКАДА ЗЕРТТЕУ

Исламова М.М.
Ағылшын тілі кафедрасының аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
islamova.makhabbat@mail.ru
Абдулла Ж. С.
Шетел тілі:екі шетел тілі педагогтарын даярлау
ББББ 2-курс магистранты
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
zhansayaabdulla@mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада ауызекі сөйлеу стиліне тән фонетикалық, лексикалық, грамматикалық ерекшеліктері,функциональдық стильдердің ішіндегі ерекше тілдік жүйесі мен белгілерін қарастырылады.

Кілт сөздер: бейресмилік, сөйлеу еркінділігі, сөйлеу қарым-қатынасының экспрессивтілігі, тілдік тәсілдерді сұрыптаудың қажетсіздігі, сөйлеудің автоматтығы, диалогтық форма мен қарапайымдылық.

Аннотация. В данной статье рассматриваются фонетические, лексико-грамматические особенности, присущие разговорному стилю, отличительная языковая система и особенности функциональных стилей.

Ключевые слова: неформальность, свобода слова, выразительность речевого общения, ненужный разбор языковых приемов, автоматизм речи, диалогическая форма и простота.

Abstract. This article discusses the phonetic, lexical, grammatical features inherent in the colloquial style, the distinctive language system and features of functional styles.

Keywords: informality, freedom of speech, expressiveness of speech communication, unnecessary sorting of language approaches, automatism of speech, dialogical form and simplicity.

Vocabulary is one of the language aspects that are very important for studying English. Vocabulary is also has a relation with the four aspects of the study of language (Speaking, Reading, Listening, and Writing). Since vocabulary is the basic knowledge of learning a language, particularly English, the learner is required to enrich the vocabulary very well. According to Puspita and Losari. Vocabulary is a bank of a number of words in a language or a list of words with their meanings." It means that vocabulary is total number of word whose meaning of those words must be understood and organize the words of language is by use the use of rules.

So it is clear that vocabulary must exist in a language. There are some definitions of vocabulary proposed by some experts. Defined by Hatch and Brown as the term vocabulary refers to a list or set of words for a particular language or words that individual speakers of a language might use. Hornby in Alqahtani mentions his definition of vocabulary as a list of words with their meanings. It means that before someone will use language, the students should have a certain amount of vocabulary because it is an essential element of the language which h the students use in communication. Vocabulary can be defined as the words we must know to communicate effectively: words in speaking (expressive vocabulary) and words in listening (receptive vocabulary). Learning vocabulary is largely about remembering, and students generally need to see, say, and write newly learned words many times before they can be said to have learned them.

Deliberately teaching vocabulary is one of the least efficient ways of developing learners. Vocabulary knowledge but it is an important part of a well-balanced vocabulary program. The

main problem with vocabulary teaching is that only a few words and a small part of what is required to know a word can be dealt with at any one time. Vocabulary is a very important field, and it is more that just presenting and introducing new vocabulary to the students. Knowing words is not filling papers with new words and memorizing them. Students need to understand the meaning in context and understand to use the proper word in the conversation. Vocabulary is needed for expressing meaning and using the receptive (listening and reading) and productive (speaking and writing) skills. From the definition above, the researcher concludes that vocabulary is the list of words that can make a sentence on a language and it is used as the means of communication in learning a language. In other words, vocabulary has many functions in learning a language particulary in English. The students who lack of vocabulary where the students cannot express and communicate their ideas effectively, it is important to the students to learn vocabulary as a result of English mastery.

Literary and colloquial vocabulary in fiction is realized through dialogue the word dialogue comes from the Greek word "dia1odos". Its meaning is a common conversation, which refers to the concept of mutual conversation between two or more people. In linguistics, it is used as a term that refers to an alternating form of conversation between two or more people, that is, a dialogue is a joint discussion of two or more participants on the same topic. The thoughts of the participants in the dialogue will be different: agree, discuss, question and answer, the same output of thoughts, etc.

The study of dialogue is one of the main forms of communicative linguistics today. In modern linguistics, it becomes clear that communication activities are carried out not in the form of individual units, but in the form of conscious actions with mutual communication. As components of interpersonal participation, dialogic participation, we can name: 1) the speaker and the addressee (the subject factor is individual psychological, the social characteristics of the speaker's personality; the addressee factor includes his readiness for equal participation, as well as his personal character; interaction and interpersonal communication between communicants); 2) the communicative intent, motivation, purpose of the presence of the Speaker; 3) the level of realism depending on the time and space in which the presence takes place (extralinguistic factors that determine the conditions of participation in the course of a communicative act based on the general socio-political, historical and cultural circumstances); 4) the interaction of communicants with a certain social and; 5) presuppositions according to the situation of participation (correct perception of the author's intention, since the pragmatic meaning of the conversation is realized due to the ability of the speaker and the addressee to read the presupposition, the similarity of thesaurus, the ability to determine the implication) [1, 12].

B. Khasanovich said: "language is the environment of society or communication? in the article "communicative communication", there is a distinction between the function of mutual exchange of language means of communication. A dialogue and a monologue can be distinguished by the number of participants in it: one person speaks – a monologue, two or more people speak – a dialogue. And communication - (communication) in contrast to language communication (society) - is a predictive response to a response, if not, often a self-response to an Information Request [2, 289].

The content of the dialogue and the structure of the sentences that make up it, or the personalities of individual words, are different. For example:

– Let's go to this store!

– What are you going to do?"

– I've ordered, " he said.

"Come on!" (Aimbetov M. " tender Echo»)

Therefore, although there is no direct answer to the question in such a remark, it is clear from the content of the remark that two people understand each other. Thus, the words of the people who participate in the dialogue in the form of a question – answer or, conversely, an answer–question depend on the situation and the sentences uttered before or after this dialogue.

The dialogue is most common both in spoken language and in a work of fiction. However, there is a significant difference between the two types of dialogue. In the first case, the participants of the story speak without choosing the order of the word, the structure of the sentence or the purity of the word, and in a work of art such dialogues are accompanied by a great reflection of the author, images of the characters depicted, events. In short, the dialogue is directly related to the individualistic (individualistic) style of the writer and the informational and aesthetic norm of the genre.

Depending on the purpose of the dialogue, based on the types of speech used in everyday life and social, ethnic, and psychological indicators, G. Imangalieva identified 3 types of dialogue. These are: notification, pragmatic, modal types. They are expressed in the following types: conversation, communication, inquiry, interview, message, understanding, discussion, battle, discussion, request, suggestion, motivation, conclusion, approval, greeting, farewell [3,19].

Dialogue is not a speech of the speakers one after the other, it is a communicative situation that creates a relationship between the author and the listener; important for pragmatics is the listener's reaction, which is based on the meaning of the listener's speech and its communicative intent. The listener's reaction determines the various goals that make up the dialogue. Through the combination of different goals, a dialogue is formed. A dialogue cannot be created by a single goal, therefore, although different types of conversations, such as the type of conversation that initiates a dialogue, begin with a request or receive the necessary information, this can cause different reactions of the listener and lead to the establishment of a relationship, since the speech of the speaker addressed to the listener is a stimulating impulse that returns to him.

The basis of the theory of dialogue was laid by many scientists in Russian linguistics. Among them, V. Brydina emphasizes the practical basis of speech dialogue, depending on the functional state and social status of the participant and respondent in the dialogue [4, 81].

Based on the definition of dialogue from the point of view of communicative pragmatics, M. M. Mikhailov defines the following positions in his work "the principle of communicative and pragmatic cognition of dialogical responses:

1. The principle of communicative cooperation establishes the commonality and stability of the definition of dialogue as a form of speech. Speech activity that seeks to successfully achieve a communicative goal must be consistent, subject to certain rules. When communicating, it is necessary to adhere to the rules of speech etiquette, give a stable and correct answer.
2. The principle of interaction suggests the active participation of both interlocutors in the structure of speech. To manage the communication process, mutual agreement of the communicative program of interlocutors, harmony of communicative intent and correction of the scope of application are required.
3. The principle of influence is closely related to the principle of interaction. Where there is no influence, there is no interaction. The influence on the listener is directly related to the verbalization of the communicative intent of the speaker.
4. The principle of communicative-pragmatic dominance the actual communicative-pragmatic structure of speech depends on the dominance of one component of the semantic structure. In most cases, the functional-pragmatic dominant interacts with the propositional component. The level of expression of the sentence changes.
5. The principle of communicative completeness is closely related to the principle of communicative dominance. Communicative intent-includes not only clearly and clearly expressed illocutions (questions, wishes, advice, etc.), but also emotional, expressive, and artistic characteristics of the conversation.
6. the principle of prevention is the ability of a person, as a result of accumulated experience, to be ready for a certain reaction in accordance with the course of the communication process. The behavior of the listener in the speech situation is formed in connection with foresight [5].

The addressee factor in the speech value is indicated by N. D. Arutyunova with three values. These are: 1)the relationship of the addressee with the perlocutive Effect; 2) the variability of the roles of the interlocutors; 3) the meaning of speech as a means of interpersonal communication. Here the scientist named the place of the first meaning. Because when classifying a perlocutive function, it is better to take into account the logically-semantically related and insignificant aspects of influence in the context of conversation. After all, the type of perlocutive function depends on the extralinguistic meaning, the situation, the presupposition, the relationship between communicants, that is, the specific meaning of speech [6, 28] .

To influence the listener through speech speech, the speaker uses certain language units. Any perlocative activity is based on the perlocative purpose of communication, which is focused on three areas: action, thought, and emotion. In pragmatic types of speech expressions (constative, quesitive, directive, menasive, etc.), the author's intention expressed in Language units also implies perlocution.

Yu. V. Rozhdestvensky in his work" Theory of rhetoric " considers dialogue from the point of view of Ethos, Pathos, logos. In it, ethos means that a particular language is a word within a particular subject. The desire to speak in a Paphos language is thought out by time, by the subject. Logos is the use of a language unit that is understandable to the same environment in the process of using a language. Indicates the classification of dialogue in the exchange of speech activity. It shows three types of people who are engaged in linguistic communication: Active, Passive, Active-Passive. In addition, it also considers speech activity in the social space [7,198].

The most common type of dialogue is logical-intellectual. It is divided into several types depending on the number, meaning. In this type of dialogue, notification prevails.Logical-intellectual dialogue has the following options: Ask, receive a response, Report, talk, say goodbye, confront, target, etc.Each of them is distinguished by a specific semantic structure.

According to M. M. Bakhtin, the main condition for the emergence of a dialogue is the presence of a communicative goal aimed at a message, a word, but there is a lot of debate around this issue. In this context, communication between people takes place both through language and outside the language. Language communication also exists without direct communication. And " language communication "is the product of direct communication of people, and in general, the so – called" communication " is carried out through language. Language communication is a form of inter – language communication formed by a specific connection, B. Khasanovich defines [8].

The dialogue attracts researchers from different points of view. How can you change your listener's point of view and direct them to a specific action? How can a speaker achieve their goals? The researcher is interested in such and many other issues. People rely on language competence when communicating. Language competence refers to the knowledge and reasonable use of communicative and language conditions necessary for harmonious communication [9, 82-108].

It was always taken into account that the work is effective and weighty when considering each linguistic phenomenon from the point of view of linguistic style, as well as when studying them using descriptive and narrative methods, component analysis methods, stylistic experiment methods, statistical methods, and structural analysis methods.

References:

1 Kaylybayeva Zh. s.the function of response replication within the framework of a communicative act. Phil.science.Kand. abstract. - Almaty, 2006. - 24 p.

2 Khasanovich B. Life language and language Life. "I don't know," he said. Shaimerdenova N. zh., Sabitova Z. K., Altynbekova O. B., Akberdi A. K. Ed. "I Don't Know," He Said. - Almaty: Kazakh University, 2005. - 289 P.

3 Imangalieva G. typology dialogov. Phil.science.Kand. diss. Almaty, 1999. - 128 P.

4 Brydina G. V. dynamic structure of Russian dialogic responses. Tver, 1992, Pp. 58-81.

5 Mikhailov M. M. The principle of communicative and pragmatic conditioning of dialogical responses. // Dialogue with the eyes of a linguist. Krasnodar, 1994. - Pp. 29-34.
6 Arutyunova N. D. from the image to the sign / / cat. Cognitive science. Subtle intelligence. MOSCOW, 1988. - PP. 147-162.
7 Rozhdestvensky Yu. V. theory of rhetoric. Nodded. 2-e, Moscow, Dobrosvet publ., 1999, – 482 P.
8 Khasanuly B. fundamentals of language communication. Almaty,2006. - 86 P.
9 Yastrezhemsky V. R. methodological aspects of linguistic analysis of the dialogue / / dialog: theoretical problems and methods of research. MOSCOW, 1991. - PP. 82-108.

Н.Ә. НАЗАРБАЕВ ЕҢБЕКТЕРІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МЕМЛЕКЕТ ТАРИХЫНЫҢ АТРИБУТТАРЫ РЕТІНДЕ

Шерімбаева Ж,Д.
«Тарих және география» кафедрасының аға оқытушысы
Tashenev University, Шымкент қ.
E-mail szhibek010@mail.ru
Кашкинбаева А.Т.
«Тарих және география» кафедрасының аға оқытушысы
Tashenev University, Шымкент қ.
asemai7@mail.ru
Құдайберген С.Ж.
7М01601- Тарих педагогтерін даярлау мамандығының 2курс студенті
Tashenev University,
Шымкент қ.

Аңдатпа. Бұл мақалада тәуелсіздігіміздің алғашқы күнінен бастап-ақ ұлт алдында тұрған ең қасиетті, ең басты мақсат - ұлттық қауіпсіздігімізді қамтамасыз ету мақсаты болған. Өз кезегінде қауіпсіздік тарихы, Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігінің сыртқы атрибуттарының пайда болу, қалыптасу және даму тарихы қарастырылады.
Кілт сөздер: мемлекет, автономды, нормасы, адалдық қағидасы, заң үстемдігі, конституциялық кепілдік,

Кез келген тәуелсіз, дербес мемлекеттің оған ерекше сапа беретін және оны тәуелді мемлекеттерден, автономды мемлекеттік құрылымдардан немесе кәдімгі әкімшілік-аумақтық бірліктерден айырып тұратын белгілі бір атрибуттар жиынтығы болады. Егер, тарих ғылымдарының докторы, профессор Бүркіт Аяғанның сөзімен айтсақ: “Сыртқы да ішкі де атрибуты түгел, бүтін және оған өзге біреулердің қол сұғуына, араласуына жол бермейтін мемлекет - өте күшті мемлекет. Әлсіз мемлекетті әлді ететін де осылар” [1].

Бүгінгі Қазақстанға айрықша сапа беріп, оның “өзге біреулердің қол сұғуына, араласуына жол бермейтін күшті мемлекет ретінде” өзіндік бет-бейнесін айқындап тұрған мемлекеттік тәуелсіздігінің атрибуттары да, негізінен, сол тәуелсіз мемлекет құру ісімен, соның бір құрамдас бөлігі ретінде, бірге қалыптасып дамып отырды. Дегенмен, тәуелсіздік атрибуттарының генезисі әр алуан. Олардың бір бөлігінің пайда болуы шын мәнінде Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздік алуымен тікелей байланысты және өз тарихын да содан бастайды. Өйткені олар бұрын Қазақстанда болған жоқ, тек тәуелсіздік жылдары ғана пайда болып, дами бастады. Алайда бұл барлық атрибуттарға қатысты емес. Олардың кей біреулері, дәлірек айтқанда, олардың нышаны немесе элементтері Қазақстанның өз тәуелсіздігін алған сәттен бұрын да болған. Қазақстанның басқа да ТМД елдері сияқты бұрын КСРО-ның құрамында одақтас республика ретінде болғаны белгілі.

Ал, КСРО Конституциясы бойынша одақтас республика жекелеген шектеулері бар немесе толық емес деуге боларлық егемендігі бар мемлекет ретінде жарияланған. Шексіз орталықтандырылған ресми партиялық билік осылай республикаларды тәуелсіз, дербес мемлекет ретінде көрсетуге тырысты және оны дербестіктің сыртқы атрибуттарымен бекітті [2].

Қазақстанның мемлекеттік атрибуттары тарихының мұндай ерекшеліктері туралы "Қазақстан Республикасының мемлекеті мен құқығының негіздері" атты оқулықта: "Қазақстанның оның КСР Одағы құрамында болған кездегі кейбір бұрынғы мемлекеттік атрибуттары сақталды және қазір де пайдаланылуда, бірақ олардың мәні принципті түрде өзгерді, олар жаңа мазмұнмен толықты. Олар бұрынғы сәндік түрінен өзгеріп, өмірде бар шындықты бейнелейтін реалды атрибуттарға айналуда. Кеңестік және кеңестік кезеңнен кейінгі Қазақстанның сабақтастығы бар, бірақ ол көбнесе сыртқы сабақтастық, ал шын мәнісінде жаңа сапалық жағдайға көшуі көз алдымызда болып отыр.

Тәуелсіздіктің атрибуттарының көрсетіліп отырған екі тобы: а) тәуелсіздік алған жылдары және одан кейінгі кездері қалыптасқандар және б) дамудың бұрынғы кезеңінен қалғандар бірін бірі өзара толықтырады және жиынтығында республикаға жоғарыда аталған жаңа сапа береді"- деп айтылған .

Н.Ә. Назарбаев "Ғасырлар тоғысында" ұлтық ақша шығару жұмысының барысына да тоқталған. Ол тек ұлттық ақша тарихымен айналысушыларға ғана емес, жалпы тәуелсіз Қазақстан тарихымен айналысушыларға да мол ақпарат алуға мүмкіндік береді. Ол: "Барлық қатысушылардан құпияны таратпау жөнінде қолхат алынды. Ақшаның дизайындық жұмысы Тимур Сүлейменов басқаратын суретшілер тобына тапсырылды [3].

Ұлттық ақша үстіндегі жұмыс талай күш-жігерді талап етумен қоса, көптеген күлкілі сәттерге де тап қылды. Бірінші күлетін жағдай – менің суретім салынған купюрлар жобасы әкелінді. Әрине, мен оны қабылдамай тастадым. Бірінші бетіне ұлы бабаларымыздың, сыртқы бетке мәдени-табиғи ескерткіштерді бейнелейтін болып шештік. Батыс сарапшылары бұл жалған ақша жасауды қиындатады деп ұйғарды. Біздің дизайынды бекіттім. Ол бойынша ойып жасалған клишелер Англия сейфінде сақталды. Ол сейфтің кілті мен болашақ ақшаның алғашқы үлгілерін маған әкеп тапсырды. Істелер іс істелді. Бірақ оны ешкім білмейтін.

Мәскеу рубль кеңістігі сақталынбайтындығын, өйткені республикалардың даму деңгейінің өр қилы екендігін сөз ете бастады. Оның аяғының немен тынатынын бірден біле қойдым. 1992 жылы жағдай қалай болады деп, ауыстырылатын валютаның 20 процентін бастырып қойдық. Біз де, ағылшындар да операция құпиялылығын қылыусыз қадағалап бақтық. Ақшаны басу аз. Қандай және қанша купюра керектігінің дәл математикалық есебі қажет. Ақша айырбасы қалай өтеді, қандай курс белгіленеді, шетелдік партнерлермен байланысымызға ұлттық ақша қалай ықпал етеді – бәрін де алдын-ала біліп отырмай болмайды. Бұл - өте күрделі финанстық-экономикалық және саяси мәселе еді. Бұл есептерді жүргізу үшін жас экономистерден арнайы топ құрылды. Олар Ұлттық банк пен қаржы министрлігінде істеді. Бізге халықаралық финанс ұйымдары да көмектесті. Әлемдік валюта қоры, халықаралық банк, Евробанк және басқалары өз мамандарын беріп отырды. Бұл топ қала сыртындағы саяжайда жұмыс жасады. Онда мен әр кеш сайын барып тұратынмын.

Біз өз ақшамызды қалай атау керектігі жайында да көп дауластық. Маған "алтын" деген атау ұнады. ТМД халықтарының бәріне де түсінікті. Түркі тілдерінде де, славян тілдерінде де бар сөз. Қазір батыстағы экю сияқты, ТМД елдерінің айырбас валютасына "алтын" деген атау ұсынар едім. Ақырында "теңгеге" тоқталдық"-дейді .

Әрине, Президентің ұлттық валютаны шығару сияқты маңызды да ауқымды істің барлық бүге-шігесіне дейін тәптіштеп айтып жатуы мүмкін емес. Ол өзінің қызмет жағдайына байланысты принципті мәселелерді шешумен айналысты және сол туралы жазды да. Ал ол істің басы-қасында жүрген жоғарыда аттары аталған азаматтардың

естеліктері, Президенттің төл теңгемізге қатысты ұстанған саясатының қалай іске асқандығы тарихының дерек көзі ретінде жоғарыда келтірілген Н.Ә. Назарбаевтың меліметтерін толықтыра түсері күмәнсіз. Мысалы, ұлттық валютаны дайындауға тікелей жауапты Ғалым Байназаров, ҚР Ұлттық банк жүйесін қалыптастыру жолында атқарған істер туралы айта келе: "Банк жүйесін құру жөніндегі барлық осы алдын ала жұмыстың нәтижесінде ұлттық валютаны енгізу үшін негіз жасалды.

Демек, тәуелсіздігіміздің алғашқы күнінен бастап-ақ ұлт алдында тұрған ең қасиетті, ең басты мақсат - ұлттық қауіпсіздігімізді қамтамасыз ету мақсаты болған. Өз кезегінде қауіпсіздік тарихы, Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігінің сыртқы атрибуттарының пайда болу, қалыптасу және даму тарихымен тікелей байланыста дамыды. Ал, тәуелсіз Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев еңбектері болса, сол ұлттық қауіпсіздік және сыртқы атрибуттар тарихының маңызды түпнұсқалық дерек көзі міндетін атқарады. Оларды деректанулық талдаудан өтікізу арқылы пайдалана білмей Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздік тарихын да, мемлекетіміздің сыртқы атрибуттары тарихын да терең зерттеп-зерделеу мүмкін емес.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жене сонымен тығыз байланыста қалыптасқан мемлекеттік тәуелсіздігіміздің сыртқы атрибуттары туралы Н.Ә. Назарбаев өзінің "Ғасырлар тоғысында", "Бейбітшілік кіндігі" атты іргелі еңбектерінде және "Қазақстан – Ресей қатнастары" атты жинақта айтты. Мысалы, 2001 жылы жарық көрген "Бейбітшілік кіндігінде" Н. Назарбаев ұлтымызға төнген ең басты қауіп – қазақ жерінде ядролық қаруды сынауды тоқтату, Семей палигонын жабу және жалпы ядролық қарудан бас тарту сияқты аса үлкен қатерден қалай құтылғандығымыз туралы жазды. Ондағы келтірілген мәліметтердің ғылыми құндылығын ешқандай да өлшемдермен айтып жеткізу мүмкін емес. Өйтені мәселе қазақ халқының ұлт ретінде сақталып қалуы немесе ядролық апаттың салдарында жер бетінен біржола жойылып кетуі туралы болатын [4].

Тәуелсіз Қазақстан мемлекеті әлемдегі өз орнын анықтау үшін көп векторлы сыртқы саясат жүргізуге тиіс болды. Н. Назарбаев өз еңбегінде соның бәрін дерлік айтты. Сауд Аравиясына, Иран Ислам Республикасына, Жапонияға, Оңтүстік Кореяға, АҚШ-қа барған сапарлары туралы, Сингафур Президенті Ли Куан Ю-мен болған бір апталық кездесуі туралы жазбалары Қазақстан Республикасы мемлекеттілігінің сыртқы атрибуттарының қалыптасу тарихының маңызды дерек көзін құрайтындығы күмәнсіз. Ондағы мәліметтерді пайдалана білу еліміздің көпвекторлы сыртқы саясатының тарихын жан-жақты ашып көрсетуге көмектесері анық.

Сонымен, қорыта айтсақ, Н.Ә. Назарбаев еңбектері тәуелсіздік тарихының басқа да қырларымен қатар, Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігінің ішкі және және сыртқы атрибуттары тарихының да маңызды дерек көзі болып табылады. XX ғасырдың соңына қарай әлем картасынан өз орнын алған дербес мемлекеттің өзіне ғана тән басты атрибуттары – ұлттық валюта – "теңге" мен Ел Ордасы – Астана қаласының пайда болуына бастамшылық жасап, бар жұмысын өзінің тікелей басқаруымен атқартқан адам ретінде, ұлттың қауіпсіздігі мен мемлекеттілігін сақтау мақсатында орасан зор жұмыстар атқарып, ел іргесінің беріктігін, ұлттың тыныштығын қамтамасыз ету мақсатында әлем алпауыттарынан кепілдік ала білген адам ретінде Н. Назарбаев еңбектерінің деректік орыны да, ғылыми құндылығы да ерекше екендігі талассыз.

Егер, ұлттық ақшамыз "теңге" тәуелсіздігіміздің экономикалық негізін қаласа, "Астана" Елбасының алысты болжай білер көреген саясатшы екендігін дәлелдеумен қатар, тәуелсіздігіміздің саяси символына айналды. Ал ядролық қарудан өз еркімен бас тарту қазақ халқын ажал құшағынан құтқарып, бейбітсүйгіш ел ретінде басқалармен терезесі тең дәрежеде қарым-қатнастар жасауға жол ашты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Боржымбай Ж. Кейіпкерім – мақтанышым // Президент және халық.-2005.-2 желтоқсан.

2. Кенжебайұлы М.-Ш., Шайқақов Ж. Президенттің кіндік шешесі // Егемен Қазақстан.-1998.-6 маусым.
3. Лұқпан Е. Құрыш қалай шынықты? // Егемен Қазақстан.-2005.-6 шілде.
4. Машрапов Қ. Өмірі мен ісі өнеге // Сарыарқа.-1991.-30 қараша.

АУЫЗЕКІ ДИАЛОГТЫҢ СИНТАКСИСТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Исламова М.М.
Ағылшын тілі кафедрасының аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
Islamova.makhabbat@mail.ru
Абдулла Ж. С.
Шетел тілі:екі шетел тілі педагогтарын даярлау
ББББ 2-курс магистранты
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
zhansayaabdulla@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қазіргі ағылшын тіліндегі ауызекі сөйлеудің орны, ауызекі сөйлеу тілінің ерекшеліктері, қазіргі тіл білімінде кездесетін ауызекі сөйлеу ұғымдары, ауызекі сөйлеудің экстралингвистикалық және лингвистикалық белгілері, ауызекі сөйлеу тілінің фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік ерекшеліктері қарастырылады.

Кілт сөздер: бейресмилік, сөйлеу еркінділігі, сөйлеу қарым-қатынасының экспрессивтілігі, тілдік тәсілдерді сұрыптаудың қажетсіздігі, сөйлеудің автоматтығы, диалогтық форма мен қарапайымдылық.

Аннотация. В данной статье рассматриваются фонетические, лексико-грамматические особенности, присущие разговорному стилю, отличительная языковая система и особенности функциональных стилей.

Ключевые слова: неформальность, свобода слова, выразительность речевого общения, ненужный разбор языковых приемов, автоматизм речи, диалогическая форма и простота.

Abstract. The article is devoted to the place of colloquial speech in modern English, the characteristics of conversational speech, the concepts of colloquial speech that exist in modern linguistics, the extralinguistic and linguistic signs of colloquial speech, the features of colloquial speech: phonetic, lexical, morphological, syntactic.

Key words: informality, freedom of speech, expressiveness of speech communication, unnecessary sorting of language approaches, automatism of speech, dialogical form and simplicity.

The more grammatical rules and grammatical categories that have been formed and established in our language, the wider and richer the scope of their application, the more diverse their function and manifestation in the laboratory of the works of individual poets and writers. They are not subject to grammatical rules and norms, using the rich wealth and wealth of our literary language. "Grammatical norms grammatical rules are created in principle in the course of the formation of a literary language," scientists say [1, 45]. of course, the Kazakh language is an established language, where grammatical rules are established, but poets and writers certainly add differences to them. Let's briefly dwell on this issue.

Zh.Kaylybayeva notes that any conversation has a literal meaning, which comes from the semantic and syntactic structure, and a real"speech" meaning, which in this case is based on the linguistic context and communicative situation[1, 21].

No matter what goal the speaker sets for himself in the course of oral speech, he always waits for the reaction of the listener. This once again makes it clear that the communicative process should be studied based on the intention of the speaker and the reaction of the listener. The speaker speaks not only for himself, but also for others. L. V. Shcherba, before reporting certain information, introduces his listener to this information and shows that it contributes to his response.

The author's use of words, language techniques, word transformations and sentence structure is transmitted through the language of the hero. We associate the way we create an image directly with the character's language. It is noted in the works of linguists L. V. Shcherba and V. V. Vinogradov that dialogue is the only language tool that reflects the character's personality. There is no established sequence in the character language, it is close to the spoken language. And there is systematic research in linguistics on spoken language. In particular, R. Amirov in his work "syntactic features of spoken language" notes the main aspects of communicative situations that form spoken language. These are: 1. The expression of an opinion is oral and with the participation of the speaker and listener in person; 2. The expression of an opinion is formed in the form of a dialogue, i.e. the participation of two or more people; the expression of an opinion is formed in a free conversation, without any preparation [2, p.140.].

Although these three conditions are equally characteristic of a spoken word, the latter two have a special meaning in the formation of its lexical and grammatical features. The course of colloquial speech in the form of a dialogue has a great influence on its syntactic structure, vocabulary, because, first of all, the word should be formed in a way that is convenient for pronunciation and understanding. This communicative requirement is manifested in the fact that in the spoken word, economical variants of sentences, phrases are distributed in semantic bundles of sentences expressing complex thoughts, syntactic methods that implement this, and secondly, in the dialogue word, replicas (words of both parties participating in the dialogue) are intertwined and intertwined.

According to A. Iskakov, "form - generating suffixes can be considered as a category that approximates the features of both word-generating suffixes and word-linking suffixes in terms of their meaning and function", drawing attention to the specific universality of the function of word-transforming suffixes. However, it is known that word-forming suffixes have a greater function in enriching our lexical fund than word-forming suffixes. According to the scientist B. Momynova: "derived words created by combining word-forming suffixes become independent lexical units and are considered in dictionaries as register words. As S. Isaev shows, according to the meanings of these derivatives, word - forming suffixes are the subject of study of both lexicology and grammar, form-forming suffixes remain only the subject of morphology" [3, p.27].

The study of Stylistics in different sentences is primarily from the point of view of the functional and stylistic aspect, I. B. Golub argues that when evaluating it stylistically, it is necessary to know the use of a sentence in different speech styles [4, p. 20.]. The general functional style characterizes the use of simple, complex, and nominal sentences with a selection. Based on this statement, We want to say that speech is characterized by situativeness of communication in its own personal communicative form. These extralinguistic factors are expressed at different language levels. Features of Speech Language become more pronounced at the level of syntactic structure through individual ways of communication. The only characteristic feature of the syntactic structure in a colloquial language is the completeness of the sentence. An incomplete sentence can be structurally one of the special syntactic manifestations of the speech language, and in the presence of the speech language, the character language. When a sentence is built into the dialogue / and the dialogue is created in the character language we are talking about, the syntactic connection of the sentence is not interrupted, that is, it is restored from the previous sentences.

"Some of our researchers believe that an incomplete sentence is a structural type of sentence in colloquial speech, so it is necessary to consider such sentences not from the point of view of completeness, but from the point of view of structural and functional features. In this context, it is not necessary to compare incomplete sentences with incomplete sentences, since it violates the syntactic norm. When classifying incomplete sentences, not the completeness of their meaning-content or the completeness of their formal and grammatical composition, the following three points are taken into account: 1) the context and situational factor in the occurrence of incomplete sentences; 2) syntactic function of an absent sentence member; 3) Specific formal and grammatical composition of the sentence. According to this, incomplete sentences are divided into three categories in linguistics: contextual, situational, and elliptical. We have found that context has a strong influence on all three of them, and therefore any of them are related to speech. Supporting the view that" making a sentence incomplete is one of the main ways to determine the communicative center of pronunciation", an incomplete sentence is one of the ways to structure the dialogue in the language of the play. An incomplete sentence is a form of a monosyllabic sentence. We find an absent member in it by context or situation [5,p.176.].

Incomplete sentences are divided into incomplete sentences without beginning, determinant, complement, or narrative, as ZH.a.Zhakupov showed due to the absence of members. Such structural types can be the main features of the dialog. "A nominal sentence can hardly meet the requirements of a sentence. It is a part, a segment of a whole communicative syllable / sentence / divided according to the order of pronunciation. At the same time, the content structure does not change".

The grammatical form comes from the person of the name. Although there is no predicative relationship in the nominal sentence, there is a predicative itself. It is intonation, context that gives a clear syntactic form to nominal sentences. In a dramatic dialogue, targeted sentences are used as an attempt to convey a thought in an emotional way with a special communicative purpose.

The grammatical nature of nominal sentences - extension, extension, morphological type – depends on which word Group the main member belongs to. Based on the grouping in the work of R. Amir, we considered the use of nominal sentences in a dramatic dialogue, depending on which word Group the main member belongs to: for the emotional name of a phenomenon or thing; the main member is from an adjective; the adjective as the main member comes in a dependent form; the main member is from a closed verb; the main member is from a case word; the main member-Gan, -gene, -blood, -Ken, -Tyn, - tissue is a personal pronoun, and often such formal noun phrases are used for the purpose of emotional expression of thoughts in a dialogue in drama [6, pp. 95-102].

The pragmatic aspect of language functions is mainly given in verbal communication, which is characterized by the character of "spoken speech".

The definition of the concept of" spoken speech " is controversial. The following key is known, according to which colloquial speech is the basis for the implementation of language and a form of universal language, and in colloquial speech all the problems of linguistics are intertwined and any theoretical question is connected with it. Features inherent in the term" spoken speech " indicate that in the artistic text, the word of the hero and the style act as a provoking factor in his research, G. Azimzhanova, when giving examples of the word of the hero in the stories of S. Muratbekov, begins as a phonetic and syntactic level the style shows the generating tool. G. Azimzhanova refers to such tools as: 1) elongated (long) pronunciat ion of some consonants and consonants in the character's word; 2) emphatic accent in the character's game (replica); 3) word deformation; 4) typical syntactic constructions of spoken sentences; 5) relativists; 6) word order, their relation to sentence construction; 7) unfinished sentence; 8) fixation of foreign languages; 9) use of complex syntactic constructions; 10) use of expressive words 11) use of proverbs and sayings in sentences; 12) omission of individual words in a

sentence; 13) use of secondary words; 14) a wide variety of types of sentences that characterize the mood and expression of the character [7, p.59].

The character of the character's speech is not denied by the above-mentioned phonetic and syntactic means of literary and oral speech, since the character's plan is quite broad in terms of its own compositional and sentence terms and approaches.

N. A. Kozhevnikova considers the word of a character to be divided into the following types: the word of a stranger, which is divided into three types - direct, non-direct, non-direct; a direct sentence in the form of an internal sentence or a direct sentence in an internal monologue, an indefinite direct sentence, a sentence of inanimate objects a natural sentence, a semi-direct sentence, a mixed sentence of other forms.

In addition to the plan, N. A. Kozhevnikova also allocated aesthetic branches to the prose word (dedication and diversity on the 1st side; subjective author's dedication) typical types of Russian literature of the 19th and 20th centuries. It is known that in Kazakh linguistics there is no extensive study of prose melodic and sentence branches (text in texts, subtext). In Kazakh linguistics, the dissertation work of K. K. Yensebayeva on the problems of sentence and character of language can be attributed. In this work, the expressive meaning, the burden of stylistic language characters, language elements, features of the use of lexical elements in style to reveal the image, the structure of the syntactic language structure are considered. In the Kazakh language, it defines 2 types of spoken sentences: literary-oral sentence, oral-oral sentence. The difference between an oral spoken sentence and a written one is that it differs from a literary-spoken sentence in its use in everyday communication, in the game, in service, on the street, and in other spoken sentences. The main form of a spoken sentence is dialogue. There is no independent "system" in a personal dialogue. An integral part of the quality of dialogue is the use of "unpreparedness" as an approach. Each participant begins the conversation not with questions, but with the definition of their personal position. In the syntactic and lexical structure of a work of art, the colloquial dialogic sentence form plays a key role and is involved in the transformation of the specified sentence form.

It turned out that inside the specified syntactic phrase there is a wildcard structure that serves as an explanatory function. Its appearance is made possible by the clarity of the spoken dialogue and leads to a weak formalization of the thought expressed.

The function of applications is performed by phrases that indicate interruptions in thinking.

There is a mutual shift and change in the functions of language units over time. The content of the conversation consists of several layers. It is also possible to use language to communicate, to communicate, to express thoughts, to get opinions from another person, to get information from another person, to use it, to use it. [7,55].

When we talk about the situation of speech in general, we note that language categories are reflected. In this regard, context and situation are necessary not only for interrogative sentences created by the intonation method, but also for the formation of other types of sentences, for their use, and are closely related in terms of sentence construction, meaning, and this context is determined at the situational level.

In ZH.a.Zhakupov's work "features of speech syntax", published in the Kazakh language on this issue, the problem of revealing the difference in speech, determining the types of everyday context, speech context, situational context depending on the nature of the context, guided by the concepts that speech occurs within a certain context, we take this context and situation as the object in determining the structural features, semantics of interrogative sentences formed by intonation, which is a prerequisite for the formation of a dramatic dialogue, context, situation. When a situation is used in the process of communicative meaning in a sense related to the situation of a fact or event, the context is reflected in the same language form.

In addition, in a interrogative sentence, the speaker expresses his mood, suspicion, and interrogative meaning. There are many types of interrogative dialogues created by intonation,

which do not have such lexical and grammatical indicators as are found in the language of drama.

Another syntactic manifestation of dramatic dialogue is the fact that through the intonation method of the Dialogic speech process, sentences are formed and differ in usage from other types of questions.

The colloquial dialect takes its place in the relationship of being, everyday life. This is a natural colloquial dialect, that is, a colloquial dialogue that has not been subjected to literary interpretation. Well, the most common colloquial dialect in dramatic genres of artistic text is a dialogue that was radiated. Such a dialogue is not natural, because in this case the Dialogic of spoken speech is subject to the laws of dramatic work. For example: it is in natural colloquial dialogue that mood, expression, etc.prosody indicators are often expressed by extralinguistic factors. That is, the colloquial speech in the drama is artificial (words that are not suitable for use in the book language are omitted); exactly (natural) colloquial speech is a copy version of the dialogue, a picture.

The grammatical features of colloquial dialogue are diverse. The main indicators of this type of dialog are syntactic and word – forming. Syntactic features are dominant. The main indicator of syntactic features is the completeness of the sentence, and therefore the brevity of the sentence.

References:

1. Formanovskaya N. I. Rechevoe Association: a communicative and pragmatic approach. Moscow: Russkiy yazyk publ., 2002.

2. Zhamanbayeva K. cognitive principles of language use: emotion, symbol, language consciousness. Almaty: Nauka Publ., 1998. – p.140.

3. Sarseke G., characteristic language and style activity of the hero in the works of R. Seysenbayev. Phil.science.Kand...dis.abstract. Almaty, 1998. - p.27.

4. Gvozdev A. N., Artemov V. A. essays on the style of the Russian language. MOSCOW: 1965, - p. 20.

5. Lapteva O. A. General and specific elements when determining the status of the last public literary recitation. Perm: Izd. "Perm.in UN, 1983. - pp. 33-40.

6. Lecturer P. A. syntax simple proposal in modern Russian language. "M., The High School. 1986. -p.176.

7. Sirotinina O. B. vocabulary of speech speech / / theory of speech and functioning of verbal units. Saratov: Izd. Saratov. PED.ins, 1981. - pp. 95-102.

8. Zhakypbekov M. phraseology in the language of Zhambyl poetry. Phil.science.Kand... diss. abstract. - Almaty.

Ж.А.ТӘШЕНЕВТІҢ ТҮРЛІ ШАРУАШЫЛЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІ

Қалыбеков Б.Е.
«Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.
Tashenev University, Шымкент қ.
bolatkalybekov@mail.ru
Нұсқабай М.А.
«Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.
Tashenev University, Шымкент қ.
muha013078@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада Ақмола және Солтүстік Қазақстан облыстарында түрлі шаруашылық, кеңес және партия қызметтеріндегі ұйымдастырушылық қабілеті, батылдығы мен іскерлігі жайында кеңінен сөз болады. Еңбекке жастай араласқан жылдары өмір мектебінен өткен ол жастар ұйымының жұмысына қатысып, қала жастары арасындағы қоғамдық-саяси жұмыстарды жүргізуде ерекшеленеді. партиялық-кеңестік органдарындағы адал және табысты еңбегі республика басшылығы тарапынан лайықты бағасын алған батыл да іскер, түрлі шаруашылық, кеңес және партия қызметтеріндегі еңбектерінің нәтижесінде тәжірибе жинақтап, ысылған азаматқа республика басшылығы 1952 жылы оған ең үлкен облыстың бірін басқаруды сеніп тапсырғандығы жайында баяндалады.

Кілт сөздер: өмір мектебі, партия, кеңес органы, іскерлік,ұйымдастырушылық.

Жұмабек Тәшенев еңбекке жастайынан араласты. 1936 жылы 26 қарашада Вишнев (қазіргі Ақмола облысы Аршалы ауданы) аудандық Жер комитетінің өкілі Школьныйдың қолы қойылып, мөрі басылған құжатта (есімі, әкесінің аты өшіріліп қалған) Жұмабек әкесі Тәшенмен бірге «Қуаңшылықпен күрес» колхозының малын баққаны туралы жазылған.

Осылайша өмір мектебінен өткен ол 1928 жылы комсомол жастарының қатарына қабылданды.

Жұмабек Ахметұлы өзінің өмірбаянында 1928-1940 жылдары комсомол мүшесі болғанын көрсетеді. Кеңестік заманда комсомол ұйымы партияның қолқанаты саналатын. Комсомол мүшесі партия қандай жұмысқа жіберсе сонда баруға міндетті болды. Жас Жұмабек Ақмоладағы жастар ұйымының жұмысына қатысып, қала жастары арасындағы қоғамдық-саяси жұмыстарды жүргізуде ұйымдастырушылық қабілетімен ерекшеленеді.

1928-1932 жылдары шаруа жастары мектебінде білім алуы, Ғаяз Абдуллин, Мәлік Тәукенов сияқты зиялылармен араласуы, алдыңғы қатарлы қазақ және орыс әдебиетімен танысуы оның дүниетанымын кеңейтті. Ол 1933 жылы ағасы Манаптың ақылымен Ақмола құрылыс техникумына оқуға түседі. Талапты жасты партия басшылығы техникумдағы оқуын аяқтатпай 1934-1938 жылдары Красноармейский, Ақмола, Вишнев, Нұра аудандарына жауапты қызметтерге жібереді. Арнаулы орта білім алған, екі тілде оқып, жаза білетін, іскерлік қабілеті бар қазақ жастары ол кезде кеңес-партия жұмысына ауадай қажет болатын.

Жұмабек Ахметұлы техникумдағы оқуын үзіп, 1934 жылы Ақмола аудандық атқару комитетінде 4 ай қызмет атқарып, сол жылдың қазан айында Көкшетау облысының (ол кезде Қарағанды облысы) жаңадан шаңырақ көтерген Красноармияаудандық атқару комитетінің жауапты хатшысы қызметіне тағайындалады.

1934 жылы Ж.А. Тәшенев Ақмола облысындағы Вишнев (Аршалы) аудандық комитетіне жұмысқа қабылданды. 1938 жылы жазда Ж.А. Тәшенев партия органдары нұсқауымен Қарағандыдан Солтүстік Қазақстан облыстық Қоғамдық тамақтандыру бөлімін басқаруға жіберіледі. Сөйтіп 23 жастағы өткір де, іскер жігіт облыстағы тұтас бір саланың басқару тұтқасына ие болады. Осылайша Ж.А. Тәшеневтің солтүстік өңірдегі 14 жылға созылған еңбек жолы басталады. Ол 1940 жылы Коммунистік партия қатарына қабылданады. 1934-1944 жылдары Ақмола мен Қарағанды облыстарында шаруашылық және кеңес органдарында қызметтер атқарды.

Жұмабек Ахметұлы 1938-1952 жылдары Солтүстік Қазақстан облысында шаруашылық, кеңес, партия органдарында қызмет етті. 1938 жылы 31 шілдеде облыстық партия комитетінің шешімімен облыстық сауда басқармасына қарасты қоғамдық тамақтандыру бөлімінің бастығы болып тағайындалады. Осы жұмыста жүргенде Петропавл қаласында ауданаралық көтерме сауда жәрмеңкесін ұйымдастыруға жетекшілік етеді. Бірақ жас Жұмабектің Петропавл қаласындағы қызметі тағы да ұзаққа бармайды. Партия басшылығы оны қайтадан өзіне үйреншікті ауылшаруашылық саласына жібереді.

Қазақстан К(б)П ОК Бюросы Ж.А. Тәшеневті 1941 жылы 10 қыркүйекте Солтүстік Қазақстан облысының Кеңес аудандық жер бөлімінің меңгерушілігіне бекітті. Бекітудің мұндай ұзаққа созылуы құрылымдық қайта құруларға немесе соғыс жағдайына байланысты болуы мүмкін.

1944 жылы ақпанда ол Солтүстік Қазақстан облыстық партия комитеті хатшысының мал шаруашылығы бойынша орынбасары қызметіне ұсынылып, өзін тәртіпті және белсенді, партия ұйымы мен халық арасында беделді қызметкер ретінде көрсетті.

1944-1947 жылдары Ж.А. Тәшенев облыстық атқару комитеттерінің түрлі құрылымдарында еңбек етіп, кейін облыстық партия комитетінің бөлім меңгерушісі болып сайланды. Бұл жас маманның қызметтік өсуіне өте жақсы мүмкіндік болды. 1947 жылы 22 наурызда Ж.Ш. Шаяхметовтың қолы қойылған Қазақстан Компартиясы ОК бюросының шешімімен Солтүстік Қазақстан облыстық еңбекшілер депутаттары атқару комитеті төрағасының бірінші орынбасары болып бекітіліп, оның кандидатурасы Б(б)П ОК-нің қарауына ұсынылды. Бұл мәліметтер «Кадрларды есепке алу жеке парағында» да көрсетілген. Бірақ бұл Жеке парағында автор өзінің 1947 жылы Солтүстік Қазақстан обкомы, 1952 жылы Ақтөбе обкомы мүшесі болып, ал 1951 жылы Қазақстан Компартиясы ОК мүшесі болып сайланғанын көрсетеді.

Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтің 1938-1952 жылдар аралығындағы Солтүстік Қазақстан облысының партиялық-кеңестік органдарындағы адал және табысты еңбегі республика басшылығы тарапынан лайықты бағасын алды. Ақмола және Солтүстік Қазақстан облыстарында түрлі шаруашылық, кеңес және партия қызметтеріндегі еңбектерінің нәтижесінде тәжірибе жинақтап, ысылған азаматқа республика басшылығы 1952 жылы оған ең үлкен облыстың бірін басқаруды сеніп тапсырады. Жұмабек Ахметұлы Ақтөбе облысының 12-ші басшысы болды. Металлургия мен мұнай-химия өндірісі дамыған, жер аумағы үлкен, ауылдық жерде халқы сирек қоныстанған, жол қатынасы қиын осы облысты басқаруды ол 37 жасында қолына алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Досанов С. Он екі томдық шығармалары. 10-том.Әдеби сын. Көсемсөз. – Алматы, 2020

2. Доқтырхан Т. Төрт құрдас және мен. – Алматы, 2017

3. Жұмабек Ташенев туралы естеліктер. – Алматы: «Білім». – 2005-200 бб.

4. Жұмахметұлы Е. Біз білмейтін Қазақтар. – Алматы, 2021

5. Қонысбек Б. Дарабоздар. – Шымкент: «Аламан» ЖШС, 2016. – 330 б.

6. Текті тұлға Жұмабек Тәшенев. Әдеби жинақ. Құрастырып дайындағандар С. Жұмағұл,А. Жұмағұл. – Қарағанды, 2021. – 292 б.

7. Қазақтың қайсар қайраткері – Жұмабек Ташенев/ Құрастырған Дүйсен С., Еңсенов Қ. – Алматы: «Елтаным». – 2015. – 160 б.

8. Халықтың қайсар перзенті. Жұмабек Тәшенев туралы естеліктер. – Алматы: Жазушы, 2005. – 296 бб.

ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ИХ РОЛЬ В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Агабекова Гулжан Нуртазаевна
к.э.н., ассоциированный профессор кафедры «География»
Южно-Казахстанский педагогический университет
имени Өзбекәлі Жәнібеков, Шымкент
guljanka_a@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-9729-6180
Агабекова Шолпан Нуртазаевна
к.э.н., старший преподаватель сектора Бизнеса,
управления и сферы обслуживания
университета Мирас, Шымкент
vip.lady.planeta@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-5191-5580

Аннотация. В данной статье рассматривается процесс внедрения цифровых технологии и их роль в современной экономике в РК.

Ключевые слова: цифровизация, финансовая стратегия, цифровые технологии, цифровая экономике.

Процесс цифровизации как правило является результатом того, что экономисты, которые изучают научный прогресс и технические нововведения, называют технологиями общего назначения, то есть той, которая обладает возможностью периодически трансформироваться, поэтапно расширяясь и увеличивая производительность во всех сферах и областях.

Цифровизация рассматривает все сферы человеческой жизни, также и экономику. Это определяет поиск современных и рентабельных направлений стратегического планирования и развития хозяйствующими субъектами.

Сам процесс разработки финансовой стратегии обозначает потребность формирования специализированных финансовых целей долгосрочного перспективного развития организации. В свою очередь цели финансового развития организации необходимы обеспечивать реализацию миссии и целей стратегии, а также поддерживать цели иных функциональных стратегии и стратегии хозяйствующих субъектов с другой стороны.

Стратегическими целями финансовой деятельности организации определяют описанные в формализованном виде необходимые параметры его конечной стратегической финансовой тактики, которые позволяют направлять данную деятельность в долгосрочной перспективе и дать оценку ее результатов.

Финансовое стратегическое планирование обозначает основные компоненты, пропорции и ход расширенного воспроизведения и обозначается основной формой реализации главенствующих целей организации. Перспективное стратегическое планирование обозначает главной составляющей частью финансовой стратегии организации и включает в себя прогнозирование и разработку его финансовой активности.

В нынешних условиях рыночной экономики появляется объективная потребность выявления тенденции развития финансовой деятельности и перспективных финансовых возможностей организации.

Быстроразвивающая цифровизация приводит как правило к достаточному динамичному видоизменению различных видов деятельности экономического и социального характера.

Тем не менее такое видоизменение происходит на фоне достаточной нехватки статистических и эмпирических данных, которые необходимы как для проверки

различных теоретических гипотез, также разработки рентабельных стратегии которые применимы к цифровой экономике со стороны разных регулирующих органов [1].

Но тем не менее, мы находимся на заре становления цифровой экономики, где присутствует нехватка теоретического понимания ее начальных принципов, не позволяют выстроить новейшие эффективные рамки функционирования хайтек организации и их бизнес-моделей.

В результате нами будет получено значительное накопление финансов в форме концентрации и централизации, в то время в условиях общего проникновения новейших цифровых технологий происходит приобретение финансами информационных факторов воспроизводства и сокращение главенствующих производителей хайтек индустрии.

Быстрый рост капитализации так называемой «большой пятерки» (Alphabet, Amazon, Apple, Meta и Microsoft) которая наблюдается в последние годы является не только началом конца рыночной экономики, также и началом цифровой разницы, которая создает опасность для еще большего отставания развитых стран.

Становление цифровой экономики в прямом смысле зависит от степени развития различных условий, институтов и инструментариев для сбора, пользования и анализа больших объемов машиночитаемой информации о имеющихся объектах и процессах производственного и социально-экономического взаимодействия.

Анализ данных в цифровой экономике является очень важным фактором, так как организации, которые занимаются анализом данных, понимают потребности и предпочтения всех потребителей, могут наилучшим образом адаптироваться и создавать ценность для своих клиентов [2].

В будущем следствиями такого понимания становится более высшая гибкость и адаптировать различные компаний. Такие качества становятся нужными, так как в условиях стремительного развития технологии и изменения потребностей рынка ценность в свою очередь создается организациями, которые должны будут быстро настраивать имеющиеся бизнес-модели и продукты в соответствии с требованиями.

Рентабельная стратегия корпоративного управления в сегодняшних условиях сформировавшейся бизнес-среды очень необходима для компании, так как ее разработке надо будет уделить важное значение. Тем не менее неизвестно, продуктивны ли в «цифровых условиях» уже имеющиеся методики и подходы к стратегическому планированию и возможно ли их применять в новейших «нецифровых условиях».

Поэтому компаниям в новейших условиях необходимы новые подходы к стратегическому планированию, которые помогают посмотреть на компанию и ее сферу деятельности с точки зрения цифровой экономик, те есть менять коммуникации внутри организации, подход и процесс принятий главных решений и их оценку.

Сегодняшняя цифровая трансформация мира способствует и ключевые тренды в сфере образования: персонализация образования (на всех имеющихся уровнях – целеполагание, прогнозирование и планирование образовательной деятельности, отличия в глубине и скорости); данная работа проводится в информационной среде (обозначаются ход и результаты образовательного процесса, размещение всевозможных заданий и их выполнение, комментарии; все прозрачно); определение состояния и изменений (процесс анализа и интерпретации, изменения важнее, чем их длина, анализ больших данных, ход процесса искусственного интеллекта; обучающиеся машины (machine learning)).

Повышение инвестиции для обеспечения и развития комплексной безопасности в киберпространстве, которая включает развитие своего комплекса компьютерного производства.

Выработка конкретной государственной политики в отношении цифровой валюты. Например: применение в денежном эквиваленте государственных инвестиции, релизация социальной политики и т.д.

Ограничить доступ на запрещенные сайты, платформы, браузеры, использование «серых» сим-карт, подозрительных звонков и т. д.

Обеспечить создание и привитие в обществе правил соблюдения цифровой «гигиены и ее профилактики».

Цифровая экономика порождает высочайшие темпы прогресса, стремительные инновации и широкое использование. По оценкам всех исследовании компании Accenture, «цифровая трансформация первой десятки экономики всего мира на сегодняшний день составила уже 1,36 триллиона долларов США, а государствах «большой двадцатки» 4,2 триллиона долларов США и обеспечивает 8,1% внутреннего валового продукта (ВВП), которая способствует росту и созданию новых рабочих мест».

Цифровые технологии как правило обладают идеальной прозрачностью, которая позволяет легко сравнивать цены, также уровни обслуживания и производительность продукта. Из этого следует, что цифровые технологии, которые лежат в основе конкурентных направлений, также могут и не быть новейшими, но они применяются для достижения новейшего эффекта.

Так как цифровые технологии минимизируют операционные расходы, производственно-сбытовые цепочки разъединяются. Иные продукты и услуги – быстро объединяются в имеющиеся пробелы. Например, Amazon, предлагает услугу бизнес-логистики, онлайн-магазины розничной торговли и ИТ-услуги. Тем не менее, многим компаниям моет быть не очень выгодно создавать данные функции, поэтому они просто вставляют имеющееся предложения в свои цепочки создания стоимости.

Применение цифровых технологии в компаниях по видам экономической деятельности представлены в таблице 1.

Таблица 1. Применение цифровых технологии в компаниях по видам экономической деятельности, % (2024)

Виды экономической деятельности	Интернет	«Облачные сервисы»	RFID-технологии	ERP-системы	Электронные продажи с применением форм, которые размещены на вебсайте/в экстранете, EDI-систем
Сектор предпринимательства (всего)	80,5	20,5	5,8	17,3	12,6
Добыча полезных ископаемых	88,8	17,7	10,3	24,5	7,3
Производства обрабатывающиеся	91,3	23,2	8,7	22,1	19,3
Производство и распределение газа, электроэнергии и	80,1	16,2	4,4	13,3	9,4

воды					
Строительство	85,0	21,6	5,6	8,1	9,7
Оптовая и розничная торговля, ремонт автотранспорта, мотоциклов, бытовых изделий и предметов личного использования	91,6	25,7	7,8	32,6	21,3
Гостиницы и рестораны	75,3	27,5	7,5	12,2	17,9
Транспорт	72,9	16,5	6,2	14,4	9,8
Связь	89,9	31,2	8,9	33,6	24,8
Опреации с движимым и недвижимым имуществом, аренда и предоставление услуг	69,9	16,9	3,2	7,3	5,1

Во время, когда большинство нишевых провайдеров имеют доступ к новейшим современным платформам, процесс конкуренции усиливается. По материалам журнала Forbes, 126 000 крупных организации, которые начали свою работу в 2017 году в сфере цифрового бизнеса, прогнозируют повышение доходов от цифровых технологии к 2027 году более чем на 85% (компании, которые применяют цифровые технологии, на 27% более прибыльны, чем другие компании из других отраслей).

Анализируя таблицу 1 можно понять направления развития цифровых технологии по различным видам экономической деятельности, которые очень необходимы для развития экономики.

Основная часть казахстанского сектора цифровой экономики приходится на оптовую и розничную торговлю – 91,5%, обрабатывающие производства – 91,4%, систему связи, доступа к сети интернет – 89,8%, при этом со значительной долей государства.

Также серьезное отставание видно в сфере операции с недвижимым имуществом, арендой и предоставление услуг – 69,8%, транспорта – 72,8%, гостиничных услуг и ресторанного бизнеса – 75,2%.

Таблица 2. Применение цифровых технологий в компаниях по различным странам, % (2024)

Виды экономической деятельности	Интернет	«Облачные сервисы»	RFID-технологии	ERP-системы	Электронные продажи с применением

					форм, которые размещены на вебсайте/в экстранете, EDI-систем
РК	81	21	6	17	13
Австрия	98	17	19	40	15
Бразилия	98	…	…	27	…
Великобритания	94	35	8	19	19
Германия	95	16	16	38	26
Греция	85	9	7	37	10
Испания	97	18	15	46	19
Италия	94	22	13	37	8
Кипр	96	15	14	35	13
Латвия	97	8	9	25	8
Люксембург	97	19	18	41	9
Португалия	96	18	11	40	19
Республика Корея	99	…	…	36	9
Финляндия	100	57	23	39	18
Чешская Республика	98	18	8	28	27
Швеция	97	48	12	31	27
Япония	95	…	…	…	24

Поэтому, основным стратегическим направлением для развития цифровых технологии обязана стать стимулирование «слабых» сфер, и конечно же не забывать развивать уже «продвинутые» секторы экономики.

Если с возможностями цифровых технологии относительно все обозначено, так вот риски внедрения имеют множество характерных особенностей (таблица 3).

Таблица 3. Возможные риски при внедрении цифровых технологии

Риски	Характерные отличия
Операционные	"Плохо спроектированные цифровые технологии могут увеличить

	количество ошибок при обработке"; Неэффективные настройки могут привести к сбоям в работе; Данные, предоставленные разработчиками для обучения алгоритмов, могут быть использованы для более старых цифровых технологий; Увеличение количества инновационных продуктов и услуг может привести к усложнению предоставления финансовых услуг, что затруднит управление операционными рисками и их регулирование".
Финансовые	Неправильное внедрение технологий может привести к финансовым потерям и ухудшению репутации организации; Несоблюдение стандартов и положений в области конфиденциальности данных может поставить под угрозу их эффективность.
Нормативные	Изменения в законодательстве или нормативных актах могут оказать существенное влияние на технологию; Некоторые процессы строгого контроля (например, защита данных) со временем могут быть отключены; Неточные и/или неполные управленческие отчеты, созданные с помощью этой технологии, недоступны; Технология может работать таким образом, который противоречит существующим законам.
Организационные	Изменение или определение целей нового сотрудника, работающего полный рабочий день, может негативно повлиять на его психическое состояние; Несоответствия между группами могут привести к разрыву в ролях и обязанностях; Отсутствие стандартов для технологических изменений может препятствовать технологическим изменениям; Одна технология может быть эквивалентна нескольким технологиям, которые приводят к риску концентрации.
Технологические	Для оценки влияния запланированных изменений в обслуживании на текущую платформу могут потребоваться регрессионные тесты.; Для программного обеспечения могут потребоваться разрешения на доступ к системной информации и информации об использовании.; Новые технологии могут использоваться для других целей (например,

	для очистки данных с компьютера).; Информация, предоставленная для разработки новой технологии, может оказаться неуместной и привести к ошибочным результатам.

Процесс внедрения цифровой экономики совершила фундаментальное изменения формы рисков и подняла вероятность того, что рынок останется беспорядочным, нестабильным, также подверженным различным угрозам экономической безопасности [3].

Цифровое преобразование в значительной степени способствует адаптивности и гибкости компании, что необходимо в условиях стремительного развития технологий и меняющегося рыночного спроса. Ценность часто создается компаниями, которые могут быстро адаптировать свою бизнес-модель и продукты в соответствии с потребностями, а также компаниями, которые находятся в состоянии стагнации с точки зрения управления обратной связью, низкого качества и слишком высокой специализации на рынке.

Таким образом, новейшие стратегические направления развития инновационных форм бизнеса будут строиться с учетом особенностей сетевой цифровой конфигурации цифровой экономики. Умение воспроизводить продукт и имидж, возникающие в результате такой интеграции; приобретение навыков и возможностей создает стратегические конкурентные преимущества для бизнеса, несмотря на его специфические модели. Цифровые технологии позволяют не только создавать и использовать методы производства, основанные на соответствующих технологиях, но и позволяют использовать предыдущие технические методы конструирования с помощью соответствующего программного обеспечения в этом процессе.

Использованная литература:

1. Цифровая трансформация в маркетинговой деятельности: от автоматизации к алгоритмическому маркетингу / В. А. Пархименко, О. А. Савчик, В. В. Верняховская [и др.] // Big Data and Advanced Analytics. – 2020. – № 6-1. – С. 303-318.

2. Цифровой маркетинг: обзор каналов и инструментов / Д. А. Шевченко // Практический маркетинг. – 2019. – № 10(272). – С. 29-37.

3. Шахлевич, А. А. Инструменты интернет-маркетинга на B2B рынках и особенности их применения / А. А. Шахлевич, С. А. Павленко // Экономика и управление: актуальные вопросы теории и практики: Материалы XII международной научно-практической конференции, Краснодар, 22 мая 2019 года.

ПОЛИСЕМИЯ - ТІЛДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНДЕ ПОЛИСЕМИЯ

Исламова М.М.
Ағылшын тілі кафедрасының аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
islamova.makhabbat@mail.ru
Устемирова И.Б.
Шетел тілі:екі шетел тілі педагогтарын даярлау
ББББ 4-курс студенті
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
indirabakhytkyzy@mail.ru

Аннотация. Мақалада инновациялық әдіс арқылы көп мағыналы зат есімдерді оқытудың тиімділігі, аудармаға негізделген лексиканы оқыту әдісі, сөз мағыналарының

семантикалық байланысы, ұқсастыққа негізделген оқыту тиімділігі, көп мағыналы сөздерді түсіну зерттеледі.

Кілт сөздер: оқу лексикасы, көп мағыналы сөздер, семантикалық қатынастар, көп мағыналы.

Аннотация. Это статья - исследует эффективность обучения многозначным существительным с помощью инновационного метода, метод обучения лексике, основанный на переводе, семантическая связь значений слов, эффективность обучения основанный на сходстве, управление понимание многозначных слов.

Ключевые слова: учебная лексика, многозначные слова, семантические отношения, многозначность.

Abstract. This article explores the effectiveness of teaching polysemous nouns using an innovative method, the method of teaching vocabulary based on translation, the semantic connection of word meanings, the effectiveness of teaching based on similarity, and the management of understanding polysemous words.

Key words: teaching vocabulary, polysemous, semantic relations, polysemy.

Teaching vocabulary to younger learners in a way that supports their long-term retention is one of the most challenging goals to achieve. Teachers often complain about the high number of instances of students failing to recall vocabulary previously acquired. Even though the younger learners are believed to have a better memory for language acquisition, they often fail to do so when it comes to a polysemous word. When teaching a second language in a typical public school, teachers tend to place a high value on grammar and reading rather than vocabulary development.

Based upon personal observation, many teachers list English vocabulary words on the board and ask students for the equivalent. In most cases, many English as a Second/Foreign Language teachers follow the traditional “read and translate” as the preferred way of classroom instruction (as demonstrated in this study). Methods of teaching vocabulary vary from teacher to teacher.

The preferred method of teaching new vocabulary to younger learners is limited to repeating words after the teacher, spelling them and finally memorizing the list. This method of memorization has a low rate of retention because there is no context or definition to help students in the future. It is observed that when a student simply memorizes the word without proper perception of the sense there is high likelihood to fail to recall it later on. If two children of the same age are compared, they will likely show a range of differences in abilities for memorization.

The issue is particularly acute with polysemous words as various meanings of one-word often result in student’s confusion. Teachers acknowledge the importance of delving deep into the teaching of polysemous words, though they confess the lack of emphasis they place on doing so. Some of the reasons mentioned include the lack of competence in demonstrating the understanding of polysemous word sense relations. Mastering a language means that the learner should be able to fully engage in a language. He/she should be using English inside and outside the classroom.

In order to support students to develop the productive skills along with receptive ones, they should be given opportunities to perceive, practice, process and produce the language in the classroom. Together with repetition for pronunciation and spelling, students should have an opportunity to use the word themselves through speaking and writing activities.

Developing only listening and reading skills does not result in language use in an everyday context. “Use describes the ways in which language is used to meet personal and social needs” [1, 518-543]. Teachers are often asked by students for recommendations on what the best ways for polysemous words’ memorization are.

Suggestions might vary from using the flash cards, brushing up words more often, reciting them frequently or rewriting them many times. The outcome of these practices is not as productive as one might think. After a long period of trial and error, a student might end up being unable to recall a word when needed.

Hence, teachers need to think over the methods and strategies they would like their students to apply in order to be able to retain the vocabulary in their long-term memory and recall it when needed. One of the best ways that this study aims to offer is to guide students through polysemous relations.

Assisting students in understanding that word meanings are not scattered but related to the core meaning of a word will help reduce the burden of learning the words as separate lexical units with different meanings. If all the words in all languages had unrelated meanings it would be absolutely impossible for an individual to acquire any language. Polysemy defined as the capacity for a word or phrase to have multiple meanings has simplified the vocabulary retainment level of the students in this study.

The objectives of the study are, on the one hand, to identify some of the best methods of teaching polysemous vocabulary to young learners, to explore the ways young learners perceive and acquire words, and, on the other hand, to give insights to teachers on how to reduce the burden of vocabulary memorizing through using the methods of looking into the semantic relations of words.

The study aims to demonstrate the effectiveness of teaching vocabulary through looking into polysemy compared to the traditional way of memorizing words. The study also offers a sample lesson plan for ESL teachers. Theoretical Background Polysemy Vocabulary is a fundamental part of a language and vitally important for language learners. David Wilkins points out: "without grammar very little can be conveyed, without vocabulary nothing can be conveyed" [2, 63-91].

Therefore, identifying best practices in teaching vocabulary in order to opt for the best one for your students is of high importance. Looking back in the far past teaching, vocabulary has gone through a number of phases ranging from old methods of memorization to various classroom activities, but until recently polysemy has been viewed as one of the most important topics for experimenting. Vocabularies of developed languages are huge.

Fortunately, we know that it is possible to get along in English with fewer than 10,000 words. High frequency words that are found in any English language dictionary with a set of tons of meanings assist us to convey the message and there is no necessity to acquire very many words in order to process and produce the language. First three thousand words they say are enough to be able to produce the language, however, we should decide on which words to choose when making an effort to teach vocabulary.

Learning vocabulary becomes a headache for learners when it comes to polysemy. Some researchers suggest various ways of presenting polysemy in class. Among the methods we read about the advantages of image-schema-based vocabulary instruction method (ISBM) over the translation-based vocabulary instruction method (TBM). "While ISBM is inspired by cognitive linguistics, and represents a new trend in teaching polysemous vocabulary, TBM embodies a traditional and well established way of teaching polysemous vocabulary in EFL contexts" [3, 59-81].

The traditional (rote) way of memorization is never helpful when it comes to polysemy. Students confess the difficulty they face in understanding the variety of meanings for one single word. In a classroom setting any teacher will agree to have experienced a case when a confused student expressed discontent for being unable to perceive why certain words are written in the same way, but differ in meaning. It is teachers' responsibility to guide their learners through the obscurity of a language.

Unfortunately, many teachers admit ignoring delving deep into teaching polysemy, as 'it takes time' or 'is difficult to teach', as they often say. In language teaching methodology

polysemy represents a largely neglected phenomenon, hence, tackling the polysemy in the classroom is a problematic issue for students and is properly considered ‘as a complete headache for students’ because learners perceive them as being ‘unrelated and unsystematic’. At the end of elementary grades, 95% of children can read more words than they understand [4, 1-8].

It is obvious that reading without processing the content accurately is useless. Tackling the problem of polysemy in the classroom is a matter of disentangling an otherwise difficult issue for students that has been considered by Thornbury as a complete headache for students’ because they are perceived by students as being ‘unrelated and unsystematic’[5, 254].

The fact that each word might have multiple meanings confuse learners and discourage them, they do not feel confident while communicating in a language. The perception that these meanings are absolutely unrelated and chaotic drives students to negatively view the idea of polysemy and frighten English language learners in general.

However, a cognitive semantic view of polysemy claims that polysemous meaning extensions are motivated and form a systematic network. Word meanings (except the cases when historically two differently spelt words came to be spelt the same way) are not unrelated as students perceive them, but rather closely related to the core meaning of the word. If a learner will know how word meanings are related, the burden of vocabulary learning will no longer be a complete headache for learners.

Even though there are loads of articles and researches on how to help learners perceive polysemy, unfortunately, even some recent studies continue to suggest that schools on elementary level do little to promote vocabulary. Years ago Becker suggested that putting more emphasis on developing reading skills without focusing on higher-level vocabulary instruction frequently results in complications in upper elementary level children’s reading comprehension.

Going back to the image-schema-based instruction pedagogically, teaching polysemy through ISBI instruction is productive, as English language learners have an opportunity to acquire the vocabulary through pictures, without having to memorize them[6, 47-62].

For instance, when a student is presented a picture of a core meaning of a word and sees the relation of meanings that are physically visible, it is much easier to recall the sense later on. Besides that, there is high probability that a learner will recall the meaning of the word when she/he encounters it in the future because of the image schema.

As argued, “presenting figurative meanings of polysemous words with their image schemas can be rewarding in a classroom setting. First, for teachers, as they will find it easy to teach metaphorical meanings through concrete images; and second, for learners, as they will better understand and retain these words” [7, 124-134].

Elementary school EFL textbooks teach few polysemous words, however, some polysemous nouns and verbs are often repeated. The fact that teachers do not often come across a big variety of polysemous words pushes them to opt to limit themselves to just providing students with just a translation of the word relevant to the given context. They do not go further in explaining the word meanings not only at elementary level, but also at higher level to promote a deeper and more efficient understanding of polysemy.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Becker, W. (1977). Teaching reading and language to the disadvantaged - What we have learned from field research. Harvard Educational Review, 47 (4), 518-543.
2. Yamagata, S. (2016). Comparing core-image-based basic verb learning in an EFL junior high school: Learner-centered and teacher centered approaches. Language Teaching Research, 22(1), 65–93. https://doi.org/10.1177/1362168816659784
3. Nation, I.S.P. (2006). How large a vocabulary is needed for reading and listening? Canadian Modern Language Review, 63 (1), 59 81.
4. Bell, E. (2014). Rethinking quality in qualitative research. The Ausrtalian Journal od Rural Health, 22 (3), 1-8.

5. Csábi, S. (2004). A Cognitive Linguistic View of Polysemy in English and its Implications for Teaching. Berlin: Mouton de Gruyter.
6. Thornbury, S. (2002). How to Teach Vocabulary. Malaysia: Pearson Longman.
7. Wilkins, D. A. (1972). Linguistics in Language Teaching. London: Edward Arnold.

Ж.А. ТӘШЕНЕВТІҢ ҚАЗАҚ ЕЛІНІҢ ТҰТАСТЫҒЫ ҮШІН ЕҢБЕГІ

Қалыбеков Б.Е.
«Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.
Tashenev University, Шымкент қ.
bolatkalybekov@mail.ru
Нұсқабай М.А.
«Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.
Tashenev University, Шымкент қ.
muha013078@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада Ж.А.Тәшеневтің ұлт үшін жасаған ерлік істері, батылдығы мен іскерлігі, Ж.Тәшеневтің қазақ қоғамын өркендету мен ұлттың рухын көтеру, абыройын асқақтату жолындағы айрықша еңбегі мен жанкешті қызметі жайында кеңінен сөз болады. Батыр тұлға республика басшылығында қызмет жасаған жылдары елдің мәдени, экономикалық дамуымен қатар қазақ мемлекетінің аумақ тұтастығының сақталуына көп еңбек сіңірді. Ел тұтастығын сақтаушы нар тұлғалы азамат еліміздің батыс, оңтүстік және солтүстік аудандарының өзгенің иелігінде кетуіне жол бермеді

Кілт сөздер: өмір мектебі, партия, кеңес органы, іскерлік,ұйымдастырушылық.

Сол кездегі Кеңес одағының КП бірінші хатшысы Н.С. Хрущев республиканы бөлшектеу туралы жобаны бірнеше рет көтерген болатын. Жұмабек Тәшенев, әлбетте, Қазақстанды территориялық бөлшектеуге қарсы шықты. Қазақстан Компартиясы ОК Бірінші хатшысы Д.А. Қонаев сол оқиғаны еске алып: «Пікірталастағы басты келіспеген мәселеміз (Н.С. Хрущевпен) республикада өлкелер құру болды. Осыдан бастап арақатынасымыз бұзыла бастады. Мен республика халық шаруашылығын басқаруды жақсарту үшін жаңа облыстар ашуды ойладым. Н.С. Хрущев Тың облыстары бойынша Қазақстан Компартиясы ОК жеке Бюросын құрғызып, оны Целиноград қаласына орналастырды. Мәскеу Бюроның төрағалығына республикалық ОК салалық хатшысы етіп Соколовты жіберді. Н.С. Хрущев одан әрі бес облысты қамтитын Тың өлкесін құратын шешімін телефон арқылы жеткізді. Өлке Алматы мен Мәскеуден екі жақты басқарылатын болды. Д.А. Қонаевтың қарсылығына Н.С. Хрущев: «Сіз мәселені жете түсінбей тұрсыз» деп жауап берді. Кейін Тың өлкесіне Қарағанды облысын қосу туралы ұсыныс түсті. Бұл жағдайда Д.А.Қонаевтың қарсылығына А.И. Микоян қолдау білдірді де, сонымен ол мәселе белгісіз мерзімге қалдырылды.

Қазақ зерттеушісі Мадат Аққозин былай деп жазады: «Республика Министрлер Кеңесінің төрағасы Жұмабек Тәшенев республиканың аумақтық тұтастығының нағыз қорғаушысы болды. Осы үшін қызметінен шеттетіліп, Оңтүстік Қазақстан облысына облыстық Атқару комитеті төрағасының орынбасары етіп жіберілді. Ол бұл қызметті зейнетке шыққанға дейін атқарды».

Әлемдік тарихта белгілі болғандай, шегараны қайта өзгерту қиын және шиеленісті сипатқа ие. Сондықтан да барлық халықаралық құжаттарда, конвенцияларда, базалық құжаттарда шегараға қол сұқпау мен бұзылмауы айрықша баса айтылады. Қазақстанның өкілі ретінде КСРО Жоғарғы Кеңесінің Төрағасы қызметін жиі ауыстырған Ж.А. Тәшенев

бұл ережелерді жақсы білетін. Сондықтан ол республикалар арасындағы шегаралардың беріктігіне нық сенімді болды.

Қазақстанның шекарасын өзгерту қажеттігі жөніндегі Н.С. Хрущевтің пікіріне бір жиында Ж.А. Тәшенев былайша жауап қайтарды: «Мұндай мәселелерді талқылау ғана емес, қойылуына да түпкілікті қарсымын!». Хрущев ашулана: «Тыңда. Сен кімсің Саяси бюроның еркіне қарсы шығатын (КОКП ОК меңзеп тұр)?! – Егер осылай болатын болса, біз бұл мәселені сіздің келісімінсіз де шешеміз (республика басшылығын айтып отыр). Кеңес Одағы – біртұтас ел, сондықтан кімге қандай аумақты беруді КСРО Жоғарғы Кеңесі шешеді». «Егер Жоғарғы Кеңес әр республиканың аумақтық мәселесіне өз бетінше араласатын болса, онда КСРО Конституциясын өзгерту керек, – деп Тәшенев қарсылық білдірді. Онда әрбір республика өзінің тарихи қалыптасқан аумағында меншік құқығына ие екендігі айтылған. Егер бұл заң бұзылатын болса, онда бізге халықаралық ұйымға шағымдануға тура келеді, солай емес пе?!». ҚКП ОК сол кездегі Бірінші хатшысы Д.А. Қонаев жиыннан шыққаннан соң қайсар әріптесіне таңырқағанын байқатып: «Жұмеке, Сіз шынымен нағыз батылсыз. Сізде арыстанның жүрегі бар!», – деді. Бұған Жұмабек Тәшенев: «Туған халқым үшін тозаққа түсуге дайынмын!», – деп жауап қайтарды.

Жұмабек Ахметұлы Ташенев қазақ жерінің тұтастығын сақтап қалуда еткен еңбегі ұшан-теңіз. Жастайынан қазақтың елдік, ерлік қасиеттерін бойына сіңіріп өскен батыр тұлғаның ел үшін арпалысуы осы қасиеттерінен екендігі анық. XX ғасырдың басында алаш зиялылары қазақтың әрбір телімдей жерін қорғап бақса, сол ғасырдың 50-60 жылдары Ж. Ташеневтей батыр тұлға елдің іргесінің сөгілуіне жол бермеді. Алаш зиялыларының есімдерінің қатарында Ж.Ташеневтың аты қатар аталуы да тиіс.

Батыр тұлға республика басшылығында қызмет жасаған жылдары елдің мәдени, экономикалық дамуымен қатар қазақ мемлекетінің аумақ тұтастығының сақталуына көп еңбек сіңірді. Ел тұтастығын сақтаушы нар тұлғалы азамат еліміздің батыс, оңтүстік және солтүстік аудандарының өзгенің иелігінде кетуіне жол бермеді. Ол туралы Солтүстік Қазақстан Облысының зеинеткері, Рүстем Уәйісов өз мақаласында: «Республика басшыларының бәрі дерлік Тың өлкесін РСФСР-ға беруге де, орталыққа тура бағындыруға да қарсы болмады. Тек баяғы заманда Бөгенбай, Қабанбай, Кенесары, Наурызбай сияқты батыр бабаларымыз қан төгіп, сыртқы жаулармен соғысып, аман сақтап қалған қазақ халқының атамекенін Ресейге беріп жіберуге қарсы болған жалғыз адам – Жұмабек Ташенев», – деп көрсетеді. Шындығында да сол ерлік қасиет сонау замандардан бергі ата-бабаларымыздан қалған мұра болса керек. Республика басшылығы құрамында жүрген Ж.Ташенев Қазақстанның Солтүстік аудандарын соның ішінде бес обылысты Ресейге қосуға үзілді –кесілді қарсы болған. Н.Хрущевтің бюро мүшелері арасындағы Қазақстанның солтүстігіндегі бес облысты Ресейге қосу туралы мәселені талқу кезінде Ж. Ташенев: «Я родом из Акмолинска. Двенадцать лет работал в Северо-Казахстанской области. Мои родители и их родители, да и все наши предки покоятся на этой земле. И вы теперь хотите эту землю передать России? Вдумайтесь, товарищи, какой казах с этим согласится?.. Я, например, категорически против постановки данного вопроса!..» – деп тойтарыс берген.

1950-1956 жылдар аралығында Орталықтың Оңтүстік Қазақстан облысының Бостандық, Мақтаарал аудандарын Өзбекстанға беруге қарсы тұрған тұлғаның бірі – Ж. Ташенев. 1955-1960 жылдары Қазақ КСР-і Жоғарғы Кеңесі төралқасының төрағасы қызметін атқаратын Жұмабек Ташенев өзі төрағалық етіп, осы мәселе бойынша арнаулы комиссия құрды. Комиссия шешімі бойынша: «Бостандық ауданының жері мал өсіруге ыңғайлы, құрылыс материалдарын өндіруге, су-энергетикалық қоры мол, қорғасын, көмір және машина жасау өндірістерінің жұмыскерлері демалатын санаторийлер ұйымдастыруға өте қолайлы. Сондықтан бұл

ауданды Өзбекстанға беруді қолайсыз санаймыз» деген шешім шығарады. Комиссия шешімі 1955 жылдың 1 маусымында Қазақстан компартиясы Орталық комитетінің бірінші хатшысы Л.Брежневке жіберіледі. Л.Брежнев басқарған ОК комиссияның қорытындысына қарсы келмеді. Қайта қолдау білдіріп, «Бостандық ауданы Өзбекстанға берілмесін» деген қаулы қабылдайды. Өкініштісі, Москва өз шешімдерін өзгертпеді. Алайда осы аймақтағы жерлердің көп бөлігі Ж. Ташеневтің қарсылығы арқасында сақталып қалды.

Егер Ж.Ташеневтей тұлғаның болмағынында еліміз қазіргідей әлемде 9-орын емес 15-ші орында болушы еді. Атап айтқанда, солтүстік бес облыстың ауданы - 565 мың шаршы шақырым, Маңғыстау облысы ауданы -165.6 мың шаршы шақырым, Оңтүстік Қазақстан облысы 117 мың шаршы шақырым территориядан айырылып қалар едік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Досанов С. Он екі томдық шығармалары. 10-том.Әдеби сын. Көсемсөз. – Алматы, 2020

2. Доқтырхан Т. Төрт құрдас және мен. – Алматы, 2017

3. Жұмабек Ташенев туралы естеліктер. – Алматы: «Білім». – 2005-200 бб.

4. Жұмахметұлы Е. Біз білмейтін Қазақтар. – Алматы, 2021

5. Қонысбек Б. Дарабоздар. – Шымкент: «Аламан» ЖШС, 2016. – 330 б.

6. Текті тұлға Жұмабек Тәшенев. Әдеби жинақ. Құрастырып дайындағандар С. Жұмағұл,А. Жұмағұл. – Қарағанды, 2021. – 292 б.

7. Қазақтың қайсар қайраткері – Жұмабек Ташенев/ Құрастырған Дүйсен С., Еңсенов Қ. – Алматы: «Елтаным». – 2015. – 160 б.

8. Халықтың қайсар перзенті. Жұмабек Тәшенев туралы естеліктер. – Алматы: Жазушы, 2005. – 296 бб.

ENHANCING STUDENTS' ENGLISH COMMUNICATION SKILLS THROUGH AI-POWERED CHATBOTS

Акбердиева Д.А., магистр, старший преподаватель Университета Мирас
г. Шымкент. dinara.akberdieva@mail.ru ID 0009-0009-0659-8182

Abstract: This study explores the use of AI-powered chatbots to enhance students' English communication skills. The research examines how interactive chatbot technology can provide real-time language practice, personalized feedback, and immersive learning experiences. Special attention is given to the effectiveness of chatbots in improving students' speaking, listening, and conversational fluency. The study also discusses the integration of AI-based chatbots into language learning curricula and their impact on student engagement and motivation. The findings suggest that chatbots can serve as valuable tools for developing communication skills, fostering confidence, and creating a more dynamic learning environment.

Аңдатпа: Бұл зерттеу жасанды интеллект негізіндегі чат-боттарды студенттердің ағылшын тіліндегі коммуникативтік дағдыларын дамыту үшін қолдануға арналған. Жұмыста интерактивті чат-боттардың тілді нақты уақыт режимінде қолдану мүмкіндігін, жекелендірілген кері байланыс пен иммерсивті оқу тәжірибесін қалай қамтамасыз ететіні қарастырылады. Чат-боттардың сөйлеу, тыңдау және сөйлеу жылдамдығын жақсартудағы тиімділігіне ерекше назар аударылған. Сондай-ақ, ИИ-чат-боттарды білім беру бағдарламаларына интеграциялау және олардың студенттердің мотивациясы мен белсенділігіне әсері талданады. Зерттеу нәтижелері чат-боттардың коммуникативтік дағдыларды дамытуда, студенттердің сенімділігін арттыруда және оқу үдерісін жандандыруда құнды құрал бола алатынын көрсетеді.

Аннотация: Данное исследование посвящено использованию чат-ботов на основе искусственного интеллекта для развития коммуникативных навыков студентов на английском языке. В работе рассматривается, как интерактивные чат-боты могут предоставлять практику языка в реальном времени, персонализированную обратную связь и иммерсивный опыт обучения. Особое внимание уделяется эффективности чат-ботов в улучшении навыков говорения, аудирования и беглости речи. Также анализируется интеграция ИИ-чат-ботов в образовательные программы и их влияние на вовлеченность и мотивацию студентов. Результаты исследования показывают, что чат-боты могут стать ценным инструментом для развития коммуникативных умений, повышения уверенности учащихся и создания более динамичной учебной среды.

Key words: artificial intelligence, chatbots, communication skills, English language teaching, digital technologies, conversational speech, motivation.

Ключевые слова: искусственный интеллект, чат-боты, коммуникативные навыки, обучение английскому языку, цифровые технологии, разговорная речь, мотивация.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, чатботтар, қарым-қатынас дағдылары, ағылшын тілін оқыту, цифрлық технологиялар, ауызекі сөйлеу, мотивация.

In modern education, there is a growing interest in using digital technologies to improve the effectiveness of teaching foreign languages. One of the promising tools is chatbots based on artificial intelligence (AI), which allow students to practice conversational skills in an interactive and flexible way. With a lack of language practice and limited time to communicate in the classroom, chatbots are becoming a powerful tool for improving communication skills.

In the context of digitalization of education, artificial intelligence technologies are becoming increasingly popular, among which special attention is paid to chatbots. AI-based chatbots are able to simulate a conversation with a native speaker, creating an interactive environment for practicing oral speech. Unlike traditional teaching methods, chatbots offer students flexibility in choosing the time and topic of communication, which contributes to the formation of sustainable motivation to learn a language [1,15].

The purpose of this article is to study the effectiveness of using AI-based chatbots in improving students' English communication skills. The aspects of increasing motivation, confidence in oral speech, as well as adaptability of learning, depending on the level of knowledge of students, are considered.

In recent years, the impact of digital technologies on the process of learning foreign languages has been actively investigated. Research shows that the use of chatbots promotes active student engagement, improves conversational skills, and expands vocabulary [2,21]. AI-based chatbots are able to adapt conversational scenarios, taking into account the level of knowledge and interests of students, which creates conditions for personalized learning [3,10].

A number of studies emphasize the importance of using chatbots in the educational process due to the possibility of round-the-clock access to language practice. It also has a positive effect on motivation and reducing the language barrier by imitating real communication situations.

However, questions remain regarding the quality of feedback from chatbots, as well as the need for more natural interaction. This article is aimed at studying these aspects, taking into account modern AI capabilities.

The study used an experimental method that includes the introduction of AI-based chatbots in the process of teaching English to first-year university students. The training was conducted over one semester, with chatbots used in experimental group to practice conversational skills, and traditional teaching methods in control group.

The following methods were used to evaluate the effectiveness [4,17-19]:

- Pretest and posttest to measure the level of conversational skills.
- A survey of students to identify changes in motivation and confidence in communication.

- Analyzing conversations with chatbots to assess lexical diversity and grammatical correctness.

Data analysis showed a significant improvement in communication skills among the students of the experimental group compared with the control group. The average oral posttest score in the experimental group increased by 30%, while in the control group the increase was only 10%.

The survey revealed an increase in motivation and confidence in communication among 85% of students using chatbots, which is associated with the opportunity to practice in a safe and relaxed environment.

In addition, the analysis of dialogues showed an increase in lexical diversity and an improvement in grammatical correctness.

The results obtained confirm the effectiveness of using AI-based chatbots to improve students' English communication skills. It has been found that chatbots contribute to the active involvement of students in the communication process, increase motivation to learn a language and reduce the fear of mistakes.

The data obtained confirms the effectiveness of using AI chatbots to improve communication skills in English. Chatbots promote the development of communication skills through regular practice in an interactive environment.

The benefits of using AI chatbots include [5,3-5]:

- Personalization of training depending on the student's level of knowledge.
- Motivation through interesting communication scenarios.
- Increase confidence in oral speech by reducing the fear of mistakes.

However, some limitations must be considered:

- Insufficient naturalness of communication related to the limitations of AI algorithms.
- Lack of consideration of cultural peculiarities in dialogues.
- Dependence on the quality of the Internet connection.

To overcome these limitations, it is recommended to continue research on optimizing natural language processing algorithms and integrating cultural aspects into communication scenarios.

It is important to note that the successful use of chatbots depends on the quality of AI algorithms capable of providing natural interaction and adequate feedback. The limitation of the study is the lack of consideration of cultural differences in communication, which requires further research in this direction.

Chatbots are based on and have a positive impact on the development of communication skills in English among students, contributing to increased lexical diversity, grammatical correctness and confidence in oral speech. They also motivate students through interactivity and personalization of learning.

It is recommended to integrate chatbots into the learning process as an additional tool for practicing conversational skills, as well as to continue research on optimizing AI algorithms, taking into account cultural aspects and the naturalness of communication.

References:

1. Кузякин А. С. (2024). Использование чат-ботов для формирования англоязычной коммуникативной компетенции в техническом вузе. Мир педагогики и психологии: международный научно-практический журнал, № 09 (98). С 15.

2. Li, Y., Qu, S., Shen, J., Min, S., & Yu, Z. (2023). Curriculum-Driven Edubot: A Framework for Developing Language Learning Chatbots Through Synthesizing Conversational Data. P -21.

3. Chae, H., Kim, M., Kim, C., Jeong, W., Kim, H., Lee, J., & Yeo, J. (2023). TUTORING: Instruction-Grounded Conversational Agent for Language Learners. P 10.

4. Li, S., Shao, T., Yu, Z., & Hirschberg, J. (2024). EDEN: Empathetic Dialogues for English Learning. P 17-19.

5. Qian, K., Shea, R., Li, Y., Fryer, L. K., & Yu, Z. (2023). User Adaptive Language Learning Chatbots with a Curriculum. P 3-5.

INTERACTIVE TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF LANGUAGE COMPETENCIES OF STUDENTS

Ақай Ш.О., магистрант 1 курс, Университета Мирас
г. Шымкент. akayshapagat@gmail.com

Abstract. The article examines the role of interactive technologies in the development of students' language competencies. Modern methods are analyzed, including the use of digital educational platforms, multimedia resources, gaming technologies and artificial intelligence. Special attention is paid to the impact of interactive methods on motivation, engagement, and the quality of learning. Practical recommendations on the introduction of interactive technologies into the educational process are presented, as well as possible difficulties and ways to overcome them.

Аңдатпа. Мақалада студенттердің тілдік құзыреттілігін дамытудағы интерактивті технологиялардың рөлі қарастырылады. Сандық білім беру платформаларын, мультимедиялық ресурстарды, ойын технологияларын және жасанды интеллектті қолдануды қамтитын заманауи әдістер талданады. Интерактивті әдістердің мотивацияға, қатысуға және материалды игеру сапасына әсеріне ерекше назар аударылады. Интерактивті технологияларды білім беру процесіне енгізу бойынша практикалық ұсыныстар ұсынылды, сондай-ақ мүмкін болатын қиындықтар мен оларды жеңу жолдары қарастырылды.

Аннотация. В статье рассматривается роль интерактивных технологий в развитии языковых компетенций студентов. Анализируются современные методики, включающие использование цифровых образовательных платформ, мультимедийных ресурсов, игровых технологий и искусственного интеллекта. Особое внимание уделяется влиянию интерактивных методов на мотивацию, вовлеченность и качество усвоения материала. Представлены практические рекомендации по внедрению интерактивных технологий в образовательный процесс, а также рассмотрены возможные трудности и пути их преодоления.

Key words: interactive technologies, language competencies, digital learning, multimedia resources, game technologies, artificial intelligence, motivation, engagement, online education, communication skills.

Ключевые слова: интерактивные технологии, языковые компетенции, цифровое обучение, мультимедийные ресурсы, игровые технологии, искусственный интеллект, мотивация, вовлеченность, онлайн-образование, коммуникативные навыки.

Кілт сөздер: интерактивті технологиялар, тілдік құзыреттіліктер, цифрлық оқыту, мультимедиялық ресурстар, ойын технологиялары, жасанды интеллект, мотивация, қатысу, онлайн білім беру, коммуникативтік дағдылар.

Modern technologies are changing the educational process, making it more accessible, flexible and efficient. In teaching foreign languages, interactive technologies can increase students' motivation, develop their communication skills, and improve the quality of learning [1,120-145]. This article examines the most effective methods of digital learning and analyzes their impact on the development of students' language competencies.

The main interactive technologies in language teaching:

1. Digital educational platforms. Platforms such as Coursera, Duolingo, Moodle, and Quizlet allow students to take courses, complete interactive assignments, and take tests. They provide an opportunity to learn a language at a convenient pace and track your progress.

Example: In my practice, using Moodle to post tests and study materials allowed students to independently work through topics and repeat difficult points. This improved their academic performance and increased their motivation.

2. Multimedia resources. Watching video lectures, podcasts, and interactive presentations helps you develop listening skills and understand authentic speech.

Example: I have implemented TED Talks viewing with tasks for analyzing the structure of speeches. This contributed not only to the development of listening skills, but also to the improvement of students' pronunciation and lexical skills.

3. Gaming technology. Gamification (the use of game elements) promotes students' involvement in the learning process and facilitates memorization of the material.

Example: In one of the courses, I used the language quest method, where students solved tasks based on thematic texts. This stimulated them to actively use new words and grammatical constructions.

4. Artificial intelligence and chatbots. AI tools such as ChatGPT and virtual assistants help students practice their language skills in an interactive format.

Example: As part of their independent work, my students conducted dialogues with English-speaking chatbots, which helped them better adapt to real-world communication situations [2,45-78].

Based on practical experience, several key advantages of interactive technologies can be identified:

- game elements and multimedia resources make the learning process more exciting.
- digital platforms adapt to the student's level of knowledge.
- students can use language in real-world situations thanks to AI assistants and online resources.

Nevertheless, there are certain challenges:

- A high level of technical training of teachers is required.
- Not all students have sufficient digital literacy.
- There may be problems with access to the Internet and technology.

Interactive technologies play a key role in the development of students' language skills. They help to increase motivation, improve understanding of the material and adapt the learning process to the individual needs of students. However, their successful application requires methodical training of teachers and provision of necessary technical resources [3,88-102]. The future of language education is inextricably linked with the development of interactive technologies, and their proper implementation can significantly improve the effectiveness of teaching foreign languages.

The use of interactive tools in teaching foreign languages at the university plays a key role in the formation of students' language competencies. Modern technologies allow us to create an educational environment that promotes active learning, the development of communication skills and increased motivation of students.

One of the most effective interactive methods is the use of digital educational platforms such as Moodle, Coursera, Duolingo and Edmodo. They provide access to interactive materials, tests, and assignments with automatic verification, which allows students to study at a convenient pace. Multimedia resources such as video lectures, podcasts, and animated grammar explanations are also popular [4,210-230]. It helps to improve listening and understanding of foreign speech in an authentic context.

Gamification of the learning process is another important aspect. The use of game technologies such as quizzes, language quests and interactive tasks makes the learning process more exciting and promotes better memorization of the material. Conversation clubs, online

discussions, role-playing games, and simulations also help students master the language in real-world communication situations.

Artificial intelligence is becoming an integral part of interactive learning. Chatbots and virtual assistants help students practice speaking, analyze mistakes, and receive instant feedback [5,10-15]. For example, the use of AI chats allows students to interact with programs in English, which contributes to the formation of spontaneity of speech and the ability to build a dialogue.

However, the use of interactive technologies requires methodical training of teachers, as well as the technical equipment of educational institutions. It is important to properly integrate digital tools into the educational process, while maintaining a balance between traditional and innovative teaching methods. Thus, the improvement of interactive tools contributes not only to improving the quality of teaching, but also to the formation of students' independent learning and critical thinking skills.

References:

1. Brown, H. D. (2014). Principles of Language Learning and Teaching (6th ed.). Pearson Education. (c. 120-145)
2. Dudeney, G., Hockly, N., & Pegrum, M. (2013). Digital Literacies: Research and Resources in Language Teaching. Pearson Education. (c. 45-78)
3. Krashen, S. (2011). The Power of Reading: Insights from the Research (2nd ed.). Libraries Unlimited. (c. 88-102)
4. Chapelle, C. A., & Sauro, S. (2017). The Handbook of Technology and Second Language Teaching and Learning. Wiley-Blackwell. (c. 210-230)
5. Godwin-Jones, R. (2015). Emerging Technologies: The Evolving Roles of Language Teachers in the Digital Age. Language Learning & Technology, 19(1), 10-22. (c. 10-15)

КЕҢЕС ҮКІМЕТІ ҚАЛЫПТАСҚАН АЛҒАШҚЫ ЖЫЛДАРЫ АСТРАХАН ӨЛКЕСІНІҢ ҚОҒАМДЫҚ ӨМІРІНЕ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

«Тарих және география» кафедрасының магистранты
Рахметулла Нурсултан Сакенұлы
Tashenev University, Шымкент қ.
Молдадосова А.Қ.
Жетісай ауданының мамандандырылған
«Дарын» мектеп-интернатының тарих пәнінің мұғалімі

Аңдатпа. Қазақ халқының көп шоғырланған жері - Ресей мемлекеті. Оның ішінде бұрынғы Бөкей ордасы қазақтары негізін қалайтын Астрахан облысындағы қазақтар саны жөнінен татарлардан кейінгі үшінші орында. Олар он екі ауданға бөлініп орналасқан. Ең көп қазақтар қоныстанған аудан-Володар ауданы, онда 15 мыңдай қазақ тұрса, ал Енотаевск ауданында 1900-дей қазақ орналасқан.

Мақалада Кеңес үкіметі қалыптасқан алғашқы жылдароы Астрахан өлкесінің қоғамдық өміріне қазақ халқының қосқан үлесі талданып жазылды.

Кілт сөздер: диаспора, қазақ халқы, ұлтаралық қатынастар, революциялық қозғалыс, Кеңес үкіметі.

Аннотация. Большая часть населения Казахстана - это Россия. Среди них в Астраханской области, где основаны казахи бывшей Бокейординской области, казахи занимают третье место после татар по численности. Они разделены на двенадцать

районов. Наибольшее количество казахов проживает в Володарском районе, где проживает около 15 тысяч казахов, а в Енотаевском районе - около 1900 казахов.

В статье проанализирован вклад казахского народа в общественную жизнь Астраханской области в первые годы становления Советской власти.

Ключевые слова: диаспора, казахский народ, межнациональные отношения, революционное движение, Советское правительство.

Abstract. Most of the population of Kazakhstan is Russia. Among them, in the Astrakhan region, where the Kazakhs of the former Bokeyorda region were founded, the Kazakhs occupy the third place after the Tatars in terms of numbers. They are divided into twelve districts. The largest number of Kazakhs live in the Volodarsky district, where about 15 thousand Kazakhs live, and in the Enotaevsky district - about 1900 Kazakhs.

The article analyzes the contribution of the Kazakh people to the public life of the Astrakhan region in the first years of the formation of Soviet power.

Key words: diaspora, Kazakh people, interethnic relations, revolutionary movement, Soviet government.

Кеңес үкіметінің орнауы ұлтаралық қатынастардың және халықтық мемлекеттің орнауы мен дамуына өзіндік әсерін тигізгені белгілі. Астрахан губерниясының жерінде 1917 жылы жергілікті орыс халқынан басқа да тұрғылықты болып саналатын татарлар 10 %, қазақтар 23,3%, сондай-ақ армян, түркімен, азербайжан, неміс ұлттары да мекендеді.

Астрахан аймақтық әскери-саяси комиссариатының мұсылмандар ісі жөніндегі бөлімінде көптеген ұйымдастыру жұмыстары жүргізілді. Мұсылман патриоттарына арнап орыс тілінде іс-шаралар ұйымдастырылып мұсылман жұмысшылармен қызыл армияшыларға арнап кітапхана, әртүрлі тақырыпта лекция, концерттер көрсетіліп мұсылмандардың қоғамдық-саяси өмірін жақсартуға жан-жақты жағдайлар жасады. Мұсылман тіліне аударылған көптеген брошюралар, кітаптар шығарылды. Есеп бөлімі қысқа мерзімде мұсылман халықтың есебін алып 34 мектепке тіркелгендер 4733 адам екенін білген. 18-40 жас аралығындағы әскерге жарамды мұсылмандар есебі алынып 1918 жылы тамызда Қызыл Армия құру туралы әскери комиссариаттың съезі болды. Съезге келмей қалған қазақтар Төлеген Измайлов, Байжұма Айтбаев, Хасанғали Мырзағалиев, Мұхаметжан Исмақов, Нұрғали Хажимұратов, Юсуп Молдабековтар Кеңес үкіметіне қарсы деп айыпталды, бірақ тексеру комиссиясының төрағасы Садықов пен басқа да мүшелерінің тексеруі нәтижесінде ақталып шықты. Олардың қолына ешқандай съездің болатындығы туралы хабарлама немесе шақырту тимеген [1, 104 б].

Қызыл Армия құрамында Астрахандық көптеген басқа ұлттармен бірге қазақтар да болған. Солардың бірі әскери бөлімшенің тазалық бөлімінің меңгерушісі Нариман Нариманов Кавказ жеріндегі революциялық қозғалыстарды ұйымдастырушы. Астраханда саяси айдауда болған.

Құлманов Бақтыгерей Ахметұлы - 1858 туған, 1-2 Мемлекеттік думаға Астрахан губерниясы, Бөкей Ордадан сайланған алғашқы қазақ.

Сейтқали Меңдешов (1882-1937ж.ж.) 1916 жылдан РКП(б)-ның мүшесі, Бөкей ордасындағы Кеңес өкіметінің орнауын ұйымдастырушылардың бірі. 1919-1920 жж. Қырғыз аймақтық әскери-революциялық комитеттің мүшесі, Орынбор қаласында өткен Советтердің құрылтай съезінде ҚазАКСР Орталық Атқару Комитетінің төрағасы болып сайланды. Кейін ҚазАКСР халық ағарту комиссары болды. Жеке басқа табыну жылдарының құрбаны болды.

Жаникешев Бисен (1888-1921 жж.) 1918 жылдан РКП(б) мүшесі, саяси комиссар, Бірінші қазақ атты әскери полкінің бастығы, ақ гвардияшыларға қарсы күрестің белсенді ұйымдастырушыларының бірі, әсіресе Нарын жеріндегі және Чапчакты, Шұнғай, Сайхин ауылдарындағы күресте көрінді. Үгітші, революциялық әндерді орындаудың шебері.

Джексенбаев Шакир – 1920 жылдан КПСС мүшесі, азамат соғысы жылдарында Орал жерінде 25-і Чапаев дивизиясы құрамында болған. Мәскеу әскери академиясына 1920 жылы түсіп, 1924 жылы бітірген. Алғашқы әскери жоғары білім алған қазақ. Ұлы Отан соғысының да куәгері. 1943 жылы Ш.Джексенбаевқа генерал-майор әскери атағы берілді. Ол Кеңес Армиясы қатарындағы алғашқы генерал қазақ болды.

Алма Дінмұхаметқызы Оразбаева - 1898 жылы 28 желтоқсанда қазіргі Орал облысының Орда ауданында жұмысшы семьясында дүниеге келеді. Әке-шешесінің әуелден қойған аты Алмабет екен. Жастайынан зерек Алма Ордадағы орыс балаларымен бірге өсіп, орыс тілін үйренеді. Кейін, 1911 жылы, сондағы орысша екі жылдық қыздар мектебіне оқуға түседі. Кезінде жауапты партия, совет қызметкері болып, 1958 жылы дүниеден қайтқан Екатерина Князева өз естеліктерінде былай деп жазыпты: «екінші класта бізге жаңа оқушы қыз қосылды. Ол осындағы пеш қалаушының қызы болатын. Оқуға өте зерек еді. Кейіннен біз үш жылдық мұғалімдер курсында да бірге оқыдық» [2, 197б].

Ұлы Октябрь революциясы жеңісінен кейін Алма Орда өңіріндегі социалистік құрылысқа белсене араласады. 1918 жылғы май айында Советтерінің Бөкей облыстық бірінші съезі Қызыл Армияның жергілікті бөлімдерін құруға қаулы алады. Сол жылғы 21 октябрьде Шығыс майданы әскерлері командашысының бұйрығы бойынша Бөкей даласында қазақтың бірінші үлгілі атты әскер полкі құрыла бастайды. Осы полкке Алма Оразбаева өз еркімен келіп, медсестра қызметін атқарады, әрі жауынгерлер арасында үгітші болып, олардың сауатсыздығын жоюға көп күш салады.

Октябрь революциясының жеңіске жетуі Ресей жеріндегі барлық халық өміріне үлкен өзгерістер енгізді. Барлық басқару мен байлық халық қолына берілді, бірақ кеңес үкіметінің жеке басқа табынушылық жоспарлы әкімшілік басқару жүйесі халықтың еркін дамуына кедергі келтіргендігі белгілі.

Ұлт-азаттық күрес, кеңес үкіметін орнату, азамат соғысы жылдары қаншама қиыншылықтар мен күйзелістерге душар етсе де халықтың болашаққа деген нық сенімін жоя алған жоқ.

XX ғасыр қоғамдық өмірге көп өзгерістер әкелгендігі белгілі. Сонау “ақтабан шұбырынды” заманынан бері қазақ халқы небір тарихи оқиғалардың куәсі болғаны тарихтан белгілі. 1917 жыл өзіндік ерекшелігімен дүние жүзін мекендеген көптеген ұлттар мен ұлыстардың өмір сүру қағидасына із қалдырды. Қазіргі мезгілде әр халықтың басынан өткен қилы тағдырына жан-жақты тоқталып, сараптама жасауға толықтай мүмкіндігіміз бар. Егемен, тәуелсіз еліміздің күннен-күнге гүлденіп көркеюінің бір көрінісі Қазақстан халқының біртұтастығынан көрінеді. Дүние жүзін мекендеген қазақ халқы қайда жүрсе де, өзін қазақпын, ата-бабамның кіндік қаны тамған жер - Қазақстаным деп тебіренеді.

Шетте жүріп, ұлттық салт-дәстүрімізді, әдет-ғұрпымызды, тілімізді ұмытып қалған шығар деген күдігіміз Нариман ауданы, Прикаспий селосы тұрғыны Тұяқбайұлы Әжімағин аға, Жүнісов Зұлқаш, Зияшев Кенжекей ағалармен, Енотаевск ауданы Восток селосының тұрғыны Утешқалиев Қадим атамен, Енотаевск селосының тұрғыны Тасбауұлы Қабдығали ата және Исатай Тайманұлының бесінші ұрпағы, техника ғылымдарының докторы, профессор Мұқатаева Марфуға Дүйсенбайқызы апаймен т.б. кездескеннен кейін басылды.

Сондықтан, Ресейдегі Астрахан губерниясы жеріндегі қандастарымыздың кейбіреулерінің өмір тарихын ғылыми зертеу жұмсымыздың негізгі арқауы етіп ұсынуды жөн көрдік, себебі тарихтың өзі жеке адамдардың өмірінен құралатындығы шындық.

Ермұратов Хайдар Дүсемалыұлы - 1893жылы Астраханның Зеленгі ауданында туған, бастауыш білімді молдадан алып, кейін Тұмақтан үш кластық шіркеу-приходтік орыс мектебін бітірді. Еңбек жолын 1915 жылы болыстық басқармада хатшының көмекшісі болып бастады. 1917жылғы революциялық қозғалыстың,азамат соғысының,кеңес үкіметінің орнауы жолындағы күрестің белсенді мүшесі. 1918жылы

мамыр айында Астраханда болған татар және қазақ тұрғындары арасында болған бірінші съезд делегаты. 1921жылдан бастап ауылдық кеңестің хатшысы, педогогикалық курс бітіргеннен кейін 1923-1943 жылдар аралығында білім беру салаларында қызмет жасады.Сталинград (Волгоград) педагогикалық институтының тарих факультетінде оқып жоғары білім алған. Бірнеше кітаптың авторы (На земле народа-брата, Октябрь в ауле, Край озаренный октябрем, Чародей и.т.). Екінші дәрежелі Ұлы Отан соғысы орденімен, төрт медалмен наградталған.

Құлтелеев Тайыр Молдағалиұлы - 1911жылы шілдеде Астраханның Шаған-Қандаков ауылында дүниеге келген, 1935жылы Саратовтың заң инстиутын бітіріп, 1939 жылы кандидаттық диссертация қорғады. Қазақтан шыққан білімді заңгер, Алматыдағы Заң институтының директоры, ҚазССР ҒА-ның құқық бөлімі меңгерушісі қызметтерін атқарған.

Сужиков Мұқаметқали Аленұлы - 1910жылы Астрахан облысы, Володар ауданы, бұрынғы Боклано-Лопатино ауылында туған, 1932жылдан КПСС мүшесі, партия және кеңес қайраткері. Бұл кісінің баласы Сужиков Марат профессор, философия ғылымының докторы. 1932 жылы Воладар ауданы, Калинин селосында туған, М.ВЛомоносов атындағы ММУ университетін 1956 жылы бітірген. Шет елдерде, Чехословакия, Куба, Польша т.б елдерде лекциялар оқыған.

Социалистік Еңбек Ері Бабаев Наби Қайыршақұлы – 1934 жылы Астрахан облысы, Харабалинск ауданы, Ахтоба селосында, шабанның жанұясында туған. Еңбек жолын Енотаевск ауданы, «Волжск» сохозында шабанның көмекшісі болып бастап кейін өзі совхозда аға шабан болған. Партияның XXIII съезінің делегаты, Ленин, Октябрь революциясы және Достық ордендерімен наградталған.

Омаров Сидағали Тұрмақұлы - 1923жылы Астраханның Володар ауданы, Крутой селосында колхозшы жанұясында дүниеге келген, педагог, Ұлы Отан соғысының куәгері. 1942жылы Астрахан қазақ педогогикалық училищесін бітірсе, 1951 жылы Гурьев мұғалімдік институтын бітірген,43жыл ұстаздық қызмет атқарған. «Волга» газетінің штаттан тыс тілшісі, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы ерен ерліктері үшін он үш медалмен марапатталса, оның ішінде «За отвагу», «Фронтовик 1941-1945», «Ветеран 28-й армии» ордендері де бар. Алты баланың әкесі, он үш немере, екі шөберенің атасы.

Батрашев ҚұбашСабыргалиұлы – Еңбек ардагері, жазушы,а удармашы, қоғамдық қызметкер. Володар ауданы, Блинов селосында туған. Москваның кооператив институтын Бухгалтерлік есеп мамандығы бойынша бітірген. Абайдың поэмалары мен өлеңдерін орыс тіліне аударған. Қазақ мәдениеті Астрахан аймақтық «Жолдастық» қоғамдық ұйымының белсенді мүшесі. Бірнеше орден-медалдармен марапатталған, Қ.Сағырбаев атындағы жүлденің иегері [3, 160 б].

Нұрғалиев Ризек Есентеміұлы-медицина ғылымының докторы, Ресейдің еңбегі сіңген дәргері. 1939 жылы Володар ауданы, Биабюбинка селосында балықшы жанұясында дүниеге келген. Мектеп бітіргеннен кейін Дзержинск атындағы колхозда балықшы болып жұмыс жасаған. 1965 жылы Луначарский атындағы Астрахан мемлекеттік медицина институтынан емдеуші-дәргер мамандығын алып шығады. Ресейдің, соның ішінде Астрахан облысының денсаулық сақтау саласына қосқан еңбегі атаусыз қалған жоқ. «Ресей Федерациясы құрметі» орденімен, «Денсаулық сақтау ісінің үздігі» значогімен награтталған. Ресейдің үздік дәрігері жүлдесінің лауреаты. «Жолдастық» қазақ тілі және мәдениеті қоғамы кеңесінің мүшесі.

Досқалиев Құсаш 1895 жылы Гурьев облысы Теңіз ауданы, Забурын селосында дүниеге келген. Жолдасы Мендалиева Тапіш 1902 жылы Забурын селосында туған. 1931-1932жылдардағы аумалы төкпелі, аштық жылдарында бас сауғалап Астрхан жеріне өткен, ата–бабаларының бейіті Икрянск ауданы Мумра селосындағы қазақ бейітіне жерленген, қазір бұл кісілерде, балалары менің қайын атам шалбар адай,тоқпанбет бөлімі Құсашұлы

Киният, Құсашқызы Майра сол қазақ қорымында жерленген. Ұрпақтары Атырауда, Астраханда өсіп - өніп еңбек етуде.

Көшіп барғанда жөл-жөнекей бар малдарынан айырылып, арып-ашып құр сүлдерлері жеткен.Кейін колхозға балықшы болып жұмысқа тұрған, үй салуға жер алып, жер үй салған, кейін соғыстан келгенен кейін үлкен биік үй салып, ұрпақтарына қалдырған. Оқып, сауат ашуға жағдайлары көтермеген. 1941 жылы қыркүйек айында балықшы болып Икрянск ауданы, Мумра селосында жұмыс жасап жүргенде армия қатарына шақырылып, соғыстың аяғына дейін жаяу әскер қатарында болған. Бірнеше орден, медалдармен марапатталған. Құжаттарын қазір екінші енеміз жоғалтып алған. Елге сыйлы, көп сөйлемейтін, шаруаға мығым болған адам болған дейді көз көргендер. Ағаштан түйін түйген шебер, өмірінің ақырына дейін балықшы болған.Қызылов Сақыб Бақубұлы 1914 жылы Гурьев облысы, Льбой селосында жұмысшы шаруа жанұясында дүниеге келген. 4 жылдық білімі бар, колхозда жұмыс жасаған. 1937-1940 жылға дейін және 1941 жылдан бастап 1946 жылға дейін қызыл Армия қатарында болып, кіші литенант Қызылов Сақыб запасқа шыққан. 1939-1940 жылдары кеңес фин соғысынан бастап, 1939 жылы Батыс Украинаны жаудан азат ету жорығына қатысқан, Линингрaдты қоршаудан азат етуде сапер-барлаушы болған. 1944 жылы 7 ақпанда 3-ші дәрежелі “Данқ” орденімен, 1944 жылы 22 сәуірде 2ші дәрежелі “Данқ” орденімен, 1945 жылы 1-ші дәрежелі “Данқ” орденімен ноградталған. 1946 жылдан бастап Жоғарғы Басқұншақ поселкісінде тұрып, колхозда шабан болып жұмыс жасады. Еңбегі жоғары болғанын “Октябрь Ревалюциясы” орденмен, “Қызыл жұлдыз” орденмен наградталған .

Бегенов Мади Қайбиұлы – 1916 жылы Астрхань облысы, қазіргі Ахтубинск бұрынғы Петропавлоск селосында жұмысшы жанұясында келген. Сауат ашу курсын бітірген. 1942 жылғы желтоқсаннан бастап соғысқа қатысқан. №619-шы атқыштар майданында №203-ші атқыштар дивизисы құрамында, Днепр өзені бойындағы қазіргі Запорожье қаласын азат ету кезінде, ротаны алға бастап, шабуыл кезінде ерекше қырағылық, батылдық танытқан. Кезекті тапсырманы орындау кезінде Сержант Мади Бегенов жау қолынан, ерлікпен қаза тапты.Запорожье 1943жылы 11қарашада жерленген. Қайсарлығы мен ерлігі үшін ССРО Жоғарғы Кеңесі 1944жыл 19 наурыздағы Жарлығымен Бегенов Мади Қайбиұлына қайтыс болғанан кейін Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.“ Ленин және” “Қызыл Жұлдыз” орденлерімен наградталды [4, 15 б.]

У.Х.Шалекенов – 1924 жылы Астрахан облысы, Қарабалинск ауданы, Серікті селосында туған. 1942 жылы Қызыл Армия қатарына шақырылған. 1942 жылдың қарашасынан 1943 жылдың ақпаны аралығында Харков әскери училищесінде оқыған. 19 жасар Уахит Хамзинович Ескі Оскол, Жаңа Оскол, Белград, Харьков қалаларын жаудан азат етуге қатысты. 1948 жылы Қарақалпақ мемлекеттік педогокикалық институтының тарих факультетін бітірген. 1956 жылы КСРО Ғылым Академиясы Н.Н.Миклухо-Маклай атындағы этнография институтының аспирантурасын бітіріп, “этнография” мамандығы бойынша, тарих ғылымының кандидаты ғылыми атағы беріліп, 1969 жылы докторлық диссертацисын сәтті қорғап шықты. 1973-1977 жылдары Қазақ ұлттық университеті тарих факультеті, археология, этнография кафедрасы меңгерушісі, 1977-1985 жылдары осы факультет деканы қызыметтерін атқарды. Қазіргі мезгілде археология және этнология кафедрасында профессор болып жұмыс жасайды. У. Шалекенов жетекшілігімен 20 ғылым кандидаты, 3 ғылым докторы дайындалды. 30-дан астам монографиялар мен 400-дей ғылыми мақалалардың авторы. “Қазақстан Республикасының қызметкері”, 2004 жылы “Қазақстан Республикасының ғылымын дамытудағы ерен еңбегі” үшін медальмен марапатталды.

Шаймақова Рауза Қуандыққызы-Астрахан облысы Володар ауданы Мултанов ауылында туылған. 1952 жылы Володар қазақ педагогикалық училищесін үздік бітіргенен кейін С.М. Киров атындағы Астрхан педагогикалық институтының филология факультетін бітірген. Марфин, Лебежин, Тюрин орта мектептерінде мұғалім болып жұмыс

жасады. 1976 жылы жаңұя жағдайына байланысты Алматыға келіп, Қазақстан Ресрубликасы білім беру министрлігінде әдіскер-инспектор болды, 10-11 сыныптарға арналған орыс тілі оқулықтарының авторы “Еңбек үздігі” медалімен наградталған. Қазіргі мезгілде Қазақстан Республикасы Алматы қаласында тұрады, зейнеткер.

Досқалиев Ажгерей Досқалиұлы-Красноярск ауданы, Балано – Лопатино ауылында туылған. Астрхан қазақ педагогикалық техникумында 1931-1935 жылдары аралығында оқып Калинин, Ново-Рычанск, Долгинск, Сорочинск жерлерінде мектептерінде жұмыс жасаған. Ұлы Отан соғысына, бастан аяқ қатысып, Севастополь қаласында майданда болған. “За победу в Великой Отечественной войне”, “Үздік еңбегі үшін” медалдарымен марапатталған.

Шалабаев Қасым (1898-1984жылдары). Астрахан облысы Волдар ауданы Сизай Бугор ауылында туылған. Өзінің туған өлкесіндегі қазан ревалюциясынан кейінгі сауатсыздықты жою, мәдени жұмыстарды ұйымдастырушылардың белсенді мүшесі болған. Оның аралысып, ұйымдастыруымен Сахма және Сизай Бугор ауылдарында мектептер ашылды. Жасынан еңбекқор, өз бетімен ізденгіш, білімге деген құлшынысы жоғары жас жігіт өзінің алдына қойған мақсатына жетіп мұғалімдік мамандық алып, ұзақ жыл ұстаздық қызмет атқарды. Волдар ауданында мектеп директоры, соғысқа дейінгі кезеңде ауданның білім беру бөлімін басқарды. Өз заманының қайсар, ұлтшыл азаматы болды [5,48 б.].

Утепқалиев Қадим 1917 жылы қазіргі Атырау облысы, Балқұдық ауылы (Азғыр) Жайсан мырза деген жерде дүниеге келген. 1937 жылы аштық-жоқтықтың салдарынан Каспий бойын жағалап, қазіргі Лаған деген жерге келгеннен кейін, Камызак ауданындағы әкесінің ағасының үйін паналаған. Руы Беріш, Есенғұлдың бес сарысы. Соғысқа бармай қалған, ол кезде теңізде балық аулап, қабылдаушы болып қызмет атқарған. Ұлы Отан Соғысы жылдарында тылда еңбек етіп, жеңіске жетуге өз үлесін қосқан.

Соғыс біткен соң, Қалмақ қырындағы Жалықов совхозында қой баққан, одан кейін Енотаевск ауданы Восток селосына келіп қой бағып, зейнеткерлікке шыққан. Еңбек ардагерінің өте сауатты адам екені сөйлеген сөзінен байқалды, айтуына қарағанда, Балқұдықта тұрғанда, үш жасынан бастап медреседе оқып, арабша сауат ашқан. 1927 жылы жабылып қалуына байланысты тастап кеткен. Қазір бес уақыт намазын қаза қылмай, аллаға мың мәрте шүкіршілік айтып отырған қария қасындағы әжені “Қызым танысып қой, мынау бірінші кемпірім, екінші кемпірім баламның қолында бөлек тұрады”, - деді. “Ата кеңес үкіметі кезінде екі әйел алуға тыйым салынған жоқ па, әлде әмеңгерлік жолымен алдыңыз ба?”- дегенімде, “Жоқ, екеуінде жастай алдым, бірінші кемпірімді 16 жасында, екінші кемпірімді 19 жасында алдым, екеуі өте тату-тәтті тұрды, біреуінен бес бала, екіншісінен сегіз бала болды, барлығы да адам-асыл болып, өз алдарына шаңырақ көтеріп, үйлі-баранды. Қазақстанға көшіп баратын болсам, қазақ даласының тең жартысын менің үрім-бұтағым алады”,-деп жапырағының кеңге жайылғандығын риза көңілмен баяндады. Ұрпағының санын айтпауы “қазақта кісі санама, ырымға жаман болады” деген тыйым бар соны ұстанғаны ғой деп түсіндім. Ендігі арманым- ата-бабамның кіндік қаны тамған, өзімнің туған жерім Қазақстанға барып, еліміздің Президенті Н.Ә. Назарбаевпен жүздесу дейді. Қазаққа, үлкенге тән кеңдік, адамдықтың, адамгершіліктің бастауындай болған ата мен әже отырған шаңырақтың қазіргі иесі-ең кенже баласы мен келіні де қазақи салт-дәстүрді шетте жүрсе де, жалғастырушыдай әсер береді. Келіннің басында орамал, тізеден төмен көйлек «ақтан ауыз тиіңіз, апай» дегенін естігенде, еріксіз бұрынғы кездердегі қазақ келіндеріне тән сыпайылықты, іземтілікті көз алдыңа елестетесіз. Өзі Атыраудың Авангард мөлтек ауданының қызы екен. Үлкендердің көңілінен шығып, қорадағы малдың бәрінің бабын тауып, жақсы келін атанып, үлкен шаңырақтың ұйытқысы болып жүргенін көріп, қатты риза боласың [6, 60 б].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. История Астраханского края:Монография.-Астрахань: Изд. Астраханского гос. пед.университета,2000.-1122с
2. Урастаева Г. Д. Астраханские казахи: история и современность. Астрахань: изд. «Волга»,2000.-277с
3. Челобанов Н.В. Сельское хозяйство Астраханской области.Волгоград. 1968.-126с
4. Ермекбаев Ж.Н. Российские казахи в составе РСФСР и СССР в 1917-1991г.г.
5. Сыдыков. Е.Б.Казахстан в составе Российской Федераций.(1917-1937г.г.)
6. Исхаков С.М. Российские мусульмане и революция .(весна 1917г-лето 1918г.) Москва;Институт Российской истории РАН, 2003.-476с.

АРАБ КӨКТЕМІ ЖӘНЕ СИРИЯ

«Тарих және география» кафедрасының магистранты
Мирсавурова Шохсанам Мирабдимажидовна
Tashenev University, Шымкент қ.
Молдадосова А.Қ.
Жетісай ауданының мамандандырылған «Дарын» мектеп-интернатының тарих пәнінің мұғалімі

2010 жылдың аяғында «араб көктемі» деген жалпы атаумен басталған революциялар тізбегі 2011 жылдың басында Сирияға жетіп үлгерді. «Араб көктемі» процестері, оның себептері, қозғаушы күштері, динамикасы, тіпті екі жылдан кейін де көптеген түсіндірмелерді туғызады. Сарапшылардың пікірлерінің көпшілігі үшінші әлем елдерінің, әсіресе халықтың ең кедей бөлігінің экономикалық жағдайының нашарлауына әкелген 2008 жылғы жаһандық дағдарысқа байланысты бірнеше факторлардың жиынтығын көрсетеді.

Екінші жағынан, наразылықтардың бастапқы ұшқыны осы елдердің коммуникациялық технологияларды белсенді пайдаланатын батыстанған жастары болып табылады, бұл наразылықтарды алдыңғы онжылдықтағы «түрлі-түсті революцияларға» ұқсас етеді. «Араб көктемі» өте тар ұғым, өйткені ұқсас ұрандар мен қатысушылары бар толқулар Иран, Албания, Мали, Түркия, Судан және басқа араб емес мұсылман елдерінде орын алды. Яғни, бұл ислам әлеміне ортақ болды.

Заманауи инфрақұрылым ақпараттық технологияларды дамытуды және оларға қызмет көрсету үшін мамандардың үлкен контингентін талап етеді. Өндірістік емес секторды кеңірек дамыту. Тұтынушы қоғамының экономикасы мен өмір салты элементтерінің ислам елдеріне енуі де өз әсерін тигізіп, сәйкес орта мен сананы қалыптастырады. Өздерін (мысалы, Ресейде) «шығармашылық тап» деп атайтын қабат кеңейіп, менталитетін «батыс» деп атауға болады. Оны жақтаушылар «халықаралық стандарттарға», яғни Батыс демократиясының нормаларына сәйкес саяси және азаматтық құқықтарды беру талаптарын алға тартты.

Бірақ Батыс демократиясы үмбеттің исламдық қағидаларына қайшы келетін жеке адамның атомдылығы, таңдау еркіндігі және барлық нәрсені Алланың қалауымен алдын ала белгілеу қағидаларына негізделген. Бұл исламдық нормалардан бас тартуды және қоғамның абсолютті секуляризациясын немесе демократияның исламдық түпнұсқа формаларын дамытуды талап етеді. Саяси салада «шығармашылық таптың» талаптары саяси және азаматтық бостандықтарды кеңейту, мемлекеттің авторитарлық құрылымын демократиялық зайырлы батыстық типке ауыстыру, биліктің озбырлығы мен сыбайлас жемқорлыққа жол бермеу талаптарымен көрінеді [1, 56 б].

Исламның батыстануға дәстүрлі жауабы – қоғамдық және жеке өмірдің шариғат заңына сәйкес қатаюы, фанатизмнің күшеюі, өмірдің барлық саласына исламдық нормаларды енгізуге ұмтылу. Дәл осылай екі ғасыр бұрын уаһабизм пайда болып, бүгінде ислам әлемінің барлық дертіне «әмбебап ем» ретінде ұсынылды. Өзгерістерге реакциялық реакцияның кеңірек көрінісі – исламизм – «саяси ислам». Пайда болған шиеленіс пен толқулар исламшыларға билікке келу және ислам мемлекетін құрудың қолайлы мүмкіндігі ретінде ұсынылуда. Исламшылдықтың әлеуметтік негізі – кедей және білімсіз таптар. Жетекші күш теологиялық білімі бар фанатикалық көшбасшылар. Өз елдерінің экономикалық жағдайына, қолма-қол ақшаның бөлінуіне, бизнесінің дамуына кедергі келтіретін бюрократия мен сыбайлас жемқорлыққа көңілі толмайтын ұсақ және орта буржуазия өкілдері наразылық акциясына өздерінің құрамдас бөліктерін қосады. Демек, «араб көктемінің» негізгі идеялары мен қозғаушы күштері тікелей қарама-қарсы. Шерушілерді авторитарлық режимдерге деген өшпенділік пен ішкі жалпы өнімді әділірек бөлуді талап ету біріктіреді. Парадокс мынада: «қара исламшыл бұқараның» қатысуынсыз «шығармашылық наразылық» кең қолдауға сене алмайды, өйткені көшедегі жаппай наразылық «түрлі-түсті революциялардың» негізгі тактикасы болып табылады. Исламшылдардың жеңісі батыстанған таптар үшін тіпті бұрыннан бар құқықтар мен бостандықтардың жоғалуын білдіреді.

«Көктемгі» наразылық бағытталған режимдер ислам әлемінің алдыңғы (соғыстан кейінгі) дәуір жағдайларына бейімделуінің нәтижесінде пайда болды. Зайырлылықтың күшті элементтері бар авторитарлық режимдер заман талабына сай болудан қалды, ұлт-азаттық күрес пен әлеуметтік бағыттағы мемлекеттер құрылысының бұрынғы идеалдарынан айырылды, іштен ыдырап, қиянатқа, рушылдық пен жемқорлыққа батып кетті. Ерекшелік қазіргі әлемде исламның өмір сүруінің жаңа жолын таба білген Иран болды. Бұл мысал көптеген исламшыларды шабыттандырады. Иран шиит мемлекеті болғандықтан, сүнниттік мұсылман әлемінің көпшілігі үшін Иран үлгісін көшіру қиын. Бұл сүнниттер мен шииттер арасындағы үмбет көшбасшысының әртүрлі рөлдеріне байланысты. «Аятолла режимі» шиит ирандықтар үшін өте органикалық; сайланған сүннит молдаларын мұндай дәрежеде елестету мүмкін болса да, қиын. Сүнниттік дәстүрге зайырлы және рухани билікті біріктіретін мемлекет басында халифа тән.

«Ислам мемлекетінің» сүнниттік моделінің іске асуы – байырғы халық арасында мұнай рентасын бөлу арқылы пайда болған қайшылықтарды өшіретін Парсы шығанағындағы монархиялар. Бұл елдердің негізгі «шығармашылық табы» – әлемнің түкпір-түкпірінен келген жалдамалы жұмысшылар, халықтың кедей топтары – мұсылман елдерінен келген еңбек мигранттары. Алайда Парсы шығанағы елдері толқулар ерекше кең тараған немесе ұзаққа созылған сипатқа ие болмаса да, «араб көктемінен» аман қалған жоқ. Монархиялар «ислам мемлекетінің» өзіндік үлгісін енгізуде, олардың шекарасынан тыс құрылыс донорлық монархияға тәуелділікті болжайды. Сауд Арабиясы мен Катар үшін араб көктемі олардың ислам әлеміндегі ықпалын күшейту құралы ретінде қызмет етеді [2, 52 б].

Қазіргі заманғы халықаралық қатынастар жүйесінде Сирия факторының маңыздылығын жоққа шығарудың мүмкіндігі жоқ. Көптеген мәдениет-өркениеттің қиылысында орналасқан Сирия қақтығыс шартын түрде 3 деңгейде қарастырамыз:

• Жергілікті деңгейде.
• Аумақтық деңгейде.
• Ғаламдық деңгейде.

Сирия қақтығысына қатысты дейтін ішкі күштер Сириядағы, Таяу Шығыс аумағындағы және ғаламдық деңгейде өз ықпалын жүргізуді көздейді деп тұжырымдасақ қателеспейміз.

Біріншіден, бұл діни-геосаяси қақтығыс. Бұл қақтығыста Сириядағы суннит және Сириядағы ықпалды діни қауымдастықтықтың өкілдері шиитердің арасындағы билік үшін күрес жүргізілді.

Ислам әлемі суннит және шиит болып ажыратылуы белгілі. Діннің қағидаларына қатысты қарама-қайшылықтар негізінде ажыратылған суннит және шииттердің ішінен сунниттердің саны көп. Бүкіл мұсылман әлеміндегі суннитердің саны-1,2 миллиард, ал шииттер барлық мұсылмандардың 10 процентін ғана құрайды. Сондай-ақ шииіт бағытын ұстанатындар қатарына Иранның көпшілік тұрғындары, Ирактың жартысы, Азербайжан мұсылмандарының біразы, Ливан, йемен, Бахрейн елдерінің тұрғындары кіреді. Саны жағынан аз болғанымен шииттер Таяу Шығыстағы геосаяси күштерде негізгі рольді атқарады. Сирияның діни-конфессия өмірінде алауиттердің алар орны да ерекше, өйткені елдің аты-шулы президенті Башар Асад осы діни топтан. Сирияда алауиттердің саны 12 проценттен 18 пайызға дейінгі аралықты қамтиды. Алауиіттер Ислам мен Христиан дінінің көптеген элементтерін өзіне біріктірген, ислам дінінің де, христян дінінің де мерекелерін тойлайшы дін.

Діни қақтығыс елдің екі діни-конфессия өкілдерінің арасындағы, яғни саны жағынан көп діни-конфессия қауымдастық сунниттер мен суннит геосаяси элита өкілдері, сунниттердің радикальды бөлігі-саляфиттермен Башар Асад басқарған елді билеуші элита алауиіттер арасындағы билік үшін қақтығыс болды.

Екіншіден, елді басқарушы Башар Асад режимімен оппозициялық күштер (либералдан бастап исламисттерге дейін) арасындағы азаматтық қақтығыс. Башар Асад билігіне қарсы тұрған оппозиция өкілдерінің негізіне келесілер кірген:

• «Сирия ұлттық кеңесі» (СҰК). 2011 жылдың 23 тамызда Стамбул қаласында СҰК құрылды деп арнайы мәлімдеді. Бұл ұйымның өкілдері сирия оппозиция өкілдерінің 60 пайызға жуығы осы ұйым мүшелерінен құралған.

• «Демократиялық өзгерістерге негізделген ұлттық координация». Осы ұйым оңшылдар, ұлттық топтар, тәуелсіз диссидент және кейбір күрд партия өкілдерінен құралған. Оппозициялық топтың осы одақтастықтар арасында 2012 жылдың 11 қарашасында Катарда құрылды. Ұйымның негізгі мақсаты-Б. Асад режимін құлату.

• «Сирия ұлттық кеңесі» (СҰС) [3, 30 б].

• «Тәуелсіз Сирия армиясы». Ұлттық коалицияның әскери кеңесінде Тәуелсіз Сирия армиясы ұйымы Башар Асадтың үкіметтік әскерлерімен қақтығыстарда басты ролді ойнаған ұйым. Тәуелсіз Сирия армиясы ұйымының саны 30 мыңнан 50 мыңға дейінгі аралықты қамтиды. Топ мүшелерінің көпшілігі араб-сунниттерімен құралғанымен топтар күрдтер, сириялық түркмендер, палестиналықтар мен друздар да кездеседі. Сондай-ақ қатар осы топта Ливан, Тунис, Сауд Арабиясынан, т.б. елдерінен шыққан жанкештілер де бар. Франция, АҚШ, Парсы шығанағы елдері мен Түркия ұйымға қаржылай көмек көрсетеді. Топқа қару-жарақты Сауд Арабиясы қамтамасыз етеді. Тәуелсіз Сирия армиясы ұйымымен қатар Сирия оппозициясы қатарында радикалдылығымен ерекшеленетін «Аль-Каида» тобының бөлігі «Ан-Нурьса майданы» ұйымын да атап өтуіміз керек. Сирия билеушілеріне қарсы әскери альянсы «Ислам коалициясында» осы топ біріншірольді ойнайды. Кейіннен осы альянсқа үш ірі топтары қосылды, олар:

• «Лива а-Тавхид».

• «Лива аль-Ислам».

• «Сукор аш-Шам» және т.б. кішігірім топтары [4,103 б].

Жоғарыда көрсеткен біріккен оппозициялық топтардың коалицияның құрамына қарап Сириядағы «революцияның» авторы кім екендігін аңғаруымыз мүмкін. Б. Асад билігін құлатуды көздеп біріктірілген оппозициялық топтың 30 мүшесінің 2/3 бөлігі түрлі исламист топтарының өкілдері. Олардың қатарына «Мұсылман бауырлары» ұйымы не «Ал-Каидамен» байланысты салафит топтарымен байланысты. Сириялық оппозициялық

топтардың өзінің ішінде ішінара қарама-қайшылықтар өте көп болғандықтан, оппозициялық коалиция ішінде қарулы қақтығыстар болатын жәйттер де кездеседі.

Исламист топтарымен күрд көтерілісшілерінің арасында да қарым-қатынастар шиеленіскен, күрдтер «Күрдістан жұмысшылар партиясы» арасында тығыз байланыс болып, Сирияның солтүстік-шығыс бөлігінде автономиялық аудан құру үшін күрес жүргізіп келеді. Қарастыратын болсақ, Сирияда күрдтер тұрғындардың 10 процентін құрайды [5, 102 б].

Мұнайға және бидайға бай Сирияның солтүстік-шығыс ауданы үшін күрдтер мен исламисттердің арасындағы қақтысты күрестер жүргізілді. Күрдтердің санының көптігі, Таяу Шығыс елдеріндегі күрд өкілдіктерінің басымдылығы Сириядағы күрд халқын аумақтың ауқымды геосаяси факторларына айналдырды.

Үшіншіден, бұл «Ирак және Левант Ислам мемлекеті» халықаралық террористтік ұйымына қарсы соғыс. ИГИЛ Сирия мен Ирак аумағында өз әрекеттерін жүргізеді. Қазір ИГИЛ иерархиялық құрылымы негізделген ұйым болып саналады.

Ұйымның ең жоғарысында «халиф», ұйым әскербасшысы тұр. Содан соң Министрлер кабинеті қызмет етеді. ИГИЛ ұйымы Министрлер кабинеті өзіне келесідей мекемелерден құралған:

- административті.
- қаржы.
-қауіпсіздік.
-әскери.
-шариат.
-моджахеттер.

Террористік қауіп-қатерін анализдеу орталығының мағлұматтары негізінде ИГИЛ әскери басшылығында Саддам Хусейннің бұрыңғы әскер басшылығында қызмет атқарғандардан құралған делінеді. ИГИЛ орта есеп бойынша 90 мыңнан 200 мыңға дейін адамдардан құралған.

Төртіншіден, бұл Парсы шығанағы мен Таяу Шығыс аумағындағы ықпалдастық үшін қақтығыс. Осы аталған күресте Сирия ерекше орында. Өйткені, Сирия біртұтас елт ретінде өмір сүруін тоқтатып, ыдыраған жағдайда:

• Түркия-Идьлиб, Халеб және Латакия аумағын иеленеді.

• Израиль-Голан шатқалдарын (Сирияның Кунейтр провинциясының бір бөлігі, бір бөлігін Израиль 1967 жылғы Алтықүндік соғыста иелік алған) иеленеді.

• Сауд Арабиясы мен Катар-өзінің газ мәселесіндегі мүдделерін жүзеге асыру мүмкіндігі туындайды.

Осы қақтығыста, нәтижесінде күресуші екі жақты ажыратуға болады: бір жағынан Башар Асад режимінің жарқын қарсыластары: Түркия, Сауд Арабиясы, Катар, екінші жағынан Б. Асад билігін, Сирияның тәуелсіз, біртұтас ел ретінде сақталуын қолдайтын Иран, Ирак және Ливан мемлекеттері [6, 63 б].

Сирия аймағындағы қақтығыстарға белсене қатысушы қатарында Ресей, АҚШ және Еуропалық Одақ елдері. Сирия территориясындағы ресейлік Су-24 тікұшағының туркиялық қарулы күштерінің құлатуы Кариб дағдарысынан кейінгі халықаралық қатынастар тарихындағы ең дағдарысты құбылыс болып, бүкіл батыс эксперттері арасындағы үрейлілікті бұдан әрі ушықтырды. «Туркиялық қарулы күштерінің Ресейлік бомбалау-тікұшақты әуе кеңістігінде жойғаннан кейінгі жарияланған қарсылас пікірлер мен осы пікірлерге берілген жауапты байқау арқылы соғыс пен бейбітшіліктің арасында шекара қаншалықты жіңішке екендігін аңғарамыз»,-дейді ағылшын саясаттанушы Джон Боу. Түрік басшыларының жауапкершілігі, өзімшілдігі тек Түркия мен Ресей арасындағы қарым-қатынасты бұзумен ғана шектелмеді, Таяу Шығыс аумағындағы лаңкестікке қатысты мәселелерде Ресей-АҚШ-Еуропалық Одақ елдері арасындағы диалогтың жалғасуына біраз уақыт түрткі болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мирский Г.И. Ближний Восток и политика США // США: экономика, политика, идеология. - 1998, № 3, март;
2. Уткин А.И. Американская империя. М., 2003
3. Мирский Г.И. Ближний Восток и политика США // США: экономика, политика, идеология. 1998. №3. С.30-43;
4. Братерский М.В. Политика США в отношении стран «оси зла» // США: экономика, политика, культура. 2003. №4. С.39-57;
5. Шумилин А.И. США против «стран-изгоев» на Ближнем Востоке: кто под прицелом? // Международная жизнь. 2003. №7. С.58-73;
6. Багдасаров С.А. Ближний Восток: вечный конфликт. Москва, 2016.

THE ROLE OF DIGITAL LITERACY IN COLLABORATION BETWEEN SCHOOLS AND UNIVERSITIES

A. Zhunisbayeva
PhD student at al-Farabi Kazakh national university,
Almaty, Kazakhstan
js.aasel@gmail.com
B. Joldasbekova
Doc. of phil. Sciences at al-Farabi Kazakh national university,
Almaty, Kazakhstan
baiyan.zholdasbekova@kaznu.edu.kz

Abstract. This article explores the role of digital literacy as a key factor in effective collaboration between schools and universities. The authors examine the components of digital literacy, the impact of the national “Digital Kazakhstan” program, and the benefits and challenges of digital learning. Special focus is placed on joint projects, online education access, teaching internships, and independent learning skills. The article concludes with practical recommendations to strengthen digital collaboration in education.

Key words: digital literacy, school, university, digital learning, collaboration, independent learning, Digital Humanities

Аннотация. В статье рассматривается роль цифровой грамотности как ключевого фактора успешного взаимодействия между школами и вузами. Авторы анализируют компоненты цифровой грамотности, влияние национальной программы «Цифровой Казахстан», а также преимущества и трудности, связанные с цифровым обучением. Особое внимание уделяется возможностям совместных проектов, онлайн-курсов, дистанционной практики студентов и формированию навыков самостоятельного обучения. В завершение предлагаются практические рекомендации по укреплению цифрового сотрудничества.

Ключевые слова: цифровая грамотность, школа, вуз, цифровое обучение, цифровое сотрудничество, самостоятельное обучение, Digital Humanities

Аңдатпа. Мақалада мектептер мен жоғары оқу орындары арасындағы тиімді ынтымақтастықты қамтамасыз етудегі цифрлық сауаттылықтың рөлі қарастырылады. Авторлар цифрлық сауаттылықтың компоненттерін, «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасының әсерін, сондай-ақ онлайн оқыту мен бірлескен жобаларға қатысудағы артықшылықтар мен қиындықтарды талдайды. Студенттердің педагогикалық практикасы мен дербес оқуға дайындығы да мақалада кеңінен қарастырылады. Мақаланың соңында мектептер мен жоғары оқу орындарына арналған нақты ұсыныстар беріледі.

Кілт сөздер: цифрлық сауаттылық, мектеп, университет, цифрлық оқыту, бірлескен жұмыс, дербес оқу, Цифрлық Қазақстан

Introduction

In today's world, digitalization affects all spheres of life, and education is no exception. Collaboration between schools and universities is gaining new dimensions thanks to the development of digital technologies. However, for such interaction to be truly effective, it is essential to consider the level of digital literacy among all participants — both school students and university students.

Digital literacy is no longer just an optional skill; it has become a fundamental prerequisite for meaningful involvement in joint educational and research projects, engagement on online platforms, participation in academic competitions, courses, and many other collaborative activities.

The generation of learners in the 21st century is often referred to as "digital natives" due to their early and active use of the internet. However, studies show that young people acquire digital skills selectively and unevenly. School students, for example, tend to focus more on communication through social media, using the internet primarily for interaction and entertainment. In contrast, more advanced digital skills — such as content creation, digital product development, and information management — are less common and developed among school students, and often only by a limited group.

1. The Concept of Digital Literacy and Its Components

Digital literacy is a multifaceted concept that has evolved significantly since it was first introduced in the late 1990s. Initially, it was defined as "the ability to understand and use information in multiple formats from a wide variety of sources when it is presented via computers," particularly through the internet. Today, this definition has expanded and deepened in meaning.

According to global frameworks, digital literacy refers to the ability to access, manage, understand, integrate, communicate, evaluate, and create information safely and effectively using digital technologies. It plays a crucial role not only in education but also in preparing individuals for employment, entrepreneurship, and meaningful social participation. This includes a wide range of competences often associated with computer literacy, ICT literacy, information literacy, and media literacy (UNESCO, 2018).

In the academic and professional context, digital literacy is increasingly viewed not just as a technical skill but also as a form of interpersonal communication. It is less about mastering specific tools — which change rapidly — and more about the ability to learn, adapt, and effectively engage with new technologies in various environments.

In modern educational practice, digital literacy encompasses a set of knowledge, skills, and attitudes that empower individuals to solve personal, academic, and professional tasks using digital tools. These include:

- Proficiency in using digital devices (computers, tablets, smartphones);
- The ability to search for, analyze, and critically assess information online;
- Understanding and following digital ethics and safety standards;
- Communication through digital channels (email, messaging platforms, video calls);
- The ability to create digital content (documents, presentations, infographics, videos);
- Familiarity with educational and collaborative platforms such as Moodle, Google Workspace, Padlet, Kahoot, and others.

Together, these components form the foundation of effective digital engagement, which is essential for participation in collaborative projects between schools and universities, as well as for success in the digital economy.

2. How Digital Literacy Enhances Collaboration Between Schools and Universities

2.1. Expanding Educational Opportunities

With the launch of the national program *"Digital Kazakhstan"* in 2018, digital literacy training courses were held across all regions of the country — including district centers, villages, and rural settlements. These free courses were available to anyone interested in improving their digital skills and were focused on four key areas:

1. **Basic Digital Skills** – This included confident use of personal computers, laptops, mobile devices, and the internet, along with essential knowledge of data protection and cybersecurity.
2. **E-Government and Electronic Public Services** – Participants learned how to use the e-Government portal to access a wide range of online public services from the comfort of their homes.
3. **Open Government** – This module introduced citizens to the four key components of the open government portal: open data, open regulations, open dialogue, and budget transparency.
4. **E-Commerce** – The course offered practical skills for buying, selling, and promoting goods and services online.

Such nationwide efforts to improve digital literacy have laid a strong foundation for broader access to digital opportunities — especially in the education sector.

Thanks to digital tools and improved digital skills, school students are now able to access university-level educational resources such as online courses, lectures, seminars, and academic databases. This access contributes to:

- A deeper understanding of the higher education system;
- Increased academic motivation and readiness;
- More informed career planning and university choices.

2.2. Participation in Joint Projects and Research

Digital literacy enables school students to take part in:

- Collaborative research projects with university students and professors;
- Virtual conferences and forums;
- Inter-school and inter-university competitions, hackathons, startup incubators.

Example: joint science projects in fields like ecology, IT, or history using online tools (Google Docs, Canva, Jamboard, Zoom, Miro).

2.3. Enhancing the Quality of Student Teaching Practice

University students undergoing teaching internships in schools can:

- Use digital tools to conduct interactive lessons;
- Organize online events;
- Carry out diagnostic assessments and student surveys using digital platforms.

It is important that both school students and teaching interns have sufficient digital skills.

3. Digital Literacy as a Basis for Independent Learning

It's important to note that being digitally literate is not the same as simply being a good student. Digital literacy involves much more — it encompasses the following capabilities:

- Staying aware of emerging technologies;
- Communicating appropriately in digital environments;
- Managing and sharing ideas effectively online;
- Leading and collaborating in teams using digital tools.

A modern learner must be able to independently find and process information. Digital literacy opens access to a wide range of educational opportunities, including:

- MOOC platforms such as Coursera, EdX, Stepik, and OpenEdu;
- Digital libraries and academic databases;
- YouTube channels with lectures and educational content;

- Podcasts, webinars, and interactive digital simulators.

With these tools, learners can:

- Select the most appropriate learning formats;
- Manage their study time effectively;
- Assess the reliability and credibility of information sources.

4. Barriers and Challenges

Despite the clear advantages, certain difficulties remain:

- Unequal access to devices and the internet;
- Differences in digital skill levels among students in various regions;
- Cognitive overload due to the simultaneous use of many digital platforms;
- The need for continuous digital skill development among teachers.

It is essential that schools and universities not only collaborate but also work together to overcome these challenges and create conditions for digital growth.

5. Recommendations for Strengthening Digital Collaboration

To support the development of digital literacy, schools and universities should work together through various practical measures. These initiatives not only promote collaboration but also enhance the overall quality of digital education across levels:

- Organize **digital literacy workshops** for both school and university students;
- Launch **joint digital projects** with mixed school-university teams;
- Ensure **equitable access to technology**, including devices, stable internet connection, and technical support;
- Integrate **digital competence modules** into both school and university curricula;
- Develop and maintain **shared digital platforms** to facilitate ongoing interaction and resource sharing across institutions.

Numerous resources can support educators and institutions in this process. For instance, **Edutopia's Digital Literacy Resource Roundup** offers a curated list of articles, videos, and tools to help educators embed digital literacy into teaching. It covers essential themes such as **ethical digital behavior, online safety, managing digital communication,** and **cyberbullying** (Widyastuti, 2019).

Another excellent resource is **Google's Be Internet Awesome curriculum**, which teaches the fundamentals of digital citizenship. The program includes modules on **understanding digital footprints, online safety, respectful communication,** and **cyberbullying.** Additionally, Google offers **Interland**, an interactive browser-based game designed to reinforce key lessons in digital security and literacy (Rusli et al., 2020).

Finally, **Common Sense Education** is among the most trusted digital literacy platforms. It provides comprehensive materials on **information literacy, ethical technology use, digital footprint awareness, online protection**, and **digital communication**. Its age-appropriate resources and curriculum are widely used by educators worldwide to teach responsible digital behavior.

Conclusion

Digital literacy is not merely a technical skill — it is a crucial element of 21st-century educational culture. In a rapidly changing technological environment, it becomes the connecting bridge between school and university education.
The development of digital competencies opens new horizons for academic growth, career readiness, and the formation of active members of the digital society.
It is through digital literacy that true, deep, and effective collaboration between schools and universities becomes possible — a collaboration that shapes the future of education.

Acknowledgements. This research is funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under the grant funding project for 2024-2026 (Project No. AP23489121) titled "Collaborative Environment 'School-University': Implementation of

Scientific Projects within the Concept of Digital Humanities." The article has been written as part of this initiative to explore the role and capabilities of Digital Humanities in the preparation and execution of scientific projects.

References:

1. Digital Kazakhstan. (n.d.). *Electronic government of the Republic of Kazakhstan*. Retrieved May 19, 2025, from https://egov.kz/cms/ru/articles/digital_kazakhstan

2. Widyastuti, Sri & Said, Muhammad & Siswono, Safitri & Firmansyah, Dian. (2019). Customer Trust through Green Corporate Image, Green Marketing Strategy, and Social Responsibility: A Case Study. EUROPEAN RESEARCH STUDIES JOURNAL. XXII. 83-99. 10.35808/ersj/1427.

3. Rusli, Megawati & Degeng, Nyoman & Setyosari, Punaji & Sulton,. (2020). Peer teaching: Students teaching students to increase academic performance. Teaching Theology & Religion. 24. 10.1111/teth.12549.

СПЕЦИФИКА ДИРИЖЕРСКОГО ЖЕСТА.АУФТАКТ

Мажитов У.Х.
Мейрбеков Б.Б.
«Саз және ән» кафедрасының аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
Ylyk56@mail.ru, https://orcid.org/0009-0003-7702-6794
Meirbekovberikbai@mail.ru,https://orcid.org/0009-0001-9331-8477

Аннотация. Статья посвящена тем, кто только начинает дирижерскую деятельность. Она дает им сведения о дирижерской технике, помогает правильно выбрать схемы дирижирования, и предлагает выбрать целый ряд полезных советов преподавателю.

Ключевые слова: Дирижер,слух,жест,ауфтакт,характер,динамика,дыхание

Abstract. The article is dedicated to those who are just starting conducting. She gives them information about conducting techniques, helps them choose the right conducting schemes, and offers them a range of useful tips for the teacher.

Key words: Conductor,hearing,gesture,auftact,character,dynamics,breathing

Дирижер должен обладатьсложным,многогранным комплексом многих качеств, т.е. умением,волей,слухом,талантом,опытом.Однако этот многогранный комплекс останется нереализованный, если дирижер не обладает возможностями их зрительного воплощения, не может легко и свободно показать хору темп, динамику, характер.

Дирижерская техника состоит из многих правил и закономерностей. Поговорим об ауфтакте. С ним можно встретится не только в дирижировании, но и где появляется необходимость подготовить одновременное коллективное действие. Трубач предварительно берет дыхание-наполняет свои легкие воздухом, скрипач готовит смычок над струной,домбрист приподнимает кисть для удара по струне,баянистготовится к «сжиму или «разжиму»мехов своего баяна. Точно также рука дирижера должна приготовить хор для начала извлечения голоса. Это предупредительное движение,к возникновению звучания и называетсяауфтактом,оно крайне важно т.к. готовит:

а)наступление данной счетной доли
б)момент возникновения звучания
в)скорость движения музыки т.е. темп
г)характер и динамику музыки

Медленный ауфтакт предшествует медленной музыки и наоборот быстрый, энергичный жест предваряет звучание подобного же характера.
Существуют виды ауфтактов: задержанный, приближенный, контрастный, двухфазный, однофазный, сложные, ауфтакт высшего порядка.
-- Задержанныйауфтакт
Применяется,когда необходимо добиться особенно острого вступления,акцента,четкого произнесения согласных. Эффективность жеста заключается в том, что во время первой фазы певцы берут дыхание, но начать пение не могут, поскольку происходит «задержка», в этот момент напряжение и внимание хора обостряется до предела, наконец, рука падает в нужную точку, и звучание возникает с особой концентрированно --
Приближенный ауфтакт
Применяется при показе смены темпа на более быстрый, смены ритма, акцента. Ускоряющее движение, показанное за длительное время, не может быть резко ускоряющимся, вследствие чего оно теряет свой побудительный характер чтобы вернуть ему эффективность приходится сокращать счетную долю, переходить на тактирование более короткими счетными долями, ауфтакт при этом как бы приближается к готовящейся им задаче, он и есть «приближенный»
---Контрастныйауфтакт
Применяется для показа резких смен динамических градаций.Это такой двухфазныйжест,в котором фазы соответствуют контрастным динамическим оттенкам,например,первая фаза соответствует оттенку –forte,
а вторая оттенку –piano.
---Двухфазныйауфтакт
Готовит решение исполнительской задачи,приходящейся на начало счетной доли, и сам занимает время предыдущей счетной доли.
---Однофазныйауфтакт
Это неполный жест, выполняющий функцию предвосхищения и включающий важный признак ауфтакта–импульс. Его труднее показать дирижеру т.к. на него падает меньше времени, чем на полный жест, поскольку однофазныйауфтакт отстоит от подготавливаемого действия не на всю счетную долю, а лишь на ее часть.
---Сложные ауфтакты
Напомним, что простой фазой мы называемтакую,в которую входит только один вид движения,а сложный котораяобъединяет движения разныхвидов.Исходя из этого,различают простые и сложные ауфтакты.
Простые это в которых все фазы простые, т.е. содержат только импульсы, а сложные это, в которых есть хотя бы одна сложная фаза,в которой импульс занимает только часть отведенного этой фазевремени,остальное время отводитсяфиксирующимдвижением (равномерным,замедляющим и остановками движения)
---Ауфтакт высшего порядка
Жест высшего порядка, объединяющий счетные доли, способен помочь преодолению ненужных точек, примером его может служить подготовка снятия в конце долгого звука, включающего несколько счетных долей.
«Дирижер должен видеть и слышать, должен обладать быстрой реакцией и быть решительным, знать искусство композиции, природу и объём инструментов, уметь читать партитуру и, кроме того обладать особым талантом, почти не поддающимися определению дарованиями, без которых не сможет установится незримая связь между ним и всеми, кем он управляет»
И все эти «особые качества» - вместе собранные в одном человеке, позволяют говорить о нем, как о «хорошем дирижере»

Использованная литература:
1. Л.Н.Маталаев «Основы дирижерской техники» Москва 1986г.
2. .К.А.Ольхов «Вопросы теории дирижерской техники и обучения хоровых дирижеров» Ленинград 1979г
3. Работа с хором .Вл.Соколов Москва 1967г
4. Мир дирижера К.Кондрашин Ленинград 1976г
5. Беседы о дирижерском ремесле.Б.Хайкин Москва 1984г
6. Хороведение и хоровая аранжировка.В.А.Самарин Москва 2002г
7. Музыкальная форма Москва 1974г редакция Ю.Н.Тюлина.
8. Хоровая аранжировка учебное пособие С.Гевич.Алматы 2013 г.

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ СӨЙЛЕЙТІН ҚАУЫМДАСТЫҚТАҒЫ ЭВФЕМИЗМДЕРДІҢ МӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІ

Исламова М.М.
Ағылшын тілі кафедрасының аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
islamova.makhabbat@mail.ru
Нурдилда Д.С.
Шетел тілі:екі шетел тілі педагогтарын даярлау
ББББ 4-курс студенті
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
diananurdilda@mail.ru

Аңдатпа. Мақала ағылшын және қазақ тілдеріндегі тыйымдар мен эвфемизмдерге және олардың әлеуметтік аспектілеріне арналған.

Кілт сөздер: тыйым салу, эвфемизмдер, сөз таптары, әлеуметтік нанымдар, ырымдар.

Аннотация. В данной статье рассматриваются эвфемизмы и табу в казахском и английском языках.

Ключевые слова: эвфемизм, табу, словарный запас, суеверия.

Abstract. The present article is devoted to taboos and euphemisms in the English and Kazakh languages and their social aspect.

Key words: taboo, euphemisms, word-stock, social beliefs, superstitions.

People try to avoid using words and expressions that are unpleasant, inappropriate or embarrassing to themselves or to the people to whom they are speaking. Such consciously-avoided words and expressions can be considered taboos. Taboos were originally concerned with sacred matters that could not be discussed, but nowadays they usually concern things that people are ashamed of. The existence of taboos throughout history has created a need to find words and expressions that enable people to talk about the subjects concerned without feeling uncomfortable or being afraid of hurting another person's feelings. Such words and expressions are referred to as "euphemisms."

The linguistic and cultural phenomenon known as a euphemism is one familiar to many English speakers as a polite or indirect way of expressing a taboo topic. Coming from the Greek euphemismos meaning ‘speaking well’, euphemisms are linguistic devices which occur in everyday social interactions across the world. They are used mostly as an alleviative strategy to soften or neutralise unpleasant expressions and concepts, replacing them with an alternative, more neutral wording or phrasing in order to remain polite and potentially save the speaker or hearer from embarrassment.

Given its grim and morbid nature, death is a common target for euphemisms, as phrases such as “passing away”, “putting to sleep”, and “ethnic cleansing” are all death-related euphemisms for dying, euthanasia, and genocide respectively. Other common hotbeds for euphemisms in English include topics surrounding sex, weight, disability, and bodily functions. As well as reducing the degree of intensity, by describing a poor person as “underprivileged” or referring to Voldemort as “He who must not be named”, people also use euphemisms to embellish a subject, making it seem better or of greater importance (by referring to a shop using words like “boutique” or “emporium” for instance). Their presence across all known world languages constitutes a linguistic universal according to research from Allan and Burridge. Given this reported presence across all languages, there is plenty of research on how euphemisms differ between languages, particularly with respect to English.

Practicalities of the euphemism

All euphemisms can be guided loosely by a set of principles. A newly formed euphemism must follow three principles, concludes a recent study. It must be distant enough from the unpleasant topic it covers, related enough to the concept in order to make an indirect link and pleasant enough that it brings to mind a better connotation. To illustrate this, consider the term “adult entertainment” as a euphemism for pornography. Assuming everyone in a given conversation is familiar with this taboo topic, using the euphemism “adult entertainment” brings to mind a mild-enough association with the likely-inappropriate concept in conversation without being too associated or too irrelevant whilst avoiding much embarrassment due to the euphemism’s connotation being considerably less unpleasant.

One interesting product of certain euphemisms is humour. Dialogue from the first season of British TV Drama ‘Downton Abbey’ presents a great opportunity to study euphemisms and their uses. In the context of the programme, authors of a study explain euphemisms can be used to make sentences more “vivid and pleasant” to the audience and can thus produce a sense of humour. Examples of such include the use of the phrases “not a lady’s man” and “a troubled soul” by a servant to describe a homosexual character as well as the state of pregnancy being referred to as “a surge of fertility” by a doctor, which the authors suggest is indirect and non-offensive and yet still expresses what the character wants to imply[1].

Another interesting area this drama represents is a person’s use of euphemisms in relation to their social class. In certain cultures, this can be an interesting domain for euphemisms. A study English euphemisms found that English speakers are sensitive towards class division , evident from the use of euphemistic phrases such as “economy class” instead of “second class” in order to avoid appearing seemingly inferior.

Death is an enduring concept that is also euphemised in many cultures and languages. However, cultures have been shown to differ in their perception of death, and consequently, the terms they use to discuss it. Another recent study compared the use of euphemisms inscribed on gravestones across an English cemetery and a Spanish one and found that both languages culturally perceived death as a departure but in different ways through their use of euphemisms. Spanish epitaphs made a heavenly destination explicit, perceiving death as a reward by emphasising the final part of the journey, whereas the English perception to death was more life-like, euphemising it as a means of ascension and focusing on the starting point of the journey with euphemisms evoking that the deceased is merely absent, denying death altogether [2]. The study on English euphemisms found that the death of the ruling class as more euphemism-worthy than the death of a common person, as the meaning ‘the collapse of a big mountain’ is only ever applied to the death of the ruling class whereas the death of a common person is plainly referred to as death without any attempt at euphemising.

Euphemisms and their supposed trajectory

Newly-coined words or phrases often arrive in languages as euphemisms to replace pre-existing terms stigmatised as taboo or uneasy to talk about socially. In time and through frequent

use, however, a coined euphemism's familiarity can work against its effectiveness in mitigating any embarrassment for the speaker or hearer and begin to embody the negative essence of the unpleasant concept it covers. In a 1994 New York Times article 'The game of the name', Steven Pinker introduced the concept of the "euphemism treadmill". The only gym-related metaphor for a linguistic concept to this writer's knowledge given the lack of any 'Great Vowel Lifts' or instances of 'rep-ositional stranding', Pinker explained that new, 'polite' words are invented to refer to "emotionally laden or distasteful things" such as swear words or terms for describing ethnic minorities or people with learning difficulties, but these new words can become "tainted by association and the new one that must be found acquires its own negative connotations" [3].

To illustrate this concept, recall the film character Forrest Gump. Now consider describing him to someone who is unfamiliar with the film. Besides being good-hearted, compassionate and superbly athletic, a difficulty may arise when describing his below-average intelligence. Those who are careful or up-to-date may use terms such as "slow-witted" or "below-average" but a phrase such as "mentally retarded" would be perceived as relatively more insulting and politically incorrect

. Given that the film was released over 20 years ago, a contemporary 1994 review from The Guardian—a centre-left British newspaper known for their acceptance of political correctness—still included the terms "idiot savant", "daft", and "mentally-disadvantaged" in the discourse; words that perhaps carry a more negative connotation these days and terms that said newspaper would certainly be far more hesitant in using at face value nowadays, revealing that in the intervening 21 years, the euphemism treadmill has indeed been on full power[4].

Pinker elaborated that when a taboo concept is given a new euphemistic label, it is the label which can become tainted by the concept and degenerate into a dysphemism through contamination but it is never the case where the taboo concept is freshened by the new name. He highlighted that the concept is "in charge" and not the terms or words themselves; that swear words or taboo phrases endure for a longer time than their euphemistic counterparts. Entailing a permanent cycle, Pinker furthermore criticised and trivialised the need for this treadmill in society by concluding that we will know when equality and mutual respect has been achieved once names for minorities stay put.

Taboos and euphemisms in the English and Kazakh languages: social aspect

Taboos and euphemisms have always been of great interest as they act as one of the important factors influencing the process of enriching and enlarging word-stock and speech itself. The system of ethnographic taboo including language taboo originally developed on the basis of religious beliefs. However, taboo words are not just the words which are not widely-used because of certain religious beliefs, these are the words which appeared due to some social reasons like politeness, delicacy and eagerness to keep preserve appearances.

Euphemisms soften the reality of what we are communicating to the listener or reader. They are a universal feature of language usage. Every culture typically uses them to talk about terrifying things. The genesis of taboo in both English and Kazakh languages is rooted in religious beliefs. A great number of things have been banned because of the beliefs of people and as a result they were euphemizated [5]. The following common groups can be distinguished of tabooed subjects in the English and Kazakh languages:

1. Names of animals. There has always been a ban on naming certain types of animals in the Kazakh culture. From the ancient times the Kazakhs have avoided the word "wolf". It is connected with the fact that wolves attacked the flocks and they were named as "kara kulak" (black ears), "it-kus"(dog-bird). Another example of animal the name of which was tabooed was "snake". People tended to call it "tuime"(button), "tuime bas" (the one that has a head like a button), "kamshy"(lash) and "uzyn kurt"(a long worm).

According to the superstitions people were even afraid to pronounce the word "bug" as it was believed that saying the name "bug" loudly led to their breeding. The name was replaced by such euphemisms as "kyzyl"(red), "sasyk"(fetid) and "kebek"(offals).

However there are no bans on animal names in the English language, but some meals made of animals were replaced by their more polite variants. The distinctive feature is in the class of people. For example, the poor working class, who raised and killed the animals, used the words chicken, pig, lamb, cow. The nobility – who had the pleasure of eating the meat and naming the dishes without having to handle any livestock – spoke French. So it has evolved that many names for meat in English actually have romantic – rather than Germanic – roots: beef/boeuf, mutton/mouton, poultry/poulet, pork/porc.

2. Names of diseases. H.L.Mencken points out that in order to avoid the direct reference to illnesses and diseases, people use circumlocutions and abbreviations in order not to show the illnesses and diseases plainly[6].

The Kazakhs have been always afraid of naming diseases and illnesses that attack people and animals. The Kazakh history suggests many examples of euphemisms in this field their rise is particularly noticeable during epidemy. They believed that epidemy is caused by their misbelief in god. The following names of diseases were replaced by their substitutes "kyzyl koilek"(red dress) for measles, "meiman", "konak"(guest)-smallpox and for plague they used "kyz"(girl), "kempir"(an old lady) and "ak baipak" (white stocking).

Some other serious diseases were avoided as well, mainly tuberculosis by "kurt auruy" (worm disease), "zhotel auruy"(cough), "kokyrek auruy"(breast infection) and "zhynishke auruy" (a delicate disease).

In the English language the more serious disease " syphilis" was tabooed and another variants of it were widely used such as "certain disease" and "condition to allude to any kind of diseases". Another group of euphemisms relating to medical terminology are represented by the word "lame" which is substituted by "crippled" and "spastic" . More polite and politically correct variants the word " handicapped" are "physically challenged " and "differently abled". "The big C" is a term that has been widely used instead the word "cancer" both in written and oral speech.

3. Names of body parts. The subject of body parts is a potent source for euphemisms in both Kazakh and English languages as naming them directly may seem indecent and vulgar. For example, the Kazakhs has substituted the word "emshek" (breasts) by "tuime"(button), "anar"(pomegranate). Genitals are also tabooed and belong to this group "atalyk mushe", "analyk mushe", "uyatty zher", "erkektyn zhynys mushelery", "aieldyn zhynys mushelery ". The same prohibition concerns genitals in the English language which are often replaced by such words as –"apparatus", "nether parts", "bits", "down there"; and there is a gender distinction between male genitals "lady-wear", "baby-maker" and female – "gate of life".

Subsequently, some natural processes like bowel and bladder habits are tabooed in both languages such as "ulken daret"(do number one), "ulken daret" (do number two) in Kazakh and "do one's business", "use paper" for the phrase " to defecate" in the English language .

4. Other names of "death". Fear of death evokes the same emotions for words related to it and it comes as a result of the fact that people associate symbols with things that they symbolize. Many people in English instead of saying died use expressions like 'passed away', 'went to his reward','departed' or 'went West'. In the Kazakh culture it has always been difficult to inform the relatives about the death of the close person. The most unusual way of saying about the death was using poems. The expessions used instead of the word "death" are "kaitty" (returned), kaitpas saparga keeti (went to trip from which there is no way back), o duniegezhoneldy (went to another world) and etc [7].

The results of our analysis show that there are many similar points in Kazakh and English languages in the field of taboos and euphemisms as they are the most important aspects of any language. Taboos and euphemisms contribute a lot to the development of the language culture as languages culture implies the appropriate means of language that suit the aim of the speech situation.

Taboos, euphemism and dysphemisms

(from Bolganbaiuly A.)

The words that were prohibited to pronounce them directly according to the mythic popular belief are taboos. There was a wrong belief among the people of the ancient times that the object and its name have a direct connection with the nature. The mankind was obligated not to pronounce the name of the objects but to invent new names for the object in everyday speech. A lot of nations in the world have the words of this type. This habit was wide-spread among the Turkic people, especially Kazakhs. As a proof of historic event of this kind we can give an example – the myth "Аталардың аты" .

Баяғыда Аюбай, Түлкібай, Итбай деген үш ағайында адам өмір сүріпті. Бұлардың отырған ауылы терең сайдың ішінде екен. Күндердің бір күнінде ағайынды ақсақалдар үйде әңгіме – дүкен құрып отырады. Бір кездері иттері жабыла үріп, шулап қоя береді. Төрдегі ақсақалдардың бірі босаға жақта күйбеңдеп жүрген келінге:

– Шырағым, иттер неге үріп кетті, байқап келші, деп жұмсайды. Келін жүгіре басып далаға шыққа, ауылдың арт жағында үлкен бір аю түлкіні қуалап барады екен де, иттері соған үріпті. Үйге қайта еңбек болған келін кенет: «Япыр – ау, мұның бәрі аталардың аты ғой, қалай атсам екен?» – деп қысыла – қысыла ішке енеді.

– Иә, балам, иттер неге үріпті? – деп сұрайды ақсақалдардың бірі. Сасқалақтаған келін:

– Ауыл сыртындағы аршалы бетте атекем тәкемді зыттыра қуып бара жатыр екен, осы ауылдағы жәкемдердің бәрі соларға қарап үріп жүр, – депті [8].

Moreover, euphemisms, taboos can carry amusing aspects, spur the listeners' imagination, and promote complex thoughts. It is probably due to political correctness and doublespeak that the society is becoming more sensitive to using vague language and demands avoiding euphemisms.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Burridge, K. Taboo, Euphemism, and Political Correctness. In Brown, Keith (ed.) Encyclopedia of language and linguistics. 2nd ed. 14 vols. Amsterdam; London: Elsevier,2006.
2. Wałaszewska, E. Narrowing and taboo contamination: Relevance theory and euphemisms. In: In the Mind and across Minds: A Relevance-Theoretic Perspective on Communication and Translation. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2010.
3. Walker, Ruth. "Euphemistically speaking". The Christian Science Monitor, 19 Apr. 2011. Web. 7 Apr. 2012.
4. Williams, Joseph M. Origins of the English Language: A Social and Linguistic History. New York: Free Press, 1975. Print.
5. Жаханова Зарина Раимжановна Taboos and euphemisms in the English and Kazakh languages //Научный электронный архив.URL: http://econf.rae.ru/article/7758
6. Karayev M.A. Kazakh Language (Kazakh Tili). Phonetics. Lexicology. Morphology. Syntax. Almaty, Ana Tili, 2003
7. Bolganbayuly A. Kazakh Lexicology. A., 1979
8. Zhubanov K. Kazakh Tili Zhonindegi zertteuler (Study of the Kazakh Language Issues). Alma.Ata, 1961.

ПЕДАГОГ-МУЗЫКАНТТЫҢ КӘСІБИ МӘДЕНИЕТІ

Байгунова Д.М.
«Саз және ән» кафедрасының магистр,аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
baygunova77@mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-7016-3775

Аңдатпа. Бұл мақалада педагог-музыканттың кәсіби шеберлігін шындауда өзін-өзі зерттеу, кәсіби іс-әрекетін талдау, оқу-тәрбие жұмысында қолданатын әдіс-тәсілдерінің тиімділігін пайымдау, музыкалық білім мазмұнын жобалау, болашақ нәтижелерді талдау сияқты толып жатқан іскерліктерін үнемі жетілдіріп отыру қажеттігі баса айтылады.Музыка пәні мұғалімнің музыкалық-педагогикалық зерттеудің амалдарымен әдістерін меңгеруін және оларды әдебиеттерге әдіснамалық талдау жасауда, практикалық оқу-зерттеу, музыкалық-педагогикалық іс-әрекеттеріндегі жаңа ситуацияларда шығармашылықпен қолдана білуін қарастырған. Музыка пәні мұғалімінің әдіснамалық мәдениетті иеленуі ол — оның меңгерген әдіснамалық білімін педагогикалық ситуациялардың шешімін іздестіру процесін қолдана білу іскерлігі. Оның ең маңызды бөлшектері болып тәрбие процесін жобалау және құра білу;педагогикалық міндеттерді пайымдау, қалыптастыру және оны шығармашылықпен шеше білуі есептелінеді.Әдіснамалық мәдениеттің осындай жинақталған жақтарын меңгеруі мұғалімнің кәсіби іс-әрекетінің жоғары деңгейін қамтамасыз етіп, оны шығармашылықты тұлға ретінде сипаттайтыны айтылған.

Кілт сөздер: Педагог,мәдениет,процесс,тәрбие,зерттеу,құндылық,әдіснама, рефлексия

Abstract. This article emphasizes the need to constantly improve the skills of a teacher-musician, such as self-study of professional skills, analysis of professional activities, reasoning about the effectiveness of the methods used in educational work, designing the content of musical education, analyzing future results.The subject of music provides for the teacher's mastery of techniques and methods of musical and pedagogical research and their creative application in methodological analysis of literature, new situations in practical educational and research, musical and pedagogical activities. Possession of a methodological culture by a music teacher is the ability to use the methodological knowledge acquired by him in the process of finding solutions to pedagogical situations. Its most important details are the ability to design and build the educational process;the ability to reason, form pedagogical tasks and solve them creatively.Mastering such accumulated aspects of methodological culture

Key words: Teacher, culture, process, Education, Research, value,methodology, reflection

Бүгінгі педагог-музыканттың әлеуметтік білім беру кеңістігінде білім алу жолын тауып, ғылыми тұрғыдан өзінше тұжырым жасау, қажетіне қарай ғылым жетістіктерін күнделікті оқу-тәрбие процесінде пайдалана білуі көкейтесті мәселенің бірінен саналады. Ұстаз өзінің іс-әрекетін үнемі педагогикалық жаңашылдыққа, педагогикалық құндылықтар мен білім беру технологияларын меңгеруге, жеткізуге және жаңаны жасауға бағыттап, мектептегі тың бастамалардың қолдаушысы болуы тиіс. Мектеп мұғалімі жеке тұлға ретінде өзін-өзі шығармашылықпен жүзеге асырған жағдайда ғана зерттеушілік мәдениеті қалыптасады.

Педагог-музыкант өзінің кәсіби шеберлігін шындауда өзін-өзі зерттеу, кәсіби іс-әрекетін талдау, оқу-тәрбие жұмысында қолданатын әдіс-тәсілдерінің тиімділігін пайымдау, музыкалық білім мазмұнын жобалау, болашақ нәтижелерді талдау сияқты толып жатқан іскерліктерін үнемі жетілдіріп отыруы тиіс. Мұндай іс-әрекет мазмұны музыка пәні мұғалімінің әдіснамалық мәдениетінің сипатын танытады.

«Әдіснамалық мәдениет» ұғымына музыка пәні мұғалімнің музыкалық-педагогикалық зерттеудің амалдарымен әдістерін меңгеруін және оларды әдебиеттерге әдіснамалық талдау жасауда, практикалық оқу-зерттеу, музыкалық-педагогикалық іс-әрекеттеріндегі жаңа ситуацияларда шығармашылықпен қолдана білуін жатқызамыз. Әрине, ғалым-педагогтің әдіснамалық мәдениеті мен музыка пәні мұғалімінің әдіснамалық мәдениетінің арасында елеулі айырмашылықтар бар екендігін айтып өткен жөн. Егер зерттеуші ғалым әдіснама негізінде және ғылыми-педагогикалық білімге қолжеткізсе, мұғалім оны практикада пайдаланушы болып табылады. Педагог-музыканттың әдіснамалық мәдениетті игеруі дегеніміз — оның педагогиканың әдіснамасы негізінде педагогикалық міндеттерді шешу, педагогикалық құбылыстарды, оның ішкі және сыртқы байланыстарын танып білуі. Педагогтың әдіснамалық мәдениеті оның оқу-тәрбие процесін жобалау және құрастыру, педагогикалық міндеттерді пайымдай отырып, шығармашылықпен шешімін таба білуінен көрініс табады. Әдіснама проблемасына қатысты кейінгі кезде «әдіснамалық талдау» ұғымы жиі қолданылып жүр.Әдіснамалық талдау қайсы бір әдіс емес, ол — түрлі деңгейдегі музыкалық-педагогикалық проблемалардың шешімін іздестіруге, алынған нәтижелерге негіздеме беруге бағытталған принциптер, әдістер, зерттеу құралдарының жиынтығы.

Әдіснамалық талдау дегенді жеке түсінуде ең алдымен оның негізі ретіндегі «рефлексия» ұғымын пайымдау қажет. «Рефлексия» латын тілінде кейінге қайта үңілу, «ойлану, өздік бақылау» деген ұғымды білдіреді. Философияда рефлексия — адамның өз әрекеті мен оның заңдарын пайымдауға бағытталған шығармашылық іс-әрекет формасы ретінде қарастырылады.

Ал педагог-музыканттың кәсіби рефлексиясын Э. Б. Абдуллин айтқандай, оның «өзін-өзі жасауы», яғни кәсіптік тұлғалық сапасы, іс-әрекеттері, қызығушылығы, қажеттіктерін, талпыныстарының қандай екендігіне және музыкалық білім мазмұнына, музыкалық процестерге сыни тұрғыдан қараудағы бағыттылығы деп түсіндіруге болады.
Сонымен, музыка пәні мұғалімінің әдіснамалық мәдениетті иеленуі дегеніміз — оның меңгерген әдіснамалық білімін педагогикалық ситуациялардың шешімін іздестіру процесін қолдана білу іскерлігі. Оның ең маңызды бөлшектері болып тәрбие процесін жобалау және құра білу;педагогикалық міндеттерді пайымдау, қалыптастыру және оны шығармашылықпен шеше білуі есептелінеді.Әдіснамалық мәдениеттің осындай жинақталған жақтарын меңгеруі мұғалімнің кәсіби іс-әрекетінің жоғары деңгейін қамтамасыз етіп, оны шығармашылықты тұлға ретінде сипаттайды. Әдіснамалық мәдениет мынандай іскерлік арқылы көрініс алады: проблеманы көре білу және оның нақты материалмен арақатынасын белгілеу, жорамал ұсыну және оның жүзеге асырылуы жолдарын ойша шамалау,педагогикалық міндеттің шешімін оңтайлы бірізділікпен іздестіру.Музыкалық-педагогикалық зерттеу жұмысы музыка пәні мұғалімінің ең күрделі, қорытынды еңбегі болып табылады.

Болашақ музыка пәні мұғалімін тәрбиеленудегі ең басты проблема оларды білім ала білуге үйрету. Ал оның шешімі рефлексияны меңгеруде ғана мүмкін болмақ. Э. Б. Абдуллин рефлексиялық іс-әрекеттің логикалық жүйедегі алғашқы талдау, дамытудың (өздік дамудың) бағдарламасын құрастыру, бағдарламаны жүзеге асыру, жинақтап қорыту сияқты логикалық байланыстағы үш торабын атап көрсетеді.
Алғашқы талдау торабында музыка пәні мұғалімінің музыкалық-педагогикалық практикада немесе арнайы әдебиеттерді зерделеуде кәсіптік қабілеттер мен жеке тұлғалық сапа-қасиеттердің деңгейлерін талдау және әр түрлі музыкалық-педагогикалық іс-әрекеттерді жүзеге асыру іскерлігі; оқушылардың музыкалық дамуына педагогикалық жетекшілік ету іскерліктерінің қалыптасу дәрежесі барысында пайда болған қарама-қайшылықтарды пайымдау қасиеттері қалыптасады.

Рефлексивтік талдаудың екінші торабы — жеке тұлғалық кәсіби жетілуге және оқушылардың музыкалық дамуына бағытталған даму бағдарламасын құрастыруды қарастырады .

Үшінші торабы — рефлексияның көмегімен жеке тұлғалық кәсіби сапа-қасиеттердің, іскерліктердің, қабілеттердің қалыптасуына және музыкалық-педагогикалық болмысының жаңғыруына көмектесетін даму процесі болып табылады.

Төртінші торабында музыка пәні мұғалімінің алғашқы өздік талдауды қорыту, даму бағдарламасының жүзеге асуы және өзінің кәсіптік іс-әрекетінде рефлексиялық талдау нәтижелерін іс жүзінде қолдануы сияқты рефлексиялық іс-әрекетінің басты міндеттері жүзеге асырылады. Музыка пәні мұғалімі осы аталған кезеңдерде музыкалық-педагогикалық іс-әрекетін алғаш бастаған кезеңдегі, қобалжуы, кедергілерден қорқып-үрейленуінен бастап, кездесетін басқа да қиыншылықтардың себебін тап басып, қарама-қайшылықтарды жеңе білу дәрежесіне жетеді.

Сонымен, әдіснамалық талдау іскерліктері мұғалімнің өз іс-әрекетін болжау және сол болжамдарды кері байланыстар орнату негізінде оңтайлы нәтижемен жүзеге асыруына қол жеткізеді. Кері байланыс мұғалімнің өз жұмысындағы сапалық көрсеткіштер туралы тұрақты деректер алуын, оқу-тәрбие процесіне түзетулер ендіруін қамтамасыз етеді. Өз кезегінде оңтайлы нәтижеге жету амалдары жаңа педагогикалық-теориялық қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Нәтижесінде музыкалық білім беру педагогикасының жүйе қызметін барынша тиімді болжауға негіз болатын жаңа музыкалық білім беру педагогикасының теориялық тұжырымдамасы анықталады.Музыканы оқыту педагогикалық процесте жүзеге асырылады. Процесс — prozessus — латын тілінде алға қарай жылжу, өзгеру деген ұғымды білдіреді. Осыған байланысты ол музыкалық білім берудің, тәрбиелеудің және жеке тұлғаның жалпы дамуы міндеттерін шешуге бағытталған тәрбиенің субъектілері мен объектілерінің даму үстіндегі өзара әрекеттестігі болып табылады.Музыканы оқыту процесінде оқушылардың музыкалық ойлау қабілеттері, дүниетанымы, практикалық іскерлігі және дағдысы қалыптастады. Оқушы тек музыкалық білімдерді меңгеріп қана қоймайды, оның дүниені тануға, түрлі музыкалық құбылыстарды пайымдауға, өз бетімен білім толықтыруға, меңгерген білімдерін практикада қолдануға талпынысы, қажеттіктері дамиды. Оқытушы болса, ол тек жалаң білім берумен шектелмейді, оқыта отырып тәрбиелейді, оқушылардың білім алуға деген қажеттіліктерін, музыкалық қабілеттерін дамытады, жаттығулар мен тапсырмалар беріп, білімділік деңгейлерін бақылайды. Бір сөзбен айтқанда, музыкалық-педагогикалық процеске басшылық жасайды.Музыканы оқыту процесі өзіне тән компоненттерімен сипатталады. Олар: музыканы оқыту (музыкалық білім, музыкалық іскерлік, музыкалық дағдылар), музыканы оқыту мақсаты, музыкалық білім мазмұны, музыканы оқытудың әдістері және құралдары, музыканы оқытуды ұйымдастыру, музыканы оқытудың нәтижелері.

Музыканы оқыту тар мағынасында оқушылардың музыкалық білім, іскерлік, дағдыларын меңгерту деп анықталса, кең мағынада музыкалық білім, іскерлік, дағдыларды меңгертумен бірге, олардың музыкаға дегенэмоционалды-құндылықты тәжірибесі мен музыкалық шығармашылық іс-әрекеттері тәжірибесінің қалыптасуын айтамыз.Бүгінгі таңда музыкалық білім берудің мақсаты оқушылардың рухани, адамгершілік, эстетикалық, көркемдік мәдениетінің қалыптасуы деп түсіндіріледіЖалпы білім беру жүйесіндегі музыка сабақтарында окушылардың музыкалық іс-әрекеттерінің негізгі үш түрі жүзеге асырылады. Олар: музыкалық-тыңдаушылық; музыкалық-орындаушылық (вокалды-хормен ән салу және музыкалық аспаптарда ойнау); музыкалық-шығармашылық және импровизациялау түріндегі музыкалық-сазгерлік шығармашылық іс-әрекеттері. Мектептегі музыка сабақтарында аталған іс-әрекеттердің әрқайсы өзіне тән міндеттерді орындауға бағытталады.

Музыкалық-тыңдаушылық немесе тыңдап–қабылдау процесінде музыкалық — орындаушылық, музыкалық шығарымпаздық, импровизациялау сияқты музыкалық іс-

әрекеттер қатысып отырады, яғни музыка тыңдау, қабылдау басқа іс-әрекеттердің қай-қайсысының болмасын негізі болып табылады.Мәселен, әнді үйрену үшін әуелі тыңдалады, ал оны орындауда әуеннің интонациясы мен мәнерлілігіне ден қоя назар аударылады. Музыканы тыңдау процесінде оқушылардың музыкалық шығармаларды толыққанды қабылдауға қажетті дағды, іскерліктерін қалыптастырудың, музыкалық шығармашылық қабілеттерін, музыкалық талғамы мен қызығушылығын қалыптастырудың маңызы зор.

Педагог-музыканттың алдына мынадай талаптар қойылады:

1. Сабақтарды әртүрлі сыныптарда өткізуді жоспарлай алуы керек;
2. Мұғалімінің кәсіби іс-әрекетінің негізгі мақсаты – педагогикалық процесті біртұтастықта меңгеру керек.
3. Мұғалім оқушыларды оқулықтармен, оқу жоспарларымен, оқу әдістемеліктерімен міндетті түрде танысу керек.
4. Мектептегі музыка үйірмелерімен, олардың жоспарларымен және жұмыс мазмұнымен танысу болу керек.

Педагог-музыканттың кәсіби мәдениеті мәселесі осы құбылыстың мәні мен құрамдас бөліктерін ашуға кешенді көзқарасты болжайды. "Музыкант мұғалімнің кәсіби мәдениеті" категориясының мазмұнын анықтау негізгі категориямен ұштастыра отырып, өзіндік "категориялық ағашты" құрайтын негізгі ұғымдар мен олардың туындыларының мазмұнын ашу арқылы мүмкін болады.

Мәдениеттің негізі мен орталық буыны мәдени–шығармашылық қызметтің құрылымы болып табылады, өйткені мәдениет, ең алдымен, құндылықтар жүйесін құру, жаңаның шығармашылығы, дүниенің жаңаруы мен әртүрлілігін арттыру болып табылады. Мәдениетті тұрақтандырушы фактор мәдени дәстүр болып табылады. Оның арқасында тарихтағы адамзат тәжірибесінің жинақталуы мен трансляциясы орын алады және әрбір жаңа ұрпақ өзінің репродуктивті және шығармашылық қызметінде алдыңғы ұрпақтар жасаған тәжірибеге сүйене отырып, бұл тәжірибені өзектендіре алады. Сонымен, адамның міндеті - мәдениетті қалыптастыру, табиғатты, ғарышты бүлінуден сақтау, өсіру, өсіру, сақтау, әлемнің алуан түрлілігі мен күрделілігін арттырып қана қоймай, оны ретке келтіру.

Термин "**Педагогтың кәсіби мәдениеті**"көбінесе "мұғалімнің педагогикалық мәдениеті", "мұғалімнің педагогикалық құзыреттілігі" сияқты ұғымдардың синонимі ретінде қолданылады. А.Ситниктің пікірінше, мұғалімнің кәсіби мәдениеті жалпы мәдениет, педагогикалық мәдениет, этикалық мәдениет, эстетикалық мәдениет, философиялық мәдениет және т.б. құрамдас бөліктерді қамтиды. Демек, біз оны педагогикалық іс–әрекеттің негізгі бағыттары - пәнді оқытудың теориясы мен әдістемесі, педагогиканы тәрбие ғылымы ретінде, дамытушылық және әлеуметтік психология және т.б. бойынша жеке тұлғаның жалпы мәдениеті мен кәсіби білімінің жиынтығы ретінде анықтаймыз.Педагогтың кәсіби мәдениеті формальды (белгілі бір нормаларды, нұсқауларды, жинақталған әдістерді сақтай отырып) және бейресми (шығармашылық, даралық, импровизация) жоспар элементтерін біріктіреді. Көбінесе бұл элементтер өзара байланыстылығымен және бір-біріне органикалық ауысуымен сипатталады. Алайда, П.К.Энгельмейер айтқандай, "жақсы тәрбиешінің қолөнершіден айырмашылығы бар, ал соңғысы тек стереотиптік әдістерді басшылыққа алса, біріншісі тәрбиеленушінің жеке ерекшеліктеріне үйреніп, соларға бейімделеді. оның қайырымды азамат ретіндегі идеалы" Оқушылардың жеке басы мен мінез–құлқын дұрыс түсіне білу, олардың іс-әрекеттеріне адекватты жауап беру, балалардың жеке ерекшеліктеріне барынша сәйкес келетін оқыту мен тәрбиелеу әдістерінің адекватты жүйесін таңдай білу - мұғалімнің жоғары кәсіби мәдениетінің көрсеткіші., оның педагогикалық өнері. Өз кезегінде, соңғысы мұғалімнің кәсіби ынтасымен, дамыған педагогикалық ойлауымен және интуициясымен, өмірге адамгершілік-эстетикалық көзқарасымен, терең сенімділігімен және берік ерік-жігерімен

ұштастырылған білім, білік және дағдылардың тұтас жиынтығын мінсіз меңгеруі ретінде әрекет етеді."Мұғалімнің кәсіби мәдениеті" ұғымына қатысты жалпылығы азырақ категория "категориясы болып табылады.«**Педагог-музыканттың кәсіби мәдениеті**». Оның ерекшелігі музыкалық мәдениеттің құндылықтарын құруға және бекітуге, оқушының жеке музыкалық мәдениетін дамытуға, оның рухани еркіндігі мен мәдени байлығын арттыруға бағытталғандығынан көрінеді. Сонымен қатар, ол көлемді жүйелердің ішкі жүйесі бола отырып, жалпы мәдениет, педагогикалық мәдениет, кәсіби мәдениет, музыкалық мәдениет, тұлға мәдениеті және т.б. құбылыстардың барлық маңызды белгілерін қамтиды.Педагог–музыкант жоғары көркем мәдениеттің тасымалдаушысы ретінде балалардың рухани мәдениетін қалыптастыруда маңызды рөл атқаруға арналған музыкалық өнердің жасаушысына айналады. Жақсы мұғалім-музыкант, Д.Б.Кабалевский, өнерді оқушылардың орасан зор рухани күштерін ашуда әрқашан өзінің көмекшісіне айналдырады.Барлық музыкалық-тәрбиелік бағдарламалар, барлық жаңашыл идеялар музыка мұғалімінің шығармашылық іс-әрекеті арқылы жүзеге асады. Сондықтан оның "бейнелеу өнерінің ең көркем түрінің өкілі" ретіндегі кәсіби мәдениеті тәрбиеленушілердің рухани өмірінің мазмұнын көп жағдайда айқындайды.

Осылайша, жалпы мәдени, жалпы педагогикалық және өнертану аспектілерімен ерекшеленетін мұғалімнің кәсіби мәдениеті келесі басым құрамдас бөліктерден тұрады:

- музыкалық өнердің эстетикалық, танымдық және тәрбиелік ықпалын бойына сіңіре алатын педагог тұлғасының рухани бай әлемі:
- музыкалық өнердің мәнін, табиғаты мен заңдылықтарын концептуалды-тұтас пайымдау;
- музыкалық-педагогикалық мамандыққа шығармашылық ынтасы;
- музыкалық-педагогикалық ғылым саласындағы белсенді өзіндік танымдық және көркемдік іс-әрекет.

Музыка мұғалімінің кәсіби мәдениетінің маңызды сипаттамаларын, біздің ойымызша, оның негізгі құрылымдық ішкі жүйелерінің призмасы арқылы қарастырған жөн. Олардың сапасында, А.М.Трудковтың пікірінше, музыка мұғалімінің кәсіби мәдениетінің әлеуметтік-дүниетанымдық, әдіснамалық, психологиялық, коммуникативтік және музыкалық-эстетикалық ішкі жүйелері әрекет ете алады.

Педагог-музыканттың музыкалық-эстетикалық мәдениеті оның жалпы рухани және кәсіби мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде мұғалімнің музыка әлемін музыкалық өнер технологиясының заңдылықтары бойынша ғана емес, сонымен бірге қабылдау және құру қабілетін көрсетеді. эстетикалық қатынас нормаларына сәйкес. Кәсіби қызметтің эстетикалық аспектісі мәдениеттер педагог-музыкант нақты музыкалық-педагогикалық үдерісте мақсаттар мен құралдардың үйлесімділігінде, композициялық үйлесімділік пен толықтықта, педагогикалық ықпалдың пропорционалдылығында, олардың ырғақты ұйымдастырылуының эмоционалды-сезімдік сәттерінде көрінеді.

Сонымен, педагог-музыканттың кәсіби мәдениеті музыкалық-педагогикалық шындықтың жалпы мәдени, психологиялық, коммуникативтік, эстетикалық, орындаушылық құбылыстарының жан-жақты дамуының өлшемі бола отырып, музыкалық-педагогикалық дүниедегі танымға, құндылықты тануға және шығармашылық белсенділікке жауап беретін әлеуметтік-психологиялық жаңа формация болып табылады. құндылықтар. Педагог-музыканттың өзінің шығармашылық кәсіби іс-әрекетін ізгілік, үйлесімділік және гуманистік тұлғалық-бағдарлы педагогика заңдылықтары бойынша қалыптастыру қабілеті тұлғаның шығармашылық және ерекше қабілеттерін біріктіру негізінде қалыптасатын ең маңызды қабілет болып табылады. Педагог-музыканттың музыка өнерінің рухани, мәдениеттанулық, адамгершілік-эстетикалық және көркемдік құндылықтарын жүзеге асыруы тұлғаның жоғары кәсіби мәдениетінің басты көрсеткіші, оның руханилығы мен мәдени байлығының артып келе жатқанының куәсі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дүкембай Г.Н., Дүкембай Н.С, Педагог-музыканттың әдіснамалық мәдениеті:оқу-құралы. Алматы«Эверо», 2019
2. Абдуллин Э.Б. Методологическая подготовка учителя музыки. М., 1991.
3. Целковников Б.М. Педагог-музыкант в пространстве Мысли и Духа. Учебное пособие. – М., 1999.
4. Дмитриева Л.Г., Черноиваненко Н.М. Мектептегі музыкалық білім беру әдістемесі: Педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. - М., 2000.
5. Ильенков Е.В. Философия және мәдениет. – М., 1991.
6. Кабалевский Д.Б. Қымбатты достарым. – М., 1977.
7. Қаған М.С. Мәдениет философиясы. – Санкт-Петербург, 1996.
8. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогикалық шығармашылық.– М., 1990. – Б. 9.
9. Коменский Я.А. Таңдамалы педагогикалық еңбектер. – М., 1955.
10. Краевский В.В. Педагогикадағы үш өлшем // М.Н.Скаткин және қазіргі білім: Ғылыми-практикалық конференция материалдары: 2 томдық – М., 2000. – Т.

КСРО-ДАҒЫ БИЛІК ПЕН ИДЕОЛОГИЯНЫҢ ТОҚЫРАУЫ МЕН ДАҒДАРЫСЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ САЯСИ ЦЕНЗУРА (1969-1991 ЖЖ.)

«Тарих және география» кафедрасының магистранты
Жакауова М.Е
Tashenev University, Шымкент қ.
Мекенбай Р.Т
«Тарих және география» кафедрасының оқытушысы
Tashenev University, Шымкент қ.
rabiga.1208@list.ru

Аңдатпа. Ақпараттық және экономикалық процестерді жаһандандыру, байланыс құралдарын дамыту, биотехнологияларды пайдалану XXI ғасырдың императивін қалыптастыруға әкелді, Ол, бір жағынан, коммуникативтік процестің кез келген қатысушысына қолжетімді виртуалды шындық мәдениетін жасайтын кеңістіктік ақпараттық технологиялармен айқындалады; екінші жағынан - әлемдік сананы ұлттық мүдделерден, жеке және қоғамдық бірегейліктен тыс айла-шарғы жасай отырып, белгілі медиа-технологиялардың көмегімен саяси және экономикалық процестерді басқарудың халықаралық элитаның жаңа мүмкіндіктері. Осылайша, қазіргі әлем өркениеттің жаңа түрі болып табылады.

Кілт сөздер: билік, идеология, тоталитарлық жүйе, цензура, сөз бостандығы, ақпараттық жүйе, азаматтық қоғам, қоғам.

Жаңа әлемдік тәртіптің қақтығысы адамның желілік метасистемалардың күшті әсеріне қарсы тұруынан тұрады, осыған байланысты жеке адамды ақпараттық зорлық-зомбылықтан қорғау мәселелері неғұрлым өзекті болып отыр. Жаңа жағдайларда цензура проблемасы - тыйым салулар мен шектеулер жүйесін ғана емес, сондай-ақ қуатты насихаттық тетікті білдіретін белгілі бір нысандарда іске асыратын кез келген мемлекеттің ажырамас функциясы сапалық тұрғыдан өзгеше болып отыр. Бұл жағдайда құқық үстемдігі азаматтық қоғамда қамтамасыз етіледі, оның даму деңгейі осыған байланысты сөз бен ақпарат еркіндігі кепілдіктерінің қоғамдық және құқықтық қамтамасыз етілуінен куә болады. Алайда мұның өзі шығармашылық, кәсіпкерлік пен рухани дамудың толық

еркіндігіне кепілдік бермейді. Өмір сүрудің өзге де нысандарын (экономикалық, конъюнктуралық, кландық және т.б.) және ықпал ету әдістерін көздейтін саяси цензура олардың даму түрі мен деңгейіне қарамастан барлық мемлекеттерде әртүрлі дәрежеде бар.

Осымен жеке және қоғамдық мүдделерді келісу проблемаларын заңдастырылған, норманы бекітетін ақпараттық ықпал ету режимінде өзектендіруді түсіндіруге болады. Бұл зерттеудің өзектілігі кеңестік саяси цензураның құрылымын, мазмұны мен тетіктерін талдаудан тұрады, - бұл кеңес кезеңінің тарихы, оның идеологиялық және мемлекеттік аппараты, қоғамның қоғамдық-саяси, мәдени және рухани салаларына ықпал ету жолымен насихаттық мақсаттарды іске асыру туралы білімнің жаңа сапалы деңгейіне шығуға мүмкіндік береді. Оның үстіне, саяси цензураның жұмыс істеу тетігі туралы жүйелендірілген білімсіз бүгінгі күні кеңес қоғамының тарихи дамуының жалпы заңдылықтары мен ерекшеліктерін барабар түсіндіруге болмайды. Сондықтан да саяси цензура тарихын зерделеу отандық тарих ғылымы үшін идеологиялық қағидаттар мен нормаларды жиынтықта іске асыратын жүйе ретінде маңызды.

Тоталитарлық жүйенің насихаттық тапсырысының бір бөлігі бола отырып, цензура қоғамды, сондай-ақ жекелеген азаматтарды басқаруға бағытталған бақылау-тыйым салу, полиция және манипуляциялық функцияларды жүзеге асырады. Полиция мемлекетінде цензура функциялары көбінесе репрессивті органдардың функцияларымен үйлеседі және ұштасады, олар жеке хат жазысуды (перлюстрация) бақылаудан, телефон арқылы сөйлесулерді тыңдаудан және адам құқықтары мен бостандықтарының басқа да жаппай бұзылуынан көрінетін саяси өшпенділік пен қадағалауды бірлесіп жүзеге асырады [1, 102 б].

Жаңа саяси жағдай ойшыл адамдардың басым көпшілігін заңсыз ақпараттық арналарды (батыстық радиостанциялар, «самиздат») пайдалана отырып, келісуге мәжбүр етті. Бұл құрамы жағынан аз, бірақ интеллектуалдық жағынан тиімді оппозиционерлер, диссиденттер тобына қатысты емес. Билікпен күрес мақсаттары мен міндеттеріндегі айырмашылықтарға қарамастан, ұлттық және діни қозғалыстар, адам құқықтары үшін күресушілер, «бас тартушылар» және басқа да оппозиция өкілдері, бұл күрестің нысандары мен әдістері ортақ болды: хат-өтініштерге қол қою, парақшалар мен прокламациялар шығару, «самиздат». Мемлекеттік коммуникация арналары арқылы өте алмаған кез келген ақпарат КГБ жіті қадағалаған бейресми аймақта тарағаны түсінікті.

Оның бақылауы бойынша (КГБ-ның 1969 жылғы 7 ақпандағы хаты)сол кезде зиялы қауым мен жастар арасында саяси мәселелер бойынша шығарма түріндегі «идеологиялық зиянды материалдар» жүре бастады. экономикалық және философиялық мәселелер, әдеби шығармалар, партиялық және үкіметтік инстанцияларға ұжымдық хаттар, сот және прокуратура органдарына, «лицензиядан тыс әдебиет» деп аталатын «жеке тұлғаға табыну құрбандарының» естеліктеріне, немесе қолжазбаларды қолдан қолға беру арқылы таратылған «самиздат», фотоәдіспен көбейтілген жазу машинкаларында немесе ротаторлық аппараттарда басылған құжаттар. «Самиздатты» насихаттау үшін кейде әр түрлі жартылай ресми пікірталастар, ән байқаулары, әуесқой клубтар, әдеби бірлестіктер ұйымдастыратын концерттер пайдаланылды. Сондықтан да бейресми мәдениет органдар тарапынан ерекше қамқорлыққа алынды. «Самиздаттың» басты ұйымдастырушылары - П. Григоренко, П. Литвинов, Л. Богораз-Брухман, П. Якир және басқалары анықталды.

Лубянка мен Ескі алаң тарапынан «самиздаттың» мынадай басылымдары ерекше назар аударылды: А.Д. Сахаровтың «Прогресс, бейбіт қатар өмір сүру және зияткерлік бостандық туралы ой толғау», Р. Медведевтің «Тарих соты алдында» кітабы, жазушы И. Дзюбаның ҚКП ОК-на жазған хаты, «Интернационализм немесе руслификация» атауымен белгілі, қарағандылық зейнеткердің жазбалары, бұрынғы белсенді меньшевик Якубовичтің «Белгісіз адамға хат», сондай-ақ Л. Бородин қол қойған «Капиталдың батуы» зерттеуі, онда КСРО-ның бүкіл қоғамдық-экономикалық құрылымы сынға алынып, «бюрократиялық аппарат диктатурасына» қарсы күрес бағдарламасы ұсынылды [2, 66 б].

КГБ төрағасы Ю.В. Андропов ҚК-ге «кеңеске қарсы және қоғамға қарсы элементтер көбінесе» әдепсіз «шығармаларды буржуазиялық газеттердің, журналдардың, радиостанциялардың редакцияларына, эмигранттық орталықтардың атына жібереді» деп баяндады бұл құжаттардың мазмұнымен көптеген кеңес азаматтарын таныстырады және осылайша олардың КСРО ішінде таралуын жеңілдетеді. 1968 жылғы тамызда АҚШ Ақпарат агенттігі шығаратын «Коммунизм проблемалары» журналы 53 құжаттан тұратын «самиздат» жинағын шығарды. «Самиздатты» социалистік қоғамды әлсіретудің бір құралы ретінде қарастыра отырып, империалистік реакция біздің ел ішіндегі саяси зиянды материалдарды таратушылар мен авторларға барынша қолдау көрсетуге ұмтылады. Мысалы, Струве мен Филипповтың әйгілі антикоммунизм жөніндегі мамандары бастаған «Халықаралық әдеби достастық» құрылды. Осы «достастықтың» басты міндеттерінің бірі КСРО-да шығарылмайтын кеңес жазушыларының шығармаларын жариялау болып табылады. Шетелде жариялаудан және радио арқылы беруден басқа, "самиздат" материалдары КСРО-ға әртүрлі арналар арқылы жіберіледі". Жоғарыда келтірілгендерден «самиздаттың» негізгі бағыттары қалыптасқаны көрінеді: көркем әдебиет, публицистика, мемуарлар мен құжаттар.

Шынымен де, құқық қорғаушылар қолжазбаларды шетелге берудің жекелеген жағдайларын «самиздат» - «тамиздат» - «самиздат» тетігіне айналдыра алды. Батыспен алғашқы тұрақты «байланысшы» А. Амальрик болды. 1966-1969 жылдары ол іс жүзінде жалғыз «маман» болып қалды, ол арқылы құқық қорғау қозғалысының құжаттары кетіп, қайтарылды. 1972 жылға дейін А.Марченконың «Менің айғақтарым» кітабы, В.Гроссманның «Все течет»... романы, Л.Чуковскаяның «Мәскеу-Петушки» романы осы арнадан өткен.

Ақпаратты тарату арналары біртіндеп жолға қойылды, мәтіндерді көбейту процесі (суретке түсіру, ақылы машинистер, мекемелердегі көбейту техникасы және т.б.) жетілдірілді, бұл өз кезегінде «самиздатқа» сұраныстың артуын туғызды.

Диссиденттердің ең үлкен жетістігі, А.Д. Сахаровтың пікірінше, құқық қорғау қозғалысының ақпараттық бюллетенін - «Ағымдағы оқиғалардың хроникасын» құру болды. Оның бірінші саны 1968 жылы 30 сәуірде қозғалыс қатысушыларына қарсы қуғын-сүргін кезінде шықты. 1983 жылдың аяғында Батыста 64 шығарылым жарияланды. Бұл қозғалыстың толыққанды фактографиясы, КСРО-дағы адам құқықтарының бұзылуы, қуғын-сүргін хроникасы. Даналарында редакцияның мекен-жайы мен редколлегияның құрамы туралы мәліметтер болмаған, бұл «кейбір кеңестік органдарда ұзақ жылдар ішінде қалыптасқан ақпараттың заңдылығы мен еркіндігі туралы өзіндік түсініктермен» түсіндірілді.

Саны жағынан шамалы, бірақ құрамы жағынан өте беделді кеңес қоғамына қарсы тұрудың ауқымы мен халықаралық резонансы оны мемлекеттік қауіпсіздік органдарымен тікелей және ашық қарсыласуға алып келді. Өз кезегінде, "саяси зиянды әдебиеттің таралуы кеңес азаматтарының, әсіресе зиялы қауым өкілдерінің және жастардың тәрбиесіне елеулі зиян келтіретінін" ескере отырып, КГБ "самиздат" авторлары мен таратушыларының қызметін тоқтатуға және "лицензиядан тыс" туындылардың кеңес адамдарына теріс әсерін оқшаулауға бағытталған шаралар қабылдады ". Мәселен, 1968 жылы "самиздаттың" қызметіне қатысы бар адамдардың едәуір бөлігі жұртшылықтың көмегімен алдын алды, кеңестік мемлекеттік және қоғамдық құрылысқа кір келтіретін бірнеше қасақана авторлар мен құжат таратушылар қылмыстық жауапкершілікке тартылды" [3, 36 б].

Қамау орындарында және психиатриялық мекемелерде болған тінтулер, тұтқындаулар В.Буковский, Н.Горбаневская, П.Якир және И.Якир, Л.Плюща, В.Севрук, Ю.Мельник, П.Сарчик, Ю.Ш Иханович, В. Красин және басқалар.

Тіпті партия мен КГБ, шығармашылық одақтар да Чехословакияға басып кіруден және «алпысыншы жылдардың» көңілінен шыққаннан кейін туындаған наразылық

толқынын тежей алмады. Жазушылардың одақтардың ішкі отырыстарында сөйлеген сөздері сыни сипатта болды және мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатына, цензуралық органдардың қызметіне, КСРО-дағы сөз бостандығының жағдайына қатысты болды. 1968 жылғы 9 желтоқсанда Ригада Латвия жазушыларының жалпы жиналысы өтті, оған басқа шығармашылық одақтардың, партиялық және комсомол органдарының өкілдері, журналистер, барлығы 500-ге жуық адам қатысты.

КПСС ОК-нің 1971 жылғы 29 маусымдағы Главлиттің анықтамасында кеңестердің пікірінше, А.Солженицын және А.Сахаров бастаған «қарсылық қозғалысы» немесе «демократиялық қозғалыс» деп аталатын зиялы қауым, шығармашылық және техникалық күш КСРО-дағы «басты оппозициялық күш» болып табылатыны айтылған. Өзгеше пікір білдірушілердің арасында сондай-ақ Н. Горбаневская, В. Шаламов, В. Буковский және басқа да бірқатар кеңеске қарсы адамдар аталды; Батыста жоғары бағаланатын ақындар А. Вознесенский, Е. Евтушенко, Л. Мартынов, Б. Ахмадулина, мүсінші В. Сидур, суретші И. Глазунов. Главлиттің мұндай арандатушылық ұстанымының өзіне белгіленген әскери және мемлекеттік құпияларды қорғау міндетімен ешқандай қатысы жоқ және 1970 жылдардың бірінші жартысында байқалған саяси цензура тактикасының кезекті ауысуының көрсеткіші болды.

Осылайша, алдын ала және одан кейінгі цензурамен қатар саяси цензураның тағы бір түрі туралы, атап айтқанда алдын алу цензурасы туралы айтуға болады, оның көмегімен билік тек ақпаратты жариялауды және оған қол жеткізуді реттеп қана қоймай, сонымен қатар тиісінше жедел ден қоюға - ықпалдың түрлі әдістерінің көмегімен ресми ақпарат арналарынан тыс жағымсыз әрекеттердің алдын алуға мүмкіндік алды. Осы алдын алуды жүзеге асыруда басты рөл КГБ мен оның 5-басқармасына тиесілі болды. Р.Г.Пихоя КГБ-ның 1975 жылғы 31 қазандағы «КГБ органдарының алдын алу-профилактикалық қызметінің кейбір қорытындылары туралы» хатына сілтеме жасай отырып, кеңес азаматтарын қудалаудың басты себептері нақ осы идеологиялық екенін айғақтайды. Ұсталған ондаған шпиондардың аясында 1959 жылдан 1974 жылға дейінгі кезеңде 60 мың азамат «алдын алды», олардың үш-төрт жүзі кеңеске қарсы іс-әрекетпен айыпталды [4, 55 б].

Бұрын атап өтілгендей, жүйенің сипатты ерекшелігі оның жасырын ережесі болды, ең реакциялық шешімдердің ізін қалдырмау және мүмкіндігінше оларды жою. Дегенмен, мұрағаттар "телефон құқығы" деп аталатын кейбір құжаттық куәліктерді: "жедел нұсқаулар немесе Главлиттің бұйрықтарына негіздердің мәліметтерін", ал оларда бұйрықтардың күндері мен нөмірлерін көрсете отырып, мынадай тұжырымдарды сақтады: "А.Н. Яковлевтің т.б нұсқауы. КПСС ОК насихат бөлімінің меңгерушісі.

Дегенмен, мұрағаттар "телефон құқығы" деп аталатын кейбір құжаттық куәліктерді: "жедел нұсқаулар немесе Главлиттің бұйрықтарына негіздердің мәліметтерін", ал оларда бұйрықтардың күндері мен нөмірлерін көрсете отырып, мынадай тұжырымдарды сақтады: "А.Н. Яковлевтің т.б нұсқауы. КПСС ОК насихат бөлімінің меңгерушісі. 1971 жылғы 8 шілдеде В.Н.Севрук берген КПСС ОК нұсқауы 2.10. 79 ж. «,» КГБ-мен келісілді «,» КПСС ОК хатшыларының келісімі 22. 8. 84 ж. т.т. Н. II. Зоринге телефон арқылы берілді ". және т.б. Осындай сипаттағы Главлиттің 1984 жылғы 22 тамыздағы КПСС ОК хатшыларының телефон арқылы нұсқауы бойынша шығарылған соңғы бұйрықтарының бірі В.П. Аксеновтың, Г.Н. Владимовтың, В.Н. Войның барлық туындыларына қатысты кітапшалар желісі мен жалпы пайдаланудағы кітапханалардан алу туралы 1984 жылғы 4 қыркүйектегі № 11с бұйрығы болды Нович, А.А. Зиновьев, Л. 3. Копелева (Л. Яковенко, А. Кадашова), Ю.П. Любимова, Э.В. Оганесян, Р.Д. Орлова (Конелева), В.Я. Тарсиса.

Цензуралық жүйенің орнықтылығы оның сенімділігін куәландырған жоқ, идеологиялық себептер бойынша БАҚ-ты цензуралау идеясының шектеулілігі мен кедейлігін көрсетті, өйткені соңғылары қазіргі заманғы коммуникация құралдарының

(спутниктік теледидар, телефакс, Интернет және т.б.) дамуына қарай үнемі жаңартылып отырды.

Өзгермелі жағдайда Главлиттің ұстанымы мен рөлі аз өзгерген. 1972 жылдың маусым айында еліміз тағы бір мерейтойын атап өтті. Рас, бұл мерейтой басқаларға қарағанда тек «үй жағдайында» атап өтілді. Біз Главлиттің 50 жылдығын айтып отырмыз.

А.П. Охотникова (комиссия төрағасы), Н.П. Зорина (төрағаның орынбасары), А.И. Андреева, Д.В. Павлова, Ф.Г. Бурибаева, Б.П. Романова, В.П. Бородин, И.А. Седова, В.И. Васильева, В.Я. Симанькова, Н.Н. Глазатова, Г.К. Семенова, М.М. Гаврилова, В.А. Солодина, Р.С. Давидов, И.И. Стовбун, В.И. Купцов; 3. Н. Тимашева, И.А. Миренская, С.Д. Фенина (Главлиттің 1972 жылғы 21 сәуірдегі № 65 бұйрығы).

1970-1980 жылдардың ортасындағы Главлиттің қызметін тежеу тетігінің элементтерінің бірі ретінде қарастыруға болады, ресми мәдениет пен ақпараттық ортаның лакталған-қолайлы стилін сырттай болса да сақтауға тырысу. Бұл қосымша күш-жігерді талап етті: егер 1957 жылы елдің цензура органдарының бақыланатын материалдардың мазмұны бойынша жасаған ескертулерінің саны 467 болса, 1984 жылы олардың саны 1700-ден асты [5, 63 б].

Қорыта айтқанда, кез-келген мұрағаттық жүйенің маңызды сипаттамасы мұрағаттық құжаттардың қолжетімділік дәрежесі, мемлекеттік мұрағат қорының ашық бөлігі мен оның жабық бөлігі арасындағы арақатынас болып табылады. Мұрағаттық мекемелердегі ашықтық дәрежесіне немесе оның жоқтығына байланысты мәселелер үнемі қоғамдық назарда болу және талқылау мәні болып табылатынын атап өткен жөн. Сондықтан құжаттарға қол жеткізуді шектеудің, оларды елеулі себептерсіз құпияландырудың кез келген фактілері баспасөз беттеріне түсіп, кең қоғамдық резонанс тудырады. Дегенмен, бұл салада шешілуі Росархивтің құзыретінен тыс проблемалар бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Федотов М.А. Гласность и цензура: возможность сосуществования//Советское государство и право. 1989. № 7. С. 80-89.

2. Цензура в царской России и Советском Союзе. Материалы конференции 24-27 мая 1993 г. Москва. М., 1995. С. 8-11.

3. Жирков Г.В. История советской цензуры: ее периодизация и виды // Журналистика и культура. Материалы науч.-практ. конф. Пб., 1993. С. 4-5;

4. Жирков Г.В. История советской цензуры: период комиссародержавия (1917-1919) // Вестник СПбГУ. Серия 2.1994. Вып. 1. № 2. С. 82-92.

5. Розенберг В., Якушкин В. Русская печать и цензура в прошлом и настоящем. М.: Сабашниковы, 1905;

Ж.А. ТӘШЕНЕВ – ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ҚОЛДАУШЫСЫ

Қалыбеков Б.Е.
«Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.
Tashenev University, Шымкент қ.
bolatkalybekov@mail.ru
Нұсқабай М.А.
«Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.
Tashenev University, Шымкент қ.
muha013078@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада ұлы көш басшыларының ізін басқан зерделі ұрпақ өкілі – өз ортасына биік парасаттылығымен және терең білімімен, жасындай жарқылдаған өткір

мінезімен, ешкімнен қаймықпайтын өрлігімен танылған Тәшенев Жұмабек Ахметұлының өлттық болмысы жайлы айтылады. Ұлт азаматының бойындағы тектілік пен көрегенділік әрдайым ұлтжандылық қасиетімен ұдайы ұштасып отырған. Жұмабек Ташеневтің бұл қасиеті оны басқалардан айрықша даралаған. Туған ұлтының бар болмысын жанымен сезетін, рухани мұрасының киелілігіне басын иетін, елінен өзін ешқашан биік те бөлек ұстамаған арда азамат кеңестік қоғамның қитұрқы да жымысқы саясаты ұлт мүддесіне қайшы келетін тұстарда барынша қарсы тұрды. Бүтіндей бір елдің азаматтары көтеретін жүкті өзі ғана көтерген кездер аз болған жоқ.

Ұлттық мәдениет қашанда елдің кешегісі мен бүгіні, ұрпақтың ертеңі екеніне күмән келтірмеген Жұмабек Тәшенев Қазақ КСР Жоғары Кеңесі Президиумының Төрағасы, одан кейін Министрлер Кеңесінің Төрағасы болып қызмет істеген кезінде оның анық жанашыры, қолдаушысы болып өзінің үлкен жүректі ел перзенті екенін танытты. еңбегі мен жанкешті қызметіне мынадай істері де куә екендігін айта аламыз. Қазақ әдебиетінің алыптарының шығармаларымен халықтың қайта қауышуы өлгеннің тіріліп, өшкеннің жануымен бірдей болған еді.

Кілт сөздер: газеттер, шығармалар, парасаттылық,.тарих көші,өлт мүддесі

Тарих көші әр ғасырдың бедерінде ұлт үшін, халық үшін аянбай еңбек ететін, осы жолға бар ғұмырын арнайтын, қажет болса жанын пида ететін, өз өмірін құрбандыққа қиятын біртуар арыстарын алып келіп отырған. XX ғасырдың басталар тұсында қазақ елі үшін жол бастайтын осындай ел серкелері аса қажет болды. Осы кезеңде тарих сахнасына Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Әлихан Бөкейханов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Мұстафа Шоқай, Нәзір Төреқұлов сынды ойшылдар, саяси қайраткерлер бой түзеп шықты. Олар еліне, ұлтына тұтқа болды. Осы арыстардың арқасында қазақ ұлты өркениеттің даңғыл жолынан шет қалған жоқ, дамудың сара бағытынан адасқан жоқ. Ұлт тәуелсіздігінің ұлы мұраттары да бір сәтке ұмыт қалмады. Халық санасының әрдайым ояу, сергек тұруына да табандылықпен тер төккен осылар болатын. Айтулы тұлғалардың тарихи қызметі алдымен осымен құнды, әрі қадірлі еді.

Осындай ұлы көш басшыларының ізін басқан зерделі ұрпақ өкілі – өз ортасына биік парасаттылығымен және терең білімімен, жасындай жарқылдаған өткір мінезімен, ешкімнен қаймықпайтын өрлігімен танылған Тәшенев Жұмабек Ахметұлы болатын. Ұлт азаматының бойындағы тектілік пен көрегенділік әрдайым ұлтжандылық қасиетімен ұдайы ұштасып отырған. Жұмабек Ташеневтің бұл қасиеті оны басқалардан айрықша даралаған. Туған ұлтының бар болмысын жанымен сезетін, рухани мұрасының киелілігіне басын иетін, елінен өзін ешқашан биік те бөлек ұстамаған арда азамат кеңестік қоғамның қитұрқы да жымысқы саясаты ұлт мүддесіне қайшы келетін тұстарда барынша қарсы тұрды. Бүтіндей бір елдің азаматтары көтеретін жүкті өзі ғана көтерген кездер аз болған жоқ.

Ұлттық мәдениет қашанда елдің кешегісі мен бүгіні, ұрпақтың ертеңі екеніне күмән келтірмеген Жұмабек Тәшенев Қазақ КСР Жоғары Кеңесі Президиумының Төрағасы, одан кейін Министрлер Кеңесінің Төрағасы болып қызмет істеген кезінде оның анық жанашыры, қолдаушысы болып өзінің үлкен жүректі ел перзенті екенін танытты. XX ғасырдың 30-50 жылдардағы зұлматтың құрбандарын ақтайтын комиссияны басқарған ол қазақтың белгілі ғалымдары мен мемлекет қайраткерлерін абақтыдан тез босатқызды. Олардың ішінде атақты тарихшы Ермұхан Бекмаханов, Бек Сүлейменов, сыншы ғалымдар Есмағанбет Смаилов, Мұхамеджан Қаратаев, Сейділ Тілжанов, қаламгерлер Хамза Есенжанов, Зейін Шашкин сондай-ақ орыс халқының жазушылары Галина Серебрякова, Александр Солженицын бар болатын.

Ұлттық мәдениет пен өнерге қатысты көптеген мәселелерге Ж.Тәшенев үлкен жауапкершілікпен қарап, ел мүддесін қорғаудан бір сәтте бас тартқан емес. Талай қиыншылық пен зорлық-зомбылықты көрген туған ұлтының бас көтерері де демеушісі де

бір өзі сияқты болған тұстар аз емес. Елінің бақытына туған, ұлтының ұлылығын ұлықтау үшін жаралған осы бір батыр тұлғалы перзентінен Ел-ана көп жақсылық күтуші еді.Кезінде Қазақстан Мәдениет Министрінің орынбасары Өзбекәлі Жәнібеков ҚожаАхмет Ясауи кесенесінің көркі де, бар байлығы да Санкт-Петербордағы Тайқазанды қайткен күнде алдыру жайын көтерді. Бұл игі қадамды қоштаған Ж.Тәшенев болған еді. Осы екі кісінің ойлана, толғана кіріскен қадамдары құтты болып ұлттық рухани мұрамыз өз топырағына оралды. Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, Халық қаһарманы Шапық Шөкин: «Жұмабек Тәшенев Қазақстанның тағдыры үшін өзінің кең пейілін жоғары жауапкершілікпен ғажап ұштастырған жан. Республиканың ғылым мен мәдениетінде болып жатқандардың бәрі оның нәзік жүрегіне әсер етуші еді», деп пікір білдіре отырып, азамат тұлғасының ерекше қырын тағы бір айқара ашып, асқар биікке шығарады.

Ж.Тәшеневтің мұрындық болуымен 1958 жылдың желтоқсан айында Қазақстан өнері мен мәдениетінің Мәскеуде он күндігін өткен. «1936 жылдан бері Мәскеуде декада өткен жоқ, XX сьезд республикалардың құқығын кеңейтті. Сондықтан біз Мәскеуге барып, өз ұлтымыздың қазіргі деңгейін көрсетуіміз керек» деген Ж.Тәшеневтің сөзінен ұлтжандылықтың нәрі тамып, шұғылалы көкірек көзі сәуле шашады.

Әрдайым сөзін іспен дәлелдейтін Ж.Тәшенев осы онкүндіктің соңында қазақтың бес бірдей өнер тарландарына КССР Халық артисі деген атақты алып берген болатын. «Қазақ театрының абызы – ескіден қалған көз» Қалибек Қуанышбаев тұрғанда ешкімде КСРО халық артисі атағына таласпайды. Сол сияқты «Біржан мен Сараны» тірілткен Ермек Серкебаев пен Роза Жаманованың орны ерекше. Кинода сол кездегі қазақ өнерінің өрлеп келе жатқанын көркемдікпен сомдаған Шәкен Аймановтың «Наш милый докторы» сый-сияпатсыз қалуы мүмкін емес еді. Ал қазақтың маңдайына біткен жұлдызындай ұлы композиторымыз Мұқан Төлебаев болмаса «Біржан-Сара» операсы туар ма еді, дүрілдетіп Еуропа сахнасына шығар ма еді» - деген салмақты сөз айтқан Ж.Тәшенев сияқты ұлт жанашырының арқасында өнерлері бар биікті бағындырған қазақ өнерпаздары өздеріне тиесілі атақты қызыл империяның астанасынан қазақ еліне алып келген еді.

Пайдаланылған әдебиеттер мен Web сайттар тізімі:

1. Досанов С. Он екі томдық шығармалары. 10-том.Әдеби сын. Көсемсөз. – Алматы, 2020

2. Доқтырхан Т. Төрт құрдас және мен. – Алматы, 2017

3. Жұмабек Ташенев туралы естеліктер. – Алматы: «Білім». – 2005-200 бб.

4. Жұмахметұлы Е. Біз білмейтін Қазақтар. – Алматы, 2021

5. Қонысбек Б. Дарабоздар. – Шымкент: «Аламан» ЖШС, 2016. – 330 б.

6. Текті тұлға Жұмабек Тәшенев. Әдеби жинақ. Құрастырып дайындағандар С. Жұмағұл,А. Жұмағұл. – Қарағанды, 2021. – 292 б.

7. Қазақтың қайсар қайраткері – Жұмабек Ташенев/ Құрастырған Дүйсен С., Еңсенов Қ. – Алматы: «Елтаным». – 2015. – 160 б.

8. Халықтың қайсар перзенті. Жұмабек Тәшенев туралы естеліктер. – Алматы: Жазушы, 2005. – 296 бб.

ЗЕРТТЕУ ПРОЦЕСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Конакбаева У.Ж[1]., Сағынова Ж.А.[2]
[1]Дизайн кафедрасының қауымд. профессоры, PhD
[2]Магистрант
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
ukonakbaeva@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-5017-7459

Аңдатпа: Бұл мақалада зерттеу процесінде оқушыларың танымдық белсенділігін қалыптастыру ерекшеліктері мәселесі қарасытырылған.

Кілт сөздер: зерттеу процесі, танымдық белсенділік, оқушылар, оқытуды белсендендіру.

Abstract. This article discusses the features of the formation of cognitive activity of students in the research process..

Key words: research process, cognitive activity, students, activation of learning..

Психологиялық-педагогикалық дереккөздерді теориялық зерттеу дидактикада "танымдық белсенділік" ұғымын анықтауға бірыңғай көзқарас жоқ екенін көрсетті. Авторлар танымдық белсенділікті білім алушының іс-әрекетін сипаттау немесе жеке қасиет ретінде қарастыра отырып, "тұлға", "психика", "сана", "интеллект", "ақыл-ой дамуы", "қабілеттер", "әрекеттер" және т.б. категориялары шеңберінде біз зерттейтін мәселе бойынша теориялық көзқарастарды тұжырымдайды.

М.И. Скаткиннің пікірінше, оқытуды белсендендіру "тапсырмаларды шығармашылықпен шеше алатын, өз бетінше сыни тұрғыдан ойлай алатын, өз көзқарасын, сенімін дамытып, қорғай алатын, білімін үздіксіз толықтырып, жаңартып отыратын және оны шындықты шығармашылық түрлендіру үшін қолдана алатын, теорияны практикамен үйлестіре алатын адамның жеке басын қалыптастыруға көмектеседі. Танымдық белсенділікті жандандыру білімді игеру процесін жақсартуға ғана емес, сонымен қатар студенттердің жеке басының сапасы ретінде белсенділік пен тәуелсіздікті қалыптастыруға бағытталған " [1.].

Оларды кешенді іске асыру танымдық белсенділікті қалыптастырудың маңызды міндеттерін шешуге бағытталған: білім алушылардың әмбебап іс-қимыл әдістерін игеруі, танымдық іс-әрекеттің дағдыларын дамыту, танымдық мотивтерді қалыптастыру, білім беру процесінде жағымды эмоционалды орта құру. Кез-келген компоненттің болмауы оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыруды қиындатады. Оқушыладның танымдық белсенділігін қалыптастыруға, дамытуға және нығайтуға ықпал ететін жағдайлар:

1. Оқушылардың белсенді ойлау қызметіне барынша сүйену.

Білім алушылардың танымдық күштері мен мүмкіндіктерін дамытудың негізгі негізі, сондай-ақ шынайы танымдық белсенділікті дамыту болып табылады:

танымдық мәселелерді шешу жағдайлары, белсенді іздеу, болжау, рефлексия жағдайлары, психикалық шиеленіс жағдайлары, пікірлердің қайшылықты жағдайлары, әртүрлі позициялардың қақтығыстары, оларды өзіңіз түсініп, шешім қабылдап, белгілі бір көзқарасқа түсуіңіз керек.

2. Оқу қызметі білім алушылардың дамуының оңтайлы деңгейінде жүзеге асырылуы тиіс.

Оқу процесінде білім алушылар білімнің қиын мәселелерін шешуге мүмкіндік беретін көптеген дағдыларды игеретіндігімен күресуге тура келеді, бұл оқушының танымдық күштерін, белсенділігі мен ұмтылыстарын тұрақты түрде нығайтатын дамытушылық оқытудың мәні.

3. Білім алушылардың танымдық іс-әрекетінің қолайлы эмоционалды атмосферасын құру. Оқу процесінде жағымды қарым-қатынас, жолдастармен, мұғаліммен қарым-қатынас жасауға деген ұмтылыстың өзі оқудың күшті мотиві бола алады және сонымен бірге танымдық белсенділікті нығайтуға ықпал етеді.

4. Оқушыладның танымдық белсенділігін қалыптастырудың тиімді құралы-шығармашылық тапсырмалар, дидактикалық ойындар, проблемалық тапсырмалар және интеграцияланған сабақтар.

Оқушыладның тұрақты танымдық қажеттіліктер мен қызығушылықтарды дамытуға, білім алушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыруға сезімтал. Осы кезеңде білім алушылар " әлемдегі себеп-салдарлық байланыстар туралы, әртүрлі объектілерге белгілі бір белгілердің атрибуттық тиесілігі туралы ойлану, қорытынды жасау тәжірибесін, сұрақтар қою тәжірибесін алады Демек, бала бақылаулардың қандай да бір жиынтығын игеріп қана қоймай, білімді іздеуді және құруды үйренеді" [2].

Оқушыладның танымдық белсенділігінің қалыптасуына эмоционалды-ерікті саладағы өзгерістер үлкен әсер етеді. Оқушыладның эмоционалды-ерікті саласының жалпы бағыты сананың, ұстамдылықтың, сезімдер мен әрекеттердің тұрақтылығының артуымен байланысты. Ерік-жігер мен эмоцияларға келетін болсақ, олар негізінен білім алушылардың оқу іс-әрекетін игеру процесінде қалыптасады және танымдық белсенділікті дамытуда үлкен рөл атқарады.

Зейін, есте сақтау, қиял, қабылдау, ойлау үлкен еріктілік сипатына ие болады, Оқушылад оларды тәуелсіз басқару әдістерін игереді, бұл прогресс пен сөйлеу дамуында көмектеседі. Ерік пен эмоциялар оқушылардың мінез-құлқында, қызығушылықтарында, құндылықтарында, жеке ерекшеліктерінде және олардың танымдық белсенділігін қалыптастыруда үлкен даралықтың дамуына әсер етеді.

Баланың мектепке дайындығының негізгі көрсеткіші оның интеллектуалды дамуы болып табылады: баланың қоршаған әлем туралы білімі мен түсінігі, сондай-ақ оның ойлау дағдыларының қалыптасуы.

Оқушылардың танымдық процестері қоршаған әлем туралы фактілер мен ақпараттардың жинақталуымен сипатталады. Бұл жаста жаңа білім негізінен өзінің бұрынғы тәжірибесіне жаңа фактіні, жаңа мәліметтерді қосу арқылы азаяды. Болашақта танымдық белсенділіктің біртіндеп күрделенуі байқалады. Білім алушылар пәннің мәніне қызығушылық таныта бастайды. Осыған байланысты олар өздерін қызықтыратын объектілерді көбірек байқап, зерттей бастайды, "қабылдау процесі біртіндеп күрделене түседі, оған талдау көбірек қатыса бастайды". Білім алушылардың оқу барысында олар үшін маңызды объектілерді қабылдауға қатынасы да өзгереді. Оқушылары неғұрлым үлкен болса, соғұрлым оларды терең қабылдау мен бақылауға үйретуге болады. Оқушылардың мектепті бітірген кезде білім алушылардың қабылдауы: а) анағұрлым талдаушы; б) анағұрлым саралаушы; в) ұйымдасқан байқау сипатын қабылдайды; г) заттар мен құбылыстарды қабылдаудағы сөздің рөлі өзгереді. Оқыту барысында білім алушыларда есте сақтау процесін дамытудың негізін құрайтын танымдық тәжірибені қалыптастыру үшін жағдайлар жасалады.

Білім алушылардың танымдық іс-әрекетте белсенді болуы үшін педагогикада оқушылардың белсенділігін қалыптастыратын және арттыратын әдістер анықталған. Бұл, ең алдымен, оқытудың белсенді әдістері.

Оларға мыналар жатады: дидактикалық ойындар, жарыстар, өзіндік шығармашылық жұмыстар және т.б. олар студенттерді сабақтың мазмұнымен де, формасымен де баурап алуға көмектеседі. Танымдық белсенділікті қалыптастыру әдістеріне мыналар жатады: оқу іс-әрекетінде пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру, оқу мотивациясын қалыптастыру, сәттілік жағдайын құру, зерттеу қызметі.

Оқу-зерттеу қызметі-бұл оқушылардың мақсатты, белсенді, пәндік, ынталы және саналы болуымен сипатталатын арнайы ұйымдастырылған танымдық шығармашылық

қызметі. Оның нәтижесі білім алушылар үшін субъективті жаңа білім немесе іс-әрекет тәсілдері болып табылатын танымдық мотивтерді, зерттеу дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Қазіргі білімге қойылатын талаптар қазіргі білім беру технологияларына қойылатын талаптарды анықтайды, олар пәннің мазмұнын игеру міндеттерін шешіп қана қоймай, сонымен қатар білім алушылардың білім беру құзыреттіліктерінің қалыптасуына ықпал етуі керек: Ақпараттық, әлеуметтік, жеке, коммуникативті.

Білім алушылардың белсенді, шығармашылық, дербес іс-әрекетінің, өз қызметінің нәтижелерін талдау, синтездеу және бағалау тәсілдерінің іргетасы қаланады. Зерттеу жұмысы бұл мәселені шешудің маңызды жолдарының бірі. Жаңа буын FGOS білім беру процесінде белсенді типтегі технологияларды қолдануды талап етеді. Жобалау-зерттеу қызметінің әдістері бастауыш жалпы білім берудің негізгі білім беру бағдарламасын (ЖББББ) іске асыруда қажетті деп айқындалған. Бастауыш білім берудің заманауи даму бағдарламалары әртүрлі курстардың мазмұнына және сабақтан тыс жұмыстарға жобалық қызметті қамтиды.

Білім алушылардың зерттеу қызметін жүзеге асырудың маңызды шарты мұғалімнің берілген пәндік салада оқушымен әдістемені игеруге, эксперименттік материал жинауға және оны талқылауға байланысты жеке жұмысы. Бұл кезеңде қойылған міндет деңгейін білім алушының мүмкіндіктерімен байланыстырудың, жұмыстың орындалу барысын өзінің бағалауын бақылаудың өте маңызды сәті туындайды. Демек, зерттеу қызметі мұғалім мен оқушының жеке қарым-қатынасын қамтиды. Зерттеу-белгісіз, жаңа білімді іздеудің шығармашылық процесі, танымдық іс-әрекеттің бір түрі". Өз кезегінде, зерттеу қызметін көру және көру, байқау қабілеттерін дамытудың, жалпы тұлғаның дамуының шарты ретінде анықтауға болады [3].

Зерттеу тренингі мыналарды қамтиды: бала шешілуі керек мәселені бөліп көрсетеді және қояды; ықтимал шешімдерді ұсынады; бұл шешімдерді деректерге сүйене отырып тексереді; тексеру нәтижелеріне сәйкес қорытынды жасайды; қорытындыларды жаңа деректерге қолданады; жалпылау жасайды.

Зерттеу жұмысы, кез-келген шығармашылық сияқты, ерікті негізде ғана мүмкін және тиімді. Бір нәрсені зерттеуге деген ұмтылыс объект қызықтырған, таң қалдырған, қызығушылық тудырған кезде пайда болады.

Зерттеу қызметінде оқушылар үшін келесі компоненттер бөлінеді:

1. Оқушылардың зерттеу қызметінің мақсаттары олардың пайда болу және даму тарихын зерттеумен; зерттелетін объектілердің эмпирикалық қасиеттерін анықтаумен; зерттелетін объектінің мүмкіндіктерін анықтаумен (нақты және балалар ойлап тапқан); ақпараттың кең ауқымы негізінде зерттелетін объект туралы нақты мәліметтермен және т. б. байланысты болуы керек.

2. Оқушыларының зерттеу қызметінің қажеттілік-мотивациялық негізі танымдық және әлеуметтік мотивтерді қамтуы керек. Кең әлеуметтік мотивтерге мыналар жатады - өз міндеттерін орындау, жауапты студент болуға деген ұмтылыс; тар-ұжымда бекіту, зерттеу жұмысындағы жетістігі үшін мақтау, өз қызметіне әртүрлілік енгізу; ынтымақтастық мотивтеріне зерттеу процесінде мұғаліммен немесе ата-аналармен немесе оқушылардың белгілі бір тобымен немесе оқушымен өзара әрекеттесуге деген ұмтылыс жатады. Танымдық мотивтерге мыналар жатады: өзін-өзі тәрбиелеу мотивтері; нақты практикалық нәтиженің (өнімнің) мотиві, зерттеу дағдыларын игеру мотиві [4].

Осылайша, оқушыладның зерттеу қызметі бұл қоршаған әлемді зерттеуге, олардың өздері үшін жаңа білім мен іс-әрекет тәсілдерін ашуға бағытталған шығармашылық қызмет. Оларды белсендіру құралы болып табылатын олардың зияткерлік, құндылық және шығармашылық әлеуетін дамыту үшін жағдай жасайды, пәндік және жалпы дағдыларды қалыптастыруға, зерттелетін материалға белсенділікті қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу қызметін "қоршаған әлем" пәнінде (пәннің ерекшелігі) қалыптастырған дұрыс, бірақ мектепте басқа пәндерде де қолдануға болады.

Оқу процесінде зерттеу қызметінің элементтерін қолданудың келесі артықшылықтарын атап өтуге болады:

арнайы әзірленген тапсырмалар арқылы жобалау әдісін үйрету;

білім алушылардың өзара іс-қимылы мен тығыз ынтымақтастығы мүмкіндігін белгілейді;

олар белгілі пәндік іс-қимыл әдістерін нақты өмірлік жағдайға "ауыстыруға" мүмкіндік береді.

Сондықтан зерттеулердің мазмұнында практикамен, қоршаған шындықты тікелей білумен байланыстың көрінісі өте маңызды.

"Білім алушылардың оқудағы өмірлік тәжірибесіне сүйену зерттелетін мәселеге, пәнге танымдық белсенділікті қалыптастыру үшін күшті ынталандыру болуы мүмкін", бұл білім алушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыруға ықпал етеді.

Зерттеу қызметінде мұғалім оқушыларға мүлдем жаңа рөл атқарады оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру. Осыған байланысты оның жеке қызметі белсенді сипатқа ие: ол студенттердің нұсқауы бойынша не және қалай істейтінін бақылап қана қоймайды, сонымен қатар субъективтілік тәжірибесін – өмірге шығармашылық қатынасты, әртүрлі әлеуметтік жобалар мен бастамаларға белсенді қатысуды көрсетеді, яғни.белгілі бір жолмен оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастырады. Мұғалімнің шебер ұйымдастырған зерттеу қызметі "білім алушының ішкі субстанциясының өзгеруіне (білім алуына) және өз білімінің пайда болуына әкеледі. Білім алушы жеке білім беру траекториясын құруға, өзінің білім беру мақсаттарын қоюға, оқытудың мазмұны мен нысандарын таңдауға мүмкіндігі бар өзінің білім беру субъектісі ретінде әрекет етеді".

Педагогтың зерттеу қызметін жүзеге асыру процесінде түбегейлі "жаңа функциялар – міндеттер қою, білім алушылардың қызметін ұйымдастыру, осы қызметті басқару және алынған нәтижелерді жоспарлауға сәйкестігі тұрғысынан сараптау". Шебер педагогикалық басшылықпен оқушылар оқу іс-әрекетіне белсенді қатысады, бұл өз кезегінде олардың тәуелсіздігін, танымдық белсенділігін, қарым-қатынас белсенділігін, бастамашылығын қалыптастыруға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Годовикова, Д.С. Познавательная активность младших школьников / Д.С. Годовикова, Т.М. Землянухина // Педагогика. – 2018. – № 5. – С. 29–34.

2. Скаткин, М.Н. Активизация познавательной деятельности в обучении / М.Н. Скаткин. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 2015. – 48 с.

3. Гузеев, В.В. Познавательная самостоятельность учащихся и развитие образовательной технологии / В.В. Гузеев. – М.: НИИ школьных технологий, 2014. – 128 с.

4. Литвиненко, Н.С. Развитие познавательной активности учащихся в условиях проблемно-поисковой деятельности: автореф. дис. … канд. пед. наук: 13.00.09 / Казан. гос. пед. ин-т / Литвиненко Н.С. – Казань, 2012. – 24 с.

Ж.А.ТӘШЕНЕВТІҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Қалыбеков Б.Е.
«Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.
Tashenev University, Шымкент қ.
bolatkalybekov@mail.ru
Нұсқабай М.А.
«Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.
Tashenev University, Шымкент қ.
muha013078@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада Ж.А.Тәшеневтің Ж.Тәшеневтің қазақ мемлекетінің, елі мен жерінің тұтастығын сақтау жолындағы күресінен басқа қазақ қоғамын өркендету мен ұлттың рухын көтеру, абыройын асқақтату жолындағы айрықша еңбегі мен жанкешті қызметіне мынадай істері де куә екендігін айта аламыз. Қазақ әдебиетінің алыптарының шығармаларымен халықтың қайта қауышуы өлгеннің тіріліп, өшкеннің жануымен бірдей болған еді. Ел еңсесін түзеп, есін жиғанмен ұлт тәуелсіздігі жолында арманда кеткен боздақтарын асыға күткен алмағайып кезеңдегі Ж.Тәшеневтің бұл еңбегі нағыз азаматтылық, зор парасаттылық екені хақ. Осы жылдары ақталуға тиіс болса да, кедергілерге тап болып қайтадан ұзақ жылға халқынан аластатылған арыстарға жкөмек қолын созуы - Жұмабек Тәшеневтың ісі жесірін жылатпаған, жетімін қаңғыртпаған, асылын ардақтаған ұлттық болмыс көрінісі еді.

Кілт сөздер: газеттер, шығармалар, парасаттылық,.тарих көші,өлт мүддесі

Ж.Тәшеневтің қазақ мемлекетінің, елі мен жерінің тұтастығын сақтау жолындағы күресінен басқа қазақ қоғамын өркендету мен ұлттың рухын көтеру, абыройын асқақтату жолындағы айрықша еңбегі мен жанкешті қызметіне мынадай істері де куә екендігін айта аламыз.

Біріншісі, Ж.Тәшенев Қазақ КСР Жоғары Кеңесі Төралқасының Төрағасы қызметіне сайланған соң-ақ Алматының ең үлкен даңғылын Абайдың атымен атауды және көшенің ең төріне ақынның алып ескерткішін тұрғызуды ұсынғаны. Екіншісі, сталиндік қызыл террордан жазықсыз жапа шеккендерді ақтау кезінде айрықша белсенділік танытуы. 1956 жылы 25 ақпандағы КПСС-тің XX съезінен кейін жылымықтың басталғаны мәлім. Сол кезде репрессия құрбандарын ақтау жөніндегі республикалық комиссияның төрағалығына Жұмабек Ахметұлы сайланып, Е.Бекмаханов, Қ.Мұхаметханов, Х. Есенжанов,З.Шашкин сынды қазақ ғалымдары мен ақын-жазушыларын сөзбұйдаға салмай, абақтыдан дереу шығаруда үлкен еңбек сіңіреді. Ол бастаған комиссия Сәкен, Ілияс, Бейімбет сынды халқымен қайта қауышқан арыстардың шығармаларын сол жылдарда өте сапалы етіп шығаруға айрықша күш салады және «алашордашыл», «ұлтшыл», деген айдар тағылмағандардың бәрін ақтауға тырысады. Үшіншіден, 1958 жылы қазақ өнері мен әдебиетінің Мәскеудегі онкүндігін абыроймен өткізуге барын салуы, бес бірдей қазақ өнерпазына ең жоғары атақ – «КСРО халық әртісі» атағын алып беруге жұмыстанды.

Төртіншіден, «Қазақ әдебиеті», «Социалистік Қазақстан» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газеттерін жабылудан аман алып қалуы. 1958 жылы 28 шілдеде ҚКП Орталық Комитетінің бюросында «Қазақ әдебиеті» газетінің саяси бағыт-бағдарының коммунистік идеологияға сай келмейтіндігі, пролетариат мәдениетіне, талабына жат екендігі, қазақ ұлтшылдарын төңірегіне топтастырғаны туралы мәселе қойылып, газеттің жабылып-жабылмауы талқыға түседі.

Ж.Ташенев ұлтшылдеп айыптаушыларға: «Социалистік Қазақстан» газетін ашқан да сен емес, жабатын да сен емессің, не тантып отырсың өзің!», – деп басып тастайды. Ақыры бұл мәселені күн тәртібіне қоюшылардың Саяси Бюроның қалыпты тәртібін

белден басып отырғаны ашылып қалып, «Қазақ әдебиеті», «Социалистік Қазақстан» газеттері жабылудан аман қалады.

Халықтың рухани жан-дүниесіне ерекше байлық болып енген Сәкен Сейфуллин мен Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров шығармаларының тағдырына да өзі тікелей араласып, ел алғысына бөленген еді. Әсіресе ол Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасы, Бейімбет Майлиннің «Шұғаның белгісі» повесі, І.Жансүгіровтің «Күй», «Күйші», «Құлагер» поэмаларының уақыт өткізбей жарыққа шығуына септігін тигізген. Қазақ әдебиетінің алыптарының шығармаларымен халықтың қайта қауышуы өлгеннің тіріліп, өшкеннің жануымен бірдей болған еді. Ел еңсесін түзеп, есін жиғанмен ұлт тәуелсіздігі жолында арманда кеткен боздақтарын асыға күткен алмағайып кезеңдегі Ж.Тәшеневтің бұл еңбегі нағыз азаматтылық, зор парасаттылық екені хақ. Осы жылдары ақталуға тиіс болса да, кедергілерге тап болып қайтадан ұзақ жылға халқынан аластатылған қазақ жырының пайғамбары, жалындаған ғұмыр иесі М.Жұмабаевтың жұбайы Зылиқаға Қызылжар қаласынан пәтер алып берген Жұмабек Тәшеневтың ісі жесірін жылатпаған, жетімін қаңғыртпаған, асылын ардақтаған ұлттық болмыс көрінісі еді.

Қазақ халқының рухани айнасы, мәдениеттің ордасы болған, ұлтымыздың талай жақсысы мен жайсаңын тәрбиелеп шығарған «Қазақ әдебиеті» газетіне «ұлтшылдық сарын басым» деген айып тағылып, тағдыры талқыға түскенде оған араша түсіп, жабылудан аман сақтап қалған, сондайақ сол тұста Қазақстан Компартиясының Орталық комитетінде қазақ газеттерін аудармаға айналдыру туралы зымияндық мәжіліс өткізілгенде табандылықпен қарсы тұрып, ашына сөз сөйлеген Ж. Тәшеневтің еңбегі нағыз адамдықтың, азаматтылықтың белгісі екеніне дау жоқ.

Әйгілі «халық жауы» науқанында жазықсыз жазаланып қазаға ұшыраған арыстарымызды ақтау, кейінде қуғынға ұшырап түрмеде жатқан, айдауда жүрген қайраткерлерімізді бостандыққа шығару мәселелерімен шұғылданатын (СОКП ХХ – құрылтайының шешімдеріне сай) республикалық комиссияны басқарып, игілікті қыруар жұмыс атқарған; – Мәскеуде Қазақстан өнері мен әдебиетінің екінші онкүндігін 1958 жылы жан-жақты жақсы дайындықпен өткізуге күш салған. Онкүндік нәтижесінде айтулы тарландарымыздың ең жоғары атақпен марапатталуына, үлкен құрмет-қошемет көруіне, бес артисімізге «КСРО Халық артисі» атағы берілуіне себепші болған; – ККП Орталық Комитетіндегі қайсыбір «сақ-қырағылар» Бауыржан Момышұлының «За нами Москва» кітабының жарық көруіне қарсы болса да, Жұмекең орынсыз қарсылықты жеңіп, кітапты шығартқан; – Алматының дәл ортасында, салынған 120 пәтерлік үйді қазақ әдебиеті мен өнерінің қайраткерлеріне бергізген; – Мұхтар Әуезовтің «Абай» романын Лениндік сыйлыққа ұсынуға жолбасшы болған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Досанов С. Он екі томдық шығармалары. 10-том.Әдеби сын. Көсемсөз. – Алматы, 2020

2. Доқтырхан Т. Төрт құрдас және мен. – Алматы, 2017

3. Жұмабек Ташенев туралы естеліктер. – Алматы: «Білім». – 2005-200 бб.

4. Жұмахметұлы Е. Біз білмейтін Қазақтар. – Алматы, 2021

5. Қонысбек Б. Дарабоздар. – Шымкент: «Аламан» ЖШС, 2016. – 330 б.

6. Текті тұлға Жұмабек Тәшенев. Әдеби жинақ. Құрастырып дайындағандар С. Жұмағұл,А. Жұмағұл. – Қарағанды, 2021. – 292 б.

7. Қазақтың қайсар қайраткері – Жұмабек Ташенев/ Құрастырған Дүйсен С., Еңсенов Қ. – Алматы: «Елтаным». – 2015. – 160 б.

8. Халықтың қайсар перзенті. Жұмабек Тәшенев туралы естеліктер. – Алматы: Жазушы, 2005. – 296 бб.

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ: ТЕҢ МҮМКІНДІКТЕР МЕН САПАЛЫ БІЛІМГЕ ЖОЛ

Алимова Қ.Ш.
Мектепке дейінгі оқыту және психология
кафедрасының магистр, аға оқытушысы
Alimova_87@mail.ru
https://orcid.org/0000-0001-7183-3964
Рустемқызы А.
Психология мамандығының 1 курс студенті
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
aruzhan.rustemkyzy.02@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада инклюзивті білім берудің мәні, оның негізгі принциптері мен Қазақстандағы дамуы қарастырылады. Инклюзивті білім беру – ерекше қажеттіліктері бар балаларды жалпы білім беру үрдісіне енгізуге және олардың әлеуметтік бейімделуіне бағытталған жүйе. Бұл жүйе балалардың жеке мүмкіндіктері мен қажеттіліктерін ескере отырып, оларға тең дәрежеде сапалы білім алуға жағдай жасайды. Сонымен қатар, инклюзивті білім беруді жүзеге асыру үшін қолданылатын әдістер, мұғалімдердің рөлі және заңнамалық негіздер талданады.

Кілт сөздер: инклюзия, ерекше білім беру қажеттіліктері, инклюзивті білім беру, арнайы педагогика, тең мүмкіндіктер, оқыту әдістері

Аннотация. В данной статье рассматривается сущность инклюзивного образования, его основные принципы и развитие в Казахстане. Инклюзивное образование направлено на интеграцию детей с особыми образовательными потребностями в общий образовательный процесс и их социальную адаптацию. Эта система учитывает индивидуальные возможности и потребности каждого ребенка, обеспечивая равный доступ к качественному образованию. Также анализируются методы реализации инклюзивного образования, роль учителей и законодательные основы.

Ключевые слова: инклюзия, особые образовательные потребности, инклюзивное образование, специальная педагогика, равные возможности, методы обучение.

Abstract. This article explores the essence of inclusive education, its key principles, and its development in Kazakhstan. Inclusive education aims to integrate children with special educational needs into the general educational process and support their social adaptation. This system considers the individual abilities and needs of each child, ensuring equal access to quality education. Additionally, the article examines methods for implementing inclusive education, the role of teachers, and the legislative framework.

Key words: inclusion, special educathional needs, inciusive education, special pedagogy, equal opportunities, teaching methods.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесі әрбір баланың қабілеттері мен қажеттіліктерін ескере отырып, тең мүмкіндіктер жасауға бағытталуы тиіс. Осы тұрғыда инклюзивті білім маңызды рөл атқарады. Инклюзивтік білім беру дегеніміз – барлық балаларды, соның ішінде мүмкіндіктері шектеулі балаларды жалпы білім үрдісіне толық енгізу және әлеуметтік бейімдеуге, жынысына, шығу тегіне, дініне, жағдайына қарамай, балаларды айыратын кедергілерді жоюға, ата-аналарын белсенділікке шақыруға, баланың түзеу-педагогикалық және әлеуметтік мұқтаждықтарына арнайы қолдау, яғни, жалпы білім беру сапасы сақталған тиімді оқытуға бағытталған мемлекеттік саясат [1].

Ағылшын тілінен аударғанда «инклюзия» термині «қосылу»дегенді білдіреді. Инклюзивті білім беру (фр. Inclusive – лат. Include – араласу, қосамын) – жалпы білім беруді дамыту процесі, ол ерекше қажеттіліктері бар балалар үшін білім алуға

қолжетімділікті қамтамасыз ететін, барлық балалардың әртүрлі мұқтаждықтарына бейімделу тұрғысынан барлығы үшін білім алуға қолжетімділікті білдіреді.

Ерекше білім беруді қажет ететін тұлғаларға инклюзивті білім беру (тәрбиелеу) – бұл бірлескен оқу сабақтарын, бос уақытты, қосымша білім берудің әртүрлі түрлерін ұйымдастыруды қоса алғанда, арнайы жасалған жағдайларда бірлесіп оқыту және тәрбиелеу. Инклюзивті білім беру білім беру жүйесінің даярлық деңгейіне, даму ерекшеліктеріне, білім алушылардың (тәрбиеленушілердің) қабілеттері мен мүдделеріне бейімделуін, олардың әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз етуге тиіс [2].

Ерекше білім беруді қажет ететін балалардың білім алу құқықтары «Қазақстан Республикасының балалардың құқықтары туралы», «Білім беру туралы», « Ерекше білім беруді қажет ететін балалардың әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзетуге ықпал ету туралы», «Арнайы әлеуметтік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының Заңдарында, Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген. Инклюзивті білім беру немесе «білім баршаға» бағдарламасы – барлық балаларға мектепке дейінгі оқу орындарында, мектепте және мектеп өміріне белсене қатысуға мүмкіндік береді.

Инклюзивті білім беру жүйесінің Қазақстанда алғаш дамуы 90-шы жылдардың ортасында жүзеге асырыла бастады. Қазіргі таңда біздің мемлекетімізде инклюзивтік білім беру үдерісін жүзеге асыруға қарасты заңдар қарастырылған. Мүмкіндіктері шектеулі балаларды әлеуметтік бейімделуін жетілдіру мақсатында халықаралық құқықтық актілер қабылданды және ратификацияланды, олар “Бала құқықтары туралы Конвенция” (1989), “Білім беру” және “Мүгедектердің құқықтарының тепе-теңдігін қамтамасыз ету туралы ережелер” (1993), білім алуда ерекше қажеттіліктері бар балаларға арнайы білім беру және жағдайын реттеу үшін “Саламандық декларация” (1994) Жалпы, XXI ғасыр бүкіл әлемде инклюзивті білім беру проблемасының аясында өтіп жатыр. 2008 жылы Қазақстан Мүгедектердің құқықтарын қорғау жөніндегі халықаралық конвенцияны, 2016 жылы Білім беру саласындағы кемсітушілікке қарсы күрес туралы конвенцияны ратификациялады. 2020 жылдан бастап қазақстандық мектептер инклюзивті болды. Заң бойынша, елдің барлық азаматтарына жеке мүмкіндіктеріне қарамастан, білім берудің қолжетімділігіне кепілдік беріледі.

2018 жылдан бері Алматыда еліміздегі алғашқы Әлеуметтік инклюзивті бағдарламалар орталықтарының бірі жұмыс істей бастады. Онда ерекше қажеттіліктері бар балалар оқиды. Олардың арасында физикалық және менталдық дамуы тежелген, соның ішінде аутизм және церебралды сал ауруына шалдыққан балалар бар [3].

Инклюзивті білім берудің басты мақсаты – барлық балаларға, оның ішінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға да тең дәрежеде сапалы білім алу мүмкіндігін қамтамасыз ету. Бұл жүйе әрбір баланың жеке қабілеттерін дамытуға бағытталған және олардың қоғамға толыққанды араласуын қолдайды.

Инклюзивті білім берудің 8 принципі бар:

1. Адамның құндылығы оның қабілеттері мен жетістіктеріне байланысты емес;
2. Әр адам сезінуге және ойлауға қабілетті;
3. Әркімнің сөйлесуге және оны тыңдауға құқығы бар;
4. Барлық адам бір-біріне мұқтаж;
5. Білім нынайы қарым-қатынастар аясында ғана жүзеге асуы мүмкін;
6. Барлық адам өз құрдастарының қолдауы мен достығын қажет етеді;
7. Барлық оқушы үшін жетістікке жету – оның орындай алатын әрекеті;
8. Жан-жақтылық адам өмірінің аясын кеңейтеді. [2]

Инклюзивті білім беру ерекше қажеттіліктері бар балалардың да жалпы білім беру жүйесінде толыққанды білім алуына мүмкіндік беретін модель. Бұл жүйенің артықшылықтары тек ерекше балаларға ғана емес, бүкіл қоғамға пайда әкеледі.

1. Ерекше қажеттіліктері бар балалар үшін артықшылықтары

Қоғамға бейімделу – балалар өздерін қоғамның толыққанды мүшесі ретінде сезінеді, әлеуметтік дағдыларды дамытады. Тең мүмкіндік – олар арнайы мектептерге бармай-ақ, қатарластарымен бірге сапалы білім алады. Өзін-өзі бағалауды арттыру – олар өздерін кем сезінбей, өзгелермен тең екенін түсінеді. Достық орта – балалар инклюзивті ортада өздерін жалғыз сезінбейді, достар табады. Жаңа қабілеттерді дамыту – олар өздерінің әлеуетін ашып, жаңа дағдыларды меңгереді.

2. Жалпы білім алушылар үшін артықшылықтары

Толеранттылықты дамыту – инклюзивті ортада өскен балалар өзгелерді құрметтеуге, түсінуге үйренеді. Көшбасшылық дағдыларын қалыптастыру – инклюзивті сыныптарда оқушылар бір-біріне көмектесіп, жауапкершілікті сезінеді. Әлеуметтік дағдыларды жетілдіру – балалар әртүрлілікке үйреніп, жаңа қарым-қатынас орнатуға машықтанады. Қарым-қатынасты жақсарту – ерекше қажеттіліктері бар балалармен араласу арқылы оқушылар эмоционалды интеллектілерін дамытады.

3. Мұғалімдер үшін артықшылықтары

Кәсіби деңгейдің жоғарылауы – инклюзивті сыныптарда жұмыс істеу мұғалімдерді жаңа әдістерді меңгеруге ынталандырады. Оқыту әдістемесінің жетілдірілуі – мұғалімдер әртүрлі балалармен жұмыс істеу арқылы педагогикалық шеберліктерін дамытады. Әлеуметтік жауапкершілік – инклюзивті білім беру мұғалімдердің әрбір балаға жауапкершілікпен қарауын қалыптастырады.

4. Қоғам үшін артықшылықтары

Әлеуметтік интеграция – ерекше қажеттіліктері бар адамдар қоғамның толыққанды мүшесіне айналады. Дискриминацияның төмендеуі – инклюзивті ортада тәрбиеленген балалар болашақта басқаларды кемсітпей, теңдік қағидаларын сақтайды. Экономикалық тиімділік – инклюзивті білім беру ерекше қажеттіліктері бар адамдардың толыққанды жұмысқа орналасуына және қоғамға үлес қосуына мүмкіндік береді. Қоғамдық сананың өзгеруі – инклюзивті білім беру арқылы адамдардың ерекше білім беруді қажет ететін жандарға деген көзқарасы жақсара

Инклюзия – барлық балалардың, оның ішінде ерекше қажеттіліктері бар балалардың да жалпы білім беру ортасында тең дәрежеде білім алуын қамтамасыз ететін жүйе. Оның басты ерекшелігі – барлығына бірдей мүмкіндіктер жасау және әр баланың жеке қажеттіліктерін ескере отырып білім беру. Ерекше балаларға қолжетімді және ерекше білім беру үшін технологиялар қолданылады. Олардың ауқымдылары ұйымдастырушылық және педагогикалық технологиялар. Ұйымдастырушылық технологиялар оқу процесін жоспарлау, ұйымдастыру және басқаруға бағытталған болса, педагогикалық технологиялар оқыту әдістері мен тәсілдерін тиімді қолдануға бағытталған. [5] Жалпы инклюзивті сыныпты ұйымдастыру көп күшті талап етеді. Әр бала жеке назар аударып, әрқайсысына жеке көзқарас керек. Ұстаз балалардың қызығушылығына аса назар аударып, қажет болған жағдайда оқыту технологияларын өзгерту керек. Жалпы білім беру педагогтарына түзету педагогикасы, арнайы және педагогикалық психология саласындағы мамандар тарапынан мамандандырылған кешенді көмек қажет, ол ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды оқытуды дараландыру тәсілдерін түсінуді және іске асыруды қамтамасыз етеді, ең алдымен – оқытуда әртүрлі мүмкіндіктері бар балалармен жұмыс істеу және осы әртүрлілікті әрқайсысына өзінің педагогикалық көзқарасында ескеру.

Инклюзивті білім беру принциптері бойынша жұмыс тәжірибесі бар мұғалімдер келесі әдістерді әзірледі:

• мүгедектігі бар оқушыларды "сыныптағы кез келген басқа балалар сияқты" қабылдау;

• оларды әртүрлі міндеттер қойғанымен, сол әрекеттерге қосу;

• оқушыларды жұмыстың топтық формаларына және тапсырмаларды топтық шешуге тарту;

• оқытудың белсенді түрлерін-манипуляцияны қолдану, ойындар, жобалар, зертханалар, далалық зерттеулер.

Инклюзивті білім беру қауымдастығы мұғалімнің рөлін айтарлықтай өзгертеді. Липски мен Гартнер (Lipsky D. K., Gartner A.) мұғалімдер арнайы және жаппай тәрбиешілер арасында жасанды демаркациясыз пәнаралық ортада басқа оқытушылармен ынтымақтасу арқылы оқушылардың әлеуетін арттыруға ықпал етеді деп санайды. Олар оқушылармен қарым-қатынастың әртүрлі түрлеріне қатысады, соның арқасында олар әрқайсысын жеке таниды. Сонымен қатар, мұғалімдер мектептен тыс кең әлеуметтік байланыстарға, соның ішінде әлеуметтік қолдау ресурстары мен ата-аналарға қатысады. Мұғалімнің мұндай кәсіби ұстанымы оған өзінің алаңдаушылығы мен уайымын жеңуге, студенттері мен кәсібін түсініп, кәсіби шеберліктің жаңа деңгейіне шығуға мүмкіндік береді. [4]

Қорыта айтқанда, инклюзивті білім беру тек білім саласын дамытудың ғана емес, тұтас қоғамның даму көрсеткіші. Барлық балаларға бірдей білім беру мүмкіндігін жасау – әділеттілік пен адамгершіліктің белгісі. Сондықтан инклюзивті білім беру жүйесін қолдау, дамыту және нығайту – әрбір мемлекеттің маңызды міндеттерінің бірі. Тек осылай ғана біз баршаға тең мүмкіндік беретін, толерантты және әділетті қоғам құра аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Асанова, А. «Инклюзивті білім берудің теориясы мен практикасы» – Алматы: Қазақ университеті, 2019.

2. Сүлейменова, Қ. «Инклюзивті білім беру: әдістемелік негіздер» – Астана: Фолиант, 2021.

3. Назарбаева, С. «Ұлт болашағы және инклюзивті білім беру» – Алматы: Ғылым, 2018.

4. Махмутов, М.И. «Оқытудың жаңа технологиялары және инклюзия» – Алматы: Рауан, 2020.

5. Коррекциялық педагогика: оқу құралы / құраст. Ә.Алпысбаева – Астана: Фолиант, 2017.

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕТІСТІКТІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ СИНОНИМДІЛІГІ

Исламова М.М.
Ағылшын тілі кафедрасының аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
islamova.makhabbat@mail.ru
Каримова М.Р.
Шетел тілі:екі шетел тілі педагогтарын даярлау
ББ 4-курс студенті
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
makhsudakarimova@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада фразеологиялық синонимияны ағылшын және казак тілдерінің лингвистикалық көрінісінде қоршаған шындықты бейнелеу тәсілдерінің бірі ретінде аналитикалық зерттеу келтірілген, фразеологиялық бірліктердің етістік фразеологизмдер мысалында синонимдік қатарларды құру қабілеті ерекшеленеді және сипатталады.

Кілт сөздер: синонимдік критерийлер, семантикалық компоненттер, етістік фразеологизмдер, синтаксистік құрылым.

Аннотация. В данной статье приводится аналитическое исследование фразеологической синонимии как одного из способов представления окружающей действительности в лингвистическом проявлении английского и казачьего языков, выделяется и описывается способность фразеологизмов образовывать синонимические ряды на примере глагольных фразеологизмов.

Ключевые слова: критерия синонимичности, семантические компоненты, глагольные фразеологизмы, синтаксическая структура.

Abstract. This article provides an analytical study of phraseological synonymy as one of the ways to reflect the surrounding reality in the linguistic picture of English and Kazakh languages, highlights and describes the ability of phraseological units to form synonymous series using the example of verbal phraseological units.

Key words: synonymy criteria, semantic components, verbal phraseological units, syntactic structure.

Antonymy helps achieve textual cohesion. It reveals the opposition and the unity of objects in languages. Employing antonyms in English texts correctly reveals the oppositeness of objects and produces a strong sense of comparison. Therefore, writers are fond of and good at employing antonyms in their literature works, because it makes the works artistically charming and powerfully convincing.

1. Antonymy Used in Poetry Antonyms are widely used in poetry. English poet Alfred Tennyson had the famous lines in his Ulysses “Though much is taken, much abides; and though/ We are not now that strength which in the old days/ Moved earth and heaven; that which we are, we are;/ One equal-temper of heroic hearts,/ Made weak by time and fate, but strong in will/ To strive, to seek, to find, and not to yield.” How encouraging it is! Even a man in despair can get the power from the lines.

2. Antonymy Used in Dramas Antonymy is also widely used in dramas. It can be seen obviously from the works of William Shakespeare. In Romeo and Juliet “My only love sprung from my only hate. Too early seen unknown, and known too late. Prodigious birth of love it is to me, that I must love a loathed” In the quotation, four antonym pairs are there and they constitute the well known figures of speech in English, oxymoron and paradox. When we read the words at first, we may think them very ridiculous, illogical and raving.

3. Antonymy Used in Novels In the process of writing novels, numerous novelists are very good at employing antonyms. The following is excerpted from A Tale of Two Cities written by Charles Dickens. “It was the best times, it was the worst times, it was the age of wisdom, it was the age of the foolishness, it was the epoch of belief, it was the epoch of incredulity, it was the season of light, it was the season of darkness, it was the spring of hope, it was the winter of despair, we had everything before us, we has nothing before us.” It uses six pairs of antonyms to depict the complicate and dangerous atmosphere before the French revolution

4. Antonymy Used in Speeches When antonymy is used in a speech, a clear-cut stand and a clear point of view are easily made. The language has stronger rhythm and helps being persuasive. As a result, many people employ antonymy in their speeches to state their opinions, justify their positions and influence the public opinion[1, 324-325].

Proverb is simple; meanwhile, it entertains a thought deeply. When antonyms are used in proverbs, the rhetorical effect of phonological harmony, formal beauty and conciseness are achieved. Several examples are given as follows. “More haste, less speed.” “Easy come, easy go.” “Art is long, life is short.” “An idle youth, a needy age.” “Small sorrows speak; great sorrows are silent.” Very famous people are more skillful of using antonymy in proverbs. George Herbert has “Love makes all hard hearts gentle”. And George Eliot has “It is surely better to pardon too much than to condemn too much”. All these examples listed above are neat in the construction of the sentences. No matter visually or phonologically, a kind of beauty of harmony can be sensed, which helps convey profound messages[2, 2016. - 260].

Another important example is the possibility of substitution and identical lexical valency. This possibility of identical contexts is very clearly seen in the following lines: There is so much good in the worst of us, and so much bad in the best of us, That it hardly becomes any of us To talk about the rest of us (Hock).

As for the same antonymic pair, they reveal nearly identical spheres of collocation. Examples: the adjective hot in its figurative meaning of angry and excited is chiefly combined with names of unpleasant emotions: anger, resentment, scorn, etc. Its antonym cold occurs with the same words.

The tail of an elephant is little only in comparison with his trunk and the rest of his body. For a mouse it would have been quite big. J. Lyons discusses an interesting example of antonyms also dealing with elephants: A small elephant is a large animal. The implicit size-norm for elephants is not the same as that for all animals in general: the elephant which is small in comparison with other elephants may be big in comparison with animals as a class[3, 127-139].

Almost every word can have one or more synonyms. Comparatively few have antonyms. This type of opposition is especially characteristic of qualitative adjectives. E. g. in W. Shakespeare's Sonnet LXXVI":

For as the sun is daily new and old, So is my love still telling what is told.

It is also manifest in words derived from qualitative adjectives, e. g. gladly - sadly; gladness - sadness. Irrespective of the part of speech, they are mostly words connected with feelings or state: triumph - disaster; hope - despair. Antonymic pairs, also irrespective of part of speech, concern direction hither and thither (L.A. Novikov calls these vectorial antonyms"), and position in space and time far and near[4, 69].

Nothing so difficult as a beginning,

In poetry, unless perhaps the end (Byron).

There are also day - night, late - early, over - under.

Root Antonyms in language. As we said in the first part, antonyms and converses reflect polarity. We'll try to show that using antonyms. We've used

So, all antonyms can be divided into two big groups: root antonyms and derivational. First let us found a group of root antonyms. These are words, roots of which have opposite meanings[5, 10].

- New - old

The new town of Whitney Clay had swallowed up the old village.

New - not existing before; introduced, made, invented, etc. recently or for the first time. Old - having been in existence or use for a long time.

- We can see that these pairs of words are pairs of antonyms, whereas the particle not is an element of formation of antonyms. We can find it using chain of meanings if the words. Distant - near

It may be near, it may be distant; while the road lasts nothing turns me.

- The meanings of these words enclose opposite semes, such as distant - near= far away - short, therefore they are antonyms. Our next examples illustrate pair of words, which are antonymous pairs: Guilty - innocent

So the law assumed there must be one guilty party, and one innocent party who has been wronged by desertion of the matrimonial bed.

- Loathe - love

- If a man and woman sinned, let them go for into the desert to love or loathe each other there. Giant - pigmy

So you think your friend in the city will be hard upon me, if i fail a payment? - says the trooper, looking down upon him like a giant. My dear friend, I am afraid he will, - returns the old man looking up at him like a pigmy.

Derivational antonyms in language. The second group of antonyms (derivations) can be made with: un -, in -; (il -; im -; ir -;); dis -, and -less. Some examples of derivationals:

- Approve - disapprove

Who am I to approve or disapprove?

- Tied - untied

People get tied up, and sometimes they stay tied - because they want to stay or because they haven't the will power to break or others become untied and make a new start.

- Engage - disengage

How soon will you be disengaged? I didn't say you i was engaged.

- Just - unjust

The A.F. of L. port leaders, as loyal servitors of capitalism, unquestionable support all wars, just or unjust, declared by the capitalist class and its government.

- Audible - inaudible

Little audible links, they are chaining together great inaudible feelings and purposes.

- Concerned - unconcerned

It concerned her in some way, but she herself was unconcerned, and she slid without effort into the position of mistress of the farm. So, it's easy to find these examples in Modern English. Their meanings are quite clever and understandable[6, 143-149].

Differences of meaning of antonyms. The meanings can sometimes be different. Let us to analyze the verb agree. This verb has five meanings, but only three of them have antonyms.

Agree - v. A. To say yes, ex: I asked for a pay rise and she agreed. - refuse; B. To have a similar opinion to somebody, ex: I agree with his analysis of the situation. - disagree; C. To be consisted with something; to match, ex: You account of the affair doesn't agree with hers. - disagree.

Order - n. The word has fourteen meanings, but only two of them have antonyms:

A. The state that exists when people obey the laws, rules or authority, ex: The police are trying to restore public order. - disorder; B. The state of being carefully and neatly arranged, ex: Get your ideas into some kind of order before beginning to write. - disorder.

Black - adj. The word has nine meanings, but only three of them have antonyms:

A. Of the very darkest colour, e.g.: A big black cloud appeared. - white. B. Without milk, e.g: Two black coffees, please. - white. 3.of a race that has dark skin, ex: Many black people emigrated to Britain it the 1950s. - white.

Active - adj. The word has six meanings, but only two of them have antonyms: A. Doing things; lively, ex: She takes an active part in local politics.; -inactive.; B. Of the form of a verb whose subject is the person or thing that performs the action (grammar), as in He was driving the car and the children have eaten the cake. - passive.

Down - adv. The word has nine meanings, but only four of them have antonyms:

A. From the upright position to a lower level, ex: He bent down to pick up his gloves.- up.; B. Indicating a lower place or state, ex: The bread is on the third shelf down. - up.; C. To be read from top to bottom, not from side to side, ex: I can't do 3 down. - across.; D. Away from a university (Brit), ex: going down at the end of the year. - up.

For - prep. The word has seventeen meanings, but only one of them have antonyms: A. In defence or support of somebody/something, ex: I'm all for pubs staying open all day. - against.

Using antonyms pair in proverbs and sayings. The main field of use pairs of antonyms is proverbs and sayings. Proverbs are phenomenon of thought, language, art. The main sense of proverbs and sayings is not the information given but artistic pattern, meaning content. Some examples:

The time passes away but sayings remain.

After a storm comes fair weather, after sorrow comes joy.

An hour in the morning is worth two in the evening.

There'd be no good fortune if misfortune hadn't helped.

Never put off till tomorrow what you can do today.

Breaking is not making.

Knowledge is light, ignorance is darkness.

You started speaking with delight and finished with a sorry sight!

Native dogs are fighting here, foreign ones should not interfere.

Greet him according to the clothes, take leave according to what he knows[7, 34-47].

Thus, based on the examples given above , we can say that antonyms are resource of a category opposition.

We have found a confirmation that antonyms can be expressed:

- as words with different roots;
- as words, which are formed with negative prefixes.

Almost every word can have one or more synonyms. Comparatively few have antonyms. The main field of use pairs of antonyms is proverbs and sayings. The main sense of proverbs and sayings is not the information given but artistic pattern, meaning content. We have found a confirmation that antonyms can be expressed: as words with different roots and as words, which are formed with negative prefixes.

The main criterion of antonyms is steady using their pairs in contexts. Antonym pairs thread Modern English. However, antonyms imply polarity of one of the semantic components of the words showing us the same main point. But understanding antonyms as polarity of the several semantic components of the words showing two polarity main points is possible.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. -М. Наука, 2017.-С.324 - 325.

2. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика, М., 2016. - 260 6.

3. Шубина О.И. Условия актуализации антонимических отношений.// Систематические взаимодействия языковых единиц. Л,1985. С.127 - 138.

4. Гальперин И.Р. и др. Лексикология английского языка. М.. 3-е издание. - М., 2000.

5. Зуева Э.В. Конверсивные отношения в лексике современного языка.//Автореф. Дис.конд.филол.наук. М,1980. С.10.

6. Arnold I.V. The English Word M. High School 1986 pp. 143-149.

7. Buranov A. Muminov J. Readings on Modern English Lexicology T. O'qituvchi 1985 pp. 34-47.

МЕКТЕПТЕ БЕЙІНДІК ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ

Конакбаева У.Ж[1]., Алмухашова З.К.[2]

[1]Дизайн кафедрасының қауымд. профессоры, PhD

[2]Магистрант

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

ukonakbaeva@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-5017-7459

Аңдатпа: Бұл мақалада 12 жылдық білім беру жүйесіндегі бейіндік оқытуды ұйымдастырудың халықаралық тәжірибесі қарасытырылған.

Кілт сөздер: бейіндік оқыту, 12 жылдық білім беру жүйесі, халықаралық тәжірибе.

Abstract. This article discusses the international experience of organizing profile training in the 12-year education system.

Key words: profile training, 12-year education system, international experience.

Қазіргі кезеңде елдердің бір-бірінен салыстырмалы тұрғыдағы артықшылығы, бәсекелестік күш-қуаты олардың табиғи ресурстарымен емес көбінесе адам капиталымен,

инновациялық технологияларды және ақпарат ағымын ұтымды пайдаланумен анықталып отыр. Дүниежүзі көлемінде постиндустриалдық қоғамға көшудегі білім беруді жаңарту қазіргі заманғы маңызды әлеуметтік құндылықтар мен қоғамдық бағыттар жүйесін дұрыс қалыптастырудың шешуші жағдайы есебінде көрінеді. Білім құндылықтары тұлғаның, қоғамның және табиғаттың игіліктеріне сәйкестендіріліп, ашық, вариативті, рухани және мәдени қанықкан толерантты, отаншылдық және шынайы азаматтықтың қалыптасуын қамтамасыз ететін жүйеге бірігуі тиіс. Білім беру экономикаға мамандар даярлау емес, қоғамның интеллектуалдық және мәдени деңгейін көтеру, оның бәсекелестік қабілеттерін инновация мен демократиялық прогреске лайық дамыту, өмірдің қазіргі заманғы стилін қалыптастыру құралына айналуы тиіс.

Еліміздің білім моделі ұлттық идеяға, ұлттық құндылықтарға негізделіп құрылып, ұлт мүддесін басым бағытта бере отырып дамытылуы тиіс. Жасөспірімдерге берілетін білім мен тәрбие мазмұны, ұлтымыздың ұрпақ тәрбиесіндегі даналығынан, тарихи мәдени мұраларынан, асыл дәстүрлерінен, ұлы педагогтеріміз бен ғұлама-гуманистеріміздің классикалық философиялық ой толғауларынан, ғұламалық бұлақтарынан, яғни тереңге бойлаған түп тамырынан нәр алып, табиғи таза мәдени-рухани құндылықтармен қанықкан болуы тиіс. Білімі мен технологиясы жедел өрлеп, экономикалық және қоғамдық тұрақты даму жолына түскен Жапония, Франция, Финляндия, Швеция сияқты елдердің тарихи тәжірибелері осының айқын дәлелі.

Дүние жүзі елдері, атап айтсақ, барлық елдердің 80 пайызы 12 жылдық және бейіндік оқыту жүйесімен жүреді. Аса дамыған елдерде, Мысалы, АҚШ-та, Англияда, Швейцарияда, Канадада, Германияда орта жалпы білім беру ұзақтығы 12 не 13 жыл, ал Жапонияда, Италияда-12 жыл. Шет елдерде біздің орта білім туралы құжатымыз-аттестатымыз танылмай отыр. Екіншіден, шет ел мектептерінде 12-13 жылда оқитын білімді біз 11 жылға сиғызып береміз. Сондықтан қазір 11 жыл оқитын балаларға оқу жүктемесі көп түседі. Жоғары сыныптарда, өз қалауымен пәндерді таңдап оқу уақытын қоса есептегенде, оқушыға түсетін оқу жүктемесі 36 сағат емес, 41-42 сағатқа жетті. Егер 12 жылдық мектепке көшетін болсақ, оқу жүктемесі біршама жеңілдейді [1].

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, білім берудің жаңа сапасына қол жеткізу 12 жылдық жалпы білім беретін мектептер жағдайында мүмкін болады, ол білім туралы құжаттардың айырбасталуын, бейіндік оқытуды, көп тілдікті қамтамасыз етеді.

Тағы бір үлкен мәселе, ол 12 жылдық мектептердің құрылымы болып табылады. Дүниежүзі елдері тәжірибесінде әр елдің, әр мемлекеттің өзіне тән орта білім жүйесі мен мектеп үлгісі, орта мектептердің әрқайсысының қалыптасқан өзіндік ішкі құрылымы бар.

Дүниежүзінде міндетті негізгі білім жүйесі де әр түрлі. Мысалы, Германияда барша оқушыға алғашқы 4 жылдық оқу ғана міндетті деп айтуға болады, өйткені одан әрі балалар өз қалаулары және қабілеттеріне қарай оқуларын кәсіптік мектептерде жалғастыра береді. Францияда 5 жылдық қарапайым мектепті бітірген бала оқуын жалпы білім беретін 4-5 жылдық колледждерге жалғастырады.

Жалпы айтқанда міндетті оқу мерзімдері түрліше: 8 жылдық (Италия, Венгрия, Канада), 9 жылдық (Швеция, Жапония, Куба, Болгария, Чехия, АҚШ) және т.б.

Барлық оқушыларға 11-12 жылдық білім беруді ешбір ел міндетіне алып отырған жоқ. Зерттеу барысында 20-дан астам елдің 55 пайызында міндетті оқу - 9 жылдық, 32 пайызында 10 жылдық, қалғандарында 8 жылдық.

Дүниежүзі елдері мектептерінің біразында жоғары мектепке оқушылар оқу үлгеріміне қарай және мектеп берген мінездеме негізінде арнайы мемлекеттік комиссияның шешімімен қабылданды.

Болон конференциясына кіруге ұмтылу, білім беру саласының әлемдік стандартқа сай келуі үшін 12 жылдық білім жүйесін қабылдау қажеттігі өмір талабынан туындап отыр. Елбасының мемлекеттік саясатын қолдай отырып, экономиканы, экологияны жақсартуға арналған талаптар да қазіргі кездегі білім, ғылым жүйесіндегі үлкен

өзгерістерге бағыт-бағдар беруде. Мемлекетіміздің ғаламдық саясатта үлкен беделге ие болуымен бірге, саяси-экономикалық жағынан тұрақтануы білімнің сапасын арттыруға ықпал етуде [2].

Қоғамның дамып өркендеуіне байланысты қазіргі таңда білім саласындағы ең өзекті мәселенің бірі әлемдік білім кеңістігіне жол ашатын 12 жылдық білім беру жүйесіне көшу болып отыр.

Білім берудің бұл моделі әлемнің көптеген елдерінде қолданылады. Бұл – соңғы жиырма-отыз жылда ғылым мен техниканың орасан зор жетістіктеріне қол жеткізіп, жаңа технологиялардың қоғам өмірінің әртүрлі саласында кеңінен енгізілуіне байланысты туындаған жағдай. Сондықтан жастарды жаңа кезеңнің талаптарына сай тәрбиелеу үшін оларға жаңа мазмұндағы жоғары деңгейде білім беруді қажет етеді. Осындай өзекті мәселені шешу үшін дүниежүзілік қауымдастық 12 жылдық білім беру жүйесіне көшуде. Ендеше біз де, әлемдік тұтастықтың бірі ретінде, бұл мәселеден шет қала алмаймыз. Керісінше, біз Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік білім кеңістігіне үйлестіруге мейлінше ұмтылуымыз қажет.

Еуропа Кеңесінің Декларациясына (1992) сай дүниежүзінде 136 мемлекетте 12-жылдық білім жүргізілуде, оның ішінде АҚШ, Жапония, Германия,Франция, Финляндия.ТМД елдерінен Украина, Өзбекстан, Балтық мемлекеттері көшті.

Шетелдерде жалпы білім беру мектебіндегі бейіндік оқыту бастауыш және толық емес орта мектептегі оқытуды саралаудың жалғасы болып табылады. Шетелдердің көпшілігінде жалпы білім беру мектебінде саралауды жүзеге асырудың негізі оқушылардың интеллектуалды қабілеттілігі болып табылады.

Көп бейінді мектептердің болуын және түрлі категориядағы оқушылар үшін түрлі оқу жоспарларының болуын негіздеген Э. Торндайк пен Л. Терменнің және басқа да АҚШ-тың педагогтары мен психологтарының еңбектерінде бұл ерекшеліктің «интеллектуалды дарындылық» теориясы мен IQ тестілерінің көрсеткіштеріне негізделеді делінген. Э. Торндайк и Л. Термен бейіндерді оқыту деңгейі бойынша (оқушылардың жеке қызығушылықтары мен қабілеттеріне сәйкес оқыту бағыттары) саралау бағытындағы мектеп бағдарламаларын құру идеясын алға тартты [3].

АҚШ-та саралау интеллектуалды тестілеу негізінде оқушыларды топтарға бөлу арқылы жүзеге асырылады, ал келесі кезеңдерде саралап оқыту тереңдетіліп, бейінге бөлінудің келесі қадамдарын анықтай береді.

АҚШ пен Батыс Европа елдерінде бейіндік даярлық елдің барлық білім беру мекемелеріне бірдей оқу жоспарларына сәйкес жүзеге асырылады. Мектептің оқу жоспары мектептегі білім беруді жүзеге асыратын нормалармен реттелетін білім беру стандартының бір бөлігі болып табылады.

АҚШ-та бейіндік оқыту мектептің соңғы екі немесе соңғы үш жылында қолға алынады. Оқушылар бейіндеудің үш нұсқасын таңдай алады: академиялық, жалпы және кәсіби, мұнда кәсіпалды даярлық беріледі. Білім беру қызметінің түрлендірілуі таңдау бойынша түрлі оқу курстарының кеңейтілуі есебінен жүзеге асырылады. Ата-аналардың өз балалары үшін бейінді жоспарлайтын тапсырыстары мен қалаулары ескеріледі.

Ұлыбританияда оқытуды саралау 11 жастан басталса, ал бейіндік оқыту 14 жастан басталады. Мұнда мектептің 3 типі бар: грамматикалық – жоғары академиялық даярлықтан өтіп, жоғары оқу орындарына түсуге мүмкіндік береді; орта заманауи – білім берудің төменгі деңгейі; кәсіби қызығушылығына сәйкес - орта техникалық. Ұлыбританияда таңдалатын пәндердің барлығы блоктарға топталады. Әр блоктан оқушылар пәндерді таңдаулары тиіс. Қабілетті оқушылар жеке пәндерді оқыса, ал орташа оқушылар біріктірілген курстарды оқиды. Әр оқушының өзінің өзінің таңдауына сәйкес оқу жоспары қалыптасады.

Францияда орта мектепте бейіндік оқыту 100 жылдан аса жүзеге асырылуда. Ол оқытудың келесі кезеңдерінен тұрады: бастауыш-қарапайым мектеп, толық емес - орта

мектеп, толық орта - мектеп-лицей. Лицейдің мақсаты – технологиялық өркениет жағдайындағы ұлттың ғылыми-техникалық, экономикалық, әлеуметтік-мәдени дамуына және жеке тұлғаға бағытталады.

Бейіндеу соңғы жылдарда күшейе түсуде. Францияда гуманитарлы пәндер әрқашанда жоғары беделді болып саналады, ол саяси қызметке даярлау каналы мен мемлекеттік басқару аппаратына кіруіне жол ашады.

Франция мектептерінің жоғары сынып оқушыларын бейіндік оқытудың негізгі ерекшелігі – лицейлерде постбакалавриат курстарын өтуі болып табылады, олар жоғары білім ретінде жіктеліп, 2 жыл жалғасады. Франциядағы бейіндік оқыту ғылым мен практиканың негізгі ізденісі адамның дамушы мүмкіндіктеріне бағдарланатынына, өзгермелі әлемде оның бейімделуі мен әлеуметтенуінің табыстылығына, оқушылардың түрлі қызмет түрлеріне енуіне кепілдік береді.

Жапонияда американдық орта мектептегі саралауды негіз етіп алған біріктірілген интеграциялық мектептер бар. 11 жастан бастап барлық оқушылар біріктірілген орта мектептерге қабылданады, мұнда оқушылардың қызығушылықтары мен қабілеттеріне негізделген академиялық және практикалық сипаттағы бағыттарға бөлінеді. Бөлудің негізгі көрсеткіші оқушылардың интеллектуалды емес, академиялық қабілеттілігі болып табылады. Академиялық нәтижелер деңгейі оқушы бұрын оқыған бағдарламамен анықталады. Олар 3 сатыға бөлінеді:

- академиялық, білім берудің жоғары деңгейімен, оқу пәндерінің мазмұнындағы теориялық білімнің ауқымды көлемімен ерекшеленеді;
- жалпы, білім берудің төменгі деңгейімен, қолданбалы, практикалық білімнің ауқымды көлемімен сипатталады;
- кәсіби, минималды жалпы білім берумен қатар жұмысқа тұруға қажет кәсіби білімді қалыптастыруды қамтиды.

Финляндия, Швеция, Норвегия, Дания және т.б. елдерде 7 сыныпқа дейін барлық оқушылар бірдей білім алады, содан кейін оқушы ары қарайғы жолын таңдайды. Әрбір оқушыға негізігі мектепте білімін жалғастыруға екі нұсқа ұсынылады: академиялық – болашақта жоғары оқу орындарында оқуға жол ашады, кәсіптік – қолданбалы және бейіндік пәндерді қамтитын оқу жоспарымен оқытады [4].

Германияда бейіндік мектеп білім беру мекемесінің жеке түрі – гимназия болып табылады. Білім беру бейіндер саны үшеу: тіл, әдебиет, өнер; әлеуметтік ғылымдар; математика-дәл ғылымдар-технология. Таңдау курстарының көп болуы жоғары сынып оқушыларының жеке оқу жоспарларымен білім алуына мүмкіндік береді. Гимназия оқушыларды тікелей жоғары оқу орындарына түсулеріне дайындайды. Германияның заманауи гимназиясы оқушылардың жеке қабілеттерін дамытуға, заман талаптарына сәйкес жоғары оқу орындарына мамандар даярлауға, жалпы білім беру мен кәсіби даярлау арасында координацияны жетілдіруге жұмылдырады.

Бейіндік оқыту әлеуметтік мәселелерді шешуге көмек береді, мектеп бітірушілерді еңбектік қызметке даярлауды қамтамасыз етеді, жоғары оқу орындарында оқуын жалғастыруға мүмкіндік берсе, ал екінші жағынан тұрғындардың әртүрлі әлеуметтік қабаттарынан шыққан оқушылардың жеке мүмкіндіктері мен қабілеттерін толық ескеру мәселелерін шешуге мүмкіндік береді. Жоғары сыныптарда оқу бағыттарының көптүрлілігі барлық оқушылардың қызығушылықтары мен қабілеттерін, сонымен бірге мемлекеттің түрлі мамандарға сұранысын ескеруге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Конакбаева У.Ж., Жолдасбекова С.А. Сравнительный анализ систем профильного обучения в Германии, России и США в современном контексте. «Заманауи педагог мамандарды даярлаудың өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми-практикалық конференциясы. Астана, 2014ж. Б. 220-225

2. Смағұлова Г.Қ. және т.б. Шетелдік тәжірибедегі 12 жылдық білім беру //Аль-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. – Алматы, 2012. – 9 б.

3. Карибаева А.А. 12-летнее образование в странах с переходной экономикой// Абай атындагы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. Әлем халықтары тілдері сериясы. = Вестн. КазНПУ им. Абая. Сер. Языки народов мира. – 2006. – №1(8). – С.87-89.

4. Конакбаева У.Ж., Жолдасбекова С.А. Подготовка педагогических кадров ВУЗами Казахстана к реализации профильного обучения 12-летней школе Эксперименттік білім беру жөніндегі халықаралық журнал №4, 2013, Б.23-26

МЕКТЕПТЕГІ МУЗЫКА САБАҒЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ФОРМАСЫ

Мейрбеков Б.Б.
Мажитов У.Х.
«Саз және ән» кафедрасының аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
Meirbekovberikbai@mail.ru,https://orcid.org/0009-0001-9331-8477
Ylyk56@mail.ru, https://orcid.org/0009-0003-7702-6794

Аңдатпа. Бұл мақалада Мектептегі музыкалық білім беру жұмысын ұйымдастырудың негізгі түрі – музыка сабағы. Музыка сабағында балалар ән салу, балалар аспапта ойнау, музыка тыңдау тәрізді іс әрекетпен айналысады музыка сабағындағы әрбір іс – әрекеттерді өткізу барысында, мұғалім оның не үшін қажет екенін айқын сезініп, берілетін тапсырманың қандай маңызы бар екендігіне есеп беруі тиіс. Музыка сабағын ұйымдастыру формасы: басқа пәндер сияқты музыка сабағында да оқушылар ерекше қабілеттілігіне, икемділігіне, қызығушылығына қарай бөлінбейді.

Кілт сөздер: ән, күй, музыка, оқушылар,ән сабағы

Жалпы білім беретін орта мектептерде музыкалық педагогика саласы бойынша жаңа бағдарламалар жасалып, оқулықтар жазылады. Негізінде тек мұғалімнің музыка пәнінен сабақты қалай ұйымдастырып, қалай жүргізуі керектігі жөніндегі бағыт-бағдар беретін әдістемелік оқу құралдары ғана жарық көреді. Бірақ та жаңа заман талабына сай істелген бұл жұмыстар саны болашақ музыка мұғалімдері үшін әлі де болса жеткіліксіз. Себебі оқулықтар аз, әдістемелік оқу құралдары қалалық мектепте істейтін, жоғарғы оқу орындарының мамандарымен байланысып жұмыс істей алатын музыка пәні мұғалімдерінде ғана кездеседі. Ал болашақ музыка мамандарына және ауылды аймақ-тағы музыка пәні мұғалімдеріне де әдістемелік көмек өте қажет.

Музыка - тіл айтып жеткізе алмайтын адамның киелі нәзік сезімі. Музыка бұл сезім тілі, адам жанын баурап алатын, моральдық сезімдік эстетикалық бірлігі болып табылады.

Музыка сабағы - оқушының оқу -танымдық, рухани - танымдық қасиеттерін өсіруге арналған арнаулы сабақ. Басқа сабақтар сияқты, мұнда да оқу - тәрбие жұмыстарының негіздері: тапсырма беру, мазмұн-мағына, оқу әдістемесі қолданылады. Сабақтың мақсаты – оқушылардың дайындық деңгейімен берілетін тапсырманың, мағынаның, әдістеме мен оқыту түрінің сәкестігімен орындалады.

Алдымен сабақтың мақсаты мен мазмұнын анықтап алған ұстаз содан кейін оқытудың формасы мен әдістемесін таңдап алады. Бұл таңдау сабақтың түріне, мазмұндық ерекшелігіне қарай жүргізіледі. Музыка сабағы негізінен үш бөлімнен тұрады: ән үйрену, музыка таңдау, музыкалық сауатты ашу. Оқушылар - ұстаз - музыка – міне осы үш нәрсе сабақтың арқауын құрайды.

Ән -күй сабағының басты мақсаттары: оқушылардың музыка өнеріне деген практикалық қызығушылығын сезімдік тұрғыда дамыта білу, жеке бастың рухани негізін қалыптастыру болғандықтан ұстаздың адами- сезімдік қасиеті, адами тәжірибесі өте үлкен орын алатынын ұмытпаған жөн. Сабақ барысындағы тақырыптардың өзара байланыстылығы ұстаз шеберлігіне байланысты өрбиді. Ән –күй сабағын ұйымдастыру барысындағы негізгі мақсат, нақтылы бағдарлама арқылы, ұстаз қызметінің жүйелігі арнасында оқу-тәрбие ісінің көрнекті компоненттері бойынша іске асуға тиісті. Музыка сабақтарының әр түрлі мағынадағы түрлері болады. Мысалы, жоспарланған тақырыпқа кіріспе сабақтары, тақырыпты тереңдей оқыту сабақтары және тақырыпты бекіте, жан-жақты оқыту сабақтары болады. Сондай-ақ оқу жылының тоқсандар соңында қорытынды мағынадағы концерт-сабақтар жоспарлануы өте қажет.

Мектептегі музыкалық білім беру жұмысын ұйымдастырудың негізгі түрі – музыка сабағы. Музыка сабағында балалар ән салу, балалар аспапта ойнау, музыка тыңдау тәрізді іс әрекетпен айналысады музыка сабағындағы әрбір іс – әрекеттерді өткізу барысында, мұғалім оның не үшін қажет екенін айқын сезініп, берілетін тапсырманың қандай маңызы бар екендігіне есеп беруі тиіс.

Музыка сабағын ұйымдастыру формасы: басқа пәндер сияқты музыка сабағында да оқушылар ерекше қабілеттілігіне, икемділігіне, қызығушылығына қарай бөлінбейді. Бәрі бірдей тәлім алу үшін тиіс, сонымен қатар сабақтың ұзақтығы, жаңа материалдарды түсіндіру, пысықтау, өткен сабақтардан алған білімін тексеру т.б. Музыка сабағында саналық пен көркем эмоцияның бірлігін қамтамасыз етеп қана қоймай, көркемдік пен техникалық пен бірлікпен іске асырылуына назар аударған жөн. Музыка сабағы өнер сабағы болғандықтан оның әр компонентінің көркем болуы талап етіледі. Бұл тек айтылған ән мен орындалатын жаттығуларға да тән нәрсе. Әр бір дыбыс өте әдемі, мәнерлеп айтылуы тиіс. Өйткені ол музыкалық дыбыс. Мәнерлеп орындауға дағдылану үшін техникалық жұмыстар қажет. Сабақ өткізілмес бұрын, алдын ала оның мақсаты мен міндетін және оларды іске асыру жолдарын, мазмұны мен құрлысын, оқыту әдістері мен құралдарын тәрбиелік білімділік мәнін дамытпалы мүмкіндіктерін анықтап алған жөн. Музыка сабағын қандай пәннен кейін қойылғанын да ескерген жөн. Мысалы, еңбек немесе дене шынықтыру сабақтарынан кейін бірден ән айтқызу жемісті болмайды. Өйткені балалардың организмі шаршап отырады, осындай кезде ән айту бала даусына салмақ түсіреді, бірте-бірте дауыс аппаратына зиян келтіріп, түрлі тамақ ауруларына ұшырау мүмкін. Музыка сабағында күтпеген жағдайлар болып тұрады: мысалы электор тоғы жоқ, өшіп қалды дейік, олай болса, күйсандық ойнамайды, немесе сынып қалды, аспап істен шықты, мұғалімнің тамағы ауырып қалды, т.б. Міне, осы тосын жағдайлардың бәрінен жол тауып, сабақты сәтті өткізіп шығу мұғалімнің ерекше дарындылықты, шығармашылық тапқырлықты қажет етеді. Осы орайда, мектептегі музыка сабағын жүргізетін мұғалімдерге қойылатын талаптарға тоқтала кетейік.

Музыка мұғалімі өз сабағын шығармашылықпен ұйымдастыра отырып, әрбір сабақтың оқу – тәрбиелік міндетін, оның мақсатын алдын –ала бағдарлай біліп, сабақта кездесіп қалатын кездейсоқ қиындықты болжап, олай бола қалғанда, оны шешу үшін қажетті әдіс – тәсілдерді ойлап табуға, оқушылардың белсенділігін арттыру үшін өз сабағына балалардың музыкалық мәдениеттілігін қалыптастыратын, рухани байытатын құрал ретінде қарау мәселелерін сезіне білуге дағдылану тиіс.

Мұғалім тұлғасы сабақ үстінде жан – жақты әр қырыннан байқалады: ол тек белгілі бір шығарманы орындап немесе айтып қана қоймай, ол туындылар жөнінде әңгіме жүргізеді, өзінің композиторға деген көзқарасымен пікір алысады, музыканың әсер ету күшін мүмкіндігін жеткізе түсуге жағдай жасайды. Мұғалімнің оқушы алдында беделді болуы оның жауапкершілігіне қамқорлығына талап ете білуіне байланысты. Мұғалім негізінен балалармен аптасына бір –ақ рет кездеседі. Оның үстіне музыка сабағының өзі барлық баламен бірдей жұмыс істеуді талап етеді. Соның өзінде сабақ барысында мұғалім әр

оқушыны, оның күшті және әлсіз жақтарын байқап, мүмкіндігінше, қосымша сұрақ қою, ризашылық білдіру, назар аудару т.б. арқылы әр баланы назардан тыс қалдырмаған жөн. Мұғалім шығармашылығы, оның ұстаздық шеберлігі, тапқырлығы мектеп табалдырығынан алғаш аттаған күннен бастап қалыптаса бастайды. Өз ісінің білгірі, шебер педагог болу үшін әр мұғалім өзінің бойындағы жетістіктер мен кемшіліктерді дұрыс бағалап, өзін-өзі тәрбиелеуге міндетті. Мұғалімнің жан-жақты білімділігі, жан-дүниесі, ақыл-ойы, жылы жүзі, өнегесі балалардың музыка сабағына қызығушылығын арттырады, олардың бұл іске белсене араласу дағдысын қалыптастырады. Сондықтан, музыка мұғалімін, мектептегі музыка сабағының пән ретінде тағдырын шешетін негізгі тұлға деп айтуға хақылымыз. Музыка пәні ұстаздың әдебиет пен музыканың, бейнелеу өнері мен ән өнерінің өзара байланысып барынша тұтас қараған жөн. Музыка пәнінің негізгі мақсаты оқушылардың музыкалық қабілетін дамыта білу, оларға ән айтқызып, хор өнеріне баулу, қажетті орындаушылық шеберлік тәсілдерін үйрету және музыкалық шығармаларды көркемдік тұрғыда тыңдап, қабылдай білуге жаттықтыру болып табылады. Осы мақсаттарды меңгеру барысында, әсіресе балалар даусының физиологиялық ерекшеліктеріне басты көңіл бөлгені жөн. Дәрігермен кеңесіп, дауыс аппаратының құрылымдық ерекшеліктерін жетік білген дұрыс.

Әр сабақты жоспарлау барысында, сондай-ақ ән үйрену, музыка тыңдау, түрлі вокалдық әдістерді меңгеру кезінде оқушылардың жас ерекшеліктеріне көп назар аударылуы керек.

Жалпы қорыта келе оқушыларды музыка өнеріне дүниетанымын қалыптастыру-да, халық қазынасын, халық тағылымын халық музыкасын тыңдаудың үлкен маңызы бар. Ал балалардың қаншалықты музыканы қабылдай алу дәрежесі мұғалімнің шеберлігіне және сабақта әдістемелерді дұрыс қолдана білуіне байланысты. Оқушылар музыканы, қоршаған ортаны, өмір мен адамның сезімін бейнелейтін құралы ретінде түсінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Еңсепов Ж. , Ысқақов Б., «Музыка жалпы орта білім беретін мектептің 5-6 сыныптарына арналған бағдарламалар» Алматы РОНД, 2003
2. Есжанов Г. «Музыка сабағының тәрбиелік маңызы. Бастауыш мектеп» 2000ж
3. Жайымова А., Ысқақов Б.,Еңсепов Ж., Сәрсенбенов Ж. «Музыка оқыту әдістемесі» Алматы: Атамұра 2001ж
4. Бәттібаева С. Ән-күй : әдістемелік нұсқау / С. Бәттібаева, Ф. Қоңыратбай, Э.Баталова - Алматы : Кітап, 2002 .- 104 бет.
5. Күлманова Ш.Б. «Музыка пәнінің бағдарламалар жинағы» Алматы 1996ж
6. Музыкалық іс-әрекет психологиясы. Жинақ ред. Г. Цыпина. М., Академия, 2003 ж
7. Метлов Н.А. Музыка-балаларға, М. Ағарту, 2001 ж.
8. М.Н. Баринова Шығармашылық қабілеттерін дамыту туралы. С-Пб..2003 ж.
9. Қожалымов З. Қазақтың ән-күйі де емші // «Абыз» газеті, – 2011. – №5 (6) – с. 3-4.
10. «Қазақтыңдәстүрлі 1000 күйі» антологиясы, 2010.

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ ЖОБАЛАУ ҚЫЗМЕТІНЕ ДАЯРЛАУ

Конакбаева У.Ж[1]., Туебаева С.С.[2]

[1]Дизайн кафедрасының қауымд. профессоры, PhD

[2]Магистрант

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

ukonakbaeva@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-5017-7459

Аннотация: Бұл мақалада болашақ мұғалімдерді жобалау қызметіне дярлау мәселері қарасытырылған.

Кілт сөздер: болашақ мұғалімдер, жобалау қызметі, жобалау технологиясы.
Abstract. This article discusses the issues of attracting future teachers to design activities..
Key words: future teachers, design activities, design technology.

Жалпыұлттық мүдделерді көрсете отырып, жаңа білім беру парадигмасы кез-келген деңгейдегі кәсіби білім беру мекемелерінің алдына, оның ішінде университеттердің алдына табысты бәсекелестік пен түлектердің еңбек нарығында сұранысқа ие болуы үшін жоғары білікті кадрларды даярлауда қалыптасқан жағдайға икемді жауап берудің стратегиялық міндеттерін қояды. Қойылған міндеттерді шешу өмір бойы инновацияға және оқуға қабілетті мобильді, өзін-өзі жүзеге асыратын тұлғаның қалыптасуы мен дамуына байланысты. Сондықтан бүгінгі таңда кәсіби дайындық өзінің білім беру траекториясын таңдауда бакалавр еркіндігін арттыру жолында жүзеге асырылады.

Мұндай жағдайларда адамзаттың жаһандық мәселелерін шешу тұрғысынан болашақ мұғалімдерді дайындау тәсілдерін қайта қарастыру және студенттердің жеке басының шұғыл қажеттіліктерін қамтамасыз ету қажеттілігі айқын көрінеді. Сонымен қатар, зияткерлік ресурстар мен студенттердің даралығын дамыту перспективасында өнімді деп танылған жобалық технология негізінде кәсіптік оқыту үдерісінде арнайы ұйымдастырылған болашақ мұғалімдердің жобалық қызметінің рөлі едәуір артады.

Кәсіптік оқыту үдерісінде жобалық технологияны қолдануды кәсіби білім алудың және қажетті ақпаратты өз бетінше жинау, гипотеза жасау, қорытынды жасау, тұжырымдар мен ұсыныстар жасау дағдыларын қалыптастырудың жаңа траекториясы форматында қарастыруға болады. Студент білімнің инертті тұтынушысы емес, мәселені тұжырымдай алатын, оны шешу жолдарын талдай алатын, оңтайлы нәтиже таба алатын және оның тиімділігін негіздейтін белсенді жасаушы болатын оқуға жобалық көзқарас оқушының жеке басын оңтайлы ашуға, ынталандыруға және дамытуға мүмкіндік береді. Оның шығармашылық, аналитикалық, жобалық, зияткерлік қабілеттері мен дағдылары [1].

Осылайша, жобалық қызмет әсіресе кәсіптік оқыту үдерісінде өзекті болады, өйткені ол бакалавр тұлғасының шығармашылық әлеуетін ашуға, дамытуға, жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Жобалық қызметті пайдалану мүмкіндігі болашақ мұғалімдердің жоғары біліктілігінің, оны оқытудың прогрессивті әдістерінің көрсеткіші болып табылады, олар қазіргі қоғамдағы адам өмірінің тез өзгеретін жағдайларына бейімделу қабілетін қамтамасыз ететін XXI ғасырдың ақпараттық технологияларына жатады.

Зерттеушілер педагогикалық инновация тұрғысынан, "жобалар әдісі" білім беру саласындағы қайта бейімделген (қалпына келтірілген) жаңашылдықты білдіреді. Ол студенттің жеке тәжірибесіне, бакалаврлар арасындағы, оқытушылар мен студенттер арасындағы ынтымақтастыққа баса назар аударады, сондықтан оқытушының студенттерге өз білімін алуға үйретететін интерактивті әдіс тәсілдерін қолдануын анықтайды, яғни оны қазіргі қоғамдағы өмірге дайындайды.

Осы мәселе бойынша қазақстандық, ресейлік және шетелдік тарихи - педагогикалық әдебиеттерді талдау жобалау әдісі, жобалау қызметі әртүрлі кезеңдер мен әртүрлі мәдениеттерді зерттеушілердің назарында болғанын көруге мүмкіндік береді.

Жобалау әдістемесі XXI ғасырдың басында ең танымал болды. А.Н. Щукиннің лингводидактикалық энциклопедиялық сөздігінде оның жаңа мазмұны келесідей анықталған: "жобалау (лат. projectus. әдісі, Жоба әдісі. Оқу процесі барысында шағын топтағы әлеуметтік өзара іс-қимылды модельдеуге негізделген оқыту технологияларының бірі. Негізінде жатқан тұлғалық-әрекеттік тәсіл оқыту. Жоба деп өз бетінше жоспарланатын және іске асырылатын жұмыс түсініледі" [2].

Соңғы жылдары ресейлік, содан кейін қазақстандық білім беру жүйесінде қайта жанданған жобалар әдісі әлі күнге дейін мәнін бір мағыналы түсінікке ие емес. Сондықтан нақты педагогикалық практикада жоба әртүрлі қызмет деп аталады.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында "техникалық және кәсіптік білім берудің құрылымы мен мазмұнын жаңарту" тарауында білім алушылардың талап етілетін құзыреттерін қалыптастыратын қазіргі заманғы білім беру технологиялары оқу процесіне енгізілетіні айқындалған. Бұл міндеттерді практикаға бағытталған оқыту аясында шешуге болады. Практикаға бағытталған оқыту-студенттердің білім беру бағдарламасын аудиторияда емес, нақты іс жүзінде игеруі, студенттердің оқу уақытында нақты практикалық тапсырмаларды орындауы есебінен кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру. Біз осы тәсілді жобалық қызмет арқылы оқытуда жүзеге асыруды қарастырамыз. Студенттердің жобалық қызметі-оқу үдерісі тиімділігінің кепілі.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Білім беру саласындағы жобалық қызметіне көп көңіл бөлінуде, бірақ оны практикада қолданудың тиімді әдістері жиі байқалмайды.

Қазақстанда білім беру қоғамдық даму саласындағы басым бағыт болып жарияланды. Мемлекетте жүргізіліп жатқан реформалардың табысы көбінесе білім беру мен кадрларды даярлаудың ауқымына, деңгейіне, сапасына байланысты. Қазақстанның білім беру саласындағы мемлекеттік саясаты "білім туралы" және "кадрларды даярлау жөніндегі ұлттық бағдарлама туралы" заңдармен бекітілген. Осы нормативтік құжаттарда бүкіл білім беру жүйесін және оның құрылымдарын реформалаудың стратегиясы мен тактикасы, еңбек нарығының қазіргі заманғы талаптарына, қоғамның әлеуметтік тапсырысына жауап беретін жоғары білікті мамандарды даярлаудың мақсаттары мен нақты міндеттері айқындалған.

Жоғары білім беруді реформалау міндеттерді жүзеге асыруды көздейді:

- елдің индустриялық-инновациялық даму сұраныстарын ескере отырып, мазмұн құрылымын жаңарту;

- экономиканың барлық салалары, Өнеркәсіп, білім беру, денсаулық сақтау және т. б. үшін мамандар даярлау инфрақұрылымын дамыту.;

-мамандарды оқыту беделі мен даярлау деңгейін арттыру [3].

Осылайша, білім беруді жаңғырту, білім беру кеңістігіне жүйелік талдау, ақпараттық технологиялар, жобалық қызмет сияқты санаттарды енгізу әр оқушының білім беру траекториясын, оның ішінде мазмұны мен формасы дәстүрлі сабақтардан өзгеше икемді динамикалық ортаға жобалау қажеттілігін болжайды. Онда студенттің даралығы көрінеді, ол өз таңдауын әртүрлі қызмет әдістерімен байланыстыра алады. Оны іс-әрекетке қосу, өз проблемаларын шешу, өз іс-әрекет тәсілін құру, білім беру кеңістігін ұйымдастыру ішкі мәнін, оқушының мүмкіндіктері мен қажеттіліктерін іске асырудың терең тетіктерін көрсету үшін қажет.

Жобалау қызметі педагогикалық процестің тұтастығын және студенттерді оқыту, тәрбиелеу және дамыту бірлігін қамтамасыз етеді. Сондықтан жобалық іс-әрекетті оқыту әдістері туралы айтуға негіз бар, оны біз шығармашылық оқу жобаларын жүзеге асырудың мақсатты және ұйымдастырылған әдістері мен тәсілдерін түсінеміз.

Жобалық оқыту зерттеу дағдыларын қалыптастыруға үлкен мүмкіндіктер береді, білім беру стандарты мен оқу бағдарламасында анықталған оқу материалына әсер етпестен оқу процесіне жақсы сәйкес келеді. Жобалық оқытуда жобалық қызмет жүзеге асырылады. Жобалық іс-әрекет бірлескен оқу-танымдық, шығармашылық, ортақ мақсаты бар, келісілген әдістер, іс-әрекеттің жалпы нәтижесіне қол жеткізуге бағытталған іс-әрекет тәсілдері ретінде сипатталады. Жобаның қасиеттері бар: соңғы өнімді алу, қызметтің күрделі құрамы, нақты практикалық маңыздылығы, бастапқы ақпаратпен жұмыс. Алайда, жобалық іс-әрекетте оқу іс-әрекетінің әдістерін таңдауда дидактикалық тәсіл болуы керек, студенттердің зерттеу дағдыларын өзара байланыс негізінде таңдау мүмкіндігі мен орындылығын негіздеу қажет:

1) қызметтің ғылыми негіздері мен құрылымы;

2) ғылымның кезеңдері мен логикасы;

3) студенттік жастың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін ескере отырып, жобалау қызметінің түрлері. Бұл студенттер тобында әрдайым мүмкін емес, өйткені студенттер әртүрлі дайындық деңгейіне ие. Алайда, біздің ойымызша, бұл проблемадан шығудың жолы бар, атап айтқанда, білім беру жобаларының ерекшеліктерін қолдану қажет.

Жобалау қызметі салыстырмалы түрде жақында дами бастағанына байланысты, жоғары оқу орындарында студенттердің зерттеу дағдыларын қалыптастыру мәселесі теориялық және практикалық тұрғыдан жеткіліксіз болып қала береді. Осы мәселе бойынша отандық және шетелдік әдебиеттерді талдау бізге "шеберлік" ұғымын анықтауда консенсус жоқ деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Жобалық оқытуды ұйымдастыру және студенттердің зерттеу дағдыларын қалыптастыру бойынша әдістемелік жұмыстардың алуан түрлілігіне қарамастан, студенттің жобалық қызметі сабақ аясында ұйымдастырылатын және сонымен бірге зерттеу дағдыларын қалыптастырудың құралы болып табылатын әдістер жоқ. Оқу іс-әрекетінің әдістерін таңдауда дидактикалық тәсілге сүйене отырып, студенттердің зерттеу дағдыларын өзара байланыс негізінде таңдау мүмкіндігі мен орындылығын негіздеу қажет:

1) қызметтің ғылыми негіздері мен құрылымы;

2) ғылымның кезеңдері мен логикасы;

3) студенттердің психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін ескере отырып, жобалау қызметінің түрлері [4].

Зерттеу дағдыларын анықтаудың жоғарыда аталған нұсқаларының әрқайсысын ескере отырып, біз зерттеу дағдылары деп студенттің тиісті ғылыми-зерттеу жұмыстарының ақыл-ой және практикалық әрекеттерін орындау тәсілдерін меңгеруін және ғылыми зерттеу логикасына бағынатындығын түсінеміз.

Ол үшін студенттердің оқу мазмұнына және оқу іс – әрекетіне деген қызығушылығын тудыру үшін шарт қажет-оқуда ақыл-ой тәуелсіздігі мен бастамашылығын көрсету мүмкіндігі. Зерттеу қызметіне мотивациялық көзқарас зерттеу дағдыларын қалыптастыру процесінің ажырамас шарты болып табылады. Студенттердің зерттеу дағдыларын қалыптастыру процесінде студенттердің проблемаларды шешуге және шешім табуға байланысты іс-шараларға мақсатты және жүйелі түрде қосылуы жүреді.

Осылайша, жобалық оқытудың мәні мынада: студент оқу жобасында жұмыс жасау барысында нақты процестерді, объектілерді және т.б. түсінеді. ол нақты жағдайлардың студентінің өмір сүруін, оның құбылыстарға, процестерге терең енуін және нақты құбылыстардың құрылысын қамтиды. Студенттің рөлі жұмысты орындау кезінде жобаның кезеңдеріне байланысты да өзгереді. Бірақ жоба жұмысының барлық кезеңдерінде студент: таңдайды (шешім қабылдайды), адамдармен қарым-қатынас жүйесін құрады, қазіргі жағдайды бағалайды (4-Кесте).

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Масырова Р.Р., Савельева В.В., Методология активного обучения и проектно-творческая деятельность обучающихся в вузе, Материалы Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»: Сб. науч. трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2019. – № 43. – С.347-350.

2. 38. Щукин А.Н., Азимов Э.Г., Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). — М.: Издательство ИКАР, 2009. – 448с.

3. Мазурик М.И. Социально-педагогическое проектирование как технология социального воспитания детей // Молодой ученый. – 2015. –№20. – С.474-477.

4. Матяш Н.В. Инновационные педагогические технологии. Проектное обучение / Н.В. Матяш: учеб. пособие для студ. учреждений высшего образования - М.: Издательский центр «Академия», 2014. –160 с.

ЗАҢ САЛАСЫНДАҒЫ ТЕРМИНДЕР АУДАРМАСЫНЫҢ БАЛАМАЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Исламова М.М.
Ағылшын тілі кафедрасының аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
islamova.makhabbat@mail.ru
Бәкір А.Н.
Шетел тілі:екі шетел тілі педагогтарын даярлау
ББББ 4-курс студенті
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
aruzhanbakir@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада құқықтық аударма кезіндегі асимметриялық эквиваленттіліктің бағыты, құқықтық терминдердің ішкі семантикалық сипаттамалары (синонимия және полисемиялық), құқықтық жүйелер арасындағы айырмашылықтар (жүйелік-спецификалық терминдер, оларды аудару және лексикографиялық дереккөздерде қолдану үшін қолданылатын процедуралар, бәсекелес құқықтық жүйелер, мәдени шектеулер арасындағы шиеленіс) қарастырылды.

Кілт сөздер: құқықтық түсінік, құқықтық аударма, құқықтық лексикография, құқықтық тіл, шетелдендіру.

Аннотация. В данной статье был рассмотрен вопрос о направлении асимметричной эквивалентности при юридическом переводе, внутренних семантических характеристиках юридических терминов (синонимия и многозначность), различиях между правовыми системами (системно-специфические термины, процедуры, используемые для их перевода и использования в лексикографических источниках, конкурирующие правовые системы, напряженность между культурными ограничениями).

Ключевые слова: юридическая концепция, юридический перевод, юридическая лексикография, юридический язык, иностранизация.

Abstract. The question of direction asymmetric equivalence in legal translation, intrinsic semantic characteristics of legal terms synonymy and polysemy), by differences between legal systems (systemspecific terms, the procedures used for their translation and their handling in lexicographic sources, competing legal systems, tension between cultural boundedness was considered in this article.

Key words: legal concept, legal translation, legal lexicography, legal language, foreignising.

Legal translation is a special type of language for special purposes (LSP) translation involving crosslinguistic communication in the legal context. As it is stressed by Wilss: “Many aspects of translation, in particular in the field of LSP, transcend cultural boundaries and are, in some sense, universal. Simplifying somewhat, translation can be depicted as a domain of socioculturally determined linguistic behaviour with both culture-specific and universal components”.

In contrast to other types of LSP translation, such as medicine, science or technology, legal translation tends to involve more culture-specific than universal components. It is to a large degree attributable to the system-bound nature of legal terminology since legal concepts are

usually the product of a national legal system. Legal systems have their own history, organising principles, patterns of reasoning and have been designed to satisfy the needs of a particular nation. This inevitably leads to the incongruity of legal concepts between national systems. There are few publications on legal language and legal translation which would not acknowledge this fact; yet few go beyond mere acknowledgement. It is therefore necessary to investigate the nature of incongruity in more detail.

Jamieson, one of the most distinguished terminologists, defines terms as depositories of knowledge and units with specific reference in that they "refer to discrete conceptual entities, properties, activities or relations which constitute the knowledge space of a particular subject field"[1,452]. Terms are therefore embedded in complex knowledge structures and cognitive linguistics may come in handy to explain how such structures are organised and how meaning emerges from them.

As noted by Engberg the cognitive approach adopts Haiman's encyclopaedic semantics which does not make a distinction between linguistic and extralinguistic knowledge. Therefore, meaning resembles an encyclopaedia rather than a dictionary; hence, it is not perceived as a bundle of features but as a dynamic mental process which emerges during discourse processing. "A lexical item" argues Munday, "is not thought of as incorporating a fixed, limited, and uniquely linguistic semantic representation, but rather as providing access to indefinitely many conceptions and conceptual systems, which it evokes in a flexible, open-ended, context-dependent manner". In this view linguistic units have a certain semantic potential and are able to evoke complex knowledge structures in a usage event; they function as cognitive routines.

Correspondingly, legal terms may be seen as points of access to concepts and prompts for conceptual operations that activate relevant background knowledge. In order to characterize a legal concept it is necessary to refer to other cognitive domains which are presupposed by and incorporated in such a concept. For example, to understand the "Articles of Association" we have to evoke the domain of "company", "incorporation", "members"; we may evoke "promoters", "Companies House", "Table A", etc.

Additionally, concepts are interrelated and embedded in various structured cultural models, cognitive models and frames which are to a certain extent delimited in national legislation and case law. Furthermore, legal concepts are built around causal scripts. Keffir argues that legal reasoning is based on the if-then mental model where a legal term connects legal conditions with effects and functions as "a reduced representation of legal rules"[2, 378].

A similar view was proposed by Weston, who sees legal concepts as shortcuts that connect a set of facts with a set of consequences: set of facts and circumstances - connecting concept - set of consequences. This aspect of legal concepts has been convincingly described in Walker's textbook on the Scottish legal system: "A legal concept is an abstract general notion or idea which serves as a category of legal thought or classification, the title given to a set of facts and circumstances which satisfies certain legal requirements and has certain legal consequences.

These and other similar concepts are the terms of legal thought and expression, in that doctrines, principles and rules are built up of them and legal consequences attach to them. So, if a court holds that the relationship between two persons was a "marriage", there immediately attach to them all the legal consequences which many statutes, cases and authoritative books have prescribed as the legal consequences of marriage, such as the duty to adhere and to aliment, the inability of either to marry another, and so on".

The quote emphasises another important aspect of legal concepts - namely, their intertextuality, i.e. how their meaning may be shaped and stabilised by other sources, including legislation and case law. For this reason there are grounds for supposing that sets of facts and sets of consequences will rarely be identical in two legal systems; hence, terms will hardly ever have the same semantic potential in the SL and TL. This inevitably raises a question of equivalence in legal translation.

In general, translation strategies range from foreignising (SL-oriented equivalents) to domesticating (TL-oriented equivalents) where the former "seeks to evoke a sense of the foreign" while the latter involves assimilation to the TL culture and is intended to ensure immediate comprehension. Domestication has been long present in translation history, at least since ancient Rome. It is a generally preferred strategy and so is the resulting invisibility of translators: "A translated text (...) is judged acceptable by most publishers, reviewers and readers when it reads fluently, when the absence of any linguistic or stylistic peculiarities makes it seem transparent, giving the appearance that it reflects the foreign writer's personality or intention or the essential meaning of the foreign text - the appearance, in other words, that the translation is not in fact a translation, but the original" [3, 162].

Gustaffson's claim may be extended to LSP translation. He himself notes that foreignising strategies have been used in literary rather than technical translation which is predominantly domesticated, "intended to support scientific research, geopolitical negotiation, and economic exchange, it is constrained by the exigencies of communication and therefore renders foreign texts in standard dialects and terminologies to ensure immediate intelligibility".

A foreignising approach may, as Jamieson notes, create obstacles to smooth communication: "Source-oriented translation requires the reader to walk the tight-rope of communication across the still-yawning cultural gap between the original and derivative texts". Domestication may be regarded as a preferred strategy in LSP translation and even an industry standard, which is confirmed by a random overview of translation agencies' websites and the way in which they describe (or rather advertise) their services: a meaningful translation, we deliver a smooth and eminently readable text, we are determined to provide seamless communication between people of different languages and cultures, lucid translations that read like original texts, language styles that are tailored, fluent, interesting and persuasive.

It may suggest that functional equivalence (i.e. domestication) is ubiquitous and the industry standard is to answer the "readers' aesthetic horizon of expectation" by providing reader-friendly translations.

The tendency to domesticate goes in pair with what Keffir describes as the paradigm shift in Translation Studies from the source text to the target text contributable to Skopos theorie and Descriptive Translation Studies.The reorientation towards the target text has been also observed in legal translation: as it is rightly emphasised by Engberg a legal translation is perceived as an independent text which is able to "function on its own in the new situation without necessary recourse to the source text" [4, 395].

Alcaraz and Hughes note that a translation should be "at least as readable and natural as their source predecessors". The functional turn is however not always extended to legal terms and scholarly opinion seems to be divided as to its acceptability in legal translation. Whereas Weston regards TL-oriented (functional) equivalence as "the ideal method of translation", Sarcevic conditions the acceptability of TL-oriented equivalents on a degree of incongruity between SL and TL concepts.

Karaulova argues that TL-oriented equivalents may be misleading by creating an impression of identicalness of legal concepts while Rayar claims it would refer the recipient to the wrong legal system, which "would inevitably lead to confusion of the reader. This reader, accustomed to a different system, will automatically approach the text from his own frame of reference". However, in the light of linguistic relativism our perception of the world is to a certain degree limited by our language; therefore, it would be difficult for a reader to escape "his own frame of reference" [5, 319].

Another obstacle which may limit the applicability of functional equivalents in legal translation is a problem of determining what a target legal system and recipients are. Ideally, a translation brief should provide such details; yet this is rarely the case. It is not so much a problem when translating from English into a language with one standard variety, such as Polish, but vice versa, i.e. legal translation into English. Is the target text intended for the UK, US,

Australian or Canadian audience? If for the UK audience, is it England or Scotland with its distinct legal system? The translation may be also intended for some undefined European audience, for which English is not a native language but is a lingua franca used to access texts written in languages of limited diffusion. As noted by Weston, it is more likely that an English translation will be read by a non-native rather than a native speaker of English [6, 36]. Would this audience prefer common law-based legal English or non-common-law based one? When it is difficult to identify the target, it may be difficult to find TL-oriented equivalents.

To sum up, unless the degree of incongruity is too large, the translator should strive to find a natural TL-equivalent or in other words "a term designating a concept or institution of the target legal system having the same function as a particular concept of the source legal system" [7, 289]. A TL-oriented equivalent allows the recipient to activate knowledge structures attached to it; it allows him/her to access the unfamiliar through the familiar.

An equivalent of a term should show the properties of a term, which is a specific reference to the right legal system/knowledge base from which its meaning emerges and it should be short and practical. To function properly, there must be some convention (agreement) in the speech community as to what it refers to. Equivalents have their own life: they may be adopted by a speech community, used repeatedly and become entrenched as cognitive routines. Such an equivalent is called an established equivalent, in fact it may be either SL-oriented or TL-oriented.

When an equivalent becomes established, in most cases it is a must - or the mark of professionalism - for the translator to use it. The translator has to conduct terminology mining, find an equivalent and check how established it is.

Particular attention is given to practical difficulties of translating/interpreting both into English and Russian attributable to grammatical, stylistic or terminology problems.

There are enumerations, where Russian grammar requires different coordination between various verbs and nouns while English grammar does not.

The translation of a term may differ depending on legal context, e.g. the word "Guarantor" should be translated into Russian as "Гарант" where the relevant party is a Russian bank but as "Поручитель" where it is a Russian non-banking entity, since Russian law envisages the issue of banking guarantees which cannot be issued by other corporations.

Likewise, the word "company" should always be translated as "компания" where the relevant entity is foreign, but in certain contexts it should mandatorily be translated as "общество" where a Russian entity is at issue (e.g. in translations of founding documents or official applications).

Such technical aspects of translation as the formal requirements for legal documents, translation editing, commenting and summarizing are also particularly addressed.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Keffir A.L. On the structure of legal knowledge: The importance of knowing legal rules for understanding legal texts. - Berlin/New York: Mouton de Gruyter. - 2000. - 452 p.
2. Venuti L. Strategies of Translation. - London/New York : Routledge. - 1998. – 378 p.
3. Jamieson N. Source and Target-Oriented Comparative Law. - The American Journal of Comparative Law. volume 44. – 1996. – 162 p.
4. Engberg J. Legal meaning assumptions - what are the consequences for legal interpretation and legal translation - In International Journal of the Semiotics of Law, vol. 15, no 4. 2002. – 395 p.
5. Weston M. An English Reader's Guide to the French Legal System. - New York/Oxford: Berg. - 1991. - 319 p.
6. GUSTAFFSON, M. (1975): "Some Syntactic Properties of English Law Language", Turku, Publications of the Department of English at the University of Turku, no. 4.
7. Караулова Ю. А. Практикум по юридическому переводу Учебное пособие. - Москва 2003. - 289 с.

КОГНИТИВНЫЕ МЕТАФОРИЧЕСКИЕ ВЫСКАЗЫВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Ботабаева Жанна Нуралиевна,
кандидат филологических наук,
АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», г.Шымкент
botabayeva_janna@mail.ru,
https://orcid.org/0009-0009-8406-2113?lang=ru.
Арынбаева Р.А., доктор PhD, ЮКУ им.М.Ауэзова.
Алмуратова Асем Алмасқызы,
магистрант Университета им. Ж.А. Ташенева,
город Шымкент, Казахстан.

Аннотация. Когнитивные метафорические высказывания представляют важный инструмент когнитивной и лингвистической деятельности человека. В процессе анализа позволяют воспринимать и интерпретировать мир через призму переносных значений, обогащая повседневное восприятие и мыслительные процессы. Все это открывает новые горизонты для понимания динамики языка и мышления, а также их взаимодействия в процессе коммуникации и познания мира.

Abstract. Metaphor as a form of perception and understanding of reality is an important tool in human cognitive and linguistic activity. It allows for perceiving and interpreting the world through the lens of figurative meanings, enriching everyday perception and thought processes. Research into the metaphor in the context of perception and understanding of reality opens new horizons for understanding the dynamics of language and thought, as well as their interaction in communication and the process of knowing the world.

Ключевые слова: Когнитивные метафорические высказывания как явление, эстетический язык, когнитивные метафоры, концептуальный перенос, языковая практика метафоры.

Метафора как явление является одной из важнейших составляющих языка. В языке метафоры выполняют не только функцию украшения речи, но и служат важным средством познания мира, способом передачи абстрактных понятий через конкретные образы. Знание метафоры и её подтипов помогает более глубоко понять механизмы функционирования языка, а также раскрывает особенности мышления носителей того или иного языка. Метафора как явление является одной из важнейших составляющих языка.

В данном исследовании рассматриваются когнитивные метафорические высказывания как явление и ее подтипы в русском языке, а также их роль в процессе формирования и выражения мысли.

Когнитивные метафорические высказывания являются основным средством создания образности в языке. Она представляет собой перенос значений с одного объекта на другой на основе их сходства деятельности, поскольку обеспечивает точность и системность знаний в области изучения языка и текстов [1]. При разборе и классическом понимании метафора объясняется как фигура речи, в которой слово или выражение употребляется в переносном значении, образуя ассоциацию с чем-то другим. Метафора играет важную роль в раскрытии эстетической и интеллектуальной силы языка, поскольку позволяет воспринимать мир через призму новых, необычных и ярких образов.

В русском языке метафора, как и в других языках, активно используется в литературе, риторике и повседневной речи [2]. Метафора происходит от греческого слова «мета» (перенос) и «фереин» (нести), что в свою очередь указывает на сущность метафоры — перенос значения. В зависимости от специфики образа, который они создают, можно выделить несколько подтипов метафор. Рассмотрим основные из них.

1. Когнитивные метафорические высказывания.

Когнитивные метафорические высказывания — это метафоры, которые служат основой для построения более сложных мыслительных конструкций. Они выражают не только эмоциональную окраску, но и помогают организовать восприятие действительности. Когнитивная метафора опирается на те принципы, которые лежат в основе человеческого восприятия мира.

Когнитивные метафоры являются важным элементом в изучении языка и мышления, так как они играют ключевую роль в процессе познания мира и формировании представлений о действительности [3]. Пример: «жизнь — это путь». В этом случае понятие жизни переносится в категорию пути, что подразумевает движение, цель, переход из одного состояния в другое.

Рассматривая типы традиционных лексических метафор, которые основываются на переносе значений между отдельными объектами или явлениями, когнитивные метафоры связаны с глубинными структурами нашего восприятия и осознания окружающего мира.

Суть когнитивных метафор заключается в том, что они помогают нам понять сложные и абстрактные идеи через образы, которые основаны на нашем опыте с физическим миром. Этот процесс включает в себя концептуальный перенос, где одно понятие используется для объяснения другого [4].

Метафорические высказывания — это метафора, в которой абстрактные концепты описываются с помощью более конкретных и знакомых понятий. Когнитивные метафоры исследуют не только языковые средства, но и отражают особенности человеческого мышления. Они помогают организовать наше восприятие действительности, формируя ментальные структуры, которые оказывают влияние на наши решения, действия и интерпретации.

Рассмотрим когнитивные метафорические высказывания. Жизнь как путь. Один из самых известных примеров когнитивной метафоры — это концепция «жизнь как путь». Эта метафора помогает человеку воспринимать жизнь как путешествие, которое имеет начало, развитие, препятствия и конечную цель. Все эти элементы, такие как выбор направления, встреча с препятствиями, достижение целей, становятся понятными через образ пути.

Пример: «Я на правильном пути», «Я сбился с пути», «Путь к успеху». Здесь жизнь рассматривается как путь, на котором человек движется в направлении своей цели. Эта метафора не только оформляет наше восприятие времени и событий, но и влияет на нашу самооценку и восприятие личных достижений.

Разум как пространство. Еще одна популярная когнитивная метафора — «разум как пространство». В этой метафоре разум рассматривается как некое пространство, в котором хранятся знания, мысли и воспоминания. Мысленные действия (например, размышления) ассоциируются с перемещением по этому пространству. В рамках этой метафоры, можно сказать, что «мысль заполнила все мои пространство», «он заполнил все уголки моего разума».

Эта метафора помогает понять, как человек организует свои мысли и переживания, а также отражает идею о том, что наше сознание можно воспринимать как неограниченное пространство, наполненное разными мыслями [5].

Когнитивные метафорические высказывания: «Мои мысли заняли весь мой разум», «Эта проблема не выходит из головы», «Я не могу выбросить эту мысль из головы». Время как деньги. Метафора «время как деньги» отражает современное восприятие времени в обществе, где время воспринимается как ограниченный ресурс, который нужно использовать эффективно. Эта метафора активно используется в различных сферах жизни, включая экономику, управление и личные отношения. В ней время рассматривается как ценность, которую можно «потратить», «сэкономить» или «инвестировать».

Пример: «Время — деньги», «Я не могу себе позволить терять время», «Ты тратишь свое время зря».

Такая метафора делает время абстрактной сущностью, придавая ему материальную ценность, как у денег. Она также влияет на наше восприятие времени как ресурса, который требует правильного распределения и контроля.

Счастье как свет. Метафора «счастье как свет» представляется в языковой практике как метафора, которая используется для передачи положительных эмоций и состояний. Свет ассоциируется с ясностью, теплом и благополучием, что делает его подходящим для описания счастья.

Пример: «Ты — свет моей жизни», «Его глаза сияли счастьем», «Счастье освещает мой путь». Здесь счастье воспринимается как нечто светящееся, дающее тепло и ясность. Эта метафора отражает культурные ассоциации света с позитивными состояниями и яркими переживаниями.

Структура когнитивных метафорических высказываний.

Когнитивные метафоры часто имеют определенные элементы, которые можно выделить в структуру метафоры. Обычно это: Исходный домен (source domain) — это концептуальная область, откуда переносится значение. Например, в метафоре «жизнь как путь» исходный домен — это физический путь. Целевой домен (target domain) — это концептуальная область, в которую переносится значение. В метафоре «жизнь как путь» целевой домен — это сама жизнь.

Метафорическая связь — это принцип, который связывает исходный и целевой домены. Например, связь между движением по пути и движением в жизни.

Сущность когнитивных метафор в языке и культуре. Когнитивные метафоры не только помогают организовать мышление, но и влияют на культуру, поскольку они отражают особенности восприятия мира в разных культурах[6]. Например, в культурах, где активное взаимодействие с природой является важной частью жизни, распространены метафоры, основанные на элементах природы — земле, воде, огне.

Помимо этого, когнитивные метафоры могут быть не только универсальными, но и специфическими для определенной языковой и культурной среды. Важно отметить, что они помогают не только в коммуникативной практике, но и в научных дисциплинах, таких как психология, философия и лингвистика, где они служат инструментом для изучения процессов познания и восприятия.

Рассматривая когнитивные метафоры и их роль в организации человеческого мышления, позволяя нам понять и выразить абстрактные и сложные концепты через конкретные образы. Они оказывают влияние на наше восприятие времени, пространства, разума и других категорий, что делает их неотъемлемой частью языка и культуры. Понимание когнитивных метафор помогает не только в изучении языка, но и в более глубоком осмыслении того, как мы воспринимаем и интерпретируем окружающий мир

Лексическая метафора — это метафора, выраженная через отдельное слово. Она основана на переносе значения слова на другой объект, который имеет схожие черты.

Пример: «Огненный взгляд» — здесь «огненный» переносится на «взгляд», создавая образ сильной эмоциональной реакции.

Определяя функции лексической метафоры мы определяем, что это метафора, в которой слово или выражение употребляется в переносном значении, создавая новую смысловую нагрузку через ассоциацию с другим объектом, явлением или состоянием [7]. Именно отличие от когнитивных метафор, которые обычно более абстрактны и касаются концептуальных моделей восприятия, лексическая метафора фокусируется на переносе значений на уровне конкретных слов, которые приобретают новые значения в контексте речи.

Лингводидактическая метафора – это перенос смысла с одного объекта на другой на основе сходства, контекста или ассоциации. И тут слово, которое обычно обозначает один предмет или явление, используется для обозначения другого, с которым оно связано каким-либо качественным или функциональным сходством. Следовательно, лексическая

метафора становится мощным инструментом для создания выразительности речи, обогащая её образностью и смысловой многозначностью.

Рассмотрим некоторые виды. Огненный взгляд. Пример лексической метафоры: «огненный взгляд». В данном случае слово «огненный», которое обычно описывает физическое явление (огонь), используется для обозначения интенсивности взгляда, подчеркивая его яркость и страсть. Это перенос значения через ассоциацию с огнем, который является символом силы и энергии.

Твердый характер. Фраза «твердый характер» — еще один пример лексической метафоры. Слово «твердый» в буквальном смысле относится к физическим объектам, которые не поддаются изменению своей формы или состояния. В метафорическом контексте оно описывает личность человека, чьи убеждения и поведение стойки и непоколебимы. Это слово переносит свою жесткость на психологические особенности человека.

Железная рука. Метафора «железная рука» используется для описания силы, жесткости или авторитарности. Здесь слово «железо», которое ассоциируется с прочностью и несломляемостью, переносится на руки, чтобы усилить образ власти и контроля.

Ледяное сердце. Пример лексической метафоры: «ледяное сердце». В данном случае слово «ледяное» переносится на понятие «сердце», придавая ему качественное значение, которое символизирует холодность, бесчувственность или отсутствие эмоций.

Горячая кровь. Метафора «горячая кровь» переносит характеристики температуры (горячее) на символическое значение крови. Эта метафора может обозначать страсть, энергию или импульсивность человека, его сильные эмоции и стремление к действию.

Вертеть миром. Фраза «вертеть миром» представляет собой пример метафоры, в которой слово «вертеть», связанное с физическим движением, используется для обозначения контроля и власти над событиями. В данном контексте это выражение указывает на способность влиять на глобальные процессы, манипулировать ситуациями.

Механизм функционирования лексических метафор. Лексическая метафора создается за счет особого восприятия одного объекта через призму другого, более знакомого, часто имеющего символическое значение [8]. Этот процесс переносит качество одного явления на другое, и результатом становится создание новых образов и понятий. Основой для создания метафоры является не только сходство, но и контекст, в котором используется метафорическое выражение. При этом метафора не всегда осознается как таковая носителями языка, становясь частью устойчивого употребления слов и фраз.

Основные механизмы создания лексических метафор:

1. Сравнение: метафора основана на ассоциации двух объектов, которые кажутся сходными по определенному признаку. Например, сравнение «горячее сердце» — это перенос характеристик тепла (горячее) на эмоциональное состояние человека (сердце).
2. Перенос качества: одно свойство объекта переносится на другое явление. Например, «твердый характер» использует характеристику твердости, свойственную материи, для описания личных качеств человека.
3. Символика: объекты или явления, которые символически ассоциируются с определенными характеристиками. Например, «железная рука» или «огненный взгляд» используют элементы символики силы и яркости для описания человеческих качеств.

Рассматривая различные лексические метафоры становятся настолько распространенными и устойчивыми, что теряют свою изначальную метафорическую природу. Такие выражения воспринимаются как обычные фразы, а не как фигуры речи. Они становятся частью повседневной речи и переходят в разряд устойчивых выражений или фразеологизмов. Примером может служить метафора «стать каменной стеной»,

которая изначально была метафорой, а теперь воспринимается как стандартная фраза, описывающая непреклонность человека.

Лексическая метафора и литература.

В современной литературе лексическая метафора играет важную роль в создании художественных образов. Писатели и поэты используют метафоры для того, чтобы передать чувства, настроения и мысли персонажей, а также создать выразительные образы. В литературных произведениях метафора становится не только средством выразительности, но и способом формирования уникального стиля автора. Метафоры также служат для создания уникальных художественных миров, в которых переплетаются конкретное и абстрактное [9].

Неоднозначно и то, что лексическая метафора является важным инструментом языка, который помогает не только создавать выразительные образы, но и организовывать восприятие и понимание мира. Она является мостом между реальным и абстрактным, позволяя передавать сложные идеи с помощью конкретных слов и образов. В литературе и повседневной речи лексические метафоры обогащают язык и делают его более гибким, ярким и многозначным.

Грамматические метафоры связаны с изменением грамматической формы слов для выражения метафорических значений. Этот тип метафор чаще всего используется в поэзии и литературных произведениях.

Пример: употребление страдательного залога, когда действие представляется как нечто пассивное, хотя на самом деле оно является активным.

Метафорические выражения, которые в языке уже стали привычными и воспринимаются как единое целое. Эти метафоры не требуют дополнительных пояснений, поскольку они вошли в язык как неизменные фразы [10]. Например: «стать каменной стеной» — выражение, которое означает стать неприступным, непреклонным, и которое в повседневной речи воспринимается уже как нечто стандартное.

Через когнитивные метафорические высказывания человек выражает абстрактные понятия и идеи, что позволяет гораздо глубже понять, как самого себя, так и окружающий мир.

Метафора может влиять на сознание человека, формируя восприятие реальности. Например, метафора «время — это деньги» переносит экономические категории на восприятие времени, что в свою очередь влияет на отношение человека к этому абстрактному понятию.

Метафора и культура.

Когнитивные метафорические высказывания отражают культуру и мышление народа. Метафоры часто обнажают скрытые аспекты культуры, общественного сознания и мировоззрения. Например, метафоры, связанные с природой, часто используются в культурах, где природа играет важную роль в жизни людей. В русском языке распространены метафоры, связанные с природой, такие как «горячее сердце», «стужа чувств». Это отражает сильную связь с природными явлениями и их интерпретацию в контексте человеческих когнитивные метафорические высказывания— это не только лексическое явление, но и важный инструмент познания и выражения мысли. Метафоры помогают расширить границы языка, придавая ему глубину и многозначность. Понимание метафоры и ее подтипов в русском языке позволяет глубже понять не только язык, но и особенности мышления и восприятия мира носителями этого языка.

Использованная литература:

1. Апресян, Ю.Д. "Семантика. Опыт фоносемантического анализа". - М.: Наука, 1999. Одна из работ Ю.Д. Апресяна, посвященная вопросам семантики и метафоры как элемента языковой структуры.

2. Ивин, А.В. "Метафора в русском языке". — М.: Наука, 1986. - Классическое исследование, посвященное метафоре и ее подтипам в русском языке, а также её когнитивным и культурным аспектам.
3. Козырев, А.А. "Метафора в лексике и текстах русского языка". - М.: Высшая школа, 2005. - Книга, в которой рассматриваются разные аспекты метафоры в лексике и дискурсе русского языка, а также типология метафор.
4. Лейчик, А.Г. "Метафора в языке и речи". - М.: Логос, 2001. Работы по метафоре в языке, в том числе её функции и роль в различных языковых уровнях.
5. Винокур, В.М. "Семиотика и лексика: Метафора и символ в языке". — М.: Наука, 1977. Исследование, посвященное символике и метафоре в языке, роли метафоры в создании смысловых слоев.
6. Беляева, И.В. "Метафора в художественной речи: Текстовые и речевые аспекты". М.: РГГУ, 2009. Работа, в которой рассмотрены метафоры как элемент текстового и речевого строя, а также их функционирование в различных контекстах.
7. Лурье, В.И. "Метафора как феномен языка и сознания". — М.: Языки славянских культур, 2010. Исследование, которое сочетает лингвистический и когнитивный подход к метафоре, а также её подтипам в русском языке.
8. Тахо-Годи, С.Г. "О классификации метафор в языке". — Вестник ЛГУ, 1967. Статья, посвященная классификации метафор в языке и их особенностям.
9. Крылова, М.М. "Метафора как метод когнитивного анализа языка". — СПб.: СПбГУ, 2003. Работа, в которой рассмотрены когнитивные аспекты метафоры и её использование в русском языке.
10. Иванова, Н.И. "Метафора в речи: Типология и функции". — М.: Изд-во МГУ, 2012. Подробное исследование различных типов метафор в языке и их функциях в речевой практике.

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ДЫБЫС АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ

Исламова М.М.
Ағылшын тілі кафедрасының аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
islamova.makhabbat@mail.ru
Байтен А. Б.
Шетел тілі:екі шетел тілі педагогтарын даярлау
ББББ 2-курс магистранты
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
aydanabayten@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада дыбыс түзілу мәселелері, тілдік коммуникацияның түрлері, ағылшын дыбыстарының дұрыс айтылмауы, сөздердің мағынасының бұзылуы, сөйлеу интонациясының бұрмалануы, қазақ интонациясымен ағылшын тілінің тиісті түсіндірмелері қарастырылады.

Кілт сөздер: интонация, сөйлеу, тембр, сөйлемдердің коммуникативті түрлері, биіктіктің өзгеруі, екі тілділік, екпін, просодия.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы звукообразования, разновидности языковой коммуникации, неправильное произношение английских звуков, нарушение смысла слов, искажение интонации речи, соответствующие объяснения английского языка с казахской интонацией.

Ключевые слова: интонация, речь, тембр, коммуникативные типы предложений, изменение высоты тона, двуязычие, ударение, просодия.

Abstract. This article discusses the questions of sound production, varieties of linguistic communication, incorrect pronunciation of the English sounds, a breach of the meaning of words, distortion of speech intonation, appropriate explanations English with Kazakh intonation.

Key words: intonation, speech, tone, communicative types of sentences, pitch movement, bilingualism, stress, prosody.

Фонетика – лингвистика ғылымының тіл дыбыстарын зерттейтін бөлімі. Шет тілін үйренуді оның дыбыстық жүйесін үйренуден бастайды. Дыбыстарды дұрыс айту ойды дұрыс жеткізе білуге, дұрыс түсіне білуге кызмет етеді. Өзге тілді үйренгенде оның дыбыстық жүйесін ана тілінің дыбыстық жүйесімен салыстырамыз. Мысалы, қазақ тілінде ағылшын тіліндегі сияқты дыбыстардың қыска, ұзақ түрлері болмайды. Ағылшын тілінде сөздің соңындағы ұяң дауыссыз дыбыстардың айтылуы да сөздің мағынасын өзгертеді. Мысалы: cot, [кɔt] - «балалар кереуеті», cod [кɔd] -«нәлім» деген ұғымдарды беретін сөздерде соңғы дауыссыз дыбыстар өзгеремеуі керек. Орыс тіліндегі сияқты қатаң айтылса сөздің мағынасы өзгереді. Мысалы: кот, код орыс тілінде бірдей айтылады: [кот]. Дыбыстар белгілі бір қалыптағы дыбыс мүшелерінің жұмысы нәтижесінде пайда болады. Дыбысты айтудағы дыбыс мүшелерінің орны мен қозғалысы оның **артикуляциясы (articulation),** әуенінің өзгеруі **интонация (intonation)** деп аталады. Сөзді дыбыстық жүйенің белгілері арқылы жазуды **транскрипция (transcription)** деп атайды. Транскрипциялық белгілер, әдетте, квадрат жақшаға жазылады.

Әр тілде дыбыстау мүшелерінің ерекше құрылымы мен қозғалыстары болады, сондай-ақ әр тілдің тек өзіне тән тыныстық режимі мен кернеуі де болады. Жоғарыда айтылған қасиеттер тілдің артикуляциялық базасы деп аталады (articulatory basis of the language). Кез келген тіл ауызша сөйлеуден басталады. Барлық тілдердің негізі - дыбыс. Сөздер сол дыбыстардан құралады. Сөзді түсіну үшін әуелі оны тыңдау керек. Сөзді дұрыс айта білу үйренушінің осы сөзді дұрыс тыңдай білуімен тығыз байланысты. Тілді үйретудің мақсаттарының бірі - үйренушіні сөзді және таныс емес дыбыстарды тыңдай білуге үйрету. Сөзді тыңдау дегеніміз - оның акустикалық формасын білу. Сондықтан сөзді айтуға үйрету оқушының тыңдау және сөйлеу дағдысы мен біліктілігін қалыптастыруда үлкен орын алады. Сөзді айтуға тек қана тыңдау мен сөйлеуді үйрету ғана емес, сонымен қатар оны жазып, сөздің дыбыстарының графикалық белгіленуін үйрету де жатады.

Морфологияның негізгі нысаны сөз болғанымен, сөздің лексикалық мағынасын қарастырмайды. Морфология сөздің грамматикалық мағынасын қарастырады, ол сөздердің қай сөз табына жататынын, сөз таптарының жасалу жолдары мен түрленуін сөз етеді. Сөздердің қай сөз табына жататыны төмендегі белгілері бойынша ажыратылады:

а) жалпы мағынасы

ә) мағына тудырушы қасиеті (префикстер мен жұрнақтар)

б) грамматикалық көрсеткіштері (артикль, предлог, және жалғаулар)

в) сөйлемдегі атқаратын қызметіне байланысты.

Ағылшын тіліндесөз таптарын жүйелегенде, қазақ тіліндегідей үш топқа бөлуге болады. Олар :

А) National words- Атау сөздер (толық мағыналы сөздер)

Ә) Auxiliary words- Көмекші сөздер(толық мағынасы жоқ сөздер)

Б) Interjection-одағай сөздер

Ағылшын және қазақ тілдерінде атау сөздерге зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу жатады. Атау сөздер айналадағы шындықты (зат, белгі, сан, үдеріс т.б) бейнелеп , олардың атауы ретінде қолданылады және олар толық сөйлем мүшесі бола алады.

Көмекші сөздер атауыш сөздермен себелесіп қана жұмсалады. Көмекші сөздерге ағылышн тілінде көмекші есімдер, шылаулар (септеулік, жалғаулық, демеулік), көмекші етістіктер, предлогтар, сол сияқты зат есімнің көрсеткіші болып табылатын артикльдер жатады. Қазақ тілінде көмкші сөздерге шылау сөздер,көмекші есім, көмекші етістіктер жатады.

Одағай сөздер сөйлемдегі қолдануымен де, берер мағынасымен де барлық сөз таптарына ұқсамайтын ерекшілікке ие. Бұлар белгілі бір ұғымды білдіре алмайтын, сөйлемдеешқандай сөйлем мүшесі қызметін атқармайтын, тек адамның көңіл күйі, ішкі сезімін ғана білдіретін сөздер. Сонымен , сөз таптары дегеніміз- грамматикалық жағынан ыңғайлас келетін сөздердің тобы. Ағылшын , қазақ тілдеріндегі сөз таратры төмендегідей.

Ағылшын Тілі: The Noun-Зат есім\ The Adjective-Сын есім\ The Numeral-Сан есім\ The Pronoun-Есімдік\ The Verb-Етістік\ The Adverb-Үстеу\ The Conjunction-Шылау\ The Interjection-Одағай\ The Preposition-Предлог

Қазақ тілі: Зат есім\ Сын есім\ Сан есім\ Есімдік\Етістік\ Үстеу\ Шылау\Одағай\Модаль сөздер\ Еліктеуіш сөздер. Екі тілдегі айырмашылық сол-қазақ тілінде предлог, Артикль жоқ, ағылшын тілінде Модаль сқздері мен Еліктеуіш сөздер болмайды. Енді әр сөз табын жеке-жеке қарастырсақ.

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі зат есім- заттардың атын, нәрселерді, табиғат пен қоғамдық құбылыстарды, уақиғаларды, ұғымдар мен түсініктерді кең мағынада білдіретін сөз табы. Екі тілдегі зат есімді жекесөз табы ретіндетанытатын үш белгісі (морфологиялық, семантикалық, синтаксистік) болады. Енді осы үш белгіні сипаттап көрейік.

Зат есімнің морфологиялық сипатын түсіну үшін зат есімнің құрылымын, жасалу тәсілін, түрлегу жүйесін талдау керек. Алдымен зат есімнің құрылымына тоқталсақ. Ағылшын тілінде зат есімдер құрылымы жағынан Simple (Жалаң), Derivatives(Туынды), Compound (Күрделі) болып бөлінсе, қазақ тілінде олардың екі түрі (жалаң, күрделі) болады. [18]

Ағылшын тілінде жалаң зат есімдер тек қана түбірден тұрады ал қазақ тілінде жалаң зат есімдер екі салаға (түбір зат есімдер, туынды есім, етістік, сан есімдысын зат есімде) бөлінеді. Түбір зат есімдер тек түбір сөзден тұрса, туынды зат есімдер зат есім, сын есім,етістік, сан есімдерге жұрнақтар жалғану арқылы жасалады.

Салыстырып көрейік:

Simple Nouns (English)	Жалаң зат есім (Kazakh)
A book-кітап	қыз- a girl
A week- апта	би-a dance
A son-ұл	қой-a sheep

Derivative nouns (туынды зат есімдер)

Қазақ тілінде туынды зат есімдер, жоғарыда айтылғандай, түбір сөздерге жұрнақтар жалғануы арқылы жасалса, ағылшын тіліндегі туынды (Derivative) зат есімдер- зат есім, сын есім, етістік, сан есімдерге жұрнақтар мен префикстердің жалғануы арқылы жасалады. Енді ағылшын, қазақ тілдеріндегі туынды зат есімдердің жасалуын кесте арқылы салыстырсақ.

Nouns derived from verbs

Ағылшын тілі	Қазақ тілі
-er\or-dancer, editor	- ма\ме-алма, күйме
-ar- liar,vicar	-ба\бе- сызба, көмбе
-ant\ent- assistant, student	-ғыш\ғіш-сыпырғыш, өшіргіш
-ress-actress, waitress	-мақ\мек-құймақ, ілмек
-ee payee, employee	- бақ\бек- жұмбақ, тізбек
-al-approval, arrival	- пақ\пек-қақпақ, піспек
-age- breakage, drainage	- қа\кі- қалқа, күлкі

-ion-attention -ыс\іс\с –айтыс, жеңіс, сөйлес

Noun derived from nouns

Зат есімнен жасалған зат есім

Ағылшын тілі		**Қазақ тілі**	
Suffix жұрнақ	Example Мысал	Suffix жұрнақ	Example Мысал
-ful	Handful, mouthful	-лас,-лес	Құрбылас, көршілес
-hood	Childhood	-дас,-дес	Қарындас, күндес
-ship	Friendship	-тас,-тес	Сыныптас, тілектес
-ist	Humorist	-қор	Бейнетқор
-ine	heroine	-қой	Сәнқой
-dom	Kingdom	-тық,-тік	Белгісіздік

English and Kazakh derivative nouns which are formed from adjectives

Ағылшын тілі		**Қазақ тілі**	
Сын есім		**Сын есім**	
Suffix	**Example**	**Suffix**	**Example**
-ty	Cruetly	-лық-лік	Ақылдылық
-ery	bravery	-дық,-дік	Әдепсіздік
-cy	vacancy	Тық,-тік	Қорқақтық,
-ing	warming	Лық,-лік	Жетілік,алтылық
-th	Warmth	Шылық,-шілік	Молшылық,көпшілік
-ure	Moisture	Лық,-лік	Алтылық
-dom	freedom	Тық,-тік	Қырықтық,үштік

Ағылшын тіліндегі зат есімдердің префикс арқылы жасалу кестесі

Префикс	Мысал
Anti-	Anticlimax ,antisepsis, anticlone
Co-	Copilot, coordinator, cotenancy
Ex-	Ex-president, ex-husband, ex-Libras
Il-	Illiteracy,illogicality
-im	Imbalance, immodesty
In-	Inability, inaccuracy
Un-	Unhappiness, unknown, unsuitability

Қазақ және ағылшын тілдерінің дауыссыз дыбыстар санында да көп аса айырмашылық жоқ: қазақ тіліндегі дыуыссыз дыбыстар-25, ағылшын тілінде -24. құрылу әдісіне қарай бұл екі тілдің дауыссыз дыбыстары өте ұқсас: еріндік, тілдік және таңдай дыбыстары. Дәл сол сияқты ағылшын тілінде де, қазақ тілінде де дыбыстың бұрыс айтылуы сөздің мағынасын өзгертеді.

Ағылшын тілінде айтуға үйретудің негізі ретінде ағылшын тілінің әдеби айту нормал ары алынады. Бұл әдеби норма - ол тілдің радиода, теледидарда, театрда,

университеттерде, мектептерде қолданылатын түрі. Біз оқушыларға ағылшын тілінің осы түрін оқытамыз. Бұл түрлердің ерекшеліктері мынадай:

1)анық ритмнің сақталуы; 2)дыбыстардың анық айтылуы; 3)көмекші етістіктерді қысқартып пайдалану.

Сөздерді айтып үйренуде оқушылар нені меңгеруі керек? Олар мыналар: 1)ағылшын тілінің дыбыстың жүйесі; 2)қазақ тілі мен ағылшын тілінің дыбыстық жүйесіндегі айырмашылықтарды білу; 3)сөзге екпін қоя білу, сөйлемге дұрыс әуен қоя білу, сөйлемді дыбыс, дауыс ырғағын топтарға бөле білу.Ағылшын тілінде айтылған сөйлемді тек қана оның айтылуы, дауыс ырғағы дұрыс болғанда түсінуге болады.

«Дауысты дыбыстардың жіктелуі» тақырыбын түсіндірмей тұрып, дыбыстардың жасалу жолдарына көңіл бөлеміз. «Фонетика» - тілдің дыбыстық жүйесін зерттейтін тіл білімінің бір саласы екендігін естеріне түсіре отырып, дыбысты қарастырудың үш аспектісіне назар аударамыз:

1. Анатомия — физиологиялық
2. Лингвистикалық (функционалды)
3. Акустикалық (физикалық)

Дыбыстың анатомия - физиологиялық ерекшелігін ұғындыруда пәнаралық байланысқа көңіл бөлген жөн. «Тәнтану» оқулығындағы «Ауа жолы», «Тыныс алу жолы» кестесін пайдаланып, дыбыс жасаудағы сөйлеу мүшелерінің ерекшелігін айқындай отырып, оқушылардың көру, есту қабілетін арттырамыз. Дыбыстау мүшелерінің мағыналы сөздер жасаудағы қызметін оқушылар кесте мен тірек сызбадан айқындайды. Бұл тәсіл арқылы олардың көру, есту қабілетін арттырамыз.

Белгілі ғалым Ш.Бектұров: «Тіл дыбыстары дыбыстау мүшелері арқылы жасалады. Мұны дыбыстау аппараты деп келе, дауыс шымылдығы (желбезек) таңдай, тіл, тіс, ерін, сөйлеу мүшелерін дыбыстау мүшелеріне жатқызады.

Екінші және үшінші топқа жататын дыбыстарды, сондай-ақ айтылуы қиын тиетін дыбыстар тіркестерін меңгеру үшін оларды арнайы түсіндіру керек және бұл дыбыстар мен дыбыстар тіркестерінің айтылуын арнайы жаттығулар арқылы автоматтандыру керек.

Дыбыстарды түсіндіру негізгі төрт компоненттен тұрады: 1) дыбысты көрсету; 2) осы дыбыстың айтылу жолын, оның артикуляциясын түсіндіру; 3) ұқсас дыбыстарды бір-бірінен ажыратуға арналған жаттығулар; 4) дыбысты оқушының айтып дағдылануы.

Дыбысты көрсету дегеніміз — сол дыбысты мұғалімнің анық, айқын түрде айтуы. Мұғалім жеке дыбыстың өзін немесе сол дыбысты сөз құрамында, сөйлемде айтып көрсетуі мүмкін. Ал дыбыстың артикуляциясын түсіндіру барысында мұғалім сол дыбысқа ұқсастау ана тілінің дыбысын айтып, олардың айырмашылығын көрсетеді, сөйлеу ағзаларының қандай қалыпта болуы керектігін түсіндіреді, артикуляциясын көрсетеді. Ұқсас дыбыстарды бір-бірінен ажырату үшін мұғалім француз тілінің жаңа дыбысын, сонымен қатар сол дыбысқа ұқсас қазақ тілінің дыбысын айтады, оқушылар жаңа дыбысты біліп тануға тиіс. Түсіндіру кезеңі жаңа дыбысты оқушылардың айтуымен аяқталады. Оқушылар әуелі тағы бір рет тыңдап алады да, әуелі дыбысты хормен, сосын жеке-жеке айтады. Дыбысты айту жеке дыбысты айтумен немесе сол дыбысты контексте (сөз құрамында, сөйлемде) айтумен аяқталады. Сосын осы дыбыстарды жаттықтыру, автоматтандыру, дағдыны кадыптастыру басталады.

Дауыс ырғағын, интонацияны үйреткенде еліктеу мен түсіндіру қатар қолданылады. Мұнда индуктивтік және дедуктивтік жолды пайдалануға болады. Егер дедуктивтік жолды пайдалансақ, онда мұғалім үлгі сөйлемді айтып тұрып, оның дауыс ырғағындағы, интонациясындағы ерекшеліктерді түсіндіріп отырады. Индуктивтік жол көбірек уақыт алады. Мұғалім оқушыларға көмекші сұрақтар қою арқылы үлгі сөйлемнің айтылу ырғағындағы, интонациясындағы ерекшеліктерді оқушылардың өздері айтуына

жетектейді. Бұл тәсіл уақытты көбірек алғанмен, өте тиімді жол. Оқушылар өздері ашқан жаңалықты естерінде жақсы сақтап қалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аркен Сеитов. «Триединство языков». «Бәйтерек» журналы. 2.Ж. Қалиев, В.С.Мальцев, З.Н.Очаковская.English – Ағылшын тілі. «Мектеп» баспасы, 1981 жыл.3.Badanbekkyzy Z., Askarova S. Modern English grammar in comparison . Almaty: "KNE", 2008-375 бет

2. Баданбекқызы З. English Tenses=Ағылшын тіліндегі шақтар-Алматы: Әсем-систем 2004-150 бет

3. Bekturova A.Sh Bekturov Sh Manual of the Kazakh Language. Almaty,"Rauan" 1996.

4. «Teaching English Language and Managing Teachers Associations: Sharing Ideas,Sharing Experiences» Материалы VII международной научно-практической конференции. - Тараз. 2007. с.350.

СИНТАКСИС ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ШКОЛЬНОМ КУРСЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

Ботабаева Жанна Нуралиевна., кандидат филологических наук, АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», г.Шымкент
botabayeva_janna@mail.ru,
https://orcid.org/0009-0009-8406-2113?lang=ru.
Стычёва О.А., к.п.н., ЮКПУ имени О.Жанибекова,
Бекбаева Аружан Серікқызы, магистрант Университета им. Ж.А. Ташенева, город Шымкент, Казахстан.

Аннотация. Данная работа посвящена изучению темы синтаксиса простого предложения — одной из важнейших категорий грамматики в школьной программе. В ней рассматриваются структура, типы, способы выражения главных и второстепенных членов предложения. Особое внимание уделено классификации простых предложений по цели высказывания, интонации и наличию второстепенных членов. Работа направлена на углубление понимания синтаксических норм и развитие навыков правильного построения предложений.

Abstract. This paper explores the syntax of the simple sentence — one of the key components of grammar. It examines the structure, types, and the ways in which main and secondary parts of a sentence are expressed. Special attention is given to the classification of simple sentences based on purpose, intonation, and the presence of secondary parts. The work aims to deepen the understanding of syntactic rules and to develop the ability to construct grammatically correct sentences.

Аңдатпа. Бұл жұмыс грамматиканың маңызды салаларының бірі — жай сөйлем синтаксисін зерттеуге арналған. Жұмыста сөйлемнің құрылысы, түрлері, бастауыш пен баяндауыштың және басқа сөйлем мүшелерінің берілу жолдары қарастырылады. Сонымен қатар, сөйлемнің мақсатына, интонациясына және тұрлаусыз мүшелердің болуына қарай классификациясы сипатталады. Зерттеу синтаксистік заңдылықтарды терең түсінуге және сөйлемді дұрыс құрастыру дағдыларын дамытуға бағытталған.

Ключевые слова: школьная программа, синтаксис, простое предложение, структура, главные члены предложения, второстепенные члены, классификация, интонация, цель высказывания, грамматика, языковая норма.

Синтаксис является одним из центральных разделов грамматики, изучающим правила построения словосочетаний и предложений, а также их функционирование в

речи. Среди синтаксических единиц особое значение имеет **предложение** как основная коммуникативная единица языка, выражающая завершённую мысль. В рамках синтаксической структуры предложения выделяют простое и сложное предложения, причём **простое предложение** рассматривается как исходная, базовая единица синтаксиса, лежащая в основе построения более сложных синтаксических конструкций.

Простое предложение отличается наличием одной предикативной основы, то есть одной грамматической связи между подлежащим и сказуемым, что делает его удобным объектом для синтаксического анализа. Именно с простого предложения начинается обучение синтаксису в школе, а также его активно используют в прикладных задачах, таких как автоматический синтаксический разбор, анализ текста, создание обучающих программ.

К проблеме простого предложения интерес обусловлен не только его центральным положением в системе синтаксических единиц, но и многообразием его структурных и семантических типов, отражающих богатство и выразительность русского языка. В современной лингвистике продолжается обсуждение вопросов классификации простых предложений, уточнение их типов и подтипов, анализ их коммуникативной направленности, а также взаимодействия с контекстом и дискурсом.

Цель данной статьи — систематизировать сведения о синтаксисе простого предложения, проанализировать его структурные особенности, классификационные признаки и синтаксические средства выражения членов предложения. **Объектом исследования** является простое предложение в системе современного русского языка. **Предметом исследования** выступают синтаксические особенности структуры простого предложения, его типология и коммуникативные функции.

Актуальность темы определяется необходимостью глубокого изучения синтаксических единиц в условиях развития когнитивной и корпусной лингвистики, а также важностью применения знаний о простом предложении в образовательной и прикладной лингвистике. Вопросы синтаксической организации простого предложения занимают важное место в отечественной и зарубежной лингвистике. На протяжении XX и XXI веков были разработаны различные подходы к определению, классификации и интерпретации простого предложения в русском языке. Этот раздел работы посвящён анализу основных научных трудов, в которых рассматриваются теоретические и прикладные аспекты синтаксиса простого предложения.

Традиционное понимание структуры предложения сформировалось в трудах представителей московской и петербургской (ленинградской) лингвистических школ. В частности, **А.М. Пешковский** в работе *«Русский синтаксис в научном освещении»* (1956) одним из первых систематизировал типы простых предложений и выделил их грамматические признаки, уделяя внимание интонации и коммуникативной функции. Пешковский подчеркивал, что синтаксис — это не только структура, но и «интонационно-смысловая форма».

В своих трудах **В.В. Виноградов** акцентировал внимание на стилистических и семантических аспектах предложения, развивая идею взаимодействия синтаксиса и лексики. Он рассматривал простое предложение как минимальную единицу смысловой и коммуникативной завершённости, в которой отражаются особенности речевого мышления.

Огромное влияние на развитие синтаксической теории оказал коллективный труд *«Русская грамматика»*, подготовленный Институтом русского языка РАН под редакцией Н.Ю. Шведовой. В этом фундаментальном издании предложена чёткая и систематическая классификация простых предложений по структурным, морфологическим и функционально-семантическим критериям. Здесь даётся подробное описание двусоставных и односоставных предложений, включая все их разновидности.

В более поздних исследованиях, таких как труды **Г.А. Золотовой** *«Коммуникативные аспекты русского синтаксиса»*, внимание сосредотачивается на прагматике и дискурсивной роли предложения. Золотова вводит понятие «синтаксической позиции», рассматривает предложения как речевые формулы, которые реализуют определённые интенции говорящего.

Значительный вклад в разработку вопросов типологии простого предложения внесли также **Т.В. Булыгина** и **Н.Д. Арутюнова**. В их совместной работе *«Виды языковых значений»* анализируется соотношение между синтаксической формой и коммуникативной функцией, а также рассматривается статус различных односоставных конструкций с точки зрения логико-семантического подхода.

В последние десятилетия наблюдается активное развитие корпусной и компьютерной лингвистики, что позволяет исследовать синтаксис простого предложения на эмпирической основе. Корпусные данные (например, из Национального корпуса русского языка) позволяют анализировать частотность различных конструкций, выявлять региональные и жанровые особенности употребления простых предложений.

Таким образом, синтаксис простого предложения является предметом многогранного и системного изучения, охватывающего структурные, функциональные, семантические и прагматические аспекты. Современные исследования сочетают традиционные грамматические подходы с новейшими достижениями в области теории текста, когнитивной и корпусной лингвистики, что делает тему актуальной и открытой для дальнейшего анализа. Синтаксическая структура предложения традиционно рассматривается как результат взаимодействия лексико-грамматических и коммуникативно-прагматических факторов. Простое предложение, как базовая синтаксическая единица, обладает определённым набором формальных и функциональных признаков, отличающих его от других единиц синтаксиса — словосочетания и сложного предложения.

Предикативность выступает как главная синтаксическая категория, обеспечивающая коммуникативную завершённость и самостоятельность высказывания.

Пример: «Студент читает книгу.» — одна грамматическая основа: *студент* (подлежащее) + *читает* (сказуемое).

Признаки простого предложения.

К числу ключевых признаков простого предложения относятся:

1. **Наличие одной предикативной основы**: в отличие от сложного предложения, где таких основ две и более.
2. **Интонационная завершённость**: каждое предложение в речи характеризуется особой интонацией (повествовательной, вопросительной и др.).
3. **Коммуникативная направленность**: простое предложение может выражать утверждение, вопрос, побуждение и т. д.
4. **Грамматическая оформленность**: соблюдение норм порядка слов, согласования, управления.

Компоненты синтаксической структуры.

С точки зрения структуры, простое предложение состоит из **главных** и **второстепенных членов**: **Главные члены предложения** — подлежащее и сказуемое, составляющие предикативную основу. **Второстепенные члены предложения** — дополнение, определение, обстоятельство, уточняющие и развивающие смысл главных членов.

Между членами предложения устанавливаются синтаксические связи: **согласование управление** п**римыкание**

Синтаксические функции и парадигмы.

Синтаксис простого предложения можно описывать с двух точек зрения:

1. **Формальной**, где определяются морфологические и позиционные характеристики членов предложения;
2. **Функциональной**, где учитываются их роль в передаче информации и участие в коммуникативном акте.

Теории синтаксиса (в частности, функционально-коммуникативный подход) рассматривают предложение как модель высказывания, в которой реализуется взаимодействие **темы** (известной информации) и **ремы** (новой информации). Этот аспект особенно важен при анализе порядка слов, акцента и интонации.

Предложение и высказывание. Также необходимо различать понятия «предложение» и «высказывание». Если предложение — это грамматически оформленная конструкция, то высказывание — это её речевая реализация в конкретной ситуации общения. Таким образом, одно и то же предложение может выступать в качестве разных высказываний в зависимости от интонации, контекста и коммуникативного намерения говорящего.

Проблема классификации простых предложений. Научные подходы к классификации простых предложений основываются на следующих критериях:

- **по структуре грамматической основы**: двусоставные и односоставные;
- **по цели высказывания**: повествовательные, вопросительные, побудительные;
- **по эмоциональной окраске**: восклицательные и невосклицательные;
- **по полноте состава**: полные и неполные;
- **по распространённости**: распространённые и нераспространённые.

Средства выражения членов предложения

Структура простого предложения строится на взаимодействии **главных** и **второстепенных членов**, каждый из которых выполняет определённую синтаксическую функцию и выражается с помощью конкретных грамматических и лексических средств. Средства выражения членов предложения варьируются в зависимости от типа члена предложения, контекста и стиля речи.

Подлежащее — это главный член предложения, обозначающий предмет речи, с которым связано действие или состояние, выраженное сказуемым. Как правило, подлежащее выражается:

- **существительным** в именительном падеже:
  Мальчик играет во дворе.
- **личным местоимением**:
  Он пришёл рано.
- **числительным** или другим субстантивированным словом:
  Трое остались дома.
  Чтение полезно для ума.
- **инфинитивом** (реже):
  Учиться никогда не поздно.

Сказуемое выражает предикативный признак подлежащего и может быть:

- **Простым глагольным** (чаще всего в форме личного глагола):
  Они поют.
- **Составным глагольным** (вспомогательный + инфинитив):
  Он начал говорить.
- **Составным именным** (связка + именная часть):
  Она была врачом.
- **Фразеологическим выражением**:
  Он подал голос.

Форма и состав сказуемого зависят от вида и времени действия, а также от лексической наполненности высказывания.

Второстепенные члены предложения

Дополнение обозначает объект, на который направлено действие, и выражается:

- **существительным или местоимением** в косвенных падежах:
  Я читаю **книгу.**
  Он заботится **о брате.**
- **инфинитивом**:
  Я решил **отдохнуть.**

Определение указывает на признак предмета и выражается:

- **прилагательным**:
  Зелёный лес шумит.
- **причастием** или причастным оборотом:
  Ветви, покрытые инеем, сверкали.
- **местоимением**:
  Его книга лежит на столе.
- **существительным в родительном падеже** (реже):
  Комната отдыха.

Обстоятельство обозначает признак действия (время, место, способ и т.д.) и выражается:

- **наречием**:
  Он говорит быстро.
- **существительным с предлогом**:
  Она пришла **после уроков.**
- **деепричастным оборотом**:
  Выйдя из дома, он вспомнил об этом.
- **инфинитивом** (в значении цели):
  Приехал поучиться.

В результате исследования, мы пришли к выводу, что простое предложение как основная синтаксическая единица играет важнейшую роль в структуре высказывания и формировании текста. Его грамматическая и функциональная организация обеспечивает точную и гибкую передачу мысли, позволяет создавать как нейтральные, так и экспрессивные высказывания.

В ходе теоретического и практического анализа были выявлены следующие ключевые положения:

1. Простое предложение имеет одну предикативную основу, строится на взаимодействии главных и второстепенных членов.
2. Основными средствами выражения членов предложения выступают существительные, глаголы, местоимения, инфинитивы, наречия и словосочетания.
3. Структура простого предложения зависит от коммуникативной цели, эмоциональной окраски, стиля речи и контекста.
4. Корпусный и текстовый анализ подтвердил широкое употребление разнообразных типов простых предложений, особенно двусоставных, назывных и безличных конструкций.

Востребованность дальнейших исследований состоит в изучении синтаксических особенностей в разных регистрах и стилях речи, в автоматизированной обработке синтаксических структур и в сравнительном анализе с другими языками для успешного преподавания.

Использованная литература:

1. Русская грамматика. Т. 1. — М.: Наука, 2020.
2. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. — М.: Просвещение, 2014..
3. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. — М.: Наука, 1992.

4. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. — М.: Языки славянской культуры, 2024.
5. Булыгина Т.В., Арутюнова Н.Д. Виды языковых значений. — М.: Наука, 1990.
6. Национальный корпус русского языка — http://www.ruscorpora.ru
7. Чехов А.П. Полное собрание сочинений. — М.: Художественная литература, 1977.

ЕКІ ТІЛДЕГІ ЕТІСТІКТІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ

Исламова М.М.
Ағылшын тілі кафедрасының аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
islamova.makhabbat@mail.ru
Жарасова Д.Е.
Шетел тілі:екі шетел тілі педагогтарын даярлау
ББББ 2-курс магистранты
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
dianazharasova@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қазақ және ағылшын тілдерінің фразеологизмдері тілдік тұрғыдан салыстырылады, генеологиялық байланыс негізіндегі өзара айырмашылықтары, лексика семантикалық ерекшеліктері айқындалып, теориялық негіздері сипатталады.

Кілт сөздер: фразеологизмдер, ішкі форма, фразеологиялық тұрақтылық, лингвомәдени аспектілері, етістікті фразеологизмдер.

Аннотация. В статье сравниваются фразеологизмы казахского и английского языков с языковой точки зрения, выявляются взаимные различия на основе генеологической связи, семантические особенности лексики, описываются теоретические основы.

Ключевые слова: фразеологизмы, внутренняя форма, фразеологическая устойчивость, лингвокультурные аспекты, глагольные фразеологизмы.

Abstract. The article compares the phraseological units of the Kazakh and English languages from a linguistic point of view, identifies mutual differences based on a geneological relationship, semantic features of vocabulary, and describes the theoretical foundations.

Key words: phraseological units, internal form, phraseological stability, linguistic and cultural aspects, verbal phraseological units.

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің мағына-мәні осы тілдерде сөйлейтін ұлттың ерте уақыттан бергі өмірін жан-жақты айқындайды. Халықтың күнделікті өмір тіршілігі негізінде пайда болып қалыптасқан етістікті фразеологизмдерді қос тідден жинаған деректерімізден көптеп кездестірдік. Бұл етістікті фразеологизмдер тілдік қолданыста әр уақыттың салт-дәстүріне, әдет-ғұрыптарына, мәдениетіне, психологиясына, тарихына байланысты қалыптасып, тілдік қолданыста дамып өрбіген. Сондықтан да олар әр халықтың ерекшелігіне байланысты өсіп-өрбіп, сол халықтың ғасырлар бойы жинаған байлығының бірі болып табылады. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің беретін ұғымы әр ұлттың өзіне ғана тән рухани өмірін суреттейді. Яғни, қос тілдегі етістікті фразеологизмдер ұлттық сезім, ұлттық мінез, ұлттық салт-дәстүр негізін айқындайды. Осыған орай ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің қалыптасуын айқындауда әр ұлттың дүниетанымын, ой-парасатын және рухани парасатымен байланысты пайда болып қалыптасқан етістікті фразеологизмдерді саралап, олардың тілдік қатынаста қалыптасуын басшылыққа алдық.

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің қалыптасу мағлұматтары арқылы әр халықтың ғасырлар бойы жинақталған салт-дәстүрін, әдет-

ұрпын, дүниетанымын оқып үйренеміз және оларды айқындау барысында қос тілдегі етістікті фразеологизмдердің ұқсастықтары мен ерекшеліктерін танып білуге мүмкіндік туады. Халықтың тұрмыс-тіршілігі, күн көрісі, дүниетанымын суреттейтін қос тілдегі етістікті фразеологизмдер халық өмірінде кеңінен тарап, тілдік қатынаста тұрақталып, халықтың құнды қазынасы ретінде жас ұрпаққа жетіп, В. Межуев айтқандай, рухани мәдениеттің дамуын, өндіру (шығармашылық) тарату-тұтыну сатысында керсетеді [1,16]. Ендеше, бүгінгі күнге жетіп, қалыптасқан ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің мағына-мазмұнын тұсініп, көңілімізге түю арқылы әр халықтың ғасырлар бойы жинақтаған ұлттық мол байлығын қоғам өмірінде орынды қолданудың маңызы зор демекпіз.

Әр түрлі етістікті фразеологизмдердің бүгінгі күнде қолданылуы ауызекі тілде, көркем әдебиетте айтылар ой көркем болу үшін пайдаланылады, бірақ олардың қалыптасу мотивіне көңіл бөлмей, сол қалпында қолдана береміз. Осы фразеологизмдердің қалыптасуын тіл білімінің этнолингвистика саласы қарастырады, демек фразеологизмдер - этнолингвистика арналарының бірі болып табылады. Бұдан этнолингвистика қос тілдегі етістікті фразеологизмдердің қалыптасуын айқындауға септігін тигізеді деп айта аламыз. Ғалым Ә.Т. Қайдар: "Фразеологизмдердің басым көпшілігі бір замандағы құнделікті қарапайым тірліктің, құбылыстың нәтижесі ретінде қалыптасқан тілдегі көрініс. Олар бара-бара тұрақталып, мағыналық өзгерістерге ұшырауы салдарынан этнофразеологизм дәрежесіне көтеріледі. Олардың дүниеге келуі о баста малға, аңға, өсімдіктерге, аспан өлеміне, табиғат құбылыстарына байланысты болса да, бүгінде бәрі айналш келіп адам тұрмысына, мінез-құлқына, жақсы-жаман қасиетіне, ішкі-сыртқы көрінісіне бағышталады" - дейді [2,18].

Сондықтан, фразеологизмдердің қалыптасуын анықтауда тілдік фактілерді халықтың рухани әрі заттық мәдениеті мен тарихына, салт-дәстүрі мен ұлттық дүниетанымына байланысты зерттеуді мақсат ететін тілдің жаңа да құнарлы саласы — этнолингвистиканың рөлі ерекше құнды.

Қос тілдегі етістікті фразеологизмдерді саралау барысында оларды әр ұлт мақтанышы бола алатын тіл байлығы ретінде қарастыра отырып, әр халықтың ата-баба өмірінің әр кезендерін, әр түрлі құбылыстар мен оқиғаларын жан-жақты сипаттап, бүгінде қалыптасуын тарихи мұра деп санаймыз. Өйткені бұлар тек тіл байлығы емес, әр ұлттың ғасырлар бойы бойына жинақтаған рухани өмірінің айғағы, әр дәуірден жас ұрпаққа ауысып, адамзаттың, қоғамның дамып ербуіне ұлесін қосады. Ендеше, біздің ізденісімізге ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің ерте замандағы шығу арналары мен бүгінгі күнде қалыптасуын жан-жақты, әр түрлі қыр-сырларын сипаттайтын — этнолингвистиканың көмегі зор. Әр ұлттың фразеологизмдері бірден қалыптасқан емес, олардың даму жолдары әр қилы фразеологиялық тіркестердің қалыптасуын тереңірек қарастыру үшін, ең алдымен, оның ішкі формасына ерекше көңіл аударған жөн. Демек, олардың мағыналарының өзіндік ерекшеліктерін және даму жолдарын түсіну керек.

Ішкі форма - жаңа мағына жасауға негіз болатын ең жақын семантика-этимологиялық мағына [3,59]. Ал, фразеологияның ішкі формасы, олардың қалыптасуымен тығыз байланыста болады. Осы мақсатта қос тілден жинастырған материалдарымызды елеп-екшеп, оларды ой елегінен өткіздік. Нәтижесінде фразеологизмдердің қалыптасуына олардың мағынасының нақты құбылысты ойша абстракциялау арқылы қалыптасқанын байқадық.

Этнолингвистика үшін ең қиын мәселе - фразеологизмдердің ауыс мағынада қолданылуы мотивтерін түсіндіру болып табылады дейді ғалым Ә.Т. Қайдаров. Фразеологизмдердің қалыптасуы қандай да бір сюжетке немесе мәдени дерекке байланысты, еркін сөз тіркестердің фразеологизмдерге ауысуы фразеологизмдердің қалыптасуының негізі болып есептеледі.

Ғалым Е.А. Диброва фразеологизмдердің шығу тегін еркін сөз тіркестерімен байланыстыра қарастырып, еркін сөз тіркестерінің фразеологизмдерге ауысуының бес кезеңін көрсетеді [4,37].
I - сездердің еркін тіркес кезеңі;
II-III — еркін тіркестердің фразеологизмге ауысу кезеңі;
IV-V — фразеологизмдердің қалыптасу кезеңі.
Бұдан фразеологизмдердің шыққан тегі еркін сөз тіркесі деп айта аламыз. Еркін сөз тіркестерінің құрамындағы сөздердің арасындағы грамматикалық байланыс фразеологизация процесінде көмескіленіп, тұрақты байланысқа өткен. Фразеологиялық тұрақтылық дегеніміз - тіркестің мағынасының астарлы, образды болуы, фразеологизмдердің мағынасының сыңарлар мағынасымен астарласып, бүтін тұлғаға ғана тән болуы. Фразеологизмдердің тууының себебі - фразеологиялану процесі болып табылады. Нөтижесінде сөз тіркесі түгелдей жаңа, туынды мағынаға ие болады, дайын күйінде қолданылатын тілдік материалға айналады.
Фразеологизмдердің пайда болу кезеңін анықтау өте қиын, өйткені олар еркін сөз тіркестер негізінде жасалынып, алдымен ауызекі тілде қолданылып, әдеби нормаға түсіп барып қалыптасқан.

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің қалыптасу жолдары өте кең. Осыған байланысты қос тілдегі етістікті фразеологизмдердің қалыптасуын қарастырайық. Фразеологизмдер халықтың тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, психологиясын байқататын мәліметтер береді. Сондықтан кос тілдегі етістікті фразеологизмдерді салыстыра отырып, олардың пайда болуын, шығу негіздерін, қалыптасуын айқындау мақсатында, қос тілден жинастырған материалдарымызды саралау барысында, етістікті фразеологизмдер — халықтың мәдениетін, дәстүрін, тарихи кезендерін, эстетикалық ойлау болмысын бейнелейтін тілдік маңызды материал екендігіне көзіміз жетті.

Бұдан қос тілдегі фразеологизмдердің бай табиғаты (сан жағынан, мазмұн-мағына жағынан) - сол тілде сөйлеуші ұлттың рухани мәдениетінің көрсеткіші болып табылады деп айта аламыз. Өйткені тіл мен мәдениет өзара тығыз байланысты факторлар, яғни өзара қарым-қатынаста болады. Осыған орай, тілдің субъектісі мен адресаты — мәдениеттің де субъектісі болып табылатынын, "мәдениеттегі мешеулік" тілдегі мешеулікпен тікелей байланыстылығын В.Н. Телия "Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты" атты еңбегінде атап көрсетеді [5,103].
1) Көптеген етістікті фразеологизмдер ағылшын-қазақ тіларалық фразеологиялық қорында семантикалық жолмен жасалады. Әр түрлі тілдердегі лексикалық элементтердің бірдей тіркесу қабілеттілігі, олардың ортақ мағынада қолданылып, белгілі бір ұғымды білдіретінін көрсетеді.
Мысалы, ағылшын тіліндегі: Keep one's nose to the grindstone » Мұрнынан шаншылу. Екі тілде де мағынасы "жұмыстан бір сәт босамау, қолы тимеу" деген ұғымды білдіреді. Тағы да, Be in smbs pulse * Тамырын басу - "жәйлап пікір, сыр тартып көңілін білмек болу" деген мағынада қолданылады. Берілген мысалдардан екі тілде де етістікті фразеологизмдердің семантикалық жолмен жасалғанын көреміз.
2) Кейбір етістікті фразеологизмдер семантикалық компоненттерден, семантикалық ұйытқы бола алатын лексикалық қатарлардан тұратынын байқадық. Осыган орай, Р.Н. Вайнтрауб кез келген тілдің фразеологиялық қорының отыз пайызын соматикалық фразеологизмдер құрайды деп тұжырымдайды .
Енді осы соматикалық қатарлардың көмегімен жасалған қос тілдегі етістікті фразеологизмдерге мысал берейік: "Көз" — Fladden an eye / Көз қуанту - "қуану, риза болу"; "Бас" - Worry one's head off I Бас қатыру - "ойға тұсу", "абыржу"; "Тіл" - Have a ready tongue I Тілге жүйрік болу — "сөзге шешен болу".

Ал, етістікті фразеологизмдердің тақырыптық-семантикалық жолмен қалыптасуы - дене мүшелерінің физиологиялық атаулар қызметімен және тағы басқадай факторлармен айқындалады. Мысалы "қол" сөзімен келген көптеген соматикалық фразеологизмдердің беретін ұғымы осы анатомиялық атаудың қызметімен бейнеленеді. "Қол" сөзі көптеген тілдерде "билік" ұғымын береді [6,56-60].

3) Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің қатарында қос тілдегі діни танымменбайланысты туып, қалыптасқан жасалымдарды көптеп кездестіруге болады.

4) Қазақ тіліндегі етістікті фразеологизмдердің қалыптасуына әр түрлі құбылыстардың адам ойында қорытылған образды бейнесі негіз болған, К. Ахановтың сөзімен айтқанда, олардың жасалуына алуан түрлі құбылыстар негіз болған. Мысалы, ер қашты болу (мағынасы - "әбден жалығу, мезі болу") деген етістікті фразеологизмнің негізінде көп мініс көрген арық аттың ер саларда одан қашып мезі болуы, бойын аулақ салуының бейнесі жатыр. Бұл фразеологизмнің бүгінгі күнде қалыптасып, қолданылуында жоғарыдағы құбылыстың негіз болғаны біздің ойымызға келмейді.

5) Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің аспан денелеріне табынуынан туған, культтік-мифологиялық дүниетанымның әсерінен пайда болып, қалыптасқан фразеологизмдер коптеп саналады.

Біздің мақсатымыз ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің қалыптасуын сипаттап, нәтижесінде мазмұн, ұғым жағынан салыстырып, ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындау. Сондықтан төменде қос тілден берілген етістікті фразеологизмдер арқылы ағылшын және қазақ халықтарының аспан денелеріне табынуынан пайда болып, қалыптасқан етістікті фразеологизмдерін қарастырайық.

6) Ағылшын тіліндегі етістікті фразеологизмдердің қалыптасуына әдеби тілмен қатар терминологиялық және профессионалды лексика негіз болған [7,110]. Мысалы ағылшын тіліндегі "talk shop" ~ "көпшілік жерде жұмыс жайлы сөйлеу" мағынасын білдіреді, ал "shop" - шеберхана ұғымында қолданылады.

7) Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің пайда болып, қалыптасуынан әрбір тілдің өзіндік ерекшелігі байқалады. Қос тілдегі етістікті фразеологизмдердің жасалып, қалыптасуына жоғарыда келтірілген мысалдар тәрізді әр басқа белгілер, түрліше салыстырулар негіз болған. Мысалы, ағылшын тіліндегі Make a mountain aut of a Molehill (кврtышқанның көрін таудай қылу) деген етістікті фразеологизмнің қазақша баламасы - "Түймедейді түйедей ету". Кішкентай нәрсені үлкейтіп, шамадан тыс асырып, өсіріп көрсетуді образды түрде аңғарту үшін ағылшын тілінде тау мен көртышқанның көрін салыстыру негізге алынған, ал қазақ тілінде түйме мен түйені салыстыру негіз болған, нәтижесінде қос тілде де етістікті фразеологизм қалыптасқан. Тағы да: Move heaven and earth (жер мен көкті жылжыту) қазақ тіліндегі баламасы "Айды аспанға шығару" — "таң қалдыру" ұғымын білдіреді.

8) Белгілі бір тілдің фразеологиялық құрамы аударма арқылы жасалып, қалыптасу барысында фразеологиялық қор фразеологизмдермен толығып отырады.

9) Қазақ тіліндегі кейбір етістікті фразеологизмдер бұрынғы кездегі ескі әдет-ғұрып, салт-санамен байланысты туып, қалыптасқан. Бұған біреуді сұйеу, қоштау мағынасында айтылатын "шашбауын көтеру; жыртысын жырту, сойылын соғу" етістікті фразеологизмдерін атауға болады.

10) Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің қалыптасуына етістікті фразеологизмдердің ақын-жазушылардың қаламынан туып, пайда болуы әсерін тигізген, сонымен қатар фразеологиялық қорды байытуда маңызы зор болған[8,132].

Қазақ тіліндегі етістікті фразеологизмдердің пайда болып қалыптасуына ертегілер, аңыз-әңгімелер, эпостық жырлар негіз болған.

Қорыта келе, ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің қалыптасуына ағылшын және қазақ ұлттарының тарихи, рухани және материалдық мәдени дәстүрлер негізі себеп болған деп тұжырымдаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Межуев В. О понятий культура. Москва: Знание, 1968.
2. Қайдаров А.Т., Сатенова С. Образная-фоновая основа устойчивых выражении, связанных скотоводством в казахском языке. - Известия АН КазССР. Серия филологическая, 1989. №4.
3. Хазимова А. Қазақ фразеологизмдерінің ұлттық-мәдени деректері. Филол. ғыл. канд. диссертация. - Алматы, 2002.
4. Диброва Е.И. Вариантность фразеологических единиц в современном русском языке. Ростов-на Дону, Рост, ун-та, 1979.
5. Байтелиев А. Қазіргі қазақ тілінің фразеологиясы.Монография.- Тараз, 2001.
6. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. - Москва:Языки русской культуры, 1996.
7. Вайнтрауб А.М. Опыт сопоставления соматической фразеологии в славянских языках (К вопросу о сравнительном изучении славянской фразеологии). - Труды // Самарканд, гос.ун-т им. А. Навои, Новая серия, 1975.
8. Ходина Н.Т. "Рука" как символ власти в русских, английских и французских фразеосочетаниях // Вопросы фразеологии. - Самарканд, 1977. Вып. 9.

ФОНОСЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

Ботабаева Жанна Нуралиевна, кандидат филологических наук, старший преподаватель, декан факультета «IT и иностранные языки» АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», г.Шымкент.
botabayeva_janna@mail.ru,
https://orcid.org/0009-0009-8406-2113?lang=ru.
Шакенова М.Т., к.ф.н., ЮКУ им.М.Ауэзова,
Бекбулатова Айгул Серикбаевна, магистрант Университета им. Ж.А. Ташенева, город Шымкент. Казахстан.

Аннотация. Лингвистическая терминология играет ключевую роль в языке и науке, обеспечивая точность и однозначность в передаче знаний. Она служит основным инструментом для описания и анализа языковых явлений, процессов и структур. В контексте науки терминология помогает унифицировать понятия и позволяет специалистам из разных областей общаться и обмениваться информацией без риска недопонимания. В статье рассматривается значимость и роль лингвистической терминологии в различных аспектах языка и научной деятельности.

Abstract. Linguistic terminology plays a crucial role in language and science by ensuring accuracy and clarity in the transmission of knowledge. It serves as the primary tool for describing and analyzing linguistic phenomena, processes, and structures. In the context of science, terminology helps to standardize concepts and allows specialists from various fields to communicate and exchange information without the risk of misunderstanding. This paper explores the significance and role of linguistic terminology in different aspects of language and scientific activity.

Anotatsiya: Lingvistik terminologiya til va fan sohalarida muhim rol o'ynaydi, bilimlarni aniq va tushunarli tarzda etkazishda yordam beradi. U til hodisalarini, jarayonlarini va

strukturalarini tasvirlash va tahlil qilish uchun asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Fan kontekstida terminologiya tushunchalarni bir xilda tushunishga yordam beradi va mutaxassislarning turli sohalarda muloqot qilish va ma'lumot almashish imkoniyatini ta'minlaydi, noto'g'ri tushunish xavfini kamaytiradi. Ushbu maqolada lingvistik terminologiyaning til va ilmiy faoliyatdagi ahamiyati va roli ko'rib chiqiladi.

Лингвистическая терминология представляет собой ключевую составляющую научной лексики, которая позволяет специалистам в области языкознания точно и однозначно выражать концепты и теории, важные для анализа, описания и объяснения различных языковых явлений. Лингвистика как наука не может обойтись без терминосистемы, поскольку точность научного языка является основой для успешной коммуникации в сфере научных исследований. В русском языке лингвистическая терминология активно развивается и меняется, принимая в расчет новые направления исследований, адаптируясь к изменениям в самой лингвистике и мировой научной практике.

Целью данной работы является анализ лингвистической терминологии на материале русского языка, рассмотрение ее характеристик, структуры, а также основных факторов, влияющих на развитие и функционирование лексики в области лингвистических исследований. Задачи исследования включают в себя анализ роли терминов в лингвистическом дискурсе, определение специфики терминологической системы русского языка и выявление основных типов и характеристик лингвистической терминологии.

Роль лингвистической терминологии в языке и науке

Лингвистическая терминология выполняет важную функцию в научной деятельности, поскольку обеспечивает точность и системность знаний в области изучения языка [1]. Лингвистические термины создаются для обозначения специфических понятий и явлений, которые невозможно выразить обычным языковым средствами без потери точности или искажения значений. Терминология как часть научного языка обладает рядом особенностей, таких как однозначность, стандартизированность, отсутствие эмотивной окраски и высокое содержание концептуальной нагрузки.

На протяжении своей истории лингвистика значительно расширяла сферу своего воздействия, что привело к образованию множества новых терминов и терминологических систем. Примеры включают термины, связанные с фонетикой, синтаксисом, морфологией, прагматикой, семантикой и другими областями языкознания.

Роль фоносемантического анализа лингвистической терминологии в языке и науке.

Фоносемантика представляет собой раздел лингвистики, изучающий связь между звуковой формой слова (фонемой, слогом) и его значением, а также то, как звуковые элементы могут влиять на восприятие значений слов и выражений [2]. Это важная и относительно новая область в лингвистике, особенно актуальная для анализа терминологического языка, в том числе лингвистической терминологии. Лингвистические термины, как и любое слово, имеют не только свою словесную форму, но и звуковую составляющую, которая может отражать, усиливать или, наоборот, смягчать смысловые аспекты, связанные с понятием. В данном контексте фоносемантический анализ представляет собой мощный инструмент для понимания того, как звучание слова может воздействовать на восприятие научных понятий и облегчать или усложнять их восприятие.

Фоносемантика и лингвистическая терминология.

Лингвистическая терминология обладает рядом особенностей, среди которых важным элементом является не только концептуальная, но и звуковая составляющая. Звуковая форма термина может существенно влиять на восприятие его значения. Например, в лингвистике существуют такие термины, как "фонема", "гласный",

"согласный", которые обладают определенной звуковой нагрузкой, способной быть интерпретированной через фоносемантические принципы[3].

Фоносемантика в рамках лингвистической терминологии раскрывает, каким образом звуковые элементы слов создают дополнительную семантическую информацию, что делает лексическую систему языка более насыщенной. Для научного языка это особенно важно, так как точность и многозначность терминов в лингвистике, помимо чисто концептуальных аспектов, могут определяться и их звуковыми характеристиками.

Звуковая форма и восприятие термина.

Каждое слово в языке, включая научные термины, имеет не только лексическое значение, но и звуковое оформление, которое порой может влиять на восприятие значения этого слова. Например, звуки в словах могут передавать определенные эмоции или ассоциации, которые усиливают или ослабляют восприятие их значений. Это явление называется фоносемантикой — разделом лингвистики, исследующим взаимосвязь звуковой формы и смысла слова[4].

Термины лингвистической науки не являются исключением. Например, слова, связанные с понятием "активности", "движения", часто содержат звуки, которые передают эти ощущения через свою динамичность. Рассмотрим, например, термины "фонема", "гласный" и "согласный". Все эти слова содержат твердые согласные (например, "ф", "к", "с"), что может ассоциироваться с определенной твердо́стью и четкостью, что является важным аспектом восприятия этих терминов в контексте лингвистики, которая изучает жесткие структуры языка.

С другой стороны, такие термины, как "мелодика", "интонация", "тембр", напротив, могут включать более мягкие звуки, такие как "м", "л", "н", которые создают более плавное, текучее восприятие и соответствуют изучаемым явлениям.

Фоносемантический анализ и влияние на понимание научных понятий.

Фоносемантический анализ лингвистической терминологии позволяет исследовать, как звуковые характеристики терминов могут влиять на понимание их значения и роли в научной дисциплине. Например, звуки, содержащие мягкие и звонкие согласные (например, "р", "л", "н"), могут быть ассоциированы с более абстрактными, мягкими концептами, такими как "смысл", "семантика", "система". Напротив, термины с твердыми, резкими звуками (например, "к", "п", "т") могут ассоциироваться с более четкими, определенными явлениями, такими как "структура", "парадигма", "система", что подчеркивает устойчивость и стабильность этих понятий[5].

Примером может служить слово "парадигма", которое в своей звуковой структуре включает несколько твердых согласных звуков (п, р, д), что подчеркивает упорядоченность, структуру и организацию. Это слово стало символом четкой структуры, что отражает его использование в контексте грамматической и лексической системы языка.

Звуки, использующиеся в терминах, могут усиливать восприятие основного смысла и одновременно облегчать запоминание термина, создавая звуковые ассоциации. Например, слово "фонема" состоит из мягких звуков, что может ассоциироваться с мягкостью звуков, на которых оно сосредоточено. Это создаёт дополнительные визуальные и слуховые ассоциации, что облегчает понимание термина в контексте его значения.

Фоносемантика и создание новых терминов.

Фоносемантический анализ также имеет значение для создания новых научных терминов в лингвистике. В процессах коинизации и терминологического заимствования важно учитывать не только значение заимствованных слов, но и их звуковую форму. Например, новые термины, создаваемые в области когнитивной лингвистики, часто используются для объяснения абстрактных понятий, таких как "фрейм", "концепт", "метафора". Эти термины составлены таким образом, что их звуковая форма не вызывает

отрицательных ассоциаций и подходит для обозначения концептов, связанных с восприятием и ментальными структурами.

В условиях быстро развивающейся науки и технологий фоносемантика может играть важную роль в создании терминов, которые будут легко воспринимаемы и запоминаемы. Например, термины, состоящие из мягких и гармоничных звуков, могут быть легче воспринимаемы и более привлекательными для широкой аудитории, что способствует их распространению.

Фоносемантический анализ лингвистической терминологии представляет собой важный инструмент для глубокого понимания связи между звуковой формой и значением терминов в языке и науке. Он позволяет не только выявить, как звуки влияют на восприятие научных понятий, но и использовать эти данные для создания и заимствования новых терминов, которые будут более эффективными и удобными для научного общения[6]. Развитие фоносемантики в лингвистике открывает новые возможности для более точного и глубокого восприятия языка и его научных структур, что, в свою очередь, способствует эффективной коммуникации в академической и научной среде.

Особенности лингвистической терминологии.

1. Однозначность и точность

Одной из основных характеристик лингвистической терминологии является ее стремление к однозначности и точности. В отличие от обыденных слов, которые могут иметь несколько значений, термины используются для обозначения определенных научных понятий и не допускают двусмысленности. Например, термин «парадигма» в лингвистике обозначает совокупность форм слова, соответствующих определенной грамматической категории. В другом контексте это слово не может обозначать что-либо иное, что подчеркивает точность использования научных терминов.

2. Стандартизированность и системность.

Лингвистическая терминология характеризуется своей стандартизированностью, что позволяет ученым из разных областей и стран обмениваться знаниями и понимать друг друга, несмотря на возможные различия в языковом контексте. Для каждого лингвистического термина существует четкое определение, которое закрепляется в научных словарях и других справочных материалах. Это важное свойство терминов помогает исключить путаницу, возникающую при использовании слов, имеющих многозначность в повседневном языке.

Системность терминологии также важна для понимания того, как термины взаимосвязаны между собой и как они помогают создавать структуры знания. Например, термины, относящиеся к морфологии, тесно связаны с терминологией синтаксиса, поскольку морфологические единицы часто образуют основу синтаксических конструкций.

3. Гибкость и динамичность.

Лингвистическая терминология не является статичной; она постоянно развивается, принимая во внимание новые открытия, теории и направления в изучении языка. Например, в последние десятилетия лингвистика активно развивает такие области, как когнитивная лингвистика, функциональная грамматика, прагматика, что требует введения новых терминов. Одним из примеров является термин «когнитивная метафора», который был введен в научный оборот в связи с развитием когнитивной лингвистики и активно используется для описания процессов восприятия и осмысления мира через образы.

4. Интернационализм терминов.

Лингвистическая терминология имеет характерную черту — интернационализм, который заключается в заимствовании терминов из других языков. Особенно это проявляется в области науки, где английский язык является основным языком международного общения. Это связано с глобализацией науки и необходимостью

взаимопонимания между учеными разных стран. Например, многие термины в области лексикологии, семантики и синтаксиса (например, «парадигма», «прагматика», «семантика», «фонема») имеют латинские или греческие корни, что делает их понятными в большинстве языков [7].

Типы лингвистической терминологии.

Лингвистическая терминология охватывает различные области знания, и каждый тип терминов имеет свои особенности. Рассмотрим несколько основных типов терминов в русском языке.

1. Фонетические и фонологические термины.

Термины в области фонетики и фонологии связаны с изучением звуков речи. Они включают такие термины, как «фонема», «аллофон», «гласный», «согласный», «интонация», «акцент». Эти термины важны для анализа звуковых явлений в языке и служат основой для построения теорий и моделей фонетической структуры языка [8].

2. Морфологические термины.

Морфология изучает структуру слова и его формы. Лексика морфологических терминов включает такие слова, как «морфема», «корень», «суффикс», «приставка», «грамматическая категория», «согласование». Эти термины важны для понимания того, как слова строятся и изменяются в языке.

3. Синтаксические термины.

Синтаксис исследует структуру предложений и правила их построения. В этой области используются термины, такие как «подлежащее», «сказуемое», «дополнение», «определение», «обстоятельство», а также «простое предложение», «сложное предложение», «синтаксическая конструкция». Эти термины необходимы для анализа грамматической структуры предложений и предложений в тексте.

4. Семантические и прагматические термины.

Семантика и прагматика связаны с изучением значения слов, фраз и текстов, а также с анализом контекста, в котором эти значения функционируют. К семантическим терминам можно отнести такие слова, как «смысл», «полисемия», «антонимия», «синонимия», «коннотация», а к прагматическим — «речь», «коммуникация», «прагматический контекст».

5. Термины когнитивной лингвистики.

Когнитивная лингвистика рассматривает язык как средство отражения и организации знаний о мире. Здесь используются такие термины, как «когнитивная метафора», «когнитивный фрейм», «схема», «концепт». Эти термины помогают объяснить, как язык отражает восприятие и мышление человека.

Лингвистическая терминология является важным элементом научного языка, который обеспечивает точность и системность в языке знаний о языке. В русском языке терминология лингвистики охватывает широкий спектр областей, от фонетики и морфологии до когнитивной лингвистики и прагматики. Развитие лингвистической науки неизбежно ведет к появлению новых терминов, что требует их четкого определения и стандартизации. Понимание особенностей лингвистической терминологии, ее типов и функций является необходимым для адекватного использования научного языка и эффективного обмена знаниями в лингвистическом сообществе.

Использованная литература:

1. Апресян, Ю.Д. "Семантика. Опыт фоносемантического анализа". — М.: Наука, 1995.
2. Шмелёв, А.И. "Фоносемантика и её роль в языке". — М.: Изд-во ЛГУ, 1984.
3. Берков, С.Р. "Фоносемантика в русском языке: теория и практика". — М.: Высшая школа, 1991.

4. Хомяков, А.В. "Фоносемантические особенности лексической системы русского языка". — М.: Логос, 2007.
5. Лурье, В.И. "Основы фоносемантики". — М.: Языки славянских культур, 2010.
6. Левонтина, Н.Н. "Фоносемантика как метод лингвистического анализа". — Воронеж: Воронежский университет, 2005.
7. Джонсон, М. "Философия и когнитивная лингвистика: пути анализа". — М.: Языки славянских культур, 2004.
8. Иванова, Н.Г. "Лексическая семантика и фоносемантика: проблемы взаимодействия". — Санкт-Петербург: СПбГУ, 2009.

РЕЧЕВЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОБРАЗА МАРГАРИТЫ В РОМАНЕ М.А. БУЛГАКОВА «МАСТЕР И МАРГАРИТА»

Байжігіт Б.С., доктор PhD, Университет им.М.Х.Дулати.
Ботабаева Жанна Нуралиевна., кандидат филологических наук, АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», г.Шымкент
botabayeva_janna@mail.ru
https://orcid.org/0009-0009-8406-2113?lang=ru.
Садыкбекова Дина Абдикеримовна., магистрант Университета им. Ж.А. Ташенева, город Шымкент. Казахстан.

Аннотация. В статье анализируются речевые и языковые средства, используемые М.А. Булгаковым для создания образа Маргариты — одной из ключевых героинь романа *«Мастер и Маргарита»*. Особое внимание уделяется лексическим, стилистическим и символическим элементам, которые подчеркивают её эмоциональную глубину, внутреннюю трансформацию и философскую значимость. Рассматриваются ключевые языковые приёмы, такие как метафоры, эпитеты, символика и интертекстуальность, а также их роль в раскрытии тем любви, свободы и жертвенности. Выводы подчеркивают уникальность языковых средств в построении художественного образа героини.

Abstract. The article analyzes the linguistic devices used by M.A. Bulgakov to create the character of Margarita, one of the key heroines of the novel *The Master and Margarita*. Particular attention is paid to lexical, stylistic, and symbolic elements that emphasize her emotional depth, inner transformation, and philosophical significance. Key linguistic techniques such as metaphors, epithets, symbolism, and intertextuality are examined, along with their role in revealing the themes of love, freedom, and sacrifice. The conclusions highlight the uniqueness of the linguistic devices in constructing the artistic image of the heroine.

Аңдатпа. Мақалада М.А. Булгаковтың «Мастер мен Маргарита» романындағы басты кейіпкерлердің бірі – Маргаританың бейнесін жасау үшін қолданған тілдік құралдары талданады. Ерекше назар лексикалық, стилистикалық және символикалық элементтерге аударылады, олар оның эмоциялық тереңдігін, ішкі өзгерісін және философиялық маңыздылығын айқындайды. Метафоралар, эпитеттер, символика және интертекстуалдық сияқты негізгі тілдік тәсілдер мен олардың махаббат, еркіндік және құрбандық тақырыптарын ашудағы рөлі қарастырылады. Қорытынды бөлімде кейіпкер бейнесін сомдауда қолданылған тілдік құралдардың бірегейлігі атап өтіледі.

Ключевые слова: Образ героини, языковые средства, лексико-стилистические приемы, эпитеты, метафоры, сравнения, символика, поэтика образа, антитеза, фантастическое и реальное, любовь и самопожертвование, трансформация героя, мифопоэтические мотивы, романтический идеал , магическое преображение, психологизм, эмоциональный подтекст, искусство слова, художественные приемы.

Одним из наиболее запоминающихся персонажей в роман М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита» является главная героиня, воплощающая собой тему вечной любви, жертвенности и духовной свободы.

При анализе поэтики данного произведения выявлено, что создание такого сложного и многогранного образа достигается посредством использования широкого спектра языковых средств. Лексические особенности, метафоры, эпитеты, символика и аллюзии помогают передать богатый внутренний мир героини, её эмоциональное состояние и трансформацию. В данной статье проводится анализ этих речевой характеристики и языковых средств с целью раскрытия характера Маргариты и её роли в общей концепции романа.

При создании особого образа автором используется целый ряд языковых средств создания образа Маргариты, а именно, символики имени и архетипической основы образа, использование эпитетов и метафор, контрастная лексическая характеристика, диалоги и речевая характеристика.

Символично имея Маргариты и архетипическая основа образа. В современном литературоведении имя Маргариты несёт символическую нагрузку, связывая её с литературными и религиозными архетипами. Оно отсылает к понятию «жемчужина», что может быть интерпретировано как чистота её любви к Мастеру и её жертвенность. Имя также вызывает ассоциации с фаустовской традицией, где Маргарита (Гретхен) выступает жертвой обстоятельств, однако у Булгакова героиня трансформируется в активный субъект, способный на духовное преображение.

Использование эпитетов и метафор.

Эпитеты и метафоры в описании Маргариты подчеркивают её эмоциональность, страстность и природную красоту. Например, её улыбка сравнивается с «лучом солнца», а глаза – с «горячими углями», что акцентирует её жизненную энергию и внутренний огонь. Эти образы создают впечатление яркости и живости, контрастирующее с серостью окружающей её реальности.

Художественно-речевая контрастная характеристика. Контрастная природа Маргариты раскрывается через её отношение к окружающему миру. С одной стороны, она живёт в мире советской обыденности, с другой – принадлежит миру высоких чувств, искусства и мистики. Её внутреннее состояние выражается через описание её душевной пустоты в начале романа: «её жизнь была пуста, словно высохший колодец». Это подчёркивает её разрыв с окружающей реальностью и предвосхищает её метаморфозу

Диалоги и речевая характеристика.

Речь Маргариты насыщена экспрессивностью, что отражает её эмоциональность и независимость. В сценах общения с Мастером она говорит просто и искренне, что подчёркивает глубину их связи. В контрасте с этим, её обращение к Воланду отличается уверенностью и твёрдостью, что свидетельствует о её силе духа и готовности противостоять страху.

Ключевым элементом в создании образа Маргариты является сцена её превращения в ведьму и полёта. Мотив полёта, описанный яркими метафорами («потоки воздуха обжигали её тело, как огонь»), символизирует освобождение героини от земных ограничений и её переход в мир духовной свободы. Полёт Маргариты – это метафора её внутренней трансформации и принятия собственного выбора. Полёт — центральный символ в трансформации Маргариты. В сцене полёта Булгаков описывает её как *«парящую свободно и счастливо», «оторванную от земного»*. Этот символ воплощает её духовное возрождение и освобождение от оков обыденности.

Символика любви и жертвенности. Маргарита представлена как воплощение жертвенной любви, готовой преодолеть любые преграды ради Мастера. Её готовность стать ведьмой и вступить в контакт с Воландом ради спасения возлюбленного иллюстрирует её преданность. При этом Булгаков использует символику очищения:

проходя через испытания, Маргарита не только сохраняет свою любовь, но и приобретает внутреннюю силу и гармонию.

Психологическая глубина. Булгаков использует внутренние монологи и описание мыслей Маргариты, чтобы показать её внутренний конфликт. На протяжении романа читатель наблюдает, как её отчаяние и тоска постепенно трансформируются в решительность и духовное просветление.

Значение и роль фантастики. Мистические элементы играют важную роль в раскрытии образа Маргариты. Её взаимодействие с Воландом и его свитой демонстрирует её способность сохранять человечность и моральные ориентиры даже в условиях сверхъестественного воздействия. Это подчёркивает её силу и самостоятельность как персонажа.

Речевые особенности и лексические характеристики.

Лексика, связанная с описанием Маргариты, насыщена эмоциональными и экспрессивными элементами. В сценах, предшествующих её превращению в ведьму, её внутреннее состояние передаётся через слова с ярко выраженной негативной окраской: *«пленённая», «несчастная», «забытая»*. Эти лексемы подчеркивают её тоску по утраченному счастью и любви.

После встречи с Воландом, в противоположность этому и превращения в ведьму язык, описывающий Маргариту, становится более динамичным и экспрессивным. Классик Булгаков использует глаголы движения и восклицания: *«летела», «восторженно», «свободно»*. Такой контраст отражает духовное освобождение героини.

Символика Луны. Луна является постоянным символом, сопровождающим образ Маргариты. Её магический свет подчёркивает мистическую составляющую героини и её связь с миром сверхъестественного. Луна символизирует также эмоциональную сторону Маргариты: её страсть и стремление к свободе.

Метафоры и эпитеты.

Булгаков активно использует метафоры и эпитеты для создания поэтического образа Маргариты.

1. Например, её любовь к Мастеру описывается как *«пламя, согревающее её сердце»*. Эта метафора подчёркивает, что чувства героини являются её движущей силой.
2. До превращения Маргарита характеризуется как *«одинокая», «страдающая»*. После обретения магической силы и осознания своей миссии в её описании появляются эпитеты: *«величественная», «неземная», «ослепительная»*.

Интертекстуальность.

Образ Маргариты включает аллюзии на мифологические и литературные архетипы.

1. Архетип ведьмы. Традиционный образ ведьмы в литературе переосмыслен Булгаковым. Маргарита, несмотря на обретение магической силы, остаётся любящей женщиной, чья жертвенность подчёркивает её человечность.
2. Связь с Маргаритой из «Фауста». Булгаков использует элементы классической литературы, придавая своей героине глубину. Однако, в отличие от героини Гёте, Маргарита у Булгакова активно борется за своё счастье.

Образ Маргариты в романе *«Мастер и Маргарита»* создаётся с помощью широкого спектра речевых языковых средств, включая эмоционально окрашенную лексику, символику, метафоры и интертекстуальные аллюзии. Эти элементы не только подчёркивают многогранность героини, но и помогают раскрыть ключевые философские темы произведения. Маргарита выступает как символ любви, жертвенности и свободы, а её образ является центральным элементом в раскрытии основной идеи романа. Эти приёмы позволяют Булгакову не только показать многогранность героини, но и подчеркнуть её центральную роль в теме любви, жертвенности и духовного освобождения. Маргарита становится не просто спутницей Мастера, но и символом преодоления земных и духовных границ ради высших ценностей.

Использованная литература:

1. Булгаков, М.А. *Мастер и Маргарита*. — М.: Эксмо, 2020.
2. Бочкарёв, С.Я. "Символика в романе М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита»." — *Вопросы литературы*, 2003, № 4.
3. Лотман, Ю.М. *Семиотика культуры и искусство*. — СПб.: Искусство, 1998.
4. Ляхова, Н.В. "Философия любви в романе М.А. Булгакова." — *Филологические науки*, 2011, № 5.
5. Топоров, В.Н. "Символ и смысл в литературе." — *Известия РАН*, 1995, № 3.
6. Шкловский, В.Б. *О теории прозы*. — М.: Гиперборей, 2001.

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Ю.Гагарин атындағы №3 жалпы білім беретін мектебі, тарих пәнінің мұғалімі, ғылым магистрі **Бухарбаев Мурат Сапарұлы**

Ұлы Жібек жолының пайда болу тарихы осынау тарихи жолдың жібек саудасына байланысты «Жібек жолы» атанғаны түсінікті. Ал «Ұлы» сөзінің оған қосылуы жолдың кең байтақ Шығыс өлкелері мен Батыс өлкелерін байланыстыруы. Сондықтан бұл жол «Ұлы Жібек жолы» деп аталды.

«Жібек жолы» дегеніміз не, ол қашан пайда болып, қандай кәдеге жарады, қай жерлерді басып өтті - әркімді – ақ толғандыратын алғашқы сұрақтар осындай.

Бұтқа табынушы (будда діниндегі - ауд) қажы Сюань-Цзан 629 жылы «Будданың қасиетті қалдықтарын көзбен көру және дін ілімін шыңдап зерттеу үшін» Қытайдан Үндіге сапар шекті. Ол Қытайды Батыспен байланыстырып жатқан және техникалық жаңалықтарға дінге мұраттар мен мәдени жетістіктерге мұрындық болып тұрған осы халықаралық жолмен жүрді.

Чань-Анань шыққан саудагерлердің қоспақ-түйелі керуенімен атақты Гоби шөлін жағалап Дунхан арқылы «Ұлы айдаһар құмы» аталатын сортаң шөлейтті Хами мен Тұрфан алқаптарын, Тянь-Шаньның солтүстік бөктерімен мұздақ тауларын шамасы, Музур-Ола жоталарын басып өткен Сюань-Цзян түрік қағаны тұрған Суяб қаласына келді. Сюань – Цзян түрік қағаны мен оның жанпеліндегілер жөнінде былай сипаттайды: «Бұл қателіктердің аттары керемен екен. Қаған үстіне жасыл жібек шекпен киген, жолақ басына ұзындығы чжан (3,2м) ұштары желкесіне түскен Жібекшолпа орап алған. Оған оқалы – зерлі жібек шапан киіп, шаштарын айдар – тұлындап өрген екі жүзден астам тархан (нөкер) еріп жүрді. Өзге жауынгерлер тері астарлы киімдер киіп, айбалта, садақ асынып ту көтеріп жүреді. Түйеге, атқа мінгендердің көптігі сонша, көзбен шамалаудың өзі мүмкін емес» [1].

Бұл әңгіме барысында ежелгі дәуір мен орта ғасырда халықаралық қатынастың күретамырына айналған ұлы жолға өз атауын берген және Шығыс пен Батыстың негізгі сауда затына айналған жібек бірнеше рет аталады. Ал бұл жол қай кезден «жұмыс істей бастады» [2] деген сұраққа күні бүгінге дейін әрқилы жауап беріліп келеді.

Егер «Жібек Жолының» жекелеген бөліктерінің сыңарлары жөнінде айтар болсақ, ондағы қатынастар мен зат алмасу байланыстары біздің дәуірімізге дейінгі III-II мыңжылдықтарда басталған. Мұндай байланыстар Бадахшан тауынан лазурит (көк лағыл) кені, ал Хотан аймағындағы Яркент (Жаркент) – Дарияның жоғарғы ағысынан нефрит (көк минерал) кені ашылуына орай жолға қойылды.

Бадақшаннан шығарылған лазурит Иранға, Месопотамияға, Анатолийге, Египет пен Сирияға тасылып жатты. Бадахшан лазуриті, I мыңжылдықтың жартысында Қытайға да жеткізіле бастады.

Орта Азия мен Орта шығысты Жерорта теңізімен және Үнді мен

жалғастырып жатқан «Лазурит жолымен» қатар дүниеге келген «Нефрит жолы» Шығыс Түркістанды Қытаймен жалғастырды.

Біздің дәуірімізге дейінгі I мыңжылдықтың орта кезінен «Дала жолы» деген жол болғаны белгілі. Егер тарихтың атасы Геродоттың жазбаларына жүгінсек, бұл жолдың сорабы мынадай бағытта болғанын байқаймыз: Қара теңіз жағалауынан Дон жағасына дейін, одан әрі савроматтар мекендеген Орал тауы етегінен Ертіске, Алтайға, сонан Жоғары Ертіс пен Зайсан көлін мекендеген агриппийлер еліне қарай созылады. Бұл жолмен былғарылар мен терілер, иран кілемдері, құнды металдардан жасалған бұйымдар кең таралып жатты.

Жібек жасап шығару және онымен сауда жасау кезеңі күні кешеге дейін біздің дәуірімізге дейінгі I мыңжылдық саналып келеді.

Қымбат бағалы жібектерді тарату ісіне сақтар мен скифтердің көшпелі әулеттері де атсалысты. Солардың қатынасаралық көмегімен сол кезде қасқалдақтың қанындай қымбат тауар Орталық Азия мен Жерорта теңізіне дейін тарады.

Жібек жолы тек біздің дәуірімізге дейінгі II ғасырдың орта шенінен бастап қана тұрақты дипломатия мен сауданың күре тамырына айналды. Ал осының бәрі император У – Дидің көрмеген Батыс елдеріне жұмсаған книязі Чжон – Цзян бастаған елші керуенінің Хань астанасынан шыққан кезінен, яғни 138 жылы басталды. Чжон-Цзян 13 жылдан кейін қайтып оралды. Ол осы күнгі Ауғанистанның шет аймақтарына жете алды және Қытайдың ішкі аудандарынан Орталық Азияға дейін тура жолмен тұңғыш рет жүріп өтті. Содан соң жібек тиелген керуен Батысқа соның ізімен аттанып, Қытайға, Жерорта теңізінен, Таяу және Орта Шығыстан, Орта Азиядан тауарлар алып қайтты.

VII-XIV ғасырларда елшілік сауда керуендерінің дені Жібек жолымени жүретін. Сан ғасырлар бойы тынымсыз өзгеріп отырған, оның бір учаскілері айрықша маңыз алып, көрекйіп жатса, екінші бір учаскілері жабылып, ондағы қалалар мен сауда бекеттері қаңырап бос қалған. Мәселен, VI-VIII ғғ. Негізгі күре жол Сирия-Иран-Орта Азия-Оңтүстік Қазақстан-Талас алқабы Шу алқабы-Ыссық көл шұңқыры-Шығыс Түркістан болған. Осынау жолдың бір тармағы, дәлірке айтсақ, тағы бір тармағы Византиядан шығып, Дербент арқылы Каспий өңірі даласына-Маңғыстау-Арал өңірінен өтіп, Оңтүстік Қазақстанға жеткен. Бұл жол сасанилар Иранына қарсы, Батыс Түрік қағанаты мен Византия арасында сауда-елшілік одағы жасалған кезде, Иранды айналып өтетін болған. IX-XII ғғ. Жолдың бұл желісі, Орта Азия мен Таяу Шығыс арқылы Кіші Азия мен Сирияға, Мысыр мен Византияға баратын холға қарағанда, едәуір аз пайдаланылған, ал XIII-XIV ғғ. қайтадан жанданады. Құрлықтағы саяси хал-ахуал елшілер мен саудагерлердің және басқа да саяхат-серуенде жүрген адамдардың қай жолды таңдап алатынын анықтап отырған.

VI ғасыр екінші жартысында Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан, Кореядан Қара теңізге дейін созылып жатқан орасан зор көшпелі империя Түрік қағанатының құрамына енеді. VI ғасырдың соңғы кезеңінде Ұлы Жібек жолының Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанды қамтитын учаскесі өзгеше жанданып, осы аймақтың қалалық мәдениетін өркендетуге көп көмегін тигіеді. Жетісуда ол бірқатар қалалық ортаоықтардың тууына әсер етсе, Қазақстаннның оңтүстігінде қалалардың тез көркеюіне себепші болады. Орта Азия арқылы Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуға келген сауда жолы XIV ғасырға дейін, қашан ішкі қырқыстар мен соғыстар қала мәдениетін аздырып-тоздырғанға дейін, Қытайға баратын теңіз жолы игеріліп, бұрынғы көне жолдың жұлдызы сөнгенге дейін жұмыс істейді.

Бұл жол ондаған ғасырлар бойы өзі қамтыған елдер мен халықтардың экономикасының, мәдениетінің дамуында елеулі рөл атқарды. Қос құрылықты жалғастырған бұл жол бідің заманымыздан бұрынғы II-Iғасырлардан бастап Азия мен Еуропаның арасын жалғастырушы көпір, яғни Шығыс пен Батысты байланыстырушы

желі болды. «Ұлы» сөзінің халықаралық сауда жолына телінуі Еуразия өлкелерін байланыстыруынан келіп шыққан. «Жібек жолы» (Ұлы «Жібек жолы») - Қытайдың Ши-ан деген жерінен басталып, Шынжаң, Орталық Азия арқылы Таяу Шығысқа баратын керуендік жол бағыты. Атауды неміс ғалымдары Ф. фон Рихтhофен (F. von Richthofen) бен А. Һерман (А Herman) 19 ғасырда ұсынған.

Қытайдың торғын-торқасы осы жолмен Орта Азияға, Батыс Азияға және Еуропаға толассыз тасылды, сонымен қатар тұт ағашын өсіру өнері де батысқа тарала бастады. Сондай-ақ Шыңжаннан шығатын қас тасы, былғары, жүн көрпе сияқты тауарлар мен орта жазықтың темір ыдыстары, фарфор ыдыстары, сырлы ыдыстары, шабдалы, өрік, рауағаш, дәршен сияқты өнімдері батыс базарына қатар кірді. Орта Азияның, Батыс Азияның және Еуропаның әйнегі, жақұтты, дәнді дақылдары және хош иісті заттары, дәрілер, сондай-ақ Отқа табыну діні, Будда діні, ислам діні сияқты діндер де Қытайға кірді және таралды. Шығыс пен Батыс арасындағы экономикалық, мәдени ауыс-күйіс адамзаттың материалдық мәдениетін байытты. Шығыс пен Батыстағы халықтар Жібек жолы арқылы сыртқы мәдениетті қабылдап, бұрынғыдан да салауатты мәдениет жарата алды [3,78].

Қытайдан бастау алған жол Іле өзенімен Ыстықкөлге жеткен. Жол осы арада батысқа және солтүстік-батысқа шығу үшін оңтүстік және солтүстік бағыттарға тармақталған. Оңтүстік бағыт Ферғана, Самарқан, Иран, Ирак, Сирия елдері мен Жерорта теңізіне шыққан.

Ал солтүстік бағыты Оңтүстік Қазақстанда Испиджаб қаласына келіп тағы екі тармаққа бөлінген. Біреуі Орта Азияға қарай, екіншісі Түркістан арқылы Сырдарияның төменгі ағысымен Батыс Қазақстанға шығып, Қара теңіздің солтүстік-шығыс жағын айналып Еуропаға қарай өткен [4].

Сан ғасырға созылған бұл халықаралық сауда жолы сол кездегі халықаралық саяси жағдайларға байланысты өзгеріп отырған, бірде үзіліп, бірде қайта жанданған. Сонымен қатар әлемдік дамуға әсер етпесе де, аймақтық маңызы бар жергілікті сауда-керуен жолдарының қалыптасуына әсер еткен. Солардың бірі ежелгі және жаңа заманда Түркістан-Сырдарыия өңірінен Қазақ елінің орталық және солтүстік өңірлеріне қарай тармақталған далалық сауда жолдары еді.

Сыр бойындағы Жанкент қаласынан орта ғасырларда бір жол Солтүстік Қазақстанға бағытталды. Ал Сығанақ қаласынан Ақсүмбе қаласы арқылы Орталық Қазақстанға қарай және бір тармақ шыққан. Бұл жаққа Сауран қаласынан шыққан екінші бір бағыт Қарақұрым (Жыланқарауыл қаласы) арқылы басталған. Бұл сауда жолдары негізгі жолдан Қазақстанның ішкі аудандарына қарай шығатын шағын бағыттар. Солар арқылы Солтүстік және Орталық Қазақстандағы көшпелі ру-тайпалар негізгі сауда жолы бойындағы қалаларға келіп, өздеріне қажетті бұйымдарын алып қайтатын болған.

Жібек жолы тек сауда жолы болып қана қалмастан, дүние жүзі өркениетін тоғыстырып, адамзат қоғамының дамуына өшпес үлес қосты. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу қалаларының Византия, Иран, Орта Азия, Кавказ, Алтай, Сібір, Шығыс Түркістанмен тығыз сауда байланыстары болғандығын ежелгі қолжазбалардағы мәліметтер дәлелдейді. Шаштан (Ташкенттен) жол Гизгирдқа, Испиджабқа келіп, одан әрі керуен Таразға бағыт алған. Тараздан солтүстікте Адахкет, Дех-Нуджикет қалалары орналасқан қимақтарға, оңтүстікте өздерінің туған өлкесінде - Шельдяни, Куля және т.б. қалаларға тірелген. Сондай-ақ Тараздан Төменгі Барысханға, одан әрі Құлан, Мерке арқылы Аспараға жететін болған. Х ғ. бастап Іле жазығындағы сауда жолы арқылы керуендер жүре бастайды. Осы жерден Іле Алатауының көпестері қазіргі Алматы мен Талғардың елді мекендеріне жолға шыққан. Талғарда жол қазіргі Шелек, Есік, Кеген аудандарында, Подгорныйға, одан әрі Шонжаға иек артады. Алакөл ауданында жол тармақталады. Екіөгіз, Қиялық, Көктем керуен жолдарымен Шығыс Түркістанға, Алтайға, Монғолияға шығуға болатын еді. Сырдария қалаларын байланыстыратын жолдардың маңызы орасан зор. Ол Испиджабтан басталып, солтүстік-батыста - Арсубаникент, Арыс,

Кедер, Шавгар, Сауран, Сығанаққа әкелетін. Сығанақтан Жентке және Янгикентке тірелген. Исфиджабтан солтүстікке қарай түскен жол Құмкент, Аба - Ата, Созаққа барады. Одан әрі Орталық Қазақстанның жазық жерлері арқылы Кеңгір, Жезді, Нұра далаларына шығады [5, 37-43].

Орталық Қазақстандағы сауда жолдарының сілемдері XX ғ. басына дейін сақталып келді, тіпті, Ресей, Қазақстан және Орта Азияның қалалары мен елді мекендерін байланыстырып отырды, оған жақын жерлерде жәрмеңкелер ұйымдастырылды. Ұлы жібек жолы көп халықтардың мәдениетін түйістіруімен бірге оның табиғатының ерекшеліктерін анықтауда тарихи қызмет атқарды. Бұл істе Қазақстан жерін мекендеген халықтардың еңбегі де бар. Олар тұрғын үйді (киіз үй), ат әбзелдерін жасау өнерін, кілем тоқуды, күмістен түрлі әсемдік бұйымдарды соғуды, бай ауыз әдебиетін мұра етіп қалдырған. Осының бір айғағы - Есік және Аралтөбе қорымдарынан табылған «Алтын киімді адам» ескерткіштері, Шығыс Қазақстандағы Берел қорымынан табылған олжалар, ежелгі Түрік жазба әдебиетінің Орхон ескерткіштері.

Ресейге бодандық кезінде Есіл өңіріндегі керуен жолдары жайлы алғашқы болып зерттеген ғалымдардың бірі Шоқан Уәлиханов болды. Ғалымның 1856 жылы өз қолымен толтырған «XIX ғасырдың ортасындағы қазақ даласының картасы» дейтін еңбегі бар. Бұл еңбек 1961 жылы жарық көрген көп томдығының 5-ші томына енген. Осында Абылай мекен еткен аймақтарды басып өткен керуен жолдарының сызбасы көрсетілген. Сызбада қазіргі Ақмола облысының Атбасар, Қорғалжын және Ақмола-Қараөткел өңірі толық қамтылған.

1815 жылы Қоқанға кетіп бара жатқан орыс елшісі Филип Назаров өз естелігінде: «Қараөткелді басып өтіп Ұлытауға қарай кеттім» - [6, 8-13] дейді. Қараөткелді мекендеп отырған Құдайменде сұлтанның өте жақсы қарсы алғанын айтады. Сұлтанның 16 жасар баласы Қоңыркұлжа мен інісі Бұлқайыр сұлтандар елшілерді құрметпен шығарып салғандарын ризашылықпен атап өткен.

Бес томдық «Қазақстан тарихы» академиялық басылымында және тарих ғылымдарының докторы, профессор Сәйден Жолдасбаевтың Қазақстанның орта ғасырлардағы тарихына арналған оқу құралдарындағы карта-сызбаларда Жібек жолының Орталық және Солтүстік Қазақстанға тарамдалған сауда жолдары жақсы көрсетілген.

Ғалым-жазушы Ақселеу Сейдімбек Қазақстанның оңтүстігінен солтүстік өңірлеріне беттеген керуен жолдарын «көш жолы» ретінде алып қарап, және оны бес-алты сүрлеуге бөледі.

Көп жыл бойы Есіл өңірінің тарихын зерттеумен айналысқан тарих ғылымдарының кандидаты Б. Құсайынов 2007 жылы бірнеше жылғы зерттеулерін жинақтап 2007 жылы «Есіл өңірінің керуен жолдары» атты ғылыми мақаласын жариялады [7]. Ақмолалық өлкетанушы ғалым Баянбай Құсайыновтың деректеріне сүйенсек, Орталық Қазақстандағы далалық керуен жолдары сонау Ұлы Жібек жолынан бері жалғасып келген және ол Қазақстан Ресей бодандығындаболған кезде де тоқталмаған.

Ғалымның пікірінше бұл өлкеде төрт үлкен керуен жолы болған. Негізгі жол-қазіргі Қызылжар қаласынан шығып, Ақмола дуаны арқылы Ұлытауды басып өтіп, Бұқара, Ташкентке жетіп жығылған. Осы керуен жолын ертеде «Хан жолы» деп атаған. Кейбір деректерде «Абылай жолы» деп те айтылады [8]. Бұл көне Жібек жолының бір сүрлеуі. Бірақ ол тарихи стратегиялық маңызы жағынан Қазақ хандығы құрылғаннан кейін өркендеп, Абылай дәуірі мен Ресей патшалығының тұсында ең негізгі стратегиялық күре жолға айналған.

Мысалы, Ақмола облысының Қорғалжын ауданы жеріндегі «Асау балық» көліне бара жатқан тұста «Абылай өткелі» («Абылай алқымы») дейтін жер бар. Бұл атаудың мәні Абылай хан әрі-бері өтіп өтіп жүргендіктен пайда болған. 1993 жылы Алматыда жарық көрген «Абылай хан» атты шағын кітапшада: «Көкше өңіріне Абылайдың ақордасы қоныс тепкен жылдардан бастап «Абылай алаңы», «Хан асуы», «Хан көлі», «Ханның қызыл

ағашы» т.б. жер атаулары пайда болған. Солтүстіктегі Қызылжар мен оңтүстіктегі Түркістанды жалғастырған «Абылайдың қара жолы» дейтін қатынас желісі орнады» деп жазылған [9].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Зуев Ю.А. Китайские сведения о СуябеИзвестия АН Каз.ССР.Серия истории, археологии и этнографии. Вып.3,2006 г. С.87-89
2. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. Соч. Т.П.4.2М 2007г. С.31
3. Байпақов К.М. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудың орта ғасырдағы қалалық мәдениеті.-Алматы: 2008,9-92б.
4. Горячев В.Д. Город золотого верблюда. Фрунзе,2008с.62-68
5. Байпақов К.М. Ерте Орта ғасырдағы Отырар қаласының кейбір тарихи этнографиялық мәселелері. 2007 68-65б.
6. Алтын Орда тарихына жататын материалдардың жинағы, IIт., М-Л,2009ж.
7. Пищулина К.А. Сырдария өңіріндегі қалалар және олардың қазақ хандықтары тарихындағы маңызы. Алматы,2008, 17б.
8. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфагани. Михман-наме-йн Бухара. Аудармасы алғысөз және ескертулері Р.П. Джалалиловаңікі М.,2009, 116б.
9. Бернштам А.Н. Ертедегі тарих және оңтүстік Қазақстан халықтарының шығу проблемалары, ҚазССР ҒА хабарлары, археолог.сериясы, 2010ж. 82б.

Ж.А.ТӘШЕНЕВТІҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ БОЛМЫСЫ

Қалыбеков Б.Е.
«Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.
Tashenev University, Шымкент қ.
bolatkalybekov@mail.ru
Нұсқабай М.А.
«Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.
Tashenev University, Шымкент қ.
muha013078@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада Ж.А.Тәшеневтің ұлт үшін жасаған ерлік істері, Ақмола және Солтүстік Қазақстан облыстарында түрлі шаруашылық, кеңес және партия қызметтеріндегі ұйымдастырушылық қабілеті, батылдығы мен іскерлігі, Ж.Тәшеневтің қазақ қоғамын өркендету мен ұлттың рухын көтеру, абыройын асқақтату жолындағы айрықша еңбегі мен жанкешті қызметі жайында кеңінен сөз болады. Еңбекке жастай араласқан жылдары өмір мектебінен өткен ол жастар ұйымының жұмысына қатысып, қала жастары арасындағы қоғамдық-саяси жұмыстарды жүргізуде ерекшеленеді. партиялық-кеңестік органдарындағы адал және табысты еңбегі республика басшылығы тарапынан лайықты бағасын алған батыл да іскер, түрлі шаруашылық, кеңес және партия қызметтеріндегі еңбектерінің нәтижесінде тәжірибе жинақтап, ысылған азаматқа республика басшылығы 1952 жылы оған ең үлкен облыстың бірін басқаруды сеніп тапсырғандығы жайында баяндалады.

Кілт сөздер: өмір мектебі, партия, кеңес органы, іскерлік,ұйымдастырушылық.

XX ғасырдың 20-жылдары Мәскеудің ұйғаруымен Қазақстанның құрамынан Қарақалпақ АКСР-і алынып, Өзбекстанның құрамына қосылғаны мәлім. Осы кезде қарақалпақ халқының тілі мен салт-дәстүрінің өзбектен гөрі қазаққа жақындығы, халықтың мақсат-мүддесі, қарақалпақ зиялыларының жоғарыға бірнеше рет жазған

хаттары, ондағы талап-тілектер мүлдем ескерілмеді. «Қазақстанның жері онсыз да көлемді, басқару қиынға соғады» деген сылтау айтылды. Осы аздай 50-60-жылдары орталық басшылықтың мүддесіне сай Қазақстанның жерін тағы да бөлшектеу әрекеті басталды. Міне, дәл осы кезде қарақан басының қамынан гөрі ұлттық мүддені жоғары қоя білетін Жұмабек Ахметұлы сынды шыншыл қайраткер бұл саясатқа бірнеше рет қасарыса қарсы тұрды.

Ж.Тәшенев 1954-1956 жылдары қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысының Бостандық, Мақтаарал аудандарын Өзбекстанға беруге қарсылық білдірді. Қазақстан-Өзбекстан шекарасы 1924-1925 жылдары межеленген соң осы екі ел арасындағы шекара мәселесі 20-50-жылдары 5-6 рет көтеріліп, сонша комиссия жұмыс істепті. Біріне өзбектер риза болмаса, келесісіне қазақтар келіспеген. Үшіншісін Мәскеу бекітпеген. Үш тараптың мүддесі бір арнаға құйылмаған. Өзбектердің негіздемесінде, бұл аудандарға қазақтар Ташкент арқылы өтетіндігі айтылып, оның үстіне мақта мол шығатын аудандардың басшылығын бір қолға беріп, еңбек өнімділігі мен басқаруды қолайлы ету керек деп көрсетілді. Сөйтіп, бүкіл КСРО-ның тұралаған экономикасын көтеруді желеу еткен ала тақиялы ағайындар оңтүстік аудандарды Өзбекстанға қосып, өз жерлерін кеңейте беруді көздеді. Ал қазақтар болса, бұл ежелден өздерінің атамекені екенін алға тартып, ол жерлердің Қазақстанға да керектігін дәлелдеп бақты. Міне, осы кезде Қазақ КСР-і Жоғарғы Кеңесі төралқасының төрағасы Жұмабек Тәшеневтің төрағалығымен (мүшелері: М.Бейсебаев, С. Дәуленов, Х. Арыстанбеков, А.Морозов, В.Голосов, В. Шереметьев) арнаулы комиссия құрылады. Ол комиссия: «Өзбек ССР-іне Мақтарал ауданының кейбір бөліктерін беруге келісеміз, ал Үкіметтің Бостандық ауданын беру туралы өтінішін негізсіз деп санаймыз» деген шешім шығарады.

Комиссия шешімі 1955 жылдың 1 маусымында сол кездегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Л.Брежневке жіберіледі. Л.Брежнев басқарған Орталық Комитет: «Бостандық ауданы Өзбекстанға берілмесін» деген қаулы қабылдайды.

Еліміздің солтүстік облыстарын Ресейге қосу туралы мәселе көтерілгенде Жұмабек Ахметұлы үнсіз отыра алмады. 1953 жылы 5 наурызда КСРО-ны 31 жылдай басқарған И.В.Сталиннің қайтыс болғаны мәлім. Оның орнына Г.М.Маленко́в (1902-1988) КСРО Министрлер Кеңесінің Төрағасы болып сайланады (1953-1955).

Шын мәнінде, ол Кеңес мемлекетіне 1953 жылдың наурыз-қыркүйек айларында ғана басшылық жасайды. Өйткені 1953 жылғы 7 қыркүйекте Н.С.Хрущев (1894-1971) КСРО Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы болып сайланады. Оның жеке басқа табынуға қарсы оңды әрекеттерге барғаны, ғарышты игеруде недәуір табыстарға қол жеткізгені, ол билік құрған заманның «жылымық» деп аталғаны мәлім.

Осы Хрущев басқарған КСРО коммунистері еліміздің солтүстіктегі 5 облысын (Ақмола, Көкшетау, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан) біріктіріп, «Тың өлкесі» деген аймақ құрып, орталығына Ақмоланы (Целиноград) белгілеп, оны Ресейге қосуды жоспарлайды. Өлкенің басшылығына Орталықтан Т.И. Соколов деген өз адамын жібереді. Ол әлгі аталған Тың өлкесін Ресейге қосуға бейімдеп, Қазақстан басшылығына бағынудан бас тарта бастайды. Мұны сезген Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы Ж. Тәшенев 1960 жылы күзде Целиноградқа шұғыл түрде ұшып келіп, мәселені дереу шешеді. Ол республикалық Жоспарлау комитетіне келесі жылдың бюджетіне қажет мәліметтерді әдейі бермей, бассыздық жасағаны үшін Соколовты қызметінен босатып, 24 сағаттың ішінде Қазақстаннан қуып жіберетінін және Тың өлкесі ешқашан Ресейге берілмейтінін қадап тұрып айтады.

Халық, ел намысын биік қойған Ж.Тәшенев Қазақстанның бес облысының берілмейтінін ашық түрде мәлімдеген.

Ж.Тәшеневтің қазақ мемлекетінің, елі мен жерінің тұтастығын сақтау жолындағы күресінен басқа қазақ қоғамын өркендету мен ұлттың рухын көтеру, абыройын асқақтату

жолындағы айрықша еңбегі мен жанкешті қызметіне мынадай істері де куә екендігін айта аламыз.

Біріншісі, Ж.Тәшенев Қазақ КСР Жоғары Кеңесі Төралқасының Төрағасы қызметіне сайланған соң-ақ Алматының ең үлкен даңғылын Абайдың атымен атауды және көшенің ең төріне ақынның алып ескерткішін тұрғызуды ұсынғаны.

Екіншісі, сталиндік қызыл террордан жазықсыз жапа шеккендерді ақтау кезінде айрықша белсенділік танытуы. 1956 жылы 25 ақпандағы КПСС-тің XX съезінен кейін жылымықтың басталғаны мәлім. Сол кезде репрессия құрбандарын ақтау жөніндегі республикалық комиссияның төрағалығына Жұмабек Ахметұлы сайланып, Е.Бекмаханов, Қ.Мұхаметханов, Х.Есенжанов, З.Шашкин сынды қазақ ғалымдары мен ақын-жазушыларын сөзбұйдаға салмай, абақтыдан дереу шығаруда үлкен еңбек сіңіреді. Ол бастаған комиссия Сәкен, Ілияс, Бейімбет сынды халқымен қайта қауышқан арыстардың шығармаларын сол жылдарда өте сапалы етіп шығаруға айрықша күш салады және «алашордашыл», «ұлтшыл», деген айдар тағылмағандардың бәрін ақтауға тырысады.

Үшіншіден, 1958 жылы қазақ өнері мен әдебиетінің Мәскеудегі онкүндігін абыроймен өткізуге барын салуы, бес бірдей қазақ өнерпазына ең жоғары атақ – «КСРО халық әртісі» атағын алып беруге үлес қосты.

Төртіншіден, «Қазақ әдебиеті», «Социалистік Қазақстан» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газеттерін жабылудан аман алып қалды. 1958 жылы 28 шілдеде ҚКП Орталық Комитетінің бюросында «Қазақ әдебиеті» газетінің саяси бағыт-бағдарының коммунистік идеологияға сай келмейтіндігі, пролетариат мәдениетіне, талабына жат екендігі, қазақ ұлтшылдарын төңірегіне топтастырғаны туралы мәселе қойылып, газеттің жабылып-жабылмауы талқыға түседі.

Ж.Тәшенев ұлтшыл деп айыптаушыларға: «Социалистік Қазақстан» газетін ашқан да сен емес, жабатын да сен емессің, не тантып отырсың өзің?», – деп басып тастайды. Ақыры бұл мәселені күн тәртібіне қоюшылардың Саяси Бюроның қалыпты тәртібін белден басып отырғаны ашылып қалып, «Қазақ әдебиеті», «Социалистік Қазақстан» газеттері жабылудан аман қалады.

Бесіншіден, Медеу мұз айдынын салып бітіруге күш салуы. Кейіннен Қазақстанның мақтанышына айналған бұл құрылыс кезінде салынып басталып, әртүрлі сылтаулармен сақалды нысанға айналады. Ж.Тәшенев өзінің Мәскеудегі әріптесі, әрі тікелей бастығы КСРО Жоғарғы Кеңесінің төрағасы К.Ворошиловты Алматыға шақырып, оған Медеудің тамаша табиғатын көрсетеді. Оны тынықтыра жүріп, бұлтартпастай дәлелдерді алға тарта отырып, К.Ворошиловтың көмегімен құрылысты аяқтауға қаражат бөлдіріпті.

Алтыншыдан, халық батыры Б. Момышұлына Кеңес Одағының батыры атағын алып беруге әрекеттенді. Жазушы Әзілхан Нұршайықов «Брежневке хат» мақаласында Б. Момышұлына Кеңес Одағының батыры атағы берілуін сұрап 1980 жылы хат жазылғанын, оған қазақтың ең атақты деген біраз адамдарының қол қойғанын жазады. Сонда Ғабит Мүсірепов мұндай талпыныстың Жұмабек Тәшеневтің тұсында да жасалғанын, ол К.Ворошиловтың орнына бір ай КСРО Жоғарғы Кеңесінің төрағасы болып тұрғанда Батыр атағын беретін комиссияның басшысы, маршал И.Коневті өзіне шақырып, оған салмақ салғанын айтады. Бірақ бірмойын маршал Баукеңе Батыр атағын беруге бұрын үзілді-кесілді қарсы болғанын, енді сол пікірін өзгертпейтінін айтады. Б.Момышұлы да өз әңгімесінде Ж.Тәшеневпен кездескенін, осы әңгіме қозғалғанын растайды. Осылайша бұл мәселе шешілмесе де, Ж.Тәшенев Баукеңнің «Москва үшін шайқас» кітабының идеологиялық бөгеттерді бұзып өтіп, жарық көруіне септігін тигізеді.

Жетіншіден, ол қолында билік тұрғанда қазақтың барлық талантты өнерпаздарына, дарынды тұлғаларына жақсылық жасаған. Бұл игі істерін жақсы атты көрінудің қамы емес, жүйелі әрі мақсатты түрде, риясыз жасаған. Еңбек майталмандары Ыбырай Жақаев пен Жазылбек Қуанышбаевтың Еңбек Ері атануы да, Нұрмолда Алдабергеновтің екінші рет Еңбек Ері атануы да Ж.Тәшеневтың тікелей араласуымен біткен іс.

Сегізіншіден, ұлттық кадрлардың өсуіне, олардың жоғары өрлеуіне де Ж.Тәшенев қолдан келген барлық жақсылығын аямаған. Л.Брежнев Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығынан Мәскеуге кетерде өз орнына И.Яковлевті, екінші хатшылыққа Н.Журинді ұсынып, Мәскеудің келісімін алып келеді. Ойында ештеңе жоқ Л.Брежнев өзінің ізбасарларын қазақстандық әріптестеріне таныстыра бастайды. Сонда Жоғарғы Кеңестің басшысы Жұмабек Тәшенев кейінгі кездегі бүкіл жетістіктерді тізбелей келіп: «Аудан, облыстарда, орталық аппаратта, министрліктерде екінші хатшыға лайық қазақ азаматтары аз емес. Мынау отырған ОК-нің ауыл шаруашылығы жөніндегі хатшысы Фазыл Кәрібжанов кімнен кем? Ол екінші хатшылыққа жарамай ма? Сондықтан, осындай дайын тұрған кадрларды көзге ілмеу мені таңғалдырады. Мен мұны қазақ кадрларына сенімсіздік не көрінеу көзге ілмегендік деп түсінемін», – деп, Л.Брежневті қатты састырады. Ақыры Ж.Тәшенев ұсынған Фазыл Кәрібжанов екінші хатшылыққа бекиді. Шаһмардан Есеновтің дарынын да алғашқылардың бірі болып танып, қолдау көрсеткен Ж.Тәшенев екен. Оның геологиялық партия басшылығынан бірден Геология министрінің орынбасары, соңынан министр болуына ықпал етіпті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Досанов С. Он екі томдық шығармалары. 10-том.Әдеби сын. Көсемсөз. – Алматы, 2020

2. Доқтырхан Т. Төрт құрдас және мен. – Алматы, 2017

3. Жұмабек Ташенев туралы естеліктер. – Алматы: «Білім». – 2005-200 бб.

4. Жұмахметұлы Е. Біз білмейтін Қазақтар. – Алматы, 2021

5. Қонысбек Б. Дарабоздар. – Шымкент: «Аламан» ЖШС, 2016. – 330 б.

6. Текті тұлға Жұмабек Тәшенев. Әдеби жинақ. Құрастырып дайындағандар С. Жұмағұл,А. Жұмағұл. – Қарағанды, 2021. – 292 б.

7. Қазақтың қайсар қайраткері – Жұмабек Ташенев/ Құрастырған Дүйсен С., Еңсенов Қ. – Алматы: «Елтаным». – 2015. – 160 б.

8. Халықтың қайсар перзенті. Жұмабек Тәшенев туралы естеліктер. – Алматы: Жазушы, 2005. – 296 бб.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ СӨЗ ТАПТАРЫНЫҢ АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ

Исламова М.М.
Ағылшын тілі кафедрасының аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
islamova.makhabbat@mail.ru
Байтен А. Б.
Шетел тілі:екі шетел тілі педагогтарын даярлау
ББББ 2-курс магистранты
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
aydanabayten@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қазақ және ағылшын тілдерінің салыстырмалы тұстары баяндалады және екі тілден тұратын етістік формаларының санатын салыстыру бойынша мысалдардың әртүрлі нұсқалары қарастырылады.

Кілт сөздер: тәуелдеу есімдіктері, сілтеу есімдіктері, сөйлемдердің түрлері, болымсыздық есімдіктері, екі тілділік.

Аннотация. В этой статье излагаются сопоставительные моменты казахского и английского языков и прилагаются разные варианты примеров по сопоставлению категории глагольных форм из двух языков.

Ключевые слова: притяжательные местоимения, указательные местоимения, типы предложений, местоимения отрицания, двуязычие.

Abstract. Given article is devoted the comparative aspects of the Kazakh and English languages and includes various examples of comparing the category of verb forms from the two languages.

Key words: possessive pronouns, demonstrative pronouns, sentence types, negative pronouns, bilingualism.

Ағылшын тілі - Үндіеуропа тілдері жанұясының батыс герман тобына жататын тіл. Ағылшын тілі ежелгі тіл болып есептеледі, ол қазіргі Ұлыбритания аумағын ежелде басып алған Англосаксондардың тілі, бірақ жауланған кельттердің тілдері де әсерін тигізген.Ағылшын тілі —халықаралық тіл (де-факто -лингва франка). Әлемдегі ең көп тараған, әрі қытай тілінен кейінгі халық саны бойынша ең көп пайдаланатын тіл. Ағылшын тілі Ұлыбритания,Америка Құрама Штаттары, Жаңа Зеландия,Аустралияжәне басқа елдерде ана тілі болып есептеледі. Одан басқа көптеген мемлекеттерде ресми тілі болып саналады. Ағылшын тілі —БҰҰ-ның алты тілінің бірі болып саналады. Ағылшын тілі —дүние жүзіне ең кең таралған тіл.Үндіеуропа тілдерінің батыс герман тілдеріне жатады. Ағылшын тілі құрылымы жағынан флективті. Ұлыбритания, АҚШ, Аустралия, Жаңа Зеландияның мемлекеттік тілі болып табылады.Канадада (француз тіліменқатар), Ирландияда (ирланд тілімен қатар) мемлекеттік қос тілдің бірі. БҰҰ-да қабылданған ресми алты тілдің негізгісі. Қазақстанда да 20 ғасырдың 50-жылдарынан бастап Абылай хан атында. Қазақ мемлекеттік халықаралық қатынастар және әлем тілдері ун-тінде, өзге де жоғары және орта оқу орындарында Ағылшын тілі оқытылып мамандар дайындалды. Жеке пән түрінде мектеп бағдарламаларына енгізілді. Есімдік заттың атауын, белгісін, санын да білдірмейді, тек соларды нұсқап, меңзеп көрсетеді де, солардың орнына қолданылады.

Ағылшынның жіктеу есімдіктерінің род категория болса, қазақ тілінде ол болмайды.

Ағылшын тілінде жіктеу есімдіктері сөйлемде төмендегідей қызмет атқарады:

1. Бастауыш: I am an engineer.
2. Баяндауыштың есім бөлігі: It is she.
3. Табыс септігінде толықтауыш: They saw me at the theatre.
4. Объективті септікте тұрып тура, жанама толықтауыш қызметінен басқа предлогпен бірге пысықтауыш болады: There is a blackboard in front of us.

Қазақ тілінде жіктеу есімдіктері сөйлемде бастауыш, толықтауыш, баяндауыш, анықтауыш болып қолданылады. Мысалы,

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін (Абай).

Адам деп мені, салмадың сен хат маған (Абай).

Менің атым Сәуле.

Айдана сенбісің? Деген сөйлемдердегі мен есімдігі бастауыш, мені толықтауыш, менің толықтауыш, сенбісің есімдігі баяндауыш болып тұр.

Тәуелдеу есімдіктері заттың біреуге, бір нәрсеге тәуелділігін көрсетіп whose?-кімнің? кімдердің? Кімдердікі? Деген сұрақтарға жауап береді. Әрбір жіктеу есімдігінің тәуелденеді. Бұл есімдіктердің екі түрі болады:

а) Dependent form- Тәуелді түрі (есімдік зат есімді анықтайды);
my/your/his/her/its/our/your/their;

ә)Absolute form- абсолютті, тәуелсіз түрі (жеке тұрып зат есімнің орнына қолданылады): mine/yours/his/hers/ours/yours/theirs.

Take her ball.- оның добыл ал

Her is better.- Онікі жақсырақ.

Бұл сөйлемдердегі her- оның тәуелді түрі/ есімдік- сын есім, ал hers- онікі абсолютті түрі/ есімдік- зат есім.

Тәуелдеу есімдіктері жекеше, көпше түрлерге бөлінеді:

Singular form	Жекеше түрі
I жақ. Me- менің	Mine –менікі
II жақ. Your- сенің	Yours- сенікі
III жақ.Their- олардың	Theirs-олардікі

Ескерту.

Есімдіктің тәуелді түрі зат есіммен оның анықтауышы ретінде қолданылады, сондықтан ол есімдік- сын есім деп те аталады.

Есімдіктің абсолютті түрі жеке тұрып, зат есімсіз қолданылады, сондықтан ол есімдік-зат есім деп аталады.

Тәуелдеу есімдіктері ағылшын тіліндесептелмейді:

My father looks through journals and newspapers every day. – Менің әкем күнделікті журналдар мен газеттерді қарап шығады.

Тәуелдеу есімдігінің тәуелді формасы немесеесімдік- сын есім сөйлемде зат есімді анықтайды:

His flat is a new district.- Оның пәтері жаңа ауданда. Ағылшын тіліндегі ілік, барыссептіктеріндегі жіктеу есімдіктерінесәйкес болады. [6]

Тәуелдеу есімдіктерінің абсолютті түрі немесеесімдік- зат есім сөйлемде зат есіммен тіркеспей- ақ, зат есімнің орнына қолданылатынын айтқанбыз. Мысалы, His English teacher is Kasenkyzy, our is- Sabyrkyzy. – Оның ағылшын тілі мұғалімі- Қасенқызы, біздікі- Сабырқызы. Бұл сөйлемдеhis- тәуелді, ours- абсолютті түрі.

Ағылшын тілінде тәуелдеу есімдігінің абсолютті түрі немесеесімдік- зат есім сөйлемде:

1. Бастауыш болады: This is not my shawl. –Бұл менің шәлім емес. Mine is new- Менікі жаңа.
2. Баяндауыштың есім сөз бөлігі болады: This school is ours and that school is yours. – Мына мектеп біздікі, ал анау мектеп сіздердікі.
3. Толықтауыш болады: He has lost his pen, please give him yours. –Ол қаламын жоғалтып алыпты, оған өзіңіздікін бере тұрыңызшы.

4.- Of предлогымен бірге тіркесіп, анықтауыш болады: Shynar is a niece of mine.- Шынар менің жиенім.

Тәуелдеу есімдіктерінің жақ, көптік, род категориялары болады. Сілтеу есімдіктерінің негізгі мағынасы- аралық қатынасты білдіру. Ағылшын тіліндегі сілтеу есімдіктеріне: this- бұл, осы, мынау; that- ану, ана, сол;these- бұлар, мыналар; those- олар, аналар; such- сияқты; same- ол да, дәл өзі сондай, сол, сондай жәнеit- ол, бұл, мынау есімдіктері жатса, қазақ тіліндегі сілтеу есімдіктеріне: бұл, сол, мына, мынау, міне, мінеки, ана, анау, әне, әнеки, осы, осынау, сонау жатады.

Сілтеу есімдіктері төмендегідей жағдайларда қолданылады:

1. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі сілтеу есімдіктері тілдесөйлеушіге алыс немесе жақын маңдағы заттарды, құбылыстарды нұсқау, көрсету, меңзеу мағыналарында қолданылады.

а) This – бұл, осы, мынау, these-бұлар, мыналар сілтеу есімдіктері екі тілде десөйлесушіге жақын тұрған заттарды көрсету үшін қолданылады. This есімдігі жекеше түрде, these көпше түрде қолданылады. Мысалы,

This is a house.- Мынау үй. These are houses.- Мынау үйлер.

б) That- анау, ана, сол, those- олар аналар сілтеу есімдіктері екі тілде десөйлесушіден алыс тұрған заттарды нұсқау үшін қолданылады да, that- жекеше түрде, Those- көпше

түрде қолданылады. Мысалы, That is a window. –Анау- терезе. Those are walls.- Анау (аналар) қабырғалар.

в) Such, same сілтеу есімдіктері жекеше түрде де, көпше түрде де бірдей қолданылады. Same сілтеу есімдігі the белгілік артиклімен келеді:

Write the same letter to the customers, please.- Тапсырушыларға дәл сондай хат жазыңызшы.

Show the same offers for the chemical equipments, please.- Химиялық құрал-жабдықтарға арналған дәл сол ұсыныстарды көрсетіңізші, өтінемін.

2. This /these /that /those есімдіктері зат есіммен тіркесіп те, тіркеспей де қолданылады. Мысалы:

This house is expensive but it's very nice.

This is a nice house but it's very expensive.

'Who's that boy?' – 'We don't know.'

'Who's that?'- 'We don't know.'

Do you like these ear-rings? I bought them yesterday.

Those oranges look nice. Can I have one?

Which ear-rings do you like most? These or those?

3. This is/is that есімдіктері телефонмен хабарласқанда қолданылады. Мысалы,

-Hello, this is Sam.

-Is that Chris?

4. Адамдарды бір-бірімен таныстырғанда, this is қолданылады:

-Asem, this is Asel.

-Hello, Asel.- Pleased to meet you. [7]

Сөйлемдерде олар бастауыш, анықтауыш, толықтауыш қызметін атқарады. Сілтеу есімдіктері жекеше, көпше түрлерге бөлінеді. Қазақ тілінде бұл есімдіктер септеледі, бірақ бұлардың бәрі септеле бермиді.

Қазак тілінде қатыстық есімдіктері болмайды, ал ағылшын тіліндегі есімдіктерге who, which, whose, that, whoever (кім болса да), whatever (не болса да) есімдіктері жатады. Who, whose, whont, whoever есімдіктері адамга қатысты, that, which адамга және затқа қатысты болганда қолданылады. Олар құрмалассойлемде, басынкы және бағыныңкы сөйлемдерді байланыс- тыру үшін қолданылады.

The umbrella that Host was new. — Мен жогалткан қолшатыр жаңа бола- тын

The girl who is standing near the door is my daughter. - Есік жанында тұрган кыз — менің қызым.

We don't know which of them is our doctor. - Олардың қайсысы біздің дәрігер екенін білмейміз.

That is not what we want. Біздің қалаганымыз бұл емес.

Do you know the woman whose house we saw yesterday? Біз кеше үйін көрген әйелді білесіз бе?

The text that (which) the students translated was very difficult. –Студенттер аударған мәтін өте ауыр болды.

Белгісіздік есімдіктер қазақ тілінде бірнеше, біреу, кейбіреу, әркім, әлдекім, бірнеше, біреу-міреу, қайсыбіреу, кейібір. біраз, сияықты сөздері жатса, ағылшын тіліндегі белгісіздік есімдіктеріне кейбіреулер, кез-келген, біреу, біреу, біреу, біреу, біреу, бірдеңе, бірдеңе жатады. Белгісіз есімдерді затты, сындық белгіні, сан-молшерді жорамалдап, тұспалдап, көмескілеп керсету мәнін хабарлау үшін қолданылады.

Ағылшын тілінде белгісіздік есімдіктерінің екі түрі болады (Root-дара) және complex (күрделі). Дара белгісіздік есімдіктері some – бірнеше біршама, any– біраз, бірнеше, кейбір, әлдеқалай,one – біреу.

Күрделі белгісіздік есімдіктері : somebody, anybody– біреу, алдекім, әркім, something, anything - hip hapce , bipdene , someone , anyone , everybody - әркім , барлығы , әрбір адам , біреу , everything - әр нәрсе , бірдеме , everyone – әркім.

Қазақ тілінде күрделі белгісіздік есімдіктері бір, әр, әлде сияқты сөздердің басқа есімдіктермен бірігуі арқылы жасалады:кейбіреу, әркім, әлдекім, әлдеқашан.

Ағылшын тілінде белгісіздік oneесімдігіне көптік жалғауы жалғанып , кептік мағынада қолданылады : one - ones .

Белгісіздік one және барлық күрделі белгісіздік есімдіктеріне және құрамында one , body сөздері бар есімдіктерге тәуелдік жалғауы жалғанады . Many pictures attracted everybody's attention at the Kasteev Art Museum.- Қастеев көркемсурет мұражайындағы көптеген суреттер әркімнің назарын өзіне аударды

1. Some, any белгісіздік есімдіктері зат есімдерді анықтайды , бұлармен зат есімдер тіркескенде артикльсіз қолданылады.

2. Егер someесімдігі санауға келмейтін көптік мәнді зат есімдермен келсе , қазақ тіліне олар біраз , азғана , азғантай болып аударылады , тіпті кейде ауда рылмайды : I want to drink some tea , — Менің шай ішкілі келіп тұр .

3. Some есімдігі кейдесол мөлшерде, сондай, жуық, жақын, шамалы, аса мағыналарын білдіреді : Some thirly students were present at the lecture . – Лекцияга отызға жуық студент қатысты.

4. Some – кейде жекеше түрдегі санауға келетін зат есімнің алдынан келіп , әлдебір , бір , бірнеше мағынасын білдіреді : He saw this photo in some book-

Бұлсуретті ол бір кітаптан көрген.

5. Any есімдігі, әдетте, сұраулы, болымсыз сөйлемдерде қолданылады. Егер ол санауға келетін зат есіммен тіркессе , анықтауыш болады да , қазақ тіліне кез келген , әлдеқандай , әлденеше , қандай болса да , бір болып аударылады: Have you got any interesting book to read? – Сізде оқитын бір (қандай болса да) қызықты кітап бар ма? Have you received any mails today? – Бүгін сіз (қандай болса да) пошта алдыңыз ба?

6. Алу есімдігі сандуга келмейтін зат есіммен келіп , қазақ тілінде біраз , азғана мағынасын білдіреді де , кейде аударылмайды : Have you got any chalk here ? - Сізде бор бар ма?

7. Any хабарлы сөйлемдерде келіп, қазақ тілінде әйтеуір, кез келген мағынасын береді: You can get this “ English grammar "at any library. - Сіз мына" Ағылшын тілі грамматикасын " кез келген кітапханадан алуыңызға болады.

8. Any есімдігі болымсыз сөйлемде келіп , ешқандай мағынасын береді. I did not ask the students any questions at the last lesson. -Мен соңғы сабақтастуденттергеешқандай сұрақ қойған жоқпын.

9. Any of қазақ тілінде кез келген деген мағынаны білдіреді: Any of us could help you. — Сізге кез келгеніміз көмектесе аламыз.

10. Somebody, someone (біреу), something, anything (бір нәрсе) белгісіз есімдіктері, әдетте, хабарлы сөйлемдерде кездеседі: There is something on the desk. – Жазу үстелінде бір нәрсе бар. There is somebody (someone) in the office. – Кеңседе біреу бар.

11. Anyone, anybody, anything, әдетте, сұраулы және болымсыз сөйлем дерде қолданылып, қазақ тілі біреу, бір нәрсе, еш нәрсе, ешкім түрінде аударылады. Болымсыз, сұраулы сөйлемдерде any, anybody, anything болымсыздық есімдіктері болып та аударылады:

Is there anybody in the office? – Кеңседе біреу бар ма? There isn't anything on the desk. — Үстелдееш нәрсе жоқ. There isn't anybody in the bedroom. — Ұйықтайтын бөлмедеешкім жоқ.[5]

Қазақ тіліндегі болымсыздық есімдіктерінееш , ешкім , ешбір , епилене , дәнеңе, ешқашан, ешқандай, ешқайсы сөздері жатса, ағылшын тілінде па, жоқ, no one ешкім , nothing – ештеңе, еш нәрсе , дәнеңе , nobody ешкім , neither – ешқандай, ешкім емессияқты

есімдіктері жатады. No, no any – еш нәрсе, жоқ мағынасындағы болымсыздық есімдіктері зат есімнің алдында жекеше , көпше түрде келеді. No есімдіктері зат есімнің ал Дында келіп, болымды, болымсыз сөйлемде қолданылады:

I have no any French books . — Менде француз тілінде кітап жоқ . I find no mistakes in his translation , Оның аудармасынан мен ешқандай қате тауып отырған жоқпын . Егер зат есіммен бірге тұрып бастауыш болса , по есімдігі , not any – емес , бірде - бір , ешқандай болып аударылады : She is no a friend of mine. Ол менің ешқандай да досым емес. No pupil used a dictionary while translating this text. – Ешбір оқушы бұл мәтінді аударғанда сөздікті қолданбады.

None болымсыздық есімдігі алдыңғы сөйлемде қолданылған зат есімнің орнына қойылады:

Are there any students in the class ? – Сабақта студенттер бар ма? No , there are none. – Жоқ. (Онда ешкім жоқ) .

None of – ешкім, оның , олардың ешкімі , ешқайсысы болып аударылады: None of them could buy this book. – Олардың ешқайсысы бұл кітапты са тып ала алмады. Егер сөйлемде болымсыздық есімдігі тұрса, онда ол болымсыз сөйлем бо лады: Nobody came home . Үйгеешкім келген жоқ . There is not any bread on the table. Үстелде нан жоқ. I like neither of these methods. Мен мына әдістемелердің ешқайсысын да ұнатпаймын. - Syntactic functions of negative pronouns(Болымсыздық есімдіктерінің сойлемдегі атқаратын қызметі) Агылшын тілінде болымсыздық есімдіктері сөйлемде баяндауыш , бастауыш , анықтауыш , толықтауыш қызметінде жұмсалады.

Ағылшын тілінде болымсыздық есімдіктері сөйлемде баяндауыш , бастауыш, анықтауыш, толықтауыш қызметінде жұмсалады: None of this information is mine. Nobody could find their coats(вастауыш). He's nothing to her(Баяндауыш). I saw nobody. I chose none but the besI . (Толықтауыш .) Қазақ тілінде болымсыздық есімдіктері бастауыш та , септелген түрле рінде толықтауышта болады, ал ешбір, ешқандай есімдіктері, негізінде, анықтауыш қызметін атқарады

Ағылшын тілінде өздік есімдіктерге myself, yourself, himself, hersell, itself, ourselves, yourselves жатса, қазақ тілінде өзім, өзің, өзіңіз, өзі, өзіміз, өздерің сияқты есімдіктер жатады. Ағылшын тілінде барлық жіктеу есімдіктеріне тән өздік есімдіктері болады . Тәуелдеу есімдіктеріне объективті септіктегі жіктеу есімдіктеріне жекеше түрде self , көпше түрде selves жалғауы жалғанады . Ағылшын тілінде өздік есімдіктер қазақ тіліндегідей жіктеледі , тәуелденеді, жекеше, көпше түрлерге бөлінеді, бірақ септелмейді.

Сөздіктерде тұйық етістіктер өздік есімдіктермен бірге қолда белгісіздік өздік oneself есімдігімен келеді де, to find oneself - ұшырасал to come to oneself – өзіне - өзі келу (ес жию) мағынасын береді. Oneself тәуелденгенде, тиісті өздік есімдігімен алмастырылады. She came to herself. - Ол өзіне - өзі келді (есін жиды). Өздік есімдіктер қазақ тіліндегідей ағылшын тілінде де, міндетті түрде атау септігінде жіктеу есімдіктерімен қабаттасып қолданылады. Өздік есім діктер тәуелдік септіктің қай жағында тұрса , қабаттасатын жіктеу есімдігі десол жақта тұрады: He saw himself in the looking - glass. - Ол өзін айнадан көрді. She spoke about herself. – Ол өзі туралы айтты. They saw themselves in the photo. - Олар өздерін суреттен көрді.

Тілдегі жиі қолданылуы: кез келген бір арнайы стилистикалық сфераға кірмейтін сөз үшін — әдеби тілдің әр түрлі жанрларында; термин үшін — оны енгізген сол терминологиялық салада тұрақты қолданылуы, сол терминологиялық саладағы терминдермен нақты парадигмалық және мәнділік қатынасының болуы. Аталған белгілердің барлығы шетелдік сөздің тілге кіруі мен ондағы қызметі үшін қажеттілік бола алмайды. Факультативтік белгіге жататындар шетелдік сөздің фонетикалық және грамматикалық ассимиляциясы мен оның сөз жасау белсенділігі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Баданбекқызы З. English Tenses=Ағылшын тіліндегі шақтар-Алматы: Әсем-систем 2004-150 бет.
2. Bekturova A.Sh Bekturov Sh Manual of the Kazakh Language. Almaty,"Rauan" 1996.
3. Н.А.Бонк Г.А. Котий Н.А.Лукьянова. Учебник английского языка. -543 бет.
4 .http://tilder.kz сайты.
5. https://kk.wikipedia.org сайты.

СИНОНИМЫ И АНТОНИМЫ В БАСНЯХ И.А. КРЫЛОВА

Ботабаева Жанна Нуралиевна, кандидат филологических наук,
АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», г.Шымкент
botabayeva_janna@mail.ru,
https://orcid.org/0009-0009-8406-2113?lang=ru.
Джунисова А.А. к.ф.н., ЮКУ им.М.Ауэзова.
Тоғатай Мадина Мырзабайқызы,
магистрант Университета им. Ж.А. Ташенева, город Шымкент, Казахстан.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности использования синонимов и антонимов в баснях Ивана Андреевича Крылова. Автор анализирует роль лексической вариативности в создании художественного образа, выразительности речи и формировании морали басен. Особое внимание уделяется стилистической функции синонимов и антонимов в структуре аллегории и противопоставления характеров.

Ключевые слова: басня, Крылов, синонимы, антонимы, лексикология, художественный стиль, выразительность, аллегория.

Abstract. The article examines the features of the use of synonyms and antonyms in the fables of Ivan Andreyevich Krylov. The author analyzes the role of lexical variation in the creation of artistic imagery, speech expressiveness, and the formation of the moral component of the fables. Particular attention is paid to the stylistic function of synonyms and antonyms within the structure of allegory and character contrast.

Аннотация. Мақалада Иван Андреевич Крыловтың мысалдарындағы синонимдер мен антонимдердің қолданылу ерекшеліктері қарастырылады. Автор лексикалық әртүрліліктің көркем бейне жасауға, сөйлеу мәнерлілігіне және мысалдардағы мораль қалыптастыруға әсерін талдайды. Синонимдер мен антонимдердің аллегория құрылымындағы және кейіпкерлерді қарсы қоюдағы стилистикалық қызметіне ерекше назар аударылады.

Басни И.А. Крылова занимают особое место в русской литературе. Будучи продолжателем традиций Эзопа и Лафонтена, Крылов не только адаптировал классическую форму басни к русской действительности, но и придал ей самобытный языковой колорит. Одним из ключевых средств выразительности в его произведениях являются синонимы и антонимы, играющие важную роль в построении смысловых и эмоциональных акцентов.

Синонимы — это слова, имеющие близкое или идентичное значение, но различающиеся оттенками смысла, стилистической окраской или употреблением. Антонимы — слова с противоположными значениями. В художественном тексте эти явления используются для создания образности, усиления контраста и эмоциональной насыщенности.

Синонимия и антонимия представляют собой важнейшие лексико-семантические явления, играющие значительную роль в системе языка и функционировании речи.

Синонимы — это слова, близкие или идентичные по значению, но различающиеся оттенками смысла, стилистической окраской, частотой или контекстами употребления. Синонимические ряды позволяют говорящему (или автору текста) варьировать выражения, избегать повторов, а также создавать тонкие смысловые нюансы. Например, слова *умный*, *сообразительный*, *толковый*, *разумный* — все указывают на наличие ума, но каждый из них акцентирует разные аспекты интеллектуальных способностей.

Антонимы — это слова, имеющие противоположные значения и служащие средством выражения контраста. В структуре текста антонимия часто используется для усиления смыслового противопоставления, поляризации мнений, создания драматического эффекта. Например, пары *друг — враг*, *труд — лень*, *правда — ложь* не только несут лексическое противопоставление, но и часто становятся символами моральных ориентиров.

В художественном тексте синонимы и антонимы выполняют несколько функций:

- **Экспрессивно-стилистическую**, позволяя автору варьировать интонацию, эмоциональную окраску и выразительность речи.
- **Композиционно-смысловую**, участвуя в построении логической структуры текста, морального вывода, а также аллегорических или контрастных образов.
- **Дидактическую**, особенно актуальную для жанра басни, где четкое противопоставление поступков и характеров служит основой для морали.

Таким образом, понимание механизмов функционирования синонимии и антонимии в тексте является необходимым условием анализа языковых средств художественного выражения, особенно в произведениях жанра, предполагающего моральное поучение и сатирическую направленность — как это характерно для басен И.А. Крылова.

Лексическое богатство языка басен Ивана Андреевича Крылова проявляется, в том числе, в активном использовании синонимов. Синонимия в его произведениях служит не только стилистическим украшением, но и функционально важным средством, способствующим точности выражения, характеризации героев, созданию комического эффекта и усилению морали.

Синонимы у Крылова встречаются как в пределах одного предложения, так и на уровне целого текста. Их употребление направлено на достижение выразительности, эмоциональной насыщенности и речевого многообразия. Особенно часто автор прибегает к **контекстуальным синонимам**, значение которых раскрывается в зависимости от ситуации, интонации и отношения повествователя.

Пример 1. Басня «Мартышка и Очки».

В баснях Крылова синонимия используется не только как способ избежать тавтологии, но и как средство обогащения текста, раскрытия характера и интонации. Например, в басне «Мартышка и очки» автор последовательно употребляет синонимы, подчеркивая беспомощность героя:

«Мартышка к старости слаба глазами стала;
А у людей она слыхала,
Что это зло еще не так большой руки:
Лишь стоит завести Очки.»

Здесь «завести» — разговорный синоним более нейтрального «приобрести», что передаёт простонародную речь героя и усиливает комический эффект.

Синонимичные ряды также используются для создания речевого ритма и стилистической окраски:

«А ты, голубчик, всё пела?
Это дело:
Так поди же, попляши!»

Слова «пела» и «пляши» противопоставлены контекстуально, но фонетически и семантически связаны, образуя синонимическо-ассоциативную пару.

«Мартышка к старости слаба глазами стала;
А у людей она слыхала,
Что это зло еще не так большой руки:
Лишь стоит завести Очки.» Слова **«слаба глазами»**, **«зло»**, **«завести»** представляют собой часть речевой конструкции, где синонимические замены придают тексту разговорную и бытовую окраску. Вместо нейтральных форм «плохо видит» и «купить» автор использует разговорные синонимы, что усиливает комический эффект и приближает речь к фольклорно-устному стилю.

Пример 2. Басня «Ворона и Лисица».

«Комплимент ей скружил голову немного;
От радости в зобу дыханье сперло…» Здесь наблюдается использование синонимически близких выражений эмоционального состояния — **«радость»**, **«комплимент»**, **«скружил голову»**, что вместе создает образ наивной, легкомысленной героини. Синонимы и перифраз вносят драматизм и эмоциональное напряжение, подготавливая читателя к развязке.

Пример 3. Синонимы в описании характеристик.

В ряде басен Крылов использует **синонимические ряды** для описания отрицательных черт героев:

- «Глупый», «безумный», «нелепый» — для описания безрассудных поступков.
- «Лестить», «хвалить», «превозносить» — для обрисовки поведения Лисицы.

Такое лексическое варьирование способствует не только живости описания, но и созданию сатирического эффекта, подчеркивающего типичные человеческие пороки.

Синонимия у Крылова также несёт **стилистическую нагрузку** — она помогает адаптировать классическую форму басни под реалии народной речи. Используемые синонимы варьируются от книжных до разговорных и просторечных, что делает текст одновременно литературным и доступным:

Книжный стиль	Разговорный синоним
Приобрёл	Завёл
Глупец	Дурак
Восхвалять	Хвалить
Употребить	Взять

Синонимы в баснях И.А. Крылова выполняют не только лексико-стилистическую, но и композиционно-смысловую функцию. Они обогащают текст, придают ему живость и народную окраску, способствуют лучшему раскрытию характеров и идеологического содержания басен. Через синонимическое разнообразие Крылов не просто рассказывает поучительную историю — он делает её выразительной, живой и запоминающейся.

Антонимы в баснях Крылова играют ключевую роль в построении аллегории и морального вывода. Чаще всего противопоставляются персонажи (Лисица и Ворона, Стрекоза и Муравей), а вместе с ними — их качества и поступки.

В басне «Волк на псарне» ярко выражен антонимический конфликт:

«Ты сер, а я, приятель, сед;
И волчью твою я давно натуру
Знаю…» Здесь антонимически противопоставлены опыт (седина) и дикая натура (волчья сущность), что подчеркивает моральный перевес человека над зверем.

Синонимы и антонимы в баснях И.А. Крылова выполняют не только эстетическую, но и функционально значимую роль. Эти лексико-семантические средства способствуют

реализации жанровых задач басни, таких как сатирическое изображение действительности, выразительное противопоставление персонажей, формирование морали, а также усиление речевой выразительности и образности.

Художественно-выразительная функция. Синонимы помогают автору избежать однообразия в описании, варьировать лексику и оттенки смысла, а также усиливать эмоциональное восприятие. Они придают речевому стилю Крылова гибкость и насыщенность. Антонимы же, в свою очередь, служат инструментом резкого противопоставления, акцентируя внимание читателя на ключевых контрастах: добро — зло, ум — глупость, трудолюбие — лень, честность — лицемерие.

Пример из басни «Стрекоза и Муравей»:

«Попрыгунья Стрекоза
Лето красное пропела;
Оглянуться не успела,
Как зима катит в глаза.»

Противопоставление образов Стрекозы и Муравья подчеркивается с помощью антонимической оппозиции: легкомыслие — трудолюбие. Это контраст и есть основа морального вывода басни.

Композиционно-смысловая функция. Антонимы и синонимы играют важную роль в построении логической структуры басни. Противопоставление поступков персонажей (например, Волка и Пса, Лисицы и Вороны, Стрекозы и Муравья) задаёт композиционный каркас произведения и ведёт к моральному итогу. Синонимы же дополняют этот каркас, оттеняя смысл, уточняя мотивацию героев и помогая варьировать повторяющиеся элементы.

Например, в басне «Волк и Ягнёнок»:

«Ты виноват уж тем, что хочется мне кушать.»

Слово *виноват* здесь противопоставлено невинности Ягнёнка — антонимия реализуется не только лексически, но и в самом устройстве реплики Волка, абсурдно переворачивающей моральные ориентиры.

Сатирическая и ироническая функция. Использование синонимически близких слов с разной стилистической окраской позволяет Крылову создавать иронический эффект. Разговорные, просторечные или сниженные синонимы придают речевым характеристикам героев сатирическое звучание, высмеивая их недостатки и поведение.

В басне «Осёл и Соловей» персонаж Осёл рассуждает о пении, используя синонимы с пренебрежительным оттенком:

«Ты всё петь – петь, а толку-то что? Вот я реву — и всем понятно!»

Слова *петь* и *реветь*, находясь в одной семантической группе, противопоставляются по смыслу и эмоциональному восприятию, создавая комический и критический эффект.

Дидактическая функция. Особенность басни как жанра заключается в её нравоучительности. Синонимия и антонимия активно используются Крыловым для формирования морали — ключевого элемента каждой басни. Часто мораль формулируется в финале, и именно благодаря антонимическому контрасту поведение «отрицательного» героя противопоставляется правильной, образцовой модели.

Например, в басне «Лисица и Виноград» подчёркивается противопоставление желания и невозможности, гордыни и бессилия:

«Ну что ж, на взгляд он хорош,
Да зелён — ягодки нету!»

Фраза передаёт *самообман*, противопоставляя истинное желание Лисицы и рационализацию неудачи. Здесь антонимически взаимодействуют *вкусное — зелёное*, *доступное — недоступное*.

Следовательно, синонимия и антонимия у Крылова выступают как многофункциональные лексические средства, участвующие в формировании не только

стилистической, но и логико-композиционной структуры басни. Благодаря им усиливается выразительность языка, раскрываются характеры персонажей и подчёркивается мораль, делающая басню живой, яркой и поучительной.

Использование синонимов и антонимов в баснях Крылова имеет не только художественную, но и дидактическую функцию. Через противопоставление поступков и оценок автор подводит читателя к нравственному выводу, который закрепляется в финальной морали.

Кроме того, лексическая игра придает басням живость, лёгкость и доступность для восприятия, что особенно важно для жанра, ориентированного на широкую аудиторию, включая детей.

Проведённый анализ позволил выявить важную роль синонимии и антонимии в структуре и стиле басен И.А. Крылова. Эти лексико-семантические средства активно участвуют в формировании выразительности текста, помогают создавать яркие образные характеристики персонажей и усиливают морально-нравственную направленность произведений.

Синонимы в баснях Крылова способствуют речевому разнообразию, делают язык живым и доступным, отражая как книжные, так и разговорные пласты лексики. Они помогают передать эмоциональное состояние героев, варьировать интонацию повествования и вносить дополнительный смысловой объём в художественный текст.

Антонимы, в свою очередь, играют ключевую роль в построении контраста между персонажами, их поступками и мировоззрением. Через антонимические пары автор чётко обозначает нравственные ориентиры, подчёркивая положительные и отрицательные качества героев. Особенно ярко антонимия проявляется в структуре морального вывода, где противопоставление служит дидактической цели.

Таким образом, синонимия и антонимия в баснях Крылова выполняют не только стилистическую, но и содержательную функцию, формируя глубокий художественно-нравственный пласт текста. Их грамотное и тонкое использование свидетельствует о высоком уровне языкового мастерства писателя и объясняет долговечную актуальность его творчества.

Синонимы и антонимы в баснях И.А. Крылова служат не просто языковыми украшениями, но выступают как важнейшие элементы стилистики и смысловой структуры. Благодаря их использованию басни приобретают выразительность, остроту и глубину. Анализ показал, что мастерское владение лексическими ресурсами позволяет Крылову не только развивать сюжет, но и создавать живую речь персонажей, через которую автор доносит до читателя нравственные истины.

Использованная литература:

1. Виноградов В.В. — О языке художественной литературы. — М.: Наука, 1980.
2. Крылов И.А. — Басни. Полное собрание. — М.: Эксмо, 2005.
3. Еськова Н.А. — Стилистика русского языка. — М.: Академия, 2003.
4. Ушаков Д.Н. — Толковый словарь русского языка. — М., 1935.
5. Лапшин В.А. — Противопоставление в художественном тексте. — СПб.: РГПУ, 1998.

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕТІСТІКТІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ СИНОНИМДІЛІГІ

Исламова М.М.
Ағылшын тілі кафедрасының аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
islamova.makhabbat@mail.ru
Жарасова Д.Е.
Шетел тілі:екі шетел тілі педагогтарын даярлау
ББББ 2-курс магистранты
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
dianazharasova@mail.ru

Аңдатпа. Фразеологиялық синонимияны ағылшын және казак тілдерінің лингвистикалық көрінісінде қоршаған шындықты бейнелеу тәсілдерінің бірі ретінде аналитикалық зерттеу келтірілген, фразеологиялық бірліктердің етістік фразеологизмдер мысалында синонимдік қатарларды құру қабілеті ерекшеленеді және сипатталады.

Кілт сөздер: синонимдік критерийлер, семантикалық компоненттер, етістік фразеологизмдер, синтаксистік құрылым.

Аннотация. В данной статье приводится аналитическое исследование фразеологической синонимии как одного из способов отражения окружающей действительности в языковой картине English and Kazakh языков, выделяется и описывается способность фразеологических единиц к образованию синонимических рядов на примере глагольных фразеологизмов.

Ключевые слова: критерия синонимичности, семантические компоненты, глагольные фразеологизмы, синтаксическая структура.

Abstract. This article provides an analytical study of phraseological synonymy as one of the ways to reflect the surrounding reality in the linguistic picture of English and Kazakh languages, highlights and describes the ability of phraseological units to form synonymous series using the example of verbal phraseological units.

Key words: synonymy criteria, semantic components, verbal phraseological units, syntactic structure.

Омонимия мен көпмағыналық (полисемия) құбылыстары негізінен жеке сөздердің арасында жиі кездеседі. Ал, фразеологизмдерге бұл құбылыс онша тән емес, бірақ ара-тұра кездесіп қалады.

Омонимия болу үшін сөздердің тұп-төркіні бөлек болуы қажет. Тілдегі жеке сөздер тәрізді фразеологизмдердің кейбіреулері де көп мағыналы болып кездеседі[2, 260]. Фразеологизмдерден туатын көпмағыналық құбылыс екі тұрлі жолмен жасалады. Оның бірі жалғаса туады, екіншісі жарыса туады. Жеке сөздердің көп мағыналығы мен фразеологизмдердің кеп мағыналығының дамуында жалпы ортақ зандылықтар бар. Фразеологизмдердің көп мағыналығы жеке сөздердің кеп мағыналығы тәрізді негізгі заттық мағынадан өрбиді. Туынды мағына сол алғашқы лексикалық мағынаны ауыстырып қолданудан келіп шығады.

Жинақтаған деректерімізге қарай отырып, ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің негізгі басым көпшілігі бір ғана мағына беретіндігін анықтадық. Бұл фразеологизмдердің жеке сөздерге қарағанда басқа сөздермен еркін мағыналық және грамматикалық байланыстарға тұсе бермейтіндігін көрсетеді.

Фразеологизмдердегі кепмағыналық пен омонимдік құбылысын көптеген ғалымдар зерттеген және бұл мәселе туралы әр тұрлі пікірлер айтылған.

В.В. Виноградов көпмағыналық әсіресе етістікті фразеологизмдерде көп кездесетінін атап көрсеткен.

Бұл тұжырым етістіктің (басқа сөз таптарымен салыстырғанда) ерекше семантикасымен тұсіндіріледі деп ойлаймыз.

Фразеологизмдердің көп мағыналығы мен омонимдігі жайлы кереғар пікірлер де қалыптасқан. Зерттеуші ғалымдар Ә. Болғанбайұлы мен F. Қалиұлы көпмағыналық пен омонимдік құбылыстарын фразеологизмдерге онша тән емес... деген пікірлер айтқан, ғалым Ю.П. Гепнер көпмағыналық пен омонимия лексикалық бірлік - сөзге тән, ал фразеологиялық бірлікке тән емес[3, 126]. деп тұжырымдаған . Ал бұл тақырыпты көлемді зерттеген В.П. Жуковтың пікірінше: фразеологизмдердегі копмағыналық пен омонимдік құбылыс - ақиқат болуға тиісті құбылыс [4, 215] деп, қарама-қарсы пікір айтады. Бұл пікірлер арқылы фразеологизмдердің көп мағыналығы мен омонимдігі өзекті мәселе екендігін көреміз. Фразеологиялық көпмағыналық жайлы лексикографтар да өз пікірлерін айтқан. "Фразеологиялық көпмағыналық қамтылмаса, сөздіктердің де олқы соғатындығын" Л.Э. Бинович башқұрт тіліндегі фразеологиялық көпмағыналық құбылысын сипаттауда атап көрсетеді [5].

Фразеологизмдердің көп мағыналығы лингвистикалық та, сыртқы да факторлардың әсерінен дамиды. Фразеологиялық полисемияда негізгі және туынды мағыналар болатындығы, негізгі мағынаның әрқашан ауыс әрі образды болып келетіндігін дәлелдейді [6, 607].

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің екі мағынада қолданылуы жиірек кездеседі, әр мағына бір-бірімен жалғаса туындайды. Бұл құбылыс көпмағыналық жасаудың өнімді жолы болып табылады.

Етістікті фрзеологизмдердің алғашқы мағынасы негізгі заттық номинатив мағынада келсе, екіншісі - лексикалық мағынаны ауыстыра қолданудан туындайды. Үш-төрт мағыналы етістікті фразеологизмдер — еркін сөз тіркестерінің метафорлануынан пайда болады[7,205]. Сонымен қатар фразеологизмдердің көп мағыналығы олардың мағыналарының жаңа мағынага ие болуы, дамуы, астарлы сипатқа өтуі негізінде туады.

Жоғарыда берілген пікірлерді негізге алып, біз ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің көп мағыналыгы мен омонимдігін қарастырып, белгілі бір тұжырым жасауды ұйғардық.

Қарастырылған екі тілдегі деректеріміздің ішінен осыған дәлел болатын көптеген мысалдарға талдау жасадық. Талдау арқылы ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдерде де көпмағыналық пен омонимия құбылысы бар демекпіз. Оларды ашу мақсатында томендегі мысалдарды қарастырайық:

Омонимия болу ұшін сөздердің тұп-төркіні бөлек болуы қажет. Мысалы: ағылшын тіліндегі Let one's tongue wag and ones teeth clack (тісін қайрау — ыза болу, кектену тұрақты тіркестері бір-біріне мағына жағынан ешқандай қатысы жоқ омонимдес фразеологизмдер. Немесе ағылшын тіліндегі Be firmly planted on ones feet (аяғынан тұру) деген фразеологизм "аяғын орнықты басу, нық тұру" деген мағынаны берсе, қазақ тіліндегі аяғынан тұру деген тұрақты тіркес науқастан жазылу, сауығу деген мағынада қолданылады.

Жоғарыда келтірілген екі тілдегі омонимдес фразеологизмдер болса енді жеке бір тілдің өз ішіндегі омонимдікке мысалдар берелік:

Ағылшын тілінде: 1) Dance on a volcano (вулканда билеу) -өжеттену; 2) Dance on a volcano (вулканда билеу) сау басына сауда тілеу.

Қазақ тілінде: 1) Құн туу — көксеген мезеті жету, дер кезеңі келу; 2) Құн туу — басына қиыншылық тұсу, істі болу.

Келтірілген мысалдардан омонимдік құбылыс етістікті фразеологизмдерде тек мағыналық жағынан ажыратылатынын дәлелдейміз.

а) Екі тілдегі етістікті фразеологизмдердің омонимдік құбылысы.

ө) Екі тілдегі етістікті фразеологизмдердің көпмағыналық құбылысы[8, 141-152].

Омоним - гректің "onyma" "біркелкі, бірдей" деген мағынадағы "lomos" деген сөзі мен "ат, атау" деген мағынаны білдіретін "onyma" деген сөздерінен жасалған термин. Сырттай қарағанда дыбысталу жағына келсек, омонимдер полисемияға ұқсас тәрізді болып көрінеді. Бірақ шындығында олай емес. Омонимдер де полисемия сияқты бірдей дыбысталады, бірақ полисемиядағыдай мағыналық жақындық байланыстары болмайды; сөз бірдей дыбысталып айтылғанымен, әр түрлі мағына білдіреді.

Сөйтіп, омонимдер деп — бірдей дыбысталып айтылатын, бірақ басқа-басқа мағынаны білдіретін сөздерді айтамыз.

Тіл-тілдегі жеке сөздер көп мағыналы болып келетіні белгілі құбылыс. Сөздердің көп мағыналылығы тәрізді фразеологизмдер де көп мағынада жұмсалады. Фразеологизмдегі бұл құбылысты фразеологиялық көпмағыналық дейміз. Фразеологиялық көпмағыналық жеке сөздердегідей емес, көлемі жағынан аз кездеседі.

Екі тілдегі фразеологизмдердегі бұл құбылысты алғаш рет лексикографтар сөз еткен. Фразеологиялық тіркестердің көп мағыналығы олардың құрылысының құрделілігіне байланысты. Фразеологиялық көпмағыналық өз алдына зерттеу объектісі болмағанымен, зерттеуші ғалымдар әр жақты қарастырған. Қазақ тіл білімінде І. Кеңесбаев, Ә. Болғанбаев, А. Қайдаров, Р. Жайсақова, Г. Смағұлова сынды ғалымдар қарастырса, ағылшын тіл білімінде И.В. Арнольд, Н.Н. Амосова, В.Д. Аракин, А.В. Кунин қарастырған.

Көпмағыналықтың кепілі - сөздің ауыспалы мағынада қолданылуы. Ал көпмағыналылық сөз мағынасының баюының негізгі ұйытқысы. Ол — сөздің негізгі мағынасынан тармақталып, өрбіп тууынан пайда болатын құбылыс. Мұндағы мағыналар өзара белгілі дәрежеде бөлініп, әрқайсысы өзінше тиянақталып тұрғанымен, олар сөздің негізгі мағынасымен өзектес болып, бір-бірінен алыстамай, белгілі бір семантикалық топқа бірігіп тұрады, - деп тұжырымдайды А. Османова. Зерттеуішнің бұл пікіріне қосыла отырып, фразеологиялық көпмағыналылық -фразеологизмдердің мағынасының баюының көзі екенін байқадық. Әсіресе, біз қарастырып отырған екі тілдегі етістікті фразеологизмдер арасында бұл құбылыстың көп тарағандығын көрдік.

Жоғарыда берілген тұжырымдарға қосыла отырып, біз де ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдерде көпмағыналық бар екенінің дәлелі ретінде мысалдар берелік:

Ағылшын тіліндегі make one's head turn (басын айналдыру) деген етістікті фразеологизмнің беретін мағыналары а) ойлауға мұршасы келмеу; э) біреудің басын айналдыру, ғашық ету. Ал қазақ тілінен осыған мағынасы жағынан тура сәйкес келетін басын айналдыру деген тұрақты тіркестердің мағыналары а) алдап-арбау (арбады); ә) дегеніне кендіруге айласын салу.

Екі тілде бірдей айтылатын мына бір етістікті фразеологизмдер де көп мағыналы болып келеді: risk ones head (бас тікті, бас қиды) — а) жанын пида, құрбан ету; э) нар тәуекел ету.

Ә. Болғанбаев фразеологизмдердің де көп мағыналығы негізгі заттық мағынадан өрбіп, туынды мағына алғашқы мағынаны ауыстырып қолданудан шығады деген. Көп мағынаның жалғаса, жарыса туатындығын айтқан. Бұл пікірді І. Кеңесбаев та қуаттайды [1,592-593]. Мысалы: gain an adventage of smb. (біреуді басыну, кемсіту) - а) басымшылық көрсету; ә) тұтіп жеу. Тағы да: talk nonsense тұкке тұрмайтын нәрсені әңгімелеу, айту - а) жылпылдап бекер сөйлеу, сайрау; ә) сөзді желеу етіп, әр нәрсені сылтау етіп қылжақтау.

Берілген фразеологизмдердің алғашқы мағынасы тура мағынада қолданылған. Содан соң осы ұғымға жалғастырылып қолдану арқылы үстірт мағыналары туындаған.

Сол сияқты: Have the face to (бет беру) // Бетімен кету -а) ешкімде ісі жоқ, өзімен-өзі болды, ойына келгенін істейді; ө) қолын қақпады, тиым салмады немесе go to waste (жоғалтуға бару) // Зая кету - а) басқа іс істеу; ө) бейнеті жұзеге аспау.

Сонымен, ағылшын және қазақ тілдеріндегі омонимдік және көпмағыналық құбылыстарын қарастыру барысында, жеке лексикалық бірліктердегі тәрізді фразеологизмдерде де омонимдік пен көпмағыналық болатынын, әр жеке тілдің өз ішінде етістікті фразеологизмдері бір-бірімен омонимдес болып келетіні тәрізді, біз қарастырып отырған ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдер арасында да омонимдік құбылысы болатынын байқадық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. - Алматы: Ғылым, 1977. - 592-593 б.
2. Болғанбаев Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологаясы. — Алматы: Санат, 1997. - 260 б.
3. Нұрғазиева Г. Етістіктіфразеологизмнің қазақ тілінің тұсіндірме сөздігінде берілуі // Қазақ тілі тұсіндірме сөздігін жасау тәжірибелері. — Алматы: Ғылым, 1989.
4. Жайсакова Р.Е. Семантико-грамматическая структура фразеологизмов в казахском языке. Дис. канд. филол. наук. - Алматы, 1980. - 215 с.
5. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. Москва, 1959.
6. В.В. Виноградов. Словарь лингвистических терминов. - Москва, 1966. - 607 с.
7. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. - Москва, 1971. - 205 с.
8. Жуков В.П. К вопросу о многозначности фразеологии // Вопросы о фразеологии. - Ташкент: Наука, 1965. - с. 141-152.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

«Тарих және география» кафедрасының магистранты
Жунисова Н.Ж
Tashenev University, Шымкент қ.
М.Әуезов атындағы №96 жоббм
Абдигали.Д
Шымкент қ.

Аңдатпа. Көп салалы экономиканың дамуы халықтың жекелеген әлеуметтік фупп жағдайымен өзгереді және олардың кірістерінің сарапануы күшейеді, адамдардың жаңа санаттары пайда болады-жұмыссыздар, әлеуметтік жағынан нашар қорғалған, олардың арасында еңбек нарығында бәсекеге қабілетсіз халық топтары басым: әйелдер, жастар, зейнеткерлік жасқа дейінгі және зейнеткерлік жастағы адамдар және т. б. бұл процестер өз кезегінде көбеюге әсер ете алмайды, халықтың некелік жағдайын қалыптастыру және дамыту, экономикалық даму нәтижелеріне, халықтың жекелеген әлеуметтік топтарының өмір сүру деңгейі мен сапасына.

Кілт сөздер: демография, көші-қон, әлеуметтік даму, экономикалық даму, халықтың құрам бөліктері.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік тәуелсіздік жағдайында өткен және қазіргі кездегі елдің әлеуметтік-демографиялық дамуының көптеген аспектілерін зерделеу және ғылыми тұрғыдан қайта қарау мүмкін болды. Құқықтық, демократиялық қоғамның қалыптасуы көптеген маңызды мәселелерді көтереді, олардың ішінде демографиялық даму мәселелері соңғы орында емес. Қазіргі уақытта ел халқының немесе оның жекелеген

топтарының санын, құрамын, орналасуы мен өсімін сипаттайтын ғылыми негізделген мәліметтерді пайдаланбай, әлеуметтік-экономикалық және демографиялық салада мемлекеттің теңгерімді саясатын жүргізу мүмкін емес. Қазіргі және перспективалы демографиялық мәселелерді ғылыми тұрғыдан білу Тарихи тамырларды түсінбестен, Тарихи негіздемесіз мүмкін емес. Осыған байланысты қазіргі уақытта ең перспективалы тарихи пәндердің қатарына жататын тарихи демографияның маңызы артып келеді. Тарихи ретроспективадағы жан-жақты демографиялық талдау Отандық тарихнаманың аз зерттелген мәселелерін егжей-тегжейлі ашуға мүмкіндік береді. Бұл міндетті жүзеге асыруда тұтастай Қазақстан бойынша жағдайды толыққанды қорытындылау үшін республиканың жекелеген өңірлерінің жалпы және демографиялық дамуындағы ерекше зерттеу өзекті болып көрінеді [1, 40 б].

ТМД-ның барлық елдерінде нарықтық қатынастардың дамуы халықтың әлеуметтік-демографиялық құрылымының өзгеруімен қатар жүреді, бұл осы өзгерістерді және олардың өмір сүру деңгейі мен сапасына әсерін зерттеу, оларды анықтайтын факторлардың әсерін анықтау және бағалау қажеттілігін болжайды, халықтың әлеуметтік-демографиялық құрылымын талдау әлеуметтік-экономикалық және демографиялық саясаттың негізгі бағыттарын әзірлеудің маңызды шарты болып табылады. Бұл демографиялық процестерді зерттеуді қажет етеді, олардың дамуы мамандарды қатты алаңдатады. Қазіргі кезеңде болып жатқан әрбір егемен мемлекет қоғамының экономикалық және әлеуметтік жағдайындағы елеулі өзгерістер кейбір жағдайларда демографиялық жағдайдыостықтырды және тиісті демографиялық саясатты жүргізуді талап етті. Демографиялық саясатты үнемі жетілдіру қажеттілігі әр аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуындағы демографиялық фактордың рөлінің артуымен байланысты. Қазіргі және болашақтағы демографиялық даму жолдарын анықтау кезінде халықтың әлеуметтік-демографиялық құрылымының ерекшеліктерін ескерудің маңызы артады. Республика халқын зерттеуге байланысты мәселелер кешенінен оның құрылымдық компоненттеріне қатысты мәселелер жеткілікті зерттелмеген. Сондықтан халықтың әлеуметтік-демографиялық құрылымының маңызды жақтарын зерттеу мәселесі өзекті мәселелердің бірі болып қала береді. Интеграцияланған әлеуметтік және демографиялық саясатты оңтайландыру үшін осы саладағы жағдайды анықтау ғана емес, сонымен қатар болашақ өзгерістердің ғылыми негізделген болжамы қажет.

Социалистік даму моделінен әлеуметтік – нарықтық даму моделіне өту кезеңі, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам үшін күрделі этап болып табылды. Ол экономикалық дағдарыс, әлеуметтік сфераның бұзылуы, жаңа нарықтық инфрқұрылымды құру қиындықтарымен, қоғам санасын өзгертумен, кең ауқымды көші-қонмен қатар жүрді. Осыған орай Қазақстандағы демографиялық жағдай көптеген өзгерістерге ұшырады. Яғни туу, өлу немесе халықтың табиғи өсімінің көрсеткіштері өзгерді. Сонымен қатар демографиялық дамудың тағы бір маңызды факторы болып табылатын көші-қон жағдайы жаңа сипатқа ие болды. 1990 жж–дағы ішкі және сыртқы миграция миллиондаған адамды қамтыды. Өзгеріске ұшыраған геосаяси жағдайларында олардың сипаты мен бағыты кеңестік кезеңмен салыстырғанда түбегейлі өзгерді. Бұрынғы КСРО–ның унитарлы мемлекеттері ішіндегі қоныс аударулар мемлекет аралық миграция статусын иеленді.

Қазақстанның тәуелсіз мемлекет болуына орай демография ғылымына жүктелетін жауапкершілік күрт өсті. Біріншіден оның алдына дербес даму жолына түскен елдің шын мәніндегі демографиялық ахуалын анықтау қажеттігі көлденең тартылды.Қазақстандағы демографиялық дамудың бірінші кезеңінде (1970 жылдарға дейін) өлу деңгейі тууға қарағанда тез төмендеп кетті. Табиғи өсім көбейіп, 1960 жылы ел тарихындағы ең жоғарғы шамаға жетті (306 мың адам, немесе жылына 3 промиль).

Екінші кезеңде (1970-1987 жж.) туу мөлшері тұрақталып, кей жылдары тіпті көтеріліп отырды. 50-ші және 60-шы жылдардағы көп ұрпақ отбасын құрды. Қоғамдағы

қарт адамдардың тобының көбеюі өлу деңгейін көтерді. 1000 тұрғынға шаққандағы табиғи өсім екі есеге дерлік қысқарды. Бірақ абсолюттік мөлшерде ол рекордтық 1960 жылдан көп төмен болған жоқ, республика халқы ол уақыт аралығында екі есеге дерлік өсті [2, 102 б].

Үшінші кезеңде (1987-1999 жж.) туудың кезекті құлдырауы басталып – ол 30-шы жылдардағы аштық пен Ұлы Отан соғысының демографиялық "жаңғырығы" тәрізді еді. Туу көрсеткішінің төмендеуіне 1990 жылдардың ортасындағы экономикалық дағдарыс пен Қазақстаннан жас және орта жастағы адамдардың көшіп кетуі де себеп болды. 1999 жылғы туу (209 мың адам) мен табиғи өсім (65 мың адам) соғыстан кейінгі кезеңнің ең төменгі көрсеткіші болды. Ал 1995 жылы өлім деңгейінің ең жоғарғы көрсеткіші (168 мың адам) тіркелді.

2000 жылы демографиялық дамудың төртінші (қазіргі) кезеңі басталды. Оның ерекше сипаттары – туу мен табиғи өсімнің жоғарылауы. Ол 1980 жылдардың екінші жартысында дүниеге келген ұрпақтың неке жасына жетуімен байланысты. Екінші бір негізгі себеп – экономика мен елдің тұрмыс деңгейінің көтерілуі болып табылады. Тәуелсіздік алған жылдардың ішінде алғаш рет 2002 жылдары халық саны көбейе бастады. 2004 жылдың 28 мамырында ол символдық шектен асты – халық саны қайтадан 15 млн.-ға жетті.

Облыстар мен ірі қалаларды халықтың табиғи өсімі (қазақстандық өлшеммен алғанда) төмен, орташа және жоғары деп үш топқа бөлуге болады.Солтүстік Қазақстан облысының демографиялық жағдайы күрделі. Мұнда аз қамтылған отбасылар аз, сонымен қатар әдетте бала саны аз болып келетін орыстардың, украиндар мен белорустардың үлесі көп.Сондықтан бұл облысқа елдегі ең аз туу көрсеткіші тән. Ал өлудің ең жоғарғы деңгейі қартаң адамдардың көп болуымен түсіндіріледі. Дегенмен бұл облыста да өзгерістер байқалуда. Туудың мөлшері көбейіп, өлу біртіндеп азайып келеді. 2005 жылы көп жылдардан кейінгі оң табиғи өсім күтілуде.

Мемлекетіміздегі екінші демографиялық толқын социализмнің шарықтау кезеңінде болды. Баласы бар отбасыларына мемлекет тарапынан көп көңіл бөлінді, балабақшалар, соның ішінде тәулік бойы жұмыс істейтін балабақшалар болды, батыр аналарды медальдармен марапаттады. Ғалым бұл кезеңнің ұрпақтарын Қазақстанға қатысты «Қонаев ұрпақтары» деп атайды. 1985-1987 жылдардағы осы толқынның шарықтау шыңы Қонаев басшылығымен сәйкес келеді. Қазақстан үшін демографиялық «жарылыстың» үшінші толқыны 2000 жылы басталды. Оның шыңы 2010-2015 жылдары күтілуде. Бұл жаңа, егеменді кезеңнің ұрпағы. Ғалым оны «Назарбаевтың ұрпақтары» деп атайды.Осы толқын неғұрлым ұзақ болса, оның қайталануы да соғұрлым ұзақ болып, демографиялық «жаңғырық» ретінде бүкіл 21 ғасырға созылады.

Біздің еліміздегі еркектер саны басым жерлер – ШҚО Тарбағатай ауданы (1000 әйелге 1056 еркектен келеді) және Жамбыл облысының Мойынқұм ауданы, ал әйелдер саны басым Алматының Алмалық және Әуезов аудандары, сонымен қатар Петропавл, Орал және Талдықорған қалалары. Әйелдер санының басымдылығы Қазақстанның барлық облыстарында, Астана мен Алматыда да байқалады. Оның мөлшері туу дәрежесі жоғары Қызылорда, Маңғыстау және Оңтүстік Қазақстан облыстарында әйелдер мен еркектер санының айырмасы ең үлкен [3, 45 б].

Қазақстан халқының құрылымы жас бойынша өзгеруде: ересек және егде адамдардың үлесі өсіп, керісінше балалардың үлесі төмендеуде. Оның географиялық бейнесін 3 аймақтың тобы құрайды. Бірінші топқа халқы ең кәрі Солтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан, Қостанай облыстары мен Алматы қаласы жатады. Олардағы қарт адамдардың саны 13%- дан асты, ал Солтүстік Қазақстан облысында-14%. Екінші топты халқының жастық құрылымы ең жас Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда мен Маңғыстау облыстары құрайды Мұндағы қартаю коэффициенті Қазақстан бойынша ең төмен. Қазақстан халқынан қарт адамдардың алатын үлесі. Елдегі халқы ең жас – Маңғыстау

облысы. Егде адамдар тұрғындардың небәрі 5,8 %-ын құрайды. Қалған аймақтар мен Астана қаласы үшінші аралық, ең саны жағынан көп топқа жатады.

Қазақстан әлемдегі көп ұлтты мемлекеттердің бірі. Онда тегі, мәдениеті әр түрлі, бірақ тарихи тағдыры ортақ 130 ұлт пен ұлыстардың өкілдері мекендейді. Олардың санына

1) негізінде біздің елімізде тұратын қазақтар
2) КСРО –ның бұрынғы республикаларына жататын адамдар тобы
3) алыс шетелдерге жататын адамдар тобы (немістер, поляктар, еврейлер, кәрістер, гректер) кіреді.

Қазақстан халықтары саны бойынша ерекшеленеді. Қазақтар (8,7 млн. адам) мен орыстар (4 млн.) ел халқының 84 %-ын құрайды. Көп санды ұлттарға 100 мыңнан астам адам сонымен бірге украиндер, өзбектер, немістер, татарлар мен ұйғырлар жатады. Республика халықтарының 95%-ын осы 7 халық құрайды. 1999 жылғы халық санағы бойынша, біздің елімізде саны 10 адамнан аз 17 этностың өкілдері тұрады. Олардың ішіндегі нганасандар, орочилер, ливтер, селькуптар, ульчалар және т.б. бар [4, 44 б].

Қазақтардың республикадағы жалпы саны 7,073 мың адам. Ал осы жылдың ортасына дейінгі мәлімет бойынша олардың дүние жүзіндегі жалпы саны 10 млн. 560 мың болып отыр. Айта кететін жайт: бұл қазақ халқының дүние жүзіндегі ең ірі ұлттардың қатарына қосылғандығын көрсетеді.

Таяуда республиканың парламенті «көшіп келу туралы» Заң қабылдады. Мемлекеттің егемендігі мен өзіндік сипатына нұқсан келтірмеу мақсатымен жаңа Заңда сырттан көшіп келу тәртібі бұрынғыдан әлдеқайда қатайтыла түсті. Сонымен қатар ол Заңда сыртта жүрген отандастарымыздың елге оралуына байланысты көптеген жеңілдіктер жасау көзделген. Мұндай артықшылық «Азаматтық туралы» Заңда да айрықша ескерілген. Егер тұратын елдің заңы бойынша қос азаматтыққа рұқсат етілген болса, ендігі жерде шетелде тұратын қазақ азаматтары республикаға көшіп келмей-ақ Қазақстанның азаматтығын ала алады. Алдағы қабылданған бірқатар заңдарда да шетелдік отандастарымыздың мүдделері жан жақты ескерілетін болады [5, 65 б].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тәтімов М. Дербестігіміз демографияда / М. Тәтімов, Әлиев Ж. – Алматы: «Жеті жарғы», 1999.-113 б.
2. Галиев А.Б. Этнодемографические и эмиграционные процессы в Казахстане / А.Б.Галиев // Политолгический аспект.// Евразийское сообщество: экономика, политика, безопасность. - 1996. – №4 – 45-58 б.
3. Алексеенко А.Н. Фронтьерские миграции / Website http // www. uno.org.
4. Абланова Э.А. Қазақтар динамикасы / Э.А.Абланова – Алматы: 2000.- 35-37 б.
5. Ғали Ә. Этнодемография және саясат сыры / Ә.Ғали. Д.Ғали.- Астана: 2003. – 94-100 б.,111 б.

ШЕКСПИРДІҢ СТИЛІ МЕН ФРАЗЕОЛОГИЯСЫ

Исламова М.М.
Ағылшын тілі кафедрасының аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
islamova.makhabbat@mail.ru
Аманшикова Д.А.
Шетел тілі:екі шетел тілі педагогтарын даярлау
ББББ 4-курс студенті
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
dilyaraamanshykova@mail.ru

Аңдатпа. Мақала Шекспир тілінің ағылшын тілін өзгертудегі үлкен рөлі, оның пьесаларында алғаш рет жазылған көптеген сөздер мен сөз тіркестері қарастырылған.
Кілт сөздер: қайта өрлеу дәуірі, әлеуметтік және саяси факторлар, жалғыз сөйлеу, ойдан шығарылған сөздер.

Аннотация. В настоящей статье рассматривается важная роль языка Шекспира в трансформации английского языка, многие слова и выражения, впервые появившиеся в его пьесах.
Ключевые слова: эпоха возрождения, социальные и политические факторы, уединенная речь, придуманные слова.

Abstract. The present article considers to a major role of Shakespeare's language in the transformation of the English language, many words and phrases first written down in his plays.
Key words: renaissance period, social and political factors, solitary speech, coined" words.

Shakespeare's standard poetic form was blank verse, composed in iambic pentameter with clever use of puns and imagery. The language in which Shakespeare wrote is referred to as Early Modern English, a linguistic period that lasted from approximately 1500 to 1750. The language spoken during this period is often referred to as Elizabethan English or Shakespearian English. What is now known as the Shakespearian sonnet is the English sonnet form Shakespeare popularised: fourteen lines of iambic pentameter (a ten-syllable pattern of alternating unaccented and accented syllables). The rhyme scheme breaks the poem into three quatrains (four lines each) and a couplet (two lines).The impact of Shakespeare's works is one of the most important influences on the development of English during the final decades of the renaissance period[1,62]

He is credited for his creativity with the language at the time, and also for introducing over 3000 words into the Oxford English dictionary, and which filtered into our main stream language, still used to this day.

Considering the works of Shakespeare to be contemporary is the evidence of his language inventions still being present in speech today. Contemporary is the relationship between the Elizabethan time, and our time. One on the stage and the other off it. One is the time inhabited by the actors, the other being the time inhabited by his audiences.

Shakespeare is probably the most worldwide known of all Englishmen. He is famous for the impact he had upon the development of the Early Modern English language. This influence has been strong enough to survive into our everyday speech and is still used frequently in the modern day. The English language is full of words and phrases invented by Shakespeare. He was able to do this during his time (towards the end of the renaissance period) because English was changing as people modernized it in their normal workaday speech.

William Shakespeare wrote and performed his plays during the Early Modern English period of 1590-1612, also known as the Renaissance period. This era was a major turning point

in the development of the English Language. In the decades leading up to 1600, the English Language was to be re-born. English was on the move due to a number of social and political factors.

"Renaissance" means "rebirth." It refers especially to the rebirth of learning that began in Italy in the fourteenth century and eventually spread to the north, one of which was England, by the sixteenth century. It also ended in the north in the mid-seventeenth century (earlier in Italy). During this period, there was a massive renewal of interest in and study of classical antiquity[2, 29].

Yet the Renaissance was more than a "rebirth." It was also an age of new discoveries, both geographical exploration of the New World and colonization, and educational. Both kinds of discovery resulted in great changes upon the Western way of life. In religion, Martin Luther (1483-1546) challenged and eventually caused the division of one of the major institutions that had united Europe throughout the middle Ages, which is the Church. Renaissance thinkers thought themselves to be “voyaging into in the modern age”, as distinct from the ancient and medieval eras.

A large stepping stone for English during this time was the Protestant Reformation. The Reformation was the religious and political development in the early 16th century. The main problem was that the Roman Catholic Church was corrupt and that it should be changed to reach out to a wider selection of people. Luther also argued that a reformation was needed of other things. This also led to the issue of the language of the Bible, as a lot of people at that time couldn't read Latin. As a result of this, the church was changed and reformed, so that it was less greedy, fairer and accessible to a wider range of people and not just the rich and well educated.

Therefore, in 1558 Queen Elizabeth took to the throne after a five year period in which Catholicism had been re-established in England. Due to the controversy this caused, it would be well into the last two decades of Elizabeth's long reign before it could be said with confidence that Protestantism was the religion of the majority in England.

In accordance to Shakespeare, his plays were performed after these social and political factors, therefore his thirst and enthusiasm for English had a unique opportunity to flourish and grow.

Shakespeare's first plays were written in the conventionaly happy style of the day. He wrote them in a stylised language that does not always spring naturally from the needs of the characters or the drama. The poetry depends on extended, sometimes elaborate metaphors and conceits, and the language is often rhetorical—written for actors to declaim rather than speak. For example, the grand speeches in Titus Andronicus, in the view of some critics, often hold up the action; meanwhile, the verse in Two Gentlemen of Verona has been described as stilted[3, 177].

Soon, however, Shakespeare began to adapt the traditional styles to his own purposes. The opening soliloquy of Richard III has its roots in the self-declaration of Vice in medieval drama. At the same time, Richard’s vivid self-awareness looks forward to the soliloquies of Shakespeare's mature plays. No single play marks a change from the traditional to the freer style. Shakespeare combined the two throughout his career, with Romeo and Juliet perhaps the best example of the mixing of the styles. By the time of Romeo and Juliet, Richard II, and A Midsummer Night's Dream in the mid-1590s, Shakespeare had begun to write a more natural poetry. He increasingly tuned his metaphors and images to the needs of the drama itself.

Pity by William Blake, 1795, Tate Britain, is an illustration of two similes in Macbeth: "And pity, like a naked new-born babe, / Striding the blast, or heaven's cherubim, hors'd / Upon the sightless couriers of the air".

Shakespeare's standard poetic form was blank verse, composed in iambic pentameter. In practice, this meant that his verse was usually unrhymed and consisted of ten syllables to a line, spoken with a stress on every second syllable. The blank verse of his early plays is quite different from that of his later ones. It is often beautiful, but its sentences tend to start, pause, and finish at the

end of lines, with the risk of monotony. Once Shakespeare mastered traditional blank verse, he began to interrupt and vary its flow. This technique releases the new power and flexibility of the poetry in plays such as “Julius Caesar” and “Hamlet”. Shakespeare uses it, for example, to convey the turmoil in Hamlet's mind: [4, 185]

Sir, in my heart there was a kind of fighting
That would not let me sleep. Methought I lay
Worse than the mutines in the bilboes. Rashly—
And prais'd be rashness for it—let us know
Our indiscretion sometimes serves us well...

After “Hamlet”, Shakespeare varied his poetic style further, particularly in the more emotional passages of the late tragedies. The literary critic A. C. Bradley described this style as "more concentrated, rapid, varied, and, in construction, less regular, not seldom twisted or elliptical". In the last phase of his career, Shakespeare adopted many techniques to achieve these effects. These included run-on lines, irregular pauses and stops, and extreme variations in sentence structure and length. In “Macbeth”, for example, the language darts from one unrelated metaphor or simile to another: "was the hope drunk/ Wherein you dressed yourself?" (1.7.35–38); "...pity, like a naked new-born babe/ Striding the blast, or heaven's cherubim, hors'd/ Upon the sightless couriers of the air..." (1.7.21–25). The listener is challenged to complete the sense. The late romances, with their shifts in time and surprising turns of plot, inspired a last poetic style in which long and short sentences are set against one another, clauses are piled up, subject and object are reversed, and words are omitted, creating an effect of spontaneity.

Shakespeare's poetic genius was allied with a practical sense of the theatre. Like all playwrights of the time, Shakespeare dramatised stories from sources such as Petrarch and Holinshed. He reshaped each plot to create several centres of interest and show as many sides of a narrative to the audience as possible. This strength of design ensures that a Shakespeare play can survive translation, cutting and wide interpretation without loss to its core drama. As Shakespeare’s mastery grew, he gave his characters clearer and more varied motivations and distinctive patterns of speech. He preserved aspects of his earlier style in the later plays, however. In his late romances, he deliberately returned to a more artificial style, which emphasised the illusion of theatre.

In some of his early works, he added punctuation at the end of the lines to strengthen the rhythm wrote with his pen. He and other dramatists at the time used this form of blank verse for much of the dialogue between characters in order to elevate the poetry of drama. To end many scenes in his plays he used a rhyming couplet, thus creating suspense. A typical example occurs in Macbeth: as Macbeth leaves the stage to murder Duncan (to the sound of a chiming clock), he says,“ Hear it not Duncan; for it is a knell

That summons thee to heaven or to hell.”

His plays make effective use of the soliloquy, in which a character makes a solitary speech, giving the audience insight to the character's motivations and inner conflict. Among his most famous soliloquies are “To be or not to be”, all the world's a stage, and What a piece of work is a man. The character either speaks to the audience directly (in the case of choruses, or characters that become epilogues), or more commonly, speaks to himself or herself in the fictional realm. Shakespeare's writing features extensive wordplay of double entendres and clever rhetorical flourishes. Humour is a key element in all of Shakespeare's plays. His works have been considered controversial through the centuries for his use of bawdy punning, to the extent that "virtually every play is shot through with sexual puns"[5, 504]. Indeed, in the nineteenth century, popular censored versions of the plays were produced as The Family Shakspeare by Henrietta Bowdler (writing anonymously) and later by her brother Thomas Bowdler. Comedy is not confined to Shakespeare's comedies, and is a core element of many of the tragedy and history plays. For example, comic scenes dominate over historical material in Henry IV, Part 1.

Besides following the popular forms of his day, Shakespeare's general style is comparable to several of his contemporaries. His works have many similarities to the writing of Christopher Marlowe, and seem to reveal strong influences from the Queen's Men's performances, especially in his history plays. His style is also comparable to Francis Beaumont's and John Fletcher's, other playwrights of the time.

Shakespeare often borrowed plots from other plays and stories. Hamlet, for example, is comparable to Saxo Grammaticus' Gesta Danorum. Romeo and Juliet is thought to be based on Arthur Brooke's narrative poem The Tragical History of Romeus and Juliet. King Lear is based on the story of King Leir in Historia Regum Britanniae by Geoffrey of Monmouth, which was retold in 1587 by Raphael Holinshed. Borrowing plots in this way was not uncommon at the time. After Shakespeare's death, playwrights quickly began borrowing from his works, a tradition that continues to this day [6, 41-44].

Shakespeare's works express the complete range of human experience. His characters were human beings who commanded the sympathy of audiences when many other playwrights' characters were flat or archetypes. Macbeth, for example, commits six murders by the end of the fourth act, and is responsible for many deaths offstage, yet still commands an audience's sympathy until the very end because he is seen as a flawed human being, not a monster. Hamlet knows that he must avenge the death of his father, but he is too indecisive, too self-doubting, to carry this out until he has no choice. His failings cause his downfall, and he exhibits some of the most basic human reactions and emotions. Shakespeare's characters were complex and human in nature. By making the protagonist's character development central to the plot, Shakespeare changed what could be accomplished with drama.

As the language began to change, the grammar began to change also. One of the ways in which it was changing was that inflectional endings (suffixes that indicated the word's grammatical functions in the way that many modern languages still have) had mostly disappeared. Modern English was becoming more and more flexible and that was the background to the Renaissance explosion of the inventive language which is evident in the poetry studied at that period.

Another contributing factor to the evolving language was the great influence of other European vocabulary into the language as a result of the “cross pollination” in which the divided countries of Europe were coming into contact with one another. When Shakespeare was writing his plays, the language was rapidly absorbing words from other languages because of many contributing factors, such as wars, diplomacy, and colonization. At the age of Elizabeth, English was becoming more widely used with the evolution of philosophy, theology and physical sciences. Many writers in this era did not have the vocabulary to express such ideas. William Shakespeare expressed new ideas and Language play, by inventing, borrowing or adopting a word or a phrase from another language, known as neologising. This allowed new variations for English words. This also meant that whilst Shakespeare was writing, he had endless possibilities to be as creative as he liked.

Writers such as Shakespeare at the time were able to invent new functions for words with for the first time ever, have great freedom in contrast to the strict French and Latin rules that were in place before them. For example, in Shakespeare’s Julius Caesar we can see the phraseology being used in different ways: 'The wild disguise has almost anticked us all’ , with the “antic” referring to a fool, which is know as a noun. However to his Elizabethan audience, Shakespeare turns it into a verb 'to make a fool of', which is still widely familiar in 2011.

This is evidence to suggest English was being set free to go where the playwright wanted to take it in his writing. Shakespeare takes it where he likes throughout his texts, transforming the English language, the birth of the modern usage of language the way we use it today. Modern English is still changing and developing, due to ever changing popular culture and fashion, and advances in technology, it is all playing a vital role in that as we pick up and uses new phrases, borrow foreign words, and mixing other dialects into our speech.

In Love's Labour's Lost he is able to exploit multiple meanings of one word to create a sentence like 'Light, seeking light, doth light of light beguile. "Intellect," "wisdom," "eyesight" and "daylight". This nowadays we can relate to the concept of light as being intelligent, religious, and have seasonal connotations. These different relations of one word are what Shakespeare introduced.

Shakespeare also "coined" words together to create the popular phrases in English today. "It is generally believed that the basic elements of a language's vocabulary were created by coining in its earliest stages of development."
These included: "flesh and blood", "cruel to be kind", "vanish into thin air", "the game is up" and "tower of strength"[[7, 1954]]

These are only a handful of examples compared to the many more Shakespeare created, emphasizing the vast extent his impact had upon the phraseology in the vocabulary of English.

One of the strongest pieces of evidence to prove the inventiveness of Shakespeare is his vocabulary at the time. Over four hundred years ago, Shakespeare had a vocabulary of at least twenty one thousand different words. Some have estimated that with the combination of words, this could have reached thirty thousand. Comparisons are even touching the King James Bible of 1611, which used about ten thousand different words. The average educated man today, more than four hundred years after Shakespeare's time and also the advantage of the hundreds and thousands of new words that have come in since his time, has a working vocabulary of less than half that of Shakespeare.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Black, M. (2009). A guide to the Study of Literature. A companion text for core studies 6, Landmarks of Literature.
2. Pettegree, A. (2011). BBC History: The English Reformation. Available: http://www.bbc.co.uk/history/british/tudors/english_reformation_01.shtml. Last accessed 1st March 2011.
3. Clemen, Wolfgang (2005). Shakespeare's Dramatic Art: Collected Essays, 150. London; New York: Routledge.
4. Brooke, Nicholas, "Language and Speaker in Macbeth", 69; and Bradbrook, M.C., "Shakespeare's Recollection of Marlowe", 195: both in Shakespeare's Styles: Essays in Honour of Kenneth Muir. Edwards, Philip; Inga-Stina Ewbank, and G.K. Hunter (eds.) (2004 edition). Cambridge: Cambridge University Press.
5. Frye, Roland Mushat. (2005) Shakespeare:The Art of the Dramatist. Routledge,
6. Hamlet, Act 5, Scene 2, 4–8. Wright, George T (2004). "The Play of Phrase and Line". In Shakespeare: An Anthology of Criticism and Theory, 1945–2000. Russ McDonald (ed.). Oxford: Blackwell.
7. Meagher, John C (2003). Pursuing Shakespeare's Dramaturgy: Some Contexts, Resources, and Strategies in his Playmaking. New Jersey: Fairleigh Dickinson University Press.

Н.С.ХРУЩЕВ ТҰСЫНДАҒЫ «ЖЫЛЫМЫҚ» САЯСАТЫНЫҢ БАСТЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРГЕ ТАРИХИ ЫҚПАЛЫ

Тарих және география кафедрасының магистранты
Мақсат Ж.М.
Ж.Тәшенев университеті, Шымкент қ.
М.Әуезов атындағы №96 жоббм
Абдигали Д.
Шымкент қ.

Аңдатпа. 1957-1964 жылдары Н.С. Хрущевтің бастамасымен жүзеге асырылған өнеркәсіпті басқаруды қайта құру сталинизмнің теріс мұрасын еңсеру жағдайында кеңес жүйесін реформалаудың алғашқы әрекеті болып табылады. Ол социалистік экономиканы дамытудың, оның тиімділігін арттырудың, ғылыми-техникалық прогресті жеделдетудің, тұтыну секторының артта қалуын еңсерудің жаңа жолдарын іздеуді белгіледі. Бір қызығы, бұл кеңестік социалистік жоспарлы экономиканы жетілдіру әрекеті болды, оған ешқандай нарықтық тетіктер енгізілмеді.

Мақалада Н.С.Хрущев тұсындағы «жылымық» саясатының басты экономикалық көрсеткіштерге тарихи ықпалы талданады.

Кілт сөздер: «Жылымық» саясаты, экономикалық көрсеткіштер, реформалар, даму көрсеткіштері,индустрияландыру.

И. В. Сталиннің билігі аяқталғаннан кейін Кеңес Одағы экономикалық дамудың жаңа кезеңіне өтті. Батыс индустриалды мемлекеттерінде жаппай тұтыну қоғамының құрылуы жалғасты. Кеңес одағы 50 - ші және 60-шы жылдардың басында әлі де өзінің экономикалық әлеуетін жинақтады. Техникалық және экономикалық прогресс саласындағы өзгерістер қажеттілігі 1955 жылы мамырдың арнайы қаулысында, содан кейін 1955 жылы шілдеде жарияланды. КОКП ОК Пленумында ғылыми-техникалық прогресті жеделдету, халық шаруашылығына ғылым мен техниканың озық тәжірибесі мен жетістіктерін енгізу қажеттілігі көрсетілген. Сол кезде КСРО Министрлер Кеңесінің жаңа техника жөніндегі мемлекеттік комитеті құрылды. Өнеркәсіп пен құрылыстағы ғылыми-техникалық прогресті жеделдету мәселелері 1959 жылы КОКП ОК маусым Пленумында арнайы қаралды. осы уақытқа дейін 5 мыңнан астам жаңа типтегі машиналар мен жабдықтар өндірісі құрылып, игерілді. Ұйымдастырушылық өзгерістер қорғаныс салаларынан басталды.

1953 жылы екі тәуелсіз әскери ведомство (КСРО әскери министрлігі және КСРО Әскери-теңіз министрлігі) қайтадан бір КСРО Қорғаныс министрлігіне біріктірілді. Жылдың осы уақытында Кеңес Қарулы Күштерінің дамуындағы жаңа кезең басталды. Ол Қарулы Күштердің барлық түрлері мен түрлерінде жаңа қаруды кеңінен енгізумен, стратегиялық мақсаттағы зымыран әскерлерін құрумен, армияның қару-жарағында, оны ұйымдастыруда, оқыту әдістерінде, соғыс қимылдарын жүргізу тәсілдерінде сапалы өзгерістермен сипатталды. Сонымен, 1953 жылдың тамызында сутегі бомбасы сәтті сынақтан өтті. "Ол кезде бәріміз бұл жұмыстың бүкіл әлемдегі күштердің тепе - теңдігі үшін өмірлік маңыздылығына сенімді болдық және оның ұлылығына құмармыз", - деп жазды кеңестік сутегі бомбасының әкесі, академик А.Д. Сахаров.

Абжанов Х.Н бойынша зымыран ғылымындағы маңызды жетістік зымырандарды ядролық оқтұмсықтармен жабдықтау болды. Илюшин, Лавочкин, Туполев, Яковлевтің дизайнерлік бюроларында дыбыстан жоғары истребительдер, реактивті бомбалаушылар құрылды. 50-ші жылдардың басында бүкіл армияның моторизация процесі аяқталды. Атом сүңгуір қайықтарының құрылысы 1953 жылы басталды. Шаруашылықтың қорғаныс салаларының даму қарқынын арттыру үшін Орта машина жасау министрлігі мен жалпы

машина жасау министрлігі құрылды. "Қырғи қабақ соғыс" спираль түрінде өсті, қару-жарақ жарысы өрбіді, бұл екі державаның экономикасының дамуын тездетті. АҚШ-тың тепе-теңдігі, Н.С. Хрущевтің басты трамплині зымыран саласы болды. 1957 жылға қарай БК конструкторлық бюросы. Патшайым құрлықаралық баллистикалық зымырандар жасалды, олардың біріншісі Нью-Йорк, Вашингтон, Чикаго және Лос-Анджелеске бағытталған. 1954 жылы Обнинскіде әлемдегі алғашқы атом электр станциясы іске қосылды, 1959 жылы әлемдегі алғашқы "Ленин"Атом мұзжарғышы стапельдерден ұшырылды [1,104 б].

1958 жылы қуаттылығы 600 мың квт болатын әлемдегі ең ірі атом электр станциясының бірінші кезегі іске қосылды. КСРО-да энергиясы 10 млрд. Электрон-вольтке дейінгі әлемдегі ең қуатты зарядталған бөлшектердің үдеткіші құрылды. КСРО-да 1957 жылы 14 қазанда әлемдегі алғашқы жасанды Жер серігі ұшырылды. 1959 жылы қаңтарда КСРО вымпелін жақын планетаның бетіне жеткізген Айға қарай алғашқы ғарыштық зымыран ұшырылды. 1961 жылы 12 сәуірде прогресстің апофеозы ретінде бүкіл адамзат тарихындағы ең үлкен оқиғалардың бірі адамның ғарышқа алғашқы ұшуы болды. Кеңестік "Восток" ғарыш кемесі ұшқыш-ғарышкер Ю.А. Гагаринмен бірге жер шарын айналып өтіп, Жерге аман-есен оралды.

1962 ж. Пол ғарышкер-ұшқыштар А. Николаев пен П. Поповичпен бірге жаңа ғарыш кемесінің ұшуы, 1963 ж. Маусымда әлемдегі алғашқы әйел ғарышкер В. В. Терешкова басқарған "Восток-6" ұшты, 1964 ж. қазан айында. әлемде алғаш рет Жер орбитасына үш орындық "Восход" ғарыш кемесі шығарылды (экипаж: В.М. Комаров, К. П. Теоктистов, Б. Б. Егоров). Сол күндері бұл оқиғалар ең үлкен жетістіктер ретінде қабылданды және кеңес халқының жүрегін өз елі үшін заңды мақтанышпен толтырды. Ғарыш көп күш алды, ал КСРО электроника өндірісінде, өкінішке орай, АҚШ-тан артта қалды. Бұл жерде, ең алдымен, Сталин заманында "жалған ғылым" ретінде кибернетикаға дәстүрлі тыйым салынды. Мәскеу облысында микроэлектроника орталығын құру (кейінірек Зеленоград) өзінің оң рөлін атқарғанымен, кешігу тұрақты болды.

Абжанов Х.Н. бойынша 1950-ші жылдардың екінші жартысы. кеңес өнеркәсібі тарихында бірқатар көрсеткіштер бойынша үздік болды (негізгі өндірістік қорларды пайдалану, кейбір салалардың даму қарқыны, атап айтқанда машина жасау, ұлттық кірістің өсуі). Осы бесжылдықта Сумгаит алюминий комбинаты, Череповецкий және Куйбышев металлургиялық зауыттары, Куйбышевская, Еділ, Кременчугская ГРЭС қолданысқа енгізілді [2,23 б].

КСРО Халық шаруашылығы кеңесі 1962 жылы, ал 1963 жылы КСРО халық шаруашылығының Жоғарғы Кеңесі (VSNH) құрылды. Совнархоздардың алғашқы жылдары сәтті болды, бірақ жүйенің құрылымы теріс рөл атқарды:

- совнархоз жалпы саланы басқарған жоқ, оның қарамағында тек жеке кәсіпорындар болды; осыған байланысты 1957-1960 жылдары қосымша буындар құруға тура келді - КСРО Үкіметі жанындағы Мемлекеттік өндірістік комитеттер;

-ғылыми-зерттеу жұмыстарына басшылық ету жобалық-конструкторлық ұйымдар өндірістен алшақтап кетті;

- совнархоз жүйесі кез-келген совнархоздың оқшауланuына себеп болды, ең алдымен өз кәсіпорындарының мүдделерін ескерді; - совнархоздардың шаруашылық көлденең байланыстарды өз бетінше орнатуға құқығы болмады.

Алексеенко А.Н. пікірінше жүргізілген реформаның нәтижесінде бюрократиялық басқару жүйесі күрделене түсті, параллелизм мен қайталану күшейе түсті. Бастапқыда тиімді болған совнархоздардың құзыреті тез төмендеді. Нәтижесінде Л. И. Брежневтің тұсында өнеркәсіпті басқарудың бұрынғы жүйесі қайта жанданды. ЦРУ мәліметтері бойынша КСРО-да өнеркәсіп өнімінің (индустриялық өндіріс) орташа жылдық өсуі 1956-1959 жылдардағы 8,6% - дан 1960-1963 жылдары 6,7% - ға дейін төмендеді [3,63 б].

Мақалада " ең маңызды мәселелердің бірі-шағын ауылдарды қоныстандыру, жаңа колхоздық ауылдар мен кенттер салу, оларды абаттандыру... Тұрғын үй кең, жарық, ыңғайлы, берік, отқа төзімді және сонымен бірге арзан болуы керек... 10-15 жүз гектар жер учаскесінің шағын көлемімен шектелу туралы ұсыныстар бар". Мақала Ішекті пікірталастарды жандандырды: алғаш рет ауылдағы өмір сүру деңгейінің төмендігі туралы алаңдаушылық туды. Бұл ерекше болды, өйткені оны ауыл шаруашылығына жауапты емес Орталық Комитеттің хатшысы жазған. Бұл ұсыныстарға Хрущевті "Социалистік көңіл-күй" деп айыптаған Маленков соққы берді, бірақ Сталин бұған жауап бермеді және Хрущев зардап шеккен жоқ. Постсталиндік дәуірде экономика саласындағы өзгерістер туралы бастама алғаш рет Л.П. Берия мен Маленков тарапынан пайда болды. Сонымен, Берияның ұсынысы бойынша қаржыландыру тоқтатылды және бірқатар ірі құрылыстардың құрылысы тоқтатылды, оларға ерекше қажеттілік болмады. Оған колхоз жүйесінің тиімсіздігі туралы мәселе қойылды.

Маленков 1953 жылы тамызда өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын дамытудың стратегиясы мен басымдықтарын өзгертуді көздейтін өзінің экономикалық қайта құру бағдарламасымен сөз сөйледі. Ол қуатты өнеркәсіпке негізделген азық-түлік өндірісі мен тұтыну тауарларын көтеруге көшетін уақыт келді деп мәлімдеді. Жеңіл және тамақ өнеркәсібін дамытуға инвестиция салу арқылы ол екі-үш жыл ішінде халықты қамтамасыз етуді айтарлықтай жақсартуды ұсынды.

Халықтың көкөністер мен етке деген қажеттілігін өнімділікті арттыру және колхозшылардың жеке қызығушылық факторын пайдалану арқылы қамтамасыз ету ұсынылды. Маленков КСРО Жоғарғы Кеңесінің III сессиясында колхозшылардың салықтарын азайтуға, колхоздардың қарыздарын кешіруге шақырды. Сол сессияда, өздеріңіз білетіндей, Хрущев үш жарым сағатқа жуық баяндама жасады. 1953 жылы қыркүйекте Аграрлық мәселелер бойынша Пленум шақыру туралы шешім қабылданды. Хрущев Маленковты қолдамады. Ол ауыл шаруашылығына басымдық берді. Пленумда бұрынғы аграрлық саясаттың күйреуін мойындай отырып, Хрущев ең алдымен мал шаруашылығын көтеру үшін шұғыл шаралар қабылдауды және колхозшыларға әкімшілік қысым көрсетуден бас тартуды ұсынды. Оның баяндамасы бойынша шешім қабылдаған Пленум негізгі қателіктердің бірі ретінде ауыл шаруашылығындағы материалдық қызығушылық қағидаттарын бұзу, үй шаруашылығынан азық-түлік жеткізудің жоғары нормаларын қолдану деп атады.

Асылбеков М.Х. бойынша колхоздардың артельдік формасы ұжымдық экономиканың жалғыз дұрыс формасы ретінде танылды. Бұрынғы Сталиндік басқару әдістерін құлатудың басталуы туралы Сигнал естілді. Содан кейін в. Мацкевич ауыл шаруашылығы министрі болып тағайындалды, содан кейін Хрущев саясатын белсенді жүргізді. Ресей облыстарын ірілендіру, республикаларға, облыстық ауылшаруашылық органдарына барлық жедел жұмыстарды жүктеу алғашқы қадамдар болды [4,78 б].

Әр облыста тәжірибе станциясы құрылды. ВАСХНИЛ мүшелігіне шетелдік ғалымдар қабылданды, институтқа кез-келген елден кез-келген аграрлық маманды жұмысқа қабылдау құқығы берілді. 1954 жылы нанмен үзілістер сезіле бастады (алдыңғы жылдардағы егіс алқаптарының азаюына байланысты), н.с. Хрущев тағы да астық мәселесін шешудің кең жолын таңдады.жаңа жерлерді жырту. Бұл жерді шығыста, Қазақстанда іздеу туралы шешім қабылданды. 1954 жылы 22 қаңтарда Хрущев Орталық Комитеттің Президиумына жүгініп, елдегі астықпен шынайы жағдайды жариялауға шешім қабылдады. Тың эпос басталды, ол алдымен сәттілікпен бірге жүрді. 1954-1957 жылдары 46 млн.га игерілді, бұл астық өндірісін екі есеге арттыруға мүмкіндік берді. 1956 және 1958 жылдар соғыстан кейінгі жылдардағы ең өнімді болды, жылына 113 миллион тоннадан астам астық жиналды, оның ішінде Тың жерлерде 38,3 миллион тонна. Бірақ жаңа жерлердің пайдасы тез таусылды. Құрғақшылыққа, топырақ эрозиясына, Минералды тыңайтқыштардың жетіспеушілігіне, айналымға байланысты дәнді дақылдардың

өнімділігі төмендеді. Орташа алғанда, 1959-1965 жылдары тың алқаптарда бидай өндірісінің құны кепілдендірілген егіншілік аудандарына қарағанда 2-3 есе жоғары болды. Сонымен қатар, шаруа еңбегін күшейтуге деген ұмтылыс жеке қосалқы шаруашылыққа кезекті шабуылға айналды. Нанмен қайтадан үзілістер басталды, оны валютаға сатып алуға тура келді. Сталин тұсында басталған колхоздарды іріландіру жалғасты. Көптеген колхоздар совхоздарға айналды. Егер 1955 жылы 257 колхоз совхозға айналса, 1956-1960 жылдары 14763 болды. Бұл іс-шаралар ауыл шаруашылығына айтарлықтай зиян келтірді.

Совхоздардың көпшілігі тиімсіз болып шықты. Колхозшылар жасанды түрде ауылшаруашылық жұмысшыларына айналды. 1957-1958 жылдары барлық қалған колхоздар кепілдендірілген жалақыға ауыстырылды. Сонымен қатар, теңдестіру принципі енгізілді, бұл еңбек өнімділігін айтарлықтай төмендетті. Колхозшыларды зейнетақымен қамсыздандыру туралы, алайда билік тек 1964 жылы қамқорлық жасады.

Қорыта келе, Хрущев социализм кезінде ауылшаруашылық еңбегі барған сайын индустриалды болуы керек деген догматикалық көзқарастарға сәйкес ауылда қайта құрулар жүргізді. Рас, колхозшылардың материалдық және әлеуметтік-құқықтық жағдайындағы белгілі бір оң өзгерістер болды, бірақ тұтастай алғанда стихиялық реформалар Сталиндік ұжымдастырудан кейін әрең сақталған дәстүрлердің түпкілікті бұзылуына, шаруалардың жерден одан әрі иеліктен шығарылуына және нәтижесінде Ресей үшін апатты салдарға әкелді. 1958 жылы өндірушіні өндіріс құралдарымен байланыстыру идеясын іске асыруды ойластырылмаған шешім деп санау керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абжанов Х.Н. Культурная деятельность интеллигенции в селе. - Алма-Ата,1988.
2. Абжанов Х.Н. Сельская интеллигенция Казахстана в условиях совершенствования социализма. - Алма-Ата,1988.
3. Алексеенко А.Н. Население Казахстана. 1920-1990 гг. - Алматы,1993.
4. Асылбеков М.Х., Құдайбергенова А.И. Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық жағдайы (1939-1959 жж.). - Алматы,2005.

Н.С. ХРУЩЕВ ТҰСЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ РЕФОРМАЛАРЫНЫҢ БАСТЫ БАҒЫТТАРЫ

М.Әуезов атындағы мектеп-гимназиясы
Тарих пәнінің мұғалімі
Директордың оқу жұмыстары жөніндегі орынбасары
Қадірберді Р.Б.
Арыс қаласы
Тарих және география кафедрасының магистранты
Мақсат Ж.М.
Ж.Тәшенев университеті, Шымкент қ.

Аңдатпа. Хрущев реформасының аясында өңірлерге бастаманы ғана емес, сонымен қатар олардың әлеуметтік-экономикалық дамуын жеделдетуге мүмкіндік бере отырып, экономикалық дамудың ауырлық орталығын орындарға ауыстыруға әрекет жасалды. Экономиканы басқару жүйесіндегі өзгерістердің түбегейлі сипаты мұндай өзгерістердің себептері туралы мәселені өте өзекті етеді, өйткені оған жауап экономикалық өзгерістерді жүзеге асыру барысында ел басшыларының не қалайтынын түсінуге мүмкіндік береді.

Мақалада Н.С. Хрущев тұсындағы экономикалық реформаларының басты бағыттары талданады.

Кілт сөздер: экономика, реформа, өнеркәсіп, өзгерістер, экономикалық дағдарыс.

И.В. Сталиннің қайтыс болуы және мұрагерлердің билік үшін күресі. Біздің ғасырдың 50-ші жылдарының басы тоталитарлық жүйені реформалау, репрессиялық саясаттан бас тарту әрекеттерімен ерекшеленді. Соған қарамастан, кеңестік жүйе мен экономикалық "машинаның" негіздері өзгеріссіз қалды, бұл 1-ші тоқырауға және бүкіл жүйенің дағдарысына әкелді. 1953 жылы 5 наурызда Сталин 74 жасында қайтыс болды. 30 жыл бойы орасан зор мемлекет билігінің басында тұрған адамның қайтыс болуы кеңес қоғамы тарихының күрделі, екіұшты, қаһармандық және негізінен қанды кезеңінің астына сызық түсірді. Сталиннің өлімімен ел өміріндегі тұтас дәуір аяқталды. Басшының мұрагерлері арасындағы билік үшін күрес 1958 жылдың көктеміне дейін үздіксіз болды және бірнеше кезеңнен өтті. Олардың біріншісінде (1953 ж. наурыз – маусым) ел басшылығындағы негізгі позицияларды Біріккен ІІМ басшысы болып тағайындалған Совминнің жаңа төрағасы Г.Маленков пен Л. Берия иеленді. Осы қысқа мерзімде Сталиннің жеке басына табынушылықты айыптайтын алғашқы компания басталды.

1953 жылдың жазынан 1955 жылдың ақпанына дейін билік үшін күрес Г.Маленков пен Н.Хрущев (1953 жылдың қыркүйегінде Орталық Комитеттің бірінші хатшысы болып сайланған, бірақ әлі де мемлекеттік қызмет атқармаған) биліктің басында тұрған екінші кезеңге өтеді. Бұл кезең Хрущевтің позицияларының тұрақты өсуімен және Маленковтың рөлінің әлсіреуімен сипатталады.

Үшінші кезеңде (1955 жылдың ақпанынан 1958 жылдың наурызына дейін) Хрущев 1957 жылдың жазында Орталық Комитеттің бірінші хатшысы қызметін жою және Хрущевті ауыл министрі етіп тағайындау туралы шешім қабылдаған Маленков, Молотов, Каганович және т. б. тұлғасында "Біріккен оппозициямен" билік үшін күресуге мәжбүр болды (бірақ күш тұрғысынан). шаруашылықтар. Алайда Хрущев бұл мәселені Орталық Комитеттің Пленумында талқылауды талап етті, ол КОКП жарғысына сәйкес бұл мәселені жалғыз өзі шеше алады.

Әбжанов Х. пікірінше 1957 жылғы пленумда (оның құрамы Хрущев оны қолдаған адамдардан құралған) " оппозиционерлер "" партияға қарсы топ " деп жарияланды және өз лауазымдарынан айырылды (Маленков электр станциясының директоры болып тағайындалды, Молотов Моңғолияға жіберілді, Каганович тау – кен байыту комбинатының директоры болды). 1957 жылы қазанда Орталық Комитет Президиумының мүшесі қызметінен айырылды және қорғаныс министрі маршал Г. К. Жуков қызметінен босатылды және "авантюризм"үшін сотталды [1, 80 б].

Маусым Пленумы кезінде Жуковтың қолдауына ие болған Хрущев соңғысының армия мен елдегі ықпалының күшеюіне жол бермеуге мәжбүр болды. Хрущев үнемі ыңғайсыздықты сезініп, Жуковты смыстыруға себеп іздеді. 1958 жылы наурызда Үкіметтің жаңа құрамын құру кезінде 1957 жылдың жазында оппозицияны қолдаған Н.Булганин оның басшысы қызметінен босатылды. Министрлер Кеңесінің төрағасы болып Хрущев сайланды, ол КОКП Орталық Комитетінің бірінші хатшысы қызметін де сақтап қалды. Бұл оның билік үшін күрестегі толық жеңісін ғана емес, сонымен қатар басшылықтағы алқалылықтан бас тартуды, Сталиндік жалғыз басқару тәжірибесіне оралуды білдірді. Экономика. 1953 жылдың жазынан бастап КСРО басшылығы экономиканы реформалауға бағыт алды, ол халық шаруашылығының даму қарқынына да, халықтың әл-ауқатына да пайдалы әсер етті. Тарихқа "Хрущев реформалары" ретінде енген реформалардың сәттілігінің басты себебі-олар ауыл шаруашылығынан басталып, экономикалық көшбасшылық әдістерін жандандырып, көпшіліктің кең қолдауына ие болды.

Реформалар саяси жүйені дәйекті демократияландырумен қолдау таппады. Бұл олардың жеңілуінің басты себебі болды. 1930 жылдары қалыптасқан командалық-репрессиялық басқару жүйесін бұза отырып, реформаторлар оның негізін-командалық-әкімшілік жүйені сақтап қалды. Ол шешім қабылдауда жауапсыз еріктілік тудырды.

Сондықтан 5-6 жылдан кейін көптеген реформалар қысқартылды. КСРО-ның ішкі саясатының жаңа бағыты 1953 жылы тамызда Одақтың Жоғарғы Кеңесінің V сессиясында жарияланды. Үкімет басшысы Г. М. Маленков алғаш рет экономиканың адамға бет бұруы, мемлекеттің халықтың қажеттіліктеріне, оның әл-ауқатына басымдық беруі туралы мәселе қойды. Жаңа бағыт ауыл шаруашылығын жедел дамыту және тұтыну заттарын өндіру арқылы қамтамасыз етілуі керек еді.

Байсарина Қ бойынша ауыл шаруашылығы. Реформалар ауыл шаруашылығынан басталды. Н.С. Хрущевтің Орталық Комитеттің қыркүйек (1953) Пленумындағы баяндамасы оған арналды. Баяндаманың негізінде КСРО-да екі міндетті бір мезгілде және жедел шешу үшін алғышарттар жасалды: ауыр өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын дамыту туралы даулы тезис болды. Баяндамада ауыл шаруашылығындағы істердің шынайы жағдайын терең талдау және оны дамыту үшін түбегейлі міндеттер қою болған жоқ [2, 78 б].

Хрущев қысқа мерзімде және 2-3 жыл ішінде бірқатар өнімдер бойынша ғылыми негізделген тамақтану нормаларына қол жеткізуге уәде берді. Өмір мен статистика мұндай уәденің дұрыстығын растамады. Қыркүйек пленумы егістік өнімділігі мен мал шаруашылығының өнімділігін арттыру арқылы ауыл шаруашылығын интенсификациялау, өнімді ұлғайту бағытын белгіледі. Бұл трактор жасау, ауыл шаруашылығы машиналарын жасау, құрылыс, су және жылу электр станциялары негізінде ауыл шаруашылығын кешенді механикаландыру мен электрлендіруді көздеді.

Курс каналдар мен суару жүйелерін салу арқылы егістіктерді суару мен суландыруды, пайдалы жолақтарды құруды, дұрыс ауыспалы егістерді, селекцияны, тұқым шаруашылығын, малды тұқымдық аудандастыруды және т. б. қамтыды. 40 – шы жылдардың аяғы мен 50-ші жылдардың басындағы азық-түлік қиындықтары биліктің дағдарыстан шығу жолдарын іздеуіне әкелді. Колхоз өнімдерінің сатып алу бағасының өсуі, міндетті жеткізілімдердің төмендеуі басталды, қирау алдында тұрған колхоздардың қарыздары есептен шығарылды. Алайда, бүкіл экономикалық жүйені түбегейлі бұзбай, Ауыл шаруашылығын көтеру мүмкін болмады. Сондықтан егіс алқаптарын механикалық кеңейту арқылы өнім көлемін ұлғайтуға қол жеткізу туралы шешім қабылданды.

Тың жерлерді игеру. 1954 жылғы 23 ақпан – 2 наурыз аралығында КОКП ОК пленумы өтті. Ол "елдегі астық өндірісін одан әрі ұлғайту және тыңайған және тыңайған жерлерді игеру туралы" мәселені қарады. Пленум Қазақстан, Сібір, Орал, Еділ, Солтүстік Кавказ үшін нақты міндеттерді айқындады: 1954-1955 жылдары тың және тыңайған жерлерді игеру есебінен 13 млн.гектардан кем емес дәнді дақылдар егістігін кеңейту және 1955 жылы осы жерлерден 1100-1200 млн. пұт астық, оның ішінде 800-900 млн. пұт тауарлық астық алу астық.

Елде тың жерлерді игеру үшін жаппай қозғалыс басталды. 1954 жылы 13,4 млн.жаңа жер жыртылды, оның ішінде Қазақстанда 6,5 млн. га, яғни тың жерлердің 50% - ға жуығы). 1955 жылдың басында өңделетін жер көлемі 8,5 млн. гектарға өсті, 90 жаңа совхоз құрылды. 1954 жылдың күзінен бастап тағы 250 совхоз құрыла бастады. Тың жерлерді игеру жылдарында (1954-1960) барлығы 25,5 млн. га жер жыртылды. жаңа жерлерді жұмыс күшімен қамтамасыз ету үшін елдің батыс аудандарынан еріктілерді жұмылдыру жүргізілді, оларға айтарлықтай жеңілдіктер берілді – мүлікпен тегін жол жүру, 1 мың рубльге дейін ақшалай жәрдемақы, 20 мыңға дейін несие. 10 жылға рубль, мал сатып алу үшін 2 мың рубльге дейін, екі жылдан бес жылға дейін ауылшаруашылық салығынан босату.

1954-1959 жылдары Тың жерлерді игеруге 20 миллиард рубльден астам қаражат бөлінді. Тың жерлерді игерудің алғашқы жылдары, 1954 жылғы құрғақшылықтан басқа, өте қолайлы болды. 1956 жылы елде 125 миллион тонна дәнді дақылдардың рекордтық өнімі жиналды, оның 50% тың жерлерден алынды. Қазақстан мен Сібірдің тың жерлеріне жүздеген мың жаңа қоныстанушылар, оның ішінде 350 мыңнан астам ұлдар мен қыздар

келді. Комсомолдың шақыруы бойынша тыңға жыл сайын студенттік отрядтар баратын. Онда 425 астық совхозы құрылды, қоймалар, элеваторлар салынды, жолдар салынды. Бес жыл ішінде (1954-1950) 42 млн.га тың және тыңайған жерлер игерілді. Ел қосымша ондаған миллион тонна астық алды. Бірақ тың игеру астық мәселесін шешкен жоқ. Ол үшін жылына бір адамға 1000 кг мөлшерінде астық өндіру қажет болды. 1959 жылы КСРО бір адамға 500 кг-нан сәл артық өнім шығарды. Мал мен құс жеміне (жемшөп) астық өндіру проблемасы сақталды.

Тың эпостың кемшілігі ауыспалы егістің болмауы, агротехника ережелерін елемеу, астыққа астық себу болды. Мұның бәрі топырақ құрылымының бұзылуына әкелді. 60-жылдардың басында миллиондаған гектар бұрынғы Тың жерлерде жер эрозиясы пайда болды және өсті. Қара дауылдар жүздеген шақырымдағы ең құнарлы топырақ қабатын көтеріп, алып кетті. Дәнді дақылдардың үлкен аумақтары арамшөптер мұхитына айналды. Мысалы, 1960 жылға қарай Солтүстік Қазақстанда тың жерлерді ұтымсыз игеру салдарынан шаруашылық айналымнан 9 млн. гектардан астам топырақ шығарылды. 60-жылдардың басынан бастап. мерзімді құрғақшылық басталды, бұл 1963 жылғы апатқа әкелді, ел алғаш рет азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін шетелден 1 миллиард долларға 12 миллион тонна астық сатып алуға мәжбүр болды. 1961-1964 жылдары ұлттық орташа астық өнімділігі гектарына 8,3 центнерді құрады (1940 жылы-8,6 ц/га).

Тың жерлердің алып алаңдарын жырту Қазақстанда шабындық және жайылымдық алқаптардың күрт қысқаруына және республиканың дәстүрлі ауыл шаруашылығы саласы-мал шаруашылығының ұзақ дағдарысының басталуына әкелді. 1955 жылы КОКП Орталық Комитетінің арнайы қаулысын қабылдап, 47 дала ауданы мен 225 совхозға етті мал өсіруге міндеттеу керек болды.

Байсарина Қ пікірінше жерді суару және жем-шөп базасын кеңейту жұмыстары басталды. Нәтижесінде республикадағы малдың жалпы санын 1960 жылға қарай 37,4 млн.басқа (1928 жылы – 29,7 млн. Бас) дейін көтеру үлкен қиындықпен мүмкін болды. Экономикалық шаралар ауылдың қажеттіліктеріне, ең алдымен ауылшаруашылық техникасының өндірісін ұлғайту арқылы мемлекеттік шығындардың ұлғаюымен толықтырылды. Жердегі "Қос билікті" жою үшін (МТС және колхоздар), үкімет 1958 жылы машина-трактор станцияларын (МТС) жөндеу-трактор станциялары (РТС) етіп қайта құру арқылы колхоз ауылының материалдық-техникалық базасын нығайту туралы шешім қабылдады [3, 61 б].

1958 жылы 26 ақпанда КОКП ОК пленумы "колхоз құрылысын одан әрі дамыту және машина-трактор станцияларын қайта ұйымдастыру туралы"қаулы қабылдады. 31 наурызда КСРО Жоғарғы Кеңесі Орталық Комитеттің шешімін заң түрінде рәсімдеді. Пленум қаулысы мен КОКП ОК және КСРО СМ мемлекеттік Заңы негізінде 1958 жылы 18 сәуірде МТС қайта құру тәртібін анықтайтын арнайы қаулы қабылданды. 1959 жылдың 1 қаңтарында 56791 колхоз 482 мың трактор мен 214,5 мың комбайн сатып алды. Бұл трактордың бестен төрт бөлігін және МТС жүйесінде орналасқан комбайн паркінің үштен екісін құрады. Мемлекет қабылдаған қадамдар Ауыл шаруашылығын нығайтып, шаруалардың босатылуына ықпал етті. Ауыл аяққа тұрды. Алайда, 1950 жылдардың аяғынан бастап партия мен Үкіметтің аграрлық саясаты ашық әкімшілік формаларды қабылдай бастады. Материалдық ынталандыру мәжбүрлеу арқылы вытыстырылды. Бұл бұрылыс шаруаның қамқорлығымен, оның бос уақыты мен әл-ауқатымен жабылды. 1958-1959 жылдары үкіметтің екі соққысы ауыл экономикасына нұқсан келтірді, кеңейтілген көбею процесін бұзды. Біріншіден, МТС техникасы колхоздарға берілмеді, қалдық құны бойынша бөліп-бөліп сатылмады. Ол қысқа мерзімде, бір жыл ішінде (1959 жылдың наурызына дейін) жеткілікті жоғары бағамен сатып алуға мәжбүр болды [4, 135 б].

Сатып алынған машиналар үшін колхоздар 16,6 миллиард рубль төлеуі керек еді. Барлығы уақытында есептей алмағандықтан, есептеулер тағы бір жылға ұзартылды. Бұл ретте РТС (мемлекеттік кәсіпорындар) колхоз техникасын жөндеу үшін өз бағаларын

белгілей бастады. Екінші соққы 50-ші жылдардың аяғында ауылшаруашылық жерлерінің 10% - дан азын алып жатқан ет-сүт өнімдерінің, көкөністердің, жемістердің, жидектердің 40% - дан 60% - на дейін беретін жеке қосалқы шаруашылыққа қатысты болды. Н. С. Хрущевтің бастамасымен жеке кәсіпкерлікке қарсы жаңа жорық басталды. КОКП Орталық Комитетінің желтоқсан (1958 ж.) пленумында н. с.Хрущев ауыл тұрғындары мен совхоз жұмысшыларын малдардан, ең алдымен сиырлардан босатуға шақырды. Ол оны колхоздарға немесе мемлекетке сатуды және оның орнына олардан ет және сүт өнімдерін сатып алуды ұсынды. Оның ұсынысы бойынша пленум мемлекеттік органдарға 2-3 жасында совхоз жұмысшыларынан мал сатып алуды және колхоздарға осындай жұмыс жүргізуді ұсынды. Сонымен, кеңестік ауылдастардың екінші қоштасуы басталды. 30 - шы жылдары олар жұмысшы жылқыдан, 60-шы жылдардың басында медбике сиырдан босатылды. 1958 – 1964 жылдары колхоздардағы үй учаскелерінің көлемі 12% – ға (0,29 га дейін), совхоздарда-28% - ға (0,18 га дейін) қысқартылды.

Алпысыншы жылдардың ортасына қарай Жеке қосалқы шаруашылықтар 50-ші жылдардың басына дейін нашарлады. Бұл КСРО-дағы Азық-түлік мәселесін шиеленістірді. 1962 жылы 1 маусымда үкімет мемлекеттік мал шаруашылығын мясо бөлшек бағасынан бір жарым есе көтеруге ынталандыру туралы шешім қабылдады. Жаңа бағалар оның санын көбейтпеді, бірақ қалаларда толқулар тудырды. 1963 жылы ет, сүт және маймен ғана емес, нанмен де үзілістер болды. Ел аштық қаупіне тап болды. Дүкендерде түннен бастап үкіметке қарсы көңіл-күй тудыратын ұзын нан кезектері болды. Өнімдерді жабық рационализациялауды енгізу керек болды: дүкендерге бекіту, тұтынушылар тізімдері, нан карточкалары; соғыс жылдарында да сақталған мемлекеттік астық қорларын ашу; Канададан, АҚШ-тан, Австралиядан, Германиядан ұн импорттауға кірісу. Соғыс жағдайында ондаған жылдар бойы жинақталған қол сұғылмайтын алтын қорынан көптеген тонна Алтын қажет болды. Хрущев бұл қадамды "сіз ботқаны алтыннан пісіре алмайсыз"деп түсіндірді.Алтын шығару 200-ден 500 миллион долларға дейін немесе жылына бес жүз тоннаға дейін болды. Шын мәнінде, КСРО-ның алтын қоры шетелдік фермерлік шаруашылықтарды қолдау, нығайту және дамыту үшін пайдаланылды, ал кеңестік шаруалардың шаруашылықтары қудаланды.

Импорт 90-шы жылдарға дейін жалғасты. Азық – түлік мәселесі елдегі саяси және экономикалық атмосфераны анықтайтындықтан, 1962-1963 жылдардағы азық-түлік дағдарысы Хрущевтің құлауының басты себептерінің бірі болды. Ауыл шаруашылығы өндірісіне қатысты экономиканы дамытудың жеті жылдық Жоспары (1959-1965) сәтсіз аяқталды. Жоспарлы 70% орнына өсім тек 15% құрады.

Өнеркәсіп. Ауыл шаруашылығына қарағанда Қазақстанның өнеркәсібі қарқынды дамыды, алайда бірқатар ойластырылмаған реформалар мен өндірісті ұйымдастырудың салдарынан республиканың барлық әлеуеті іске асырылмады. Мәжбүрлі еңбек жүйесінен бас тарту, қатал жұмыс Заңдарының күшін жою командалық - әкімшілік жүйенің жедел өнеркәсіптік өсуді қамтамасыз ете алмауына әкелді. 1957 жылы Хрущев басқа экстремалды бастамашы болды және ел басшылығы экономиканы басқару реформаларын жүзеге асыруға шешім қабылдады [5, 45 б].

Өнеркәсіп және құрылыс министрліктері жойылды. Олардың функциялары халық шаруашылығы кеңестері (совнархоздар) арасында бөлінді. Өнеркәсіп пен құрылысты басқару реформасын КОКП Орталық Комитетінің ақпан (1957) пленумы мақұлдады. Осыдан кейін 1957 жылы мамырда КСРО Жоғарғы Кеңесі "өнеркәсіп пен құрылысты басқаруды ұйымдастыруды одан әрі жетілдіру туралы"заң қабылдады. Осы Заңмен 10 жалпы одақтық және 15 Одақтық-республикалық министрліктер жойылды. Ел 105 экономикалық және әкімшілік аудандарға бөлінді, олардың әрқайсысында Ұлттық экономика кеңесі құрылды.

Қазақстанда республикалық совнархоз және сегіз Өңірлік кеңес құрылды. Кәсіпорындардың экономикалық тәуелсіздігін кеңейту орны экономиканы басқаруды

орталықсыздандыру жолы таңдалды. Нәтижесінде өндіріс жағдайы біршама жақсарды, бірақ сонымен бірге бірыңғай техникалық саясатты жүргізу қиындап, сапалық көрсеткіштер төмендеді. Реформалар сәтсіздікке ұшырады және 1964 жылдан кейін жойылды. Экономиканы басқарудың аумақтық принципі қайтадан салалық принципке ауыстырылды. 50-ші жылдары Қазақстанда бірқатар ірі өнеркәсіптік кәсіпорындардың, соның ішінде Қарағанды металлургиялық және Соколов-Сарыбай тау-кен байыту комбинаттарының құрылысы басталды. Барлығы 50-ші жылдары 700-ге жуық жаңа кәсіпорын іске қосылды, оның ішінде Өскемен қорғасын-мырыш комбинаты, Ертістегі бірқатар гидроэлектростанциялар сияқты ірі кәсіпорындар, 1960 жылға қарай 11,47 мың км құрайтын темір жолдар желісі қарқынды дамыды. республика аумағы бойынша. 60-жылдардың басында кәсіпорындарды техникалық қайта жарақтандыру және жаңа технологияларды енгізу, электрлендіру, механикаландыру және өндірісті автоматтандыру туралы мәселе туындады. Бұл ғылымды қажет ететін өндірістердің біршама өсуіне әкелді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абжанов Х.Н. Культурная деятельность интеллигенции в селе. - Алма-Ата,1988.
2. Абжанов Х.Н. Сельская интеллигенция Казахстана в условиях совершенствования социализма. - Алма-Ата,1988.
3. Алексеенко А.Н. Население Казахстана. 1920-1990 гг. - Алматы,1993.
4. Асылбеков М.Х., Құдайбергенова А.И. Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық жағдайы (1939-1959 жж.). - Алматы,2005.
5. Әбуов Қ. Түйе үстіне сирақ үйіткен жыл еді...//Зерде,1990. №7. 5-6 б.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МИГРАЦИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

«Тарих және география» кафедрасының магистранты
Жунисова Н.Ж
Tashenev University, Шымкент қ.
Тауасарова Ә.С
«Тарих және география» кафедрасының ғылым магистр.,оқытушысы
Tashenev University, Шымкент қ.

Аңдатпа. Қазақстандағы демографиялық және миграциялық жағдай бүгінгі таңда айтарлықтай жақсарып, тұрақталды. Осындай шешімге зерттеулерді сараптай отырып келеміз. Бірінші бөлімде Қазақстанның демографиясы 2000 жылдан бастап оң көрсеткіш көрсеткені, табиғи өсімнің жоғарылағаны анықталды. Демографиялық дағдарысты шешуде негізінен мемлекеттегі экономикалық-әлеуметтік жағдайдың жақсаруы және тағы бір жолы көп балалы отбасыларына және жалпы аналарға көрсетілетін мемлекеттік қамқорлық табиғи өсімнің артуына белгілі бір дәрежеде оңды әсерін тигізді.

Кілт сөздер: демография, мигарция, көші-қон, әлеуметтік-экономикалық жағдайы, ұлттық құрам, жастық құрылым.

Халық демографиясына мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық жағдайы қаншалықты ықпал ететіндігін анықтау үшін, алдымен бүкіл Қазақстанның облыстарындағы әлеуметтік-экономикалық, олардың экономикалық даму деңгейіне байланысты аймақтарға топтастырылды. Зерттеу нәтижесінде демографиялық жағдайға әлеуметтік деңгейі, халықтың ұлттық құрамы, жастық құрылымына т.б. ерекшеліктеріне тәуелді екендігі анықталды. Әлеуметтік-экономикалық жағдайы әсіресе көші-қонға көп әсерін тигізеді. Ішкі миграцияға тоқталсақ елімізде ауыл-селолық мекендерден қалалық жерлерге көшу басым болып отыр. Бұл еліміздің кенттелу процесін сипаттайды. Бірақ

ауылды жерлерге мемлекет тарапынан көп көмек пен қолдау көрсетіліп отырғандықтан ауыл тұрғындарының жаппай қалаға көшуі біраз бәсеңдеді [1, 103 б].

Халықтың табиғи қозғалысы Қазақстан үшін табиғи өсім халық санының өсуінің негізгі көзі болып табылады. 80 - жылдардың аяғынан бастап республикада туу көрсеткіші үнемі төмендеп, өлім-жітім, керісінше, өсті. Нәтижесінде табиғи өсу қарқыны үнемі төмендеді. Сонымен, 1987 жылы табиғи өсу коэффициенті (1000 тұрғынға шаққанда) 18,1 промиллені құрады; 1995 жылы 6,8; 1996 жылы - 5,6; 1997 жылы -4,8; 1998 жылы - 4,6. 1999 жылдан бастап бұл көрсеткіш өсуді жалғастыру үрдісімен оң динамиканы қабылдайды: 1999 ж. - 4,7 промилле; 2000 ж. – 4,8; 2001 ж. - 4,9; 2002 ж. – 5,2; 2003 ж. - 6,2; 2004 ж. -8,1. 90-шы жылдардағы табиғи өсімнің мөлшері негізінен ауыл тұрғындарының есебінен қамтамасыз етіледі, тек 2000 жылдан бастап бұл көрсеткіш қала тұрғындарында өсе бастады. Сонымен, егер 1995 жылы ауыл тұрғындарының табиғи өсімі (1000 адамға шаққанда) 12,2 промиллеге тең болса, онда қала тұрғындары -2,6; 1996 жылы-10,4 және 1,8; 1997 жылы - 8,8 және 1,5; 1998 жылы - 7,9 және 1,8; 1999 жылы - 7,7 және 1,8. 2000 ж. -8,0 және 2,4; 2001 ж. - 8,1 және 2,5; 2002 ж. – 7,9 және 3,2; 2003 ж. – 8,3 және 4,6; 2004 ж. – тиісінше 6,8 және 6,8. (84, 20; 85, 19; 85, 19) табиғи өсу деңгейі республиканы мекендейтін жекелеген ұлттар арасында тең емес: өзбектер (22,0), қазақтар (13,5) арасында неғұрлым жоғары; орыстар (- 4.9), украиндар мен белорустар (-8,6) соңғы жылдары табиғи кему, яғни қайтыс болғандардың туғандар санынан асып кетуі тіркелді.

Табиғи өсім қазақ халқы санының өсуінің басты факторы болып қала береді. Алайда, экономикалық дағдарыс жылдарында бұл көрсеткіштің өсу қарқыны айтарлықтай төмендеді. Қазақ халқының демографиялық динамикасы қарқынының төмендеуі Қазақстанда атом қаруын ұзақ сынау, Арал теңізінің құрғауы, Семей полигоны аймақтарындағы жарылыстар, уран кеніштерін ашық игерудің болуы салдарынан қоршаған ортаның экологиялық нашарлауымен түсіндіріледі. Қазақ халқындағы бұл көрсеткіштің шамасы негізінен республиканың барлық халқының табиғи өсімін айқындайды, өйткені қазақтардың оң табиғи өсімі қазір Қазақстан халқының барлық табиғи өсімінің 90% - на дейін құрайды (1989 жылы-63,5%; 1991 жылы-72,4%; 1993 жылы - 88,2%; 1995 жылы - 88,0%). Неке 90-шы жылдары жалпы неке коэффициентінің күрт төмендеуі байқалды (1000 тұрғынға шаққандағы неке саны): 1987 жылы - 9,8; 1991 жылы - 9,8; 1993 жылы - 8,6; 1996 жылы - 6,6; 1997 жылы - 6,5; 1998 жылы - 6,4; 1999 жылы - 5,8. Ешқашан үйленбеген адамдардың саны айтарлықтай өсті. Сонымен, 1999 жылғы санаққа сәйкес, 18-39 жас аралығындағы әйелдердің жалпы санының 33,3% - ы немесе бала туу жасындағы әрбір үшінші әйел бойдақ болған. Соңғы жылдары халықтың некелік жағдайы біршама жақсарды. Некенің жалпы коэффициенті өсу үрдісіне ие болды: 2000 жылы – 6,1; 2001 жылы – 6,3; 2002 жылы – 6,7; 2003 жылы – 7,4; 2004 жылы -7,6. промилле. Қалалық елді мекендерде халықтың некесі ауылға қарағанда жоғары.

Қазақтарда некенің жасаруы байқалады. Бұл болашақта олардың тууының абсолютті санын тұрақтандыруға ықпал етуі мүмкін. Қазақтардағы некені жасарту процесі алдымен қалаларда басталды, бұл негізінен халықтың ауқатты топтарына әсер етті. Ресей мен Орта Азиядағы қазақтардың ұлтаралық некелері қазақтардың бір бөлігінің ассимиляциясына әкеледі. Қазақстанда ұлтаралық некелер қазақтардың көбею қарқынына айтарлықтай әсер етпейді, ал орыстар үшін бұл некелер өз этносын толықтырудың сөзсіз көздерінің бірі болып табылады [2, 55 б].

90-шы жылдары неке қиюдың төмендеу үрдісімен қатар әрбір 1000 адамға шаққанда ажырасу санының біршама төмендеуі байқалады: 1991 ж. 2,9% – дан 1993 ж. 2,7 – ге дейін; 1996 ж. 2,5-тен 1997 ж. 2,3-ке дейін; 1998 ж. 2,4-тен 1999 ж. 1,7-ге дейін Қазақстанда осы уақытта тіркелген әрбір үш неке үшін бір ажырасу болды. Соңғы жылдары қалалық және ауылдық жерлерде өсіру коэффициенттері өсуде: 2000 жылы – 1,8; 2001 жылы – 1,9; 2002 жылы – 2,1; 2003 жылы – 2,1; 2004 жылы – 2,1 промилле. Ажырасулардың ең көп саны (60%-дан жоғары) 25-39 жас аралығындағы ерлер мен 20-34

жас аралығындағы әйелдер арасында тіркеледі, яғни ажырасулар екі жыныстың ең репродуктивті жасына түседі, бұл туудың төмендеуіне әсер етеді және халықтың табиғи өсуінің төмендеуіне ықпал етеді.

Қала тұрғындары жиі ажырасады. Сонымен қатар, Бір баласы бар баласыз отбасыларда ажырасу екі немесе одан да көп балалармен салыстырғанда едәуір жоғары. Ажырасудың төрттен бір бөлігі (23,8%) бес жылдан аз уақытқа созылған неке одақтарынан келеді; ажырасудың жартысы 5 жылдан 14 жылға дейін некеде тұрған ерлі-зайыптыларға арналған. Бұл дегеніміз, балалар толық емес отбасыларда, әдетте анасымен бірге тәрбиеленеді [3,63 б].

Туу коэффициенті. XX ғасырдың 80-ші жылдардың аяғы мен 90-шы жылдарына дейін Қазақстанда туу деңгейі тез төмендейді: 1988-1995 жылдар аралығында туу коэффициенті (1000 тұрғынға шаққандағы туу саны) 24,8-ден 17,5 промиллеге дейін немесе 7,3 пунктке төмендеді. 90-жылдардың екінші жартысына дейін қазақ халқында тууды төмендету процесі айқын көрінбеді. Мәселен, 1992-1994 жылдары қазақтар арасында туу коэффициентінің төмендеуіне қарамастан абсолютті мәнде 200 мың адам шегінде ауытқып отырды. Бұл ретте бірқатар оңтүстік, батыс және шығыс облыстардың ауылдарында туу көрсеткішінің өсуі байқалды. Қазақтардың абсолютті санын тұрақтандыруға олардың тууына қазақ эмигранттарының реттелген туу әсерінің әсері, сондай-ақ қазақтар арасындағы некенің жандануы ықпал етті. Алайда, 90-жылдардың жартысына қарай қазақ отбасында үшінші және одан да көп туу кезегіндегі балалар санының қысқаруы байқалады:1991 жылы 68,4 мыңнан 1993 жылы 64,3 мыңға дейін. Балалық шақтың төмендеуі Оңтүстік Қазақстан тұрғындарына да тән болды. Мысалы, Түркістан ауданында қазақтардың орташа бала мөлшері бір әйелге 3,2-ден 3,6 балаға дейін ауытқиды. Осылайша, қазақтар көп балалықтан орта балалыққа тез ауысады. Осыған қарамастан, салыстырмалы түрде жоғары туу көрсеткіші (әрбір 1000 адамға шаққанда 20,4 туылғандар) қазақ халқында сақталуда, бұл жылдары Қазақстандағы барлық туылғандардың үштен екісіне жуығы үлесіне тиеді. Орыс, украин ұлты әйелдерінің туу көрсеткіші қазақтарға қарағанда әлдеқайда төмен болды және 1,7 құрады, бұл Ресей Федерациясы мен Украина аумағындағы орыстар мен украиндардың балалық шағына сәйкес келді.

Кушербаев К.Е. мәліметтері бойынша кейінгі жылдары Қазақстанда туудың төмендеу қарқыны баяулады: 1996 ж. - 16,3; 1997 ж. – 15,2; 1998 ж. – 14,8; 1999 ж. – 14,6; 2000 ж. - 14,9 промилле. 2001 жылы бұл көрсеткіштің шамасы 2000 жылғы деңгейде тұрақталады, ал 2002 жылдан бастап өсіп келе жатқан динамикаға ие болады: 2002 ж. – 15,3; 2003 ж. – 16,6; 2004 ж. – 18,4 промилле. Ауылдық жерлерде әлі де көп балалар дүниеге келеді. Сонымен, егер 1995 жылы қала тұрғындарының туу коэффициенті 14,3 болса, онда ауыл тұрғындарында -21,5 промилле; 1996 жылы -13,7 және 19,5; 1997 жылы - 13,1 және 17,7; 1998 жылы - 13,3 және 16,6; 1999 жылы - тиісінше 12,8 және 16,0 промилле. (82, 20; 83,19; 84,20) 2000 жылдан бастап қала тұрғындарының туу коэффициенті үнемі өсіп отырады, ал ауыл тұрғындары үшін бұл процесс тұрақсыз. Сонымен, қала тұрғындарының коэффициенттерінің динамикасы келесідей: 2000 ж. – 13,7; 2001 ж. – 13,8; 2002 ж. – 14,5; 2003 ж. – 16,4 промилле; ауыл тұрғындарында – тиісінше 16,5; 16,4; 16,3; 16,9 промилле [4,120 б].

Барлық кезеңде үйленбеген әйелдердің туу саны артып келеді. Бұл некеге дейінгі бірге өмір сүрудің және заңды түрде рәсімделмеген некенің таралуына байланысты. Егер 1990 жылы болса тіркелген некеден тыс туылған балалардың үлес салмағы туғандардың жалпы санының 13,2%–. құрады, содан кейін 1997 жылы бұл көрсеткіш 21% – ға дейін, 1999 жылы – 23,9% – ға; 2000 жылы – 24,5% - ға; 2001 жылы-25,4% - ға, 2002 жылы-25,8% - ға; 2003 жылы-24,8% - ға дейін өсті. Бір қызығы, бұл құбылыс қалалық және ауылдық жерлерде де байқалады. 2005 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша жалпы Қазақстан үшін репродуктивті кезең ішінде әйелден туған балалардың санын сипаттайтын туудың

жиынтық коэффициенті бір әйелге 2,03 баланы құрады, ал 1999 жылы - 1,8. (85, 23-24) Қазақстанда туудың төмендеуі, ең алдымен, өмір сүру деңгейі мен өмір сапасының төмендеуімен байланысты болды. Аз қамтылғандардың қатарына ең алдымен балалары бар отбасылар кірді. 1999 жылдың 1 тоқсанында үй шаруашылығының бюджетін зерттеу бойынша жан басына шаққандағы орташа қолда бар ақшалай табыс 3000 теңгеге дейін, яғни ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен, Бір баласы бар отбасылардың 61% - ы, Екі баласы бар отбасылардың 76% - ы, үш және одан да көп балалары бар отбасылардың 91% - ы; тиісінше 3000-нан 6000 теңгеге дейін 29%, 19%, 8%; 6000 теңгеден жоғары-10%, % % , 1% отбасылар. Сонымен қатар, ауылдық жерлердегі табысы төмен отбасылардың үлесі қалалық жерлерге қарағанда 32,3 пайыздық тармаққа артық. Аз қамтылған отбасылар балаларды толыққанды тамақпен, қатты киіммен, аяқ киіммен, мектеп - жазу керек-жарақтарымен және т. б. қамтамасыз ету бойынша күрделі проблемаларға тап болуы тиіс[5, 55 б].

Сонымен қорытындылай келе Қазақстан Республикасындағы көші-қон жағдайы біршама тұрақты, ТМД-дағы басқа аймақтардағыдай көшіп кетушілер шоғырлануы байқалмайды. Көші-қон себептері республика басшылығының қадағалау саясатынан емес, қайта ең алдымен оралуға табиғи тырысуынан болып табылады.90-шы жылдардың басына дейін немістер, олардың этникалық өрлеуіне республикада үлкен көңіл бөліне тұрса да, көптеп кетті. 90-шы жылдардың ортасына дейінбарлық жергілікті емес ұлттар, әсіресе орытар, украиндықтар кетуі орын алды. Бұл кету 1994 жылы шарықтап, қазіргі уақытқа қарай біршама елеулі түрде қысқарды және белгілі бір деңгейде тұрақталды.Немістер көші-қонының тұрақтауы үшін 1994 жылы Қазақстан Республикасының үкіметі «Қазақстандағы немістердің этникалық кеңеюінің кешенді бағдарламасын» қабылдады. Республика үкіметі көші –қон саясатына, оны неғұрлым іскершіл етуге тырыса отырып, үлкен көңіл бөлінеді.Республикаға тұрақты тұруға келген барлық қоныстанушыларға дер кезінде үлкен қодану-көші-қон қоры құрылды. Қазақстандағы көші-қон алғышарттары өз тамырын өткен тарихи кезеңдерден алады, бір кезде байырғы тұрғын халық республикадын тысқары-Сібірге, Оралға айдалды, бір кезде әр түрлі ұлттар адамдары-немістер, поляктар тағы ьасқалары Қазақстанға жер аударылды, міне осыдан келіп олардың тарихи отанына қайта оралуға деген табиғи ынтасы туды.Көші-қонның жағымсыз көрінісі ретінде, соңғы жылдары еліміздегі күрт шиеленіскен демографиялық ахуалдағы дағдарысты шешудің бір жолы ретінде көп балалы отбасыларымен бүгінгі күні өкінішке орай саны артып отырған жесір әйелдерге көрсетілген мемлеекттік қамқорлықты көбейту қажет. Мұндай жағдай жасау еліміздің тұрғындарының өсімінің артуына белгілі бір дәрежеде оңды әсер етуі әбден мүмкін.

Бүгінгі күні еліміздің ауыл-селолық мекендерінде жұмыссыздықтың белең алып тұрғаны шындық. Осыған орай, ауыл тұрғындарының жаппай қалалық жерлерге көшуін тоқтату үшін жергілікті әкімшіліктер жұмыспен қамтамасыз етудің бір формасы ретінде жұмыссыздарға қоғамдық жұмыстар ұйымдастырып, сол үшін еңбек ақыларын төлеп отырғандары жөн. Бұл ауыл тұрғындарынан басқа жаққа көшіп кетуін біраз әлсіретер еді. Тәуелсіздік тұсындағы экономикалық қиындықтарға орай Қазақстан халықтарының көші-қон процесінде жаппай қозғалыс, яғни стихиялық қоныс аудару белгілері мықтап орын алып отыр. Әсіресе, Оңтүстік аймақтағы бос еңбек қорларының мол болуы олардың еліміздің Батыс, Солтүстік аймақтарындағы мұнай игерумен басқа да инфрақұрылымды дамыту мүддесінде бейімдеп, уақытша жұмыссыздарды сол аймақтарға жоспарлы түрде көшірудің қажет екендігін көрсетіп отыр.

Тарихи отанына оралған қазақтарға көрсетілген қамқорлықты тереңдете түсу керек.Бұл бір жағынан еліміздегі жергілікті халықтардың санын арттыруға оңды әсерін тигізсе, екіншіден жауапкершілігімізді түсінгеніміздің көрінісі болып табылады. Бүгінгі күні еліміздің әр түрлі саласында шетелдің қызметкерлердің көптеп келуін жұмыс жасауы дағдыға айналған нәрсе сондықтан бұл нәрсе болашақта жоспарлылық сипат беріп,

шетелдік мамандардаың үлес салмағын неғұрлым шектеп отырған дұрыс.Ал, босаған немесе жаңадан ашылған жұмыс орындарына Қазақстан азаматтарды тартып Халықты, жұмыспен қамтамасыз ету мәселесі болар еді.Әр жергілікті тұрғындар мен шетелдік жұмысшылардың алатын еңбек ақыларының арасында айтарлықтай айырмашылық болмағаны да дұрыс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тәтімов М. Дербестігіміз демографияда / М. Тәтімов, Әлиев Ж. – Алматы: «Жеті жарғы», 1999.-113 б.

2. Галиев А.Б. Этнодемографические и эмиграционные процессы в Казахстане / А.Б.Галиев // Политолгический аспект.// Евразийское сообщество: экономика, политика, безопасность. - 1996. – №4 – 45-58 б.

3. Алексеенко А.Н. Фронтьерские миграции / Website http // www. uno.org.

4. Абланова Э.А. Қазақтар динамикасы / Э.А.Абланова – Алматы: 2000.- 35-37 б.

6. Ғали Ә. Этнодемография және саясат сыры / Ә.Ғали. Д.Ғали.- Астана: 2003. – 94-100 б.,111 б.

SHAPING SOCIAL INTERACTIONS THROUGH EMOTIONALITY

Laura Hınza, Andrei Saguna
University Constanta
Free International University of Moldova
laura.hinza@yahoo.com
https://orcid.org/0009-0002-5528-3741

Abstract. The present study explores the correlations between the personality facet emotionality and the relational capacity of banking employees, focusing on dimensions such as cooperation, conflict management and emotional attachment. The research is based on a group of 152 participants from urban and rural areas, aged between 21 and 72, who completed a multiaxial questionnaire on the facet of emotionality (fear, anxiety, dependency, sentimentality) and various aspects of relational capacity. The results indicate a significant positive correlation between emotionality and the SRS dimensions studied. Specifically, a significant correlation was found between emotionality and cooperation (Spearman 0.20, $p < 0.05$), between emotionality and conflict management (Spearman 0.18, $p < 0.05$), and between emotionality and emotional attachment (Spearman 0.22, $p < 0.01$).

These results suggest that a higher prevalence of emotional traits may contribute to increased cooperation and conflict management capacity, as well as to the strengthening of emotional attachment within work relationships. In contrast, no significant correlations were identified between emotionality and the dimensions of networking, self-evaluation and persuasion.

The research hypothesis was confirmed, highlighting the importance of emotionality as a psychological factor influencing the professional relationships of banking employees. These findings have implications for the development of human resource management strategies and for improving organizational performance.

Key words: emotionality, cooperation, conflict management, emotional attachment, relationship capacity, organizational performance, human resources.

Introduction

Well-known studies and theories from psychology, sociology and social sciences, as well as works by important authors in the field of interpersonal relations and psychological

development, identify factors that shape the way people interact with each other, perceive and react to each other, and how they initiate, build and maintain relationships.

Attachment theory, developed by John Bowlby and Mary Ainsworth, explores how childhood relationships with caregivers shape adult relationship styles. Early relationships with parents or caregivers have a major impact on the development of attachment style and, implicitly, on the way individuals relate later. Children who have received affection and support can develop a secure relationship style, implicitly a healthy attachment, while those who have experienced negative experiences (neglect, abuse) can develop an anxious or avoidant relationship style.

Studies in sociology and anthropology, such as those by Geert Hofstede, provide a detailed understanding of how culture shapes interpersonal behaviors. Culture plays a significant role in shaping norms of social interaction and behavior. For example, in collectivist cultures, such as those in Asia, relationships are more based on cooperation and interdependence, while in individualist cultures, such as those in Western Europe or North America, there is an emphasis on independence and self-expression.

Research in sociology and social psychology, such as that of Pierre Bourdieu, emphasizes the influences of social context on behavior and relationships. Adolescent relationships and the social group to which a person belongs play a crucial role in shaping the style of relating. The norms and values of the group can influence social behaviors and everyday interactions.

Research on personality traits and how they influence relationships is well documented, such as the work of Robert McCrae and Paul Costa on the Big Five model or the HEXACO Personality Inventory begun in 2000 by Kibeom Lee, Ph.D., & Michael C. Ashton, Ph.D. Individual psychological factors, such as personality traits (e.g., extraversion, neuroticism), play an important role in how individuals interact with others. Extroverted people, for example, tend to be more outgoing and sociable, while introverted people may prefer deeper but fewer relationships.

Literature on organizational psychology and group dynamics, such as the work of Kurt Lewin, is relevant to understanding how professional and social environments influence relationships. Socioeconomic factors, such as social status, education, and economic conditions, can also shape relationship styles. People from more socially and economically advantaged backgrounds tend to have access to more opportunities for personal and relational development, while people from disadvantaged backgrounds may experience increased stress that affects relationships. A person's relational style is the result of a complex mix of psychosocial influences, such as early experiences, culture, social environment, personality, and emotional health. These influences interact to shape how each individual interacts with and influences others.

2.Research methodology

The purpose of the research that will be described below is to identify the psychological factors that impact the interpersonal skills of banking employees.

The objective that guided the investigation was to identify the impact of emotionality as a personality dimension of banking employees on their interpersonal skills.

The research hypothesis is that it is assumed that there is a statistically significant correlation between the emotionality personality facet and the interpersonal skills of banking employees. Participants.

The research group is composed of 152 participants from urban and rural areas, employed in the banking sector, aged between 21 and 72 years old, respectively, who were administered a multiaxial questionnaire, in electronic format, using the Google Forms platform, with items that targeted aspects of the emotionality personality facet (fear, anxiety, addiction and sentimentality) and the same that targeted the respondents' ability to relate.

1.Methods and instruments for data collection

The people in the sample used in the research, employed in the banking environment, both in executive and managerial positions, women and men, completed three standardized questionnaires.

I.Social Relational Style Questionnaire SRS (version 5)

Allows the evaluation of the personal style of relating to situations that involve social interaction and influence, direct or mediated online, and of the way of managing these social interactions. The SRS questionnaire contains 60 dichotomous items, statements that can be answered with two possible answer options, with an intermediate answer option ("?") for undecided people or those who do not fit into any of the existing dichotomous options. The questionnaire contains the following scales with the related items: Networking - items 1, 7, 13, 19, 25, 31, 37, 43. Cooperation strategy - items 2, 8, 14, 20, 26, 32, 38, 44. Conflict management - items 3, 9, 15, 21, 27, 33, 39, 45. Social self-evaluation - items 4, 10, 16, 22, 28, 34, 40, 46. Persuasion strategies - items 5, 11, 17, 23, 29, 35, 41, 47. Emotional attachment - items 6, 12, 18, 24, 30, 36, 42, 48.

I.HEXACO Personality Inventory

Its construction began in 2000 by Kibeom Lee, Ph.D., & Michael C. Ashton, Ph.D. Its purpose was to assess the six personality dimensions found in lexical studies of personality structure conducted in different languages and also to reflect theoretical interpretations of these factors. The questionnaire includes in its structure 60 items, in the form of statements to which the subject can choose a variant on a Likert scale of 1 – 5, where the value 1 is associated with the element “does not characterize me at all” and the value 5 corresponds to the answer “almost always characterizes me”.

1. Data analysis

For data analysis, tables were generated with the frequency of scores for the emotionality facet from the Hexaco personality inventory, starting indices for the six variables of the Social Relational Style questionnaire (networking, cooperation, emotional attachment, conflict management, self-evaluation and persuasion), for normality analysis, the Kolmogorov-Smirnov and Shapiro-Wilk normality tests were used, and the validation of the working hypothesis was done using the Spearman correlation test.

Table 1 – Emotionality score frequencies – banking sector

Emotionalitya

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	11	1	.7	.7	.7
	13	2	1.3	1.3	2.0
	14	1	.7	.7	2.6
	15	2	1.3	1.3	3.9
	16	3	2.0	2.0	5.9
	17	3	2.0	2.0	7.9
	18	1	.7	.7	8.6
	19	1	.7	.7	9.2
	20	3	2.0	2.0	11.2
	21	2	1.3	1.3	12.5
	22	1	.7	.7	13.2
	23	2	1.3	1.3	14.5
	24	2	1.3	1.3	15.8
	25	5	3.3	3.3	19.1
	26	3	2.0	2.0	21.1
	27	6	3.9	3.9	25.0
	28	9	5.9	5.9	30.9
	29	6	3.9	3.9	34.9
	30	4	2.6	2.6	37.5

31	7	4.6	4.6	42.1
32	13	8.6	8.6	50.7
33	14	9.2	9.2	59.9
34	5	3.3	3.3	63.2
35	10	6.6	6.6	69.7
36	4	2.6	2.6	72.4
37	14	9.2	9.2	81.6
38	5	3.3	3.3	84.9
39	8	5.3	5.3	90.1
40	1	.7	.7	90.8
41	1	.7	.7	91.4
42	2	1.3	1.3	92.8
43	1	.7	.7	93.4
45	2	1.3	1.3	94.7
47	3	2.0	2.0	96.7
48	2	1.3	1.3	98.0
49	3	2.0	2.0	100.0
Total		152	100.0	100.0

a. Field of activity = Banking

At the same time, to better represent the distribution of the scores of the dimensions in the work tool, their graphs and normality curves will be attached.

Figure 1 – Emotionality dimension chart

Analyzing the starting indices for the 6 variables of the Social Relational Style (SRS) questionnaire, it is observed that for networking there is a mean score of 6.35, a median of 6.00, the mode is 8 and the standard deviation is 1.99. The skewness coefficient is -0.32, with a standard error of 0.19. The value of 0.32 does not fall within the first interval, of a standard error (-0.19 ... +0.19), for 99%, but it falls within the one associated with the second standard error, for 95%, (-0.38 ... +0.38) thus it is stated with 95% accuracy that the distribution of scores for the dependent variable networking is symmetrical. The Kurtosis coefficient is -0.55, which does not fall within the first interval of a standard error (-0.39 ... +0.39), for 99%, but falls within that associated with the second standard error, for 95%, (-0.78 ... +0.78) the distribution being a mesokurtic one.

For the cooperation variable there is a mean of scores of 5.31, median 6.00, mode is 6 and the standard deviation has the value 2.12. The skewness coefficient is -0.10, with the value of a standard error of 0.19. The coefficient of 0.10 falls within the first interval of a standard error (-0.19 ... +0.19), an aspect that emphasizes in a percentage of 99% the fact that the scores associated with the Cooperation variable constitute a symmetric distribution. The Kurtosis coefficient is -0.48 and the value of a standard error is 0.39. The value does not fall within the first interval, that of a standard error (-0.39 … +0.39), but falls within the one associated with the second standard error, for 95%, (-0.78 … +0.78) the distribution being a mesokurtic one.

For the variable conflict management there is a mean of scores of 5.50, median 5.00, mode is 4 and the standard deviation has the value 2.21. The skewness coefficient is 0.23, with a value of a standard error of 0.19. The coefficient does not fall within the first interval, of a standard error (-0.19 … +0.19), for 99%, but falls within the one associated with the second standard error (-0.38 … +0.38) the scores for the variable Conflict Management being thus associated, in percentage 95%, with a symmetric distribution. The Kurtosis coefficient is -0.69 and the value of a standard error is 0.39. The coefficient does not fall within the first interval, of a standard error (-0.39 … +0.39), but falls within the one associated with the second standard error, for 95%, (-0.78 … +0.78) the distribution being a mesokurtic one.

For the self-evaluation variable there is a mean of scores of 5.30, median 5.00, mode is 4 and the standard deviation has the value 1.97. The skewness coefficient is 0.76, with a standard error of 0.1. The value of 0.76 does not fall within the first interval of a standard error (-0.19 ... +0.19), for 99%, nor within the one associated with the second standard error (-0.38 ... +0.38), the scores for the Self-Evaluation variable not being associated with a symmetric distribution. The Kurtosis coefficient is -0.03 and the standard error value is 0.39; -0.03 falls within the first interval of a standard error (-0.39 ... +0.39), implicitly stating with 99% accuracy that the distribution is mesokurtic.

For the persuasion variable there is a mean of scores of 5.51, median 5.00, mode is 4 and the standard deviation has the value 2.55. The skewness coefficient is 0.12, with a standard error of 0.19. The value falls within the first interval of a standard error (-0.19 … +0.19), for 99%, so the scores for the Persuasion variable are associated with a symmetric distribution. The Kurtosis coefficient is -1.10 and the standard error value is 0.39. Since -1.10 does not fall within the first interval of a standard error (-0.39 … +0.39), nor within the interval associated with the second standard error, for 95%, (-0.78 … +0.78), it follows that the distribution of scores for the Persuasion variable is not mesokurtic.

For the emotional attachment variable there is a mean score of 5.51, median 5.00, mode is 4, so bimodal distribution and standard deviation has the value 2.33. The skewness coefficient is 0.00, with a standard error value of 0.19. The value 0.00 falls within the first interval, of a standard error (-0.19 … +0.19), for 99%, so the scores for the emotional attachment variable are associated with a symmetrical distribution. The Kurtosis coefficient is -1.10 and the standard error value is 0.39. Since -1.10 does not fall within the first interval, that of a standard error (-0.39 ... +0.39), but neither within the one associated with the second standard error, for 95%, (-0.78 ... +0.78), it can be stated that the distribution of scores for the persuasion variable is not mesokurtic.

Following the running and analysis of the Kolmogorov-Smirnov and Shapiro-Wilk normality tests, they emerged statistically significant, with the threshold $p = 0.00 < 0.01 < 0.05$, which means that the scores associated with the 6 dimensions of the SRS questionnaire in relation to the banking sector, evaluated do not comply with the normality criteria associated with the distribution, and the non-parametric Spearman correlation test will be used to verify the working hypothesis.

To test the hypothesis that there is a statistically significant correlation between the emotionality personality facet and the relationship capacity of banking employees, we will also generate the analysis of the non-parametric Spearman correlation test.

Table 2 – Spearman test for the correlation of Emotionality and SRS variables

Correlations

		Emotionality	Networking	Cooperation	Conflict	Management	Self-Assessment	Persuasion	Emotional Attachment
Spearman's rho	Emotionality	Correlation Coefficient	1.000	-.108	.205*	.180*	.088	-.124	.227**
	Sig. (2-tailed)	.	.185	.011	.027	.280	.127	.005	
	N	152	152	152	152	152	152	152	
	Networking	Correlation Coefficient	-.108	1.000	.041	.158	-.005	-.011	-.087
	Sig. (2-tailed)	.185	.	.612	.051	.956	.892	.284	
	N	152	152	152	152	152	152	152	
	Cooperation	Correlation Coefficient	.205*	.041	1.000	.066	-.118	-.067	.392**
	Sig. (2-tailed)	.011	.612	.	.419	.146	.411	.000	
	N	152	152	152	152	152	152	152	

Conflict Management	Correlation Coefficient					.180*	.158	.066	1.000	.157	.115	.045
Sig. (2-tailed)	.027	.051	.419	.	.054	.159	.583					
N	152	152	152	152	152	152	152					
Self-Assessment	Correlation Coefficient					.088	-.005	-.118	.157	1.000	.305**	.080
Sig. (2-tailed)	.280	.956	.146	.054	.	.000	.326					
N	152	152	152	152	152	152	152					
Persuasion	Correlation Coefficient					-.124	-.011	-.067	.115	.305**	1.000	.011
Sig. (2-tailed)	.127	.892	.411	.159	.000	.	.890					
N	152	152	152	152	152	152	152					
Emotional Attachment	Correlation Coefficient					.227**	-.087	.392**	.045	.080	.011	1.000
Sig. (2-tailed)	.005	.284	.000	.583	.326	.890	.					
N	152	152	152	152	152	152	152					

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

After running the non-parametric Spearman correlation test, it appears that there is a positive correlation between the personality facet emotionality and the following dimensions of the SRS, namely the relationship capacity of banking employees, as follows:

- cooperation (threshold 0.01< 0.05, 95% statistically significant correlation). Since the Spearman correlation coefficient has the value 0.20, we are talking about a direct proportional relationship between the two variables, more precisely the prevalence of the emotionality variable determines an increase in scores in the area of cooperation.
- conflict management (threshold 0.02< 0.05, 95% statistically significant correlation). Since the Spearman correlation coefficient has the value 0.18, we are talking about a direct proportional relationship between the two variables, more precisely the prevalence of the emotionality variable determines an increase in scores for the conflict management variable.
- emotional attachment (threshold 0.00<0.01 <0.05, 99% statistically significant correlation). Since the Spearman correlation coefficient has the value 0.22, we are talking about a direct proportional relationship between the two variables, more precisely, high scores associated with emotionality determine an increased level of emotional attachment. At the same time, it is found that there are no correlations between the emotionality personality facet and the following dimensions of the SRS, namely the relationship capacity of banking employees: networking ($p = 0.18 > 0.05$), self-evaluation ($p = 0.28 > 0.05$) and persuasion ($p = 0.12 > 0.05$).

4. Conclusions

The emotionality facet within the HEXACO model reflects the tendency to experience strong feelings and empathy, which makes it distinctive in interactions based on affection and mutual support. Emotionality is associated with greater empathy and an increased capacity to understand and respond to the emotions of others, which leads to an increased tendency to cooperate. People with a high level of emotionality are more sensitive to the suffering of others and, thus, are more willing to cooperate to help them or to contribute to a harmonious atmosphere. According to research by Ashton and Lee (2007), the emotionality facet is closely related to the willingness to collaborate openly and honestly, especially in relationships of emotional support and empathy, which can stimulate cooperation in a positive way. Individuals with high emotionality are less likely to escalate conflicts, because they value harmony and close relationships. These individuals tend to use empathetic and assertive approaches to conflict management rather than competitive or aggressive strategies. A study by Thielmann and Hilbig (2015) suggests that emotionality is correlated with avoiding confrontation and with a preference for conflict resolution approaches that minimize emotional discomfort and protect interpersonal

relationships. Emotionality is naturally associated with the tendency to develop deep and lasting emotional bonds.

People who score high on emotionality show increased sensitivity to the emotional needs of those close to them and have a greater capacity to feel empathy, which facilitates the formation of strong attachments. In the book The H Factor of Personality, Lee and Ashton (2012) explain that emotionality favors the formation of stable emotional attachments, because sensitive and empathetic individuals have a greater capacity to build relationships based on trust and loyalty.

The lack of correlation between emotionality and networking, self-evaluation, and persuasion can be explained by the fact that networking often involves a more strategic and less empathetic orientation. People with high emotionality are less interested in strategic social interactions, having a greater inclination for relationships based on genuine affection and intimacy. For this reason, emotionality is not a trait that facilitates networking, which often requires emotional detachment and pragmatism.

Emotionality correlates less with self-evaluation, because this trait does not directly contribute to self-knowledge or personal goal setting, but rather to empathy and sensitivity to others. Studies suggest that individuals with high emotionality tend to be more absorbed in the emotions and needs of those around them than in their own objective evaluation.

People with high levels of emotionality tend to be less persuasive, because their emphasis is on honest expression of emotions and avoidance of conflict. Although they can convey empathy, they do not always have the ability to influence others through structured arguments or persuasive strategies, preferring a less assertive approach.

Bibliography:

1. Ashton, M. C., & Lee, K. (2007). Empirical, theoretical, and practical advantages of the HEXACO model of personality structure. Personality and Social Psychology Review, 11(2), 150–166. https://doi.org/10.1177/1088868306294907
2. Ashton, M. C., & Lee, K. (2009). The HEXACO-60: A short measure of the major dimensions of personality. Journal of Personality Assessment
3. Bowlby, J. (1988). A Secure Base: Parent-Child Attachment and Healthy Human Development. Basic Books.
4. Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. În Richardson, J.G. (Ed.), Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. Greenwood Press
5. Hofstede, G. (2001). Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations. SAGE Publications.
6. Lee, K., & Ashton, M. C. (2012). The H Factor of Personality: Why Some People Are Manipulative, Self-Entitled, Materialistic, and Exploitive—and Why It Matters for Everyone. Waterloo, ON: Wilfrid Laurier University Press
7. Lewin, K. (1951). Field Theory in Social Science. Harper and Row.
8. McCrae, R. R., & Costa, P. T. (1999). A Five-Factor Theory of Personality. În Pervin, L.A. & John, O.P. (Eds.), Handbook of Personality: Theory and Research. Guilford Press.
9. Zettler, I., Hilbig, B. E., Moshagen, M., & de Vries, R. E. (2015). Dishonest responding in surveys: The role of impression management and the Dark Triad. Journal of Personality and Social Psychology, 108(2), 356–375. https://doi.org/10.1037/a0038935

РУССКИЙ ЯЗЫК КАК СРЕДСТВО КУМУЛЯЦИИ И ПРИОБРЕТЕНИЯ ИНФОРМАЦИИ КАЗАХСТАНЕ

Мамаева Мафтуна Улугбековна., магистрант Университета им. Ж.А.Ташенева, город Шымкент, Казахстан.

Аннотация. В современном Казахстане русский язык продолжает играть ключевую роль в информационном пространстве, оставаясь важным инструментом кумуляции, хранения и передачи знаний. В условиях многоязычия и глобализации, он служит связующим звеном между различными этнокультурными группами, а также облегчает доступ к международным источникам информации. В данной работе рассматривается значение русского языка как средства получения, обработки и распространения информации в различных сферах жизни – от образования и науки до медиа и межличностной коммуникации.

Abstract. In modern Kazakhstan, the Russian language continues to play a central role in the information landscape, serving as a key tool for the accumulation, storage, and transmission of knowledge. In the context of multilingualism and globalization, it acts as a bridge between various ethnocultural groups and provides access to international sources of information. This paper explores the role of Russian as a medium for acquiring, processing, and disseminating information across different areas of life, from education and science to media and interpersonal communication.

Аннотация. Қазіргі Қазақстанда орыс тілі ақпараттық кеңістікте маңызды орын алады және білімді жинақтау, сақтау мен тарату құралы ретінде қызмет етеді. Көптілділік пен жаһандану жағдайында ол әртүрлі этномәдени топтар арасындағы байланысты қамтамасыз етіп, халықаралық ақпарат көздеріне қолжетімділікті жеңілдетеді. Бұл жұмыста орыс тілінің білім алу, ақпаратты өңдеу және оны әртүрлі өмір салаларында — білім беру, ғылым, БАҚ және тұлғааралық қатынас секілді — таратудағы рөлі қарастырылады.

Русский язык в Казахстане, согласно Конституции Республики Казахстан, «официально употребляется наравне с казахским». Он сохраняет весь объем функций: используется как средство кумуляции и приобретения информации, идеологического воздействия, средство и объект образования, составная часть духовной культуры казахстанского общества.

Неслучайно русский язык, как язык межнационального общения, включен в проект «Триединство языков», вместе с государственным казахским языком и английским – языком успешной интеграции в глобальную экономику. Это связано с ключевой потребностью в сохранении позиций русского языка, с его исторически сложившимися на территории Казахстана интеграционными функциями, а также с тем, что он является носителем значительного объема научной и культурной информации.

Для признания русского языка в Казахстане национальным вариантом необходимо учитывать, помимо массовости и длительности его взаимодействия с казахским языком и культурой, действие и других факторов: особые социолингвистические характеристики его носителей, изолированность языка, своеобразие коммуникативных условий, наличие отклонений от стандарта и нормы, кодифицированность и др.

Можно констатировать, что Казахстан не стал изолированным ареалом функционирования русского языка, русский язык в Казахстане продолжает употребляться во всех формах, он не испытывает влияния территориальных диалектов, не кодифицирован, значительных отклонений от стандарта и нормы в нем не наблюдается.

К тому же различия русского языка в Казахстане и русского языка в России касаются лексико-фразеологического уровня, фонетический же и грамматический уровни не затронуты. В связи с этим можно утверждать, что русский язык в Казахстане не является национальным вариантом.

В процессе функционирования в Казахстане русский язык испытывает все более возрастающее влияние со стороны казахской культуры и казахского языка. Он таким образом приспосабливается к потребностям носителей языков, вследствие чего неизбежно варьируется. Это связано с происходящими в Казахстане процессами: 1) интенсификацией взаимодействия казахского и русского языков, обусловленного кардинальным изменением статуса и функционального состояния казахского языка; 2) принципиальными изменениями характера казахско- русского двуязычия; 3) расширением сфер и масштабов взаимодействия казахского и русского языков; 4) изменениями концептуально- ментальной картины мира казахстанцев[1;14].

Наиболее заметно влияние казахского языка и культуры на русский язык в общественно-политической (аким, оралман, асар), социально- культурной (жуз, шанырак, той, айт), бытовой (камзол, чапан), гастрономической (кумыс, казы, шубат), ономастической (Озкемен, Орал) сферах коммуникации. Эти сферы относятся к национально специфическим, поскольку в них проявляются характер, ментальность казахстанцев, их жизненные ценности, способы взаимодействия с окружающей средой и др. Так происходит приспособление языка к новым социально-политическим и культурным условиям.

При описании лексики русского языка, функционирующей в названных сферах, следует обратиться к тюркизмам (Наурыз, акын, чапан, келин, асар, шанырак, батыр, беташар, той, шельпек, казан, айран, кумыс, казы и др.), а также к исконно русским словам (дом, гость, родственник, степь, волк и др.), национально-культурный компонент семантики которых отличается от их содержания в русском языке России.

Для носителей русского языка в России тюркизмы, обозначающие реалии казахской культуры, являются экзотизмами, т.к. в них ощущается «чуждость» и в звуковой форме, и в содержании, казахстанцы же воспринимают их как нечто само собой разумеющееся, поскольку это –«свое», принадлежащее миру родной культуры, поэтому не требующее усилий для понимания.

В процессе функционирования в Казахстане русский язык испытывает все более возрастающее влияние со стороны казахской культуры и казахского языка. Он таким образом приспосабливается к потребностям носителей языков, вследствие чего неизбежно варьируется. Это связано с происходящими в Казахстане процессами: 1) интенсификацией взаимодействия казахского и русского языков, обусловленного кардинальным изменением статуса и функционального состояния казахского языка; 2) принципиальными изменениями характера казахско- русского двуязычия; 3) расширением сфер и масштабов взаимодействия казахского и русского языков; 4) изменениями концептуально- ментальной картины мира казахстанцев [2;18].

Наиболее заметно влияние казахского языка и культуры на русский язык в общественно-политической (аким, оралман, асар), социально- культурной (жуз, шанырак, той, айт), бытовой (камзол, чапан), гастрономической (кумыс, казы, шубат), ономастической (Озкемен, Орал) сферах коммуникации. Эти сферы относятся к национально- специфическим, поскольку в них проявляются характер, ментальность казахстанцев, их жизненные ценности, способы взаимодействия с окружающей средой и др. Так происходит приспособление языка к новым социально-политическим и культурным условиям.

При описании лексики русского языка, функционирующей в названных сферах, следует обратиться к тюркизмам (Наурыз, акын, чапан, келин, асар, шанырак, батыр, беташар, той, шельпек, казан, айран, кумыс, казы и др.), а также к исконно русским

словам (дом, гость, родственник, степь, волк и др.), национально-культурный компонент семантики которых отличается от их содержания в русском языке России.

Для носителей русского языка в России тюркизмы, обозначающие реалии казахской культуры, являются экзотизмами, т.к. в них ощущается «чуждость» и в звуковой форме, и в содержании, казахстанцы же воспринимают их как нечто само собой разумеющееся, поскольку это –

«свое», принадлежащее миру родной культуры, поэтому не требующее усилий для понимания.

Некоторые тюркизмы, напр., баурсак, бешбармак, дастархан, чапан и др., стали обозначать базовые концепты казахстанской, евразийской, культуры.

Известно, что одним из основных принципов евразийства является геософия, которая постулирует, что «месторазвитие важнее генетической близости народов» [3;64].

Евразийцы подчеркивают близость славянских и восточных народов по условиям и месту длительного проживания. В.В. Колесов, комментируя данный принцип евразийства, отмечает, что «этот тезис важен. Достаточно указать на общий метод исследований, например, в области языка, текста и культуры вообще: структурализм создан виднейшими представителями евразийства; это логика пространства вместо логики времени» [4;45].

При общении в рамках евразийской культуры коммуниканты имеют, помимо кода своей национальной культуры, и общий культурный код, общие морально-этические нормы, ценности, связанные с их «месторазвитием». У собеседников отсутствует ощущение «чужеродности», инаковости партнера по общению, не происходит столкновения с иными нормами, установками и стереотипом поведения. Общаясь на разных языках, казахстанцы ощущают нормальность, естественность казахстанской, евразийской, культуры, поведения. Знаки этой культуры (напр., Астана, Байтерек, шанырак, дастархан и др.) они считывают автоматически, т.к. она не является для них чужой, для понимания которой необходима постоянная работа сознания [5;64].

Таким образом, проанализированные единицы лексико-фразеологического уровня, непосредственно связанного с внеязыковой реальностью, наиболее отчетливо демонстрируют особенности русского языка в Казахстане. Однако на основе этого едва ли возможно делать выводы о том, что русский язык в Казахстане является национальным вариантом. Так, беспрецедентное распространение английского языка в мире приводит к интенсивному заимствованию разными языками слов и выражений из английского языка и даже некоторых черт англо- американского менталитета, нравственных ценностей, традиций, стереотипов поведения. И это является естественным результатом языковых и культурных контактов, однако все же не позволяет считать один язык вариантом другого языка.

Использованная литература:

1. Валиханов, Ч.Ч. (1985) Собрание сочинений. В 5 т. Т. 2. Алма-Ата: Казахская советская энциклопедия.

2. Журавлева, Е.А., Капарова, Ж.Д. (2007) Прецедентные тексты начала XXI века (на материале прессы Казахстана). Москва: Флинта.

3. Зализняк, Анна А., Левонтина, И.Б., Шмелев, А.Д. (2005) Ключевые идеи русской языковой картины мира. Москва: Языки славянских культур.

4. Колесов, В.В. (2006) Ментальность в языке и тексте. Санкт-Петербург.

5. Новикова, Л.И., Сиземская, И.Н. (сост.) (1995) Мир России – Евразия: Антология. Москва: Высшая школа.

АЙТЫС ЖАНРЫНДАҒЫ ДРАМАЛЫҚ КӨРІНІСТЕР

Мамыт А.А. – ф.ғ.к., доцент
Темиркул С.М. - магистрант
Ж.Тәшенев атындағы унивеситет

Аннотация. В статье анализируются специфические особенности драматических элементов в жанре айтыса казахской устной литературы.

Abstract. The article analyzes the specific features of dramatic elements in the genre of aitys of Kazakh oral literature.

Қазақ тілінде ертеде «драма», «театр» деген сөз болған жоқ. Бірақ ұлт поэзиясының түрлері, оның көпшілік ойын-сауығы үшін репертуарға айналған ғажайып үлгілері, көшпелі жұрттың өзінің ұлттық салтына, өмір өзгешелігіне лайық дәстүрлі театры болғанын дәлелдейді.

«Шынында да, - деп жазады тағы да М.Әуезов, - ерте күнде ас пен тойда, ұлы жиында ізденіп келіп, өлеңмен, әнмен айтысатын көп ақындар өз заманында театр жасамай не жасады? Солар жасаған сауық елдің құр көңілін көтергеннен басқа кәрі-жастың сай-сүйегін боздататын, әруағын шақыртып, барынша қыздырып, желіктірген жоқ па еді? Одан соң ұзататын қыздардың тойында еркек пен әйел қақ жарылып алып айтысатын «жар-жар» салт ойыны туғызған театрдың өзі емес пе? «Жар-жар» мен «Беташар» бүгінгі заманның сахнасына қою үшін ешбір қосымшаны керек қылмайды, солар сияқты толып жатқан айтыс өлеңдерінің қай-қайсысы болса да сахнаға қоюға келеді» [1,13].

М.Әуезов жоғарыдағы үзінді келтірген мақаласын қазақ драма театрының ресми түрде ашылар қарсаңында жазғандықтан көбінесе «театр» деген сөзге байланыстырған. Расында, әңгіме алдымен театрдың репертуары, яғни драматургия мәселесіне саятын – драмалық элементтер туралы болып отыр. Жазушы-ғалым халқымыздың барлық рухани қажетін өтеуге жарайтын драмалық, трагедиялық және комедиялық материал-дардың көп екенін жазады және сол материалдың айтыс өнерінің өн бойынан түгел табылып жатқанын дәлелдейді.

Енді осы пікірлерге кереғар тұжырым айтушы өнер танушылар мен әдебиет зерттеушілер ішінен бұрын да, қазір де табылады. Мысалы, ғалым И.И.Львов «Казахский академический театр драмы» деген еңбегінде былай деп жазады: «Театральное искусство в старом казахском быту не существовало ни в профессиональной, ни в самодеятельной форме. Кочевой образ жизни и запреты религии, отсутствие письменности препятствовали возникновению национального театра» [2,13].

Ұлттық өнер тарихын зерттеуде, оның табиғатын, ішкі болмысын зерттеу үшін сол халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан рухани әлемін де қоса қабат тексеру керек, тұтас диалектикалық тұрғыда қарастыру керек. Онысыз басқан әрбір қадамың шалыс.

«Драма – әдебиеттің үшінші тегі, шындықты айрықша тәсілдермен синтез қалпына келтіріп, шиеленіскен тартыстар үстінде жинақтап, оқиғаға қатысатын адамдардың сөзі мен ісі арқылы көрерменнің көз алдына қолма-қол көрсететін күрделі жанр» [3,86], - деп қарар болсақ: тіл, әсіресе, диалог тек алма-кезек сөйлесу емес, ойлардың соғысы әрбір сөздің бомбалы жарылуы, от пен оттың жалын шарпысуы, мінез бен мінездің найзаласуы, идея мен идеяның қылыштасуы, біліспей, жеңіспей бітіспей-тін жекпе-жек деп түсінсек, қазақтың айтыс өнері дәл осы драма диалогын еске түсіреді. Оның үстіне айтыстың тууы, өнер дәрежесіне көтерілуі, шеберленуі, өткірлік пен кескірлік табу тәжірибесі ұзақ ғасырларға ұласты болғандықтан, бұл салада драмалық тұрғыдан келгенде айтылар мәселе, айқыдайтын түйінділер өте көп.

«Драмадағы шындық көркемдік шешімін сахнада табады. Драмада сахнада ғана тіршілік өтеді, - дейді Гоголь, - сахнасыз драма денесіз дем» [4,57]. Олай болса,

көрерменсіз, сахнасыз айтыс болған да емес және болмайды да. Ақындар айтысы – көпшілік алдында, тыңдаушы, сыншы жұрттың алдында туып, орындалады. Әнмен не әр ақынның арнаулы сарынымен: қобызға, домбыраға, гармоньға қосылып айтылады. Ақындардың солайша кезектесіп, жауаптасатын суырып салма өлеңдері, екіжақты айтыс болады. Мұнда тыңдаушы жұрт құр естіп қана қоюшы емес. Ол бір жағынан айтысушылардың сөзін сынаушы, қорытушы болып отырады. Ақындардың бірі жеңіп, бірі жеңілгеніне төрелік айтушы да сол жиынның өзі болады.

«Драмадағы ең шешуші нәрсе – тартыс» - дейтін болсақ, тартыссыз ақындар айтысын көз алдымызға елестетудің өзі қиын. Бұл тұрғыда драманың әрбір бағыт-бағдарын зерделеп келе жатқан, оның өзіндік табиғатын түсіндіруде түренін тереңге бойлатқан әдебиетші ғалым Рымғали Нұрғалиев: «Қазір айтыс фольклордың бір нұсқасы ретінде ғана зерттеліп жүр. Асылы, айтыс өнері ұлттық драма мен театрдың ежелгі үлгісі ретінде тексерілуі керек» [5,68], - дегені құптарлық жағдай. М.Әуезов көрсеткендей, айтыстың ең көне түрі – бәдік, жар-жар болса, онда драмалық көріністер аз емес. Мысалы, «Жар-жар» айтысының поэзиялық қасиетімен қатар драмалық элементтері өте көп болып, кейде «Жар-жар» сөзінің трагедиялық оқиғалармен аяқталғанын жақсы білеміз, мұндай басы «Жар-жар» соңы беташармен танытын трагедияны жазушылардың проза-лық шығармаларынан, драмашылардың пьесаларынан көріп жүрміз. «Қаракөз» пьесасындағы «жар-жар» түрі өзінің үлгісінде қандай сақтал-ған. М.Әуезов оған трагедиялық оқиға қосқанда – «Жар-жар» айтысы драмалық шығарманың көркемдік көкжиегін әсерлей жеткізген.

М.Әуезов «Жар-жардың» өзгешеліктерін, тұрмыс-салтқа байланысты өлеңдерінің қалай айтылатынын айта келіп: «Жар-жар театрдағы сахналық ойынға ұқсаңқырайды, жігіттер мен қыздардың ішінде суырып салып өлең шығара алатындары болса, онда олар күйеу мен қалыңдықтың атынан айтысып та қалады. Жар-жардың осындай ең толық түрінде сәнді сахналық ойынның элементтері болады. Импровизациялық айтыс пен хордың қосылып айтқан жыры қалыңдықтың талайсыз-бақсыз тағдыр жайына ауысады. Қыздың жыр түрінде айтылған қарсылығы мен қарғыс сілтеуі, қасірет наласы жырды халықтың салт-ғұрыптық драмасына айналдырады. Кейде оның аяғы ұлан-асыр дау-жанжалмен де бітеді. Не бір тосын жәйттер болады» [1,82], - дейді.

Жоғарыда айтып кеттік, «Жар-жар» айтыстың ең ескі нұсқасы ретінде қарастырылады», - деп. Той тарқар кезде бозбалалар ұзатылар қыздың үйіне келіп, үзіктің жабығын түредіде, өлеңмен қоштасады. Осыдан барып айтыс басталады. Бозбаланың қоштасып айқан әрбір ауыз өлеңіне ұзатылған қыз жауап береді. Олардың қоштасу өлеңі – «Жар-жар» былай болып келеді:

Бозбала:

Қара насар замандас,
Қара насар, жар-жар-ау!
Қара мақпал сәукеле,
Шашың басар жар-жар-ау!
Мұнда әкем қалды деп
Қам жемеңіз, жар-жар-ау!
Жақсы болса қайын атаң,
Орын басар, жар-жар-ау!
Қыз:
Есік алды қара су,
Майдан болсын, жар-жар-ау!
Ақ жүзіңді көргендей,
Айнам болсын, жар-жар-ау!
Қайын атасы бар дейді
Боз балалар, жар-жар-ау!

Айналайын әкемдей,
Қайдан болсын, жар-жар-ау!

Осы қалыппен жігіттер қызға басу айтып, жұбатса, ұзатылған қыз оларға қарсылығын білдіріп, іштегі жатқан шерді тарқатады. Осындай қалыпты, жаттанды түрінен басқа да «Жар-жардың» сол жерде жағдайға байланысты шиеленіскен түрде туып кететін нұсқалары да көптеп кездеседі. Ақан есімінің көпшілікке таныс «Жар-жары» Ұрқия тойында айтқаны. Ол жар-жар былай деп басталады:

Аққу кетіп қос көлдің қазы қалды, жар-жар,
Қысы кетіп мешіннің жазы қалды, жар-жар.
Біраз назым тотыға айтпай болмас,
Көбі кетіп дәуреннің азы қалды, жар-жар.
Түйін болып көңіліме кетеді ғой, жар-жар.
Бір айтатын серінің назы қалды, жар-жар.
Кеше туған жас қызды шалдар алды,
Толғанатын оларда несі қалды, жар-жар .

Ақан айтты дейтін алуан түрлі «Жар-жардың» түрлері бар. Солардың көбіне сүйгенінен айрылған асыл жан көзінен қан аққандай жылай қоштасады. Ағыл-тегіл Ақанның көргенде бақытсыз қыз да өксу, күрсінуден серпіліп шығып, өз зар-мұңын төгеді, сүйгеніне қосыла алмай кеткенін, арманын шаққанда ah ұрады. Мінеки, осындай әділсіздікті көрген халық тек куә болып қана қоймай, бірде Ақанға, бірде қызға қосылып, жаңағы теңсіздік пен зорлық қиянатты бірге қарғасады. Опық, өкініш, ескілікке қарсы Қahар сөзін бірге айтады. Сөйтіп, біз «жар-жардағы» көпшілік қорының қазақ өміріне қатысып, қазақ ортасында ұлттық драма түрінде көрініс бергенін көреміз.

«Жар-жар» трагедиялық тұрғыдан көрініс беретін болса, айтыстың тағы бір түрі, көне түрі – бәдік комедиялық тұрғыдан көрініс береді», - деп айтуымызға толық негіз бар. Комедиялық, трагедияға керісінше, Белинскийдің айтуы бойынша, өмірдің қарапайым күнделік прозасын, ұсақ-түйегін, кездейсоқ жәйттерін суреттейді». Шаман дінінде ауруды емдеудің жеке де, жалпы да түрі болған. Жеке түрінде ауруды жалғыз бақсы ғана емдесе, жалпы түріне көпшілік қатысқан. Сол көпшілік қатыс-қан емнің түрі – бәдік. Бертін келе, қазақ арасында ислам діні тарап, шаман дінін ығыстырғаннан кейін бәдіктің маңыз-мағынасы өзгеріп, жастардың ойын-сауығына айналған. Мұнда жастардың бірін-бірі сынап-мінеп, әжуа-күлкіге айналдыруға баруы сөзсіз комедиялық нышан береді. Мысалы:

Жігіт:

Темір бәдік дегенде, темір бәдік,
Қу қыздардың шекесін кемір, бәдік.
Семіз қыздың ішіне кіріп кетіп,
Бүйрек майын же дағы семір, бәдік.

Қыз:

Бәдік кетіп барады Мекесіне,
Ешкі арығын білдірмес текесіне.
Онан кетер жайыңды мен айтайын,
Бар да жабыс жігіттің шекесіне
Немесе, жігіт:
Қашқан қыздың көш, бәдік, соңынан көш,
Түнде жүрген қыздардың жолына көш.

Қыз:

Бозбаланың көш, бәдік, ағына көш,
Абат қылған бағбанның бағына көш.
Онан көшер жайыңды мен айтайын,
Жігіттердің кер ауыз жағына көш.

«Бәдік» айтысы шын мәнінде күлкі театры ретінде, комедияның бір өзгеше көрінісі ретінде атқарған қызметі, өз кезінде, сөзбен айтып жеткізе алмас деңгейде болғаны күмәнсіз. «Бәдік» айтысындағы мынадай шумақтар оған куә:

Бәдік кетіп барады таудан асып,
Таудан асқан бұлпенен араласып.
Енді екеуміз бәдікті тауып алып,
Шын құмардан шығайық араласып.

Айтыс өнері қазақ халқына талай ғасырлар бойы рухани азық болып келгенін қайталай берудің қажеті шамалы, дегенмен де, кеңес кезеңіне дейін де және одан кейін де түрлі жиындар мен сауық кештерінде «Біржан мен Сара айтысы», «Жанақ пен бала ақынның айтысы» саханада қойылып келгендігі туралы Ш.Құсайынов пен Ы.Дүйсенбаевтың мәліметтерін білеміз. Бұдан туатын қорытынды кез-келген ақындар айтысы ешқандай өңдеусіз сахнаға қайта қойылуға болатындығы. Бірақ бұл жерде ескеретін жай: көрерменнің эмоциясы дәл айтыс өтіп жатқандай болу, болмауы екіталай. Бұл жағынан келгенде айтыс өнері – нағыз жанды өнер. Қазіргі театрдың репертуары драматургиядан ерекшеленетіні де осы тұста.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. –Алматы, 1962, -347 б.
2. Львов И.И. «Казахский академический театр драмы». –Алма-Ата, 1957, -67 С.
3. Қабдолов З. Сөз өнері. –Алматы: Мектеп, 1982, -368 б.
4. Тәжібаев Ә. Қазақ драматургиясының дамуы –Алматы: Жазушы, 1971, -265 б.
5. Нұрғалиев Р. Өнердің эстетикалық нысанасы. –Алматы: Ғылым, 1979, -216 б.

ЕСЕНИНСКИЙ ЭПИТЕТ И ЕГО ОБРАЗНАЯ СИСТЕМА

Калдыбаев Нургали.,
магистрант Университета им. Ж.А. Ташенева, город Шымкент, Казахстан.

Аннотация. В данной статье рассматривается художественная роль эпитетов в поэтическом творчестве Сергея Есенина, а также особенности их образной системы. Эпитеты у Есенина служат не только средством описания, но и важным элементом создания эмоционального и визуального образа родной природы, русской деревни и народного мира.

Аңдатпа. Бұл мақалада орыс әдебиетінің көрнекті өкілі Сергей Есениннің шығармаларындағы эпитеттердің көркемдік қызметі мен олардың бейнелі жүйесі зерттеледі. Есенин поэзиясындағы эпитеттер табиғатпен үндес, ұлттық рухты бейнелейтін ерекше стильдік құрал ретінде қарастырылады.

Abstract. This article explores the artistic function of epithets in the works of the prominent Russian poet Sergey Yesenin and examines their figurative system. The epithets in Yesenin’s poetry harmonize with nature and serve as stylistic devices that reflect national spirit and emotional depth.

Сергей Есенин, поэтическое сердце России, прожил яркую, короткую, как мгновение жизнь. Всего 30 лет. Своим читателям он ставил богатое поэтическое наследство. Есенинские строки обладают поистине колдовской силой, берут за душу, голос добирается до самых глубин человеческого сердца. И костёр зари, и плеск волны, и серебристая луна, и шелест тростника, и необъятная небесная ширь, и голубая гладь озёр – вся красота родного края с годами отлились в стихи, полные горячей любви к русской земле. Первых своих читателей Есенин пленил тем, что повёл по забытой ими прекрасной

земле, заставляя сберегать в глазах её краски, вслушиваться в её звоны, в её тишину, всем существом впитывать её запахи…

Поэзия Сергея Есенина необыкновенно красочна, образна и конкретна. Для всех светит луна, и свет ее падает на крышу избы.

Для Есенина: «Чистит месяц в соломенной крыше обоймленные синью рога». Какие только воплощения ни происходят в стихах Есенина Луна превращается в кудрявого ягненка, в желтого ворона, медведя, жеребенка, пастушеский рожок, лошадиную морду и т. д.

При этом Есенин выбирает выражения и эпитеты не по объективным признакам предметов, а согласно со своим субъективным отношением к ним. Когда он пишет: «О Русь, малиновое поле!», бесполезно искать за его словами реальный малиновый цвет. Есенину нужен малиновый образ, чтобы показать, как окрашивается мир в его воображении. Между действительным миром и читателем все время стоит сам поэт и как бы присоединяет свое видение к видению читателя. Для Есенина же со словом — образом «малиновый» связано множество чисто русских ассоциаций: малиновый звон колоколов, малиновые меха тальянки, мелодия песни «Калинка — малинка моя», и т.д.

Не всегда у Есенина нужно зрительно представлять даже, казалось бы, сугубо живописный образ. Например: «Осень — рыжая кобыла — чешет гриву». Важно перенести на понятие «осень» то эмоциональное впечатление, которое создается образом рыжей кобылы, чтобы вызвать ощущение непричесанной Есенин остро чувствует первичную образность слова и умеет восстанавливать ее. Для него слово «плывет» — всегда образ конкретного движения в лодке, в челне. Поэтому если его месяц плывет, то обязательно роняя весла по озерам, то есть лунные дорожки — это весла из лунного света.

Образы переходят из стихотворения в стихотворение, постепенно обрастая подробностями. Удачно найденный образ как бы почка: он дает росток, росток ветвится. Из кудрявых облаков вырастает кудрявый сумрак, всклокоченные седины пасмурного дня, расчесывающий тучи лунный гребень.

Иногда образ от стиха к стиху не развивается, а только раскрывает уже заложенное в нем содержание. Сначала мы узнаем, что «желтые поводья месяц уронил», потом, что он ловит серебряной уздой коней у водопоя, и, наконец, оказывается — «месяц — всадник унылый». Теперь понятно, почему он роняет поводья и ловит коней.

Лирика Есенина — большая лирическая поэма из отдельных стихов. Стихи-главки тесно связаны ритмически, цепляясь, как кольца цепи, одно за другое; провести в памяти границу между ними трудно, одна главка переходит в другую почти незаметно. Создается впечатление единой лирической мелодии, которое подкрепляется цикличностью метафорической системы Есенина. Поэтому вырванное из контекста стихотворение Есенина всегда беднее, чем в цепи цикла. Для того чтобы прочитать, например, недосказанное в строфе:

Закружилась листва золотая
В розоватой воде на пруду,
Словно бабочек легкая стая
С замираньем летит на звезду, —

необходимо помнить, что для Есенина — душа-яблоня, с которой ветер осени срывает листья-чувства, надо знать, что лирический герой отправился когда-то в далекий путь, «доверясь призрачной звезде». И только тогда, как на фотобумаге, опущенной в проявитель, проявятся недостающие детали. А на готовом отпечатке мы прочтем пока еще оставшееся между строчек:

И мне — чем сгнивать на ветках —
Уж лучше сгореть на ветру…

Есенин сам разделял свои образы на три вида:

1. «Заставочный», то есть метафора, «уподобление одного предмета другому»: солнце — колесо, телец, белка.

2. «Корабельный образ есть уловление, в каком-либо предмете, явлении или существе, струения, где заставочный образ плывет, как ладья по воде» (развернутая метафора).

3. И третий вид образа — «ангелический» — «есть сотворение или пробитие из данной заставки и корабельного образа какого-нибудь окна, где струение являет из лика один или несколько новых ликов, где зубы Суламифь, без всяких как стирая всякое сходство с зубами, становятся настоящими живыми, сбежавшими с гор Галаада козами. На этом образе (символическом. — А. М.) построены все мифы от дней египетского быка в небе вплоть до нашей языческой религии…».

Вид образа у Есенина соответствует композиции стихотворения. И наоборот. Если образ локален («заставка») и обслуживает одну строфу или строчку, то стихотворение, при отсутствии логического повествования, имеет вид стансов, распадается на строфы. Есенин рисует, возникает серия эмоционально окрашенных картинок, и порядок, в котором их надлежит рассматривать, в значительной степени произволен, как, например, в стихотворении «Туча кружево в роще связала». Положение статично. Есенин только меняет «крупный план». Крупным планом идет то тревожное ночное небо и лицо человека, едущего с вокзала, то сосна, накинувшая на плечи темь, то девушки-ели, пригорюнившиеся у обочины дороги, и ямщик, затянувший тюремную песню. Это как бы съемка в одних и тех же декорациях, только объектив подвижен и вырывает то одну, то другую деталь из общей картины, приближая ее к зрителю.

Для Есенина не существует четких образных граней между человеком, зверем и растением. Он сравнивает своего Пугачева то с медведем, то с травой, то с тополем. Отсюда глаза — синие листья, голова — золотая роза, и наоборот: листья тополя — новая зеленая кожа, белое цветение черемухи — кружевная накидка на плечах девушки, одинокий зимний клен — пьяный деревенский сторож, утонувший в сугробе.

В «Ключах Марии», приоткрывающих тайны есенинской образности, поэт писал: «Живя, двигаясь и волнуясь, человек древней эпохи не мог не задать себе вопроса, откуда он, что есть солнце, и вообще, что есть обстающая его жизнь? Ища ответа во всем, он как бы искал своего внутреннего примирения с собой и миром… Примирение это состояло в том, что кругом он сделал… доступную своему пониманию расстановку. Солнце, например, уподобилось колесу, тельцу… и т. д.» [1;35]. «Земля одинакова кругом, то, что видит перс, то видит и чукот, поэтому грамота одинакова, и читать ее и писать по ней, избегая тожественности, невозможно почти совсем… То, что средства земли принадлежат всем, так же ясно, как всем равно греет солнце, дует ветер и ворожит луна. Вязь поэтических украшений подвластна всем» [2;98]. Есенин как бы ограничивает круг ассоциаций простейшими, самыми общими — луна, солнце, ветер, цветы…

Отсюда, может быть, на первый взгляд несколько странное совпадение целого ряда образов Есенина с образами классической японской поэзии. У нас нет никаких фактов, свидетельствующих о знакомстве Есенина с памятниками древней японской поэзии, совпадение говорит, вероятно, только о том, что и японским древним поэтам и Есенину образы были подсказаны самой землей, бесконечно поэтичной. Им одинаково светило солнце, дул ветер, ворожила луна, весной расцветали вишни, и их легкие лепестки напоминали недавно сошедший снег…[3;85].

Лирику Есенина объединяет система сквозных лирических образов — клен, черемуха, береза, осень. Это не случайность, а эстетический принцип, который сам Есенин определил как «узловую завязь человека с миром природы», то есть единство мира растительного, животного и человеческого, а следовательно, и объяснение жизни своих героев через жизнь природы, сопоставление своих отношений, поступков, настроений с процессами, происходящими в природе.

Сквозные образы нужны Есенину прежде всего для того, чтобы поэтически объяснить образ лирического героя. Поэтому самый важный из них — образ клена. Клен — двойник лирического героя. У человека суеверное чувство прямо пропорционально зависимости своей судьбы от судьбы дерева: ему все время необходимо знать, что ничего не случилось с кленом. Их связывает неразменное, самое лучшее, что есть у лирического героя, — верность своей Родине [3;91].

Думается, неслучайно выбрал Есенин в вечные спутники своему герою клен, а, скажем, не тополь или еще какое-нибудь дерево. Поэт нередко обыгрывал образ, спрятанный в его имени: осень — есень — Есенин. Зрительным впечатлением связал он златоголового юношу с самым золотым в русской осени деревом — кленом. Клен и лирический герой, пожалуй, даже больше близнецы, чем двойники. Своему «молочному братцу» лирический герой доверяет едва ли не больше, чем себе: покинув родимый дом и зная, что вернется нескоро, он оставляет клен стеречь «Голубую Русь» [4;87]. Когда же, запутавшись «в городской и горькой славе», думает о покинутой деревне, то прежде всего вспоминает, что ждет не дождется старый товарищ — клен:

Клен и липы, в окна комнат
Ветки лапами забросив,
Ищут тех, которых помнят.

Но клен тоже уже отшумел золотой и зеленой листвой. Несется сквозь метель тройка-жизнь, запряженная временем, и вдруг остановка: «где-то на поляне клен танцует пьяный!» Строгий страж «Голубой Руси» обернулся пьяным деревенским сторожем, утонувшим в сугробе. Эта встреча эмоционально подготовляет другую — с Черным Человеком… В «Руси советской» Есенин рассказывает о том, что, возвратившись на родину, лирический герой понимает, что в деревне он всем чужой: за восемь лет отсутствия многое переменилось.

Использованная литература:

1. М. Щеглов “Есенин в наши дни”, ж. “Новый мир” №3 1956 г.
2. Ю. Прокушев “Сергей Есенин. Образ, стихи, эпоха”, изд. “Новая Россия”, Москва 1979 г.
3. А. Марченко “Поэтический мир Есенина”, изд. “ Советский писатель ”, Москва 1989 г.
4. “ Сергей Есенин. Проблемы творчества.” Сборник статей. Составитель П. Ф. Юшин, изд. “Современник”, Москва 1978 г.
5. Ильинский И. Н. Поэтика С. А. Есенина. — М.: Просвещение, 1973.

– Глубокий анализ образной системы и языка Есенина.

6. Бродская Н. А. Сергей Есенин: Личность и творчество. — М.: Наука, 1985.

– Исследование биографического контекста и стиля.

7. Чернышев В. Ф. Слово и образ в поэзии Есенина. — СПб.: Академический проект, 2000.

– Рассматривается связь между словом и художественным образом.

8. Томашевский Б. В. Поэтика. — М.: Высшая школа, 1996.

– Классический труд по теории эпитета, тропов, поэтического языка.

КОГНИТИВНЫЕ МЕТАФОРИЧЕСКИЕ ВЫСКАЗЫВАНИЯ НЕЙРОЛИНГВИСТИКИ ПРИ МНОГОЯЗЫЧИИ

Ботабаева Жанна Нуралиевна., кандидат филологических наук, АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», г.Шымкент
botabayeva_janna@mail.ru,
https://orcid.org/0009-0009-8406-2113?lang=ru.
Ажибекова Жанар Фазиловна., магистрант Университета им. Ж.А. Ташенева, город Шымкент, Казахстан.

Аңдатпа. Когнитивті метафоралық тұжырымдар көптілділік жағдайында адамның когнитивтік және лингвистикалық қызметінің маңызды құралы болып табылады. Талдау барысында олар әлемді ауыспалы мағына арқылы қабылдауға және түсіндіруге мүмкіндік береді, бұл күнделікті қабылдау мен ойлау үдерісін байытады. Мұның барлығы тіл мен ойлаудың динамикасын, сондай-ақ олардың коммуникация мен әлемді тану үдерісіндегі өзара әрекетін тереңірек түсінуге жаңа көкжиектер ашады.

Аннотация. Когнитивные метафорические высказывания представляют важный инструмент когнитивной и лингвистической деятельности человека при многоязычии. В процессе анализа позволяют воспринимать и интерпретировать мир через призму переносных значений, обогащая повседневное восприятие и мыслительные процессы. Все это открывает новые горизонты для понимания динамики языка и мышления, а также их взаимодействия в процессе коммуникации и многоязычии.

Abstract. Metaphor as a form of perception and understanding of reality is an important tool in human cognitive and linguistic activity. It allows for perceiving and interpreting the world through the lens of figurative meanings, enriching everyday perception and thought processes. Research into the metaphor in the context of perception and understanding of reality opens new horizons for understanding the dynamics of language and thought, as well as their interaction in communication and the process of knowing the world.

Ключевые слова: динамика языка и мышления, нейролингвистика, когнитивные исследования, философия языка, деятельностный подход.

Нейролингвистика находит широкое применение в теоретической и практической медицине, т.к. позволяет установить влияние различных изменений в мозговой активности, возникающих в результате неврологических или психиатрических патологий, на особенности речевого поведения пациентов.

Роль языка в человеческом познании является предметом исследования когнитивной нейролингвистики. Когнитивная нейролингвистика акцентируется на участии речевых функций в мозговых процессах, связанных с накоплением, хранением, переработкой и использованием знаний. Кроме медицинского применения, когнитивная нейролингвистика имеет большое значение для педагогической психологии. Объединение медицинской и педагогической проблематики происходит при обследовании и лечении детей с отклонениями от нормы в их когнитивно-речевом развитии. Также когнитивная нейролингвистика применяется в исследованиях в области искусственного интеллекта, информационных технологий и общей теории познания.

Нейролингвистика является частью более общей научной дисциплины – психофизиологии, которая изучает зависимость поведения и мышления человека от физиологических процессов, происходящих в организме. В последние два десятилетия психофизиология переживает период появления и интенсивного развития новых методов для экспериментальных исследований. В первую очередь такие методы связаны с использованием техники магнитно-резонаторной томографии, позволяющей осуществлять точную локализацию нейрофизиологических процессов внутри мозговых структур. Кроме

того, интенсивное развитие получила старая методика электроэнцефалограммы, впервые предложенная еще в 1928 г. Гансом Бергером.

Современные компьютерные технологии обработки ЭЭГ- сигналов позволили по-новому подойти к применению этой методики в психофизиологии, что существенно изменило ранее сложившиеся представления о механизмах когнитивной деятельности. Таким образом, как психофизиология в целом, так и нейролингвистика в частности в настоящее время являются быстро развивающимися дисциплинами, находящимися на переднем крае научного прогресса.

Однако, как было показано в наших исследованиях [1], психофизиология является сложной, не до конца устоявшейся дисциплиной, в рамках которой до сих пор не достигнуто единство взглядов относительно основных понятий данной науки, принципов организации экспериментов и правил построения теории. Поэтому эта наука все еще нуждается в дополнительном методологическом анализе, направленном на сопоставление различных подходов к формированию принципов построения теории.

Одним из основных направлений философии, оказавшим существенное влияние на лингвистику вообще и когнитивную нейролингвистику в частности, является структурализм [2]. Структурализм в целом – это сложная смесь философских идей и конкретных научных исследований, направленных на понимание структуры социальных феноменов. Одним из таких феноменов является человеческий язык. В историко-философской литературе высказывается точка зрения, что общие идеи философии структурализма сформировались уже после того, как Ф. де Соссюром была предложена структурная лингвистика, которая в свою очередь базировалась на данных врачей-неврологов [3].

В конце XIX в. французским антропологом и хирургом Полем Брока (1865) и немецким психиатром Карлом Вернике (1873) были открыты речевые центры головного мозга, которые у большинства людей находятся в левом полушарии. Известно, что зона Брока преимущественно обеспечивает моторную организацию речи и связана с фонологической и синтаксической кодификациями. Напротив, зона Вернике в основном обеспечивает речевую чувствительность и связана с семантической кодификацией.

Одним из основных выводов, сделанных лингвистами из работ медиков, было представление о частичной независимости механизмов, лежащих в основе распознавания и генерации фонологической, синтаксической и семантической структур речи. Так, пациенты с поражением зоны Брока могут демонстрировать нарушения грамматической связанности речи без изменения ее смысла, тогда как пациенты с поражениями зоны Вернике могут произносить длинные, грамматически верные предложения, не имеющие смысла. Эти данные послужили одним из оснований для построения общей теории структурной лингвистики.

Идея полушарного доминирования при обработке речи была использована в гендерных исследованиях [4]. Было показано, что у мужчин обработка речевых сигналов чаще происходит внутри узко локализованных структур левого полушария, тогда как у женщин в этот процесс вовлекаются оба полушария сразу. Однако такие межполовые различия были обнаружены не только при обработке речевых стимулов, но и при анализе мозговой динамики в условиях неречевой зрительной стимуляции. Поэтому можно допустить, что межполовые различия не связаны специфично с восприятием речи, а относятся к более широкому ряду мозговых функций.

В последнее время проводится более тщательное изучение роли подкорковых образований в анализе речи. До недавнего времени изучение речевой активности подкорковых структур у человека ограничивалось немногочисленными и очень ограниченными по своим возможностям наблюдениями за клиническими пациентами во время операций на открытом мозге [5]. В таких исследованиях была совершенно не затронута роль такой глубинной структуры, как мозжечок. Этот отдел считался связанным

только с моторной регуляцией и не относился к исполнению высших когнитивных функций. Однако последние исследования мозжечка с применением МТР у здоровых испытуемых и клинических пациентов показали, что он активно вовлечен в процессы памяти, эмоций и обработки речи [6].

Фактически современные исследования речевых функций мозга выходят за пределы коры. В настоящее время весь мозг в целом рассматривается как вовлеченный в регуляцию речевого поведения. Одно из наиболее значительных направлений в структурной лингвистике, получившее название «генеративная лингвистика», было предложено в 50-х гг. XX в. в работах американского исследователя Ноама Хомского [7]. Им было введено понятие «генеративная грамматика», т.е. совокупность внутренних правил, порождающих все грамматически верные предложения данного языка. Существенно, что это понятие непосредственно не относилось к области семантики, т.к. грамматическая корректность предложения не предполагает обязательной семантической верности высказывания. Также Н. Хомский ввел понятие глубинной и поверхностной структуры предложения.

Идеи, заложенные Витгенштейном, были достаточно полно воплощены в жизнь в первой половине XX в. в теории моделей и алгебраических систем, разработанной К. Гёделем, А.И. Мальцевым, А. Тарским и др. [8]. Идеи «логического языка» были реализованы в виде языка логики предикатов первого порядка, обладающего строгими, полностью формально определенными синтаксисом и семантикой. Однако вместе с приобретением строгого формального синтаксиса и семантики язык логики предикатов потерял гибкость, присущую естественному языку. Это отсутствие гибкости у современных формальных логических языков, таких как, например, язык логики описаний (Descrip- tion Logic), является одной из наиболее серьезных проблем в современных исследованиях как по автоматической обработке естественного языка (Natural Lan- guage Processing), так и, более широко, по анализу и моделированию естественного интеллекта.

В нейролингвистике имеются исследования, направленные на сравнение мозговых реакций при восприятии естественного языка, математических выражений и языков программирования. Показано, что анатомические структуры, вовлеченные в восприятие естественных и искусственных языков, в целом совпадают. Однако временная динамика этих процессов и амплитуды реакций в достаточно сильной степени различаются. Причем различия зависят как от того, в какой степени человек овладел искусственным языком, так и от того, язык какого типа был для человека родным. Например, раннее распознавание символов дает более сильную реакцию на естественный, чем на искусственный язык, в том случае, если этот язык относится к фонематической группе. Наоборот, если родным для человека является логографический язык, то при сравнении искусственного и естественного языков более сильная реакция будет в ответ на распознавание искусственного языка. Можно предположить, что различия в математических способностях разных людей как-то связаны с механизмами распознавания речи на родном и иностранном языках. В настоящее время мы проверяем эту гипотезу при помощи серии экспериментальных исследований.

А.М. Иваницкий исходит из идеи о том, что восприятие любого внешнего сигнала происходит в зависимости от субъективных целей испытуемого. Анализ мозговых реакций возможен только в том случае, если мы учитываем направленность внимания личности на определенные стимулы. По мнению А.М. Иваницкого и соавторов, восприятие сигнала содержит в себе несколько компонентов – информация о физических свойствах сигнала, идущая от органов чувств; инфор мация о мотивациях субъекта и предыдущем опыте, связанном с воспринимаемым событием, идущая из внутренних структур мозга; результат синтеза информации от разных источников в единый образ внешнего объекта.

Синтез информации от разных источников осуществляется в особых участках, расположенных внутри ассоциативной коры в височных или лобных долях. Каждая из стадий обработки речи связана с собственными участками ассоциативной коры, что можно обнаружить при анализе ССП.

Также было показано, что восприятие конкретных и абстрактных образов различается по тем областям коры, которые вовлечены в информационный синтез и по направлению корково-корковых связей. Таким образом, результаты нейропсихологических исследований А.Р. Лурии о взаимодействии речевых и неречевых функций мозга находят хорошее подтверждение в работах современных авторов, применяющих новейшие методы нейрокартирования.

В целом, деятельностный подход к развитию когнитивной нейролингвистики учитывает одновременно социальные условия, в которых происходит процесс познания, и человеческие интенции, определяемые потребностями и мотивациями субъекта. В зависимости от условий и мотиваций, мозговые процессы, связанные с речью, могут проходить принципиально по-разному у разных групп людей или даже у одного и того же испытуемого. С нашей точки зрения, деятельностный подход к нейролингвистике имеет большие перспективы для дальнейшего развития.

В настоящее время информационно-деятельностная среда человеческой жизни претерпевает быстрые изменения, связанные с внедрением компьютерной техники и информационных технологий. В частности, кардинально меняются как условия познавательной деятельности, так и условия межчеловеческой коммуникации. Это несомненно должно оказать влияние на организацию внутренних мозговых функций. Ситуация напоминает ту социальную обстановку

В начале XX в. изменения в человеческой деятельности были связаны с развитием городов и промышленного производства, а также с распространением грамотности и научного образования. В начале нашего столетия мы наблюдаем изменения жизни, связанные с внедрением информационных технологий, межкультурных интернациональных коммуникаций и миграций, распространени ем новых образовательных систем, ориентированных на современные общественные запросы. К сожалению, такие изменения имеют не только позитивные, но и негативные последствия для психического здоровья человека. Существуют поведенческие расстройства, вызванные усилением информационной нагрузки на головной мозг.

Современная наука не позволяет полностью предсказать последствия изменения информационно-коммуникационной среды. Это выдвигает требования к исследователям на развитие методологии и осуществление нейрокогнитивных исследований на основе деятельностного подхода.

В свою очередь, ключевой проблемой деятельностного подхода является определение того, что есть человеческое сознание. Несмотря на многочисленные попытки определить, что представляет собой феномен сознания, среди исследователей все еще нет единого, общего для всех понимания сути этого феномена.

Мы исходим из представления о сознании как о способности индивида произвольно направлять свое внимание на любой фрагмент собственного жизненного опыта или концентрировать внимание на объектах внешней реальности для достижения опять-таки произвольно установленных целей. Соответственно, понятие сознания связывается с понятием целенаправленности поведения и самоопределением личности. В рамках такого определения мы можем говорить о различных реакциях на речевые стимулы в зависимости от человеческих целей, мотиваций и способа самоопределения личности. Возможно, такое определение может служить основой для разработки методологии современной нейролингвистики.

Подводя итоги, можно сказать следующее: современная когнитивная нейролингвистика представляет собой не единую, методологически связанную науку, а,

скорее, несколько слабо взаимодействующих подходов, каждый из которых развивается в собственном направлении. С нашей точки зрения, деятельностный подход к развитию методологии когнитивной нейролингвистики является наиболее актуальным в настоящее время, поскольку позволяет проводить исследования, отвечающие вызовам современного общества.

Использованная литература:

1. Савостьянов А.Н. Психофизиологическая проблема в русской науке. Новосибирск, 2000. 127 с.
2. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. М., 1966.
3. Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики. М. : Едиториал УРСС, 2004. 43 с.
4. Grice H.P. Presupposition and Conversational Implicature // P. Cole (ed.). Radical Pragmatics. N. Y. : Academic Press, 1981. P. 183–198.
5. Kristensen L.B., Wang L., Petersson K.M., Hagoort P. The Interface Between Language and Attention: Prosodic Focus Marking Recruits a General Attention Network in Spoken Language Comprehension. Cereb Cortex, 2012.
6. Basar E. (Ed.) Brain Functions and Oscillations. II. Integrative Brain Function. Neurophysiology and Cognitive Processes. Springer ; Berlin ; Heidelberg, 1999.
7. Friedrich M., Herold B., Friederici A.D. ERP correlates of processing native and non-native language word stress in infants with different language outcomes // Cortex. 2009. № 45(5). P. 662–676.
8. Hagoort P. Interplay between syntax and semantics during sentence comprehension: ERP effects of combining syntactic and semantic violations // J Cogn Neurosci. 2003. № 15(6). P. 883–899.
9. Черниговская Т.В., Деглин В.Л., Меншуткин В.В. Функциональная специализация полушарий мозга человека и нейрофизиологические механизмы языковой компетенции // Доклады АН СССР. 1982. Т. 267, № 2. С. 499–502.
10. Леутин В.П., Николаева Е.И. Функциональная асимметрия мозга. Мифы и действительность. СПб. : Речь, 2008. 368 с.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ДАЛЬНЕЙШИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В НЕЙРОЛИНГВИСТИКЕ

Мамаева Мафтуна Улугбековна.,
магистрант Университета им. Ж.А. Ташенева, город Шымкент, Казахстан.

Аңдатпа. Когнитивті метафоралық тұжырымдар көптілділік жағдайында адамның когнитивтік және лингвистикалық қызметінің маңызды құралы болып табылады. Талдау барысында олар әлемді ауыспалы мағына арқылы қабылдауға және түсіндіруге мүмкіндік береді, бұл күнделікті қабылдау мен ойлау үдерісін байытады. Мұның барлығы тіл мен ойлаудың динамикасын, сондай-ақ олардың коммуникация мен әлемді тану үдерісіндегі өзара әрекетін тереңірек түсінуге жаңа көкжиектер ашады.

Аннотация. Нейролингвистические метафорические высказывания представляют важный инструмент когнитивной и лингвистической деятельности человека при многоязычии. В процессе анализа позволяют воспринимать и интерпретировать мир через призму переносных значений, обогащая повседневное восприятие и мыслительные процессы. Все это открывает новые горизонты для понимания динамики языка и мышления, а также их взаимодействия в процессе коммуникации и познания мира.

Abstract. Metaphor as a form of perception and understanding of reality is an important tool in human cognitive and linguistic activity. It allows for perceiving and interpreting the world

through the lens of figurative meanings, enriching everyday perception and thought processes. Research into the metaphor in the context of perception and understanding of reality opens new horizons for understanding the dynamics of language and thought, as well as their interaction in communication and the process of knowing the world.

Ключевые слова: динамика языка и мышления, нейролингвистика, когнитивные исследования, философия языка, деятельностный подход.

Нейролингвистика находит широкое применение в теоретической и практической медицине, т.к. позволяет установить влияние различных изменений в мозговой активности, возникающих в результате неврологических или психиатрических патологий, на особенности речевого поведения пациентов.

Роль языка в человеческом познании является предметом исследования когнитивной нейролингвистики. Когнитивная нейролингвистика акцентируется на участии речевых функций в мозговых процессах, связанных с накоплением, хранением, переработкой и использованием знаний. Кроме медицинского применения, когнитивная нейролингвистика имеет большое значение для педагогической психологии. Объединение медицинской и педагогической проблематики происходит при обследовании и лечении детей с отклонениями от нормы в их когнитивно-речевом развитии. Также когнитивная нейролингвистика применяется в исследованиях в области искусственного интеллекта, информационных технологий и общей теории познания.

Нейролингвистика является частью более общей научной дисциплины – психофизиологии, которая изучает зависимость поведения и мышления человека от физиологических процессов, происходящих в организме. В последние два десятилетия психофизиология переживает период появления и интенсивного развития новых методов для экспериментальных исследований. В первую очередь такие методы связаны с использованием техники магнитно-резонаторной томографии, позволяющей осуществлять точную локализацию нейрофизиологических процессов внутри мозговых структур. Кроме того, интенсивное развитие получила старая методика электроэнцефалограммы, впервые предложенная еще в 1928 г. Гансом Бергером.

Современные компьютерные технологии обработки ЭЭГ- сигналов позволили по-новому подойти к применению этой методики в психофизиологии, что существенно изменило ранее сложившиеся представления о механизмах когнитивной деятельности. Таким образом, как психофизиология в целом, так и нейролингвистика в частности в настоящее время являются быстро развивающимися дисциплинами, находящимися на переднем крае научного прогресса.

Однако, как было показано в наших исследованиях [1], психофизиология является сложной, не до конца устоявшейся дисциплиной, в рамках которой до сих пор не достигнуто единство взглядов относительно основных понятий данной науки, принципов организации экспериментов и правил построения теории. Поэтому эта наука все еще нуждается в дополнительном методологическом анализе, направленном на сопоставление различных подходов к формированию принципов построения теории.

Одним из основных направлений философии, оказавшим существенное влияние на лингвистику вообще и когнитивную нейролингвистику в частности, является структурализм [2]. Структурализм в целом – это сложная смесь философских идей и конкретных научных исследований, направленных на понимание структуры социальных феноменов. Одним из таких феноменов является человеческий язык. В историко-философской литературе высказывается точка зрения, что общие идеи философии структурализма сформировались уже после того, как Ф. де Соссюром была предложена структурная лингвистика, которая в свою очередь базировалась на данных врачей-неврологов [3].

В конце XIX в. французским антропологом и хирургом Полем Брока (1865) и немецким психиатром Карлом Вернике (1873) были открыты речевые центры головного мозга, которые у большинства людей находятся в левом полушарии. Известно, что зона Брока преимущественно обеспечивает моторную организацию речи и связана с фонологической и синтаксической кодификациями. Напротив, зона Вернике в основном обеспечивает речевую чувствительность и связана с семантической кодификацией.

Одним из основных выводов, сделанных лингвистами из работ медиков, было представление о частичной независимости механизмов, лежащих в основе распознавания и генерации фонологической, синтаксической и семантической структур речи. Так, пациенты с поражением зоны Брока могут демонстрировать нарушения грамматической связанности речи без изменения ее смысла, тогда как пациенты с поражениями зоны Вернике могут произносить длинные, грамматически верные предложения, не имеющие смысла. Эти данные послужили одним из оснований для построения общей теории структурной лингвистики.

Идея полушарного доминирования при обработке речи была использована в гендерных исследованиях [4]. Было показано, что у мужчин обработка речевых сигналов чаще происходит внутри узко локализованных структур левого полушария, тогда как у женщин в этот процесс вовлекаются оба полушария сразу. Однако такие межполовые различия были обнаружены не только при обработке речевых стимулов, но и при анализе мозговой динамики в условиях неречевой зрительной стимуляции. Поэтому можно допустить, что межполовые различия не связаны специфично с восприятием речи, а относятся к более широкому ряду мозговых функций.

В последнее время проводится более тщательное изучение роли подкорковых образований в анализе речи. До недавнего времени изучение речевой активности подкорковых структур у человека ограничивалось немногочисленными и очень ограниченными по своим возможностям наблюдениями за клиническими пациентами во время операций на открытом мозге [5]. В таких исследованиях была совершенно не затронута роль такой глубинной структуры, как мозжечок. Этот отдел считался связанным только с моторной регуляцией и не относился к исполнению высших когнитивных функций. Однако последние исследования мозжечка с применением МТР у здоровых испытуемых и клинических пациентов показали, что он активно вовлечен в процессы памяти, эмоций и обработки речи [6].

Фактически современные исследования речевых функций мозга выходят за пределы коры. В настоящее время весь мозг в целом рассматривается как вовлеченный в регуляцию речевого поведения. Одно из наиболее значительных направлений в структурной лингвистике, получившее название «генеративная лингвистика», было предложено в 50-х гг. XX в. в работах американского исследователя Ноама Хомского [7]. Им было введено понятие «генеративная грамматика», т.е. совокупность внутренних правил, порождающих все грамматически верные предложения данного языка. Существенно, что это понятие непосредственно не относилось к области семантики, т.к. грамматическая корректность предложения не предполагает обязательной семантической верности высказывания. Также Н. Хомский ввел понятие глубинной и поверхностной структуры предложения.

Идеи, заложенные Витгенштейном, были достаточно полно воплощены в жизнь в первой половине XX в. в теории моделей и алгебраических систем, разработанной К. Гёделем, А.И. Мальцевым, А. Тарским и др. [8]. Идеи «логического языка» были реализованы в виде языка логики предикатов первого порядка, обладающего строгими, полностью формально определенными синтаксисом и семантикой. Однако вместе с приобретением строгого формального синтаксиса и семантики язык логики предикатов потерял гибкость, присущую естественному языку. Это отсутствие гибкости у современных формальных логических языков, таких как, например, язык логики описаний

(Descrip- tion Logic), является одной из наиболее серьезных проблем в современных исследованиях как по автоматической обработке естественного языка (Natural Lan- guage Processing), так и, более широко, по анализу и моделированию естественного интеллекта.

В нейролингвистике имеются исследования, направленные на сравнение мозговых реакций при восприятии естественного языка, математических выражений и языков программирования. Показано, что анатомические структуры, вовлеченные в восприятие естественных и искусственных языков, в целом совпадают. Однако временная динамика этих процессов и амплитуды реакций в достаточно сильной степени различаются. Причем различия зависят как от того, в какой степени человек овладел искусственным языком, так и от того, язык какого типа был для человека родным. Например, раннее распознавание символов дает более сильную реакцию на естественный, чем на искусственный язык, в том случае, если этот язык относится к фонематической группе. Наоборот, если родным для человека является логографический язык, то при сравнении искусственного и естественного языков более сильная реакция будет в ответ на распознавание искусственного языка. Можно предположить, что различия в математических способностях разных людей как-то связаны с механизмами распознавания речи на родном и иностранном языках. В настоящее время мы проверяем эту гипотезу при помощи серии экспериментальных исследований.

А.М. Иваницкий исходит из идеи о том, что восприятие любого внешнего сигнала происходит в зависимости от субъективных целей испытуемого. Анализ мозговых реакций возможен только в том случае, если мы учитываем направленность внимания личности на определенные стимулы. По мнению А.М. Иваницкого и соавторов, восприятие сигнала содержит в себе несколько компонентов – информация о физических свойствах сигнала, идущая от органов чувств; инфор мация о мотивациях субъекта и предыдущем опыте, связанном с воспринимаемым событием, идущая из внутренних структур мозга; результат синтеза информации от разных источников в единый образ внешнего объекта.

Синтез информации от разных источников осуществляется в особых участках, расположенных внутри ассоциативной коры в височных или лобных долях. Каждая из стадий обработки речи связана с собственными участками ассоциативной коры, что можно обнаружить при анализе ССП.

Также было показано, что восприятие конкретных и абстрактных образов различается по тем областям коры, которые вовлечены в информационный синтез и по направлению корково-корковых связей. Таким образом, результаты нейропсихологических исследований А.Р. Лурии о взаимодействии речевых и неречевых функций мозга находят хорошее подтверждение в работах современных авторов, применяющих новейшие методы нейрокартирования.

В целом, деятельностный подход к развитию когнитивной нейролингвистики учитывает одновременно социальные условия, в которых происходит процесс познания, и человеческие интенции, определяемые потребностями и мотивациями субъекта. В зависимости от условий и мотиваций, мозговые процессы, связанные с речью, могут проходить принципиально по-разному у разных групп людей или даже у одного и того же испытуемого. С нашей точки зрения, деятельностный подход к нейролингвистике имеет большие перспективы для дальнейшего развития.

В настоящее время информационно-деятельностная среда человеческой жизни претерпевает быстрые изменения, связанные с внедрением компьютерной техники и информационных технологий. В частности, кардинально меняются как условия познавательной деятельности, так и условия межчеловеческой коммуникации. Это несомненно должно оказать влияние на организацию внутренних мозговых функций. Ситуация напоминает ту социальную обстановку

В начале XX в. изменения в человеческой деятельности были связаны с развитием городов и промышленного производства, а также с распространением грамотности и научного образования. В начале нашего столетия мы наблюдаем изменения жизни, связанные с внедрением информационных технологий, межкультурных интернациональных коммуникаций и миграций, распространени ем новых образовательных систем, ориентированных на современные общественные запросы. К сожалению, такие изменения имеют не только позитивные, но и негативные последствия для психического здоровья человека. Существуют поведенческие расстройства, вызванные усилением информационной нагрузки на головной мозг.

Современная наука не позволяет полностью предсказать последствия изменения информационно-коммуникационной среды. Это выдвигает требования к исследователям на развитие методологии и осуществление нейрокогнитивных исследований на основе деятельностного подхода.

В свою очередь, ключевой проблемой деятельностного подхода является определение того, что есть человеческое сознание. Несмотря на многочисленные попытки определить, что представляет собой феномен сознания, среди исследователей все еще нет единого, общего для всех понимания сути этого феномена.

Мы исходим из представления о сознании как о способности индивида произвольно направлять свое внимание на любой фрагмент собственного жизненного опыта или концентрировать внимание на объектах внешней реальности для достижения опять-таки произвольно установленных целей. Соответственно, понятие сознания связывается с понятием целенаправленности поведения и самоопределением личности. В рамках такого определения мы можем говорить о различных реакциях на речевые стимулы в зависимости от человеческих целей, мотиваций и способа самоопределения личности. Возможно, такое определение может служить основой для разработки методологии современной нейролингвистики.

Подводя итоги, можно сказать следующее: современная когнитивная нейролингвистика представляет собой не единую, методологически связанную науку, а, скорее, несколько слабо взаимодействующих подходов, каждый из которых развивается в собственном направлении. С нашей точки зрения, деятельностный подход к развитию методологии когнитивной нейролингвистики является наиболее актуальным в настоящее время, поскольку позволяет проводить исследования, отвечающие вызовам современного общества.

Использованная литература:

1. Савостьянов А.Н. Психофизиологическая проблема в русской науке. Новосибирск, 2000. 127 с.

2. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. М., 1966.

3. Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики. М. : Едиториал УРСС, 2004. 43 с.

4. Grice H.P. Presupposition and Conversational Implicature // P. Cole (ed.). Radical Pragmatics. N. Y. : Academic Press, 1981. P. 183–198.

5. Kristensen L.B., Wang L., Petersson K.M., Hagoort P. The Interface Between Language and Attention: Prosodic Focus Marking Recruits a General Attention Network in Spoken Language Comprehension. Cereb Cortex, 2012.

6. Basar E. (Ed.) Brain Functions and Oscillations. II. Integrative Brain Function. Neurophysiology and Cognitive Processes. Springer ; Berlin ; Heidelberg, 1999.

7. Friedrich M., Herold B., Friederici A.D. ERP correlates of processing native and non-native language word stress in infants with different language outcomes // Cortex. 2009. № 45(5). P. 662–676.

8. Hagoort P. Interplay between syntax and semantics during sentence comprehension: ERP effects of combining syntactic and semantic violations // J Cogn Neurosci. 2003. № 15(6). P. 883–899.

9. Черниговская Т.В., Деглин В.Л., Меншуткин В.В. Функциональная специализация полушарий мозга человека и нейрофизиологические механизмы языковой компетенции // Доклады АН СССР. 1982. Т. 267, № 2. С. 499–502.

10. Леутин В.П., Николаева Е.И. Функциональная асимметрия мозга. Мифы и действительность. СПб. : Речь, 2008. 368 с.

ЛИЧНОСТНОЕ И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ РАЗВИТИЕ С.ЕСЕНИНА

Калдыбаев Нургали.,
магистрант Университета им. Ж.А. Ташенева, город Шымкент, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается процесс личностного и художественного становления Сергея Есенина — одного из самых ярких представителей русской поэзии начала XX века. Анализируются ключевые этапы его биографии, оказавшие влияние на поэтический стиль, мировоззрение и тематику творчества.

Аңдатпа. Бұл мақалада XX ғасыр басындағы орыс поэзиясының көрнекті өкілі Сергей Есениннің тұлғалық және көркемдік қалыптасу үдерісі қарастырылады. Ақынның өмір жолындағы негізгі кезеңдер, шығармашылығына әсер еткен тарихи және рухани факторлар талданады.

Abstract. This article explores the personal and artistic evolution of Sergey Yesenin, one of the most prominent Russian poets of the early 20th century. It analyzes the key stages of his life that influenced his worldview, poetic style, and themes.

Сергей Александрович Есенин (1895–1925) – верный и горячий патриот своей Родины. Это поэт, который связан с родной землей, с народом и с народным творчеством. Конечно, он не сразу нашел свое литературное кредо: он бросался из одного направления в другое. Сначала выступал в лаптях и рубахе с новокрестьянскими поэтами, затем, сменив все на пиджак и галстук, создавал с имажинистами новую литературу. В конце концов, он отказался от всех школ и стал свободным художником, заявив: «Я не крестьянский поэт и не имажинист, я просто поэт», «Я отвоевал свою свободу»[1;68].

В 1915 г. Есенин прибыл Петроград. Он сразу отправился к своему авторитету в мире литературы – Александру Блоку. Тот познакомил его с писателем Михаилом Мурашевым и поэтом Сергеем Городецким. Известные петроградские авторы дали юноше рекомендательные записки в редакции журналов, и, наконец, стихи Есенина появились в столичных изданиях. Лето 1915 г. поэт провел в родной деревне. Здесь он подготовил рукопись сборника «Радуница», написал стихотворения «Белая свитка и алый кушак…», «Разбойник», повесть «Яр», рассказы «Бобыль и Дружок» и «У белой воды». Поэт собирал народные песни, сказки, частушки и загадки – позже они вошли в сборник «Рязанские побаски, канавушки и страдания» [2;18].

Вернувшись в Петроград, Есенин стал членом объединения крестьянских писателей «Краса». Вместе с его участниками поэт впервые выступил на открытом литературном вечере. По словам Городецкого, это был «первый публичный успех Есенина». Вскоре «Краса» распалась, и Есенин перешел в литературно-художественное общество «Страда». Несмотря на большой успех, он едва сводил концы с концами: выступления почти ничего не приносили.

В 1916 г. вышел первый сборник Есенина – «Радуница». О Есенине заговорили как о самобытном поэте-лирике, художнике «дивных красок», творце, у которого есть будущее.

Сам поэт писал: «Стихи мои произвели большое впечатление. Все лучшие журналы того времени стали печатать меня, а осенью появилась моя первая книга «Радуница». О ней много писали. Все в один голос говорили, что я талант. Я знал это лучше других».

Вскоре после выхода книги Есенина призвали в армию. Благодаря ходатайству полковника Дмитрия Ломана, поэт отправился не на фронт Первой мировой войны, а в Петроградский резерв военных санитаров, оттуда – в Царскосельский лазарет. Своим покровительством Ломан рассчитывал приблизить к себе Есенина и сделать из него придворного поэта. Однако этот расчет не оправдался. Поэт написал ряд свободолюбивых стихотворений: «За темной прядью перелесиц», «Синее небо, цветная дуга...», «Микола»[3;68].

«Неприятности» настигли Есенина в феврале 1917 года, когда он вновь «отказался написать стихи в честь царя», – вольнолюбивого поэта отправили на фронт в дисциплинарный батальон. Однако попасть на войну он не успел: началась Февральская революция, вслед за которой все решения царского режима были отменены. В этот период Есенин создал цикл поэм «Товарищ», «Певущий зов», «Отчарь» и «Октоих», в которых возник образ революции. Сам поэт признавался, что «первый период революции встретил сочувственно, но больше стихийно, чем сознательно» [4;87].

В марте 1918 г. Есенин приехал в Москву. Здесь поэт подготовил к печати сборники стихов «Голубень», «Преображение» и «Сельский часослов», написал теоретический трактат «Ключи Марии» о творчестве и литературе, сочинил поэмы «Инония» и «Иорданская голубица» с библейскими мотивами. Несмотря на то, что Есенин с воодушевлением принял Октябрьскую революцию, он тяжело переживал ломку крестьянского быта. Эти печальные, ностальгические настроения легли в основу поэмы «Сорокоуст».

На одном из поэтических вечеров 1918 г. Есенин вместе с Анатолием Мариенгофом, Вадимом Шершеневичем и Рюриком Ивневым решили создать новую школу поэзии – имажинизм. Главной идеей этого литературного направления стала независимость образа (по-латински imago) от действительности. В 1919 г. поэты опубликовали декларацию имажинизма. Основной пункт программы они описывали так: «Образ как самоцель. Слово требует освобождения от идеи. Поедание образом смысла – вот путь развития поэтического слова». Идеи имажинистов звучали провокационно, но не свежо: декаденты пропагандировали освобождение поэзии от смысла еще до революции. Есенин быстро убедился в несостоятельности новой программы, а основные ее положения позже раскритиковал в статье «Быт и искусство» [5;78].

Однако порвать отношения с имажинистами Есенину сразу не удалось – он слишком привык к постоянным совместным кутежам. Разгульный образ жизни отразился на творчестве поэта: он создал цикл стихотворений «Москва кабацкая». Из лирики исчезла жизнерадостность и деревенские зарисовки, на смену пришли мрачные пейзажи ночного города, где бродит потерянный лирический герой.

Повседневный быт угнетал поэта: «Живу я как-то по-бивуачному, – жаловался он в одном из писем, – без приюта и без пристанища, потому что домой стали ходить и беспокоить разные бездельники. Им, видите ли, приятно выпить со мной! Я не знаю даже, как и отделаться от такого головотяпства, а прожигать себя стало совестно и жалко».

Выход из этого положения Есенин нашел в творчестве. Поэт работал над драматической поэмой «Пугачев» и решил отправиться в путешествие по местам пугачевского движения. В 1921 г. Есенин покинул Москву. В поездке поэт закончил поэму и смог отвлечься. Новое произведение публика приняла радушно. Максим Горький писал: «Даже не верилось, что этот маленький человек обладает такой огромной силой чувства, такой совершенной выразительностью»[6;55].

Весной 1922 г. Есенин уехал за границу. Он побывал в Германии, Бельгии, Франции, Италии, Америке. Впечатления поэта от зарубежной поездки были противоречивыми. В

своих письмах он отмечал внешнюю красоту – «после нашей разрухи здесь все прибрано и выглажено под утюг». Но в то же время он не чувствовал в этом духовности: «Человека я пока еще не встречал и не знаю, где им пахнет. Пусть мы нищие, пусть у нас голод, холод и людоедство, зато у нас есть душа, которую здесь сдали за ненадобностью в аренду под смердяковщину». В путешествии Есенин продолжал работать. Он начал писать драматическую поэму «Страна негодяев», сделал наброски поэмы «Чёрный человек».

С Анной Изрядновой Есенин познакомился в 1913 г. в типографии Сытина. Вместе они не только работали, но учились в университете Шанявского. Вскоре у них завязался роман. Изряднова вспоминала: «Ко мне очень привязался, читал стихи. Требователен был ужасно, не велел даже с женщинами разговаривать – «они нехорошие». Настроение было у него упадочное – он поэт, никто не хочет его понять, редакции не принимают в печать, отец журит... Все жалованье тратил на книги, журналы, нисколько не думал, как жить»[7;98].

Через несколько месяцев после знакомства Есенин и Изряднова начали жить вместе. Есенин почти сразу разочаровался в семейной жизни: свое предназначение он видел в литературе и поэтическом успехе. Изряднова чувствовала себя помехой: «Есенину пришлось много канителиться со мной (жили мы только вдвоем)». В 1915 г. у них родился сын Юрий, а Есенин оставил Анну.

Первой официальной женой Есенина стала Зинаида Райх. Знакомство пришлось на весну 1917 г. К тому моменту Есенин уже был известным поэтом, а она работала секретарем-машинисткой в газете «Дело народа». Есенины жили в Орле, затем переехали в Петроград, оттуда в 1918 году – в Москву. Семейная жизнь вновь не ладилась, и поэт ушел от нее. Официально они развелись только в 1921 г. В браке у Есениных родилось двое детей – дочь Татьяна и сын Константин.

Осенью 1921 г. Есенин познакомился с Айседорой Дункан. Американская танцовщица приехала в страну на гастроли. Чувства между поэтом и артисткой вспыхнули практически сразу. «Это была глубокая взаимная любовь», – писал Сергей Городецкий. «Конечно, – добавлял он, – Есенин был влюблен столько же в Дункан, сколько в ее славу, но влюблен был не меньше, чем вообще мог влюбляться».

В 1922 г. Сергей Есенин и Айседора Дункан поженились. Литератор решил сопровождать свою жену на гастролях за границей. Сам он планировал за границей вести творческую пропаганду родины. Друзьям поэт заявлял: «Я еду на Запад для того, чтобы показать Западу, что такое русский поэт». Властям обещал наладить в Берлине издательство книг русских поэтов, а в Америке – урегулировать отношения между советским государством и США.

В Советский Союз пара возвратилась в 1923 г., и вскоре супруги расстались. Есенина и Дункан многое разделяло: разница в возрасте (танцовщица была старше поэта на 17 лет), языковой барьер, разница в мировоззрении. Общий товарищ Сергей Коненков писал: «Дункан была необычная, яркая фигура. Она много дала Есенину, но еще больше забрала у него нравственных и душевных сил» [8;68].

Сергея Есенина «всегда тяготила семейная неустроенность, отсутствие своего угла», – писала сестра поэта Александра. Это ощущение не оставило литератора и с новыми отношениями. В 1925 г. Есенин познакомился с Софьей Толстой, внучкой Льва Толстого. Через несколько месяцев они поженились. Но и этот брак не осчастливил Есенина: «Все, на что я надеялся, о чем мечтал, идет прахом. Видно, в Москве мне не остепениться. Семейная жизнь не клеится, хочу бежать». С Софьей Толстой поэт развелся через полгода совместной жизни.

На родину поэт вернулся только через год. Он распрощался со всеми литературными направлениями, к которым себя когда-то причислял, и заявил: «Я не крестьянский поэт и не имажинист, я просто поэт». Он решил стать «певцом новой жизни» и написал

историко-революционную поэму «Песнь о великом походе», героическую повесть «Поэма о 36», стихотворение о революции «Воспоминание».

В сентябре 1924 г. Есенин отправился в закавказские республики. За полгода своего путешествия он выпустил две книги стихов – «Русь Советскую» и «Страну Советскую», написал «Балладу о двадцати шести», стихотворения «Письмо к женщине», «Мой путь», «Капитан земли», «Русь уходящая», «Русь бесприютная», «Цветы», «Памяти Брюсова», начал поэму «Анна Снегина» и цикл стихов «Персидские мотивы».

Так часто в родную деревню Есенин не приезжал никогда, как в последнее время. В 1924 г. посетил родные места пару раз, а в 1925 г. навещал пять раз. Здесь он создал стихотворения «Возвращение на родину», «Отговорила роща золотая...», «Низкий дом с голубыми ставнями...», «Видно, так заведено навеки...». Деревенские впечатления позже легли в основу других произведений поэта: «Этой грусти теперь не рассыпать...», «Не вернусь я в отчий дом...», «Спит ковыль. Равнина дорогая...», «Сыпь, тальянка, звонко, сыпь, тальянка, смело...». Все произведения Есенина пропитаны глубочайшей любовью к родному краю.

К середине 1925 г. на смену плодотворному творческому периоду Есенина пришла полоса душевного кризиса. Пессимистические настроения и расшатанные нервы осложнялись физическим недомоганием. Врачи настояли, чтобы поэт прошел курс лечения в психоневрологической клинике. В больнице Есенин продолжал работать. Здесь он написал «Не гляди на меня с упреком…», «Ты меня не любишь, не жалеешь…», «Может, поздно, может, слишком рано…», «Кто я? Что я? Только лишь мечтатель…», которые вошли в цикл «Стихи о которой…». Так и не долечившись в клинике, литератор решил резко порвать с прошлым и уехал в Ленинград. Однако обрести покой писателю не удалось: его постоянно посещали старые знакомые. 28 декабря 1925 г., ослабленный болезнью и депрессивными мыслями, поэт покончил с собой. Похоронили его на Ваганьковском кладбище в Москве.

Жизнь Есенина, совпавшая с трагическими испытаниями России, отражает ключевые черты русского национального характера: странничество, неровность, поиск абсолютного идеала. Жизнь Есенина – это череда проб и ошибок, подчас роковых. И все же даже в далеких странствиях, в периоды мучительных сомнений поэт с нежностью вспоминал о своей малой Родине: о деревне, матери, отчем доме, приокских лугах, усадьбе.

Использованная литература:

1. Аннинский Л. Конгениальная пара // Родина. – 2007. – № 10. – С. 113.
2. Башков В.П. В старинном селе над Окой: Путешествие на родину Сергея Есенина. – М.: Просвещение, 1991. – 159 с.
3. Басинский П., Прилепин З. Душа проходит, как любовь... 120 лет со дня рождения Сергея Есенина // Российская газета. – 2015. – 2 октября. – С. 13.
4. Белоусов В. Сергей Есенин. Литературная хроника. Ч. 1. – М.: Сов. Россия, 1969. – 301 с.
5. Белоусов В.Г. Сергей Есенин. Литературная хроника. Ч. 2. – М.: Сов. Россия, 1970. – 413 с.
6. Боброва Л.И. Литературно-музыкальная композиция, посвященная творчеству С.А. Есенина // Литература в школе. – 2009. – № 7. – С. 47–48.
7. Боброва Л.И. Христианская символика на примере анализа стихотворения С.А. Есенина «Осень» // Литература в школе. – 2012. – № 2. – С.12–18.
8. Бруева Т. Чистый голос России: литературно-поэтический вечер по творчеству Есенина // Библиополе. – 2010. – № 9. – С.67–69.

БИЛИНГВАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В КАЗАХСТАНЕ

Ботабаева Жанна Нуралиевна., кандидат филологических наук, АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», г.Шымкент
botabayeva_janna@mail.ru,
https://orcid.org/0009-0009-8406-2113?lang=ru.
Ажибекова Жанар Фазиловна., магистрант Университета им. Ж.А. Ташенева, город Шымкент, Казахстан.

Аңдатпа. Бұл ғылыми мақала Қазақстандағы билингвизм тақырыбына арналған. Жұмыста автор негізгі назарын қостілділікке аударады. Сондай-ақ мақалада ұлттық-орыс тілді ортада ана тілінің қоғамдық функцияларының дамуы сипатталады.

Abstract. This scientific article is dedicated to the topic of bilingualism in Kazakhstan. The author focuses primarily on bilingualism. The article also describes the developme.

Ключевые слова: билингвизм, язык, общение, образование, трехязычие, билингвальные образовательные программы, общественных функций родного языка.

В настоящее время в современном языкознании наиболее развивающимся направлением выступает социолингвистика, которая изучает полный комплекс всех проблем, отражающих характер связей между человеком, обществом и языком. Данный раздел рассматривает вопросы языковой политики и планирования, описывает аспекты статусного и корпусного строительства в условиях современной языковой ситуации, анализирует проблемы взаимодействия и сохранения языков в условиях использования двуязычия, характеризует речевое поведение и особенности формирования коммуникации билингвов разных возрастных групп, описывает развитие общественных функций родного языка в условиях национально-русского двуязычья и др. [1, 24].

Двуязычие, а также многоязычие – это существование и функционирование двух или нескольких языков в пределах одного государства. Двуязычие или билингвизм в Казахстане - это гармоничное сочетание функции национального и русского языков, позволяющее улучшить международное и межнациональное общение.

Одно из самых больших богатств, которое родители дарят детям- это язык, с его помощью выражаются мысли, чувства, оттенки настроения. Большинство людей в современном мире владеют более, чем одним языком. Обычно один язык доминирует, другой является более «слабым».

По данным ряда исследователей, билингвов (двуязычных) в мире намного больше, чем монолингвов. Известно, что к настоящему моменту детский билингвизм охватывает почти половину детей на нашей планете. Предполагается, что данная тенденция будет в последующем расти и дальше.

В словарях понятие «билингвизм» трактуется как знание двух языков. Различают естественный и искусственный. Билингв – это лицо, владеющее двумя языками. Механизм билингвизма – умение легко переходить с одного языка на другой.

На земле большая часть населения, около 70% владеет, в той или иной степени, двумя или более языками. Как показывает практика, такое явление свойственно регионам, на территории которых проживают люди разных национальностей. Для Казахстана, где существуют государственный казахский и официальный русский языки, также характерно многоязычие. По данным статистики по количеству билингвов и даже полилингвов Казахстан опережает другие страны СНГ. Несмотря на это, у нас не отмечалось и не отмечается социального напряжения на национальной почве и по причине несбалансированности двуязычия [2, 3].

В нашей стране созданы все условия для развития билингвизма. Сбалансированность общения на двух языках - на казахском и на русском - является ключевым моментом для успешного освоения ребенком двух языков. Конечно, очень важно участие родителей в воспитании билингвизма у детей. Это основное упущение родителей. Сегодня билингвизм в нашей стране у детей развивается «стихийно», поэтому в речи ребенка наблюдается много смешений. Родители должны сбалансировать общение на двух языках.

Что дает ребенку в жизни билингвизм?

Двуязычие положительно сказывается на развитии памяти, умении понимать, анализировать явления языка, сообразительности, быстроте реакции, математических навыках и логике. Полноценно развивающиеся билингвы, как правило, хорошо учатся и лучше других усваивают абстрактные науки, литературу и другие иностранные языки [3, 173].

Сейчас большое внимание уделяется исследованию общих тенденций современной языковой жизни Казахстана. Основными среди них являются следующие:

- возрождение интереса к национальным языкам и к национальным культурам;
- стремление расширить социальные функции государственного языка в разных сферах общения [4,7].

Двуязычие стало реальностью, потребностью нашего времени. Особую роль двуязычия – билингвизма отмечал Ч.Айтматов: «Мы имеем дело с новым аспектом общечеловеческой культуры – ибо билингвизм стыкует разные языки и, стало быть, разные формы мышления, и, стало быть, разные мироощущения, а это, как всякое явление на стыке науки и культур, - создает новый уровень сознания, создает дополнительное движение…» [5,5].

Для работников лесохозяйственной деятельности издаются двуязычные специальные терминологические словари, словари политических, юридических терминов, которые помогают в каждодневной деятельности отдельных органов. Также необходимо отметить, что наряду с двуязычными изданиями, выпускаются русско-казахско-английские предметно-тематические словари, что позволяет расширить официальную лексику.

Закон Республики Казахстан «О языках» определяет, казахский язык как государственный, однако русский язык сохраняет свою информационную ценность и коммуникативную комфортность. Самые объективные и взвешенные прогнозы показывают, что еще довольно долго роль обоих языков во всех сферах нашей жизни будет оставаться сбалансированной, поскольку русский язык и русская литература стали неотъемлемой частью духовной жизни всего казахстанского общества [6, 3].

В Казахстане за годы независимости изменился «коллектив» носителей русского языка – социальный субстрат. [7; 6].

Влияния современного времени активизировали использование трех языков.В настоящее время используется казахский язык как государственный, русскийв качестве официального и английский как востребованный глобализацией мировой экономики и повсеместной информатизации, которые диктует нам время. Можно смело говорить о развитии трехязычия [8, 107].

И это также вполне естественно. И русский и английский языки являются не только средством общения, но и оптимальными каналами получения мировых знаний.

В настоящее время существуют три модели билингвальных образовательных программ: программа обогащения, переходная программа и программа сохранения языка. В зависимости от целей и содержания в школе и вузе можно обеспечить минимальный, частичный или полный билингвизм [9,2].

Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев считает необходимым, чтобы казахстанская молодежь знала три языка: казахский, русский и английский. В связи

с чем, Глава государства дал поручения правительству по развитию в Казахстане дошкольного образования и триязычия: «Первое - на основе передового международного опыта внедрить современные методы обучения в дошкольных воспитательных учреждениях, они должны быть инновационными, с образованием технологии и креативности. Второе - детально разработать системное предложение на предмет охвата дошкольным образованием детей. Третье - на уровне дошкольного образования обеспечить повсеместное внедрение триязычия. Так мы можем построить логическую систему овладения языками. Азы будут изучать на уровне детского сада, в школе базовый уровень, в университете или в колледже - профессиональный язык по специальностям» [9].

В заключении хочется отметить, что билингвальное образование, которое мы считаем необходимым, дело для Казахстана не новое. По сравнению со многими другими странами, где происходят процессы ограничения использования других языков кроме государственного, в Казахстане наравне востребованы и полноценно функционируют два языка – казахский и русский, культуры двух наций имеют тесное исторически сложившееся и постоянное сотрудничество. Население нашей страны продолжает активно использовать русский язык как язык международного общения.

Использованная литература:

1. Сулейменова Э.Д. О казахстанской лингвистике: к десятилетию независимости Казахстана /Э.Д. Сулейменова // Вестник Казахского Национального университета им. Аль-Фараби (серия: филологическая). – 2001 - № 16.

2. Исаев М.К. Билингвальное образование: вызов времени / М.К. Исаев //Русский язык и литература в казахской школе. – 2004 -№3.

3. Кашкимбаев З. билингвизм как средство формирования культуры межнационального общения нравственного воспитания школьников / З. Кашкимбаев // Поиск. Гуманитарная наука. – 2000 – № 4-5.

4. Каспарова М.Г.Иноязычные способности как психолочическая препосылка формирования билингвизма//Психология билингвизма:Вып.2.

5. Казахстанская правда, 11 июня 1999 года - С. 3//.Жумагулова Б. «Полиязычие – путь в будущее»

6. Кубаева И. Учебники казахского языка как иностранного в США и РК /И. Кубаева // Казахский язык и литература в русской школе. –2004 - №1.

7. О нормах русского языка в современном Казахстане //Русский язык и литература в казахской школе. – 2004 - № 3.

8. Де Цилла Р. Что значит билингвальный: Формы и модели двуязычного обучения// Иностр.языки в школе.-1995.№7.

9. «Казахстан на пути к обществу знаний»// Астана, 5 сентября 2012 года (Выступление Президента Казахстана Н.А. Назарбаева перед студентами Назарбаев Университета)

БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМДА ИЖТИМОИЙ КОМПЕТЕНЦИЯНИНГ ИЖТИМОИЙ МАСЪУЛИЯТ РИВОЖИГА ТАЪСИРИ

Акнур Жунисова
Жумабек Ташенев номидаги университет
катта ўқитувчиси

Аннотация. Мақолада ижтимоий компетенциянинг коммуникатив ва фуқаролик таркибий қисмлари, уларнинг мазмуни ва шахс ривожланишидаги ўрни илмий-педагогик жиҳатдан таҳлил қилинган. Ижтимоий компетенция ахлоқий, ҳуқуқий, коммуникатив ва фуқаролик компонентлар уйғунлигида шаклланувчи интеграл сифат сифатида талқин этилади. Бошланғич таълим ёшида ижтимоий компетенция ва ижтимоий масъулият ривожланишининг психологик хусусиятлари очиб берилган, уларнинг ўзаро боғлиқлиги асосланган. Мақолада дарс ва синфдан ташқари фаолият уйғунлиги, педагогнинг шахсий намунаси, шунингдек, оила–мактаб–жамоатчилик ҳамкорлигининг ижтимоий компетенция ва масъулиятни шакллантиришдаги аҳамияти ёритилган. Тадқиқот натижалари бошланғич таълимда фаол, масъулиятли ва ижтимоий онгли фуқарони тарбиялаш учун назарий ва амалий асос сифатида хизмат қилади.

Калит сўзлар: ижтимоий компетенция, коммуникатив компетенция, фуқаролик позицияси, ижтимоий масъулият, бошланғич таълим, педагогик шарт-шароитлар, фуқаролик тарбияси.

Аннотация. В статье анализируются коммуникативный и гражданский компоненты социальной компетенции, их содержание и значение в развитии личности. Социальная компетенция рассматривается как интегральное качество, формирующееся во взаимосвязи нравственного, правового, коммуникативного и гражданского компонентов. Раскрываются психологические особенности формирования социальной компетенции и социальной ответственности у учащихся младшего школьного возраста, обосновывается их взаимная обусловленность. Особое внимание уделено роли учебной и внеучебной деятельности, личного примера педагога, а также сотрудничества семьи, школы и общественности в процессе воспитания социально активной и ответственной личности. Полученные выводы могут быть использованы в практике начального образования.

Ключевые слова: социальная компетенция, коммуникативная компетентность, гражданская позиция, социальная ответственность, начальное образование, педагогические условия, гражданское воспитание.

Abstract. The article analyzes the communicative and civic components of social competence and their role in personal development. Social competence is interpreted as an integral quality formed through the interaction of moral, legal, communicative, and civic components. The psychological characteristics of the development of social competence and social responsibility in primary school age are examined, and their close interrelationship is substantiated. Special attention is paid to the integration of curricular and extracurricular activities, the personal example of teachers, and cooperation between family, school, and community in fostering socially active and responsible individuals. The findings provide a theoretical and practical basis for improving social competence education in primary schools.

Key words: social competence, communicative competence, civic position, social responsibility, primary education, pedagogical conditions, civic education.

Дунёда бошланғич синф ўқувчиларида ижтимоий масъулият, фуқаролик компетенцияси ва жамиятда конструктив муносабатлар маданиятини ривожлантириш йўналишида кўп қиррали илмий-педагогик тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Ривожланган мамлакатларда ижтимоий масъулият тарбияси таълимнинг устувор йўналишларидан бири сифатида эътироф этилмоқда. Бу жараёнда интерактив таълим шакллари, ўйинли методлар, ижтимоий лойиҳалар ва маҳаллий жамоа фаолияти билан

интеграция қилиб ўқитиш кенг қўлланилмоқда. Шунингдек, хорижий олимлар томонидан ишлаб чиқилган моделлар, методик тавсиялар ва дидактик воситалар бизнинг педагогик амалиёт учун ҳам илмий-амалий аҳамиятга эга.

Коммуникатив таркибий қисм шахснинг жамоада самарали мулоқот қилиш, ўз фикрини аниқ ва тушунарли етказиш, мулоқотда ўзаро ҳурмат тамойилларига амал қилиш, бошқаларнинг нуқтаи назарини эшитиш ва англаш қобилиятидир. Бу қисм фақат нутқ малакасини эмас, балки фаол тинглаш, муросага келиш ва конструктив муносабат қуриш кўникмаларини ҳам ўз ичига олади. Коммуникатив компетенция юқори бўлган шахс жамоавий фаолиятда кўпинча бирлаштирувчи ва ҳамкорлик муҳитини яратувчи шахсга айланади. Мулоқот маданияти ижтимоий масъулиятни амалий ҳаётга татбиқ қилишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга, чунки у шахснинг ҳамкорликда қарор қабул қилиш ва келишувга эришиш салоҳиятини белгилайди.

Фуқаролик таркибий қисм шахснинг ўзини жамиятнинг ажралмас қисми сифатида англаши, давлат ва жамият олдидаги бурчларини бажаришга онгли равишда интилиши, жамоатчилик ишларида иштирок этиш ва ижтимоий ташаббусларга бефарқ бўлмаслигидир. Бу қисм ватанпарварлик, ижтимоий адолатга содиқлик, умумий манфаатлар учун ҳаракат қилиш, муҳитни яхшилашга қаратилган фаол фуқаролик позицияси каби сифатлар билан белгиланади. Фуқаролик компоненти ривожланган шахс нафақат ўз манфаатларини, балки бутун жамиятнинг тараққиёти ва барқарорлигини таъминлайдиган фаол ҳаракатларга қўшилади. У давлат ва жамият ўртасида ижтимоий шериклик муҳитини шакллантиришда муҳим роль ўйнайди.

Бу тўрт таркибий қисм ўзаро боғлиқ ҳолда шахснинг ижтимоий компетенциясини мукаммал шакллантиради, чунки ахлоқий йўналишсиз ҳуқуқий фаолият ёки ҳуқуқий маданиятсиз фуқаролик позицияси тўла қийматга эга бўлмайди; коммуникатив кўникмаларсиз эса улар амалиётда тўлиқ намоён бўлмайди.

Бошланғич таълим ёшида ижтимоий компетенция ривожланишининг психологик хусусиятлари, аввало, боланинг шахсий ва ижтимоий идентификация жараёнида намоён бўлади. Бу даврда (7–10 ёш) болаларда дунёқараш ва қийматлар тизими асослари шаклланади, шахсий “мен” концепцияси яққолроқ кўрина бошлайди ва уларнинг ўзини жамият аъзоси сифатида ҳис қилиш салоҳияти ортиб боради. Психологик нуқтаи назардан, бу ёшда болалар мулоқот орқали ўрганишга юқори мойил бўлади, тенгдошлар баҳосига сезгирлик кучаяди ва ижтимоий мақомини мустаҳкамлашга интилиш пайдо бўлади. Шу билан бирга, бошланғич синф ўқувчиларида ҳамдардлик (эмпатия) ҳисси ва бошқаларнинг ҳолатини англаш қобилияти жадал ривожланади. Бу ижтимоий компетенциянинг асосий таркибий қисмларидан бири ҳисобланади, чунки эмоционал англаш ва муносабатда самимийлик жамоавий фаолиятда ҳамкорлик ва ишонч муҳитини шакллантиради. Болалар, одатда, турли ўйинлар, ижодий машғулотлар ва қўшма вазифаларда иштирок этиш орқали мулоқот маданиятини, масъулият ҳиссини ва жамоадаги ролларни англаш кўникмасини ўзлаштирадилар.

Психологлар таъкидлаганидек, бу ёшда ижтимоий компетенцияни самарали ривожлантириш учун болаларнинг ички мотивациясини қўллаб-қувватлаш, уларга ижтимоий аҳамиятга эга қарорлар қабул қилишда иштирок этиш имкониятини бериш ва жамоавий фаолиятда фаол субъект сифатида ўзини намоён қилиш шароитини яратиш зарур. Чунки бошланғич ёшдаги ижтимоий кўникмалар боланинг келгуси ҳаётдаги ахлоқий позицияси, ҳуқуқий онги ва фуқаролик фаоллиги учун асосий психологик пойдевор вазифасини бажаради.

Ижтимоий компетенция ва ижтимоий масъулият ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлиб, бир-бирини тўлдирувчи ва мустаҳкамловчи шахсий-ижтимоий сифатлар тизимини ташкил этади. Ижтимоий компетенция шахснинг жамиятда самарали фаолият юритиши учун зарур билим, кўникма ва малакалар мажмуасини ифода этса, ижтимоий масъулият ушбу билим ва кўникмаларни ахлоқий-ҳуқуқий мезонлар асосида амалиётга татбиқ этишга бўлган ички эҳтиёж ва тайёрликни англатади. Бошқача қилиб айтганда, ижтимоий компетенция шахснинг “қила олиш” салоҳиятини белгиласа, ижтимоий масъулият унинг “қилишни хоҳлаш ва зарур

деб билиш” позициясини ифода этади. Бу икки тушунча биргаликда шахснинг фаол фуқаролик позициясини шакллантиради, жамоавий муносабатларда онгли иштирокини таъминлайди ва уни жамият манфаатлари йўлида маъсулиятли қарорлар қабул қила оладиган баркамол шахс сифатида камол топтиради.

Ижтимоий компетенциянинг масъулият шаклланишига таъсири комплекс ва кўп қиррали жараён бўлиб, у шахснинг ахлоқий, ҳуқуқий, коммуникатив ва фуқаролик жиҳатларини уйғун тарзда ривожлантириш орқали намоён бўлади. Биринчи навбатда, ижтимоий компетенция шахсга ўз бурчи ва жамият олдидаги жавобгарлигини тўғри англаш имконини беради. Бу англаш жараёни фақат назарий билимлар билан эмас, балки турли ижтимоий вазиятларда амалий тажриба орқали мустаҳкамланади. Масалан, синфдан ташқари фаолият, гуруҳли ижодий ишлар, жамоатчилик ташаббусларида иштирок этиш ўқувчиларда ўз позициясини ифода этиш, жамоавий қарор қабул қилиш ва уни амалга оширишда масъулиятли бўлиш кўникмасини ривожлантиради.

Иккинчидан, ижтимоий компетенция инсонда фаол фуқаролик позициясини шакллантиришга хизмат қилади. Бу ҳолатда шахс ўзини жамиятнинг ажралмас қисми сифатида англаб, унинг манфаатлари йўлида ҳаракат қилишни ички эҳтиёж сифатида қабул қилади. Ижтимоий компетенциянинг юқори даражаси шахснинг қарор қабул қилишда қонун устуворлиги, адолат ва инсоф тамойилларига амал қилишини таъминлайди, бу эса масъулиятли хулқ-атворнинг асосий белгисидир. Тадқиқотчи А.К.Кусаинов бу ҳақда шундай дейди: “Ижтимоий компетенцияси юқори бўлган ўқувчи ўзининг ҳар бир ҳаракатини жамоат манфаати нуқтаи назаридан баҳолай олади ва шу орқали масъулият ҳисси ортади”.[1]

Бу фикрдан кўриниб турибдики, Кусаинов ижтимоий компетенция ва масъулият ўртасидаги боғлиқликни фаол фуқаролик позицияси орқали тушунтиради. Унинг таъкидича, ижтимоий компетенция фақат билим ва кўникмалар йиғиндиси эмас, балки шахснинг ўз ҳаракатларини жамият манфаатлари билан солиштириб баҳолаш қобилиятидир. Бундай ёндашувда жамоат манфаатини биринчи ўринга қўйиш шахсда ички назорат механизмларини фаоллаштиради, бу эса масъулият ҳиссининг табиий ўсишига олиб келади. Шу билан бирга, Кусаинов таъкидлаган нуқта шуки, жамоат манфаатига асосланган ўзини баҳолаш фақат ташқи талаблар натижаси эмас, балки ички эҳтиёж ва қадриятлар тизими билан уйғун бўлиши керак. Демак, ижтимоий компетенция ва масъулият ўзаро интеграл жараён бўлиб, уларнинг уйғун ривожланиши баркамол фуқарони тарбиялашнинг асосий йўли ҳисобланади.

Тадқиқотчи фикридан англашиладики, ижтимоий компетенция фақатгина шахснинг билими ёки мулоқот кўникмаси билан чегараланмайди, балки унинг ички ахлоқий позициясини мустаҳкамловчи, ўз ҳаракатларига баҳо беришда жамият манфаатини биринчи ўринга қўядиган фаолият моделини шакллантиради. Демак, ижтимоий компетенция ва масъулият ўзаро боғлиқ ҳолда шахсни баркамол фуқаро сифатида тарбиялашнинг асосий шартларидан бири бўлиб хизмат қилади.

Компетенциявий моделда масъулият шахснинг билим, кўникма ва малакаларини амалий ҳаётда самарали қўллашини таъминлайдиган асосий таркибий омиллардан бири ҳисобланади. Бу моделда масъулият фақат бурчни бажариш ёки қоидаларга риоя қилиш эмас, балки ўз фаолиятининг мақсад ва натижаларини онгли равишда баҳолаш, уларнинг жамият ва атрофдагиларга таъсирини инобатга олиш қобилиятидир. Масъулият компетенциянинг “қувватловчи ядроси” сифатида шахснинг фаол фуқаролик позициясини мустаҳкамлайди, ижтимоий муносабатларда барқарорлик ва ишонч муҳитини яратади.

Педагогик нуқтаи назардан компетенциявий моделда масъулият шахснинг ўз билим ва тажрибасини жамият манфаатларига йўналтириши, қабул қилинган қарорлар учун жавоб беришга тайёрлиги билан намоён бўлади. Масалан, фуқаролик компетенцияси доирасида масъулият ўзини маҳаллий жамоат ишларида фаол иштирок этиш, умумий манфаатлар учун ташаббус кўрсатиш ва ижтимоий адолат принципларига амал қилишда кўрсатади. Шунингдек, масъулият компетенциянинг барча турларига: ахлоқий, ҳуқуқий, коммуникатив ва фуқаролик

[1] Кусаинов А.К. Ижтимоий компетенцияни шакллантиришнинг назарий асослари. – Остона: Билим, 2019. – Б. 76.

компетенцияларига чуқур интеграцияланган. Ахлоқий компетенцияда у одоб ва инсоф меъёрларига содиқлик сифатида; ҳуқуқий компетенцияда қонунларга риоя этиш ва ҳуқуқий муносабатларда ҳалол иштирок сифатида; коммуникатив компетенцияда мулоқотда самимийлик ва конструктивлик сифатида; фуқаролик компетенцияда ватанпарварлик ва фуқаролик ташаббускорлиги сифатида намоён бўлади. Умуман, компетенциявий моделда масъулият шахснинг барқарор ривожланишини таъминловчи марказий қадрият ва амалий фаолият мезони сифатида баҳоланади.

Миллий ўрта таълим стандартида “ижтимоий фаол фуқаролик компетенцияси” ўқувчи шахсини баркамол, жамиятда фаол иштирок этувчи ва фуқаролик бурчини англайдиган ёш сифатида тарбиялашнинг асосий мақсадларидан бири сифатида белгиланган. Ушбу компетенция ўқувчиларда ватанпарварлик, ҳуқуқий маданият, ижтимоий масъулият ва жамоавий ҳамкорлик кўникмаларини шакллантиришни назарда тутади. Мазкур йўналиш нафақат билим олиш жараёнида, балки синфдан ташқари ва жамоатчилик фаолиятларида ҳам тизимли тарзда ривожлантирилади.

“Ижтимоий фаол фуқаролик компетенцияси”нинг мазмуни, аввало, фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини англаш, миллий ва умуминсоний қадриятларга содиқлик, қонун устуворлигини ҳурмат қилиш, демократик жараёнларда иштирок этишга тайёрлик каби компонентларни ўз ичига олади. Шу билан бирга, у ижтимоий муаммоларга бефарқ бўлмаслик, жамоа манфаатларини шахсий манфаатлардан устун қўйиш, муҳокамаларда конструктив иштирок этиш ва жамият тараққиёти учун ташаббускор бўлиш каби фазилатлар билан бойитилади. Педагогик нуқтаи назардан, мазкур компетенция ўқувчиларда муаммоларни ҳал этишда ҳамкорликда ишлаш, ўз фикрини эркин ва масъулиятли ифода этиш, турли маданий ва ижтимоий муҳитларда фаол ва мувофиқлашган муносабат ўрнатиш қобилиятини ҳам ривожлантиради. Миллий таълим стандартида бу компетенция умумтаълим фаолиятининг барча босқичларида узлуксиз шакллантирилиши лозим бўлган устувор йўналиш сифатида белгиланган бўлиб, унинг амалий натижаси жамиятда масъул, онгли ва фаол фуқароларни вояга етказишдир.

Бошланғич таълим босқичида ижтимоий компетенция ва масъулиятни шакллантириш самарадорлиги, аввало, уларни ривожлантиришга хизмат қиладиган муайян педагогик шарт-шароитларни яратишга боғлиқ. Бу шарт-шароитлар таълим-тарбия жараёнининг мақсадли, мазмунли ва ташкилотчилик жиҳатдан уйғун тарзда йўлга қўйилишини таъминлайди. Шу билан бирга, улар ўқувчиларнинг ёш ва психологик хусусиятларига мос равишда шахсга йўналтирилган ва ижтимоий фаолликка ундаши мумкин бўлган усуллардан фойдаланишни назарда тутади.

Педагогик шарт-шароитлар тизимига таълим муҳитининг ижобий психологик-ахлоқий иқлими, ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги ўзаро ишонч ва ҳамкорликка асосланган муносабат, синфда ва синфдан ташқари фаолиятда демократик бошқарув элементларини жорий этиш, ўқувчиларни ижтимоий амалиётга жалб қилиш каби омиллар киради. Шунингдек, ўқув жараёнида инновацион педагогик технологиялардан фойдаланиш, интегратив ва лойиҳа-фаолиятли ёндашувларни амалга ошириш ҳам ижтимоий компетенция ва масъулият ривожланишини рағбатлантиради. Натижада, бундай шарт-шароитлар ўқувчиларнинг шахсий позициясини шакллантириш, жамият ҳаётида фаол иштирок этишга тайёрлик, ўз бурчи ва жавобгарлигини англашга қаратилган барқарор мотивацияни яратади.

Дарс ва синфдан ташқари фаолиятнинг уйғунлиги бу таълим-тарбия жараёнининг самарадорлигини оширишда муҳим педагогик принциплардан бири бўлиб, ўқувчи шахсини ҳар томонлама ривожлантиришга хизмат қилади. Дарсда олинган назарий билимлар синфдан ташқари машғулотларда амалиёт билан боғланганда, ўқувчиларда билимга бўлган қизиқиш ортиб, уларнинг ижтимоий фаоллиги ва масъулият ҳисси мустаҳкамланади. Масалан, она тили дарсида ўрганилган “Ватанпарварлик” мавзусини синфдан ташқари “Ёш қўриқчилар” клуби билан ҳамкорликда амалий тадбир сифатида ўтказиш ёки математикада ўрганилган ҳисоблаш кўникмаларини “Мактаб ярмаркаси”да амалга ошириш ўқувчиларда фаол фуқаролик ва жамоавий ҳамкорлик кўникмаларини шакллантиради.

Бу уйғунлик ўқувчида олинган билимларни ҳаётий вазиятларда қўллаш қобилиятини ривожлантириш билан бирга жамият манфаатлари йўлида ҳаракат қилишга ундайди. Жумладан, О.М.Матякубов таъкидлаганидек: “Синфдан ташқари фаолият бу ўқувчида масъулият, ҳамкорлик ва ташаббускорликни ривожлантиришнинг амалий мактаби”. [2] Шу тарзда, дарс ва синфдан ташқари фаолият уйғунлиги ўқувчи шахсий ва ижтимоий ривожланишининг ажралмас қисми бўлиб, уларни ҳаётда фаол, масъулиятли ва ижтимоий онгли фуқаро этиб вояга етказишда асосий педагогик омил ҳисобланади.

Педагогнинг шахсий намунаси ва ролини белгилаш бошланғич таълимда ижтимоий компетенция ва масъулиятни шакллантиришнинг энг таъсирчан воситаларидан биридир. Ўқитувчи фақат билим берувчи эмас, балки ўқувчилар учун ахлоқий мезон, ижтимоий фаоллик намунаси ва масъулият рамзи сифатида хизмат қилади. Болалар кўпинча катталарнинг сўзларидан кўра уларнинг амалий хатти-ҳаракатларига кўпроқ эътибор қаратадилар. Шунинг учун ўқитувчининг ўз фаолиятида ҳалоллик, ваъдага вафо, ҳамкорликда самарали иштирок, қонун ва қоидаларга амал қилиш каби сифатларни намоён этиши ўқувчида шунга ўхшаш хулқ-атворни шакллантиришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Масалан, агар ўқитувчи “Меҳр-шафқат” акциясида ўқувчилар билан бир қаторда фаол иштирок этса ёки синфда муҳокама қилинаётган ижтимоий масала бўйича ўз шахсий фуқаролик позициясини очиқ ифода этса, бу ўқувчилар учун кучли тарбиявий сигнал вазифасини бажаради. О.М.Матякубов бу ҳақда қуйидагича таъкидлайди: “Ўқитувчининг шахсий намунаси — ўқувчида ижтимоий масъулият ва фуқаролик маданиятини ривожлантиришнинг энг ишончли йўлидир”.[3] Шу тариқа, педагогнинг шахсий намунаси ва роли ўқувчи онгида ижтимоий бурч ва жавобгарлик туйғусини шакллантиришда назарий тавсиялардан кўра тез ва самарали таъсир кўрсатади.

Оила – мактаб – жамоатчилик ҳамкорлиги орқали ижтимоий компетенция ва масъулиятни ривожлантириш тарбия тизимининг барқарор ва узвий ишлаши учун зарур бўлган асосий шарт-шароитлардан биридир. Чунки боланинг ижтимоий қадриятлари ва хулқ-атвор меъёрлари фақат мактабда эмас, балки оиладаги муҳит ва жамоатчилик билан олиб бориладиган муносабатларда ҳам шаклланади. Оилада ўқувчи меҳр-оқибат, ҳурмат ва масъулиятнинг илк кўникмаларини эгалласа, мактабда уларни ижтимоий муносабатларда синаб кўради ва ривожлантиради. Жамоатчилик эса бу жараённинг амалиёт майдони сифатида хизмат қилади, унда ўқувчи ўз билим ва кўникмаларини ҳаётий воқеликда қўллаш имкониятига эга бўлади.

Оила – мактаб – жамоатчилик ҳамкорлигида ўқитувчи ва ота-оналарнинг ҳамкорлиги жуда муҳим. Масалан, маҳаллада ўтказиладиган экологик ҳашарларда ота-оналар, ўқитувчилар ва ўқувчиларнинг биргаликда иштирок этиши болаларда нафақат меҳнат маданиятини, балки умумий манфаатлар йўлида бирлашиш, жамоавий масъулият ҳиссини ҳам кучайтиради. Шунингдек, мактабда ташкил этиладиган “Оила куни” тадбирлари, маҳаллий маданий ёки хайрия акцияларига ота-оналар ва маҳалла фаолларини жалб этиш орқали болаларда ижтимоий ҳамкорлик ва фуқаролик фаоллиги мустаҳкамланади. О.ММатякубовнинг таъкидлашича, “ижтимоий масъулиятни шакллантириш жараёнида оила, мактаб ва жамоатчилик ўртасидаги узвий ҳамкорлик ўқувчида жамият манфаатларига хизмат қилишга бўлган онгли эҳтиёжни вужудга келтиради”. [4] Шундай қилиб, оила–мактаб–жамоатчилик ҳамкорлиги ўқувчининг ижтимоий компетенция ва масъулиятини ривожлантиришда бир бутун тарбиявий муҳит яратади ва унинг ижтимоий ҳаётдаги фаоллиги учун мустаҳкам пойдевор ҳосил қилади.

---

[2] Матякубов О.М. Жастарда әлеуметтік жауапкершілікті қалыптастырудың теориясы мен практикасы. – Шымкент: Ilm, 2018. – Б. 64.

[3] Матякубов О.М. Жастарда әлеуметтік жауапкершілікті қалыптастырудың теориясы мен практикасы. – Шымкент: Ilm, 2018. – Б. 64.

[4] Матякубов О.М. Жастарда әлеуметтік жауапкершілікті қалыптастырудың теориясы мен практикасы. – Шымкент: Ilm, 2018. – Б. 64.

Умуман, ижтимоий компетенция бу шахснинг жамиятда самарали мулоқот ва ҳамкорликка кириша олиш қобилияти, умумий манфаатлар йўлида фаолият кўрсата билиши ҳамда ахлоқий, ҳуқуқий, коммуникатив ва фуқаролик компонентларни ўзида мужассам этган интеграл сифатдир. Тадқиқотда ижтимоий компетенция ва ижтимоий масъулият ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, компетенциянинг мазмунида шахснинг жамият олдидаги бурчи ва жавобгарлиги акс этиши таъкидланди. Бошланғич таълим ёшида бу компетенциялар ривожланиши боланинг психологик, ижтимоий ва ахлоқий камолоти учун энг сезгир давр ҳисобланиши, шу сабабли уларни ривожлантиришда дарс ва синфдан ташқари фаолиятнинг уйғунлиги, педагог шахсий намунаси, оила–мактаб–жамоатчилик ҳамкорлиги каби шарт-шароитлар муҳим омил бўлиши асослаб берилди. Мазкур параграфда илмий қарашлар, хорижий ва миллий тажрибалар ҳамда амалий тавсиялар асосида бошланғич таълимда ижтимоий компетенция ва масъулият тарбияси учун назарий-педагогик пойдевор яратилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Кусаинов А.К. Ижтимоий компетенцияни шакллантиришнинг назарий асослари. – Астана: Билим, 2019. – Б. 76.

2. Матякубов О.М. Жастарда әлеуметтік жауапкершілікті қалыптастырудың теориясы мен практикасы. – Шымкент: Ilm, 2018. – Б. 64.

3. Таубаева Ш.Т. ва бошқ. Педагогика: Оқулық. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2018.

4. Larson J.J., Whitton S.W., Hauser S.T., Allen J.P. Being Close and Being Social: Peer Ratings of Distinct Aspects of Young Adult Social Competence. – Journal of Personality Assessment, 2007, 89(2):136–148.

ИЖТИМОИЙ ХАВФ ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИДА НАМОЁН БЎЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Манзура Қосмуратова
Жумабек Ташенев номидаги университет катта ўқитувчиси

Аннотация. Ушбу мақолада бошланғич синф ёшидаги болалар ривожига таъсир этувчи ижтимоий хавф турлари илмий-методологик нуқтаи назардан таҳлил қилинган. Ижтимоий хавфларнинг иқтисодий, педагогик, психологик, маданий, ахлоқий ҳамда ахборот-рақамли турлари таснифланиб, уларнинг бола хулқи, ҳиссий ҳолати, мулоқот фаоллиги ва таълим жараёнидаги иштирокида намоён бўлиш хусусиятлари очиб берилган. Мақолада ижтимоий хавф даражаларини аниқлаш мезонлари ишлаб чиқилиб, педагогик ташхис, профилактика ва интервенция чораларининг аҳамияти асосланган.

Калит сўзлар: ижтимоий хавф, бошланғич синф ўқувчилари, педагогик хавф, психологик хавф, таълим муҳити, ижтимоий мослашув.

Аннотация. В статье с научно-методологических позиций анализируются виды социальных рисков, влияющих на развитие детей младшего школьного возраста. Рассматривается классификация социальных рисков (экономические, педагогические, психологические, культурные, нравственные и информационно-цифровые) и особенности их проявления в поведении, эмоциональном состоянии, коммуникативной активности и учебной деятельности учащихся. Определены критерии уровней социальных рисков и обоснована значимость ранней педагогической диагностики, профилактики и комплексной интервенции.

Ключевые слова: социальный риск, младший школьный возраст, педагогический риск, психологический риск, образовательная среда, социальная адаптация.

Annotation. This article analyzes the types of social risks affecting the development of primary

school children from a scientific and methodological perspective. The study classifies social risks into economic, pedagogical, psychological, cultural, moral, and digital-information categories and examines their manifestations in children's behavior, emotional state, communication, and learning activity. Criteria for determining levels of social risk are proposed, emphasizing the importance of early pedagogical diagnosis, prevention, and integrated intervention.

Keywords: social risk, primary school children, pedagogical risk, psychological risk, educational environment, social adaptation.

Ижтимоий хавф турларини ва уларнинг бошланғич синф болаларида намоён бўлиш хусусиятларини ўрганиш бола ривожи жараёнидаги ташқи ва ички таъсирлар мажмуасини илмий таҳлил қилишни талаб этади. Ҳар бир бола муайян ижтимоий муҳит ичида ўсади ва у муҳитдаги иқтисодий, психологик, маданий, ахборот ҳамда педагогик омиллар унинг ривожланишига бевосита таъсир кўрсатади. Шунинг учун ижтимоий хавфнинг турлари фақат шарт-шароитлар билан эмас, балки боланинг ёш, руҳий ҳолати ва ижтимоий мослашув даражаси билан ҳам белгиланади. Бошланғич синф ёшида бу хавфлар кўпинча хулқ, ҳис-туйғу, мулоқот ва таълим фаоллигидаги ўзгаришлар орқали намоён бўлади. Демак, ижтимоий хавф турларини тизимли ўрганиш ўқитувчига болани эрта ташхислаш, профилактик чоралар кўриш ва хавфсиз таълим муҳитини яратиш имконини беради.

Ижтимоий хавф турларининг умумий таснифи бола ривожига таъсир этувчи омилларни тизимли равишда ўрганишга хизмат қилади. Чунки ҳар бир ижтимоий хавф муайян манба ва шароит билан боғлиқ бўлиб, уларнинг табиати, таъсир даражаси ва намоён бўлиш шакли турличадир. Илмий нуқтаи назардан ижтимоий хавфларни биз иқтисодий, педагогик, психологик, маданий, ахборот ва ахлоқий кўринишларда гуруҳлашни маъқул топдик. Бу хавфлар боланинг таълимдаги иштироки, эмоционал барқарорлиги ва ижтимоий мослашувига бевосита таъсир кўрсатади. Таснифлаш жараёни педагогик ташхиснинг муҳим босқичи ҳисобланиб, у ҳар бир бола учун индивидуал хавф профилини шакллантириш, эрта интервенция чораларини белгилаш ва педагогик қўллаб-қувватлаш тизимини самарали ташкил этишга ёрдам беради. Демак, ижтимоий хавфларнинг турларини аниқ ва илмий асосда таснифлаш таълим муҳитида болани муҳофаза қилиш ҳамда хавфсиз ривожланишини таъминлашнинг зарур шартидир.

Ижтимоий хавфни педагогик ва психологик белгилар асосида гуруҳлаш боланинг ривожланиш муҳитида хавф манбаларини аниқлаш ва уларнинг таъсир даражасини баҳолаш имконини беради. Психологик жиҳатдан ижтимоий хавф шахснинг ички дунёсидаги издан чиқиш, яъни руҳий мувозанатнинг бузилиши, хавотир, депрессия, ўз-ўзини қадрлашнинг пасайиши ва ижтимоий изоляция билан тавсифланади. Бу ҳолатлар кўпинча бола эҳтиёжларининг қондирилмаслиги, эмоционал қўллаб-қувватлаш етишмаслиги ёки салбий муҳит таъсири натижасида юзага келади. Боладаги психологик хавф белгиларини таълим жараёнида фаолликнинг пасайиши, мулоқотда ёпиқлик, агрессив ёки суст хулқ, диққатнинг тарқоқлиги, мотивациянинг йўқолиши каби ҳолатлар орқали кузатиш мумкин.

Педагогик жиҳатдан эса ижтимоий хавф таълим муҳитидаги муносабат тизимида намоён бўлади. Бу ҳолат ўқитувчи-ўқувчи, ўқувчи-ўқувчи ва ота-она-мактаб муносабатларида адолатсизлик, эмпатия етишмаслиги ёки ахлоқий хато таъсирлар орқали шаклланиши мумкин. Педагогик хавф белгиларидан бири боланинг таълим жараёнида ўзини хавфсиз ҳис этмаслиги, ўқиш натижаларининг кескин пасайиши, ижтимоий изоляцияга мойиллик ва мактаб муҳитидаги эмпатик муносабатнинг йўқлиги ҳисобланади. Бундай ҳолатларда бола билим олишни эмас, балки муҳофаза реакциясини устувор қила бошлайди. Шунинг учун ижтимоий хавфни педагогик ва психологик белгилар асосида гуруҳлаш унинг комплекс табиати ва таъсир даражасини аниқлашга ёрдам беради. Психологик хавфлар шахснинг ички дунёсидаги бузилишни кўрсатса, педагогик хавфлар таълим муҳитидаги тизимли муаммоларни акс эттиради. Иккала йўналиш бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, бола шахсиятини муҳофаза қилиш ва ижтимоий хавфни камайтиришда педагог ва психолог ҳамкорлиги ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади.

Ижтимоий хавфни педагогик ва психологик белгилар асосида гуруҳлаш унинг мураккаб ва кўп қиррали табиатига ойдинлик киритади. Психологик жиҳатдан бу ҳолат боланинг ички дунёсидаги издан чиқиш, хавотир, руҳий зўриқиш ва ижтимоий изоляция орқали намоён бўлса, педагогик нуқтаи назардан таълим муҳитидаги эмпатия етишмаслиги, адолатсиз муносабат ва эмоционал қўллаб-қувватлашнинг йўқлиги билан тавсифланади. Ижтимоий хавфнинг ушбу икки қиррасини ажратиш бола шахсиятига таъсир этувчи асосий манбаларни аниқлаш ва уларни бартараф этиш стратегиясини белгилашда муҳим аҳамиятга эга. Шу маънода машҳур психолог К.Роджерс таъкидлаганидек: *“Инсонни тушуниш учун унинг хулқини эмас, балки уни ҳис қилган ва англаган ички дунёсига назар ташлаш лозим”*.[5] Бу фикр ижтимоий хавфни камайтиришда боланинг ички эҳтиёжларини англаш ва эмоционал қўллаб-қувватлашнинг ўрни беқиёс эканлигини тасдиқлайди.

Ижтимоий хавфнинг асосий турлари боланинг ҳаёти ва ривожланиш муҳитидаги турли соҳаларда намоён бўлади. Уларни тизимли ўрганиш орқали педагог болага таъсир этувчи хавф манбаларини аниқлаб, профилактика ва қўллаб-қувватлаш чораларини белгилайди.

Ижтимоий хавфлар боланинг ҳаётида турли шаклда намоён бўлади. Уларни, бизнингча, қуйидаги турларга бўлиб ўрганиш мумкин. ***Иқтисодий хавф*** оилавий камбағаллик, ишсизлик ёки моддий ресурслар етишмаслиги натижасида таълим жараёнида пассивлик ва ижтимоий изоляцияга олиб келади. ***Педагогик хавф*** таълим муҳитидаги адолатсиз муносабат, ўқитувчи эмпатиясининг пастлиги ва психологик қўллаб-қувватлаш етишмаслиги билан тавсифланади. ***Психоэмоционал хавф*** боланинг ҳиссий беқарорлиги, стресс, хавотир ва ўз-ўзини қадрлашнинг пасайиши ҳолатларида намоён бўлади. ***Маданий хавф*** турли этник ёки тил гуруҳларига мансуб болаларнинг ижтимоий мослашувидаги қийинчиликлар, маданий изоляция ва идентификация муаммолари билан боғлиқ. ***Ахлоқий хавф*** жамиятдаги қадриятлар тизимининг бузилиши, беқарор оилавий муҳит ёки зўравонлик ҳолатлари натижасида боланинг ахлоқий йўналишларига салбий таъсир кўрсатади. ***Ахборот-рақамли хавф*** эса рақамли муҳитдаги кибербуллинг, зўравон контент, виртуал изоляция ёки манипулятив ахборот таъсири билан боғлиқ бўлиб, боланинг психологик барқарорлиги ва хавфсизлиги учун янги турдаги таҳдидни ташкил этади.

1.1-жадвал.

Ижтимоий хавф турларининг қиёсий жадвали

Ижтимоий хавф тури	Асосий манба ва шароитлар	Болада намоён бўлиш белгилари	Педагогик таъсир ва чоралар
Иқтисодий хавф	Камбағаллик, ишсизлик, ижтимоий нобарқарор муҳит	Таълим мотивациясининг пасайиши, изоляция, паст ўз-ўзини баҳолаш	Моддий ва маънавий қўллаб-қувватлаш, ижтимоий ёрдам дастурлари
Педагогик хавф	Адолатсиз баҳолаш, эмпатия етишмаслиги, зўравон муносабат	Ўқишдаги фаолликнинг пасайиши, қўрқув, ёпиқлик	Инсонпарвар педагогика, фасилитаторлик, рефлексив муносабат
Психоэмоционал хавф	Руҳий босим, стресс, оилавий муаммолар	Агрессия, хавотир, суст мотивация, депрессия белгилари	Психологик қўллаб-қувватлаш, резилентликни ривожлантириш
Маданий хавф	Миграция, тил тўсиқлари, маданий изоляция	Мулоқотда қийналиш, ўзини четда ҳис қилиш	Инклюзив муҳит, маданий интеграция ва толерантлик тарбияси
Ахлоқий хавф	Зўравон муҳит, ахлоқий қадриятлар	Хулқ бузилиши, масъулиятсизлик, манфаатпарстлик	Ахлоқий тарбия, намунавий муҳит яратиш, жамоавий

[5] Роджерс К. Становление личности: взгляд на психотерапию. – М.: Смысл, 2002. – С. 47.

	бузилиши		қимматларни сингдириш
Ахборот-рақамли хавф	Кибербуллинг, зўравон контент, виртуал изоляция	Ҳиссий беқарорлик, ёлғизлик, интернетга боғлиқлик	Медиа саводхонлик, рақамли этика, ахборот хавфсизлиги бўйича таълим

Ижтимоий хавф турларининг ҳар бири бола ривожига ўзига хос таъсир кўрсатади, аммо улар кўп ҳолларда бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Масалан, иқтисодий хавф кўпинча психоэмоционал ёки педагогик хавфни кучайтиради, ахборот хавфи эса маданий ёки ахлоқий хавф билан уйғун ҳолда юз беради. Шу сабабли ижтимоий хавфни бартараф этишда фақат бир соҳада эмас, балки педагогик, психологик ва ижтимоий хизматлар интеграциясидан иборат тизимли ёндашув талаб этилади. Бу ёндашув боланинг шахсий эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда унинг ривожланиши учун хавфсиз ва инсонпарвар муҳитни таъминлашга хизмат қилади.

Боланинг шахсий ривожига ва таълим жараёнидаги иштирокига кўра ижтимоий хавф даражаларини аниқлаш мезонлари унинг ривожланиш динамикасини, психоэмоционал ҳолатини ва таълим муҳитидаги фаоллигини тизимли баҳолашга имкон беради. Бу мезонлар болада хавф ҳолатининг қай даражада намоён бўлаётганини кўрсатади ҳамда педагогик интервенция ва профилактика чораларини аниқлаш учун асос бўлади. Хавф даражалари шартли равишда **паст**, **ўрта** ва **юқори** босқичларга бўлинади. Улар боланинг фаоллиги, мулоқот қобилияти, эмоционал барқарорлиги ва ижтимоий мослашув даражаси билан белгиланади.

Тадқиқот натижалари асосида ижтимоий хавф даражаларини аниқлаш мезонлари ишлаб чиқилди (1.2-жадвал).

1.2-жадвал.

Ижтимоий хавф даражаларини аниқлаш мезонлари

Хавф даражаси	Боланинг шахсий ривожи белгиси	Таълим жараёнидаги иштирок кўрсаткичлари	Педагогик тавсиялар
Паст хавф даражаси	Болада ўз-ўзини бошқариш кўникмалари шаклланган, эмоционал барқарор; ижтимоий муносабатларда фаол	Дарсларда иштирок этиш доимий, мулоқотга очиқ, топшириқларни мустақил бажаради	Позитив муҳитни сақлаш, мотивацияни рағбатлантириш, индивидуал қўллаб-қувватлаш
Ўрта хавф даражаси	Эътибор беқарор, ҳиссий ўзгарувчанлик мавжуд; ўзини паст баҳолаш кузатилади	Дарсда фаоллик пасайган, вазифаларни кечиктириб бажаради, жамоадаги муносабат чекланган	Психологик маслаҳат, ижтимоий фаолликни кучайтириш, фаол иштирокга жалб этиш
Юқори хавф даражаси	Руҳий беқарорлик, хавотир, изоляция, агрессив ёки суст хулқ кузатилади	Таълим жараёнида иштирок кам, узоқ муддатли давоматсизлик ёки хулқ бузилиши ҳолатлари мавжуд	Тезкор педагогик ва психологик интервенция, оила билан ҳамкорлик, ижтимоий хизматлар ёрдами

Ижтимоий хавф даражаларини аниқлаш боланинг ривожланиш траекториясини индивидуал равишда баҳолашни таъминлайди. Агар паст хавф даражасида педагог фақат мотивация ва ижобий муҳитни сақлашга эътибор берса, ўрта даражада қўллаб-қувватловчи мулоқот ва психологик ёрдам зарур бўлади. Юқори хавф даражасида эса педагог, психолог ва ижтимоий хизмат ходимлари ўртасидаги ҳамкорлик асосида комплекс интервенция чоралари кўрилиши лозим. Шу тариқа, хавф даражаларини аниқлаш тизими бола шахсиятига мос

таълимий стратегияларни белгилаш ва уни ижтимоий хавфдан ҳимоя қилишнинг илмий-амалий асоси бўлиб хизмат қилади.

Иқтисодий ва ижтимоий-маиший хавф омиллари бола ривожига таъсир этувчи энг муҳим ташқи шартлардан бири ҳисобланади. Бу омиллар, аввало, оилавий турмуш шароити, моддий имкониятлар, меҳнат ва яшаш муҳитининг барқарорлиги билан боғлиқ бўлиб, уларнинг бузилиши боланинг руҳий, маънавий ва таълимий ривожига салбий таъсир кўрсатади. Камбағаллик, ишсизлик, ижтимоий тенгсизлик, оилавий ажримлар ёки миграция ҳолатлари болада хавфсизлик ҳиссининг йўқолиши, стресс, мотивациянинг пасайиши ва таълимдан узилиш ҳолатларига олиб келиши мумкин. Шу боис иқтисодий ва ижтимоий-маиший хавф омилларини ўрганиш нафақат моддий шароит масаласи, балки боланинг ижтимоий мослашуви ва таълимдаги барқарорлигини таъминлаш нуқтаи назаридан ҳам долзарб аҳамият касб этади.

Камбағаллик, ишсизлик, оилавий ноаниқлик ва миграция ҳолатлари бола руҳиятига чуқур ижтимоий-психологик таъсир кўрсатадиган омиллар сирасига киради. Камбағаллик ҳолатида бола кўпинча моддий етишмовчилик билан бирга эмоционал танқисликни ҳам ҳис этади: ота-онадаги доимий хавотир, чарчоқ ёки ижтимоий таъна боланинг ички тинчлигини бузади. Ишсизлик натижасида оиладаги барқарорлик йўқолади, бу эса болада хавфсизлик ҳиссининг пасайиши, ўз келажагига ишончсизлик, руҳий сустлик ва ёлғизлик туйғусини келтириб чиқаради. Оилавий ажрим, жанжал ёки зўравонлик муносабатлари боланинг эмоционал ривожини издан чиқаради, у катталар дунёсида ўзини айбдор ёки кераксиз деб ҳис қила бошлайди. Бу ҳолат кўпинча суицасд фикрларига мойиллик, хавотир, депрессия ва хулқ бузилишларида намоён бўлади.

Миграция эса алоҳида хавфли омил сифатида болада маданий ва ижтимоий узилиш ҳиссини юзага келтиради. Янги муҳитга мослашишда тил тўсиқлари, маданий фарқлар ва тенгдошлар томонидан қабул қилинмаслик унинг ўз-ўзини баҳолашига ва ижтимоий фаоллигига салбий таъсир кўрсатади. Натижада бола ўз илдизлари билан алоқани йўқотиб, “икки дунё орасида” қолади: бу ҳолат педагогик нуқтаи назардан ижтимоий изоляция ва мотивацион пасайишнинг кучайишига олиб келади.

Педагогик амалиётда бу омилларни эътиборсиз қолдириш бола шахсиятида “узлуксиз хавотир ҳолати”ни шакллантиради. Шунинг учун мактаб тизимида ижтимоий-иқтисодий қийин аҳволдаги оилалар билан ҳамкорликни кучайтириш, болани қўллаб-қувватловчи муҳит яратиш, моддий ресурслар етишмаслигини руҳий қувват ва эмпатия билан мувозанатлаш муҳим аҳамиятга эга. Бундай ҳолларда педагог нафақат таълим берувчи, балки боланинг руҳий барқарорлигини тикловчи тарбиявий фасилитатор сифатида фаолият юритиши лозим.

Моддий ресурслар етишмаслиги бола ривожи ва таълимдаги иштирок фаоллигига бевосита таъсир этувчи ижтимоий хавф омилларидан бири ҳисобланади. Таълим жараёнида кам таъминланган оилалардан келган болалар кўпинча моддий имконият чекланганлиги сабабли ўқув жараёнидаги тенг имкониятлардан фойдалана олмайдилар. Бундай ҳолатларда бола ўзини бошқалардан ортиқча ёки арзимас деб ҳис қилиши, ижтимоий мослашувда қийналиши, мулоқотда пассивлашиши ва таълим фаолиятида изоляция ҳолатига тушиши мумкин. Психологик жиҳатдан бу пассивлик кўпинча “ижтимоий камситишга қарши ҳимоя реакцияси” сифатида намоён бўлади, яъни бола фаол иштирок этишдан қочиб, ўзини четга олади. Шунинг учун моддий ресурслар етишмаслиги фақат иқтисодий эмас, балки педагогик ва психологик муаммо сифатида ҳам баҳоланиши лозим. Таълим муассасаларида бундай болалар учун моддий ёрдам, ижтимоий таъминот ва эмпатик муҳитни таъминлаш орқали ижтимоий изоляциянинг олдини олиш мумкин. Бу ҳолатни америкалик педагог Э.Эриксон қуйидагича ифода этган: “Ижтимоий муҳитда ўзини кераксиз деб ҳис қилган бола фақат билимга эмас, умидга ҳам бўлган ишончини йўқотади”.[6] Бу фикр шундан далолат берадики, моддий ресурслар етишмаслиги таълим жараёнида фақат моддий тўсиқ эмас, балки боланинг шахсий қадр-қиммати ва ижтимоий фаоллигига таъсир этувчи муҳим психологик хавф

[6] Эриксон Э. Детство и общество. – М.: АСТ, 2000. – С. 112.

омилидир.

Ижтимоий-маиший муҳитдаги беқарорлик бола ривожининг руҳий, маънавий ва таълимий жиҳатларига жиддий таъсир кўрсатади. Оиладаги ички зиддиятлар, ноаниқ муносабатлар, вақт ва меҳр етишмаслиги, уй-жой шароити ёмонлиги каби омиллар болада хавфсизлик ҳиссининг йўқолишига ва барқарор эмоционал фоннинг бузилишига сабаб бўлади. Бу ҳолат боланинг таълим мотивациясида ҳам ўз аксини топади: у билим олишга қизиқишни йўқотади, фаол иштирокдан четлашади ва ўзини фойдали ёки муҳим деб ҳис қилмай қўяди. Бундай муҳитда ўсган бола кўпинча ташқи стресс омилларига ҳаддан зиёд сезгир бўлиб, ўқув фаолиятида йўналишини йўқотади. Унинг диққат ва хотира қобилияти пасаяди, топшириқларни бажаришда масъулиятсизлик ёки сустлик намоён бўлади. Психологик нуқтаи назардан бу ҳолат "ички мотивация инқирози" сифатида талқин этилади, яъни бола таълим фаолиятини шахсий қадрият сифатида қабул қилмай қўяди.

Ижтимоий-маиший беқарор муҳитдаги болалар билан ишлашда ўқитувчи ва педагогик жамоа нафақат таълимий, балки эмоционал қўллаб-қувватловчи вазифани ҳам бажариши лозим. Позитив муносабат, ишонч, эмпатия ва алоқа орқали боланинг ички хавфсизлик ҳиссини тиклаш унинг таълимга бўлган қизиқишини қайта фаоллаштиради. Бу ҳолатни фалсафий жиҳатдан таърифлаган Л.С.Выготский шундай дейди: "Бола фаолиятга фақат ҳиссий хавфсиз муҳитда онгли равишда қўшилади; қўрқув ва беқарор муҳит унинг ривожини тўхтатади".[7] Демак, ижтимоий-маиший беқарорлик таълим мотивациясини пасайтирадиган муҳим хавф омили бўлиб, уни бартараф этишнинг асосий йўли болага эмоционал ҳимоя ва ижтимоий барқарор муҳит яратишдир.

Психологик ва педагогик хавф турлари бола ривожланишининг ички (психологик) ва ташқи (педагогик муҳит) омиллари ўртасидаги мувозанат бузилиши натижасида шаклланади. Психологик хавфлар боланинг ҳиссий беқарорлиги, хавотир, ўз-ўзини қадрлашнинг пасайиши, изоляция ёки агрессия каби ҳолатларда намоён бўлса, педагогик хавфлар таълим жараёнида эмпатиянинг етишмаслиги, адолатсиз муносабат, эмоционал босим ва таълим муҳитининг носоғломлиги билан боғлиқ бўлади. Бу икки хавф тури ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлиб, уларнинг бирининг кучайиши иккинчисининг вужудга келишини тезлаштиради. Масалан, педагогик хавф муҳитида бола ўзини ҳимоясиз ҳис этади ва бу ҳолат руҳий беқарорликка айланиши мумкин; психологик хавф ортиши эса таълим фаолиятида пассивлик ва мотивация йўқолишига сабаб бўлади. Шу боис психологик ва педагогик хавфларни тизимли ўрганиш болани муҳофаза қилиш, унинг таълимга бўлган ишончини тиклаш ва ижтимоий ривожланишини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

Эътиборсизлик, зўравонлик, ёрдамдан маҳрум бўлиш ва эмпатия етишмаслиги орқали вужудга келадиган психологик хавф ҳолатлари боланинг ички дунёсидаги издан чиқиш, яъни унинг руҳий барқарорлиги ва хавфсизлик ҳиссининг бузилиши билан тавсифланади. Эътиборсиз муҳитда ўсган бола ўз ҳис-туйғуларининг аҳамиятсизлигига ишона бошлайди, унинг "мен" концепцияси заифлашади ва ижтимоий муносабатларда пассивлик ёки ҳаддан зиёд ҳимоя реакцияси намоён бўлади. Зўравонлик бу фақат жисмоний таъсир эмас, балки сўз, таҳқир ёки эмпатиясиз муносабат орқали ҳам амалга ошадиган психологик жараҳатдир. У боланинг ишончини йўқотиб, доимий хавотир ва қўрқув ҳолатини шакллантиради, бу эса таълим жараёнидаги фаолликни кескин пасайтиради.

Эмоционал ёки ижтимоий кўмакдан маҳрум бўлиш болани ички изоляцияга олиб келади. Бундай болалар кўпинча "мен фойдасизман", "менинг фикрим аҳамиятсиз" деган ички ишончсизликни қабул қилиб, ижтимоий ривождан узила бошлайдилар. Эмпатия етишмаслиги эса бола ва катталар ўртасидаги руҳий боғланишни заифлаштиради, бу эса таълим муҳитининг психологик хавфсизлигини бузади. Бундай ҳолатларда бола эмоционал қувватни йўқотади, таассуротларга ҳаддан зиёд сезгир бўлиб қолади ва стрессни бошқариш қобилияти пасаяди. Буни америкалик психолог К.Роджерс қуйидагича изоҳлайди: "Агар инсон ҳиссиётларига жавоб олмаса, унинг ички дунёсидаги тиничлик издан чиқади ва у ўзини дунёда ёлғиз деб ҳис

[7] Выготский Л. С. Психология развития человека. – М.: Смысл, 2005. – С. 142.

этади”.[8] Шу боис болада психологик хавф ҳолатларини эрта аниқлаш ва бартараф этиш учун педагогик муҳитда эҳтиёткорлик, эмпатия ва эмоционал қўллаб-қувватлаш устувор вазифа бўлиши лозим. Бу боланинг ички барқарорлигини тиклаб, унинг таълим ва ижтимоий фаоллигидаги ишончини қайта мустаҳкамлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Роджерс К. Становление личности: взгляд на психотерапию. – М.: Смысл, 2002. – С. 47.
2. Эриксон Э. Детство и общество. – М.: АСТ, 2000. – С. 112.
3. Выготский Л. С. Психология развития человека. – М.: Смысл, 2005. – С. 142.
4. Роджерс К. Становление личности: взгляд на психотерапию. – М.: Смысл, 2002. – С. 119.
5. Ахмедова Ш. А. Мактабда ижтимоий хавф ҳолатларини олдини олиш бўйича профилактик фаолиятни ташкил этиш. – Нукус: Қорақалпоқ ДПИ, 2023. – 124 б.

[8] Роджерс К. Становление личности: взгляд на психотерапию. – М.: Смысл, 2002. – С. 119.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз **3**
ТӘШЕНЕВТІҢ МЕМЛЕКЕТШІЛДІК ҰСТАНЫМЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЭКОНОМИКАНЫҢ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕРІ
ЖУМАБЕК ТАШЕНЕВ И МИРОВАЯ ЛИТЕРАТУРА: КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ
Ботабаева Ж.Н. **5**
МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ГЕЙМИФИКАЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ
Ботабаева Ж. Н., Жумабаева Г.Р **8**
ИНТЕГРАЦИЯ КУЛЬТУРЫ ЖИЗНИ И ЯЗЫКА ЖУМАБЕКА ТАШЕНЕВА
Умаралиева М.А., Хадиметова М.М **13**
ЖҰМАБЕК ТӘШЕНОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ: ҰЛТ РУХАНИЯТЫНЫҢ ҚОРҒАУШЫСЫ
Усербаева М.А., Абралиева Б.К **16**
ЖУМАБЕК ТАШЕНЕВ И СОХРАНЕНИЕ КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЫ: ВЫЗОВЫ ЕГО ВРЕМЕНИ
Жумабаева Г.Р., Пирматова З.А. **19**
БАЛАНС НАЦИОНАЛЬНОГО И ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА: ЖУМАБЕК ТАШЕНЕВ И ДВУЯЗЫЧИЯ
Кемелова Г.М., Абсаматова М **22**
БИЛИНГВИЗМ В КАЗАХСТАНЕ: ИДЕИ ЖУМАБЕКА ТАШЕНЕВА, СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ПОЛИТИКА
Абзалова Г.А., Үсенқызы Ж **25**
РУССКИЙ ЯЗЫК КАК ФАКТОР МЕЖНАЦИОНАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ: ВЗГЛЯД ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОЛИТИКИ ЖУМАБЕКА ТАШЕНЕВА
Ахметжанова Г.А., Бахтиярова З **28**
ЖУМАБЕК ТАШЕНЕВ И ДВУЯЗЫЧИЕ: КАК ОН ВИДЕЛ РОЛЬ КАЗАХСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ?
Асильбекова Б. Д., Бердахмет А **30**
НАСЛЕДИЕ ТАШЕНЕВА И СОВРЕМЕННЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ ВОПРОСЫ
Азбергенова З.О., Абдукадырова З **32**
НАСЛЕДИЕ ВЫДАЮЩЕЙСЯ ЛИЧНОСТИ ЖУМАБЕКА АХМЕТОВИЧА ТАШЕНЕВА И ДУХ НЕЗАВИСИМОСТИ ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА
Умбетжанова У.Т., Бектурсын Рахат **35**
СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ЭКОЛОГИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА
Жумабаева Г.Р **39**
СВЯЗЬ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКОЛОГИИ С СОВРЕМЕННОСТЬЮ
Абзалова Г.А **43**
МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ФОНЕТИКИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ. ПОСТРОЕНИЕ НАВЫКОВ ГРАМОТНОГО ПРОИЗНОШЕНИЯ
Азбергенова З.О **45**
КУЛЬТУРА МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ
Токмуратов А. М **53**
СТИЛЬ РЕЧИ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ
Кемелова Г.М **56**
АКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ КАК СПОСОБ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА
Асильбекова Б. Д **58**

ZHUMABEK TASHENOV AND WORLD LITERATURE: CULTURAL HERITAGE AND NATIONAL IDENTITY
Tursynova G.L **64**
НЕМІС ТІЛІН ҮЙРЕНУДЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН БІЛУДІҢ ТИІМДІЛІГІ
Турсынова Г.И., Өндірбай А.Д **66**
ӨМІР САПАСЫ ЕҢБЕК ӘЛЕУЕТІН ДАМЫТУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ
Бакиров Е.А., Сарыкулова Л.Т., Оралова З.М., Батырбек Н.Б **70**
PUBLIC FIGURES AND THEIR IMPACT ON GOVERNMENT PROCESSES
Батырбек Н.Б., Сарыкулова Л.Т., Наурызбекова А.Е., Бакиров Е.А **73**
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ТЕРГЕУ ҚҰПИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
Улыкбеков Н.К **78**
АТОМ ЭЛЕКТР СТАНЦИЯСЫ: ЭНЕРГИЯ КӨЗІ, МҮМКІНДІКТЕРІ ЖӘНЕ ҚАУІПТЕРІ
Уйсынбаева К.М **81**
ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫМЫЗДЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ ЖҰМАБЕК АХМЕТҰЛЫ ТӘШЕНЕВТІҢ АТҚАРҒАН ҚЫЗМЕТТЕРІ
Холияров Л.Т., Турсынова Т.Ж **85**
КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ РЕСУРСОВ КАК ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ ФАКТОРЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА
Татимова М.Н., Ергебекова А.О. **88**
ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚБҰЗУШЫЛЫҚҚА БАЙЛАНЫСТЫ ТУЫНДАЙТЫН МӘСЕЛЕЛЕР
А.С.Арыс **92**
АЙМАҚТЫҚ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН АРТТЫРУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕТІКТЕРІ
Тұрсын А.Р., Тулеметова А.С., Серікбай Н.Т **96**
«УМНЫЙ РЕГИОН» В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РОССИЯ И КАЗАХСТАНА
Фролов А.А., Абдурахманова З.А. **101**
СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ – ЗАМАН ТАЛАБЫ
Тултабаев З.Ч., Жуманали М **106**
ҚАЗАҚСТАН МЕН АҚШ АРАСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ МӘДЕНИ АЛМАСУ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ПЕН ДИПЛОМАТИЯДАҒЫ РӨЛІ
Кенжебаев Н.А **110**
КИБЕРБУЛЛИНГ ҚЫЛМЫСТАРЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ
Ибраимова Н.Т **119**
ХИМИЯ САБАҒЫНДА ҮЛЕСТІРМЕЛІ-ДИДАКТИКАЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАР МЕН РОЛЬДІК ОЙЫНДАРДЫ ҚОЛДАНУ
Қозыкеева Р.А., Баймаханова Г.М **128**
ТЕКТІ ТҰЛҒА ТӘШЕНЕВ ТАҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК РУХЫ: ТАРИХ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ
Иса М.Ғ., Жүзжасарова А.А. **139**
ЖҰМАБЕК ТӘШЕНЕВ – ҚАЗАҚ ЖЕРІНІҢ ҚОРҒАУШЫСЫ
Г.Кайбульдаева., М.Орынбасар **141**
ТҰЛҒАЛЫҚ-БАҒДАРЛЫ БІЛІМ БЕРУ НЕГІЗІНДЕ БІЛІМГЕРЛЕРДІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ
Исхан С.С., Маусумбаева А.М **144**
ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ХИМИЯЛЫҚ ӘСЕРЛЕР МЕН ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ШЕШІМДЕР
Орманова Л.Б., Сыдыкбаева С.А **149**

СОВРЕМЕННЫЕ ВОПРОСЫ И ПРОБЛЕМЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ В ЭПОХУ МИРОВОГО НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА
Остапенко О.В., Тулаганов К.З., Косимов Ф.Т **155**
ІШКІ ТУРИЗМДІ ДАМЫТУ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДА ДЕМАЛУҒА БОЛАТЫН ОРЫНДАР
О.С. Жанат **159**
ORAL PRACTICE AS A MEANS OF DEVELOPING FLUENCY AND CONFIDENCE SKILLS IN ENGLISH LANGUAGE LEARNERS
Шарахимов Ш.К **163**
ЖАһАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ САҚТАУДЫҢ МАҢЫЗЫ
Дүйсенбек С.Ж., Оңалбайқызы Р **165**
ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ
Оралбекова А.К **170**
TRADITIONAL AND INNOVATIVE APPROACHES TO ENGLISH LANGUAGE PROFICIENCY TESTING
Куралбаева А.Т **175**
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ТҰРҒЫНДАРДЫ АЗЫҚ-ТҮЛІКПЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖӘНЕ АӨК-Ң ҚАЗІРГІ ЖАЙ КҮЙІН ТАЛДАУ
Темирова Ж.Ж., Онгарова Г.Т., Исрафилов Сахиб Аббас оглу **177**
КІСЕНДЕГІ ЖОЛБАРЫС
Смагулова Г.А **181**
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА СЫНЫПТАН ТЫС ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ
Жексембаева Ж.Р **185**
ЕЛДЕГІ АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ БОЙЫНША ШЕТ ЕЛ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ТӘЖІРИБЕСІНЕ ШОЛУ
Темирова Ж.Ж., Зафер Бариш Гюл., Онгарова Г.Т. **189**
УНИВЕРСИТЕТ ИМИДЖЫН ЖАҚСАРТУ ШАРАЛАРЫН ӘЗІРЛЕУ
Коптаева Г.П., Бекебаева М.О., Агабеков А.Ю **195**
ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ ФИЗИКЕ В ПРОФИЛЬНЫХ КЛАССАХ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ
Толаметов А.О. **198**
СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕНДЫ XXI ВЕКА: КАК ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ, SMART-ТЕХНОЛОГИИ И БЛОГИНГ МЕНЯЮТ БИЗНЕС-ПРОДВИЖЕНИЕ НА РЫНКЕ
Бекебаева М.О., Кененбаева З.М., Байкенжеева Д.Б. **202**
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕКТЕП ПЕН ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ САБАҚТАСТЫҚ
Шеримбаева Ж.Д., Турумбетова Г.А. **206**
ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА
Сарыкулова Л.Т., Наурызбекова А.Е., Бакиров Е.А., Батырбек Н.Б., Сарыкулова Л.Т **209**
ЖОО-Ң БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛЫРДЫ ҚОЛДАНУ
Мұсабекова Г.Т **214**
ЕЛІМІЗДЕГІ ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРДЫ РЕТТЕУДЕ ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ
Зоржанова А.А. **218**
ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИКУ
Абдурахманова З.А., Джорабаева М.А., Туралина С.М **222**

ӨҢІРДЕ ТУРИЗМ САЛАСЫН ДАМЫТУ ЖОЛДАРЫ
Аширбаева С.Б **226**
8-СЫНЫП ХИМИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖҰМЫСТАРЫНА АРНАЛҒАН ЭЛЕКТРОНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ӘЗІРЛЕУ
Талғатова А.Д., Сыдыкбаева С.А. **230**
ПӘНАРАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ АРҚЫЛЫ БИОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ
Дәулетиярқызы Г., Муминова К.Ш. **235**
ПУТИ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ПОДРОСТКОВ 10-15 ЛЕТ ЧЕРЕЗ АРТ-ТЕРАПИЮ
Жексембаева Ж.Р., Рыскелдин Р **239**
ОҚУШЫЛАРҒА КӘСІПТІК БАҒДАР БЕРУДЕ МЕКТЕП ҮЙІРМЕЛЕРІНІҢ РӨЛІ
Мустафа Г.М., Абилдаева Р.А. **242**
ХИМИЯНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ
Сапарбаева Ж.М **246**
ҚАЗАҚСТАНДА УРАН ӨНЕРКӘСІБІН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ: ДАМУ МЕН ҚАУІПСІЗДІК АРАСЫНДАҒЫ ТЕҢГЕРІМ
Сапарбаева Э.А., Өмірзақов Б.Қ **250**
ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ МАКРОФИТТЕРІНІҢ ШАРУАШЫЛЫҚ МАҢЫЗЫ, СИРЕК ЖОЙЫЛЫП БАРА ЖАТҚАН ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ
Манжу Н.Б., Рахимбердиева Ж.Ш. **257**
НАСЕКОМДАРДЫ ЖИНАУҒА ЖӘНЕ БЕКІТУГЕ АРНАЛҒАН ҚҰРАЛ-ЖАБДЫҚТАР МЕН ЖИНАУ ӘДІСТЕРІ
Джанакова Ж.Ш., Муминова К.Ш **261**
БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ОЙЫН ЭЛЕМЕНТТЕРІН ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТАРЫН АРТТЫРУ
Оңдасын М.А., Абильдаева Р.А. **266**
АШЫТҚЫ МИКРОАҒЗАЛАРЫНЫҢ ӨНДІРІСТЕГІ АЛАТЫН ОРНЫ
Исабаева А.А., Мамытова А.Ы **270**
БАЙЛАНЫС ЖЕЛІЛЕРІ МЕН АРНАЛАРЫН ТАЛДАУ
Султанова Г.А., Туракулов А.П., Бердіқұл Е.Т **273**
ӨСІМДІКТЕРДІҢ ЖОҒАРЫ ТҮРЛЕРІ БОЙЫНША ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖОБАСЫН ЗЕРДЕЛЕУ ЖӘНЕ ЖҮРГІЗУ
Қозтай А.Қ **277**
ФИЗИКА САБАҒЫНДА ЭЛЕКТРОНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ҚОЛДАНУ
Жұматай Н **281**
МЕКТЕПТЕ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНДЕРІН ОҚЫТУДАҒЫ МОБИЛЬДІ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ ӘЛЕУЕТІ
Кабылбекова А.Т., Алмахан Д.Қ **285**
PISA ТАПСЫРМАЛАРЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІНДЕГІ ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ
Сулейменова М.Т., Рүстемов Б.Ә **288**
ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ТРЕНДЫ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИКУ КАЗАХСТАНА
Коптаева Г.П., Ким Л.Н., Мырзалиева Г.А **291**
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МАРКЕТИНГА В ЭНЕРГЕТИКЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА
Демесинова А.А., Калдыбаев Н.Т., Мустафоев Б.К., Кайралап Д.К., Битас А **295**

ТЕКТІ ТҰЛҒА ТӘШЕНЕВ ТАҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК РУХЫ: ТАРИХ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ
КЕҢЕС ҮКІМЕТІ ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІНДЕГІ

ИСЛАМ ДІНІНІҢ КӨРІНІСТЕРІ
Апашева С.Н., Елемесова А.А **301**
ЕЛІН СҮЙГЕН ЕР
Ысқақ А.И **308**
ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУЫН ДАМЫТУ: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕР
Сирбаева А.А. **311**
ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ БАТЫС ЕУРОПА ЕЛДЕРІНДЕГІ ФЕОДАЛДЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ДАМУ ГЕНЕЗИСІ
Мұстафа Демирчи., Токаева Д.А. **317**
ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ӨЗЕКТІЛІГІ
Айдарбеков К.Д.., Балабаев Е.Шерта., Битабаров Ермек Абдумажитович **321**
ҰЛТТЫҚ МУЗЫКАНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІН ОҚУШЫЛАРҒА ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕРІ
Азизханова Д.К **326**
КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ РЕТІНДЕ
Байгунова Д.М **330**
МУЗЫКА САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
Азизханова Д.К **336**
МУЗЫКА САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ
Мейрбеков Б.Б **342**
МУЗЫКА МҰҒАЛІМІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӘСІБИ ДАЙЫНДЫҒЫ
Азизханова Д.К **346**
ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ТАҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК РУХЫ
Шеримбаева Ж.Д., Кашкинбаева А.Т **352**
ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ҚЫЗ ТӘРБИЕСІ: ДӘСТҮР МЕН ЗАМАНАУИ КӨЗҚАРАСТЫҢ ҰШТАСУЫ
Архабаева А.К., Аманкелдиева А.Д **355**
ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ӘДІСІНІҢ ТИІМДІЛІГІ
Утемисова А. М **358**
ЖАСЫЛ ҚАЛА ҚҰРЫЛЫСЫНДАҒЫ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕР МЕН ТҰРАҚТЫ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ ШЫМКЕНТ ҚАЛАСЫ БОЙЫНША
Шынтаев Н.А., Утемисова А.М **363**
ПРОБЛЕМЫ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
Нұсқабай М.А., Ибраев А.Д **366**
Ж.ТАШЕНЕВ – ЯРКАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ФИГУРА XX СТОЛЕТИЯ
Мырзамуратова А.К **372**
ДӘСТҮРЛІ ҚҰНДЫЛЫҚТАР – САЯСИ ТҰРАҚТЫЛЫҚ НЕГІЗІ
Рысбаева С.Ж., Апашева С.Н. **376**
О ПРАВИТЕЛЯХ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА И ЮЖНЫХ КАЗАХАХ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ СРЕДНЕЙ АЗИИ
Елшибаев С.К **382**

ЕЛІМІЗДЕГІ ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРДЫ РЕТТЕУДЕ ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ
Зоржанова А.А. **388**
XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ

ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ ҚОҒАМДАҒЫ ТАРИХИ ОҚИҒАЛАРДЫҢ КӨРІНІС ТАБУЫ
Зоржанова А.А. **392**
ҚАЗАҚТЫҢ ТҰРМЫСЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН КИІЗДЕН ЖАСАЛҒАН БҰЙЫМДАРДЫ ЗЕРТТЕУ
Конакбаева У.Ж., Кадырбекова А.А. **396**
ӘН ЖӘНЕ САЗ САБАҒЫНДА БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ СТИЛІН ДАМЫТУ
Азизханова Д.К **401**
ТАРИХ САБАҒЫН ЖАҢА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ КӨМЕГІМЕН ҰЙЫМДАСТЫРУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ
Зоржанова А.А., Сәрсенбаев С.Б. **405**
АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ, ОЛАРДЫҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ҚОЛДАНУ ЖОЛДАРЫ
Байгунова Д.М **409**
ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАНЫ САҚТАУҒА АРНАЛҒАН ҚҰРЫЛЫС ЖОБАЛАРЫНА ИНВЕСТИЦИЯ ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА
Тұрсын А.Р., А.С.Тулеметова **412**
МУЗЫКАДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР
Байгунова Д.М **420**
ОРБҰЛАҚ ШАЙҚАСЫ: ТАРИХИ КӨЗҚАРАС
Тұрабаев А.О. **426**

ТӘШЕНЕВ ҰЛЫҚТАҒАН ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР: ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТ
ФОЛЬКЛОРЛЫҚ САНА МЕН ТІЛ ТҰТАСТЫҒЫ
Мамыт А.А., Саткулова Қ.М **433**
АЛАШ ҰРАНДЫ ӘДЕБИЕТ: ҰЛТТЫҚ ОЯНУ МЕН ҰЛЫ МҰРАТТАР ИДЕЯСЫ
Дуйсенова Куля Абдикаймовна **438**
АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ АБАЙТАНУ ҒЫЛЫМЫ
Нариман Нұрпейісов **442**
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ОЮ-ӨРНЕКТЕРІ АРҚЫЛЫ ЖАСТАРҒА ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ
Калабаева Қ.Р., Рахимов Б.Ф **446**
ҰЛТЫНА ҚОРҒАН БОЛҒАН ҰЛЫ ТҰЛҒА – ЖҰМАБЕК АХМЕТҰЛЫ ТӘШЕНЕВКЕ 110 ЖЫЛ
Смагулов Бекбай Азибекулы **450**
ЭПОСТАҒЫ БАТЫР МЕН ТҰЛПАР БЕЙНЕСІНІҢ БІРЛІГІ
Мамыт А.А., Асанғали М **452**
ТҰЛҒАНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ОНЫ ДАМЫТУ ЖОЛДАРЫ
Алимова Қ.Ш., Егемберді Б.Н. **455**
ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ УЧАЩИХСЯ: КАК РАЗВИВАТЬ У ДЕТЕЙ СПОСОБНОСТЬ К САМООСОЗНАНИЮ И УПРАВЛЕНИЮ ЭМОЦИЯМИ
Барахова Р.К **458**
МУЗЫКАЛЫҚ БІЛІМНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ: ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ӘДІСТЕРДІҢ ӘСЕРІ
Мурзабаева М.А., Тилепова А **461**
ПСИХОСОМАТИКА: ОЙ МЕН ДЕНЕНІҢ БАЙЛАНЫСЫ

Бердахмет А.М., Алимова Қ.Ш **462**
СЕРВИСТІК ҚЫЗМЕТТЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР
Алексеенко Т.Н., Ахметов А.С. **467**
КСРО-ДАҒЫ БИЛІК ПЕН ИДЕОЛОГИЯНЫҢ ТОҚЫРАУЫ МЕН ДАҒДАРЫСЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ САЯСИ ЦЕНЗУРА (1969-1991 ЖЖ.)
Жакауова М.Е., Мекенбай Р.Т **470**
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ ҚОНАҚЖАЙЛЫЛЫҚ ИНДУСТРИЯСЫНА ӘСЕРІ
Алексеенко Т.Н., Джазыкбаева Б.К **474**
ТРАВМАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕЛЕРДІҢ ПСИХИКАЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҚҚА ӘСЕРІ
Ж.М.Атаева. **478**
ҚАЗІРГІ МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМ ПЕДАГОГІ
Амандикова И.Г., Жұмабек А.Ж **482**
Ж.ТӘШЕНЕВТІҢ ӨМІРІ МЕН ТҰЛҒАЛЫҚ БОЛМЫСЫ
Қалыбеков Б.Е., Нұсқабай М.А. **486**
МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ ОҚЫТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
Аяпова Б.А., Мамбеталиева А.К **488**
ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҒЫЛЫМДАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРНЫ МЕН САЛАЛАРЫ
Алимова Қ.Ш., Жуманова Г.Н **491**
АУТИЗМ СПЕКТРІНІҢ БҰЗЫЛЫСЫ БАР БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ТҮСІНІКТІЛІК АСПЕКТІСІН ДАМЫТУ
Кәрібай К.Ж **496**
ЕРЕКШЕ БІЛІМДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БАЛАЛАРҒА ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ПСИХОЛОГ ПЕН ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРДІҢ ҚЫЗМЕТТЕРІ
Жапсар А.А., Ағабек Т.С. **503**
АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ ЖӘНЕ ТӘШЕНЕВ
Қалыбеков Б.Е., Нұсқабай М.А. **510**
КЕҢЕС ОДАҒЫ ТҰСЫНДАҒЫ САЯСИ ЦЕНЗУРАНЫҢ КӨРІНІСТЕРІ
Жакауова М.Е., Мекенбай Р.Т **512**
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАҒЫ ЭМПАТИЯНЫҢ РӨЛІ
Алимова Қ.Ш., Егемберді Б.Н. **517**
ҚАЗАҚ ҚЫЗЫНЫҢ БОЙЫНА ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ
Айдынқызы Н. **520**
ЖАСТАР АРАСЫНДА ҰЛТТЫҚ ИДЕЯНЫҢ ҚАЛЫПЕТАСУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАР
Шерімбаева Ж.Д., Кашкинбаева А.Т., Құдайберген С.Ж **525**
ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ АДАМ ӨМІРІНДЕГІ МАҢЫЗЫ
Алимова Қ.Ш., Тазабек Қ.Н. **528**
АУЫЗЕКІ ЛЕКСИКАНЫҢ СТИЛІ ЖӘНЕ ОНЫ ЛИНГВИСТИКАДА ЗЕРТТЕУ
Исламова М.М., Абдулла Ж. С. **532**
Н.Ә.НАЗАРБАЕВ ЕҢБЕКТЕРІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МЕМЛЕКЕТ ТАРИХЫНЫҢ АТРИБУТТАРЫ РЕТІНДЕ
Шерімбаева Ж.Д., Кашкинбаева А.Т., Құдайберген С.Ж **536**
АУЫЗЕКІ ДИАЛОГТЫҢ СИНТАКСИСТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
Исламова М.М., Абдулла Ж. С. **539**
Ж.А.ТӘШЕНЕВТІҢ ТҮРЛІ ШАРУАШЫЛЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІ

Қалыбеков Б.Е., Нұсқабай М.А......**543**
ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ИХ РОЛЬ В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
Агабекова Г.Н., Агабекова Ш.Н.....**546**
ПОЛИСЕМИЯ - ТІЛДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНДЕ ПОЛИСЕМИЯ
Исламова М.М., Устемирова И.Б **552**
Ж.А.ТӘШЕНЕВТІҢ ҚАЗАҚ ЕЛІНІҢ ТҰТАСТЫҒЫ ҮШІН ЕҢБЕГІ
Қалыбеков Б.Е., Нұсқабай М.А......**558**
ENHANCING STUDENTS' ENGLISH COMMUNICATION SKILLS THROUGH AI-POWERED CHATBOTS
Акбердиева Д.А. **558**
INTERACTIVE TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF LANGUAGE COMPETENCIES OF STUDENTS
Ақай Ш.О.....**561**
КЕҢЕС ҮКІМЕТІ ҚАЛЫПТАСҚАН АЛҒАШҚЫ ЖЫЛДАРЫ АСТРАХАН ӨЛКЕСІНІҢ ҚОҒАМДЫҚ ӨМІРІНЕ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ
Рахметулла Н.С., Молдадосова А.Қ **563**
АРАБ КӨКТЕМІ ЖӘНЕ СИРИЯ
Мирсавурова Ш.М., Молдадосова А.Қ.....**569**
THE ROLE OF DIGITAL LITERACY IN COLLABORATION BETWEEN SCHOOLS AND UNIVERSITIES
A. Zhunisbayeva., B. Joldasbekova.....**573**
СПЕЦИФИКА ДИРИЖЕРСКОГО ЖЕСТА.АУФТАКТ
Мажитов У.Х., **Мейрбеков Б.Б**.....**577**
АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ СӨЙЛЕЙТІН ҚАУЫМДАСТЫҚТАҒЫ ЭВФЕМИЗМДЕРДІҢ МӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІ
Исламова М.М., Нурдилда Д.С **579**
ПЕДАГОГ-МУЗЫКАНТТЫҢ КӘСІБИ МӘДЕНИЕТІ
Байгунова Д.М.....**584**
КСРО-ДАҒЫ БИЛІК ПЕН ИДЕОЛОГИЯНЫҢ ТОҚЫРАУЫ МЕН ДАҒДАРЫСЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ САЯСИ ЦЕНЗУРА (1969-1991 ЖЖ.)
Жакауова М.Е., **Мекенбай Р.Т** **589**
Ж.А. ТӘШЕНЕВ – ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ҚОЛДАУШЫСЫ
Қалыбеков Б.Е., Нұсқабай М.А......**593**
ЗЕРТТЕУ ПРОЦЕСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
Конакбаева У.Ж., Сағынова Ж.А **596**
Ж.А.ТӘШЕНЕВТІҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ
Қалыбеков Б.Е., Нұсқабай М.А......**600**
ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ: ТЕҢ МҮМКІНДІКТЕР МЕН САПАЛЫ БІЛІМГЕ ЖОЛ
Алимова Қ.Ш., Рустемқызы А **602**
АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕТІСТІКТІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ СИНОНИМДІЛІГІ
Исламова М.М., Каримова М.Р **605**
МЕКТЕПТЕ БЕЙІНДІК ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ
Конакбаева У.Ж., Алмухашова З.К.....**609**
МЕКТЕПТЕГІ МУЗЫКА САБАҒЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ФОРМАСЫ
Мейрбеков Б.Б., Мажитов У.Х. **613**
БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ ЖОБАЛАУ ҚЫЗМЕТІНЕ ДАЯРЛАУ
Конакбаева У.Ж., Туебаева С.С. **615**

ЗАҢ САЛАСЫНДАҒЫ ТЕРМИНДЕР АУДАРМАСЫНЫҢ БАЛАМАЛАРЫН ҚОЛДАНУ
Исламова М.М., Бәкір А.Н **619**
КОГНИТИВНЫЕ МЕТАФОРИЧЕСКИЕ ВЫСКАЗЫВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ
Ботабаева Ж.Н., Арынбаева Р.А., Алмуратова А.А. **623**
ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ДЫБЫС АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ
Исламова М.М., Байтен А. Б **628**
СИНТАКСИС ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ШКОЛЬНОМ КУРСЕ РУССКОГО ЯЗЫКА
Ботабаева Ж.Н., Стычёва О.А., Бекбаева А.С **633**
ЕКІ ТІЛДЕГІ ЕТІСТІКТІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ
Исламова М.М., Жарасова Д.Е **638**
ФОНОСЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО ЯЗЫКА
Ботабаева Ж.Н., Шакенова М.Т., Бекбулатова А.С **642**
РЕЧЕВЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОБРАЗА МАРГАРИТЫ В РОМАНЕ М.А. БУЛГАКОВА «МАСТЕР И МАРГАРИТА»
Байжайжгіт Б.С., Ботабаева Ж.Н., Садыкбекова Д.А. **647**
ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ
Бухарбаев Мурат Сапарұлы **650**
Ж.А.ТӘШЕНЕВТІҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ БОЛМЫСЫ
Қалыбеков Б.Е., Нұсқабай М.А. **654**
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ СӨЗ ТАПТАРЫНЫҢ АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ
Исламова М.М., Байтен А. Б **657**
СИНОНИМЫ И АНТОНИМЫ В БАСНЯХ И.А. КРЫЛОВА
Ботабаева Ж. Н., Джунисова А.А., Тоғатай М.М **663**
АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕТІСТІКТІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ СИНОНИМДІЛІГІ
Исламова М.М., Каримова М.Р **668**
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ
Жунисова Н.Ж., Абдигали Д **671**
ШЕКСПИРДІҢ СТИЛІ МЕН ФРАЗЕОЛОГИЯСЫ
Исламова М.М., Аманшикова Д.А. **675**
Н.С.ХРУЩЕВ ТҰСЫНДАҒЫ «ЖЫЛЫМЫҚ» САЯСАТЫНЫҢ БАСТЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРГЕ ТАРИХИ ЫҚПАЛЫ
Мақсат Ж.М., Абдигали Д **680**
Н.С. ХРУЩЕВ ТҰСЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ РЕФОРМАЛАРЫНЫҢ БАСТЫ БАҒЫТТАРЫ
Қадірберді Р.Б., Мақсат Ж.М **683**
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МИГРАЦИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ
Жунисова Н.Ж., Тауасарова Ә.С **688**
SHAPING SOCIAL INTERACTIONS THROUGH EMOTIONALITY
Laura Hınza., Andrei Saguna **692**
РУССКИЙ ЯЗЫК КАК СРЕДСТВО КУМУЛЯЦИИ И ПРИОБРЕТЕНИЯ ИНФОРМАЦИИ КАЗАХСТАНЕ
Мамаева М. У **699**
АЙТЫС ЖАНРЫНДАҒЫ ДРАМАЛЫҚ КӨРІНІСТЕР
Мамыт А.А.,Темиркул С.М **702**

ЕСЕНИНСКИЙ ЭПИТЕТ И ЕГО ОБРАЗНАЯ СИСТЕМА
Калдыбаев Н. **705**
КОГНИТИВНЫЕ МЕТАФОРИЧЕСКИЕ ВЫСКАЗЫВАНИЯ НЕЙРОЛИНГВИСТИКИ ПРИ МНОГОЯЗЫЧИИ

Ботабаева Ж.Н., Ажибекова Ж.Ф **709**
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ДАЛЬНЕЙШИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В НЕЙРОЛИНГВИСТИКЕ
Мамаева М.У **713**
ЛИЧНОСТНОЕ И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ РАЗВИТИЕ С.ЕСЕНИНА
Калдыбаев Н. **718**
БИЛИНГВАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В КАЗАХСТАНЕ
Ботабаева Ж.Н., Ажибекова Ж. Ф **722**
БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМДА ИЖТИМОИЙ КОМПЕТЕНЦИЯНИНГ ИЖТИМОИЙ МАСЪУЛИЯТ РИВОЖИГА ТАЪСИРИ
Жунисова А.....**725**
ИЖТИМОИЙ ХАВФ ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИДА НАМОЁН БЎЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ
Қосмуратова М.....**730**

TASHENEV
UNIVERSITY

«ТӘШЕНЕВ ОҚУЛАРЫ – 3: ЦИФРЛЫҚ ДӘУІР ЖӘНЕ ТӘШЕНЕВТІҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ» атты

халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның ғылыми мақалалар жинағы

Сборник научных статей международной научно-практической конференции

«ТАШЕНЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ – 3: ЦИФРОВАЯ ЭПОХА И ИДЕИ ЛИДЕРСТВА ТАШЕНЕВА»

Collection of scientific articles of the international scientific and practical conference

«TASHENEV READINGS - 3: DIGITAL AGE AND TASHENEV'S LEADERSHIP IDEAS»

ISBN 978-601-08-4916-7